

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS' KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 15

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 18

Kyiv
UKRAINIAN WRITER PUBLISHERS
2010

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 15

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 18

Київ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2010

ВИДАННЯ ЗАСНОВАНЕ У 1926 р., ВІДНОВЛЕНЕ У 1992 р.

У черговому томі “Українського археографічного щорічника” (вип. 15) друкуються статті й документальні матеріали, що стосуються історії України XI–XX ст., зокрема: аналіз писемних джерел з історії Галицької єпархії, починаючи з XII ст., подимний реєстр Києва 1571 р., мистецькі проекти князя Олександра Заславського початку XVII ст., розгляд політики Бранденбурга-Пруссії після нападу Швеції на Річ Посполиту у 1655 р., листи Данила Апостола і т. д. Публікуються також статті про Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Грушевського та інших діячів. Окрему увагу приділено висвітленню політичної позиції українських соціал-демократів на початку XX ст., листуванню Андрія Ніковського, Володимира Винниченка, Андрія Жука, генеалогічним, картографічним розвідкам тощо. Друкуються також історико-документальні нотатки в рубриці “Miscellanea”, а також рецензії та некрологи.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ, Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО,
Дмитро БУРІМ, Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, Юрій МИЦИК, Всеволод НАУЛКО,
Руслан ПИРИГ, Ігор СКОЧИЛЯС, Ольга ТОДІЙЧУК,
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:

Павло СОХАНЬ (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ (*відповідальний секретар*), Володимир КРАВЧЕНКО,
Ольга ТОДІЙЧУК, Ярослав ФЕДОРУК

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.

Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р

Зареєстровано у ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.

Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5

(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради

Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України

(протокол № 5 від 9 грудня 2010 р.)

- © Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2010
- © Український письменник, 2010

1

АРХЕОГРАФІЯ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ігор СКОЧИЛЯС (Львів)

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОЇ (ЛЬВІВСЬКОЇ) ЄПАРХІЇ XII–XVIII СТОЛІТЬ

Українська історіографія історії Церкви, попри безумовні досягнення часів незалежності, досі обтяжена проблемою вибіркового, неповного і не завжди самостійного засвоєння попередніми поколіннями вчених інструментарію наукового дослідження¹. Йдеться, передовсім, про той комплекс джерел, який у другій половині XIX – XX ст. був уведений до наукового обігу і на визначення видових, кількісних і хронологічних характеристик якого вітчизняні історики часто мали лише опосередкований вплив. Тому джерельна база, котрою на сьогодні диспонуємо, без сумніву, недостатня для того, щоб вивчати на сучасному рівні Передання Церков киевохристиянської традиції. Тож мусимо констатувати, що комплекс джерел, сформований різними історіографічними школами, середовищами, дослідницькими групами й окремими фахівцями, є неповним. До цього значною мірою спричинилися самі українські історики, котрі з різних міркувань назагал ігнорували джерела церковного походження – для середніх віків і нового часу, як показав досвід західноєвропейської історіографії, незамінний ключ для вирішення багатьох дослідницьких проблем.

Саме тому впродовж останнього десятиліття основні зусилля були зосереджені на джерельній евристиці, опрацюванні, класифікації та введенні у науковий обіг досі маловідомих джерел з історії Галицької (Львівської) єпархії домодерного періоду, які постали внаслідок діяльності митрополичої та єпархіальних канцелярій, а також інших церковних інституцій, духовних осіб і мирян Православної й Унійної церков. Це насамперед матеріали єпархіальних соборів XVI–XVIII ст.², протоколи генеральних візитацій

¹ Про завдання української історичної науки в галузі джерелознавства розмірковує: *Ковальський М. П.* Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 261–273.

² Найбільшу за кількістю і найціннішу підгрупу соборової документації складають постанови (конституції) – єдине для XVI–XVIII ст. комплексне джерело, яке дає змогу в ширшому контексті реконструювати релігійну програму Львівської єпархії та чинники, що впливали на формулювання тих чи інших еклезіальних ідей (див. їхню публікацію: *Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упор. та істор. нарис І. Сковчиляса.* – Львів, 2006. – С. 96–108, 253–370. У порівняльному аспекті також ви-

XVIII ст.³, різні за походженням⁴ реєстри катедратика (переважно списки духовенства, церков і монастирів) останньої чверті XVII – XVIII ст.⁵ та су-

вчалася соборова документація інших владитцв Київської митрополії: *Скоциляс І*. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. – Львів, 2008. – С. 47–71; *Skoczylas I*. Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej. – Lublin, 2008. – S. 131–167).

³ Протоколи генеральних (єпископських) візитацій церков і монастирів, які територіально охоплюють майже всю Брацлавщину, Галицько-Львівську Русь і Поділля (див.: *Скоциляс І*. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Львів, 2004. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій), чи не найповніше відображають історію пастирсько-адміністративної діяльності львівських владик XVIII ст. Візитаційна документація охоплює великий хронологічний період, стосується низки дослідницьких проблем і має однакові властивості й ознаки (за своїми основними характеристиками, передовсім масовістю, її можна зіставити із “кліровими відомостями”, запровадженими в Російській Православній Церкві 1769 р.: *Смолич І. К.* История Русской Церкви. 1700–1917. – М., 1996. – Ч. 1. – С. 282). Західноєвропейський досвід свідчить, що ці описи становлять цінну джерельну базу насамперед для студій різноманітних аспектів інституційної історії Церкви. (Широка міжнародна дискусія 60-х – 80-х років XX ст. про підсумки та перспективи студіювання католицьких і протестантських візитаційних матеріалів відображена у двох збірниках статей: *Kirche und Visitation: Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa* / Ed. E. W. von Zeeden, P. T. Lang. – Stuttgart, 1984; *La società religiosa nell'eta moderna*. – Napoli, 1973). Вони докладно фіксують механізми, методи та певною мірою наслідки ієрархічної індоктринації Замойської реформи 1720 р. у Львівській єпархії в 30-х – 80-х роках XVIII ст., а також спроби конструювання нової “віднайдені тотожності” – *Slavia Unita*.

⁴ Їхню генезу й інституційне походження простежено у: *Скоциляс І*. “Дар любові”, фінансовий обов'язок і єрархічна підлеглисть: катедратик у системі фінансово-корпоративних відносин духовенства Київської митрополії XIII–XVIII століть // Дрогобицький красназничий збірник. – 2005. – Вип. 9. – С. 431–460; *його ж.* Катедратик у системі фінансово-корпоративних відносин Київської митрополії XVIII ст. // Там само. – 2006. – Вип. 10. – С. 628–673.

⁵ Реєстри катедратика (куничого) уклалися у вигляді списків парафіяльного й катедрального духовенства та його бенефіціїв – церков і монастирів для фіксації надходження до єпископської каси щорічного церковного податку. У Львівській єпархії реєстри катедратика запроваджено за часів владитцтва Йосифа (Шумлянського, 1668–1708). Перший з виявлених на сьогодні реєстрів церков і духовенства було укладено в 1680–1686 рр. (НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 1–54зв. Опубл.: *Скоциляс І*. Книга реєстру катедратика Львівської православної єпархії 1680–1686 років // Записки НТШ. – 2008. – Т. 256. – С. 575–646). Через двадцять років, у зв'язку з проголошенням Шумлянським унії, було створено новий реєстр єпархіального кліру, який надіслали до Римської курії, декларуючи таким чином визнання зверхності Святішого Отця. (Опубл. у: *Catalogus sacerdotum saecularium Ucrainorum dioecesis Leopoliensis, qui cum suis ecclesiis, duce episcopo Šumlanskyj, ad Ecclesiam Catholicam accesserunt. 1701* // *Monumenta Ucrainae historica* / Видав Йосиф Сліпий. – Romae, 1967. – Vol. 4. – P. 293–332. Див. аналіз цього джерела: *Šliwa T.* Wezwania cerkwi diecezji lwowskiej obrządku wschodniego na przełomie XVII i XVIII wieku // *Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa*. – 2000. – Т. 5. – S. 9–28). В останньому десятилітті владитцтва Шумлянського постав ще один реєстр катедратика

дово-адміністративні книги другої половини XVII – XVIII ст.⁶. Оскільки ці групи церковних джерел уже аналізувалися під джерелознавчим кутом зору, потреби в їхньому докладнішому представленні немає. Більшість опублікованих протягом XIX–XX ст. в Україні, а також Білорусі, Італії, Молдові, Польщі, Росії, Румунії та деяких інших країнах писемних пам'яток, що певним чином дотичні до теми нашої роботи, теж стали предметом спеціальних студій, тематичних оглядів та бібліографічних описів⁷.

1. Архівні, бібліотечні та музейні збірки

У порівнянні з іншими владицтвами Київської митрополії в сучасних архівних, бібліотечних і музейних фондосховищах України та суміжних з нею країн зберігся величезний масив археологічних, писемних та інших джерел з історії Галицької (Львівської) єпархії. Хронологічно вони охоплюють увесь дослідницький період – XII–XVIII ст., територіально “покривають” усі історичні регіони, які в той чи інший час входили до складу єпархії – Галицьку землю (Галицько-Львівську Русь), Пониззя (Поділля), Русо-Влахію (пізніше Молдавське князівство), Східне Поділля (Брацлавщину) та Південну Київщину, а тематично стосуються дуже широкого спектра дослідницьких сюжетів. Найвартісніші документи виявлено в Національному музеї ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові (далі – НМЛ), в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), а також у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові) та Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику (далі – КПДІМЗ).

Основою збірки НМЛ є колекція рукописів, стародруків і творів мистецтва зі Святоюрського митрополичого собору, передана Андреем (Шептицьким) до заснованого ним у 1905 р. Церковного музею. Зокрема, сюди потрапили “Ватиканські документи” XVII–XIX ст. з історії Київської митрополії та матеріали (листи пап, нунціїв, руських митрополитів і єпископів, акти римських конгрегацій), скопійовані Кирилом Королевським у Римі в

(НМЛ. – Ркл-144. Опубл.: *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владицтва Йосифа Шумлянського // *Записки НТШ.* – 2000. – Т. 240. – С. 530–589).

⁶ *Його ж.* Акти духовних судів українських церковних установ XVII–XVIII ст. (за матеріалами виїзних засідань єпископсько-консисторського суду Львівської єпархії 1700–1725 років) // *Вісник Львівського державного університету: Серія історична.* – 1999. – Т. 34. – С. 425–438; *його ж.* Архіви Унійної Церкви на Поділлі XVIII століття: спроба реконструкції // *Український археографічний щорічник.* – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 105–111; *його ж.* Документи Кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника // *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні.* – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 333–342.

⁷ Див. огляд опублікованого на сьогодні корпусу джерел з історії Церкви в Україні, а також їхню класифікацію, запропоновану в синтезі: *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібн.: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 5–14.

1909–1930 рр. на замовлення предстоятеля УГКЦ. Основу фонду “Рукописи латинські” (налічує понад 20 тис. одиниць зберігання⁸) становлять документи “давнього” Львівського єпархіального архіву (надійшов у НМЛ з греко-католицької митрополичої консисторії). У цьому архіві акумульовані фактично всі збережені на початок ХХ ст. книги Львівської генеральної консисторії, Бережанської та Галицької крилоських консисторій, духовного суду Львівської єпархії другої половини XVII–XVIII ст., а також акти Святоюрської юридики XVI–XVIII ст., протоколи генеральних візитацій 1726–1785 рр., книги рукоположень священників Львівської єпархії за 1668–1783 рр., щоденники холмських владик Порфирія (Важинського) та Максиміліана (Рила), документи церковної статистики (реєстри храмів, списки парафіян тощо), матеріали господарської діяльності Церкви. До НМЛ потрапили також численні метричні книги, унійні деканатські архіви (у т. ч. з Поділля), статuti та рахункові книги церковних братств і більше сотні парафіяльних архівів з Галичини. Особливо цінними є збірка грамот XIV–XVIII ст., 10-томний архів львівського крилошанина Івана Гудза “Віденські акти” (переважно листування львівських єпископів з австрійським урядом), колекція Антона Петрушевича, документальна спадщина василіанських монастирів тощо.

З-поміж 264-х особових архівних фондів, а також низки надзвичайно вартісних колекцій ІР НБУВ, певне значення для тематики роботи має частина унійного митрополичого архіву й документи Київської єпархіальної консисторії, що спершу зберігалися в Радомишлі⁹. Однак найвартісніші матеріали з історії Галицької (Львівської) єпархії XVI–XVIII ст. відклялися у фонді № XVIII “Колекція та архів митрополита Андрея Шептицького”¹⁰. Це оригінали папських булл і бреве, номінаційні грамоти для єпархії, презенти, ерекційні грамоти, привілеї польських королів й австрійських монархів для різних інституцій і духовних осіб Львівської єпархії та інші важливі матеріали, у т. ч. копіарії (всього 608 одиниць зберігання)¹¹. Без перебільшен-

⁸ *Вергун Н.* Рукописи латинські у фондах Національного музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові. – 2004. – № 3 (8). – С. 99–101.

⁹ Походження цього архіву та його документальний склад досліджував: *Тимошенко Л.* Архів унійських митрополитів: до історії вивезення з України // Київська Церква. – 2001. – № 2–3. – С. 157–159; *його ж.* Радомишльський архів унійських митрополитів // Записки НТШ. – 2000. – Т. 240. – С. 72–85.

¹⁰ Огляд матеріалів збірки див.: *Чернухін Є. К.* Архів Львівської греко-католицької митрополичої консисторії та архів Андрея Шептицького з Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: погляд археографа та питання реконструкції джерел // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип. 11. – С. 3–15. Див. також: *Kennedy Grimsted P.* Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. – Princeton (New Jersey), 1988. – Vol. 1: General Bibliography and Institutional Directory. – P. 313.

¹¹ *Чернухін Є. К.* Архів Львівської греко-католицької митрополичої консисторії... – С. 5–6, 14–15.

ня, вони мають першорядне значення для студій правового становища та юрисдикційного статусу цього владництва, особливо у XVI ст.

ЦДІА України у Львові акумулює раритетні пам'ятки з минулого християнської Церкви в Україні та суміжних з нею державах. Для дослідження організаційної структури Львівської єпархії інформаційно цінними виявилися фонди 129 (Львівський ставропігійський інститут), 201 (Греко-католицька митрополича консисторія), 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат), 491 (Греко-католицька митрополича капітула) і 684 (Протоігуменат монастирів Чину Св. Василя Великого¹²). Базовий корпус писемних джерел з історії владництва до середини XVII ст. зосереджений у фонді Львівського ставропігійського інституту¹³. Найважливіше значення для реконструкції пастирсько-адміністративної діяльності львівських архієреїв, їхніх культурних ініціатив, контактів із середовищами мирян, східними патріархами і Київською митрополичою катедрою впродовж XVI–XVII ст. має вхідна кореспонденція¹⁴ та деякі інші актові джерела й нарративні пам'ятки, що відклалися в архіві Успенського братства. Зокрема, тут зберігаються десятки розпоряджень, пастирських листів і послань львівських владик і київських митрополитів, бл. 70 листів східних грецьких ієрархів і майже 80 листів молдавських господарів, різних волоських вельмож та сочавських митрополитів, судових актів та інших документів Святоюрського єпископського двору, листування парафіяльного духовенства, церковних братств тощо.

Серед матеріалів Архіву греко-католицької митрополичої консисторії (ф. 201) найбільшу увагу привертає опис 1. Ця колекція, вочевидь, сформувалася як доказова частина до судових справ, пов'язаних із земельними суперечками греко-католицьких парафій з домініями. Інша група документів консисторії (опис 1б) вартісна презентами, ерекційними грамотами та інвентарями церков Львівської єпархії. Вагомою складовою ф. 201 є “Архів історії унії”, заснований митрополитом Андреем (Шептицьким) у 1928 р.¹⁵. Основою “уніатики” цього зібрання є матеріали крилосів-капітул, консисторій, деканатських і парафіяльних архівів, духовних семінарій, листування ієрархії, стародруки, акти державних інституцій тощо. У даний час колекція “Архіву історії унії” складається з 11 тематичних груп документів. Для

¹² У цьому фонді відклався цілий комплекс джерел з історії багатьох обителів, у т. ч. “акти обстежень” монастирів Святопокровської провінції в катедральних столицях Львівської єпархії.

¹³ Див.: *Шустова Ю. Э.* Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): Источниковедческое исследование. – М., 2009. – С. 436–438, 495–511.

¹⁴ На цей вид документації ставропігії звернув увагу: *Исаевич Я.* Архів Львівського братства // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 88–93.

¹⁵ *Шестакова Н.* Архів історії унії 1596 року у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові // Записки НТШ. – 2000. – Т. 240. – С. 86–90; *її ж.* Колекція архіву історії унії у фонді “Греко-католицька митрополича консисторія у Львові” в ЦДІАЛ України // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 61–62.

теми дослідження особливо вартісними є дві збірки пастирських листів і послань та інших документів, пов'язаних з адміністративною діяльністю львівських владик Атанасія та Лева Шептицьких, “Рукопис” київського митрополита Лева (Кишки), реляція 1761 р. про стан Львівського владичтва, “Книга катедратика” 1747–1779 рр. зі статистичними даними про парафіяльну мережу й намісницьку структуру єпархії, унікальні документи архіву Кам'янецької унійної консисторії останньої чверті XVIII ст., що були вивезені до Львова після ліквідації унії на Поділлі, та низка інших матеріалів.

Що ж до КПДІМЗ, то під час Другої світової війни він позбувся низки цінних експонатів. Очевидно, саме тоді зникли й більшість документів Кам'янецької унійної консисторії. Працівникам Кам'янець-Подільського музею протягом 1960-х – 1980-х рр. вдалося повернути у його фонди деякі книги консисторії Унійної церкви (окремі з них надійшли зі сховища місцевого римо-католицького кафедрального собору), проте доля багатьох кодексів досі залишається невідомою. На сьогодні у фондах музею джерела з історії Львівської єпархії представлені тільки двома оригінальними візитаційними книгами, вісьмома книгами парафіяльних архівів та трьома книгами Кам'янецької крилоської (офіціальської) консисторії¹⁶. Таким чином, було втрачено чотири п'ятих візитаційних книг з Поділля, котрі зберігалися в Давньоосховищі, а також всі їхні копії, виготовлені свого часу для деканатських архівів Поділля.

У Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ. Відділ рукописів) різноманітні церковні джерела з історії Львівської єпархії зосереджені у фондах “Бібліотеки Богословської академії у Львові” (192 рукописи, передані в бібліотеку 1940 р. з колишнього Музею Богословської академії, в т. ч. колекція львівського офіціала Антонія Левинського), Інституту “Народний дім” у Львові, “Бібліотеки та центрального василіанського архіву у Львові”¹⁷ (особливу вартість тут має чимала збірка актових і наративних джерел з історії Святоюрського кафедрального монастиря). Невелика за обсягом, але науково значуща збірка відкладалася у фонді “окремих надходжень”¹⁸ (зокрема, маю на увазі “Книгу бенефіціїв” 1752–1765 рр. та пастирські листи львівських владик XVIII ст.). Частину матеріалів знаходимо у колекції Александра Чоловського – це насамперед копіарії актових джерел з історії єпархії, документи Львівської генеральної консисторії, фрагменти парафіяльних архівів тощо. Менше зна-

¹⁶ Докладніше збірку проаналізовано у статті: *Скочилас І.* Документи Кам'янецької унійської консисторії... – С. 333–342.

¹⁷ *Гуцаленко Т.* Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матер. міжнар. наук.-практ. конф.: (Львів, 20–21 вересня 1996 р.). – Львів, 1998. – С. 128–149.

¹⁸ Див. огляд матеріалів цього зібрання: *Трегуб М.* Тематична палітра фонду “окремих надходжень” // Там само. – С. 150–168.

чення мають матеріали з історії Львівської єпархії, опрацьовані в Архіві Івана Франка¹⁹ Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (документи православних та унійних парафій і намісницьких урядів, пастирські послання єпископів, постанови єпархіальних соборів, метрики, рахункові книги братств, богослужбові книги тощо), Центральному державному історичному архіві України у Києві (як показало попереднє ознайомлення з фондами церковного походження, архів не володіє цілісним комплексом джерел, пов'язаних з минулим Львівської єпархії, за винятком актових книг Радомишльської унійної консисторії (ф. 1040)).

Поза межами України окремі найвартісніші писемні джерела виявлено в Російському державному історичному архіві (ф. 823 “Канцелярія митрополита греко-унійних церков у Росії”²⁰) та колекції Павла Доброхотова Санкт-Петербурзького інституту історії РАН (насамперед це життєписи василіан і книга понтифікальних чинностей Язона (Смогоржевського) 1748–1785 рр.)²¹. Окрім того, вартісними є збірки Бібліотеки РАН і Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) та Російської державної бібліотеки й Російського державного архіву давніх актів (Москва), де нашу увагу привернули передовсім Кормчі книги, що побутували в українсько-білоруських єпархіях Київської митрополії. Окрім того, окремі джерела з історії Львівської єпархії було виявлено в зібранні Перемишльської греко-католицької капітули Національної бібліотеки у Варшаві²², фондї Духовної консисторії Ли-

¹⁹ Одну з перших спроб наукового опису архіву письменника здійснив: *Дашкевич Я. Р.* Архів Івана Франка // Журнал Бібліотеки Академії наук УРСР. – 1947. – № 1 (3). – С. 83–86. Ширші відомості про цей фонд наведено в: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Путівник по фондах відділу рукописів / Відп. ред. С. А. Гальченко, М. Г. Жулинський. – К., 1999. – С. 407–523. Див. також: *Kennedy Grimsted P.* Archives and Manuscript... – Vol. 1. – P. 374.

²⁰ Етапи впорядкування матеріалів цього архіву простежує: *Щеглов Г. Э.* К истории описания и публикации документов архива западнорусских униатских митрополитов // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета: История. – Минск, 2004. – № 3. – С. 208–212, 216–218. Остаточню архів був систематизований тільки наприкінці XIX – на початку XX ст. православним священником та істориком-архівістом Стефаном Рункевичем (1867–1924), у результаті скрупульозної й напруженої праці якого вийшов двотомний опис цього архіву (див.: *Рункевич С. Г.* Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – СПб., 1897–1907. – Т. 1: 1470–1700; Т. 2: 1701–1839). Нещодавно перелік документів фонду, дотичних до історії теренів сучасної Білорусі, оприлюднили науковці із середовища “Святої Софії у Полоцьку” (див.: *Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XVI–XX стст. у фондах гістарычных архіваў Украіны: Даведнік.* – Мінск; Полацк, 2001). У 2008 р. польський дослідник о. Маріан Радван видав тематичний покажчик до всіх трьох описів митрополичого архіву: *Radwan M.* Ecclesiastica w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu. – Lublin, 2008. – S. 522–616.

²¹ *Ульяновський В. І.* Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. – К., 1992. – С. 136, 155, 169, 171, 174.

²² Див.: *Рукописи Гр.-Католицької Перемишльської Капітули // Богословія.* – 1973. – С. 193–213; 1974. – С. 237–243.

товської унійної єпархії Литовського державного історичного архіву у Вільнюсі²³, Відділі рукописів Бібліотеки Польської академії знань і Польської академії наук у Кракові (у т. ч. оригінальна книга протоколів засідань та постанов Львівського єпархіального крилосу за 1771–1780 рр. та деякі інші документи, що вийшли з канцелярії львівських владик у XVIII ст.), Архіві Львівської архієпархії в Кракові (Архів архієпископа Б. Базяка) (канцелярійна книга Жовківського намісницького уряду XVIII–XIX ст.), Головному архіві давніх актів у Варшаві (збірка Александра Чоловського²⁴, Архів Замойських, Архів Коронного Скарбу, Метрика Коронна тощо) та Державному архіві у Любліні (колекція рукописів Київської митрополії XVI–XVIII ст. в Архіві Холмської унійної консисторії²⁵).

2. Інституційне походження церковних джерел

Опрацьовані джерела охоплюють документи організаційних структур і духовних осіб Львівської єпархії та Київської митрополичої катедри, а також матеріали вищих органів державного управління Речі Посполитої та в обмеженому обсязі Австрійської монархії. Особливий наголос у статті зроблено на нових для української історіографії видах джерел церковного походження. Це зумовлено насамперед необхідністю впровадження в науковий обіг величезного масиву актових і наративних пам'яток, що досі замовчувалися або ж просто не були відомі науковцям. З іншого боку, залучення цих джерел дає змогу фахівцям “з перших рук” отримувати потрібну інформацію про культурно-історичну спадщину Галицької (Львівської) єпархії та, відповідно, більш контекстуально її інтерпретувати. Опрацьовані у роботі джерела церковного походження за інституційною ознакою поділяються на: 1) писемні пам'ятки Царгородського патріархату та інших Східних церков (зокрема Московської); 2) акти та листування Римського Апостольського престолу; 3) матеріали Київської митрополичої канцелярії; 4) документи владичого двору, крилоських (офіціальських) консисторій, крилосів-капітул та інших єпархіальних установ і духовних осіб Галицької (Львівської) єпархії; 5) кореспонденція, що надходила до Святоюрської катедри з інших українсько-білоруських владичств, Сочавської (Яської) митрополії й латинських дієцезій (остання група, з огляду на незначну репрезентативність, не розглядатиметься).

²³ Регестовий опис усіх справ цього фонду підготовлений польським дослідником з Білостока Войцехом Вальчаком: *Archiwalia mińskiego, wileńskiego i supraskiego konsystorza unickiego znajdujące się w Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym) w Wilnie / Oprac. W. Walczak. – Białystok, 2008. – S. 18–177.*

²⁴ Див. характеристику колекції у: *Zielińska T. Zbiór archiwalny Aleksandra Czolowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych // Archeion. – 1991. – T. 89. – S. 37–60.*

²⁵ Аналітичний огляд матеріалів фонду: *Chelmski Konsystorz Greckokatolicki [1525–] 1596–1875[–1905]: Inwentarz analityczny archiwum / Oprac. M. Trojanowska. – Warszawa, 2003.*

Документи Царгородського патріархату та інших Східних церков

Офіційні документи грецьких патріархів та Синоду Великої церкви не тільки розкривають різні аспекти інституційних взаємин Великої церкви з Київською митрополією, але й містять унікальні відомості про внутрішнє життя Галицької (Львівської) єпархії. Їхню важливість руські ієрархи розуміли ще наприкінці XVIII ст. Тоді акти Царгородського патріархату з 1347–1400 рр., що стосувалися Галицької, Київської та Литовської митрополій на Русі, за дорученням холмського унійного владики Порфирія (Важинського) були скопійовані з рукописів Віденської бібліотеки, однак не опубліковані²⁶. Джерела Грецької церкви, багаті на дотичні до Успенської катедри в Крилосі матеріали, з'явилися друком уже в другій половині XIX – на початку XX ст.²⁷. Нещодавно Австрійська академія наук розпочала новий масштабний едиційний проект (під керівництвом Йогана Кодера, Мартіна Гінтербергера й Отто Крестена) – повне видання актів Царгородського патріархату мовою оригіналу та з паралельним перекладом на німецьку²⁸. Кількісно велика збірка листів і грамот грецьких духовних осіб XVI – першої половини XVII ст. відклалася в архіві Львівського Успенського братства (більшість з них опублікована Володимиром Мільковичем наприкінці XIX ст.²⁹). У її складі, серед іншого, є й акти богословського й канонічного характеру (благословенні, святительські й фундаційні грамоти тощо), які визначали юрисдикційний статус церковних інституцій і правовірність духовних осіб (передовсім владик і настоятелів монастирів) Львівської єпархії.

Акти Римського Апостольського престолу

З-поміж матеріалів, випродукованих інституціями Римського Апостольського престолу впродовж XIII–XVIII ст., до джерельної бази ввійшли насамперед бреве, булли й інші документи понтифіків³⁰ (у т. ч. пов'язані з

²⁶ Тепер зберігаються в Колекції грецьких рукописів НБУВ. (Див. регестовий опис цієї збірки у: Грецькі рукописи у зібраннях Києва: Каталог / Упор. Є. Чернухін. – К.; Вашингтон, 2000. – С. 236–240).

²⁷ Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, I. Müller. – Vindobonae, 1860–1862. – Vol. 1–2; *Gelzer H.* Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – 1892. – Bd. 13 (253). – S. 246–281; *eiusdem.* Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte // Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften. – 1901. – Bd. 21. – S. 529–641.

²⁸ Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. – Wien, 2001. – Teil 3: Edition und übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1350–1363 / Hrsg. von J. Koder, M. Hinterberger und O. Kresten. – S. 104–139, 520–537, 548–557.

²⁹ Diplomata Statuaria a Patriarchis Orientalibus Confraternitati Stauropigianae Leopoliensi a 1586–1592 data, cum aliis coaevis et appendice. – Leopoli, 1895. – Vol. 2.

³⁰ Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1953–1954. – Vol. 1–2.

укладенням Берестейської унії³¹), протоколи засідань³², офіційні розпорядження³³ та кореспонденція³⁴ Конгрегації поширення віри, акти аудієнцій духовних і світських осіб з Київської митрополії у Святішого Отця³⁵ та значне за обсягом листування папських нунціїв у Варшаві³⁶. Ці документи Римського Апостольського престолу, опубліковані о. Атанасієм (Великим), попри величезний хронологічний проміжок часу та унікальність акумульованої в них інформації, мають і певні вади. Так, викликає застереження застосований видавцями метод ножиць при відборі джерельного матеріалу, з якого вибиралися лише ті фрагменти, що безпосередньо стосувалися історії українсько-білоруських земель, а це утруднює реконструкцію ширшого контексту тогочасних подій і призводить до інформаційної обмеженості.

Римські джерела, за нечисленими винятками, відображають здебільшого ієрархічні взаємини між Римською курією і Руською унійною церквою, тому вони мало придатні для аналізу внутрішнього життя Львівської єпархії й, зокрема, для відтворення її адміністративного устрою та правового статусу. Іншою особливістю римської археографічної серії є конфесійний характер опублікованих матеріалів. Це пояснює епізодичність відомостей у них про Львівське православне владцтво до середини XVII ст., збільшення кількості кореспонденції й актів Папського престолу в другій половині цього століття та наявність масових джерел (у т. ч. листів, послань, меморіалів і суплік львівських ієрархів, священників і мирян) з історії місцевої Церкви протягом усього XVIII ст.

Київський митрополичий архів

Серед небагатьох збережених наративних пам'яток княжої доби, які приписують київським митрополитам, найбільш вартісними є пастирські листи й повчання, що розкривають різні аспекти ієрархічного служіння руського єпископату³⁷. На жаль, архів Святософіївської катедри в Києві X–XVI ст.

³¹ Documenta Unionis Berestensis eius que Auctorum (1590–1600) / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1970.

³² Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussjae epectantes / Ed. A. G. Welykyj, E. Kaminskyj. – Romae, 1956–1957. – Vol. 1–2.

³³ Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussjae spectantia / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1953–1955. – Vol. 1–5.

³⁴ Litterae S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussjae spectantes / Ed. A. G. Welykyj. – [Romae,] 1954–1957. – Vol. 1–7.

³⁵ Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielorussjae (1650–1850) / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1963–1964. – Vol. 1–2.

³⁶ Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850) / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1959–1977. – Vol. 1–14.

³⁷ Досі комплексно зібрано й опубліковано лише епістолярну спадщину митрополита Никифора. (Див.: Творення митрополита Никифора / Подгот. С. М. Полянський; отв. ред. М. Н. Громов, С. М. Полянський. – М., 2006).

майже не зберігся. Найдавнішими оригінальними документами митрополитичого архіву Київської церкви є виявлені наприкінці XIX ст. В. Регелем у Ватиканській бібліотеці (Vat. Gr. 840) копії грецькомовних записів понтифікальних чинностей з канцелярії київського митрополита Теогноста 1328–1353 рр. та нотатки про пастирську поїздку Теогноста на Волинь у вересні 1330 р.³⁸ Вони цінні тим, що дають змогу з'ясувати тип стосунків галицьких владик і київських митрополитів у XIV ст.

Вірогідно, з канцелярії митрополита Кипріяна (1375–1406) походить унікальне джерело з історичної географії середньовічної Русі – перелік міст “А се имена всем градом рускым далним и ближним”, внесений у Перший Новгородський літопис³⁹. На нашу думку, цей реєстр, що відкриває потенційні можливості для відтворення мережі намісницьких центрів Галицького владництва у княжу добу та в перехідний період (1340–1387), був укладений наприкінці XIV ст. Він фіксує територіальну юрисдикцію Кипріяна в землях, які первісно перебували в межах Київської митрополії⁴⁰. Інтригує той факт, що пам'ятка містить раніші редакції тексту та географічні описи, які

³⁸ Найкращим виданням (мовою оригіналу (грецькою) та в перекладі на російську) записів про поставлення Теогностом руських єпископів є: Русская историческая библиотека. – СПб., 1908. – Т. 6: Приложения. – Стб. 431–436, 443–444. Див. також: *Васильевский В.* Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканском греческом сборнике // Записи о поставлении народного просвещения. – 1888. – № 225 (Февраль). – С. 445–463; *Г[оловацький] Я.* Новооткрытый источник для церковной истории Галицкой Руси XIV столетия. – Львов, 1889. – С. VI–XVI; *Regel W.* *Analecta byzantino-russica.* – Petropoli, 1891. – P. XXXII–XXXVIII, 52–56. Згідно з висновками Якова Головацького, записи канцелярії митрополита Теогноста (в копії XV ст.) могли бути зроблені для того, щоб довести в Царгороді необґрунтованість і неканонічність фундації окремої Галицької митрополії. Див. характеристику цього джерела: *Фонкич Б. Л.* Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек // *Византийские очерки: Труды советских ученых к XVI Международному конгрессу византинистов.* – М., 1982. – С. 254–262; *Schreiner P.* *Die byzantinische kleinchroniken.* – Wien, 1975. – Bd. 1. – S. 602–608, 677–678; 1979. – Bd. 3. – S. 122–125.

³⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 475–477.

⁴⁰ Е. Наумов датував документ 1394–1396 рр., серед іншого покликаючись на той факт, що “молдавський митрополит Єремія” отримав тоді єпархію колишньої Тирновської патріархії, у зв'язку з чим київський митрополит Кипріян 1397 р. домагався повернення йому цих теренів (*Наумов Е. П.* К истории летописного “Списка русских городов дальних и ближних” // *Летописи и хроники.* 1973 г. – М., 1974. – С. 150–163. Див. також: *Подосинов А. В.* О принципах построения и месте создания “Списка русских городов дальних и ближних” // *Восточная Европа в древности и средневековье.* – М., 1978. – С. 40–48). Натомість Володимир Янін вважає, що список з'явився між 1375 і 1381 рр., пізніше зазнавши редагування, тому його остаточна версія сформувалася вже у 30-х – 40-х роках XV ст. (*Янин В. Л.* К вопросу о дате составления обзора “А се имена градом всем рускым, далним и ближним” // *Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования.* 1992–1993 годы. – М., 1995. – С. 125–134).

відображають історичні реалії Русі XIII і навіть XII ст.⁴¹. У Ватиканській бібліотеці, у складі кодексу Vat. Slav. 14, зберігається також реєстр єпископій Київської митрополії та Царгородського патріархату другої чверті XV ст., що є автографом митрополита Ісидора⁴².

Виняткове значення для дослідження історії Галицької єпархії “дольвівського” періоду мають матеріали підготовленого російськими вченими збірника грамот руських митрополитів другої чверті XIV – першої третини XVI ст.⁴³. Його основу складають формулярники (списки типових зразків грамот) Московської митрополичої катедри XV–XVI ст.⁴⁴, що збереглися в рукописному кодексі Синод-562, а також у споріднених з ним збірниках СОКМ-9907 та Увар-512. Унікальність митрополичих формулярників полягає в тому, що це чи не єдине джерело церковного походження, котре інформує про *реальне* життя Руської церкви того часу. У ньому акумульовані документи, які продукувалися канцелярією київських митрополитів або надходили до неї від владичих катедр, монастирів, інституцій інших Східних церков та державної князівської (королівської) влади.

Хронологічно матеріали митрополичої канцелярії, що стосуються українсько-білоруської Руської церкви, охоплюють середину XIV – 60-ті роки XV ст. Вони виступають неоцінним джерелом з історії Галицької єпархії, адже для цього періоду її архів не зберігся (також досі не віднайдено аналогічний до московського формулярник грамот українсько-білоруських митрополитів другої половини XV – XVI ст.). Так само практично втрачені оригі-

⁴¹ “Список градів дальніх і ближніх” упровадив до наукового обігу радянський дослідник М. Тихомиров. Критично проаналізувавши пам’ятку, він зауважив, що нomenclатуру поселень тут визначено за мовною ознакою, тобто реєстром охоплено землі, на яких була поширена руська (церковнослов’янська) мова. (Див.: Тихомиров М. Н. “Список русских городов дальних и ближних” // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214–259; передрук: його ж. Русское летописание. – М., 1979. – С. 83–137). Таким чином, спостереження М. Тихомирова фактично підтверджують тезу про те, що “Список...” представляє канонічну територію Київської митрополії, а також земель, які в минулому входили до її складу (зокрема Волощини й Молдавії). На переконання Аркадія Насонова, наявний у “Списку” реєстр південноруських градів можна віднести до часів існування Галицької землі: Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: Истор.-геогр. исследование. – Переизд. – СПб., 2006. – С. 128.

⁴² Фонкич Б. Л. Греческо-русские культурные связи в XV–XVII вв. – М., 1977. – С. 12–13; Mercati G. Scritti d’Isidoro il cardinale Ruteno e codici a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca apostolica Vaticana. – Roma, 1926. – P. 65, 70–71.

⁴³ Оригінальні грамоти митрополичого архіву в Москві з XIV–XV ст. не збереглися. Натомість були виявлені збірники списків таких грамот XV–XVI ст. у декількох рукописних кодексах. (Цей вид церковних джерел охарактеризував: Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы XIV–XVI веков. – М., 1951. – Т. 2. – С. 18–25).

⁴⁴ П’ятитомне видання актів було розпочато ще 1986 р. (Русский феодальный архив (далі – РФА). – М., 1986–1992. – Т. 1–5), а два роки тому з’явилася повторна критична едіція раніше опублікованих матеріалів (РФА / Сост. А. И. Плигузов. – М., 2008).

нали актів митрополичої катедри та грамоти самих предстоятелів Руської церкви. Виняток у цьому правилі становить відносно повний комплекс документів митрополичого архіву, який датують першою третиною XV ст. Цей збірник (“Книга, глаголемая Фотиос”), що складається з оригіналів та чернеток послань митрополита Фотія, був виявлений Анатолієм Туріловим у бібліотеці Російської академії наук у Санкт-Петербурзі й нещодавно опублікований⁴⁵.

Для тематики нашого дослідження особливе значення мають пастирські послання митрополитів, пов’язані зі спробами першого митрополита Москви Йони поширити свою юрисдикцію на українсько-білоруські землі, листування у зв’язку з утворенням у 1414–1415 і 1458 рр. Київської митрополії та боротьбою Москви з її предстоятелями Григорієм (Цамблаком) і Григорієм (Болгариновичем), формуляри договірних грамот про обсяг юрисдикції руських ієрархів, ставлені грамоти про номінацію єпископів, листи митрополитів про духовну юрисдикцію їхніх намісників (зокрема в Києві), протопопів, парафіяльних священиків, пастирські повчання новоіереем та учасникам єпархіальних соборів, фрагменти канонічних пам’яток Православної церкви (зокрема Кормчих книг)⁴⁶.

Щодо українсько-білоруської Київської митрополії, то документи її канцелярії збереглися з 1470 р. Та частина митрополичого архіву, яка потрапила до Санкт-Петербурга, незважаючи на неодноразові втрати⁴⁷, цінна тим, що містить матеріали Львівського владичого двору другої половини XVI – XVII ст., відсутні в єпархіальному архіві, та офіційну кореспонденцію й розпорядження київських митрополитів з 30-х років XVI – 40-х років XVIII ст., адресовані різноманітним церковним інституціям у Галицько-Львівській Русі, на Поділлі та Брацлавщині, а також місцевому духовенству. Упродовж 30-х – 90-х років XVIII ст. у резиденції предстоятелів Унійної церкви на Правобережній Україні – Радомишлі, сформувалась інша частина митрополичого архіву. Вона охоплювала насамперед документи пастирсько-адміністративної діяльності руського католицького духовенства у Брацлавському і Київському воєводствах⁴⁸. Присутність Львівської єпархії в цьому регіоні

⁴⁵ *Фотий, митроп.* Сочинения. Книга, глаголемая Фотиос / Подгот. текстов, предисл. и коммент. Н. А. Кобяк, А. И. Плигузов. – М., 2005.

⁴⁶ РФА. – 2008. – С. 84–86, 89–91, 108–112, 132–133, 137–140, 151–152, 154–155, 159–161, 181–182, 190, 193–202, 205–206, 223–226, 302–308, 327–337, 370, 419–453, 504–505.

⁴⁷ Див. інформацію канцеляристів Флоріана (Гребницького) середини XVIII ст. (*Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorusssjae spectantes.* – Vol. 2. – P. 277) та листа митрополита Язона (Смогоржевського) до Петра Білянського від 20 червня 1781 р. (ЦДІА України у Львові). – Ф. 491. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 55).

⁴⁸ Заслуга у з’ясуванні структури радомишльської частини митрополичого архіву та його подальшої долі після ліквідації унії на Правобережній Україні належить Леонідові Тимошенку. Див.: *Тимошенко Л.* Архів уніяських митрополитів: До історії вивезення з України // Київська Церква. – 2001. – № 2–3 (13–14). – С. 157–159; *його ж.* Архіви

до середини 50-х років XVIII ст. (й особливо брацлавський територіальний конфлікт) висвітлюють актові книги Житомирської (Овруцької?) за 1737–1746 рр. і Радомишльської за 1747–1756 рр. консисторій, протоколи генеральних і деканських візитацій 1738–1754 рр. та кореспонденція унійних ієрархів і урядників митрополичого двору в Радомишлі.

Архіви церковних інституцій Галицької (Львівської) єпархії

До церковної документації, випродукованої духовними інституціями Галицького (Львівського) владитства, належать: 1) надвірний єпархіальний архів; 2) архіви крилоських (офіціальських) консисторій; 3) архів Святоюрського єпархіального крилосу-капітули; 4) архіви намісництв-протопопій; 5) “парафіяльні книги”. Окрім єпархіального архіву та архіву Успенського ставропігійського братства, всі інші документальні збірки церковних установ сформувалися досить пізно, в перших десятиліттях XVIII ст. Для тематики нашого дослідження першорядне значення мають матеріали Львівського єпархіального архіву другої половини XVII – XVIII ст. та крилоських (офіціальських) консисторій 30-х – 80-х років XVIII ст. у Бережанах, Галичі, Кам’янці та Львові.

На жаль, первісний архів Успенського Крилоського і Святоюрського владичих дворів, як і інших церковних інституцій Галицької (Львівської) єпархії XII – першої половини XVII ст., не зберігся, за винятком окремих матеріалів (переважно це витяги і копії)⁴⁹. Брак такого комплексу документів, як зауважив В. Кметь, дає змогу “лише фрагментарно відтворити окремі питання пастирської діяльності духовенства, церковного судівництва, особливості здійснення релігійних практик у єпархії загалом і по парафіях зокрема”⁵⁰. Значною мірою до такого невідрадного стану спричинилися стихійні лиха (зокрема пожежа міста 1672 р.) та тогочасні військово-політичні події. Як скаржився владика Арсеній (Желиборський) у протестації Львівському гродському суду, під час штурму татарськими загонами в 1648 р. Святоюр-

уніатської церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя XVI–XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 12–16; *його ж.* Радомишльський архів уніатських митрополитів // Записки НТШ. – 2000. – Т. 240. – С. 72–85.

⁴⁹ На цю обставину звертає увагу, зокрема, відомий дослідник державних територіальних структур Галицької Русі доби Середньовіччя Анджей Янечек: “Руська держава залишила по собі головним чином літописну спадщину, для наших наукових зацікавлень мало придатну; натомість не створила канцелярійної продукції: документів беззастережної автентичності, фіскальних, судових, церковних джерел, котрі дали б змогу проникнути в територіальні структури держави чи Церкви” (*Janeczek A. System grodowo-terytorialny Rusi halickiej w źródłach późnego średniowiecza // Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej: Spotkania Bytomskie I. – Wrocław, 1993. – S. 144.*)

⁵⁰ *Кметь В.* З історії дослідження Львівської єпархії XVI – початку XVII ст. за матеріалами фондів ЦДІАЛ України // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 109.

ської гори єпархіальний архів, владичі літургійні шати та церковне опорядження, що зберігалися в катедрі, були частково втрачені⁵¹.

У 50-х –70-х роках XVIII ст. частина актів єпархіального архіву тимчасово перебувала в “резиденції препозитури міської [Успенської] церкви” львівського офіціала Антонія (Левинського), який використовував їх у судових процесах Святоюрської катедрі та своїй адміністративній діяльності. Згідно з розпорядженням владика Петра Білянського, після смерті Левинського ці документи (14 томів актових книг консисторії, протоколи генеральних візитацій, реєстри парафіян тощо за 1681–1778 рр.) в червні 1791 р. були описані успенським священиком Іваном Горбачевським і повернуті до єпархіального архіву⁵². У лютому 1795 р. з Перемишльської греко-католицької консисторії сюди ж надійшли документи парафіяльних і деканатських урядів Городоцького, Сколівського і Стрийського намісництва, які в 1786–1787 рр. опинилися під контролем львівських владик (зокрема книги візитацій місцевих церков, збірка ерекційних грамот і презент, матеріали церковної статистики, акти окремих церков і т. д.)⁵³. Унікальний опис Львівського єпархіального архіву “Archivum Dioecesanum Actorum Episcopatus Leopoliensis, Halicien[sis], et Camenecen[sis]” за 1795–1798 рр.⁵⁴ доводить, що, попри політичні катаклізми та церковно-адміністративні реорганізації Львівської єпархії й Галицької митрополії, це документальне зібрання до сьогодні залишилося фактично у своєму первісному складі.

Львівський єпархіальний архів другої половини XVII – XVIII ст. утворений з чотирьох основних частин⁵⁵:

– архів надвірної й задвірної канцелярії владик (*acta episcoporum, acta episcopalia*), очолюваної канцлером (печатником), що охоплює: а) акти пастирсько-адміністративної діяльності місцевих архієреїв; б) офіційну й приватну кореспонденцію (одна зі збірок таких листів виявлена в НМЛ⁵⁶); в) маєткові справи (*bona episcopalia, bona episcopatus*)⁵⁷ і фіскальні записи (“касові підручні книги канцелярії львівського єпископа”; віднайдено чорнові записи за 1757–1778 рр. і чистові – за 1760–1792 рр.⁵⁸);

⁵¹ НМЛ. – Ркл-741. – Арк. 29–29зв.

⁵² Acta Consistorii Generalis Ritus Graeci Leopoliensis ab a. 1710 specificata d. 25 junii 1791 // ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 141. – Спр. 527. – С. 5–6.

⁵³ Там само. – С. 9–10, 15–19.

⁵⁴ НМЛ. – Ркл-182. – Арк. 17–20зв.

⁵⁵ Ця класифікація джерел спирається на дослідження: *Librowski S. Źródła do wewnątrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. – 1963. – Т. 7. – С. 80–87; Olczak S. K. Kancelarie kościelne w okresie staropolskim // Ibidem. – 1995. – Т. 64. – С. 15–24; Wyczawski H. E. Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych. – Kalwaria Zebrzydowska, 1989. – С. 227–231, 234–246.*

⁵⁶ НМЛ. – Ркл-525; Ркл-734. – Арк. 1–179.

⁵⁷ Див., напр., акти судового процесу 1749–1751 рр. за спадщину Атанасія (Шептицького): Там само. – Ркл-110. – Арк. 1–29.

⁵⁸ Там само. – Ркл-145. – Арк. 1–152; Ркл-146. – Арк. 1–144 (чистова копія чорнової книги Ркл-145).

- архіви консисторій (*acta consistorii, acta officialia*), які акумулюють судові й адміністративні акти офіціалів у межах певного крилосу-офіціалату;
- архів Святоюрського катедрального крилосу (протоколи засідань (*acta capituli, acta actorum capituli*), маєткові справи, богословсько-канонічний трактат “Основи відродження капітул” 1771–1816 рр.⁵⁹ тощо);
- тематичні збірки документів з організаційних питань⁶⁰.

Документи Львівського єпархіального архіву представлені насамперед книгами вписів, які за формою записів поділяються на чорнові (*protocollum*) і чистові (*inducta*). До книг єпископських актів (*matricula, acta episcopalia, acta actorum episcopaliū*), що трактувалися правлячими архієреями як приватна власність, перш за все належать: 1) протоколи генеральних візитацій 1726–1727, 1730–1733, 1738 (надзвичайної), 1738–1744, 1746–1748, 1753–1757, 1758–1765, 1771–1772, 1782–1785 і 1789–1793 рр.⁶¹; 2) книги понтифікальних чинностей (*libri functionum pontificalium*) владик Атанасія (Шептицького) (за 1729–1743 рр.) і Петра Білянського (за 1781–1790 рр.); 3) книги впису ерекційних і фундаційних привілеїв для парафій і монастирів та презентаційних грамот кандидатам на священство (*Libri beneficiorum*)⁶² (збереглися одна книга бенефіціїв за 1752–1765 рр.⁶³, що містить 1445 облят ерекційних привілеїв і презент, та журнал реєстрації актів, уписаних протягом 1731–1785 рр. у книги бенефіціїв Львівської єпархії⁶⁴); 4) книги висвячених кліриків (найдавніша з них фіксує святительські чинності Йосифа (Шумлянського) та Юрія (Винницького) за 1668–1710 рр.⁶⁵, дві наступні містять записи за 1730–1747 рр. та 1752–1779 рр.⁶⁶); 4) пастирські листи, повчання, послання й адміністративні розпорядження (вперше в окрему

⁵⁹ Там само. – Ркл-101. – Арк. 1–22 (Fundamenta Resustitali Capituli Leopoliensis Rutheni).

⁶⁰ Напр., збірка скарг руського єпископату апостольському нунцієві у Варшаві про переслідування уніатів (Там само. – Ркл-174. – Арк. 1–16).

⁶¹ Їхній докладний кодикологічний опис опубл. у: *Скочилас І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії... – Т. 2. – С. LXX–CXV.

⁶² Найдавніша для Київської унійної митрополії книга бенефіціїв, що провадилася в консисторії Луцько-Острозької єпархії (із вписами близько тисячі презент і фундушів за 1732–1748 рр.), зберігається у: Державний архів Волинської області. – Ф. 382. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 1–1124. Нещодавно на це актове джерело звернув увагу: *Довбищенко М.* Документи Державного архіву Волинської області до історії Луцької уніатської єпархії у XVIII ст. // *Архіви України.* – 2005. – № 4. – С. 147–149.

⁶³ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 9. – Спр. о/н-778. – Арк. 1–1108.

⁶⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 1.

⁶⁵ НМЛ. – Ркк-89. Метрику висвячених священників Львівської єпархії як історичне джерело вперше використав: *Бабій Ю. Я.* Вістки про священників Войнилівського намісництва в 1667–1708 рр. // *Нива.* – 1938. – Ч. 10. – С. 372–374; *його ж.* Вістки про священників Долинщини та Калущини в т. зв. Метриці рукоположених Єпископа Йосифа Шумлянського // Там само. – Ч. 7–8. – С. 263–270.

⁶⁶ НМЛ. – Ркл-79. – Арк. 1–356; Ркл-80. – Арк. 1–475.

книгу ці *acta episcopalia* були виділені у 1730–1733 рр.⁶⁷); 5) документація політичного характеру (*acta publica*).

Актові книги консисторій

В актові книги консисторій уписували номінації на церковні уряди, надання духовної й адміністративної юрисдикції, полагодження поточних єпархіальних справ, розпорядження щодо діяльності парафіяльних церков, братств, шкіл, диспензи в матримоніальних справах, накладення церковних кар і вироків, уписи (обляти) документів духовної та світської влади. Собор Львівської єпархії 1793 р. вимагав від урядників унійних консисторій провадження таких “протоколів справ”: “1) милостивих; 2) правних; 3) усіх інших розпоряджень; 4) повідомлень-інтиматів крайових та єпархіальних властей; 5) вписів безкоштовних справ”⁶⁸. Натомість “Регламент” Петра Білянського 1793 р. передбачав наявність п’яти типів документації, за яку персонально відповідали консисторські писарі: 1) книги вписів актів у неконфліктних справах (“книги ласк” – “akta łaskawe”); 2) книги вписів правових актів (“akta prawne”); 3) книги протоколів рішень консисторії (“protokół wszystkich rekursow i rezolucyi na pismie danych”); 4) книги протоколів розпоряджень державної та духовної влади (“protokół wszystkich intymatow rządu krajowego i rozkazow pasterskich”); 5) книги протоколів поточних справ консисторії (“wokanda, czyli protokół spraw ze wszystkich terminalnosci wynikających”)⁶⁹.

Акти офіціальських консисторій зазвичай фіксувалися в книгах уписів (*acta officialia, acta consistorii, libri consistorii*). У Львівській єпархії початково ці книги укладали за хронологічним принципом. Їхньою особливістю було переважання справ, пов’язаних з діяльністю інституту духовного суду, очолюваного єпископом. Найдавніші актові книги владичого двору⁷⁰ (“Protocolium Spraw Duchownych w Sądach Konsystorskich Ritus Graeci Episkopskich Lwowskich”) містять протоколи засідань і декрети духовного суду (за 1668–1674 рр., 1681–1718 рр. (серія з 8-ми книг чорнових записів у “дудку”), 1681–1685 рр., 1700–1703 рр., 1708–1731 рр., 1710–1719 рр., 1710–1731 рр.⁷¹), а також матеріали виїзних засідань, досудових розслідувань і фасцикули актів духовного суду за 1706–1721 рр., 1722–1735 рр., 1743–1786 рр.

⁶⁷ Там само. – Ркл-83. – С. 1–276.

⁶⁸ Цит. за: Собори Львівської єпархії... – С. 356, 358.

⁶⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1404. – Арк. 1.

⁷⁰ Див. про них: *Павлишин А.* Книги духовного суду як джерело вивчення історії монастирів Львівської єпархії в часи владцтва Йосифа Шумлянського (1668–1708) // *Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów / Pod red. H. Solowij. – Lublin, 2004. – Т. 2. – S. 103–108.*

⁷¹ НМЛ. – Ркл-58/1-8. – Арк. 1–645; Ркл-59. – Арк. 1–93; Ркл-60. – Арк. 1–69; Ркл-61. – Арк. 1–89; Ркл-62. – Арк. 1–43; Ркл-82. – Арк. 1–184; Ркл-151. – С. 1–116.

та 1747–1791 рр.⁷². У цей час уже існувала практика перенесення чорнових записів у чистові книги-індукти. Так, у рукописі Ркл-210 (“Prothocolow Protestacyi y Innych Transakcyi do Sadow Episkopskich Kathedralnych Lwowskich zachodzących” за 1708–1731 рр.) знаходимо чистові записи за 1710–1721 рр., виконані з чорнових актів у Ркл-60 і Ркл-62⁷³. З початку 30-х років XVIII ст. у генеральній консисторії на Святоюрській горі книги зазвичай провадилися за тематичною ознакою, осібно формувалися книги декретів у судових справах (*acta actorum*), книги вироків (*acta sententiarum*), книги у неконфліктних справах (*acta obligationum*), книги уділених єпископом “ласк” (надання диспенз, дозволів, номінацій тощо) (*acta gratiosa*). Перша книга “ласк” з’явилася в єпископській канцелярії у 1737–1741 рр. (“Expeditiones Varias”) ⁷⁴, і з того часу цей тип книг писарі вели окремо (1741–1742 рр. (копії актів), 1742–1748 рр., 1752–1764 рр., 1752–1779 рр. (чорнові записи) і 1779–1788 рр.⁷⁵). Окрім переважаючих диспенз від кровної спорідненості при укладенні шлюбів, у “книгах ласк” виявлено сотні реєстрових уписів “інструментів” львівських владик на посвячення вівтарів, каплиць, монастирів і парафіяльних храмів, актів про номінацію й переміщення єпархіальних урядників, дозволів на обсадження церковних бенефіціїв, різноманітних інструкцій й “ординацій” в адміністративних і душпастирських справах, отримання презент та інсталяційних грамот. Однак найвартіснішими записами є обляти або ж реєстри пастирських листів і послань львівських владик і київських митрополитів, більшість з яких не збереглися у формі стародруків чи рукописних формулярів.

Функції *Львівської генеральної консисторії* були тісно поєднані зі Святоюрським владичим двором (“curiae episcopalis et consistorii generalis Leopoliensis”). Відповідно, в актових книгах консисторії подавалися матеріали, пов’язані з діяльністю єпископів. Прикладом такого подвійного характеру актів Львівської консисторії є консисторська книга Ркл-86 із записами з 1749–1756 рр.⁷⁶. Більшість з них – це протоколи засідань і декрети духовного єпископського суду⁷⁷. Водночас у книгу вписувалися акти висвячення Левом (Шептицьким) у 1749–1750 рр. священників (“Acta Episcopalia Leopoliensia seu Liber Metrices Ordinatum”) ⁷⁸, презенти й ерекційні грамоти для унійних парафій (“Acta Consistorialia Inductarum Praesenta[ti]onu[m] ac

⁷² Там само. – Ркл-175. – Арк. 1–298; Ркл-176. – Арк. 1–324; Ркл-717. – Арк. 1–227; Ркл-718. – Арк. 1–422.

⁷³ Там само. – Ркл-210. – Арк. 1–90.

⁷⁴ Там само. – Ркл-71. – С. 1–170.

⁷⁵ Там само. – Ркл-72. – Арк. 1–8; Ркл-74. – Арк. 1–72; Ркл-75. – Арк. 1–143; Ркл-76. – Арк. 1–264 (див. також записи за 1762–1779 рр. у: там само. – Ркл-78. – Арк. 1–51); Ркл-77. – Арк. 1–146.

⁷⁶ Там само. – Ркл-86. – Арк. 1–754.

⁷⁷ Там само. – Арк. 2–689.

⁷⁸ Там само. – Арк. 690–697зв.

Erectionum Anni Domini 1750”)⁷⁹ та акти типу “Книги ласк” (“Acta Expeditionum gratiosarum”), що видавалися під час адміністрування Львівською єпархією перемишльського владики Онуфрія (Шумлянського) і в перший період пастирства Лева (Шептицького)⁸⁰. Актіві книги Львівської генеральної консисторії (“Acta Consistorii Leopoliensis”) та владичого двору (“Acta Curiae Episcopalis Leopoliensis”) збереглися за 1736–1740 рр., 1739–1745 рр., 1741–1749 рр., 1750–1752 рр., 1752–1779 рр., 1779–1786 рр.⁸¹

Вірогідно, у *Бережанській крилоській (офіціалській) консисторії* (“Actorum Officii Brzezanensis”, “Protocollum Actorum Officii Brzezanensis”) провадилися щонайменше дві актові книги, однак до нашого часу дійшла тільки одна з них – за 1763–1787 рр.⁸². Канцелярія *Галицької крилоської (офіціалській) консисторії* розпочала укладати книги протоколів засідань і декретів не пізніше 1736 р. Усього відомо вісім актових книг (їхня типова назва – “Acta Consistorii Haliciensis, tam Decreta varia, Protestationes, Inscriptiones recognitas, et oblatas, quam Literas universales Innotescentiales, in materiis de Praeceptis Dei et Ecclesiae, tum Constitutionibus Synodalibus, Provincialibus et Diecaesanis”⁸³). Одна з них містить чорнові записи й фасцикули консисторії (Ркл-69), решта сім є чистовими книгами⁸⁴. Записи охоплюють півстолітній відрізок часу – 1736–1787 рр., за винятком короткого періоду вакантності Львівського владичого престолу (1779–1781), коли обов’язки адміністратора єпархії виконував Петро Білянський. Окрім декретів і протоколів засідань духовного суду, трапляються також уписи презент коляторів парафій⁸⁵, пастирські розпорядження (“інструменти”) щодо заснування нових храмів⁸⁶, облятів протоколів візитацій окремих

⁷⁹ Там само. – Арк. 698зв.–739.

⁸⁰ Там само. – Арк. 740–752зв.

⁸¹ Там само. – Ркл-63 – Арк. 1–453. (Див. також записи за 1737–1739 рр.: Там само. – Ркл-73. – Арк. 1–83; Ркл-64. – Арк. 1–330; Ркл-65. – Арк. 1–160; Ркл-66. – Арк. 1–800). Чорнові записи протоколів засідань згодом начисто переписані у такі консисторські книги: 1752–1760 рр.: Там само. – Ркл-67. – Арк. 1–664; 1761–1772 рр.: Там само. – Ркл-68. – Арк. 1–720; 1757–1773 рр.: Там само. – Ркл-87. – Арк. 1–898; 1770–1774 рр.: Там само. – Ркл-93. – Арк. 1–319 і 1775–1779 рр.: Там само. – Ркл-94. – Арк. 1–304; Ркл-85. – Арк. 1–1002; Ркл-89. – Арк. 1–290.

⁸² Там само. – Ркл-96. – Арк. 1–392. Тривалий період Бережанську консисторію очолював офіціал Андрій Липницький, львівський катедральний кустош і зарваницький парох, натомість за діловодство відповідав консисторський писар із Зарваниці, священник Петро Літинський (дані 1773 р.) (Там само. – Арк. 150зв., 180).

⁸³ Саме такий заголовок має книга: Там само. – Ркл-84. – Арк. 99.

⁸⁴ Там само. – Ркл-69. – Арк. 1–302; Ркл-70. – Арк. 1–159; Ркл-84. – Арк. 1–338; Ркл-88. – Арк. 1–331; Ркл-90. – Арк. 1–352; Ркл-91. – Арк. 1–493; Ркл-92. – Арк. 1–445; Ркл-95. – Арк. 1–273.

⁸⁵ Там само. – Ркл-84. – Арк. 67зв.–68зв. (презента 1741 р. для Комарівської церкви).

⁸⁶ Там само. – Арк. 124зв.–125 (розпорядження від 20 вересня 1745 р. про закладення “нової церкви на новому ґрунті” в с. Прислупах Калуського староства).

церков⁸⁷. Деякі актові книги, як-от Ркл-88 (“Acta expeditionum Gratosarum Consistorii Haliciensis”), фіксують рішення у неконфліктних справах, – переважно це диспензи на одруження тим парафіянам, котрі мали канонічні перешкоди до шлюбу через кровну спорідненість⁸⁸.

Кам’янецька унійна консисторія. Найбільших втрат зазнав архів Кам’янецької консисторії, що початково зберігався у Святотроїцькому василіанському монастирі, а у 80-х – 90-х роках XVIII ст. – при катедрі Св. Йоана Хрестителя. Після офіційної ліквідації унії на Правобережній Україні цей архів перейшов до православної духовної консисторії, а в третій чверті XIX ст. був переданий Історико-статистичному комітету⁸⁹. “Опись архива Под[ольского] Цер[ковного] Ист[орико]-Арх[еологического] Общ[ества]”, підготовлена між 1903 і 1914 рр. Юхимом Сіцинським, дає досить повне уявлення про видовий та кількісний склад матеріалів Кам’янецької унійної консисторії, що були найціннішою частиною збірок Давньосховища⁹⁰. За походженням це: 1) оригінальні візитаційні книги консисторії за 1739–1790 рр., деканатських архівів і візитаційні збірники; 2) актові книги Кам’янецької унійної консисторії за 1732–1754 рр.; 3) інші документи консисторії (книга бенефіціїв за 1751–1763 рр., збірники ерекційних грамот і презент та грамот висвячення за XVIII ст.); 4) архіви василіанських монастирів (Барського, Сатанівського, Святотроїцького в Кам’янці-Подільському, Шаргородського та ін.); 5) матеріали церковної статистики (реєстри парафіян церков Кам’янець-Подільського намісництва 1766 р., сумарій церков і бенефіціїв Кам’янецького крилосу 1790 р.); 6) листування; 7) метричні книги.

3. Видова і тематична характеристика джерел

Джерела з історії Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII ст. типологічно (тобто вони однаковим способом кодують і зберігають інформацію, але мають відмінності в походженні, ознаках і формах⁹¹) поділяються на: 1) *писемні*, 2) *пам’ятки матеріальної культури* (археологічні, зображальні)⁹²

⁸⁷ Там само. – Ркл-95. – Арк. 220–222зв. (Ingrossatio visitationis generalis ecclesiae Kunisoviensis 1754).

⁸⁸ Там само. – Ркл-88. – Арк. 301–307зв.; Ркл-91. – Арк. 484–487.

⁸⁹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3. Див. також статтю: *Яворовский Н.* Перевозка архивов и ценного имущества духовного ведомства из г. Каменца в более отдаленные от границы места в 1854 году из опасения войны с Австрией // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1911. – Вып. 11. – С. 385–386, 390.

⁹⁰ ДАХО. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–5, 16–17зв., 22, 23зв. Перелік найважливіших документів архіву Кам’янецької консисторії наведено у: Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1889. – Вып. 4. – С. 28, 46–48.

⁹¹ Див.: *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999. – С. 8–11.

⁹² Зображальними джерелами вважаємо храмові ікони, написи та графіті, фрески, мозаїки, портрети представників духовенства, особові герби й печатки руського спископату та ін.

та речові⁹³), 3) *картографічні й інші географічні матеріали*⁹⁴. Найважливіше значення мають писемні джерела, котрі за повторюваністю інформації є одиничними чи масовими (вирізняються ординарністю походження й однорідністю змісту, хоч і мають відмінні кількісні показники). Джерельна евристика, а також аналіз матеріалів інституційного походження дали підстави виокремити п'ять основних видів писемних джерел, що характеризуються однаковістю своєї форми: а) *актові*; б) *канонічні й богословські*; в) *епістолярні*; г) *наративні*; ґ) *літургійні*.

Першорядне значення мають *актові джерела*. До цієї групи документів належать: 1) акти духовних судів; 2) протоколи засідань і декрети митрополітової й владицих консисторій; 3) патріарші грамоти та папські бреве й булли; 4) пастирські листи, послання й розпорядження (“універсали”⁹⁵) київських митрополитів і галицьких (львівських) владик; 5) фундаційні привілеї й уставні грамоти київських (Володимира Великого і Ярослава Мудрого) і галицько-волинських князів⁹⁶, польських королів й австрійських монархів, сеймові конституції; 6) презенти ктиторів (коляторів) монастирям і церквам, презенти окремим кандидатам на обсадження парафіяльних

⁹³ До них відносимо архітектурні споруди (катедральні собори, монастирі, парафіяльні храми), елементи літургійного опорядження християнських святинь, предмети літургійного культу (зокрема антиминоси), священничий одяг тощо.

⁹⁴ Див. докладніше: *Дністрянський М. С.* Вступ до історичної географії України: Цикл лекцій. – Львів, 2007. – С. 16–25. Зокрема, допоміжну роль у реконструкції адміністративного устрою Галицької (Львівської) єпархії відіграють видані нещодавно “Національний атлас України” (К., 2007) та “Атлас” організаційних структур Римо-католицької церкви у Речі Посполитій XVIII ст. (містить картографію кордонів і теренів Баківської, Кам’янецької, Львівської, Луцької та Перемишльської дієцезій, повністю чи частково розташованих на канонічній території Галицької (Львівської) єпархії: *Litak S.* Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. – Lublin, 2006. – S. 139–147 (mapy XXII–XXX)).

⁹⁵ Підставою для класифікації *універсалів* – загальної назви широкої палітри актів, які продукувалися королівською, єпископською та намісницькими канцеляріями, стали диспонент документа та його адресат. За актом, що був виданий королівською канцелярією й адресувався певній особі, залишено його самоназву – універсал. Натомість розрізнено документи, які проголошувалися від імені єпископа. Якщо такий документ адресувався певній особі чи інституції й мав, таким чином, обмежену юридичну силу, то його названо *пастирським листом*. Якщо ж він призначався для широкого кола духовенства та вірних (часто – усім мирянам і клірові єпархії), тоді його трактовано як *пастирське послання*.

⁹⁶ Серед кільканадцяти відомих на сьогодні грамот князя Лева Даниловича для церковних інституцій Галичини практично всі (11) є фальсифікатами, до того ж вони стосуються майже виключно матеріальних основ функціонування місцевої Православної церкви (*Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 31–42). Див. також: *Пашин С. С.* Червонорусские акты XIV–XVI вв. и грамоты князя Льва Даниловича. – Тюмень, 1996. – С. 31–101.

урядів⁹⁷; 7) заповіти духовних і світських осіб; 8) протоколи генеральних (єпископських), монастирських і намісницьких візитацій; 9) діяння й конституції (правила, устави, “constitutio episcopales”, “konstytucye pasterskie”, “ustawy dyecezalne”) провінційних і єпархіальних соборів; 10) інвентарні описи й люстрації релігійних установ і церковних бенефіціїв⁹⁸ та королівських і приватновласницьких маєтків XVI–XVIII ст. (в яких фіксуються “попи” і руські храми⁹⁹); 11) реєстри подимного й поголовного податків, що укладалися на основі свідчень (юраментів) заприсяжених духовних осіб; 12) книги гродських і земських судів Брацлавського, Подільського і Руського воєводств та магістратів міст.

Наступну групу формують *канонічні пам'ятки* Руської церкви й Галицької (Львівської) єпархії зокрема, котрі визначали тогочасну еклезіальну самосвідомість (Кормчі книги (Номоканони), компендіуми церковних актів, богословські трактати “Зерцало богослов'я” 1680 р., “Метрика” Шумлянського 1687 р., підручник пастирського богослов'я “Казуси” Лева (Кишки) 1722 р., “Богословіє нравоучительне” середини XVIII ст., праця Тимофія (Щуровського) “Право канонічне” 1792 р. тощо.

Третю групу документів складають *єпістолярні джерела* (приватне й офіційне листування та супліки ієрархів, інших представників духовенства, державних органів влади та світських осіб¹⁰⁰). До четвертої ввійшли *нара-*

⁹⁷ Окрім уже згаданої “Книги бенефіціїв” за 1752–1765 рр., збереглися інші численні збірки презент з часу єпископства Атанасія (Шептицького), Лева (Шептицького) та Петра Білянського (НМЛ. – Ркл-489. – Арк. 1–83; ЦДА України у Львові. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 2490; Ф. 201. – Оп. 1).

⁹⁸ Див., напр., інвентарні описи собору Св. Юра у Львові за 1708 та 1719 рр.: *Registr ozdoby w cerkwi katedralnej spisany* // ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – МВ-129. – Арк. 1–61.

⁹⁹ Регестовий опис матеріалів люстрацій, що стосуються теренів сучасної України, опубл.: Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Р. Майборода. – К., 1999. Див. також: *Боряк Г. В.* Ревізія та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності) // *Географічний фактор в історичному процесі.* – К., 1990. – С. 148–149; *Chlapowski K., Dygdała J.* *Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w. po półwieczu* // *Studia Źródłoznawcze.* – 2005. – Т. 43. – С. 161–171.

¹⁰⁰ З багатої єпістолярної спадщини духовенства і церковних інституцій Львівської єпархії частково опубліковане перш за все листування з Римським Апостольським престолом у XVIII ст. її владик (*Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)* / Ed. A. G. Welykyj, P. B. Pidrutchnyj. – Romae, 1972–1981. – Vol. 1–5; *Epistolae Jasonis Junosza Smogorzewskyi, metropolitae kioviensis catholici (1780–1788)* / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1965; *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj, metropolitae kioviensis catholici (1613–1637)* / Ed. T. Haluščynskyj, A. G. Welykyj. – Romae, 1956; *Epistolae metropolitanarum kioviensium catholicorum: Leonis Kiška, Athanasii Szeptyckyj, Floriani Hrebnyckyj 1714–1762* / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1959; *Epistolae metropolitanarum kioviensium catholicorum: Raphaelis Korsak, Antoni Sielava, Gabrielis Kolenda (1637–1674)* /

тивні пам'ятки – єпархіальна хроніка другої половини XVII ст., щоденники та книги понтифікальних чинностей львівських унійних владик XVIII ст., панегірики, “Метрика” Святоюрського монастиря другої половини XVIII ст., а також літописи й хроніки XII–XVII ст. *Літургійні джерела* (за класифікацією Василя Ульяновського, “спеціальні джерела”) формують п'яту групу, до якої віднесено передовсім богослужбові книги, катедральні, монастирські й храмові пом'яники та покрайні записи релігійного змісту.

З огляду на важливість і масовість, докладніше розглянемо документи церковного походження, натомість з-поміж світських джерел звернемо увагу лише на ті їхні різновиди, які є найвартіснішими для розкриття досліджуваної тематики (більшість з них досі фактично ще не введені до наукового обігу): 1) канонічно-юридичні збірники; 2) пом'яники і покрайні записи в богослужбових книгах; 3) пастирські листи, послання і повчання; 4) наративні джерела (зокрема Святоюрську “Метрику” та єпархіальні хроніки); 5) актові книги гродських і земських судів та магістратів.

Канонічно-юридичні збірники

Упродовж XVIII – початку XIX ст. канцеляристами Святоюрського владичого двору було укладено декілька канонічно-юридичних збірників (копіаріїв документів), що відображають різні етапи інституційного розвитку Львівської єпархії та історично-еклезіальну пам'ять місцевої духовної еліти. Невеликі за обсягом кодекси Ркл-138 і Ркл-915 мали обмежене функціональне використання й постали у зв'язку з необхідністю захисту унійною ієрархією прав і привілеїв Руської церкви у Речі Посполитій 60-х років XVIII ст.¹⁰¹. Натомість збірник Ркл-741 з'явився у 70-х роках того ж століття під час судового процесу за повернення духовних бенефіціїв Успенської катедри у Крилосі, Підгородді й Перегінську¹⁰². Інші два копіарії були виготовлені у 1806–1807 рр., для представлення австрійським урядникам і Римській курії юридичних аргументів щодо доцільності відновлення Галицької митрополії¹⁰³. Ці збірники вартісні тим, що містять оригінали й копії низки публічно-правових актів, які визначали канонічний статус і матеріальне становище Галицького (Львівського) владичтва (фальсифікати грамот галицько-волинських князів XIII–XIV ст., королівські привілеї (зокрема фундація 1539 р.),

Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1956; *Epistolae metropolitaram kioviensium catholicorum: Theodosii Rostockyj, Heraclii Lisowskyj, Gregorii Kochanowicz, Josaphat Bulhak (1788–1838)* / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1980), представників чернецтва (*Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae* / Ed. A. G. Welykyj, P. B. Pidrutchnyj. – Romae, 1979. – Vol. 1–2) та письмові скарги, що надходили до Папської курії від духовних і світських осіб (*Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielorussiae* / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1960–1965. – Vol. 1–3).

¹⁰¹ НМЛ. – Ркл-138; Ркл-915.

¹⁰² Там само. – Ркл-741. – Арк. 1–42зв.

¹⁰³ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 492/III. – С. 1–51; Спр. 493/III. – С. 1–21.

сеймові конституції, інвентарні описи церковних маєтків і витяги документів з гродських і земських книг).

За своїм змістом, інформаційною насиченістю й унікальною тематичною палітрою документів істотне значення для студій правового становища місцевої Церкви та особливостей її організаційної структури має двотомна “Золота книга” Львівської єпархії середини XVIII ст., виявлена нещодавно у фондах НМЛ. Її наратив охоплює величезний хронологічний проміжок – від місії свв. Кирила і Методія й хрещення Русі св. Володимиром Великим до подій початку 1770-х рр.¹⁰⁴. Створення цього унікального кодексу пов’язане із реалізацією у 50-х – 70-х роках XVIII ст. владикою Левом (Шептицьким) програми з модернізації організаційних структур єпархії, що призвело до усунення від найважливіших церковних урядів монахів та тривалого конфлікту Святоюрського двору із Василіанським чином. Для наведення вагомих історично-канонічних аргументів на судовому процесі, що розпочався в 1751 р. і тривав декілька десятиліть, з ініціативи Лева (Шептицького) і було створено “Золоту книгу” Львівської єпархії¹⁰⁵.

Упорядником книги був уже згадуваний офіціал Антоній Левинський. Протягом 50-х – 70-х років XVIII ст. він ретельно збирав і систематизував документи¹⁰⁶, які стосувалися правового статусу владицтва загалом і його окремих інституцій – катедральних соборів, єпархіальних крилосів-капітул, парафіяльних церков і монастирів. Віднайдені офіціалом і його помічниками в архівах матеріали, укладені згодом у формі рукописних збірників (“манускриптів”) і реєстрів документів¹⁰⁷, і стали основою “Золотої книги”. Для створення наративної частини кодексу були використані також праця Кульчинського “Specimen Ecclesiae Ruthenae”, “Синопис” Інокентія (Гізеля), патріарші грамоти Єремії Траноса, діяння вселенських і помісних соборів, законодавство Латинської церкви (у т. ч. постанови Триденту) тощо. В упорядкуванні книги Левинському допомагав тогочасний писар Львівської ге-

¹⁰⁴ НМЛ. – Ркл-141; Ркл-142.

¹⁰⁵ Обидва томи кодексу названі автором “Золотою книгою” Львівської єпархії за аналогією із таким самим за значенням збірником привілеїв міста Львова, відомим як “Золота книга Львова”. (Див.: Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. – Львів, 1998. – С. 11–12).

¹⁰⁶ Першим унікальну збірку “копіаріїв Левинського” виявив у львівському архіві: Тимошенко Л. Угода з Ватиканом чи з Польщею? // Пам’ять століть. – 1996. – № 3. – С. 113–120. Докладний аналіз цих матеріалів див. у: Кметь В. “Життєписи львівських єпископів грецького обряду” – пам’ятка української історіографії другої половини XVII ст. // Lwów; miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod red. K. Karolczaka. – Kraków, 2002. – Т. 4. – С. 66–68; його ж. З історії дослідження Львівської єпархії... – С. 107–108.

¹⁰⁷ Антоній Левинський заповів свою збірку Успенській ставропігії, а в XIX ст. вона потрапила до колекції Антона Петрушевича, що тепер зберігається в “Архіві історії унії” ЦДІА України у Львові (Кметь В. “Життєписи львівських єпископів грецького обряду”... – С. 65–69), Відділі рукописів ЛННБ та НМЛ.

неральної консисторії Даниїл Верхратський. Він же й переписав зібрані матеріали з історії єпископства у два томи – Ркл-141 та Ркл-142. Щоправда, не всі документи, опрацьовані Левинським, увійшли до “Золотої книги” (поза її межами залишилися, зокрема, оригінал меморіалу єпископа Варлаама (Шептицького) 1712 р. до Римської курії про еклезіальний статус Львівського владичтва¹⁰⁸ та підбірка актів з історії Берестейської унії¹⁰⁹).

Том перший (Ркл-141) книги (“*Hic Liber continet acta Processus inter PP. Basilianes, Episcopum et Clerum Saecularum in Tribunali Sacrae Nunciaturae Varsaviensi ab Anno 1751 ad an[n]o 1773 agitati*”¹¹⁰) складається зі семи тематичних розділів. Перший з них – це протоколи судового позову світського духовенства Львівської єпархії проти Василіанського чину до Трибуналу Варшавської нунціатури від 4 січня 1751 р. (с. 1–12). Другу частину сформували акти процесу в цьому ж Трибуналі, що містять аргументи єпархіального кліру та монахів Святоюрського монастиря, подані у листопаді 1768 р. та в лютому і квітні 1769 р. апостольському протонотарієві (с. 12–45). У третю частину кодексу Ркл-141 вписано позови єпархіального кліру (с. 47–85), а також вибрані з різних джерел свідчення про правовий статус окремих духовних інституцій владичтва¹¹¹.

Найціннішою виявилася четверта частина книги, де наведено тексти документів з історії Львівської єпархії (с. 87–164), серед яких така унікальна пам’ятка, як хроніка “*Origo et Vita Episcoporu[m] Ritus Graeci Leopoliensium*” другої половини XVII ст. Наступна частина кодексу – це матеріали процесу в Трибуналі Варшавської нунціатури у січні й червні 1770 р.¹¹², де описано позицію святоюрських монахів (с. 165–204). Шоста частина Ркл-141 є копіарієм привілеїв¹¹³, куди були переписані королівські грамоти, папські булли, акти городських і земських судів, пастирські листи й послання руської ієрархії, маргіналії богослужбових книг та інші документи XV – першої половини XVIII ст. Останній розділ збірника акумулює укладені в липні–грудні 1770 р., січні–листопаді 1771 р. та в червні 1773 р. протоколи заяв і свідчень представників Покровської провінції (в т. ч. ігумена Святоюрського монастиря) проти світського духовенства Львівської єпархії. У цих мате-

¹⁰⁸ Документом перший зацікавився: *Кметь В.* “Життєписи львівських єпископів грецького обряду”... – С. 67–68.

¹⁰⁹ *Тимошенко Л.* Угода з Ватиканом чи з Польщею... – С. 115–116.

¹¹⁰ НМЛ. – Ркл-141. – С. 1–470.

¹¹¹ Зокрема, це витяги з ерекційного привілею Жигимонта I 1539 р. для Львівського єпископства, соборної грамоти Макарія (Гучапського) 1539 р. про фундацію єпархіального крилосу та її підтвердження митрополитом Макарієм у 1548 р., привілею короля Володислава IV з 1634 р. про право крилошан на адміністрацію вакантними єпископськими катедрами, заповіту владики Йосифа (Шумлянського) з 1707 р., постанов Львівської василіанської капітули 1739 р., уставної грамоти князя Лева для Успенської катедрі 1301 р., привілею короля Стефана Баторія з 1581 р. для крилошан Руської церкви, люстрації столових мастків Успенської катедрі 1617 р. тощо (НМЛ. – Ркл-141. – С. 60–80).

¹¹² Там само. – С. 165–204.

¹¹³ Там само. – С. 365–384.

ріалах ченці неодноразово вдавалися до історичних аргументів, доводячи свої права на посілости катедрі¹¹⁴.

Том другий (Ркл-142) “Золотої книги” (“Processus Causa Cleri S[ecularum] PP. Basilia[norum]”)¹¹⁵ поділяється на три частини. Перша з них (с. 1–15) містить написану 1773 р. преамбулу (“Pro Memoria”) про початки християнства на Русі та довготривале перебування руського народу (охрещеного Володимиром Великим бл. 990 р. за грецьким обрядом) під духовною зверхністю царгородських патріархів до 1595 р.¹¹⁶ Далі йде розповідь про підготовку Берестейської унії та опис внутрішньої структури Київської митрополії. Наступна частина кодексу (с. 16–85) – це тематично укладений і прокоментований сумарій документів (отриманих від Львівської єпископської консисторії та Василянського чину) зі стислими історичними довідками про правовий і маєтковий статус Святоюрської, Успенської та Святотроїцької кафедр (охоплює актові й наративні джерела XIII–XVIII ст.). Тут також знаходимо вартісні дані про українську духовну еліту (крилошан, офіціалів, урядників консисторії, парафіяльних священників), пов’язану із владицими соборами. В окрему тематичну групу (с. 53–85) виділено матеріали, що відображають генезу інституту єпархіального крилосу в Руській церкві загалом і Львівській єпархії зокрема. Третя частина кодексу Ркл-142 є копіарієм документів (“Summarium Documentum”), в якому наведено повний зміст чи витяги з багатьох важливих матеріалів з історії Галицького (Львівського) владництва (с. 89–262).

Літургійні тексти

Пом’яники (синодики) – книги, в яких вписували імена померлих для проголошення молитов за прощення їхніх гріхів і спасіння в Царстві Божому. Ці записи засвідчували ставлення людини до смерті та християнську турботу про спасіння душі покійних рідних і близьких¹¹⁷. Нами використа-

¹¹⁴ Там само. – С. 385–470.

¹¹⁵ Там само. – Ркл-142. – С. 1–262.

¹¹⁶ Там само. – Ркл-142. – С. 1.

¹¹⁷ Див. характеристику цього виду церковного джерела: *Голубев С.* Древний помянник Киево-Печерской Лавры // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. I–XIV, 1–88; *Конев С. В.* Синодиколия. – Ч. 1: Классификация источников // Историческая генеалогия. – Екатеринбург, 1993. – Вып. 1. – С. 7–14; *Кузьмук О. С.* Поменники у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Могилянські читання 2002 року: 36. наук. праць: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. – К., 2003. – С. 268–269; Поменник Софії Київської: Археографічна публікація рукописної пам’ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / Упор. і вступ. ст. О. Прокоп’юк. – К., 2004. – С. 5–19; Словарь книжников и книжности древней Руси. – Л., 1989. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 339–340; *Тимошенко Л.* Пом’яник дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2002. – Вып. 6. – С. 521–533; *його ж.* Пом’яник дрогобицької церкви Св. Трійці // Там само. – 2001. – Вып. 5. – С. 276–309.

но три найбільш важливі для висвітлення теми синодики – Львівського Святоюрського монастиря і катедри 1721–1773 рр. (збереглися два його списки в редакції кінця XVIII – початку XIX ст.) із поминанням “д[8]шть бл[а]женных ктиторовъ и прочіихъ православныхъ хр[и]стіанъ, зде лежащихъ и зде оуписанныхъ с[в]я[т]я обители сея”¹¹⁸, Успенської ставропігійської церкви XVII–XVIII ст. та Введенської церкви у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври за 1654/55–1694 рр.¹¹⁹.

Наратив Святоюрського пом’яника містить унікальні свідчення про тривкість у Галицькій (Львівській) єпархії історичної пам’яті про “руську старовину”, в т. ч. княжих часів. Зокрема, “пригадування” традицій Галицько-Волинської держави знаходимо в главі “Поминаніє королей и кнѣзій”¹²⁰. На особливу увагу заслуговує літургійне поминання членів родини владики Йосифа (Шумлянського), братства ікони Теробовельської Богоматері, парафіян і ктиторів церкви Св. Юрія Побідоносця, а також австрійських і польсько-литовських монархів. Окрім того, у синодик вписували “Преос[ве]щеныхъ митрополитовъ и б[о]голюбивыхъ еп[иско]повъ лвовскихъ”, причому як православних, так і унійних¹²¹. Ці реєстри, з одного боку, увиразнюють тяглість локальної еклезіальної традиції й неперервність ієрархічного служіння місцевих владик, а з другого – підтверджують існування уявлень про єдину Київську митрополію “всієї Русі” та усвідомлення належності до неї Галицького (Львівського) єпископства.

Пом’яник Введенської церкви у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври (структурно поділяється на дві частини – “історичну” й “оригінальну”) вартісний тим, що вказує на тісні інституційні зв’язки Святоюрської катедри з Київською митрополією. Зокрема, йдеться про зростаючу роль Києво-Печерської лаври в духовному житті Львівської православної єпархії другої половини XVII ст., котру відвідували численні представники кліру, чернецтва і мирян з різних регіонів цього владичтва¹²². Натомість синодик Успенсько-ставропігійного братства, укладений не пізніше 70-х років XVIII ст., заслуговує на увагу перш за все згадуванням “Преосвященныхъ митрополитовъ и архієпископовъ нашихъ Кіевскихъ, православныхъ”, яким канонічно підлягали львівські владики, незалежно від їхньої конфесійно-юрисдикційної орієнтації на Царгород чи Рим¹²³.

¹¹⁸ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-354; Спр. МВ-430.

¹¹⁹ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври: Публікація рукописної пам’ятки другої половини XVII ст. / Упор. та вступ. стаття О. Кузьмука. – К., 2007.

¹²⁰ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-354. – Арк. 7.

¹²¹ Там само. – Арк. 8–8зв., 14, 33.

¹²² Поменник Введенської церкви... – С. 35, 38, 46–58, 60–62, 64–65, 67–70, 72, 76–82, 86, 88–90, 92, 97, 99, 102–103, 107–108, 111–113.

¹²³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1904. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 481–482.

Спорадичні, але дуже вартісні згадки про священиків (попів) і намісників (протопопів) та храми і монастирі Галицької (Львівської) єпархії віднаходимо у *покрайніх записах*¹²⁴ на полях друкованих і рукописних богослужбових книг та збірників XVI–XVIII ст.¹²⁵ Вони дають змогу не тільки фрагментарно реконструювати парафіяльну мережу й намісницький поділ владицтва та локалізувати окремі чернечі обителі, але й у категоріях “ментальної географії” простежити зміну серед духовенства і мирян уявлень про територію єпархії як сакральний й адміністративний простір, а також на конкретних прикладах дослідити інтегрованість церковних структур у світський устрій¹²⁶.

Пастирські листи, послання та повчання

Джерела цього виду розкривають внутрішньоцерковні механізми організації Церкви і дають змогу з'ясувати духовні та практично-адміністративні мотивації діяльності владик. У ранньомодерний період пастирські листи й послання зазвичай називали збірним терміном “універсали” або ж “едикти” (“ѡнѡверсалъ”, “pasterski edykt”, “uniwersal”, “uniwersales”). Вони є масо-

¹²⁴ Див. інвентаризацію даних про рукописні пам'ятки, що, ймовірно, походять з теренів Галицької православної єпархії доби середньовіччя, у статті: *Фрис В.* Галицько-волинська книга XIII ст. // *Княжа доба: історія і культура* / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 211–232. Джерельне значення покрайніх записів розкривають: *Апанович Е. М.* Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // *История книги и издательского дела: Сб. науч. трудов.* – Л., 1977. – С. 22–52; *її ж.* Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // *Проблемы рукописной и печатной книги: Сб. статей.* – М., 1976. – С. 70–86; *її ж.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983; *Дмитрієнко М. Ф., Войцехівська І. Н.* Маргіналії й маргіналістика // *Український історичний журнал.* – 1990. – № 3. – С. 41–53; *Петрушевич А. С.* Рассуждения о важности исторических записок и надписей jako источнике для нашей истории // *Научный сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской матицы.* – 1865. – Вып. 1. – С. 1–8.

¹²⁵ “У порівнянні з нечисленними для того часу внутрішньоцерковними джерелами подібного типу”, вони дали змогу Василеві Кметю виявити 1043 парафії Львівської єпархії станом на 60-ті – 80-ті роки XVI ст., проте ці дані ще потребують суттєвих доповнень (*Кметь В.* Львівська православна єпархія: короткий огляд історії // *Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського патріархату.* 2000 рік: Стат.-біограф. довідник. – Львів, 2000. – С. 21; *його ж.* Львівський єпископ Єремія (Тисаровський) у “Життєписах” сучасника // *Наукові зошити [Історичного факультету Львівського державного університету].* – 2001. – № 4. – С. 76).

¹²⁶ Переважно нами було використано опубліковані покрайні записи; див.: Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. – Львів, 2007. – Т. 1: XI–XVI ст.; *Сецинский Е.* Музей Подольского церковного историко-археологического общества (быв. Древнехранилище Историко-статистического Комитета). – Каменец-Подольск, 1904. – Т. 1: Описание старопечатных книг; *Шамрай М.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005.

вим історичним джерелом, оскільки видавалися великим накладом і поширювалися в численних списках у більшості парафій і намісництв, тому були добре відомі й коментовані вже у XVII–XVIII ст.¹²⁷. Другу вартісну підгрупу цієї документації складають пастирські повчання та проповіді. Своїми витоками традиція виголошувати “казання” сягає старокиївських часів. Збереглася низка таких повчань різних редакцій і списків, уписаних у Кормчі книги Київської митрополії, найдавніші з яких датуються не пізніше як кінцем XIII ст. Здебільшого вони мали характер службових інструкцій і коментували різні казуси канонічного права, а також морального богослов'я і парафіяльної практики. У Львівській єпархії лише деякі з промов владик були задокументовані та дійшли до наших днів. Найвідомішим з них є “Повчання” Йосифа (Шумлянського) 1687 р., укладене на основі настанов й особистого пастирського досвіду цього ієрарха¹²⁸.

Наративні джерела

Руські літописи та інші тогочасні писемні пам'ятки світського походження назагал обходять мовчанкою внутрішнє життя Православної церкви у Київській державі. Не є винятком у цьому плані, на жаль, і Галицько-Волинський літопис¹²⁹, який дуже фрагментарно відображає пастирську діяльність місцевих владик. За влучною характеристикою Теофіла Коструби, “до духовенства [літопис] ставиться з великою пошаною, але особливо-го зацікавлення церковними справами не виявляє”¹³⁰. Тому особливої ваги

¹²⁷ Частково пастирські листи й послання владик опубліковані автором у: Собори Львівської єпархії... – С. 133–172.

¹²⁸ Див. їхню єдицію: Там само. – С. 225–252.

¹²⁹ Зміст і структура цієї унікальної пам'ятки проаналізовані у працях: Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. – К., 2002; *Генсьоровський А. І.* Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. – К., 1958. Окремі аспекти вивчення літопису відображені у статтях: *Котляр М.* До проблеми хронології Галицько-Волинського літопису // *Confraternitas*: Ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаевича [= Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Вип. 15]. – Львів, 2006–2007. – С. 73–81; *його ж.* Галицько-Волинський ізвод у колі давньоруських літописів // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 13–21; *його ж.* Усні джерела Галицько-Волинського літопису // Там само. – 2004. – № 1. – С. 3–11; *його ж.* Галицько-Волинская летопись: источники, структура, жанровые и идейные особенности // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. ДГ. 1995 год. – М., 1997. – С. 80–165 (автор доводить, що у Галицько-Волинському князівстві літописання до початку XIII ст. було відсутнє, а в наступному столітті воно провадилось у формі окремих повістей). Загальну оцінку галицько-волинського літописання подано у статті: *Исаевич Я. Д.* Культура Галицько-Волинської Русі // *Вопросы истории*. – 1973. – № 1. – С. 98–101. Див. також контроверсійний за своєю науковою вартістю огляд: *Шерстюк Р.* Релігійні мотиви Галицько-Волинського літопису як вияв особливостей українського православ'я // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2007 рік. – Львів, 2007. – Кн. 1. – С. 923–928.

¹³⁰ Галицько-Волинський літопис / Перекл. і поясн. Т. Коструба. – Львів, 1936. – Т. 1. – С. 20.

набуває вивчення наративних джерел церковного походження, що представлені насамперед єпархіальними хроніками, “книгами діянь”, щоденниками владик і літописами. До найцінніших наративних пам’яток з історії Галицької (Львівської) єпархії належить “Метрика” Святоюрського монастиря, укладена у другій половині XVIII ст.¹³¹. Першим на це джерело звернув увагу Іван Крип’якевич, який зауважив, що “якась злочинна рука вирізала з рукопису картки, що відносилися до XIII–XIV ст.”¹³². Фактично “Метрика” є першою спробою духовного інтелектуального середовища, пов’язаного з владичим двором, систематизувати тогочасні джерела про Святоюрську катедру й монастир та відтворити у “довгому триванні” історію їхнього функціонування, особливо у XVI – першій третині XVIII ст. Ця наративна пам’ятка, акумулювавши (в перекладі на руську мову) низку вартісних актів з минулого єпархії, водночас містить оригінальні тексти про напівлегендарні обставини заснування монастиря Св. Юра, переліки його ігуменів й архімандритів, задокументовану діяльність місцевих ієрархів, опис тогочасних політичних та інших подій (переважно у Львові) тощо. З “Метрикою” фактологічно пов’язана “Книга діянь”, укладена близько 1770 р. одним з василіанських ченців Святоюрської обителі¹³³. Опис її історії тут доведено до 1729 р. (арк. 1–20), після чого йдуть хронікальні записи й обляти різноманітних документів (переважно це пастирські листи, цісарські патенти та розпорядження місцевої світської адміністрації, що стосувалися Василіанського чину) за 1778–1785 рр. (арк. 29–88зв.)¹³⁴. Як засвідчив текстологічний аналіз цього кодексу, його наратив кінця 70-х – першої половини 80-х рр. майже не інформує про внутрішнє життя обителі та катедри загалом.

З інших джерел церковного походження найістотніше значення мають дві хроніки Львівської єпархії – “Життєписи львівських єпископів грецького обряду” кінця XVII ст. та “Домашня історія” Петра Білянського 1779–1786 рр.¹³⁵. Єпархіальні щоденники-хроніки було звичною літературною традицією того-

¹³¹ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-390. – Арк. 70–70зв.

¹³² Крип’якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки ЧСВВ. – 1926. – Т. 2. – Вип. 1. – С. 82. Нещодавно науковий потенціал “Метрики” в контексті історичної архітектури Львова розкрив: Дуба Ю. Невикористані писемні свідчення про початки церкви Св. Юра у Львові // Вісник Львівського університету: Сер. “Мистецтвознавство”. – 2005. – Вип. 5. – С. 151–159.

¹³³ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Оссол.-2112. – Арк. 1–123 (зміст рукопису на арк. 112–123).

¹³⁴ Важливіша частина рукопису була видана на початку 1840-х рр. Людвіком Зелінським: Księga dziejów, czyli historye, z dyspozycyi i rozkazu przewielebnych przełożonych prowincyi ruskiej z. ś. Bazylego W. w monasterze lwowskim pod tytułem Ś. Jerzego M. dla pamiątki starożytności i dawności tegoż monasteru zebrane i spisane // Pamiątki historyczne / Zebrał i własnym nakładem wydał L. Zieliński. – Lwów, 1841. – S. 75–108.

¹³⁵ НМЛ. – Ркл-100 (Historia domowa od nominacyi na biskupstwo Lwowskie, Halickie y Kamieńca Podolskiego Jasnie Wielmożnego J[ego Mości] x[iędza] Piotra Bielańskiego, archidyakona katedralnego wileńskiego, kustosza y administratora generalnego lwowskiego, roku 1779 zacząta).

часної Київської митрополії. Одним з авторів “Домашньої історії” був о. Юрій Савицький, тогочасний професор філософії та богослов’я Львівської духовної семінарії, який належав до близького оточення владики. У цьому щоденнику-хроніці докладно описано адміністративну й пастирську діяльність Білянського у Галичині й на Поділлі, а також викладено зміст низки листів, повчань і проповідей львівського ієрарха. Значення цього виду церковно-історичних джерел у тому, що попри свій суб’єктивний характер, вони все ж дають змогу з антропологічної перспективи розглянути культурні та релігійні ініціативи Львівської єпархії нового часу. До наративних пам’яток належить і віршована ода “*Єводія*”, видана братською друкарнею у Львові 21 квітня 1642 р. Ода є типовим зразком барокової поезії панегіричного змісту, яка мала прикладне значення та переповнена риторичними зворотами і прикладами з класичної міфології.

Актові книги гродських і земських судів та магістратів

Певний джерелознавчий потенціал для дослідження історії Галицької (Львівської) єпархії мають актові матеріали гродських і земських судів та магістратів міст, що діяли протягом XV–XVIII ст. у Галичі, Жидачеві, Львові, Тереховлі й припинили свою діяльність у 1783 р.¹³⁶ Під час вибіркового перегляду цих книг віднайдено десятки записів зі згадками про руське духовенство, церкви й монастирі, що містять уривчасті відомості про організаційну структуру і правовий статус Галицького (Львівського) владитства¹³⁷. Для періоду до середини XVII ст. ці матеріали – важлива документальна підстава для реконструкції адміністративно-територіального устрою місцевої Православної церкви, адже тогочасний єпархіальний архів того часу не зберігся. Натомість для другої половини XVII – XVIII ст. дані судових книг мають радше допоміжне значення – як контрольне джерело, котре допомагає верифікувати масові джерела церковного походження. На особливу ува-

¹³⁶ Земські суди (*Judicia terrestria*) розглядали цивільні справи шляхти (переважно питання землеволодіння), а гродські суди (*Judicia (officia) castrensia capitanealia*) – карні і цивільні справи шляхти (здебільшого неосілої), яка не підлягала юрисдикції земських судів (згодом коло компетенцій гродського суду значно розширилося). Обидва суди – гродський і земський – практикували книжковий спосіб діловодства, а також укладення фасцикулів – збірки копій або оригіналів документів, котрі надходили у земство чи грод для впису в актові книги у формі облят, позовів і скарг. (Правові підстави, територіальний обсяг компетенції, хронологічні рамки діяльності та загальна характеристика документації цих судів ширше представлені в нарисі: *Купчинський О.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. – К., 1998. – С. 13–16, 20–21, 23–33 (видова характеристика книг), 36–37, 85–87 (стилий огляд матеріалів з історії Церкви)).

¹³⁷ Ще раніше Василь Кметь у цих книгах виявив низку записів “про майнові справи Церкви, підтвердження прав священників на парафії, розподіл земельних ділянок, суперечки у справі володіння церковним майном та отримання прибутків [...], записи про діяльність шкіл, осередків іконописання, укладення шлюбів, розлучення” (*Кметь В.* З історії дослідження Львівської єпархії... – С. 108–109; цит. на с. 109).

гу заслуговують судові розгляди майнових суперечок між кліром і мирянами, вписи (обляти) привілеїв і презент для церков і монастирів, пастирських листів руського єпископату, статутів церковних братств, підтвердження прав духовенства на бенефіції, заповіти різних осіб для духовних інституцій, акти про розмежування й продаж маєтностей тощо.

* * *

Опрацьовані в архівних, бібліотечних і музейних збірках України і закордону матеріали з історії Галицької (Львівської) єпархії є достатньо репрезентативною джерельною базою для реалізації поставлених перед дослідниками завдань. Тематично вони стосуються всіх заторкнутих у статті сюжетів, хронологічно охоплюють практично весь дослідницький період і територіально “покривають” більшість адміністративних округів владництва. Введені у науковий обіг археологічні, зображальні і речові пам’ятки, а також картографічні й інші географічні матеріали щодо XII–XV ст. часто виступають першорядним носієм інформації про культурне й релігійне життя та пастирсько-адміністративну діяльність галицьких владик й інших представників духовенства. З-поміж п’яти основних видів писемних джерел (актові, канонічні й богословські, епістолярні, наративні й літургійні) особливо вартісну інформацію акумульовано в документах церковного походження, випродукованих папськими, патріаршими, митрополічними й єпархіальними канцеляріями, а також локальними духовними інституціями й представниками кліру і мирян Латинської, Православної й Унійної церков. Найважливіше значення для розкриття заторкнутої у статті тематики мають переважно масові джерела – діяння й конституції митрополіччих та владичих соборів, єпархіальні хроніки та щоденники понтифікальних чинностей, протоколи генеральних візитацій, пастирські листи, послання й повчання, пом’яники і покрайні записи на богослужбових книгах, судово-адміністративні книги, матеріали церковної статистики та канонічно-юридичні збірники. Комплекс джерел, що репрезентує галицьку (львівську) еклезіальну традицію, відображає суб’єктивне сприйняття їхніми авторами (як правило, духовними особами) тогочасної реальності та є продуктами “пригадування” й “забування” та тлумачення історичного минулого самими людьми. Тому критичне використання таких матеріалів вимагає їх зіставлення з іншими тогочасними джерелами (зокрема актовими) та деконструкції наявного у них наративу.

Ігор Скочиляс (Львів). **Писемні джерела з історії Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII століть.**

У статті розглядаються основні види писемних джерел з історії Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII ст. Переважно це документи церковного походження, випродуковані папськими, патріаршими, митрополічними й єпархіальними канцеляріями, а також локальними духовними інституціями й представниками кліру і мирян Латинської, Православної й Унійної церков. Особливу увагу звернуто на масові джерела, що висту-

Писемні джерела з історії Галицької (Львівської) єпархії...

пають першорядним носієм інформації про культурне й релігійне життя українського соціуму та пастирсько-адміністративну діяльність вищого духовенства Київської митрополії.

Ключові слова: патріарх, митрополит, Галицька (Львівська) єпархія.

Игорь Скочиляс (Львов). **Письменные источники по истории Галицкой (Львовской) епархии XII–XVIII веков.**

В статье рассматриваются основные виды письменных источников по истории Галицкой (Львовской) епархии XII–XVIII вв. В основном это документы церковного происхождения, произведенные папскими, патриаршескими, митрополичьими и епархиальными канцеляриями, а также локальными духовными институциями и представителями клира и мирян Латинской, Православной и Униатской церкви. Особенное внимание обращено на массовые источники, выступающие первостепенным носителем информации о культурной и религиозной жизни украинского социума и пастирско-административной деятельности высшего духовенства Киевской митрополии.

Ключевые слова: патриарх, митрополит, Галицкая (Львовская) епархия.

Ihor Skochylias (Lviv). **The Written Sources On the History of the Halych (Lviv) Eparchy from the 12th to the 18th Centuries.**

The article deals with main types of sources in the history of the Halych (Lviv) Eparchy during the 12th and the 18th centuries. These documents are generally of the ecclesiastical provenance. They were produced by chancelleries of Popes, Patriarchs, Metropolitans, and Bishops, as well as by local ecclesiastical institutions and members of clergy and laity of the Latin, Orthodox, and Uniate Churches. The author has called special attention to serial sources which provide important evidence about the cultural and religious life of Ukrainian society, and about the confessional and administrative politics of the higher clergy of the Kyivan Metropolitanate.

Key words: Patriarch, Metropolitan, Halych (Lviv) Eparchy.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ)

ДОКУМЕНТИ ОРГАНІВ БЕЗПЕКИ УСРР ЩОДО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЕКЗАРХА УКРАЇНИ МИТРОПОЛИТА МИХАЇЛА (ЄРМАКОВА) (1862–1929)

Вивчення біографій діячів Православної Церкви в Україні новітнього періоду завдяки історико-документальним дослідженням у сучасній українській церковній і світській історіографії вже стало окремим напрямком¹. Але подальше просування історичного знання завжди пов'язане з пошуком нових документальних джерел. На початку 1990-х рр. почався процес повернення з забуття майже знищеної в радянський період традиції вивчення церковної історії, яка змогла відродитися у ХХ ст.²

Великий інтерес викликає малодосліджений досі життєпис митрополита Михаїла (Єрмакова), який був призначений тимчасовим керуючим Київською єпархією у складні часи становлення радянської влади в Україні та протистояння тихонівського і обновленського церковних управлінь, автора декларації лояльності Православної Церкви в СРСР до радянської влади, яка практично була аналогом “Декларації” митрополита Сергія (Страгородського) для українських “тихонівських” єпархій.

¹ Початковий варіант цієї статті було опубліковано: *Преловська І.* Дослідження біографії екзарха Михаїла (Єрмакова): методологічні аспекти вивчення життєписів діячів Православної церкви в Україні // *Лаврський альманах*. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 118–128.

² Поданий перелік не вичерпує історіографії проблеми: *Білокінь С.* Православні єпархії України 1917–1941 рр. // *Історико-географічні дослідження на Україні*: 36. наук. праць. – К., 1992. – С. 100–120; *його ж.* НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // *Церква і національне відродження*. – К., 1993. – С. 102–117; *Зінченко А.* “Це влада не від Бога, а від дракона”: ДПУ-НКВС проти свободи совісті // *Вітчизна*. – К., 1991. – № 4. – С. 157–163; *його ж.* Чи була відокремлена церква від держави в 20-ті роки? // *УІЖ*. – К., 1992. – № 1. – С. 104–114; *Ігнатуша О.* Православні Церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // *Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви*: Матер. наук. конф. (Київ, 12 жовт. 1996 р.) / Ред. А. Зінченко. – К., 1997. – С. 121–138; *його ж.* Реакція Російської Православної Церкви на модернізаційний виклик новоєвропейського суспільства: український аспект (XIX – початок ХХ ст.) // *Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту*. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV. – С. 88–98; *його ж.* Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні (1918–1930-ті рр.): від автономії до екзархату // *Там само*. – 2006. – Вип. XX. – С. 198–207; *Пащенко В.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.; та ін.

Текст цієї “Декларації” було віднайдено українськими дослідниками в Державному архіві Полтавської області (ДАПО) серед документів архівного фонду Лубенського окружного адміністративного відділу м. Лубни Лубенської округи (фонд № Р-2126)³. Український історик С. Білокінь зазначає, що з появою цієї сергіївської “Декларації”, яку було “малодушно” продубльовано митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) 4 листопада 1927 р., почався процес “глибоко небезпечний для морального здоров’я Церкви”⁴.

В УСРР процес здійснення історіографічних досліджень був більш складним, ніж в інших республіках СРСР, оскільки, крім необхідного для радянських дослідників включення в тексти марксистсько-ленінських постулатів про релігію і церкву, в УСРР потрібно було додатково жорстко дистанціюватися від “українського буржуазного націоналізму і клерикалізму”.

Нині існує досить розгалужена система пошуку інформації не тільки в наукових публікаціях або конфесійних виданнях, а й в інтернет-мережі, де з’явилося багато православних сайтів і цілих порталів, де є більш-менш достовірні версії біографій усіх відомих церковних діячів ХХ ст., в т. ч. і в Україні⁵. Але в процесі пошуку біографічних відомостей виникли інші проблеми для здійснення подальших історіографічного і джерелознавчого досліджень історії православ’я в Україні 1920-х – 1930-х рр.

По-перше, через істотні втрати документальних джерел поки що важко більш детально уточнити хронологічні і територіальні межі діяльності церковних ієрархів у їхній святительській діяльності й у справі адміністративного керування єпархіями в умовах руйнації синодального способу керування церковним життям, нового радянського адміністративного розподілу в УСРР, а також появи внаслідок обрання на Всеросійському Помісному Соборі 1917–1918 рр. Св. Патріарха Московського і всієї Росії як головного церковного чільника та ще й в умовах встановлення радянської влади спочатку в Росії, а потім і в Україні.

По-друге, через слабку розробку теоретичного питання щодо появи обновленства як впливової сили, його напрямків, змін у назвах, взаємного переходу ієрархів з однієї церковної структури в іншу виникає досить складна

³ *Ігнатуша О.* Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні... – С. 203; *Киридон А.* Декларація патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (4/17 листопада 1927 року): проекція історіографічна // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник.* – Львів, 2010. – Кн. 1. – С. 431–437.

⁴ *Білокінь С. О.* Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 62.

⁵ Очевидно, що перелік цих сайтів дуже великий і постійно поповнюється новою інформацією, тому вважаємо за потрібне вказати тільки деякі, найбільш цікаві посилання на біографію митрополита Михаїла (Єрмакова). Див.: *Киевские Митрополиты (1918–1940 гг.)* // archiv.orthodox.org.ua/page-568.html - 42к; *Михаил (Ермаков), митрополит Киевский, Экзарх Украины* // www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_4173 - 14к; *Русская православная церковь XX век. Архив. Документы истории* // www.pravoslavie.ru/arhiv/060905000099 - 46к - 25 авг 2006 і т. д.

ситуація у справі пошуку інформації щодо цієї проблеми. Це стосується й питання уточнення титулів і церковного сану в контексті тодішньої церковно-політичної ситуації в підрадянській Україні. Наприклад, виникає питання: упродовж якого часу Антоній (Храповицький) (1863–1936) іменувався “Митрополит Київський і Галицький” після того, як він опинився наприкінці 1919 р. в еміграції і залишався там до самої смерті в м. Белграді (Югославія) у 1936 р.?

У доповіді доцента Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету, м. Москва (РФ) (далі – ПСТГУ) свящ. Олександра Мазиріна на конференції “Життя і діяльність митрополита Антонія (Храповицького)” у Свято-Троїцькій духовній семінарії в м. Джорданвілі (6–7 жовтня 2006 р.) повідомляється про відмову московського патріарха Тихона (Беллавина) і його наступника священномученика митрополита Петра (Полянського) визнати звільнення митрополита Антонія (Храповицького), а також про офіційну заборону новопризначеному Екзархові архієпископові Михаїлу (Єрмакову) іменувати себе “Митрополитом Київським і Галицьким”⁶. Цю ж тему автор розвинув у публікації про заміщення Київської кафедри в 1920-ті рр., що була підготовлена як розширений варіант вищевказаної доповіді і опублікована в часописі ПСТГУ⁷.

У цьому ж ключі є інше повідомлення в книзі В. Косика про Російську церкву в Югославії у 1920-х–1940-х рр.⁸. Незважаючи на те, що автор намагався зібрати маловідомі дані про перебування митрополита Антонія (Храповицького) в еміграції, його наступника на Київській кафедрі Михаїла (Єрмакова) він згадав тільки один раз, та й то в контексті заповіту митрополита Петра (Полянського)⁹.

По-третє, дотепер немає публікацій щодо джерел про юридичний статус Українського екзархату в складі Російської церкви як у часи його появи за Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавина) у 1921 р., так і в подальший період аж до його ліквідації в 1990 р. у зв’язку із проголошенням Української православної церкви і наданням їй Св. Патріархом Московським і всієї Русі Олексієм II відповідної Грамоти¹⁰.

По-четверте, на сьогодні неопрацьованим залишається питання щодо впливу “Декларації” митрополита Сергія (Страгородського) 1927 р. і реакції на цей документ в українських православних і взагалі церковних колах,

⁶ Конференція “Жизнь и деятельность митрополита Антония (Храповицкого)” в Свято-Троицкой духовной семинарии в Джорданвиле (6–7 октября 2006 г.) // Вестник ПСТГУ. История Русской Православной Церкви. – М., 2007. – Вып. 1 (22). – С. 137.

⁷ Мазырин Александр, иерей. Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы // Там само. – Вып. 2 (23). – С. 58–67.

⁸ Косик В. Русская церковь в Югославии (20–40-е гг. XX века). – М., 2000. – 287 с.

⁹ Там само. – С. 36.

¹⁰ Текст цієї Грамоти разом з її зображенням див.: Неправда московських анафем. – К., 1999. – С. 252–253.

процесу поширення її тексту серед вірян, зацікавлення центральних радянських і місцевих українських органів влади у впровадженні цього документа, його використання в оперативній роботі спецслужб¹¹. Дослідження тексту схожої “Декларації” митрополита Михаїла (Єрмакова) тільки тепер стало об’єктом наукових студій¹².

З іншого боку, саме ставлення до “Декларації” митрополита Сергія є дуже важливим визначальним фактором в усіх без винятку джерелах. Навіть суто конфесійні видання жорстко поділяються на тих, хто гостро критикує і відкидає цей “союз з Антихристом” (наприклад, “Істинно-Православна Церква”)¹³, і тих, хто цілком підтримує цей документ як головну засаду побудови нових церковно-державних відносин в СРСР.

Вимагає дослідження питання щодо статусу кафедральних храмів київських екзархів після націоналізації і передачі автокефальній громаді великого кафедрального Софійського собору, Митрополичого будинку, а також виникає проблема археологічних розкопок на території сучасного Національного заповідника “Софія Київська” з метою пошуку й ідентифікації поховання митрополита Михаїла (Єрмакова) у 1929 р.¹⁴.

У спробах знайти відповідь на ці та інші питання виникає проблема не тільки пошуку більш докладних біографічних відомостей, а й їхньої автентичності, а особливо моральних оцінок, що властиві авторам мемуарів, з яких часто черпається інформація. Недавно вийшли друком спогади проф. І. М. Нікодимова¹⁵, але прекрасно надруковані спогади зі зворушливими деталями й описами практично не містять об’єктивних даних і навіть датування згаданих подій.

Метою написання статті є введення в науковий обіг маловідомих фактів з виявлених у Галузевому державному архіві Служби безпеки України документальних джерел, що стосуються життя і діяльності патріаршого екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) в період керівництва ним “тихо-

¹¹ Декларация Митрополита Сергия 29 июля 1927 г. // Русская православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941: Документы и фотоматериалы. – М., 1996. – С. 224–228.

¹² Киридон А. Декларация патріаршого екзарха України митрополита Михаїла... – С. 431–437.

¹³ Білокін С. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження. – 117 с.; Осипова І. І. “Сквозь огонь мучений и воды слез...”. Гонения на Истинно-Православную Церковь. По материалам следственных лагерных дел заключенных. – М., 1998. – 432 с., илл. та ін.

¹⁴ Преловська І. Поховання на території Софії Київської у ХХ столітті (Додаток) // Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві. – К., 2000. – С. 79–94; Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – К., 2002. – Т. 9. – С. 442–479.

¹⁵ Нікодимов І. Н. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943 гг.). – 3-е стереотипн. изд. – К., 2005. – С. 162–168.

нівськими” парафіями в УСРР і відповідного вимушеного співробітництва з карними органами влади.

З початку 1990-х рр. дослідникам в Україні стали доступні матеріали з Центрального державного архіву вищих органів влади і керування України, м. Київ (далі – ЦДАВО України), де є фонд № 3984 “Українська автокефальна церква. Відділ керівничий”. Фонд містить величезний обсяг матеріалу про діяльність Української автокефальної православної церкви впродовж 1918–1929 рр. Частково було вже здійснено публікацію документів обох Соборів УАПЦ¹⁶.

У цьому фонді збереглися документи церковних з’їздів автокефалістів, списки їх делегатів, особові справи священно- і церковнослужителів, постанови, матеріали до публікацій друкованого органу УАПЦ “Церква і життя”, офіційні та приватні епістолярії й інші матеріали, які стали предметом для дослідження і публікації¹⁷.

Разом з тим, ніхто з дослідників ще не виявив архівного фонду, що компактно містив би документи Українського екзархату 1920-х – 1930-х рр.

¹⁶ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / Упор. Г. Михайліченко, Л. Пилявець, І. Преловська. – К.; Львів, 1999. – 560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали / Упор. С. Білокінь, І. Преловська, І. Старовойтенко. – К., 2007. – 698 с.

¹⁷ Див., напр.: *Ігнатуша О.* Документи державних архівів України з історії Української автокефальної православної церкви (1917–1930 рр.) // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 44–56; *його ж.* До характеристики архівних джерел з історії православної церкви та міжцерковних відносин в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 60–69; *його ж.* Реєстраційні документи релігійних громад як масові джерела до вивчення історії церкви в Україні (20–30-і рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 265–280; *Киридон А.* Джерела з історії Української Православної Церкви (1930–1936 рр.): спроба реконструкції // Історична пам’ять: Наук. зб. – Полтава, 2004. – № 2. – С. 20–38; *її ж.* Документи ЦДАВО України з історії Української православної церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 роки) // Історичний журнал: Науково-громадське політичне видання. – 2004. – № 12. – С. 55–62; *Преловська І.* До питання про вивчення джерел з історії Української Церкви нової і новітньої доби // Актуальні проблеми сучасного джерелознавства: Матер. укр.-рос. наук. семінару. – К.; СПб., 1999. – С. 87–90; *її ж.* Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14–30 жовтня 1921 р. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2001. – Т. 7. – С. 71–77; *її ж.* До проблеми дослідження архівних матеріалів з історії УАПЦ 1920–1930 рр. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 256–260; *її ж.* Дослідження джерел з історії Української автокефальної православної церкви 1920–1930-х рр.: досягнення і перспективи // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 51–72; *її ж.* Документальні матеріали з історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1937): джерелознавчий аналіз // Там само. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 127–158 та ін.

У ЦДАВО України існує фонд № 4648, але це матеріали канцелярії Українського екзархату після 1944 р. до початку 1980-х рр., та й то в складі зданої до архіву документації уповноваженого в справах релігії і церкви по УРСР. Канцелярія Українського екзархату існувала у 1920-х рр. і була навіть офіційно зареєстрована органами влади, але проіснувала недовго¹⁸. Деяку інформацію про діяльність архієрейської канцелярії й особисто митрополита Михаїла (Єрмакова) вдалося знайти в різних архівосховищах м. Києва просто як складову частину документів у різних справах, що ніколи не були віднесені до спецфондів, але й досі не складено реєстру з її документів.

Особливу увагу всіх, хто цікавиться церковною історією новітньої доби в Україні, завжди привертав Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), де, здавалося б, мають бути знайдені остаточні відповіді на всі питання, що тривалий час цікавили багатьох. З початку 1990-х рр. були здійснені дослідження нововідкритих архівно-кримінальних особових справ раніше засуджених і реабілітованих осіб, у т. ч. церковних діячів.

Дослідники вже почали друкувати публікації окремих документів з ГДА СБ України. Виявлено окремі справи діячів екзархату, але їх загальний тематичний огляд є тільки в роботі католицького автора О. К. Соколовського. Йому вдалося знайти велику кількість архівно-кримінальних справ та інших матеріалів щодо церковних діячів усіх напрямків 1920-х–1930-х рр., у тому числі Українського екзархату. Щоправда, спеціальної статті про митрополита Михаїла (Єрмакова) він чомусь не написав, але в інших статтях умістив інформацію про діячів Українського екзархату у 1920-х–1930-х рр.¹⁹

Титул “митрополит Київський і Галицький” було впроваджено вже після утворення Київської губернії в 1796 р., а слідом за тим Київської першокласної єпархії в 1797 р., яка з очевидних причин вважалася найстарішою в Російській православній церкві й очолював яку обов’язково митрополит. Санкт-Петербурзьку та Московську єпархії також очолювали митрополити, але то були архієреї столичних єпархій.

Київськими митрополитами до початку революційних подій початку ХХ ст. в Україні були Феогност (Лебедев) (1830–1903), Флавіан (Городецький) (1840–1915) і Володимир (Богоявленський) (1848–1918) – митрополит Київський і Галицький, священно-архімандрит Києво-Печерської лаври, доктор богослів’я, член Св. Синоду, у 1991 р. канонізований Російською православною церквою. Унаслідок політики Св. Синоду щодо призначення кандидатур на Київську кафедру склалася ситуація, коли практично весь єпископат Російської церкви в Україні на чолі з митрополитом Володимиром (Богоявленським) складався з росіян.

¹⁸ Білокін С. Розгром Київського єпархіального управління // Київська старовина. – К., 1999. – № 1(325). – Січень–лютий. – С. 89–106.

¹⁹ Соколовський Олександр Климентій. Церква Христова 1920–1940. Переслідування християн в СРСР. – К., 1999. – С. 1, 15–19, 33, 44–46, 48–49, 58, 63–64 та ін.

Відомий політолог Карлтонського університету Богдан Боцюрків наводить такі дані: в Україні за даними перепису 1897 р. на Правобережній Україні росіяни склали 4,3% усього населення, з них 48,5% священнослужителів і ченців, на Лівобережжі – відповідно 13,3% і 31,3%, на Півдні України – 21,4% і 64%²⁰. Причиною такої політики, ймовірно, було старання убезпечити церковне життя від впливів т. зв. “українського сепаратизму”, особливо в церковному житті.

Уперше цей спосіб призначення Київського митрополита був порушений унаслідок надзвичайних подій – убивства митрополита Володимира (Богоявленського) у січні 1918 р., що, за однією з версій, скоїли російські солдати з більшовицької армії під командуванням М. Муравйова. Всеросійський Помісний Собор 1917–1918 рр. по закінченні Синодальної доби вже обрав нового предстоятеля Російської церкви – Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавіна). Але за період з січня по травень 1918 р. питання про заміщення Київської кафедри так і не було вирішене.

5–7 травня 1918 р. за гетьмана Павла Скоропадського відбувся Київський єпархіальний з’їзд. Митрополитом Київським і Галицьким він обрав архієпископа Харківського й Охтирського Антонія (Храповицького)²¹. Щоправда, обставини скликання і проведення цього з’їзду настільки обурили ту групу духовенства і мирян, які обстоювали ідею автокефалії Української церкви, що це посилювало протистояння в церковному середовищі, оскільки архієпископ Антоній вже давно зажив собі сумної слави “україножера” і “українофоба” своїми демонстративними виступами проти вживання української мови в церкві.

У період боротьби російського більшовицького уряду за встановлення радянської влади в Україні, чим були викликані інтервенція і кількаразове захоплення Києва більшовицькими військами в 1918–1919 рр., стан Православної Церкви безупинно погіршувався. Коли ця влада остаточно закріпилася в Україні в 1920 р., то єпископат, що знаходився в “канонічному зв’язку” з московським патріархом, опинився у безвихідному становищі. Тільки під тиском обставин архієреї, священники і миряни змушені були поступово переходити на іншу систему відносин між церквою і владою за тим зразком, що вже був відпрацьований у радянській Росії, починаючи з жовтневого перевороту 1917 р. і відомого ленінського декрету.

Ще на початку ХХ ст., з наростанням революційних настроїв у Російській імперії, у складі Російської православної церкви, до якої входили право-

²⁰ Bohdan R. Bociurkiv. The Rise of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1919–22 // Church, Nation and State in Russia and Ukraine / Ed. Geoffrey A. Hosking. – London, Macmillan, 1990. – P. 228–249.

²¹ Ільченко І. Вибори митрополита Київського і Галицького на Київському єлеційному єпархіальному з’їзді (травень 1918 р.) // Пам’ять століть. – К., 1998. – № 4. – С. 46–50; Старовойтенко І. Вибори Київського митрополита Антонія // Український церковно-історичний журнал. – К., 2006. – № 2 (6). – С. 61–70.

славні єпархії України, виникли течії обновленського характеру. Згодом цей рух, що отримав несподіваний напрямок розвитку після 1917 р., і став називатись “обновленським”.

У цьому русі український націоналістичний напрямок був представлений рухом за автокефалію Української церкви 1917–1921 рр. На I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. цей рух закінчився утворенням Української автокефальної церкви. Саме в період активної роботи автокефалістів з організаційного оформлення УАПЦ і скликання Собору 13 серпня 1921 р. до Києва прибув новопризначений патріарший екзарх архієпископ Михаїл.

Михаїл (в миру Єрмаков Василь Федорович; 31 липня 1862 р. – 30 березня 1929 р.) народився в м. Санкт-Петербурзі, закінчив Київське реальне училище в 1881 р. Потім за порадою відомого своїми тлумаченнями Євангелій преосвященного ректора Київської академії єпископа Михаїла (Лузіна) (згодом єпископа Курського) вступив до 5-го класу Київської духовної семінарії²². Після навчання в Київській духовній академії упродовж 1883–1887 рр., яку він закінчив зі ступенем кандидата богослів'я, 19 червня 1887 р. Василь Єрмаков прийняв чернечий постриг з ім'ям Михаїла (ймовірно, в пам'ять преосвященного Михаїла Курського), а 28 і 29 червня того ж року був висвячений у ієродиякона й ієромонаха. У вересні 1887 р. ієромонах Михаїл був призначений викладачем Священного Писання в Київській духовній семінарії. З серпня 1890 р. він був призначений виконувачем обов'язків інспектора Санкт-Петербурзької духовної академії. У 1891 р. Михаїл був підвищений в сан архімандрита. З 1893 р. він – ректор Могилівської, пізніше – Волинської духовних семінарій.

31 січня 1899 р. митрополит Київський і Галицький Іоаникий (Руднев), митрополит Санкт-Петербурзький і Ладозький Антоній (Вадковський), митрополит Московський і Коломенський Володимир (Богоявленський), архієпископ Новгородський і Староруський Феогност, архієпископ Тверський і Кашинський Димитрій, єпископ Гурій, єпископ Орловський і Севський Никанор, єпископ Таврійський і Сімферопольський Миколай, єпископ Саратовський і Царицинський Іоанн висвятили його во єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської єпархії²³. Саме у православних джерелах прийняття єпископського сану є настільки важливою подією, що такі дати в життєписах зберігаються особливо ретельно і заслуговують довіри.

У 1899–1903 рр. Михаїл – єпископ Ковенський, вікарій Литовської єпархії, потім – єпископ Омський і Семипалатинський. У 1905–1921 рр. знаходився на Гродненській єпископській кафедрі з резиденцією в м. Ковно, з 6 травня 1912 р. – архієпископ Гродненський і Брест-Литовський. Саме в

²² Стародуб А. Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті... – С. 457.

²³ Михаил (Ермаков), митрополит Киевский, Экзарх Украины // www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_4173 - 14k

цей період відбулися події, що пов'язані з його нагородженням за різноманітні заслуги. Серед нагород була дорогоцінна панагія, яку він одержав 14 травня 1911 р., і діамантовий хрест на клобук (1915 р.).

Оригінали листування між обер-прокурором Св. Синоду Володимиром Саблером (Десятковським) і Михайлом (Єрмаковим) збереглися в Києві, в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. В. Саблер надіслав 2 листи (від 29 квітня і 6 травня за ст. ст.) у м. Гродно, де була резиденція архієпископа Гродненського і Брест-Литовського, з повідомленням про нагородження діамантовим хрестом з нагоди дня народження Його Імператорської Величності Миколи II²⁴.

Залишилася без уваги дослідників ще одна деталь з історії нагород: у 1912 р. архієпископ Михайл надіслав Церковно-історичному й археологічному товариству при Київській духовній академії кілька експонатів. Члени цього товариства спочатку письмово подякували Михайлу за цінні експонати для музею²⁵, а потім на засіданні від 8 вересня 1912 р. ст. ст. обрали його почесним членом товариства, виписавши відповідний диплом від 27 жовтня 1912 р. (за ст. ст.). З якихось причин цей диплом не був відісланий адресатові і не згадується серед його відзнак і нагород²⁶.

Вдалося знайти тільки одне повідомлення щодо його діяльності в період Першої світової війни: “У лютому 1915 року, коли ворожі війська увійшли в межі Гродненської єпархії і зайняли Красноставський монастир, архієпископ Михайло щодня в м. Гродно здійснював богослужіння в місцевому соборі, а 14 лютого в самий розпал артилерійського бою прибув у Північно-Східне управління і тут під пострілами ворога відправив урочисте богослужіння, обійшов усі укріплення, окропив їх святою водою, благословив захисників укріплень і звернувся до них з полум'яною надихаючою промовою.

Перед зайняттям німцями м. Гродно переїхав у Москву”²⁷. У Москві він проживав у митрополичих покоях Чудова монастиря, служив у московських храмах, особливо на М'ясницькій вулиці, де служили евакуйовані гродненські священики. У 1917–1918 рр. він брав участь у Всеросійському Помісному Соборі в Москві²⁸, був учасником передсоборної наради, де обговорювався проект майбутнього документа про порядок обрання московського

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 13. – Спр. 6526–6527.

²⁵ Там само. – Ф. 225. – Спр. 591. – Арк. 1.

²⁶ Там само. – Ф. 160. – Спр. 1710. – Арк. 1. На дипломі вміщено зображення Київської духовної академії в рамці і на цьому фоні надруковано текст про обрання Високопреосвященнішого Михайла, Архієпископа Брест-Литовського і Гродненського на підставі § 5 та 9 Статуту товариства почесним членом. На бланку є відтиск печатки товариства та підписи.

²⁷ Михаил (Ермаков), митрополит Киевский, Экзарх Украины // www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_4173 - 14к

²⁸ *Цытин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997. – М., 1997. – Т. 9. – С. 28.

патріарха. Після Берестейської угоди (березень 1918 р.) частина єпархії, якою керував Високопреосвященніший Михаїл (Єрмаков), виявилася на території відновленої Польської держави.

У Москві з початку 1921 р. він керував Донським монастирем. Св. Патріарх Московський і всієї Росії Тихон (Беллавін) у червні 1921 р. призначив його тимчасовим заступником митрополита Київського і Галицького з наданням повноважень патріаршого екзарха в Україні. Є повідомлення, що він брав також участь у засіданнях Священного Синоду під головуванням Св. Патріарха Тихона в першій половині 1921 р.²⁹

Питання про призначення екзархів на ті великі складові частини Російської церкви в Україні й у Польщі, що після територіального розпаду Російської імперії 1917 р. відокремилися від неї, є малодослідженими. Очевидно, що поки що не представлено ніяких документів про створення цих екзархатів у церковно-адміністративному і територіальному аспектах. Отже, йдеться про особисті повноваження двох архієреїв, що відповідними указами були зведені патріархом Тихоном у сан митрополита з наданням додаткових повноважень екзарха в умовах небезпеки проголошення церковної автокефалії кожної з цих частин. На цих територіях, до їх входження до складу Російської імперії (Україна у XVII ст., Польща – у XVIII ст.), існували свої православні центри і осередки.

Для тієї частини Російської церкви, що залишилася на території Другої Речі Посполитої, такі повноваження були надані Георгієві (Ярошевському) (1872–1923). На початку 1920-х рр. він емігрував до Італії і вже звідти на запрошення польського уряду прибув до Польщі в серпні 1921 р. Архієпископ Георгій (Ярошевський) був призначений екзархом Православної церкви в Польщі з наданням їй прав широкої автономії Указом Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавіна) від 28 вересня /11 жовтня 1921 р. і наказом № 1424 Священного Синоду Російської православної церкви від 28 вересня 1921 р. У сан митрополита архієпископ Георгій був зведений патріархом 30 січня 1922 р.

У чомусь схожою була ситуація й в Україні. Після того, як митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) залишив Київ у грудні 1919 р. разом з денікінськими військами, емігрувавши за кордон, справами з управління Київською єпархією в найтяжчий для неї час керував єпископ Назарій (Блінов). Саме йому довелося вирішувати проблеми відносин із представниками різноманітних урядів у Києві протягом 1919–1921 рр., вести переговори з прихильниками автокефального руху в Україні, взагалі рятувати ті православні парафії, що залишилися вірними московському патріархові³⁰.

²⁹ Там само. – С. 66.

³⁰ Оpubліковано довідник усіх персональних складів українських урядів цього часу із світлинами і картами міста Києва: *Кучерук О.* Київ 1917–1919. Адреси. Події. Люди: Художнє видання. – К., 2008. – 156 с.; іл.

Повідомлення про наказ щодо призначення Михаїла (Єрмакова) патріаршим екзархом України було опубліковано у збірнику “Актів...” на тій же сторінці, де і текст наказу про призначення патріаршим екзархом у Польщі Георгія (Ярошевського)³¹. Але з якихось причин сам текст цих наказів укладачем збірника Михаїлом Губоніним не був опублікований, – він подав тільки заголовки документів. О. Мазирін повідомляє про те, що М. Губонін “помилково думав, що Високопреосвященний Михаїл відразу ж був призначений патріархом Тихоном у Київ як правлячий митрополит”³². Виходячи з “Положення про тимчасове вище управління Православної Церкви на Україні”, прийнятого Всеукраїнським Собором 9 липня 1918 р. і затвердженого Всеросійським Помісним Собором постановою від 20 вересня 1918 р., О. Мазирін наводить уривок з листа патріарха Тихона архієпископу Євлогію (Георгієвському) від 16/29 липня 1921 р., в якому говориться про те, що “на прохання київських єпископів до Києва послано тимчасового заступника як Екзарха Українського в сані митрополита [...] Михаїла Гродненського...”³³.

Надалі юридична нерозробленість і відсутність опублікованих документів з питань канонічної території, церковно-правового статусу Українського екзархату призвели до серйозних наслідків, причому не в радянський період, коли територія УРСР збігалася з кордонами екзархату, а в час розпаду СРСР і проголошення Української держави.

Метою надання надзвичайних повноважень, підвищення київського митрополита в сан Патріаршого екзарха у 1920-ті рр. було прагнення зберегти хоча б ту частину парафій, що залишалася вірною московському патріархові, оскільки швидкими темпами відбувалися зростання і подальша реєстрація радянською владою обновленських і автокефальних громад. Щоправда, ситуація в Україні для Московської патріархії не завжди була зрозумілою через брак інформації, оскільки на початку 1920-х рр. її існування виявилось під загрозою через арешти самого патріарха та намагання влади передати всю церковну владу обновленському Вищому церковному управлінню.

Зберігся текст Звернення Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавина) до вірних в Україні про збереження єдності Православної церкви від 23 липня 1921 р.: “Божией милостью патриарх Московский и всея России смиренный Тихон возлюбленным о Господе чадам правосл[авной] Церкви на Украине. Благодать Вам и мир от Бога Отца и Сына нашего Иисуса Христа”. Далі патріарх пише про те, що “с глубокой скорбью известились мы, что нестроения и распри, имеющие теперь место в общественной жизни нашей многострадальной родины, отразились в церковной жизни на

³¹ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти: Сборник документов: В 2-х ч.: 1917–1943 / Сост. М. Губонин. – М., 1994. – С. 179.

³² *Мазирин Александр, иерей*. Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 60.

³³ Там само.

Україне. Враги векового єдинення православних українців со всей Російської Церквою произвели рознь и вражду между членами православной Церкви на Україні, сказавшуюся в нарушении церковной дисциплины и самовольном насильственном введении в некоторых храмах богослужения на украинском языке”³⁴.

Російський патріарх керувався не тільки власними міркуваннями, а й рішеннями київського Синоду/Собору єпископів (засідання від 19–20 травня 1921 р.) та Київського союзу парафіяльних церков “временным заместителем отсутствующего по нынешним обстоятельствам Киевского митрополита Высокопреосвященнейшего Антония [Храповицкого] назначить боголюбнейшего нашего Архиепископа Гродненского Михаила, со званием нашего Патриаршего Экзарха на Украине, с возведением его в сан митрополита и предоставлением Ему прав, принадлежащих митрополиту Киевскому. Примите же с любовью посылаемого к вам собрата нашего Высокопреосвященного митрополита Михаила, и да не будет между верующими вражды и разделения, особенно в такое время, когда наша дорогая родина переживает и без того тяжкие испытания, и когда церковь является прибежищем скорбящих. Да исполнятся на вас слова Господа нашего Иисуса Христа: «Да будут все едино, как ты, Отче, во Мне и Я в Тебе, так и они да будут в Нас едино» (Іоан. 17–21). Бог мира и любви да пребудет со всеми Вами. Тихон, Патриарх Московский и всея России. 10/23 июля 1921 г. (День памяти преподобного Антония Печерского)”³⁵.

Таким чином, 13 серпня 1921 р. до Києва прибув призначений на місце митрополита Київського і Галицького патріарший екзарх всієї України Михайл (Єрмаков). Метою надання надзвичайних повноважень, тобто підвищення в сан митрополита і призначення його патріаршим екзархом, було прагнення московського патріарха приборкати швидкозростаючий український церковний рух за автокефалію Церкви в Україні, який почався після Лютневої революції.

Первісний склад учасників цього руху був представлений в основному українцями, що повернулися з фронту і взяли активну участь у виборах Української Центральної Ради, проведенні мітингів і зборів, у т. ч. єпархіальних з’їздів, які відбулися в українських єпархіях улітку 1917 р. Після провалу спроби проголосити автокефалію на 2-й сесії Всеукраїнського Собору у 1918 р. Всеукраїнська православна церковна рада (далі – ВПЦР) на чолі з капеланом Олександром Маричевим залишила Собор на знак протесту і після того припинила своє існування.

³⁴ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року... – С. 503.

³⁵ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року... – С. 504. Засвідчену копію цього звернення виявив О. Ігнатуша у Запорізькому архіві: *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – С. 332.

Створення нової Всеукраїнської православної церковної ради відбулось у квітні 1919 р. і було пов'язано з новим етапом українського церковного руху за автокефалію, що тепер активно поповнювався представниками білого духовництва й основною метою ставив скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Навесні 1919 р. цей рух очолили протоієрей Василь Липківський і діяч київського земства мирянин Михайло Наумович Мороз, який як голова ВПЦР та організатор майбутнього Всеукраїнського Собору УАПЦ запросив прибути на цей Собор як делегата новопризначеного екзарха України.

У відповідь митрополит Михаїл написав йому таке: “Приношу Вам и сотрудникам Вашим благодарность за любезное приглашение принять участие в работах созываемого Вами 1/14 сего октября Всеукраинского собора на правах члена сего Собора [...] я, как православный Епископ, во имя истины и справедливости, долгом своим почитаю нижеследующий ответ на Ваше приглашение. Если бы я согласился принять звание и обязанности члена созываемого на 1/14 октября Собора, то этим самым я признал бы: во-первых, что возглавляемый Вами Совет есть действительно законный «высший правящий орган Украинской Православной Церкви»; во-вторых, что сия Рада, пребывающая на территории деятельности Православной Украинской Церкви, управляемой законно поставленными Епископами, действительно имеет право управлять делами этой Церкви; в-третьих, что сия Рада, созывая собор без благословения местных Епископов, поступает действительно «в согласии», как Вы пишете, «с правилами Св. Апостолов». Никто из уважающих каноны Православной Церкви не согласится искренно признать упомянутые действия возглавляемой Вами Рады правильными и законными – по-сему и я, к сожалению, принять Ваше приглашение не нахожу возможным в виде высказанных соображений, и недавно бывший в г. Киеве Церковный Собор/Синод Епископов всея Украины постановил августа 28/10 сентября, чтобы никто из Епископов, пастырей и пасомых не принимал участие в заседаниях созываемого Радой на 1/14 октября Собора. Однако, скорбя всей душой в том, что часть клириков и мирян Украинской Православной церкви прервала общение со своими Епископами и что вследствие сего произошли печальные нестроения в церковной жизни на Украине, я почитаю своим священным долгом употребить все усилия для восстановления нарушенных церковного мира и единения всех чад Украинской Православной Церкви” (28 сентября/11 октября 1921 г.)³⁶.

19 жовтня 1921 р. екзарх все-таки прибув на засідання Собору УАПЦ у кафедральний собор Софії Київської як гість і був зустрінутий співом “Исполла еті деспота” як годиться зустрічати православного владику. На питання щодо участі в Соборі і, зокрема, в справі хіротонії кандидатів від Собору на

³⁶ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року... – С. 39–40.

єпископів для УАПЦ він заявив, що не уповноважений вести переговори від імені усього єпископату і розмовляти в офіційній обстановці, і хотів залишити засідання Собору. Члени Собору попросили його залишитися. Один з найстарших делегатів М. Левицький зі сльозами на очах просив не відмовити їм у хіротонії кандидатів у єпископи для УАПЦ і не відмовляти їм, як батько не відмовляє дітям.

Але екзарх висловив свою думку про неканонічність цих зборів і залишив засідання³⁷. Таким чином митрополит Михаїл (Єрмаков) відмовився благословити цей Собор і сприяти висвяченню єпископів для церкви, що виходила з московської юрисдикції³⁸. Цим епізодом закінчується історія активних відносин між керівними органами УАПЦ, яку після цього Собору і до жовтня 1927 р. очолив митрополит Василь Липківський, і Українським екзархатом.

Проблема керування Київською єпархією митрополитом Михаїлом полягала в тім, що в цей час за кордоном знаходився попередній митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький), що не склав із себе повноважень митрополита, а виїхав з Києва в грудні 1919 р. разом з денікінськими військами³⁹. Збереглося повідомлення – Св. Патріарх Тихон у 1922 р. писав Михаїлу (Єрмакову) до Києва, що прийняв рішення: митрополитові Антонієві (Храповицькому) “не слід повертатися в Київ”.

На одному з російських інтернет-сайтів з’явилося повідомлення в рубриці “Архів. Документи історії”, де йдеться про вирішення цього питання на засіданні Св. Синоду єпископів України від 5 вересня 1922 р.⁴⁰. Повідомляється, що “у цей же день відбулося засідання Св. Синоду єпископів України під головуванням митрополита Михаїла (Єрмакова). Це засідання завершило роботу наради українських єпископів, що почалася 1 вересня і тривала кілька днів. Через втечу митрополита Антонія (Храповицького) і митрополита Платона (Рождественського) на Київську кафедру був призначений митрополит Михаїл (Єрмаков), а на Одеську і Херсонську – архієпископ Феодосій (Феодосієв). Було вирішено, що поминання Св. Патріарха Тихона буде здійснювати на своїх богослужіннях тільки митрополит Михаїл, у всіх же інших випадках повинно поминатися ім’я Екзарха України митрополита Михаїла. Синод затвердив нову, спрощену систему єпархіального керування: «Єпархія поділяється на більшу або меншу кількість вікаріатств, при

³⁷ Там само. – С. 142–169.

³⁸ *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С. 139.

³⁹ *Евлогий, митроп.* Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского) изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М., 1994. – 621 с.; *Никон [Рклицкий], архиеп.* Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. – Нью-Йорк, 1971. – Т. 1; 1957. – Т. 2. Перевидано: *його ж.* Митрополит Антоний [Храповицкий] и его время. 1863–1936. – Нижний Новгород, 2004. – Т. 1. – 716 с.

⁴⁰ Русская православная церковь XX век. Архив. Документы истории // www.pravoslavie.ru/arhiv/060905000099 - 46k - 25 авг 2006

всіх єпископах організуються духовні правління з виборних представників кліру і мирян, справи розподіляються між єпископами за вказівкою керуючого єпархією і порозумінням з місцевими умовами». Синод підтвердив рішення наради про те, що «уживання тієї або іншої богослужбової мови залежить від парафіян»⁴¹.

Важливо було б з'ясувати, як склалися стосунки митрополита з іншими православними церковними напрямками. Крім УАПЦ, назву “Українська Православна Церква” в Україні у 1920-х рр. одночасно мали ще “Всеукраїнський Союз Релігійних Громад Православної Автокефальної Синодальної Церкви” (“синодальці”), що нараховував 2235 парафій, або 25%, і “Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно спадкоємною ієрархією” (“Соборно-єпископська”), що нараховувала 418 парафій, або 5% від загальної кількості зареєстрованих в УРСР⁴¹.

Питання відносин митрополита Михаїла (Єрмакова) з українськими обновленцями поки що зовсім не досліджено. Вдалося знайти тільки одне повідомлення про відносини між екзархом Михаїлом і полтавським протоієреєм Феофілом Булдовським, що залишив УАПЦ через незгоду з неканонічним поставленням митрополита Василя Липківського на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ в жовтні 1921 р.

Церква, зареєстрована як “Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно спадкоємною ієрархією”, була утворена на засіданні Собору православних єпископів у м. Лубни на Полтавщині 4–5 червня 1925 р., де були присутні 5 єпископів, висвячених архієреями тихонівської орієнтації або обновленськими ієрархами. Колишні члени руху за автокефалію Павло (Погорілко) і Феофіл (Булдовський), а також єпископ Іоанікій були провідниками обновленських церковних угруповань, відомих як “погорілівщина”, “булдовщина”, “іоанікійщина”. Їхні парафії були зареєстровані в основному на Поділлі, Харківщині, Полтавщині, Катеринославщині та ін.

У 1923 р. прот. Феофіл Булдовський був висвячений у єпископа Лубенського і Миргородського. Його хіротонію здійснив єпископ Полтавський Григорій (Лісовський). З цього приводу він звертався до Екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) і дістав згоду, незважаючи на те, що Феофіл був одруженим. Після розірвання шлюбу і постриження в ченці 1/14 січня 1923 р. відбулася хіротонія Феофіла (Булдовського) на єпископа Лубенського і Миргородського з метою нейтралізації впливу УАПЦ на Полтавщині, де були поширеними ідеї українізації Церкви.

Однак надалі діяльність єпископа Феофіла почала набувати характеру, небезпечного для канонічного церковного порядку: до нього стали звертатися священники-українофіли з інших єпархій з проханням прийняти їх під свій омофор. Архієреї, права яких були порушені втручанням єпископа

⁴¹ *Ігнатуша О.* Православні Церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними... – С. 121–138.

Лубенського в їхню юрисдикцію, звернулися до Москви, до патріарха Тихона, зі скаргою на єпископа Феофіла, обвинувачуючи його у протиканонічних діях і розпалюванні сепаратистських настроїв у церковному середовищі.

Розкольницькі дії єпископа Феофіла викликали різку відсіч з боку Священноначалія. Екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков) скликав Собор архієреїв для суду над Феофілом (Булдовським), але той відмовився з'явитися на його засідання. Суд, у якому взяли участь 13 єпископів, проходив заочно у грудні 1924 р. Булдовський та інші діячі “Лубенського розколу” 25 грудня 1924 р. були позбавлені сану і відлучені від Церкви. Проте Феофіл і його однодумці не зважили на рішення архієрейського суду і продовжили свою діяльність. Феофіл (Булдовський) оголосив себе “митрополитом”⁴².

Митрополит Михаїл (Єрмаков) керував Київською єпархією із серпня 1921 р. до свого першого арешту 5 лютого 1923 р. Цей невеликий період його діяльності в Києві, коли організувалися обновленські та автокефальні парафії, чомусь ніде не висвітлений. Серед матеріалів фонду № 5 ЦДАВО України “Народний Комісаріат внутрішніх справ України” вдалося знайти цікавий документ, автором якого був сам Михаїл. Документ був зареєстрований 3 листопада 1921 р. під вхідним № 9337 у канцелярії керуючого справами НКВС. Цей документ являє собою заяву з проханням дати дозвіл на скликання в 1922 р. Всеукраїнського Церковного Собору з представників Українського екзархату.

На написання цієї заяви митрополита Михаїла уповноважили архієреї Українського екзархату, що зібралися на Собор у серпні 1921 р.⁴³ Інформацію про проведення цього архієрейського Собору підтверджує і прот. Владислав Ципін, який повідомляє про те, що з 28 серпня 1921 р. митрополит у Києві проводив без перерви засідання Собору єпископів України⁴⁴. У цій заяві митрополит писав: “Виконуючи це доручення, я прошу Народний Комісаріат внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки дозволити єпископам українських єпархій Київської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Одеської, Полтавської, Кременчуцької, Катеринославської і Сімферопольської скликати на 28 травня наступаючого 1922 р. в м. Києві Всеукраїнський Собор, на обговорення якого будуть запропоновані питання: 1) про мову богослужіння й про переклад Св. Писання і богослужбових книг на українську мову; 2) про організацію церковно-релігійного життя в парафіяльних громадах, і 3) ті питання, що можуть виникнути в час відкриття Собору й про які місцева радянська влада завчасно буде інформована”.

До цієї заяви додавалася ще одна про скликання Собору, адресована Київському Губернському Виконавчому Комітетові. Під заявою стоїть осо-

⁴² Русская православная церковь XX век. Архив. Документы истории // www.pravoslavie.ru/arhiv/060905000099 - 46k - 25 авг 2006

⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2189. – Арк. 50–52зв.

⁴⁴ *Цыпин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 69.

бистий підпис: “Митрополит Михаїл, Екзарх України”⁴⁵. Очевидно, що Екзарх дотримувався умов свого призначення, не вказуючи в титулі назву Київської кафедри, яку він очолював тимчасово, але виникає питання: наскільки УСРР в даному випадку збігалася з “Україною”?

Однією з головних причин скликання цього Собору була та, що в середині 1922 р. після арешту патріарха Тихона митрополит Михаїл виявився дещо у двозначному становищі: він був екзархом патріарха, відстороненого від керування Церквою російськими обновленцями, і тому могло бути поставлене питання про його особисті повноваження. В умовах загрози захоплення влади обновленцями митрополитові Михаїлові була потрібна нова санкція, що підтверджувала б його права⁴⁶.

Однак через протидію єпархіальних архієреїв Українського екзархату цей Собор так і не був скликаний, оскільки замість очікуваних 400 делегатів прибуло десь 70–80 осіб. Делегати звернулися до присутніх єпископів з побажанням, аби вони оголосили про те, що “Українська Церква відтепер стала на шлях автокефалії”. Нарада єпископів (“Священний Синод єпископів всієї України”) відмовилась від обговорення питання про автокефалію, вказавши на те, що воно належить до компетенції Всеукраїнського Собору.

5 вересня 1922 р. Синод ухвалив через тривалу відсутність митрополита Антонія (Храповицького) вважати тимчасово керуючим Київською єпархією Михаїла, екзарха України⁴⁷. Однак згодом патріарх Тихон анулював цю постанову і надіслав відповідний акт на ім’я Полтавського єпископа Григорія (Лісовського) у відповідь на його запит. У такий спосіб формально митрополитом Київським і Галицьким залишався Антоній (Храповицький), що давно вже перебував за межами СРСР, а митрополит Михаїл залишався тимчасовим керуючим Київською єпархією.

Особисту канцелярію митрополита було створено, але через кілька днів її було ліквідовано, а самого митрополита заарештовано. Збереглася рукописна копія офіційного листа з цієї канцелярії до єп. Канівського Василя (Богдашевського) від 19 січня/1 лютого 1923 р.⁴⁸. У цьому листі повідомляється про те, що канцелярію було зареєстровано керівничим відділом Київського губвиконкому 29 січня 1923 р. за № 345 і вона тимчасово розміщується в залі колишнього Свято-Володимирського братства (на розі Стрітенської і Стрілецької вулиць біля Софійського собору), що необхідно повідомити духовництву і мирянам Канівської єпархії. На цю адресу пропонувалося надсилати всі повідомлення щодо церковно-релігійного життя єпархії.

У фондах ІР НБУВ є також документ: “Склад особистої Канцелярії Митрополита Михаїла, Екзарха України, що керує Київською єпархією.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2189. – Арк. 50зв, 52зв.

⁴⁶ *Мазьрин Александр, иерей*. Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 61.

⁴⁷ Там само. – С. 62.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. 191. – Спр. 41. – Арк. 1–1зв.

1) секретар Олексій Браїловський; 2) прот. Євгеній Капралов; 3) прот. Микола Поройков; 4) прот. Феодосій Павловський; 5) прот. Олександр Ходзицький⁴⁹. Про відкриття і реєстрацію цієї канцелярії відділом керування Київського губвиконкому Рад селянських і червоноармійських депутатів було навіть видане спеціальне посвідчення за № 1255 від 29 січня 1923 року⁵⁰. Але влада хоча і дозволила зареєструвати канцелярію митрополита Михаїла, все одно ставилася до нього як до “контрреволюціонера” і взяла його в чекістську “розробку”. За спостереженнями ГПУ, він був глибоко віруючою людиною, орієнтованою на молитву, мав неширокий суспільно-політичний кругозір і зовсім не підходив на роль церковного лідера.

У Центральному державному архіві громадських організацій України, м. Київ (далі – ЦДАГО України) в кількох примірниках збереглося повідомлення агента ГПУ такого змісту: “В одном из покоев наместничьего дома помещается Экзарх Всея Украины тишайший Митрополит Михаил. Живет он почти не подавая признаков архипастырского существования, так что в общем ходе лаврской жизни влияния его не сказывается вовсе... како-во бы ни было внешнее положение митр. Михаила, отношение его к делам Управления останется всегда неизменным. Оно вытекает из свойств его натуры, представляющей собой ярко выраженный образец созерцательного, а не активного характера. Человек глубокого религиозного настроения, замкнутый в себе самом, молитвенник и монах по призванию, он уделяет лишь незначительное внимание чуждым его духовному составу, практическим деловым вопросам. Лаврская братия любит его за простоту, доброту и непритязательность. Церковные круги, отдавая должное его личным качествам, упрекают его в безынициативности, неавторитетности и безгласности в делах управления; о чем-либо исключительном или даже преимущественном влиянии на него тем не менее ничего не слышно. Чтобы восполнить характеристику какими-нибудь штрихами из области сплетен, нелишне упомянуть, что молва приписывает Михаилу пристрастие к вину в молодости, оставшемуся будто бы до сих пор”⁵¹.

Після арешту митрополита Михаїла 5 лютого 1923 р., кілька днів згодом, 8 лютого 1923 р. були дані пояснення причин цього арешту уповноваженим представництвом ГПУ НКВС УСРР на Правобережній Україні: “Видали-ти його було необхідно будь-що, тому що він, користуючись своїм авторитетом і «канонічною» владою, зривав підготовчу роботу і самий з’їзд Всеукраїнських Обновленських груп у Києві 12 лютого 1923 р., а також гальмував

⁴⁹ Там само. – Ф. 160. – Спр. 1713. – Арк. 1.

⁵⁰ Там само. – Спр. 1711. – Арк. 1.

⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 45504 фп. – Арк. 5, 11. Тексти на обох аркушах ідентичні. Оpubліковано: Білокін С. Розгром Київського єпархіального управління... – С. 89–90; його ж. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження... – С. 34–35.

роботу ГПУ по розколу духівництва Київської губернії і Правобережжя”⁵². Але за 2 тижні до арешту митрополит склав таємне розпорядження. Відповідно до постанови патріарха Тихона, він передав керування Київською єпархією в порядку наступності єп. Білоцерківському Димитрію (Вербицькому)⁵³, єп. Уманському Макарію (Кармазину), єп. Богуславському і Липовецькому Георгієві (Делієву), єп. Звенигородському вікарієві Київської єпархії Олексію (Готовцеву). Цей документ був датований 9/22 січня 1923 р. і підписаний самим митрополитом.

У ЦДАГО України збереглася архівно-кримінальна справа за обвинуваченням “Єрмакова Михайла (так! – *І. П.*) Федоровича”, тільки на внутрішній обкладинці позначено, що це особиста справа “Екзарха України Михайла Єрмакова”⁵⁴. Незважаючи на те, що він був заарештований 5 лютого 1923 р., до справи потрапили матеріали оперативної розробки за попередні роки, зокрема реєстраційна картка “служителя культу” № 684 від 8 вересня 1922 р.

На питання в картці: “*К какой из определившихся церковных группировок себя причисляет или состоит официально*”, відповідь: “До православно-слов’янської самостійної Церкви на Україні”. Постійним місцем проживання він вказав Києво-Печерську лавру (Цитадель, 9), оскільки всі приміщення на Софійському подвір’ї були націоналізовані радянською владою у 1919 р., у т. ч. великий кафедральний Софійський собор і резиденція київських митрополитів з XVIII століття – Митрополичий будинок.

Києво-Печерську лавру 15 грудня 1924 р. було передано Всеукраїнському обновленському Синодові з 3-ма архімандритами і 60 ченцями після арешту митрополита Михайла⁵⁵. Але досі не здійснено дослідження проблеми перебування Києво-Печерської лаври під керівництвом обновленських структур.

В результаті проведення радянської антирелігійної політики і загальної націоналізації церковних і монастирських територій і споруд через 2 роки у Лаврі було відкрито культурно-історичний заповідник “Всеукраїнське музейне містечко”. Підставою для цього стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником і про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко” від 29 вересня 1926 року⁵⁶.

⁵² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 45504 фп. – Арк. 44зв. Опубліковано: Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління... – С. 96; його ж. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження... – С. 47.

⁵³ Про цей факт О. К. Соколовський повідомляє в довідці про єпископа Білоцерківського Димитрія (Вербицького): *Соколовський Олександр Климентій*. Церква Христова 1920–1940... – С. 33. Текст документа опубліковано: Білокінь С. О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження... – С. 47–48.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 45504 фп.

⁵⁵ *Цытин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 115.

⁵⁶ Див. перелік публікацій про Всеукраїнське музейне містечко (ВММ): Білокінь С. Український музей (факсимільне перевидання). Зб. 1. – К., 1927. – С. 214. Текст постанови

В архівно-кримінальній справі виявлено машинописну копію з перлюстрованого чекістами листа московського патріарха Тихона митрополитові Михайлові (Єрмакову) від 16 березня 1922 р., в якому він писав: “Митрополитові Антонієві, мабуть, краще б відмовитися від Києва. Ви ймовірно чули, що на Карловицькому закордонному соборі випустили послання із закликом до відновлення династії Романових. А днями стало нам відомим звертання Владики Антонія до Генуезької конференції, щоб більшовиків не запрошували і не визнавали, а щоб російським емігрантам давали зброю і добровольців для здійснення. Довелося за такі політичні виступи закрити Вище Закордонне Церковне Управління, тим більше, що і потреби в ньому особливої немає. Закордонні парафії підлеглі митрополитові Євлогію [Георгієвському]...”⁵⁷.

Незважаючи на лаконізм документа, у постанові, підписаній уповноваженим 3-ї групи V відділу ПП ГПУ УРСР Миколою Ляшком 25 січня 1923 р., зазначені причини арешту: “Розглянувши наявні матеріали на гр-на Єрмакова М. Ф. – екзарха України, і приймаючи в увагу, що по наявному матеріалі зазначений гр-н досить викритий у тім, що проживаючи в межах УРСР, він не тільки не примирився з існуючою впродовж 5 років Робітничо-Селянською Владою, але систематично проводить роботу, спрямовану до її скинення, вважав би: завести слідчу справу за обвинуваченням гр. Єрмакова М. Ф. у злочині, передбаченому ст. 57 КК УРСР. Довідка: гр-н Єрмаков знаходиться на волі”⁵⁸.

В архівно-кримінальній справі є розпорядження від московських обновленців з вказівкою здати справи і залишити керування Київською єпархією. Перший документ – це офіційний лист від “Вищого церковного управління у справах Православної Російської церкви” від 23 січня 1923 р. за № 73 (Москва, Самотьока, Троїцьке подвір’я) Високопреосвященнішому Михайлові, Екзархові Київському: “Постановою Президії ВЦУ від 17 листопада 1922 р. Ви, Ваше Високопреосвященство, звільнені від керування Київською Єпархією зі звільненням на спочинок з призначенням місцем проживання

ВУЦВК та РНК УСРР – С. 213–214. Див. бібліографію щодо ВММ за публікацією: Білокін С. Соціальна революція в СРСР і пам’ятки Золотоверхого Києва // Сакральні споруди в житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф. “Софійські читання”, м. Київ, 27–28 листопада 2003 р. Присвячується 70-річчю утворення Софійського заповідника (1934–2004). – К., 2004. – Вип. 2. – С. 40; Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Мюнхен, 1970. – С. 110–111. Пор.: Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам’ятки України. – Харків, 1930; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930; Наукові установи та організації УСРР. – Харків, 1930; *Линка-Геттенер Н. В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Передм. та ком. С. Білоконя // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: 36. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 11 та ін.

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 45504 фп. – Арк. 3.

⁵⁸ Там само. – Арк. 18.

Вам м. Холмогори Архангельської губернії. Повідомляючи про це, ВЦУ пропонує Вашому Високопреосвященству після здачі справ з керування Єпархією негайно відбутися до м. Архангельська у розпорядження місцевого єпархіального керівництва”⁵⁹.

Другий лист за змістом – це супровідний документ до першого, котрий свідчить про те, що київське керівництво обновленців було в курсі, що відбувається, і зі свого боку підтримувало рішення про відсторонення Екзарха, прийняте в Москві. У листі Київського єпархіального управління від 30 січня 1923 р. за № 46 на ім’я “Високопреосвященнішого Митрополита Михаїла” говориться, що Київське єпархіальне управління, “препровождая при сем” відношення ВЦУ від 23/І-1923 р. за № 73, “просить Його Високопреосвященство у 3-денний термін здати справи єпархіальному управлінню і виїхати відповідно до розпорядження ВЦУ”⁶⁰. Лист підписаний головою Київського єпархіального управління обновленців свящ. М. Бережним, свящ. Борисом Кротевичем та синодальним уповноваженим ВЦУ. Ці листи по термінах дивним чином збіглися з рішенням влади заарештувати екзарха Михаїла за опір діям обновленців в Україні.

Після арешту допитував митрополита той же слідчий, що готував документи про арешт. У протоколі допиту від 6 лютого 1923 р. є анкета з біографічними даними, зазначено дату і причину приїзду: “Прибув в Україну 13 серпня 1921 р. за призначенням Синоду і ВЦС на прохання Київського Союзу пастирів і парафіяльних громад”⁶¹. Обвинувачення слідчого зводилося до того, що митрополит не запобіг заворушенням, що сталися при прийманні храмів у Києві представниками обновленських груп. Михаїл відповів, що 6 лютого 1923 р. збирався випустити таку відозву з метою запобігти ексцесам, але не встиг. У протоколі допиту від 8 лютого 1923 р. митрополит повідомив слідчому про невизнання ним рішення ВЦУ “антонінівців”, тобто обновленців на чолі з митрополитом Антоніном (Грановським), усунути його, і що вважає ВЦУ неканонічним за “самочинне захоплення влади без благословення патріарха і Собору”⁶².

Документи з цієї архівно-кримінальної справи демонструють неприховане бажання влади якомога швидше передати справу до Москви. 5 лютого 1923 р. уповноважений Микола Ляшко вже написав текст висновку, хоча потім ще були допити 6 і 8 лютого. В обвинувальному висновку справи сказано, що громадянин Єрмаков “є завзятий і глибоко відданий прихильник патріарха Тихона, що не рахувався з усуненням останнього, відкрито стоїть на його боці, вважаючи обвинувачення патріарха Радянською Владою в перешкоджанні вилученню церковних коштовностей походом Радвлади проти церкви, зайнявши з перших же кроків обновленського церковного руху в

⁵⁹ Там само. – Арк. 25.

⁶⁰ Там само. – Арк. 24.

⁶¹ Там само. – Арк. 32–33.

⁶² Там само. – Арк. 38–38зв.

Київській губернії і на правобережній Україні явно непримиренну і завзято-ворожу позицію, завдяки своєму впливові й авторитетові серед духівництва сприяв організації міцного контрреволюційного тихонівського фронту, який використовував у своїй боротьбі з обновленськими впливами для контрреволюційної агітації, поширення чуток («переодягнені жиди», «комуністи») [...] Митрополит Михаїл не вжив ніяких заходів для ліквідації цієї агітації, він благословляв і заохочував подібних проповідників. Такі дії [...] призвели до низки ексцесів [...] при передачі Губліквідкомом храмів обновленським групам, зокрема в Покровському монастирі»⁶³.

Висновок уповноваженого ГПУ був однозначний: «Вважаючи, що подальше перебування Митрополита Михаїла в Києві спричинить посилення контрреволюційного тихонівського фронту, поширення чуток про церковні обновленські течії, що пов'язуються цим фронтом з органами Радвлади, поводження Митрополита Михаїла розкладницьки діє на масу і може в майбутньому спричинити цілий ряд ексцесів. Вважав би за необхідне вислати Митрополита Михаїла до Москви в розпорядження ГПУ РСФРР»⁶⁴. Питання було вирішено швидко. У листі від повноваженого представника на Правобережній Україні НКВС ГПУ від 8 лютого 1923 р. за № 2591, що був направлений до Москви в ГПУ РСФРР, начальникові Секретного відділу Самсонову, наводиться перелік уже сформульованих обвинувачень.

Як обґрунтування для арешту зазначено таке: «Видалити його було необхідно будь-що, тому що він, користуючись своїм авторитетом і «канонічною» владою, зривав підготовчу роботу і самий з'їзд Всеукраїнських Обновленських груп у Києві 12 лютого 1923 р., а також гальмував роботу ГПУ по розколу духівництва Київської губернії і Правобережжя. Додаємо, що постановою ВЦУ від 17 листопада 1922 р. Митрополит Михаїл був звільнений від керування Київською Єпархією»⁶⁵.

У Москві його помістили до Бутирської в'язниці (корпус 8, камера № 39), причому кілька разів продовжували термін його перебування там. Усі документи по продовженню подавала якась співробітниця 6-го відділення СВ ГПУ Якімова. У квітні 1923 р. з'явилися повідомлення про те, що в Бутирській в'язниці Михаїла відвідувала його рідна сестра Ольга Федорівна Вестли. Саме вона почала діяти, намагаючись прискорити вирішення його питання. Сам Михаїл у записці на ім'я слідчого Агранова попросив особистого побачення із сестрою, наполягаючи на тому, що через хворобу вух погано чує при загальних побаченнях через ґрати⁶⁶.

Очевидно, саме численні прохання О. Ф. Вестли якось уплинули на швидкість проведення слідства і вирок. Спочатку у своєму листі на ім'я про-

⁶³ Там само. – Арк. 39.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – Арк. 42–42зв.

⁶⁶ Там само. – Арк. 51.

курора від 5 травня 1923 р. вона просила “відпустити брата на поруки і дозволити йому перебування в монастирі, а також дозволити передати йому їжу і білизну”⁶⁷. Далі вона знову звернулася з проханнями полегшити перебування брата у в’язниці, дозволити йому заслання на поселення в Туркестан (Ташкент, Самарканд), де можна мати постійну медичну допомогу⁶⁸. У справі віднайдено кілька листів на ім’я начальника ГПУ за липень 1923 р. із проханням “звільнити з Бутирки її хворого старого брата Михаїла під підписку про невізід”⁶⁹.

Невідомо, чи вплинули клопоти сестри або обставини так склалися, але в справі з’явилася довідка від 10 серпня 1923 р. адмінчастини 17-ї московської тюремної лікарні про те, що “ув’язнений Єрмаков М. Ф. прибув на лікування в лікарню 2 серпня” разом з випискою з протоколу засідання комісії НКВС про адмінзаслання від 13 липня 1923 р., з якої видно, що ув’язнений підлягає висилці в Туркестан на 2 роки за ст. 69 і 73 КК⁷⁰.

Про те, що митрополита Михаїла (Єрмакова) збиралися вислати після перебування в Бутирській в’язниці, свідчить текст “Висновку в справі № 17378 гр. Єрмакова М. Ф., обвинувачуваного в а[нти]/р[адянській] діяльності. Арештований 5 лютого 1923 р. Утримується в Бутирській в’язниці ГПУ. По реєстрації ГРУ не проходив”. Цей “Висновок” датований 7 травня 1923 р. Текст цього документа підготувала та ж співробітниця 6-го відділення Секретного відділу ГПУ Якімова, що вже рекомендувала “Єрмакова М. Ф. направити в концтабір терміном на 2 роки за злочини по ст. 69 і 73 КК. Справу припинити і здати до архіву відділення СВ ГПУ”⁷¹. Усі, хто підписав цей висновок, були згодні з пропозицією, але на цьому аркуші є ще 3 резолюції. Якась Андреева дописала від руки: “60 років у табір не можна. Вислати в Наримський край на 2 роки. Андреева”. Ще хтось дописав: “у Березів на 2 роки”. Третій автор резолюції пропонував Михаїла направити до Архангельського концтабору⁷².

Остаточне рішення у справі митрополита Михаїла (Єрмакова) було прийнято 13 липня 1923 р. по доповіді відомого в Росії “фахівця” з розкладання Церкви Євгена Тучкова. В архівно-слідчій справі зберігся оригінал виписки з протоколу судового засідання Колегії ГПУ про слухання справи № 17378 за обвинуваченням Єрмакова М. Ф. Колегія ГПУ ухвалила: “Вислати до Туркестану терміном на 2 роки. Справу здати до архіву 6 відділення Секретного відділу ГПУ”⁷³.

⁶⁷ Там само. – Арк. 57–57зв.

⁶⁸ Там само. – Арк. 62, 63, 65.

⁶⁹ Там само. – Арк. 68, 69.

⁷⁰ Там само. – Арк. 66.

⁷¹ Там само. – Арк. 70.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – Арк. 71.

До 1925 р. митрополит Михаїл перебував в ув'язненні, пізніше – у засланні в Ташкенті⁷⁴. У 1925–1926 рр. проживав у Москві без права виїзду, потім – знову у засланні в м. Прикумську Терської області (Північний Кавказ). Проте, що в листопаді 1925 р. він був на допиті, свідчить публікація ієрея О. Мазиріна, де наводиться цитата з протоколу допиту митрополита Михаїла (Єрмакова) з посиланням на справу № Н-3677 у Центральному архіві ФСБ РФ⁷⁵.

У заповіті митрополита Петра (Полянського), датованому 6 грудня 1925 р., екзарх Михаїл згадується як другий кандидат у його наступники на місце місцеблюстителя патріаршого престолу⁷⁶. Сам текст цього заповіту опублікований разом з посиланнями на відповідні джерела⁷⁷. Петро (Полянський) писав: “Якщо ж цьому митрополитові Сергію (Страгородському) не буде змоги здійснити це, то до тимчасового виконання обов’язків Патріаршого Місцеблюстителя приступити Високопреосвященнішому Михаїлу (Єрмакову), Екзарху України...”. Але за кілька днів до арешту митрополита Петра Михаїл відмовився від виконання цих обов’язків⁷⁸.

У березні 1926 р. єпископи в Україні підписали загальне повідомлення Екзархові України митрополитові Київському і Галицькому Михаїлу проти григоріанського розколу в Російській православній церкві. Серед тих, хто підписав цей документ, були архієп. Канівський Василь (Богдашевський), єп. Богуславський і Липовецький Георгій (Делієв), єп. Сквирський і Бердичівський Афанасій (Молчанівський), єп. Радомишльський і Чорнобильський Сергій (Куминський), єп. Черкаський і Чигиринський Філарет (Лінчевський), єп. Білоцерківський Димитрій (Вербицький).

12 березня 1926 р. надійшло послання 8-ми архієреїв українських єпархій на чолі з митрополитом Михаїлом на ім’я митрополита Сергія (Страгородського) такого ж змісту⁷⁹. 12 березня 1926 р. було прийнято загальне звернення українських православних ієрархів до місцеблюстителя патріаршого престолу в Москві митрополита Сергія щодо питання осуду організаторів нового церковного розколу Тимчасового Вищого церковного управління, що підписали сам митрополит Михаїл (Єрмаков), єпископи Костянтин (Дьяков), Онуфрій (Гагалюк), Антоній (Панкєєв), Стефан (Андріяшенко), Макарій (Кармазін), Григорій (Лісовський), Василь (Богдашевський) і Борис (Шипулін)⁸⁰.

У цей час в Росії розпочався процес підготовки відомої “Декларації” митрополита Сергія (Страгородського). В одній з архівно-кримінальних

⁷⁴ *Цытин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 116.

⁷⁵ *Мазырин Александр, иерей.* Вопрос о замещении Киевской кафедры... – С. 60.

⁷⁶ *Цытин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 137.

⁷⁷ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского... – С. 421–423.

⁷⁸ *Цытин Владислав, прот.* История Русской Церкви. 1917–1997... – Т. 9. – С. 141.

⁷⁹ Там само. – С. 144.

⁸⁰ Про ці документи згадано в роботі: *Игнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С. 340–341.

справ, що знаходяться в ЦДАГО України (справа за обвинуваченням Г. Д. Неверовича) є повідомлення про те, що у червні 1926 р. один з учасників “контр-революційного угруповання” Должанський одержав листа від Михайла (Єрмакова) з Москви з пропозицією скласти проект декларації для легалізації Православної Церкви в масштабі України. На допиті Неверович показав, що “скласти проект він просив київських єпископів і духівництво. Наскільки знаю, до цього листа поставилися холодно, як київські верхи організації, так і духівництво, що йде за ними. Ніякого проекту, здається, ніхто не складав, а потім пішла висилка Михайла Єрмакова до Прикумська і питання відпало саме собою”⁸¹.

Таким чином, стає очевидним, що переговори між владою і церквою почалися давно і в 1926 р. на порядок денний стало питання про офіційне визнання Православною церквою радянської влади і СРСР як своєї “батьківщини” в церковному сенсі. Внаслідок напруженої праці карних органів по розкладанню церкви стали можливими проекти зі створення і публікації текстів “декларацій лояльності” в Москві і в Києві.

Але метою “фахівців” з церковного питання в карних органах була та, щоб і місцеблюститель Московського патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський), і тимчасово керуючий Київською єпархією екзарх Михайл (Єрмаков) начебто незалежно один від одного написали однакові за змістом, але різні за формою декларації і розповсюдили б їх у підпорядкованих парафіях.

У ГДА СБ України є повідомлення про те, що при ліквідації органами влади нелегального Собору тихонівського єпископату України у вересні 1926 р. з’ясувалося, що цей Собор мав тісний зв’язок з керівництвом тихонівської верхівки в СРСР в особі заступника місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Нижегородського Сергія (Страгородського) й екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова).

Цей зв’язок здійснювався за допомогою спеціального кур’єра, причому більшість єпископів України не знали його прізвища і називали його кличкою “Пожежний”. У результаті проведеної розробки ним виявився “тихонівський полтавський піп” Микола Піскановський. 24 грудня 1926 р. Піскановський, згідно з пропозицією ГПУ, був таємно заарештований і доправлений до Харкова. На допиті він показав, що дійсно був кур’єром для зв’язку Собору з московськими релігійними діячами і зробив 9 поїздок у різні міста (Москва, Ярославль, Нижній Новгород) з актами цього Собору⁸².

Спецслужби УСРР не тільки активно впливали на церковну ситуацію, а й досить успішно спрямовували хід подій. Наприклад, є щотижневе зведення від 13–19 березня 1927 р. під заголовком: “Глухівці загрожують екзархові Михайлу Єрмакову”. З тексту повідомлення випливає, що на Глухівщині 1 березня 1927 р. під керівництвом агента ГПУ відбувся з’їзд тихонівців,

⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 66923 фп. – Т. 3. – Арк. 22.

⁸² ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 1. – Арк. 1–13зв.

що хотіли засудити “тихонівщину” і закордонних ієрархів. На з’їзді було 70 настоятелів і 200 мирян. Було винесено резолюцію з вимогою до вищої ієрархії легалізувати православну церкву в УСРР. У заключній частині резолюції зазначено, що в разі, якщо екзарх Михаїл не благословить починання глухівців, то вони визнають колегію, призначену митрополитом Крутицьким Петром (Полянським) у резолюції від 1 лютого 1926 р. Було обрано комітет з 10 осіб, який 14 березня послав до екзарха Михаїла (Єрмакова) делегацію для надання інформації і виявлення його точки зору⁸³. У цьому ж повідомленні говориться про те, що в Полтаві 16 березня 1927 р. помер архієпископ Григорій (Лісовський), “активний тихонівець”. Перед тим 26 лютого 1927 р. заступник місцеблюстителя митрополит Серафим звів його у сан митрополита⁸⁴.

З щотижневих зведень чекістів УСРР за період з 29 травня по 5 червня 1927 р. відомо, що митрополит Михаїл заборонив у священнослужінні тихонівського єпископа Павла (Кратірова), який повернувся із заслання, за те, що той відмовився визнати Сергія Нижегородського заступником місцеблюстителя патріаршого престолу⁸⁵.

Після виходу “Декларації” митрополита Сергія чекісти зафіксували ті чутки, що циркулювали в тихонівському середовищі УСРР. Про митрополита Михаїла говорили, що він одержав запрошення Сергія приєднатися до відновленого Синоду, на що дав згоду, але при виконанні визначених умов: 1) повернення його в Україну, 2) дозвіл на організацію при ньому нового єпархіального управління і 3) повернення усіх раніше висланих єпископів. Через останній пункт нібито влада не дала дозволу на його приїзд в Україну⁸⁶.

Повідомлення про появу т. зв. “відозви про легалізацію” митрополита Сергія (Страгородського) стало темою для щотижневого зведення Секретного відділу ГПУ УСРР за № 34/44 за період з 21 по 27 серпня 1927 р.: “Днями митрополит Сергій НИЖЕГОРОДСЬКИЙ звернувся до духівництва і віруючих тихонівської орієнтації із спеціальною відозвою про легалізацію. Відозва, опублікована в «Известиях» за № 188 від 15 серпня, викликала серед активу всіх релігійних угруповань багато [...] розмов. [...] Реакційна частина тихонівського духівництва відозву зустріла вороже⁸⁷, боцімто «Сергій сам себе висік». Актив крикливих фанатиків (*рос.* – «клікуш». – *І. П.*) м. Харкова поширює чутки про близький кінець світу. За їхніми словами, антихрист уже прийшов і спокусив святих отців церкви. Деякі з крикливих фанатиків грозять духівництву, яке підтримає СЕРГІЯ, «видрати патли». Лояльно налаштована до радвлади частина тихонівського духівництва відозву

⁸³ Там само. – Арк. 150–150зв.

⁸⁴ Там само. – Арк. 150зв.

⁸⁵ Там само. – Т. 2. – Арк. 118.

⁸⁶ Там само. – Т. 3. – Арк. 169.

⁸⁷ Про вороже ставлення представників тихонівського духівництва див. *Соколовський О. К. Церква Христова 1920–1940...* – С. 36.

зустріла з радістю. З нетерпінням очікує таких же кроків і з боку екзарха Михаїла ЄРМАКОВА, щоб легалізація торкнулася й України”⁸⁸.

Чекісти умістили до щотижневих звідомлень донесення від своїх інформаторів щодо того, як відгукнулися на цю публікацію в середовищі УАПЦ: “Актив автокефалістів відозві митрополита Сергія надає величезного значення і вважає її першим кроком на шляху остаточної угоди тихонівців з Радвладою. [Колишній голова ВПЦР В. В.] Потієнко говорить: «...для нас це дуже погано. Тихонівці залишилися тихонівцями, тому що, написавши декларацію, вони так її обставили, що по змісту її виходить, що вони тільки виконують волю патріарха Тихона. Цією декларацією вони не засудили Тихона, а його авторитетом усе зробили. Комуністи і монархісти в національному питанні зійшлися, у соціальному розійшлися. Комуніст і монархіст ближчі один до одного, ніж кожний з них окремо до українців. Вимогою життя є якнайшвидше об’єднання комунізму з монархізмом. Брусилів в ім’я батьківщини пішов працювати в генштаб, а тихонівці, в ім’я батьківщини, благословлятимуть на війну за СРСР. Цікаво, як приймуть декларативну церкву ті маси, соціально скривджені, на яких дотепер трималися тихонівщина (куркулі, торгівці і т.д.)». Архієпископ [Чернігівський УАПЦ І. Д.] Павловський: «...Ціль влади відокремити тихонівську масу від тихонівських керівників. Актив тихонівців має виявити себе, а потім руками тихонівської маси буде викинутий. У загальному йде очищення атмосфери. Прийшов час легалізувати церкву, але поділивши її на частини». Деяка частина активу автокефалістів розцінювала декларацію Сергія в такому дусі: «...Прийшов час для влади встановити міцний зв’язок з церквою, тому що церква залишається ще значним фактором і її відразу викинути не можна. Навпаки, у випадку війни і церква буде необхідна. Якби церква, відокремлена від держави, визнала б СРСР своєю батьківщиною, то це було б для влади великим плюсом. Зараз церкві потрібні права, а владі допомога, і на цьому вони зійдуться». Інша частина автокефалістів давала таку оцінку декларації СЕРГІЯ: «...Тихонівці уперлися і програли. Звичайно, тихонівці захищати влади не будуть, але все-таки в їхній декларації основною думкою проходить монархічна “єдина і неподільна”. Вони хочуть захищати “батьківщину”. Влада не вірить у їхню щирість, але використовує, наскільки це буде можливо». Актив угруповання Собору єпископів так розцінював декларацію СЕРГІЯ: «...Тихонівці самі себе висікли. Своєю декларацією СЕРГІЙ пішов значно далі, ніж ми. Ми тільки визнали Радвладу, але ніколи не говорили, що “вороги Радвлади наші вороги, радість і успіхи її – наші успіхи, а невдачі – наші невдачі”. Цими словами СЕРГІЙ неначебто благословляє антирелігійну діяльність Радвлади. Подібна заява СЕРГІЯ викликає новий розкол у тихонівщині, відокремивши від неї найбільш реакційні елементи»⁸⁹.

⁸⁸ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 3. – Арк. 136зв.–137.

⁸⁹ Там само. – Арк. 137–138зв.

Зі щотижневого зведення за 11–18 вересня 1927 р. випливає, що до Харкова приїздила делегація від тихонівського духівництва Чернігівщини з клопотанням перед органами влади про легалізацію. Чекістами було зазначено, що легалізація митрополита Сергія в Москві до України ніякого відношення не має, тому що Українська церква автономна. Головним винуватцем нелегального становища тихонівщини в Україні є її єпископат на чолі з митрополитом Михаїлом, що проводить дотепер антирадянську діяльність, і до визнання єпископатом своїх політичних помилок тихонівщина України легалізована не буде. Одержавши таку відповідь, ця делегація звернулася до керуючого Чернігівською єпархією єпископа Стефана (Проценка) з категоричною вимогою вжити негайних заходів до легалізації.

У цей же день єпископ Стефан направив митрополитові Михаїлові таку телеграму: “Надзвичайно серйозне церковне становище на Чернігівщині вимагає невідкладної легалізації. Благословіть приступити. Єпископ Стефан”. Отримавши від митрополита Михаїла (Єрмакова) позитивну відповідь, єпископ Стефан з’явився до Чернігівського ГПУ із запитом про умови і можливості легалізації Чернігівської єпархії на основі декларації митрополита Сергія (Страгородського).

Чекісти основною умовою для легалізації назвали визнання тихонівським єпископатом України на чолі з екзархом Михаїлом своїх колишніх політичних помилок, виголошення осуду антирадянської лінії поведінки закордонного духівництва і припинення церковного поминання адміністративно висланого єпископату. Делегація вирядила одного зі своїх членів у Москву до митрополита Сергія з клопотанням про призначення на Чернігівську кафедру Костянтина (Дьякова), що перебував на напівлегальному становищі. Єпископ Стефан (Проценка) послав телеграму про те, що постановою митрополита Сергія доручається керування Чернігівською єпархією єп. Сумському Костянтину (Дьякову) і що потрібно зв’язатися з митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) безпосередньо⁹⁰.

З іншого щотижневого зведення за № 40/50 за період з 1 по 8 жовтня 1927 р. відомо, що на адресу митрополита Сергія (Страгородського) митрополит Антоній (Храповицький) прислав брошуру – відповідь на послання Московського Синоду під назвою “Долой зло”⁹¹. У цій брошурі розглядалося питання про ставлення церкви до радянської влади на основі канонів Православної церкви. Радянську владу Антоній називає “безбожною” і “богопротивною”, намагається довести, що неможливо застосовувати до неї відомі канонічні положення церкви: “несть власти не от Бога” і “всякая душа властям предержащим да повинуется”. Сергій був названий у брошурі “шляхетним мрійником”, який іще у 1917 р. плекав сподівання сполучити право-

⁹⁰ Там само. – Арк. 185–185зв.

⁹¹ Там само. – Т. 4. – Арк. 13зв.

славне церковне життя з підпорядкуванням російської землі Радянській владі⁹².

Далі в цьому зведенні за 1–8 жовтня 1927 р. говориться, що з відома і згоди ГПУ один із секретних співробітників (с/с), “тихоновствующий церковник” завів листування з келійником митрополита Антонія – ієромонахом Феодосієм. В одному з листів с/с запитав Феодосія про ставлення закордонного духівництва до декларації митрополита Сергія. Відповідь Феодосія можна звести до таких положень: 1) закордонний Собор єпископів не надав ніякого значення посланню Сергія і охочих дати підписку про припинення політичної роботи і боротьби із Радвладою не знайшлося; 2) митрополит Антоній і його прихильники чекають Помісного Собору, та й то за умови, що він не буде скликаний Сергієм, а збереться незалежно від його впливу⁹³. Відповідь була написана с/с з урахуванням побажань ГПУ, а також він сам запропонував налагодити таке ж листування з іншими закордонними церковниками.

У тому ж щотижневому зведенні проходить чекістська оперативна інформація про те, що у зв'язку з відмовою митрополита Антонія, який числиться дотепер митрополитом Київським і Галицьким, приєднатися до декларації Сергія, “київськими церковниками розпочата кампанія серед духівництва й єпископату України про призначення на Київську кафедру митрополита Михайла (Єрмакова). Ініціативна група з київських церковників написала клопотання митрополитові Сергію про призначення митрополита Михайла на Київську кафедру. Клопотання вже підписане всім тихонівським єпископатом України і направлено митрополитові Сергію”⁹⁴.

У щотижневому зведенні з 9 по 15 жовтня 1927 р. є інформація про те, що 12 жовтня 1927 р. митрополит Михайл, відбувши заслання, прибув із Прикумська до Харкова за викликом ГПУ. У попередній бесіді з чекістами він дав принципову згоду на складання відозви до віруючих і духівництва України в дусі декларації Сергія (Страгородського). Там же говориться про те, що до остаточного з'ясування питання щодо легалізації тихонівщини в Україні митрополит Михайл знаходитиметься в Харкові⁹⁵.

Восени 1927 р. після приїзду до Харкова, а потім до Києва митрополита Михайла (Єрмакова) відбулася “легалізація” церкви в Україні після видання його декларації. У вже згадуваній архівно-кримінальній справі Г. Неверовича говорилося, що “декларації та інші акти майже ніде в Києві не обнародувалися, у селах, як, наприклад, у м. Радомишль Чорнобильської округи, вони читалися з випущенням тих місць, де йшла мова про лояльність до Радвлади, про що у 1928 р. повідомляв мені Волков”⁹⁶. Впродовж 1927–

⁹² Там само. – Арк. 14.

⁹³ Там само. – Арк. 15.

⁹⁴ Там само. – Арк. 15зв.

⁹⁵ Там само. – Арк. 36.

⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Спр. 66923 фп. – Т. 3. – Арк. 33–34.

1928 рр. митрополит Михаїл перебував у Харкові, служив у Ново-Троїцькій церкві. За інформаціями чекістів, частина “прогресивного” духівництва поклала на нього надії щодо поліпшення відносин із владою. Крикливі фанатики, навпаки, почали поширювати чутки, що “екзарх не справжній, а підставлений владою, щоб зміцнити авторитет єпископа Костянтина [Дьякова]”⁹⁷.

ГПУ запропонувало митрополитові Михаїлу виробити проект відозви до віруючих і духівництва, що мала бути складена на основі декларації митрополита Сергія (Страгородського), містити церковно-канонічну оцінку антирадянських дій тихонівщини в Україні і відображати ставлення церкви до духівництва, що емігрувало. У свою чергу влада обіцяла опублікувати цю відозву в радянській пресі й організувати розсилання відозви по церковній лінії єпархіяльним і вікарним єпископам із пропозицією прочитати віруючим з амвона у визначений термін⁹⁸.

З 6 по 12 листопада 1927 р. чекістами було складено щотижневе зведення про те, що навколо екзарха в Харкові “активізувались реакційні кола” на чолі з якимсь священиком Селецьким: вони намагалися так вплинути на екзарха, щоб його декларація не була схожа на декларацію Сергія. Суперечка з Селецьким довела екзарха до нервового зриву, у результаті якого стався напад “грудної жаби”. Було вжито заходів до оточення його особами, бажаними для чекістів. З цією метою оброблено його “духовну дочку”, якусь Шуварську, удову київського лікаря, що оселилася в квартирі екзарха під виглядом економки. Крім того, чекісти вживали заходів до того, щоб екзарх запросив до себе келійника, який був секретним співробітником ГПУ. Автор щотижневого зведення запевняв, що “через цих осіб, а також єпископа Костянтина, цілком можливо буде робити на екзарха потрібний нам вплив”⁹⁹.

Як впливає зі щотижневого зведення з 13 по 19 листопада 1927 р., митрополит Михаїл представив у ГПУ проект послання “до духівництва і пастви” у зв’язку зі звертанням його до влади з проханням про легалізацію. У цей проект чекістами були внесені деякі зміни і доповнення, прийняті Михаїлом (Єрмаковим) після прочитання. Сам текст проекту було датовано 17 листопада 1927 р.¹⁰⁰.

У щотижневому зведенні за 13–19 листопада 1927 р. наводяться тільки політичні витяги з цього проекту, в якому говориться, що 23 січня 1918 р. було прийнято Декрет про відділення церкви від держави, що викликало протести з боку духівництва. Деякі ієрархи втекли за кордон і залишили без піклування довірені їхньому керівництву єпархії, порушивши канони і прави-

⁹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 4. – Арк. 52зв.

⁹⁸ Там само. – Арк. 70зв.

⁹⁹ Там само. – Арк. 118зв.

¹⁰⁰ На текст цієї відозви посилається О. Ігнатуша, який віднайшов цей документ у Державному архіві Полтавської області: *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С. 345.

ла свв. Апостолів, почали політичне цькування законної радянської влади. “Одержавши легалізацію, ми повинні визнати, що на нас лягають і обов’язки стосовно цієї влади. Ми цілком поділяємо слова в посланні Сергія про те, що СРСР – це наша громадянська батьківщина, радощі й успіхи якої – наші радощі й успіхи, а невдачі – наші невдачі”¹⁰¹. Далі автор запевняв: “Від імені нашої української православної староцерковної ієрархії і пастви сьогоденням заявляємо нашу покірність Соціалістичній Республіці у справах, що не стосуються нашої релігійної совісті; ставимо собі в обов’язок... засвідчити перед Радянською владою нашу щиру готовність бути цілком законслухняними громадянами Радянського Союзу і не брати ніякої участі в яких-небудь організаціях, гуртках і заходах, що діють на шкоду Союзові”¹⁰².

Митрополит Михаїл гарантує, що православна староцерковна ієрархія і паства не будуть “допускати бесід і проповідей, які б містили в собі політичний елемент”; твердо обіцяє “не дати втягнути церкву в будь-яку політичну авантюру” і нікому не дозволити “прикривати ім’ям церкви свої політичні прагнення”¹⁰³. Наприкінці тексту проекту послання Михаїл говорить про осуд церковних емігрантів: “Засуджуючи і забороняючи втручання духівництва в справи політичні, церква українська не має і не мала зовсім спілкування з духівництвом, що перебуває в еміграції, і у своїй діяльності цілком від нього незалежна. У 1922 р. св. Патріарх Тихон надіслав мені до Києва листа, що засудив митрополита Антонія Храповицького за відомий Карловацький Собор. У листі цьому патріарх висловив рішення, що митрополитові Антонієві «не слід повертатися до Києва». Собор єпископів українських під моїм головуванням того ж року ухвалив звільнити митрополита Антонія від посади митрополита Київського і Галицького і призначити вибори нового митрополита, а в подальший час компетентні органи церкви повинні подбати про найсуворіше розслідування обставин, що передували і супроводжували запусіння єпархій, кинутих пастирями, що втікали, і архіпастирями, що використовують своє церковне становище для нецерковних справ, для справедливого їхнього осуду”¹⁰⁴.

Далі в тексті щотижневого зведення за 13–19 листопада 1927 р. зазначено, що “по узгодженні послання з нами єпископ Костянтин [Дьяков] мав розмову з приводу його з митрополитом Сергієм, що повинен у зв’язку з цим поставити в Синоді питання про призначення Михаїла митрополитом Київським і Галицьким замість Антонія Храповицького”¹⁰⁵. До цього щотижневого зведення додаються проаналізовані чекістами витяги з перлюстрованих листів тих представників церкви, які були незгодні з такою лінією в декларації митрополита Сергія.

¹⁰¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 4. – Арк. 138зв.

¹⁰² Там само. – Арк. 139.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. – Арк. 139зв.

¹⁰⁵ Там само.

Це, за класифікацією чекістів, “ультраправі тихонівці” Київської (лист Віктора Еланського) і Одеської (анонімний лист) груп¹⁰⁶. У цих листах декларація названа “актом неправди і зрадництва”, тому що нею “зовсім відкидається Христос і Його Церква”¹⁰⁷. За словами автора, “одержавши легалізацію – ми продамо Христа, а Іуда вже не апостол, – так і ми позбавимося благодаті апостольства”¹⁰⁸.

Важливе повідомлення міститься в щотижневому зведенні за 20–26 листопада 1927 р.: 23 листопада 1927 р., у день іменин Михаїла, Костянтин (Дьяков) отримав від митрополита Сергія (Страгородського) телеграму про призначення Михаїла (Єрмакова) митрополитом Київським, Галицьким і всієї України, із залишенням його екзархом України, яке було прийняте Михаїлом з великим задоволенням¹⁰⁹.

Таким чином, за життя Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавіна) питання про надання колишньому архієпископу Брест-Литовському і Гродненському Михаїлу титулу митрополита Київського і Галицького не вирішувалося. Можливо, причиною було те, що в еміграції активно діяв митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький). Тільки після смерті патріарха Тихона і остаточного зміцнення на своїх позиціях при новій владі тимчасового місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) митрополит Михаїл нарешті став іменуватися згідно з назвою кафедри, якою він керував з 1921 р.

У щотижневому зведенні за 20–26 листопада 1927 р. чекісти наводять уривок з перлюстрованого листа “реакційного попа”, що був ченцем Києво-Печерської лаври, до “тихонівця” у м. Кременчуці з приводу ставлення до послання Михаїла, причому автор повідомлення широко здивований поінформованістю автора листа, тому що послання Михаїла майже нікому ще не відоме¹¹⁰. Там написано: “Отож чим має визначитися наше ставлення до Радвлади – радість його, щоб була і наша радість. От чого вимагає Червоний Кесар. Йому бракує податей, а й душу подавай...”¹¹¹.

У тім же блоці повідомлень є ще одне, де подається інформація про лист еп. Георгія до келійника екзарха Михаїла: “Мені обов’язково знати... про що писав обер-хуліган Косткевич, а також і зміст листа Жураковського, що по прочитанні вирвала з рук релігійна фанатичка, що привела його...” Далі чекіст повідомляє, що “у такий спосіб можна зробити висновок, що прихильники Михаїла не досить коректно збираються реагувати на діяльність своїх супротивників”¹¹².

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 140–141зв.

¹⁰⁷ Там само. – Арк. 140.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 140зв.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 158зв.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само. – Арк. 159.

¹¹² Там само.

У щотижневому зведенні за 4–10 грудня 1927 р. автор висловлює подив із приводу того, що ще не опубліковане послання Михаїла уже відомо активові тихонівців у всіх великих містах України. Далі уривок перлюстрованого чекістами листа однієї київської релігійної фанатички, що було адресовано митрополитові: “Як пастиреві, як батькові, розповіли ми вам побажання наші про долю церкви. Але не досяг голос наш до слуху вашого... Помилилися ми у Вас. І Ви понадіялися «на князі, на сини людські», улаштувуючи долю Церкви Божої”¹¹³.

У цей період чекісти зафіксували повідомлення про те, що екзарх Михаїл виїжджав до Москви на кілька днів і повернувся звідти до Києва 22 грудня 1927 р. Основною метою поїздки було бажання одержати від митрополита Сергія (Страгородського) вичерпну інформацію про стан церкви тепер і узгодження плану легалізації тихонівщини в Україні. За спостереженнями чекістів, екзарх Михаїл повернувся з Москви в “райдужному настрої і результатами поїздки задоволений”¹¹⁴.

У грудні 1927 р. він був призначений членом Тимчасового патріаршого Синоду, утвореного Сергієм (Страгородським). “Декларації” 1927 р. митрополита Сергія екзарх Михаїл не підписав, але що його ставлення до цього документа було позитивне, можна зрозуміти з опису конфлікту з представниками Істинно-Православної Церкви¹¹⁵.

Дослідниця архівних документів з архівів держбезпеки Росії щодо репресій проти Істинно-Православної Церкви (ІПЦ) у Росії Ірина Осипова так описує цей момент: “Після виходу Декларації митр. Сергія група київських кліриків звернулася до митр. Михаїла (Єрмакова), що очолював єпархію, з Посланням. За словами свящ. Анатолія Жураковського, у ньому говорилося, що «шлях, запропонований митр. Сергієм, і його Декларація неправильні», що «в Декларації змішується життя світу і Церкви, усі радощі й уболівання життя світу, усі події Церква привласнює собі і, відповідно до Декларації, зобов’язується на них реагувати», але, за їхнім переконанням, «у Церкви свої радощі». Далі в Посланні стверджувалося, що духівництво «повинне ухилятися від участі в політичних і світських» справах, у зв’язку з чим клірики просили митр. Михаїла залишити цей шлях і не підтримувати митрополита Сергія. У відповідь митрополит Михаїл порвав «Послання» кліриків, не читаючи. Тоді в копіях це «Послання» було розіслано іншим архієреям, але від них відповіді не було”¹¹⁶.

¹¹³ Там само. – Арк. 197.

¹¹⁴ Там само. – Арк. 240.

¹¹⁵ *Осипова И. И.* “Сквозь огонь мучений и воды слез...”. Гонения на Истинно-Православную Церковь... – С. 94.

¹¹⁶ Там само. – С. 86. Аналіз і публікацію текстів звернень до митрополита Михаїла (Єрмакова) від київських йосифлян здійснено С. Білоконем: *Білокин С. О.* Анатолій Жураковський і київські йосифляни. Документальне дослідження... – С. 64–72.

Очевидно, що після приїзду з Москви митрополит Михаїл прагнув до якнайшвидшого вирішення проблеми легалізації. Як впливає з оперативного зведення за 18–24 грудня 1927 р., він звернувся в НКВС із клопотанням про видачу йому дозволу на скликання в Києві в середині січня 1928 р. наради тихонівського єпископату України для обговорення плану легалізації. Основними питаннями у зверненні були: 1) про ставлення до адміністративно висланого єпископату; 2) про ставлення до автокефалії Польської церкви; 3) про ставлення до діяльності опозиційно налаштованих кіл тихонівщини і легалізації. Порядок денний було погоджено з чекістами. По зазначених питаннях, як сказано в оперативному зведенні, “ми [чекісти] маємо намір домогтися: 1) відсторонення усіх висланих єпископів і припинення їх поминання під час богослужіння; 2) припинення поминання Петра Крутицького; 3) невизнання польської автокефалії. Дозвіл на скликання наради НКВС дано”¹¹⁷.

Далі у зведенні повідомлялося про підготовку репресій щодо київських ченців з боку екзарха Михаїла. У Харкові під підпискою про невіїзд перебували ченці Києво-Печерської лаври (4 особи), що проводили агітацію проти легалізації і митрополита Михаїла. Особливо активним був архімандрит Климент, що агітував не відвідувати тихонівську церкву “як таку, що впала в єресь”. Повідомлялося, що керівна верхівка на чолі з екзархом Михаїлом обурена подібною практикою і планує вжити репресивних заходів аж до зняття сану¹¹⁸.

У щотижневому зведенні за 1–7 січня 1928 р. було зазначено, що 24 січня 1928 р. відбудеться нарада тихонівського єпископату України. З листа анонімного активіста з Поділля чекісти зробили вибірку про висловлені побажання віруючих: 1) якнайшвидше скликання Всеросійського Помісного Собору з неодмінною участю всіх єпископів Російської і Української церков і місцєблостителя митрополита Петра (Полянського); 2) обрання Всеросійського патріарха; 3) збереження автономії Української церкви при керуванні Собором Єпископів, очолюваним екзархом України; 4) возз’єднання з оновленцями через усенародне покаєння для очищення совісті і для того, щоб не говорили що “весь розкол відбувся через боротьбу за владу”¹¹⁹.

У грудні 1927 р. Михаїл був призначений членом “Тимчасового Патріаршого Священного Синоду”, де він підписався як “Патріарший Екзарх Михаїл (Єрмаков), митрополит Київський, Галицький і всієї України”.

Михаїл приїхав до Києва 30 грудня 1927 р. Зустріч була урочиста, на молебні в Малому Софійському соборі були присутні 63 священники і близько 1000 вірян. Михаїл був зворушений і плакав. Його промова розчулила присутніх, багато хто не приховував сліз. Не було на молебні тільки против-

¹¹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 4. – Арк. 240.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 240зв.

¹¹⁹ Там само. – Т. 5. – Арк. 15–15зв.

ників легалізації. Тоді ж, у грудні 1927 р., митрополит Михаїл був присутній на обіді, що давав з цього приводу київський благочинний Володимир Іванович Воловик. У цьому обіді брали участь київські “тихонівці” – свящ. Олександр Ходзицький, Григорович, Бутовський, Кривицький, Литвинов та ін. Обід відбувся на квартирі Григоровича біля Бессарабки¹²⁰.

Михаїл одержав дозвіл від влади оселитися в столиці України – Харкові і приступив до організації Екзархату. За повідомленнями чекістів, відбувся остаточний поділ у тихонівському таборі: більшість прийняла факт приєднання екзарха Михаїла до лінії митрополита Сергія. Повідомлялося, що одночасно росло невдоволення ультра-православних противників легалізації церкви, збільшувалася кількість розповсюджуваних анонімних відозв проти легалізації, де посилювалася агітація проти неї, всіляко дискредитувалися провідні лідери політики церковної легалізації в УСРР.

В оперативних зведеннях говорилося, що розпочалася кампанія особисто проти Михаїла, мовляв, він “п’яниця, розпусник, безхарактерний”¹²¹. Головним аргументом було те, що він “дешево продав свій ореол мучеництва, а Царство Боже за допомогою радвлади йому не побудувати”¹²². Щодо активного неприйняття частиною віруючих політики екзарха у тексті зведення за 8–14 січня 1928 р. повідомляється про те, що фанатичні віряни м. Харкова надіслали Михаїлові анонімним листом клобук, зроблений з червоного паперу. Замість хреста на клобуку було вишито емблему Радвлади – серп і молот¹²³. До того ж під час приїзду митрополита Михаїла до Києва від Києво-Печерської лаври не було жодного представника.

Цікаві дані щодо ставлення до Михаїла одного з найвідоміших дореволюційних архієреїв, останнього ректора Київської духовної академії є в щотижневому зведенні за 21–28 січня 1928 р. У перлюстрованому чекістами листі архієпископа Василя (Богдашевського), що проживав у Києві, практично не виходячи з будинку, повідомляється, що він “только что возвратился с крестного хода, и чувство радости по поводу многого православного народа соединяется с чувством скорби ввиду «знаменитого документа», т. к. считает, что такие попытки улучшения положения церкви безуспешны”.

В теж перлюстрованому НКВС листі архієпископ Василій писав, що в Києві “налицо церковное разделение” і що “в дальнейшем компромиссы умножатся и задушат всех”¹²⁴. При зустрічі в Малому Софійському соборі екзарха Михаїла й архієпископа Василя останній так різко вичитав митрополита, що з тим стався серцевий напад.

¹²⁰ ЦДАГО України – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. № 66923 – Т. 1: Дело по обвинению Голубева Е. Д. и др. – Арк. 184 (Витяг з протоколу допиту Воловика В. І. від 1 березня 1931 г.).

¹²¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 370. – Ч. 1: 1927 р. – Т. 5. – Арк. 16.

¹²² Там само. – Арк. 16зв.

¹²³ Там само. – Арк. 38.

¹²⁴ Там само. – Арк. 96–96зв.

Архієпископ Василій (Богдашевський) у листі до сестри характеризував Михаїла як “повну руїну”, серце якого в дуже поганому стані. “Не стеснясь, я ему все сказав, но он, видно, неисправим и намерен следовать Сергиевской программе, котрая его погубит”¹²⁵.

В оперативному зведенні за 29 січня – 4 лютого 1928 р. йдеться про те, що 24–25 січня 1928 р. відбулася нарада тихонівського єпископату під головуванням Михаїла (Єрмакова). На цій нараді були майже всі єпископи України в кількості 9 осіб. Були відсутні: єпископ Стефан (Проценко) через хворобу, архієпископ Василій (Богдашевський) під приводом хвороби.

Основними питаннями, розглянутими на нараді, були: 1) відсторонення від керівництва єпархіями і припинення поминання всіх єпископів, підданих адмінзасланню; 2) припинення поминання місцеблюстителя московського патріарха митрополита Петра (Полянського). Прийнято постанови про те, які єпархії вважати вільними від керівництва. У випадку повернення цих єпископів вони можуть бути призначені на кафедри на розсуд екзарха. З приводу митрополита Петра було вироблено формулу поминання без згадування особисто митрополита Петра, а тільки правлячого єпископа й екзарха. Сам екзарх мав поминатися зао формулою, призначеною Московською патріархією¹²⁶.

На цій нараді були прийняті рішення про те, що згідно з канонами Православної церкви автокефалія, оголошена без згоди Церкви-Матері, до складу якої вона входила, вважається незаконною – Польська також. Митрополит Київський і Галицький має право й обов’язок відвідувати свою православну паству в Галичині¹²⁷. Загальне рішення наради було таке: прочитати у всіх парафіях послання митрополита Сергія й екзарха Михаїла, довести до всіх парафій, що всі відозви і листівки, які з’являються без відома єпископів і благословення екзарха, є відозвами неправославними. Далі чекісти констатували, що Михаїл проживатиме в Києві, де буде знаходитися і його управління. Для відкриття цього управління НКВС видає довідку про відсутність перешкод до діяльності. Формальних зречень від екзарха Михаїла поки не зареєстрували¹²⁸.

У щотижневому зведенні за 1–7 квітня 1928 р. є повідомлення з перлюстрованого листа єп. Афанасія (Молчанівського), якого той написав із заслання одному з київських священиків: “Справа, почата митрополитом Сергієм і продовжувана Михаїлом, настільки грандіозна за своїм значенням і наслідками, що порівняти її можна лише з такими великими подіями церковного життя, як ліквідація Петром патріаршества, як відновлення в 1917 році патріаршества, як виникнення Живой Церкви [...] Вирішувати таке важливе

¹²⁵ Там само. – Арк. 97.

¹²⁶ Там само. – Арк. 127–128.

¹²⁷ Там само. – Арк. 128.

¹²⁸ Там само. – Арк. 128–128зв.

питання, як відношення Царства Божого до держави в епоху Апостасії (відступництва. – *І. П.*), можна тільки церковним соборним розумом, а не бюрократичним методом тиску згори”¹²⁹.

Чекісти і далі відстежували процес розростання розколу в середовищі тихонівського духовництва. Відповідно до оперативного повідомлення від 15–21 квітня 1928 р. група київських тихонівців звернулася до екзарха Михаїла з посланням, у якому вони обвинувачували його в “зраді істинного православ’я”, засуджували його послання від 4 листопада 1927 р.¹³⁰.

Дуже характерний уривок з цього листа: “Не може християнин усі радощі й успіхи батьківщини вважати своїми радощами й успіхами, а всі невдачі – своїми невдачами. У громадянської батьківщини є свої земні радощі й убоління, далекі від Бога. А іноді й противні йому [...] У посланні ми вбачаємо насіння великої спокуси і боїмося, що воно є початком низки дій, спрямованих на применшення церковної волі і гідності Церкви”¹³¹.

Крім повідомлення оперативників про те, що 26 квітня 1928 р. митрополит Михаїл (Єрмаков) і архієпископ Костянтин (Дьяков) відбули до Москви на засідання патріаршого Синоду, далі у зведенні наводиться текст листа від митрополита Антонія (Храповицького) з Сербії, отриманого с/с під псевдонімом “Увідім”. Митрополит Антоній роздратовано писав: “Удивительно, что архиепископ Димитрий, стоявший всегда в стороне, присутствовал на этом совещании, и неужели же и он признал то, что написал митрополит Михаил? Это ужасно, уж святитель Сергей то хватил, а этот, т. е. Михаил, еще чище – просто как спьяна признал все, подмел своей наверно уже белой бородой всю пыль, смешанную с кровью святителя Владимира и множества других священномучеников [...] Без стыда и угрызения совести присвоает себе те титулы, которых ему бы не ведать как свинье своего уха, впрочем, в брюю на море все легкие вещи плывут вверх”¹³².

У повідомленні за період з 6 по 12 травня 1928 р. говориться про лист від опозиціонерів екзарха Михаїла, переданий йому перед від’їздом з Києва до Харкова і далі до Москви у церковних справах. Автори цього листа – о. Анатолій Жураковський, архім. Спиридон (Кисляков) і свящ. Лев Рохлиць – вимагали “виправити поки не пізно свої помилки”, інакше Церква в Україні буде в такому ж становищі, як і в РСФРР і тоді опозиція змушена буде розірвати з екзархом Михаїлом усілякі відносини¹³³.

В оперативному зведенні за № 23/85 за 3–9 червня 1928 р. було повідомлення про те, що 2 червня помер від розриву серця намісник Києво-Печерської лаври Філадельф (обновленець). В обновленських колах пропонували

¹²⁹ Там само. – Т. 6. – Арк. 45.

¹³⁰ Там само. – Арк. 91.

¹³¹ Там само. – Арк. 92зв.

¹³² Там само. – Арк. 120.

¹³³ Там само. – Арк. 161зв.

зайнятися справами Лаври самому митрополитові. Висували в намісники Лаври кандидатуру архимандрита Михаїла, який категорично відмовився¹³⁴.

Відповідно до інформації в щотижневому зведенні за № 31/93 за період з 29 липня по 4 серпня 1928 р. у Києві під головуванням екзарха Михаїла відбувся Малий Собор тихонівців, що проходив 25–26 липня 1928 р. Учасниками цього Собору були єпископи Пахомій Чернігівський, Костянтин Харківський, Сергій Полтавський, Анатолій Одеський, Варлаам Бершадський, Оверкій Житомирський, а також мешканці Києва – Дмитрій, Філарет і Георгій. Основним було питання про перерайонування тихонівських єпархій в Україні відповідно до нового цивільного адмінподілу. Собор прийняв проект, що був попередньо погоджений з чекістами – приступити до реорганізації, але остаточне рішення прийняти на Соборі єпископів.

Автор оперативного повідомлення писав, що в середовищі тихонівців відзначається невдоволення малими темпами легалізації, незважаючи на опублікування декларації митрополита Михаїла. Згадувалися обіцянки влади передати тихонівцям частину відібраних на користь обновленців і автокефалістів православних храмів, зареєструвати єпархіальні управління. Але ці надії не виправдалися¹³⁵.

Про те, що не всі єпископи погодилися з пропонованою в декларації політикою, свідчить щотижневе зведення за 12–18 серпня 1928 р., де повідомлялося, що, незважаючи на проведену Михаїлом лінію, Коростенський єпископ Леонтій, всупереч письмовому розпорядженню екзарха й умовлянням архієпископа Житомирського Оверкія, відмовився припинити поминання висланих єпископів і підносити за богослужінням ім'я Михаїла. Архієпископ Оверкій звернувся до екзарха з рапортом, де пропонував порвати стосунки з Леонтієм і позбавити його сану. Серед тихонівців поширювалися копії листів “висланих на Соловки архієпископів Іларіона Троїцького і Петра”, які прислав у Харків Борис Шипулін¹³⁶.

Особливу увагу чекістів у цей момент було прикуто до опозиційно налаштованих священиків. У зведенні № 43/105 за 21–27 жовтня 1928 р. говориться, що частина київської опозиції, яка займала до останнього часу вичікувальну позицію, днями виступила проти екзарха Михаїла. “Опозиціонери в особі попів [Анатолія] Жураковського і [Лева] Рохлиця подали Михаїлові звернення, в якому заявляли про припинення з ним усякого зв'язку за мотивами незгоди з політикою екзархату. Кому думає підпорядкуватися опозиція, в заяві не зазначено. Очевидно – єпископові Дмитрію Ленінградському. Оформлення групи Жураковського у відкритий розкол може підштовхнути інших київських опозиціонерів на подібні виступи”¹³⁷.

¹³⁴ Там само. – Ч. 1: 1928 р. – Т. 12. – Арк. 71.

¹³⁵ Там само. – Т. 8. – Арк. 107.

¹³⁶ Там само. – Т. 9. – Арк. 15.

¹³⁷ Там само. – Т. 10. – Арк. 120.

Про подальшу долю опозиціонерів повідомляється у щотижневому зведенні № 46/108 за 11–17 листопада 1928 р. Відповідно до оперативних повідомлень, надії опозиції не виправдалися. “Віруючі Покровської церкви, де служить опозиція, відмовилися її підтримувати і вигнали своїх попів-опозиціонерів. У результаті опозиція залишилася без храмів. 9 листопада Жураковський і Рохлиць звернулися до відділу культів із проханням про передачу їм якої-небудь церкви для служіння. На пропозицію відділу дати докладні дані опозиція подала заяву, де коротко виклала причини розходження з тихонівщиною. Вони іменують себе «Древле-Апостольська Соборна Церква», стверджують, що різниця зі слов’янами і тихонівцями полягає в тім, що вони не перебувають у спілкуванні з ієрархами Православної церкви Сергієм і Михайлом, тому що ті порушили канони Православної Церкви, у спілкуванні будуть з Димитрієм [єпископом] Гдовським, що проживає в м. Ленінграді, стосовно радвлади вони знаходяться на платформі лояльності. Відділ культів за нашою вказівкою відповів ухильно, запропонувавши організувати п’ятидесятку”¹³⁸.

Автор щотижневого зведення так висловлюється щодо майбутнього опозиції: “Не заперечуючи проти виникнення опозиції, ми ніяких церков їм не дамо, тому що передача храмів від «легалістів» може шкідливо відбитися на нашій подальшій роботі з тихонівщиною. Ми через агентуру дали вказівки опозиції, щоб вони захоплювали тихонівські церкви, не чіпали обновленські храми і розкладали тихонівщину далі. Серед тихонівців існує думка, що не потрібно вживати будь-яких заходів проти опозиції і не давати їй приводу для агітації, у цьому дусі обробляється Михайл Єрмаков. Подібна тактика екзархистів стосовно опозиції для нас не вигідна, тому що це пом’якшує і послаблює внутрішню боротьбу в середовищі тихонівщини. Тому нами через агентуру вжито заходів до ліквідації подібної примиренської тактики”¹³⁹.

У наступному щотижневому зведенні № 47/109 за 18–24 листопада 1928 р. увагу чекістів було звернено на стан здоров’я архієпископа Василя (Богдасhevського), котрий значно погіршився. За даними інформатора, архієпископ вів у край закритий спосіб життя і майже нікого не приймав. Агентурні дані говорять, що він примирився зі становищем церкви і підкорився екзархові Михайлові і про розкол сказав, що це “буря у склянці води”¹⁴⁰.

У цьому ж зведенні висловлено занепокоєння у зв’язку з частковою легалізацією тихонівщини, у результаті якої виникла тенденція до повернення в тихонівщину єпископів з Лубенського Собору. З метою ліквідації подібних настроїв чекісти вжили заходів до того, щоб прихильники возз’єднання з екзархом Михайлом зрозуміли, що таке возз’єднання “без принизливого покаєння” неможливе.

¹³⁸ Там само. – Т. 11. – Арк. 12зв.

¹³⁹ Там само. – Арк. 13зв.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 40зв.

Знаючи, що екзарх дасть різку відсіч лубенцям, які бажають з ним з'єднатися як рівні з рівним, співробітники ГПУ дозволили главі Лубенського Собору архієпископові Феофілу послати з числа прихильників возз'єднання спеціальну делегацію до Михайла. Така делегація 6 листопада 1928 р. в кількості 4 осіб була послана. Михайл зустрів делегацію суворо, жодному з її членів благословення не дав і навіть руки не простягнув. Делегати просили приділити їм хоча б півгодини часу на переговори, але він їх практично виставив за двері.

Схвильований келійник екзарха став умовляти делегацію піти до інших вікаріїв, які перебували в Києві. Вони вирушили до Георгія (Делієва), Дмитрія (Вербицького) і Філарета (Лінчевського), де їх прийняли. Єпископи сказали, що вони Михайлом не задоволені, тому що він скомпрометував їх своєю декларацією, що він дуже слухняний, що віруючі Києва також проти Михайла, чекають єпископа з Ленінграда; з об'єднанням треба почекати, тому що ніхто не знає, що буде з екзархом і його прихильниками, радили делегації твердо стояти на своєму шляху, не ходити ні до обновленців, ні до автокефалістів. Результат дуже втішив автора щотижневого зведення: “керівники лубенців тепер мають намір використовувати результати переговорів в активній агітації проти тихонівців”¹⁴¹.

Однак опозиційні настрої підсилювалися, і навіть у ГПУ не могли відстежити всі виниклі у зв'язку з горезвісною декларацією осередки незадоволення. У щотижневому зведенні № 48/110 за 25 листопада – 1 грудня 1928 р. повідомляється про поширення листівок якимись “ультра-православними”, де містився критичний розбір питання про визнання радвлади віруючими християнами, говорилося про жахливість самого факту визнання радвлади і її сатанинської політики з боку єпископату¹⁴², докладно описувалися всі жахи впровадження в життя нових комуністичних заповідей¹⁴³.

Цікаву інформацію щодо декларації митрополита Михайла вдалося одержати з показань на допиті Пантелеєва Михайла Миколайовича в Київському ГПУ від 16 лютого 1931 р. Він показав, що “видання покійним митрополитом Михайлом своєї декларації йшло вже уторованим шляхом, і це видання могло як бути, так і не бути, тому що Церква єдина і на Україні вона лише автономна, а не автокефальна. Особисто з митрополитом Михайлом я не зустрічався, але чув, що на прямо поставлені йому питання про декларації він зятого мовчав, а більше плакав, розуміючи, мабуть, яке зло приносить Церкві розкол. Своєю невимогою читання декларації в київських церквах він трохи примирив настроїв, тому що читання викликало б серед простого народу багато питань, нерозумінь, заплутувань, непотрібних суперечок і нових поділів...”¹⁴⁴.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 42зв.–43.

¹⁴² Там само. – Арк. 60.

¹⁴³ Там само. – Арк. 62.

¹⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66923. – Т. 1: Дело по обвинению Голубева Е. Д. и др. – Арк. 198об.–199 (Показания Пантелеева Михаила Николаевича по вопросу декларации Сергия и Михаила от 16 февраля 1931 г.).

Наприкінці 1928 р. митрополитові Михаїлу було дано дозвіл переїхати в Київ. Він оселився в одному з приміщень Михайлівського Золотоверхого монастиря, де згодом і упокоївся. Щодо обставин смерті і поховання митрополита Михаїла (Єрмакова) велику наукову цінність має публікація українського історика Андрія Стародуба, що оприлюднив надруковану 1932 р. у Варшавській синодальній друкарні 16-сторінкову брошуру, присвячену тільки одній події – похованню митрополита Михаїла в Києві біля собору Св. Софії¹⁴⁵.

Текст брошури у публікації супроводжує науковий апарат (передмова і коментарі до документа), який сам по собі багато дає для вивчення обставин життя і діяльності митрополита Михаїла. За припущенням А. Стародуба, автором брошури міг бути архієпископ Алексій (Громадський) (1872–1943)¹⁴⁶. Основний опис подій, що безпосередньо зв'язані з обставинами смерті і поховання митрополита Михаїла, згодом належать ключникові Софійського собору прот. Олександру Должанському або навіть декільком очевидцям¹⁴⁷.

Автор брошури припускає, що митрополит Михаїл пережив тяжкі хвилини в зв'язку з опублікуванням своєї декларації на користь радянської влади, що наробила багато шуму і спричинила навіть його осуд. Він тяжко занедужав і став нездужати хронічно¹⁴⁸. Останні служби божі митрополит Михаїл правив 25 грудня 1928 р. у день Різдва Христового в Малому Софійському соборі, а на новий 1929 рік – у Свято-Троїцькій церкві. Автор брошури говорить про слабкість хворого митрополита, через яку він не мав змоги служити на свято Богоявлення Господнього в Києво-Братському монастирі¹⁴⁹.

На свято Трьох Святителів митрополит служив у Трьохсвятительській церкві колишнього єпархіального 2-го жіночого училища з нагоди храмового свята. Перед святом Стрітіння він стояв у Софійському соборі, а літургію в день Стрітіння Господнього служив у Андріївському соборі, де парафіяни Стрітенської церкви відзначали своє храмове свято. У “прощени” неділю владику, відчувши, що слабшає, служив у Малому Софійському соборі і після Літургії просив прощення в пастви.

Він збирався читати там же великий канон Андрія Критського, але вже не зміг, і тільки в п'ятницю, 1-й тиждень Великого Посту здійснив чин “Пасії”, причому через задишку кадіння храму перед читанням Святого Євангелія не зробив, окадив тільки святий вітвар та іконостас. Після спові-

¹⁴⁵ *Стародуб А.* Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті... – С. 442–479.

¹⁴⁶ Назва брошури: А. А. Памяти Высокопреосвященного Митрополита Михаила Ермакова. – Варшава, 1932. – 16 с. // *Стародуб А.* Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті... – С. 456–472.

¹⁴⁷ Там само. – С. 455.

¹⁴⁸ Там само. – С. 461.

¹⁴⁹ Там само.

дей Михайлівського архімандрита Іони митрополит Михаїл під час тижня торжества Православ'я відслужив у Малому Софійському соборі Літургію і після неї відслужив молебень “про навернення заблукалих”, і це було його останнє служіння на цій землі¹⁵⁰.

У п'ятницю 16/29 березня йому стало гірше. Лікар констатував мозковий удар, у результаті якого настав параліч лівої частини тіла. У суботу 17/30 березня о 12-ій годині 50 хвилин владики Михаїла не стало.

До цього моменту в Київ устигли приїхати заздалегідь сповіщені єпископи, багато хто з духівництва і парафіян. Після необхідних приготувань архієпископ Дмитрій з тими представниками духівництва, що зібралися, відслужив першу панахиду і благословив читання над тілом покійного екзарха Святого Євангелія, причому сам прочитав прощальну бесіду Христа Спасителя.

Після панахиди секретар екзарха прот. Олександр Браїловський сповістив про смерть митрополита Михаїла Московську патріархію і всіх архієреїв України. Він же клопотався перед світською владою про дозвіл поховати покійного архіпастиря біля вівтарної стіни Малого Софійського собору, на що дозвіл був даний, причому не було заперечень проти поховання навіть у самому соборі¹⁵¹.

У неділю 18/30 березня 1929 р. у всіх церквах Києва служились заупокійні обідні і панахиди, а біля труни покійного було так багато народу, що довелось установити чергу з тих, що бажали прикластися до руки покійного святителя. О 4-й годині дня призначено було перенесення останків покійного до Малого Софійського собору. Прибули архієреї, зібралося безліч духівництва і народу, що заповнив Михайлівську і Софійську площі.

На дзвіницях Софійській і Златоверхо-Михайлівській почався поховальний передзвін. (До слова сказати – останній, тому що саме в 1929 р. було прийнято постанову про заборону дзвонів у містах, після чого дзвони на київських храмах були зняті і відправлені на переплавку).

Усю ніч у Малому Софійському соборі служились панахиди при величезному скупченні людей, й у понеділок 1 квітня 1929 р. було прочитано великопісні “часи” і відслужено Літургію Св. Іоанна Златоустого з вечірнею, що відслужив єпископ Філарет. Він же виголосив перед панахидою велику промову, у якій говорив про вагу хреста, покладеного на рамена покійного святителя Михаїла у справі керування Українською православною церквою. О 1-ій годині дня братія Києво-Печерської лаври на чолі з настоятелем архімандритом Гермогеном відслужила панахиду.

Після відспівування труну з тілом спочилого митрополита Михаїла вивезли із собору, обнесли навколо храму і принесли до могили. Після приготувань труну екзарха України було запечатано його печаткою, опущено у приготовлений склеп і замуровано. На могилі було запалено негасиму лампад-

¹⁵⁰ Там само. – С. 462.

¹⁵¹ Там само. – С. 468.

ку на поставленому запрестольному хресті, що виявився за горнім місцем бокового вітара Священномученика Макарія, митрополита Київського¹⁵².

Таким чином, завдяки останнім пошукам російських і українських дослідників біографія Патріаршого екзарха України митрополита Київського і Галицького Михайла (Єрмакова) поповнилася новими відомостями. Такі дослідження стали можливими завдяки доступу науковців до архівних фондів служб безпеки Російської Федерації і України, що й дало змогу значно просунути у вивченні подробиць діяльності церковних ієрархів 1920-х – 1930-х рр. Запровадження до наукового обігу нових архівних та історіографічних джерел дозволить розширити уявлення про ті процеси, які відбувалися в Україні у 1920-х–1930-х рр. в ході змін у церковно-державних відносинах, розгортання політичних репресій проти церковних ієрархів, духовництва і вірних усіх церковних напрямів.

Ірина Преловська (Київ). Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) (1862–1929).

Статтю присвячено оглядові документальних архівних матеріалів, у яких відображено життя та діяльність Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) впродовж 1920-х рр. Здійснено аналіз документів, віднайдених у Галузевому державному архіві Служби безпеки України, зокрема секретних щотижневих зведень Секретного відділу ГПУ УСРР про таємні операції щодо організації церковних розколів у середовищі Православної церкви в Україні.

Ключові слова: документальні джерела, архів, митрополит Київський і Галицький Михайло (Єрмаков), церковні розколи в Україні 1920-х – 1930-х рр.

Ірина Преловская (Киев). Документы органов безопасности УССР относительно жизни и деятельности Экзарха Украины митрополита Михаила (Ермакова) (1862–1929).

Статья посвящена обзору архивных материалов, в которых отображены жизнь и деятельность Экзарха Украины митрополита Михаила (Ермакова) в 1920-х гг. Осуществлен анализ документов, выявленных в Отраслевом государственном архиве Службы безопасности Украины, в частности секретных еженедельных сводок Секретного отдела ГПУ УССР о тайных операциях по организации церковных расколов в среде Православной церкви в Украине.

Ключевые слова: документальные источники, архив, митрополит Киевский и Галицкий Михаил (Ермаков), церковные расколы в Украине 1920-х – 1930-х гг.

Iryna Prelovska (Kyiv). The Documents of Security Forces of the USSR about the Life and Activity of the Ukrainian Exarch Metropolitan Mykhail (Yermakov) (1862–1929)

The article gives an overview of archival materials which reflect the life and work of the Ukrainian Exarch Metropolitan Mykhail (Yermakov) in 1920s. The author publishes the documents from the State Archive of the Security Service of Ukraine, in particular the secret information of NKVD about the operation to organize divisions in the Orthodox Church in Ukraine.

Key words: documentary sources, archive, the metropolitan of Kyiv and Galicia Mykhail (Yermakov), church divisions in Ukraine in 1920–1930s.

¹⁵² Там само. – С. 471.

Світлана ПАНЬКОВА (Київ)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ОЛЕКСАНДР ЛЕВИЦЬКИЙ У СВІТЛІ ЕПІСТОЛЯРНИХ І МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ

Про зв'язки Михайла Грушевського та його родини зі Скалою над Збручем (нині – Скалою-Подільською) уже написано чимало¹. Адже після смерті батьків це містечко стало родинним прихистком його майбутньої дружини, Марії Вояковської, який вона отримала в сім'ї старшої сестри Олімпії та її чоловіка – місцевого пароха Олександра Левицького, свого офіційного опікуна². Саме тут, у церкві св. Миколая, 26 травня 1896 р. отець Олександр здійснив обряд вінчання Михайла Грушевського та Марії Вояковської. Відтоді дім Олександра та Олімпії Левицьких став рідним вже для подружжя Грушевських.

Власне, фактом вінчання, а згодом вже похороном Олександра Левицького, й обмежувалися дослідники у зазначених розвідках про перебування видатного історика у Скалі. Ми спробували виявити джерела, які б розширили уявлення про взаємини М. Грушевського з О. Левицьким та його родиною. Таким джерелом стало насамперед листування Олександра, Олімпії Левицьких та їхніх дітей – Модеста, Стефанії (в заміжжі Калитовської),

¹ *Скоциляс І.* Михайло Грушевський і Борщівщина // Літопис Борщівщини. – 1993. – № 2. – С. 80–82; *Степовий О.* Там, де Збруч річку переходили... (Скала) // Там само. – 1994. – № 6; *Дзюбан Р.* Галицька родина Михайла Грушевського // Пам'ятки України. – 2001. – Ч. 1–2; *його ж.* Як одружився Михайло Грушевський // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 416–422; *його ж.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського // Пам'ятки України. – 2003. – Ч. 3. – С. 78–89; *Учасник.* Зі Скали (Пам'ятки покійного о. Александра Левицького) // Діло. – 1910. – Ч. 232. – 18 (5) жовтня.

² Левицький Олександр (2 червня 1850 р. – 29 вересня 1910 р.) походив зі священницької родини з села Трибухівці біля Чорткова на Тернопільщині. Закінчив Тернопільську гімназію та Львівську духовну семінарію, після чого більше десяти років служив по різних парафіях на Поділлі. 1873 р. одружився з Олімпією Вояковською (16 жовтня 1851 р. – 15 жовтня 1915 р.). Від 1886 р. і до останніх днів служив у церкві св. Миколая у Скалі над Збручем. Один з провідників українського руху та громадського життя в містечку. Засновник читальні “Просвіти”, для якої збудував просторий дім, що став центром просвітнього життя Скали і околиці. 1902 р. невеличку позичкову касу при читальні перетворив на “Міщанську касу” з мільйонним обіговим капіталом. За документами, що зберігаються в Державному меморіальному музеї Михайла Грушевського у Львові, щонайменше від 1880 р. став офіційним опікуном Марії Вояковської (8 листопада 1868 р. – 19 вересня 1948 р.) (Кн. вступу № 7148, інв. кн. № 173 МЕМ).

Людмили (в заміжжі Савицької), Ольги (в заміжжі Микласевич) та Марти – з Михайлом Грушевським, його дружиною та донькою³. Цікаві відомості містить і щоденник львівського професора за 1904–1910 рр.⁴ З цих документів випромінюється взаємна симпатія і повага Михайла Грушевського і Олександра Левицького, які впродовж 15 років їхнього спілкування ніколи не затьмарювалися. Ці документи додають важливі деталі і до вже добре виписаного портрета отця Левицького. У листуванні відбито найважливіші події життя відомого вченого та щирого душпастиря: щасливі хвилини переможуються із сумними, політичні дискусії з родинними проблемами.

На цих найважливіших подіях ми і зупинимося.

Вінчання Михайла Грушевського та Марії Вояковської. Цей сюжет досить ґрунтовно виписаний у розвідках Романа Дзюбана⁵ та Миколи Кучеренка⁶, але все ж декілька важливих деталей заслуговують на увагу.

Зрозуміло, що першими, з ким Марія Вояковська поділилася звісткою про освідчення в коханні до неї Михайла Грушевського, була родина старшої сестри Олімпії. Гадаємо, що це відбулося після 23 (11) березня 1896 р., адже саме цим днем датується лист-освідчення Михайла: “Думаю, що для Вас не тайна моя симпатія до Вашої особи. Я мушу знати, чи можу будувати на їй які більші надії. [...] Шукаю товариша щирого, розумного і доброго, співробітника в праці громадській, аби жити з ним душею в душу”⁷. Закінчувався цей лист проханням відповісти йому та обережним застереженням, щоб “сю справу до якогось часу в секреті від всіх задержати”⁸. Позитивну відповідь молодий професор отримав досить швидко, про що свідчить лист матері, Глафіри Захарівни Грушевської, від 13 (1) квітня, у

³ Листи Олександра Левицького до Михайла Грушевського зберігаються: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 587; спільні листи Олександра та Олімпії до Марії та Михайла: Там само. – Спр. 947; листи дітей подружжя Левицьких до Михайла (Там само. – Спр. 296, 597; до Марії: Там само. – Спр. 946, 948, 950, 952, 976; до Катерини: Там само. – Спр. 1018. Окремі листи родини Михайла Грушевського до нащадків Олександра та Олімпії Левицьких, що зберігаються в Державному меморіальному музеї Михайла Грушевського у Львові, видрукувано у виданні: Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упор. М. Магунь. – Львів, 2008. Згадуються Скала та Левицькі і в листах Михайла та Марії до його матері та сестри (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 18; Спр. 1425).

⁴ Там само. – Спр. 25. Фрагменти (записи за 1904–1905, 1910 рр.) опубліковано: Український історик. – 2006–2007. – Ч. 4; 1–2. – С. 15–74 (1904–1905 рр.); 2002. – Ч. 1–4. – С. 96–127.

⁵ Дзюбан Р. Як одружився Михайло Грушевський. – С. 416–422 та ін.

⁶ Кучеренко М. До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського // Архіви України. – 2004. – № 4–6. – С. 167.

⁷ “Ваш люблячий... М. Грушевський” (Маловідомі документи з родинного архіву) / Публікація М. А. Панової, О. Б. Пантюхової // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 24.

⁸ Там само.

якому вона запитувала сина: “Ну, иконы благословенные прислать или здесь будем благословить?”⁹.

Перше ж знайомство Михайла з родиною майбутньої дружини відбулося десь наприкінці квітня чи на самому початку травня (н. ст.) 1896 р. І вже з першої зустрічі М. Грушевський зрозумів, що набув не лише добрих родичів, а й друзів по духу. Це захоплення родиною Левицьких і Скалою Михайло, вірогідно, описав у своєму листі до батьків, але, на жаль, цей документ не зберігся. Про нього дізнаємося з матеріної відповіді. 16 (4) травня 1896 р. Глафіра Захарівна з неприхованими ревностями писала: “Очень рада, что твои новые родные и ты им понравились друг другу. Ты только не очень увлекайся своими новыми родными, а то скоро и нас позабудешь”¹⁰. Тоді ж було вирішено і питання про вінчання, бо в тому ж таки листі від 16 (4) травня мати повідомляла, що молодший брат Михайла, Олександр Грушевський, бажав би бути на вінчанні, але не була певна, чи встигне оформити паспорт та “найдет ли эту Скалу?”¹¹.

З листування М. Грушевського з батьками відомо, що вони намагалися переконати старшого сина вінчатися в православній церкві чи то в Києві, чи то в котрійсь із церков Київської губернії, де служили священниками рідні як по лінії Грушевських, так і по лінії Оппокових. Особливо хвилював батька той факт, що в разі вінчання в греко-католицькій церкві син мав дати підписку “крестить детей униатами”¹². Але Михайло зважив на прохання нареченої бути вінчаною людиною, яка так багато важила в її житті. Поза сумнівом, що одним з визначальних факторів цього рішення була і сама постать отця Олександра, з яким запізнався і яким щиро захопився Грушевський. Та, власне, і корені роду матері Михайла Грушевського проросли від греко-уніатського священника Петра Опущкевича¹³. Про це пам’ятали в родині, і, втішаючи брата, сестра Ганна в ці дні писала: “[...] правду сказать, мы с тобой и не можем назваться вполне православными, да и все религии хороши, коль их правильно понимают, кроме того униатская вера и наша православная очень мало рознятся друг от друга. Старикам нашим, конечно, приятнее было бы, чтобы ты избежал всех этих формальностей, обвенчавшись в России, но я понимаю и положение Марины и понимаю, что нельзя от нее этого требовать”¹⁴.

У цей самий час проблема вінчання непокоїла, але вже з інших, не менш важливих причин, і отця Левицького. Власне, один з перших виявлених його листів до М. Грушевського середини травня 1896 р. присвячений виключно цій події.

⁹ Кучеренко М. До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського. – С. 167.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – С. 169.

¹² Там само. – С. 168.

¹³ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. “Я був їх старший син...” (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 351–370.

¹⁴ Кучеренко М. До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського. – С. 169.

“Високоповажаний Пане Професоре!

Нетерпеливо очікую відомости від Вас про Ваше вінчанє, як рішились те, де має ся відбути, а властиво як рішив компетентний той священик: чи може дати мені делегацію, чи ні? Чи він ся поінформував в тім ділі добре, чи взагалі буде се по закону, чи ні? Бо ж ми не знаєм як се способити до того вінчання: инакше би тут, а инакше, якби було в Львові. Час вже короткий, а ще нич певного не постановлено! Гадаю, що найлучше би було в неділю ч. ч. 17-го бути у того священика, бо ж 17-го, здається, III заповідь буде голосити, і нехай Вам дасть тую делегацію – если єсть се законне – а Ви бисьте зараз мені прислали. Прошу єму в моєм імени заявити, що я тую ж делегацію акцентую, але таку, що я вже о теє більше не потрібую старатись, а лиш по переведеню всяких умов і формальностей – Вас вже *готових* звінчати маю. Най Вам виразно скаже, чи маю постаратись о уповажненє від мого єпископа, чи вже теє не треба?”¹⁵.

Власне, контекст цього листа надзвичайно важливий для розуміння змісту записів у метриці вінчаних православної церкви Святого Георгія у Львові за дні 2 (14), 5 (17) та 12 (24) травня 1896 р., в які Михайло Грушевський відбував біблійні оповіді, готуючись до вінчання, та й сам запис у цій же книзі про його вінчання у Скалі¹⁶. Зрозуміло, що це була наперед визначена умова зі священиком цієї єдиної православної церкви Львова, який певно і дав повноваження отцю Левицькому вінчати в греко-католицькій церкві православного Михайла Грушевського.

А вже невдовзі після вінчання Олександр надсилає молодому подружжю листа з батьківськими настановами: “Кохані! Що там у Вас чувати? Як ся Марина справує, добра чи кепська жінка, чи вмє бути жінков [...]. Добре ю тримайте в руках, щоб ся не попсовала, а Ви щоб не стали пантофлярем!”¹⁷. І від цього часу, власне після вінчання, Олександр звертається до Михайла та Марії не инакше як “Кохані!”.

Найжаданішою і найщасливішою подією у житті Михайла та Марії Грушевських стало народження доньки Кулюні (Катерини) 21 червня 1900 р. Дитя було настільки довгождане, що передчасно про свою вагітність Марія воліла не повідомляти навіть найріднішим людям. Вражені несподіваною радісною вісткою, Левицькі, не відкладаючи, вітали подружжя. Олімпія писала: “Очам своїм не вірили, чи добре ми прочитали. Но і нарешті увірили, що та паскудна Марина так уміла всіх задурити, що ніхто не припускав”¹⁸. І тут же старша сестра на прохання молодшої кинулась шукати “мамку”.

З почуттям щирого гумору зреагував на цю несподіванку і Олександр: “Скорше був бим увірів, що ратуш у Львові завалилася, а з ним всілякі Бадені, Самгушки, Пінінські etc. – як ся так мила вість [...], але видко, що се

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 587. – С. 4.

¹⁶ *Дзюбан Р.* Скала-Подільська – місце одруження Михайла Грушевського. – С. 83–84.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 947. – С. 45.

¹⁸ Там само. – Спр. 587. – С. 25.

дійсна і настояча правда, доказом чого побиванне се за мамками! Найже Вам Бог благословит ваше отроча, най здорова і велика росте ваша Дівка, Вам на потіху, а на славу Руси; і початок вже зроблений, то дальше – надіятися – лекше пійде!!! Ви попри науку і політику зручно провадите, колись то потрафили нам старим практикам баки забити!”¹⁹.

Але щодо “мамки”, то отець Олександр мав протилежну думку: “Щодо мамки, то я би гадав, що найкраще, щоб Маринця сама собі плекала доню; вона сильна і здорова, то ж могла би годувати і виховувати се порядно дитину. Троха се вправді не вигідно для *мами*, але природно і пожадано!”²⁰.

Відтоді Кулюня Грушевська стала жаданою у Скалі. Гостювала там з батьками, а часом вони залишали її і саму під опікою доньок Левицьких: Стефанії, Людмили, Ольги та Марти. Якось, побувавши у Скалі, брат Марії та Олімпії Сильвестр Вояковський ділився враженнями: “Вчера вернулся зі Скали і Вашу картку заставем, за що дякую і відписую. Колюня Ваша вже майже цілком здорова, дуже мудра, дуже гречна, вуйків дуже любить. За Татуся і Мамусю часто згадує [...]. Ктось сказав до неї, що Мамуся приїде небавом, а она думала, що вже зараз приїде, то аж задрожала дитина з радості, помимо того, що єї там всі дуже любот і обходяться як з яєчком”²¹.

Через півроку після народження Кулюні Михайло Грушевський отримав гірку звістку: 21 січня 1901 р. помер батько, Сергій Федорович. Олександр Левицький поспішив висловити свої співчуття у зворушливому листі: “Смерть пок. Вашого Батька дуже нас вразила; вправді, немалосьмо нагоди лично Іх пізнати, але через Вас, право, зналисьмо ся, і правдивий пошанівок і щирість для них малисьмо, і все гадалось мо, що колись так зложаться обставини, що зобачимось і пізнамось, та не довелось наші гадки здійснити! Ваш біль, Коханий Вуйку, правдиво відчуваем, і я стратив в такій добі як і Ви свого батька, скільки сам терпів і переболів, так не менше і Ви сей удар страшний відчуваєте, тим більше, що знаєм, яка звязь родинна з Вашими Родичами була. То ж хай Всевишній Вас в тяжкїм горі порятує і потішит, час хїба Вам яку полекшу дасть!”²².

Ще за життя батька Михайло задумав зводити у Львові власний дім, а з народженням Катерини ця думка остаточно утвердилась. 2 листопада 1901 р.²³ він придбав парцель, а вже через рік вілла на Софіївці була готова. Освятити її Михайло і Марія запросили отця Левицького. 2 жовтня 1902 р. він писав до Львова: “Мені дуже жалко оказїї стратити. Вам всьо одно, коли святити хату, то зачекайте, хоць то поради не буде, але вже борше буде обов’язок на той день ся виберати, а як так без ціли, то все буде відкладати. Вуйкови «многая літа» тепер пишу, а як приїду, то заспіваю”²⁴.

¹⁹ Там само. – С. 28.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Спр. 298. – С. 17. Лист від 30 червня [1902 р.].

²² Там само. – Спр. 587. – С. 34–35.

²³ Там само. – Спр. 880. – С. 54–56.

²⁴ Там само. – Спр. 587.– С. 104. Лист від 2 жовтня 1902 р.

Навзаєм Михайло і Марія Грушевські розділяли з Левицькими і їхні урочистості. Яскравий спогад про своє перебування у Скалі, пов'язаний з вінчанням Людмили, молодшої доньки Олександра та Олімпії, зафіксував Михайло Грушевський у своєму щоденнику 22–30 липня ст. ст. (4–12 серпня н. ст.) 1906 р. Ці записи збігаються з датою вінчання Людмили та Йосифа Савицького²⁵ (7 серпня н. ст. 1906 р.), про що свідчить посвідка, копія якої з архіву їхнього сина, Зиновія Савицького, зберігається в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського у Києві.

“22 [липня 1906 р.] Дощ і холодно, се дає гадку поїхати до Скали на весіле.[...]

24 [липня 1906 р.]. Зрана холодно, потім дощ, рішився їхати до Скали, й поробивши зрана ще коло VI тому, в полудне поїхав, розминувшись з телеграмою, в котрій ще на мою телеграму просили приїхати й Сашу, але він не поїхав. Їхалося взагалі добре, було зимно. 25 [липня 1906 р.]. Весіля пройшло добре, без міщанської паради і при невеликім з'їзді. Я був за «старшину» – й вніс тост на здоров'є молодих. Але Люці міні шкода – я докоряв, що не розстроїли того весіля.

26 [липня 1906 р.]. День зійшов з гістьми – завтра їдуть решта. Мав можливість більше бути з Мариною й дівчинкою, дуже для мене чулою.

27 [липня 1906 р.]. Спиться міні добре, проводжу час в садку, що дуже пригадує Сестренівку²⁶, й рішився ужити сеї ідилі довше. Вислав телеграму до Саші, кличучи приїхати.

28 [липня 1906 р.]. Читаю белетристику й лінохую. Без кінця ходжу по городі, обдумуючи плян дальших глав VI тому і всячину [...].

29 [липня 1906 р.]. Вагаюся, чи їхати, чи ще лишитися в тім ідилічнім настрою, але досить. [...].

30 [липня 1906 р.], неділя. Таки поїхав – разом із Савицьким, який в дорозі, в розмові себе виказав міні з ліпшої сторони, ніж я собі припускав²⁷.

²⁵ Людмила Левицька (1881–1953) познайомилась з Йосифом Савицьким (1882–1943) у Перемишлі, де після закінчення Інституту сестер василіянок у Львові викладала музику в жіночій гімназії. По закінченні духовної семінарії Йосиф служив катехитом по селах, зокрема у містечку Бібрка коло Львова, де 1912 р. народився їхній єдиний син Зиновій. 1913 р. подружжя перебралося до Стрия. Й. Савицький був активним членом стрийських національних організацій, засновником українського священничого Товариства ім. св. Андрія. Позбавлений служби через активну опозицію до польської влади, 1936 р. переїхав до Львова, де і помер. Навесні 1944 р. Людмила Савицька разом з родиною сина виїхала на Захід (з 1949 р. – у США), зберігаючи вивезені нею сімейні реліквії.

²⁶ Йдеться про село Сестринівку Бердичівського повіту Київської губернії, де служив священником Покровської церкви дід по матері Захар Іванович Оппоков і де Михайло з дитинства проводив свої літні вакації.

²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 122зв.–123. Дати подано за старим стилем, яким користувався М. Грушевський у щоденнику.

Надзвичайно цікаві сюжети постають із листів О. Левицького до М. Грушевського щодо зацікавлення пароха зі Скали політичною ситуацією та громадськими справами. З цих джерел вимальовується портрет людини мудрої, небайдужої, з власною незалежною позицією. Михайла Сергійовича вабила вдача отця Левицького: він викликав повну довіру, з ним можна було поділитися науковими задумами, обговорити суспільні проблеми, розраховуючи на пораду. Священик був утаємничений у деталі громадського життя українського П'ємонту, а зокрема залаштункові колізії в Науковому товаристві імені Шевченка. Так, у листі від 7 червня 1896 р. він висловлював свою думку щодо справ у НТШ: “Чому не висунете свою персону на председателя протів Барвінського? – тра було троха енергійніше взятись за діло, та й Барвінського загнати в кут”²⁸.

Важливі спостереження подає у своїх листах Олександр Левицький і щодо підготовки до виборів до Галицького краювого сейму. Адже кожна виборча кампанія в Галичині ставала черговим випробуванням для українського електорату, належала до подій екстремальних, часом перетворювалася в багатоактові драми, пробуджувала активність і змушувала суспільство швидше “дорослішати”. Думки, висловлені парохом зі Скали, підтверджують висновки українських дослідників щодо причин поразок українців на виборах: і міжпартійні чвари, і протегування маловідомих кандидатів та ігнорування місцевих лідерів, і брак організаційних структур та особистостей, здатних об'єднати народ навколо ідеї, і низький освітній рівень населення, і врешті – брак виробленого почуття національно-громадянського патріотизму²⁹.

“А що, яка там ситуація політична? Яка гадка о виборах? Ми ще якось не зорентувались!, а по моїй гадці випали би вибори не конче лихо, якби не

²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 947. – С. 45. Протягом 1893–1896 рр. О. Барвінський був головою НТШ і плідно співпрацював з молодим професором М. Грушевським. Дещо змінилися їхні стосунки після обрання М. Грушевського головою Історично-філософської секції та редактором “Записок НТШ”, його виступів з новаторськими пропозиціями, спрямованими на надання товариству статусу академічної установи, започаткування нових видань тощо. Ці ініціативи підтримала молода генерація НТШ, авторитет Грушевського зростає. Наприкінці 1896 р. О. Барвінський відчув своє становище і запропонував за браком часу не висувати його кандидатуру на голову. 2 лютого 1897 р. головою НТШ було обрано М. Грушевського. Новий очільник товариства просив збори обрати О. Барвінського почесним членом НТШ, але збори не прийняли цю пропозицію. Після 1897 р. почався злам у стосунках О. Барвінського з багатьма членами товариства, в тім числі і з М. Грушевським (детально див.: *Купчинський О. До взаємин Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи та матеріали) // Олександр Барвінський. 1847–1927: Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського (Львів, 14 травня 1997 р.)*. – Львів, 2001. – С. 142–177).

²⁹ *Аркуша О. Галицький Сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр.* – Львів, 1996. – С. 148.

ті наші нещасні партії! Поминувши вже кацапню (йдеться про москвофілів. – С. П.), але та радикальна партія – даруйте – то дійсно боляк дуже тяжкий! Що вони вже не понаписують, нагорлають, то і найзимніша кров взбуриться! Та якого чорта хотят? Хліба нам не відберут, з лица землі най не здмхнуть але справу руску убити можуть, і то видко їх *єдина ціль*. Хлопа ратувати – як горлають – се байка, нісенітниця, тож в практиці бачимо, як вони рятують! Брехня безлична і клевета ще не нагодує хлопа! Та жалко, що котрі мають вплив на них, бодай трохи не покропите їх зимною водою! Та до чого се доведе? Та ні до чого іншого, лиш до цілковитого нашого краху політично-го! [...] Вуйку, робіт з своїми впливовими людьми що лиш мож, аби наші сили при так важкій акції не роздроблювалися і не пожерались взаємно!”³⁰ – писав О. Левицький до Львова 26 вересня 1900 р.

А за два тижні, 8 жовтня 1900 р., прочитавши відповідь Грушевського, тішився, “що наш коханий Вуйко не має жадного діла з тими вітрогонами! Я дуже лихий на них, то щодо мене, то своїм простим розумом бачу, як то вони бо досі ані одної розумної позитивної гадки не піддали, ані нічо не зробили [...]. Завтра маєм політичні збори в Борщеві, будем радити над кандидатами і загал з нашого повіту і сусідніх дуже бажає Калітовського, і він знов не хоче (отрицаєся), і вдома його нема, поїхав учитися”³¹.

“[...] нарід сам затемний і заслабий, щоб видержати той страшний напір, а робітників інтелігентних замало – попросту нема!” – із сумом робить висновок Олександр Левицький у листі від 29 січня 1901 р.³² Відчуваючи і власну відповідальність за цю ситуацію, він завжди намагався підтримати кожна справу задля піднесення національної свідомості української людності краю. Так, коли 1907 р. Михайло Грушевський переніс до Києва видання “Літературно-наукового вістника” та інші свої видавничі проекти, перед ним постала проблема транспортування книжок до Галичини й Буковини, відкриття складів та нових книгарень. Для налагодження цієї справи він відряджає до Чернівців, Скали та Підволочиська свого учня, завідувача київської редакції та контори ЛНВ Івана Джиджору³³. У Скалі за рекомендацією свого вчителя Іван Джиджора перебував під опікою Олександра Левицького, який познайомив його з людьми, що зналися на проблемі “перепачкування” книжок через кордон, а про результати перемовин запитував: “Передусім рад би я знати, чи вдалося Джиджорі зробити що в Підволочиськах в справі перепачкування книжок?”³⁴. На жаль, незважаючи на всі заходи, успіху ця акція не мала.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 587. – С. 21–22, 20.

³¹ Там само. – С. 23–24.

³² Там само. – С. 29.

³³ Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. – С. 155–156.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 587. – С. 45.

І самих Грушевських у Скалі чекали завжди, їхній приїзд був великою “присемністю” для родини Левицьких.

Востаннє, як зафіксовано в документах, Михайло Грушевський прибув до Скали над Збручем 29 вересня 1910 р. Відомості про його участь у похороні отця Левицького знані донедавна лише з некролога в “Ділі”: “[...] за домовиною, яку несли на переміні члени родини (межи иньшими прибувший на похорон зі Львова проф. Мих. Грушевський), відтак члени українських товариств і міщани – поступали тисячі народу з міста і околиці”³⁵. Виявлені епістолярні джерела доповнюють слова “Учасника”. “Дякую за поздоровлення з іменинами [...]. Іменини свої (29 вересня н. ст. – С. П.) провів я в вагоні. О. Левицький вмер в четвер – хвороба серця, очевидно, вмер легко, без болів і не передчуваючи смерті”³⁶. Мар[инця], приїхавши в п'ятницю, вже не застала. Я виїхав в суботу на похорон, що був у неділю; Кулюню не взяв, пожалував її, на телеграму приїхала Ользя (Мочульська. – С. П.), і я лишив з нею. Ховали дуже поважно і святочно; зіхалася вся родина, більш 20 душ; в похороні йшли 34 священники, а народу провозало мабуть тисяч до 10, з містечка і сіл доокресних. Велику честь віддали покійному, похорон трівав цілий день. Другого дня, в понеділо[к], 20/IX, я вернувся на ніч до Львова, а Маринця зісталася – приїде в п'ятницю або суботу. Пого-

³⁵ *Учасник*. Зі Скали (Пам'яті покійного о. Александра Левицького). Р. Дзюбан у своїх розвідках висловлює думку, що автором некролога в “Ділі” був М. Грушевський. З цього приводу хотілося б навести аргументи contra. Коли в грудні 1911 р. в “Ділі” з'явилися “Гльосси” С. Томашівського з критикою брошури “Наша політика” М. Грушевського, тоді львівський професор категорично розриває свою співпрацю з газетою. Але в 1910 р. не було підстав подавати цей некролог під псевдонімом та ще й від третьої особи засвідчувати свою участь у похороні. Тим більше, десятки некрологів, написаних М. Грушевським, подавалися під власним іменем. Так само, серед автографів праць вченого, що зберігаються у ЦДІАК України та ЦДІАЛ України, автографа цього некролога не виявлено (хоча не всі автографи публікацій історика збереглися). У цілому висловлена гіпотеза потребує подальшого самостійного дослідження.

³⁶ Слід відзначити, що в листуванні рідних не раз згадувалося про хворобу отця Левицького. Так, у листі до тітки, Марії Грушевської, син Олександра Модест згадує про лікування батька та пораду лікаря: “Каву можна пити, коли Тато до неї звик, але дуже слабу” (31 травня 1904 р.) (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 948. – С. 29–30). І тут же звертався з проханням наполягати зі свого боку, щоб батько взяв ще одного священника для “помочі в великих відправах і в школі” (Там само). Декілька разів жалілася сестрі на здоров'я чоловіка і Олімпія: “Косцьо тепер троха здоровий, їздив до Станіславова на рекуляції і там не мав ані разу такех атаків і від того часу вдома лиш два рази, а перш мав далеко часьтійше. Тоди як я до тебе писала, то дуже зле з ним було, дуже часто му ся то повторяло, і то без найменшої причини, і то вночи то дуже страшно то мучило” (Там само. – Спр. 947. – С. 121–122). У наступному листі так само: “Як верталисьмо з хрестин, Косцьо був дуже слабый, ледви міг влізти до вагону при помочи Синка (сина Модеста. – С. П.)” (Там само. – С. 166). Тут, вірогідно, йдеться про хрестини онука, Павла Калитовського, які відбулися 10 листопада 1908 р. в Заліщиках. Про це дізнаємося з листа-запрошення (27 жовтня 1908 р.) Єроніма Калитовського Михайлові та Марії Грушевським прибути на ці хрестини (Там само. – Спр. 511. – С. 21–22).

да була прегарна”³⁷, – писав історик сестрі Ганні до Києва на початку жовтня (н. ст.) 1910 р.

Після смерті Олександра Левицького Марія Грушевська, як і всі рідні, була стурбована станом старшої сестри. Невдовзі після похорону вона писала до сестри чоловіка Ганни: “Я їздила до Стрия; там все добре, а від сестри знов не маю вже давно звісток, більше як тиждень. Ольга³⁸ писала, що Олінія хоче ще зо три місяці прожити в Скалі, а се дуже зле і для неї, бо тягом там сумує і плаче, і для дівчат³⁹, котрим також треба б вже опам’ятатись і взятись до якогось діла, а до сего треба конче виїхати”⁴⁰. А через півроку (29 червня 1911 р.) Марія сповіщала до Києва: “Сестра моя буде вже тепер жити в Стрию, де старша її дочка заміжня⁴¹ і молодша має місце в банку⁴². Вона наняла окрему квартиру”⁴³. З 1912 р. Олімпія мешкала разом з доньками, Ольгою і Мартою, яка придбала дім у Стрию під назвою “Ясна Поляна”, що вже майже століття залишається родинним гніздечком нащадків роду Левицьких.

Померла Олімпія Левицька у Стрию 15 жовтня 1915 р. Можна передбачити, що вона заповідала своїм дітям поховати її біля чоловіка у Скалі, але за умов Першої світової війни виконати це було неможливо. Нещодавно виявлено лист доньки, Ольги Микласевич, до Марії Грушевської, який проливає світло як на обставини та місце поховання Олімпії Левицької, так і на час та причини перепоховання. Отже, 23 серпня 1926 р. Ольга писала: “Сего року хочемо переносит Маму до Скали, властиво властитель гробівця, де Мама лежить в Стрию, виповів нам «місце», отже мусимо се зробити. Ми вже дали маленький задаток за трумну (металеву). [...] Маємо щиру волю зробити се еще сего року”⁴⁴. Саме цей лист дає зрозуміти, що Олімпія була похована в Стрию в чужому гробівці (такі випадки відомі), і саме в 1926 р. власник того родинного склепу зажадав звільнити “місце”. Тому саме в той рік постало питання про перенесення її останків до Скали, де спочивав коханий чоловік.

³⁷ Там само. – Спр. 1425. – С. 417.

³⁸ Йдеться про Ольгу Левицьку (12 серпня 1913 р. вінчалася з правником Вікентієм Микласевичем).

³⁹ Йдеться про Ольгу (1885–1959) та Марту (1892–1973) Левицьких, які ще не були заміжні. Старша донька Стефанія (1878–1917) 19 лютого 1907 р. вінчалася у Скалі з адвокатом і письменником Єронімом Калитовським. Як свідчать листи Єроніма Калитовського до Михайла Грушевського від 27 жовтня 1908 р. та 16 червня 1910 р., з 1908 р. вони проживали у Стрию (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 511. – С. 21–22; 25–26). 1913 р. до Стрия перебралася з родиною і донька Людмила (в заміжжі Савицька).

⁴⁰ Там само. – Спр. 1425. – С. 1.

⁴¹ Йдеться про Стефанію Калитовську.

⁴² Йдеться про Ольгу Левицьку, яка на той час закінчила жіночу гімназію в Перемишлі та бухгалтерську школу у Відні.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 18. – С. 18.

⁴⁴ Там само. – Спр. 950. – С. 12.

Доньки Олімпії бажали, щоб на цьому сумному обряді була присутня і її молодша сестра, Марія Грушевська. Отримавши відповідь, що приїзд неможливий, 22 грудня 1926 р. Ольга Микласевич знову писала: “Дорога Маринцю! Недавно була я знов в Стрию і довідалася від Люці⁴⁵, що десь з весною має бути у Львові Кулюня в переїзді до Америки. Ся звістка дуже нас тішить і інтригує, чого Кулюня їде до Америки сама, чи може вийшла заміж і їде в пошлюбну подорож? В кождім разі се приємна вістка, бо маємо надію, що і нас не лишите та побачимось. [...] Ти пишеш, що жалуєш, що не можеш бути на перенесенню Мама до Скали, та ми самі єще не знаємо, коли се будемо робити, бо єще не маємо призбираних грошей; от якби Ти нам докладне написала, коли будеш в Галичині (бо ми гадаємо, що і Ти з Кулюнею поїдеш до тої “мнимої” Америки), то може би ми конче постарались приготувати всьо на той час, щоб і Ти могла бути на тім сумнім обряді”⁴⁶.

Найвірогідніше, перепоховання відбулося восени 1927 р. Не маючи змоги прибути до Скали, Грушевські воліли підтримати родину матеріально. Про це свідчить лист Михайла Грушевського до Кирила Студинського від 29 листопада 1927 р.: “[...] прошу з тих грошей, що маєте для Катрі Мих[айлівни], вишліть 30 доларів до Калуша, судії Вікентію Микласевичу на пере[не]сенне гробу сестри моєї дружини з Стрия до Скали по можности негайно”⁴⁷.

З матеріалів унікального родинного архіву нащадків Олександра та Олімпії Левицьких, переданого (в копіях) до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського їхнім онуком Зиновієм Савицьким, черпаємо відомості і про подальше впорядкування могили подружжя. Опікувався цією справою чоловік онуки, Тетяни Калитовської, Теодор Зінко – справжня людина “чину”. На прохання рідні 1989 р. він відвідав Скалу, розшукав занедбану могилу, яку з допомогою місцевих мешканців довів “до порядку”. 15 травня 1989 р. старенька вчителька зі Скали сповіщала йому про завершення доручених робіт та згадувала: “Ваш дідо, п. о. Левицький – це була людина, яких дуже мало зустрічається. Був примірний як людина і був примірний як священик. Сам знав ноти та провадив церковний хор [...]. Після смерті о. Левицького не було ні одного священика подібного йому. Вашого Діда, п. о. Левицького ми всі згадували і будемо згадувати якнайкращим словом”.

Якнайкращим словом згадали Олександра Левицького і на панахиді, зорганізованій 2–3 жовтня 2010 р. у Скалі-Подільській з нагоди 100-річчя від дня його смерті з ініціативи нащадків і насамперед правнука отця Зиновія Микласевича. Панахида стала справжньою академією пам’яті славного священика, просвітянина і патріота.

⁴⁵ Йдеться про Людмилу Савицьку.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 950. – С. 8–9.

⁴⁷ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 215.

Світлана Панькова (Київ). Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних і мемуарних джерел.

Взаємини історика Михайла Грушевського та священника Олександра Левицького розглядаються на основі нових відомостей, виявлених у листуванні львівського професора та скало-подільського пароха, а також у неопублікованій частині щоденника вченого за 1904–1910 рр. Уточнюються та доповнюються важливі деталі з приватного життя М. Грушевського, зокрема обставини його вінчання з Марією Вояковською. Особливо виразно ці джерела підкреслюють роль Олександра Левицького в культурно-освітньому та суспільно-політичному житті Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: листування, щоденник, Грушевський, Левицький, Галичина, Скала-Подільська, родина, парох, вінчання.

Светлана Панькова (Киев). Михаил Грушевский и Александр Левицкий в свете эпистолярных и мемуарных источников.

Взаимоотношения историка Михаила Грушевского со священником Александром Левицким рассматриваются на основании новых сведений, выявленных в письмах львовского профессора и скало-подольского священника, а также в неопубликованной части дневника ученого 1904–1910 гг. Уточняются и дополняются важные детали из личной жизни М. Грушевского, в частности, обстоятельства его венчания с Марией Вояковской. Особенно выразительно эти источники подчеркивают роль Александра Левицкого в культурно-просветительной и общественно-политической жизни Галиции конца ХІХ – начала ХХ в.

Ключевые слова: переписка, дневник, Грушевский, Левицкий, Галиция, Скала-Подольская, семейство, священник, венчание.

Svitlana Pankova (Kyiv). Mykhailo Hrushevsky and Oleksandr Levytsky in the Light of Epistolary and Memoir Sources.

Relationships between Mykhailo Hrushevsky and the priest Oleksandr Levytsky are considered on the basis of new information from the Hrushevsky's correspondence and the priest of Skala-Podolska, as well as from the unpublished part of the scholars's diary (1904–1910). Important details from the Hrushevsky's private life are accurately supplemented, in particular, the circumstances of his wedding with Maria Voiakivska. These sources clearly underline the role of Oleksandr Levytsky in the cultural, educational, and socio-political life of Galicia in the 19th and early 20th centuries.

Key words: correspondence, diary, Hrushevsky, Levytsky, Galicia, Skala-Podolska, family, priest, wedding.

Тетяна СЕБТА (*Kiiv*)

ФАХОВІ ЗАСАДИ АРХІВНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ В УКРАЇНІ: ІНСТРУКЦІЯ КОМІСАРА З ОХОРОНИ АРХІВІВ (вересень 1941 року)

Якщо розглядати українські архіви з точки зору культурних цінностей взагалі, то політика нацистської Німеччини була щодо них досить різновекторною. Це залежало від того, хто формував засади цієї політики – апологети нацистських ідей чи німецькі фахівці, на долю яких випало жити у часи панування нацизму в їхній країні.

Хрестоматійним прикладом типового ставлення нацистських керівників до культурних цінностей взагалі, у тому числі архівних, стали неодноразово цитовані рядки з відомого наказу командувача 6-ї армії групи армій “Південь” генерал-фельдмаршала Вальтера фон Райхенау про поведження військ на Сході: “Исчезновение символов бывшего некогда господства большевиков... соответствует задачам войны на уничтожение. Никакие исторические или художественные ценности на Востоке не имеют значения”¹. На тлі подібних ідей формувалася, хоч як дивно, досить відмінна від вищезитованої позиції політика німецьких фахівців щодо архівів на окупованих східних територіях, зокрема в Україні, спрямована, з одного боку, на збереження цілісності архівних фондів, з другого, – на використання їх в інтересах нацистської Німеччини.

Спеціально засади фахової архівної політики нацистів в Україні у більшості існуючих на сьогодні публікацій не досліджувалися, вони простежуються опосередковано завдяки висвітленню діяльності німецьких архівних управлінь на території України² та окремих українських архі-

¹ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.): Сб. док. – М., 1963. – С. 66–67.

² *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // *Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів.* – К., 1997. – Т. 2. – С. 519–542; *її ж.* Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. н. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 1997; *Мешков Д.* Нові господарі: Дніпропетровські архіви за німецької окупації // *Пам’ятки України.* – 1994. – № 3–6. – С. 106–108; *Себта Т.* Діяльність німецьких архівних управлінь у Генеральному Губернаторстві і Райхскомісаріаті Україна (1939–1945 рр.): [Рец. на: *Lehr Stefan.* Ein fast vergessener “Osteinsatz”: Deutsche Archivare im General-

вістів³, долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни, у тому числі архівних матеріалів⁴. Вперше засади фахової політики нацистської Німеччини в окупованій Україні було висвітлено у публікації Т. Себти і Н. Черкаської⁵ щодо урегулювання архівних претензій між Генеральною Губернією* і Райхскомісаріатом Україна**. У своїй публікації авторки цитували окремі положення інструкції “Завдання охорони архівів на окупованій території України”, повний текст якої пропонується тепер увазі читачів.

Інструкцію “Завдання охорони архівів на окупованій території України” було розроблено у вересні 1941 р. відомством комісара з охорони архівів д-ра Ернста Ципфеля***, який займав також посади генерального директора

gouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Düsseldorf, 2007. – 412 S.]// Пам’ятки: Археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 9. – С. 230–237; *її ж.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі Україні: Історичний нарис // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 111–127.

³ *Верба І. В.* Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С. 160–185.

⁴ *Грімстед П. К.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Г. Боряка. – 2-е вид. – Львів: Фенікс, 1992; скорочена версія: *її ж.* Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / За участю Г. Боряка // Пам’ятки України. – К., 1994. – № 3–6. – С. 92–105; *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – Cambridge, 2001. – 750 p.; *її ж.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 46–76; Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття / Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К., 2000.

⁵ *Себта Т. М., Черкаська Н. О.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату Україна і Генерал-губернаторства // Архіви України. – К., 2003. – № 4–6. – С. 184–312.

* *Генеральна Губернія*, ГГ (до липня 1940 р. Генеральна Губернія окупованих польських територій) – адміністративно-територіальна одиниця, створена нацистською Німеччиною 12 жовтня 1939 р. з чотирьох колишніх польських воєводств – Варшавського, Люблінського, Краковського і Радомського, які отримали назву дистрикти. 1 серпня 1941 р. до ГГ п’ятим дистриктом було включено Галичину. Генеральним губернатором був Ганс Франк (1900–1946), столицею – м. Краків (Hilgemann Werner. Atlas zur deutschen Zeitgeschichte 1918–1968. – München, 1984. – S. 104–105).

** *Райхскомісаріат Україна*, РКУ, (серпень 1941 р. – листопад 1944 р.) – адміністративно-територіальна одиниця німецького цивільного управління на чолі з райхскомісаром Е. Кохом (1896–1986), утворена 20 серпня 1941 р. на частині окупованої території України. РКУ на 1 січня 1943 р. займав площу бл. 340 тис. квадратних кілометрів і мав на цей час 6 генеральних округ: Волині і Поділля, Дніпропетровська, Житомира, Києва, Криму (частина Таврії) і Миколаєва, які поділялися на 114 округ, з них 5 міст на рівні округи і 433 райони, з них 25 міст на рівні району (Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-2281. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 44 (Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine. – Rowno, den 9.01.1943. – Nr. 2. – S. 7)).

*** *Ципфель Ернст* (Ernst Zipfel, 1891–1966) – керівник архівного відомства Третього району. Розпочав свою кар’єру з військової служби. Після листопадової революції

державних архівів Пруссії та директора Райхсархіву у Потсдамі. Як додаток № 1 вона належала до листа Е. Ципфеля від 23 вересня 1941 р.⁶, адресованого відомому німецькому архівістові, який очолював до 1939 р. Пруський державний таємний архів, д-ру Георгу Вінтеру*. У листі повідомлялося про його призначення радником вищого військового управління при штабі командувача тилу групи армій “Південь”. У ньому також йшлося про низку документів, що додавалися для ознайомлення Г. Вінтера зі станом справ в архівній галузі на окупованій східній території, зокрема в Україні. З цих документів у науковій літературі відомий додаток № 4 “Огляд архівних матеріалів колишнього польського походження, які знаходяться в українських архівах”, опублікований у журналі “Архіви України”⁷.

Одним з інших додатків до цього листа мав бути, на нашу думку, перелік архівів УРСР з їхніми адресами. Як відомо, ще у серпні–вересні 1941 р. за завданням Дирекції архівів ГГ архівна служба Львова склала перелік архівів УРСР з вказівкою їхніх адрес, який призначався для генерального директора державних архівів та директора Райхсархіву у Потсдамі, комісара з охорони архівів д-ра Е. Ципфеля⁸. Слід зауважити, що перелік лише київських архівів з адресами було відправлено до Берліна ще 16 серпня 1941 р.⁹.

Е. Ципфель на посаді комісара з охорони архівів діяв не сам по собі, його діяльність перебувала під контролем райхсміністра внутрішніх справ**.

1918 р. у Німеччині в чині капітана пішов у відставку та почав учитися на архіваріуса, працюючи одночасно у Райхсархіві в Потсдамі. 1923 р. отримав посаду архівного радника. 1932 р. вступив до НСДАП, що сприяло його стрімкому кар’єрному зростанню, – у 1935 р. він став вищим державним радником, восени 1936 р. – директором Райхсархіву у Потсдамі, у жовтні 1938 р. – генеральним директором державних архівів Пруссії, у травні 1940 р. – комісаром з охорони архівів. З січня 1944 р. він очолив сектор архівної справи та документознавства при 1-му відділі Райхсміністерства внутрішніх справ (Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 843–844).

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 25. – Арк. 2–2 зв.

* *Вінтер Георг* (Georg Winter, 1895–1961) – відомий німецький архівіст, перший директор (1952–1960 рр.) Федерального архіву ФРН. З жовтня до грудня 1941 р. працював в Україні радником вищого військового управління при штабі командувача тилу групи армій “Південь”; з травня до серпня 1942 р. – при Головній робочій групі України Оперативного штабу райхслайтера Розенберга; з другої половини серпня 1942 р. – у Райхскомісаріаті Україна, де з 16 грудня 1942 р. до березня 1944 р. очолював Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв (Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 211–212).

⁷ *Севта Т. М., Черкаська Н. О.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА... – С. 219–221, 232–234.

⁸ Лист Дирекції архівів ГГ до керівництва архівної служби Львова, державного архівного радника д-ра Браніґа, 31.08.1941 р. (ЦДАЛ. – Ф. 755. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 3), див.: Перелік архівів України німецькою мовою (Там само. – Арк. 4–11).

⁹ Там само. – Арк. 3; див. також: Перелік архівів у Києві (Там само. – Арк. 13).

** Посаду райхсміністра внутрішніх справ у 1933–1943 рр. займав Вільгельм Фрік (1877–1946), а з 25 серпня 1943 р. – Генріх Гімmlер (1900–1945).

Саме після узгодження з ним у серпні–вересні 1941 р.¹⁰ було вирішено відправити на щойно окуповані території колишнього Радянського Союзу у розпорядження командувачів тилу армійських груп “Північ”, “Центр” і “Південь” німецьких архівістів для роботи в архівній галузі. Крім д-ра Г. Вінтера, відкомандированого до тилового району групи армій “Південь”, були направлені архівний радник Райхсархіву у Потсдамі д-р Штікс до тилового району групи армій “Північ”, який мав завдання збереження архівів у країнах Балтії і Ленінграді, та державний архівний радник, керівник одного з відділів Пруського державного таємного архіву д-р Вайзе і державний архівний радник того ж архіву д-р Кіттель до тилового району групи армій “Центр”, які мали забезпечувати збереження архівів у Білорусії та Москві¹¹.

На території України як радник вищого військового управління групи армій “Південь” д-р Г. Вінтер розпочав роботу з другої половини жовтня 1941 р. і працював до середини грудня 1941 р. у Києві, Полтаві, Харкові, Кременчуці та Кіровограді¹², керуючись настановами інструкції “*Завдання охорони архівів на окупованій території України*”, текст якої публікується нижче.

* * *

Додаток № 1 до листа Е. Ципфеля від 23 вересня 1941 р., адресованого Г. Вінтеру, – “*Завдання охорони архівів на окупованій території України*” – написано німецькою мовою. Публікація супроводжується перекладом та коментарями за змістом. Документ публікується науково-критичним методом з відповідними текстологічними примітками. При публікації збережено застарілу орфографію. У квадратні дужки взято відсутні розділові знаки та розкриті скорочення. Збережено смислові підкреслення, крім підкреслень оформлення.

¹⁰ Лист від 15 серпня 1941 р. Е. Ципфеля до райхсміністра внутрішніх справ з приводу “Заходів в архівній галузі на окупованих російських територіях” (*Archivmaßnahmen in den besetzten russischen Gebieten*) та відповідь райхсміністра від 4 вересня 1941 р. “Збереження архівів на окупованих російських територіях” (*Sicherung der Archive in den besetzten russischen Gebieten*) до Верховного командування сухопутних військ, Генерального штабу сухопутних військ, генералквартирмейстера та Військового управління. Bundesarchiv Berlin (BAB). – R-1506. – Ar. 1053. – Bl. 49–50 RS, 105–106 RS.

¹¹ Ibidem. – Bl. 105 RS.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 638, 639, 646, 652, 675.

ДОКУМЕНТ

**“Завдання охорони архівів на окупованій території України”,
розроблені відомством комісара з охорони архівів для радника
вищого військового управління при штабі командувача тилу
групи армій “Південь”. Берлін, між 1–23 вересня 1941 р.**

Anl[age] 1

Aufgaben des Archivschutzes im besetzten ukrainischen Gebiet

Grundsätzlich werden die für den Archivschutz eingesetzten[,] abgeordneten Beamten bestrebt sein müssen, möglichst in Verbindung mit maßgebenden obersten* Instanzen** der deutschen Verwaltung des besetzten Gebietes zu arbeiten, da das Archivwesen außerhalb der Sachressorts bzw. über ihnen stehen muß. Angliederungen an Kultus- oder Kulturverwaltungen sind auf jeden Fall zu vermeiden, weil sie dem*** Verwaltungsaufbau im Reich nicht entsprechen und den Aufgaben der Archivverwaltung, die über das rein Kulturelle hinausgehen, nicht gerecht werden. Unbedingt notwendig ist ständiger[,] unmittelbarer dienstlicher Verkehr mit dem Kommissar für den Archivschutz, Generaldirektor Dr. Zipfel.

I. Erste Maßnahmen. Für die Arbeit selbst werden sich bis ins Einzelne gehende Richtlinien im vornhinein nicht festlegen lassen, weil die Verhältnisse, vor allem der Zustand der Archive, noch nicht zu übersehen sind. Die Maßnahmen müssen vom Befunde an Ort und Stelle abhängig gemacht werden. Doch lassen sich einige Erfordernisse auch im voraus herausstellen:

Die erste, wichtigste Maßnahme ist die Sicherung des Vorhandenen, sowohl vor Zutritt und Zugriff Unbefugter als vor Unbilden der Witterung, wenn die Gebäude zerstört oder beschädigt sind. Auch der Gefahr der Räumung von Archivgebäuden zwecks Verwendung für andere Zwecke muß begegnet werden.

1. Die Sicherung vor unbefugtem Zutritt geschieht durch Anbringung eines Anschlages etwa folgenden Wortlauts: “Das Archiv ist gesperrt. Zutritt auch für deutsche Truppen streng verboten”. Unterschrift oder Beglaubigung der Ortskommandanten oder der Feldgendarmarie nebst Dienststempel ist unerlässlich.

2. Die Unterbringung ist neben der Sicherung die wichtigste Frage und in den meisten Fällen nicht von ihr zu trennen. Wenn eine Überführung notwendig ist, darf sie nicht aufgeschoben werden. Zwangsarbeiter werden gerade in der ersten Zeit ohne Schwierigkeiten beim SD beschafft werden können.

3. Wiederherstellungsarbeiten werden sich in vollem Umfange nicht sogleich durchführen lassen. Entsprechende Anträge sind aber unverzüglich vorzubereiten. Notwendigste Ausbesserungen sind aber unbedingt sofort bei den zuständigen deutschen Stellen durchzusetzen.

4. Die ständige Aufsicht und Bewachung des Gebäudes ist trotz Eintrittsverbots nicht zu entbehren. Wenn wissenschaftliche, politisch unverdächtige Archivare nicht vorhanden sind, kann fürs erste auf Amtsdienner, Hausmeister oder andere untergeordnete Personen zurückgegriffen werden. Ständige eigene Kontrolle ist außerdem durchzuführen.

* Тут і далі підкреслено чорним чорнилом під лінійку.

** Тут і далі у документі, що публікуємо, велика літера I передається великою літерою J.

*** В артиклі dem літеру m виправлено простим олівцем з літери n.

5. Die Personalfrage ist bei den wichtigeren Archiven im Interesse alsbaldiger Auswertung tunlichst rasch in Verbindung mit der örtlichen deutschen Verwaltung vorbereitend zu behandeln. In erster Linie ist Abstammung und politische Einstellung festzustellen. Ungeeignete und politisch verdächtige Personen sind sofort zu entlassen. Neueinstellungen werden erst nach probeweiser Beschäftigung der entscheidenden Stellen vorgeschlagen werden können.

6. Nach Regelung dieser grundlegenden Fragen ist die Aufstellung einer Übersicht der erhaltenen Bestände zunächst in großen Linien durchzuführen. Die Vollständigkeit des Erhaltenen ist zu prüfen.

7. Falls Flüchtungen vorgenommen sind, müssen die davon erfaßten Bestände sogleich nachgewiesen und möglichst alle Einzelheiten der Wegführung ermittelt werden. Erfahrungsgemäß sind schon nach kurzer Zeit kaum noch sichere Angaben zu erhalten.

8. Neben den eigentlichen Archiven müssen auch Altregistraturen der wichtigsten Behörden festgestellt und gesichert werden. Gewisse Sparten brauchen dabei nicht mehr berücksichtigt zu werden, da sie von anderen deutschen Dienststellen erfaßt werden. Militärbehörden durch die Beauftragten des Chefs der Heeresarchive, GPU und innere Verwaltung durch den SD. Ebenso dürften die Organe der Kommunistischen Partei (Zentral-Komitee* nebst Unterkomitees, dem Politischen *Büro*** und dem Organisationsbüro, und das Sekretariat mit seinen den Volkskommissariaten entsprechenden Sektionen) vom SD erfaßt werden.

Es empfiehlt sich aber, mit diesen Stellen Fühlung zu nehmen, da vom Auswärtigen Amt und SD nur die neusten Akten gebraucht werden. Die älteren müßten also von der Archivverwaltung übernommen werden.

Zu berücksichtigen sind vor allem die obersten Verwaltungsbehörden.

Oberster Rat (Räterkongreß) der Bundesrepublik Ukraine (USSR).

Präsidium des Obersten Rates (Hauptvollzugsausschuß). Der Vorsitzende, L. R. Kornijez, hatte die Stellung eines Staatspräsidenten.

Rat der Volkskommissare und dessen Vorsitzender, der die Stellung eines Ministerpräsidenten der Teilrepublik hatte.

Die Akten der einzelnen Volkskommissariate, soweit solche für die Teilrepublik bestanden haben, und der Bevollmächtigten der Bundesvolkskommissariate in Moskau für die Teilrepublik werden größtenteils von den deutschen Fachverwaltungen übernommen werden.

Hier werden Besuche im Sinne bloßer Archivpflege und Beratung der einzurichtenden deutschen Abwicklungsstellen ausreichen. Falls aber zunächst keine deutsche Stelle vorhanden ist und Gefahr völliger Vernichtung besteht, muß mit Sicherungsmaßnahmen eingegriffen werden. Bei den obersten Organen ist dieser Fall der wahrscheinlichste, da keine fachliche Zuständigkeit vorliegt.

Späterhin werden die archivreifen Akten in die Archive zu übernehmen sein; doch kann diese Vorsorge zunächst außer Betracht bleiben.***

* Тут і далі у слові Комітее подвійне еє передається як е.

** Написано вгорі чорним чорнилом над закресленим словом Bund.

*** Далі йдуть два абзаци. Один із двох рядків повністю задруковано літерою х – не читається; другий, із трьох рядків, закреслено у вигляді латинської літери z чорним чорнилом під лінійку: In Petersburg wären g[e]g[ebenen]f[alls] die provinziellen Verwaltungsorgane zu berücksichtigen. In Kiew gibt es die obersten Stellen der ukrainischen Bundesrepublik, die den Moskauer entsprechen.

9. Unterstützung bei der Sicherung verwandter Verwaltungen, Bibliotheken, Institute, Museen ist in kameradschaftlicher Weise zu gewähren, soweit die eigenen Aufgaben nicht dadurch Schaden leiden.

II. Unmittelbar nach Einleitung der ersten Sicherungs- und Feststellungsmaßnahmen ist schriftlich zu berichten, möglichst zuerst in knappster Form, anschließend ausführlicher. Sobald diese getroffenen Maßnahmen einen gewissen Abschluß erreicht haben, so daß keine Gefahr für die Bestände mehr besteht, ist persönlicher mündlicher Bericht zur Besprechung der endgültigen Bewirtschaftung erforderlich.

Für die spätere Verwaltung ist es ohne Kenntnis der Verhältnisse noch schwieriger, Richtlinien im Voraus aufzustellen. Als Daueraufgaben können aber ins Auge gefaßt werden:

1. Errichtung einer ständigen Aufsicht über die Archive.
2. Ihre Bereitstellung für amtliche Benutzung.
3. Nachweis des für die deutschen politischen und wissenschaftlichen Interessen wichtigen Materials.
4. Dessen Inventarisierung und Fotokopierung.
5. Archivalienauseinandersetzung: Feststellung und Rückführung der dem Reich, dem * Generalgouvernement, Rumänien und Weißrußland gehörigen Archivalien. **

Sept[ember] [19]41***

*Відпуск з правками, машинопис (2-й примірник)
Bundesarchiv Berlin, R-1506, A. 1054, Bl. 4–7*

ПЕРЕКЛАД

Додаток 1

Завдання охорони архівів на окупованій території України

Посадові особи, які займаються охороною архівів або направлені для цього, повинні принципово намагатися працювати, по можливості, у контакт з вищими керівними інстанціями німецького управління окупованої території, тому що архівна справа не має бути предметом повноважень, тобто бути поза ними. У будь-якому разі, варто уникати підпорядкування управлінню з релігії або культури, оскільки це не відповідає управлінській структурі Райху і не відноситься до завдань архівного управління, яке виходить за рамки чисто культурного. Вкрай необхідно мати постійний, прямий службовий зв'язок з комісаром з охорони архівів, генеральним директором д-ром Ципфелем.

I. Перші заходи. Неможливо з самого початку у всіх деталях дати інструкцію щодо самої роботи, оскільки умови ще не відомі, насамперед стан архівів. Заходи мають вживатися на місці відповідно до результатів огляду. Однак деякі вимоги, все ж таки, можуть бути сформульовані заздалегідь:

* Далі повністю задруковано літерою x два слова, які не читаються.

** Викреслено синім олівцем під лінійку у вигляді латинської з 6-й пункт та місце і дату написання: 6. Einstellung von Arbeitskräften aus dem Reich. Eine dauernde Abordnung von staatlichen Archivaren ist nicht tragbar, da an den zentralrussischen Archiven ein unmittelbares dauerndes Interesse des Reiches nicht in dem Maße besteht wie bei den ehem[aligen] polnischen, holländischen, belgischen und französischen. Die laufende Beaufsichtigung muß nötigenfalls vom Reich aus erfolgen. Berlin, den [...] Sept. 1941

*** Примітка на першій сторінці вгорі праворуч від руки червоним олівцем.

Перше найважливіше завдання – це захист того, що є, – як від проникнення і втручання не уповноважених на це осіб, так і дій непогоди, якщо будинок зруйновано або пошкоджено. Також потрібно протидіяти небезпеці звільнення архівних приміщень для використання їх в інших цілях.

1. Захист від неправомірного входу відбувається шляхом прикріплення оголошення приблизно наступного змісту: “Архів закрито. Вхід суворо заборонено, у тому числі й для німецьких частин”. Необхідною умовою є наявність підпису або засвідчення гарнізонного коменданта чи польової жандармерії з печаткою.

2. Розміщення поряд із захистом є найважливішим питанням, і у багатьох випадках вони невід’ємні одне від одного. Якщо перевезення необхідне, його не можна відкладати. Примусових робітників якраз на перший час можна без проблем отримати в СД¹.

3. Відновлювальні роботи неможливо провести одразу в повному обсязі. Але, без затримки потрібно підготувати відповідні заявки. Безумовно, що відразу слід домогтися у компетентних німецьких інстанціях проведення найнеобхідніших ремонтних робіт.

4. Не можна залишати будинок без постійного нагляду та охорони, не дивлячись на заборону входу. Якщо політично надійних архівістів, які займають наукові посади, нема, можна використати на перший час службовців, двірників або інший нижчий персонал. Проте особистий нагляд необхідний постійно.

5. Питання персоналу у відношенні найбільш важливих архівів в інтересах скорішого використання треба вирішувати заздалегідь, по можливості, швидко, у тісному співробітництві з місцевим німецьким управлінням. У першу чергу необхідно встановити походження та політичні погляди. Невідповідних і політично ненадійних осіб слід відразу звільняти. Нові призначення можуть бути запропоновані тільки після випробувального терміну на відповідальних посадах.

6. Після вирішення цих основних завдань необхідно спочатку зробити у загальних рисах огляд наявних фондів. Потрібно перевірити цілісність того, що збереглося.

7. Якщо вивезення матеріалів мало місце, слід негайно перевірити наявність фондів, котрих це торкнулося, і по можливості дізнатися про всі подробиці вивезення. З досвіду відомо, що вже через деякий час навряд чи буде ще можливість отримати достовірні дані.

8. Поряд з самими архівами потрібно виявляти і зберігати також документацію найважливіших органів влади. При цьому не повинні братися до уваги певні установи, оскільки ними займаються інші німецькі служби. Військовими організаціями – уповноважений Начальника військових архівів², ГПУ та органами управління внутрішніх справ – СД. Так само СД могло б займатися органами Комуністичної партії⁴ (Центральний комітет разом з підпорядкованими комітетами⁵, Політбюро та Оргбюро⁶, а також Секретаріат з його відповідними наркоматам секціями⁷).

Однак, рекомендується бути у контакті з цими установами, оскільки Міністерство закордонних справ⁸ і СД цікавляться виключно сучасними документами. Таким чином, ранніми документами мало б займатися Архівне управління⁹.

Насамперед варто звертати увагу на вищі органи управління.

Верховна Рада (з’їзд рад) української союзної республіки (УРСР).

Президія Верховної Ради (головний виконавчий комітет). Голова, Л. Р. Корнієць¹⁰, мав статус державного президента.

Рада Народних Комісарів та його голова, який мав статус прем'єр-міністра союзної республіки.

Документами окремих наркоматів, якщо такі існували в союзній республіці, та уповноважених у республіці від союзних наркоматів у Москві займатимуться головним чином німецькі спеціалізовані управління.

Тут буде достатньо відвідувати архів виключно з метою нагляду і консультації німецьких ліквідаційних установ, які мають бути організовані. Проте у випадку відсутності на перших порах будь-якої німецької установи та існування небезпеки повного знищення потрібно здійснювати заходи зі збереження. У відношенні вищих органів влади цей випадок найвірогідніший, оскільки компетентних фахівців немає.

У майбутньому готові до архівації документи мають бути прийняті до архіву; однак заздалегідь про це поки що можна не хвилюватися.*

9. Необхідно по-товариськи допомагати у збереженні споріднених управлінь, бібліотек, інститутів, музеїв, якщо при цьому не страждатиме виконання власних завдань.

II. Безпосередньо після перших заходів з безпеки і встановлення того, що є у наявності, потрібно письмово звітувати спочатку в найкоротшій, по можливості, формі, потім детальніше. Після того як будуть завершені заходи з безпеки так, що ніщо більше не загрожуватиме фондам, потрібно персонально доповісти в усній формі, щоб обговорити остаточне управління.

Наперед дати вказівки щодо подальшого управління без знання ситуації ще складніше. Як завдання на перспективу все ж такі можуть бути намічені:

1. Організація постійного нагляду за архівами¹¹.
2. Підготовка їх для службового використання.
3. Виявлення матеріалів, які мають важливе значення для політичних і наукових інтересів Німеччини.
4. Їхня інвентаризація та фотокопіювання.
5. Архівні претензії: виявлення і повернення архівних матеріалів, які належать Райху¹², Генеральній Губернії¹³, Румунії та Білорусії.**

Вересень 1941 р.

КОМЕНТАРІ

¹ СД – Служба безпеки (з нім. SD – Sicherheitsdienst) СС, утворена 1931 р. на чолі з Райнгардом Гайдріхом як “Служба І-с” (I c-Dienst) для нагляду за ворожими партіями, організаціями та виявлення внутрішньопартійної опозиції, фінансувалася НСДАП, отримала згодом свою відому назву Служба безпеки (СД) райхсфюрера СС. З 1933 р. частину її завдань поступово стало перебирати на себе новостворене

* *Викреслено абзац:* У Петербурзі при нагоді варто б було враховувати органи місцевого управління. У Києві знаходяться вищі інстанції української союзної республіки, відповідні московським.

** *Викреслено абзац:* 6. Найм робочої сили у Райху. Довготривале відрядження державних архівістів не прийнятне, оскільки у Райху немає до центральноросійських архівів такого безпосереднього, тривалого інтересу, як щодо колишніх польських, голландських, бельгійських і французьких архівів. Безперервний контроль має за необхідності провадитися з Райху. Берлін, [...] вересня 1941 р.

Гестапо (з нім. Державна таємна поліція / Geheime Staatspolizei), яке 1936 р. після призначення райхсфюрера СС Г. Гімлера шефом німецької поліції було об'єднане з кримінальною поліцією у Головне управління поліції безпеки (Hauptamt Sicherheitspolizei) на чолі з Р. Гайдріхом. У вересні 1939 р. у відомстві СС під керівництвом Р. Гайдріха (з січня 1943 р. Е. Кальтенбруннера) було утворено Головне управління безпеки Райху (РСХА, Reichssicherheitshauptamt), куди увійшло СД як 3-тє управління внутрішньодержавної розвідки – “Внутрішня служба безпеки” (Отто Олендорф), 4-им управлінням стало Гестапо (Гайнріх Мюллер), 5-им – кримінальна поліція (Артур Небе), та 6-им – управління закордонної розвідки – “Зовнішня служба безпеки” (Вальтер Шелленберг), і останнє 7-е управління (д-р Франц Зікс) займалося вивченням ворожих ідеологій. Його цікавила документація партій, різноманітних громадських спілок, єврейських громад і організацій, масонських лож та окремих політиків (Enzyklopädie des Nationalsozialismus / Hrsg. W. Benz, H. Graml, H. Weiß).

² “Начальником військових архівів” (Chef der Heeresarchive) був генерал артилерії Фрідріх фон Рабенау (1884–1945). Його відомство виокремилася у 1936 р. разом з частиною військових архівних документів з Державного таємного архіву Пруссії та Райхсархіву в Потсдамі. Місцеперебуванням Начальника військових архівів став Потсдам, йому підпорядковувалися військові архіви у Потсдамі, Мюнхені, Дрездені та Штутгарті, філіали у Відні, Празі та Данциг-Оліві.

На окупованих територіях, у тому числі колишнього Радянського Союзу, у компетенції Начальника військових архівів перебували архіви або фонди лише військового профілю. У разі виявлення їх на окупованих територіях вони підлягали збереженню, а при знаходженні в них оперативної інформації – вивезенню до одного зі сховищ цього відомства. Зі східних окупованих областей вони, як правило, вивозилися до філіалу у Данциг-Оліві. Уповноваженим Начальника військових архівів при штабі командувача тилу групи армій “Південь”, які діяли в Україні, був полковник фон Гьодль (von Hödl). (Karl Heinz Roth. Klios rabiante Hilfstruppen: Archivare und Archivpolitik im deutschen Faschismus // Archivmitteilungen. – Potsdam, 1991. – Heft 1. – S. 1–10; Torsten Musial. Das staatliche Archivwesen in Deutschland 1933-1945 // Archivmitteilungen. – Potsdam, 1991. – Heft 1. – S. 10–13).

³ ГПУ – російськомовне скорочення *Государственного политического управления* (укр. Державне політичне управління). ДПУ було утворено 6 лютого 1922 р. при НКВС РРФСР, 5 листопада 1923 р. перетворено в Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) при РНК СРСР. Головою ДПУ, а пізніше ОДПУ, до 1926 р. був Ф. Е. Дзержинський, потім до 1934 р. ОДПУ очолював В. Р. Менжинський. У зв'язку зі створенням 10 липня 1934 р. Наркомату внутрішніх справ СРСР воно увійшло до складу НКВС СРСР як Головне управління державної безпеки (ГУДБ).

⁴ Йдеться про Комуністичну партію (більшовиків) України (КП(б)У), створену на її І з'їзді 5–12 липня 1918 р. у Москві (з 1952 р. Комуністична партія України).

⁵ “Центральний комітет разом з підпорядкованими комітетами” – маються на увазі відділи ЦК КП(б)У, які ділилися на підвідділи та сектори. У 1941 р. ЦК КП(б)У мав 18 відділів, з них 15 були вузькогалузевими: вугільної, машинобудівної, оборонної, авіаційної, металургійної і т. д. промисловості (*Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: Історія, особи, стосунки. 1918–1991. – К., 2005. – С. 131–136).

⁶ “Політбюро та Оргбюро” – структури ЦК КП(б)У, створені на пленумі ЦК партії 6 березня 1919 р. Політбюро (Політичне бюро) мало вирішувати невідкладні

завдання політичного, а з часом і господарського характеру, замінючи в окремих випадках пленум ЦК, а Оргбюро (Організаційне бюро) – здійснювати внутрішньо-партійну поточну роботу, а згодом і кадрове забезпечення партійних, державних, радянських, профспілкових та комсомольських органів (Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: Історія, особи, стосунки... – С. 15; Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 514).

⁷ “Секретаріат з його відповідними наркоматам секціями” – не зовсім точно: секцій у Секретаріаті ЦК КП(б)У не було. Секретаріат ЦК КП(б)У було утворено 23 листопада 1920 р. Він спочатку складався з посад першого і другого секретаря, і тільки з травня 1924 р. до Секретаріату починають обирати, крім перших двох секретарів, ще й завідувачів окремих відділів ЦК КП(б)У. До складу Секретаріату у травні 1941 р. входили три перших секретарі, один секретар з кадрів, один секретар з пропаганди і агітації та 7 секретарів, відповідальних за окремі галузі промисловості, які одночасно були завідувачами тих самих відділів ЦК КП(б)У (Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: Історія, особи, стосунки... – С. 319–322).

⁸ Інтереси Міністерства закордонних справ на окупованих східних територіях презентувала Зондеркоманда Кюнсберга (1939–1943), завданням якої було виявлення архівних матеріалів зовнішньополітичної діяльності, картографічних, геологічних та економічних матеріалів, що обумовило великий інтерес цієї команди, у першу чергу, до архівних і бібліотечних фондів. На території колишнього Радянського Союзу в рамках армійських груп “Північ”, “Центр” та “Південь” діяли, відповідно, три її оперативні групи: “Гамбург”, “Нюрнберг” і “Потсдам” (територія України). Зондеркоманда Кюнсберга, як окремий підрозділ Міністерства закордонних справ, була включена 1 серпня 1941 р. до Ваффен СС задля вільного і швидкого пересування у тилу військових підрозділів. Через рік, з 1 серпня 1942 р., вона стала називатися “Батальйон Ваффен-СС особливих доручень”. Це поклало початок виходу цієї команди з-під управління Міністерства закордонних справ і повного підпорядкування управлінню СС. Як підрозділ Міністерства закордонних справ Зондеркоманда Кюнсберга була ліквідована 29 липня 1943 р., а всі матеріали, які вона вивезла з окупованих територій, було розподілено між іншими зацікавленими нацистськими організаціями та відомствами (Преступная клика Гитлера грабит и уничтожает культурные богатства Советского Союза // Красная звезда, М., 17.11.1942. – № 270 (5334). – С. 3; Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 27575; *Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943.* – Bremen, 1997. – 135 S.).

⁹ “Архівне управління” – функції архівного управління у Третьюму райху виконувало у той час відомство директора Райхсархіву у Потсдамі. Ним був д-р Ернст Ципфель, який у травні 1940 р. отримав ще й посаду комісара з охорони архівів. Директор Райхсархіву у Потсдамі підпорядковувався міністру внутрішніх справ.

¹⁰ Корнієць Леонід Романович (1901–1969) у вересні 1939 р. – лютому 1944 р. був головою РНК УРСР, а не головою Президії Верховної Ради УРСР, як зазначено у документі. Головою Президії Верховної Ради УРСР на той час був Гречуха Михайло Сергійович (1902–1976) – від 27 липня 1939 р. до 15 січня 1954 р.

¹¹ “Організація постійного нагляду за архівами” – це завдання призвело до створення у майбутньому німецького архівного управління у Райхскомісаріаті Україна – Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі Україна (грудень 1942 р. – липень 1944 р.).

¹² “Архівні претензії: ...Райху...”. – під Райхом малася на увазі частина окупованої території Польщі, приєднана у жовтні 1939 р. до нацистського Райху, тобто новостворені райхсгау “Познань” (з 1940 р. райхсгау “Вартеланд”) та “Данциг–Західна Пруссія”. В обох райхсгау питаннями розшуку, вирішенням спірних питань і поверненням вивезених архівів займався Центр з повернення відомчих архівів у Катовіце, створений у січні 1940 р. На території України він розшукував архіви, евакуйовані восени 1939 р. у східні райони Польщі, тобто на територію Західної України, яка увійшла у листопаді 1939 р. до складу УРСР. (Bundesarchiv Berlin. – R-1506. – Аг. 1068. – ВІ. 155).

¹³ “Архівні претензії: ...Генеральній Губернії...” – після нападу 22 червня 1941 р. нацистської Німеччини на Радянський Союз Дирекція архівів ГТ у серпні–вересні 1941 р. висунула, звернувшись до комісара з охорони архівів Е. Ципфеля, претензії на окремі архівні фонди, які зберігалися в українських архівах, зокрема Київському центральному архіві давніх актів. Претензії висувалися на актові книги адміністративно-судових установ колишнього Волинського воєводства Польсько-Литовської держави і Волинської губернії Російської імперії, архіви Волинського ліцею у Кременці, Віленського університету, родові архіви польських магнатів та інші фонди. (Себта Т. М., Черкаська Н. О. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА... – С. 184–312).

Тетяна Себта (Київ). **Фахові засади архівної політики нацистської Німеччини в Україні: інструкція комісара з охорони архівів (вересень 1941 року).**

У статті публікується документ “Завдання охорони архівів на окупованій території України”, підготовлений у вересні 1941 р. нацистським відомством комісара з охорони архівів.

Ключові слова: архівна політика, німецьке управління, Друга світова війна, охорона архівів.

Татьяна Себта (Киев). **Профессиональные основы архивной политики нацистской Германии в Украине: инструкция комиссара по охране архивов (сентябрь 1941 года).**

В статье публикуется документ “Задачи охраны архивов на оккупированной территории Украины”, подготовленный в сентябре 1941 г. нацистским ведомством комиссара по охране архивов.

Ключевые слова: архивная политика, немецкое управление, Вторая мировая война, охрана архивов.

Tetiana Sebta (Kyiv). **Professional Grounds of the Archival Policy of Nazi Germany in Ukraine: Instruction by the Commissioner for the Protection of Archives (September 1941).**

The author publishes a document “The Requirements for Archival Protection on Ukrainian Occupied Territory” issued by the Commissioner for the Protection of Archives in September 1941.

Key words: archive policy, Germany administration, Second World War, archive protection.

2

ГЕНЕАЛОГІЯ,
КАРТОГРАФІЯ

Володимир ЛЕНЧЕНКО (Київ)

МІСТО ПРИЛУКИ ТА ЙОГО ЖИТЕЛІ ЗА ПЛАНОМ 1730-х РОКІВ

Читачі “Українського археографічного щорічника” мали нагоду ознайомитись із планами столиці Гетьманщини міста Глухова XVIII ст., в яких поряд із позначенням топографічної ситуації та об’єктів забудови наведені списки жителів міста із зазначенням їхнього соціального стану та майна¹.

До кола таких документів належить також план міста Прилуки XVIII ст., який тут публікуємо. План зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) у Москві².

План не датований. Проте із наведених у ньому відомостей випливає, що кресленик складено за гетьманування Данила Апостола, під час “Генерального слідства про маєтності” (1729–1731). Про це свідчать, зокрема, відомості плану про наявні у Прилуках землі, двори, будинки Гната Галагана, який був прилуцьким полковником у 1714–1739 рр.

Прилуки (нині районне місто Чернігівської обл.) – одне з найдавніших міст України. Розташоване на високому правому березі ріки Удай. Як свідчить згаданий план, на той час історична частина Прилук була обнесена валом і ровом колоподібних абрисів, що було притаманне давнім міським поселенням України.

У часи Гетьманщини Прилуки – адміністративний центр Прилуцького полку. В 1714 р. царський уряд призначив на посаду прилуцького полковника Гната Галагана. За гетьманування Івана Мазепи Галаган був чигиринським полковником, у 1709 р. перейшов на бік царя Петра I, брав участь у знищенні московськими каральними військами Чортомлицької Запорозької Січі та в Полтавській битві.

За часів свого полковництва у Прилуках Галаган збудував у місті власним коштом муровану соборну Спасо-Преображенську церкву, сприяв будівництву інших храмів та полкових установ. Він протегував Густинському монастирю, що розташований неподалік Прилук серед болотистої заплави Удаю.

¹ Ленченко В. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 467–474.

² РДВІА. – Ф. 418. – Оп. 1. – № 608. – План міста Прилуки. Б. р., вірогідно, не пізніше 1731 р. – “План города Прилук с показанием в нем находящегося строения”.

Як свідчить план, у Прилуках були землі й двори урядовців Гетьманщини – генеральних старшин, бунчукових, значкових, військових товаришів, а також канцеляристів, писарів, козаків, міщан, ремісників, дворових слуг, прикажчиків, священників, дяків, удівців, удів та інших обивателів. У таблиці, що додається до плану, зокрема, позначені: “Двор Прилуцького полковника Галагана, в котором живет сын его бунчуковий товарищ Иван Галаган” (№ 26), “Пустое место полковника Прилуцького Галагана” (№ 10), “Анбар [імовірно, торгова лавка] Прилуцького полковника Галагана” (№ 112), “Двор Генерального бунчужного Тарновского” (№ 27). Тут позначені також “Дом на каменном фундаменте подкоморого Иваницкого повету Григория Горленка” (№ 74), “Двор подкоморого Иваницкого повету Григория Горленка” (№ 101). Значні маєтності мав у Прилуках брат Григорія Горленка бунчуковий товариш Петро Горленко (№ 1, 2, 15, 19, 25, 31, 48, 57, 110). Позначені “Пустое место подкоморого Прилуцького повету Марковича” (№ 66), “Двор войскового товарища Прокоповича” (№ 76), “Двор и на нем торговые лавки войскового товарища Ивана Маркевича” (№ 84), “Двор сотника сотни полковой Прилуцькой Юркановского” (№ 85), “Двор священника Спасского приходу Павла Сохацкого” (№ 22), “Двор полкового Прилуцького цырулика Василья Васильева” (№ 49).

У таблиці наведено відомості про огорожі дворів, будинків, земельних ділянок, що визначали їхні юридичні межі, свідчили про ступінь заможності власника. Одні господарі огороджували свої маєтності “заборами”, інші – “плетнями” (тинами).

Далі наводимо бібліо-археографічний опис плану міста Прилуки. Тексти передаються за “дипломатичним методом”, проставлені розділові знаки, непрочитані слова позначені значком [нерозб.], пропущені [...], сумнівні за прочитанням [?].

ДОДАТОК

РДВІА. – Ф. 418. – Оп. 1. – № 608. – План міста Прилуки. Б. р., не пізніше 1731 р. – “План города Прилук с показанием в нем находящегося строения”. Печатка “Депо карт”. Візи та підписи виконавців не вказані.

На плані позначені укріплення міста (вали, рови, рavelіни), ворота, вулиці, церкви, двори, садиби, незабудовані ділянки, інші об’єкти.

У верхній частині аркуша розміщено план Прилук, у нижній наведено таблицю з переліком об’єктів та прізвищами жителів міста – власників земельних ділянок, дворів, будинків та інших об’єктів (разом 117 №№ + 4 церкви).

Імовірно, план і таблицю склали представники російських властей, оскільки особи та об’єкти міста іменуються назвами, характерними для тогочасної російської мови (“казак”, “изба”, “плетень”, “приход”, “анбар”, “асаул”). Хоч тут є також назви, характерні для тогочасної української мови й історичної дійсності (“огорожа”, “ратуша”, “магистрат”, “повет”, “возный”, “подкоморный”), посадові титули козацьких старшин Гетьманщини (бунчукові, значкові, військові товариші).

Аркуш плану розлінований сіткою прямокутників, що свідчить про його копіювання.

Масштаб 10 саж. в 1 дм [1: 840]. Лінійний масштаб – 30 саж.

Олівець, туш, перо, акварель. Муровані будівлі ілюміновані червоним кольором, дерев'яні – жовтим, укріплення – зеленим і коричневим.

Орієнтацію не позначено. Рельєф не показано.

Пояснювальні написи (таблиця):

Чи именно в том городе дома или пустые места, и чем огорожены двory, значит под №:

№

1 Анбар и пустое место бунчукового товарища Петра Горленка

2 Пустая изба того ж бунчукового товарища

-
- 3 Двор полкового Прилуцького канцеляриста Григоровича, огорожен плетнем

 - 4 Пустое место казака Тимофея Стоцкого

 - 5 Изба без огорожи, но к ней по обоим сторонам, пустые места бунчукового товарища Петра Горленка

 - 6 Полковника Галагана дворового человека Ивана Новицкого двор, огороженный плетнем

 - 7 Двор значкового товарища Кандратия Копила, огорожен плетнем

 - 8 Двор Комаринской волости управителя Якова Бровченка, огорожен плетнем

 - 9 Двор того же управителя, огорожен плетнем

 - 10 Пустое место полковника Прилуцкого Галагана

 - 11 Пустое место священника Спасского приходу Ивана Юмаковского

 - 12 Двор того же священника, огороженный плетнем

 - 13 Пустое место казака Петра Рожковского

 - 14 Изба и неогороженное место вдовы [нерозб.] Салихи

 - 15 Двор бунчукового товарища Петра Горленка, огорожен забором

 - 16 Двор казака Михаила Книжника, огорожен плетнем

 - 17 Пустое место городского Прилуцкого атамана Антона Откевича

 - 18 Пустое место священника Спасского приходу Павла Юрковского [?]

 - 19 Пустое место бунчукового товарища Петра Горленка

 - 20 Пустое место прикащика Генерального бунчужного Андрея Жураховского

 - 21 Двор без огорожи казака Тимофея Браславского

 - 22 Двор священника Спасского приходу Павла Сохачкого, огорожен плетнем

 - 23 Пустое место войскового товарища Ивана Трифановского

 - 24 Двор без огорожи отставного писаря вдового Зборовского

 - 25 Пустое место бунчукового товарища Петра Горленка

 - 26 Двор Прилуцкого полковника Галагана, в котором живет сын его бунчуковый товарищ Иван Галаган

 - 27 Двор Генерального бунчужного Тарновського, огорожен забором

 - 28 Двор Ямбургского карабинерного полку камиссарского писаря Петра Попова, огорожен плетнем

 - 29 Двор умершего значкового товарища Капли, которым владеет жена его Настасья

 - 30 Богадельной дом, огорожен плетнем

 - 31 Пустое место бунчукового товарища Петра Горленка

 - 32 Двор умершего казака Якова Снесаря, которым владеет жена его

 - 33 Двор полковника Камеина

 - 34 Возного полкового Прилуцького двор, огороженный плетнем

 - 35 Ратуша с неогороженным местом

 - 36 Двор мещанина Василья Лазебника

37	Двор судового писаря Николая Соломахи
38	Двор вдовы Анастасьи Соплихи, в котором живут разные обыватели
39	Пустое место бунчукового товарища Севастьяновича
40	Двор гдѣна генерал-порутчика и кавалера Бидлянского [?], огорожен забором
41	Пустое место войскового товарища Костантина Марковича
42	Принадлежащий до церкви Успения Пресвятыя Богородицы двор, в котором живут разные обыватели, огорожен плетнем
43	Двор вдовы капитанши Сыпорой [?], в котором живут разные обыватели, огорожен плетнем
44	Двор дьякона Никиты Стефанова, огорожен плетнем
45	Двор казака Ильи Соломахи, огорожен забором
46	Изба и пустое место подкоморого Иваницкого повету Григория Горленка
47	Пустое место, принадлежащее до ма[ги]страту.
48	Изба, в которой живут разные обыватели и пустое место бунчукового товарища Петра Горленка
49	Двор полкового Прилуцкого цырулика Василья Васильева, огорожен плетнем
50	Двор вдовы мещанки Каплихи
51	Пустое место полкового Прилуцкого асаула Якова Киселя
52	Двор мещанина Степана Усенка, огорожен плетнем
53	Двор мещанина Савы Яковенка [?], огорожен плетнем
54	Двор мещанина Матвея Кияндеки [?], огорожен плетнем
55	Пустое место с нежилою избою
56	Мещанина Гечи
57	Пустое место с нежилою избою бунчукового товарища Петра Горленка
58	Пустое место мещанина Дашенка
59	Двор полкового Прилуцкого писаря, в котором живут разные обыватели [нерозб.], огорожен плетнем
60	Двор мещанина Данилы Шарваного, огорожен плетнем
61	Двор черкаского священника Федора Турковского, огорожен плетнем
62	Двор вдовы Настасьи Каплихи, огорожен забором
63	Пустое место войскового товарища Захарьенка
64	Двор дьякона Андрея Шваченка, огорожен плетнем
65	Старшего полкового Прилуцкого канцеляриста Пятигорського двор, огорожен плетнем
66	Пустое место подкоморого Прилуцкого повету Марковича
67	Двор мещанина Андрея Штанченка, огорожен плетнем
68	Двор значкового товарища Михайлы Груднины, огорожен плетнем
69	Двор мещанина Ерофея Рузменского, огорожен плетнем

70	Пустое место обозной полковой Каленковской, огорожен плетнем
71	Двор вдовы казачки Сарачихи, огорожен плетнем
72	Двор казака Лукашевича, огорожен плетнем
73	Пустое место [нерозб.] священника Ивана Рудаковского
74	Дом на каменном фундаменте подкоморого Иваницкого повету Григория Горленка, огорожен забором
75	[нероб.]
76	Двор войскового товарища Прокоповича, огорожен забором
77	Двор протопопы Прилуцкого Лисневича, огорожен забором
78	Двор того ж протопопы, в котором живут разные обыватели, огорожен плетнем
79	Пустое место значкового товарища Соломахи
80	Двор, принадлежащий до Ладинского чернечьего монастыря, огорожен плетнем
81	Двор войскового канцеляриста Югманицкого, огорожен забором
82	Пустое место умершего поручика Павла Горленка
83	Двор умершего артиллериского асаула Яковича, огорожен плетнем
84	Двор и на нем торговые лавки войскового товарища Ивана Маркевича, огорожен плетнем
85	Двор сотника сотни полковой Прилуцкой Юркановского, огорожен забором
86	Двор старшого войскового канцеляриста Пятигорского, огорожен плетнем
87	Двор значкового товарища Яновского, огорожен плетнем
88	Двор того ж значкового товарища, огорожен плетнем
89	Двор священника приходу Рожества Пресвятыя Богородицы Рожновского, огорожен плетнем
90	Двор дьякона Пресвятой Богородицы Лазаря Кальченка, огорожен плетнем
91	Ветхие избы с пустым местом вдовы мещанки Войтихи
92	Двор вдовы мещанки Домники Кузьминской
93	Двор Генерального бунчужного Тарновского дворового человека Никиты Стулелы, огорожен плетнем
94	Двор Туровского священника Якова Галенковского, огорожен плетнем
95	Изба и от ней по обе стороны пустые места, принадлежность до церкви Рожества Пресвятой Богородицы
96	Богадельной дом, огорожен плетнем
97	Изба, ис одной стороны [...] с пустым местом, принадлежит до оной церкви Пресвятой Богородицы Рожества
98	Изба и около ее пустое место обозного полкового Прилуцкого Трифановича
99	Двор полкового Прилуцкого писаря Шнурчевского [?], огорожен плетнем
100	Двор казака Ивашевича, огорожен плетнем
101	Двор подкоморого повету Иваницкого Григория Горленка, огорожен плетнем

Строение в замке

102	Пороховой погреб
103	Полковой Прилуцкий комисариат
104	Двор вдовы казачки Чмелихи, огорожен плетнем
105	Щетная полковая Прилуцкая камисия
106	Изба казака Клеметия Семенова
107	[Нерозб.] анбар казака Артемия Кашика
108	Сараи для артилериских тягостей
109	Изба полкового Прилуцкого канцеляриста Демяна Павловского
110	Анбар бунчукового товарища Петра Горленка
111	Анбары того ж бунчукового товарища
112	Анбар полковника Прилуцкого Галагана
113	Полковая Прилуцкая канцелярия
114	Погреб для денежной казны
115	Изба для канцелярских служителей
116	Церковная изба
117	Острог
Ж	Каменная церковь Святого Николая Чудотворца, на которой и колокольня до церкви Преображения Господня
З	Каменная церковь Преображения Господня
И	Деревянная церковь храм Рождства Пресвятой Богородицы
К	Значит торговые лавки разных обывателей
Л	Деревянная церковь храм Святой Великомученицы Варвары

Володимир Ленченко (Київ). Місто Прилуки та його жителі за планом 1730-х років.

Аналізується рукописний план давнього міста України Прилук, складений у 1730-х рр. за гетьманування Данила Апостола, коли в складі Російської імперії на правах автономії існувала Українська козацька держава Гетьманщина. У плані наведені списки жителів Прилук (серед них – прилуцький полковник Гнат Галаган), відомості про їхнє соціальне становище, посади, військові звання, землі, двори, будівлі.

Ключові слова: Україна, плани міст України, місто Прилуки, Данило Апостол, Гнат Галаган, посади, військові звання українських козаків.

Владимир Ленченко (Киев). Город Прилуки и его жители по плану 1730-х годов.

Анализируется рукописный план древнего города Украины Прилук, составленный в 1730-х гг. при гетмане Данииле Апостоле, когда в составе Российской империи на правах автономии существовало Украинское казацкое государство Гетманщина. В плане приведены списки жителей Прилук (среди них – прилуцкий полковник Гнат Галаган), сведения об их социальном положении, должностях, воинских званиях, землях, дворах, строениях.

Ключевые слова: Украина, планы городов Украины город Прилуки, Даниил Апостол, Гнат Галаган, должности и воинские звания украинских казаков.

Volodymyr Lenchenko (Kyiv). The Town of Pryluky and Its Citizens According to the Plan of 1730s.

This article analyzes the handwritten plan of the Ukrainian ancient town of Pryluky. It was made in the 1730s at the office of Hetman Danylo Apostol when the Ukrainian Cossack State, Hetmanate, existed as a part of the Russian Empire with autonomous rights. The plan contains the lists of Pryluky's citizens (among them was the colonel of Pryluky Hnat Galagan), facts about their social conditions, posts, military ranks, grounds, yards, buildings, and so on.

Key words: Ukraine, plans of Ukrainian towns, the town of Pryluky, Danylo Apostol, Hnat Galagan, posts and military ranks of Ukrainian Cossacks.

В'ячеслав КОРНІЄНКО, Наталія СІНКЕВИЧ (Київ)

НАПИСИ-ГРАФІТИ XVI–XVII СТОЛІТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАВИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО БІОГРАФІСТИКИ ТА ГЕНЕАЛОГІЇ

В умовах зростання дослідницької зацікавленості тематикою генеалогії окремих родин та біографій відомих персоналій досить відчутною проблемою лишається брак писемних пам'яток для періоду Середньовіччя та Раннього Нового часу. Така ситуація об'єктивно вимагає від дослідників пошуку нових методик та залучення додаткових видів джерел, одним із яких є епіграфічні пам'ятки цього періоду.

Попередні результати дослідження комплексу написів у центральній апсиді Софійського собору та їх аналіз у зв'язку з історією перебудови цієї частини храму були нами опубліковані раніше¹. У цій статті ми акцентува- тимемо увагу на джерельних можливостях написів-графіті всієї централь- ної нави Софії Київської власне для висвітлення окремих питань генеалогії та біографістики XVI–XVII ст.

Тривалий час написи XVI–XVII ст. залишались поза рамками науково- го дослідження, оскільки основну увагу епіграфістів привертали графіті давньоруського часу. Ситуація кардинально змінилася з листопада 2006 р., коли були розпочаті планомірні дослідження епіграфічних пам'яток Софії Київської, що передбачають введення у науковий обіг усього корпусу графіті храму, виконаних на його стінах упродовж XI – початку XVIII ст. Під час дослідження комплексу епіграфічних пам'яток центральної нави у головно- му вівтарі Софійського собору на мармурових панно декоративного фриза над синтроном було виявлено комплекс з вісімдесяти графіті XVI–XVII ст. Цей комплекс вирізняється серед загалу усіх написів передусім своєю хро- нологічною однорідністю. Тоді як на фресках собору репрезентовані графіті

¹ Корнієнко В. В., Сінкевич Н. О. Комплекс графіті центральної апсиди Софії Київ- ської та деякі питання перебудови декоративного фриза над синтроном у XII–XIII, XVII– XVIII та XIX ст. // Труды Київської Духовної Академії. – К., 2009. – Число 6 (6): Спец. вип., присв. 300-літтю з дня упокоєння святителя Димитрія (Туптала), митрополита Ростовського: Мат-ли наук.-практ. конф. “Святитель Димитрій, митрополит Ростовський та його доба” (8–9 листопада 2009 р., м. Київ). – С. 60–72; Корнієнко В. В. К вопросу о времени создания, перестроек и реконструкции первоначального вида декора нижнего яруса главного алтаря Софии Киевской в свете новых эпиграфических исследований // Архитектурное наследство. – М., 2010. – № 53. – С. 5–24.

від XI до XVII ст., на мармурових плитах над синтроном наявні тільки написи ранньомодерного часу (більш ранні графіті виконані лише на крайній шиферній плиті панно).

Написи XVI–XVII ст. вирізняються значною варіативністю мови і форми написання, а також різноманітністю соціальних та конфесійних характеристик їхніх авторів. Мовна палітра графіті представлена латиною, польською, німецькою, церковнослов'янською та староукраїнською мовами. Переважна більшість графіті даного періоду виконана латиницею². Значна частина латиничних графіті датовані першою третиною XVII ст. – часом, коли Софія перебувала у віданні уніатського духовенства. Однак латиничні написи з'являються на стінах Софії Київської починаючи з 80-х років XVI ст. й побутують до кінця XVII ст.³. А отже, мова графіті не залежить від конфесії, під юрисдикцією якої перебував храм, а відображає загальну мовну ситуацію у шляхетсько-міщанському середовищі Речі Посполитої кінця XVI – XVII ст. Кириличних написів значно менше, наші спостереження показують, що вони виконувалися переважно духовенством, як унійним, так і православним.

Більшість графіті ранньомодерного часу належать до категорії так званих пам'ятних написів. Повна формула такого напису повинна містити три основні складові:

- 1) зазначення дати або лише року перебування в соборі;
- 2) фрази-зв'язки “*Був тут*”, “*Нус fuit*” або “*Byl tu*”;
- 3) вказівку особового (власного) та родового імен автора.

Втім, формули графіті мали відкриту структуру, здатну до розширення або, радше, до скорочення. Зокрема, доволі часто автори пропускали фразу-зв'язку, вказуючи лише рік перебування у храмі та особове й родове ім'я. В іншому випадку скорочення традиційної формули передбачало виконання лише третьої її частини, тобто видряпування особового та родового імен автора або тільки власного чи родового. Деяко рідше зустрічаємо приклади скорочення традиційної формули лише до вказівки року виконання. Розширення традиційної формули, як можемо встановити за наявними даними, передбачало вказівку місця походження автора, зазначення його приналежності до певного соціального стану (зокрема до духовенства).

Окрім пам'ятних, в означеному епіграфічному корпусі виявлено також кілька молитовних написів. Стандартною молитовною формулою XVI–XVII ст.

² Графіті написані латинською, німецькою та польською мовами, саме тому ми відмовились від застосування терміна “польські”, “латинські”, “німецькі”, назвавши їх “латиничними” за аналогією до застосування терміна “кириличні”.

³ Сінкевич Н. О., Корнієнко В. В. Латиничні графіті XVI–XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – Ч. 5: Спец. вип., присв. 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матли наук.-практ. конф. “Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви” (22–23 вересня 2009 р., м. Київ). – С. 168.

є фраза “*спаси/пом’яни/помилуй раба свого такого-то*”. В окремих випадках до неї додаються рік виконання напису та вказується не лише особове, а й родове ім’я особи, за яку здійснюється молитва. Також слід зазначити, що серед молитовних графіті центральної нави Софії Київської виявлено один текст, складений за абсолютно індивідуальною формулою (запис Адріана Мартіновського, про що йтиметься нижче).

Ідентифікованих авторів графіті можемо розподілити на кілька основних суспільних, конфесійних і територіальних груп:

- 1) духовенство Святої Софії (православне чи уніатське);
- 2) римо-католицьке духовенство;
- 3) шляхта-урядники Київського воєводства;
- 4) військова залага Київського замку;
- 5) київські міщани;
- 6) шляхтичі, які тимчасово перебували у Києві.

Зупинимося детальніше на тих графіті, автори яких є чітко ідентифіковані, оскільки були знаними суспільними, церковними чи політичними діячами Речі Посполитої і чий автографи цікавлять нас як біографічне джерело. Для зручності читача всі написи далі розташовуються в порядку їхньої нумерації⁴.

Графіті № 1761. Анна з Кішок. Текст напису: р(ані) Ana z Kyjshek. Roku [1]59[9]⁵ ‘пані Анна з Кішок. Року 1599’. Очевидно, в записі згадується Анна († 1633 р.) зі шляхетської родини Кішок гербу Dąbrowa, дружина знаного політичного діяча першої половини XVII ст. віленського воєводи Христофора Радзивіла Перуна, активна донаторка православних храмів Речі Посполитої⁶.

Графіті № 1842. Мартін Волінський. Графіті прокреслене на фресці, що нині частково закрита олійною композицією XVIII ст. “Повернення

⁴ Нами було прийнято рішення продовжити суцільну нумерацію, застосовувану нашим попередником з вивчення київських епіграфічних пам’яток С. Висоцьким, котрим було опубліковано 416 написів та малюнків. Відповідно, всім нововиявленим графіті надаються порядкові номери від 417-го.

⁵ Згідно з прийнятою нами методикою (*Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К., 2010. – Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – С. 6–7) під час реконструкції текстів використовуються чотири види дужок. У квадратних подаються втрачені внаслідок пошкоджень тиньку літери, у круглих – помилково або спеціально пропущені автором, у тому числі й при скороченні слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або доповнення незакінчених слів, у скісних – випадкове подвоєння літер, обумовлене ушкодженням штукатурки в процесі видряпування літери й необхідністю її додаткового написання.

⁶ *Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana.* – T. drugi. Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów, 1738 (далі – *Niesiecki K.* *Korona Polska*). – S. 254.

блудного сина”, тому простежити вдасться не всі складові напису. Збережений текст графіті: Marci[n] Wo[lin]ski A[nno] D[omini]... ‘*Мартін Волинський року Божого...*’. Мартін належав до шляхетської родини гербу Abdank, що походить з Великого Князівства Литовського, він обіймав посаду подільського войського⁷.

Графіті № 1843. Станіслав Бзовський. Як і в попередньому випадку, частина складових напису закрита олійним живописом XVIII ст. Текст графіті: Sta[n]islaw [B]zow[s]ky 1... ‘*Станіслав Бзовський 1...*’. Станіслав Бзовський (1567–1637) є зною історичною особою. Монах-домініканець (у чернецтві Авраам), він був активним діячем ордену і Католицької Церкви свого часу, автором кількох історичних праць з церковної історії⁸. Наявність у Києві домініканського конвенту пояснює причину перебування Бзовського у Святій Софії.

Графіті № 1876. Олександр Копець. Текст напису: Alexander Kope[с] ‘*Олександр Копець*’. Родина Копців гербу Кроје походить з Великого Князівства Литовського. Генеалог К. Несецький згадує Олександра Копця, який у 1648 р. став брестським каштеляном⁹.

Графіті № 1877. Андрій Барський. Текст напису: Andr[zej] Bar[s]ky ‘*Андрій Барський*’. Ймовірно, автора напису слід ототожнити з відомим краківським правником та дипломатом, доктором світського та канонічного права Андрієм Кохлер-Барським († 1611 р.)¹⁰. Андрій, разом зі своїми рідними братами Яном та Матвієм, отримали шляхетство на сеймі у Варшаві в 1591 р.¹¹.

Графіті № 1884. Федір Ружинський (рис. 1). Текст напису: Федор(ъ) Ружински ‘*Федір Ружинський*’. Запис доповнений малюнком родового герба у вигляді вертикальної подвійної перехрещеної стріли¹². Ружинські є старовинним литовсько-руським князівським родом, який веде своє походження від Гедиміновичів¹³. Автором запису, вірогідно, є Федір Михайлович Ружинський. На жаль, інформації щодо цього представника родини Ружинських небагато. Зважаючи на те, що по смерті Федора Михайловича († до 1620 р.) його майно відійшло до родичів, нащадків по собі він не залишив¹⁴.

⁷ Niesiecki K. Korona Polska. – Lwów, 1743. – Т. 4. – С. 594–595.

⁸ Dypowska M. Bzowski Stanisław // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – Т. 3. – С. 186–188.

⁹ Niesiecki K. Korona Polska. – Т. 2. – С. 598.

¹⁰ Barycz H. Barski-Kochler Andrzej // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1935. – Т. 1. – С. 307.

¹¹ Boniecki A. Herbarz Polski: wydanie nowe, elektroniczne / Dr Minakowski Publikacje Elektroniczne. – Kraków, 2002. – Т. 17. – С. 82 (www.przodkowie.com).

¹² Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 151.

¹³ Niesiecki K. Korona Polska. – Т. 2. – С. 896–899.

¹⁴ Ворончук І. О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела): Науково-методичне видання. – К., 2009. – С. 125.

Графіті № 1886. Микола Вессель. Текст напису: *Był tu Mikolaj Wessel an(no) Do(mini) 1585 'Був тут Микола Вессель року Божого 1585'*. Весселі деякий час проживали на Наддніпрянщині. Відомо, зокрема, що один з представників роду – Фелікс Вессель – займав у 1623–1641 рр. новгород-сіверський уряд¹⁵. Микола Вессель, згідно з інформацією Б. Папроцького, прославився своїми антитатарськими походами у XVI ст. Очевидно, він побував у Києві саме під час однієї зі своїх антитатарських кампаній.

Графіті № 1899. Христофор-Симон Окольський та Станіслав Окольський (?). Текст напису: *Był tu Kristow Szymo[n] Okolszki y Sztanisław ... roku 1589 'Був тут Христофор Симон Окольський та Станіслав ... року 1589'*. Закінчення другого рядка не простежується через сильну затертість поверхні мармурової плити, на якій виконане графіті, тому нам не вдається відновити повний текст напису. Втім, не виключено, що в останньому слові було вказане друге особове ім'я Станіслава й обидва вони належать до відомої подільської шляхетської родини Окольських гербу Rawisz¹⁶. Очевидно, під першим іменем згадується малолітній на той час Симон Окольський (1580–1653) – майбутній провінціал домініканського ордену, відомий теолог, історик і геральдик. Симон був онуком Яна Окольського, придворного сандомирського каштеляна Станіслава Мишковського, та сином Станіслава Окольського¹⁷. Ймовірно, саме Станіслав Окольський виконав запис на стіні Софії Київської, в якому вказав себе та сина.

Графіті № 1906. Олександр Єловицький. Текст напису: *Alexander Jelowicky a(nno) 1625 'Олександр Єловицький року 1625'*. Олександр є представником волинського магнатського роду Єловицьких. Відомо, що він у 1640-х рр. займав уряд кременецького войського і помер у 1647 р.¹⁸. Олександр також знав як активний член Луцького православного братства та щедрий донатор братств, монастирів та шпиталів (у своєму заповіті він обдарував 12 найбільших православних монастирів України)¹⁹.

Графіті № 1909. Маріанна Завіша. Текст напису: *Rok(u) 1623. Zmiłazszczy się Maryanu Zawiszi 'Року 1623. Змилуйся Маріанни Завіші'*. Графіті виконане неправильною польською, воно взяте у квадратну рамку, причому автор спочатку прокреслив рамку, а потім почав вписувати до неї текст великими літерами. Він не розрахував розмірів рамки, тому замість

¹⁵ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. – Kórnik, 2002. – Т. III. – З. 4: Urzędnicy województw Kijowskiego i Chernihowskiego XV–XVIII wieku: spisy. – S. 204, 227.

¹⁶ *Niesiecki K.* Korona Polska. – Lwów, 1740. – Т. 3. – S. 426.

¹⁷ *Dworzaczek W., Świętochowski R.* Okolski Szymon // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1978. – Т. 23. – S. 679–681.

¹⁸ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. A. Gąsiorowskiego. – Kórnik, 2007. – Т. III. – З. 5: Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII w. Spisy. – S. 66.

¹⁹ *Довбищенко М. В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2008. – С. 189, 195, 203, 206–207.

повної фрази, яку можемо гіпотетично реконструювати як “Року 1623. Змилуйся над душею Маріанни Завіші”, вжив скорочену “Року 1623. Змилуйся Маріанни Завіші”. Напис однозначно не може класифікуватися як автографічний, він є прикладом молитви автора графіті за іншу людину. Можемо припустити, що графіті виконано з ініціативи Яна Завіші – митрополичого урядника, який фігурує в судовому позові до Іпатія Потія 1607 р.²⁰

Графіті № 1910. Василь Комонницький (Комонецький). Текст напису: Wasyly Komonnycki a(nno) 1620 ‘Василь Комонницький року 1620’. Василь Комонницький відомий як київський міський радця 1630-х рр. Згідно з даними Н. Білоус, він був радцею на 1638 р., а перед цим, у 1635 р., склав пожертву на користь відбудови Десятинної церкви²¹. Отже, можемо охарактеризувати автора графіті як багатого та впливового міщанина, який був активно залучений до релігійного життя Києва свого часу.

Графіті № 1912. Самуїл Бака. Текст напису: Samuel Бака ‘Самуїл Бака’. Самуїл походив з литовської родини Бак гербу Massalski. На момент елекції короля Яна Казимира (1648) він був стольником смоленським, що зафіксовано у елекційному документі (1648–1668)²².

Графіті № 1917. Микола Верещинський. Текст напису: Mikolaj Weresczinsky ‘Миколай Верещинський’. Родовим гніздом Верещинських було село Верещин у нинішньому Володавському повіті Седлецької губернії. Микола Верещинський є сином Федора Верещинського († 1540 р.) і Малгожати Сосновської, дядьком київського католицького єпископа Йосипа Верещинського (1589–1598)²³.

Графіті № 1924. Войцех Надольський. Текст напису: Bil tu Woyscech Nadolsky ‘Був тут Войцех Надольський’. Родина Надольських гербу Roch походила з Равського воєводства, Войцех був сином Олександра Надольського, чоловіком Сусанни Держановської²⁴.

Графіті № 1932. Мартін Броньовський (рис. 4). Текст напису: anno 1590. Martin Broniowski ‘року 1590. Мартін Броньовський’. Запис вирізняється з-поміж інших ретельністю виконання та великими розмірами літер. Нам відомо одразу кілька історичних осіб з іменем Мартін Броньовський. Мартін Броньовський гербу Огойцук разом з братом Яном згадується під 1598 р.²⁵, а отже, він теоретично міг залишити напис у Святий Софії. Проте якихось

²⁰ Пам’ятки. – К., 2001. – Т. 3: Архів української церкви. – Вип. 1: Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М. В. Довбищенко. – С. 339.

²¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 198, 218.

²² Niesiecki K. Korona Polska. – Lwów, 1728. – Т. 1. – S. 27–28.

²³ Стороженко А. В. Малоизвестные сочинения киевского бискупа Иосифа Верещинского (1589–1598 гг.). – К., 1890. – С. 1–2.

²⁴ Niesiecki K. Korona Polska. – Т. 3. – S. 332.

²⁵ Ibidem. – Т. 1. – S. 192–194.

підстав для його перебування у Києві на сьогодні не виявлено. Мартін Броньовський гербу Тапава в 1578–1579 рр. був секретарем Стефана Баторія і здійснював дипломатичну місію до перекопських татар. Інформацію про хід своєї мандрівки він висвітлив у книзі “*Tartariae descriptio, ante hae in lucem nunquam edita cum tabulis geographicis ejusdem hersonesus Tauricae*” (Кйольн, 1595). Мартін помер близько 1593 р., а отже, теж гіпотетично міг залишити свій підпис у Софії в 1590 р. Однак відома на сьогодні життєва доля Броньовського примушує сумніватися у такому припущенні. Після смерті короля Баторія у 1587 р. його кар’єра пішла на спад, він мав багато масткових неприємностей, вирішення яких змушувало його до постійної участі у судових процесах. Згідно з інформацією С. Старовольського, залишок життя Мартін провів на військовій службі²⁶. Тому найвірогіднішою є ідентифікація автора софійського графіті з Мартином Броньовським гербу Leliwa (1568–1624) – відомим релігійним дисидентом та полемістом своєї доби. Після навчання в німецьких землях (1581–1587) він повертається до Речі Посполитої і стає активним членом спільноти “Чеських братів”, бере участь у протестантському синоді в Торуні 1595 р. Броньовський відомий, передусім, завдяки авторству книги “*Apokrysis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596*” (Краків, 1597 р., псевдонім – Христофор Філалет) – першої серйозної відповіді православної сторони на книгу Петра Скарги “*Obroņa synodu Brzeskiego*”²⁷. Прикметним є те, що цей Броньовський підтримував тісні стосунки з київським воєводою Василем Острозьким. Відомо, зокрема, що у 1598 р. він діяв на сеймиках від імені Острозького як його “приятель добрий”²⁸, однак добрі стосунки між ними сформувалися ще раніше²⁹. Саме тісні контакти Броньовського з Острозьким та активна участь у суспільно-релігійному житті Речі Посполитої могли зумовити відвідання Мартином Києва та розміщення великого за розміром графіті з його іменем на центральному панно вівтарної частини Софійського собору.

Графіті № 1945. Антоній Грекович (рис. 3). Текст напису: А(нтонии) Грек(ови)ч(ь). Намісник уніатського митрополита в Києві у 1610–1618 рр., який був втоплений козаками у Дніпрі 23 лютого 1618 р. Порівнюючи графіті з автографом, виконаним Грековичем на папері (рис. 2), можемо помітити подібність начерку окремих літер³⁰, а отже, стверджувати про особисте виконання ним цього напису. Факт залишення автографа митрополічим намісни-

²⁶ Chodynicki K. Broniewski Marcin // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1936. – Т. 2. – S. 461–462.

²⁷ Stradomski J. Spory o “wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2003. – S. 32.

²⁸ Chodynicki K. Broniewski Marcin. – S. 461–462.

²⁹ Byliński J. Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III. – Wrocław, 1994. – S. 20.

³⁰ Автори висловлюють подяку за це спостереження М. Довбищенку, публікаторові автографа Грековича.

ком підкреслює усвідомлення важливості практики написання графіті софійським духовенством.

Графіті № 1948. Іоан Бучацький. Текст напису: Io[a]nis Buc[za]sky 'Іоанн Бучацький'. Родина Бучацьких гербу Piława походить з Подільського воєводства. Нам відомо дві особи з цієї родини з іменем Ян (Іоанн). Перший – Ян Казимир Бучацький († 1602 р.), син подільського підкоморія Миколи Бучацького, який, зрікшись кальвінізму, перейшов у католицизм, навчався у Римі та був активним промотором канонізації домініканця Яцека Одровонжа. Згодом займався дипломатією та був відомим суспільно-політичним діячем свого часу³¹. Другий – Ян Бучацький, творовський підстолий і підстароста оршанський, підписав елекційний документ Яна III Собеського у 1674 р.³².

Графіті № 1949. Адріан Мартіновський (рис. 5). Текст напису: Di(e) 29 May {anno} D(om)ini 1587, przed elekciey Krola. Racz dac Boze wiek slawic we wszezy poboznosci i wugwi z grzechu, smiluy się dla swoiey milosci. Adrian Marciniowski reka swa. М. 'Дня 29 травня року Божого 1587, перед елекцією короля. Боже, зволь дати довіку славити в усій побожності і вирви з гріха, змилуйся заради своєї милості. Адріан Мартіновський рукою своєю. М.' Адріан Мартіновський гербу Торог з Краківського воєводства відомий завдяки своєму підпису під документом каптурового (переделекційного) суду 1586 р.³³. Найімовірніше, Адріан міг бути в Києві у травні 1587 р. тільки проїздом і пізніше взяв участь у виборах нового монарха. Текст молитви є повною імпровізацією (доволі хаотичного характеру), що може свідчити про поширення новочасних тенденцій індивідуального звернення до Бога, яке вже не орієнтувалося на традиційні взірці. Уточнення "перед елекцією короля" (вибори нового короля Сигізмунда III мали місце 19 серпня 1587 р.) промовисто говорить про вагому роль політичних подій в житті шляхтича Речі Посполитої кінця XVI ст.

Таким чином, сьогодні ми можемо виокремити близько двох десятків відомих історичних персоналій XVI–XVII ст., чії написи зафіксовані у центральній наві Софійського собору. Які відомості це додає до біографії цих осіб? Переважна більшість графіті є автографічними. А отже, виконання написів у Святій Софії підкреслює факт перебування їхніх авторів у Києві. Мета цього перебування не завжди є чітко встановленою. У випадку із автографами духовенства є можливість припускати їх резидювання при митрополічій кафедрі. Неодноразово зафіксовано присутність у Софії католицьких ченців-домініканців³⁴. Появу шляхетських автографів пояснюємо фак-

³¹ Niesiecki K. Korona Polska. – Т. 1. – S. 219.

³² Ibidem. – S. 218–219.

³³ Ibidem. – Т. 3. – S. 225.

³⁴ Окрім згаданих у цій статті ченців-домініканців, слід відзначити "автограф" Габрієля Олевінського у південній сходовій вежі Софії Київської. Див.: Сінкевич Н., Корнієнко В. Комплекс графіті центральної апсиди Софії Київської... – С. 166.

том перебування самих авторів або їхніх родичів на урядових посадах у Київському воєводстві, володінням земельними посілками на Київщині. У випадку зі шляхтою віддалених воєводств мали місце, очевидно, коротко-термінові місії або ж військові походи.

Тривалий час у європейській історіографії панувала думка про те, що ранньомодерні графіті є проявом вандалізму стосовно священних зображень. Лише нещодавно було показано, що графіті, залишені в європейських храмах, є способом маніфестації своєї приналежності до локальної спільноти, у віданні якої перебуває церква. У випадку із храмами, які були відомими паломницькими центрами, має місце підкреслення факту здійснення людиною паломницької подорожі. Графіті також залишалися як свідчення про вагомі події церковного і суспільного життя (наприклад, перенесення мощей), як молитви до тих святих, на фресках яких вони розміщувалися, тощо. Після тривалого дослідження західноєвропейської ранньомодерної епіграфіки історики почали розцінювати графіті переважно як девоційний акт³⁵. У випадку із софійськими графіті ми однозначно відмовилися від трактування їх як прояву блюзнірства чи вандалізму – серед авторів графіті зустрічаємо як благочестивих донаторів, так і саме софійське духовенство. На нашу думку, метою виконання пам'ятних написів у Софії було підкреслення факту перебування автора у храмі і вираження надії на справдження молитовних сподівань³⁶. Показово, що таку надію висловлював як протестант Мартін Броньовський, так і донатори православних храмів Анна з Кішок та Олександр Єловицький, чернець-католик Станіслав Бзовський та намісник унійного митрополита Антоній Грекович.

У кількох випадках ми не можемо віднайти даних стосовно осіб, чий імена вказані в графіті, проте відомо, що вони походять зі знаних шляхетських родин. У цьому разі згадка імен збагачує інформацію щодо генеалогії окремих родів.

Наведемо кілька характерних прикладів.

Графіті № 1918. Христофор Замойський. Текст напису: Bil tu Kristof Zamoisky go{ku}... 'Був тут Христофор Замойський року...' Поза сумнівом, Христофор належав до званої польської шляхетської родини Замойських гербу Jelita³⁷. Нам відома велика кількість представників родини Замойських, які так чи інакше були пов'язані з Києвом. Варто згадати хоча б київських воєвод Томаша (1619–1628) та Яна (1658–1659) Замойських³⁸. Однак інформації щодо представника родини на ім'я Христофор віднайти не вдалося.

³⁵ Plesch V. Destruction or Preservation? The Meaning of Graffiti on Paintings in Religious Sites // Art, Piety and Destruction in the Christian West, 1500–1700 / Edited by Virginia Chieffo Raguin. – Farnham, Surrey, England; Burlington, VT: Ashgate, 2010. – P. 136–161.

³⁶ Див.: Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської... – С. 361–362.

³⁷ Niesiecki K. Korona Polska. – Т. 4. – S. 664–675.

³⁸ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. – Т. III. – Z. 4. – S. 31, 67.

Графіті № 1918. Ян Злотопольський. Текст напису: Ian Zlotopolsky 1601 13 january 'Ян Злотопольський. 1601 р. 13 січня'. Зі збережених писемних джерел маємо інформацію про київського підсудка 1614–1629 рр. Петра Злотопольського³⁹, родичем якого, вірогідно, був автор напису.

Графіті № 1991. Прокопій Олександр Скаржевський. Текст напису: Prokopius Alexander Skarzewsk[y] 'Прокопій Олександр Скаржевський'. Родина Скаржевських гербу Radwan походить з Київського воєводства⁴⁰, однак про особу Прокопія даних віднайти не вдалося.

Часто в текстах графіті зазначаються імена представників міщанських родин, які взагалі рідко фіксуються в письмових джерелах. Це посилює роль епіграфіки для соціальної історії. Очевидно, київськими міщанами були родини Шаїмових (*графіті № 2062*; текст: **Шанмов(ъ) Назаръ** 'Шаїмов Назар'), Шибек (*графіті № 1889*; текст: **Микола Шибѣка ДХНИ** 'Микола Шибєка 1658') та Дубин (*графіті № 1902*; текст: **Карп(ъ) Дубина ДХНЕ** 'Карп Дубина 1655'). З міщанського середовища походив, очевидно, Олександр Мостош, запис якого вміщено під 1630 р. (*графіті № 1919*; текст: Alexander Mostosz anno 1630 'Олександр Мостош року 1630'). Це стосується й особи Грицяя Совогули (*графіті № 1954*; текст: Hricaj Sowohula an(no) 1621 maj 31 'Грицяй Совогула року 1621 травня 31-го') та Симона Радоміти (*графіті № 1942*; текст: Simon Radomita 1589 'Симон Радоміта 1589'). В останньому випадку можемо встановити лише, що прізвисько "Радоміта" вказує на походження Симона з м. Радома, центру Радомського воєводства.

Підводячи загальні підсумки, одразу зазначимо, що пошук і атрибуція написів ранньомодерної доби у Софії Київській триває до цього часу, їхні результати будуть опубліковані у повному корпусі софійських графіті⁴¹. Не виключено, що у процесі подальших досліджень нами буде виявлено ще низку автографів видатних історичних осіб і не відомих до сьогодні представників шляхетських та міщанських родин кінця XVI–XVII ст. Сьогодні ми хотіли представити науковому загалу тільки найважливіші, на наш погляд, написи, які можуть стати у пригоді не тільки генеалогам і пресографам, а й дослідникам історії Києва, історикам релігійності та міжконфесійних відносин в Україні XVI–XVII ст.

³⁹ Ibidem. – S. 342.

⁴⁰ *Niesiecki K.* Korona Polska. – Т. 4. – S. 111.

⁴¹ На сьогоднішній день складено облікову документацію на понад 2800 епіграфічних пам'яток Софії Київської XI – початку XVIII ст. Вже опубліковано першу частину задуманого корпусу, куди увійшли 480 графіті, що збереглися у приділі св. Георгія Великомученика (*Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської...), до друку подано ще дві частини, одна з яких присвячена публікації 368 графіті з приділа свв. апостолів Петра і Павла, друга – 606 графіті з центральної нави Софії Київської.

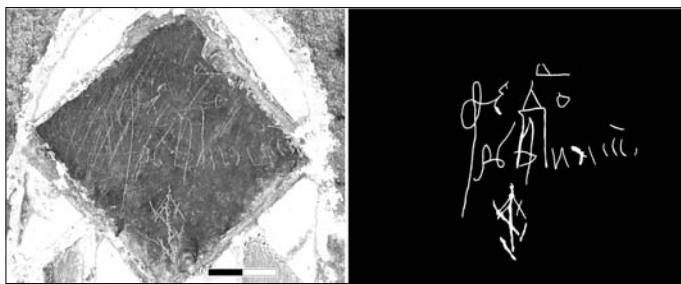

Рис. 1. Фотографія та прорисовка графіті № 1884. Пам'ятний напис Федора Ружинського. Перше-друге десятиліття XVII ст.

Рис. 2. Підпис Антонія Грековича в листі до Іпатія Потія. 1610 р. Фотографія люб'язно надана М. Довбищенком

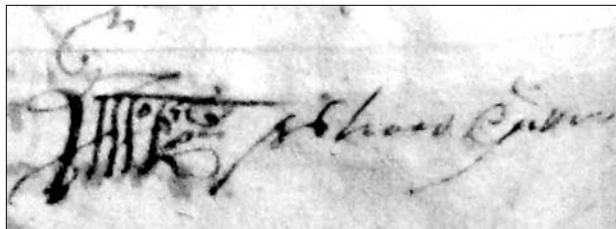

Рис. 3. Прорисовка графіті № 1945. Пам'ятний напис Антонія Грековича. 1610–1618 рр.

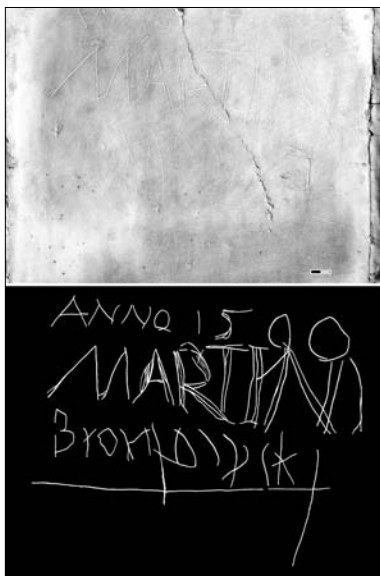

Рис. 4. Фотографія та прорисовка графіті № 1932. Пам'ятний напис Мартіна Броньовського. 1590 р.

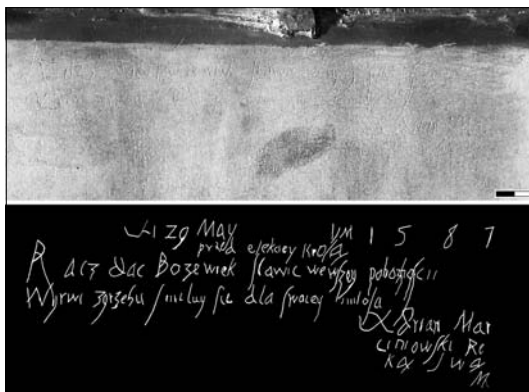

Рис. 5. Фотографія та прорисовка графіті № 1949. Молитовний напис Адріана Мартіновського. 1587 р.

В'ячеслав Корнієнко, Наталія Сінкевич (Київ). Написи-графіті XVI–XVII століть центральної нави Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії.

Стаття присвячена проблемі використання графіті Софії Київської як джерела для біографічних і генеалогічних студій. Наводяться найцікавіші й найінформативніші написи-автографи XVI–XVII ст., робляться припущення щодо мети і обставин залишення графіті в соборі, узагальнюються соціальні та конфесійні характеристики їхніх авторів.

Ключові слова: біографістика, генеалогія, св. Софія, надписи.

Вячеслав Корниенко, Наталья Синкевич (Киев). Надписи-граффити XVI–XVII столетий центрального нефа Софии Киевской как источник для биографистики и генеалогии.

Статья посвящена проблеме использования граффити Софии Киевской в качестве источника для биографических и генеалогических исследований. Показаны наиболее интересные надписи-автографы XVI–XVII ст., выдвинуты гипотезы относительно цели и обстоятельств оставления граффити в соборе, обобщены социальные и конфессиональные характеристики их авторов.

Ключевые слова: биографистика, генеалогия, св. София, надписи.

Viacheslav Korniienko, Natalia Sinkevych (Kyiv). The Wall Inscriptions of the 16th and 17th Centuries of the Central Nave of Saint Sophia's Cathedral as a Biographical and Genealogical Source.

The article deals with problem of interpretation of Saint Sophia's Cathedral inscriptions as biographical and genealogical source. The authors publish most interesting and informative inscriptions – autographs of the 16th and 17th centuries. They present also some hypotheses about the aims and circumstances of the inscriptions' appearance, as well as describing the social and confessional characteristics of their authors.

Key words: biographical and genealogical studies, Saint Sophia, inscriptions.

Ігор СИТИЙ (Чернігів), Олесь ФЕДУРУК (Київ)

ДО РОДОВОДУ КУЛІША

Про генеалогію Пантелеймона Куліша відомостей небагато. Першоджерельний матеріал зібрано у працях Олександра Лазаревського¹, Івана Абрамова² та Євгена Нахліка³, а також у довіднику козацької старшини Володимира, Ірини та Олени Кривошеїв (поклик див. далі). Решта публікацій до цього питання не додають нічого нового⁴.

Розвідка Лазаревського базувалася на документах, з якими Яків Куліш – рідний брат Пантелеймонового діда – звернувся до новгород-сіверського депутатського зібрання з проханням надати йому дворянський титул. За одним документом, датованим 1710 р., Кулішів прапрадід військовий товариш Михайло Кулішенко отримав у заставу майно воронізького мешканця. Інший від 1759 р. потверджує обрання сотенним отаманом Якового батька – Івана Куліша. Третій є указом про відставку 1781 р. з посади курінного отамана, яку той посів 1773 р., самого Якова. Згідно з цим документом, курінним отаманом у Воронежі був й Іванів старший брат Дем'ян, який у цьому званні помер після нього. Яків з відставкою отримав чин сотенного старшини, а

¹ А. Л[азаревский]. Предки П. А. Кулиша // Киевская старина. – 1898. – Сентябрь. – Отд. II. – С. 62–65. Передрук: Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – [Т.] V. – С. 81–85.

² Абрамов І. С. Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1931. – [Т.] III. – С. 45–51; його ж. Дед П. А. Кулиша // Киевская старина. – 1905. – Май. – Отд. II. – С. 157. Останню публікацію без пояснення, що нотатка містить помилкову інформацію, передруковано у збірнику праць дослідника: його ж. З історії та культури селища Вороніж: Фольклорно-етнографічні та краєзнавчі нариси / Упор., передм. і прим. С. В. П'ятаченка. – Суми, 2007. – С. 83.

³ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 1. – С. 12–15.

⁴ Про родовід Куліша на основі друкованих джерел писали невтомний краєзнавець із Шостки Віктор Терлецький у монографії “Розіллось по ріднім краю: П. Куліш у взаєминах із земляками” (Суми, 2006), воронізький краєзнавець Микола Андрєс у газетних публікаціях “Где жили предки П. А. Кулиша?” (Советское Полесье [Шостка]. – 1989. – 12 сент. – С. 3), “Новое о предках П. А. Кулиша” (там само. – 10 окт. – С. 3). У кількох виданнях розтиражовано статтю “З генеалогії Пантелеймона Куліша” київських істориків Марії Дмитрієнко і Валерія Томозова (Історичний календар '97. – К., 1996. – С. 54–55; Українське слово. – 1996. – № 3. – 18 січня. – С. 13; Вісті Борзнянщини. – 1998. – 13 червня). Останнім була відома тільки публікація Лазаревського.

його брат Андрій (дід Пантелеймона), як зазначалося в родословній, “без чина умре”, звідки видно, що він, мабуть, був рядовим козаком. У постанові новгород-сіверського депутатського зібрання, яку цитує Лазаревський, фігурують брати Яків (34 роки) й Андрій (27 років). Останній був одружений із Єфимією, дочкою значкового товариша Григорія Латиша, і мав дітей – п’ятирічного Олександра (Пантелеймоного батька) і трирічного Романа. Дослідник подав такі дати народження: Олександра Андрійовича – 1781 р. (помер 8 січня 1847 р.⁵), а його сина Миколи від першої дружини Марії – 1803 р.

Абрамов ці відомості істотно доповнив. У нотатці “Дед П. А. Кулиша”, опублікованій 1905 р. в “Киевской старине”, за документом парафіяльного архіву воронізької Соборно-Михайлівської церкви, датованим 1788 р., він встановив, що в Якова Івановича Куліша (35 років) була дружина Марія Григорівна (35 років) і діти Єфросинія (16 років) та Олександр (12 років). Дослідник розвідку Лазаревського не врахував, бо Якова помилково назвав дідом Пантелеймона.

У статті “Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину”, написаній через чверть століття, Абрамов знову звернувся до теми Кулішевого родоводу. Спираючись на лист Кролевецької духовної управи до священника Троїцької церкви у Воронежі Якіма Матвієвського від 10 вересня 1792 р., він визначив, що в Олександра й Романа був старший брат Даміан (Дем’ян), “кой уже умре” “при ихъ тогда малолѣтствѣ”. Даміан мав дружину Ірину (теж покійну), що доводилася рідною сестрою згаданого священника. У листі зазначалося, що сотенний отаман Іван Куліш – батько Олександра, Романа і Даміана – на той час уже помер (мабуть, незадовго перед тим, як було надіслано лист, бо в ньому йшлося про Іванів борг, який мали негайно сплатити діти).

Тут-таки Абрамов подав відомості ще й про таких родичів Куліша: 1) за усним повідомленням воронізького старожила, краєзнавця-самоука Д. Е. Макаренка, Куліш мав сестру (очевидно, не рідну), яка вийшла заміж за священника із с. Дубовичі; 2) за родинними переказами Абрамових (мати Івана Абрамова була кріпачкою Кулішевого друга Петра Чуйкевича), в Кулішевого батька було дві сестри: одна одружилася з якимось Новіком, а друга віддалася за Осипа Шкуру. Онука останніх була заміжня за Петром Спиридоновичем Абрамовим, рідним братом дослідника. Син Новіка – Грицько (Григорій) мешкав у Воронежі на урочищі “Кулішівщина”; 3) Уляна, донька священника Пясецького, була небогою дружини Якова Івановича Куліша. Супроти неї, тоді 16-літньої, 1807 р. порушено судову справу “О незаконно родившей [...] мужска пола младенца, которое найдено неживое”. Яків Куліш на той час ще жив, бо у зазначеній справі розписався (“дворянин сотенный атаман Яков Кульш”); 4) дружиною Якова Івановича була Марія (обоє фігурують у списку жертводавців на новий дзвін Троїцької церкви 1784 р.).

⁵ *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. I / Упор., комент. О. Федорука; підгот. текстів О. Федорука, Н. Хохлової. – С. 165.

У неопублікованій (?) статті Абрамова “К характеристике среды, из которой вышел П. Кулиш. (Письмо из местечка Воронежа Черниговской губ.)”, написаній на матеріалі тої самої слідчої справи (про народження позашлюбної неживої дитини), вказано, що Уляна Пясецька – донька Марти Пясецької, тещі священника воронізької Успенської церкви Афанасія Затокевича⁶. Батьком дитини тут названо священника Дмитра Пясецького (очевидно, якогось родича Уляни).

Леонтій Куліш, його син Михайло та онук Іван (у 1731 р. кобизький наказний сотник), прямим нащадком яких є Пантелеймон, володіли шляхетним гербом Сліповрон (щит: на голубому полі срібна перевернута підкова, увінчана золотим кавалерським хрестом, на якому сидить чорний крук із золотим перснем у дзьобі; нашоломник: такий самий крук з перснем)⁷.

У “Родословную книгу Черниговского дворянства”, що її підготував Григорій Милорадович, внесено лише нащадків Андрія Леонтійовича Куліша. Їх там записано вже як Кулешових. Про самого Леонтія повідомляється: він служив у чині військового товариша в Малоросійському Глухівському полку і, відповідно до універсалу гетьмана Мазепи 1702 р., отримав у Глухівському повіті хутір Озерський, який успадкували нащадки Андрія Куліша⁸.

Важливим джерелом до родоводу Куліша є його автобіографія. З неї відомо, що дід помер, коли батько був “малолітком” – його виховувала мати. Про те, що Олександр Андрійович залишився “десятолітком-безбатченком”, письменник також писав у листі до Степана Носа⁹. Поруч із Кулішевим обійся мешкав Роман зі своєю сім’єю – дружиною та двома доньками. Після його смерті Пантелеймонів батько став опікуном племінниць. Одна з них – Леся, старша від Пантелеймона на чотири роки (близька йому в дитинстві), друга – ровесниця (її імені досі ми не знали). Леся, як писав Куліш, “одружилась із якимось панком-п’яницею, – той швидко уложив її у домовину”¹⁰. Друга сестра теж вийшла заміж¹¹.

Про матір письменника Катерину не знаємо майже нічого. За відомостями, які Куліш подав у автобіографії, вона була другою дружиною Олександра Андрійовича (перша дружина – Марія Кріськівна, “воронізька ж таки дворянка значного проти його роду”). Батько Катерини Іван Гладкий був

⁶ Автограф (без закінчення) зберігається в колекції Володимира Яцюка.

⁷ *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – С. 88, табл. XXXVI.

⁸ *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. I. – Часть 2. – С. 296–297.

⁹ Див.: *Чалый М.* Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина. – 1897. – Май. – Отд. I. – С. 295. Дослідник зачитував Кулішів лист, який повністю нині не відомий; найімовірніше, написаний у 1880-х – 1890-х рр. (у публікації його не датовано).

¹⁰ [Куліш П.] Жизнь Кулиша // Правда. – 1868. – Ч. 2. – 15 січня. – С. 20.

¹¹ Можливо, це і є та Кулішева сестра, що, за І. Абрамовим, одружилася зі священником із с. Дубовичів.

сотником, а після скасування козацьких чинів отримав звання гусарського корнета; “пани Гладкі ведуть свій рід від того Гладкого, що Хмельницький стяв йому голову”. Катерина мала ще двох сестер¹².

Про Івана Івановича Гладкого – очевидно, батька Катерини – йдеться і в “Родословной книге Черниговского дворянства”, і в довіднику неурядової козацької старшини Гетьманщини, що його уклали Кривошеї. Інформація, наявна у цих виданнях, різниться між собою, хоча, мабуть, ідеться про одну й ту ж особу.

За Милорадовичем, корнет Іван Гладкий народився 1754 р. До списку дворян Чернігівської губернії внесено лише одного його сина Григорія, 1780 року народження, колезького реєстратора. Про Івана Гладкого повідомляється, що він з 1764 р. у міст. Воронежі мав маєток, який належав йому за ревізіями до 1816 р., а після того (очевидно, внаслідок смерті) перейшов до сина Григорія. Той теж мав дітей (братів у перших П. Куліша?): Афанасія (народився 1810 р., титулярний радник), Федора (1813 р. н.), Василя (1817 р. н.), Харлампія (1820 р. н.), Івана (1821 р. н.), Георгія (1827 р. н., поручик). Останній мав сина Івана, який народився 1865 р.¹³.

За Кривошеями, Іван Гладкий народився 1742 р., службу розпочав 26 березня 1759 р. значковим товаришем; 1788 р. корнет у відставці. Його дружина – Тетяна, донька священика. Рід занесено до II частини родовідної книги (у Милорадовича його занесено до I частини), де зазначено, що по смерті своїх батьків Гладкий був “в малолетстве”. Він мав сина Григорія і доньок Феодосію, Ганну, Євдокію, Тетяну, Гликерію, а також 8 підданих у міст. Вороніж. Як бачимо, Катерину, матір Пантелеймона, тут чомусь не названо¹⁴.

Від шлюбу Олександра й Катерини народилося, як твердив Куліш, семеро чи восьмеро дітей. “З попередників його, братів і сестер, живий zostавсь тільки брат Тимохвій, да й той умер малолітком. Мати споминала про Тимохвія, як про якесь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати”; Пантелеймон був наймолодшим¹⁵. Померла Катерина Іванівна, коли Куліш навчався в університеті¹⁶, тобто приблизно у 1839–1840 рр. У автобіографії письменник згадував: “Мати його [Куліша] вмерла ще тоді, як він бідував у Києві”¹⁷. Петро Чуйкевич, Кулішів товариш із семилітнього віку,

¹² [Куліш П.] Життя Куліша // Правда. – 1868. – Ч. 2. – 15 січня. – С. 20.

¹³ Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. I. – Часть 1. – С. 19.

¹⁴ Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К., 2009. – С. 81.

¹⁵ [Куліш П.] Життя Куліша // Правда. – 1868. – Ч. 2. – 15 січня. – С. 20.

¹⁶ Листи П. О. Куліша до Івана Пулюя (1870–86 рр.) / [Подав К. Студинський] // П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Львів, 1930. – Част. II. – С. 61. – (Збірн. Філолог. секції НТШ. – Т. XXII (2)).

¹⁷ [Куліш П.] Життя Куліша // Правда. – 1868. – Ч. 25. – 8 липня. – С. 298.

свідчив, що вона померла у віці 45–50 років¹⁸. Скупі відомості про матір письменника різко дисонують з тим, що оповів він у “Жизні Куліша”, як високо її охарактеризував, визнавши той значний вплив, що вона на нього справила – він-бо “ріс тільки на очах у матері”. В автобіографічній повісті “Ульяна Терентьевна” Куліш волів, щоб головний герой Николаша втратив матір ще в ранньому дитинстві¹⁹.

Про брата Миколу в “Жизні...” Куліш відгукнувся лише, що той служив у глухівському суді й додому навідувався хіба раз на рік. Контактів вони не мали жодних. Помер він, коли Пантелеймон був на засланні в Тулі. У листі від 18 серпня 1848 р. до III відділу, прохаючи дозволити Кулішеві переїхати в рідний хутір, його дружина Олександра писала: “Недавно умер старший брат его и оставил двух малолетних сирот, сына и дочь, обоих в таком возрасте, когда всего нужнее уроки доброй нравственности: сыну 14, а дочери 13 лет. Мы не имеем детей, и муж мой приложил бы все старания заменить этим сиротам отца”²⁰. Миколиного сина звали Григорій. Саме йому, учневі Новгород-Сіверської гімназії, вочевидь, пам’ятаючи про своє перше знайомство у гімназійні роки з народними піснями Максимовичевого видання, коли йому відкрився новий світ народної поезії, Куліш мав намір надіслати свою збірку “Украинские народные предания” і, таким чином, вплинути на подальший розвиток підлітка. У переліку осіб, яким він просив Осипа Бодяньського розіслати книжку, коли та вийде з друку, зазначено і його ім’я²¹.

Микола Куліш народився 3 жовтня 1803 р. Його похрестив парафіяльний священик воронезької Трьохсвятительської церкви (тої самої, в якій згодом похрестили і Пантелеймона) Павло Гусаковський, а хресним батьком був Максим Куліш²².

Дружина Миколи була з Анупрієнків (Онупрієнків?). Про своє знайомство з її рідним братом Федором Симоновичем (Семеновичем?) Анупрієнком писала Олександра Куліш сестрі Надії Забілі в листі від 6 квітня 1855 р. На той час він навчався в ніжинському Ліцеї кн. Безбородька (ймовірно, не закінчив: серед випускників Ліцею його прізвища не зазначається²³), а через рік планував податися до Петербурзького університету. В нього був також старший брат, імені якого не знаємо і який навіть особисто знав Куліша,

¹⁸ Див. лист Миколи Михайловича Білозерського до брата в перших Миколи Даниловича Білозерського від 30 квітня 1855 р. (ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 3395. – Арк. 41зв.). Цю інформацію Микола Михайлович переніс до нотатника, де зібрав матеріали до Кулішевої біографії (Там само. – Од. зб. 25743. – Арк. 5). У цих джерелах також зазначено, що Кулішів батько помер у 60-літньому віці (насправді йому тоді було 66 років).

¹⁹ Див.: Повести П. А. Куліша. – СПб., 1860. – Т. 3. – С. 260–261.

²⁰ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 121.

²¹ *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – С. 149.

²² ІР НБУВ. – Ф. II. – Од. зб. 2133. – Арк. 1зв.–2.

²³ Див.: Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1881.

а сам Федір зустрічався з Кулішем тільки один раз давно. У листі також повідомлялося про Кулішевого племінника: той “исправился; служил сперва в Чернигове, а теперь служит в Харькове в палате”²⁴.

Далеким родичем Куліша був український поет і драматург Прокіп Степанович Котляров (1797–1856)²⁵. Вони мали якісь родинні зв’язки або по материній лінії Куліша (дядина Котлярова була родом із Гладких²⁶), або по батьковій (як свідчить друкований нижче документ, Дарина Котлярова була донькою Андрія Куліша, але ким вона доводилася Пантелеймонові і Прокопові, не відомо).

У автобіографічній поемі “Куліш у пеклі” Куліш згадував про свого “прадіда, що був у Січі кошовим отаманом і товаришував у Київській бурсі з великославним опісля отцем Владимиром”²⁷. Очевидно, письменник мав на увазі згадуваного вже Івана Куліша. Про іншого козацького предка – Максима Куліша – він згадав у романі “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад”: “И в моей фамилии сохранилось предание, что когда один из моих предков, Максим Кулеш, выступал в поход, конь под ним споткнулся в самих воротах, и действительно он из того походу не воротился”²⁸.

За свідченням одного Кулішевого земляка, яке 1887 р. занотував Микола Михайлович Білозерський, “из ближних родственников К[ули]ша уже никого не оставалось в Воронеже”, а хата, де народився Куліш, “уже не существовала; разобрана ещё прежде за ветхостью”²⁹.

Документ, який наводимо нижче – це витяги з метричної книги Трьохсвятительської церкви, до парафії якої належали Куліші. Вона зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського (інв. № Ал – 611), куди надійшла в 1925 р. з Чернігівського музею культів (колишнє Чернігівське єпархіальне дровлехранилище). Про це зазначено на інвентарній картці, датованій 1948 р. Перевірити інформацію не можна, бо вся фондово-облікова інформація музею загинула у роки Другої світової війни. Записи у книзі датовано: перший – 4 січня 1815 р., останній – 6 грудня 1833 р. Через усі аркуші йде скреп: “Къ сей метрической тетрадь Глуховскаго повѣта мѣстечка Воронѣжа Трехсвятительской церкви священникъ

²⁴ Російський державний архів літератури й мистецтва. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 1–1зв.

²⁵ Так свідчив син Прокопа Котлярова – Олександр; див.: *Котляров А.* Мои воспоминания // На память 50-летнего юбилея (1852 – 10/XII – 1902) Владимирского Киевского кадетского корпуса. Посвящается нынешним кадетам из дорогих воспоминаний бывшего кадета Александра Котлярова. – К., 1904. – С. 125–126.

²⁶ Там само. – С. 107.

²⁷ *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К., 1994. – Т. 2 / Упор., прим. В. М. Івашків. – С. 645.

²⁸ *Кулеш П. А.* Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. – К., 1843. – Часть первая. – С. 198.

²⁹ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 25743. – Арк. 197.

Андрей Щуцкий подписался” (арк. 1–19); “Къ сей метрической тетрадь епархїи Черниговской уизда Глуховскаго мѣстечка Воронижа Трехсвятительской церкви священникъ Іларионъ Безпалый подписался” (арк. 19зв.–62зв.); “Къ сей метрической тетрадь епархїи Черниговской уизда Глуховскаго мѣстечка Воронижа Трехсвятительской церкви священникъ Іларионъ Безпалый подписался. Стихарный дьячок Григорій Трубачев подписался” (арк. 63–148), “Къ сей метрической тетрадь Глуховскаго уѣзда мѣстечка Воронѣжа ... наблюдающій Трехсвятительский приход, Успенской воронѣжской церкви священник Андрей Іоаннов сын Щуцкій подписался. Стихарный дьячок Григорій Иванов син Трубачев подписался” (арк. 148зв.–158). Книга має картонну оправу (обклеєна чернетками рапортів Глухівського духовного правління за 1822 р.), корінець з коричневої шкіри, без прикрас. Угорі на верхній частині оправу напис червоним олівцем: “Метрика П. Кулеша”. Папір синій з філігранями.

Цією метричною книгою користувався Абрамов, який у своїй студії зачитував запис (модернізувавши правопис) про народження Куліша³⁰. З іншої метричної книги, що зберігалася в архіві колишньої Чернігівської духовної консисторії, – “Метрическая тетрадь данная изъ глуховскаго духовнаго правленія мѣстечка Воронѣжа въ Трехсвятительскую церковь для записки въ 1819-мъ году родившихся, бракомъ сочетавшихся и умершихъ” – запис про Кулішеве народження навів Борис Шевелів³¹. Цей запис включно з порядковим номером (у публікації Шевеліва – 10) дещо відрізняється від наведеного нижче.

Із метричної книги друкуємо відомості про родичів Куліша, а також про їхній простолод. Стосовно найближчих родичів Куліша тут міститься така нова інформація, яка досі не була в науковому обігу:

Діти Олександра та Катерини Кулішів: Яків (народився 8 жовтня 1815 р. – помер 1 серпня 1816 р.), Тимофій (3 травня 1817 р. – 30 липня 1823 р.), Петро (1 липня 1821 р. – 1 березня 1822 р.).

Єфимія Куліш померла 20 грудня 1819 р. у віці 60 років.

Доньки Романа Куліша: Олександра (Леся) – народилася 23 квітня 1816 р. і Наталія – народилася 23 серпня 1819 р.

Роман Куліш помер 21 березня 1819 р. у віці 36 років.

Дружина Романа Куліша – Пелагея Діонисіївна.

Син Романа Куліша – Ісак помер 6 травня 1815 р. в однорічному віці.

³⁰ Абрамов І. С. Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину. – С. 47.

³¹ Шевелів Б. Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 91.

№*	Дата		Вік	
		[жовтень 1815 р.]		
24	8	Отъ дворянина Александра Кулеша и жены его Екатерины Ивановой родился сынъ Іаковъ окрещень сего мѣсяца 10 числа приходскимъ священникомъ Андреемъ Щуцкимъ, воспріємникъ былъ отъ Святаго Крещенія дворянинъ Евфимъ Семеновъ синъ Шкура		арк. 3зв.
		[лютий 1815 р.]		
5	6	Умре Дарія Андрея Кулеша дочь Котлярева въ бользни исповѣдана и Святыхъ таинъ сообщенна и погребенна священникомъ Андреемъ Щуцкимъ сего мѣсяца 8 ^{го} числа лѣтъ	23	арк. 6
		[травень 1815 р.]		
14	6	У дворянина Романа Андреева сына Кулеша умре сынъ Исаакій погребень приходскимъ священникомъ Андреемъ Щуцкимъ сего мѣсяца 7 числа лѣтъ	1	арк. бзв.
		[квітень 1816 р.]		
15	23	Отъ дворянина Романа Андреева сына Кулеша и жены его Пелагійи родилась дочь Александра окрещенна приходскимъ священникомъ Андреемъ Щуцкимъ сего мѣсяца 25 ^{го} числа воспріємница была отъ Святаго Крещенія Ирина Фомина дочь Шкуриха		арк. 9
		[червень 1816 р.]		
18	4	У козака Захарія Кулеша умре дочь Параскевія погребенна приходскимъ священникомъ Андреемъ Щуцкимъ сего мѣсяца 5 ^{го} числа	5	арк. 13
		[серпень 1816 р.]		
23	1	У дворянина Александра Андреева сына Кулеша сын умре Іаковъ погребень приходскимъ священникомъ Андреемъ Щуцкимъ лѣтъ	1	арк. 13зв.
		[квітень 1817 р.]		
10	13	Отъ козака Захарія Кириллова сына Кулеша и жены его Евдокіи Василіевої родился сынъ Артамонъ окрещень сего мѣсяца 14 числа протоіереємъ Іоанномъ Щуцкимъ воспріємникъ былъ отъ Святаго Крещенія козакъ Кондратъ Михайловъ сынъ Калениченко		арк. 15
		[травень 1817 р.]		
13	3	Отъ дворянина Александра Андреева сына Кулеша и жени его Екатерины родился синъ Тимофѣй окрещень благочиннымъ протоіереємъ Іоанномъ Щуцкимъ сего		арк. 15

* Порядковий номер у метричній книзі.

		мѣсяца 8 ^{го} числа воспріемникъ былъ отъ Святаго Крещенія дворянинъ Евфимъ Семеновъ сынъ Шкура [січень 1818 р.]	
3	18	Умре пасячникъ Александра Кулеша Максим крестянинъ господъ Дубянскихъ въ бользни исповиданъ и святыхъ таинъ сообщень и погребень 20 числа протоіереемъ Иоанномъ Щуцкимъ лѣтъ [липень 1819 р.]	арк. 24 50
20	26	Отъ дворянина жителя Воронѣжскаго Александра Андреева сына Кулѣша и жени его Екатерины Иоанновой дочери родился сынъ Пантелимонъ крещень сего іюля 27 ^{го} числа приходскимъ священникомъ Ілариономъ Безпалымъ, воспріемникъ былъ ему отъ Святаго Крещенія дворянинъ Евфимъ Симеоновъ сынъ Шкура [серпень 1819 р.]	арк. 28зв.
25	23	Отъ дворянина жителя воронѣжскаго Романа Андреева сына Кулѣша и жени его Пелагее Діонисовой дочери родилась дочь Наталія крещена августа мѣсяца 24 ^{го} числа приходскимъ священникомъ Ілариономъ Безпалымъ, воспріемница была ей отъ Святаго Крещенія жителька воронѣжская дворянка Ирина Оюмина дочь Шкурина жена [березень 1819 р.]	арк. 29
4	21	Умре дворянинъ Романъ Андреевъ сынъ Кулѣшъ в бользни предъ смертію исповѣданъ и святыхъ таинъ сообщень и погребень марта мѣсяца 23 ^{го} числа приходскимъ священникомъ Ілариономъ Безпалымъ лѣтъ [грудень 1819 р.]	арк. 32 36
22	20	Умре дворянка Евфимія Кулѣшиха вдова въ бользни предъ смертію исповѣдана и святыхъ таинъ сообщена и погребена декабря 23 числа, приходскимъ священникомъ Ілариономъ Безпалымъ лѣтъ [липень 1821 р.]	арк. 33 60
10	1	Отъ дворянина жителя воронѣжскаго Александра Андреева сына Кулѣша и жени его Екатерины Иоанновой дочери родился сынъ Петръ крещень сего іюля 1 ^{го} числа приходскимъ священникомъ Ілариономъ Безпалымъ, воспріемникъ былъ ему отъ Святаго Крещенія житель воронѣжскій дворянинъ Евфимъ Симеоновъ сынъ Шкура [вересень 1822 р.]	арк. 44
17	9	Отъ крестянина жителя воронѣжскаго Маріи Шкуриной Иоанна Григоріева сына Алекси, и жени его Елени Терентіевой дочери родилась дочь Минодора. Крещена сентября мѣсяца 11 ^{го} числа, приходскимъ священникомъ Ілариономъ Безпалымъ, воспріемница была ей	арк. 52зв.

		отъ святого крещенія, дворянка жителька воронѣжская Екатерина Иоаннова дочь Кулъшева жена [вересень 1822 р.]	
19	29	Отъ казака жителя воронѣжскаго Иосифа Филипова сына Прохоровскаго и жени его Анни Андреевой дочери родилась дочь Устина. Крещена сентября мѣсяца 30 числа, приходскимъ священникомъ Іларіономъ Безпалымъ, восприемница была ей отъ святого крещенія, дворянка жителька воронѣжская Екатерина Иоаннова дочь Кулъшева жена [березень 1822 р.]	арк. 53
3	1	Умре у дворянина Александра Кулъша сынъ Петръ и погребень марта мѣсяца 2 числа, приходскимъ священникомъ Іларіономъ Безпалымъ, лѣтъ [липень 1823 р.]	арк. 55зв. 1
10	30	Умре у дворянина Александра Кулъша сынъ Тимофей и погребень іюля мѣсяца 31 числа приходскимъ священникомъ Іларіономъ Безпалымъ [серпень 1825 р.]	арк. 62 7
18	7	У крестьянина господь Шкуръ Иоанна Григоріева сына Алекси и жени его Елени Терентіевой дочери родилась дочь Евдокія, окрещена сего августа 9 приходскимъ священникомъ Іларіономъ Безпалымъ. Восприемницею ей отъ святого крещенія была жителька вороніжская Александра Романова дочь Кулъшева [травень 1827 р.]	арк. 75
11	7	У козака жителя вороніжскаго Петра Павлова сына Власка и жени его Агріпыни Саввиной дочери родилась дочь Ирина, окрещена сего мая 8 приходскимъ священникомъ Іларіономъ Безпалымъ. Восприемницею ей отъ святого крещенія была жителька вороніжская Александра Романова дочь Кулъшева [травень 1832 р.]	арк. 82
4	23	Двадцать перваго числа у козака вороніжскаго Дмитрія Михайлова сына Радченка и законной жени его Късеніи Михайловой дочери родилась дочь Елена. [Кто были восприемники:] Восприемницею козачка воронѣжская Евдокія Михайлова дочь Тарасенкова жена да дворянин коллежскій регистраторъ Николай Александровъ сынъ Кулъшевъ [вересень 1832 р.]	арк. 143
6	19	Восемнадцатаго числа в козака жителя вороніжскаго Петра Павлова сына Власка и законной жени его Агафіи Діонисовой дочери родился сынъ Трофимъ. [Кто были	арк. 144

		восприемники:] Козакъ воронижскій Стефанъ Діонисовъ сынъ Харченко и дворянка Екатерина Иоанова дочь Кулъшева жена [жовтень 1832 р.]	
8	9	Восьмага числа у крестьянина жителя воронижскаго помъщици Късеніи Афанасіевой Пъшевцовой, Поликарпа Стефанова сына Грека и закономъ жени его Домникии Павловой дочери родилась дочь Пелагія. [Кто были восприемники:] Дворянка воронижская Александра Романова дочь Кулъшева дъвица [листопад 1832 р.]	арк. 144зв.
10	24	Двадцять третаго числа у козака жителя воронижскаго Алексія Петрова сына Уласка и законной жени его Пелагеи Матфеевой дочери родился сынъ Александръ. [Кто были восприемники:] Козакъ воронижскій Иосифъ Петровъ сынъ Уласко и дворянка воронижская Александра Романова дочь Кулъшева дъвица [липень 1833 р.]	арк. 145
10	10	Десятаго числа у дворянина воронижскаго Александра Иоаннова сына Шкури и закономъ жени его Матрони Василюевой дочери родился сынъ Антоній. [Кто были восприемники:] Неслужащій колежскій регистраторъ Николай Александровъ сынъ Кулъшь	арк. 150зв.

Игор Ситий (Чернігів), Олесь Федорук (Київ). **До родоводу Куліша.**

У статті зведено друковану інформацію про родовід П. Куліша по батьківській і материній лініях. На основі архівних джерел – метричної книги воронезької Трьохсвятительської церкви – подаються нові відомості про його найближчих родичів.

Ключові слова: родовід, генеалогія, Куліші, Гладкі, Вороніж.

Игорь Сытый (Чернигов), Олесь Федорук (Киев). **К родословной Кулиша.**

В статье собрано печатные сведения о родословии П. Кулиша по отцовской и материнской линиям. На основании архивных источников – метрической книги воронезьской Трехсвятительской церкви – предоставляются новые данные о ближайших его родственниках.

Ключевые слова: родословная, генеалогия, Кулиши, Гладкие, Воронеж.

Ihor Syty (Chernihiv), Oles' Fedoruk (Kyiv). **On the Genealogy of Kulish.**

The article raises print information about the genealogy of Panteleimon Kulish on both paternal and maternal lines. The authors give new information about his closest relatives based on archival sources (i. e., the metric book of the Church of Three Saints in Voronizh).

Key words: genealogy, Kulishs, Hladkys, Voronizh.

Сергій БІЛОКІНЬ (*Kuiv*), Світлана ПАНЬКОВА (*Kuiv*),
Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ (*Біла Церква*)

РІД СЛОВАЧЕВСЬКИХ

Словачевські належать до чималого грона старих церковних родів, які дали Україні так багато видатних громадських діячів, науковців і митців¹. Серед їхніх нащадків і рідні – Михайло Грушевський, Людмила Старицька-Черняхівська, Олександр і Вадим Топачевські².

На відміну від багатьох церковних родів, предки яких походили зі шляхти, Словачевські не згадуються у відповідних списках³. Натомість найдавніші згадки, що сягають середини XVIII ст., фіксують Словачевських у Вінницькому повіті Брацлавського воєводства. Цих Словачевських вважали словаками з походження⁴, а отже, і саме їхнє прізвище слід, у такому випадку, віднести до етнімів.

Біографічні відомості про родоначальника, о. Стефана Словачевського (народився на початку XVIII ст., а помер у віці 90 років на початку XIX ст.)⁵ зібрав його далекий нащадок, о. Мартиніан Словачевський. З цих даних видно, що Стефан походив зі шляхетної родини з Червоної Русі чи Моравії та служив у коронному війську в званні капітана. Його підрозділ стояв у с. Юшківці (згодом у Липовецькому повіті). Там Стефан одружився із селянською дівчиною та поїхав до Волощини, де 1763 р. його висвятив у священника православний єпископ Даниїл. З того часу о. Стефан як єдиний на весь Вінницький повіт православний священник мандрував з родиною його селами. Він був бажаним гостем у православних родинах, проте зазнавав утисків

¹ Автори сердечно дякують Юрію Словачевському (Аделаїда, Австралія) за надання ґрунтовних відомостей про Миколу Словачевського.

² *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* “Я був їх старший син...” (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 587–588, 597–598, 603–604. Про Олександра Топачевського також див.: Олександр Вікторович Топачевський: Минуле задля майбутнього / Упор. А. О. Топачевський. – К., 2009. – 250 с.

³ *Gajl T.* Herby szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – Poznań, 2003. – 328 s.; *Dunin-Borkowski hr. J. S.* Spis nazwisk szlachty polskiej. – Lwów, 1887. – 611 s.; *Znamierowski A.* Herbarz rodowy. Kompendium. – Warszawa, 2004. – 336 s.

⁴ Ці дані з посиланням на Й. Федаса містить <http://www.www.pisni.org.ua/articles/229.html>

⁵ *Словачевский М.* По поводу статьи: “Уния и воссоединение униатов в 1794–1795 году в пределах нынешнего Липовецкого уезда” // Киевские епархиальные ведомости. – 1896. – № 3. – 1 февраля. – Часть неофициальная. – С. 105.

від місцевих дідичів та їхніх управителів. Окрім виконання треб, він також влаштував вертепні вистави на сюжети зі Святого Письма. Згодом він на власний розсуд зайняв парафію у с. Лугова, на якій не було священика⁶.

Зі статті о. Мартиніана Словачевського відомо, що о. Стефан прилаштував своїх синів на дячківські посади по різних селах. З тих синів згадуються двоє Михайлів. Старший народився, напевно, ще на початку 1760-х рр., допомагав батькові у влаштуванні вертепних вистав та прожив до 80 років. Молодший Михайло народився через 26 років після старшого брата.

Із синів Михайла старшого згадані: 1) дзвонар Софійського собору, потім диякон Златоустівської церкви Василь, 2) дячок в Юшківцях Михайло (прожив понад 80 років) з дружиною Юхимією з Сочинських (походила із с. Метлинці Гайсинського повіту) та 3) дячок у Луговій Федір, який служив там до смерті о. Стефана. З онуків Михайла старшого занотовано про батька автора статті – диякона Якова Михайловича, який народився в Юшківцях та прожив без одного місяця 80 років.

Загалом нащадки о. Стефана окреслені як голосисті та любителі співу. Першим з них закінчив семінарію та був висвячений у священики сам о. Мартиніан. Наступним був о. Андрій Словачевський, онук Федора. Кілька Словачевських були в сані диякона, а деякі стали іконописцями й церковними півчима. З трьох поколінь Словачевських було шість служителів у Києві в Софійському соборі. Останній з них вибув звідти 1894 р. (доводився небожем о. Мартиніану)⁷.

Зібрані відомості демонструють, що найбільше Словачевських служило на парафіях сусідніх Липовецького, Бердичівського й Сквирського повітів. Звідти вони потрапили також до Васильківського, Канівського, Київського, Черкаського повітів та, звичайно, Києва, який з давніх часів є найбільш потужним магнітом української культури.

Рід Словачевських належить до числа досить розгалужених, і тому реконструкція повної його картини є справою майбутнього. Тим часом у цій статті подаємо відомості про дві його гілки, історія яких сягала інколи дуже далеко від Київщини.

Гілка дячка Михайла, середнього сина Михайла старшого

Михайло Словачевський, син Михайла старшого, одружився у с. Метлинці Гайсинського повіту з Юхимією з Сочинських та був дячком у Юшківцях⁸, а потім згадується при церкві св. Трійці с. Криштопівка⁹ Липовецького повіту. Згодом він втратив посаду, і його сини 1825 р. окреслені як діти

⁶ Там само. – С. 105–108.

⁷ Там само. – С. 106–109.

⁸ Там само. – С. 108.

⁹ За іншими даними йдеться про Богородичну церкву (Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. И. Похилевич. – Біла Церква, 2007. – С. 257–258).

“исключенного дячка”. Тоді згадуються Іван (16 р.), Яків (13 р.) і Семен (5 р.)¹⁰. У 1840 р. при тій же церкві були записані Семен (20 р.) і Созонт (16 р.)¹¹. Прожив Михайло понад вісімдесят років¹².

І. Старший із синів дячка Михайла – Іван – народився близько 1809 р. У 1833 р. він отримав посаду дячка при церкві Різдва Пресвятої Богородиці містечка Китайгород Липовецького повіту. На цій же посаді (псаломщика) він згадується і 1875 р.¹³.

Його син Михайло народився близько 1853 р., найбільш імовірно, в Китайгороді. Одружився близько 1873 р. У 1875 р. згадується псаломщиком при церкві Різдва Пресвятої Богородиці містечка Китайгород¹⁴.

Син Михайла Павло народився 11 листопада 1873 р., скоріш за все, в Китайгороді. У 1896 р. закінчив повний курс Київської духовної семінарії. Впродовж 1896–1899 рр. служив учителем та законовчителем церковнопарафіяльних шкіл у сс. Яблунівка та Сорокотяги Васильківського повіту. Після одруження з Ганною Яківною Топачевською¹⁵ був 29 червня 1899 р. висвячений у священники до церкви Покрова Пресвятої Богородиці в с. Лещинці Бердичівського повіту. На цій посаді заступив тестя Я. П. Топачевського. До 1916 р. о. Павло згадується настоятелем церкви Покрова Пресвятої Богородиці в с. Лещинці та приписного до неї храму св. Димитрія в с. Смажинці, а також завідувачем і законовчителем тамтешньої церковнопарафіяльної школи¹⁶. Близько 1907 р. о. Павло заповнив церковно-історичну і археологічну анке-

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1773. – Арк. 107.

¹¹ Там само. – Оп. 1016. – Спр. 333. – Арк. 665.

¹² *Словачевський М.* По поводу статьи... – С. 105.

¹³ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1802. – Арк. 144зв.; Спр. 1906. – Арк. 55зв.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Цей шлюб пов’язав нащадків Івана, Якова і Созонта Михайловичів Словачевських з гроном видатних українських діячів. Так, згадана Ганна Яківна Словачевська, уроджена Топачевська, доводилася рідною тіткою видатному вченому, академікові Олександрові Вікторовичу Топачевському (1901–1975). Тим часом, письменниця і громадська діячка Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1868–1941) була одружена з Олександром Григоровичем Черняхівським, сином Олександри Петрівни Черняхівської, уродженої Топачевської, який доводився двоюрідним братом Ганні Яківні Словачевській, уродженій Топачевській. Разом з тим Ганна Яківна була троюрідною сестрою Михайла Грушевського, адже була онучкою Марії Топачевської, уродженої Оппокової, старший брат якої Захарій Оппоков був дідом Михайла Сергійовича (*Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* “Я був їх старший син...” – С. 484–485, 496–497). Це дуже значуще для України родинне середовище, на щастя, не було цілком знищене в добу репресій та репрезентоване нині такими посталями, як, наприклад, історик Сергій Білокінь (праправнук Ульяні Созонтівни Левицької, уродженої Словачевської), зоолог Вадим та письменник і кінодраматург Андрій Топачевські (сини академіка Олександра Топачевського).

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 712. – Оп. 3 (1896). – Спр. 18. – Арк. 110; Адрес-календарь Киевской епархии. За 1901 год. – К., 1901. – С. 39; *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* “Я був їх старший син...” – С. 586; Памятная книга Киевской губернии на 1908 год. – К., 1908. – С. 150; Памятная книга Киевской губернии на 1910 год. – К., 1909. – С. 130.

ту, які розсилав по парафіях Київської митрополії археолог і колекціонер С. Л. Дроздов¹⁷.

Діти о. Павла і Ганни Яківни, уродженої Топачевської, народилися в Ліщинцях – Наталя, Сергій, Євген, Михайло, Галина, Ольга.

Наталя Павлівна народилася 3 серпня 1900 р. У 1915–1916 рр. навчалася в Київському жіночому єпархіальному училищі. Її брат Сергій народився 16 березня 1903 р. У 1916 р. навчався в Києво-Софійському духовному училищі. Їхній брат Євген народився 2 квітня 1905 р. У 1916 р. навчався разом зі старшим братом. Менші діти – Михайло (нар. 2 березня 1907 р.), Галина (нар. 10 березня 1908 р.) і Ольга (нар. 11 липня 1909 р.) до 1916 р. мешкали в Ліщинцях у родині батьків¹⁸.

ІІ. Другий син дячка Михайла – Яків – народився близько 1812 р. в с. Юшківці¹⁹. У 1840 р. він вже не згадується у Криштопівці²⁰. Згодом Яків був дияконом та прожив без одного місяця вісімдесят років.

Сином Якова був Мартиніан Якович Словачевський, який народився близько 1840 р. Після закінчення в 1863 р. повного семінарського курсу останній був наступного року висвячений у священники (першим з цілого роду після о. Стефана) до церкви Покрова Пресвятої Богородиці в с. Зеленьки Канівського повіту. Там він недовго пробув настоятелем храму і завідувачем церковнопарафіяльної школи. Упродовж 1882–1910 рр. о. Мартиніан згадується на посаді настоятеля церкви Преображення Господнього в с. Білашки Бердичівського повіту. 1889 р. його нагородили камилавкою. У 1908–1910 рр. о. Мартиніан був членом Бердичівського повітового комітету Опіки про народну тверезість²¹.

Саме о. Мартиніан став, певною мірою, літописцем свого роду. Ще за часів навчання в семінарії він збирав від родичів спогади та перекази про предка Словачевських о. Стефана. Підсумком його багаторічних зусиль стала

¹⁷ Анкети С. Л. Дроздова зберігаються у Білоцерківському краєзнавчому музеї. Наведеними даними завдячуємо історикові О. В. Стародубу.

¹⁸ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. “Я був їх старший син...” – С. 585–586.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1773. – Арк. 107; *Словачевский М.* По поводу статьи... – С. 105, 108–109.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1016. – Спр. 333. – Арк. 665.

²¹ Адрес-календарь Киевской епархии. За 1901 год. – К., 1901. – С. 44; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников. За 1890 год. – К., 1890. – С. 23; Адрес-календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников. За 1894 год. – К., 1894. – С. 19; Памятная книга Киевской губернии на 1908 год. – С. 140, 150; Памятная книга Киевской губернии на 1910 год. – С. 125, 130; Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общине статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / Сост. А. Воронов и свящ. В. Антонов. – К., 1882. – С. 35; *Перерва В.* Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – поч ХХ ст. – Біла Церква, 2008. – С. 343; Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – С. 441; *Словачевский М.* По поводу статьи... – С. 108.

видана 1896 р. “Киевскими епархиальными ведомостями” стаття “По поводу статьи: “Уния и воссоединение униатов в 1794–1795 году в пределах нынешнего Липовецкого уезда», яка була реакцією на публікацію о. В. Липківського та містить дані про о. Стефана Словачевського і його нащадків²².

Сином Мартиніана міг бути Миколай Мартинович Словачевський, який близько 1907 р. був настоятелем церкви св. архістратига Михаїла в с. Біла Бердичівського повіту (тоді він заповнив церковно-історичну і археологічну анкету археолога та колекціонера С. Л. Дроздова)²³. На цій посаді він згадується і в 1908–1910 рр.²⁴.

Аркадій Мартинович Словачевський у 1908–1910 рр. був страховим агентом у містечку Тетіїв Таращанського повіту²⁵.

ІІІ. Третій син дячка Михайла – Семен – народився близько 1820 р. У 1825 і 1840 рр. він записаний при церкві с. Криштопівка²⁶. У 1854 р. він згадується в с. Верхівня Сквирського повіту на посаді дячка при тамтешній церкві.

ІV. Четвертим і наймолодшим з відомих нам синів дячка Михайла був Созонт. Він народився близько 1824 р., проте не згадується 1825 р. у Криштопівці серед своїх братів²⁷. Під час ревізії 1834 р. і згодом, аж до 1840 р. Созонт був приписаний у Криштопівці²⁸. Він не навчався в училищах²⁹, а отримав, на старосвітський манір, домашню освіту. З 1843 р. Созонт служив на посаді паламаря при церкві св. Онуфрія у містечку Дашів Липовецького повіту³⁰. У 1845 р. він став дзвонарем у Софійському соборі в Києві. Наступного року перевівся звідти до церкви Здвиження Хреста Господнього у с. Мала Чернявка Бердичівського повіту на посаду дячка. У 1848 р. Созонт отримав призначення на таку ж посаду до церкви св. Івана Златоустого у с. Малі Низгірці того ж повіту, настоятелями якої спадково ще з середини ХVІІІ ст. були Кошиці. На цій посаді Созонт згадується ще 1855 р., натомість у 1864 р. він вже був дияконом, і на цій посаді згадується до 1899 р.³¹.

Його дружина Ольга Іванівна народилася близько 1831 р., а померла між 1855 і 1864 роками. Відомі три їхні дочки – Улянія, Маріамна й Марія³².

²² Там само. – С. 104–109.

²³ Ці дані, як вже зазначалося вище, походять з анкет С. Л. Дроздова, що зберігаються в Білоцерківському краєзнавчому музеї.

²⁴ Памятная книга Киевской губернии на 1908 год. – С. 149; Памятная книга Киевской губернии на 1910 год. – С. 129.

²⁵ Памятная книга Киевской губернии на 1908 год. – С. 186; Памятная книга Киевской губернии на 1910 год. – С. 181.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1773. – Арк. 107; Оп. 1016. – Спр. 333. – Арк. 665.

²⁷ Там само. – Оп. 1011. – Спр. 1773. – Арк. 107; Оп. 1016. – Спр. 333. – Арк. 665.

²⁸ Там само. – Оп. 1011. – Спр. 7. – Арк. 270зв.; Оп. 1016. – Спр. 333. – Арк. 665.

²⁹ Там само. – Оп. 1011. – Спр. 7. – Арк. 270зв.

³⁰ Там само.

³¹ Там само; Спр. 15. – Арк. 279; Спр. 21. – Арк. 257зв.; Спр. 178. – Арк. 59зв.; Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – С. 215–216, 229.

³² ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 7. – Арк. 270зв.; Спр. 15. – Арк. 279.

Улянія Созонтівна народилася близько 1850 р.³³. Вона одружилася із Флором Яковичем Левицьким, який у 1870 р. обіймав посаду паламаря при церкві Преображення Господнього с. Харліївка Сквирського повіту. 1882 р. він з родиною був записаний при тій самій церкві, але вже вийшов у заштат. Сама Улянія Созонтівна була тоді просфорнею, якою стала у 1879 р. У 1886 р. вона згадується як удова дячка Левицького. З їхніх дітей відомі Таїсія (нар. бл. 1868–1869 рр., пом. 1902 р., дружина Івана Степановича Монастирецького і прабабуся історика С. І. Білоконя), Володимир (нар. бл. 1876 р.), Іван (нар. бл. 1879 р.) і Катерина (нар. бл. 1881 р.)³⁴.

Маріамна Созонтівна народилася близько 1851–1852 рр.³⁵. Вона одружилася з Григорієм Мельниківським, який у 1886–1899 рр. згадується на посаді дячка (псаломщика) церкви Різдва Пресвятої Богородиці в с. Липки Сквирського повіту³⁶. Він помер 1918 р., а Маріамна Созонтівна – наступного року. Про їхню дочку Ганну, яка вийшла за П'ятецького, С. І. Білокінь занотував: "... працювала «домоправителькою» в археолога Вікентія Хвойки. Вони жили на Братській вулиці в Києві. У «Фойки», як вона його називала, бабуся бачила кістяки під чохлами – вони висіли як пальта на вішалці”.

Марія Созонтівна народилася близько 1853–1854 рр.³⁷. Одружилася вона з Олексієм Івановичем Сисецьким, який у 1886 р. згадується як звільнений з духовного відомства дячок, у 1899 р. – як диякон при церкві св. архістратига Михаїла у с. Волиця Сквирського повіту³⁸. Згодом він був настоятелем церкви св. Івана Богослова в с. Люлинці Бердичівського повіту. Марія Созонтівна померла в Києві. С. І. Білокінь у даних про цю родину занотував: “Їхній син Петро спершу служив хористом у Маріїнському театрі в Пітері, потім українським попом у Трубіївці коло Андрушок”³⁹.

Гілка диякона Макара

Макар Венедиктович Словачевський згадується у 1915 р. заштатним дияконом при церкві Преображення Господнього в містечку Корсунь Канівського повіту⁴⁰. Зі статусу видно, що Макар у 1915 р. вже не служив через свій значний вік.

Його сином міг бути Антон Макарович Словачевський, який закінчив Коростишівську вчительську семінарію та з 1 вересня 1885 р. був народним учителем. 1 травня 1904 р. він обійняв посаду завідувача Райгородського

³³ Там само. – Спр. 7. – Арк. 270зв.; Спр. 15. – Арк. 279.

³⁴ Там само. – Спр. 21. – Арк. 257зв.; Спр. 2733. – Арк. 35зв.; Спр. 2524. – Арк. 269зв.

³⁵ Там само. – Спр. 7. – Арк. 270зв.; Спр. 15. – Арк. 279.

³⁶ Там само. – Спр. 21. – Арк. 257зв.; Спр. 178. – Арк. 59зв.

³⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 270зв.; Спр. 15. – Арк. 279.

³⁸ Там само. – Спр. 21. – Арк. 257зв.; Спр. 178. – Арк. 59зв.

³⁹ Про дочок о. Созонта, їхні родини і нащадків див.: *Білокінь С. І.* На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005. – С. 15–18.

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1137. – Арк. 54, 58зв.–59.

двокласного сільського училища у Черкаському повіті. У 1907 р. Антон клопотався щодо надання йому посади письмоводителя 2-ї Київської гімназії і при цьому отримав найкращі відгуки. У 1909–1910 рр. він був завідувачем Святошинського двокласного училища⁴¹.

Синоном Антона Макаровича і Варвари Степанівни, уродженої Петровської, був Микола Словачевський, який народився 26 лютого 1897 р. у с. Кожанка Васильківського повіту. 1 березня того ж року його охрестили в тамтешній церкві св. Миколая Чудотворця.

Біографію Миколи Словачевського викладено в листі, який написала, скоріше за все, його дружина Марія (подаємо мовою оригіналу): "... учився у 2-гій Київській гімназії. Коли вибухла 1-ша Світова війна у прискоренім темпі здає матуру, та вступає до царської армії, як «вольноопределяющийся». Знаю, що переходив якийсь кілька місячний вишкіл, але забула чи це було ще перед військом, чи потім. Знаю, що будучи у царській армії якийсь час перебував у Галичині, десь в околиці Тернополя.

Коли вибухла революція, вертає до дому, та вступає на Київський Університет у 1918 р.⁴². Далі бере участь у визвольних змаганнях, у ранзі хорунжого 3-го Інженерного куреня, 3-ї Залізної Стрілецької Дивізії. Переходить у 3 види тифу, і виснажений після тяжкої хвороби, опиняється у Польщі у таборі для інтернованих у Калиші.

Звільнений військовою владою на безтермінову відпустку, залишає табір у 1921 р. та переїздить до Варшави для продовження студій⁴³. Студіює на істор.-філософ. факультеті Варш. Універс. до 1924 р.⁴⁴, коли ізза тяжких

⁴¹ ДАмК. – Ф. 81. – Оп. 1. – Спр. 597. – Арк. 1, Ззв.; Памятная книга Киевской губернии на 1910 год. – С. 119.

⁴² Це засвідчує свідоцтво № 2839, видане 20 серпня 1918 р. за підписом проректора Університету св. Володимира. В документі міститься дозвіл вільного проживання у Києві та його передмістях і населених місцях Деміївці, Святошині, Верхній і Нижній Солом'янці, Шулявці, Пущі-Водиці й Боярці (дописано: "и во всех местах Украины и России"). Документ посвідчений печаткою Імператорського університету св. Володимира з гербом Російської імперії. 7 лютого 1918 р. його посвідчила Столична Державна Варга у Святошинському районі ("по Северной вул. будинок ч. 47"). Останнім свій підпис поставив комісар М. Леонов (на відбитку печатки видно композицію із серпа, молота і плуга та напис по колу "Высшая Школа Советск. Социал. Респ. Украины Киевск. Университет"). Всі документи щодо Миколи Словачевського і його родини, згадані тут і нижче, походять з власного архіву Юрія Словачевського. Дані з них використані завдяки листу до С. І. Білокона, надісланого Ю. Словачевським 26 травня 2006 р. з Аделаїди.

⁴³ Про це йдеться у посвідченні, виданому Миколі Словачевському 1 серпня 1921 р. за № 1567 Департаментом Православної Церкви Міністерства Ісповідань УНР. Окрім даних про батьків, народження і хрещення, у свідоцтві також є помітка, що Микола Словачевський був на той час неодружений. 30 липня Департамент Загальних Справ Міністерства Народної Освіти засвідчив, що Микола Словачевський був студентом 1-го курсу історико-філологічного факультету Київського університету.

⁴⁴ 29 листопада 1923 р. ректор Варшавського університету підписав посвідку про те, що Микола Словачевський є студентом філософського факультету. На посвідченні є

життєвих обставин, є змушений покинути науку, та шукати праці, щоб заробити на кавалок хліба. Спочатку працює на пошті, а потім вдалось йому улаштуватись керівником вексельового відділу, у канцелярії нотаря К. Гетлінгера при Варшавській Гіпотечі⁴⁵. На цій посаді він перебуває 13 років аж до приходу німців до Варшави⁴⁶.

Від 1940 до 1944 працює скарбником в Укр. Допомоговому Комітеті, та проводить адміністрацію кількох домів⁴⁷. При наближенні большевиків до Варшави, рятуючи своє життя залишає разом з дружиною⁴⁸, та сином⁴⁹, кордони Польщі, та після короткого перебування у Словаччині, переїздить до Німеччини. Тут з початку працює у хорі, співаючи, з рамені німецької установи, по робітничих таборах⁵⁰. З приходом амер. у 1946 р. працює у переходовому таборі УНРА, у Франкфурті⁵¹, а потім в ІРО у Буцбаху, аж до 1949 р., до часу виїзду до Австралії⁵².

Опинившись в Аделаїді, зразу включається до громадсь. та церковної праці. Довголітній член управи У.Г.П.А., а потім скарбник будови Народнього Дому, хорист громадського хору, дослужився звання почесного члена УГПА.

Покійний дуже любив спів. Ще будучи студентом, співає у студентському хорі, а у 1924 р. виїздить з хором Д. Котка, у турне по Польщі, а вже при німцях у хорі під керівництвом В. Божика об'їжджає Австрію, та Німеччину. Підчас свого довгого перебування у Варшаві майже без перерви співає у церковних хорах, а останні роки займає пост адміністратора Митрополичого Хору УАПЦ⁵³. На чужині, зараз після перекрочення кордону, у Жиліні, на Словаччині, організовується Митрополичий Хор, М. С. зразу ж стає його

відбитки штампа і печаток щодо пільгового проїзду трамваєм. На відбитку однієї з печаток видно дату дійсності пільгового проїзду – 15 листопада 1924 р.

⁴⁵ Містилася за адресою: вул. Капуцинська, 6.

⁴⁶ Микола Словачевський продовжував працювати в канцелярії Кароля Гетлінгера і на початку окупації Варшави. Це засвідчив сам К. Гетлінгер 17 лютого 1940 р., підпис якого був засвідчений 19 лютого. На посвідці є також німецька відмітка від 16 травня 1940 р. з підписом Тадеуша Щепанського.

⁴⁷ З цього періоду походить низка посвідчень Словачевських, виданих у Варшаві: Миколи – “Ausweis” від 23 березня 1941 р., два посвідчення Миколи і Марії – “Ausweis-Виказка” Українського допомогового комітету від 28 травня 1942 р. та “Arbeitsausweis” від 27 травня 1944 р. для Марії.

⁴⁸ Марія Словачевська, народилася 23 березня 1900 р. у Рашкові, православна.

⁴⁹ Юрій (Юрко) Словачевський, народився 3 березня 1931 р. у Варшаві, православний. 9 лютого 1946 р. Українська школа в Аугсбурзі видала посвідку про його навчання в навчальному році 1945/46.

⁵⁰ Про це свідчить посвідка, видана у Берліні 17 березня 1945 р.

⁵¹ У період після закінчення війни у Європі Микола Словачевський отримав 9 липня 1945 р. “Certifikation” Українського допомогового комітету, а 6-м серпня 1945 р. датоване свідоцтво його як члена Українського Червоного Хреста.

⁵² Про це йдеться в посвідці, датованій 14 квітня 1949 р.

⁵³ Марія Словачевська також брала активну участь в українському культурному житті. Про це свідчить недатований подячний лист Головної управи Українського центрального комітету (вул. Черняковська, 204, м. 25, Варшава).

членом. Опинившись в Аделаїді, з оснований Св. Михайлівської парафії, стає першим диригентом церковного Хору у цій парафії. Потім пару років провадить хор у Білоруський А.П.Ц., далі заступає диригентку у Св. Покров. парафії, та повнить функцію диригента у Св. Троїцький парафії. В наслідок втрати зору, та слуху, змушений покинути свою улюблену працю, але майже до кінця своїх днів, коли тільки краще почувався і міг бути у церкві – йшов на хори і помагав співати.

Можна сказати що вмер співаючи, бо ще на переддень своєї смерті, будучи вже непритомним, диригував і співав (заповідав слідууючу співанку). Останнє що це було “Величание”, ірмоси на 3-ій голос, та концерт “Господи услыш молитву мою”.

Я забула додати що покійний записався до Дивізії Гал. (не знаю дати) але з огляду на злий стан здоров'я був прийнятий тільки як запасний член у ранзі підпоручника. Посвідку його про це я знищила, коли прийшли американці. Не знаю, чи є десь тодішні списки. Член Союзу Комбатантів, ще з Варшави, нагороджений хрестами: Симона Петлюри, та Воєнним Хрестом, підвищений у поручники 23-го липня 1964 р.⁵⁴. Від 1953 до 1957 р. член Делегатури Державного Контролю, властиво й досі офіційно не відкликаний, член УНДС⁵⁵.

Помер Микола Словачевський 15 грудня 1969 р. та похований на цвинтарі Гельтенгам в м. Аделаїда (Австралія).

Сергій Білокин (Київ), Світлана Панькова (Київ), Євген Чернецький (Біла Церква). **Рід Словачевських.**

Статтю присвячено церковному роду Словачевських з Київської губернії, який належав до родинного кола Михайла Грушевського, Людмили Старицької-Черняхівської, Олександра Топачевського.

Ключові слова: духівництво, родовід, Київська губернія.

Сергей Билокин (Киев), Светлана Панькова (Киев), Евгений Чернецкий (Белая Церковь). **Род Словачевских.**

Статья посвящена церковному роду Словачевских из Киевской губернии, который принадлежал к семейному кругу Михаила Грушевского, Людмилы Старицкой-Черняховской, Александра Топачевского.

Ключевые слова: духовенство, родословная, Киевская губерния.

Serhii Bilokin (Kyiv), Svitlana Pankova (Kyiv), Yevhen Chernetsky (Bila Tserkva). **The Slovachevskys Kin.**

The paper highlights Slovachevskys' church kin from the Kyiv gubernia. The members of this kin were M. Hrushevsky's, L. Starytska-Cherniakhivska's, O. Topachevsky's families.

Key words: clergy, kin, Kyiv gubernia.

⁵⁴ Про ці нагороди та ранг поручника свідчить членська книжка Миколи Словачевського, видана 20 березня 1965 р. Союзом українських комбатантів Австралії.

⁵⁵ Ця біографія Миколи Словачевського на чотирьох сторінках походить з особистого архіву його сина Юрія. Вона не датована та не підписана, проте припускаємо, що її уклала вдова Миколи Словачевського Марія для публікації в одному з українських еміграційних видань.

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (*Kuiv*)

**РЕКОНСТРУКЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
АВТОРА “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ”
У КОНТЕКСТІ ЗМАЛЮВАННЯ НИМ ОБРАЗУ КНЯЗЯ:
ІСТОРІОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ**

Оскільки основними героями “Слова о полку Ігоревім” є представники найвищої в тогочасній Русі княжої соціальної верстви, оцінка автором поеми особистостей різних князів, їхньої діяльності та вчинків видається з історіософського штандпункту найкращим джерельним матеріалом, який зможе допомогти визначити його власну соціальну ідентичність.

Характеристики, якими наділяє автор “Слова” різних князів, є досить відмінними не лише за вміщеною в цих характеристиках інформацією, а й за позитивним, негативним чи нейтральним суб’єктивним відношенням, яке він у ту чи іншу характеристику вкладає. Якщо князь Ігор Святославович як головний герой поеми проходить червоною ниткою крізь усю її сюжетну лінію, ціла низка князів згадуються лише фрагментарно або декілька разів. Такі князі, як, наприклад, Олег Гориславович та Всеслав Брячиславович полоцький, виразно подаються як негативні герої твору. Натомість волинські і галицькі князі Інгвар і Всеволод Ярославовичі та Роман, Всеволод і Святослав Мстиславовичі отримують фрагментарну характеристику з виразною констатацією їхньої соціально-політичної орієнтації. Четвертою сюжетною лінією змальовані великий князь київський Святослав Всеволодович і галицький князь Ярослав Осмомисл, характеристики яких автором увібрані в метафоричні оповіді, відповідно, сну першого і сидіння другого.

Цілісний розбір трьох різнопланових за змістом поліперспективних подань представників князівської верстви, яких змальовує в своєму творі автор, на нашу думку, не лише сприятиме визначенню соціальної ідентичності самого автора, а й доповнить, у відповідності з методологією історіософії як науки¹, необхідними складовими його характеристику як людини, яка знається на військовій справі, що була основним фахом кожного давньоруського князя, і як політика найвищого рангу в середовищі тогочасної владної еліти. Завданням цієї статті є спроба авторів з’ясувати шляхом цілісного і поліперспективного історіософського аналізу соціальну ідентичність автора

¹ Див.: *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002. – С. 11–63.

в контексті аналізу різноманітних авторських характеристик головного героя твору (князя Ігоря), негативного героя твору (князя Олега Гориславовича) та відносно нейтрального героя (князя Романа Мстиславовича волинського і галицького).

§1. Поліперспективна характеристика автором “Слова” князя Ігоря Святославовича як головного героя поеми

Образ князя Ігоря – головного героя “Слова о полку Ігоревім” – втілює в собі, за задумом автора, типові риси феодальної верхівки Східної Європи останніх десятиліть XII – перших десятиліть XIII ст. Саме тоді руські князі воювали і вступали в політичні, дипломатичні й шлюбно-династичні стосунки одночасно і з євразійськими кочовими племенами, і з феодальними державами Європи. Як і всі володарі того часу, князь Ігор Святославович був не лише воїном, а й політиком – володарем, представником найвищої, князівської верстви у феодальній ієрархії того часу, і водночас людиною свого часу, характер якої формувався всіма обставинами розвинутого середньовічного суспільства руських князівств і власного становища в суспільстві. Для цілісного змалювання особистості князя Ігоря спробуємо піти за автором твору і охарактеризувати головного героя “Слова” в усіх трьох площинах: як князя-політика, як лицаря-воїна, як особистість.

1. Князь Ігор як політик. Характеризуючи Ігоря Святославовича як політика, автор насамперед зазначає, що він був володарем династичним – сином чернігівського князя Святослава Ольговича і внуком чернігівського і тмутораканського князя Олега Святославовича². Автор твору неодноразово підкреслює, що князь Ігор не лише син Святослава Ольговича, але й спадкоємець слави свого батька. Виходячи з династичного світогляду і принципу генерацій, поразки і невдачі Ігоря кладуть тінь на вчинки і здобутки його батька і діда³. Підкреслюючи цей династичний чинник при характеристиці князя Ігоря, автор поеми звертається навіть до певних містичних оцінок, на кшталт того, що своєю нерозважністю і недооцінкою противника князь Ігор Святославович як політик розбудив “приспане лихо” свого діда князя Олега Гориславовича⁴. Останній, як відомо, був князем-ізгоєм і неодноразово “відзначився” тим, що у домаганнях повернення собі чернігівського і тмутораканського престолу щоразу приводив із собою в рідну землю ворожі половецькі війська. Автор твору відзначає, що безперервні війни, які вів Олег, і особливо ті біди, які він заподіяв рідній землі приведенням у неї байдужих зайд-чужинців, неминуче кладуть і кластимуть свій відбиток на все “гніздо Олегове”, до якого належить і князь Ігор⁵. Хоч би яким хороб-

² Слово о полку Ігоревім / Пер. М. Рильського. – К., 1974. – С. 9, 11, 35.

³ Там само. – С. 35, 39.

⁴ Там само. – С. 35.

⁵ Там само. – С. 21.

рим це гніздо було, – зазначає автор, – воно буде за “кривду Олегову” все одно покаране⁶.

Разом з тим, образ князя Ігоря як політика в цьому містичному обрамленні не є зовсім безнадійним, оскільки слава його батька – князя Святослава, який був грозою для половців і неодноразово розбивав їхні війська, полонивши навіть одного з найбільш значних половецьких каганів – Кобяка, також поширюється й на Ігоря Святославовича. Автор зазначає, що своїми перемогами Святослав Ольгович “приспав” божу кару, або прокляття, що тяжіло над дідом Ігоря Олегом Гориславовичем⁷. Будучи розділеним між кривдою діда і правдою батька, князь Ігор Святославович не лише, за задумом автора, зданий сам на себе, але й може поглибити першу або примножити другу.

У цьому контексті автор, очевидно, подає характеристику князя Ігоря на початку твору, коли зазначає, що хоче написати “скорбну повість про Ігорів похід, Ігоря Святославовича”⁸. Виявивши таке бажання, автор навіть не згадує в першому рядку поруч зі словами “скорбна повість про похід” імені батька князя Ігоря, славного своїми перемогами над грабіжниками землі руської половецькими кочовиками. Лише в другому рядку, маючи на увазі весь задум своєї повісті, у якій князь Ігор Святославович змальований не лише переможеним та нерозважливим політиком, але й досить суперечливою особистістю, насамперед в галузі цієї ж політики, автор називає головного героя повним руським іменем з традиційною додачею по батькові – Ігорем Святославовичем.

Знову ж таки на початку твору, де автор зазначає, що “Ігор цей, славен князь, міццю розум оперезав, мужністю сердечною нагострив”⁹, він не згадує імені його батька, який був не лише талановитим полководцем, а й розумним та виваженим політиком, оскільки політик не тільки не має права огортати силою розум, які повинні діяти і співіснувати поруч одне одного, а й не має права діяти лише за велінням серця, якщо він себе вважає політиком, а не шибайголовою. У цих рядках князь Ігор постає лише як “Ігор, Олега внук”¹⁰, чим автор і завершує свою характеристику. Отже, у справі започаткування і проведення походу внук Олега виявляє сердечне звитяжне устремління і “загортає розум у міць”. Проте оскільки згодом князь Ігор виявляє себе досить неоднозначно, зокрема під час перебування у полоні, автор вже неодноразово вдається до йменування його повним іменем – Ігор Святославович.

Окрім династичного чинника й відповідальності князя Ігоря за вчинки своїх батька і діда, автор твору при характеристиці Ігоря Святославовича постійно підкреслює той факт, що як політик останній змушений діяти у

⁶ Там само. – С. 27.

⁷ Там само. – С. 35.

⁸ Там само. – С. 9.

⁹ Там само. – С. 11.

¹⁰ Там само.

двох площинах: 1) площина європейська, оскільки він був одружений з Яро-славною, донькою могутнього галицького князя Ярослава Осмомисла, який воював з уграми, поляками і предками литовців – племенами ятвягів¹¹; 2) площина євразійська, бо з тих чи інших міркувань допустив, чи змушений був допустити, одруження свого сина Володимира Ігоревича з донькою половецького хана Кончака¹².

2. Князь Ігор як лицар. Західноєвропейському етимологічному розумінню слова “рицар”, яке трактувалось на персональному рівні завжди дwoяко (на рівні фактичної ситуації і на рівні правових взаємин з народом)¹³, князь Ігор відповідав уповні. Як відомо, на рівні фактичної ситуації людину називали рицарем (по-французькому *chevalier* – вершник), коли вона воювала верхи на коні, в повному озброєнні¹⁴. Проте лише бути навченим воювати на коні в повному озброєнні на рівні фактичної ситуації для ідентифікації себе з лицарським станом було недостатньо, бо надзвичайно велике значення мала друга сторона медалі – отримання лицарської підготовки у вихованні майбутнього воїна як лицаря з самого малку. Повторюючи давнє прислів'я каролінзької доби, один німецький поет сказав так: “Той, хто до дванадцяти років навчається в школі, жодного разу не сівши в сідло, той годиться лише у священники”¹⁵.

Лицар до 12 років вже мав засвоїти основи своєї професії – володіти мечем, конем, прийомами фехтувального мистецтва тощо і вправлятися у них в усьому своєму подальшому житті. Проте і цих обох боків медалі для трактування того чи іншого воїна як лицаря на рівні фактичної ситуації було недостатньо, тому що це лицарське виховання до 12 років лицар-підліток мав отримати в родині від таких самих, як він, дорослих лицарів або, якщо останні загинули на війні, від інших лицарів, до яких його віддавали на виховання. У часи написання “Слова о полку Ігоревім” – у XII–XIII ст. найвідоміші лицарські королі – в 1140 р. король Роджер II Сицилійський, у 1152 і 1187 рр. король Фрідріх Барбаросса, в 1234 р. арагонський король Яків Перший, у 1294 р. граф Провансу Карл Другий офіційно визнали “за легітимного лицаря” лише такого, чиї предки були лицарями до нього, і розпорядилися приймати в лицарський орден лише нащадків лицарів. Князь Ігор, як відомо, був нащадком лицарів, отримав змалку лицарське виховання від лицарів і воював верхи на коні, в повному озброєнні, тобто підпадав під вищезазначені характеристики лицаря.

На рівні правових взаємин з народом, якого він зобов'язаний захищати, князь Ігор так само відповідав лицарському кодексові свого часу, що зобов'язував лицаря, як оборонця, вести народ у тому напрямку, який йому відкри-

¹¹ Там само. – С. 47.

¹² Там само. – С. 71.

¹³ Блок М. Феодальне суспільство. – К., 2002. – С. 324.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 304.

вається і який він сам обирає. Як відомо, вельми ортодоксальний іспанський “Орден лицарства” стверджував, що лицарів слід шанувати понад усіх інших людей, окрім священнослужителів¹⁶. Не менш відомий середньовічний роман “Ланселот” так само прямо стверджував, що “над народом має сидіти лицар. І так, як ото підострожують коня, і той, хто сидить на ньому верхи, веде його, куди йому заманеться, так лицар повинен вести народ у тому напрямку, який сам обере”¹⁷, тобто вбачав у конях, на яких лицарі їздять верхи, символ народу, що його тримають “у законній покорі”. І тут, на рівні правових взаємин з підданими свого князівства, князь Ігор обороняє їх від “поганих”, бо “він міццю розум оперезав, мужністю сердечною нагострив, ратного духу наповнився та й повів свої полки хоробрії на землю половецьку, за землю Руську”¹⁸.

Як лицареві князю Ігорю перш за все, як подає його образ автор, притаманна низка суто лицарських якостей – неабияка відвага, стремління до відкритого бою, готовність або перемогти, або загинути¹⁹. Літописець неодноразово підкреслює ратний дух, міць та мужність князя Ігоря, його відвагу; аби лише не повертатися додому без перемоги, він ладен іти назустріч смерті²⁰.

Лицарська дружина князя Ігоря також була вихована в традиціях європейського лицарства того часу, оскільки вона воювала не заради грошей і майна, як воїни-найманці, воїни-торгівці і воїни-професіонали, якими здавна оперували східні королівства²¹, князівства, емірати і султанати і які з’являються у європейських монархіях лише в XV ст.²², а, як підкреслює автор “Слова”, – “заради своєї честі і князевої слави”²³. Власна честь лицаря і слава князя були невіддільні у світогляді як самого князя, що був першим воїном, так і кожного його дружинника.

3. Князь Ігор як особистість. Князь Ігор мав досить суперечливий характер і поєднував у ньому як позитивні, так і негативні якості для володаря, так і для лицаря риси вдачі. Розглянемо тут особистісні характеристики князя Ігоря, як їх подає автор “Слова”, насамперед з точки зору його відповідності титулу князя – володаря свого князівства, оскільки його лицарські якості ми розглянули в попередньому параграфі.

¹⁶ Lull Raimon. Libro de la orden de Caballeria // Etude bibliographique et historique sur Symphorien Champier. (Trad.fr. dans P.Allut., ed. J.P. de Luanco). – Lyon, 1859. – Ch. 1. – §9.

¹⁷ Ibidem. – Ch. IV. – §11.

¹⁸ Слово о полку Ігоревім. – С. 11.

¹⁹ Там само. – С. 15.

²⁰ Там само. – С. 11, 15.

²¹ Наприклад, наймані воїни арсії у Хозарському каганаті в VI–VIII ст. н. е., яких розбив у декількох битвах клиновим ударом своєї варязько-руської дружини київський князь Святослав. Див.: *Кёстлер Артур*. Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и её наследие. – СПб., 2001.

²² Див.: *Говард Майкл*. Війна в європейській історії. – К., 2000.

²³ Слово о полку Ігоревім. – С. 19.

У негативному плані князя Ігоря як володаря насамперед характеризують поспішність, гарячкуватість, необдуманість до кінця своїх дій, відсутність глибокого й всебічного аналізу ним ситуації, молодеча зухвалість. Автор не раз зупиняється на цих рисах, називаючи їх то “нетерплячістю”, то “буйною відвагою”²⁴. Це виявилось, насамперед, у тому, що князь Ігор, знаючи, що його батько заборонить необдуманий похід проти половців, але над усе бажаючи ратної слави, не узгодив з ним своїх дій у такій серйозній справі. Своєю поспішністю заради примарної і швидкої слави, нездатністю проаналізувати наперед силу противника і свою військову підготовленість і, внаслідок цього, поразкою князь Ігор не лише занапастив і власну славу, і славу перемог свого батька, але й поклав на полі бою свою дружину, тобто показав себе не гідним бути володарем свого князівства, військову силу якого він своїми необдуманими діями знищив. Позитивними рисами князя Ігоря як володаря слід назвати не лише наполегливість у досягненні мети і відсутність забобонності (за автором “Слова”, князь Ігор веде свою лінію, незважаючи на жодні зловісні природні прикмети)²⁵, але й притаманні йому в екстремальній ситуації твердий розрахунок і зваженість. Останнє насамперед проявилось у ситуації перебування князя Ігоря у полоні. Він не лише підготував собі продуману втечу, вступивши в союз з половцем Овлуром, а й залишив у полоні одного зі своїх синів – Володимира Ігоревича, знаючи, що погано йому там не буде, оскільки Ігор заздалегідь домовився з половецьким ханом Кончаком про шлюб Володимира з ханською донькою²⁶. Хоча гарячковість і бажання слави взяли гору у всій справі володарювання князя Ігоря, він не зневірився після поразки, а зумів, як потомствений воїн і представник роду Ольговичів, низка членів якого вже були одружені з половецькими хатунями, виявити далекоглядність в екстремальних умовах.

§2. Змалювання автором “Слова” князя Олега Гориславовича – діда князя Ігоря – як уособлення “приспаного лиха”

Дід головного героя твору князя Ігоря Святославовича – чернігівський князь Олег Гориславович ніби незримо супроводжує, за задумом автора твору, всі діяння князя Ігоря та його соратників – також нащадків князя Олега. Характеристики, якими наділяє князя Олега автор “Слова”, не лише дають нам можливість встановити симпатії і антипатії самого автора, а й сприяють у визначенні соціальної ідентичності автора твору.

Уже на початку твору автор зазначає, що Ігор є внуком Олега, і називає всіх князів – учасників походу “Олеговим хоробрим гніздом, яке не вродилось ні від кого кривду терпіти”²⁷. Під імовірними кривдниками автор має

²⁴ Там само. – С. 41.

²⁵ Там само. – С. 15.

²⁶ Там само. – С. 65, 71.

²⁷ Там само. – С. 11, 21.

на увазі як самих руських князів іншої, не Олегової гілки, яких називає в дусі тогочасної метафоричної мови соколами і кречетами, так і в першу чергу половців, яких порівнює з чорними воронами, тобто з птахами, які живляться мертвим людським тілом²⁸. Автор неодноразово підкреслює хоробрість князів Ольговичів, тобто не лише не відмовляє в хоробрості їхньому пращурові Олегові, яка примножилась у його нащадках, але й зазначає, що Олег, як і його нащадки, був готовий воювати з князями-конкурентами в боротьбі за владу та, якщо потрібно, і з половецькими племенами. На цьому невеликий позитив, який авансує князю Олегові Гориславовичу автор твору, закінчується. Далі йде цілковито негативна характеристика; вона починається з того, що після того, як минулися літа Ярослава Мудрого, саме Олег був одним з головних ініціаторів численних міжусобних війн між руськими князями, саме він “мечем незгоду кував, стріли розсівав по землі”²⁹. У “Слові о полку Ігоревім” дід Ігоря, внук Ярослава Мудрого, князь Олег є чи не найбільшим злом не лише тому, що в боротьбі за князівський престол вів численні війни, а насамперед тому, що, ведучи ці війни, приводив на Русь чужинців – половців, які завдавали русичам багато лиха. Автор “Слова” виразно протиставляє князеві Ігорю, який б’ється не на життя, а на смерть з ворогами – половцями, образ цілком іншого князя – Олега Святославовича, який, відвойовуючи батьківську вотчину, привів на рідну землю половців. Цим самим він не лише зажив собі поганой слави “сіятеля усобиць”, а й навіть осудливого наймення “Гориславович”³⁰. Автор зазначає, що князя Олега, який наводив на Русь половців, мусили стерегтися як син Ярослава Мудрого князь Всеволод, що, князюючи у Чернігові, пильно стежив за підготовкою до походу на це місто князя Олега, якого він вигнав з Чернігова в 1077 р., так і син Всеволода – Володимир Мономах. Останній, якого батько в 1078 р. посадив замість себе на чернігівський престол, весь час боявся, що проти нього виступить зі своїми половцями князь Олег. Тому він, як передає автор твору, “у Чернігові уші собі щоранку затикав”³¹, тобто замикав чернігівські міські ворота навіть на день, закладаючи дерев’яні бруси-засуви в “уші” – спеціальні діри в стояках або у стінах. Звинувачує автор “Слова” Олега Гориславовича і в загибелі онука Ярослава Мудрого, князя Бориса Вячеславовича, який був союзником Олега і в 1078 р. напав з останнім і з половцями на Русь, намагаючись перемогти Всеволода, що вигнав князя Олега з Чернігова. Автор зазначає, що Борис Вячеславович був “молодим відважним князем”, який загинув “за кривду Олегову”³².

Дуже важливим для встановлення насамперед соціальної ідентичності автора твору є усвідомлення ним, що саме “за Олега Гориславовича сіялись-

²⁸ Там само. – С. 27.

²⁹ Там само. – С. 25.

³⁰ Там само. – С. 27.

³¹ Там само.

³² Там само.

росли усобиці, гинули внуки Дажьбогові, в княжих чварах віку позбавлялися”³³. Хто ж такий був Олег Гориславович, якому судилося, як зняряддю, відкрити нову епоху в історії Київської Русі – епоху смут і розбрату, що врешті-решт і призвели її до загибелі?

Олег Святославович – дід Ігоря, внук Ярослава Мудрого, князь тмутораканський і чернігівський, був третім сином чернігівського князя Святослава Ярославовича і невідомої на ім’я сестри трірського єпископа Бурхарда. Він народився приблизно наприкінці 50-х років XI ст. у Чернігові. Перша поява Олега Святославовича на політичній арені датується 1076 р., коли батько князя Олега – великий князь київський Святослав послав його разом з Володимиром Мономахом на чолі війська допомагати своєму союзникові – польському королеві Болеславу Сміливому у війні останнього з чеським королем Воротиславом³⁴. Після смерті свого батька у 1076 р. Олег Святославович став князем у Володимирі на Волині. Цей князівський стіл він отримав у “пожалування” від великого київського князя Всеволода Ярославовича. Проте князував у Володимирі Олег лише рік, оскільки вже в 1077 р. великокнязівський київський стіл посів особистий ворог Олегового батька Святослава – князь Ізяслав Ярославович. Пам’ятаючи, що саме Святослав позбавив його престолу і вигнав з Києва ще в 1073 р., Ізяслав вирішив помститися синові Святослава – Олегові. Молодого князя було позбавлено володимирського княжого столу, і, не одержавши взамін втраченого жодної іншої вотчини, Олег Святославович став князем-ізгоєм, тобто князем безземельним і позбавленим права на будь-яке місто чи волость. Олег ще сподівався стати князем у Чернігові, оскільки це місто разом із землею одержав, згідно із заповітом Ярослава Мудрого, у 1054 р. собі у вотчину батько Олега – князь Святослав. Проте Чернігів посів Всеволод Ярославович, і Олег, отримавши фіаско у спробах повернути собі князівський стіл мирним шляхом – шляхом переговорів, 1078 р. знаходить собі притулок у Тмуторакані³⁵.

На той час у Тмутораканському князівстві перебував ще один князь-ізгой – Борис, який був сином смоленського князя В’ячеслава Ярославовича. Олег, заручившись підтримкою Бориса, вирушив разом із половецькими ордами із Тмуторакані до Чернігова. Тим самим вперше в історії Руської держави у міжкнязівські війни було залучено половців. Піонером такого демаршу став князь-ізгой Олег Святославович, за яким в “ознаменування” цього, подібного до Геростратового, вчинку, автор “Слова” закріпив назву “Гориславович” – людина, слава якої пов’язана з горем для інших³⁶.

Битва Олега і Бориса, на чиему боці виступили чужинці-половці, проти чернігівського князя Всеволода Ярославовича відбулася 26 серпня 1078 р. на

³³ Там само.

³⁴ *Котляр М. Ф.* Історія України в особах. – К., 1996. – С. 132.

³⁵ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1991. – Т. 1. – С. 56.

³⁶ Слово о полку Игореве // Изборник: Сборник произведений литературы Древней Руси. – М., 1969. – С. 200.

річці Сожиці. Про результати цієї битви повідомляє літопис, зазначаючи, що Олег і Борис з половцями, які “много зла совершивши”, вигнали Всеволода з Чернігова³⁷. Всеволод звернувся по допомогу до свого брата – великого київського князя Ізяслава Ярославовича, який, об’єднавши свою дружину із Всеволодовою, вирушив разом з останнім проти Олега, Бориса і половців. Противники зійшлися на полі бою в урочищі Нежатиній ниві (поблизу сучасного Ніжина) 3 жовтня 1078 р.³⁸. На самому початку битви загинув Борис В’ячеславович, а згодом загинув і великий київський князь Ізяслав³⁹. Втративши обох полководців, дружини продовжували битися, і чаша перемоги поступово схилилася на бік Всеволода. Олег зазнав поразки і змушений був знову рятуватися втечею до Тмуторакані⁴⁰.

Уже наступного 1079 р. Олег Гориславович разом з братом Романом Святославовичем здійснив повторну спробу заволодіти батьківською спадщиною, проте знову зазнав поразки. Рятуючись у Візантії від гніву князя Всеволода, Олег не врахував тодішньої візантійської політики, яка шанувала шлюб князя Всеволода з Марією – донькою візантійського імператора Константина IX Мономаха. Олег був ув’язнений імператором і зісланий на острів Родос у Середземному морі, де провів чотири роки⁴¹. У 1083 р. Олег повернувся до Тмуторакані, вигнавши звідти Давида Ігоревича і Володимира Ростиславовича, таких же князів-ізгоїв, як і він сам. У Тмуторакані Олег Святославович княжив понад 10 років – до 1093 р., коли в Києві помер великий київський князь Всеволод Ярославович. Київський княжий стіл посів Святополк Ізяславович, а Володимир Мономах подався княжити до міста Чернігова, яке князь Олег усі ці роки продовжував вважати своїм.

За 10 років Тмутораканського князювання Олег Святославович ще більше зблизився з половцями, будучи єдиним серед південноруських князів, який ухилився від війн і сутичок з кочовиками. Окрім того, після смерті своєї дружини візантійки Феофано Олег одружився з донькою сильного половецького хана Осолука. Це забезпечило йому нову і ще міцнішу підтримку половців у боротьбі за чернігівський стіл.

У 1094 р. Олег Гориславович на чолі половецьких полчищ виступив походом на Чернігів. Після нетривалої облоги, у результаті якої було спалено передмістя й монастирі, Олег Святославович оволодів містом, надавши союзникам-половцям право на пограбування Чернігівської землі.

Союз Олега Святославовича з половцями проти руських князів тривав і після його утвердження на чернігівському столі. Він і надалі відмовлявся брати участь у спільній боротьбі руських князів з половецькими ханами. На

³⁷ Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – С. 199.

³⁸ Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 86.

³⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – С. 139.

⁴⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 56.

⁴¹ Котляр М. Ф. Історія України в особах. – С. 134.

запрошення прибути до Києва для обговорення заходів, пов'язаних зі спільною обороною Русі, яку провадили Святополк Ізяславович і Володимир Мономах, Олег надіслав обом князям різку відмову⁴². Союзники вирішили застосувати проти Олега силу, виступили наприкінці літа 1096 р. на Чернігів і вигнали звідти Олега.

Після поразки під стінами Чернігова князь-ізгой вирушив до Муромо-Рязанської землі, яка колись також належала його батькові. Син Володимира Мономаха, князь Ростово-Суздальської землі Ізяслав Володимирович вирушив йому назустріч і зазнав поразки, сам загинувши в битві з Олегом. Інший син Володимира Мономаха Мстислав, згодом прозваний Мстиславом Великим Гаральдом (останнім іменем його прозвала мати – донька англосаксонського короля Гаральда Гіда, дружина Мономаха), виступив разом зі своїми новгородцями проти Олега і у битві на річці Колокша завдав поразки війську князя-ізгой.

Майже рік Олег Святославович знову перебував без волості. Проте, приїхавши на запрошення Мономаха на Любецький з'їзд, він дав обіцянку не приводити на землю руську половців і не “сіяти смуту” і отримав у володіння Новгород-Сіверську землю та Курське князівство⁴³.

Любецький з'їзд і дана на ньому обіцянка, втрата Чернігова та отримання від Мономаха нової вотчини, а можливо, й інші, невідомі нам, причини зумовили різку зміну у поглядах Олега Святославовича на Русь, половців і своє місце в тогочасних міжетнічних відносинах довкола руських князівств. В останні роки свого життя він навіть брав участь у загальноруських кампаніях проти половців, зокрема в поході руських князів у 1107 р. до половецького степу. Востаннє ім'я князя Олега згадується в джерелах під 1115 р., коли князь-ізгой помер. Від його імені гілка чернігівських князів стала найменуватися Ольговичами.

Автор “Слова о полку Ігоревім”, свідомий вищевикладеної в цілому зловісної ролі Олега в історії Київської Русі як держави, завершує свою характеристику князя-ізгой тим, що зазначає, як саме за князя Олега “в землі Руській не так ратаї гукали-покликали, як ворони крякали-кричали, за трупи перекір маючи, чорні галки одна одну кликали, на поживу вилітаючи в поле”⁴⁴. Саме тому, провівши необдуманий і непередбачений похід, який у результаті знову привів на ослаблену Русь половецькі полчища, погубивши власне військо і попавши у полон, князі Святославовичі Ігор та Всеволод розбудили Олегове “лихо недобре, що приспав був отець їх, Святослав грізний великий київський”⁴⁵.

Отже, князь Олег Гориславович був ізгоєм у повному розумінні цього слова, чоловіком половецької хатуни і зятем половецького кагана, князем,

⁴² Толочко П. П. Київська Русь. – С. 88–89.

⁴³ Там само. – С. 91.

⁴⁴ Слово о полку Ігоревім. – С. 27.

⁴⁵ Там само. – С. 35.

який, задля реставрації своєї влади у своїх, а також і в не належних йому князівствах, не гребував приведенням у власну землю її ворогів і розорителів – чужих тюркомовних кочових половецьких племен зі своїми порядками та уявленнями про спосіб життя, суспільство і мораль. Усе це знав за князя Олега Гориславовича Боян, піснетворець давній, який, за словами автора “Слова”, творив у часи Олега і навіть знав ще й Ярослава Мудрого⁴⁶. Саме за переказами Бояна, автор, який, судячи з твору, є сучасником князя Ігоря Святославовича, подає вищевикладену характеристику Олега, що жив значно раніше. Ця характеристика, окрім зазначеної хоробрості та готовності воювати за свої права, притаманних Олегові, у автора “Слова” в цілому є вкрай негативною.

§3. Характеристика галицько-волинського князя Романа Мстиславовича як представника осібної від київських та чернігівських князів регіональної лінії

Сильний волинський, згодом галицько-волинський князь Роман Мстиславович – син Мстислава Ізяславовича, князя київського, у тексті “Слова о полку Ігоревім” згадується лише двічі. Проте обидві згадки є для нас надзвичайно важливі. Одна згадка стосується ворогів, яких доводилося здолати Роману Мстиславовичу; серед них перераховуються половці, литва, ятвяги, “країна гунська”, тобто варварська, поганська⁴⁷. Друге повідомлення описує бойовий обладунок Романа Мстиславовича, у який входять “шоломи латинські” і “списи лясські”⁴⁸. З цих інформацій бачимо, що автор “Слова” орієнтувався не лише в політиці князів Ігоря та Олега, а й у ратних справах і напрямках тогочасної політики регіональних Галицького та Волинського князівств. Розглянемо ці згадки більш детально з нашими коментарями.

Перша з цих згадок, як зазначалося, стосується ратної слави Романа Мстиславовича з переліком усіх ворогів, з якими йому доводилося воювати. Автор “Слова” пише, що Роман Мстиславович як воїн на відміну від того ж князя Ігоря керується насамперед розумом, а не емоціями і молодечою звитягою, бо “мисль одважна покликає його розум на діло”⁴⁹. Під ділом він, як впливає з подальшого пояснення, розуміє військову славу й бойові звитяги князя, який “високо плаває в подвигах ратних, як той сокіл на вітрі ширяючи”⁵⁰.

Це образне порівняння князя Романа з ширяючим соколом свідчить про обізнаність автора з ратними шляхами Романа Мстиславовича, якому доводилося міряться силами з різноманітними ворогами, і східними, і західними. Як відомо, свій бойовий шлях князь Роман розпочав у 1168 р., посівши

⁴⁶ Там само. – С. 71.

⁴⁷ Там само. – С. 49.

⁴⁸ Там само. – С. 51.

⁴⁹ Там само. – С. 49.

⁵⁰ Там само.

новгородський стіл⁵¹. За два роки князювання у Новгороді князь вів війну з володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським та його сином Мстиславом. Він спалив разом з новгородцями місто Торопець, що належало Боголюбському⁵², та провів 25 лютого 1170 р. вдалу оборону Новгорода від дружин Андрія Боголюбського та його сина, яка завдала великої шкоди військам нападників⁵³.

Період князювання у Володимирі на Волині (1170–1187), як і перший період князювання в Галичі (1187–1188) промайнули для князя Романа Мстиславовича досить мирно, якщо не брати до уваги різноманітних політичних баталій та інтриг, у яких він мусив бути так чи інакше задіяним. Після захоплення угорським королем Белою III у 1188 р. Галича князь Роман повертається до Володимира і веде довгу війну зі своїм тестем Рюриком Ростиславовичем – батьком своєї дружини Предслави. Князь Рюрик, як відомо, 9 разів посідав великокиївський стіл (1173, 1176, 1180–1181, 1194–1201, 1203, 1204, 1205–1206, 1206–1207, 1207–1210) і кохався у політичних інтригах. Одинадцять років Роман Мстиславович спрямовує зусилля головним чином на розв'язання усобиць всередині Київської землі, підносить свій владний авторитет, посилює власну позицію у Володимирі і, нарешті, використавши сприятливу для себе ситуацію смерті у 1199 р. Володимира Ярославовича – останнього князя галицької династії, посідає цього ж року жаданий галицький стіл⁵⁴.

Шестирічне князювання Романа Мстиславовича (1199–1205) у створеному ним шляхом об'єднання Галицького і Волинського князівств новому державному утворенні – Галицько-Волинській державі якраз і позначене його основними перемогами над ятвягами – предками сучасних литовців, з одного боку, і половцями, з іншого, про які згадує синхронно автор “Слова о полку Ігоревім”. Можна припустити, що боротьба з північними і південними варварами – ятвягами і половцями була закономірним наслідком зовнішньої політики князя Романа, скерованої на протидію процесові дроблення руських земель і на зміцнення нового державного об'єднання⁵⁵.

Автор “Слова” згадує, що Роман Мстиславович дуже успішно воював і проти половців, і проти ятвягів. Як відомо, в середині XII ст. відбулося нове посилення половців, які повертаються знов до межі Києва і Переяслава (звідки їх відкинув тимчасово Володимир Мономах та його син Мстислав), перекивають Грецький, Соляний (Кримський) і Залозний (на Дунай) торгові

⁵¹ Літопис Руський. – К., 1989. – С. 294.

⁵² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 14.

⁵³ Літопис Руський. – С. 298.

⁵⁴ Головки О. На чолі об'єднаного князівства: загадкові та невідомі сторінки біографії князя Романа Мстиславовича // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 93.

⁵⁵ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1995. – С. 110.

шляхи. Вони безпосередньо заважали економічній політиці новоствореного централізованого князівства. Ще будучи волинським князем, Роман Мстиславович у 1197 р. допоміг Візантійській імперії відбити напад половців, якій останні тоді загрожували, перебуваючи в союзі з болгарами. Маючи досвід боротьби зі степом, Роман Мстиславович проводить у 1202 та 1204 рр. два самостійних походи проти половців і щент їх двічі розбиває⁵⁶.

Внаслідок успішного розбиття князем Романом половців було визволено багатьох невольників та здобуто багату здобич. Посмертна похвала князеві Роману в Галицько-Волинському літописі так оспівує його боротьбу з половцями: “Він переміг усі язичницькі народи мудрістю свого розуму, слідуючи заповідям Божим: кидався на поганих, мов лев, лютий був, мов рись, винищував їх, мов орел, наслідував діда свого Мономаха, котрий погубив поганих ізмаїльтян, що зветься половцями”⁵⁷. Показ значення перемог галицько-волинського князя над половцями отримав своє відображення і в подальшій літописній традиції. Так, літописець, описуючи успішний похід на Литву в 1251 р. синів князя Романа – князів Данила та Василька Романовичів, повідомляє, що вони “наслідували путь отця свого, великого князя Романа, що вигострив був зуби на поганих, як той лев, і яким половці дітей страхали”⁵⁸.

Майже одночасно з походами на половців Роман Мстиславович проводить походи на литву, розбиваючи племена ятвягів. Як відомо, узбережжя Балтійського моря між ріками Віслою і Німаном, на північ від кордонів Галицько-Волинського королівства, було здавна заселено розрізненими литовськими племенами. Ці племена знаходились до середини XII ст. на первісній стадії розвитку, були поганями і не знали писемності. В очах західноєвропейського культурного світу і в очах культурного світу Давньої Русі того часу вони були варварами, “тобто належали до країн гунських”. Наприкінці XII ст. найбільш войовничі з цих племен – ятвяги і пруси, просуваючись на південь і схід, увійшли в контакт з Мазовецьким князівством, яке ввійшло згодом до складу Польської держави, а за ним – з Галицько-Волинським князівством.

Перший з походів Романа Мстиславовича на ятвягів відбувся 1196–1197 рр.⁵⁹. Як зазначає М. Грушевський, у польського хроніста XVI ст. М. Стрийковського можна знайти свідчення про перемоги Романа над литвою: він використував литовських полонених у тяжких хліборобських роботах, змушуючи їх тягти плуга замість волів⁶⁰. У фольклорних джерелах навіть збереглася приказка, наче якийсь невольник литвин, що навчився руської мови, примовляє, тягнучи плуга: “Ой! Романе-Романе, лихим лихом живеш – лит-

⁵⁶ Там само. – С. 112.

⁵⁷ Літопис руський. – С. 365.

⁵⁸ Там само. – С. 366.

⁵⁹ Там само. – С. 327.

⁶⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 16.

вою ореш!”⁶¹. В інших фольклорних джерелах – билинах маємо інформацію про жорстоку розправу Романа над полоненими ворогами – литовськими вождями (королевичами)⁶².

Свідчення того, що Роман Мстиславович виступає в джерелах грізним та сильним володарем, яким, з одного боку, залякують своїх дітей половці, і який, з другого, оре литвою, чітко вказує нам про поєднання автором “Слова о полку Ігоревім” двох факторів в єдиній концепції північних (ятвяги) і південних (половці) варварів. Така ситуація могла бути лише в період князювання Романа Мстиславовича, десь наприкінці XII – на початку XIII ст. У пізніший період ятвяги вже не були варварами, а їхній князь Міндовг – сучасник Данила Галицького – навіть коронувався. Місця “Слова”, присвячені Романові та його війнам з половцями і ятвягами, дають нам можливість визначити не лише соціальну ідентичність літописця, що є завданням усього цього розділу, але й час написання самого твору. Можна з упевненістю стверджувати, що “Слово о полку Ігоревім” було створене після 1185 р. (саме тоді відбувся похід Ігоря Святославовича на половців) і до 19 червня 1205 р. (час загибелі Романа Мстиславовича у битві під Завихвостовим). Ані до цього двадцятиліття, ані після нього не було такої ситуації, щоб литва і половці були погани *par excellence*.

Друга згадка про Романа Мстиславовича дає нам інформацію про те, що автор “Слова” непогано орієнтувався і у польських та латинських (римських) справах політики галицько-волинського князя. Відомо, що православний галицький князь мав контакти з Ватиканом в особі папи Інокентія III (1198–1216), а в польських справах орієнтувався взагалі наче риба в воді. Очевидно, саме з огляду на давні союзи та усі переплетіння політики Романа Мстиславовича з польськими католицькими князями, папа, враховуючи також перемоги князя над ятвягами, тими ж поляками, половцями і уграми, надіслав до нього послів, намовляючи на латинство та обіцяючи королівський вінець і допомогу святого Петра у подальших завоюваннях князя.

Князь Роман, як повідомляють дослідники, відмовився від цієї допомоги, оскільки не жадав примножувати свої володіння іншою ціною, аніж звична для нього військова справа – “якоже отцы наши и деды размножили землю русскую”⁶³. Джерела, згадуючи про посольство папи Інокентія III до Романа Мстиславовича, називають навіть ім’я легата – кардинал Григор⁶⁴. Взагалі інформація про ці контакти, а також про відомий факт, що сам Роман іменував себе королем Руським⁶⁵, могла з’явитись у джерелах як підґрунтя для “освячення” більш давньою традицією коронування сина Романа

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. – С. 17.

⁶³ *Татищев В. Н.* История Российская. – М.; Л., 1964. – Т. 3. – С. 162.

⁶⁴ *Лужницький Г.* Українська церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія, 1954. – С. 104.

⁶⁵ *Татищев В. Н.* История Российская. – С. 257.

Мстиславовича – князя Данила Романовича Галицького папським нунцієм у 1253 р. у Дорогичині. Очевидно, авторові “Слова”, який визначає Романову політику як таку, що робиться “під шоломами латинськими”, було також відомо, що православний князь, вибудовуючи різні поліперспективні напрями свого військово-стратегічного бачення, пожертвував 30 марок на розбудову католицького собору святого Петра у місті Ерфурті у Тюрингії. Принаймні, в Ерфуртському соборі біля дати смерті Романа – 1205 р. знаходиться поминальна табличка з зазначенням факту пожертви⁶⁶.

Друге повідомлення автора “Слова” про ляські списи Романа Мстиславовича і його братів – інших двох синів київського князя Мстислава Ізяславовича – прямо стосується пропольської політики князя. Відомо, що Роман Мстиславович втручався в польські усобиці, як у свої родинні справи. Підставами для цього була шлюбно-династична історія родовідної гілки князя. Його матір’ю була Агнеса, донька польського князя Болеслава II Кривоустого (1058–1083) і сестра князя Казимира Великого (1177–1194); його тітка Євдокія Ізяславівна була дружиною Мешка III Старого (1173–1177), на той час познанського князя⁶⁷. Можна стверджувати, що Роман знав польську мову і традиції, згодом одружився з племінницею свого двоюрідного брата – сина князя Казимира князя Лешека Мудрого (1201–1210), а свого сина князя Василька одружив з донькою того ж князя Лешека⁶⁸.

Тому з огляду на ці міцні родинні стосунки князь Роман ще в 1195 р. підтримав своїх двоюрідних братів – малопольських Казимировичів князів Лешека і Конрада в боротьбі з великопольським князем, теж його родичем Мешком III, князем познанським, розгромивши військо останнього на річці Мозгава поблизу Кракова 13 вересня 1195 р. Мешко у бою зазнав великих втрат (загинув його син Болеслав) і припинив війну з Казимировичами за польський престол⁶⁹. Сам Роман у цій внутрішньопольській битві був поранений⁷⁰.

Після цього Роман Мстиславович ще неодноразово втручався в польські справи, отримуючи під польських князів військову допомогу і надаючи її сам. Навіть загинув князь 19 червня 1205 р. у битві під Завихвостовим від рук польських воїнів, черговий раз беручи участь у поході на територію Польщі для вирішення низки польських та німецьких справ.

⁶⁶ *Петрушевич Антон*. Исторические известия о церкви святого Пантелеймона. – Львов, 1881. – С. 47.

⁶⁷ Див.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець 9 – початок 16 ст.). – Львів, 2000. – С. 375.

⁶⁸ *Forstmann Julius*. Die Beziehungen Altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter mit 22 Stammtafeln Ost- und Nordeuropäischer Fürsten. – Bern, 1970. – Tafel VII.

⁶⁹ *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 265.

⁷⁰ *Крип’якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – С. 113.

Висновок

Даючи характеристики представникам найвищої владної верхівки Давньої Русі – князям руським, автор твору вже при оцінці князя Ігоря виявляє себе як різнобічна особистість, спроможна дати оцінку князю відразу і одночасно з трьох штандпунктів – як політику, як лицареві і як особистості, людині. Оскільки середньовічні університети, що утворили наукову інтелігенцію, в той час лише народжувались у Західній Європі, але аж ніяк не на Русі, автором твору не міг бути науковець-дослідник, який за фахом міг писати подібні твори. Зрозуміти князя Ігоря відразу в трьох площинах не могла також ані звичайна людина, ані просто лицар, ані просто особа духовного стану. Це могла зробити лише особа, яка сама мала відповідний досвід і могла діяти одночасно в усіх трьох вищезазначених площинах, тобто особа князівського роду. Лише такій особистості надавалась можливість за народженням і вихованням проникнути в поліперспективний тривимірний світ найвищої владної еліти Русі й оцінити його всебічно поглядом ніби згори або зі сторони.

Оцінка князя Ігоря як політика подається автором “Слова” з підкресленням династичних моментів і необхідності успадкування слави попередніх генерацій князів, відповідальності за свої вчинки перед нащадками і значення власних вчинків для примноження слави предків або, навпаки, їх припущення. Діяння предків він співвідносить також у декількох площинах – європейській та євразійській, виразно нівелюючи останню, пов’язану в його баченні з чужими для нього варварськими половецькими номадами.

Таку ж фахову, зі знанням справи, характеристику дає автор і князеві Ігорю як лицарю, чітко проводячи відмінність між лицарем, яким в ідеалі має бути кожний князь, від просто воїна.

Детальну психологічну характеристику дає автор і князеві Ігорю як особистості. Тут автор виступає як особа, за плечима якої великий життєвий досвід, котра здатна дати аналіз і оцінку діям князів у різних ситуаціях і поєднати ці дії до купи у комплексній всебічній характеристиці, а не оцінювати Ігоря Святославовича лише за одним критерієм.

Непоганим психологом виступає автор і при оцінці особистості Олега Гориславовича, якого він виразно протиставляє самому князю Ігорю, тим самим виправдуючи до певної міри свого героя. Якщо Ігор, за автором, робить нерозважні помилки, він усе ж лишається патріотом, лицарем, який б’ється з “поганими”. Натомість автор пропонує всім тим, хто сумнівається в авансованому князеві Ігорю позитиві, постать Олега Гориславовича, який взагалі приводить у рідну землю чужинців, завойовників, що, у свою чергу, вносять у руський світ розруху, чвари і усобиці, штовхаючи тим самим країну до загибелі.

Нарешті, окрім порівняно “доброго” князя Ігоря, і відверто “злого” героя – князя Олега, автор, не бажаючи перебувати лише у когнітивній комплексності “чорне–біле”, привносить у повість образ третього типу. Це

відносно нейтральна щодо антиподів Ігоря Святославовича і Олега Гори-славовича постать волинського, згодом галицького князя Романа Мстисла-вовича. Привнесення цього персонажа дає нам надзвичайно багато і для характеристики самого автора. Тут він, по-перше, виявляє себе знавцем полі-тики “українних” князівств – Галицького і Волинського. По-друге, він дає оцінку цій політиці як папській, латинській і пропольській, яка на його дум-ку, в цілому не сприяє загальному добру, а також веде до роз’єднання. По-третє, він тут уперше дає виразну вказівку на час написання твору, показав-ши князя Романа як такого, що діє у площинах двох варварських світів од-ночасно – половців і ятвягів. Тут він знов виступає як противник сепаратної політики окремих князівств і як державний муж. Він закликає до об’єднан-ня, якого на час між 1185–1205 рр. (дати написання твору) на Русі вже не було, але якого Руська земля, на його думку, конче потребувала.

Таким чином, проаналізувавши характеристики, дані автором “Слова” трьом різним князям – представникам доволі відмінних одна від одної ліній у тогочасному соціально-політичному житті руських князівств, можна зро-бити висновок, що автор не лише добре знається на усіх хитросплетіннях цього життя, але й бере в ньому певну участь. Давати подібні характери-стики князям, усім відмінним лініям їхньої зовнішньополітичної і внутрішнь-політичної орієнтації, а також оцінку всім їм як представникам різних ліній з позиції нібито згори могла лише людина, яка належала до князівського роду. Оскільки відомо, що тогочасна соціальна система Київської Русі була досить чітко структурованою, видається сумнівним, щоб людина нижчого рангу у суспільній ієрархії, скажімо, воєвода чи рядовий воїн, якщо вона не була також князівського походження, могла давати поліперспективну оцін-ку діям володарів і, водночас, знаходитись ніби у стороні.

Окрім цього, можна упевнено стверджувати, що автор твору – вже немо-лода людина та сучасник осіб, які діють у творі, написаному між 1185 та 1205 рр. І, нарешті, автор “Слова” – це лицар, свідомий свого лицарського обов’язку, який розуміється на лицарських звичаях і кодексах поведінки, і проводить їх наскрізною думкою у творі при характеристиці князів, визначаючи, що саме у їхній поведінці відповідає високому званню лицаря, а що ні.

Володимир Потульницький, Георгій Потульницький (Київ). Реконструкція со-ціальної ідентичності автора “Слова о полку Ігоревім” у контексті змалювання ним образу князя: історіософський аналіз проблеми.

У статті подається авторська історіософська оцінка особистостей трьох різних князів, що фігурують у поемі, крізь призму їхньої діяльності та вчинків. Якщо осо-бистість князя Ігоря як головного героя поеми внаслідок достатньої кількості інфор-мації розглядається в трьох площинах (політична, військова, особистісна), розкриття персоналій двох інших князів обмежені, головним чином, політичною (Олег) і військо-вою (Роман) складовими. На основі синтезної оцінки визначається соціальна іден-тичність автора “Слова...” з історіософської точки зору. Детерміновані соціальне по-

ходження автора “Слова...”, його місце в тогочасній суспільній та військовій ієрархії, вікові параметри, ставлення до своєї батьківщини та міра обізнаності у перипетіях тогочасної політики, а також імовірна можливість автора “Слова...” бути самому безпосереднім учасником подій, описуваних у творі.

Ключові слова: соціальна ідентичність, лицарство, політика, патріотизм.

Владимир Потульницький, Георгий Потульницький (Киев). **Реконструкція соціальної ідентичності автора “Слова о полку Игореве” в контексте обрисовки им образа князя: историсофский анализ проблемы.**

Статья посвящена изучению социального происхождения автора “Слова о полку Игореве”, его места в общественной и военной иерархии того времени, определению возрастных параметров, отношения к своей земле как патриота и как политика, а также анализу гипотезы об авторе “Слова...” как непосредственном участнике событий, описываемых в произведении. В работе в качестве объектов исследования выделены три героя поэмы (князя Игорь, Олег, Роман), характеристики которым даются в зависимости от наличия информации о них в соответствующих плоскостях. В результате исследования на основе применяемой авторами историсофской методологии сделаны выводы о собственно социальной идентичности автора “Слова...”. Подчеркивается авторская историсофская оценка личностей всех трех князей в контексте подробного анализа их деятельности как представителей господствующих классов своей эпохи, рыцарей и патриотов своей земли, а также современников автора “Слова...”, избравшего их персонажами своей поэмы.

Ключевые слова: социальная идентичность, рыцарство, политика, патриотизм.

Volodymyr Potulnytsky, Heorhii Potulnytsky (Kyiv). **The Reconstruction of the Social Identity of the Author of *Slovo o polku Ihorevim* in the Framework of His Depiction of the Image of the Prince: The Historiosophic Analyses of the Problem.**

The authors analyze the problem of political and social interaction among the three types of elites in the medieval society, as reflected in the “*Slovo o polku Ihorevim*”. Attention is paid not only to the exploration of social identity of the author but to the reconstruction of the images of three representatives of the ruling elite (Ihor, Oleh, and Roman) in the framework of their actual positions in society through political, military, and social dimensions. The issue concludes with delineation of the general and specific characteristics of the social identity of the author of “*Slovo o polku Ihorevim*”, his place in military hierarchy of that time, the parameters of age and experience, the attitude toward his motherland and the eventual possibility of the author to be himself the participant of the events described in the tale.

Key words: social identity, aristocracy, politics, patriotism.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів)

МИСТЕЦЬКІ КЛОПОТИ КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА ЗАСЛАВСЬКОГО

Джерельна база студій над історією українського мистецтва переломного для нього періоду становлення від останніх десятиліть XVI ст. традиції Нової доби національної історії волею обставин виявилася досить обмеженою. Від самих початків її вивчення на теренах українського Правобережжя від середини XIX ст. у ній, відповідно до фонду доступних писемних матеріалів та практикованих напрямів їх опрацювання (на нинішніх уявленнях про відповідне коло проблем це заважило ніяк не менше), на перший план закономірно виходили насамперед відомості з актових книг міських та городських урядів, органів державної влади, рідкісних фондів поодиноких інституцій на зразок Ставропігійського братства при Успенській церкві у Львові, церковних фондів, приватних архівів, як унікальний в українській історії архів князів Сангушків, утім, з обширним пластом джерельних матеріалів по інших українських родах, зокрема Острозьких і Заславських. За самим характером та складом опрацьовані досі комплекси відомостей окреслювали найперше професійне середовище виконавців, його історію та внутрішні взаємозв'язки, зрідка торкалися контактів із замовниками, певних конкретних робіт, пропонували описи світських та церковних споруд і їхнього внутрішнього облаштування. Ці, здебільшого випадкові з походження, перекази хоча й стосувалися найважливіших сторін традиції, все ж неминуче описували її доволі однобічно. Документальні матеріали до мистецьких аспектів історії лише цілком принагідно відкладалися на сторінках актових книг. Не багаті ними також родинні архіви, у складі яких домінують джерела офіційного та приватного походження.

Водночас опрацьовані досі нечисленні джерела послідовно переконують, що будь-які мистецькі ініціативи на різних щаблях тогочасного суспільства ретельно фіксувалися насамперед через нотування грошових затрат на них. Їх неодмінно супроводжувала докладна фінансова документація, із зазначеного часу збережена, однак, хіба у виняткових випадках¹. Так само

¹ З-поміж упроваджених до наукового обігу новіших конкретних прикладів можна навести видатки на спорудження кам'яниці Захновичів на Вірменській вулиці у Львові чи пізніші, уже з другої половини століття – Крехівського монастиря, церкви в Заболотцях поблизу Перемишля та перебудову П'ятницької церкви у Дрогобичі: *Замостяник І*. Матеріали до історії спорудження Захновичівської кам'яниці на вулиці Вірменській у

обов'язковим був документальний супровід організації роботи – найчастіше через умови поміж замовниками та виконавцями². Не належали, звичайно, до рідкісних і писемно засвідчені контакти поміж ними у процесі самого ходу конкретних робіт, хоча їхніх слідів нині, природно, так само небагато. Мала своє відображення також широка й різнорідна активність на мистецькій ниві тодішніх українських еліт як одних із найзасібніших потенційних ініціаторів та рушіїв мистецького процесу. Однак виняткова фрагментарність тодішніх родових архівів, розпорошеність відповідних матеріалів через вимирання більшості українських родів, майнова та політична насамперед видова специфікація й зорієнтованість комплексу джерел по них³, своєрідний офіційний характер самої джерельної бази та скромний нинішній стан її вивчення зумовили актуальну малодоступність культурних та мистецьких сторін повсякденного життя й суспільної активності українських еліт. Ця сторона прикладення їхніх зусиль надалі залишається одним із мало осмислених аспектів національної культурної традиції й нерідко виявляється зовсім неприсутньою у її сприйнятті.

Львові // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2008. – Т. 255: Праці Комісії архітектури і містобудування. – С. 437–448; *Александрович В.* Нововіднайдені джерельні матеріали до історії українського дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII століття // Там само. – Львів, 2005. – Т. 249: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 535–560; *його ж.* Унікальне джерельне свідчення 1683 року про перебудову дрогобицької церкви Св. Параскеви П'ятниці // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. 9. – С. 461–466. Доказом того, що така практика охоплювала справді усі верстви суспільства, може, наприклад, слугувати датований 1626 р. докладний реєстр витрат на напругу дому перемишльського міщанина Яроша Гарнавського: Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Zesp. 129: Akta miasta Przemyśla. – Sygn. 235. – S. 702.

² Уявлення про актуальну доступність відповідного різновиду джерел дають, зокрема, поодинокі контракти на малярські роботи, віднайдені при систематичному опрацюванні львівських архівних фондів: *Александрович В.* Львівські контракти на малярські роботи кінця XVI – XVII століття // Україна модерна. – Львів, 2000. – № 4–5. – С. 343–373.

³ Не останню роль в актуальному складі фонду писемних джерел до історії українського мистецтва відіграло й те, що поточна фінансова документація за самим своїм призначенням з часом, втрачаючи практичне значення, здебільшого сприймалася як позбавлена вартості, внаслідок чого нищилася. Яскраві приклади такого сприйняття пропонують новіші “архівні” нотатки на відповідних документальних матеріалах, як, наприклад, поквитування окремих витрат 1720-х – 1740-х рр. монастиря францисканців у Шумську на Тернопільщині, “na nic nie zdatnych”: *Rewski Z.* “Tu kwitków in pro 36 podartych na nic nie zdatnych” // *Życie krzemienieckie.* – 1938. – Nr 21–22. – S. 516. Контракт Загорівського монастиря з малярем Томашем Зенкевичем на виконання восьми образів до двох вівтарів у каплицях монастирської церкви зберіг таку показову пізнішу нотатку: “Tu zawierają się różne kwity listy autora bardzo mało potrzebne dla klasztoru Zahorowskiego”: *Александрович В.* Матеріали до історії мистецького оздоблення загорівської монастирської церкви у другій половині XVIII століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Наук. зб. – Луцьк, 2005. – Вип. 12: Мат-ли XII міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 27–28 жовтня 2005 р. – С. 125.

При цьому уже давно стало очевидним, хоча належних висновків з цього все ще так і не зроблено, що сучасний стан осмислення історичного процесу в Україні визначається не лише втратами значного масиву історичних джерел, до чого відкликаються постійно. Не менш виразно його характеризує – може, навіть насамперед – достатньо скромне використання можливостей доступного корпусу документальних матеріалів. Серед наявного фонду писемних джерел існують досить відомі не залучені чи мало залучені до наукового обігу комплекси документів, опрацювання яких здатне наблизити до значно докладнішого уявлення про мистецьке життя у його якнайширшому, “повсякденному” відображенні. Одним із найяскравіших конкретних прикладів такого невикористання є неприсутність у дотеперішній науковій традиції унікального для української історії першої третини XVII ст. джерела, яким виявляється копіяриї листів брацлавського воєводи, а наприкінці життя – київського воєводи, князя Олександра Заславського за 1616–1628 рр., збережений у складі родинного архіву князів Сангушків (Державний архів у Кракові, відділ на Вавелі, архів Сангушків). До наукового обігу листи введено при публікації опису збірки ще 1902 р.⁴, проте донедавна вони майже не використовувалися⁵. Цей комплекс сприймається самотнім явищем серед доступної нині епістолярної спадщини. Більшість листів адресовано до численної служби – урядників князівських маєтків, а також осіб, з якими князя єднали певні інтереси, визначені відповідним колом вимогань і потреб. Власне на такій основі поміж кореспонденції й відклався єдиний в Україні “систематичний” з походження комплекс відомостей до різних аспектів мистецького процесу без аналогів серед доступних джерел до історії мистецького життя відповідного часу.

Упровадження до літератури поодиноких переказів із цього комплексу розпочав автор цих рядків⁶. Сергій Юрченко опублікував вписаний до одного з томів контракт 1626 р. зі знаним чинним в Україні італійським архітектором Якопо Мадленю на спорудження Луцької брами в Дубні та навів деякі інші свідчення того ж джерела стосовно будівельних робіт⁷. Однак публіка-

⁴ *Gorczak B.* Katalog rękopisów Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. – Sławuta, 1902.

⁵ Показовою є відсутність відкликання до них у підсумковому для цього кола проблем дослідженні: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

⁶ *Александрович В.* Павло Богуш // *Александрович В.* Львівські малярі кінця XVI століття. – Львів, 1998. – С. 117, приміт. 131; *його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 677, 699; його ж.* Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі з XVII століття // *Україна в Центрально-Східній Європі (до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5. – С. 537–538; його ж.* Українське портретне малярство XVI–XVIII століть. Наближення до історії // *Український портрет XVI–XVIII століть / Автори-укладачі Г. Белікова, Л. Членова. – К., 2005. – С. 55.*

⁷ *Юрченко С.* Про час будівництва Луцької брами в Дубні // ЗНТШ. – Львів, 2001. – Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 511–516. При публікації

ція має численні помилки у відчитанні окремих листів, деякі з них насправді стосуються не брами в Дубні, а об'єктів в інших маєностях князя (див. далі). Наталія Яковенко вдалася до зазначених листів, підкресливши “унікальний характер” самого зібрання, “якому, здається, немає аналогів у збереженій епістолярній спадщині Речі Посполитої”⁸, й опублікувала з нього текст контракту з будівничим Валентином Мочигембою на спорудження “кам’яниці”, потрактувавши, однак, документ як “пародійну мініатюру” (нібито мало йтися про влаштування “княжого склепу” розмірами 4×0,5 м)⁹; принагідно використано відомості також деяких інших листів¹⁰.

Ці нечисленні звернення ніяк не відповідають винятковому значенню княжого епістолярного комплексу як справді єдиного свого роду джерела до багатьох аспектів історичного процесу на українських землях у першій третині XVII ст. Унікальність збірки безперечна, й чи не найкрасномовніший доказ цього пропонують численні й різномірні перекази про мистецькі зацікавлення князя без аналогів поміж джерелами до історії української культури свого часу. Вони дають змогу хоча б якоюсь мірою наблизитися до надто скромно відображеного архівними матеріалами повсякденного аспекту мистецького життя на прикладі окресленого кола уподобань одного із впливових українських магнатів першої третини XVII ст. Листи, природно, фіксують лише поодинокі моменти розгалуженого історичного явища як його випадково вцілілі фрагменти. Проте, незважаючи на неминучу обмеженість, вони пропонують унікальний комплекс відомостей щодо мистецького процесу в Україні на одному з важливих етапів багатовікової еволюції національної традиції. Окремі з них цілком чи частково присвячені певним мистецьким справам та інтересам, інші стосуються лише вибраних їх аспектів, частина тільки принагідно торкається цього кола проблем чи взагалі має з ними досить відділений зв’язок, відзначаючи факти, осіб й ситуації, що дають змогу докладніше з’ясувати ту чи іншу сторону княжих мистецьких клопотів. Оскільки здебільшого йдеться про добре відомі кореспондентам справи, нерідко важлива інформація залишається поза текстом, й поодинокі особистості та перекази не завжди вдається достатньо переконливо інтерпре-

документів автор подав відкликання до сигнатури “75 П–75 Ш”, “об’єднавши” у ній номери двох наступних справ відповідного епістолярного комплексу. Опубліковані документи походять з третього тому листів із сигнатурою “75 Ш” (див. далі).

⁸ Яковенко Н. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Вип. 13. – Львів, 2006–2007. – С. 268.

⁹ Там само. – С. 269.

¹⁰ Там само. – С. 268–281. Вказану публікацію уже доводилося відзначати як приклад очевидної “надексплуатації” джерел: *Александрович В.* Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13–14. – С. 43, прим. 35. Докладніше про сам текст контракту та запропоноване у наведеній статті його трактування див. далі.

тувати – така робота виходить далеко поза “вузьке” завдання вивчення самих листів під оглядом історії мистецької культури.

Найбільший пласт відомостей стосується архітектури та будівництва в широкому спектрі конкретних виявів. Їх розпочинає написаний у Шкльїні неподалік від Луцька 24 липня 1616 р. лист до якогось пана Voiaia зі згадкою: “Posyłam teraz sługę me[gl]o pana Damockie[gl]o, prosząc w[asz]m[osć], abyś mu, w[asz]m[osć], miejsca tamte wskazać rozkazał azali na kilka izdeb mogło by się drzewa obrać iakie[gl]o”¹¹. Очевидно, йшлося про дерево з княжих лісів для будівельних робіт на терені певної резиденції, однак конкретніших вказівок сам лаконічний текст не зберіг. Так випадковим збігом обставин мистецькі сюжети княжої кореспонденції відкриває повідомлення, яке стосується чи не найважливішого для епохи, але майже безслідно втраченого кола професійної активності, визначеного неподільним домінуванням дерев’яного будівництва, поза церковним його напрямом (утім, здебільшого репрезентованим новішими об’єктами) все ще мало сприйнятого як окреме повноцінне самостійне явище історії.

Того ж року в листі від 7 грудня з Ярослава з’являється прізвище чинного на той час на українському Правобережжі знаного ченця бернардинського ордену, архітектора Бернарда Авелідеса¹². Текст переконує, що князь мав з ним різномірні інтереси, проте, як відомі обом справи, самі вони не названі. З огляду історії архітектури привертає увагу коротка нотатка стосовно проекту фронтонів до каплиці у незазначеній місцевості: “Jakom w[asz]m[osć] sam mowili prossił abyś mi w[asz]m[osć] mowil wymalowawszy jakie sczyty maia być, tu przysłał, tak i teraz proszę, żebym wiedział y mensurę ich do swey kaplicze”¹³. До якої саме будівлі призначався зазначений проект – джерело не подає. Проте є підстави здогадуватися, що йшлося про заславський монастир бернардинів, оскільки 16 червня 1623 р. князь писав до його приора: “Strony tego szczytu zapomniałem w[asz]m[osć] posłać pieniędzy, ale piśzę do Michla”¹⁴. Тому видається досить вірогідним, що замовлений проект фронтону призначався саме для заславського монастиря. Для маловідомих тогочасної практики архітектурного проектування цікавим є окреслення виготовлення проекту поняттям малювання відповідного об’єкта. Хоча аналізоване джерело водночас пропонує різномірні приклади виконання будівельних робіт не лише на підставі креслень (див. далі).

Викладений контекст доводить тісні контакти з бернардином: очевидно, той певний час належав до архітекторів, яких князь використовував активніше. Це підтверджують і два інших звернення до нього з кінця січня та

¹¹ APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 31.

¹² Постать Б. Авелідеса відома мало. Вперше відnotований від 1600 р. як уповноважений монастиря при спорудженні львівського костельу ордену: *Łoziński W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. Architektura i rzeźba*. – Lwów, 1901. – S. 57.

¹³ APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 95.

¹⁴ Ibidem. – Rkps 75 III. – S. 249.

лютого наступного року¹⁵. У першому з них повідомляється про знищення “ogniem i mieczem... rohańskym” маєтностей й водночас вміщено прохання про протекцію у “jeu m[ości] panny starszey”¹⁶ – виразне свідчення, що князя єднали з ним не лише інтереси професії, й підтвердження їхніх тісніших стосунків.

Водночас з Б. Авелідесом фіксується також прізвище будівничого Мочигемби, який мав виконувати певні роботи у не названій в самому тексті резиденції. Оскільки вказано призначені на відповідні роботи чималі суми, хоча й окреслені не зовсім виразно (спершу згадано 300 зол., а далі 950), лист, безперечно, стосується значнішого обсягу робіт. Такий висновок, зі свого боку, підтверджує й сам зміст, наголошуючи на певних першочергових для замовника “мурах”. Отже, відзначено більший обсяг будівництва, спорудження й інших об’єктів та почерговість їх виконання. Лист адресовано заславському плебанові, що дає підстави здогадуватися про роботи власне у Заславі – нинішньому Ізяславі Хмельницької обл. Оскільки їх конкретно не окреслено й немає натяку на сакральний об’єкт, йдеться про світське будівництво, насамперед, очевидно, у місцевому замку. Показовим є також використання плебана як княжого уповноваженого для нагляду за будівельними роботами й посередника при розрахунках із майстрами. Безсумнівно, мається на увазі померлий перед 14 жовтня 1625 р. заславський плебан Єжи Зайончковський¹⁷. У наступному листі князь написав до нього: “Kazałem Wiktorzyńcowi aby dał 300 zł[otych] w[asz]m[ości] do reku na murowanie, ktore w[asz]m[ości] panu Moczygębie oddać masz, proszę w[asz]m[ości] abyś w[asz]m[ości] sam the pracę dla mnie podjąć raczył żeby sporo the mury tam szły gdzie ja chce conaprzedzey. The dziewięć set i pięćdziesiąt zł[otych] w[asz]m[ości] do reku oddać. W[asz]m[ości] też proszę abyś w[asz]m[ości] dozierał, żeby nie sobolnym sztychem iako mowią tha robotha szła. Jeżeli by Wiktorzyniec pieniędzy nie skończywszy kontraktu w Ostrogu nie wziął, tedy* p[an] Moczygeba niech będzie te[g]o pewien, że ja przyjachawszy da P[an] Bog nadaley za niedziel trzy i wiecei dam pieniędzy niżeli to na robothe do reku w[asz]m[ości], a w[asz]m[ości] the pracę, którą podeymujesz, oddziaływać będę”¹⁸.

З’ясовуючи окремі незрозумілі висловлювання, запропоновану інтерпретацію підтверджує переданий, згідно з нотаткою на полі, через пана Козмовського наступний лист до самого Мочигемби, який, окрім того, докладніше описує інший аспект його обов’язків у Заславі, здатний істотно розширити уявлення про професійні можливості майстра. “Panie Moczygeba. Jakom z w[asz]m[ością] postanowił strony tamtego murowania, takim kazał dać do

¹⁵ Ibidem. – Rkps 75 I. – S. 138, 152.

¹⁶ Ibidem. – S. 138.

¹⁷ Ibidem. – Rkps 75 IV. – S. 96. У тексті названий лише на прізвище, ім’я зберіг інший лист князя: ibidem. – Rkps 75 III. – S. 304.

* Далі одне слово не прочитано.

¹⁸ APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 193.

reku x[iędza] plebanowych teraz zł[otych] 300. Z tym się w[asz]m[ości] deklaruiąc, będziesz li w[asz]m[ość] mógł mieć rzemieśników tak wiele, żeby co ich kilka za niedziel kilka zrobięło, tedyм ja gothow za niedziel trzy nadaliey przyjachawszy i wszystkie dać pieniądze zł[otych] 950. A żebyś mi w[asz]m[ość] conapędzey thu robote wystawił. Będzieszli w[asz]m[ość] mógł rozseżać zaraz przy tey że robocie i mur około miasta, tedybym na ś[więty] Jan mógł dać tysiecy ze dwa aby cokolwiek muru stańeło od stawku zakonnicze[g]o wzięwszy kołтрыnę od basty zamkowej, o czym się rozmowim, gdy da Bog za niedziel trzy będę w Zaslawiu. O czym proszę niech wiem napisawszy list, day w[asz]m[ość] p[anu] Kozmowskiemu, a j[ego] m[ość] go niech odsyła do mnie do Sklynia, s którym iasły mnie nie zastaną, nech mnie tam czekaia. Proszę* doyrzy w[asz]m[ość] są aby pod sznur i na moc parkany cieśle na walie robili z podporami, kłodkami дębowymi i pobiciem i bojnicami, ktore niech będą wpuszczeni łocki kilka za parkan, a tak gęsto, żeby z pułchaku proste[g]o dostrzelił, o cym w[asz]m[ość] doszedszy do p[ana] Kozmowskiego, z nym się rozmowi”¹⁹. З наведеного видно, що йшлося про певну роботу, на яку князь розпорядився видати через плебана 300 зол. й перепитував, чи майстер спроможний забезпечити достатню кількість мулярів й закінчити її за декілька тижнів. У такому разі із планованим через три тижні приїздом обіцяно виплатити сповна умовлену за відповідну роботу суму – згаданих вже у попередньому листі до плебана 950 зол., аби тільки якнайшвидше завершити роботу. Водночас князь пропонував зайнятися спорудженням міського муру на відтинку від замкової вежі²⁰ з боку ставу монастиря бернардинів, обіцяючи за нього наступні 2000 зол., про що передбачалося досягнути домовленості під час очікуваного перебування у Заславі. Замовник просив також інформувати листовно про хід самого будівництва, доручаючи Мочигембі нагляд й за спорудженням паркану на валу. Його мали ставити під шnur і міцним з підпорами, дубовими колодками і побиттям, з бійницями, які належалося винести на декілька ліктів поперед парканом для забезпечення перехресного обстрілу з рушниць простору перед бійницями, аби унеможливити доступ до стін. При цьому виникає ще одна причетна особа, очевидно, хтось із заславських урядників – Козмовський. З ним будівничому належало “розмовитися” про спорудження укріплень як із повіреним, обізнаним у таких справах.

Наведені відомості зображають Мочигембу зайнятим у Старому Заславі наближеним до князя у відповідний час архітектором, що виконував чималий обсяг робіт зі спорудження Старозаславського замку й міських укріплень. Здатність забезпечити цей обсяг у короткому терміні, зібравши необхідну кількість мулярів, дає підстави бачити в ньому вмілого організатора не лише з чималим практичним досвідом, а й із широкими контактами у

* Перед цим словом скреслено: Jes.

¹⁹ APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 193.

²⁰ Інвентар замку 1622 р. відзначає в його ансамблі лише одну вежу: *Александрович В.* Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі... – С. 547.

професійному середовищі. Показовим є також використання його як фахівця для консультацій з питань оборонного будівництва.

З цими новими матеріалами варто вдатися до контракту, що його опублікувала Н. Яковенко як “пародійну мініатюру”. Сумніви щодо ідентичності будівничого Мочигемби обох наведених листів з названим у контракті Валентином Мочигембою, підрядженим на спорудження “кам’янички” довжиною 90 і шириною 12 ліктів, навряд чи можливі. Варто навести текст контракту ще раз, тим більше, що перша публікація пропонує не зовсім коректний виклад змісту з чималою кількістю дрібних відхилень від рукопису – всього їх встановлено сорок чотири. Поряд з поодинокими неістотними різницями, як, наприклад, відтворення окремих фрагментів тексту з малої чи великої літери та поодиноких літер (втім, здебільшого цілком виразних у їх графічному накресленні – відмінності публікації виводяться не від об’єктивних труднощів прочитання, а від недостатньо уважного читання: відсутності тих спеціальних зусиль, яких потребує опанування історичного тексту), не бракує й помилкових інтерпретацій деяких слів, які нерідко істотно спотворюють опублікований документ і роблять його незрозумілим: “Stało się pewne postanowienie między* mną, Alexandrem etc[eterae], i między mną, Walentym Moczygęba, a to w then sposob** , iż ja, Moczygęba, podiałem się x[ię]ciu j[eg]o m[o]ści*** wystawić kamienickę wzdłuż na łokci dziewięćdziesiąt, a wszerek na łok[ci] 12 moją wszystką materią i rzemieśnikiem moim^{4*} z stelą, z posacką, z pobiciem, ze wszystkimi zgoła proc pieców, okien, drzwy, stołów i ław, co są^{5*} ks[ią]żę jego m[o]ść ma dać robyc^{6*}. A w they kamienici ma być kownata na łok[ci] 10 wzdłuż, z niey izba na łok[ci] 15, z tey^{7*} sień^{8*} na łok[ci] 9, z sieni izba na łok[ci] 12 wszerek i wzdłuż, z^{9*} tey izby druga izba także na łok[ci] 12, z tey izby trzecia izba na łok[ci] 12, potym kownata na łok[ci] 12. W pierszey kownacie, która iest na łok[ci] 10, ma być komin w rogu dostateczny^{10*}, w izbie piec i komin, w sieniach komin, także w tych trzech izbach, co po 12 łokci, kominy i piece. W ostatniey kownacie seu bascie^{11*} okrągley komin przestrowy^{12*}, mają być merle albo sczyty wywiedzione^{13*} tak od zamku, jako^{14*} i od stawu chędogie,

* У Н. Яковенко: między. Тут і надалі наведено різницитання за публікацією: *Яковенко Н. Жарти зі смертю...* – С. 269.

** sposyb.

*** JM.

^{4*} Далі закреслено: z роларем (у Н. Яковенко: роларем).

^{5*} sam.

^{6*} robić.

^{7*} tą.

^{8*} sieć.

^{9*} Z.

^{10*} dostateczny.

^{11*} bascie.

^{12*} przestrowy.

^{13*} wywiedziono.

^{14*} iakoż.

żeby daszky* w nich zakrite były, riny** mają być za zamek wypuszczone***. Do te[gl]o ma n[a]prowadzc^{4*} Moczygeba mur, iako stajnia iest wysoka od stajniey^{5*} aż do muru, gdzie te pokoje będą, który ma być nie niższy na łok[ci] 2. A ja zaś, Alex[ander]^{6*} etc., mam dac na te wszystkie robothe^{7**21}.

Запис пропонує лише частину контракту без звичного в таких випадках прикінцевого опису умов оплати, до яких відсилає, зокрема, опублікований контракт з Я. Мадленою на спорудження Луцької брами в Дубні (див. далі): копія уривається якраз на вступній формулі цієї частини умови. Проте при його впровадженні до наукового обігу це залишено без уваги. У зацитованому тексті з винятковою для епохи докладністю, що не має аналогів серед відомих досі джерел аналогічного характеру (пор. наведений далі зазначений контракт на спорудження дубенської брами) щодо походження та призначення, поза всяким сумнівом, описано конкретну будівлю, яку мав звести умовлений ремісник, – із окресленням розмірів її приміщень, певних деталей облаштування, зокрема печей і коминів і навіть елементів оздоблення, як “merle... chędogie” (мерлони), накриті дашками, та ринви. Винятковий інтерес становить прикінцеве уточнення стосовно спорудження муру від стайні, рівновисокого з нею, до муру, при якому мали бути зведені умовлені й описані в контракті “покої”, спорудження вежі від ставу. Сукупність перелічених елементів не лише вказує на цілком конкретну архітектурну ситуацію, а й дає змогу за іншим джерелом переконливо ідентифікувати саму будівлю. Отож опублікований інвентар замку в Старому Заславі, укладений 15 липня 1622 р., серед іншого, подає таку позицію: “Kamienica nowo murowana. W ktorey pokoioiw piecz z oknami sklannemi, piecami chędogiemi, kominami murowanemi”. Додатково занотовано також: “Ten dom wszystek nowo gontami pobity”²², що, у поєднанні з відзначенням його новомурованим, здатне вказати на недавнє завершення відповідного об’єкта замкового ансамблю. Привертає увагу також тотожність в обох випадках кількості самих приміщень. Хоча інвентар пропонує вкрай лаконічний виклад, навряд чи випадало б сумніватися, що описана в ньому споруда зведена саме за опублікованим контрактом із В. Мочигембою. Ще один аргумент на користь такої ідентифікації подає згадана перед тим в інвентарі мурована стайня²³ та спорудження зазначеної вежі на березі ставу й входження її до комплексу “кам’яниці”.

* duszki.

** [nie?].

*** wypuszczone. Далі закреслено: A ja mam dać za to.

^{4*} naprowadzić. В оригіналі далі закреслено: Pan.

^{5*} stajniej.

^{6*} Aleks[ander].

^{7*} ref.

²¹ APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 622.

²² *Александрович В.* Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі... – С. 548.

²³ Там само. – С. 547.

Робіт В. Мочигемби стосуються також два листи князя до “кума” – у ньому випадає вбачати когось із заславських урядників з Полонного – від 29 квітня та 6 травня 1623 р. стосовно напрями дому в ансамблі Заславського замку. “Moy drogi panie kumie. Posyłam w[asz]m[ości] z[lotych] 1000 na naprawę domu zasławskie[g]o w zamku, proszę, przyłoż w[asz]m[ość] starania. Jeżeli sie będzie zdało podmurować posyłam czego chciał Moczygęba, ale by go trzeba dozirać żeby nie tak niecotliwie robił iako owe pokoie. Jeżeli się też będzie w[asz]m[ości] zdało z cieślą żeby na dembowych stendarach sub lit iudicio waszmościów. A proszę w[asz]m[ości] barzo aby się około tego zakrzatnąć co naprędzey. Wiesz w[asz]m[ości] sam przyczyny y respekty moie”²⁴. Справа отримала продовження у наступному листі від 22 травня: “Goździ też tu kupią, tylko potrzeba abyś mi w[asz]m[ość] dał znać porozumiawszy się z cieślą wiele tam tego potrzebuie. Pisz do Czudnowa żeby tam o grunty się starali, ale wąpi żeby to tak прętkо mogło być. Pownikiem (?) gruntów z Tureiska, których tam mam po dostatku, pośle, jodłowe grunty y iuz wyschły, bo rok cały leżą. Mur ten Moczygęba niech tak muruie, żeby tylko pod ten drewniany dom, a prosze barzo doirzy w[asz]m[ość], aby była ściana zupilna od miasta y żeby grunt brał dobry, żeby nie tak murował iako owę kamienicę”²⁵. Він з’ясовує, що йшлося про будинок в ансамблі замку. З прикінцевої нотатки видно, що В. Мочигемба мав допровадити мур до зазначеного будинку. На завершення йому знову пригадали пам’ятне для замовника мурування кам’яниці.

Замковий інвентар 1622 р., відповідно до вжитої термінології, підказує, що йдеться про один з описаних у ньому будинків, проте лаконічність самої згадки та інвентарю ускладнює ідентифікацію самої будівлі. Першою з них ліворуч від входу названий “dom wielgy s pokoiamy rozpemy”²⁶. “Покі” здатні вказати, що саме їх мав “нісcotлиwie” мурувати Мочигемба. Водночас лаконічне відсилання до текстів підказує роботи при іншій споруді замкового ансамблю. Можливо, мався на увазі описаний далі господарського призначення будинок, щодо якого в інвентарі віднотовано: “Ten dom z gruntu pilno naprawu potrzebuie”²⁷. Його стосується й наступна лаконічна нотатка в листі до того ж адресата: “Do tego proszę oznaymi mi w[asz]m[ość] izeli iuz w[asz]m[ość] z cieślą umyślił tamten dom naprawać, gdyż bym rad żeby to iakonapredzey odprawiono”²⁸. Очевидно, тих же робіт стосується й звернення до Міхля від 26 червня стосовно деталей оплати ремісникам, яким його так само зобов’язано до нагляду за роботами: “Piszę list do p[ana] Gumowskie[g]o abyć legumin przysłał tylko ty napisz iakich potrzeba, iakimi postanowiono z ciesla y mularzami a proszę cię abyś tu tey roboty doglądał”²⁹.

²⁴ APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 209.

²⁵ Ibidem. – S. 229.

²⁶ Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі... – С. 544.

²⁷ Там само. – С. 546.

²⁸ APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 216.

²⁹ Ibidem. – S. 228.

На тлі наведених відомостей прийняте у викладі Н. Яковенко “жартування” виявляється очевидним, делікатно кажучи, “курйозом”, основаним на послідовному ігноруванні вимови як самого документа, так і його ширшого історичного контексту. Не зайве наголосити, що текст вписано до чималого прикінцевої “архівної” частини тому³⁰, яка зберігає документальні записи різнорідного характеру й походження. Варто також нагадати, що контракт з архітектором на спорудження Луцької брами в Дубні (див. далі) вписаний до іншого тому аналогічним способом. Підпавши під вплив надперебільшеної пародійності³¹ (не кажучи про її прийнятність у залученому сенсі) й відкинувши усі логічні в зазначеній ситуації міркування, авторка навіть не перевела у сучасні вказаних у контракті розмірів і повністю знехтувала викладеними в його тексті реаліями умовленої будівлі з докладно описаним внутрішнім розплануванням, печами, коминами, мерлонами, незбагненим способом перетворивши її на “княжий склеп” “розміром (sic!) приблизно 0,5×4 м”³². Не випадало б доводити, що насправді угода з В. Мочигембою поза всяким сумнівом стосується “кам’яниці” в ансамблі замку у Старому Заславі й разом із наведеними листами є рідкісним уже тепер звичайним “рядовим” джерелом. Заславський контракт виявляється єдиним упровадженим досі до наукового обігу. Заславська “кам’яниця” наголошує на забутій особливості тогочасного замкового розпланування, яке з усією очевидністю постає з досі мало залучених до наукового обігу давніх інвентарів. Отож тогочасні замкові ансамблі насамперед нерегулярні, виступають конгломератами різночасових об’єктів – що, зокрема, красномовно засвідчують як неодноразово цитований опис Заславського замку 1622 р., так і публіковані матеріали до історії його спорудження. Зрештою, такий вільний планувальний уклад виявляється ширшою історичною закономірністю тогочасного будівництва, відображеною чималим комплексом писемних джерел.

Поки не віднайдено інших відомостей про самого В. Мочигембу, проте це – не “пародійна”, як “зовсім переконано” видалося Н. Яковенко, а цілком конкретна історична постать, до того ж, – із вірогідними пов’язаннями у львівському середовищі. Такий висновок підказано фактом існування львівського будівничого Себастьяна Мочигемби, відзначеного серед членів місцевого мулярського цеху упродовж 1582–1586 рр.³³ Відсутність підтвердження їхніх родинних стосунків не здатна підважити запропонованої можливості, тим більше – з огляду на загальновідому активність на Волині львівських будівничих³⁴, підтверджену публікованими тут листами зайня-

³⁰ Ibidem. – Rkps 75 I. – S. 609–737.

³¹ Показово, що авторка відкликала до ряду позицій “пародійної” літератури й зовсім обійшла увагою архітектуру: Яковенко Н. Жарти зі смертю... – С. 269.

³² Там само.

³³ Kowalczyk M. Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich (do roku 1772). – Lwów, 1927. – S. 63, 68.

³⁴ Низку таких відомостей розпочинають згадки про будівельні роботи, які провадив у Луцькому замку Лукас із Пряшева (1541): Łoziński W. Sztuka lwowska... – S. 23–24.

тість на службі ще декількох майстрів львівського середовища (див. далі), виразну львівську зорієнтованість княжих мистецьких інтересів й найактивніші різномірні львівські контакти самого князя (див. далі). Очевидно, В. Мочигемба належить до майстрів, усе життя яких пройшло при дворах “провінційних” магнатів без докладнішого відображення у скромному вже нині фонді документів епохи. Тому особа нововідкритого майстра здатна додати істотний штрих до поки надто мало сприйнятої ширшої картини української будівельної традиції тієї переломної доби. Як видається, за нею стоять важливі не зауважені досі тенденції мистецького процесу, відкриття й осмислення яких зможе наблизити до віднайдення ще навіть не зауважених важливих його сторін.

Наступний лист до заславських міщан так само стосується коротко згаданих у розглянутих текстах міських укріплень, докладніше – спорудження брами, а також житлового будівництва в самому місті: “Mieszczanom moim zaslawskim. Dobrze to sami pamiętacie, iżem ia wam przychod od bramy dla tego darował, żeście się byli podieli bramę zbudować, a to wieże, że i dotąd nic nie robicie, przeto wam koniecznie rozkażię, abyście się z sobą porachowawszy o tym dochodzie, z panem Kozmowskim się porozumieli, do ktoregom ia pisał i wołą swoią oznaymił, który co wam imieniem moim rozkaże, rozkażię koniecznie aby to tak było. Wszak na swoy pożytek nic a nic nie biorę, any na was wyciągą, cokolwiek czynię, to dla wasze[g]o dobre[g]o czynię. Vpominałem was o owe wasze kominy, o drabiny także y o ossoby i dotąd nie widzę aby tho moje vpomnienie co pożytku miało, dla czego obym pisałem do p[ana] Kozmowskiego, od ktore[g]o rozkazania me[g]o nie wymuię nikogo a nikogo, ani chrześcijanina, ani Żyda i trzeba, żebym to dostał da P[an] Bog wrociwszy się do was za niedziel trzy nadaliey”³⁵. Принагідно згаданий уже знаний нам Козмовський виявляється урядником (надалі відзначено його двір, який слід було приготувати на княжий приїзд³⁶). Нагадування “o owe wasze kominy, o drabiny także y o ossoby” стосується забезпечення перед пожежами, що при масовій дерев’яній забудові було актуальним не тільки у XVII, але – не менше – ще й у наступному столітті³⁷. Наведений лист важливий ще одним істотним для розуміння аналізованого джерела свідченням зі згадкою про листування князя

Автор не мав інших прикладів, і наступні такі факти впроваджено до наукового обігу вже за новіших часів. Найважливіші з них пов’язані з постатями осілого в Острозі Петра Сперендіо та Якопо Мадлени як будівничого Луцької брами в Дубні: *Александрович В.* Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570-і – 1630-і рр.) // *Острозька давнина*. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 60; *Юрченко С.* Про час будівництва... – С. 511–516.

³⁵ APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 194.

³⁶ Ibidem. – Rkps 75 IV. – S. 468.

³⁷ Для прикладу див. аналогічне розпорядження королевича Якуба Собеського (1724) про запровадження коминів у будинках міщан Золочева на Львівщині задля забезпечення від займання, приводом для якого стало декілька пожеж у місті: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (надалі – AGAD). – Zesp.: *Archiwum Aleksandra Czołowskiego*. – Sygn. 407. – S. 188.

зі своїм урядником Козмовським щодо спорудження брами та міської забудови. Оскільки в копіярії чогось такого не виявлено, воно або велося перед тим, коли написано найраніші збережені листи, або ж, що видається вірогіднішим, до вцілілих книг не потрапила уся кореспонденція з відповідного приводу.

Окрім відомостей щодо мурованого будівництва, віднайдено також окремі побіжні перекази щодо мало вже тепер знаного, проте однозначно домінуючого тоді дерев'яного. Зіставлення дат так само переконує у практично безперервному веденні таких робіт. До наведеного листа 1616 р. стосовно дерева для декількох “ізб” у незазначеній резиденції додається датований 20 грудня 1621 р. інший до “пана Шуцького” з розпорядженням: “Dai m[o]ś[ć] do budowania zamku Sulżyńskie[g]o drzewa z puszczy Czartoryskiey pułtory kopy, a na wały do młyna szesńioro drzewa. Gdy więcey potrzeba będzie, tedy do mnie napiszesz w[asz]m[ość] abym się z w[asz]m[ością] porozumiał”³⁸. Він стосується будівництва резиденції в Сульжині неподалік від Заслава (нині – Шепетівський район Житомирської області). Цікавою є нотатка про призначення дерева також на вали до млина, яку слід розглядати унікальним переказом про окремі укріплення цього господарського об’єкта. Наскільки випадає здогадуватися із наведеного контексту, млин мав примикати до резиденції й перебував у єдиному комплексі з нею³⁹.

4 квітня 1623 р. в листі до іншого урядника – Міхля князь повідомляв: “Pisafes do mnie strony tamtego dworu waskowskie[g]o iako go stawiac. Juzem ia tam Jakuba mularza poslal z dostateczną informacją”⁴⁰. Йшлося про спорудження двору у Васьківцях поблизу Заслава, про який немає інших відомостей. Наведений текст не дає змоги ідентифікувати вказаного муляра Якуба. Однак майстер з таким ім’ям фігурує у цілій низці пізніших листів. Так, 22 травня 1623 р. князь писав до згаданого Шуцького: “Zeście mi oznajmili* o mularzu dziękuie bardzo. Iam z panem Jakubem ogułem kontrakt uczynił, nie powinienem mu ia dać żadnych** stryżków***, tylko pieniądze, wapno, kamień y

³⁸ АРКВ АС. – Rkps 75 II. – S. 48.

³⁹ Правдоподібно, розташування млина при замкові відображає ширшу планувальну практику, оскільки таку саму ситуацію засвідчує також опис замку в Острозі: Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – К.: Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 296. Пор. також опис замку Радивилів в Олиці на Волині 1681 р. та резиденції спадкоємців гетьмана Івана Виговського в Руді на Львівщині 1687 р.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть / Зібрав і підгот. до друку В. Александрович. – Луцьк, 2007. – С. 59; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (надалі – ЦДІАЛ України). – Ф. 7: Жидачівський городський суд. – Оп. 1. – Спр. 51. – С. 738.

⁴⁰ АРКВ АС. – Rkps 75 III. – S. 157.

* oznajmili. Тут і надалі наведено прочитання з публікації: *Юрченко С.* Про час будівництва... – С. 514–515.

** Слово відсутнє.

*** stryżków [?]. Четверта і п’ята літери виправлені.

ceglę, ani go żywić, tylko jeżeli przyjdzie* do burgrabiego albo też do was, nie godzi się go wygnać i chleba mu nie żałować. Tego też trzeba doirzeć żeby fundament** brał aż do samego czlcu***, bo tam trzeba prowadzić mur nie na szkarpie^{4*} (sic!), alie^{5*} prosto, iest iego interciza. Bo jeżeli mi tak będzie murował iako w Zasławiu, że przez mur woda ciecze iak przez rzeszoto, wolię^{6*} ię^{7*} zaniecha[ć]^{8*} y to trzeba wiedzieć panu Jakubowi jeżeli obacze^{9*} że on do ś[więtego] Jana nie włoży^{10*} mi w robotę tych pieniędzy, które wziął, tedy ia będę musiał drugiego mularza przyiać, proszę żeby tego doirzeć, żeby na moc murował, nie na oko. Strony żelaza na tych woziech które z^{11*} leguminami^{12*} przydą posię go^{13*} tylko że mi nie piszecie^{14*} ztamtąd wiele go potrzeba, to naigorsze^{15*} do was. Tarcic ile^{16*} będzie potrzeba dodać, zgodzą się potym do innych robot, bo nie iuz się^{17*} totą^{18*} basztą^{19*} te roboty dokończą.[...]. Pił tu do tarcia tarcic żadną miarą dostać nie może, bo tamte mieysca lisowe y spustoszeli gdzie ie robiono^{20*}”⁴¹. Як свідчить наведений текст, стосунки між замовником та виконавцем не завжди укладалися найкраще й князь не був задоволений із заславських “мурів”. Проте майстер все ж достосувався до вимог, бо контракту з ним, попри наведену погрозу, не розірвано. Цікавою є вказівка на умови, за яких він мав працювати, – на власному вікті, що відповідає домовленостям опублікованого контракту на спорудження брами в Дубні, де про віктування, правда, не згадано (див. вище). Далі ім’я цього Якуба постає у листі до того ж адресата з липня: “Jeżeliby Jakub potrzebował na murowanie pieniędzy, dawać mi znać, a ia nie omieszkać pieniędzy. A wy pisz, w[asz]-m[ości], dostatecznie o tym murowaniu iako prowadzi”⁴². Тут знову виникає

* przyjdzie.

** fundamenta.

*** calcu.

4* szkarpie.

5* ale.

6* nolia [?].

7* ia.

8* zaniecha.

9* obarze.

10* niewłoży.

11* Слово відсутнє.

12* degumunami.

13* posbigą.

14* niepiszecie.

15* najgorsza.

16* też.

17* są.

18* to ta.

19* baszta.

20* Речення відсутнє без зазначення скорочення.

41 APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 236–237.

42 Ibidem. – S. 296.

наполягання на докладному інформуванні про перебіг робіт, що виявляється сталою вимогою замовника. 27 липня він писав до “всечесного отца Мальхера”, як можна здогадуватися, – гвардіана заславських бернардинів: “Koło tamtey** baszty od miasta robota rozposzczęta z wielkim niebezpieczeństwem była by, gdyby nie dokończono już*** te twogi, za się pod te czasi kamień wozyć ieszcze^{4*} nie bezpieczny. Zaczym przychodzi^{5*} mi pilnie żądać w[asz]m[ość]^{6*}, abyś, w[asz]m[ość]^{7*}, swego kamienia y wapna vżyczyć raczył, a ia tylesz, ieśli nie wiecey z wielkim^{8*} podziękowaniem oddam w[asz]m[ości]^{9*} y odwdzięczę tę vczynność^{10*} w[asz]m[ości]^{11*}”⁴³. Небезпека виникала через татарський напад⁴⁴, тому князь навіть вирішив просити готових матеріалів, які на той час не використовувалися, від заславських бернардинів, аби якнайскоріше закінчити мур. Водночас він звертався до Щуцького: “Pisze mi w[asz]m[ość] zaś strony murów ieżeli nie wieksza, a zda mi sie, że wieksza tedy nie mnieysza miała być ta basta. Zaś mi w[asz]m[ość] pierwey był napisał, iż nie barzo ią dobrze murowano, dlatego pieniędzy nie przysłał był y do samego pana Jakuba pisałem abym^{12*} do tego, żem się sam tam spodziewał być, alisz tu diabeł nagodził sprawu, dla ktorych dotąd mieskać musiałem (sic!). Pieniądze na te mury vkazuiąc tamte, ktore zostały po niebosczyku xiędzem Jerzem, iednako sie razem co komu będzie należało, odda. Piszę o tym do pana Trzecieskiego iako tesz do exekutora,

* Слово відсутнє.

** Tamtey.

*** Слово відсутнє.

^{4*} ieszcze.

^{5*} przychodzi.

^{6*} Слово відсутнє.

^{7*} IM.

^{8*} wielkim.

^{9*} IM.

^{10*} uczyną.

^{11*} [...]. У примітці зазначено: “Далі також не стосується теми”. Текст у публікації завершує денна дата.

⁴³ APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 303. С. Юрченко (Про час будівництва... – С. 512, 515) безпідставно відніс цей документ до будівництва Луцької брами в Дубні: скупо накреслений контекст ведення робіт за умов татарського нападу однозначно вказує на заславську ситуацію (див. далі).

⁴⁴ Дещо докладніше сам набіг князь описав на початку наступного листа. “Wierzyć mie się nie chce tym nowinom, ktore są od pana Chomentowskiego, a to dlatego, iż pisze, że pod Ostroszkim w przesly piątek miał chan z skoszem leżeć, co mi przyechał posłaniec z Czudnowa, ktory właśnie tego dnia wyjeżdżał, any namniey tam o tym słyhać nie było, a Czudnow od Ostroszka mil tilko kilka. Do tego ieszcze powiedział, iż w Zaslawiu iarmark stanowią się, a strzesz Boże by to prawda była. Żaden by się w niebezpieczeństwo nie podawał” (APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 304). Згаданий лист до Тжечеського скопійовано раніше: Ibidem. – S. 303.

^{12*} Слово виправлене.

bo stąd ie dosiłać pod takie czasi w drodze niebiespieczno”⁴⁵. Як видно з наведеного тексту, постійно траплялися клопоти з майстром Якубом щодо якості виконання робіт. Вказаний лист до нього у копіярії знову ж таки відсутній.

Зазначений Якуб лише раз віднотований із прізвиськом, та й то не в самих листах, а у вписаному наприкінці тому контракті на спорудження Луцької брами в Дубні, що його, як зазначалося, опублікував С. Юрченко. “Stało się pewne postanowienie z iedney strony miedzy mną, Alexandrem z Ostroga Zasławskym * w[oiewoda] ** b[raclawskim] ***, a z drugiey miedzy panem Jakubem Medleni. Iż ia^{4*} mam dodać kamienia y wapna co potrzeba, także y cegły, do tego tatarów do roboty, a pieniedzy mam dać panu Jakubowi na rzemieśnika y na wszytką robotę^{5*} z[łotych] trzy tysiace polskich. A pan Jakub powiniem zmurować basztę z bramą^{6*} z przyjazdu od Lucka, ktora ma bydź sama w sobie wewnątrz szeroka łokci trzynaście, a wzdłuż łokci dwadzieścia^{7*} y ieden, mur w fundamentach^{8*} ma bydź hruby^{9*} na pułpięta łokcia i ma mi ią wystawić^{10*} ze wszytkim^{11*}, na kratę do zapuszczania ma też urobić. Ja zaś teraz^{12*} zaraz powiniem mu dać z[łotych] tysiąc, a drugą ratę na ś[więty]^{13*} Jan przysły z[łotych] tysiąc, a trzeci tysiąc potym zaś. I na tosmu^{14*} miedzy się dali tę intercieżę. Dat[um]^{15*} w Dubnie d[ie] 24 april[i]s^{16*} 1623. Pan Jakub Medleni ręką swą m[anu] p[ropriae]^{17*,46}. Окрім наведеного контракту з В. Мочигембою, це єдиний зразок побіжно згаданих в окремих цитованих листах домовленостей з будівничими й водночас конкретний приклад тих принагідно відзначених у наведеному листі від 2 травня 1623 р. умов, на яких князь винаймав майстрів для спорудження окремих об’єктів.

⁴⁵ APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 304.

* Zasławskim. Тут і надалі різночитання за текстом публікації: *Юрченко С. Про час будівництва...* – С. 514.

** woiewoda.

*** braclawskim.

^{4*} Слово відсутнє.

^{5*} robotą.

^{6*} Два останніх слова відсутні.

^{7*} dwudzieścia.

^{8*} fundamentach.

^{9*} gruby.

^{10*} Два останніх слова переставлено місцями.

^{11*} wszystkim.

^{12*} Замість трьох останніх слів: *Jagoż wraz.*

^{13*} S. (sic!).

^{14*} toż my.

^{15*} Dat.

^{16*} aprilo.

^{17*} Скорочення двох останніх слів відсутнє. Сім останніх слів написано іншим чорнилом і почерком. Вірогідна копія автографа майстра.

⁴⁶ APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 701.

Наведений контракт дає змогу з'ясувати особу одного з княжих будівничих – знаного від кінця XVI ст. у Львові досить мало поки дослідженого архітектора італійського походження Якопо Мадлени⁴⁷. У листуванні його ім'я виникає лише зрідка, проте зібрані матеріали переконують, що він тривалий час перебував на службі й був пов'язаний із князем практично упродовж усього українського періоду своєї біографії. А Луцька брама в Дубні як конкретний задокументований приклад професійного доробку пропонує рідкісний, хоча – побачимо – не єдиний його авторський об'єкт з-поміж за-свідчених “архітектурних клопотів” князя О. Заславського.

Браму передбачалося спорудити того ж року, й контракт, очевидно, укладено незадовго до початку робіт⁴⁸, проте докладніших відомостей про їхній перебіг не виявлено. Небагато таких матеріалів і в аналізованому комплексі джерел. Браму стосується також лист з Дубна від 15 вересня до Бартніцького: “Je mi pilna potrzeba do sklepienia baszty, którą* zmurował, tarcic. Proszę abyśmi ich** w[asz]m[ość]*** przysłał gdyż stamtąd więc^{4*} ich^{5*} zawsze^{6*} do Dubna posyłano, ieślibyś w[asz]m[ość]^{7*} na ten czas^{8*} gotowych nie miał, tedy iako naprędzey^{9*} kasz^{10*} w[asz]m[ość]^{11*} natrzeć, a tu przynamniej s kopę^{12*} posyłał w[asz]m[ość]^{13**49}.”

23 вересня князь писав до С. Радогоського “Pan Jakub Medleni niaiał^{14*} był górników tamtych do roboty dubieńskiej^{15*} że się mu tam złę^{16*} barzo^{17*} stawili.

⁴⁷ Стикли відомості про нього з львівських архівних матеріалів навів: *Łoziński W. Sztuka lwowska...* – S. 82; *Kowalczyk M. Cech budowniczy we Lwowie...* – S. 21.

⁴⁸ Рідкісний приклад докладніше зафіксованої звичної для тогочасної практики хронології робіт у межах року зберегли матеріали про видатки на будівництво у Крехівському монастирі зі зламу 60-х – 70-х років XVII ст.: *Александрович В.* Нововіднайдені джерельні матеріали... – С. 535–560.

* którą mi. Тут і надалі різночитання за публікацією: *Юрченко С.* Про час будівництва... – С. 515.

** się im.

*** Слово відсутнє.

^{4*} wręć.

^{5*} iusz.

^{6*} zawise.

^{7*} im.

^{8*} im natenczas.

^{9*} naprędzey.

^{10*} Слово пропущене.

^{11*} im.

^{12*} Два останніх слова написано разом.

^{13*} im.

⁴⁹ APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 372.

^{14*} kazał. Тут і надалі різночитання за текстом публікації: *Юрченко С.* Про час будівництва... – С. 516.

^{15*} Dubieńskiej. Перед цим словом закреслено: zamku.

^{16*} złe.

^{17*} bardzo.

Proszę w[asz]m[ości]* abyś w[asz]m[ości]** mm[ości pan]*** sprawiedliwość uczynić^{4*} raczy⁵⁰. З останнього листа видно, що, попри очевидну зацікавленість замовника, не обходилося без труднощів. Втім, звично, як видається, для самого Я. Мадлени, він, зі свого боку, теж додавав клопотів. Це доводить адресований йому лист князя від 19 жовтня: “Panie Jakubie. Już to dwakro iestem oszukany od was. Pierwey dałem wszystkie pieniądze na murowanie zasławskiego^{5*} muru. Tegości^{6*} nie dokońc zyli spełna pieniądze wzięwszy. Teraz zaś za basztą wzięliście także pieniądze wszystkie, a tey niedokończywszy tu się nie wkazuiecie^{7*}. Zaczym iako iusz komin się w niej obalił, boie się by się y sklepienie wszystko nie obaliło^{8*}. Przeto resoluucie^{9*} mi się, czy będziecie kończyli tę robotę, gdyż bym ia znalazł ten sposób, żebym mógł na was szkody swej powetować. Zatym was Panu Bogu poruczam”⁵¹. Отже, як і в Заславі, майстер виявився не лише не обов’язковим, а й, коли вірити князеві, – відверто непорядним.

28 серпня 1623 р. у листі до Данецького поміж інших справ з’явилася нотатка: “Trzeba będzie myślić, da Bog, o drzewie na kościoł, ktory ia tam chce mieć koniecznie, żeby się te seymiki odprawowały swoym tribem et cum honore iako y w innych woiewodztwach”⁵². Йшлося про спорудження костюлу у Вінниці, де відбувалися сеймики Брацлавського воєводства, на чолі якого князь стояв від 1613 р., задля надання їм прийнятої на той час при сеймикуванні звичної (“iako y w innych woiewodztwach”) релігійної оправи, очевидно, раніше не забезпеченої у такий спосіб (передбачені релігійні відправи до того мали відбуватися на похідних вівтарях).

Поряд з такими важливішими, доводилося залагоджувати й скромніші справи, одне зі свідчень яких зберіг лист до якогось пана Злотолинського (дерманського урядника?) від 19 січня 1626 р.: “Iż się barzo oszarpał manaster Dermańsky a pretkiey potrzebuie naprawy, zaczym prosze w[asz]m[ości] abyś w[asz]m[ości] wiednał rzemieśników na robienie gontów, po ktore tam poddany dermańszy przyiada”⁵³. Розпорядження стосується направи дахів, матеріали для якої слід було приготувати заздалегідь. Укладений через рік інвентар

* im.

** mu.

*** im.

^{4*} uczynić.

⁵⁰ APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 378.

^{5*} Zasławskiego. Тут і надалі різночитання за публікацією: *Юрченко С.* Про час будівництва... – С. 516.

^{6*} Tegościć.

^{7*} wkazuiecie.

^{8*} Два останніх слова написано разом.

^{9*} resoluucie.

⁵¹ APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 497.

⁵² Ibidem. – S. 353.

⁵³ Ibidem. – Rkps 75 IV. – S. 154.

монастиря згадує про відновлені дахи, проте, як видно з тексту, на той час їх мала лише частина монастирських будівель⁵⁴.

На початку 1626 р. (11 січня) в кореспонденції до батька, волинського воєводи, князя Януша Заславського, вперше постає справа будівництва монастирського костюлу бернардинів у Дубні. Ці відомості мають винятковий характер, оскільки джерел з епохи про спорудження костюлу досі не було й література користувалася надто лаконічними пізніми переказами, згідно з якими його 1614 р. заснував князь Я. Острозький, а фундаменти існуючого храму закладено 1627 р., правдоподібно, вівтарну частину закінчено 1629 р., спорудження монастиря розпочато 1642 р., а 1658 р. посвячено костюл й завершено весь ансамбль⁵⁵. Листування князя О. Заславського пропонує зовсім виняткові для епохи докладні джерельні відомості до “передісторії” спорудження конкретного об’єкта на теренах Волині й України загалом. Як видно зі згаданого першого листа, ансамбль справді зведено з ініціативи князя Я. Острозького, при якому, однак, лише закладено наріжний камінь. “Jaśnie oświecone xiążę, panie oycze y dobrodzieiu moy m[ilość]ciwy. Skoro tu przyiachał adm[odum] reuere[ndu]s p[ate]r* minister, tedy posyłam, prosząc do siebie je[go] m[ilość] xiędza suffragana, bez którego nie mogło się nic czynić. I tak per compo[sitio]nem** vstąpiła kościół per cominit[i]onem*** miejsca tamtego. A oicowie swoje dali. I tak na tym miejscu klasztor będzie iako wola była nieboszykowska i kamień pierwszy założył j[eg]o mość. Co się tycze murowania komu to zlecić bedziesz raczył w[asza] x[iążęca] m[ilość], ten niech zawiaduje, lubo też sami oycowie. O kwit ten ma być od oycow według mego rozumienia, bo samiście w[asz]m[ilość] przy w[asza] x[iążęca] m[ilość] panu y dobrodziejowi moim naznaczył z Latowiża po zł[otych] 2000, zaczym iak rozumiem iż od nich samych kwitu potrzeba, na których się to obraca. I sam bym ia, panie y dobrodzieiu moy, nie lenił się doyrzec, ale y słabe zdrowie, dla ktorego widzę (ieżeli tę zimę przetrwam) muszę z Polskiey daley do Czeplie iakich iachać y zaś trybunał ten przeszkoda. I teraz musze się kazać wieść do Lwowa, abym dostateczną iusz raczył radę czego sie o zdrowiu moie spodziewać”⁵⁶. Не зовсім зрозуміле вміщене на початку відкликання до якоїсь заміни, наскільки можна здогадуватися, – між монастирем та місцевою парафією стосовно місця,

⁵⁴ Луц В. Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI–XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйцика // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Мат-ли X міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 р. – С. 165–166; Описи Острожчини... – С. 329–330.

⁵⁵ Bohdziewicz P. Kościół i klasztor oo. Bernardynów w Dubnie // *Tenże*. Studia z dziejów sztuki polskiej w okresie baroku i rokoka (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Rozprawy wydziału historyczno-filologicznego. – T. 37). – Lublin, 1973. – S. 138, 156–157.

* Всечесний отець (латин.).

** Через домовленість (латин.).

*** Розподіл (латин.).

⁵⁶ APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 159.

де, згідно з волею князя Я. Острозького, мав постати монастир. З'ясування цієї ситуації у деталях потребує додаткових відомостей: лаконічна монастирська хроніка загально відготовує під 1614 та 1625 рр. лише сам факт заміни ґрунту між парафіяльним костельом та монастирем⁵⁷. З огляду звичаєвої практики цікавою є справа догляду за будівництвом: його мала вести особа, вибір якої припав князеві Я. Заславському, або ж самі монахи. З лютого князь знову написав батькові зі Львова обширного листа у справі спорудження монастирського комплексу. Текст вказує на виразний конфлікт між ним та настоятелем дубенських бернардинів Мальхером, щодо якого вжито немало достатньо гострих формулювань. Як видно з початкових фраз, кореспонденти вже встигли обмінятися листами про дубенського настоятеля, проте докладнішого їх сліду копійчій не зберіг. Звинувачення у “наймилішій забаві” розкидатися чужими грішми та зауваження, що “*kożdemu snadnie przybywa inuentii do budynków kiedy go nie kosztuią ale cudzemi pieniędzmi dogadza swemu humorowi*”, наголошують на очевидному розладнанні стосунків. Причину пояснює істотне розходження у поглядах на майбутній монастир. Якщо настоятель замахнувся на чималий комплекс, то князь аргументовано обстоював іншу позицію: “*niewiem co potym strukturę tam budować wielką w mieście, gdzie barzo malo katolików*”, підкреслював непотрібність монументального в'їзду, наголошував на труднощах стягнення для будови коштів з огляду на уже існуючі бернардинські монастирі на Волині, зокрема і в ближчій околиці Дубна, й доводив, що “*wiele ich tam mieszkać nie może*”. При цьому він відкликався до авторитету провінціала, який, перебуваючи в місті, вказав на доцільність невеликого вигідно організованого монастиря, відсилаючи до досвіду новоспорудженого римського. Стосовно намірів ксьондза Мальхера при наявних можливостях, відкликаючись до суми, яку батько записав на будову, князь не без сарказму зазначив: “*Podobno to x[ia]dz Malcher rozumi, że to będą dawali na każdy rok po 2 tysiąca zł[otych] a do skonczenia świata*”, виражаючи намір вдатися з цього приводу до властей провінції. Практичний вихід запропоновано в залученні “пана Амвросія”, який мав би прибути до Дубна й опрацювати модель будівлі стосовно реалій місця. Це винятково важлива вказівка як на розуміння самого будівництва, так і на спосіб його провадження. Останній момент повторено й у згадці про “свою” модель, яку вже мав дубенський настоятель. Як побачимо далі, роботи й справді мали вестися за спровадженою моделлю. Привертає увагу також звернуте до батька прохання “ужичити” “пана Амвросія”. Отже, останній на той час був зайнятий у князя Я. Заславського. Щодо настоятеля та його запитів, то природно, що за описаних стосунків постали й підозри стосовно розтрати призначених на будівництво грошей. Показовим є також висловлене побажання щодо першості у спорудженні помешкання для Бога перед житлом для людей і недоцільності одночасного ведення будівництва костельоу

⁵⁷ *Bohdziewicz P. Kościół i klasztor oo. Bernardynów... – S. 157.*

й монастиря. “Jaśnie oświecone xiąże panie oycze, dobrodzieiu moy. Jakom tylko wziął list od w[aszey] x[iążęcey] m[ości] p[ana] y dobrodzieia mego strony oycza Malchra, zaraz odpisałem do w[aszey] x[iążęcey] m[ości], niewim co za przyczyna, że dotąd nie doszedł. Pytano iednego iaka by zabawa była namilsza na świecie, powiedział yz szafować, alie lecz przydał cudzemi pieniędzmi. Tak sie może rzecz słusznie y o murowaniu. Iż nie tylko oycu Malchrowi, alie y kożdemu snadnie przybywa inuentii do budynków kiedy go nie kosztuie ale cudzemi pieniędzmi dogadza swemu humorowi. Niewiem co potym strukturę tam budować wielką w mieście, gdzie barzo malo katolików. Do tego* w fortecę do sąd nie kożdego puszczą y do kościoła, zaczym nie może być tak wielki viazd, klasztor nie iest fundowany y funduszu żadnego nie mogą mieć** bernardini, tylko poki budują, per mod[um] elemosinae***, a tuż zakonnicy luccy, tuż Sokal, Krzemieniec, tuż Międzyrzec, Zasław, Lachowce, Konstantinów, zaczym y o elemozine trudno, wiele ich tam mieszkać nie może. Kiedy był ociec prouinciał w Dubnie, tedy sam opatrował to, iż tam trzeba compediosa[m] monastertiu[m]^{4*} y barzo chwalił w Rzymie nowy u ś[więtego] Isiodora zakonu swego y barzo niewielki plac ukazał, a wszystkie comnioditales^{5*} tam są w tak mały[m] miescu. Kamienia wielka moc, cegiel także y wapna, pewnie y do kelni nie wyrobją przez lato. Podobno to x[ią]dz Malcher rozumi, że to będą dawali na każdy rok po 2 tysiąca zł[otych] a do skonczenia świata. Niemasz tu oycza prowinciała, był tu ociec definitor, alie odiachał do Husiatyna, skoro przyiedzie, będę mowił z nim. Nalepiey tak by, dobrodzieiu moy, užycz tu p[ana] Ambrożego żeby doiachał y żeby miesce obaczył, potym żeby według miesca uczynił modelusz, ażeby to w compe[n]diosu[m]^{6*} było. Strony tych pieniędzy, co wziął niedawno zł[otych] 2000, nie wim na co się tak prętko rozeszli, bo się ta teraz nic nie może robić zimą. A i tego trzeba przestrzegać, żeby naipirwey sa[m] kościół murowano, nie razem zaczynaiąc grunty y na kościół, y na klasztor, aby pracę mieszkanie było P[anu] Bogu, aniż ludziom. Napiszę zaraz y do x[ię]dza Malchra, aby x[ią]dz Malcher nie zawodził się na wielkie sumpty, do tego aby ten wielebny swoy modelusz, który w[aszey] x[iążęcey] m[ości] okazał, żeby go tu przywiozł, bom go ia nie widział”⁵⁸.

У відповідно гострому тоні щодо адресата написано й наступний лист зі Львова від 14 березня того ж року до самого дубенського настоятеля, як видно, справді не позбавленого “будівельних” (і не лише будівельних) амбіцій. Ідея спровадження для ведення робіт майстра Амвросія о. Мальхеру явно не припала до душі (за його інформацією той “nie iest dobry”, а відкликання до пошуків доброго шевця мало б довести, що й розтратник із

* Слово написане над закресленим: қаd.

** Слово виправлене.

*** З пожертвувань (латин.).

4* Невеликий монастир (латин.).

5* Слово виправлене.

6* Слово виправлене.

58 APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 165.

претензіями), й він мав намір сам взятися за будівництво. Князь відреагував гостро: “p[an] Ambroży, wiek swoy na tym strawił, sameś sie tego nigdy nie uczył”, а крім того відкликався до волі свого батька як опікуна спадку князя Я. Острозького, вичитавши адресата й відверто давши зрозуміти, що заміри того неприйнятні й не можуть бути реалізовані: “Admod[um] re[ueren]de pater Malcher. Wziąłem list w[asz]m[ości], w którym mi w[asz]m[ość] piszesz, żeby lepiej nie brać p[ana] Ambrożego do mistrzowania około klasztoru dubieńskiego, ale żeby to w[asz]m[ości] samemu poruczyć, a to dla tego, że w[asz]m[ości] ktoś powiedział, że p[an] Ambroży nie iest dobry do tego kiedy sobie y obuwie daie robić, co kilka złotych kosztuie, tedy się każe pytać o dobry[m] szewcu, pogotowiu mistrza trzeba gdzie by miesięcami, a nieiedny[m] murować, p[an] Ambroży, wiek swoy na tym strawił, a w[asz]m[ość]eś sie tego nigdy nie uczył. Czytałem w[asz]m[ości] list x[ie]cia j[ego] mości, który do mnie pisał, y z tego w[asz]m[ość] mogłeś zrozumieć wolię x[ie]cia j[ego] mości, według ktorey słuszna rzecz iest y powinna, żebyś się w[asz]m[ość] sprawował, owo rozumiecz wielkość klasztoru y x[ie]ciu j[ego] mości y wszatkim się nie podoba, co właśnie pałac pański, nie ubogi klasztor zakonników w[asz]m[ość] chciał założyć”⁵⁹.

Наведений переказ очевидного конфлікту з дубенським настоятелем описує досить своєрідну ситуацію, спровоковану безперечними амбіціями ченця, схильного впадати в незрозумілу самотійність, доходючи до очевидного ігнорування патронів і їхньої позиції. Йдеться, звичайно, не лише про окрему конкретну історичну ситуацію. Перед нами яскрава демонстрація того, що церковна історія латинської спільноти в Україні не виглядала суцільною християнською ідилією, як її звично “витеоретизовувала” послідовно адоративна історіографія, а була сповнена неунікненних у повсякденному житті протиріч і конфліктів, часто достатньо гострих і нерідко відверто прововоканих церковною стороною в особі поодиноких її представників. На цьому варто наголосити окремо, оскільки листування зберегло й інші аналогічні приклади (див. далі). За ними стоїть практично не враховане досі ширше явище – одна з не тільки недооцінених, а й все ще навіть не зауважених істотних складових тієї своєрідної історичної ситуації, якою позначена українська дійсність першої половини XVII ст.

Матеріали до спорудження монастиря дубенських бернардинів продовжує лист до львівського патриція Миколая Барча від 8 лютого 1627 р., відомості якого вказують на зовсім новий ракурс справи. Як можна здогадуватися, амбіції дубенського настоятеля мали відступити перед логікою та авторитетним натиском князя О. Заславського. Могла при цьому відіграти роль й інтервенція до властей провінції, які, перед перспективою глибшого конфлікту у середовищі еліт, природно, не підтримали свого надто “неспокійного” підлеглого. На замір вдатися до такого заходу князь вказав у наведеному листі до батька від 3 січня. Переважила ідея взорування на римському

⁵⁹ Ibidem. – S. 185.

монастирі, яку підказав при відвіданні Дубна провінціал. Князь писав до львівського патриція: “Wiedząc, że w[asz]m[ość] masz syna swego w Rzymie, który sie ma iuż wrocić do nas, proszę barzo w[asz]m[ość], abyś to w[asz]m[ość] gwoli mnie vczynić raczył, a napisał do niego, aby trzy modelusz (ktory tam za staraniem pana Robertego ma być urobiony) klasztoru nowego ś[więtego] Isidora w Rzymie, tu przywoził ssobę, bo to może doiść prędzey ręku moich, a ia zasłuże w[asz]m[ości] te łaskę y wszystkich koszt, ktoryby się podiał, oddam”⁶⁰. Як видно з наведеного тексту, під враженням від розповіді провінціала князь вчинив старання для спровадження з Рима моделі хваленого новоспорудженого тамтешнього костьолу святого Ісидора. Посередником виступав “pan Roberty”, у якому слід вбачати львівського купця флорентійського походження, власника знаної кам’яниці на Ринку Роберта Бандіnellі⁶¹. Князь просив М. Барча, аби його син, повертаючись з Рима, привіз уже готову на той час модель.

Цей лист не просто доводить, що дубенський костьол бернардинів мав бути споруджений за зразком римського костьолу святого Ісидора. Його значення не окреслюється так само ще одним рідкісним конкретним прикладом перенесення на український ґрунт римського архітектурного досвіду. Водночас це ще й виняткове свідчення зовсім не знаного дотепер на українському матеріалі аспекту тогочасної будівельної традиції. Опрацьовані досі джерела (втім, звичайно пізніші) незмінно акцентували на використанні креслень у поточній професійній практиці при спорудженні певних будівель. Листування князя О. Заславського показує, що поряд із ними, принаймні на початку XVII ст. (проте це часове окреслення визначають винятково конкретні використані джерела), практикувалося також застосування моделей. Оскільки метою залучення архітектора Амвросія, про яке уже йшлося, теж виявляється прагнення, аби він “uczynił modelusz” майбутнього монастиря й дубенський настоятель так само мав якийсь, як його окреслив князь, “wielebny swoy modelusz”, очевидно, це була звична, загальнозастосовувана норма. Тим більше, що аналізоване листування доводить звернення до неї не лише в церковному будівництві, а й у випадку набагато скромніших об’єктів (див. далі). І тільки через малочисельність писемних джерел до історії тогочасної архітектури та їхній цілком випадковий характер (як і актуальний стан опрацювання) досі таку практику в Україні, наскільки відомо, не було засвідчено. Показово водночас, що про плани чи креслення костьолу та монастиря взагалі не йдеться. Найправдоподібніше, їх не було зовсім – спорудження мало вестися власне за моделлю. Не випадало б сумніватися, що ці перекази зберегли свідчення про істотний аспект ширшої будівельної активності, досі фактично не відомий зовсім. Вони доводять

⁶⁰ Ibidem. – S. 424.

⁶¹ Окремі відомості про нього див.: *Charewiczowa L. Czarna kamienica i jej mieszkańcy* (Biblioteka lwowska. – T. XXXV). – Lwów, 1935. – S. 14–15.

зведення дубенського монастиря бернардинів за адаптованою, безперечно, моделлю римського монастиря цього ордену. Наведені матеріали не лише дають винятковий в історії будівництва на українських землях конкретний приклад задокументованого перенесення римського архітектурного зразка на український ґрунт⁶², а й у загальних рисах один-єдиний раз описують механізм такого перенесення. Скромний фонд доступних для використання джерел робить ці перекази відкриттям виняткового значення для історії тогочасного українського будівництва. Вказівки про спорудження монастиря на цьому уриваються, проте є очевидним, що воно могло розпочатися щонайраніше 1627 р. після привезення з Рима необхідної для цього взірцевої моделі.

З-поміж окремих аспектів значення публікованих матеріалів слід виділити нові важливі штрихи до біографії знаного львівського будівничого італійського походження А. Прихильного. Впроваджені до наукового обігу факти стосувалися майже виключно його діяльності у Львові й не виводили географію професійних зацікавлень майстра поза найближчі Старе Село та Жовкву⁶³. Копіярій князя О. Заславського вперше показує ширшу активність львівського мистця поза межами міста, подаючи його одним з представників середовища, систематично зайнятих при дворах княжих еліт Волині. З його сторінок А. Прихильний постає цінованим майстром з чималим авторитетом серед замовників та потенційними професійними можливостями. Найяскравішим віднайденим прикладом його професійної активності є намір князя О. Заславського доручити йому спорядження моделі майбутнього дубенського монастиря бернардинів відповідно до ситуації на місці – виразне свідчення того, наскільки відповідальні самостійні професійні завдання здатний був вирішувати львівський майстер. Це дає важливий аргумент для виведення мистця з тіні Павла Римлянина, в орбіті якого він незмінно виступає у львівській традиції, й підстави добачати в ньому одного з визначніших представників львівських архітекторів італійського походження.

Привертають увагу також декілька свідчень до історії будівництва збереженої до нашого часу синагоги в Острозі (місті, яке князь успадкував після свого сина Францішка: до нього воно перейшло зі смертю князя Я. Острозького). Першим серед них є розпорядження князя острозьким жидом, яким він, згідно з волею покійного князя Я. Острозького, наказав збудувати в місті муровану синагогу: “Alexander et[ceterae]*. Iż kożdemu miastu siła należy, iako od nieprz[yjacie]la postronnego, też y wnąętrznego, gdyż złość ludzka

⁶² Досі єдиний такий приклад давав фасад львівського костьолу босих кармеліток – одне з численних по всій Європі наслідувань фасаду римського костьолу святої Сусанни Карло Мадерна (1606): *Mańkowski T. Lwowskie kościoły barokowe (Prace sekcji historii sztuki i kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie. – T. 2. – Zesz. 2). – Lwów, 1932. – S. 46–47.*

⁶³ *Łoziński W. Sztuka lwowska... – S. 76, 78.*

* Біля цього слова на правому полі тим же почерком позначено: “żydom ostroskym”.

siła sposobów wynajdzie uszkodzenia drugih, a wspomżenia siebie samych, zaczym y miast spalenia bywaią. A iż budynki drewniane są iakby stopy pięknie do ognia ułożone, struktury zaś wielkie (strzeż Boże ognia) y wszystkiemu miastu upadek przynieść mogą. Vpatruiać to, x[ia]że je[g]o mość ś[więtey] pamięci pan krakowsky * rozkazał był żydom ostrogskim murować bożnicę aby non immineret ** kiedy periculum toti ciuitati ***. Przeto też rozkazanie x[ięcia] j[eg]o m[o]ści ś[więtey] pamięci pomniac y onę ad effectum^{4*} chcąc przywieść, żydom ostrogskim syna mego x[ięcia] Franciszka^{5*} nie tylko żebym dozwolił, ale y rozkazuję, aby bożnicę zmurowali, gdyż niedaleko będąc ściany mieyskiey nie tylko może być ozdobą, ale też y obroną miastu. Działo się w Ostrogu d[ie] 19 apr[ilis] 1623⁶⁴. У тій же справі докладно через місяць князь писав до белзького воеводи Рафала Лещинського⁶⁵, племінника своєї мачухи Маріанни з Лещинських⁶⁶, одного з опікунів острозької маєтності, принагідно змальовуючи порушення своїх власницьких прав та “сваволю” місцевих єзуїтів і плебана: “Żydzi ostrozscy byli v mnie, opowiedaiac nieznośne krywdy swe, ktore znoszą tak od oyców jezuitów przesz ich studenty, iako też y od x[iędza] plebana tamecznego, ktory iako tam właś na tą plebanią niewiem, bo do podawania tak należy syn moy, iako y x[iężna] jey m[ość] p[ani] woiewodzina wileńska^{6*}, chybabyś w[asz]m[ość], moy m[ilościwy] pan iako zapisany opiekum onego też tam podać raczył, czego ia dowiedziawszy się, uczyniłem protestatią v xiąg consistorskich kiedy kredą wydano według prawa duchowne[g]o. Tenże miły x[iędz] pleban gwałtem y puł wsi wziął świeszczennikowi, ktora zdawna od niebosczyka p[ana] woiewody kiiowskiego^{7*} y za niebosczyka x[ięcia] pana krakowskiego trzymał. Teraz świeżo na okopiscze żydowskie naszli, kamienie wszystkie potłukli, iuż im niedość w krolewskich mieściech broić ale y w szlacheckich broią y tak czy cupiditas norendi^{8*}, czyli też elatio^{9*} sama do tego przyszła, że nie dość krzywdzie żywych, nie dość znencaią się nad niemi, ale też

* Краківський каштелян князь Я. Острозький.

** Не загрозувала (латин.).

*** Небезпека усьому місту (латин.).

4* До завершення (латин.).

5* Очевидне часове зміщення, оскільки княжича, як побачимо далі, на той час уже не було серед живих.

64 APKW AS. – Rkps 75 III. – S. 193.

65 Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali Henryk Gmiterek i Ryszard Szczygieł; pod red. Antoniego Gąsiorowskiego (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / Pod red. Antoniego Gąsiorowskiego. – T. 3: Ziemie ruskie. – Zesz. 2). – Kórnik, 1992. – S. 72.

66 Dworaczek W. Genealogia. Tablice. – Warszawa, 1958. – Tabl. 119.

6* Анна Алоїза (†1654), донька князя Олександра Острозького, вдова литовського гетьмана й вільнянського воеводи Яна Кароля Хоткевича.

7* Князя Василя Костянтина Острозького (†1608).

8* Звичайна жадібність (латин.).

9* Гординя (латин.).

y umarli w pokoju wysiedzieś się nie mogą, lubo też y poganin powiedział, że terra mortuis propriae*. Znowu zaś nouu[m] wynaleźli figmentu[m]**, bożnicy murować zakazali, skąd y ozdoba miastu y quod murus*** obrona, powiedaiąc, iż bez dozwolenia biskupiego to bydz nie może. W miastach je[g]o k[rolewskiej] m[ości] tak iest, ale w szlacheczkich vnde hoc^{4*}, w ktorich y meczety y niewiem co tylko wolno mi mieć iako w swoim własnym. Więc sami p[at]res venerandi^{5*} na swoje mury z gruntu syna mego kamień biorą, a na potrzebę mieyską zabraniaią, ktorich niedały tam wpuścić, bo braniem kamienia, boie się, aby waszey possessesey nie wzurpowali. Ciż żydzi powiedzieli mi, że byli v w[asz]m[ości], me[g]lo m[iłościwego] pana, że ten respons odnieśli, że w[asz]m[ość] im powiedzieć raczył, iż nie maią listu odemnie. Ja jestem oddalony od wszystkiego pożytku. Stamtąd niewiem żadne[g]o, co bym kolwiek chciał począc inane et irrite^{6*} byłoby, bo by mi zadano incompetenssy isstes^{7*}, abym dogodził prośbie ich, a to proszę w[asz]m[ość] mego m[iłościwego] pana, abyś w[asz]m[ość] iako ten, ktoremu to incumbit ex officiis tutoris^{8*}, tym rzeczom zabiegać raczył, bo się boie, że potym y z większą trudnością y strzeż boże nie bez złego bydź by musiało. Oddaie się zatym z[...]. Z Dubna, d[ie] 19 mai 1626⁶⁷.

Лист насамперед вказує на очевидний конфлікт князя як з острозькими єзуїтами, так і плебаном. Дійшло навіть до опротестування перед луцьким консисторським судом правомірності появи останнього на посаді. Згаданий “miły x[iaǰz] pleban”, як його названо в листі, не лише провадив “війну” з жидами, а й, порушуючи надання князя В. К. Острозького, актуальне і за його сина Януша, відібрав в одного з острозьких священиків півсела⁶⁸. Явне обурення викликало також пошкодження надгробків на жидівському цвинтарі. Пряме ущемлення власницьких прав вбачалося й у забороні будувати синагогу буз дозволу єпископа. Князь не без очевидного роздратування наголосив, що в його місті діє лише його воля й такий дозвіл не є правомірним, виразно підкресливши різницю правового статусу королівських і шляхетських міст. Оскільки синагога при мурах покликана була служити обороні міста, її спорудження потрактовано міською потребою та вигодою, з указів-

* Земля померлих є їх власною (латин.).

** Новий вимисел (латин.).

*** Для цих мурів (латин.).

^{4*} Звідкіля б це (латин.).

^{5*} Шановані отці (латин.).

^{6*} Пустоту і озлобленість (латин.).

^{7*} Нерозуміння (латин.).

^{8*} Лежить на обов’язку з уряду уповноваженого (латин.).

⁶⁷ APKW AS. – Rkpms 75 IV. – S. 247.

⁶⁸ З острозьких священиків як власник сіл зафіксований Ігнатій Наливайко: Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 103–104. Укладений 1620 р. інвентар частини острозької маєтності – власності спадкоємців князя Олександра Острозького подає у священичому володінні села Карпилівка і Плоске: Описи Острожчини... – С. 229, 230.

кою, що єзуїти протиправно беруть камінь зі спадкового ґрунту сина князя на власну будову і в цьому полягає небезпека майбутнього можливого узурпування власності. Заходи коло спорудження мурованої синагоги в Острозі, правдоподібно, є частиною ширших починань юдейських спільнот Волині, оскільки з того ж 1626 р. походить королівський дозвіл на зведення мурованої синагоги в Луцьку, так само при міських мурах⁶⁹.

Наведені матеріали дають ще один яскравий приклад конфлікту князя О. Заславського у католицькому церковному середовищі – цього разу з острозькими єзуїтами та ксьондзом. Їхня поведінка створювала неспокійну ситуацію в місті й порушувала права поодиноких його мешканців і всієї жидівської спільноти. Не тільки через них, а й прямо войовничо настроєні ультракатолицькі сили безцеремонно зазіхали на волю самого власника, його авторитет та права, вторгалися в його безпосередні інтереси. Саме це й стало підставою обурення князя й такої гострої реакції на зазначені дії.

Серед листування віднайшлися також унікальні за характером матеріали стосовно будівельних інтересів князя у Львові. 31 липня 1626 р. він писав до вже знаного з попередніх листів Амвросія – А. Прихильного⁷⁰: “Moy łaskawy panie Ambroży. Proszę w[asz]m[ości] abyś w[asz]m[ości] pilnie tamtę robotę odprawował, i wdzięcznością, y nagrodą bedziesz się w[asz]m[ości] contentował odemnie. Proszę oto w[asz]m[ości], żebyś w[asz]m[ości] fundamenta też na piece i na kuminy w koźdey izbie zakładał, a ia niechcę mieć nigdzie ściany, gdzie pieca i kominy będą, ale tam chcę mieć całowity mur, na którym się ściana bendzie zaś spirala, bo mi się to dało znać kiedy to do drewnianey ściany kominy się przymurywaią. Proszę w[asz]m[ości], rozmów się w[asz]m[ości] z x[się]dzem Lachowskim, przyjacielem moim, i s panem Philipkowiczem iako wiele drzewa iest i na iak wiele pokoiów, iak wiele ieszcze pieniędzy potrzeba na drzewo, wiele na tarcice, wiele na łaty, wiele na guntы, wiele na gwoździe guntowe, żebym ia nieomieszkował, iakosz nieomieszkivam robocie. Proszę tedy, mui drogi panie Ambroży, przypilnui w[asz]m[ości], bo ia w w[asz]m[ości] mam nadzieję, że da Bog pretko stanie tęn budynek, kiedy się w[asz]m[ości] około niego zachodzisz. Posłałem perwey panu Grzeskowi z Zasławia zł[otych] 800 tam iż było co talarów było czerwonych złotych odeszło, zaś to przecię było siedmset złotych i kilkadziesiąt złotych. Z Jakubowic posłałem zł[otych] 500, s tych pieniędzy dał w[asz]m[ości] zł[otych] 400. To się przy nim ostało złotych dziewietset bez czegoś, co się utraciła na pieniądzach. Proszę tedy abyś w[asz]m[ości] mi napisał wszystko dostatecznie na wiele mi pokoiów iest drzewa za te zł[ote] 800 i kilkadziesiąt, co* kupował pan Grzesko y wiele potrzeba ieszcze posłać”⁷¹.

⁶⁹ Публікацію тексту див.: Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. – Kraków, 1891. – Т. 4. – Szp. LXXXVII–LXXXIX.

⁷⁰ Найбільше відомостей про нього зібрав: *Jozicki W. Sztuka lwowska...* – S. 78.

* Слово написано поверх закресленого.

⁷¹ APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 301.

Лист насамперед свідчить про давні й тісні стосунки князя зі знаним львівським будівничим й цілковиту довіру до нього. О. Заславський міг “успадкувати” його від Я. Острозького, оскільки сам майстер у 1610 р. свідчив про якусь умову з Я. Острозьким на докладніше не окреслені роботи у сусідньому зі Львовом Старому Селі, для яких його челядь готувала матеріал у каменоломнях⁷². З наведеного в листі переліку матеріалів складається враження, ніби йшлося по спорудження дерев’яної резиденції. Проте пізніші відомості, як побачимо, заперечують таку можливість. Водночас у тексті з’являється ім’я чергового ксьондза з-поміж “приятелів”, залученого до відповідних робіт, що підтверджує уже запропонований висновок про регулярне втягнення ксьондзів до реалізації зазначеного аспекту княжих інтересів. 1 вересня 1626 р. князь писав до свого урядовця Хрустецького стосовно спровадження будівельних матеріалів для львівської резиденції з недалекого Старого Села, до чого мали бути залучені піддані підльвівських сіл Сокільник (у найближчій околиці міста на території Пустомитівського району) і Коропужа (на території Городоцького району): “Panie Chrusteczku. Według potrzeby tak z Sokolnik, iako y z Koropuża poddanych, skoro się obrobją, posyłaucie po cegłę, wapno y tarcice do p[ana] Karłocego, a do mego folwarku we Łwowie zwiész to każcie”⁷³. Про те ж йдеться і в одночасно надісланому листі згаданому управителеві старосільського маєтку Дмитрові Карлочію⁷⁴. Обіцяючи йому винагороду за вірну службу з повноліттям сина Олександра Домініка, 16 січня 1627 р. князь писав: “bo wiem, iako w[asz]m[ości] dobrze a moze rzecz lepiej ni[żel]i drudzi wielkie maiętności trzymaiąc służysz y pocztu stawisz wyśmienite, na którym i teraz uszczerbek odniosłeś za 600 wozów kamienia. Dziękuje barzo dla drzewa, wolę stąd posłać cieśle tak dla spuszczenia y wyrobienia. Niesmiem molestować z tym w[asz]m[ości], żebyś mi w[asz]m[ości] te łaske

⁷² Łoziński W. Sztuka lwowska... – S. 76. Автор закладав, що А. Прихильний “niewątpliwie był czynnym około budowy zamku”. Метричні книги місцевого парафіяльного костюлу натомість упродовж 1609–1616 рр. постійно фіксують маловідомого львівського будівничого Вільгельма Флега: AGAD. – Zesp. 302: Księgi metrykalne wyznania rzymskokatolickiego archidiecezji lwowskiej. – Sygn. 1261. – S. 7–11, 13–16 (записана його дружина Катерина). В. Лозінський (Sztuka lwowska... – S. 80, 82) мав про нього нотатки 1616 та 1619 рр. і вбачав у ньому свояка будівничого замку Крижтопор Лоренцо Сенеса: Ibidem. – S. 80, przur. 4. М. Ковальчук відногував його прийняття до цеху 1613 р. і смерть 1630 р.: Kowalczyk M. Cech budowniczy we Lwowie... – S. 32, 73.

⁷³ APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 321.

⁷⁴ Ibidem. – S. 322. Окремі відомості про Д. Карлочія див.: Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія. – С. 93. У листах князя О. Заславського починаючи від 1616 р. (APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 326) збереглися поодинокі докладніші перекази до його біографії. Проте, за одним наведеним винятком, усі вони пізніші, окрім листа від 26 квітня 1623 р. (Ibidem. – Rkps 75 III. – S. 197) датуються 1626–1628 рр.: ibidem. – Rkps 75 IV. – S. 321–322, 395, 425, 592, 720–721. У метричних книгах парафіяльного костюлу в Старому Селі Д. Карлочій віднотований упродовж 1618–1628 рр.: AGAD. – Zesp. 302. – Sygn. 1261. – S. 20, 26, 30, 32, 35, 37.

pokazał, a zaś nie litując pracy swey chciał wziąć dozor tamte[g]o budynku na się, zatym pieniądze posłał wielebyś w[asz]m[ość] kazał porozumiawszy się z panem Ambrożym na zawarcie tamte[g]o dworu. Wiem, zeby to prędko stało. A ia bym te łaske y pracę odslugować umiał w[asz]m[ości]”⁷⁵. Привертає до себе увагу делікатність, із якою князь “нав’язує” довіреному управителеві нагляд за будовою, певний у його здатності проконтролювати роботи, що на них, очевидно, йому вельми залежало. Якись не вказані у короткому листі старання коло будови мав й інший ксьондз – Любоцький: “Dziękuję, że się w[asz]m[ość] starasz tam o tym folwarku, proszę staray się w[asz]m[ość] y dalej. Barzo to dobrze, że podwoły obrocili się dla wożenia matery y koropuskim także kazać, bo teraz nie wywożą do Sanu ani po soł ieżdżą, a proszę doirzey w[asz]m[ość], zeby iako narychliey nawieziono potrzeby matery”⁷⁶. Проте найважливіші відомості про львівське будівництво, природно, зберігає кореспонденція з самим архітектором. У першому з листів князь писав: “Мой łaskawy panie Ambroży. Dziękuię w[asz]m[ości], iż w[asz]m[ość] staranie czynić podiołeś się o tamtym budynku moim, nagradzać w[asz]m[ość] winien ostaie. Żeby przygotowali kamienia, cegły y teraz posyłam cztery cugi koni. Proszą żebym miał wiadomości od w[asz]m[ości], resztę w[asz]m[ość] rozumiesz trzeba ieszcze przygotować, bo możesz w[asz]m[ość]* więcey albo mniey iuż naznaczywszy** wielkość murów, a zrozumiawszy też wielie niż czego przywiezioną za się staram o kielnarze, ale y ta u nas trudno, iednakże azali pięciu tam poszlie, bo radbym zeby dziesięć kielnarzów robiło, zeby się mogło zawrzeć na zyme da Bog. Drzwi, okna, żelaza, zamki y wszystkie potrzeby tako się robić, także kraty w rudzie, a wszystko według miary od w[asz]m[ości] dany. Poszle też tam po Wielkiej Nocy tatar 20 dla roboty. Proszę też, abyś w[asz]m[ość] prywety tak postawił, zeby dom nie był smrodliwy trzeba by aż do wody brać cembrować. A cembrowine trzeba by gładką, zeby się nie zostawało nic na niey. Już to w[asz]m[ości] poruczam umiejętności***. Modeliusz ten barzo dobry, którym tu ostawił u siebie, dlatego bo posadzkę dam robić dębowo do wszystkich pokoiów y do sały ktom y niecieżka będzie y nie będzie prochu z niey. Oddaie się zatym łasce w[asz]m[ości]. Z Dubna, d[ie] 13 marty 1627”⁷⁷. Зі знаних сталих сюжетів привертає увагу прохання про надсилання докладної інформації стосовно ведення робіт. Князь, як видно, так само входив у деталі будівництва й теж давав свої практичні поради. Показовим є також плановане використання на будові татар. Найцікавішим у згаданому листі, безперечно, виявляється ще одна вказівка на виконання робіт за розробленою й апробованою моделлю. Причому в даному конкретному випадку її автором, очевидно, мав бути А. Прихильний. Вона явно за-

⁷⁵ APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 395.

⁷⁶ Ibidem. – S. 484.

* Далі одне слово не прочитане.

** Далі одне слово не прочитане.

*** Над цим закреслене слово не прочитано.

⁷⁷ APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 484.

ступала сприймані звичними для будівельної практики креслення, оскільки князь затримав її у себе для виготовлення дубової підлоги. Серед листів зберігся й контракт зі столяром з Міхновичів (нині – Міхнів Ізяславського району Хмельницької області) на цю підлогу: “Stało się postanowienie między jaśnie oświecon[y]m xiążęciem je[g]o m[ością a stolarzem Senkowiczem z Miechnowicz takie. Powinien stolarz urobić x[ię]ciu je[g]o m[ości] do dworu lwowskie[g]o posadzki dembowe z suchiey dembiny wszystkie[g]o kop siedm-dziesiąt. Ta posadzka ma bydz wzdłuż na łokieć, a wszere na pułłokcia y ma bydź wszpuntowana pokładaiać. Xiąże je[g]o m[ość] obiecuie mu zapłacić od koźdey kopy po złotemu, a leguminami y za wszystkie robote x[iąże] je[g]o m[ość] kazać że mu dać żyta mac 4, pszenicy maca iedna, grochu pułmacy, jagieł pułmacy, słodу mac 3, połcie 2, sadło iedne, serow kopa iedna, masła faska iedna, soli beczkę. Te robotę obiecuie się stolarz wszastko oddać na Boże Narodzenie da Bog przysze tego roku. Dla lepszey pewności daie stolarz x[ię]ciu je[g]o m[ości] te intercize z podpisem reki swey. Działo się w Dubnie d[ie] 30 marca a[nn]o VII. Daniel Senkowicz stolarz. Ad r[at]ionem dał mu x[iąże] je[g]o m[ość] zł[oty]ch 30”⁷⁸. Як видно з наведеного лаконічного опису, підлога мала бути укладена із дощок розмірами приблизно 0,5×0,25 м. На відміну від інших контрактів, знаних з цього комплексу джерел, цього разу передбачалося, окрім оплати грішми, надати майстрові також чималий набір різних “легумін”.

До будови виявився втягнутим навіть руський воєвода Ян Данилович, від якого 19 травня 1627 р. князь просив балок з його буського староства: “Iż buduie albo muruię dworek na przedmieściu lwowskim, gdzie zaraz będą w[asz]m[ość] mego m[ościwego] pana nawiedział y prossywał do siebie, prosze o drzewa w[asz]m[ość] mego m[ościwego] pana, to iest 100 tramów, bo ich nigdzie dostać nie mogę, a starostwo w[asz]m[ości], mego m[ościwego] pana, buskie ma dość tego. Przoz pana Torosa Torosowicza starałem sie kupić z starostwa jaworowskiego, nie mogłem dostać”⁷⁹. Сам запис стосується перекриття й підводить до прикінцевої стадії робіт. Проте перед серединою червня з будинком щось сталося, бо, очевидно, саме цієї не знаної нам ситуації стосується лист від 16 червня до “Sławka” із зверненням: “proś w[asz]m[ość] pana Karłoczego, żeby ratował tamten budynek iako by mógł”⁸⁰. Через що виникла необхідність “порятуння” й чому князь вдавався не безпосередньо до самого Д. Карлоція – невідомо.

⁷⁸ Ibidem. – S. 534.

⁷⁹ Ibidem. – S. 472. Очевидні клопоти князя зі спровадженням необхідної деревини на будову виглядають, звичайно, досить несподівано, проте ситуацію описано цілком виразно. Втім, тут може критися якась притаманна тодішній дійсності глибша причина, оскільки знаний львівський маляр Федір Сенькович, наприклад, після спалення в пожежі Краківського передмістя 1623 р. його садиби “старався дерева” для будівництва у Рогатині та на Яворівщині: ЦДІАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 397. – С. 384.

⁸⁰ APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 592.

Найпізніший із листів до історії львівської резиденції від 31 січня 1628 р. скерований саме до нього. Він стриманіший у виразах, проте засвідчує знані звичні стосунки: “Panie Karłocy. Będąc u mnie od xieźny jej m[o]ści paniey y dobrodzieyki mei sługa x[ieźny] jej m[o]ści p[an] Radlińsky powiedział mi iż w[asz]m[ość] masz jusz roszakanie od x[ieźny] jej m[o]ści żebyś w[asz]m[ość] dał według potrzeby materyiey do tamtego budowania mego. Proszę tedy w[asz]m[ość], moy drogi p[anie] Karłocy, żebyś mi w[asz]m[ość] tę łaskę pokazał, a kilka fur kazał uczynić wszystkiey włości starosielskiey, także pilno proszę w[asz]m[ość], abyś w[asz]m[ość] w Tuchli kazał narobić gontów porozumiawszy się z panem Ambrożym wiele ich trzeba będzie ażeby spore byli, także żeby się mogli y drzewa stamtąd przygotować co będzie potrzeba, do pokrycia tamtego budowania gdyż mi to x[ieźna] jej m[o]ść dobrodzieyka moia obiecała, a ia tesz te chęć y łaskę w[asz]m[ości] zadziaływać za każdą okasią winien ostate. Zgoła proszę w[asz]m[ość] doirzay w[asz]m[ość] tamtego budynku, który ia w[asz]m[ości] poruczam. Wiem, że wszystko porządniey y prędziey stanie”⁸¹.

Наведені матеріали ілюструють не відомий досі напрям діяльності знаного львівського будівничого А. Прихильного й водночас виявляються найранішим віднайденим обширнішим свідченням про численні магнатські та шляхетські “дворики”, які дедалі активніше заповнювали львівські передмістя. Вони становлять винятковий інтерес, оскільки таких докладних відомостей про відповідний аспект тогочасного будівництва дотепер не було, як і не було аналогічних переказів про магнатські двори серед тодішньої львівської забудови⁸².

Останнім з архітектурного блоку “клопотів” є розпорядження орендаторам чуднівського маєтку на Житомирщині від 3 травня 1627 р., аби “na murowanie kościoła czudnowskiego x[ieźdowi] plebanowi dali czudnowskiemu zł[otych] tysiąc, a to na raty przed wszystkimi inszemi by naprzednieyszemi y nadawnieyszemi kwitami memi do was danemi”⁸³. Наведений текст виявляється єдиним свідченням щодо спорудження чуднівського парафіяльного костьолу з відповідного часу.

Обширний комплекс різноманітних повідомлень до поодиноких аспектів архітектури та будівництва з листування князя О. Заславського 1616–1628 рр. не просто надає немало нових матеріалів до історії конкретних існуючих нині споруд та втрачених будівель і цілих архітектурних ансамблів, які по-

⁸¹ Ibidem. – S. 720–771. У тексті йдеться про Тухольську волость у Карпатах. Її пізніший, 1652 р., інвентар див.: AGAD. – Zesp. 354: Archiwum Radziwiłłów. – Dz. XXX. – Sygn. 4395. У листі від 24 листопада 1617 р. князь дякував тухольському управителеві Богуцькому за форель, “które iż żenie barzo zasmakowały, proszę abyś w[asz]m[ość] z łasky swey nasz tu nimi obesać raczył”: APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 353.

⁸² Див., напр., новіше дослідження, у якому такий матеріал з відповідного часу фактично відсутній: *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Львів, 2006.

⁸³ APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 535.

стали у сфері відповідного напрямку інтересів одного з впливових українських магнатів першої третини XVII ст. Цитоване листування як відображення окремих сторін усе ще надто скромно сприйнятої й осмисленої ширшої будівельної практики пропонує унікальні для свого часу відомості з її організації та ведення, актуального стану і загальнішого контексту, стосунків між замовниками й виконавцями, певних особливостей самого будівництва та його сприйняття й організації в обширних маєтностях волинського магната. Воно виявляється рідкісним для епохи переказом про комплекс відповідно до їх характеру здебільшого безслідно зниклих аспектів цього напрямку тогочасної дійсності й єдиним систематичним джерелом до їхнього сприйняття та можливого нині відтворення. Водночас наведені листи подають й окремі важливі свідчення щодо ширшого контексту історичного процесу, які виходять далеко поза проблематику власне будівництва. Вони не тільки яскраво показують його якнайтісніші пов'язання у тогочасній дійсності, а й утверджують зазначений напрям активності як невід'ємну важливу складову самої цієї дійсності.

Іншої надто скромно сприйнятої сторони тодішнього життя стосується датований 28 квітня 1623 р. лист з Полонного до вже згаданого пана Хоментовського: “Mnie wielce łaskawy panie Chomentowski. Przyniesiono mi tę kartkę z Lublina, którą w[asz]m[ości] przesyłam, gdzie mi piszą, że pilna potrzeba tamtey delineathey Suraża. Zlecił był to memu burgrabiemu pan Skrukowsky, lecz iż ten tego nie umie, a w[asz]m[ość] dał to Pan Bog umieć, czegom y sąm doznał w Inderlandzie. Proszę bardzo aby to w[asz]m[ość] uczynił tam ziachawszy, gdyż to tam do Ostroga należy, a iako naiprędzey mi w[asz]m[ość] posyła, gdyż siła należy na tym barzo do spraw syna mego”⁸⁴. Водночас відіслано прохання до пана Славка: “proszę abyś w[asz]m[ości] dobieżał do Suraża do pana Chomentowkie[g]o y tam delineatią tę[g]o Suraża według tey kartki, którą posyłam, uczynił z je[g]o m[o]ścia panem Chomentowskym, bo pilno barzo trzeba tego, a co naprzedzey odsyłaacie mnie”⁸⁵. Як можна здогадуватися, зазначений план Суража – знаної маєтності поблизу Острога – потрібен був для судового розгляду на засіданні Коронного трибуналу в Любліні. Хоментовський, який мав його виконати, перебував з князем у Нідерландах і там показав, що йому, як сказано, “dał to Pan Bog umieć”. Наведений переказ про виконання плану суразького маєтку належить до виняткових раних свідчень до історії картографії на Волині. У літературі за львівськими архівними матеріалами досі відзначено декілька таких прикладів починаючи від 1556 р.⁸⁶. Один з них стосується аналогічної ситуації й вказує на ілюмінований “контерфект міста”, який райці 1598 р. брали з собою до Варшави для процесу з вірменами⁸⁷.

⁸⁴ Ibidem. – Rkps 75 III. – S. 207.

⁸⁵ Ibidem. – S. 207–208.

⁸⁶ *Aleksandrowycz W. Augustyn Pensel – lwowski malarz pochodzenia polskiego z XVI wieku // Przegląd Wschodni. – 1992/1993. – T. 2. – Zesz. 1(5). – S. 19.*

⁸⁷ Ibidem. – Passim.

Звідсіля суразький епізод випадає сприймати свідченням ширшої практики, мало зафіксованої писемними джерелами епохи. Такий висновок підтверджує й реєстр майнових документів дубенського архіву князя О. Заславського від 18 березня 1628 р., який серед майна покійного князя Юрія Заславського відзначає таку позицію: “Mapy dwie strony Karasina”⁸⁸. У ній випадає вбачати аналогічні матеріали, споряджені для судового процесу за карасинську маєтність (нині село Маневицького району Волинської області), й важливий доказ більшого їх побутування на місцевому ґрунті.

На відміну від будівництва, скульптуру у копіярії репрезентує виключно один-єдиний факт, безпосередньо пов’язаний зі ще одним аспектом заславських будівельних інтересів князя, який, однак, не отримав докладнішого відображення серед збереженого листування. 8 січня 1622 р. князь писав із Заслава до скульптора, пригадуючи йому давнішу домовленість: “Moy łaskawy panie Bernacie. Pomni w[asz]m[ość] postanowienie swoje iakoś w[asz]m[ość] stanowił ze mną, gdyż mł oltarz tamten miał robić, żeś w[asz]m[ość] miał mi go sam na podwodach moich zawieść. Tesz iż podwoły tam z rybami posyłam, kazałem aby oltarz tamten nazad mi go do Zasławia odwieźli. Proszę, jedź w[asz]m[ość] przy nim aby w drodze szkody iakieї nie popadł”⁸⁹. Хоча наведений текст називає лише ім’я майстра й загально вказує на призначення вітваря до Заслава, можна здогадуватися про його скерування назагал скромніше знаному львівському скульпторові Бернардові Дікембошу⁹⁰. Принаймні нині не вдається вказати інше ім’я чинного тоді на українському Правобережжі мистця, придатне для співвіднесення із зазначеним фактом. Для ширшого контексту традиції показовим є зобов’язання майстра самому завезти умовлену роботу на належне місце й прохання, щоби він неодмінно супроводив вітвар, наглядаючи, аби з ним нічого не трапилося при перевезенні. Цей епізод вочевидь перегукується з уже віднотованим у літературі львівським походженням майстрів, які 1621 р. виставили головний вітвар парафіяльного костюлу в Острозі⁹¹. Разом обидва доступних нині факти вказують на активне залучення львівських майстрів до скульптурних робіт на відповідному терені, виступають найранішими прикладами їхньої активності на Волині. Водночас те ж острозьке джерело називає й осілого в недалекому Тучині (нині Рівненський район Рівненської обл.) сницаря-німця Якуба, який у 1619–1620 рр. робив для острозького костюлу один з бокових

⁸⁸ APKW AS. – Sygn. 56. – S. 49.

⁸⁹ Ibidem. – Rkps 75 IV. – S. 88.

⁹⁰ У документах майстер нотується від 1614 р.: *Gębarowicz M.* Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego Renesansu w Polsce (Prace wydziału filologiczno-filozoficznego Towarzystwa Naukowego w Toruniu. – T. 13. – Zesz. 2). – Toruń, 1962. – S. 434–436. Востанне він зафіксований свідком при укладенні контракту органмайстра Альберта Отти на орган для костюлу в Олиці (1632). Його син Андрій 1660 р. згадував, що батько виїхав “на Україну”, де його сліди загубилися: ЦДІАЛ України. – Ф. 52: Магістрат міста Львова. – Оп. 2. – Спр. 41. – С. 264–265; Спр. 148. – С. 389; Спр. 398. – С. 641.

⁹¹ *Александрович В.* Мистецьке середовище Острога... – С. 62.

віттарів та лавки й для їх закінчення навіть переїхав до Острога, де невдовзі помер⁹².

Поряд зі скульптурою зі сторінок копіярію постає й немало поширене тоді, проте скромно вже нині відоме мистецьке столярство⁹³. Окрім наведеного контракту на виконання оздобної підлоги до львівської резиденції, про столяра йдеться у датованому 9 вересня 1622 р. листі до уже знаного нам декілька разів відзначеного Славка: “Proszę was, oznaimicie mi ieżeli iuz przyiachał ze Łwowa stolar czy nie. A ieżeliby przyiachał, aby nie prożnował, ale tamtych rzeczy, ktore rozpoczął, aby dokończył, a odprawiwszy to niechay ławki iakie piakne do kaplice”⁹⁴. Він стосується когось із львівських майстрів, уже давніше зайнятих при князеві, й, очевидно, тієї ж каплиці, до якої мав проєктувати фронти Б. Авелідес (див. вище).

Різностороннім є комплекс відомостей щодо різних аспектів малярських зацікавлень князя О. Заславського. Насамперед привертають увагу стосунки з малярами й низка рідкісних для епохи вказівок на їхні конкретні праці – саме такі перекази й відкривають фонд відповідних джерел. Перший з таких листів скерований до маляра, зайнятого на княжій службі. Адресат мав на той час перебувати або ж постійно мешкати у Львові, оскільки його, згідно з нотаткою на полі, відсилали до Львова “Przez x[iędza] Szymona z Lwowa z zamku mans[ionarza]”. Як можна здогадуватися, одержувачем був Станіслав Славко⁹⁵ – вихованець краківського малярського цеху, зять покійного уже тоді знаного львівського вірменського маляра П. Богуша⁹⁶. Коли 14 жовтня 1615 р. його дружина в острозькому міському уряді за відсутності чоловіка надала йому доручення на продаж своєї частки батьківського дому у Львові братові, маляреві Шимонові Богушовичу, самого майстра при цьому згадано як “sławnego Stanisława Sławka na ten czas w Zaslawiu mieszkaiącego”⁹⁷. Якийсь Станіслав Славко без додаткових відомостей відно-

⁹² Там само.

⁹³ Чи не єдине на українському матеріалі послідовне наголошення на ньому як окремому істотному самостійному напрямів традиції запропоновано: *Gębarowicz M. Szkice z historii sztuki XVII w. (Prace wydziału filologiczno-filozoficznego Towarzystwa Naukowego w Toruniu. – T. 16. – Zesz. 3).* – Toruń, 1966. – S. 84–127.

⁹⁴ APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 550.

⁹⁵ Найдокладніші відомості про нього коротко викладено: *Александрович В. Павло Богуш.* – С. 117, прим. 131. Пор.: *його ж. Українське портретне малярство...* – С. 55.

⁹⁶ Про нього див.: *його ж. Павло Богуш.* – С. 89–126.

⁹⁷ Там само. – С. 117, прим. 131. До наукового обігу за відповідним записом без викладу конкретної ситуації ім’я майстра впроваджено: *Rastawiecki E. Słownik malarzów polskich.* – Warszawa, 1857. – Т. 3. – S. 391. С. Славко засвідчений у Львові також 8 січня цього ж року, коли разом з братом дружини Яном опротестував урядове вицінення кам’яниці Богушовичів на вимогу Ш. Богушовича: ЦДІАЛ України. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 32. – С. 843–844. Як один зі спадкоємців зазначеного будинку він вписаний у міській податковій книзі й 1613 р.: там само. – Спр. 773. – С. 160. Згадане доручення дружини пов’язане із врегулюванням спадкових справ нащадків П. Богуша: вона продала братові припалу на неї частину батьківського дому на вулиці Вірменській у Львові.

тований у місті й 1628 р.⁹⁸. Очевидно, він ідентичний і зі сталим адресатом князя, який у листах постійно фігурує лише з прізвищем. Зазначений лист є одним з небагатьох свідчень тієї епохи про сприйняття конкретних зразків малярства. Листування пропонує декілька таких прикладів, що виявляється майже винятковим для тодішньої мистецької культури⁹⁹. “Dziękuje w[asz]-m[ości] za przysłanie tych dwóch retraktów je[g]o m[ości] x[ię]dza officiała, me[g]o m[i]łościwego pana, tudzież i pana doctora D[omi]nika. Odpuść w[asz]m[o]ść, a nie mow z Apellesem: “Ne sutor vltra crepidam”^{*} w rzemieście w[asz]m[ości] indicium^{**} czynię. Je[g]o m[o]ść x[ią]dz official z twarzy bardzo otyłaney malowany, a pan doctor ostro, alie obadwa areaj maią dobry że ieli kto zna dobrze pozna. Że w[asz]m[ość] piszesz będą gothowe poczekam ieszcze tydzień, a pośle i pieniądze i po tamte^{***} obrazy”¹⁰⁰. Моделями, як можна здогадуватися, були тодішній львівський офіціал, ксьондз Томаш Піравський і патриції Павло Домінік Гепнер¹⁰¹, очевидно, – львівський “приятель” князя, доктор медицини¹⁰². Замовник виявив властиву йому, як видно з цього та

⁹⁸ *Александрович В.* Павло Богущ. – С. 117, прим. 131.

⁹⁹ З-поза кола мистецьких клопотів князя О. Заславського з цього приводу можна навести лише декілька поодиноких прикладів. До них належить насамперед знаний – до літератури його впроваджено ще 1931 р. – факт сприйняття люблінського посмертного портрета князя Яна Кароля Корецького (1633): *Riabinin J.* Murarze, rzeźbiarze, malarze lubelscy w pierwszej połowie XVII w. // *Biuletyn naukowy*, wydawany przez Zakład Architektury i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej. – 1931. – Nr 1. – S. 80. Проте, як виявилось, запис потрактовано зовсім “вільно”: *Александрович В.* Люблінський посмертний портрет князя Кароля (Яна Кароля) Корецького з 1633 року. Унікальний епізод з історії українського портретного малярства XVII століття // *Ukraina: teksty i konteksty. Księga Jubileuszowa dedykowana profesorowi Stefanowi Kozakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* – Warszawa, 2007. – S. 151–162. Можна навести також відбирання найвдалішого з-поміж декількох портретів померлого наприкінці 1647 р. брацлавського воєводи Олександра Домініка Казановського, що їх з пам’яті мав виконати львівський маляр Іван Городецький. Осілий у Львові його колега французького походження Ян Дзіані (Жан Крезвалле), теж знайомий з покійним, повинен був вибрати “найподібніший” для використання під час похорону: *його ж.* Українське портретне малярство... – С. 57. Найяскравіший з епохи приклад винятково прискіпливої уваги портретованого до свого зображення зберегла історія про те, як переймався шляхтич Порадовський (мабуть, з-поміж клієнтури коронного хорунжого Олександра Конєцпольського), чи “potrafił rodług kompleksu” бродівський маляр Федір, виконуючи його портрет, призначений у подарунок сестрі, що мешкала в околицях Язлівця на Поділлі (1659): *його ж.* Малярський осередок у Бродях // *Дзвін.* – 1990. – № 3. – С. 116.

* Нехай швець не судить вище чобота (*латин.*).

** Доказ (*латин.*). Дві останні літери у слові виправлено.

*** Далі закреслено: pieniądze.

¹⁰⁰ *АРКВ AS.* – *Rkps 75 I.* – S. 27. Без докладнішого викладу ситуації документ зацитовано: *Александрович В.* Павло Богущ. – С. 117, прим. 131.

¹⁰¹ Без докладнішої аргументації ідентифікацію моделей використано: *його ж.* Українське портретне малярство... – С. 55.

¹⁰² Князь немало хворів й нерідко вдавався до львівських лікарів, про що писав у попередньому листі з того ж дня: “iż często nawiedza P[an] Bog złem zdrowiem recurs

інших листів (див. далі), прискіпливість при сприйнятті подібності. Привертає увагу сама поява зазначених портретів в одній із княжих резиденцій. На тлі цілковитої відсутності подібних оригінальних зразків вона сприймається важливим свідченням про поширення портретного малярства у середовищі не лише тогочасних еліт, а й скромнішого за становищем прошарку суспільства. Заслугує наголошення й “приятельський” тон листа з відсиленням до гуманістичної традиції у згадці про Апеллеса, – це змальовує радше не зовсім сподіваний, відповідно до звичних досі уявлень, стосунок князя до зайнятого при його дворі майстра. У прикінцевій частині тексту вміщено очевидний натяк й на інші домовлені роботи.

Лист до сестри з Ярослава від 7 грудня того ж року зберіг рідкісний переказ поширеної практики взаємного обміну портретами й, можливо, – іншими картинами: “Obrazy posłał bym zaraz, ale xiądz bakalarz odiechał wczora do Ostroga, a u niego tem rejestrzyk, ktorycheś w[asz]m[ość] kazała przysłać sobie alie zaraz wyprawie the wszystkie do w[asz]m[ości] moj m[ościwej] paniey. Proste daj mi się w[asz]m[ość], moia droga pani siostró, wymalować i pana proś w[asz]m[ość], a ia też wyobrazenie swoje pošlie w[asz]m[ości], przynamniej zeydzie straszyć dzieci kiedy się będą napierały cze[g]o”¹⁰³. Образи “з реєстрику”, правдоподібно, слід сприймати якимись картинами, що їх сестра хотіла випозичити. Оскільки перелік знаходився у “бакалавра”, можливо, йшлося не про картини з ярославської резиденції, а якісь інші, що їх слід було відібрати з-поміж більшого числа. Окрім резиденції, це, вірогідно, могли бути також картини з ярославської єзуїтської колегії. Особливий інтерес здатне викликати прохання “дати відмалюватися” разом з чоловіком – рідкісний переказ стосованої за відповідних обставин тогочасної термінології. Зовсім винятковою є ремарка стосовно “способу використання” портрета, який князь пропонував “взамін”: “przynamniej zeydzie straszyć dzieci kiedy się będą napierały cze[g]o”. Лаконічно описаний тут обмін портретами виявляється важливим доповненням до знаної практики аристократичного середовища, найранішим джерельним свідченням про яку є згадка в листі коронного гетьмана й канцлера Яна Замойського до віленського воєводи, князя Миколая Криштофа Радивиля про призначені для нього портрети князів Януша та Костянтина Острозьких, які мав намалювати не названий замойський маляр (1593)¹⁰⁴.

nigdzie tylko do Lwowa iako do Padwie polskiej, gdzie tak wiele Galenów, Hipokratesów, Dyaskorydów”. Див.: APKW AS. – Rkps 75 II. – S. 26. Пор., відповідно, фрагмент з листа до батька від 11 січня 1626 р.: “teraz musze się kazać wieść do Lwowa, abym dostateczną swą raczył radę czego sie o zdrowiu moie spodziewać”. Див.: Ibidem. – Rkps 75 IV. – S. 159.

¹⁰³ Ibidem. – Rkps 75 I. – S. 95. До наукового обігу частково впроваджено: *Александрович В. С.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури.* – Т. 2. – С. 677. Пор.: *Його ж.* Українське портретне малярство... – С. 55.

¹⁰⁴ Archiwum domu Radziwiłłów (Listy ks. M. K. Radziwiłła – Jana Zamojskiego – Lwa Sapiehy) (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Т. 27: *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 8). – Kraków, 1885. – S. 128.

Зайнятий у зазначений час при заславському дворі осілий у Львові С. Славко – не єдиний львівський майстер, до послуг якого вдався князь. 8 грудня 1616 р. із Заслава скеровано листа до іншого: “Moj łaskawy p[anie] Szwankowsky, z[...]. Obras niebosczyka x[ie]dza] Marcina posyłam w[asz]m[ości] nazad, prosząc abyś go w[asz]m[ości] poprawił, bo nie iest na twarzy bynamniey podobny tiskis (?) w brzuchu, posyłam w[asz]m[ości] i pieniądze za nie[g]o złot[y]ch osm”¹⁰⁵. Адресат – один з двох чинних тоді у Львові братів Шванковських, Ян або Даніель (сини знаного ініціатора створення наприкінці XVI ст. львівського цеху малярів-католиків Яна Шванковського-старшого)¹⁰⁶. Показово, що цього разу замовник навіть повернув портрет, домагаючись виправлень, оскільки, на його думку, модель не подібна на обличчі й вдалася лише “черевом”. Текст зберіг також одну з нечисленних для того часу вказівок на ціну: маляреві належалося за роботу 8 золотих, що відповідає звичному виціненню подібних робіт, знаному насамперед за львівськими джерелами¹⁰⁷.

Серед листування віднайшлося також не відоме досі ім’я острозького маляра, яке виявляється істотним поповненням випадково збережених відомостей по мистців цього важливого осередку мистецького життя Волині відповідного часу¹⁰⁸. Це лише перест листа “do malarza Heliasza do Ostroga aby z farbami iakonaipredzy przybiegał” від 27 грудня 1621 р.¹⁰⁹. Причину такої потреби, як і виразного поспіху, пояснюють подальші листи стосовно загибелі юного княжича Францішка: він випав з дверей недобудованої частини замку¹¹⁰ ввечері 20 грудня¹¹¹. Отже, острозького маляра закликано для

¹⁰⁵ APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 56.

¹⁰⁶ Про них див.: *Александрович В.* Малярське середовище Львова наприкінці XVI століття й утворення цеху малярів-католиків // Львів: місто – суспільство – культура. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів і Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / Під ред. О. Аркуші, М. Мудрого. – С. 93.

¹⁰⁷ Див.: *його ж.* Портретная живопись во Львове в последней четверти XVI в. // Памятники культуры. Новые открытия: Ежегодник 1990. – М., 1992. – С. 237.

¹⁰⁸ Скромні відомості про тогочасних острозьких малярів наведено: *його ж.* Мистецьке середовище Острога... – С. 63–64.

¹⁰⁹ APKW AS. – Rkps 75 II. – S. 66.

¹¹⁰ *Ibidem.* – S. 48–50. Найдокладніший опис самого випадку: “Przyjechałem do nieszcześliwey oyczyzny iego, do ktorey niesłuchanie rad iechał. Tamże ieszcze nie wszystek gdzie mieszkam budynek iest zawarty y drzwi są z iedney komnaty, ktore od ziemi są tak wysokie iak nainysza kamiënica. Zaraz przyjachawszy, rzekłem że nie szedzy do tey komnaty, dla Boga, drzwi te kłutką zamknicie (bo tak zawsze bywało i nawet bez mey wiadomości ie odbili, bom ie był y zabić kazał) rzekła zaraz, bo Franciszek rad biega, strzeż Boże, żeby nie spadł. Posłała po kłódkę, rozumieli my, że się już to stało. Szliśmy do wieczery, po wieczery wstał, nie postrzegłem iako wyszedł (gdyż aby kościższa y na paznogieć, od niego nie odchodził y v stole mu siedzieć nie kazał) niewyszło kilka pacierzy krykną albo raczey sąm że do mnie przydzie, powiadaiąc, yż dziecię tam tędy wypadło. Znaleziono dziecie moje kochane umarłe”: *Ibidem.* – S. 51.

¹¹¹ Денну дату подає лист до гвардіана сокальських бернардинів з проханням відправити належні на річницю служби: APKW AS. – Rkps 75 II. – S. 734. Втім, усі листи з

якихось робіт, пов'язаних із похоронною церемонією. Очевидно, на той час під рукою не було ремісника, здатного їх виконати. Навряд чи йшлося про портрет – його поспішали намалювати, поки не зміняться риси зовнішності небіжчика. На таку практику виразно вказує згадана історія з люблінським посмертним портретом князя К. Корецького¹¹². Тому, судячи з люблінської ситуації, портрета “ad vivum” це запрошення навряд чи могло стосуватися: уже минуло ніби достатньо часу для того, аби риси обличчя покійного змінилися¹¹³.

До львівських малярів, чинних в орбіті княжих інтересів, належить також згаданий Я. Дзіані. Опрацьовані досі документи фіксували майстра у місті щойно від 1625 р.¹¹⁴. Листування князя О. Заславського не лише відсутнюло першу згадку про нього на два роки, а й переконує, що на той час він уже був знаним й цінованим майстром зі сталим колом замовників. 23 червня 1623 р. князь писав до нього з Любліна: “Moy łaskawy panie Dziani. Masz mi w[asz]m[ość] wystawić obraz je[g]lo m[o]ści pana woiewody trockiego, także y samey jey m[o]ści. Do tego proszę, abyś mi w[asz]m[ość] ieszcze obraz wymalował niebosczyka oycy Antonina, prowinciała dominikańskiego, ktorego ad vivum* retracts iest u** Wilczka, sąsiada mego¹¹⁵. Do tego też piszę. Ktore rzeczy gdy w[asz]m[ość] wygotuiesz, proszę prześli mi w[asz]m[ość] za kwitem napisawszy co za to poidzie, a ia zaraz pieniądze oddam”¹¹⁶. Йшлося насамперед про портрети троцького (тракайського) воєводи Олександра Хоткевича (1560–1626) та його другої, від 1609 р., дружини Катерини, доньки знаного

приводу самого трагічного випадку писані власне від наступного дня. У літературі смерть княжича відносять до 1622 р.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. – Warszawa, 1895. – S. 605. Автор мав у своєму розпорядженні згадку про нього з 1621 р. і з наступного року – вже як про померлого. Конкретних дат текст не подає: *Ibidem.* – S. 603. Пор.: *Dworaczek W.* Genealogia. – Т. 165; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта... – С. 279; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 236.

¹¹² *Александрович В.* Люблінський посмертний портрет... – С. 155.

¹¹³ Принагідно відзначимо посередню вказівку на існування якогось портрета княжича Францішка в позиції заславського замкового інвентарю 1622 р., яка називає “Xiążat młodych zmarłych obrazów 5”: *Його ж.* Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі... – С. 546. Як можна здогадуватися, повинно було йтися про зображення померлих на той час синів князя О. Заславського Кароля та Францішка.

¹¹⁴ *Його ж.* Західноєвропейські малярі на західноукраїнських землях наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 316.

* За життя [мальований] (*латин.*).

** Слово виправлене.

¹¹⁵ Тобто в кам'яниці М. Вільчека у Львові, який мешкав у сусідній кам'яниці з кам'яницею Лоренцовичівською, що належала князеві О. Заславському. Див.: *APKW AS.* – Rkps 75 I. – S. 326.

¹¹⁶ *Ibidem.* – Rkps 75 III. – S. 247.

львівського патриція грецького походження Костянтина Корнякта¹¹⁷. Показово, що князь звертається до маляра за портретами певних осіб із середовища еліт, не вдаючись до самих моделей. Іншу очевидну інтригу визначає причетність львівського маляра до виконання портрета литовського достойника і львівського зятя. У Львові зазначені портрети, природно, мали знаходитися у резиденції родини – знаній корняктівській кам'яниці. Чи не вказує це свідчення, що маляр мав якісь стосунки з нащадками грецького купця, і чи не мали бути замовлені портрети копіями оригіналів родинної збірки? Докладнішим за вимовою є переказ про портрет покійного провінціала домініканців Антоніна, оригінал якого мав М. Вільчек, львівський “сусід”. Йдеться про спорядження копії, проте, звично для того часу, саме це поняття не фігурує. У справі копіювання портрета провінціала домініканців князь написав і до М. Вільчека: “*Moу łaskawy panie Wilczku. Pisałem do pana Dziańego żeby mi wymalował obraz nieboscyka o[i]ca Antoniego, ktorego obraz słyszą barzo piękny w[asz]m[ość] mas wymalowany. Zaczym piszę abym to mogł z łaską w[asz]m[ość], aby w[asz]m[ość] tego obrazu nie bronił panu Dziańiemu ażby wybrał retrakt zadziaływać tą łaskę w[asz]m[ości] mam usilnie*”¹¹⁸. Окрім рідкісної ситуації копіювання портрета¹¹⁹, привертає увагу виняткова для доступного комплексу джерел до історії тогочасної мистецької культури висока характеристика оригіналу (“barzo piękny”), як і вжите окреслення самого поняття копіювання – аби маляр “wybrał retrakt”. Я. Дзіані, очевидно, змінив померлого на той час Шванковського¹²⁰ в репрезентуванні інтересів князя у львівському середовищі. Втім, листування виразно показує, що замовлення могли водночас виконувати й декілька майстрів. Принаймні саме така картина постає з аналізу складу будівничих, залучених до реалізації архітектурних інтересів. Наведені матеріали зберегли й показові факти до історії ширших контактів майстрів львівського малярського осередку¹²¹.

¹¹⁷ Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1905. – Т. 2. – С. 212; *Dworaczek W. Genealogia. – Tabl. 166.*

¹¹⁸ АРКВ АС. – Ркпс 75 III. – С. 247.

¹¹⁹ Ще один такий приклад на львівському ґрунті зберегло віддавна знане, проте помилково трактоване свідчення у судовому процесі 1671 р. між львівськими малярами Матвієм Домарацьким та Павлом Вошиловичем, за яким у М. Домарацького, що на той час винаймав помешкання у кам'яниці Боїмів на Ринку, знаходився “portret jego mości pana Woima roboty Szolcowej” – очевидно, протопласта львівських Боїмів Георгія роботи Юзефа Шольц Вольфовича: *Александрович В. Матвій Домарацький, маляр львівський і комарненський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Ч. 1. – С. 44.*

¹²⁰ Я. Шванковський-молодший помер перед 17 лютого 1617 р., а його брат Даніель – між 2 жовтня 1623 та 31 січня 1624 рр.: *Його ж. Малярське середовище... – С. 93, прим. 101, 102.* Якщо запропонований згодом слушний, для князя працював Я. Шванковський.

¹²¹ Давніший підсумок відомостей на цю тему див.: *Його ж. Зі студій над писемними джерелами до історії українського мистецтва. Малярі у мистецьких взаємозв'язках західноукраїнських земель XVI–XVII століть // ЗНТШ. – Львів, 1998. – Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 516–540.*

Водночас це ще й унікальні перекази до історії формування портретної галереї князя О. Заславського, що у декількох моментах конкретизують її склад. Цитований інвентар замку у Старому Заславі 1622 р. лише загально називає “Conterfetow po pas 34”, “Xiążąt młodych zmarłych obrazów 5”, “Konterfetów na tablicach 2”, “Obrazow krolewskich xiążeczych 45”¹²². Наведені листи здатні, очевидно, підказати моделі декількох з-поміж перших 34-х позицій. Найважливіше для історії української культури відкриття, яке постає за цими скромними у вимові свідченнями, полягає у тому, що, попри очікування на підставі звичних досі уявлень, заславська портретна галерея формувалася, виявляється, не лише з королівських портретів, зображень членів родини та осіб відповідного суспільного стану. До неї, як видно, входили зображення ширшого кола знайомих з-поміж духовенства і навіть, що на актуальному етапі уявлень про побутування тогочасної портретної іконографії сприймається найнесподіванішим, – львівського патриціату. Моделі цього суспільного кола у княжій резиденції мають цілком винятковий характер на тлі опублікованих досі джерел про склад замкових портретних галерей української аристократії. Відсутність ширших переказів до теми унеможливує ствердження, наскільки засвідчені виразно своєрідні елементи портретних інтересів вписувалися до загального контексту епохи, а наскільки здатні виступати відображенням власних, приватних зацікавлень. Незалежно від цього, вони окреслюють зовсім не доступне досі дослідникам явище. Водночас вказано також декілька неприсутніх у дотеперішній літературі львівських моделей, які збагачують загальний образ малознаного процесу еволюції портретного жанру на місцевому ґрунті 1610-х – 1620-х рр.¹²³

Обов’язки Я. Дзіані не обмежувалися портретами. 13 березня 1627 р. князь писав до нього з Дубна: “Mnie wielce łaskawy panie Ciani. Służby me oddaie w łaskie w[asz]m[ości]. Pomnie, iżem prosił w[asz]m[ości] o wymalowanie ś[więtey] Barbary, patronki moiey, także tesz y drugi obraz, któryś mi w[asz]m[ości] ukazał abyś go w[asz]m[ości] dla mnie dokończył. Proszę barzo w[asz]m[ości] abyś mi ie w[asz]m[ości] przez tego posłańca odesłać raczył, a napisał, co za nie, a ia zaraz pieniądze odeslie. Przytym też prosze abyś mi w[asz]m[ości] dla robienia na grob papieru marmurowego na wodzie przysłał farb i napisał co za nie, a ia

¹²² *Його ж.* Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі... – С. 546, 550.

¹²³ Про початковий етап львівського портретного малярства в останній чверті XVI ст. див.: *Його ж.* Портретная живопись... – С. 235–250. Портретна спадщина перших десятиліть XVII ст. вивчена мало. Коротко про неї див.: *Його ж.* Українське портретне малярство... – С. 52; *його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 673, 675. Про тогочасні львівські портрети най докладніше писав Мечислав Гембарович (Portret XVI–XVIII wieku we Lwowie. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – S. 27–53), проте він зосередився насамперед на ідентифікації моделей та їхніх біографіях й мало торкався історично-мистецької проблематики, нерідко приймав за оригінали пізніші копії, а то й вочевидь сумнівні пам’ятки. Див., зокрема: *Александрович В. С.* Портретная живопись... – С. 245–246.

zaraz w[asz]m[ości] odeszle. A prosze żeby iuż tarte były żeby ie tylko rospuszczać. Tu także pęzli rozmaitych s szcztini proszę, bo tu ich niemam, zapłace s podziękowaniem w[asz]m[ości], do ktorego łaski oddaie się powtore z służbami memi. Z Dubna, d[ie] 13 marty 1627. Farby maią bydz te: Indicha funt 1. Bramrot puł funta. Cinobru funtów 2. Auripigmentu funtów 2. Raisgiela funtów 2. Laki funt 1. A proszę żeby byli te farby tarte u w[asz]m[ości] żeby z aquawitą tarte byli miasto wody. Ten posłaniec poczeka tam u w[asz]m[ości], tylko proszę, żeby mieliusieńko tarte były żeby w wodzie nadwo nie padali farby. Przyszli mi też w[asz]m[ość] proszę muszli pięć złota, a pięć srebra, kilka pęzlików do farb i do tego złoto”¹²⁴. Отже, Я. Дзіані, окрім портретів, виконував для князя також релігійні картини, хоча з них конкретно засвідчено лише образ святої Варвари. Тому є всі підстави вбачати у французькому майстрові одного з тих мистців, які більше працювали над княжими замовленнями. Як підказує цитований запис, Я. Дзіані, окрім власного фаху, водночас також торгував фарбами. Про це збереглася єдина вже посмертна згадка й у львівських документах¹²⁵. Лист як раннє для біографії майстра джерело підказує, що він вів таку торгівлю від початків своєї активності на львівському ґрунті.

Останній з відзначених в аналізованому джерельному комплексі малярів засвідчений принагідно у листі бурмистрові і райцям Опатова, власності сина князя О. Заславського: на скаргу міщанки, вдови Барща, дружини маляра, він 30 червня 1626 р. наполягав, аби уряд повернув їй взяті “муніменти”¹²⁶.

Малярські інтереси князя О. Заславського, природно, виражалися не лише через стосунки з майстрами. У зв’язку з портретами вже йшлося про практику обміну картинами та їх спровадження. Вона, звичайно, функціонувала не лише в родинному колі та на рівні особистих знайомих. Конкретний приклад іншого змісту зберіг датований 27 червня 1618 р. лист до знаного львівського купця італійського походження, контакти з яким відзначено уже давніше¹²⁷, – А. Масарі: “Mnie wielce łask[awy] p[anie] Antoni Massary. Bądać we Lwowie, prosyłem w[asz]m[ość] aby mi w[asz]m[ość] łaskę swoię w thym pokazać raczył, a rzeczy niektore z Venetiey przysłać mi rozkazał iakoż z łasky swey obiecałeś mi to w[asz]m[ość]. A ia pieniądze z wielką chęcią i podziękowaniem w[asz]m[ości] oddam. Naprzod proszę przysłać mi w[asz]m[ość] każ cudnie malowane obraz ś[więtey] Ceciliey. Zaś obraz zupełny* dzisieysze[g]o x[ie]cia weneckie[g]o w ubiorze x[iąże]cim”¹²⁸ – парадний цілофігурний пор-

¹²⁴ АРКВ АС. – Rkps 75 IV. – S. 482–483.

¹²⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 61. – С. 1038 (запис стосується вдови). Найдокладніше про майстра див.: *Александрович В.* Західноєвропейські малярі... – С. 316–317.

¹²⁶ АРКВ АС. – Rkps 75 III. – S. 263.

¹²⁷ 10 жовтня 1617 р. він писав до А. Масарі у справі придбання вина: АРКВ АС. – Rkps 75 I. – S. 313.

* Далі закреслено: malow.

¹²⁸ АРКВ АС. – Rkps 75 I. – S. 401.

трет дожа. Мистецькими сюжетами прохання князя не вичерпалися, й він додав ще декілька уже цілком купецьких інтересів. “Przy tym proszę każ mi w[asz]m[ość] przysłać driakwie funt a mitridatu* funt, bo się te[g]o ziela v mnie rozchodzy. Okulary prawdywe[g]o kryszталu di montagna** proszę każ mi w[asz]m[ość] двоіе przysłać żeby były czyste i німале в округлоści sweyo liat 40 i o liat 50. Tudzicz też wydałem we Włoszech tablice kryszталowe robione іако пуларкуша папіеру kryszталowe, przez ktore littera wydatnieysza i wietsza się okazуіе. Zaczym mniezsze fastidiu[m]*** w ręce tablice таką, niż на носіе окулары маіаc czytаниу fastidiu[m] bywa. Proszę абыś mi w[asz]m[ość] двоіе таке в Мораніе розказаł z krzysyalu мораńskie[g]o żeby іедна была z ciensze[g]o, а друга z grube[g]o опрауіа to посполісіе в рогі і z ręкоіеісіа. Robіа też в Venetіey zegarki оkrągłe że sespoł skorzane bywaiа, cztery kwатера пулгодzyna, trzy kwатері і сала godzyna, а таk то в іедным місесу оkrągło уrobіа, dogadzaiаc skłеm, że zewnątrz płaskate czynіа і таk ніеwіеle оkrągлосіі one cztery zaimуіа. Proszę w[asz]m[ość] абыś mi w[asz]m[ość] і таkіh парę przywieś казаł, а проszyć, абы добрей роботы куповано іеден z біалымі баласыкамі, а другі z czарнемі. Proszę każ mi też w[asz]m[ość] przysłać лагę muszkателы біаley горзкавеу. Те wszystkie rzeczy z wielkym podziękowaniem бęда одемніе заплаcone w[asz]m[ości] і the ласкę w[asz]m[ości] заslуговаc y winien zostанę до skoreу. Ніемогłem писаc до w[asz]m[ości], бо p[an] doctor pretko зтад одіачаł, алем хлопцу розказаł абы тамте malmaziіе wziаł од w[asz]m[ości] проszyаc w[asz]m[ość] абыś w[asz]m[ość] іа w[asz]m[ość] wydał запіечето- wawszy”¹²⁹. Тут привертають увагу рідкісні для свого часу матеріали щодо “окулярів” та відповідного забезпечення читацьких зацікавлень, як і принагідна вказівка на перебування князя в Італії.

Інші інтереси подкликаний був підтримати львівський сусід М. Барч. 13 червня 1617 р. князь писав йому: “Angielskiej ceny żeby właśnie angielska była prosze przyšli mi w[asz]m[ość] пулмискów tuzinów 6, talerzów także tuzinów”¹³⁰. Водночас в іншому листі від 17 вересня того ж року він звертався: “Moj drogi panie Mikołaju, proszę barzo nawiedz mię w[asz]m[ość] tu we Zwiniacy, а proszę przywiez w[asz]m[ość] co złотого доброго лаңсусzków dla dzieci. Tudziez też proszę w[asz]m[ość] żebyś mi w[asz]m[ość] rostruchan іаkі przywiozł żeby была casa vislosa (?) et non dol gran prezzo^{4*} w upominku to na weselіе do je[g]o w[iel]m[ożności] p[ana] браcławskie[g]o. Wiem, że w[asz]m[ość] potrafisz w to. А ja pieniądze оdesłіе przez w[asz]m[ość] zaraz od z[...]

Своєрідний аспект відповідного кола предметів необхідності пов’язаний із годинниками – очевидною княжою пристрастю. Внаслідок цього в

* Зілля, здатне протидіяти отруті.

** Гірського (*итал.*).

*** Неприємність (*латин.*).

¹²⁹ APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 401.

¹³⁰ Ibidem. – S. 251.

^{4*} (?) і недорога (*итал.*).

¹³¹ APKW AS. – Rkps 75 I. – S. 302.

копії відклалися виняткові матеріали до історії годинникарства. Один з таких прикладів зберіг цитований лист до А. Массарі. Декілька з них адресовано до Загорівського монастиря неподалік від Луцька, оскільки один з тамтешніх ченців знався на годинникарстві й умів направляти годинники. Князь писав до архімандрита, просячи “позичити”¹³² монаха: “Wielebny oycze archymedryto zahorowsky, służby me etc[eterae]. Masz w[asz]m[ość] w manastyrze swoim oycza, który zegarmistrzostwo rozumie. Proszę bardzo w[asz]m[ość] aby go w[asz]m[ość] tu na kilka dni posłać raczył. Tę łaskę odслужи w[asz]m[ości] etc[eterae]”¹³³. Окремо 21 червня 1618 р. він звертався і до самого ченця: “Wielebny oycze, służby[...]. Pisałem do oycza archymedryty w[asz]m[ość] prosząc aby mi w[asz]m[ość] ozyczył na dni kilka i w[asz]m[ość] same[g]o proszę, abyś się w[asz]m[ość] tey pracy nie zbraniał, którą ja nagrodzę w[asz]m[ości], a proszę weź w[asz]m[ość] z sobą instrumenta do naprawiania zegara, który nie jest subtelny, ale srzedny”¹³⁴. Як переконує лист від 15 липня 1622 р., певний час у Заславі навіть мешкав винайнятий годинникар: “Wielebny oicze archimandryta. Powiadał mi ociec Kitaiczycz, iż tam iest zegarmistrz, który się u mnie był niał w Zasławiu, który iż tam podobno zaszedł dla roboty. Posyłam tedy do w[asz]m[ości] zegarek, abyś go w[asz]m[ość] mu oddał, który aby naprawił, a jako naiprędzey, a z tego zegarka minuta wypadła, tilko o to proszę, aby go nie zepsował. A iezeliby nie mógł go naprawić, tedy żeby go nie poruszał aby go gorzey nie zepsował”¹³⁵. Годинникові механізми не відзначалися, однак, надійністю й псувалися постійно. 11 березня 1626 р. князь писав до свого урядовця Квятковського: “jeżeli mi naprawił zegarek który zegarmistrz, albo ten, co z Auszpurku nowy, albo zaś drugi iaki, przywieź mi do Poloney”¹³⁶. Водночас вказано і на два значних європейських центри виробництва годинників: до відзначеної у кореспонденції з А. Массарі Венеції долучено ще Аугсбург. Годинникарські клопоти виявляються сталою темою листування й відображають один з малознаних аспектів тогочасної повсякденної культури.

Окремою темою виступають книжкові інтереси князя. Найдавніший з таких листів, правда, без конкретних відомостей, адресовано, судячи зі звертання, до знаного замойського книгаря Йогана Поліціуса¹³⁷: “Moy łask[awy]

¹³² Така практика позичання існувала в ремісничому середовищі – до неї привернув увагу випадок, зафіксований в міських актах Бродів 1659 р., коли згаданий маляр Федір позичив “хлопця” від сідляра: *Александрович В.* Малярський осередок... – С. 116.

¹³³ АРКВ АС. – Rkps 75 I. – S. 390. До наукового обігу впроваджено: *Александрович В.* Образотворче і декоративно-ужитове мистецтво. – С. 699.

¹³⁴ АРКВ АС. – Rkps 75 I. – S. 390–391.

¹³⁵ *Ibidem.* – Rkps 75 II. – S. 474. Згаданий “отець Китайчич” – знаний волинський церковний діяч Афанасій Китайчич, який наприкінці життя виїхав до Московської держави. Про нього див.: *Мицько І.* З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія. – С. 95.

¹³⁶ АРКВ АС. – Rkps 75 IV. – S. 196.

¹³⁷ Про нього див.: *Роботыцка В.* Policjusz (Politianus) Jan // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław etc., 1982. – Т. 27/2. – Zesz. 113. – S. 304–305.

p[anie] Policiusie. Prosyłem w[asz]m[ości] o niektóre rzeczy i registryk dałem w[asz]m[ości]. Piszę i teraz abym doznał w tym łasky w[asz]m[ości] ażeby, mi w[asz]m[ość] przysłał tu za tą okazyją. Jeżeli w[asz]m[ość] nie mógł dostać wszystkich xiąg, tedy tych, którycheś w[asz]m[ość] dostał, proszę przysły mi w[asz]m[ość”¹³⁸. Листування наводить також приклад випозичання книг. Він стосується добромільського видання “Хроніки” Яна Длугоша 1615 р.¹³⁹. Відповідне прохання 22 грудня 1621 р. скероване до гвардіана монастиря францисканців у Межирічі: “Dla zabawy też mey przysli mi m[o]ś[ć] proszę z biblioteki Długosza wszystkiego, który u mnie u pierwey za żywota nieboszczykowski[go] bywał”¹⁴⁰. Відкликання до покійного князя Я. Острозького підказує, що йшлося, вірогідно, не про примірник межиріцької монастирської бібліотеки, а, очевидно, книгу покійного на той час князя, яка перейшла до Межиріцького монастиря. Показово, що князь О. Заславський не мав власного примірника і, як видно, неодноразово випозичав книгу, хоча видання вийшло в друкарні Яна Щенного Гербурта, одруженого з його сестрою Єлизаветою, на замовлення Й. Поліціуса, з яким він підтримував стосунки. Ще раз князь нагадував гвардіанові про книгу 26 грудня 1621 р., просячи про неї, подібно до попереднього листа, для “забави” задля розради після загибелі сина. Контекст підказує, що адресат мав привезти її, їдучи на похорон княжича: “O Długosza tego proszę wielie w[asz]m[ość] racz go w[asz]m[ość] z sobą wziąć dla mey w tym frasunku wielkim zabawy”¹⁴¹.

На тему книжок князь мав окремі клопоти, про що свідчить лист від 2 липня 1625 р: “Moy łaskawy panie Klosowicz. Proszę barzo, przestrzeż w[asz]m[ość] tego p[ana] bibliopolę aby raczey komu inszemu do introligowania dawał ksiągi, nie temu introligatorowi. Posyłam Żywoty śś[więtych] obaczysz w[asz]m[ość], bom naznaczył, iako psuie xiągi. Jam iż napisał imię swoje na nich, muszę ich już mieć, y tak dwie księgi zepsował, bo i drugie musiał także zepsować. Tamte xięgi, ktore tam introligowano, proszę przyślej mi ie w[asz]m[ość], a proszę kup mi tam w[asz]m[ość] Concordantias Biblioru[m] antwerpskiego duku apud Moretu[m], ktore niedawno wyszli, inszego duku niechcę, tylko z Muretowego officium. Jeżeli też iest u v[aszm]ości p[ana] bibliopoli List anonimi, pisany ad quonda[m] magnatem, prosze weź go w[asz]m[ość], zapłaci ten moy posłaniec”¹⁴². Текст вказує на конкретні замовлення (згаданого “Ли-

¹³⁸ APKW AS. – Rkps 75 II. – S. 104.

¹³⁹ *Długosz J. Historia Polonica...* – Dobromil, 1615. Подається за: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. перша: 1574–1700. – С. 101.

¹⁴⁰ APKW AS. – Rkps 75 II. – S. 52.

¹⁴¹ Ibidem. – S. 65.

¹⁴² APKW AS. – Rkps 75 IV. – S. 44. Кореспондент до книг звично теж мав ще й “додаткові обов’язки”, про що свідчить продовження наведеного листа: “Powiadano mi, że tam w ktoregoś w lochu soboli 12 par diwnie cudnych, ieżeli ich w[asz]m[ość] widział, proszę oznaumiy mi w[asz]m[ość], bo tak powiadano, iż za 12 par 3000 zł[otych] sam dał, nie wiem co to tam takiego”: Ibidem. – Passim.

ста” ідентифікувати не вдалося) й наголошує на смаках князя – він домагається видання неодмінно зі знаної антверпенської друкарні Бальтазара Моретуса. Заслуговує уваги й вказівка на власноручний екслібрис, як і виконання його ще перед опрацюванням.

Описуючи окремі сторони мистецьких та навколomистецьких інтересів князя О. Заславського, його листування 1616–1628 рр. пропонує, поряд із назагал звичними, й виняткові відомості про мистецьке життя як при дворі одного з впливових волинських магнатів першої третини XVII ст., так і в колі його інтересів, контактів у професійному середовищі, мистецькій культурі українських земель загалом. З огляду на поточний і приватний характер, ці перекази здебільшого стосуються тих сторін мистецького процесу, що рідко опинялися у полі уваги головного фонду джерел до історії відповідного часу. Тому комплекс кореспонденції князя О. Заславського зберіг немало унікальних фактів, здатних істотно розширити вироблені досі уявлення про окремі аспекти мистецького життя в Україні на одному з важливих етапів його історичної еволюції, а навіть вказати поодинокі не зауважені досі його сторони. Ці факти істотно розширюють не лише конкретику уявлень з ряду менше знаних виявів мистецької культури, а й сприйняття тих сторін її ширшого контексту, які мало привертали увагу дослідників або ж взагалі перебували поза їхньою увагою.

Водночас проаналізовані матеріали дають вимовний приклад того, наскільки важливі відомості до історії мистецької традиції усе ще залишаються поза увагою дослідників. За очевидного обмеження фонду впроваджених до наукового обігу документальних свідчень й актуальної відсутності у надто скромно розбудованих наукових колах виразнішого інтересу до джерельного аспекту студій над історією мистецької культури розглянуті листи пропонують комплекс виняткових свідчень до мистецького процесу в середовищі княжих еліт Волині. Наведені факти з історії будівництва, волинських контактів львівських архітекторів італійського походження, поодиноких пам’яток архітектури, склад та шляхи формування портретної галереї князя О. Заславського, зайнятість в його оточенні поодиноких львівських мистців, годинникарські та книжкові “пристрасті” або відображають зовсім не відомі сторони традиції, або ж дають змогу відтворити значно ширшу картину там, де досі випадало користуватися скупими поодинокими прикладами. Внаслідок виразної львівської зорієнтованості мистецьких інтересів князя вони пропонують також важливі штрихи до виняткової ролі Львова як найбільшого для відповідного регіону мистецького й культурного осередку у тодішньому мистецькому житті. Попри скромність, викладені матеріали збагачують вимовними доповненнями впроваджений досі до наукового обігу комплекс джерел до різних аспектів історії мистецької культури одного з найактивніших періодів її творення в Україні.

Володимир Александрович (Львів). **Мистецькі клопоти князя Олександра Заславського.**

У статті проаналізовано унікальні матеріали до історії мистецького життя у середовищі княжих еліт Волині, збережені в листах князя Олександра Заславського 1616–1628 рр., наведено відомості до історії архітектури, скульптури, малярства, декоративно-ужиткового мистецтва, широкого спектру мистецьких взаємозв'язків регіону.

Ключові слова: князь Олександр Заславський, Волинь, мистецтво.

Владимир Александрович (Львов). **Художественные заботы князя Александра Заславского.**

В статье проанализированы уникальные материалы по истории художественной жизни в среде княжеских элит Волыни, сохраненные в письмах князя Александра Заславского 1616–1628 гг., приведены известия по истории архитектуры, скульптуры, живописи, декоративно-прикладного искусства, широкого спектра художественных взаимосвязей региона.

Ключевые слова: князь Александр Заславский, Волынь, искусство.

Volodymyr Aleksandrovych (Lviv). **Art Efforts of Prince Oleksandr Zaslavsky.**

The article analyses unique materials on stories of the artistic environment of the princely elite in Volhynia which were preserved in the letters of Prince Oleksandr Zaslavsky from the years of 1616–1628. The author provides information on the history of architecture, sculpture, painting, arts, crafts, and a wide spectrum of artistic relations in the region.

Key words: Prince Oleksandr Zaslavsky, Volhynia, art.

РІНСЬКИЙ СОЮЗ МІЖ БРАНДЕНБУРЗЬКИМ КУРФЮРСТОМ І КОРОЛІВСЬКОЮ ПРУССІЄЮ В ОЦІНЦІ ЯНА КАЗИМИРА ТА ЙОГО ДВОРУ ВОСЕНИ 1655 РОКУ

Європейська криза середини XVII ст., що була переломною епохою в історії ранньомодерного часу, здавна цікавить дослідників міжнародної дипломатії. Революції та війни, що точилися у цей період, змінювали міцно усталені, як тоді здавалося, форми соціальних та політичних відносин, виробляючи нові тенденції в економіці, культурі, праві та в цілому суспільстві. Першорядного значення у той період набував балтійський регіон, володіння яким зміцнювало країни у їхній боротьбі за економічне процвітання та політичну могутність.

Однією з головних країн, які були учасниками боротьби за торгівлю на Балтиці і від якої великою мірою залежало розв'язання балтійського питання того часу, було Бранденбурзьке князівство, об'єднане Гогенцоллерами в єдину країну з Князівською (Східною) Пруссією. Землі ці від часу їхнього підданства у 1525 р. потрапили у васальну залежність від Корони Польської. Отож однією з головних засад політики бранденбурзьких курфюрстів у XVII ст. було намагання об'єднати Бранденбург і Князівську Пруссію з Пруссією Королівською – територією, що простягалася у гирлі Вісли з головними прибалтійськими торговими містами Гданськом, Торунем, Мальборком та Ельблонгом. Для курфюрста Фрідріха Вільгельма така нагода трапилася восени після нападу шведського короля Карла X Густава на Річ Посполиту 21 липня 1655 р. Метою цієї статті є простежити реакцію політиків Речі Посполитої восени 1655 р., коли після захоплення шведами Варшави і Кракова ціла країна піддалася Карлові X Густаву, на спроби курфюрста об'єднати всі пруські землі з Бранденбурзьким князівством у єдину державу.

Політична позиція Бранденбурга до певної міри мала визначальний вплив на хід шведської війни у Речі Посполитій і, зокрема, на становище Богдана Хмельницького, особливо в останній рік його гетьманування. Тому цей важливий епізод бранденбурзько-польських відносин мав непересічне значення в історії Північної війни 1655–1660 рр. Адже курфюрст Фрідріх Вільгельм на короткий час виступив на боці країн, які восени 1655 р. намагалися організувати антишведську коаліцію.

Незважаючи на формальну ленну залежність від польського короля, політика курфюрста Фрідріха Вільгельма у 1650-х роках була цілком само-

стійною, з великими впливами на Гданськ і на становище на Балтиці в цілому. Курфюрст шукав нагоди зміцнити свою владу у протистоянні з Габсбургами, а також у середовищі німецьких князів і, звичайно, добивався більшої військово-політичної та економічної незалежності від Речі Посполитої. Така пильність у відстоюванні своїх власних інтересів наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. насторожувала як польсько-литовських, так і шведських політиків. У міжнародних відносинах того часу відомими були, зокрема, великі претензії шведського короля на підкорення і володіння тими самими балтійськими портами Королівської Пруссії, насамперед Гданськом, на які висував свої претензії також і бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм.

Для Речі Посполитої, зі свого боку, Гданськ відіграв першорядне політичне та економічне значення. Його називали балтійськими воротами держави, і оволодіння містом з боку Швеції мало б зміцнювати Карла X Густава на шляху до цілковитого опанування Балтійським морем.

У Стокгольмі на відомому грудневому засіданні ріксроду стратегічне значення Пруссії – Королівської, мабуть, – оцінювалося дуже високо як території, з якої можна контролювати балтійську торгівлю, Лівонію, Бранденбурзьке князівство і саму Річ Посполиту¹. Крім того, від позиції курфюрста для Швеції багато залежало також на успішних переговорах щодо оборонно-наступального союзу з Англією, який давав би Карлові X великі гарантії щодо безпеки на Балтиці, насамперед з боку Голландії і Данії. Однак з усіх переваг, які Швеція могла отримати від прихильності Фрідріха Вільгельма, виділялося дві справи: потреба в економічному та політичному пануванні над пруськими портами на Балтійському морі Мемелем та Пілавою і намагання отримати від курфюрста дозвіл на перехід шведських військ до Корони Польської через землі бранденбурзької Померанії.

Витоки цих вимог слід шукати у взаєминах Швеції та Бранденбурга з часів Тридцятилітньої війни, де питання Пілави й Мемеля, а також переходу шведської армії через бранденбурзьку територію перебували в такому самому гострому протистоянні: батько Фрідріха Вільгельма курфюрст Георг Вільгельм у той час докладав всіляких зусиль, аби не дати Густаву Адольфу висадитися з військами на його територію для розгортання війни проти Австрії і Речі Посполитої². У підтексті цих планів, що розроблялися Карлом X

¹ Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1923. – Del. XVI: (1654–1656) / Utgiv. genom Per Sondén. – S. 30 (виступ Бенгта Шютте на засіданні 12 (22) грудня). В англійському перекладі цей уривок див.: Sweden as a Great Power 1611–1697: (Government: Society: Foreign Policy). Documents of Modern History / Ed. by Michael Roberts. – London, 1968. – P. 168–169.

² Про це див.: Roberts Michael. Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611–1632. – London; New York; Toronto, 1958. – Vol. II: 1626–1632. – P. 312–323, 339–341, passim; Lundkvist Sven. The Experience of Empire: Sweden as a Great Power // Sweden's Age of Greatness 1632–1718 / Ed. by Michael Roberts. – London, 1973. – P. 28. Паралелі зі шведською політикою середини 1620-х років і середини 1650-х років стосовно Бран-

Густавом наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр., було не лише його бажання знайти простіший і швидший шлях для наступу на Великопольщу. Річ у тім, що дозвіл Фрідріха Вільгельма на використання своїх земель шведською армією мав би вивести його з числа не тільки ймовірних союзників Яна Казимира, але й навіть тих, хто дотримувався нейтралітету в протистоянні між Швецією і Річчю Посполитою³.

Від самого початку шведського нападу на Річ Посполиту двір Яна Казимира, використовуючи свої взаємини з бранденбурзьким курфюрстом, намагався вплинути на політику австрійського імператора Фердинанда III за його підтримки військами. Протистояння Габсбургів і Бранденбурзького князівства на поширення впливів у Німеччині мало ключове значення у таких політичних інтригах коронного двору.

У березні 1655 р. в Берліні відбулося важливе засідання державної ради, на якому визначалися головні напрями політики курфюрста Фрідріха Вільгельма на найближчі місяці⁴. Тут говорилося, поза іншим, також і про бажання Яна Казимира отримати допомогу від Австрії.

Головне питання, яке порушив Фрідріх Вільгельм на цій нараді, полягало в тому, чи можна примирити Швецію і Річ Посполиту та розпочати спільні військові дії проти Росії⁵. Інша справа, визначальна у бранденбурзькій політиці, стосувалася конкретного вибору в зовнішній політиці – на чий бік стати у разі початку польсько-шведської війни. У зв'язку з цим виникало багато запитань щодо того, яку позицію стосовно Бранденбурга-Пруссії займуть сусідні країни під час шведського вторгнення до Речі Посполитої. Насамперед ішлося тут про Данію, Голландію та Австрію, за дипломатичною активністю якої у Берліні спостерігали з особливою увагою та прискіпливим інтересом⁶.

Австрійське посередництво для укладення польсько-московського миру і, як результат, зміцнення впливів імператора у Речі Посполитій викликало неабияку стурбованість у бранденбурзького курфюрста. У результаті такої

денбурга були очевидними вже для тогочасних європейських політиків та істориків (наприклад, для Самуеля Пуфендорфа та ін.).

³ *Tuttle Herbert*. History of Prussia to the Accession of the Frederic the Great. – Boston; New York, 1883. – Vol. I: 1134–1740. – P. 176.

⁴ *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni, electoris Brandenburgici, commentariorum libri novendecim. – Lipsiae; Berolini, 1733. – P. 190–194; *Droysen Johann Gustav*. Geschichte der preußischen Politik. – 2-e Aufl. – Leipzig, 1871. – Th. III: Der Staat des Großen Kurfürsten. – Abt. 2: [1651–1660.] – S. 143, 483.

⁵ *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni... – P. 190.

⁶ Про дискусії на цій раді між прихильниками союзу Бранденбурга-Пруссії зі Швецією або Річчю Посполитою див.: *Opgenoorth Ernst*. Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie. – Frankfurt; Zürich, 1971. – Т. 1: 1620–1660. – S. 288–289; *Piawski Kazimierz*. Stosunki szwedzko-brandenburskie a sprawa polska w czasie Pierwszej wojny Północnej // Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. I. – S. 424–425.

політики імператора австрійські війська, як передбачали в оточенні курфюрста, могли виступити на заклик польського короля в Помор'я через бранденбурзьку територію або й навіть до Князівської Пруссії. У першій половині 1655 р. в Берліні досить жваво обговорювали ймовірні наслідки цього примирення між Яном Казимиром і Олексієм Михайловичем. Усією суттю своєї політики курфюрст не міг стати на бік Речі Посполитої проти шведів у разі її підтримки Австрією.

Звідси випливали завдання, які Фрідріх Вільгельм ставив перед собою, розвиваючи у березні й квітні 1655 р. взаємини з Австрією, – заохотити імператора застосувати всі впливи для укладення миру Речі Посполитої не з Москвою, а зі Швецією. Згідно з цими проектами, курфюрст мав переконувати імператора, з одного боку, у великій шкоді, яку Австрія мала б зазнати від союзу Яна Казимира з Росією, а з іншого, – у вигодах для Фердинанда III від успішного здійснення грандіозних планів одночасного наступу польсько-шведських військ на царя, а кримськотатарських на Астрахань⁷.

Фрідріх Вільгельм вважав, що Ян Казимир звертатиметься до Фердинанда III як до надійного союзника не лише по військову допомогу проти Швеції. З великою вірогідністю у Берліні передбачали, що польські та литовські політики можуть пропонувати синові імператора Леопольдові Ігнатіусу або будь-кому з австрійського дому корону ще за життя Яна Казимира. Зміцнення Габсбургів у Польсько-Литовській державі та водночас зростання їхньої могутності у німецьких князівствах могло стати вкрай негативним для курфюрста наслідком польсько-шведської війни. Через це ще одним кроком, за допомогою якого Фрідріх Вільгельм намагався перешкодити зростанню австрійських впливів у Центрально-Східній Європі, були його пропозиції Олексієві Михайловичу прийняти бранденбурзьке посередництво для польсько-московського миру. Про це йшлося ще в другій половині 1654 р. у відповіді на царські листи з поясненням початку війни проти Речі Посполитої⁸.

Непевне балансування між Яном Казимиром і Швецією було характерною ознакою хисткого становища Фрідріха Вільгельма наприкінці 1654 – на початку 1655 рр.⁹. Намагаючись уникнути збройної участі Бранденбурга у війні за чужі інтереси, курфюрст переконував польського короля бути роз-

⁷ *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni... – P. 193.

⁸ *Forstreuter Kurt*. Preußen und Rußland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Großen [= Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. – Bd. 23]. – Göttingen; Berlin; Frankfurt, 1955. – S. 160; *Opgenoorth Ernst*. Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. – T. 1. – S. 330. Йдеться про посольство Федора Порошина до Берліна з листом царя від 11 (21) травня 1654 р. Див. протокол переговорів у Берліні у липні 1654 р.: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg* (далі – UA). – Berlin, 1872. – Bd. VI. – Bd. III: Politische Verhandlungen / Herausg. von Bernhard Erdmannsdörffer. – S. 703–704.

⁹ Подібні висновки див.: *Szymczak Barbara*. Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658 w opinii i działaniach szlachty koronnej. – Warszawa, 2002. – S. 107–108.

важливішим і поступливішим у взаєминах з новим шведським королем. Насамперед, починаючи з січня 1655 р., Фрідріх Вільгельм відправляв для свого посла у Швеції Йогана Ульріха Добчинського часті листи з вимогою допомагати польському послові Андрієві Морштині виконувати його завдання при шведському дворі¹⁰. Окрім того, 15 (25) січня 1655 р. було розроблено інструкцію бранденбурзькому послові до Варшави Владиславові Курцбаху-Завадському, що доповнювалася листом електора до польського короля¹¹. У цьому документі головний наголос робився на тому, що напад Карла X на Польщу може бути здійснено вже найближчим часом. Інакше кажучи, Фрідріх Вільгельм посилав Янові Казимиру точні попередження про загрозу для Корони Польської, що нависла з півночі. Готовність Швеції до війни з Річчю Посполитою, за словами курфюрста, була такою великою, що Карла X не стримало б навіть зречення Яном Казимиром шведських королівських титулів та земель в Інфляндії. Курцбах-Завадський мав передати у Варшаві відомості про небезпеку, на яку наражався цілий регіон внаслідок переговорів польського короля з Об'єднаними Провінціями у середині 1654 р. Велися ці перемовини через резидента Речі Посполитої у Гаазі Миколая де Бие, який у жовтні 1654 р. на зворотній дорозі до Варшави зупинявся в Берліні. У Стокгольмі за цими взаєминами стежили з особливою увагою, і вони трактувалися як неприховано ворожі стосовно Швеції¹². У цілому ж Фрідріх Вільгельм через Курцбаху-Завадського просив польського короля не легковажити можливостями укласти договір з Карлом X і пропонував своє посередництво для цього¹³.

¹⁰ *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni... – P. 189; *Szymczak Barbara*. Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658... – S. 108, 117.

¹¹ UA. – Berlin, 1877. – Bd. VII. – Bd. IV: Politische Verhandlungen / Herausg. von Bernhard Erdmannsdörffer. – S. 360; *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni... – P. 194.

¹² *Droysen Johann Gustav*. Geschichte der preußischen Politik. – 2-e Aufl. – Th. III. – Abt. 2. – S. 147, 483; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 177–180. Див. спеціальні статті, присвячені цьому посольству: *Lindqvist Åke*. Svenskarna och de Byes beskickningar 1654–1655 // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1941. – S. 9–12; *Miczulski Stanisław*. Materiały do projektowanego traktatu polsko-holenderskiego z r. 1654 // Rocznik Gdański. – 1961. – T. XIX/XX. – S. 398–399.

¹³ Див. аналіз інструкції у літературі: *Damus Rudolf*. Der erste nordische Krieg bis zur Schlacht bei Warschau. Aus Danziger Quellen // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. – Danzig, 1884. – H. XII. – S. 15–16; *Kubala Ludwik*. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. – Lwów, 1913. – S. 31; *Opgenoorth Ernst*. Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. – T. 1. – S. 292; *Nowak Tadeusz*. Geneza agresji szwedzkiej // Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660. – T. I. – S. 121; *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981. – С. 91, 140; *Szymczak Barbara*. Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658... – S. 112–113.

Через посольство Курцбаха-Завадського Фрідріх Вільгельм передав Янові Казимиру та сенатові інформацію про свої переговори зі шведами, в яких Карл X намагався об'єднатися з Бранденбургом-Пруссією проти Речі Посполитої, зокрема й для того, щоб встановити шведське панування на балтійському узбережжі Королівської Пруссії. У Берліні складалося враження, що шведи спеціально поширювали чутки про майбутній напад на Польсько-Литовську державу, аби змусити її прийняти умови миру. Новини з Варшави від 16 лютого 1655 р. повідомляли, що бранденбурзький посол привіз вістки про посольство шведів до курфюрста, “[...] бажаючи його відірвати від військового союзу з й. к. м. та Річчю Посполитою і подаючи йому для цього привабливі умови та способи [до замирення]”¹⁴.

Познанський воєвода Криштоф Опалінський, який виступав з критикою Яна Казимира за його недалекоглядність у взаєминах зі Швецією і перебував в опозиції до його зовнішньополітичного курсу¹⁵, дуже перейнявся цими численними повідомленнями. Зокрема, він організував до Берліна окремі самостійні дипломатичні місії від імені великопольських воєводств. З інструкції курфюрста Курцбахові-Завадському від 25 січня н. ст. 1655 р. видно, що в тому місяці великопольські стани зверталися до Фрідріха Вільгельма з проханням про допомогу проти шведів¹⁶. На початку лютого Фрідріх Вільгельм і познанський воєвода також обмінювалися листами, де обговорювалася справа опіки курфюрста поморськими територіями Речі Посполитої¹⁷. Наприкінці місяця Криштоф Опалінський вислав свого гінця Йогана Людвіка Вольцогена до курфюрста з проханням здійснити військове втручання у справи великопольських воєводств через небезпеку, що нависла над Корonoю¹⁸. З польських магнатів, які підтримували такі зв'язки з Фрідріхом Вільгельмом, виступаючи за прийняття його протекції, можна назвати також коронного підскарбія Богуслава Лещинського та інших впливових політиків¹⁹.

¹⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 732. Див.: *Pufendorf Samuel. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni...* – P. 195.

¹⁵ *Nowak Tadeusz. Geneza agresji szwedzkiej.* – S. 110.

¹⁶ UA. – Bd. VI. – Bd. III. – S. 360; *Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века.* – С. 112 (прим. 101), 150; *его же. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование.* – М., 1994. – С. 171–172; *Szymczak Barbara. Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658...* – S. 130.

¹⁷ *Kubala Ludwik. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656.* – S. 30, 44–45.

¹⁸ *Pufendorf Samuel. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni...* – P. 195; *Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа...* – С. 172; *Szymczak Barbara. Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658...* – S. 112, 130.

¹⁹ *Piowski Kazimierz. Stosunki szwedzko-brandenburskie a sprawa polska...* – S. 426; *Szymczak Barbara. Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658...* – S. 130, 136.

Однак Фрідріх Вільгельм не планував робити такі радикальні кроки, які б цілковито порушили рівновагу його становища у взаєминах одразу з кількома державами. Не відчуваючи поки що власної військової та політичної могутності, він і далі балансував між Швецією, Росією та Річчю Посполитою. Відправивши у січні 1655 р. Курцбаха-Завадського до Варшави, на початку наступного місяця Фрідріх Вільгельм повідомляв також і гданський магістрат про небезпеку від шведів. Отримавши з Голландії нові відомості, курфюрст застерігав місто, що напад шведів на цей порт можна очікувати вже у червні²⁰. З лютого 1655 р. він пропонував Гданську перейти під його захист у разі вторгнення шведів до Королівської Пруссії, на що магістрат відповів посольством до Берліна підсиндика Шредера²¹. Переговори ці завершилися невдачею для Фрідріха Вільгельма, оскільки Гданськ не прийняв на віру його запевнень, за якими, як вважалося, приховувалися давні наміри Бранденбурга нав'язати цьому балтійському портові, як і всій Королівській Пруссії, свою протекцію.

За політикою курфюрста Фрідріха Вільгельма, що вела до зміцнення його становища у Європі, з неприхованою тривогою спостерігав імператор Фердинанд III. Восени 1655 р., коли шведські війська здійснювали свій переможний похід по Короні Польській і Литві, курфюрст швидкими темпами продовжував політику озброєння, вербуючи в німецьких князівствах нові регіменти для своєї армії²². Уже з початком вересня під час наступу шведів на Варшаву та Краків розроблялися плани курфюрста надіслати війська з Бранденбурга до Князівської та Королівської Пруссії, зокрема й до Гданська²³. У жовтні про бранденбурзькі війська говорили у Вроцлаві: нібито армія курфюрста під командою генерала Отто Христофора Спарра мала перейти через Віслу, з'єднавшись із пруським військом у Польщі²⁴. Водночас активно розвивалися польсько-бранденбурзькі переговори.

²⁰ *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni... – P. 195.

²¹ UA. – Berlin; Leipzig, 1929. – Bd. XXIII. – Bd. V: Auswärtige Acten. (Schweden). – Th. I / Herausgeg. von Max Hein. – S. 175, 177. Див.: *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 140, 150–151; *Cieślak Edmund*. Wojskowo-polityczne i gospodarcze znaczenie Gdańska w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660 // *Wojna polsko-szwedzka* / Red. Jan Wimmer. – Warszawa, 1973. – S. 362; *idem*. Gdańsk's militär-politiska och ekonomiska betydelse under polsk-svenska kriget 1655–1660 // *Polens krig med Sverige 1655–1660. Kriehistoriska studier [= Carl X Gustaf-studier, 5]* / Red. Arne Stade, Jan Wimmer. – Kristianstad, 1973. – S. 134.

²² *Jörg Jacoby*. Boguslaus Radziwill. Der Statthalter des Großen Kurfürsten in Ostpreußen [= Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, № 40]. – 2-te Aufl. – Marburg/Lahn, 1960. – S. 26.

²³ *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni... – P. 221. Про плани походу бранденбурзьких військ на Королівську й Князівську Пруссії див.: *Opgenoorth Ernst*. Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. – T. 1. – S. 313, 322.

²⁴ Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – БЧ). – Од. зб. 148/IV. – Арк. 644 (лист примаса Андрія Лещинського до короля, 15 жовтня 1655 р.).

У таких умовах 12 листопада 1655 р. було укладено Рінський договір між курфюрстом та сімома найважливішими містами Королівської Пруссії, у яких мали розміститися бранденбурзькі гарнізони²⁵. Таким чином, цей дипломатичний акт легалізував військову присутність Фрідріха Вільгельма у Королівській Пруссії. Гданськ, однак, – найважливіше місто цілого регіону – відмовився підтримати цю угоду.

Проте, аналізуючи тогочасну політику курфюрста, можна спостерегти, що його армія почала вступати у північні польські землі ще перед тим, як Рінську угоду була укладено²⁶. Наприклад, вістки з Торуня про те, що курфюрст увів свої залоги в Хелмінське єпископство, датувалися близько 9 листопада 1655 р.²⁷. Такі рішучі кроки Фрідріха Вільгельма надзвичайно прихильно зустріли місцеві магнати, шляхта й сам вармінський єпископ Вацлав Лещинський, які вбачали в курфюрсті нового протектора перед загрозою повної шведської окупації їхніх земель²⁸.

Ця політика Фрідріха Вільгельма, яка мала на меті підпорядкувати Королівську Пруссію, викликала численні відгуки в Речі Посполитій у вигляді новин про те, що курфюрст стримує ворожість шведів і допомагає Янові Казимиру своїми військами²⁹. Так вважали не лише у Великопольщі, а й у самій Королівській Пруссії, про що писали, наприклад, з Торуня або Мальборка³⁰. Саму ж Рінську угоду у польсько-литовському суспільстві оціню-

²⁵ Про Рінський договір див.: Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700 / Bearb. von Theodor von Moerner. – Berlin, 1867. – Dok. 104. – S. 192–194; *Schlederus Johannes Georgius*. Theatrum Europaeum. – Frankfurt am Mein, 1685. – Bd. VII. – S. 803–806; *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni... – P. 222–223. Оцінки в історіографії див., зокрема: *Droysen Johann Gustav*. Geschichte der preußischen Politik. – 2-e Aufl. – Th. III. – Abt. 2. – S. 169–170; *Haumant Émile*. La guerre du Nord et la paix d'Oliva 1655–1660. – Paris, 1893. – P. 66–67; *Opgenoorth Ernst*. Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg. – T. 1. – S. 314; *Cieślak Edmund*. Wojskowo-polityczne i gospodarcze znaczenie Gdańska w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660. – S. 363–364; *idem*. Gdańsk military-political and economic betydelse under polsk-svenska kriget 1655–1660. – S. 136; *Szymczak Barbara*. Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658... – S. 154–170.

²⁶ Детальніше про взаємини курфюрста з Королівською Пруссією у цей час див.: *Damus Rudolf*. Der erste nordische Krieg bis zur Schlacht bei Warschau. – S. 38–45 (розділ “Verhandlungen des Kurfürsten mit den preussischen Ständen und mit Danzig”). Про переговори гданського синдика Вінцента Фабріціуса з курфюрстом наприкінці вересня – на початку жовтня 1655 р. див.: *Saring Hans*. Zwei Missionen der Danziger Syndikus Vincent Fabritius an den kurfürstlichen Hof, 1655–1656 // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsverein. – Danzig, 1935. – Bd. 72. – S. 104–107.

²⁷ Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana beckiego księga pamiętnicza / Wyd. Antoni Zygmunt Helcel. – Kraków, 1864. – Dok. 339. – S. 776.

²⁸ *Piowski Kazimierz*. Stosunki szwedzko-brandenburskie a sprawa polska... – S. 431, 433.

²⁹ ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 779.

³⁰ Про лист з Торуня до Яна Лещинського від 14 листопада 1655 р. див.: ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1246 (лист Лещинського до короля, 24 листопада 1655 р.),

вали як ворожу до Швеції, оскільки добре відомими були претензії також і Карла X на володіння цими самими землями й містами³¹. “Бранденбурзькі пакти з пруссаками дуже добрі [...]”, – писав примас Андрій Лещинський в одному зі своїх листів³². Уже в грудні 1655 р. загальна опінія при польському королівському дворі була такою, що курфюрст, розірвавши переговори зі шведами, фактично змушував Карла X стримати наступ на Корону Польську³³. У листі примаса з Ополя, датованому груднем 1655 р., з великим перебільшенням говорилося про те, що Фрідріх Вільгельм послав полякам проти шведського короля 2000 війська, яке успішно билося з самим Карлом X. “[...] але це лише чутка”, – одразу додавав автор листа³⁴.

У подібних розмовах дуже яскраво відображено опінію поляків щодо тенденцій у планах шведського короля: після захоплення Кракова вирушити до Королівської Пруссії. Шведсько-бранденбурзький конфлікт видавався неминучим, оскільки шляхта пруських земель, пустивши бранденбурзькі залоги в свої міста, вже уклала оборонний союз з курфюрстом у Рінську.

У критичних для Речі Посполитої умовах, що склалися на кінець 1655 р., можна зрозуміти ці величезні надії польсько-литовських політиків, які поклалися на новий союз із Фрідріхом Вільгельмом. В атмосфері цілковитих поразок від шведів, підданства воєводств і коронної армії разом з обома коронними гетьманами Карлові Густаву Річ Посполита вхопилася за цю соломинку для свого порятунку. Тепер важливою справою для держави було переконати Яна Казимира підтвердити цю угоду, як це йому радили визначні польські дипломати того часу³⁵. Звідси виникла й готовність коронного уряду домовитися з Фрідріхом Вільгельмом про деякі територіальні поступки для нього, зокрема, в Помор’ї. Переговори з польським королем про це велися, але в разі дальшого розвитку цих пропозицій до курфюрста мало відправитися спеціальне повноважне посольство для визначення тих земель, що мали відійти до Бранденбурга.

Про пункти з вимогами, які Фрідріх Вільгельм подав польському королеві через свого резидента, згадує Ян Лещинський в одному з листів від кінця листопада 1655 р., написаному під час його посольської дороги до

1249 (лист до Юрія Любомирського, 24 листопада 1655 р.). Див. також реляцію зі Щецина від 4 (14) грудня 1655 р. про підданство пруських міст: *Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. IV: (Sept., 1655 – May, 1656). – P. 278.*

³¹ Про це детальніше див.: *Augusiewicz Sławomir. Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657. – Olsztyn, 1999. – S. 15–16.*

³² ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1269 (лист до каліського підкоморія, 18 грудня).

³³ БЧ. – Од. зб. 384/IV. – Арк. 337; ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1265 (Ян Лещинський до підскарб'я, 1 грудня 1655 р.), 1269, 1279 (примас до каліського підкоморія, 18 грудня 1655 р. і 29 січня 1656 р.); БЧ. – Од. зб. 149/IV. – Арк. 83.

³⁴ ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1269.

³⁵ Там само. – Арк. 1246 (лист Яна Лещинського від 24 листопада 1655 р.).

Відня. Використавши ситуацію повного занепаду Речі Посполитої і втечі самого короля на Шльонськ, в одній із цих статей курфюрст висунув вимогу щодо приєднання Померанії до Бранденбурга. Лещинський пропонував не поспішати з резолюцією на цю вимогу, а порадитися спершу в Австрії, щоб при остаточній відповіді Фрідріху Вільгельмові врахувати й думку імператора³⁶. У цьому можна вбачати той самий політичний тиск Речі Посполитої на Відень, про який згадувалося вище, що відбувався в результаті культивування польсько-бранденбурзьких відносин.

Восени 1655 р. у польських урядових колах тривало обговорення кандидатури курфюрста на обрання його польським королем за життя Яна Казимира³⁷. Це питання виникло ще на червневому сеймі 1655 р., одразу після смерті польського королевича Карла Фердинанда, і порушували його Януш Радзивіл за підтримки примаса Андрія Лещинського³⁸. Ідеологічну легітимацію для такого рішення поляки й литовці до певної міри вишукували у спорідненості династії Гогенцоллернів з Ягеллонами³⁹. Проте ця ідея, як видається, мала значення швидше альтернативної до австрійського претендента пропозиції, і для її здійснення прихильників серед польських політиків було ще менше, ніж для елекції семигородського князя. У жовтні – листопаді 1655 р. Ян Казимир відправляв послів до курфюрста, яким, імовірно, давалися доручення вести переговори про збройну допомогу від Бранденбурга в обмін на польську корону *vivente rege*. Секретар польської королеви П'єр де Нуайє згадував, що обов'язковою умовою для такої пропозиції мало бути прийняття курфюрстом католицької віри або адаптація його сина при польському королівському дворі⁴⁰.

Об'єднані Провінції, зі свого боку, оцінювали Рінську угоду як прийнятний вихід зі складної ситуації, що склалася в умовах майже повного завоювання шведами Речі Посполитої й утечі короля з країни. За допомогою цього союзу Голландія розраховувала ослабити політичні впливи Карла X Густава на Балтиці, зберігши насамперед недоторканим від шведів гданський порт. Відомо, наприклад, що голландський резидент у Гданську Пельс намагався вплинути на непоступливість магістрату щодо курфюрста, переконуючи міський уряд прийняти протекцію Фрідріха Вільгельма⁴¹. Як відо-

³⁶ БЧ. – Од. зб. 384/IV. – Арк. 327, 339; ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1246, 1263.

³⁷ *Lekus Max*. Der große Kurfürst und der polnische Thron. – Berlin, 1929. – S. 13.

³⁸ *Matwijów Maciej*. Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655 // Z dziejów i tradycji srebnego wieku [= Acta universitatis Wratislaviensis, № 1108]. – Wrocław, 1990. – S. 40.

³⁹ *Piowski Kazimierz*. Stosunki szwedzko-brandenburskie a sprawa polska... – S. 428.

⁴⁰ *Jadwisieńczyk Maria*. Projekt elekcji “vivente rege” z r. 1665 (Mikołaja Prażmowskiego) // *Studia Historyczne*. – 1979. – R. 22. – Z. 4. – S. 537–538; *Frost Robert*. After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. – Cambridge, 1993. – P. 62.

⁴¹ *Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde* / Ed. by Michael Roberts. – London, 1988. – P. 197. – Doc. XXI

мо, ці зусилля не привели до якихось зрушень і Гданськ не поступився у своїх позиціях.

Загалом же можна побачити, якою багатогранною, заплутаною і гнучкою була політика Фрідріха Вільгельма у той період. Деякі історики Пруссії, особливо ті, які належали до старшого покоління в історіографії, вважали такі взаємини Фрідріха Вільгельма з польським королем під час наступу шведської армії помилковими у його політиці⁴². Насправді ж таку гнучкість можна оцінювати лише як перевагу електора, як пошук шляхів для розвитку його політики у час, коли можна було скористатися нагодою і об'єднати всі землі між Берліном і Кенігсбергом, приймаючи сміливі рішення, від яких залежало майбутнє його країни.

У науковій літературі можна знайти згадку про те, що Рінський союз вперше від часу шведського нападу задекларував бажання одного з іноземних правителів надати допомогу Янові Казимиру своїми військами⁴³. Ще на липневих 1655 р. переговорах бренденбурзьких і шведських комісарів у Щеціні шведи застерігали електора від того, щоб він висував якісь претензії на Королівську Пруссію, а тим більше вводив війська на цю територію⁴⁴. Через це шведська державна рада дійсно оцінювала Рінську угоду з неприхованою ворожістю. У листах, які доходили до Стокгольма і зачитувалися на засіданні ріксроду 6 (16) грудня 1655 р., з великим роздратуванням та перебільшенням писалося, що Гданськ, Мальборк, Ельблонг і Торунь уклали з Фрідріхом Вільгельмом союз проти Карла Густава⁴⁵.

Таку оцінку знаходимо й у самого шведського короля, який вважав, що ця угода укладалася проти ворогів Яна Казимира, себто проти Швеції. Тому після захоплення Кракова, що сталося 8 (18) жовтня 1655 р., Карл X використав факт укладення Рінського договору як вагому причину для здійснення свого давнього задуму – підкорити Королівську Пруссію з найважливішим на Балтиці портом у місті Гданську⁴⁶.

Отож після завоювання Кракова шведський король через Варшаву дійсно вирушив маршем до Королівської Пруссії. 24 листопада (4 грудня) 1655 р.

(депеша Бунде Карлові X від 9 (19) листопада 1655 р.). Наказ від Генеральних Штатів для Пельса від 2 листопада 1655 р. у цій справі: *Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe.* – Vol. IV. – P. 112.

⁴² *Tuttle Herbert.* History of Prussia to the Accession of the Frederic the Great. – Boston; New York, 1883. – Vol. I: 1134–1740. – P. 177.

⁴³ *Frost Robert.* After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. – P. 62.

⁴⁴ *Piawski Kazimierz.* Stosunki szwedzko-brandenburskie a sprawa polska... – S. 431.

⁴⁵ Svenska riksrådets protokoll. – Del. XVI. – S. 362.

⁴⁶ *Dahlgren Stellan.* Sources on the Russian-Swedish Negotiations in 1655–1657 // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – Doc. 10. – P. 81–82 (лист Карла X до шведських послів у Москву, 24 січня (3 лютого) 1656 р.).

йому піддався Торунь, невдовзі 11 (21) грудня 1655 р. – Ельблонг⁴⁷. На відміну від цих та інших великих і впливових міських центрів Королівської Пруссії, більшість із яких піддавалися, якщо не добровільно, то з незначним опором, Гданськ був одним з небагатьох міст, яке витримувало шведський натиск. Традиційне уявлення, що панувало у Речі Посполитій, про красивий Торунь, багатий Гданськ і сильний Ельблонг розвіялося зі шведським “потопом”, коли Торунь і Ельблонг піддалися Карлові X, а гданський магістрат залишився єдиним, що не зрадив своєї присяги польському королю. Резиденти з Гданська постійно тримали зв’язок з Яном Казимиром, коли він опинився в еміграції⁴⁸. Особливо велика партія прихильників Карла Густава була в Ельблонзі, від якого шведський король сподівався незначного опору⁴⁹. Пізніше, у травні 1658 р., коли ці події вляглися і на генеральному хелмінському сеймику пруські міста виборювали право на зберігання печатки Королівської Пруссії, Гданськ докоряв Ельблонгові за його зраду у 1655 р., за яку був позбавлений на три роки цього права. Зберігання печатки зміцнювало впливи міста в сеймиковому, суспільному, політичному та економічному житті цілої Королівської Пруссії. На сеймику 1660 р. вармінський біскуп Ян Вижга говорив з приводу колишнього шведського підданства, що Ельблонг згрішив проти Бога і короля, проте оскільки король йому пробачив, то й пруська земля також має пробачити⁵⁰.

Рішучі настрої шведів стосовно Фрідріха Вільгельма у той час були очевидними, і в самому Кенігсберзі поширювалися тривожні вістки, що Карл X хоче вступити у Князівську Пруссію й окупувати її столицю⁵¹. До того ж одночасно з наступом короля на Королівську Пруссію з боку прибалтійських земель проти курфюрста рушив також шведський губернатор Лівонії Маркус де ля Гардье, підійшовши з військами до самих кордонів Східної

⁴⁷ Про наступ Карла X у Пруссії у листопаді – грудні 1655 р. див.: *Pufendorf Samuel. De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis...* – P. 99, 100; *Carlson Friedrich Ferdinand. Geschichte Schwedens / Überz. von J. G. Petersen.* – Gotha, 1855. – Bd. IV. – S. 106–108; *Opgenoorth Ernst. Friedrich Wilhelm der Grosse Kurfürst von Brandenburg.* – T.1. – S. 319–323. Реляцію про підданство Торуня й Ельблонга див. з новин зі Щецина від 4 (14) грудня 1655 р.: *Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe.* – Vol. IV. – P. 278.

⁴⁸ *Kersten Adam. Stefan Czarniecki: 1599–1665.* – Warszawa, 1963. – S. 244.

⁴⁹ “From Elbing (unless the elector takes care of it) the Swedes expect no more resistance than of Thorn, for that town has been good Swedish, and is still”, – писали в новинах зі Щецина (*Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe.* – Vol. IV. – P. 278).

⁵⁰ У 1658–1661 рр. печатка Королівської Пруссії перейшла була під опіку гданчан, архів зберігався в Торуні. Див.: *Achremczyk Stanislaw. Życie polityczne Prus Królewskich i Warmii w latach 1660–1703.* – Olsztyn, 1991. – S. 82–84.

⁵¹ UA. – Berlin, 1865. – Bd. II. – Bd. I: *Auswärtige Akten. (Frankreich) / Herausgeg. von B. Ed. Simson.* – S. 76 (де Люмбрес з Кенігсберга, 17 січня 1656 р., і Вікфорт до Мазаріні, 20 січня 1656 р.).

Пруссії⁵². У грудні 1655 р. швидким маршем у цьому самому напрямку просувалися війська генерала Густава Отто Стенбока, який уже 16 (26) грудня зупинився перед Кенігсбергом коло Кройцбурга⁵³. Окрім того, в європейських новинах говорилося, що фельдмаршал Арвід Віттенберг готовий був також виступити до Східної Пруссії, де мав намір “зруйнувати електора до весни”⁵⁴. Отже, за станом на середину грудня 1655 р. до цих територій з усіх боків були стягнуті значні сили Карла X, і Фрідріх Вільгельм опинився затиснутий наодинці зі шведською армією⁵⁵.

Попри кволі заходи електора, які він здійснював на початку грудня 1655 р. для оборони Королівської Пруссії від шведів⁵⁶, листопадовий та грудневий наступ Карла X на північ став вирішальним для того, щоб Фрідріх Вільгельм без бою забрав залоги з міст, прилеглих до Гданська, і сам відступив до Кенігсберга. Таке протистояння мало, врешті, припинитися, і 7 (17) січня 1656 р. було укладено Кенігсберзький договір Фрідріха Вільгельма зі Швецією⁵⁷. Такою невдалою для Бранденбурга стала розв’язка спроби курфюрста підкорити Королівську Пруссію в результаті підписання Рінської угоди.

До цієї загрози, яку Фрідріх Вільгельм відчував з боку Швеції, згадаймо ще й тенденції, що розвивалися у той самий період, з кінця 1655 р., коли коронна та литовська армії розробляли плани організації військових походів до Королівської Пруссії з метою переслідування шведського короля. Ці пла-

⁵² *Erdmannsdörffer Bernhard*. Deutsche Geschichte vom Westphälischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrichs des Grossen 1648–1740. – Darmstadt, 1962. – Bd. 1. – S. 231. Королівський наказ для походу на Пруссію, виданий ще 27 серпня (6 вересня) 1655 р., він отримав 17 (27) вересня: *Fagerlund Rainer*. Kriget i östersjöprovinserna 1655–1661. Operationer och krigsansträngningar på en bikrigsskådeplats under Carl X Gustafs krig // Kriget på östfronten [= Carl X Gustaf-studier, 7 / Red. Arne Ståde]. – Stockholm, 1979. – S. 37–38.

⁵³ *Carlson Friedrich Ferdinand*. Geschichte Schwedens. – Bd. IV. – S. 116.

⁵⁴ *Thurloe John*. A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 430.

⁵⁵ “[...] so that the elector doth find himself beset on all sides”, – як писали англійські інформатори з Гааги до Джона Турло 22 січня н. ст. 1656 р. (*Thurloe John*. A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 430).

⁵⁶ Про це див., зокрема: *Augusiewicz Sławomir*. Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657. – S. 16–17.

⁵⁷ Текст угоди і дві додаткові конвенції до неї див.: *Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700*. – Dok. 105–107. – S. 195–200; *Schleiderus Johannes Georgius*. Theatrum Europaicum. – Bd. VII. – S. 916–917; *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni... – P. 229–232. Див. також кілька новин з Кенігсберга від 18 січня н. ст. 1656 р.: *Thurloe John*. A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 398, 399. Оцінку в літературі див.: *Droysen Johann Gustav*. Geschichte der preußischen Politik. – 2-e Aufl. – Th. III. – Abt. 2. – S. 179–181; *Erdmannsdörffer Bernhard*. Deutsche Geschichte vom Westphälischen Frieden... – Bd. 1. – S. 232–233; *Haumant Émile*. La guerre du Nord et la paix d’Oliva 1655–1660. – P. 89–93; *Wittrock Georg*. Fördraget i Königsberg och dess förhistoria // Karolinska förbundets årsbok. – Stockholm, 1921. – S. 37–52.

ни становили також велику загрозу й для Фрідріха Вільгельма. Стефан Чарнецький, зокрема, рушив зі своїми регіментами на північ Речі Посполитої, проте у січні 1656 р. припинив цей похід, дізнавшись про підданство курфюрста шведському королеві. Саме наступ польських військ на пруські території, як зізнавався сам курфюрст, був одним із підставових аргументів для укладення ним угоди зі шведами⁵⁸.

Такі великі успіхи шведської армії давали підстави Карлові X Густаву думати над перспективами скликання елекційного сейму у Варшаві для обрання його польським королем. У науці щоправда ще до кінця не з'ясовано, як далеко шведський король міг іти в таких планах і чи дійсно мав бажання здійснити цей крок⁵⁹, проте такі чутки ширилися в тогочасному суспільстві дуже наполегливо. Наприклад, протягом жовтня – грудня 1655 р., особливо після захоплення Кракова і втечі Яна Казимира на Шльонськ, а також на початку наступного року про це говорили, у т. ч. й серед впливових польських урядовців, як про дуже вірогідний наслідок шведських успіхів у Речі Посполитій⁶⁰, додаючи навіть імовірність переходу Карла X на католицьку віру і карбування нової монети з його зображенням⁶¹. Оскільки сеймики по вєводствах не могли зібратися, то говорилося, що скликання елекційного сейму у Варшаві може відбутися за універсалами⁶². Загальна опінія була такою, що цим елекційним сеймом Карл X Густав хотів створити свій уряд у Речі Посполитій на міцніших засадах, ніж він мав дотепер, – на засадах легітимної влади, базованої на польсько-литовському шляхетському праві вільної елекції⁶³.

У деяких тогочасних виданнях про скликання елекційного сейму згадувалося, як про доконаний факт, і нібито до Карла X на це зібрання з'їхалося багато послів з різних країн – французький, семигородський, московський, англійський, бранденбурзький і український від Богдана Хмель-

⁵⁸ *Pufendorf Samuel*. De rebus gestis Friderici Wilhelmi... – P. 261; *Kersten Adam*. Stefan Czarniecki: 1599–1665. – S. 262.

⁵⁹ Про проблемні питання, що порушувалися у працях істориків з цього приводу, див.: *Dworzaczkowa Jolanta*. “Panegyricus Carolo Gustavo” i jego tło polityczne // *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. – 1982. – R. XXVII. – S. 94, 98.

⁶⁰ Бібліотека ПАН у Кракові. – Teki Londyńskie. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 5 (лист з Франкфурта, 21 жовтня 1655 р.), 8–8 зв. (лист з Кенігсберга, 19 листопада 1655 р.). Про це див.: *Kubala Ludwik*. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. – S. 145–148.

⁶¹ *Thurloe John*. A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 78 (“A letter of intelligence. Cleve, Octob. 22. 1655 [n. s.]”); *Kubala Ludwik*. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. – S. 145; *Kersten Adam*. Stefan Czarniecki: 1599–1665. – S. 237.

⁶² *Jakuba Michałowskiego...* księga pamiętnicza. – Dok. 337. – S. 772 (лист Освенціма з Кракова до Юрія Любомирського, 7 листопада 1655 р.).

⁶³ *Calendar of State Papers and Manuscripts, relating to English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy* / Ed. Allen B. Hinds. – Nendeln/Lichtenstein, 1970 (репр. з вид.: London, 1930). – Vol. XXX: 1655–1656. – Doc. 213. – P. 157 (донесення Джованні Сагредо з Лондона, 24 грудня 1655 р.).

ницького⁶⁴. В опінії Європи такий наслідок шведського завоювання у Польщі, яким мало стати обрання його польським королем, перетворював Карла X на сильного політика, під владу якого попадали Гданськ та інші балтійські порти, що давало великі привілеї у розвитку тогочасної шведської економіки⁶⁵. Недаремно, у зв'язку з цим, говорилося, що після захоплення Польщі перед Карлом X відкривалася дорога до створення імперії⁶⁶. Великою мірою такі розмови дедалі частіше й гучніше звучали під впливом не лише військових успіхів Швеції у Речі Посполитій, а й дипломатичних у взаєминах Карла X Густава з Бранденбургом-Пруссією. Проте у дійсності такі проекти були дуже перебільшеними й далекими від реальних політичних планів шведського короля.

Таким чином, ми бачимо, що політика Бранденбурга-Пруссії була важливим чинником на політичній карті Центрально-Східної Європи в епоху шведського вторгнення до Речі Посполитої. Використовуючи складну політичну ситуацію, в якій Річ Посполита опинилася після втрати Варшави, Кракова та еміграції Яна Казимира на Шльонськ, курфюрст Фрідріх Вільгельм здійснив спробу об'єднати всі землі Князівської і Королівської Пруссії з Бранденбурзьким князівством. 12 листопада 1655 р. шляхетські стани Королівської Пруссії уклали з ним угоду, за якою курфюрстові дозволялося ввести свої війська до головних міст цього регіону за винятком Гданська. Ян Казимир та його оточення сприйняли цю подію як свідчення ворожих намірів Фрідріха Вільгельма щодо Швеції. Курфюрст дійсно на короткий час виступив співорганізатором антишведської коаліції разом з Австрією, Голландією, Річчю Посполитою та іншими країнами, проте Карл X Густав миттєво відреагував на таку позицію Бранденбурга. Шведський король рушився зі своїми військами з-під Кракова на північ, змусивши курфюрста без бою забрати залоги з міст Королівської Пруссії і відступити до Князівської Пруссії. 7 (17) січня 1656 р. у Кенігсберзі між Фрідріхом Вільгельмом і Карлом X Густавом було укладено договір, за яким Бранденбург-Пруссія зрікалася своєї ленної залежності від Речі Посполитої і ставала союзником Швеції у війні з Яном Казимиром.

⁶⁴ [Franciscus Erasmus]. Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhafte Erzählung der blutigen Kriege, so die jetzt-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regierung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... geführt... – Nürnberg, 1666. – S. 450. Ця тема пізніше утвердилася також і в українському літописанні, див.: *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 179.

⁶⁵ Calendar of State Papers, Domestic series / Ed. by Mary Anne Everett Green. – 2nd ed. – Vaduz, 1965 (репр. з вид.: London, 1881). – Vol. VIII: 1655. – P. 389 (лист секретаря Ніколаса з Кельна, 19 (29) жовтня 1655 р.).

⁶⁶ *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 424.

Ярослав Федорук (Київ). **Ринський союз між бранденбурзьким курфюрстом і Королівською Пруссією в оцінці Яна Казимира та його двору восени 1655 року.**

У статті аналізується місце Бранденбурга-Пруссії в міжнародних відносинах у 1655 р. Автор доходить висновку, що бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм був одним з тих європейських правителів, які через своє становище відігравали вирішальну роль у балтійській політиці багатьох сильних держав. З-поміж них були Річ Посполита, Швеція, Росія, Об'єднані Провінції та інші. Головною метою його політичної діяльності було об'єднати землі Бранденбурга і Князівської Пруссії з територією Королівської Пруссії.

12 листопада 1655 р. в Рінську Фрідріх Вільгельм підписав угоду зі станами Королівської Пруссії. У результаті цього він вступив зі своїми військами в найважливіші міста цієї частини Речі Посполитої, за винятком Гданська. Ян Казимир та його двір розцінювали цю дипломатичну подію як акцію, скеровану проти Карла X Густава, короля Швеції. Відомим фактом було те, що шведський король намагався встановити свою владу над тією самою територією. Карл X напав на Королівську Пруссію і змусив Фрідріха Вільгельма з його військами відступити до Кенігсберга. Результатом цієї військової кампанії став Кенігсберзький договір від 17 січня 1656 р. між Швецією і Бранденбургом-Пруссією.

Ключові слова: король, Бранденбург, Пруссія, курфюрст, договір, міжнародні відносини, Балтика.

Ярослав Федорук (Київ). **Ринский союз между бранденбургским курфюрстом и Королевской Пруссией в оценке Яна Казимира и его двора осенью 1655 года.**

В статье анализируется место Бранденбурга-Пруссии в международных отношениях в 1655 г. Автор приходит к выводу, что бранденбургский курфюрст Фридрих Вильгельм был одним из тех европейских правителей, которые по своему положению играли решающую роль в балтийской политике многих сильных государств. Среди них были Речь Посполитая, Швеция, Россия, Объединенные Провинции и другие. Главная цель его политической деятельности состояла в том, чтобы объединить земли Бранденбурга и Княжеской Пруссии с территорией Королевской Пруссии.

12 ноября 1655 г. в Ринске Фридрих Вильгельм подписал соглашение с сословиями Королевской Пруссии. В результате этого он вступил со своими войсками в самые важные города этой части Речи Посполитой, кроме Гданьска. Ян Казимир и его двор расценивали это дипломатическое событие как действие, направленное против Карла X Густава, короля Швеции. Известным фактом было то, что шведский король пытался установить свою власть над той же территорией. Карл X напал на Королевскую Пруссию и вынудил Фридриха Вильгельма с его войсками отступить к Кенигсбергу. Результатом этой военной кампании стал Кенигсбергский договор от 17 января 1656 г. между Швецией и Бранденбургом-Пруссией.

Ключевые слова: король, Бранденбург, Пруссия, курфюрст, договор, международные отношения, Балтика.

Yaroslav Fedoruk (Kyiv). **John Casimir and His Court's Evaluation in the Fall of 1655 of the Union Conducted in Rinsk between the Elector of Brandenburg and Royal Prussia.**

The article presents the role of Brandenburg-Prussia in international relations in 1655. The author comes to the conclusion that Frederick William of Brandenburg was one of those European rulers whose position was decisive in the Baltic policy of many strong powers. Among them were the Polish-Lithuanian Commonwealth, Sweden, Russia, the United Provinces, and others. The main purpose of his political activity was to unite the lands of Brandenburg and the Ducal Prussia with the territory of the Royal Prussia.

Рінський союз між бранденбурзьким курфюрстом і Королівською Пруссією...

On 12 November 1655 in Rinsk Frederick William signed the treaty with the estates of Royal Prussia. As a result of this treaty he entered with his troops into the most important cities in this part of the Commonwealth (except of Gdansk/Danzig). John Casimir and his court treated this diplomatic event as an action against Charles X Gustavus of Sweden. It is a well known fact that the Swedish king tried to gain his power over the same territory. Charles X invaded Royal Prussia and forced Frederick William to retreat with his army to Konigsberg. The Treaty of Konigsberg on 17 January 1656 between Sweden and Brandenburg-Prussia was the result of this military campaign.

Key words: king, Brandenburg, Prussia, elector, treaty, international relations, Baltic.

Олексій ЯСЬ (*Kuiv*)

МІЖ ДОСТОВІРНИМ ТА УЯВНИМ. МИКОЛА КОСТОМАРОВ ЯК ІСТОРИК-ХУДОЖНИК

Поширення романтизму на теренах соціогуманітаристики XIX ст. спричинилося до впровадження інтуїтивного проникнення до світу минувшини, яке кардинально трансформувало способи й засоби осягнення історичного часу. Відтак у текстах адептів романтичного історіописання споглядаємо своєрідний сплав минувшини, сучасності та майбуття, себто синкретичне сполучення, ба навіть синхронізацію різних часових елементів.

У цьому інтелектуальному річищі постають захоплення суцільною стилізацією та просторово-часовим колоритом тієї чи іншої доби, її мистецько-естетичною репрезентацією, зокрема витворенням численних образів і замальовок, емпатією (співпереживаннями) автора з історичними героями – колективними і персональними, тотальною фрагментацією та регіоналізацією світу минулого і т. п.

Така концептуалізація історичного часу докорінно змінила дослідницькі практики тодішніх учених та інтелектуалів, ба більше, вона ввела нові стильові канони щодо представлення минулого, передусім надзвичайну мінливість і розмитість межі між достовірним та уявним.

Означені темпоральні уявлення, властиві інтелектуалам-романтикам, значною мірою стосуються й М. Костомарова. Здавалося, саме вони мали б визначити його ставлення до історичних джерел, урешті-решт до всієї фактографічної основи історичних студій. Утім, зв'язок між часовими конструкціями історика й емпіричним матеріалом видається неоднозначним, а в багатьох випадках – суперечливим.

Зазвичай М. Костомаров не обмежується розшуками провідних ідей історичних перетворень, що поєднують минуле, сучасне та майбуття народу в єдиному органічному потоці. Натомість він приділяє значну увагу пошуку їхніх фактографічних потверджень, себто прагне віднайти достатні підстави, щоб мотивувати своє представлення процесів, подій та осіб на авансцені минувшини. Відтак учений зорієнтований на відтворення *“історичних фактів з живими подробицями* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – О. Я.) їхньої обстановки”¹.

¹ *Костомаров Н.* Рец. на кн.: Чорна рада, хроника 1663 года П. Кулиша. – СПб., 1857; Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное П. Кулиша. – СПб., 1857 // Современник. – Т. 67. – № 1. – С. 1.

Цю рису історика точно відзначив Дмитро Дорошенко: “Костомаров *почував потребу в живих образах*. Він не міг обмежитися сухим історичним фактом, йому *хтілося наглядно показати цей факт, уявити його в живій обстанові*. В ньому викликало справжній ентузіазм талановите малювання старовини або історичних типів в мистецтві”². Недаремно Д. Дорошенко вважав, що його монографії скидаються на “драматизовану хроніку”³.

Отже, виняткова творча уява М. Костомарова часто-густо визначала його евристичну програму, зокрема джерельні пріоритети як дослідника. Останні вимальовуються досить виразно вже на зорі його наукової творчості.

Приміром, ще в другій магістерській дисертації “Об историческом значении русской народной поэзии” він високо і досить категорично оцінив рівень вірогідності козацько-старшинського літописання. “*Літописи наші вирізняються точністю*, ми маємо незаперечні докази їхньої достовірності...”, – стверджує вчений⁴.

Менш прихильно М. Костомаров ставиться до етнографічного матеріалу (“історичні пісні”), але цінує його як “*джерело для внутрішньої історії*”, за яким історик міг би судити про устрій суспільний, про родинний побут, вдачу, звичаї і т. п.”⁵.

За слушним спостереженням О. Грушевського, в харківський період (1833–1844) він ще “не дійшов до нещадної гостроти критичного відчуття і віз з собою до Києва і довіру до «Історії Русів», і повагу до фальсифікатів «Запорожской Старини»”⁶.

Варто звернути увагу й на особливе ставлення М. Костомарова до давньоруських літописів. Зокрема, він уважав, що вони писалися не задля задоволення звичайної цікавості, а заради “спеціальних практичних цілей: вони *мали офіційний характер*”⁷. Заразом історик наголошував, що їхніми авторами виступали, як правило, сучасники й очевидці подій⁸.

Вочевидь, ці міркування, висловлені на початку 1860-х рр., пояснюють евристичні настанови вченого до давньоруських літописів, які він часто розглядав майже як офіційні джерела.

В. Антонович якось зауважив у своїх лекційних викладах, що М. Костомаров був першим із дослідників, хто правильно поставився до літопису як джерела⁹.

² *Дорошенко Д.* Микола Іванович Костомаров. – К., 1920. – С. 88.

³ *Його ж.* Огляд української історіографії / Упор. та вступн. ст. Ю. Пінчука, Л. Гриневич. – 3-є вид., репринт. – К., 1996. – С. 104.

⁴ *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843. – С. 8.

⁵ Там само. – С. 10–11.

⁶ *Грушевский А. С.* Из харьковских лет Н. И. Костомарова. – СПб., 1908. – С. 65.

⁷ *Костомаров Н.* Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П. Г-вым [Гайдебуровым]. – СПб., 1861. – Ч. 1: Источники русской истории. – С. 21.

⁸ Там само. – С. 23.

⁹ *Антонович В.* Лекции по русской истории. [Літографія]. – [К., 1879?]. – С. 2.

Згодом М. Костомаров набув значного досвіду. Зокрема, доцільно взяти до уваги майже 25-річну діяльність ученого в Археографічній комісії (1860–1885) у С.-Петербурзі, його редакторську працю над серійним виданням “Актов Южной и Западной России” (за редакцією історика видано 12 з 15 томів; СПб., 1861–1884. – Т. 1–9, 11–13) та ін.

Отож на схилі життя М. Костомаров став одним із найкращих фахівців у царині джерелознавства історії України доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу¹⁰.

Водночас його археографічна діяльність, на думку М. Грушевського, здебільшого концентрувалася навколо московського актового матеріалу¹¹, проте у своїх працях історик використовував різноманітні джерела. Втім, джерельні пріоритети щодо козацько-старшинських літописів більш-менш збереглися і в працях зрілого М. Костомарова, хоч до їхніх свідчень він ставиться вже досить обережно.

Наприклад, у студії “Гетманство Юрия Хмельницкого” (1868) автор висловлює застереження стосовно відомостей, поданих у літописах С. Величка та Г. Граб’янки, проте прихильно відгукується про літопис Самовидця¹².

Зрештою, у своїй “Автобиографии” М. Костомаров наголошує, що звичка сліпо триматися відомостей, які подають літописи, побутувала в його творчості навіть ще в першій половині 1860-х рр.¹³

Такі авторські настанови щодо джерел не залишилися поза увагою інтерпретаторів текстів українського історика. Приміром, Мирон Кордуба відзначає, що в монографії “Богдан Хмельницький” автор частково відтворив повідомлення С. Величка про клятвену обіцянку бояр за російського царя на Переяславській раді 1654 р.¹⁴

Почасти ставлення М. Костомарова до джерел можемо простежити за їхньою градацією, укладеною в зазначеній студії.

У первісному, журнальному варіанті цієї монографії (1857) автор диференціює власне ставлення до джерел. Зокрема, він поділяє їх (61 позицію) на три групи за ступенем вірогідності представлених відомостей: 1) двома зірочками виділені найдостовірніші; 2) однією – достовірні, але такі, що

¹⁰ Крип’якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // ЗНТШ. – Львів, 1918. – Т. 126/127. – С. 105–140; Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. Ю. А. Пінчук. – К.; Полтава, 2000. – 192 с.

¹¹ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам’яті М. Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т. 50. – Кн. 5. – С. 224–225.

¹² Костомаров Н. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 12 т. – СПб., 1872. – Т. 12. – С. 157.

¹³ Його ж. Автобиография // Його ж. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю. Пінчук. – К., 1992. – С. 269.

¹⁴ Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [реп. на: Hruševskýj M. Istorija Ukrainy-Rusy. – Т. VIII. – В. 1–3; Т. IX. – В. 1–2] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Band VI. – S. 221–222.

“потребують особливо суворой та обережной критики”; 3) без зірочки – ті, якими можна користуватися тільки в разі підтвердження з інших джерел¹⁵.

Відзначимо, що до першої категорії джерел учений відніс літописи С. Величка та Самовидця, студії Євгенія Болховітінова “Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии” (К., 1825), Д. Зубрицького “Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690” (Lwów, 1844) та М. Маркевича “История Малороссии” (М., 1842–1843. Т. 1–5), а також “Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе” (К., 1845–1852. – Т. 1–3), низку збірок польських пам’яток, хроніку С. Грондського та ін.

До цієї ж групи джерел також включені “Полное собрание законов Российской империи” (1830. – Т. 1) та “Собрание государственных грамот и договоров” (М., 1813–1822. – Т. 1–4).

Утім, згадка про ці офіційні видання як першорядні джерела видається дещо декларативною з огляду на авторські пріоритети.

Ще менше логіки споглядаємо в окресленні другої групи джерел, до якої потрапили твори В. Коховського, Й. Пасторія, С. Твардовського, щоденник Й. Єрлича, а також праці Д. Бантиша-Каменського “История Малой Руси” (1842. – Т. 1–3), М. Бантиша-Каменського “Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной, через два века приключений...” (М., 1805), Г.-Л. де Боплана “Описание Украины” (СПб., 1832), Г.-Ф. Міллера “Исторические сочинения о Малороссии и Малороссиянах” (М., 1846), О. Рігельмана “Летописное повествование о Малой России и ее народе и о козаках вообще...” (М., 1847) та ін.

До другої групи М. Костомаров також зарахував “Запорожскую старину” (1833–1838), що видавалася І. Срезневським, “Сборник украинских песен” (К., 1849), укладений М. Максимовичем, і “Народные Южнорусские Песни” (К., 1854), опубліковані А. Метлинським.

У третій (найменшій за кількістю!) групі джерел опинилися “История русов”, праця С. Зарульського “Описание Малой России и Украины” (М., 1848) та деякі ін. Пізніше в одній зі своїх монографій М. Костомаров характеризує “Историю русов” як фальшиву пам’ятку¹⁶.

Зауважимо, що в інших прижиттєвих виданнях “Богдана Хмельницького” цей принцип градації джерел майже не змінився, хоч загальний список у другому виданні (1859) збільшився до 72, у третьому виданні (1870) – до 80, а в четвертому (1884) – до 97 бібліографічних позицій.

У другому виданні зазначеної монографії перша група джерел розширилася за рахунок “Источников малороссийской истории, собранных Д. Н. Бантышем-Каменским и изданных О. Бодянским” (М., 1858. – Ч. 1), а також кількох праць іноземних авторів¹⁷.

¹⁵ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России: Источники // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200–203.

¹⁶ Його ж. Мазепа. – М., 1882. – С. 439.

¹⁷ Його ж. Богдан Хмельницкий: В 2 т. – 2-е изд., доп. – СПб., 1859. – Т. 1. – С. VII–XVI.

У третьому виданні до першої групи джерел автор долучив “Акты Южной и Западной России” (СПб., 1863, 1865, 1861. – Т. 1–3), рукописи Імператорської публічної бібліотеки у С.-Петербурзі, “Архив Юго-Западной России” (К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1), кілька видань польських пам’яток та ін.¹⁸. Причому М. Костомаров у виданні 1870 р. підкреслює, що відносить до першої групи джерел “переважно акти”¹⁹.

Певні доповнення внесені істориком і до другої категорії джерел у виданні 1870 р. Приміром, була включена студія К. Шайнохи “Dwa lata dziejów naszym, 1646, 1648” (Lwów, 1865. – Т. 1), “Записки о Южной Руси” (СПб., 1856–1857. – Т. 1–2), зібрані П. Кулішем, та рукописна збірка “южнорусских песен” самого автора монографії²⁰.

Деякі джерела М. Костомаров відніс до інших груп, порівняно з першим виданням монографії. Зокрема, з кола найдостовірніших джерел був вилучений літопис С. Величка, який автор включив до другої групи.

Проте літопис Самовидця і в третьому, і в четвертому виданнях “Богдана Хмельницького” кваліфікується вченим як першорядне джерело²¹. Одеський історик О. Маркевич слушно відзначив, що літопис Самовидця М. Костомаров, попри зауваги опонентів, розглядав як важливе джерело з української минувшини²².

Схожі доповнення споглядаємо і в бібліографічному списку четвертого видання цієї монографії²³.

До джерел першої групи додані щоденник С. Освенціма, витяги з якого опублікував В. Антонович (1882), та звід законів “Volumina Legum” (СПб., 1860. – Т. 1–8).

Друга категорія джерел поповнилася працями Й.-Х. Енгеля “Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch der Königreiche Halitsch-Wladimir” (Halle, 1796), Л. Кубалі “Szkice historyczne” (Lwów, 1880), К. Нецецького “Herbarz Polski” (Lipsk, 1845. – Т. 10), С. Соловійова “История России с древнейших времен” (М., 1880. – Т. 12) та ін.

Третя група збагатилася творами П. Шевальє, Ж.-Б. Шерера та монографією П. Буцинського “О Богдане Хмельницком” (Харьков, 1882). Варто зазначити, що кваліфікація останньої студії як недостовірної виглядає досить

¹⁸ *Його ж.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. – 3-е изд., доп. и испр. – СПб., 1870. – Т. 9: Богдан Хмельницкий. – Т. 1. – С. III–XIII.

¹⁹ Там само. – С. XII.

²⁰ Там само. – С. XI–XII.

²¹ Там само. – С. V; *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. IV.

²² *Маркевич А. И.* Н. И. Костомаров и его значение (Речь, читанная в собрании одесского славянского благотворительного общества св. Кирилла и Мефодия приват-доцентом А. И. Маркевичем). – Одесса, 1885]. – С. 16.

²³ *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – Т. 9: Богдан Хмельницкий. Историческая монография / 4-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – С. III–XII.

дивно, оскільки М. Костомаров відгукнувся на її появу позитивною рецензією²⁴.

Заразом із переліку джерел до третього й четвертого видання історик узагалі виключив “Историю Малороссии” М. Маркевича. Вочевидь, автор наприкінці життя чудово розумів компілятивний характер цього п’ятитомника, який у першому та другому виданнях своєї студії розглядав як важливе джерело. Проте у виданнях 1870 та 1884 рр. так і залишилася славнозвісна “Запорожская старина”, хоч і перенесена в останньому до кола недостовірних джерел.

Загалом диференціація джерел, представлена вченим у чотирьох прижиттєвих виданнях (1857, 1859, 1870 та 1884) монографії “Богдан Хмельницький”, свідчить, що М. Костомаров в останні роки життя дедалі більше залучав “актові матеріали” і критичніше ставився до свідчень літописів.

Проте ця еволюція відбувалася досить повільно, а відтак її не варто надмірно генералізувати. Тим більше, що евристичні пріоритети історика, скеровані на відтворення просторово-часового колориту як терену побутування масового героя – народу/нації, були достатньо сталими впродовж усієї творчої біографії.

Деякі зауваги М. Костомарова щодо джерел, які він інтенсивно використовував в історичних монографіях, можемо віднайти в його передмовах редактора до “Актов Южной и Западной России”. Однак ці нотатки відображають скоріше особисті вподобання вченого стосовно тих або інших актів, аніж аналіз чи оцінку їхніх інформативних можливостей.

Наприклад, у передмові до шостого тому цього видання, на яке автор неодноразово покликається у своїй монографії “Руина...” (1879–1880), він відзначає, що з “*актів, котрі використовуються взагалі як джерела побутової історії* означеного часу, особливо цікаві: про перебування Брюховецького в Москві (№ 1); список статей, записаних дяком Євстратом Фроловим про стан справ у Малоросії та про ставлення Брюховецького до Мстиславського єпископа Мефодія (№ 41); про Переяславський бунт (№ 48 та 50) та статейний список Тяпкіна, якого цар Олексій Михайлович відіслав до Дорошенка, котрий у той час хилився до Росії”²⁵.

Схожі зауваги споглядаємо і в передмовах до інших томів “Актов Южной и Западной России”. “*Надзвичайні з надрукованих у III томі актів відносяться до різних билинних та побутових видів історичного життя Південної Русі* означеного періоду часу”, – зазначає М. Костомаров у передньому слові²⁶.

²⁴ Його ж. Рец. на кн.: Бутинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882 // Южный край (Харьков). – 1882. – № 693. – 28 дек. – С. 1–2.

²⁵ Його ж. Предисловие // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею / Под ред. Н. Костомарова. – СПб, 1869. – Т. 6: 1665–1668. – С. III.

²⁶ Там само. – 1861. – Т. 3: 1638–1657. Дополнения к третьему тому Актов для истории Южной и Западной России. – С. [I].

У подібному сенсі історик аргументує і потребу публікації в другому томі “Актов Южной и Западной России” полемічних творів Іоанна Вишенського та києво-печерського ієродиякона Леонтія. На його думку, ці тексти представляють “*живе і цікаве зображення понять, кругозору, вірувань, церковного порядку, суспільних умов, вдачі, звичаїв та взагалі всіх видів життя Південної Русі*”²⁷.

Очевидно, що М. Костомаров оцінює інформативний потенціал історичного джерела не стільки за ступенем точності і вірогідності поданих відомостей, скільки за репрезентацією різноманітних побутових, духовних, морально-етичних, мистецько-естетичних та інших характеристик, які дають йому змогу повніше уявити й змалювати історичну епоху.

Власне, він розглядає ці джерела у контексті їхньої придатності щодо конструювання первісного чи достовірного шару представлення минувшини, котрий неодмінно має бути доповнений уявним зрізом тієї епохи. Саме така інтуїтивна, ба навіть ірраціональна настанова посідає домінуюче місце в евристичній програмі українського історика, хоч і не виключає вповні критично-аналітичних вкраплень.

Зазначимо, що учень В. Антоновича історик Іван Линниченко, котрий просив М. Костомарова допомогти у витлумаченні літописних відомостей, апелював не до їхнього критичного прочитання, а до “історичного відчуття” вченого, яке “підкаже”, чи є хиби у запропонованому ним трактуванні²⁸.

Ряд дослідників (Г. Карпов, І. Крип’якевич та ін.) відзначає тенденційне ставлення М. Костомарова до джерел, пов’язаних із політичною історією, дипломатичними зносинами, законодавством і т. п. Натомість у його працях спостерігають інтенсивне використання літописів²⁹.

Не випадково в одній із перших монографій М. Костомаров характеризує акти, опубліковані у виданнях Археографічної комісії, як сирі, необроблені матеріали³⁰. Дехто з істориків акцентує увагу й на досить вільному та не завжди точному вживанні джерел в історичних текстах М. Костомарова, зокрема наголошує на недостатній кількості покликань, поганому оформленні наукового апарату тощо³¹.

Цю думку загалом поділяють і сучасні науковці, котрі вважають, що хоч протягом 1860-х – 1870-х рр. джерельна база студій вченого кардинально розширилася, проте його упереджене ставлення до певних видів джерел частково зберглося³².

²⁷ Там само. – 1865. – Т. 2: 1599–1637. Прибавления 1266–1301. – С. [III].

²⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 22. – Спр. 175. – Арк. 1зв. (лист І. Линниченка до М. Костомарова).

²⁹ Карпов Г. Костомаров как историк Малороссии. – М., 1871. – С. 28; Крип’якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова. – Т. 126/127. – С. 126–127; та ін.

³⁰ Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях. – СПб., 1860. – С. 6.

³¹ Маркевич А. Костомаров Николай Иванович // Русский биографический словарь: В 25 т. – СПб., 1903. – [Т. 9: Кнаппе–Кюхельбекер]. – С. 317–318.

³² Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова – С. 156–159.

Окреслені пріоритети М. Костомарова стосовно різних джерельних комплексів значною мірою вмотивовувалися його скерованістю на відтворення атмосфери минувшини, побутового інтер'єру, зрештою самого “духу” епохи. Недаремно М. Грушевський називав М. Костомарова “істориком-антикваром” чи “антикваром-побутовцем”³³.

Зауважимо, що така домінація просторово-часового колориту минувшини загалом властива романтичному історіописанню. Її споглядаємо і в текстах М. Костомарова, в яких інколи вбачають “увиразнення хронотипу і місця подій”³⁴.

Утім, у випадку з М. Костомаровим художня реконструкція та відтворення колориту епохи не є самоцільлю. Видається, що вони слугують лише засобами, які дозволяють вченому заглибитися у внутрішній світ історичної людини, віднайти етнопсихологічні, етичні й мистецько-естетичні характеристики її буття в часі та просторі³⁵.

Більше того, на цьому місці простежуємо своєрідне роздвоєння ідеалу науковості у творчості М. Костомарова між художньою та достовірною презентацією минувшини.

На думку Дмитра Багалія, для нього “головне в історії – це зрозуміння психології минулого; від індивідуальної психології він як народник-історик переходив до *народної, колективної* (курсив Д. Багалія. – О. Я.)”³⁶.

Подібні міркування побутують у студіях інших науковців, наприклад, у відомому історіографічному огляді М. Рубінштейна. “За вражаючої зазвичай кількості документальних відомостей у Костомарова, широті й різноманітності використаного ним фактичного матеріалу *саме застосування матеріалу має суто літературно-психологічний, суб'єктивний характер*, за повної відсутності наукової критики”, – категорично наголошує М. Рубінштейн³⁷.

Врешті, уподібнення народу до органічної і водночас єдиної антропоморфної спільноти спостерігаємо в багатьох працях М. Костомарова. “Будь-який народ має в собі щось певне, що стосується більш або менш кожного з тих осіб, які належать до народу. Це *народний характер, за яким ціла маса може бути розглянута як одна людина*”, – зазначає історик у другій магії-

³³ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.,] 1928. – С. III–IV.

³⁴ Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004. – С. 11.

³⁵ Див., напр.: Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Упор. і підгот. до друку д-р М. Шафовал. – Мюнхен, 1993. – С. 8–16; Балагутрак М. П. Українська етнопсихологія XIX ст.: Автореф. дис. ... к. і. н. – Львів, 2004. – С. 9–13.

³⁶ Багалій Д. Історіографічний вступ [до “Нарису історії України: на соціально-економічному ґрунті”] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / Гол. ред., упор., авт. вступ. ст. і ком. В. В. Кравченко. – С. 225.

³⁷ Рубинштейн Н. Л. Русская историография: Учеб. пособие. – М., 1941. – С. 431.

стерській дисертації³⁸. Таке психологічне і морально-етичне зіставлення персонального та колективного героїв відображає домінацію інтуїтивної стратегії представлення минулого, хоч, звісно, не виключає і наявності аналітичних елементів мислення.

Ці риси М. Костомарова як ученого виявляються в його психологічних замальовках, спробах відтворити особливості побутування масового/колективного героя, які іноді дозволяють йому робити цікаві спостереження і промовисті узагальнення.

Приміром, у монографії “Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях” з-поміж величезної кількості етнографічного матеріалу та побутових подробиць несподівано натрапляємо на декілька цікавих думок щодо феноменології російського народу. Останні можемо розглядати як предтечу своєрідних типологічних характеристик М. Костомарова.

“В російському способі життя було поєднання крайнощів, суміш простоти та первісної свіжості незайманого народу з азійською зніженістю та візантійською розслабленістю”, – відзначає історик³⁹.

У тексті цієї монографії знаходимо й низку інших авторських зауваг, зокрема про сполучення візантійської пихатості й татарської грубості у спілкуванні між росіянами⁴⁰, про зовнішній характер російського благочестя⁴¹ і т. п.

Чи не з такої побутової й етнографічної мозаїки і постала знаменита формула М. Костомарова про “дві руські народності”, а врешті-решт, про змагання федерації з єдиновладдям у східнослов’янській історії? Адже вчений пов’язує з існуванням двох слов’янських народів – відмінні, точніше контрверсійні ідеали суспільного і громадського устрою.

“Корінний зачин руського державного устрою йшов двома шляхами: з одного боку, до з’єднання всієї Руської Землі в єдинокоролівне тіло, а з другого – до виникнення в ньому політичних суспільств, які, зберігаючи свою самобутність, не втрачали між собою зв’язку та єдності, що виражалися в їхній сукупності. Ця основа федерації не є в нашій історії чимось виключно властивим Слов’янському племені...”, – зазначає вчений⁴².

Варто наголосити, що М. Костомаров, як і російський історик М. Полевой⁴³, відводив виняткову роль монголо-татарській навалі в російській історії. На його думку, це завоювання визначило засадничі риси формування Москов-

³⁸ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – С. 9.

³⁹ Його ж. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа... – С. 99.

⁴⁰ Там само. – С. 127.

⁴¹ Там само. – С. 211.

⁴² Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – № 1. – С. 121.

⁴³ Полевой Н. История русского народа: В 6 т. – М., 1829. – Т. 1: От древнейших времен до разделения России на уделы (до 1055-го года). – С. XLI–XLII.

ської держави (єдинокоролівність) та зруйнувало удільно-вічовий (федеративний) уклад.

Звідси, мабуть, і походить той засадничий конфлікт в українській історії, який М. Костомаров представляє досить відрефлектовано: “...Україна цілі віки берегла старосвітські погляди; вони перейшли в її кров і тіло, несвідомо для самого народу, й *Україна, зорганізувавши козацький устрій, – форму, що зародилася ще в далеку давнину, – шукала тої федерації у спілці з Московщиною, де вже давно зникли ці федеративні основи*”⁴⁴.

Ще гостріші зауваги історика щодо сполучення з Москвою подибуємо в його текстах, написаних за часів кирило-мефодіївських братчиків, зокрема у славнозвісних “Книгах буття українського народу”. “Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а *цар московський значе усе рівно, що ідол і мучитель*”, – відзначає М. Костомаров⁴⁵.

Отож два відмінні ідеали суспільного устрою – федерація та єдиновладдя часто-густо виглядають в авторських текстах не стільки як взаємодоповнюючі, а як конфронтаційні ідеї, які представляють індивідуальність і загальність історичного буття.

Зауважимо, що федеративні прагнення українства не були зорієнтовані виключно на Москву.

Наприклад, М. Костомаров наголошує, що федеративні устремління до спілки з Польщею побутували в козацькій верхівці і за часів Хмельниччини, і за доби Руїни. “...Під час своєї боротьби з Польщею, до приєднання до Московської держави, він (Б. Хмельницький. – *О. Я.*) слідував цій *ідеї федеративного союзу* і всупереч народному бажанню повного розриву з Польщею тривалий час хотів поладити справу без розриву. За життя Хмельницького більше за всіх цю ідею підтримував у ньому генеральний писар *Іван Виговський*, – і тепер він *став на чолі федеративної партії*”, – зазначає історик⁴⁶.

В іншій студії автор згадує про невдалу спробу І. Виговського “створити з України *автономне політичне тіло під єдиною федеративною владою з Польщею*...”⁴⁷. Зокрема, він тримається думки, що справжнім автором Гадяцької угоди (1658) був український шляхтич Юрій Немирич, який заплатив за неї своїм життям⁴⁸.

Більше того, у відомій публіцистичній розвідці “Україна (Письмо к издателю «Колокола»)” М. Костомаров відзначає, що вислідом Гадяцького акта

⁴⁴ *Костомаров М.* Дві руські народності / Пер. О. Кониський; з переднім словом Д. Дорошенка. – К.: Лейпциг[, 1923]. – С. 42.

⁴⁵ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1 / Упор. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; гол. ред. П. С. Сохань. – С. 257.

⁴⁶ *Костомаров Н.* Гетманство Выговского // Основа. – 1861. – № 4. – С. 5.

⁴⁷ *Його ж.* Мазепа. – С. 186.

⁴⁸ *Його ж.* Мазепинцы // Русская мысль. – 1884. – № 1. – С. 2.

стала “федеративна Річ Посполита”, до якої Велике князівство Руське ввійшло як “незалежна республіка”⁴⁹.

Врешті, на думку історика, “незалежність України у федеративному зв’язку з іншим політичним тілом залишилася лише ідеалом і Хмельницького, і після нього у долі всіх його співвітчизників, котрим дозволяв їх розумовий кругозір мислити про політичний устрій їхньої батьківщини. Хмельницький робив спроби влаштувати федеративний зв’язок то з Туреччиною, то з Московською державою, то навіть з тією ж Польщею, якби тільки ця Польща могла скільки-небудь змінитися”⁵⁰.

Про те, наскільки важливими є зазначені ідеали у світосприйнятті М. Костомарова, свідчить його типологія “двох руських народностей”, яку він розкриває у вигляді кількох опозицій: особиста воля малороса та загальність, домінування колективу у великоросіянина⁵¹, українська громада як “добровільне товариство людей” і російський “мір” (“община”) як “абстрактний вислів загальної волі”, що нав’язує “громадську й державну єдність”⁵².

Варто підкреслити, що історик розглядає ці особливості як сутнісні риси, які визначають духовний склад “двох руських народностей”. Відтак ідеал науковості М. Костомарова роздвоюється не тільки між академічним каноном достовірне/художнє, а й між відмінними соціокультурними вимогами у представленні розмаїтого світу “народної історії”, які локалізуються у вигляді опозиції: індивідуальне/загальне.

Витоки такої репрезентації української та російської минувшини, вочевидь, є багатоманітними.

Іван Крип’якевич вважав, що причина того, “чому Костомаров до народної традиції прикладає таке значення – це його основне історіографічне становище – д е м о к р а т и з м (розрядка І. Крип’якевича. – О. Я.)”⁵³.

Співзвучне судження знаходимо і в текстах відомої громадської діячки Х. Алчевської. Зокрема, вона обстоювала тезу, що “ідеями федеративності, цією безмежно-широкою сферою, не обмежуються конклюзії (висновки. – О. Я.) Костомарова, засновані на історичнім досвіді, з того досвіду, як з вічно свіжого, цілющого джерела, походить його демократична свідомість і певність в питаннях, яким шляхом іти далі кожній народності”⁵⁴.

Натомість сучасні російські історики часто-густо плумачуть федералістські погляди М. Костомарова в контексті новітнього прочитання імперської

⁴⁹ [Костомаров Н.] Україна (Письмо к издателю “Колокола”) // Колокол. Прибавочные листы к “Полярной Звезде” (Лондон). – 1860, 15 янв. – Лист № 61. – С. 500.

⁵⁰ Його ж. Мазепинцы. – С. 3.

⁵¹ Його ж. Дві руські народності. – С. 77–78.

⁵² Там само. – С. 94–95.

⁵³ Крип’якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів, 1923. – С. 46.

⁵⁴ Алчевська Х. Поети-вчені й наука (М. Костомаров і А. Кримський) [автограф статті] // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 36. – Спр. 38. – Арк. 14.

історії Росії (т. зв. “нової імперської історії”). Зокрема, наголошують на начетбо позитивному ставленні українського вченого до “державного єднання Великої Росії і Малоросії”, яке становить важливий внесок у розробку федералістської концепції Росії⁵⁵.

Зрештою, М. Костомаров був схильний розглядати не тільки цілі епохи, а й побутування як масового, так і персональних героїв на авансцені минувшини з морально-етичної та психологічної перспективи. Зазначимо, що дехто із сучасних дослідників з огляду на “психологічні складові” у працях М. Костомарова навіть пропонує розглядати його як предтечу знаменитої французької історичної школи “Анналів”⁵⁶.

Так чи інакше, психологічна та морально-етична рецепція минулого сполучаються в українського вченого із загостреним відчуттям часу, сприйняттям мінливості деталей та подробиць історичної обстановки, які репрезентують обставини життя визначних і маловідомих осіб.

“Не предмети повинен мати історик на першому плані, а живих людей, яким ці предмети належали в свій час. У цьому вся таємниця сучасної історичної настанови”, – наголошує М. Костомаров⁵⁷. Відтак у його текстах дивним чином поєднувалися критичне й достовірне тлумачення минувшини з художністю й образністю викладу фактографічних відомостей.

Звичайно, таке поєднання спричиняло певні конфлікти як у процесі опрацювання історичного матеріалу, так і у представленні минувшини на сторінках наукових праць. Проте вченому загалом вдавалося досить гармонійно узгоджувати ці суперечності. Очевидно, саме тому він уникав великих синтетичних узагальнень та висновків у більшості своїх монографій.

Такі риси М. Костомарова як історика створювали неповторний візерунок наукової творчості. Недаремно його погляди повніше виявляються в полемічних розвідках, публіцистичних нотатках, журнальних статтях або в рецензіях, аніж в історичних монографіях, в яких головну увагу зосереджено на мистецько-естетичному відтворенні минувшини.

До цих особливостей спадщини М. Костомарова неодноразово привертати увагу відомі вчені. “Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань; в них переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав в виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви

⁵⁵ Фокина Н. В. Принцип федерализма в историко-политическом творчестве Н. И. Костомарова (1817–1885): Автореф. дис. ... к. полит. н. – М., 2007. – С. 20, 24.

⁵⁶ Балагутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької школи історичної психології (школи “Анналів”) // Народознавчі зошити. – 1996. – Зош. 4. – С. 251–258.

⁵⁷ Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии (Лекция, читанная в Географическом обществе 10-го марта 1863 г.) // Исторична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смоля, Ю. А. Пінчука. – К., 1995. – С. 168.

читача, – зазначає М. Грушевський. – Тим часом в своїх статтях публіцистичних і полемічних він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанню: ясну і виразну, де не було б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли б відтягнути увагу і пригнати головне в контроверсії”⁵⁸.

Заразом побутує теза, що в монографічних студіях М. Костомарова цілковито домінує художній та етнографічний колорит, а критичне опрацювання матеріалу, його інтерпретація і пояснення майже відсутні.

Наприклад, саме в такому інтелектуальному руслі характеризує його дослідницький інструментарій С. Томашівський. На думку останнього, у творчості М. Костомарова виявляється “рішуча перевага описування (дескриптивна метода), глядання т. ск. історичних ефектів, драматизоване оповідання, надмірне довіре до жерел і недостача їх аналізу, перецінювання індивідуальностей, багата фантазія в репродукції, поверхова історична обсервація і т. ін.”⁵⁹.

Аналогічні міркування зустрічаємо і у М. Кордуби, який називав М. Костомарова та Л. Кубалу “безкритичними істориками”⁶⁰.

Зауважимо, що такий аналітичний підхід М. Грушевського, С. Томашівського та інших дослідників до текстів М. Костомарова продукує суперечність. Адже пошук критичних процедур, формалізованих висновків та синтетичних узагальнень за принципом “подібне до подібного” стосовно творчого доробку історика-романтика, в якому домінують інтуїтивні мисленнєві сполучення, апріорно передбачає отримання негативного результату.

Натомість висвітлення спадщини М. Костомарова з урахуванням сутнісних особливостей романтичної історіографії дає змогу окреслити цікаві та багатообіцяючі перспективи у вивченні його творчості.

Передусім, ідеться про роль сюжету, значення історичного контексту в репрезентації минулого, інтуїтивно-чуттєве проникнення вченого у предмет вивчення, його “вживання” в образи історичних осіб, які притаманні романтичному історіописанню⁶¹.

Цю особливість М. Костомарова як історика точно підмітив В. Антонович. “...Микола Іванович не міг братися за будь-які сюжети (курсив В. Антоновича. – О. Я.), і якщо ми згадаємо його численні історичні робо-

⁵⁸ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. – С. V.

⁵⁹ Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (З нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. 33. – Кн. 3. – С. 482.

⁶⁰ Великопольська У. Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 15. – С. 170.

⁶¹ Див., напр.: Реизов Б. Г. Французская романтическая историография (1815–1830) / Отв. ред. А. Л. Дымшиц. – Л., 1956. – С. 52; Заішкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 110–111; Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знання о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2006. – Т. 2: Образы прошлого. – С. 506, 522; та ін.

ти, то побачимо, що вибір сюжету для нього складав особливе завдання, далеко не легке. Він брав переважно сюжети, сповнені високого драматизму, в яких народний дух виявляється у всій повноті свого розвитку, або особистості, біографії яких були настільки типові та сповнені рельєфних рис, що історик міг відтворити їх у всій життєвій повноті”, – зазначає В. Антонович⁶².

Суголосну думку висловив і М. Драгоманов, який наголошував на “драматичності сюжету” монографії про Б. Хмельницького⁶³.

Втім, варто пильно придивитися і до постаті самого М. Костомарова, зокрема до вражаючих поворотів його біографії та самотніх рис особистості: згадаймо трагічну загибель (убивство грабіжниками) його батька, коли майбутньому історичному ледве виповнилося 11 років, складні життєві колізії незаконнонародженого, напівкріпосного хлопчика, драматичну історію кохання, пов’язану з Аліною Крагельською, його в’язничні переживання і морально-психологічні випробування після арешту у справі кирило-мефодіївців, мінливе й динамічне співвідношення етнонаціональних лояльностей та ін.

Зауважимо, що чимало сучасників сприймали М. Костомарова як вкрай складну і суперечливу, ба навіть екзальтовану особистість.

“В один і той же час він був раціоналістом, скептиком і містиком. Він розумно вирішував питання іст[оричного] життя народів та буденного життя окремої людини і, водночас, їздив ворожити на картах до уславленої чаклунки”, – згадував його давній приятель ще з харківських часів Франц Неслуховський⁶⁴.

Поет-романтик Олександр Корсун, переповідаючи харківські виступи М. Костомарова, наголошував, що в полемічному екстазі він часто розривав зубами “ні в чому не повинний носовичок”⁶⁵.

Чиновник-митник українського походження Зосим Недоборовський відгукувався про М. Костомарова як про “людину доброго серця”, але з надзвичайно знервованою, примхливою та запальною вдачею⁶⁶.

На думку приятеля історика, Івана Палімпсестова, “історична наука для нього була своєрідним божеством, якому він приносив у жертву всього себе, заради якої був готовий на своєрідне заклання найдорожчих людей...”⁶⁷.

⁶² Антонович В. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. XXIX.

⁶³ ІР НБУВ. – Ф. 172. – Спр. 2. – Арк. 2зв. (Драгоманов М. П. Новые исследования в Южнорусской истории; автограф чернетки, 1860-ті рр.).

⁶⁴ Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний // Исторический вестник. – 1890. – Т. 40. – № 4. – С. 148.

⁶⁵ Корсун А. Н. И. Костомаров // Русский архив. – 1890. – № 3. – С. 200.

⁶⁶ Недоборовский З. Мои воспоминания [про М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка] // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 196.

⁶⁷ Палімпсестов І. У. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове // Русское обозрение. – 1895. – Т. 34. – № 7. – С. 179.

Ще більш контрастні оцінки постаті М. Костомарова знаходимо у творах низки науковців. Зокрема, Б. Крупницький обстоював думку, що це була особа “*хімерної вдачі, вразлива і вередлива, неспокійна і негармонійна. З живою фантазією мистця, забудькуватий і непрактичний в житті, а тому все під опікою жінок, він належав до тієї породи людей, що з думок роблять життя, а на життя дивляться як на якесь доповнення до думок*”⁶⁸.

Вельми специфічну характеристику вченого подав Віктор Петров у своєму романі “Аліна й Костомаров”. “У характері Костомарова була та особливість, що він, усупереч з властивим йому суворо-критичним дослідом фактів, ніби навмисно захоплювався будь-якою звичайнісінькою ідеєю, яку хотів собі з’ясувати, і, довівши її в своїй уяві до останнього, покидав її, як безплідну... Костомаров швидко захоплювався, легко запалювався, щоб згодом, іноді зовсім несподівано перейти до сумнівів і скептичних негачій. Піднесення він змінює на похмурість, ствердження на відмовлення, прийняття на заперечення. Йому бракувало почуття ритму й рівноваги. Він аморфний і аритмічний. Звіділя в нього такі раптові зміни настрою й поглядів, його скаженість, його галюцинаційні божевілля”, – зазначає В. Петров⁶⁹.

Та й зауваги самого М. Костомарова часом потверджують вищенаведені свідчення очевидців та інтерпретації дослідників. “... Захопившись яким-небудь предметом, я повністю віддаюся йому, доки це не надокучить, як набридне, то я вже не в силах узятися за нього дуже довго, і тільки варто залишити його на два тижні, щоб не мати бажання взятися за нього цілий рік”, – відзначає історик у листі до С. Шубинського від 27 травня 1879 р.⁷⁰

Такі характеристики відображають своєрідні риси М. Костомарова як інтелектуала й особистості: здатність швидко захоплюватися, “занурюватися” у минувшину, миттєво “схоплювати” сутнісні риси історичних перетворень і несподівано втрачати до цього інтерес; виняткову емоційну чутливість, складну і багатогранну систему цінностей, дивовижний розумовий потенціал та надзвичайно вразливу психологічну натуру.

Взагалі романтичний стиль мислення М. Костомарова нагадує творчість деяких західноєвропейських істориків, передусім студії французького вченого Огюста Тьєррі. Варто, наприклад, згадати знаменитий вислів Тьєррі “полишати кожному періодові його осібну форму й барву”⁷¹, що перегукується з відомими сентенціями українського вченого.

⁶⁸ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми (Перша частина): 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники й державники): І. Микола Костомаров // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей. На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 87–88.

⁶⁹ Петров В. Аліна й Костомаров. – [Харків,] 1929. – С. 82.

⁷⁰ Никольская Г. Из переписки Н. И. Костомарова с редактором “Исторического вестника” Шубинским // Красный архив. – 1939. – Т. 2. – С. 258–259.

⁷¹ Тьєрі [О.] Десять років історичних студій: Історія моїх ідей і моїх історичних праць. Передмова // Класики історичної науки. – [Харків,] 1929. – С. 101; див. також:

Недаремно ще за життя М. Костомаров здобув репутацію історика-художника. Зокрема, традиційним в українській та російській історіографії (В. Антонович, М. Грушевський, Б. Крупницький, О. Пипін, В. Семевський та ін.) є його порівняння з відомим французьким істориком Огюстом Тьєррі, який уславився художнім викладом минувшини⁷².

Деяко особної думки тримався О. Маркевич, якому праці М. Костомарова нагадували творчу манеру французького історика-романтика А. Г. П. Б. де Баранта⁷³.

Один із критиків М. Костомарова відомий російський письменник Всеволод Крестовський, автор відомого роману “Петербургские трущобы”, взагалі називав його “вільним художником”⁷⁴.

Таким чином, художність, “картинність”, “талановите малювання старовини” вважаються неодмінними ознаками творчості М. Костомарова (С. Єфремов, Г. Житецький, П. Клепацький О. Маркевич, О. Пипін та ін.)⁷⁵.

Утім, таке представлення відображає не тільки сутнісні атрибути творчої лабораторії дослідника, а й специфіку їхньої рецепції науковцями та освіченою громадськістю тієї чи іншої доби. Власне, йдеться про своєрідний діалог ученого з читацьким загалом, який вибірково транслює, сприймає, засвоює або відкидає певні ідеї, образи, зважає конкретні погляди та цінності тощо.

З цієї перспективи постать Миколи Костомарова становить неабияку цікавість. Адже історичні студії вченого мали надзвичайну популярність у сучасників.

Достатньо лише згадати про багатотомні видання та перевидання його праць у Російській імперії і за її межами у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: “Исторические монографии и исследования” (видання Д. Кожанчикова. СПб., 1863–1872. – Т. 1–12), “Исторические монографии и исследования” (друге видання Д. Кожанчикова, продовжене М. Вольфом, а пізніше –

Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков, 1861. – С. 270–273.

⁷² *Антонович В. Н. И.* Костомаров как историк. – С. XXVII; *Грушевський М.* Пам’яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ (Львів). – 1902. – Т. 47. – С. 1; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України. – С. 88; *Пытин А. Н. И.* Костомаров, 1817–1885 (некролог) // Вестник Европы. – 1885. – № 5. – С. 423; *Семевский В. И.* Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // Русская старина. – 1886. – № 1. – С. 200; та ін.

⁷³ *Маркевич А. И. Н. И.* Костомаров и его значение... – С. 18.

⁷⁴ *Костомаров Н.* Ответ на статью Всеволода Крестовского “Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского” // Основа. – 1861. – № 8. – С. 9.

⁷⁵ *Єфремов С.* Історія українського письменства / Ред. і передм. М. К. Наєнка. – К., 1995. – С. 243; *Житецький І.* Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова // Україна. – 1927. – № 4. – С. 98; *Клепацький П. М. О.* Максимович як історик // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 81; *Маркевич А.* Костомаров Николай Иванович. – С. 317; *Пытин А. Н.* История русской этнографии: В 4 т. – СПб., 1891. – Т. 3: Этнография малорусская. – С. 159–160; та ін.

М. Стасюлевичем. М.; СПб., 1872–1889. – Т. 1–20), “Історичні монографії” (за ред. О. Барвінського; серія “Руська історична бібліотека” [Т. 2, 9–18]. Львів; Тернопіль, 1886–1895. – Т. 1–11), “Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования” (видання “Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым” (“Литературного фонда”). СПб., 1903–1905. – Кн. 1–8. – Т. 1–21) та ін.

Зауважимо, що дивовижна популярність М. Костомарова у колах тодішньої освіченої громадськості стає зрозумілою, якщо взяти до уваги зміну культурних та інтелектуальних орієнтирів російського суспільства в контексті модернізації 1860-х – 1870-х рр.

Епоха “блискучих” столичних салонів і знаних літературних гуртків першої половини ХІХ ст. добігала свого кінця. Натомість поставала різноманітна пореформена інтелігенція, яка прагнула конструювати нове середовище публічного і громадського буття, хоч і в умовах паліативної та запізньої модернізації на обширах імперії Романових.

Не випадково публічність М. Костомарова як ученого виразно виявилася в його відкритих лекціях, різноманітних громадських акціях, зрештою у відомих “вівторках”, коли на його квартирі збиралися столичні інтелектуали, митці, письменники, а іноді й звичайні люди, вихідці з України тощо.

Зазначимо, що схожі публічні/комунікативні заходи проводили й українські “петербурзькі” діячі в 1850-х – 1860-х рр.: “понеділки” Василя Білозерського⁷⁶, “п’ятниці” Пантелеймона Куліша⁷⁷ і т. п.

За влучною заувагою російського вченого Павла Мілюкова, поява М. Костомарова як жертви миколаївської доби на громадській сцені в момент “найсильнішого суспільного зворушення та найбільшої чутливості” привела до того, що публіка піднесла його так високо, як не підносила жодного історика з часів М. Карамзіна⁷⁸.

Це витворило “особливі” взаємини вченого з освіченою публікою. Передусім давалася взнаки загальна орієнтація автора на велику читацьку аудиторію. Тим більше, що М. Костомаров як історик-художник намагався передати, донести зразки сконструйованої суб’єктивності минулого (історичні образи, колорит доби, морально-психологічні та мистецько-естетичні мотиви і т. п.) широкому загалу.

Така скерованість історика на читацьку публіку дає змогу відкрити ще один ракурс історичного письма М. Костомарова, котре постає як спів-

⁷⁶ Надежда Александровна Белозерская, урожденная Ген (Автобиография) // Исторический вестник. – 1913. – № 6. – С. 926; Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Вступ. ст. и общ. ред. А. Г. Верещагиной. – Л., 1971. – С. 340.

⁷⁷ Нахлік С. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – С. 87.

⁷⁸ [Милюков П. Н.] Н. И. Костомаров (1817–1885) // Историческая записка о деятельности Императорского Московского археологического общества за первые двадцать пять лет существования. – М., 1890. – С. 99.

мірність не тільки уявного / достовірного, а й за великим рахунком – об’єктивного/суб’єктивного у представленні минувшини. Ба більше, йдеться про специфічне співіснування інтуїтивного й елементів аналітичного способу мислення у творчості історика-художника.

Хай там як, проте з падінням ідеологічних догматів на початку 1990-х рр. спостерігаємо справжній видавничий бум з обсягу творчої спадщини М. Костомарова, зокрема на теренах Російської Федерації.

Приміром, слід відзначити кілька найвідоміших перевидань творів цього історика: “Исторические монографии и исследования” (видавництва “Чарли” – “Смядынь”. – М.; Смоленск, 1994–1997. [– Т. 1–17]), “История Руси Великой” (ВАТ “Мир книги”. – М., 2004. – Т. 1–12) та ін.

Варто підкреслити, що тільки славнозвісна праця М. Костомарова “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей” (СПб., 1873–1876. – Вып. 1–6; 1888. – Вып. 7) перевидавалася останнім часом повністю або частково (в окремих випусках) щонайменше 15 разів у 1990–1992, 1991, 1993, 1995, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2009 та 2010 рр.⁷⁹.

Наприклад, у 2006 р. ця збірка з’явилася на оптичних дисках як аудіо-книга у форматі mp3 (московська фірма “Бизнессофт”) та була перевидана друкованим способом видавництвом “Астрель”, у 2007 р. – видавництвами “Лениздат” й “Эксмо”, а протягом 2009–2010 рр. – “АСТ”, “Эксмо”, “Астрель” та “Альфа-Книга”. Передруки ж окремих біографічних нарисів із цього монументального зібрання історичних портретів годі підрахувати!

Мабуть, такому незвичайному успіхові у сучасного читача – вередливого, вимогливого, звичного до високих і різноманітних пропозицій інтелектуального споживання – може позаздрити будь-який нинішній український або російський історик! Цей феномен М. Костомарова як ученого, схильного більше до інтуїтивних та ірраціональних, аніж до аналітичних чи прагматичних канонів мислення, або “таємниця” його художнього викладу, за виразом російської дослідниці Раїси Киреевої⁸⁰, заслуговує на пильну увагу та новітнє переосмислення.

Олексій Ясь (Київ). Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник.

Висвітлюються джерельні пріоритети М. Костомарова як історика. Розглядається ідеал науковості М. Костомарова, зокрема обстоюється думка про його роздвоєність. Окреслюються сутнісні риси творчості М. Костомарова як ученого певного типу – історика-художника.

Ключові слова: М. Костомаров, історик-художник, ідеал науковості.

⁷⁹ Див. докладніше: *Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смоля. – К., 2005. – С. 407–408.

⁸⁰ *Киреева Р. А.* Не мог жить и не писать: Николай Иванович Костомаров // *Историки России XVIII – начала XX века* / Отв. ред. А. И. Сахаров. – М., 1996. – С. 271–272.

Алексей Ясь (Киев). **Между достоверным и воображаемым. Н. Костомаров как историк-художник.**

Освещаются источниковые приоритеты Н. Костомарова как историка. Рассматривается идеал научности Н. Костомарова, в частности проводится мысль о его раздвоенности. Обрисовываются существенные черты творчества Н. Костомарова как ученого определенного типа – историка-художника.

Ключевые слова: Н. Костомаров, историк-художник, идеал научности.

Oleksii Yas (Kyiv). **Between the Authentic and the Imaginary. Mykola Kostomarov as a Historian-Artist.**

The article reveals the ranking by Mykola Kostomarov of his source materials as a historian. The author considers Kostomarov's scientific ideal and, in particular, substantiates the idea of his dichotomy, outlines the essential his features as certain type of a scholar – historian-artist.

Key words: M. Kostomarov, historian-artist, scientific ideal.

Віктор КОРОТКИЙ (*Kuiv*)

УЧАСТЬ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА У ВИДАННІ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

З початком 70-х років XIX ст. полеміка навколо спадщини Великого Кобзаря у середовищі діячів українського руху загострилася. З одного боку, це зумовлювалося посиленням урядового тиску на українство, прапором і уособленням якого залишався Шевченко. З іншого, і це слід також врахувати, ця боротьба велася навколо визначення шляхів розвитку української літератури. У цій дискусії брали участь П. Куліш, Ом. Огоновський, М. Патрицький, В. Барвінський, І. Білик, Ф. Вовк, М. Драгоманов та інші українські письменники, літературознавці, історики та публіцисти, які виступали з окремими статтями, розвідками й широкими принагідними висловлюваннями про Тараса Григоровича.

Тоді, тобто у 70-х роках XIX ст., В. Антонович публічно не заявляв про своє ставлення до постаті і спадщини Т. Г. Шевченка. Слід пам'ятати, що він перебував на державній службі, платня за яку була основним джерелом фінансування його сім'ї. Загальну ситуацію, що склалася у той час навколо Шевченка, досить влучно охарактеризував у своєму щоденнику родич і колега Володимира Боніфатійовича по університету Св. Володимира, професор юридичного факультету Олександр Кістяківський. 19 червня 1876 р. він зробив запис: “Достаточно одного имени Шевченка, чтобы одних запугать, у других возбудить подозрение, третьих погубить”¹.

Володимир Антонович у той непростий для українства час обрав інший шлях – підготовку до друку та видання творів Кобзаря. Час підтвердив ефективність цього кроку. Поезії Шевченка, особливо заборонені цензурою, використовувалися широким спектром політичних сил для революційної пропаганди загалом і пропаганди українства зокрема. Антонович, безумовно, добре усвідомлював дієвість Шевченкового слова, його виховне значення.

Влада також знала про вплив Кобзаревих творів на суспільну свідомість, особливо в Україні. Свідченням цього є донесення київського генерал-губернатора М. Анненкова шефу жандармів князю В. Долгорукову від 17 березня 1863 р. Генерал-губернатор, інформуючи про існування малоросійської партії на Правобережній Україні, доповідав: “Шевченко имеет здесь, в особенности между малорусскою молодежью, многих горячих поклонни-

¹ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. – Т. 1: 1874–1879. – К., 1994. – С. 175.

ков и, как кажется, не столько за поэтический талант, которым он одарен, сколько за революционное направление своих сочинений”².

А за декілька років до цього, 26 липня 1861 р., канівський повітовий очільник дворянства повідомляв свого губернського колегу: “Сочинения Шевченко «Гайдамаки», «Тарасова ночь», «Грамотка» другого автора, хотя и дозволены цензурою, но заключают в себе рассказы, дышащие неумолимой ненавистью к дворянству нашему, и притом резко изображенные картины гайдамацкой рези – что именно в наших сторонах, где народ и сам по сию пору сохраняет предание этих кровавых событий, – крайне опасны для дворянства и всех других сословий и общества. Пока эти сочинения составляли предмет чисто литературный, оставались в сфере людей образованных, они, конечно, не могли иметь столь пагубного влияния на читателей, но низведенные между простой народ, как народные песни, как предания старины, изображающие славу предков, – крайне опасны, ибо народ, видя в них исключительно только изображение мести – рези, кровопролития, побуждается к тому, чтобы повторить эти дела, столь прославляемые. [...]”³.

Впродовж 70-х років позаминулого століття окремим виданням вийшли лише три твори поета – “Катерина” (1875), “Наймичка” (1875) і “Гайдамаки” (1875). Такий стан справ пояснювався не послабленням інтересу громадськості до творчості Шевченка, а посиленням політичної реакції в Російській імперії, переслідуванням демократичної преси та художньої літератури, а також боротьбою царського уряду з національно-визвольним рухом, з розвитком національних культур, заборонаю в 1876 р. українських видань тощо.

У 1876 р. вийшло найповніше на той час празьке зібрання творів поета у двох томах. Це видання хоч і з великими труднощами, але все ж проникло до Російської імперії, знаходячи своїх розповсюджувачів серед різних верств населення, виховуючи та надихаючи нові покоління діячів і учасників суспільного руху, й не лише українського. В. Антонович як член Київської громади був серед ініціаторів цього знакового видання Шевченкової поетичної спадщини.

Один том празького видання становили дозволені цензурою твори, а другий – заборонені. Володимир Боніфатійович, як й інші члени Громади, що жили в межах Російської імперії, намагався всіляко убезпечити себе, тому не афішував своєї участі у цій справі, що могла мати для його службової кар’єри непередбачувані наслідки. Тому прямі докази його керівництва справою нелегального, закордонного видання практично відсутні. Проте опосередковані та дотичні свідчення як учасників видавничого проекту, так і діячів українського ХІХ ст. дають підстави вважати В. Антоновича за ключового ініціатора цієї, без перебільшення, епохальної для України акції, що мала довготривалий резонанс та позитивні наслідки.

² Суспільно-політичний рух на Україні в 1863–1864 рр. – К., 1964. – С. 44.

³ Назаренко М. Й. Поховання на могилі (Шевченко, якого знали). – К., 2006. – С. 569.

Проаналізуємо ці джерела. Факт участі історика у виданні творів Шевченка засвідчує лист Олексія Андрієвського до Павла Житецького від 20 вересня 1873 р. Опублікований фрагмент цього листа помилково датований 23 вересня 1873 р.⁴ замість 20 вересня того ж року. Кореспондент Житецького цікавився: “Когда выйдет новое издание сочинений Шевченко, предпринятое Антоновичем”⁵. Він планував також у Києві “познакомиться с г. Антоновичем”⁶. Дописувач не вказує прямо, про яке саме видання Шевченка йдеться, але можна припустити, що мається на увазі саме 2-томне видання, що згодом побачило світ 1876 р. у Празі.

На користь правомірності такого припущення свідчить інформація, наведена Михайлом Драгомановим. У листі до Івана Франка від 12/24 травня 1890 р. Михайло Петрович, що перебував тоді в еміграції, розкрив “ембріологію цього глупого, – на його думку, – видання”⁷. Роботу видавців він оцінював незадовільно і тому, за його твердженням, мало міг “написати сурйозного” про книги. Проте інформація щодо передісторії видання здається нам цікавою і засвідчує участь Володимира Боніфатійовича у його здійсненні.

За Драгомановим, “київський книгар Федоров, – один з тих мошенників, котрі завше підлазять до Антоновича, – задумав був в 1870 р. видати Кобзаря й, купивши право в родичів Ш[евченка] за 500 р., обернувся до Антоновича, щоб той дав йому редактора видання. А[нтонович] дав йому Волкова, тоді студента-натураліста. В[олков], не довго думавши, взяв видання Кожанчикова 1867 р. (не знаю, ким упорядковане, але казавше в пер[еднім] слові, що воно держиться рукописів Ш[евченка]) і пришив до нього таке з львовського видання (котре теж претендувало передавати рукописі, але котрого глупості Вам відомі), – що можна було надіятись, що цензура пропустить. Тим часом цензура відповіла Федорову, що не пустить нічого. Так пройшло років з 2”⁸.

Михайло Петрович, як свідчать його спогади та листи, був обізнаний з подальшим перебігом справ стосовно видання, хоча не всі дії Старої громади сприймав. Продовжуючи знайомити І. Франка з передісторією видання, він свідчив: “Аж ось у Києві наступила ера Чубинського: усякої еквілібристики, скоропалительності й т[акого] і[ншого]. Задумано було провести Кобзаря через заграничну цензуру, тобто через Полонського, – приятеля Ш[евчен]ка й Чуба. Люде трохи з глуздом казали, що коли вже так, то треба видавати повного Кобзаря за границею. Думка осуществилась в 2 томах, Вам звісних. Для неї здобуто в Костомарова рукописі, головню 2 маленьких книжки, що мусили носитися в халявах (3/4 михвологія)”⁹.

⁴ Див.: Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К., 1966. – С. 52.

⁵ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 47225. – Арк. 2зв.

⁶ Там само. – Арк. 1.

⁷ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. – К., 1928. – Т. 1: Листування І. Франка і М. Драгоманова. – С. 330.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

Ймовірно, наскільки про це свідчить лист до І. Франка, Драгоманов не був детально ознайомлений з завершальним етапом підготовки цього видання, тоді як передісторія питання була йому відома набагато краще. Відстороненість, яку він відчував у цей час, дратувала його. Свідченням цього стала не зовсім об'єктивна характеристика празького видання “Кобзаря” у статті “Шевченко, українофіли й соціалізм”¹⁰.

Щоб дещо прояснити ситуацію, що склалася навколо підготовки та видання означеного “Кобзаря”, і не використовувати як головний аргумент погляди лише однієї “зацікавленої” особи, а саме – Драгоманова, звернемося до інших активних фігурантів цієї справи – Федора Вовка та Олександра Русова. З'ясування їхньої особистої ролі, бачення власної місії та взаємин з наставником допоможе простежити та визначити місце і роль Володимира Боніфатійовича у цій справі.

Федір Вовк “у своїй особі наче з'єднував старше і молодше покоління”¹¹ київських громадівців, хоч йому на початку роботи над “Кобзарем” було 23–24 роки. Патріотично налаштованого й активного студента-природничника, який, за спогадами В. Дебогорія-Мокрісвича, ходив начебто боком, оббігаючи всіх у коридорах, закримітив В. Б. Антонович, який тоді вже працював на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира.

У цей час брати Т. Г. Шевченка – Микола і Йосип, як спадкоємці поета, продали київській Громаді за 500 крб. право на видання його творів. Слід зазначити у цьому зв'язку повідомлення, зроблене “Санкт-Петербурзькими ведомостями” ще у 90 числі за 1861 р. про те, що твори поета не дозволялося друкувати як у Росії, так і за її межами без письмового дозволу М. Лазаревського.

За дорученням Старої громади до родичів Тараса в Кирилівку їздив О. О. Русов. “Я знав, – згадував він у 1907 р., – що вже у братів Тараса Григоровича – Осипа та Микити – куплено було право на видання не тільки тих віршів Шевченка, що до того часу були надруковані в Росії і за границею, але й тих, що були зібрані і лежали на схованці у вірних людей, у яких не можна було сподіватися на жандармський трус та на заарештування цього дорогого матеріалу. Про це становище діла я знав, бо раніше сам їздив у Кирилівку до братів Т. Г. Шевченка і привозив одного з їх у Київ, щоб зробити купчу. Але мене все ж таки дивувало, чого так довго забарилися з виданням «Кобзаря», і про це діло нічого не чуть”¹².

У листі від 4 листопада 1873 р. Орест Левицький також інформував дружину: “Шевченка, т. е. право издания його творів, купила тепер наша

¹⁰ Див.: Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 26–28.

¹¹ Франко О. Федір Вовк // Федір Кіндратович Вовк (1847–1918). Дослідження. Спогади. Біографія / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1997. – С. 35.

¹² Русов О. Спомини про празьке видання “Кобзаря” // Україна. – 1907. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 127.

громада, та тільки вони й самі не знають, чи скоро приймуться за саме издание”¹³.

Саме Антонович доручив Федору Вовку підготовку нового видання “Кобзаря” із забороненими цензурою творами. “З того часу, – як стверджує О. Франко, – Ф. Вовк став дуже частим гостем в оселі історика, де познайомився з майбутньою своєю дружиною, членом Громади Христиною Іванівною Васнєвською, яка доводилася В. Антоновичу небогою (племінницею). Мати Христини – Евеліна Боніфатівна була сестрою історика. Під впливом Антоновича Федір Вовк став не тільки його ідейним, а й науковим послідовником в етнографії та археології”¹⁴.

Ф. Вовк взяв за основу новий “Кобзар” видання Кожанчикова (1867), а до нього додав заборонені твори Т. Шевченка, які розшукав та одержав від громадівців. Обсяг книги значно виріс, “вмістивши в себе усе, – як твердив Драгоманов, – що зоставалось з львівського видання, добавлено з рукописів, а потім навіть опечатки і явні дурости з Лейпцизької брошури: «Стихотворения Пушкина и Шевченки»¹⁵. Та навіть М. Драгоманов – один з найпослідовніших критиків пражського видання, який вважав, що “до діла не приступлено критично”¹⁶, визнавав, що коло залучених Вовком Шевченкових матеріалів було найширшим і включило всі відомі на той час рукописи.

Проте видати “Кобзаря” в Києві не вдалося. Спроба зробити це в Петербурзі також не увінчалася успіхом. На щастя, тоді в Петербурзі перебував О. Русов¹⁷, який також допоміг доповнити “Кобзар” новими творами Т. Г. Шевченка, що зберігалися у друзів поета та різних колекціонерів. Декілька разів переписаний Ф. Вовком рукопис нового “Кобзаря” зберігався у нього вдома і чекав “слухного часу”¹⁸.

Щодо подальшої участі Вовка у виданні пражського “Кобзаря” маємо цінні свідчення Олександра Русова. “На провесні 1875 року, – згадував Русов, – приїздить до мене у Петербург з Києва товариш мій Ф. К. Вовк і привозить виготовлений до друку рукопис «Кобзаря», розділений на дві частини. Оказалося, що він ходив приватно до київського цензора Пузиревського на сеанси, щоб задалегідь перечитати з ним весь зібраний матеріал і розпитати його, що на його погляд – цензурно, а що – нецензурно?”¹⁹.

Цензор погодився прочитати подані матеріали і “за невелику плату (руб. 50–70) передумавши, що в яких віршах висловлюється, поробив нотатки на

¹³ ІР НБУВ. – Ф. П. – Спр. 53232. – Арк. 10.

¹⁴ Франко О. О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001. – С. 58.

¹⁵ Матеріали для культурної й громадської історії... – С. 330.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Див.: Катренко А. М., Петрук Б. В. Олександр Олександрович Русов. – К., 1998. – 64 с.; Дучинський А. До життєпису Ол. Ол. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 312–320.

¹⁸ Франко О. Федір Вовк // Федір Кіндратович Вовк... – С. 35.

¹⁹ Русов О. Спомини про пражське видання “Кобзаря”... – С. 127.

кожному творі Шевченка – чи можна його подавати до цензури, чи зовсім не слід, щоб не викликати й нецензурних, а другого сорта наслідків”²⁰. Саме за порадою Пузиревського весь текст тодішнього “Кобзаря” був поділений на дві частини: дозволену та заборонену до друку. Далі праця над підготовкою тексту “Кобзаря” полягала у тому, що “Вовк перевіряв автографи Шевченка з тими рукописами, що були здобуті від петербурзьких земляків”²¹.

Як згадував потім О. Русов, Вовк зберігав величезний том поезій Шевченка, списаний його дрібним почерком, і вів переговори, щоб опублікувати його в Празі. На цю святу справу Громада постановила виділити кошти, і за неї взялися безпосередньо Вовк і Русов. До того ж з’явилась додаткова можливість опублікувати “Кобзар” у Відні за допомогою О. Терлецького і товариства “Січ”. Сергій Подолинський також обіцяв допомогти в цьому²².

Молоде подружжя Русових було знайоме з Ф. Вовком ще з Києва. Згодом Софія Русова згадуватиме: “Як оригінальна постать, виступав серед усіх цих високоталановитих людей Хведір Вовк, один із наймолодших між ними. Він стояв найближче до тогочасної української молоді, особливо був популярний серед дівчат, перших київських студенток публичних курсів, які спочатку провадили випадково (лекції В. Шульгина з усесвітньої історії), а потім систематично з природознавства. Вовк теж був завзятий біолог і в той час захоплювався всіма галузями природознавства. Памятаю, як він водив мене на насип залізниці, що її тоді щойно будували через Київ з Одеси на Петербург. На цій розкопаній землі Вовк пояснював мені геологічний склад київських гор, а я цим дуже цікавилася, бо хотіла поставити природознавство в нашому садку дуже широко. Вовк мав гарне оригінальне обличчя з настобурченим волоссям, темнокарими виразистими очима. Він належав до лівої конспіративної частини тогочасної громади. Старші трохи підозріло ставилися до його конспірацій, а він завжди глузував з боягузтва старших громадян. Був приклонником політичних думок Драгоманова, носив у потайній кишені маленьке видання (закордонне) нелегальних віршів Шевченка і взагалі в цілому товаристві визначався, як «нігіліст». Мені він подобався своєю простотою. Якось відразу став мене звати Ноною (моє родинне ім’я), до того він щиро приятелював з Русовим; вони склали ліве крило Старої Громади, не так своїм віком, як напрямком своїх думок”²³. Авторка споминів, на жаль, не називає, яке саме з нелегальних Шевченкових видань завжди мав при собі київський студент.

З розповіді О. Русова довідуємося, що його завданням було їхати за кордон і надрукувати “Кобзаря” цілком, але у двох томах: твори, що пройшли цензуру, і позацензурні. Планувалося один з виданих за кордоном томів, а

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – С. 131.

²² Див.: Франко О. Федір Вовк // Федір Кіндратович Вовк... – С. 46.

²³ Русова С. Мої спомини. – К., 1996. – С. 32.

саме “цензурний”, подати до Головного управління у справах друку “і випрохати дозвіл на пропуск його у Росію”²⁴.

Позитивне вирішення питання про одержання дозволу на ввезення книги у межі Російської імперії мала забезпечити допомога Я. Полонського. Русов про це писав так: “У цьому Управленні служив тоді знакомий мій, поет Я. П. Полонський. Він казав мені, що дуже високо ставить поетичний геній Шевченка і дуже буде радий, коли зможе хоч що-небудь зробити для нашого діла”²⁵.

У травні 1875 р. О. Русов вирушив до Праги, яку вибрав завдяки бажанню прослухати лекції відомого лінгвіста словака Гаттали і побувати в деяких західноєвропейських країнах. Друкував “Кобзаря” Грегр – редактор чеських “Народних листів” у своїй друкарні на кошти Київської громади під доглядом О. Русова, який детально описав хід робіт. Тож надамо йому слово. “Думати довго – до якої типографії звернутися, не приходилося: Едвар Грегр, редактор прогресивної газети “Narodni Listy”, [...] мав велику типографію, найкращу книготоргівлю у Празі, мав він при типографії й словолитню (slevarnu), значить міг сам і літери для українського тексту зробити, що було б далеко трудніше у других типографіях”²⁶. Ця обставина, а саме наявність ливарні для виготовлення шрифту, пояснює мотивацію вибору друкарні.

Далі Русов, якщо слідувати за його спогадами, звернувся до Грегра з декількома проханнями: виготовити нові літери і візерунки до перших літер кожного вірша та визнати видання своїм, “бо росіянинові, що втікши од домашньої цензури, видає заграницею щось нецензурне, зовсім могло б добре достатись”²⁷, – пояснював він. Грегр виконав прохання замовника. “Вийшовши зо мною з контори, – з почуттям вдячності згадував О. Русов, – де ми розмовляли на другому поверсі дома, на площадку, з якої видно усі станки й машини і усіх наборщиків, які поміщалися у великій залі першого поверху будинка, він заявив їм, що хоче видати «Кобзаря» Шевченка, а мене представив їм яко редактора і коректора, що знає українську мову”²⁸.

Коли виготовили потрібний шрифт, почався набір текстів “Кобзаря” та їх правка. Коректуру надсилали Русову двічі “раз – у slupach цеб-то в гранках і другий раз поверстані у нумеровані сторінки”²⁹. Керуючий справами типографії показував йому “зразки коректур XVII століття і роз’ясняв, як теперішні коректурні значки пішли з латинських слів *deletur*, *ligatur* то-що, при цьому прохав, щоб і я ставив такі ж значки, до яких звикли усі їх наборщики”³⁰.

²⁴ Див.: Русов О. Спомини про пражське видання “Кобзаря”... – С. 127.

²⁵ Там само. – С. 127–128.

²⁶ Там само. – С. 128.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – С. 129.

³⁰ Там само.

Спочатку почали друкувати перший том накладом 5000 примірників. “Наляканий Полонським, – зізнався О. Русов, – я ще й у Празі продовжував роботу Пузиревського і деякі твори Шевченка, де, здавалося мені, стрінеться щось нецензурне, виключав і одкладав на другий нецензурний том. В коректурі допомагали мені жінка і земляк з Катеринославської губернії, емігрант Шаров, про бідування якого в Парижі літератор Боборикін написав тоді гарний розказ у «Отечественних Записках»³¹. Значно пізніше у своїх споминах Русова підтвердить інформацію чоловіка про участь її та Шарова у цьому виданні. “В вересні (1875 р. – В. К.) почалося друкування «Кобзаря». Коректу теж мусив робити Олександр, і ми удвох завжди прочитували рукопис. В усіх наших справах нам дуже допомагав емігрант Шаров – українець, що перебував уже давно на еміграції як «російський нігіліст»³².

Видавничі клопоти були закінчені у березні 1876 р., і Русов через Відень і Львів повернувся до Києва. Виконавши доручену йому справу, він переправив більшість з 5000 примірників 1-го тому “Кобзаря” до Києва у магазин Ільницького, який “теж одібрав розршення на розпродаж цього тома”³³. Другий “нецензурний” том розійшовся за кордоном та частково у Росії нелегальним шляхом³⁴.

В. Антонович продовжував і надалі стежити за діяльністю О. Русова, надаючи у разі потреби посильну допомогу. Дружина Олександра – Софія потім згадувала, що після закінчення статистичного опису Ніжинського повіту та друку цієї праці сім’я залишилася без жодного заробітку. “Але Стара Громада, – продовжувала спомини С. Русова, – не дала Олександрові загинути, познайомила його з графінею Уваровою, що тоді після смерти свого чоловіка, відомого археолога, перебувала в Києві і шукала, кому доручити розпочаті її чоловіком археологічні дослідження на Кавказі. Олександр, поручений Антоновичем, отримав доручення їхати на Кавказ. Улаштувавши нас в Києві в невеличких двох кімнатках на Тимофіївській ул., він поїхав на новий для нього «отхожий» промисел, що дуже захопив його науковим інтересом”³⁵. Як свідчить ця інформація, саме Володимир Антонович відіграв тоді вирішальну роль у працевлаштуванні Олександра, надавши йому рекомендацію до П. Уварової.

Пізніше О. Русов досить детально змалював хід друкування празького “Кобзаря”, підготовку споминів про Шевченка, вміщених до книги, але жодним словом не обмовився про участь В. Антоновича у реалізації цього проєкту. Можливо, що на час публікації споминів через 30 років після події роль Володимира Боніфатійовича вже не видавалася йому такою значущою і на перший план вийшли моменти, пов’язані з особистим внеском у справу.

³¹ Там само.

³² Русова С. Мої спомини. – С. 40.

³³ Русов О. Споми́ни про пражське видання “Кобзаря”... – С. 130.

³⁴ Детальніше див.: Житецький Г. Олександр Олександрович Русов (В десяти роковини смерті) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 185.

³⁵ Русова С. Мої спомини. – С. 63.

Новим етапом роботи В. Антоновича над виданням творів Шевченка (після празького “Кобзаря”) була участь у виданні так званого “захлявного Кобзарика” (Женева, 1878), здійсненого на основі другого тому празького “Кобзаря”. Це була маленька книжечка кишенькового формату 8,5×5,5 см, що складалася зі 128 сторінок тексту, друкованого дрібним шрифтом і драгомановським правописом. Вона містила передмову і включала лише ті вірші, що були заборонені цензурою.

Важливе питання, яке бентежило всіх – як доправити “Кобзар” в Україну крізь митні кордони, не наражаючи на небезпеку тих, хто транспортуватиме книжки? Було знайдено просте, але досить винахідливе рішення. Насамперед визначилися з форматом – чим він менший, тим простіше буде транспортувати книжки через кордон, і тоді згадали про пакунки цигаркового паперу “Awadi”, що користувалися тоді великим попитом у курців всього світу й експортувалися до Росії.

Розмір пакунка такого паперу становив 8,5×5,5 см. Таким самим форматом вирішили друкувати “Кобзар”. При упакуванні кожен книжечку загортали в обгортку цигаркового паперу й уміщували між його справжніми пакунками. За таких обставин транспортування, навіть при відкритті посилок, книжечку в обгортці важко було відрізнити від стосика паперу. Справу зробили так акуратно і дбайливо, що всі посилки з дорогоцінним вантажем без перешкод пройшли митниці на кордоні, не привернувши до себе уваги. Так ці книжечки були доставлені в Україну до 17-тих роковин смерті поета³⁶.

Видання це, як вказував М. Драгоманов, було “Кузьми та Антоновича, а потім Вовка, з приїздом котрого власне діло почало йти к чорту. Я тільки докладав гроші після того, як прислані Антоновичем вийшли, та під кінець узяв на себе увесь сором не доведеного до кінця діла”³⁷. Редактором-упорядником книжки та автором вступної статті став Ф. Вовк (Сірко), а складачем А. Ляхоцький (Кузьма), зазначені під псевдонімами: “Кузьма і Сірко – видавці”³⁸.

Хто ж такий Кузьма, який разом з Антоновичем, – зі слів Драгоманова, – взявся за нове видання Шевченкової поетичної спадщини? Треба зазначити, що не лише широкому загалу, але й науковцям біографія і видавнича діяльність “Кузьми” – Антона Григоровича Ляхоцького (1854–1918) залишається маловідомою. Син священика з Київщини, як вважала донька М. Драгоманова, він навчався у бурсі, але повного курсу так і не закінчив³⁹.

³⁶ Див.: *Балицький П.* Один з маловідомих “Кобзарів” Т. Шевченка // *Бібліологічні вісті.* – 1929. – № 2–3. – С. 94–95.

³⁷ *Матеріали для культурної й громадської історії...* – С. 318.

³⁸ Див.: *Кобзарь Тараса Шевченка.* – Репринтне відтворення женецького видання 1878 р. – К., 1991.

³⁹ *Шишманова-Драгоманова Л.* Антон Ляхоцький (Кузьма) (Спомини) // *Наше минуле.* – 1918. – Число 2. – С. 149.

Був робітником столярної майстерні Старої громади, писарем, працював дрібним київським урядовцем⁴⁰.

Найповніші спогади залишив про нього Ф. Вовк⁴¹. З його слів, під час масових обшуків у київських студентів з метою виявлення нелегальної літератури Федір Вовк залишив у Ляхоцького для збереження кошик з такою літературою. Але про це стало відомо поліції. Дотримуючись конспірації, останній разом з товаришем переносили пакунок в інше місце, але були зупинені нічним обходом жандармів. Товариш зумів утекти, Антона ж забрали до старокиївського поліцейського відділку.

Майже детективною, за Єфремовим, була історія його звільнення. Навпроти поліцейського відділку був шинок, куди поліціанти нерідко заглядали. Знайомі Вовка, переодягнені в робітників, також почали його відвідувати. Вони познайомилися з деякими “стражами порядку” на чолі з приставом, разом випивали. Якось після пиятики, коли було вже запізно повертатися додому, їх запросили переночувати до відділку. Там підпільники вивчили розташування камер, визначили місце, де знаходився А. Ляхоцький, дізналися, у кого зберігалися ключі від камер з ув’язненими. Наступного разу, підпоївши кількох поліцейських та дочекавшись, поки вони заснуть, винуватці арешту Антона звільнили його, і він зник.

Було вирішено відправити Ляхоцького до Драгоманова в Женеву. Йому дали адреси І. Франка й М. Павлика у Львові та О. Терлецького у Відні і допомогли перетнути російсько-австро-угорський кордон. Однак у місті Лева, розшукуючи адресатів, Антон був заарештований у справі І. Франка та М. Павлика і декілька місяців просидів у в’язниці. Але суд не зміг довести його провини, тому обмежився лише висилкою останнього з Галичини як іноземця.

Повертаючись до Росії біженець відмовився, і його вислали до Пруссії. Звідти він вирушив до Відня, не знаючи мови, не маючи жодного знайомого і грошей. Куди йти у великому європейському місті, Антон не знав, але, пам’ятаючи з розмов про “Січ” (студентське товариство) і Терлецького (прізвище людини, яка могла допомогти), він звертався з цими словами до всіх перехожих. Нарешті хтось, здогадавшись, що потрібно іноземцю, відвів його до Віденського університету. З допомогою студентського товариства “Січ” він дістався Женеві. Драгоманов саме тоді організовував друкарню, тому і влаштував прибульця учнем друкарської справи⁴².

Згодом А. Ляхоцький опанував фах складальника, коректора, метранпажа та ін. Самовіддано працюючи, вів злиденне існування, завжди відчував матеріальну скруту і потребу в житті. Після ліквідації громадівської друкарні Кузьма зумів стати власником маленької друкарні, де видавав ба-

⁴⁰ Ляхоцький А. М. [Некролог] // Наше минуле. – 1918. – Число 2. – С. 148.

⁴¹ Єфремов С. Хв. Вовк про Кузьму-Ляхоцького. З споминів // Там само. – С. 151–158.

⁴² Там само. – С. 154.

гато соціал-демократичної літератури. Він став відомим українським друкарем і брав безпосередню участь у громадському житті еміграції. У 1906 і 1915 рр. він обирався головою Української громади в Женеві. Всього за його участі видано понад 100 назв книжок українською і російською мовами. Антін Михайлович став автором кількох оповідань мемуарного характеру. Серед них: “Василь Хведорович”, “Нахим Шкловський”, “Шампанське”, “Степан Прокопович Очковський”, які, на жаль, не опубліковані⁴³. Помер видавець у Лозанні 1918 р.⁴⁴.

Нам видається, що твердження М. Драгоманова про деструктивну роль Ф. Вовка у виданні женецького “захального Кобзарика” є не зовсім об’єктивним і правдивим. У даному випадку Михайло Петрович намагався виправдати свої дії, тому що не бажав брати на себе “увесь сором не доведеного до кінця діла”, хоча заявляв зовсім протилежне.

Для обґрунтування нашої тези повернемося до спогадів О. Русова. Після завершення видання празького “Кобзаря” Олександр з дружиною повертався в Україну. У Відні подружжя зустрілося з Драгомановим, який “їхав на чужину розпочинати там нову службу своєму народу. Він вже бачив празьке видання, і за його почали ми розмову”⁴⁵. Між подорожніми виникла суперечка з приводу недоліків видання. Вона зводилася в основному до обговорення питань правопису, який сам О. Русов вважав таким, що “не добре видержаний”⁴⁶. Позиція політичного емігранта була більш категоричною. “А який же може бути правопис, коли він не стоїть на ґрунті наукової фонетики?”⁴⁷, – лютував Михайло Петрович. У той час він переконував усіх, що “настав час покинути традиції, які вироблені були різними правописами українськими – Максимовичевським, Гатцуковським, Кулішівським і особливо галицьким на основі новоцерковно-слов’янського; пора вже, казав він, зробити таку реформу, яку зробив В. С. Караджич для сербської мови: треба старатися, щоб прийнялася система Кирилла та Мефодія, розроблена на основі української фонетики. Він виробив, – продовжував пояснювати причини непорозуміння Русов, – разом з іншими, й правила такого правопису, і азбуку, яку через співчуття українців герцоговинському повстанню прозвали «герцоговинкою»; цією герцоговинкою Драгоманов і почав був друкувати де-які з перших заграничних видань”⁴⁸. Саме тому, підсумовує Ру-

⁴³ Див. про нього також: *Єфремов С.* Пам’яті А. Ляхоцького // *Нова рада.* – 1918. – 17(4) травня; *Бачинський Є.* Українська друкарня в Женеві // *Науковий збірник.* II. – Нью-Йорк, 1953; *Каспрук А. А.* Хто такий Олександр Куртієв? // *Радянське літературознавство.* – 1980. – № 1. – С. 81–83; *Погребенник Ф. П.* Ляхоцький Антін Михайлович // *Українська літературна енциклопедія.* – К., 1995. – Т. 3. – С. 246–247.

⁴⁴ Ляхоцький А. М. [Некролог] – С. 148.

⁴⁵ *Русов О.* Спомини про празьке видання “Кобзаря”... – С. 133.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – С. 134.

сов, Михайло Петрович “до правопису, який вживався у київських виданнях і який я взяв для пражського «Кобзаря», відносився байдужісінько”⁴⁹.

Софія Русова, щоправда, дещо по-іншому сприйняла цю саму зустріч. “Весною 1876 року, – згадувала вона, – ми рушили додому. У Відні нам пощастило зустрітися з Драгомановим. Він був у піднесеному настрої, вірив, що його праця на еміграції, вільна й незалежна, матиме політичне значення, і уявляв собі її в двох напрямках: 1) критика політики російського уряду і політичне виховання України і 2) ознайомлення Європи з правдивим становищем України. Ці два дні у Відні ми майже не розлучалися. Він водив нас по всіх віденських музеях і майже цілу історію мистецтва виклав нам на зразках різних напрямків у мистецтві. Накінець ще й повів нас до величезного Рінг-театру (що за кілька років згорів) на оперу Вагнера «Кола ді Рієнці». Драгоманов захоплювався постаттю цього італійського революціонера, але мої сили не витримали глибокомузикальних вражень цієї довгої імпазантної опери, і мене зомлілу витягли з «парадізу» (галереї) величезного театру”⁵⁰. Скільки другорядних деталей, і жодного слова про суперечку навколо видання “Кобзаря”, який щойно побачив світ у Празі. Складається враження, що пані Софія щось свідомо замовчувала.

Отож ситуація з несприйняттям Драгомановим празького видання творів Шевченка та його невдоволення “захальвним Кобзариком”, що побачив світ у Женеві (1878), починає дещо з’ясовуватися. Колишній викладач університету Св. Володимира у першу чергу був невдоволений правописом, що використовувався для підготовки празького видання. Фактографічні і стилістичні помилки, різночитання текстів Шевченка, які насправді мали місце, хвилювали його дещо менше. Якби це було не так, то він, беручи участь у підготовці нового видання Шевченкових поезій, спробував би усунути всі виявлені ним помилки. Але ж цього не було зроблено вповні через багато причин, у тому числі відсутність у його розпорядженні першоджерел творів Шевченка.

Сильною стороною празького видання творів Т. Шевченка було те, що у ньому вперше друкувалися віднайдені і не відомі раніше рукописні твори поета, а недоліком – публікація поезій, які не належали Кобзареві. Використовуючи досвід роботи над празьким виданням (1876), Ф. Вовк для женецького “Кобзаря” (1878) підібрав найбільш антимонархічні та антикріпосницькі, заборонені цензурою твори, що висловлювали провідну ідею поета – звільнення пригнобленого царизмом народу.

З двадцяти творів збірника один вірш “Мій боже милий, знову лихо” – був надрукований уперше; три (“І мертвим, і живим...”, “Заповіт”, “Кавказ”) з’явилися у збірці “Новые стихотворения Пушкина и Шевченки” (Лейпциг, 1859); п’ять друкувались у празькому “Кобзарі” (1876), а решта, хоч і друкувалась у Росії (журнал “Основа”, “Кобзар” видання Д. Кожанчикова

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Русова С. Мої спомини. – С. 41.

(1867)), але з великими цензурними купюрами. Більшість цих творів могла з'явитися в Росії тільки після революції 1905 р.

Готуючи видання “Кобзаря” (1878), Ф. Вовк, очевидно, неодноразово звертався за консультаціями до М. Драгоманова про добір творів та їхнє розміщення. Сам же він написав передмову про життя і творчість поета.

Треба зазначити, що Ф. Вовк працював як з першодруками, так із оригіналами принаймні частини Шевченкової спадщини. Такої можливості, на жаль, не мав його критик. Драгоманов змінив правопис видання, але не поліпшив його наукову складову, що сам чудово розумів. Тому винуватцем усього ним несправедливо був визнаний Федір Кіндратович Вовк. Останній, переїхавши до Женеви, став одним з найближчих співробітників Михайла Петровича у випуску “Громади”. Стаття Ф. Вовка “Т. Г. Шевченко та його думки про громадське життя” в 4-му збірнику “Громади” за 1879 р. засвідчила його розуміння творчості великого Кобзаря. Він вважав, що провідною у Шевченка була гуманна ідея міжнародного братерства, єдності поривань до свободи⁵¹.

Твори Шевченка, безумовно, потрібно було видавати. Михайло Петрович розумів це, а тому і зважився на здійснення нового видання заборонених у межах Російської імперії поезій Кобзаря хоча б у такий спосіб. Донька В. Б. Антоновича Ірина, яка разом з батьком зустрічалася з Михайлом Петровичем у Женеві 1880 р., згадувала: “З неменшою енергією напосідав він (Драгоманов. – В. К.) і на виданні «Кобзаря». Батько з цим цілком погодився”⁵². Під час зустрічі було розглянуто низку питань “і що до матеріальних можливостей у дальшій роботі. Але тут Михайло Петрович, – як свідчить Ірина Володимирівна, – рішуче висловився за те, що надалі він згоден мати діло тільки персонально з батьком, і ні до якої Громади більше він звертатися не буде, бо один спомин про неї йому, мовляв, усю душу вивертає”⁵³.

М. Драгоманов, як свідчить його листування з І. Франком, продовжував виношувати ідею нового видання “Кобзаря”. 12 липня 1886 р. Іван Якович у листі зі Львова просить його “написати докладно про своє видання «Кобзаря» для того ж Ковалевського: яке се видання, як укладене і порядковане, що містить і скільки грошей на нього треба”⁵⁴. Отже, йому відомі були певні плани Михайла Петровича. У листі до Бориса Познанського від 8 грудня 1886 р. Каменяр, відповідаючи, очевидно, на попередній запит, інформує його про те, що “Кобзар” Шевченка “у нас повним виданням не вийшов. Збирається, правда, видати його д. Драгоманов, але поки-що нема”⁵⁵.

⁵¹ Див.: Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика. – К., 1959. – С. 438.

⁵² Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 133.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 49: Листи. – С. 72.

⁵⁵ Там само. – С. 90.

Черговий лист І. Франка до свого вчителя від 11 лютого 1887 р. засвідчує атмосферу, яка складалася навколо драгомановського видавничого проєкту, а також частково ставлення до нього Івана Яковича. “Хотів я ще написати Вам про стереотипне видання «Кобзаря», та не знаю, чи не остогидло Вам уже те, що люди про сю річ балакають та балакають, а нічого не помагають. А все-таки скажу одно: нізачо не раяв би видавати стереотипного «Кобзаря» в Женеві, бо в таким разі я певний, що його в Австрії конфіскують, значить, одинокий можливий ринок легального відбуту запруть, і тоді на довгі літа Ваша робота і кошт пропадуть [...]”⁵⁶. Учень радить вчителю видати “Кобзаря” в “границях австрійських, вже хоча б і для того, що і в Росії книжка австрійська все-таки не такий сітмен (провина (*латин.*) – *В. К.*), як женеvська. Звісно, я не можу подати голосу за тим, що казав моїй жінці Антонович, щоб Ви передали стереотипи «Просвіті», але все-таки рад би знати, чи пристанете Ви в принципі на те, щоб надрукувати «Кобзаря» хоч в Празі. В таким разі я прийнявсь би розвідати друкарню. Плити могли б остатись Вашою власністю, а з продажі екземплярів все-таки був би дохід”⁵⁷. Побіжно лист свідчить також про те, що Антонович і далі стежив за різноплановою діяльністю свого колеги, особливо видавничою, і був непогано поінформований.

Проте подальшим видавничим планам Драгоманова щодо видання “Кобзаря” не судилося збутися. Тому навіть Іван Франко, який у 80-х роках ХІХ ст. перебував під помітним впливом Михайла Петровича, що, між іншим, позначилося на його загальних оцінках творчості Шевченка, у 1890 р. визнавав, що “найповніше і найкраще з усіх дотеперішніх було видання, що вийшло в Празі 1876 р. в двох великих книжках”⁵⁸. Він також побіжно вказує на його велику популярність, зазначаючи, що “сього видання нині вже нігде дістати не можна”⁵⁹. Саме тому й виникла думка підготувати нове видання Кобзарєвої спадщини.

Поетичні, особливо заборонені, твори Тараса Григоровича були найпоширенішою агітаційною літературою, яку читали і, головне, розуміли всі.

Архівні матеріали, особливо фонди жандармського управління, свідчать про значне поширення творів Шевченка загалом і серед народницької інтелігенції, зокрема у другій половині 70-х років ХІХ ст.⁶⁰, та використання з пропагандистською метою празького та женеvського видання “Кобзаря”. Так, наприклад, у травні 1879 р. поліцією був відібраний “Кобзар” женеvського видання в одеських студентів Татарова і М. Загайкевича. Начальник жандармського управління Одеси полковник Кноп з цього приводу писав поліц-

⁵⁶ Там само. – С. 105.

⁵⁷ Там само. – С. 105–106.

⁵⁸ Франко І. Шевченкознавчі студії / Упор. М. Гнатюк. – Львів, 2005. – С. 176–177.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Детально див.: Рудько М. П. Поезія Т. Г. Шевченка в революційному русі 70-х років ХІХ ст. // Радянське літературознавство. – 1964. – № 2. – С. 44–59.

мейстеру, що “книжка Кобзар”, як надрукована в Женеві з передмовою видавця, є видання, до використання в Росії заборонене, тому й знищена⁶¹. У 1879 р. на конспіративній квартирі у Києві, яку займав Арон Гобі, жандармами також було знайдено женецьке видання “Кобзаря” Шевченка⁶².

Іван Франко у листі до Михайла Драгоманова від 8 липня 1891 р. писав: “Громада на сходах займається по старому своїм словарем та науковим виданем Шевченка”⁶³. Діячі київської Громади, насправді, постійно турбувалися про видання та поширення творів Кобзаря, в яких убачали дієвий інструмент для здійснення поставлених перед собою завдань. Так, наприклад, з листа Миколи Лисенка до Бориса Познанського від 25 травня 1886 р. дізнаємося, що “Панченко взяв гроші, 6 примірників «Кобзаря» казав зараз пошле тобі”⁶⁴.

Проте навколо питань видання спадщини Великого Українця виникали певні непорозуміння навіть у середовищі патріотично налаштованої інтелігенції та українських громадівців. Відголоски наявного конфлікту зафіксовано в листі І. Франка до М. Драгоманова від 1891 р.: “З сим останнім (Комаровим М. Ф. – В. К.) вийшла неприємна історія по поводу Шевченка. Написав він в «Елисаветградском вестнике» статтю, – інформує Іван Якович, – прямо, кажуть, денунціаторську (передаю слова П. Ан-ча), в котрій виразно тиче пальцем на громаду, що ось, мовляв деякі люди захопили в свої руки право видання творів Шевченка, тягнуть з нього великі зиски, а сім’я поетова пропадає в крайній нужді. В тім самім тоні писано було в «Правді» і в «Зорі» і безосновно, бо ж – каже П. А. – Комаров дуже добре знає, що видавництво творів Шевч[енка] досі зовсім таких великих зисків не дало, а на сім’ю Шевч[енка] громада раз у раз дає, що може, а то й більше, ніж може (він вичислював мені цифри, та вони, може, недокладно заховались у мене в пам’яті, то й не передаю Вам їх, і не в них же й діло)”⁶⁵.

Але що це за добре поінформований та авторитетний чоловік, свідомо захований Франком, який так глибоко обізнаний зі справою видання Шевченкових творів? Серед псевдонімів та криптонімів учасників національного руху подібних не зустрічається. Лише ініціали Іванова Павла Андрійовича⁶⁶ – професора Одеського університету, члена Одеської громади з 90-х років ХІХ ст. можуть дати вищеозначену конфігурацію. Проте фактів його дотичності до видання Шевченкового спадку виявити не вдалося.

⁶¹ Там само. – С. 57.

⁶² Там само. – С. 58.

⁶³ Матеріали для культурної й громадської історії... – С. 347.

⁶⁴ Збірник музею діячів науки та мистецтв України. – К., 1930. – Т. 1: Присвячений Миколі Лисенкові // ВУАН. Збірник історично-філологічного відділу. – № 94. – С. 151.

⁶⁵ Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 280–281.

⁶⁶ Див.: *Побірченко Н. С.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: У 2 кн. – К., 2000. – Кн. 2: Громади Наддніпрянської України. – С. 122; ІР НБУВ. – Ф. 10. – № 18150.

З великою часткою вірогідності можна припустити, що “П. Ан-ч” та “П. А.” це ніхто інший, як Володимир Антонович. У першому випадку словосполучення “П. Ан-ча” потрібно читати “пана Антоновича”, у другому “П. А.” – пан Антонович. Саме Володимир Боніфатійович як один з керманічів Старої громади зустрівся з Іваном Франком, який часто виступав посередником між киянами та М. Драгомановим. Фрагмент Франкового листа до Михайла Петровича вкотре незаперечно підтверджує факт безпосередньої належності В. Антоновича до тієї невеликої групи членів Київської старої громади, що опікувалася виданням поетичного спадку Великого Кобзаря.

Стан справ навколо Шевченкової поетичної спадщини хвилював представників української інтелігенції. Наочний приклад цього – лист Бориса Грінченка до Вільяма Беренштама від 16 вересня 1891 р. Він свідчить про низький рівень обізнаності української спільноти в питаннях видання Кобзаревих творів. “Живучи завсігди на селі, – пише Грінченко, – я мало знаю про те, що робиться далеко од мене. Тим я й не знаю, чи Вам саме належить юридичне право на Шевченкові твори. Але думаючи, що Ви коли й не власник тим творам, то все ж знаєте власників і зможете довести до їх мого листа (за це був би вам без міри вдячний). Я насмілюся вдатися до Вас таки ж з цими своїми кількома словами.

Справа з творами Шевченковими не єсть приватна справа, але цілоукраїнська. Тим я дозволяю собі балакати, не криючись ні з чим, певний, що так буде краще.

Серед української інтелігенції існують тільки якісь непевні чутки про цю справу. Невідомо докладно, як вона стоїть, і ця невідомість викликала навіть питання в українській пресі.

Кажуть, що власники на Шевченкові твори мають прибуток з видання (кажуть, напр., про 5000 руб. за останнє видання) і склали таким побитом деякий капітал. Але навіщо вживається той капітал, що мусить бути українською громадською власністю, про те нічого не відомо. Відомо тільки, що дещо тратиться на Шевченкову могилу та дещо на одного хлопця – родича Тарасового, але сі трати через лад малі, якщо порівняти до тих прибутків од видання.

З другого боку, бачимо й той сумний факт, що твори нашого найбільшого поета зостаються досі народові невідомими”⁶⁷.

За роз’ясненнями непростой ситуації звернемося до спогадів Миколи Василенка, який вважав, що домінуючими питаннями, які виносилися на розгляд Київської старої громади, були питання культурні, а не політичні. “Громада приобрела в собственность «Кобзарь» Шевченко. Она была обществом тайным... Заботы об издании «Кобзаря» являлись одной из задач «Громады»”⁶⁸. Отже, однією з причин недостатньої поінформованості широкого

⁶⁷ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – С. 134.

⁶⁸ Цитується за: Палієнко М. Г. “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2005. – С. 176.

загалу про плани видання та витрати отриманих від видання Шевченкових творів грошей слід вважати втаємниченість і законспірованість дій Громади як товариства таємного.

Підкреслюючи заслуги Володимира Науменка (оскільки саме пам'яті останнього було присвячено статтю) у справі видання творів Шевченка, Микола Прокопович Василенко подав важливу інформацію про видавничу діяльність Київської громади та систему звітності. Тож повернемося до його споминів. “В деле издания В. П. Науменко играл выдающуюся роль. Киевская цензура не могла разрешить книг на украинском языке. Приходилось ездить и вести хлопоты в Петербурге. Затем нужно было осуществить издание. Пока в Киеве был один из друзей Владимира Павловича – Е. К. Трегубов, он много помогал В. П. Науменко. С отъездом же Трегубова вся тяжесть издания лежала фактически на В. П. Науменко. Со свойственной ему щепетильностью и аккуратностью он вел все записи по изданию и докладывал «Громаде» на ее очередных заседаниях”⁶⁹. Володимир Науменко виступав деякий час скарбником здійснюваного Київською громадою довготривалого видавничого проекту. Він інформував інших членів Громади про всі витрати і прибутки. Звісно, що широкий загал не міг про це знати. Саме тому В. Антонович був обізнаний з кошторисом та надходженнями від шевченківських видань, а Б. Грінченко позбавлений цієї інформації.

Частково погляди В. Науменка на питання видання спадщини Тараса Григоровича оприлюднені у його замітці “К вопросу о научном издании «Кобзаря» Т. Г. Шевченко”, опублікованій 1892 р. на сторінках “Киевской старины”⁷⁰. Він вважав, що давно слід “исполнить обязательство и по отношению к памяти выдающегося поэта, как Т. Г. Шевченко, и по отношению к требованиям науки, заставляющей своих представителей, в той или иной срок, подвести итоги всей деятельности крупных общественных единиц, опираясь в этих итогах не на случайно известные факты и не на субъективные впечатления, а на кропотливо собранные и критически проверенные материалы. В данном случае, мы имеем ввиду ту работу над произведениями покойного поэта, которая прежде всего должна выразиться в приготовлении издания всех их, издания, достойного такого почетного имени”⁷¹.

Далі Володимир Павлович наголошував, що це видання повинно відрізнятися “всеми достоинствами вполне научного труда, как-то: 1) текст произведений должен быть критически проверен и исследован по многим вариантам рукописей и печатных изданий разных годов; 2) каждое произведение должно быть обставлено всеми необходимыми библиографически, биографическими и историко-литературными справками и коммента-

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Науменко В. К вопросу о научном издании “Кобзаря” Т. Г. Шевченко // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI (январь–март). – С. 314–319.

⁷¹ Там само. – С. 314.

риями. Только при выполнении этого условия, можно рассчитывать на строго научную разработку и оценку деятельности, и – главное – на знание поэта; только при таком обстоятельном освещении отдельных произведений писателя можно составить и полную его биографию, которая в то же время будет служить характеристикой целого периода в общественной жизни. Насколько трудна подобная задача, – это другой вопрос; но в необходимости разрешения ее в данном случае не может быть никакого сомнения”⁷². Зауваження В. Науменка, навіть з погляду сьогодення, видаються цілком слушними.

Автор замітки з сумом відзначав, що навіть найпопулярніша збірка Шевченкових поезій “даже в минимальной доле не удовлетворяет научным требованиям. Не говорим уже об отсутствии комментариев к Кобзарю”⁷³. Тексти поетичних творів, на його думку, також потребують уточнення, оскільки досить часті факти “очевидной порчи авторского текста”⁷⁴. Він не мав наміру аналізувати всі помилки, зроблені під час видання поетичного спадку Тараса Григоровича. Його завданням було лише ще раз “показать, в какой мере настоятельна нужда в подготовке издания Кобзаря с критически проверенными текстами”⁷⁵. Для здійснення підготовки такого видання, на його думку, безумовно “необходимо знать всю сохранившуюся наличность рукописей – автографов, которые, насколько нам известно, имеются у разных лиц иногда в очень разнообразных вариантах. Это тот источник первой руки, который должен быть изучен в мелочах, так как главным образом благодаря ему мы можем установить основной текст каждого произведения и объяснить все существующие варианты. Кроме того, очень ценны в этом случае будут и все те рукописи не–автографы, которые переписывались современниками поэта с подлинных рукописей его самого или писались под его диктовку, а в существовании таких мы не сомневаемся. На последнем плане стоят все печатные издания, как русские, так и заграничные, кроме изданий первых (кончая изд. П. Симиренка, СПб. 1860 г.), т. к. многими из них руководил сам автор”⁷⁶.

Завершується стаття сподіванням, що в тридцять першу роковину смерті Тараса нарешті розпочнеться серйозне опрацювання наявних матеріалів Шевченкової спадщини, необхідних для його належної оцінки. Володимир Павлович надіявся, що особи, “имеющие кое-какие материалы и сведения по этому вопросу, не откажут в своем просвещенном содействии полезному делу и на первых порах хоть помогут привести в известность все то, чем может располагать будущий работник на этом поле”⁷⁷. Він у свою чергу

⁷² Там само. – С. 315.

⁷³ Там само. – С. 314–315.

⁷⁴ Там само. – С. 315.

⁷⁵ Там само. – С. 316.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само. – С. 319.

зобов'язувався повідомляти через журнал всю отриману інформацію про творчу спадщину поета.

Може видатися дещо дивним, але до появи львівського “Кобзаря” 1893 р. за редакцією Омеляна Огоновського усі попередні видання побачили світ без жодних коментарів. Ті незначні примітки, які є у львівському виданні 1867 р. та у празькому 1876 р., виступають швидше докором упорядникам, ніж роз'ясненнями для читачів. Очевидним є факт, що Шевченкові поезії, особливо заборонені цензурою, наповнені значною кількістю виразів, незрозумілих навіть пошевченківському поколінню, не говорячи вже про пізніші генерації шанувальників творчості Шевченка.

Від 60-х – 70-х років XIX ст. Західна Україна стає провідним центром для роз'єднаної імперіями національної культури і активно включається в процес наукового осмислення та систематизації спадщини найвеличнішого свого поета. Там публікуються (часто вперше) Шевченкові твори, які входять до шкільних читанок і хрестоматій, з'являються літературознавчі спроби їхнього аналізу.

Зростання національної свідомості у Галичині, – як цілком обґрунтовано доводить Ярослав Грицак, – відбувалося “під впливом українського руху на Наддніпрянській Україні і поширення поезій Тараса Шевченка”⁷⁸. На початку 1860-х рр. виник народовецький рух, який репрезентувала переважно молода українська інтелігенція. У 1862–1866 рр. за сприяння народовців у Львові виходили літературні часописи “Вечерниці”, “Мета”, “Нива”, “Руслан”. Нова генерація українського суспільного руху мала вплив у студентських організаціях – громадах, які виникали і діяли за зразком Київської громади. У 1868 р. у Львові зусиллями народовців було утворено товариство “Просвіта”, яке видавало популярні українські книжки, засновувало читальні й охоплювало своїми впливами широкі селянські маси. На чолі нової організації протягом 1877–1894 рр. стояв Омелян Огоновський.

Омелян Огоновський – визначний український педагог, літературний критик, історик і теоретик літератури, автор оригінальних поетичних, прозових та драматичних творів, активний громадський діяч – був однією з найбільш помітних постатей культурного й суспільного життя Галичини другої половини XIX ст.⁷⁹. Коли Ом. Огоновський як доцент-суплент, а пізніше професор Львівського університету виступив на поле наукової діяль-

⁷⁸ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації. – К., 1996. – С. 76.

⁷⁹ Див.: Брик І. Омелян Огоновський: У століття народин великого громадянина. – Львів, 1933; Качкан В. “Шлях до витиченої мети...” (сторінками писань Омеляна Огоновського) // Українське народознавство в іменах. – К., 1994. – С. 59–68; Макарушка О. Омелян Огоновський. Его жите и деятельность. – Львів, 1895. – 64 с.; Микитюк В. Великий Робітник. Штрихи до літературного портрета Ом. Огоновського // Дзвін. – Львів, 1997. – № 7. – С. 137–141; Чехович А. Омелян Огоновський як історик літератури. – Львів, 1937. – 22 с.

ності, Стара громада в Києві вже діяла “й національними ідеалами Т. Шевченка й Костомарова визначувала і шляхи своїх прямувань до самостійности й соборности українського народу. Таку ж певну програму своєї діяльности, як українського вченого і громадського діяча, мусів він визначити для себе”⁸⁰.

Леонід Білецький був переконаний, що Омелян Огоновський “зовсім певно діяв у суголос із Старою Громадою в Києві і, хоч незалежно від останньої (спочатку), але під впливом таких самих ідей виходив на ту саму дорогу сепаратизма і щирого народовця, що став виразно проти галицьких москвофілів, проти ворожої московської політики і не консолідувався з поляками”⁸¹.

Аналізуючи наукову діяльність та суспільні погляди українського вченого, Л. Білецький так сформулював його життєве кредо: “Огоновський, признавши, що «програма цілого народнього сторонництва – то моя програма», зовсім природньо не міг іти ні за «вшехпольськими» дивоглядами, ні за москвофільськими «об’єдинителями», ні за радикально-соціалістичними вимогами Павлика-Драгоманова, лівим відламом Української Старої Громади. Програма Огоновського була співзвучна і навіть залежна від правішого відламу Старої громади в Києві, очолюваного В. Антоновичем, П. Житецьким і іншими”⁸². Висновки знаного літературознавця про значний вплив ідей Київської громади загалом і Антоновича зокрема на вибір життєвої позиції львівського вченого видаються нам цілком обґрунтованими і переконливими.

Як професор Львівського університету Ом. Огоновський, відповідно до службових обов’язків лектора кафедри української словесності, з перших днів викладання в університеті розробляв курс про творчість Тараса Шевченка, був одним з перших галицьких шевченкознавців. Він опублікував низку шевченкознавчих статей, об’єднаних загальною назвою “Критично-естетичний погляд на поезії Тараса Шевченка”. Перша стаття присвячена посланню Т. Шевченка “До Основ’яненка” (Правда. – 1872. – С. 431–441); друга – “Послانیю” (“І мертвим, і живим...”) (Там само. – 1873. – С. 24–38); третя зветься “Важливі думки Шевченкові” (Там само. – С. 114–125); четверта має предметом розгляду “Неофіти” (Там само. – С. 166–172, 197–201, 227–232); п’ята – “Тополю” (Там само. – С. 456–464); шоста – “Гайдамаки” (Там само. – 1879. – С. 164–174, 219–229, 286–296, 351–357). На думку Л. Білецького, всі ці статті об’єднує “одна метода опрацювання: на початку подає Огоновський провідну думку до поезії, яку розбирає, причину й час написання. Потім передає зміст твору, визначаючи логічний зв’язок між окремими його частинами, щоб зробити його зрозумілим для читача. Тому автор пояснює назви, історичні моменти, суспільні відносини і філософічні міркування поета і подає естетичний розбір твору”⁸³.

⁸⁰ Білецький Л. Омелян Огоновський. – Вінніпег, 1950. – С. 16.

⁸¹ Там само. – С. 17.

⁸² Там само. – С. 14.

⁸³ Там само. – С. 32.

У “Руській читанці для нижчих клас гімназіяльних”, яку уклав Юліан Романчук 1879 р. у двох частинах, також знаходимо спроби наукової біографії Шевченка, придатні для шкільного навчання, а саме статті Огоновського “Шевченка Тараса дитячий вік”, “Шевченко маляр і поет”, “Шевченко на науці”. Всеукраїнське значення мала промова О. Огоновського на честь 25-х роковин смерті Т. Шевченка, виголошена в 1886 р. Її основною темою було те, чи виконали українці заповіт поета й ті обітниці, які дали українські патріоти під враженням смерті Кобзаря. Промовець привернув увагу до тих перешкод, які чинила російська й австрійська влада борцям, що змагаються за право свого народу, для якого творив поет. Л. Білецький, разом з іншими дослідниками творчості львівського професора, стверджував, що “промова зробила велике враження, коли Огоновський звернувся до молоді із закликом, щоб не забували заповітів Шевченка і щоб через дальших 25 літ той, хто буде промовляти, міг ствердити, що всі обітниці, зложені в день похорону поета, вже сповнені”⁸⁴.

Не вдаючись до детального аналізу шевченкознавчих досліджень галицького професора⁸⁵, варто наголосити, що знаний історик літератури зосередився не на художній формі чи естетичних якостях творів, а акцентував увагу переважно на сприйнятті, рецепції поетичної спадщини Шевченка, вазі його незвичайної особистості у пробудженні національного українського життя, на сумі понять та відчуттів, які вийшли з-під його пера і мають вирішальний вплив на загальний розвиток духовного життя нації. Шевченкові тексти для дослідника виступали засобом пізнання культури і психології народу, відповідно – й постаті самого поета. “Пізнавально-педагогічні функції історії літератури та якнайбільш скрупульозна і детальна філологічна фіксація фактичного матеріалу” – так формулює кредо Огоновського-шевенкознавця Володимир Микитюк⁸⁶. Названі шевченкознавчі дослідження згодом стануть основою лекційних курсів завідувача кафедри української словесності і будуть акумульовані у відповідних розділах “Історії літератури руської”⁸⁷.

У посмертній згадці про свого професора І. Франко залишив цікаві, хоча інколи суперечливі характеристики та оцінки діяльності Ом. Огоновського, які залишаються цікавими і нині. “Яко голова «Просвіти», – наголошував він, – має покійний, безперечно, величезні заслуги. Совісний і точний в сповнюванні своїх обов’язків, невтомимо робучий і в тім згляді справді феномен між русинами, скромний в товаристві, толерантний для всякої чужої думки, тактовний в поступуванні зарівно з вищими як і з нижчими, рішучий і сміливий, коли ходило о загальні інтереси, він високо поставив повагу «Просвіти»

⁸⁴ Там само. – С. 13.

⁸⁵ Див.: Там само. – С. 32–39.

⁸⁶ Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог. – Львів, 2000. – С. 49.

⁸⁷ Див.: *Огоновський Ом. Історія літератури руської: В 4 ч.* – Львів, 1887–1893.

на вні, запровадив лад і точність у внутрішній організації, не цурався ніякої праці чи то адміністративної чи літературної...”⁸⁸.

Аналізуючи “Історію літератури руської”, Каменяр оцінив її досить високо і назвав “ділом наскрізь патріотичним і національно-українським”⁸⁹. Характеру стосунків та взаємооцінок Омеляна Огоновського та Івана Франка, їх генезі та наслідкам для літературознавчої науки присвячено працю В. Микитюка, що вийшла першим випуском у серії “Франкознавчі студії”⁹⁰.

Підсумовуючи багаторічну наукову та просвітницьку діяльність професора Львівського університету, його колишній студент з певною часткою смутку констатував: “При покійнім Огоновським лишається все-таки заслуга старанного компілятора, впорядника і популяризатора всіх доступних звісток біо- і бібліографічних. Нового світла на весь хід розвою нашого духовного життя він не кинув; нашого знання головних течій того життя не поглибив; донеслості і ваги русько-українського письменства для сусідніх народів, в минувшині і будучині Слов’янщини він не показав. Звісно – се не його вина. Він робив, що міг, і можливо додати: зробив, що міг. А се трохи чи не найвища похвала, яку можна сказати над могилою чоловіка. Чи про многих-то з нас потомки будуть могти се сказати?”⁹¹. Образна, але разом з тим науково виважена презентація Огоновського, зроблена Франком, і сьогодні найточніше характеризує життєвий спадок галицького вченого. Слушною залишається також думка Іллі Кокорудза про те, що “вся громадська діяльність Огоновського носила характер соборницький, бо він почував себе діячем і патріотом не тільки австрійської Галичини, але й усього українського народу”⁹².

На думку Володимира Дорошенка, висловлену ним у 1939 р., “Огоновський перший зрозумів потребу коментованого видання Шевченкових творів і дав досить просторий коментар до «Кобзаря» – інші твори, що вийшли вже по його смерті, лишилися без приміток. Тож як гостро не оцінювали б ми редакторську працю Огоновського – історик літератури був із нього досить-таки примітивний та наївний, – проте сама думка коментувати «Кобзар» робить йому честь, хоч, може, виконання її й переходило його сили”⁹³.

Тож повернемося до передісторії видання “Кобзаря” за редакцією Омеляна Огоновського, щоб з’ясувати місце і роль Володимира Антоновича у реалізації цього проекту. У 1890 р. Товариство ім. Т. Шевченка та “Просвіта”

⁸⁸ Франко І. Я. Професор Омелян Огоновський // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 43. – С. 361–362.

⁸⁹ Там само. – С. 379.

⁹⁰ Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський ... – 188 с.

⁹¹ Франко І. Я. Професор Омелян Огоновський... – С. 381.

⁹² Див.: Кокорудз І. Професор др. Омелян Огоновський: Огляд его життя і наукової та літературної діяльності // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. 5. – С. 11.

⁹³ Дорошенко В. Примітки Володимира Антоновича до Шевченкового “Кобзаря” // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 436.

вирішили спільно великим накладом видати усі твори Т. Шевченка. Видання запланували у чотирьох томах, “на гарному папері”, з коментарями, з “популярним життєписом” і “поглядом” на літературну діяльність. Відповідальним за першу частину (романтичний період творчості до першої подорожі в Україну, до 1843 р. включно) був Омелян Огоновський; другу частину (доба Кирило-Мефодіївського товариства, до половини 1847 р.) готував Володимир Коцовський; третю частину – творчість Шевченка на засланні до 1857 р. – мав подати Іван Франко, а четверту – спадщину поета після заслання, псалми і драму “Назар Стодоля” – оформляв Олександр Барвінський⁹⁴.

Проте листування І. Франка та М. Драгоманова дає змогу дещо з іншого боку поглянути на питання видання у Галичині творів Тараса Григоровича та на витоки їх коментування. У листі від 26 квітня 1890 р. Іван Якович звернувся до Михайла Петровича “від комітету” з низкою запитань стосовно празького “Кобзаря”. Особливо його цікавила доля рукописних Шевченкових автографів та інших першоджерел. “Що сталося опісля з тими джерелами, – запитував він, – і куди би нам обертатися, щоб могли й собі ними покористуватися та згадити докладний їх опис?”⁹⁵. Далі Франко інформував про хід підготовчих робіт. “Тепер комісія стала на тім, що лагодимо матеріал для біографії й пояснення творів Шевченка, т. є. виписуємо з Шевченкових творів і споминів і праць про нього все, що може пригодитися для біографа. Чи та часть вийде путня, я дуже сумніваюся. Правдоподібно, комісія поручить зладити біографію Ш[евчен]ка Ом. Огоновському, а як він її зладить, се ми вже знаємо. Огоновський же настоює й на тому, щоб додана була критично-естетична оцінка творів, та я спротивився тому, бо й то знаю, як виглядає така оцінка під пером Ом. Огоновського. Натомість я стояв за тим, щоб до кожного важнішого твору чи то перед ним, чи при кінці тому додано було все, що ми знаємо про повстання сього твору, його сюжет і форму, а також пояснювання стрічаючихся в ньому імен власних і географічних. Справа ся здається, що до друкування Шевченкових творів в нашому виданні прийде дуже нешвидко, так що дуже велика шкода, що Ваш стереотипний «Кобзар» не вийде”⁹⁶.

Отже, І. Франко, як свідчить фрагмент цього листа, був одним з членів комісії НТШ, яка в результаті колективних зусиль прийшла до висновку про необхідність коментування Шевченкової спадщини. Втілення колективного рішення було доручено саме Ом. Огоновському, проте дискусія щодо характеру видання тривала далі. З листа І. Франка до М. Драгоманова від 30 травня 1890 р. дізнаємося, що “комітет відразу відкинув думку Огоновського додавати критично-естетичну оцінку до творів Шевченка, а тільки згодивсь

⁹⁴ *Микитюк В.* Іван Франко та Омелян Огоновський... – С. 62.

⁹⁵ *Франко І. Я.* Зібрання творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 239.

⁹⁶ Там само. – С. 239–240.

на те, щоб була біографія, бібліографія, і, мабуть, згодився також на те, щоб при важніших віршах або там, де є питання спорні щодо хронології, автентичності і т. ін., подати коротку речову дискусію спорного питання, а також об'яснення так званих *realia* (реалій (*латин.*). – *В. К.*) – географічних назв, імен, посвяти і т. ін., загалом, щоб праця комітету, крім критичного встановлення тексту, давала по можливості все потрібне до розуміння його генезису і його самого, не вдаючися в ніякий суд. Чи і на кільки се нам удається, я не знаю, та небагато маю надії вже хоч би для того, що у нас нема перших видань, по котрим би можна розпочати роботу, не кажучи вже про рукописі”⁹⁷.

Незважаючи на всі складнощі підготовки Шевченкового видання у Галичині, Ом. Огоновський розпочав роботу. Він звернувся по допомогу до киян, членів Київської громади. 26 квітня 1890 р. Франко інформував Драгоманова, що “кияни (Науменко і компанія) стрітили думку комплетного львівського видання «Кобзаря» дуже неприхильно, і з листа, писаного до Огон[овського] Н[ауменк]ом, можна вичитати таку суть, що лучче вам не братися до того діла, бо ви, галичани, все-таки зробите його погано, а оставте його нам. Я не стою на тім, що ми зробимо його добре, у нас й десятої часті тих помічних средств (рукописів, перших видань і т. і.), що у киян, та все-таки питання, чи кияни зроблять *in absehbarer Zeit* (протягом ближчого часу (*нім.*). – *В. К.*) і те, що зробимо, т. є. чи подадуть хоч голий текст усього «Кобзаря». Я в комісії подав голос за тим, щоб просити киян, котрі б могли й хотіли, бути нам помічними і взяти на себе критичне зредагува[ння]”⁹⁸.

Позиція окремих членів Громади не зупинила галицького професора. Він продовжував пошуки людей, здатних допомогти справі видання “Кобзаря”. 2 лютого 1892 р. Огоновський звертається, зокрема, до Павла Житецького. “Як Вам може звісно, – пише він, – товариство імені Шевченка заходиться около видання Шевченкового Кобзаря. Редакцією сего нового видання займаюсь я на засновку видання пражского: відтак ми не зробимо конкуренції тому критичному й повному виданню, яке споруджує Київська громада. В нашому виданню надрукуються деякі найпотрібніші замітки, а позаяк деякі місця і слова в Кобзарі нам в Галичині пояснити трудно, то-ж звертаюся до Вас з просьбою, щоб Ви зволили мені відповісти на оці питання”⁹⁹.

Далі перераховувалося 21 питання, на які галичани сподівалися одержати відповідь від П. Житецького. Закінчувався лист припискою: “На ці питання зможете або Ви самі відповісти, або запитавшись проф. Антоновича”¹⁰⁰. Останній, як бачимо, був для Огоновського постаттю авторитетною.

В архіві Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові Володимир Дорошенко виявив: один лист В. Антоновича до Ом. Огоновського, датована-

⁹⁷ Там само. – С. 253.

⁹⁸ Там само. – С. 240.

⁹⁹ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 63771. – Арк. 1.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 1зв.

ний 27 травня 1892 р., та два недатовані фрагменти листів (позначені цифрами 2 і 3). Ці кореспонденції, – переконаний їхній перший публікатор В. Дорошенко (із ним у цьому важко не погодитись), мають безперечний інтерес “до історії взаємин розірваних чужими кордонами частин української землі і як знадібок до історії видання Шевченкового Кобзаря 1893 р. Цікаві вони й для характеристики самого Огоновського, як ученого взагалі і як Шевченкознавця зокрема, підкреслюючи ще більше його наукову безпорадність, так немилосердно колись висміяну Драгомановим”¹⁰¹.

У першому опублікованому В. Дорошенком листі, датованому 27 травня 1892 р., знаходимо відповіді В. Антоновича на питання, які виникли у Ом. Огоновського під час коментування “Кобзаря”. Володимир Боніфатійович роз’яснює, що “будинок, з котрого у Вільні зроблено лазарет, се есть будинок бувшого виленского университету”¹⁰². Далі він пояснює, хто такий Іван Підкова та компанійці, зазначає, що “Іржавець це маленька річка коло Києва”¹⁰³, а “Преварка – найбільше північне передмістя Києва”¹⁰⁴.

Після одержання письмових роз’яснень з Києва Огоновський 29 грудня 1892 р. повідомляє Антоновича: “При сій нагоді позволяю собі оповістити Вас, що друкване тексту Шевченкового Кобзаря невдовзі скінчиться. Відтак надрукую життєпис Тараса і в кінці подам найважливіші примітки. Ви ж в[ельми] п[оважний] пане професоре, зволіли подати мені вже двічі деякі пояснення таких слів, що їх значіння я не знав”¹⁰⁵.

У цьому листі варто звернути увагу на зізнання “зволіли подати мені вже двічі деякі пояснення таких слів, що їх значіння я не знав”. Отже, на кінець грудня 1892 р. Огоновський отримав від Антоновича два повідомлення з коментуванням незрозумілих, не лише для галичан, місць “Кобзаря”. Тому, користуючись принагідною можливістю, львівський професор знову насмілився потурбувати колегу проханням роз’яснити нові питання, що виникли у ході коментування Шевченкових творів.

Але де ці два повідомлення, одержані Огоновським? Чи можуть ними бути листи, опубліковані В. Дорошенком? Цілком можливо, що це міг бути перший (датований) лист та третій (недатований) фрагмент листа Антоновича до Огоновського. В. Дорошенко, готуючи публікацію, очевидно, помилився, поставивши недатовані фрагменти листів у неправильній послідовності.

Проте повернемося до вищеозначеного листа Огоновського Антоновичу від грудня 1892 р. Професор львівського університету просить прокоментувати 14 позицій. Запитання стосувалися: княгині Репніної, часу, “коли жив Гамалія”, та походу Івана Підкови на Царгород, дати смерті Залізняка, роз’яснення назв, понять та термінів (“Слободзея”, “ватага”, “Кирик п’я-

¹⁰¹ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – С. 438.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 47083. – Арк. 1.

ний”, “кобила”), місцезнаходження Мотронинського монастиря та “чому Титарівна зветься Немирівною?”¹⁰⁶.

Огоновський одержав ґрунтовні роз’яснення щодо 13 з 14 сформульованих ним запитань. Їх можна віднайти в зазначеній черговості у другому опублікованому Дорошенком листі Антоновича¹⁰⁷. Але ж цей лист містить 41 пункт роз’яснень. 28 додаткових питань з’явилися, вочевидь, як наслідок нових прохань Огоновського, які Антонович виконав одночасно і оформив одним посланням.

У третьому (з опублікованих В. Дорошенком) листі Антоновича з примітками до “Кобзаря” коментуються питання, що виникли в Огоновського під час підготовки до публікації поеми “Гайдамаки”. Стисло, але всебічно ним проаналізовано ситуацію навколо подій Коліївщини 1786 р. У науковому відношенні це є найзмістовніша частина приміток. Київський професор пояснив причини виникнення Барської конференції, розглянув сюжет, пов’язаний зі смертю титаря, вказав на деякі дрібні фактографічні помилки автора поеми щодо висвітлення перебігу історичних подій Гайдамаччини та особистого життя Гонти й Залізняка¹⁰⁸.

Ми не ставимо завдання спеціально акцентувати увагу на детальному аналізі коментарів Антоновича. Вони беззаперечно свідчать, що саме Володимир Боніфатійович виступав у ролі найавторитетнішого й найкомпетентнішого київського наукового консультанта редактора львівського видання “Кобзаря” 1893 р. Про це свідчить його листування з Ом. Огоновським, вперше оприлюднене В. Дорошенком¹⁰⁹.

У березні 1893 р. Огоновський вкотре листовно дякував київському історичному: “...За Ваші многоцінні примітки до «Кобзаря» заявляю Вам велике спасибі. Деякі з них, [наприклад], про Борців, про Нечоса, про кобилу... суть для нас, Галичан, справжніми перлами”¹¹⁰. У листі Ом. Огоновського йдеться про коментарі, подані В. Антоновичем. Для розуміння суті приміток наведемо їх повністю. “10) Борці. Був звичай на Україні в XVIII і початку XIX в., шчо на праздники Різдвяни, на мясницю, а также під час весілля, парубкі переодягались звірями або татарами и в такому маскараді шли гуляти у сусіднє село; прийшовши гуляти починали з того, шчо визивали місцевих парубків боротися – ці маскіровані парубки и називались «борці». 5) Нечос це есть кн. Потемкин. Шукаючи популярности він записався в реєстрі Запорожського війська. Запорожці по своему звичаю давати прозвища назвали його «Нечоса» думаючи, шчо перука в якій ходив Потемкін – се

¹⁰⁶ Там само. – Арк. 1–1зв.

¹⁰⁷ Див.: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – С. 438–441.

¹⁰⁸ Примітки див.: Там само. – С. 441–442.

¹⁰⁹ *Дорошенко В.* Примітки Володимира Антоновича до Шевченкового “Кобзаря” // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1939. – Т. 2. – С. 99–108.

¹¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 47084. – Арк. 2зв.

його нечесане волосся. 11) Кобила. – До недавнього часу (до Александра II) в Росії за криминальні справи карали кнутом; під час езекуції привязували пацієнта до колоди, що називалась «кобыла»¹¹¹.

Подяка Антоновичу висловлювалася Огоновським також у передмові до першого тому “Кобзаря”. Там, зокрема, зазначається, що деякі примітки історичного змісту “зволив мені подати В[исоко] П[оважний] Володимир Антонович, професор Київського університету”¹¹². Зауважимо при цьому, що Володимир Боніфатійович став єдиним серед кореспондентів редактора “Кобзаря”, подяка якому була оприлюднена на сторінках вступної частини книги. Галицький учений, зазначивши загалом про допомогу Антоновича, не вказав, які саме примітки та роз’яснення належать київському професору. На щастя, авторство Антоновича можна з’ясувати через зіставлення інформації його листів, написаних у відповідь на запити Ом. Огоновського впродовж 1892 р., з коментарями, що подаються в кінці кожної частини “Кобзаря”. В. Дорошенко, публікуючи листи В. Антоновича до львівського колеги, також курсивом у дужках позначив теми і відповідні сторінки “Кобзаря” за ред. О. Огоновського, де використано відповідну примітку київського професора. Коментуючи поему “Чернець”, львівський професор послався також на статтю В. Антоновича “Про твори Шевченка гісторичного змісту”, що друкувалася у “Правді” 1889 р.¹¹³.

Отже, “Кобзар” за редакцією Ом. Огоновського вийшов у світ протягом 1892–1893 рр. у двох томах. Відкривав його “вступ” професора про життя і літературну діяльність Шевченка, а в кінці другого тому були подані “замітки” до матеріалу всього зібрання. Кожний том складався з двох відділів, що представляли відповідний етап творчості, тобто бачимо спробу певної періодизації: “напряв романтично-національний”, “політично-національний”, “суспільно-національний”, “реалістичний”. Структура видання, на думку В. Микитюка, являє собою “своєрідний компроміс між школами: класичною (філологічною, формально-естетичною) та історичною, яку представляли Іван Франко та Михайло Драгоманов. Обидва прямо чи опосередковано брали участь у систематизації і комплектації Шевченкової поезії, а критикою фактологічних помилок стимулювали дослідницький процес”¹¹⁴.

Детальне змалювання перипетій навколо реалізації цього видання знаходимо у публікаціях Івана Франка 1891 р., коли в журналі “Народ” (число 9. – С. 160) з’явилась замітка “В справі нового видання Шевченка”, а в газеті “Kurjer Lwowski” – “Utwory poetyczne Szewczenki” (“Поетичні твори Шевченка”). Цікавим є факт спроби зробити це видання фактично підцензурним, проти чого категорично заперечив Франко. Були намагання вивести

¹¹¹ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – С. 439.

¹¹² Кобзарь Тараса Шевченка. – Львів, 1893. – Ч. 1. – С. СХVI.

¹¹³ Там само. – Ч. II. – С. 390.

¹¹⁴ Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський... – С. 60.

Франка із проекту, монополізувати цю справу в рамках одного ідеологічного напрямку. Прикметно, що саме Омелян Огоновський зумів перебороти вузькопартійні амбіції свого оточення, про що його колега й опонент пише так: “Замічу ще, що проф. Ом. Огоновський перший рішуче спротивився думці розв’язання шевченківського комітету і прийняв над ним дальший провід і що комітет розділив між себе роботу над виданням Шевченка, котре ще сього року, надіємося, буде в руках читаючої громади”¹¹⁵.

Наклад нового коментованого львівського видання “Кобзаря” розкупили майже миттєво, воно швидко стало справжнім раритетом, хоча було неоднозначно зустрінuto літературною критикою. Найгостріше з приводу його появи висловився М. Драгоманов. Він образливо назвав редактора “греко-католицьким попом”, який “підлежний церковній дисципліні” і через те не повинен був взагалі “братись за видання «Кобзаря»”¹¹⁶. Найсуттєвішим звинуваченням на адресу львівського науковця з боку Михайла Петровича прозвучала теза “Найгірше наплутав д. Огоновський як коментатор ідей Шевченка”¹¹⁷.

Варто також підкреслити, що найменше зауважень такого прискіпливого та емоційного критика, як Михайло Петрович, адресувалося до коментарів Огоновського, написаних за інформацією Антоновича. “З закидів Драгоманова, – на думку знаного шевченкознавця, – тільки два міг Огоновський скинути з себе на Антоновича і то якраз менше важні, як-от заввагу, чому називає Шевченко митрополита петербурзького Григорія «юпкоборцем» або причіпку з приводу «п’яного Кирика»”¹¹⁸.

Отже, В. Дорошенко назвав “причіпкою” зауваження М. Драгоманова з приводу “п’яного Кирика”. Спробуємо з’ясувати правомірність такого твердження. Відомо, що Антонович, відповідаючи на запит Огоновського, повідомив: “Кирик п’яний – як здається вираження взято в народній легенді про п’яного Кирика, которого одурив піп, до попа-ж за кару за це приросла цапова шкура”¹¹⁹. Володимир Боніфатійович не був цілком переконаний у правильності свого зауваження, тому лише припускав, а не стверджував.

М. Драгоманов серед інших неточностей коментування вказав і на цю. Для з’ясування його аргументації надамо слово самому Михайлу Петровичу. “Подібну ж неточність, – пише він, – показав д. Огоновський і в примітці до слов у «Марині» (II, 157), як Кирик п’яний. «Мабуть, – каже д. Огоновський, – взяв поет це вираження з народної легенди про п’яного Кирика,

¹¹⁵ Франко І. Я. В справі нового видання Шевченка // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 43. – С. 357.

¹¹⁶ Драгоманов М. П. Т. Шевченко в чужій хаті його імені. [Рец. на: Кобзарь Тараса Шевченка. – Львів, 1893] // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – Т. 2. – С. 411.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т. 2. – С. 437.

¹¹⁹ Там само. – С. 439.

котрого дурив піп». Протестуємо за «бідного Кирика», котрого даремне скривдив д. Огоновський, бо він у звісній вірші про нього, напечатаній в «Записках о Южной Руси» Куліша (II, 83–95), нігде п'яним не званий. Правда, піп на сповіді докоря йому: «Ти все п'єш та гуляєш», так це попівська *façon de parler* (манера висловлюватися (*фр.*) – *В. К.*), щоб виманити в Кирика гроші, і в усій легенді Кирик нігде п'яним не виведений. В прозаїчному, чисто народному варіанті (Чубинский, Труды, II, 105–106) і того попівського докору нема, і Кирик показаний так, що може взяти патент на тверезість”¹²⁰.

Критик, як свідчить текст, досить гостро і навіть зло вказав на певні неточності коментування у виданні “Кобзаря” за редакцією Ом. Огоновського, але сам правильного варіанта не запропонував. Саме тому слід погодитися з тезою В. Дорошенка, який назвав конкретне зауваження з приводу “п'яного Кирика” причіпкою.

Слідом за своїм ідейним учителем, і не без його впливу, хоча і дещо пізніше, Іван Франко також висловився з приводу роботи львівського професора над “Кобзарем”. Він писав після смерті останнього; “Видання Шевченка, доконане покійним Огоновським, обговорене було вже д. Драгомановим в «Народі», і для того я ogranicуся при його обговоренні кількома словами. Нема ніякого сумніву, що се видання має свою ціну особливо для Галичини, де від часу неповного і надто вже безграмотного Сушкевичівського видання не було повного видання Шевченка, а було много пообкусуваних та кастрованих *ad usum delphini* (для вузьких потреб (*латин.*) – *В. К.*) видань часткових”¹²¹.

Намагаючись зберігати об'єктивність і неупередженість в оцінках, він вів далі: “Та все-таки при всій старанності покійного професора видання се вийшло далеко не тим, що розуміється в Європі під виданням критичним. Що се в Галичині прямо неможливо, се ми бачили згори, та надіялися, що нове видання вийде бодай ліпше від празького. Тим часом нині можна сміло сказати, що празьке видання супроти львівського не зробилося лишнім. Видавець зовсім лишив набоці варіанти Шевченкового тексту. Його видання багате помилками щодо поділу віршів, навіть щодо читання самого тексту, не говорячи вже про те, що в його виданні знаходяться опять благополучно ті самі твори, очевидно, не Шевченкові, що були в празькім виданні”¹²². Оцінки М. Драгоманова і І. Франка шевченкознавчого доробку О. Огоновського переконують у тому, що ні перший, ні другий не хотіли розуміти реалій і тих складних умов, у яких довелося працювати львівському професору. Самі ж вони на той час у шевченкознавстві мали далеко скромніші здобутки, ніж він. Чомусь критики Огоновського не хотіли помічати того факту, що він використав увесь доступний йому опублікований та рукописний матеріал.

¹²⁰ Драгоманов М. П. Т. Шевченко в чужій хаті його імені. – С. 410–411.

¹²¹ Франко І. Я. Професор Омелян Огоновський... – С. 373.

¹²² Там само. – С. 373–374.

Але були й інші, відмінні від попередніх, оцінки роботи одного з перших західноукраїнських шевченкознавців. 11 травня 1893 р. відбулися перші загальні збори Наукового (та десяті від заснування) товариства ім. Т. Шевченка. Серед здобутків товариства О. Барвінський назвав видання “Кобзаря” у двох томах, яке вийшло “накладом товариства..., котрого редакцією перевів вельми уміло і старанно Вп. Др. Ом. Огоновський, за що виділ складає ему на сім місці прилюдну подяку”¹²³.

І. Кокорудз також цілком позитивно оцінював зусилля О. Огоновського з видання Шевченкового “Кобзаря”. Він вважав, що “не менше важною працею єсть перше сего рода критичне цілковите виданє Кобзаря Шевченкового з вступом про жите і літературну діяльність поета і з досить просторим коментарем. Найважнішою частию єсть сам текст, котрий є зовсім повний і поправний, зладжений на підставі порівняння різних видань, а іменно пражського і женецького хоть автор варіантів не подав. В вступі вихіснував автор всі письма, що дотикають жита і письм Шевченка, не поминаючи і найменшої дрібниці. В коментарі подав потрібні язикові, речеві і літературно-історичні пояснення так оригінальні, як і такі, котрі лише міг зібрати у попередніх критиків та видавців, філологів та істориків своїх і чужих”¹²⁴.

Слід відзначити, що, незважаючи на різку критику М. Драгомановим¹²⁵ та іншими Шевченкового “Кобзаря” за редакцією Ом. Огоновського, його коментарі широко використовувалися у пізніших виданнях. Означене коментування, попри його недосконалість, не лише допомогло широкому загалу читачів глибше зрозуміти поезію Шевченка, але й стимулювало подальші наукові пошуки. Заради справедливості потрібно також зазначити, що сам коментатор видання в одному з листів до П. Житецького ще у квітні 1893 р. зізнався: “Моє видання є доволі консервативне, бо годі було у нас роздобути дечого нового”¹²⁶.

Він також відповів на критику М. Драгоманова в “Історії літератури руської”¹²⁷. На відміну від свого опонента, Огоновський поведився коректно, за допомогою фактів спростовуючи інколи зовсім безпідставні звинувачення Михайла Петровича. “Про критику Драгоманова, – писав він, – можна лише се сказати, що она є безпощадна й несправедлива”¹²⁸. Розвиваючи цю думку, професор справедливо підмітив: “В загале «неуком» уважає Драгоманов всякого, хто не проявляє думок космополитичних. Але-ж таких мудрещев можна набути в кількох місяцях; – тому-то й не один народовець,

¹²³ Справозданне про діяльність і розвиток наукового Товариства імени Шевченка // ЗНТШ. – 1893. – Т. 2. – С. 180.

¹²⁴ Кокорудз І. Професор др. Омелян Огоновський... – С. 27–28.

¹²⁵ Див.: Драгоманов М. П. Шевченко в чужій хаті його імені. – С. 404–415.

¹²⁶ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 48690. – Арк. 1.

¹²⁷ Детальніше див.: Огоновський Ом. Історія літератури рускої. – Львов, 1894. – Ч. IV. – С. 286–297.

¹²⁸ Там само. – С. 294.

хоча познав суть сих мудрощев, не кидає ся ґрунту, на котром є можливый «поступ политичный, соціальный и культурный». Тым же ґрунтом є національність, котру народовце – Украинце вважають не формою, а самым еством водродження суспольно-національного»¹²⁹. Гідна відповідь освіченої людини.

Після виходу “Кобзаря” за редакцією Ом. Огоновського Антонович і надалі опікувався виданням творів Шевченка. Значний інтерес у цьому зв’язку становить зокрема “Кобзар”, видрукуваний на гектографі студентами Київського університету в 1899 р. Як відомо, з 1840 до 1867 рр. в Росії було здійснено лише 5 видань “Кобзаря” з поезіями, старанно “відібраними” царською цензурою. Закордонні видання того часу також мали чимало недоліків: були неповними або з тенденційно підібраним змістом. Лише 1876 р. в Празі, як зазначалося вище, вперше був виданий найповніший “Кобзар”, другий том якого містив твори Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії. Незначний тираж другого тому (всього тисяча примірників) обмежив його поширення. І тоді група студентів, близьких до професора В. Б. Антоновича, як стверджує відомий книгознавець Юрій Меженко, здійснила публікацію “Кобзаря” за другим томом празького видання. Містив він найреволюційніші твори поета. Тираж його був, проте, всего 100 примірників¹³⁰, з яких зберігся лише один – у шевченкіані Ю. О. Меженка.

Ця книжечка мала 184 сторінки, розміром 18×11,3 см. Папір книжки звичайний, другий сорт, “писчого” старого формату, – складений вчетверо. Примірник Меженка, на його думку, очевидно, колись був оправлений і до нього зроблено спереду і ззаду форзаци з такого ж паперу. Ні передмови, ні змісту книжка не має. Чому на титульній сторінці написано “видання друге”, – не встановлено, мабуть, і справді було ще й перше видання. Напис “Том II”, на переконання Юрія Олексійовича, є фікція, бо першого тому не було. Можна вважати, що то є лише вказівка на зв’язок з другим томом празького “Кобзаря”. Вся книга написана однією рукою звичайними гектографічними чорнилами. Помилочок дуже мало. Продавався цей “Кобзар” по 1 рублю. Останні 10 сторінок заповнені вставками до “Кобзаря” 1894 р. Як відомо, тоді вийшло два видання, однакові щодо тексту, але різні за ціною: 1 руб. 50 коп. і 35 коп. Гектографічне видання, що було власністю Ю. Меженка, відсилає до дешевшого, оскільки, очевидно, його видавці орієнтувалися на незаможного покупця¹³¹.

Можна припустити, що не без участі та впливу Антоновича почав працювати над підготовкою “Кобзаря” у власній редакції і Василь Доманицький¹³²,

¹²⁹ Там само. – С. 294–295.

¹³⁰ Юрій Олексійович Меженко (1892–1969). Матеріали до біографії. – К., 1994. – С. 32.

¹³¹ Детальніше див.: *Меженко Ю.* Невідоме підпільне видання “Кобзаря” Т. Г. Шевченка // Літературна критика. – 1939. – № 5. – С. 114–117.

¹³² Про нього див.: Чистому сердцем. Пам’яті Василя Доманицького: бібліографія, спомини, похорон / Упор. С. Єфремов. – К., 1912. – 146 с.

що називав Володимира Боніфатійовича своїм учителем і це визнання виніс у заголовок присвяченої йому праці¹³³.

Сергій Єфремов у спогадах “Чистеє серце”, згадуючи про першу зустріч з В. Доманицьким з метою видання українських книжок, між іншим зазначав, що зустріч призначена була “на квартирі у Доманицького, що жив у будинку проф. Антоновича”¹³⁴. Бібліотека Антоновича, як стверджував О. Білоусенко, була серед тих книгозбірень, що стали для Доманицького “тим невичерпним джерелом, звідки він переливав у свою жадібну душу багаті скарби знання”¹³⁵.

Олександр Лотоцький називав Василя Доманицького одним “з найбільш улюблених учнів В. Б. Антоновича”, що “пильно студіював історію та археологію під його проводом та заявив себе після поважними науковими працями на полі сих дисциплін”¹³⁶. Під керівництвом професора він брав участь в археологічних розкопках.

Василь також відвідував Шевченкові вечори в оселі свого учителя, про що залишив свідчення¹³⁷. На таких зібраннях найчастіше обговорювалися і уточнювалися дії Старої громади з належного вшанування пам’яті Кобзаря, видання його творів та визначалися виконавці. Саме “з поручення громади”, – як небезпідставно вважав І. Франко, – він узявся за підготовку повного критичного видання творів Тараса Григоровича. Громада “отворила йому приватні архіви та музеї і уможливила доконання важливого діла”¹³⁸.

Софія Русова, яка на той час разом з чоловіком перебувала у столиці імперії, згодом згадувала про діяльність Петербурзької української громади та Добровільного видавничого товариства. Вона називала це видання сміливим виступом українства. “Редагування, – доручили (саме доручили. – В. К.), – пише вона, – молодому, дуже симпатичному вченому В. Доманицькому. Але найголовніша й найтяжча праця – було добитись у адміністрації дозволу на «повне» видання. Майже кожний вірш із так званих «нецензурних» творів Шевченка доводилося виривати у начальства добре обміркованою дипломатичною впертістю, і ця праця найбільше належала Петрові Януаровичеві Стебницькому”¹³⁹. Отже, С. Русова як сучасник і свідок підготовки нового видання “Кобзаря” також була переконана, що В. Доманицький працював за дорученням Громади. Але це доручення, на її думку, він отримав від Петербурзької громади.

¹³³ Див.: *Доманицький В.* Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності. Присвячує учителеві своєму учень // *Нова громада.* – 1906. – № 9. – С. 27–46.

¹³⁴ *Єфремов С.* Чистеє серце // *Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького...* – С. 19.

¹³⁵ Там само. – С. 34.

¹³⁶ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Т. 2. – С. 216.

¹³⁷ Див.: *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович.* – К., 1997. – Т. 1. – С. 70.

¹³⁸ *Франко І.* Шевченкознавчі студії. – С. 373–374.

¹³⁹ *Русова С.* Мої спомини. – С. 113.

В. Доманицький, за редакцією якого вийшло перше повне видання “Кобзаря” Тараса Шевченка в Російській імперії, серйозно підійшов до роботи, звіривши всі тексти з автографами і першопублікаціями. Результатом цієї копіткої дослідницької та редакторської праці стала опублікована згодом монографія¹⁴⁰. “На моїх очах, – згадував потому Федір Матушевський, – пройшла [...] значна частина найбільшої роботи, яку зробив покійний Василь на своєму недовгому віку, – це виготовлення тексту першого повного «Кобзаря». Я вже й не кажу про ту страшну силу часу й здоровля, що витратив покійний за цією роботою. То була звичайнісінька річ, що Василь по 12–14 годин на день сидів коло столу, порівнюючи, вивіряючи та встановлюючи попсований текст «Кобзаря». Свою роботу він так робив залюбки й побожно, що дивишся було на його й дивиєшся. Як по дитячому він, було, радів, коли об’явиться новий твір Шевченка, або хоч автограф новий відомого твору, або коли йому пощастить встановити текст у такому місці, де давно й інстинктивно почувалося, що через недбальство видавців щось попсовано. І як таки знову по дитячому було обурюється й гнівається Василь на всіх попередніх видавців та редакторів «Кобзаря» за ті вмисні й невмисні помилки та хиби, що вони за півстоліття поробили в «Кобзарі!»”¹⁴¹.

Подвижницьку працю шевченкознавця належним чином оцінили вже сучасники. Іван Франко, зокрема, з захопленням та повагою писав: “Праця В. Доманицького видобула на світ значну масу невідомого досі рукописного матеріалу, використала в значній мірі друкований матеріал і дала нам можливість пізнати Шевченка такого, яким він був, з ясною, та вічно неспокійною і невичерпано творчою душею. Щодо самого виконання задачі, то В. Доманицький ужив найкращого методу, обробляючи кожний твір відповідно до хронологічної канви його написання, передивляючи його видання і нотуючи їх відміни і навіть дрібні помилки”¹⁴².

І нині листування В. Доманицького у справі редагування “Кобзаря” та інших творів Т. Шевченка, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ НАН України¹⁴³, залишається мало дослідженим. На цей факт понад десятиліття тому вказував В. Качкан у своїй статті про Василя Михайловича¹⁴⁴. Тема взаємин учителя і учня – Антоновича і Доманицького також потребує додаткового вивчення, і тільки тоді можна буде встановити справжню роль київського професора у становленні Доманицького як шевченкознавця.

¹⁴⁰ Доманицький В. Критичний розслідування над текстом “Кобзаря”. – К., 1907. – 365 с.

¹⁴¹ Чистому сердцем. Пам’яті Василя Доманицького... – С. 59–60.

¹⁴² Франко І. Шевченкознавчі студії. – С. 374.

¹⁴³ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 3689–36929, 42490–42492, 45385, 52099–52133, 61986, 62198, 62204.

¹⁴⁴ Див.: Качкан В. Доманицький В. М. // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1996. – Вип. III. – С. 113–117.

Виявлені і систематизовані у цій статті матеріали про причетність Володимира Антоновича до видання поезій Шевченка дають підстави вважати його одним з безпосередніх організаторів друку заборонених у межах Російської імперії творів Кобзаря. Найповніше роль натхненника публікації Тарасової спадщини простежується на прикладі видання празького “Кобзаря”. Інші легальні та нелегальні видавничі проекти також здійснювалися за його прямої чи опосередкованої участі. Він допомагав Ом. Огоновському коментувати львівське видання “Кобзаря” 1893 р. Крім того, був серед тих, хто ініціював роботу В. Доманицького над підготовкою до друку офіційно дозволеного владою “Кобзаря”, що стало важливою подією у громадському житті України початку ХХ ст.

Віктор Короткий (Київ). **Участь Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка.**

Статтю присвячено дослідженню участі видатного українського вченого і громадського діяча Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка. Матеріали публікації дають підстави вважати Володимира Боніфатійовича одним з безпосередніх організаторів друку творів Кобзаря, у тому числі заборонених у межах Російської імперії.

Ключові слова: поезії Т. Шевченка, “Кобзар”, національно-визвольний рух, Україна.

Віктор Короткий (Київ). **Участие Владимира Антоновича в издании поэтических произведений Тараса Шевченко.**

Статья посвящена изучению участия выдающегося украинского ученого и общественного деятеля Владимира Антоновича в издании поэтических произведений Тараса Шевченко. Материалы публикации дают основание считать Владимира Бонифатьевича одним из непосредственных организаторов опубликования произведений Кобзаря, в том числе запрещенных в пределах Российской империи.

Ключевые слова: стихотворения Т. Шевченко, “Кобзарь”, национально-освободительное движение, Украина.

Victor Korotky (Kyiv). **The Activity of Volodymyr Antonovych in the Publishing of the Poetic Works of Taras Shevchenko.**

The article studies the contribution of a prominent Ukrainian scholar and civil activist, Volodymyr Antonovych, to the publication of Taras Shevchenko's poetic works. Findings of the article allow the author to conclude that Antonovych was probably one of the most direct organizers of the publishing of the works of Kobzar, including his officially prohibited texts.

Key words: poems of Taras Shevchenko, “Kobzar”, national-liberated movement, Ukraine.

Михайло КОВАЛЬЧУК (*Kuiv*)

ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ ТА ОПЕРАЦІЇ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 РОКУ

Протигетьманське повстання в Україні восени 1918 р. не лише поклато край існуванню режиму П. Скоропадського, а й започаткувало новий етап збройної боротьби, що точилася на терені країни. Проголосивши відновлення Української Народної Республіки, повстанська Директорія не спромоглася по-справжньому утвердити свою владу в країні. Військовий десант держав Антанти зайняв чорноморське узбережжя України в районі Одеси, Миколаєва, Херсона. Війська більшовицької Росії без оголошення війни вторглися в Україну і поступово займали Лівобережжя, відтісняючи українські частини на захід. Крім того, з південного сходу просування вглиб України розпочали війська білогвардійської Добровольчої армії під командою генерала А. Денікіна. Залишення України австро-німецькими військами наприкінці 1918 р. відкрило перед білогвардійцями можливість окупації цієї країни, державну самостійність якої вони ніколи не визнавали.

Військові операції білогвардійських військ генерала А. Денікіна в Україні не були об'єктом спеціального історичного дослідження. У переважній більшості радянських історичних праць, присвячених боротьбі Червоної армії з військами Денікіна, події на українському театрі військових дій розглянуто надзвичайно фрагментарно¹. Сучасні російські дослідники білого руху досить схематично і поверхово описують цю сторінку в історії громадянської війни², а їхні українські колеги взагалі оминають її своєю увагою³.

¹ Див.: *Какурин Н.* Стратегический очерк гражданской войны. – М.; Л., 1926. – 162 с.; *Ейдман Р., Какурин М.* Громадянська війна на Україні. – Харків, 1928. – 72 с.; *Есоров А.* Разгром Деникина 1919. – М., 1931. – 232 с.; *Кондрашев И.* Очерки истории СССР. Советская страна в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918–1920 гг.). – М., 1960. – 328 с.; *Краткая история гражданской войны в СССР /* Под ред. Г. Алахвердова, Н. Кузьмина, М. Рыбакова и др. – М., 1960. – 432 с.; та ін.

² *Устинкин С.* Трагедия белой гвардии. – Нижний Новгород, 1995. – 408 с.; *Слободин В.* Белое движение в годы гражданской войны в России (1917–1922 гг.). – М., 1996. – 80 с.; *Ципкин Ю.* Белое движение в России и его крах (1917–1922 гг.). – Хабаровск, 2000. – 120 с.; *Трухан Г.* Антибольшевистские правительства России. – М., 2000. – 256 с.; *Шамбаров В.* Белогвардейщина. – М., 2002. – 640 с.; та ін.

³ Див.: *Українська революція і державність (1917–1920 рр.) /* Під ред. Т. Бевз, Д. Веденєєва, І. Гошуляка та ін. – К., 1998. – 247 с.; *Рубльов О., Реснт О.* Українські

Очевидно, причини такої нерозробленості теми полягають у складному переплетінні чинників, що впливали на боротьбу більшовицьких і білогвардійських військ в Україні в 1919 р. Передусім, визначальний вплив на перебіг військових операцій справляв повстансько-партизанський рух, що розгорнувся на українських землях після повалення гетьманського режиму. Як білі, так і червоні були змушені відволікати значні сили на боротьбу з повстанцями, ослаблюючи таким чином війська, задіяні ними один проти одного. Виходячи з цього, ми спробували розглянути боротьбу білогвардійських військ з Червоною армією на українських землях у першій половині 1919 р. саме в контексті впливу, який справляв на перебіг військових дій повстансько-партизанський рух, що розгортався у цьому регіоні. На нашу думку, такий підхід не лише дозволить реконструювати маловідомі сторінки історії доби 1917–1921 рр. в Україні, а й дасть змогу визначити роль повстанства у збройній боротьбі, що точилася в той час на українських землях.

Основою джерельної бази нашого дослідження стали документи білогвардійського та більшовицького командування, виявлені в архівах Росії, України і США. Передусім, це директиви й накази вищого військового командування, оперативні розпорядження, доповіді командирів, донесення представників органів державної влади про становище на місцях тощо. Крім цього, нами було також використано спогади учасників тих подій, що містять чимало інформації про обставини збройної боротьби, яка точилася на українських землях в 1919 р.

Загроза вторгнення більшовиків до Лівобережної України наприкінці 1918 р. змусила генерала А. Денікіна прискорити перекидання військ до Донецького кам'яновугільного басейну, щоб не допустити захоплення цього регіону червоними. 14 листопада 1918 р. один з офіцерів 3-ї білогвардійської дивізії записав до свого щоденника: “Подейкують, що наша дивізія перейде до України. Ходять чутки про те, що генерал Денікін вже видає деякі накази на Україні і туди вислано цілу комісію від Добровольчої армії з метою взяти на облік і з'ясувати кількість військового майна, амуніції, гармат і коней”⁴.

Та поки Добровольча армія була скута важкими боями з більшовиками під Ставрополем, на Донбас було переведено лише 2-гу Донську козачу дивізію, що мала забезпечити ліве крило Донської армії в районі Луганська. Лише після того, як у грудні 1918 р. Добровольча армія завдала нищівної поразки червоним на Північному Кавказі, до південно-східного Донбасу було перекинуто 3-тю білогвардійську дивізію генерала В. Май-Маєвського⁵.

визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки: У 15 т. – К., 1999. – Т. 10. – 320 с.; Солдатенко В. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.

⁴ Библиотека-фонд “Русское зарубежье” (далі – БФРЗ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Р-166. – Л. 28.

⁵ Деникин А. Очерки русской смуты. – М., 2005. – Т. 4, 5: Вооруженные Силы Юга России. – С. 104; Краснов П. Всевеликое войско Донское // Белое дело. – М., 1992. –

Протягом короткого часу білі зайняли Мелітополь, Бердянськ, Маріуполь, Бахмут. Водночас невеличкий білогвардійський десант висадився в Криму на запрошення місцевого крайового уряду, що попросив Добровольчу армію про військову допомогу. Невдовзі на базі кримських військових формувань і 3-ї дивізії білогвардійці розгорнули Кримсько-Азовську армію. Організація добровольчих частин відбувалася також у зайнятій десантом Антанти смузі чорноморського узбережжя України. Ці формування склалися здебільшого з місцевого офіцерського елементу і отримали назву Добровольчої армії Одеського району (незабаром перейменованої на “війська Південно-Західного району”).

Уже в січні 1919 р. в Донбасі точилися запеклі бої між напівпартизанськими червоними частинами І. Кожевникова і білогвардійцями. Та якщо на півдні Росії білим зазвичай доводилося зустрічати прихильне ставлення населення, то настрої мешканців південно-східної Катеринославщини й Північної Таврії були зовсім іншими. Населення українських земель погано орієнтувалося щодо мети і політичної програми білого руху. Білі декларували “відновлення ладу” й боротьбу з більшовизмом, але після більш як піврічного гетьманського правління ці гасла звично асоціювалися з репресіями і реакцією. Переважна більшість населення Донбасу ставилася до білогвардійців з неприхованою ворожістю, не роблячи різниці між білими і режимом П. Скоропадського. Особливо гостро на будь-яку подібність між білогвардійцями і зненавидженим гетьманським режимом реагувало селянство. Оскільки з приходом білих чимало учасників каральних експедицій 1918 р. з’явилися в лавах Добровольчої армії, а новостворена “державна варта” нерідко складалася зі співробітників гетьманської державної варти, це не могло додати білим популярності серед селян⁶.

У середині грудня 1918 р. селянські повстанські загони під проводом Н. Махна розгорнули партизанські операції проти білих на Катеринославщині. Як відзначалося у білогвардійському розвідувальному донесенні, робітники донецьких копалень підтримували Махна, а селянство співчувало Петлюрі⁷. Уже згадуваний офіцер 3-ї білогвардійської дивізії в першій половині січня 1919 р. занотував до щоденника: “Взагалі, тут за всіма ознаками буде важче вести боротьбу, оскільки в усіх зайнятих нами населених пунктах доведеться тримати досить великі залоги. Населення тут дуже мало відчуло на собі більшовицьке насилля і тому не завжди негативно належ-

Кн. 3: Дон и Добровольческая армия. – С. 175; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – М., 1932. – Т. 3. – С. 117–118, 124.

⁶ Наприклад, у Бердянську гетьманську державну варту після приходу білих було просто перейменовано на російську державну варту (див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2133. – Оп. 1. – Спр. 523. – Арк. 18).

⁷ Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangeli's Collection. – Box 41. – Folder 7. – P. 1.

ним чином ставиться до них. Тут зовсім не те, що на Кубані, де в кожній зайнятій станиці населення зустрічало наших рідних... Кажуть, що далі на селах настрої значно гірший і майже всі вони вкрай вороже ставляться до нас. Одні чекають Махна, інші більшовиків, але щось не чути, щоб якесь село особливо хотіло бачити нашу армію”⁸.

Не маючи досвіду знайомства з комуністичним режимом, більшість селян з нетерпінням очікували більшовиків, від яких сподівалися задоволення своїх соціально-економічних потреб. Значною підтримкою на селі користувалися й гасла українського національного руху. 11 січня 1919 р. представник білогвардійської адміністрації в Мелітополі повідомляв: “Є багато симпатиків петлюрівського руху, особливо співчувають селяни, впевнені в тому, що цей рух дасть їм землю, яку відберуть в поміщиків”⁹. Чи не єдиним прошарком сільського населення, що підтримував білогвардійців, були німецькі колоністи – власники заможних господарств, що з самого початку революції потерпали від нападів озброєних селян і менше всього мріяли про радянську владу. На зайнятих білими теренах Катеринославщини і Північної Таврії німці-колоністи створювали воєнізовані дружини, що виступили на боці Добровольчої армії або ж підтримували правопорядок. Так, у січні 1919 р. загони німецьких колоністів допомогли білим зайняти Верхній Токмак¹⁰. Окремі білогвардійські підрозділи (1-й Кавалергардський ескадрон Зведено-драгунського полку) отримали значні людські поповнення з німецьких колоній. Втім, зважаючи на соціальну напругу між німецькими колоністами й корінним сільським населенням, це ще дужче антагонізувало відносини між Добровольчою армією і місцевим селянством.

Командування білогвардійської Кримсько-Азовської армії намагалося апелювати до “російського патріотизму” населення Південної України. 27 січня 1919 р. начальник розташованих у районі ст. Пологи військових частин звернувся до мешканців Катеринославщини з відозвою: “Ми прийшли встановити право, законність і порядок. Ми цим шляхом йдемо відновлювати розідрану, пограбовану, запльовану, принижену нашу матір-Росію, бо ми її любимо понад усе, більше за себе. Ми вирішили, що краще не жити зовсім, аніж бачити зганьбленим і розібраним все те, що для нас дорожче

⁸ БФРЗ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Р-166. – Л. 48, 49.

⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 446. – Оп. 2. – Д. 43. – Л. 327.

¹⁰ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 9; БФРЗ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Р-166. – Л. 51–52; *Власов А.* О бронепоездах Добровольческой армии // Белье бронепоезда в гражданской войне. – М., 2007. – С. 54; *Цветков В.* Белье армии Юга России 1917–1920 (Комплектование, социальный состав Добровольческой армии, Вооруженных Сил Юга России, Русской армии). – М., 2000. – С. 21; *Безносков А.* Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (конец 1918 – осень 1920 гг.) // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Днепрпетровск, 2005. – С. 78–79.

всього – наша рідна матінка Русь... Так ось, російські люди, ми закликаємо вас передусім любити нашу вітчизну, нашу матінку Русь, очистити її від більшовицько-розбійницької зарази, відновити її знеславлену честь, залікувати рани. Тоді ми спільно вирішимо, як нам далі бути, які порядки завести, щоб всім жилося добре”¹¹.

Однак заклик до боротьби з більшовиками в ім’я російської вітчизни не знайшов підтримки серед селян Південної України. Коли на початку січня 1919 р. генерал В. Май-Маєвський спробував здійснити мобілізацію в Бахмутському, Маріупольському і Мелітопольському повітах, селян хіба що силоміць можна було забрати до лав білої армії¹². 30 січня командир гвардійського загону генерал П. Тілло повідомив до штабу Кримсько-Азовської армії: “Північно-західну половину Мелітопольського повіту можна мобілізувати лише за допомогою артилерії, оскільки північно-західний куток повіту, який мною ще не мобілізовано, визнає лише владу Опанасенка або Петлюри. Вільних сил для створення каральних загонів, як я це досі робив, у мене більше не буде”¹³. Мобілізація в Криму дала білогвардійцям поповнення головним чином за рахунок офіцерського елементу і німців-колоністів¹⁴. В умовах перманентних бойових дій білі не мали в запіллі достатньої військової сили, здатної здійснити загальну мобілізацію.

На початку лютого 1919 р. загальне становище Збройних Сил Півдня Росії (так стали називатися об’єднані білогвардійські і козацькі армії) залишалося критичним. Розгром червоних на Північному Кавказі було завершено, і деякий час генерал А. Денікін сподівався перейти в наступ на царицинському напрямку, щоб з’єднатися з військами адмірала А. Колчака. Однак більшовики, зайнявши Лівобережну Україну, вперто намагалися заволодіти Донецьким кам’яновугільним басейном. Військова слабкість Донської армії й загроза захоплення противником козачих областей змусила Денікіна перенести центр операцій ЗСПР на донецький напрямок¹⁵. Добровольча армія, опанувавши Кубань, почала систематичне перекидання військ до Донбасу. У середині лютого 1919 р. білогвардійці зайняли лінію Бахмут – Олександрівськ і Каховка – Перекоп. Їм протистояли правофлангові частини більшовицького Південного фронту.

¹¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328. – Арк. 109.

¹² ГАРФ. – Ф. 446. – Оп. 2. – Д. 43. – Л. 309–310, 312–312об.; РГВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 53.

¹³ РГВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 36–38.

¹⁴ *Цветков В.* Белые армии Юга России 1917–1920... – С. 20, 27. На початку лютого 1919 р. на базі Сімферопольського офіцерського, 2-го Таманського козачого полків і місцевих формувань було створено білогвардійську 4-ту дивізію. Зведено-гвардійський полк, Мелітопольський, Бердянський і Перекопський загопи було розгорнуто в 5-ту дивізію (*Волков С.* Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. – СПб.; М., 2002. – С. 451, 618–619; РГВА. – Ф. 40213. – Оп. 1. – Д. 1716. – Л. 316).

¹⁵ *Егоров А.* Разгром Деникина 1919. – С. 70–71.

Важливу роль у боях у Донбасі відіграла повстанська бригада Н. Махна, що билася проти білих як 3-тя бригада більшовицької Задніпровської дивізії¹⁶. Командувач більшовицького Українського фронту В. Антонов-Овсеєнко згадував про бойову активність загонів Махна: “У зведенні від 8 лютого про дії Махна повідомляється про зайняття ст. Пришиби і ст. Михайлівка 60 км на південь від м. Олександрівська. І в бердянському напрямку – 16-м полком ст. селище Пологи 20 км на південь від Гуляйполя, причому захоплено гармати, панцерник, рушниця і кулемети. На південний схід від ст. Пологи загін Махна атакував добровольців поблизу сіл Воскресенка і Кінські Роздори... 12 лютого загін Махна зайняв село Басань на південний захід від ст. Пологи. На південний схід від ст. Пологи Махно атакував добровольців і зайняв села Воскресенку і Кінські Роздори, а також ст. Магедове”¹⁷. У лютому 1919 р. Бердянськ захопили озброєні селяни, що проголосили себе махновцями. На початку березня повстанська активність в районі Волновахи змусила командувача Кримсько-Азовської армії ЗСПР генерала А. Боровського віддати наказ 5-й дивізії очистити цей район від повстанців. Водночас частинам дивізії довелося вести боротьбу з повстанцями на азовському узбережжі, поблизу Маріуполя¹⁸. “В районі Дніпровського повіту з кожним днем банди посилюються і отримують військову організацію... – доповідав 7 березня до денікінської Ставки начальник штабу Кримсько-Азовської армії полковник Г. Коновалов. – Відсутність протидії з нашого боку бандам Дніпровського повіту призводить до їх посилення з кожним днем. Це, в свою чергу, ставить під загрозу ліве крило і комунікацію генерала Шиллінга (начальника 5-ї дивізії. – М. К.)”¹⁹. Відступаючи в середині березня під натиском червоних до району Волноваха – Маріуполь, частинам 5-ї дивізії знову довелося вести бої з повстанськими загонами. Більшість вояків Мелітопольського і Бердянського білогвардійських полків розбіглися по домівках, не бажаючи битися за “честь Русі”²⁰. Водночас повстанська бригада Н. Махна неодноразово виявляла хоробрість і звитягу в боях з білими. За здобуття Маріуполя в березні 1919 р. Н. Махна навіть було представлено до нагороди орденом Червоного прапора. У донесенні радянської Вищої Військової інспекції від 16 квітня зазначалося: “Сам Махно користується величезним впливом і любов’ю селян, робітники його побоюються. У військовому відношенні настрої частин революційно бадьорий. Частини не знають жодної поразки. Люди частин всі колишні вояки, бездоганно сміливі”²¹. У середині квітня 1919 р. бригада Н. Махна налічувала близько

¹⁶ РГВА. – Ф. 1426. – Оп. 2. – Д. 26. – Л. 447.

¹⁷ Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – С. 199.

¹⁸ РГВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 103, 113–115.

¹⁹ Там само. – Л. 136–137.

²⁰ Там само. – Л. 244, 250.

²¹ Там само. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 38–38об.

8000 бійців, а вже в середині травня її було розгорнуто в окрему партизанську дивізію чисельністю понад 10 000 багнетів²².

На Херсонщині й у Північній Таврії проти білих діяли повстанські загони отамана Н. Григор'єва, що також увійшли до складу більшовицької Задніпровської дивізії²³. Повстанська бригада Н. Григор'єва оперувала в районі Миколаїв – Херсон, невпинно поповнюючись добровольцями і мобілізованими. 7 березня полковник Петренко зі штабу білогвардійського Перекопського загону повідомляв до штабу Кримсько-Азовської армії: “Мобілізація в Первокостянтинівці не вдалася, люди розбіглися по хуторах, причина ясна – Григор'єв сильніший за нас, а тому для збору їх потрібні експедиції”²⁴. 8 березня 1919 р. 3-тисячна бригада отамана Н. Григор'єва здобула Херсон, а 14 березня – Миколаїв²⁵. Французькі війська, що займали чорноморське узбережжя України, мали низьку боєздатність і виявилися неспроможними зупинити загони Григор'єва. Нечисельні білогвардійські частини, що формувалися в Одесі під захистом французів, також не могли протистояти червоним повстанцям.

Білогвардійське командування відповіло на повстанську активність репресіями й каральними експедиціями, які лише збільшували ворожість селян до “денікінців”. Породжене обопільним насильством коло замкнулося, остаточно позбавляючи білих можливості здобути симпатії населення. На початку квітня 1919 р. загони отамана Григор'єва зайняли Одесу, змусивши десант Антанти і місцеві білогвардійські формування поспіхом евакуюватися. Під ударами військ більшовицького Південного фронту білі залишили більшу частину Катеринославщини й Північної Таврії, а під натиском 2-ї Української радянської армії відступили з Криму. Втім, більшовицьким військам не вдалося остаточно витіснити Добровольчу армію з кам'янувогільного басейну²⁶.

Потрапивши під владу більшовиків, населення більшої частини українських земель нарешті отримало можливість познайомитися з принадами комуністичного режиму. Щоправда, політика червоного терору, продовольчого грабунку (“розверстки”) і національних утисків, яку форсованими темпами запроваджували в Україні більшовики, дуже швидко викликала розчарування населення і загальний опір комуністичним порядкам. Ворожість до комуністичного режиму виявляли навіть найбідніші прошарки українського селянства. Вже навесні 1919 р. в Україні розгорнувся масовий повстан-

²² Там само. – Д. 73. – Л. 78; Д. 93. – Л. 9.

²³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 1; Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangeli's Collection. – Box 53. – Folder 1. – P. 20.

²⁴ РГВА. – Ф. 39660. – Оп. 1. – Д. 134. – Л. 168.

²⁵ Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – С. 228; Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 220.

²⁶ Какурин Н., Вацетис И. Гражданская война 1918–1921. – СПб., 2002. – С. 268–279.

сько-партизанський рух, спрямований проти більшовицької влади. Як відзначав у доповіді компартійному керівництву один з радянських функціонерів, площа поширення антибільшовицьких повстань обіймала “головним чином Київську, частково Волинську, частково Полтавську губернії, в районах не найбільшого куркульського засилля (Полтавщини, Херсонщини і Катеринославщини), а в районах відносно найбільш бідних...”²⁷. На початку травня 1919 р. на Херсонщині спалахнуло масштабне повстання, яке зірвало плани більшовиків щодо інтервенції в Румунію. Очолив повстання Н. Григор’єв, що розчарувався в більшовицькій політиці. За деякими даними, отаман навіть зважував можливість підпорядкування своїх сил генералу Денікіну²⁸. Загонам Григор’єва вдалося захопити Єлисаветград, Знам’янку і Олександрію, перш ніж червоні локалізували район повстання. Інші регіони країни також лихоманило від селянських виступів. “Майже все Поділля і прилегла до нього Київщина охоплені повстанням, в деяких місцях кількість повсталих доходять до 3000 добре озброєних людей. Частина місцевих залог переходять на бік повстанців”, – повідомляв комісар 2-ї Української радянської дивізії 29 травня 1919 р.²⁹. Маріонетковий радянський уряд Х. Раковського, що виконував функції окупаційної більшовицької адміністрації в Україні, був серйозно стривожений розмахом селянських повстань.

Командування ЗСПР було поінформоване про становище в Україні. Білогвардійська агентура регулярно надсилала до штабу А. Денікіна доповіді про масштабні антибільшовицькі повстання на українських землях. “Хвиля таких повстань починає набувати стихійного характеру, вкрай послаблюючи Червону армію і остаточно руйнуючи транспорт... З селянським рухом, що розгортається в стихію, жодним військам не впоратися... Повстанська армія, власне, це все селянство...” – йшлося в донесеннях підпільної розвідувальної мережі “Азбука” у квітні 1919 р.³⁰. Наприкінці травня агент білогвардійської розвідки повідомляв про становище в київському районі: “Що стосується ставлення мас населення до радянської влади, то доводиться відзначити майже загальне нетерпеливе очікування зміни влади з тією лише різницею, що українці чекають його появи в лиці повстанських загонів, які несуть з собою гасло самостійності... погляди ж інших скеровані на схід, і в кожного на устах ім’я адмірала Колчака. Про Добровольчу армію говорять з великою симпатією, захоплюються її подвигами, але вважають її занадто слабкою і нечисленною, щоб побороти більшовизм взагалі, а на Україні зокрема”³¹. Цікаво, що розвідник УНР на підставі київських вражень у травні

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 44. – Арк. 33.

²⁸ Див.: Тютюнник Ю. Автобіографія // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – Ч. 1/2 (6/7). – С. 45.

²⁹ РГВА. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 36. – Л. 1.

³⁰ ГАРФ. – Ф. 446. – Оп. 2. – Д. 20. – Л. 369об.– 370, 388об.

³¹ Там само. – Л. 350; Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangeli's Collection. – Box 41. – Folder 24. – P. 75.

1919 р. також відзначав: “Колчак і повстання все більш і більш хвилюють уряд Раковського”³².

Знекровлена кількомісячними боями армія УНР ледь стримувала червоних на Волині й була занадто слабкою, щоб скористатися наслідками повстанської активності в більшовицькому запіллі. Втім, загальне становище більшовиків у цей час і без того було критичним. На Східному фронті війська адмірала А. Колчака вийшли до Волги, загрожуючи центральним районам Росії. На початку травня 1919 р. війська ЗСПР завдали більшовикам нищівних поразок під Царициним і на Дону. У зайнятому червоними Верхньо-Донському окрузі розпочалося масштабне антибільшовицьке повстання. 4 травня більшовики здали Добровольчій армії Луганськ, втрату якого голова Реввійськради Радянської Росії Л. Троцький назвав “жорстоким ударом радянській владі”³³. В ході наступних жорстоких боїв у Донбасі перемога лишилася за білогвардійцями.

Голова Раднаркому В. Ульянов-Ленін неодноразово вимагав від командування Українського фронту перекинути в Донбас підкріплення, але війська фронту були скуті боями з армією УНР й придушенням селянських повстань. Наприкінці квітня – на початку травня 1919 р. на боротьбу з українськими повстанцями було кинуте більш як 21 000 багнетів. Приблизно така ж чисельність червоних військ діяла проти армії УНР на Правобережжі³⁴. На Південний фронт було переведено 2-гу Українську радянську армію, але щойно на Херсонщині спалахнуло повстання отамана Н. Григор’єва, ці війська довелося кинути проти повсталих. Резерви Південного фронту йшли проти білих армій Колчака на Східному фронті. Поповнення, що надходили з російських губерній, спрямовувалися здебільшого на придушення козачого повстання у Верхньо-Донському окрузі. І хоча більшовикам невдовзі вдалося завдати поразки арміям Колчака і дещо пригасити полум’я внутрішніх повстань, становище червоних військ у Донбасі залишалося катастрофічним.

В середині травня 1919 р. Добровольча армія здобула Бахмут, Юзівку і Маріуполь. Розбиті й деморалізовані червоні війська втрачали боєздатність. “Прорив між 13-ю і 2-ю Українською арміями поширюється від Межової до Слов’янська і сягає до вісімдесяти верст. На цьому проміжку у нас немає жодних військ, і в даний момент в нашому розпорядженні і не може бути кількості військ, достатньої для щільного закриття вісімдесятиверстного прориву”, – доповідав 31 травня командувач 2-ї Української радянської армії А. Скачко³⁵. До середини червня 1919 р. білогвардійці зайняли Слов’яносербськ, Слов’янськ, Ізюм, Куп’янськ, Бердянськ, Чаплине, Пологи, Верхній

³² ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 264зв.

³³ *Егоров А.* Разгром Деникина 1919. – С. 92.

³⁴ *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. – М., 1933. – Т. 4. – С. 176; РГВА. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 93. – Л. 204об.

³⁵ Там само. – Д. 96. – Л. 18.

Токмак. Остаточо закріпивши за собою Донецький басейн і Крим, Добровольча армія почала просуватися вглиб Лівобережної України. Розгромивши на Катеринославщині 14-ту більшовицьку армію, білі 24 червня захопили Харків, а 30 червня – Катеринослав³⁶. Водночас армії Денікіна здобули Царичин і остаточно заволоділи Доном.

Змучене кривавими комуністичними порядками населення з піднесенням вітало білогвардійські війська. Звістки про поразки більшовицького режиму знайшли співчуття й на окупованих червоними теренах України. “Вся маса населення загалом зі зловтіхою спостерігає за конвульсіями радянської влади, але, залякана і затуркана режимом арештів, катувань і розстрілів, не бажає брати участі в останній сутичці, неначе вичікуючи, чия візьме... – йшлося в донесенні київського центру Добровольчої армії від 29 червня 1919 р. – Селяни майже поголовно ненавидять більшовицький режим, про що найяскравішим чином свідчать безперервні повстання, які здійснюються одне за одним”³⁷.

Поповнюючись добровольцями і мобілізованими, білогвардійці продовжували свій переможний наступ. Розсварившись з більшовиками на ґрунті різного тлумачення ідеї “народовладдя”, Н. Махно намагався самотужки стримати натиск білих, однак успіху не мав. У червні 1919 р. більшовицьке командування планувало перевести на Південний фронт 1-шу Українську радянську дивізію, але її частини зав’язли у кровопролитних боях з армією УНР на Поділлі³⁸. 2-га Українська радянська дивізія також призначалася для відправлення на Південний фронт, але її довелося поспіхом перекидати для боротьби з повстанцями на Київщині. Всього ж, станом на 16 червня 1919 р., на “внутрішній фронт” в Україні більшовики кинули 12 906 багнетів, 1607 шабель, 5 бронепотягів, 4 панцерники, 5 літаків³⁹. Та незважаючи на криваві розправи з “контрреволюціонерами”, знищити повстанський рух більшовикам не вдалося. Лише протягом 1–19 липня на теренах України було зареєстровано 207 антибільшовицьких повстань і збройних виступів⁴⁰. “Вся Україна кипить, неначе в казані, населення добре забезпечено зброєю, набоями, кулеметами і навіть гарматами, – доповідав командувач 12-ї Червоної армії Н. Семенов 7 липня 1919 р. – Повстання, придушені в одному пункті, спалахують в іншому, і жодним силам не приборкати Україну, поки не налагодиться адміністративна і політична робота. Щохвилини може спалахнути повстання в будь-якому пункті”⁴¹. Боротьба з повстанством оста-

³⁶ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 4, 5. – С. 482–483; Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2. – С. 180, 193; БФРЗ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Р-166. – Л. 106.

³⁷ Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangeli's Collection. – Box 29. – Folder 1. – Р. 331, 331rect – 332.

³⁸ РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 110. – Л. 14, 16–17.

³⁹ Там само. – Ф. 103. – Оп. 1. – Д. 93. – Л. 96.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 124. – Арк. 40.

⁴¹ РГВА. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 109. – Л. 20об.

точно підірвала боєздатність Червоної армії в Україні. Сформовані з селян частини не виявляли надмірного бажання битися за комуністичний режим. Влітку 1919 р. в лавах більшовицьких військ стрімко поширювалося дезертирство, почастішали випадки переходу окремих червоноармійських частин на бік повстанців, армії УНР чи білогвардійців. Ослаблені й деморалізовані, більшовицькі війська виявилися не в змозі чинити опір білим і нерідко відступали при найменшому ж натискові⁴².

На початку липня 1919 р. 80-тисячне військо ЗСПР вийшло на фронт Царицин – Балашов – Білгород – Катеринослав. 3 липня головнокомандувач ЗСПР А. Денікін підписав директиву, що визначала стратегію наступу на Москву. Добровольча армія отримала наказ зламати опір 13-ї та 14-ї радянських армій в Лівобережній Україні, остаточно зайняти ці землі й наступати на Москву через Курськ – Орел – Тулу. Донські війська мали вести наступ на російську столицю через Воронеж – Тамбов, а Кавказька армія – через Саратов – Пензу – Нижній Новгород⁴³. Поява “московської директиви” свідчила про впевненість Денікіна у швидкій та остаточній перемозі над більшовиками.

29 липня війська 13-ї Червоної армії здали білогвардійцям Полтаву. І якщо спершу А. Денікін не планував переносити воєнні операції на Херсонщину, то з огляду на стрімкий відступ більшовиків у ставці ЗСПР було вирішено закріпитися в Південній Україні й зайняти Правобережжя⁴⁴. Переслідуючи більшовицькі війська, козачі частини в середині серпня 1919 р. переправились на правий берег Дніпра і здобули Черкаси. Зламавши опір більшовиків, білі наприкінці серпня зайняли Херсон і Миколаїв. У серпні 1919 р. на Херсонщині спалахнуло масштабне повстання німецьких колоністів, на придушення якого більшовики були змушені кинути значні сили⁴⁵. 46-та більшовицька дивізія, в лавах якої було чимало мобілізованих колоністів, майже цілковито припинила своє існування. Ці події значно полегшили наступ білогвардійців у Південній Україні. В Єлисаветграді й Кривому Розі при наближенні білих спалахнули антибільшовицькі повстання, причому в Єлисаветграді народні збори вирішили “не організувати владу до приходу ген. Денікіна”⁴⁶. 25 серпня десант білих захопив Одесу, де таєм-

⁴² Лише масове поповнення 12-ї і 14-ї Червоних армій восени 1919 р. новобранцями з російських губерній і різноманітними “інтернаціоналістами” (латишами, китайцями, угорцями тощо) дало більшовикам можливість зберегти кадри цих військових з’єднань (Цветков В. Белье армии Юга России 1917–1920... – С. 29).

⁴³ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 4, 5. – С. 487.

⁴⁴ Там само. – С. 498, 499; ГАРФ. – Ф. 5956. – Оп. 1. – Д. 391. – Л. 3об.–4.

⁴⁵ Безносков А. Колонистское население и вооруженная борьба на Юге Украины (коонец 1918 – осень 1920 гг.). – С. 82–85.

⁴⁶ РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 154. – Л. 43; ГАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Д. 325. – Л. 6; Трагедия казачества. – Ч. III. – С. 192; Власов А. О бронепоездах Добровольческой армии. – С. 162–163.

на офіцерська організація також підняла повстання⁴⁷. Як ішлося в офіційному більшовицькому зведенні, під час бою за місто “частини 47 дивізії з одеськими робітниками відмовилися підтримувати робітничо-селянську справу революції”⁴⁸.

Багатьом сучасникам перемога білих у громадянській війні в Росії здавалася неминучою. 20 вересня Добровольча армія захопила Курськ, а 6 жовтня Донська армія зайняла Воронеж⁴⁹. 11 жовтня білогвардійські частини увійшли до Чернігова. Центр операцій Добровольчої армії припадав на напрямом Кроми – Орел, у той час як війська Київської області ЗСПР вели бої з червоними на відтинку Київ – Чернігів – Конотоп. Білогвардійські армії переможно просувалися до Москви, завдаючи все нових поразок більшовицьким військам. Загибель комуністичного режиму здавалася неминучою. І хоча в середині жовтня 1919 р. червоні перейшли в контрнаступ проти Добровольчої армії під Орлом і Кромами, ніщо спершу не віщувало катастрофи переможним денікінським військам.

Отже, вислід збройної боротьби, що точилася на українських землях в 1919 р., часто залежав не лише від зусиль регулярних армій ворогуючих сторін. Просування білогвардійських військ углиб України на початку 1919 р. супроводжувалося значною повстанською активністю проти білих. Власне, й наступ білогвардійців в Україні зазнав невдачі значною мірою завдяки ворожості місцевого населення до білих. Влітку 1919 р., навпаки, військові операції білогвардійців в Україні значно полегшувалися сплеском повстанського руху в запіллі більшовицьких армій. Непомірні продовольчі реквізиції більшовиків і червоний терор викликали масштабний збройний опір українського селянства. Таким чином, значною мірою саме завдяки селянським антибільшовицьким повстанням білогвардійцям вдалося завдати поразки більшовицьким військам і заволодіти українськими землями. Однак, розпочинаючи вторгнення до України, денікінське командування не могло й припустити, що саме внаслідок розгортання повстанства українські землі вже невдовзі стануть справжнім каменем спотикання для білого руху.

Михайло Ковальчук (Київ). **Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року.**

На підставі архівних документів і спогадів сучасників досліджено розгортання повстансько-партизанського руху в Україні у першій половині 1919 р. в контексті бойових дій між Червоною армією та білогвардійськими військами генерала А. Денікіна, визначено вплив повстанського руху на перебіг військових операцій.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Українська Народна Республіка, Збройні Сили Півдня Росії, Червона армія, Нестор Махно.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 4–5; ГАРФ. – Ф. 5827. – Оп. 1. – Д. 128. – Л. 2–4.

⁴⁸ РГВА. – Ф. 198. – Оп. 5. – Д. 45. – Л. 61.

⁴⁹ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М., 1983. – С. 281, 284.

Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні...

Михаил Ковальчук (Киев). **Повстанческо-партизанское движение и операции белогвардейских войск в Украине в первой половине 1919 года.**

На основе архивных документов и воспоминаний современников исследовано повстанческо-партизанское движение в Украине в первой половине 1919 г. в контексте боевых действий между Красной армией и белогвардейскими войсками генерала А. Деникина, определена степень влияния повстанческого движения на ход военных операций.

Ключевые слова: повстанческо-партизанское движение, Украинская Народная Республика, Вооруженные Силы Юга России, Красная Армия, Нестор Махно.

Mykhailo Kovalchuk (Kyiv). **Insurgent and Partisan Movement and the Operations of the White Army in Ukraine during the First Half of 1919.**

Based on archival documents and memoirs of contemporaries, the author investigates the expansion of the insurrectional movement in Ukraine during the first half of 1919. The article defines the influence of the insurgent movement on the course of military operations between the Red Army and the White Army of General Anton Denikin.

Key words: insurgent movement, Ukrainian People's Republic, Armed Forces of the South of Russia, Red Army, Nestor Makhno.

Андрій ФЕЛОНІЮК (Львів)

**ЄВГЕН ЗАВАЛИНСЬКИЙ – ПРИЗАБУТИЙ ТЮРКОЛОГ
(З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВЧОГО ОСЕРЕДКУ
ЛЬВОВА 1930-х – ПОЧАТКУ 1940-х РОКІВ)***

Досліджуючи ранній період наукової творчості Омеляна Пріцака (1919–2006), який припадає на другу половину 1930-х – початок 1940-х рр., я виявив два листи вченого до історика о. Романа Луканя (1907–1943), надісланих 1941 р. у часі проходження військової служби з м. Слобідського (Кіровська область РРФСР) і Білої Церкви. У листі, датованому 9 січня 1941 р., О. Пріцак писав: “Що з ор[ієнталістом] Завалинським? Якщо б в Отця (мається на увазі о. Р. Лукань. – А. Ф.) були вістки або адреса його, то просив би переслати, я в Київ писав”¹. Відповідно виникла потреба з’ясувати, хто ж такий Є. Завалинський. Окрім невеликих заміток у довідкових виданнях², фактично не виявив про цього вченого жодних відомостей.

Здивувала майже цілковита відсутність інформації про Є. Завалинського і водночас зацікавила перспектива дослідження його життєвого шляху та наукової діяльності. Як виявилось після опрацювання спеціальної літератури та архівних матеріалів, Євген Завалинський – постать нелегкої долі та непересічних наукових зацікавлень. Єдиний українець, який захистив докторат зі сходознавства у міжвоєнному Львові, тобто був єдиним цілком сформованим представником української орієнталістики у Львові, а відповідно уособлював собою, поряд зі своїм молодшим колегою О. Пріцаком, український осередок сходознавчої науки 1930-х – початку 1940-х рр. у цьому місті. Чому єдиним сформованим? О. Пріцак, приїхавши до Львова 1936 р., лише розпочав сходознавчі студії у галузі арабістики і тюркології. Через початок Другої світової війни він так і не зміг захистити дисертації, опублікувати

* Ідея написати розвідку про Є. Завалинського виникла під час розмови з Ярославом Романовичем Дашкевичем у лютому 2010 р., за кілька днів до його смерті. У процесі роботи над розвідкою виявилось, що саме він був першим в українській історіографії, хто досліджував наукову спадщину цього малознаного сходознавця.

¹ Фелонюк А. Два листи Омеляна Пріцака до о. Романа Луканя від 1941 р. // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 692.

² Завалинський Євген // Енциклопедія української діаспори. – К.; Нью-Йорк; Чикаго; Мельборн, 1995. – Т. 4: Австралія – Азія – Африка / Гол. ред. В. Маркус. – С. 82; Завалинський Євген Маріян // Українці Австралії: Енциклопедичний довідник / Ред. В. Шумський. – Сідней, 2001. – С. 179.

значніших наукових розвідок (автор лише кількох сходознавчих нарисів в українських газетах). Його утвердження як орієнталіста-фахівця відбудеться згодом, у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. у Німеччині (Берлін, Геттінген, Гамбург). Натомість Є. Завалинський до 1939 р. захистив дисертацію, опублікував її окремою книгою, а також був автором кількох статей.

Хто ж такий Євген Завалинський?

Як зазначалося вище, повна інформація про його біографію та наукову творчість відсутня. У радянській історіографії про Є. Завалинського немає ні слова. На круглому столі з проблем української медієвістики, який відбувся в Кам'янці-Подільському у травні 1989 р., один із найавторитетніших українських істориків та сходознавців Ярослав Дашкевич (1926–2010) у доповіді “Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст.”, аналізуючи стан тюркологічних досліджень в Україні, акцентував увагу на Є. Завалинському як представникові львівського сходознавчого осередку 1930-х рр.³ У 1990 р. той же автор у статті, опублікованій у журналі “Советская тюркология”, пишучи про здобутки українських орієнталістів у публікації тюркомовних джерел, зосередився також на львівському осередку і згадав, окрім Омеляна Пріцака, Є. Завалинського. Я. Дашкевич зазначав: “...другой (перший – О. Пріцак. – А. Ф.) украинский тюрколог Е. Завалинский издал накануне Второй мировой войны сборник фрагментов турецких хроник по истории Украины XV–XVI вв.”⁴. О. Пріцак у тому ж році на першому круглому столі істориків (Славське) також говорив про Є. Завалинського як українського сходознавця, який першим перекладав тюркомовні (османські) джерела, що стосувалися історії України пізнього середньовіччя, і що він “...намагався дійти до найдавніших відомостей про Центрально-Східну Європу в турецьких джерелах”⁵. Побіжно Є. Завалинського у своїх дослідженнях згадав львівський сходознавець Ярема Полотнюк (нар. 1935 р.), акцентуючи увагу лише на тому, що він був завідувачем кафедри сходознавства у Львівському державному університеті ім. І. Франка перед німецько-радянською війною⁶.

В українській емігрантській літературі Є. Завалинський згадується як громадсько-культурний і церковний діяч української громади в Австралії. Український дослідник з Австралії Степан Радіон (нар. 1912 р.) у 1963 р.

³ Дашкевич Я. Р. Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). – К., 1990. – С. 70.

⁴ Його ж. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций // Советская тюркология. – Баку, 1990. – № 3. – С. 23.

⁵ Проблеми дослідження історії України: Зб. матеріалів першого круглого стола істориків (Славське, вересень 1990). – Львів, 1993. – С. 182.

⁶ Полотнюк Я. Сходознавство у Львівському університеті // Східний світ. – К., 1993. – № 2. – С. 129; його ж. Коротка історія викладання східних мов у Львівському університеті // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – Львів, 2008. – Вип. 45. – С. 3.

опублікував невеликий нарис про нього, використовуючи відомості, подані самим Є. Завалинським, однак у нарисі є окремі неточності та помилки⁷.

У польській сходознавчій історіографії також спорадично згадували про Є. Завалинського, головним чином, його дві польськомовні праці “Польша у турецьких хроніках XV і XVI ст.” та “Збірки турецьких документів у бібліотеці Чарторійських у Кракові”. Відомі польські сходознавці Ананіуш Зайончковський (1903–1970) та Ян Райхман (1910–1975) писали про ці роботи Є. Завалинського у контексті дослідження османської дипломатики, знання про яку, на їхню думку, було б недостатнім без інформації, яка міститься у турецьких хроніках. Є. Завалинський поряд із Ольгердом Гуркою (1887–1955) єдині досліджували цей вид джерел у міжвоєнний період⁸. Тюрколог Влодзімеж Зайончковський (1914–1982), характеризуючи здобутки польських сходознавців у ділянці тюркології (як філологічного напрямку, який завжди домінував, так й історичного), згадав Є. Завалинського та його працю “Польша у турецьких хроніках XV і XVI ст.”⁹. У міжвоєнній Польщі Є. Завалинський був єдиним тюркологом (османістом) у напрямку “історія”. До нього працював лише аматор сходознавства Ян Гжегожевський (1845–1922), який публікував свої статті переважно наприкінці XIX – на початку XX ст.¹⁰. Позитивно про дослідження турецьких хронік Є. Завалинським відгукнувся відомий німецький сходознавець Бертольт Шпулер (1911–1990)¹¹. Інші згадки стосуються польськомовних наукових праць Є. Завалинського, але не характеризують його внеску до сходознавчої історіографії.

Дослідження архівних матеріалів надало змогу висвітлити головні віхи його життєвого шляху та наукової творчості до 1930-х – початку 1940-х рр.

Юнацькі роки

Євген Марко (Мар'ян) Завалинський народився 15 серпня 1911 р. у Львові в сім'ї Климентія Завалинського та Софії Кос, які на той час проживали на пл. Св. Антонія, буд. 11¹². А вже 20 серпня немовля охрестив отець

⁷ [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ // Вільна думка. – Сідней, 1963. – Ч. 14–15 (713–714). – С. 10.

⁸ Zajaczkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. – Warszawa, 1955. – S. 126.

⁹ Zajaczkowski W. Dorobek badań turkologicznych w Polsce // Bałkanistyka polska: Materiały z posiedzeń naukowych Komisji Bałkanistycznej przy Komitecie Słowianoznawstwa PAN w latach 1972–1973. – Wrocław, 1974. – S. 136.

¹⁰ Zajaczkowski W. Dorobek badań turkologicznych w Polsce... – S. 136; Козицький А. Львівська орієнталістика кінця XIX – першої третини XX ст. // Наукові записки ун-ту “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип. 2. – С. 209–210.

¹¹ Spuler B. Gesammelte Aufsätze. – Leiden, 1980. – S. 131.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ). – Ф. 201: Греко-католицька митрополіча консисторія, м. Львів. – Оп. 4а. – Спр. 3381. – Арк. 68зв. Площа на сьогодні не існує. Знаходилася на збігу нинішніх вул. Солодової та Личаківської.

Володимир Гургула¹³ у церкві Успіння Пресвятої Богородиці¹⁴. Батько працював монтером телеграфних ліній, а мати була хатньою господинею¹⁵. Навчання розпочав у державній гімназії в Новому Сончі¹⁶. З третього класу почав учитися в українській державній чоловічій гімназії в Перемишлі, потім перейшов до Академічної гімназії у Львові¹⁷. Омелян Антонович (1914–2008), у майбутньому відомий меценат, гімназійний товариш Є. Завалинського, згадував, що той любив розмовляти на політичні теми, критикувати тогочасну польську політичну систему і тим самим впливав на формування його національного світогляду. Був одним з організаторів вивішування національного прапора на університеті в ніч на 1 листопада 1928 р. з нагоди десятої річниці Листопадового Чину¹⁸. На день іменин Юзефа Пілсудського (19 березня 1929 р.) Є. Завалинський разом із О. Антоновичем організували “акцію”, кинувши у гімназії під час урочистостей “смердючки” (скляний тюбик з сірчаною сполукою)¹⁹, за що перший був виключений із Академічної гімназії. Однак на наполягання директора гімназії Миколи Сабата (1867–1930) йому вдалося поновитися у “Філії” Академічної гімназії, фактично незалежній від “Головної” гімназії та 5 червня 1929 р. скласти іспит зрілості (матуру)²⁰.

За спогадами майбутнього відомого діяча ОУН Зиновія Матли (1910–1993), Є. Завалинський у гімназії симпатизував ідеології комунізму²¹. Натомість О. Антонович писав: “Із Завалинським, який став студентом і зі Львова, мабуть, виїхав, я вже більше не зустрічався. Вже роки пізніше, не пригадую, хто, говорив мені, що він почав схилитися в політичному спектрі на-

¹³ Цей священик, помічник пароха Успенської церкви, відомий тим, що єдиний із духовенства 31 травня 1916 р. відправляв Службу Божу на похороні Івана Франка.

¹⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 201. – Оп. 4а. – Спр. 3381. – Арк. 68зв.

¹⁵ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26: Львівський університет. – Оп. 15. – Спр. 758. – Арк. 636; Архів Львівського національного університету ім. Івана Франка (далі – Архів ЛНУ). – Ф. Р-119: Львівський державний університет ім. Івана Франка. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 7. Станом на 1929 р. мати Є. Завалинського померла, оскільки її ім’я відсутнє в його студентських документах (ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 758. – Арк. 636).

¹⁶ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262. – Арк. 6; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛННБ). Відділ рукописів. – Архів Івана Крип’якевича. – Папка № 159. – Без пагінації; С. Радіон пише, що Є. Завалинський у Новому Сончі закінчив початкову школу ([Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10).

¹⁷ Там само.

¹⁸ Антонович О. Спогади. – К.; Вашингтон, 1999. – С. 112–113.

¹⁹ Там само. – С. 120–122.

²⁰ Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978. – Філядельфія; Мюнхен, 1978. – С. 575; ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262. – Арк. 6.

²¹ Матла З. Націоналістичне підпілля в Академічній гімназії в 1929–1930 рр. // Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові... – С. 292.

ліво і пристав, принаймні ідеологічно, до комуни. Коли він був у Пласті, мені відомо, чи вже тоді, чи то по закінченні гімназії він поза Пластом теж належав до Союзу Української Націоналістичної Молоді чи навіть до організованого підпілля. Мені в той час так видавалося, і, можливо, так воно й було”²². Отож подибуємо різні думки про політичні уподобання і громадську позицію Є. Завалинського, які суперечать одна одній. Незаперечним є те, що він у гімназійні роки перебував у “Пласті” (входив до гуртка “Сизокрилі вірли” 51-го куреня ім. князя Святослава Хороброго)²³. Уже в студентські роки підтримував контакти з поетом і критиком Іваном Крушельницьким (1905–1934). Про це можемо судити з листа Є. Завалинського до І. Крушельницького, написаного перед 20 січня 1931 р. У ньому перший просить придбати кілька книг творів єврейських авторів, виданих Державним видавництвом України 1930 р., з метою подання їхніх оглядів, очевидно, у березневе число 1931 р. “Нових шляхів”²⁴. Таким чином, можна зробити припущення, що Є. Завалинський у студентські роки симпатизував лівим, радяно-фільським поглядам, які підтримували у середовищі авторів і редакції “Нових шляхів”.

Університет Яна Казимира

У 1929–1933 рр. Є. Завалинський навчався на гуманістичному факультеті Університету Яна Казимира у Львові²⁵. Нам не відомі мотиви, які спонукали молодого Є. Завалинського обрати саме сходознавчу спеціалізацію. Вибір був вдалим, оскільки Львівський університет у міжвоєнний період справедливо вважався найкращим центром орієнтальних досліджень у Польщі. В університеті на той час працювали всесвітньо відомі сходознавці – лідер львівських орієталістів, історик Середньої Азії, монголіст Владислав Котвич (1872–1944), арабіст, знавець історії Близького Сходу та Північної Африки Зигмунд Смогожевський (1884–1931), індолог Стефан Стасяк (1884–1962), семітолог о. Алекси Клявек (1890–1969), індоєвропеїст Єжи Курилович (1895–1978), з молодшого покоління: вірменіст Еугеніуш Слушкевич (1901–1981), семітолог Тадеуш Левіцький (1906–1992), алтаїст Мар’ян Левіцький (1908–1955). У Львові засновано Польське сходознавче товариство, яке видавало періодичний орган – “Rocznik Orientalistyczny” (до 1939 р. вийшло 14 томів), серію наукових праць “Collectanea Orientalia” (Сходознавча збірка) (до 1939 р. з’явилося 16 випусків) тощо²⁶.

²² Антонович О. Спогади. – С. 122.

²³ ЦДАЛ. – Ф. 389: Верховна пластова команда, м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 620а. – Без пагінації.

²⁴ Там само. – Ф. 361: Крушельницький Антін. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 1–1зв.

²⁵ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262. – Арк. 6. С. Радіон подає неточні роки навчання Є. Завалинського в університеті – 1929–1932 ([Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10).

²⁶ Про розвиток сходознавства у Львівському університеті міжвоєнного періоду див.: Lewicki T. Orientalistyka lwowska przed pół wiekiem // Przegląd Orientalistyczny. –

Під час навчання в університеті Є. Завалинський студіював головним чином тюркологію та арабістику (історична група) під керівництвом проф. З. Смогожевського (у 1929/30 – 1930/31 навчальних роках), а після його смерті у 1931/32 – 1932/33 рр. – виключно тюркологію у проф. В. Котвича²⁷. Відповідно, спершу спеціалізувався на кафедрі Близького Сходу Інституту орієнталістики²⁸, а після смерті З. Смогожевського – на кафедрі Далекого Сходу, яку очолював В. Котвич. З-поміж предметів історичного та філософського спрямування у трьох триместрах першого академічного року навчання Є. Завалинський слухав курси зі сходознавства у З. Смогожевського: “Загальна описова граматка класичної арабської мови” (також і три триместри другого академічного року), “Нарис арабської літератури”, “Нарис турецької літератури”, “Нарис перської літератури” (ці три курси також і в другому академічному році, а два перших і в третьому), “Географія і етнографія мусульманського Сходу”, відвідував “Просемінарій арабської філології” (також у другому та третьому академічному році), В. Котвича – “Історія турецького народу VI–XI ст.” та Могаммеда Садикбея Агабекзаде (1865–1944) “Арабська мова. Елементарний курс”, “Турецька мова. Початковий курс” (ці два курси слухав також у другому та третьому, а турецьку мову ще й у четвертому академічних роках) та “Мусульманська каліграфія”²⁹. У другому академічному році, окрім вищезгаданих курсів З. Смогожевського, прослухав також курси: “Інтерпретація арабських історичних текстів”, “Інтерпретація турецьких історичних текстів”, “Інтерпретація текстів 1001 ночі” (ці три курси відвідував також у третій рік навчання)³⁰. З лекцій В. Котвича прослухав: “Вступ до алтаїстичних студій”, “Вступ до монгольських студій” та “Алтаїстичний просемінарій”. Також вступ до мовознавства читав Є. Курилович, історію граматики гебрійської мови та вступ до гебрійсько-арамейської філології – о. А. Клявек³¹. На третьому році навчання слухав лекції З. Смогожевського з арабської поезії, В. Котвича з алтайської мови і народів, мон-

Warszawa, 1985. – Nr 1–4 (133/136). – S. 3–7; *Полотнюк Я.* Сходознавство у Львівському університеті. – С. 124–132; *його ж.* Коротка історія викладання східних мов у Львівському університеті. – С. 3–4; *Козицький А.* Львівська орієнталістика кінця XIX – першої третини XX ст. – С. 207–217; *його ж.* Історія Стародавнього Сходу у Львівському університеті міжвоєнного періоду // Наукові зошити Історичного факультету Львівського ун-ту. – Львів, 2006. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 251–258.

²⁷ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262. – Арк. 6; Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 7.

²⁸ На це, наприклад, вказує засвідчення М. Левіцького на папері з печаткою кафедри: “Zaświadczam, że p. Zawaliński Eugenjusz zapisał wykłady z orientalistyki, zgodnie z programem studjów. M. Lewicki. Lwów, 30 września 1929” (ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 758. – Арк. 635).

²⁹ Там само. – Арк. 636зв.–637; Спр. 762. – Арк. 585зв.–586; Спр. 766. – Арк. 526–526зв.; Спр. 770. – Арк. 444зв.

³⁰ Там само. – Спр. 766. – Арк. 526–526зв.

³¹ Там само. – Спр. 762. – Арк. 585зв.–586.

гольської мови та пам'яток монгольської мови, о. А. Клявека з описової граматики гебрайської мови³². На останньому році навчання записався на курси Є. Кириловича “Історія перської мови” та В. Котвича “Інтерпретація монгольських історичних текстів”, “Турецькі рунічні тексти”, “Стислий огляд монгольської літератури” та “Тюркологічний семінар”³³.

В особовій справі Є. Завалинського зі студентських років знаходиться 9 свідоцтв про складені іспити впродовж 1931–1933 рр. з географії арабських країн, описової граматики арабської, турецької та перської мов, історії турецької літератури, загальної історії арабської, турецької та перської літератур, історії культури мусульманських народів, історичної географії та етнографії мусульманських країн³⁴. Отож особлива увага приділялася вивченню арабської та турецької мов, читанню та інтерпретації арабських і турецьких текстів, що засвідчило основну спеціалізацію Є. Завалинського зі сходознавства у часі навчання в університеті – арабістика та тюркологія (османістика). Упродовж 1929–1933 рр. Є. Завалинський відбув семінари з арабської та турецької філології під час 9-ти триместрів і лише після цього отримав право скласти іспит з політичної історії мусульманських країн з окремим оглядом історичної географії³⁵. Побічно він зацікавився алтайістикою, монголістикою, гебраїстикою та іраністикою, оскільки також здобув знання з алтайської, монгольської, гебрайської та перської історій, мов та літератур. Окрім З. Смогожевського та В. Котвича, меншою мірою його вчителями зі сходознавства в університеті можна назвати о. А. Клявека, Є. Куриловича та М. Садикбея Агабекзаде.

Загалом за результатами навчання Є. Завалинський мав зарахованих 12 триместрів, прослухавши в кожному з них не менше 7 лекційних годин³⁶. Іспити з вищеперерахованих предметів складав виключно на “добру” і “дуже добру” оцінку. Такі ж оцінки отримав при складанні 5 магістерських іспитів у першій половині червня 1933 р.³⁷. Щоб підкреслити фаховість та різнобічність Є. Завалинського як сходознавця зауважимо, що він єдиний у червні 1933 р. складав усний іспит з описової граматики перської мови та склав його з найвищим, “дуже добрим”, результатом³⁸.

Навчання Є. Завалинського в університеті завершилося захистом магістерської роботи на тему “Облога Азова у 1695 р.” з “дуже доброю” оцінкою³⁹. Це дослідження він виконав у тюркологічному семінарі під керів-

³² Там само. – Спр. 766. – Арк. 526зв.–527.

³³ Там само. – Спр. 770. – Арк. 444–444зв.

³⁴ Там само. – Оп. 2. – Спр. 678. – Арк. 3–7, 10, 12–16.

³⁵ Там само. – Арк. 8.

³⁶ Там само. – Арк. 1.

³⁷ Там само. – Оп. 15. – Спр. 791. – Арк. 214, 221, 225, 227, 234.

³⁸ Там само. – Арк. 214.

³⁹ Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1; ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 678. – Арк. 1, 11зв., 17.

ництвом В. Котвича⁴⁰. У роботі автор розглядав облогу Азова московськими військами 1695 р. на підставі хроніки турецького історика Сілахдара Фіндіклілі Мехмет-аги (1658–1723). Тлумачення цієї історичної події за турецьким джерелом супроводжувалося коментарем, написаним на матеріалах європейського походження⁴¹. За відомостями протоколу екзаменаційної комісії, яку очолював декан факультету, дослідник історії мистецтва проф. Владислав Подляха (1875–1951), а членами були проф. В. Котвич і С. Стасяк, 12 червня 1933 р. Є. Завалинський склав письмово екзамен у галузі сходознавчих наук за спеціальністю тюркологія на тему “Розвиток потужності Османів” із “дуже доброю” оцінкою, а 16 червня – усний іспит, також із найкращим результатом⁴². На підставі рішення Ради виділу 28 червня 1933 р. отримав диплом магістра філософії у ділянці сходознавчих наук⁴³.

Після закінчення навчання в університеті Є. Завалинський продовжував вивчати східні мови. Так, у листі В. Котвичу від 24 лютого 1934 р. він писав, що під час перебування у Стрию “pracowałem nad beletrystycznymi tekstami tureckimi oraz nad językiem ormiańskim”⁴⁴. У особових листах з обліку кадрів 1940 р. Є. Завалинський зазначав, що добре володіє українською, польською, російською, турецькою, німецькою, арабською, французькою, слабше – англійською та перською мовами⁴⁵.

Докторські студії

Упродовж 1933–1935 рр. Є. Завалинський під керівництвом В. Котвича⁴⁶ написав дисертацію “Польща у турецьких хроніках XV і XVI ст.”⁴⁷. Є. Завалинський походив із незаможної сім’ї, тому постійно потребував державних стипендій для продовження наукової роботи. Після закінчення університету у вересні 1933 р. розпочав клопотання через В. Котвича щодо отримання міністерської стипендії на час докторських студій. 29 вересня того ж року Є. Завалинський, прохаючи свого наукового керівника про на-

⁴⁰ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 678. – Арк. 1, 17.

⁴¹ Там само. – Арк. 11. Магістерська робота не збереглася в архіві Львівського університету.

⁴² Там само. – Арк. 17.

⁴³ Там само. – Оп. 4. – Спр. 262. – Арк. 4, 6; Оп. 15. – Спр. 1384. – № 872; Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1.

⁴⁴ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі – Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie). – Rkp 4602. – Т. 1. – К. 51–51v.

⁴⁵ Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 2, 4, 10.

⁴⁶ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262. – Арк. 6–7.

⁴⁷ Там само. – Арк. 17–163 (машинописний примірник дисертації з його власноручними правками), 164–231 (машинописний примірник дисертації, який рецензував проф. о. А. Клявек). С. Радіон помилково вказує дату захисту (1934 р.) та назву роботи – “Вісті про Польщу і Східню Європу в турецьких джерелах до XV-го століття” ([*Радіон С.*] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10).

писання рекомендації, писав: “Przed kilku dniami wszcząłem starania o uzyskanie stypendjum ministerjalnego. Na tem stypendjum bardzo mi zależy, gdyż, jak JWP. Profesorowi o tem może wiadomo, stanowi ono dla mnie jedyny dostępny mi środek do kontynuowania studjów”⁴⁸. Справа з отриманням докторської стипендії успішно вирішилася, і 24 лютого 1934 р. Є. Завалинський повідомив про це В. Котвича, дякуючи йому за допомогу⁴⁹.

Спершу Є. Завалинський не міг визначитися з темою дослідження. У тому ж листі писав: “Zamyślam opracowywać stosunki polsko-tureckie w XVIII w. na podstawie dokumentów w Stambule”⁵⁰. Очевидно, у Туреччині йому міг би допомогти М. Садикбей Агабекзаде⁵¹. За умови наукової роботи у Стамбулі, для підробітку планував займатися журналістикою⁵². Однак з цієї закордонної поїздки нічого не вийшло. У наступному листі (10 березня 1934 р.) він роз’яснює докладніше, що волів би досліджувати турецько-польські стосунки на підставі свідчення мандрівника чи турецького посла у Польщі. “Przytem jednak, – зазначав Є. Завалинський, – będą się starał napisać pracę doktorską nie jedynie dla uzyskania stopnia doktora – ale żeby z tego dość skromnego zadania powstała rzeczywiście naukowa praca”⁵³. До літніх канікул 1934 р. планував добре освоїти турецьку мову та остаточно визначитися із темою, а після них приступити до написання роботи й підготовки до екзамену⁵⁴.

У листі від 26 грудня 1934 р. Є. Завалинський дякував В. Котвичу за високу оцінку частини праці, однак писав, що “źródła tur[eckich] w polskich archiwach nie będę mógł wykorzystać – nie znam paleografii ani dyplomatyki tur[eckiej]”⁵⁵. Натомість румунсько-латинські та угорсько-латинські джерела він міг опрацювати. З турецькими джерелами знайомився в опублікованому вигляді. Писав науковому керівникові, що на зимові місяці планує завершити їхнє опрацювання, а на весну 1935 р. приступити до остаточного оформлення роботи і здачі докторського іспиту⁵⁶.

У травні 1935 р. розпочався процес підготовки захисту дисертації. 11 травня Є. Завалинський передав її В. Котвичу⁵⁷, а 15 травня останній запропонував для оцінки роботи екзаменаційну комісію у складі: В. Котвича (головний референт), проф. С. Стасяка (кореферент) та проф. о. А. Клявека (референт додаткового предмета – арабської мови)⁵⁸. На засіданні Ради фа-

⁴⁸ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. – Rkp 4602. – Т. 1. – К. 47.

⁴⁹ Ibidem. – К. 51.

⁵⁰ Ibidem. – К. 51v.

⁵¹ Ibidem. – К. 52v.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem. – К. 53.

⁵⁵ Ibidem. – К. 54v.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262. – Арк. 1.

⁵⁸ Там само. – Арк. 10.

культету 22 травня представлено дисертацію та затверджено екзаменаційну комісію у запропонованому В. Котвичем складі⁵⁹. 30 травня дисертацію передано А. Клявеку на рецензію, яку він повернув 10 грудня⁶⁰. Замість С. Стасяка роботу для рецензії 6 листопада отримав медієвіст Теофіл Еміль Модельський (1881–1967), яку він прорецензував до 10 грудня⁶¹. Після трьох рецензій (В. Котвич подав свою оцінку 11 грудня) того ж дня на засіданні Ради факультету відбулося “uznanie” докторської праці Є. Завалинського⁶², а 14 грудня успішно пройшов двогодинний усний докторантський екзамен (examen rigorosum)⁶³. Тюркологія на іспиті була головним предметом, а арабістика (історична група) – додатковим⁶⁴. Після екзамену Є. Завалинський фактично став доктором філософії у галузі сходознавчих наук (doktor filozofii w zakresie nauk orientalistycznych). Однак формально Рада факультету затвердила цей ступінь 29 січня 1936 р.⁶⁵, а 12 лютого також прийняла ухвалу в справі надання Є. Завалинському ступеня доктора філософії, що дозволило деканові порушити клопотання перед ректором і Сенатом університету з проханням затвердити її⁶⁶. 19 лютого у повідомленні, адресованому ректором до деканату гуманістичного факультету, йшлося, що Сенат університету 17 лютого підтвердив рішення Ради факультету в цій справі⁶⁷. Промоція Є. Завалинському на доктора відбулася 15 червня 1936 р.⁶⁸. Зміст диплома вписано латинською мовою в “Альбом обліку докторських дипломів 1931–1937 рр.” й засвідчено підписами ректора університету, декана гуманістичного факультету та наукового керівника⁶⁹.

⁵⁹ Там само. – Арк. 1.

⁶⁰ Там само. – Арк. 1, 3, 12, 164.

⁶¹ Там само. – Арк. 1, 3.

⁶² Там само. – Арк. 1.

⁶³ Там само. – Арк. 2, 15. В інших джерелах дату екзамену подано по-різному. На першій сторінці опублікованої дисертації вказано 15 грудня (*Zawaliński E. Polska w kronikach tureckich XV i XVI w. – Stryj, 1938. – S. [2]*), а в автобіографії 1940 р. – 12 грудня (Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 7).

⁶⁴ ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262. – Арк. 2.

⁶⁵ Там само. – Арк. 1.

⁶⁶ Там само. – Арк. 14–15.

⁶⁷ Там само. – Арк. 14.

⁶⁸ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. – Rkp 4602. – Т. 1. – К. 81. В автобіографіях 1940 і 1942 рр. є розбіжності в даті промоції на доктора філософії: “промувався на доктора філософії 15.VI.1936 р.” (Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 7), “1935 р. промовився на доктора філософії (із орієнтальної філології)” (ЛІННБ. Відділ рукописів. – Архів Івана Крип’якевича. – Папка № 159. – Без пагінації).

⁶⁹ “У нашій присутності Пан Євген Мар’ян Завалинський, польський громадянин, родом зі Львова, дотримавшись усіх приписаних законів, промується доктором філософії, що ми підтверджуємо цим протоколом для вічної пам’яті про справу. Львів 15 червня 1936 року” (ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 1356. – С. 507).

Дисертацію Є. Завалинський опублікував у Стрию⁷⁰ перед 28 червня 1938 р. у серії “*Collectanea Orientalia*”⁷¹. Про час друку книги у стрийській друкарні довідуємося з листа, датованого 28 червня 1938 р., до В. Котвича, у якому Є. Завалинський дякував своєму науковому опікунові за сприяння в її друці⁷².

На книгу 1939 р. з’явилася рецензія згаданого вже німецького сходознавця Б. Шпулера, в якій позитивно оцінено працю молодого львівського дослідника⁷³. Є. Завалинський у цій роботі на підставі восьми опублікованих хронік турецьких істориків XV–XVI ст., які йому були доступні у Львові або ж у копіях з бібліотек інших міст, висвітлив політику Османської імперії щодо Польського королівства, процес зближення політичних інтересів Османів та Ягеллонів упродовж XV ст. у Дунайсько-Придністровському регіоні, які закономірно переросли у військові протистояння. Робота складається з чотирьох розділів. У першому “Предмет і стан дослідження” автор пише про предмет дослідження, історіографію проблеми, характеризує джерельну базу та вживання терміна “поляки” у тогочасних османських хроніках. Другий розділ присвячено розгляду питання поширення політичного впливу Туреччини через Болгарію й Сербію на Волощину (початок XV ст.), що призвело до сусідства з Молдавією, яка в той час перебувала під протекторатом Польщі. У третьому розділі йдеться про польсько-угорське співробітництво в першій половині XV ст., що спричинило зіткнення інтересів Туреччини та Польщі, кульмінацією чого стало збройне протистояння, зокрема битва під Варною 1444 р., у якій, як відомо, загинув польський король Владислав III. Після цих подій турецький світ відкрив для себе Польщу, про яку до цього часу в джерелах зустрічалося обмаль відомостей. В останньому розділі книги – “Чорноморські справи” – Є. Завалинський висвітлює відносини Туреччини з Молдавією, захоплення першою у 1484 р. молдавських портових міст Кілії та Білгорода, опанування Османами в останній третині XV ст. Північного Причорномор’я, що все більше стало заторкувати інтереси Польського королівства і в недалекому майбутньому переросло у постійне політично-військове протистояння, яке тривало до початку XVIII ст. Автор приходять до цікавих висновків, наприклад, що визначальним чинником у формуванні польсько-турецьких стосунків була не Польща,

⁷⁰ Є. Завалинський постійно проживав у Стрию на вул. Колійній, 36 (*Rocznik Orientalistyczny* (1938). – Lwów, 1939. – Т. XIV. – С. 167), а під час докторських студій мешкав у Львові на вул. Курковій, 14, кім. 26 (ДАЛЮ. – Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262. – Арк. 1). У 1940 р. вчений знову переїхав до Львова і оселився на вул. Валовій, 11, кв. 2 (Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 10зв.).

⁷¹ *Zawaliński E. Polska w kronikach tureckich XV i XVI w.* – 58 s. Примірник книги, подарований Є. Завалинським бібліотеці НТШ, який тепер зберігається у Відділі україніки ЛННБ, містить посвяту: “Науковому Товариству Шевченка. Автор. 29.VI.38”.

⁷² *Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie.* – Rkp 4602. – Т. 1. – К. 56.

⁷³ *Spuler Bertold.* [Rec.:] *Zawaliński E. Polska w kronikach tureckich XV i XVI w.* – Stryj, 1938. – 58 s. // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – München, 1939. – Jahrg. 4. – Heft 1/2. – S. 166–167.

а Туреччина, тобто не Османи пристосовували свою політику до політики Ягеллонів, а навпаки. Військова акція захоплення згаданих двох морських портів Кілії та Білгорода 1484 р. була спрямована не проти Польщі, а проти Молдавії, але дуже непокоїла польських вельмож, які вбачали у цьому загрозу польським інтересам. На думку Є. Завалинського, турки вважали, що Молдавія втягує Польщу у коло своїх інтересів, а не навпаки. У книзі міститься ще низка важливих спостережень автора, які є цінними для історичної науки з огляду на використання турецьких джерел.

Після захисту докторської дисертації Є. Завалинський не отримав викладацької та наукової роботи в університеті. Важко судити чому, однак можна припускати, що на заваді стала його національність. У автобіографії 1940 р. він зазначав: “Не зважаючи на те, що я склав іспити з відзначенням – посади не одержав. Проте я не переривав наукової роботи та спеціалізувався в турецькій дипломатиці й палеографії”⁷⁴.

Наукові дослідження 1938–1939 рр.

Слід зауважити, що Є. Завалинський з метою вивчення східних мов, праці з рукописними та друкованими джерелами східного походження та літературою не оминав можливості скористатися з нагоди потрапити якщо не за кордон, то хоча б до Кракова й Варшави. Зрозуміло, що наукові стажування потребували матеріального забезпечення, яке могли надати лише польські державні установи.

Вченому вдалося отримати стипендію Національного фонду культури ім. Юзефа Пілсудського (Fundusz Kultury Narodowej), завдяки якій упродовж жовтня 1938 – вересня 1939 рр. він працював у краківських та варшавських архівах “головно над турецькими і татарськими документами до історії України”⁷⁵. Про можливість праці у краківських архівах Є. Завалинський повідомляв найвідомішому польському тюркологу того часу, професорові Ягеллонського університету Тадеушу Ковальському (1889–1948). В особистому архіві Т. Ковальського збереглося два листи Є. Завалинського, які висвітлюють їхні наукові зв’язки у 1938 р. У листі, написаному зі Львова 11 вересня 1938 р., Є. Завалинський, описуючи Т. Ковальському свої наукові плани, зазначав: “W bieżącym roku akad[emickim] Fundusz Kultury Narodowej udzielił mi zasiłku, dzięki czemu będę mógł pracować nie tylko we Lwowie. Zamierzam rozpocząć inwentaryzację tur[eckich] dokumentów właśnie w Krakowie, przede wszystkim dlatego, by móc pracować i przygotować się do dalszej pracy naukowej, pod kierownictwem JWPana Profesora”⁷⁶. Цитований вище лист не лише вка-

⁷⁴ Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 7.

⁷⁵ ЛННБ. Відділ рукописів. – Архів Івана Крип’якевича. – Папка № 159. – Без пагінації; Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 7, 9.

⁷⁶ Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Sygn. K III-4. – j. a. 78. – Без пагінації. Принагідно висловлюю вдячність працівникам Архіву науки Польської академії наук та Польської академії мистецтв у Кракові за надані листи.

зує на факт співпраці Є. Завалинського з відомим польським сходознавцем, а й свідчить про визнання наукових заслуг першого. Є. Завалинський просив поради у Т. Ковальського, яким чином надалі опрацювати османські джерела. Як переконуємося на підставі цього листа, він прагнув на даному етапі своєї наукової кар'єри описати турецькі документи у польських архівах і бібліотеках: “Zamierzam bowiem prowadzić, dalszy ciąg niejako, mej pracy z uwzględnieniem tur[eckich] dokumentów. Nie jest to możliwe bez uprzedniego z inventaryzowania turcików, znajdujących się w polskich bibliotekach i archiwach. Specjalne trudności sprawia mi odczytanie tur[eckich] dokumentów; półtoraroczna przerwa w studiach uszczupliła ponadto moje doprawdy niezbyt obfite turkologiczne wiadomości”⁷⁷. Є. Завалинський також просив Т. Ковальського апробувати ці наукові плани. Як довідуємося з другого листа, написаного 10 жовтня 1938 р., у зв'язку з об'єктивними обставинами (між іншим через затримку у виплаті грошей) приїзд до Кракова вчений відклав до 15 жовтня, через що шкодував, бо прагнув Т. Ковальському подякувати за допомогу⁷⁸. Отож Є. Завалинський розпочав стажування у Кракові 15 жовтня 1938 р., а його опікуном й керівником там був Т. Ковальський.

Наукові пошуки відбувалися успішно. У той час Є. Завалинський розпочав роботу над статтею про турецькі та татарські документи у Бібліотеці Чарторійських⁷⁹. 23 грудня 1938 р. він писав В. Котвичу, що завершує роботу над нею й 4 січня 1939 р. може її вислати⁸⁰. Остаточну роботу над статтею закінчив у лютому 1939 р. і тоді ж дав дослідження на апробацію Т. Ковальському, який схвально відгукнувся про нього⁸¹.

У листі від 12 грудня 1938 р. писав своєму науковому опікунові, що поміж роботи в архівах відвідав Сходознавчу комісію Польської академії вмінь, де слухав виступ Т. Левицького⁸². Через два місяці, 10 лютого 1939 р., писав, що працює у Кракові за старою системою⁸³. Окрім роботи у Бібліотеці Чарторійських, Є. Завалинський намагався сягнути до османських документів з приватних збірок. Так, у листі від 20 червня 1939 р. писав В. Котвичу, що до середини липня планує опрацювати приватні архіви у Ланьцуті, Дзікові та Сухій⁸⁴. Однак з листів не відомо, чи вдалося йому реалізувати свої наміри.

6 травня 1939 р. Т. Ковальський познайомив Є. Завалинського з відомим істориком Станіславом Котом (1885–1975)⁸⁵. Через кілька днів той представив Є. Завалинського Яну Домбровському (1890–1965), знаному польсько-

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. – Rkp 4602. – Т. 1. – К. 58v.

⁸⁰ Ibidem. – К. 60.

⁸¹ Ibidem. – К. 65v.

⁸² Ibidem. – К. 58.

⁸³ Ibidem. – К. 65v.

⁸⁴ Ibidem. – К. 76.

⁸⁵ Про це він писав 10 травня 1939 р. у листі до В. Котвича (Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. – Rkp 4602. – Т. 1. – К. 71).

му медієвістові, який був професором кафедри середньовічної історії Ягеллонського університету, секретарем Історичної комісії Польської академії вмінь, досліджував польсько-угорські відносини у середньовіччі, історію середньовічної Польщі та Угорщини, зв'язки Кракова з угорськими містами, через що мав тісні наукові зв'язки з угорськими істориками. Останній запропонував Є. Завалинському подати документи на здобуття угорської стипендії в Будапешті та обіцяв посприяти у цьому⁸⁶. Справа зі стипендією угорського уряду вирішилася успішно, бо Є. Завалинський 5 серпня 1939 р. зі Стрия писав В. Котвичу, що з огляду на отримання угорської стипендії з Міністерства релігії та освіти Польщі 27 липня йому написали лист з проханням повідомити, де зручно отримувати паспорт – у Стрию чи Кракові⁸⁷.

Ще в період очікування на стипендію Є. Завалинський писав В. Котвичу, що Є. Кот говорив про нього з директором Національного комітету культури Станіславом Михальським про угорську стипендію і що той порадив після Будапешта поїхати до Стамбула, з тим, що комітет профінансує проживання у Туреччині⁸⁸. Як бачимо, у Є. Завалинського на літо 1939 р. склалися сприятливі умови продовження сходознавчих досліджень за кордоном (Угорщина, Туреччина). Наукові стажування поза Польщею для сходознавців були ознакою високого рівня професійності. Є. Завалинський стояв на шляху успішної наукової кар'єри, однак Друга світова війна перекреслила всі наукові плани. Початок війни застав Є. Завалинського у Варшаві, куди він приїхав з Кракова 25 серпня⁸⁹. Останній лист, писаний з Варшави до В. Котвича, датований 30 серпня⁹⁰, у якому між іншим він зазначав: якщо не вдасться виїхати до Угорщини – працюватиме у Варшаві⁹¹.

Результатом роботи у краківських архівах та бібліотеках, як зазначалося, стала стаття, опублікована в “Орієнталістичному річнику” за 1938 р. про збірку турецьких документів у Бібліотеці Чарторийських в Кракові⁹². У ній автор охарактеризував з джерелознавчої точки зору близько тисячі турецьких, кримських та калмицьких документів.

У вступній частині статті Є. Завалинський порушив проблему опису турецьких документів у архівах та на підставі історіографії зробив огляд османської документальної спадщини у різних країнах⁹³. Продовжує дослі-

⁸⁶ Ibidem. – К. 71.

⁸⁷ Ibidem. – К. 77.

⁸⁸ Ibidem. – К. 75.

⁸⁹ Ibidem. – К. 79.

⁹⁰ Ibidem. – К. 80–80v.

⁹¹ Ibidem. – К. 80v.

⁹² *Zawaliński E.* Zbiory tureckich dokumentów w bibliotece Czartoryskich w Krakowie // Rocznik Orientalistyczny. – 1938. – S. 113–135. С. Радіон помилково подає назву цієї статті: “Архіви турецьких документів в краківських бібліотеках” (*[Радіон С.]* Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10).

⁹³ *Zawaliński E.* Zbiory tureckich dokumentów w bibliotece Czartoryskich w Krakowie. – S. 113–121.

дження аналіз турецьких документів у польських збірках, головним чином у Кракові та Варшаві, та історіографічний огляд з їх публікаціями та згадками. Автор зупинився на історії формування турецької збірки Бібліотеки Чарторийських у Кракові і прийшов до висновку, що вона сформувалася на базі архіву Тадеуша Чацького з Порицька, пулавської збірки князів Чарторийських та архівів Сенявських⁹⁴. У третій, заключній, частині роботи Є. Завалинський за видовою ознакою характеризував документи, оригінали яких сягають середини XVII ст., поділивши їх на: *османські документи* (фірмани султанів до польських королів (більше 50 оригіналів та копій), листи візирів до королів (бл. 25), листи турецьких вельмож різного рангу до польських урядовців (бл. 60 документів), документація турецьких посольств у Європі (10), польських посольств у Туреччині (бл. 150), акти різного характеру, які стосуються польсько-турецьких відносин (бл. 250), та документи, у яких йдеться про відносини Туреччини з іншими країнами); *кримські документи* (ханські ярлики до польських королів (бл. 70), листи кримських урядників до польських дигнітаріїв (20)); *калмицькі документи* турецькою мовою (10), які є фрагментом польсько-калмицького листування бл. 1653 р.⁹⁵. Завершує статтю велике резюме німецькою мовою.

У кінці 1930-х рр. Є. Завалинський написав також статтю “Поляки покровителі малярства у Туреччині”⁹⁶. Окрім публікованих досліджень, маємо згадку про його рукопис зі сходознавчої тематики. На початку 1937 р. Є. Завалинський підготував статтю про питання “przedmurza chrześcijaństwa”. Про це він повідомляв редактора “Нової зорі” Осипа Назарука, прохаючи його опублікувати її в цій газеті: “Маю виготовлену статтю, яка в цілком новому світлі ставить kwestію «przedmurza chrześcijaństwa». Тому, що є в ній ряд нових тез і приносить багато несподіванок, врешті тому, що є в ній трохи полемічного і дискусійного матеріалу”⁹⁷. Однак О. Назарук відмовив, мотивуючи наповненістю редакційного портфеля часопису⁹⁸. С. Радіон писав, що Є. Завалинський перед війною на сторінках “Нової зорі” друкував “свої статті з українською історичною тематикою, сходознавством, переклади на українську мову творів східних авторів та нариси з історії українського сходознавства”⁹⁹. Насправді публікацій Є. Завалинського на шпальтах цього видання немає. Це, зрештою, підтверджує цитований вище лист Є. Зава-

⁹⁴ Ibidem. – S. 121–127.

⁹⁵ Ibidem. – S. 127–132.

⁹⁶ *Zawaliński E.* Polacy krzewicielami malarstwa w Turcji // *Kurier Literacko-Naukowy.* – Kraków, 1938. – Nr 48. – S. X–XI (Dodatek do Ilustrowanego Kuriera Codziennego. Nr 329).

⁹⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 359: Назарук Осип. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 11.

⁹⁸ “Львів, 21.I.1937. Високоповажаний Пане Докторе! Редакційна тека «Нової Зорі» така тепер заповнена, що залягають навіть пильні організаційні справи і дописи. Тому на нові праці редакція не рефлектує. З високим поважанням. О[сип] Н[азарук]” (ЦДІАЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 11зв.).

⁹⁹ [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10.

линського до О. Назарука і відповідь останнього. З листа Є. Завалинського дізнаємося також про те, що він вже раніше звертався до редактора “Нової зорі” з подібним проханням, оскільки розпочав свій лист словами: “Ще раз доводиться мені турбувати Вас моїми сходознавчими плянами”¹⁰⁰.

Наукові заслуги Є. Завалинського були помічені польськими сходознавцями. У 1939 р. його обрали членом Польського сходознавчого товариства¹⁰¹ (єдиний українець серед його членів). З такою пропозицією 1 березня 1939 р. до Управи товариства письмово звернулися голова товариства В. Котвич та секретар Є. Курилович¹⁰², а вже 2 березня “Zarząd postanawia wybrać członkiem czynnym krajowym dr Eugeniusza Zawalińskiego (Na wniossek T. Kowalskiego, J. Kuryłowicza i W. Kotwicza)”¹⁰³. Натомість С. Радіон чомусь пише, що Є. Завалинський, “як надзвичайно здібний лінгвіст, став членом Польського Мовознавчого Товариства, до якого приймали тільки визначних мовознавців”¹⁰⁴. Очевидно, С. Радіон переплутав мовознавче товариство зі сходознавчим.

Кафедра орієнталістики Львівського університету

З початком Другої світової війни та встановленням радянської влади в Західній Україні Є. Завалинський перервав наукове стажування у Варшаві та повернувся до Стрия, так і не зреалізувавши можливості наукового стажування у Будапешті та Стамбулі. З 15 жовтня 1939 р. він став учителем місцевої середньої школи, а вже 23 листопада перейшов на посаду завідувача навчальної частини цієї ж школи¹⁰⁵.

За радянської влади сходознавство у Львівському університеті інституційно скоротили лише до однієї кафедри. 29 жовтня 1940 р. її очолив українофіл С. Стасяк, офіційно затверджений на цій посаді наказом ректора 11 січня 1940 р.¹⁰⁶. Тоді ж (11 січня 1940 р.) посаду доцента кафедри орієнталі-

¹⁰⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 11.

¹⁰¹ Rocznik Orientalistyczny (1938). – S. 167. У “Енциклопедії української діаспори” помилково вказано – 1938 р. (Завалинський Євген // Енциклопедія української діаспори. – Т. 4. – С. 82).

¹⁰² “Do Zarządu Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego. Proponujemy na członka czynnego PTO dr Eugeniusza Zawalińskiego, który posiada poważną pracę drukowaną: «Polska w kronikach tureckich XV i XVI w.», drugą zaś będzie drukował w t. XVI RO” (Archiwum Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego (Warszawa). – Без пагінації). Принагідно висловлюю вдячність Управі Польського сходознавчого товариства за надані документи.

¹⁰³ Archiwum Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego (Warszawa). – Без пагінації.

¹⁰⁴ [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10.

¹⁰⁵ Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 7, 9зв.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 368. – Арк. 3, 11. В архіві Львівського університету є доповідна записка, складена 4 листопада 1939 р. В. Шаяном, Я. Кесслером та іншими на ім'я ректора Львівського університету у справі виключення з університету Є. Грубер і конфлікту з цього приводу В. Котвича, Я. Чекановського та Є. Кириловича з її вчителем українофілом С. Стасяком. Конфлікт виник 1936 р. і тривав до 1939 р., характеризувався

стики Львівського державного університету ім. І. Франка обійняв Є. Завалинський¹⁰⁷. Окрім Є. Завалинського і С. Стасяка, у той час на кафедрі працювало ще вісім осіб: доцентом – єврей Мойсей Голігер, старшими викладачами – азербайджанець М. Садикбей Агабекзаде, єврейка Єва Грубер (1908–?)¹⁰⁸, поляки М. Левіцький¹⁰⁹ та Т. Левіцький¹¹⁰, викладачем – українець Михайло Кнороз, лаборантами – єврей Яків Кесслер (1904 – після 1941)¹¹¹ та українець Володимир Шаян (1908–1974)¹¹². За відомостями Я. Полотнюка, після С. Стасяка Є. Завалинський (у Я. Полотнюка помилково названий Заволинським) очолив кафедру¹¹³. С. Радіон також зазначає, що Є. Завалинський “вів катедру туркології (sic!) Львівського Університету”¹¹⁴. Проте підтвердити ці відомості на підставі архівних матеріалів не вдалося.

Займаючи посаду доцента, Є. Завалинський продовжив наукові дослідження з османістики: “Працюю педагогічно й науково, займаюся вітками турецьких джерел про Україну й народи СРСР”¹¹⁵. Підтвердженням цих слів є наукові праці вченого цього часу. Так, у списку своїх досліджень, складеному 31 липня 1940 р., Є. Завалинський третім пунктом зазначив назву статті, яку подав до друку: “Що можуть дати українській історіографії турецькі джерела (друкується в Записках філологічного факультету ЛДУ)”. Однак її так і не було надруковано, принаймні у єдиних спільних “Записках” філологічного та історичного факультетів вона відсутня¹¹⁶. Також не побачила денного світла робота Є. Завалинського “Роль Османів у історії культури”, яка потрапила до Архіву Польської Академії наук у Варшаві¹¹⁷. Окрім цієї

дискредитацією С. Стасяка та його учнів, спробами закриття кафедри індійської філології та культури, яку він очолював. Очевидно, з огляду на приязне ставлення С. Стасяка до українців, а також через цю справу, його призначили керівником новоствореної кафедри орієнталістики. Детальніше див.: Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 478. – Арк. 2, 14–18.

¹⁰⁷ Там само. – Спр. 66. – Арк. 7, 9зв.; Спр. 3097. – Арк. 4, 10; Спр. 3099. – Арк. 4. В автобіографії 1942 р. помилково подано 1939 р. (ЛННБ. Відділ рукописів. – Архів Івана Крип’якевича. – Папка № 159. – Без пагінації).

¹⁰⁸ Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 478. – Арк. 14, 21.

¹⁰⁹ Там само. – Спр. 99. – Арк. 11–11зв.

¹¹⁰ Там само. – Спр. 100. – Арк. 1, 10зв.

¹¹¹ Там само. – Спр. 501. – Арк. 2, 3, 6зв.

¹¹² Там само. – Спр. 601. – Арк. 1, 3–4, 5, 6; Спр. 3097. – Арк. 4, 6. О. Прицак подає натомість лише трьох викладачів: С. Стасяка, Є. Завалинського та В. Шаяна (*Прицак О.* Орієнталістика // *Енциклопедія українознавства. Словникова частина.* – Перевидання в Україні. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1871).

¹¹³ *Полотнюк Я.* Коротка історія викладання східних мов у Львівському університеті. – С. 3.

¹¹⁴ [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10.

¹¹⁵ Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 7.

¹¹⁶ Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету ім. І. Франка. – Львів, 1940. – Т. 1. – 255 с.

¹¹⁷ *Archiwum Polskiej Akademii Nauk* (далі – *Archiwum PAN*). – Sygn. I-4. – К. 1–5, 5а, 6–7, 9; *Przewodnik po zespołach i zbiorach Archiwum PAN. Stan na dzień 1 stycznia*

праці, у згаданій рукописній збірці знаходяться інші матеріали Є. Завалинського періоду роботи в радянському університеті (1940–1941): список книжок з 52 позицій, які він позичив до “туркологічної робітні з бібліотеки орієнталістичної кафедри”, сім аркушів виписок з турецьких джерел, а також картка із переліком усних питань для студентів другого та четвертого курсів університету¹¹⁸.

Адміністрація університету (проректор Кирило Студинський та вчений секретар Юрій Полянський) позитивно характеризували Є. Завалинського: “Имеет исследования по туркологии, заслуживает научной степени кандидата наук и звания и. о. доцента”¹¹⁹. Однак він так і не отримав вченого ступеня кандидата наук.

Під час роботи на кафедрі орієнталістики Є. Завалинський познайомився з Агатангелом Кримським, який у 1939–1941 рр. кілька разів відвідував Львів, читав лекції в університеті, брав участь у конференціях, зустрічався з українськими вченими. Радянська влада згадала про опального академіка у 1939 р., коли виникла потреба налагодження відносин з українською інтелігенцією приєднаної Західної України¹²⁰. Є. Завалинський згадував про А. Кримського: “Він прихав до Львова на одну наукову конференцію. На конференції не було нагоди зустрітися. Вибрався я до нього на другий день, він замешкав у готелі навпроти університету. Ми майже цілу ніч провели на розмові про українське літературне життя в Галичині. Договорилися, що підемо на могили українських діячів і письменників. Побули ми на гробі о. Шашкевича й Ів. Франка. Старенький перехрестився і помолився та розплакався. – «Це моє прощання з Франком. Я вже не буду тут більше...» На другий день він від'їхав до Києва. Я провів його на станцію. У Львові вже не судилося йому більше бути. Правда, ми провели пізніше не одну ніч у його квартирі в Києві”¹²¹.

Зберігся лист Є. Завалинського до А. Кримського, датований 15 березня 1941 р., у якому він докладно описує своє становище в університеті та несприятливі умови для наукової праці. Є. Завалинський планував переїхати на постійно до Києва з метою поглиблення своїх сходознавчих зацікавлень під керівництвом академіка¹²². Сприятливих умов для досліджень у

1977 r. / Opracowanie zespolowe pod kierunkiem Z. Kolankowskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. – S. 10 (“Papiery odnoszące się do ćwiczeń z turkologii w uniwersytecie lwowskim ok. 1940 r. (doc. dra Zawalińskiego), m. in. maszynopis pracy Rola Osmanów w dziejach kultury (niekompletny)”).

¹¹⁸ Archiwum PAN. – Sygn. I-4. – Без пагінації.

¹¹⁹ Архів ЛНУ. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 2.

¹²⁰ *Прицак О.* Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 118–119.

¹²¹ Спогад процитував С. Радіон ([*Радіон С.*] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10).

¹²² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 22990. – Арк. 1.

Львові вчений не бачив: “Про роботу наукову все таки тяжко говорити: 1) ні з ким порадитися, 2) брак матеріалів: 3) величезна нагрузка – 33 (!) години тижнево. Тим не менше хочу виготовити докторську працю і оборонити її ще можливо в цьому календарному році у Вас, в Києві. Та ледви чи зможу це виконати у Львові. Тяжко мені навіть самому вибрати остаточно тему. Маю їх дві на приміті: 1) на підставі Футуввег-наме – текст, переклад, про тодішній устрій і повстання османської держави: 2) турецькі матеріали до історії Хмельниччини”¹²³. Однак, ці плани перекреслила війна.

Війна та еміграція

З початком німецько-радянської війни у червні 1941 р., незважаючи на несприятливі обставини, Є. Завалинський не полишав наукової праці. С. Радіон писав, що “навіть у часі німецької окупації східної Європи він виїжджав закордон вивчати різні джерельні матеріали, у висліді чого написав наукову працю п[ід] н[азвою] “Значіння східних джерел для історії європейських країн”¹²⁴. З його автобіографії, написаної 15 березня 1942 р., довідуємося, що він віднедавна перебував у Берліні, де досліджував джерела, які стосувалися українсько-турецьких відносин. Є. Завалинський у згаданій автобіографії писав: “У березні 1942 р. одержав я дозвіл на виїзд до Райху і рішив використати цю обставину, щоби прослідити німецькі архіви в аспекті українсько-турецьких взаємин”¹²⁵. Автобіографія знаходиться серед паперів Івана Крип’якевича, які висвітлюють діяльність Кабінету історії України, який він очолював. Кабінет було засновано у кінці 1941 – на початку 1942 рр. як підрозділ Історичної секції напівлегально відновленого Наукового товариства імені Шевченка¹²⁶. Засновуючи Кабінет, І. Крип’якевич прагнув відновити та розширити дослідження загальних питань історії України, історіографії, джерелознавства, археографії, бібліографії тощо¹²⁷. У Кабінеті в 1942 р. працювали або мали до нього відношення, окрім старшого покоління істориків (Богдана Барвінського, Василя Гарасимчука, Мирона Кордуби,

¹²³ Там само. – Арк. 1зв.

¹²⁴ [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10. На жаль, не вдалося з’ясувати докладніше про згадану працю, бо невідомо про інше дослідження Є. Завалинського, про яке пише С. Радіон, – “Значіння турецьких джерел для історії України” (Там само). Відомо лише, що вчений виголосив доповідь під такою ж назвою у 1963 р. під час святкування 90-ліття НТШ в Українському народному домі Мельбуерна (див. далі).

¹²⁵ ЛННБ. Відділ рукописів. – Архів Івана Крип’якевича. – Папка № 159. – Без пагінації.

¹²⁶ ЦДАЛ. – Ф. 309: Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 75зв.

¹²⁷ Про Кабінет історії України збереглися в архіві Івана Крип’якевича різноманітні документи, включно з автобіографіями, біографіями його працівників, планами і проєктами, звітами роботи (ЛННБ. Відділ рукописів. – Архів Івана Крип’якевича. – Папки № 150, 159. – Без пагінації).

Омеяна Терлецького), також і молодші: Микола Андрусак, Степан Білецький, Олександр Домбровський, о. Роман Лукань, О. Прицак та інші. У листі до І. Крип'якевича, звітуючи про виконану роботу в Кабінеті, О. Прицак згадує, що упорядкував також течки з автобіографіями істориків, серед яких і Є. Завалинського¹²⁸. На підставі цього факту можемо зробити висновок, що Є. Завалинський планував співпрацювати або реально співпрацював з іншими істориками, які гуртувалися навколо І. Крип'якевича у рамках Кабінету історії України.

Достеменно відомо, що на початку серпня 1942 р. Є. Завалинський перебував у Львові, бо п'ятого числа цього місяця у церкві Св. Онуфрія одружився із Софією Мурською (1921–1995), дочкою дипломата Володимира Мурського, який до своєї смерті 1935 р. виконував обов'язки представника Уряду УНР у Туреччині. Про їхнє весілля І. Крип'якевичу писав у згаданому листі О. Прицак, який підтримував приятельські стосунки з Є. Завалинським: “З інших подій, треба згадати, що 5/VIII відбулося в церкві св. Онуфрія у Львові вінчання «турецької пари» др. Є. Завалинського і С. Мурської”¹²⁹. Майбутня дружина Є. Завалинського навчалася у Парижі та французькій гімназії в Туреччині, володіла французькою й турецькою мовами¹³⁰, у львівських часописах публікувала популярні нариси про Туреччину¹³¹.

У першій половині 1944 р., рятуючись від репресій “других советів”, Є. Завалинський емігрував до Франції. Маємо кілька фактів, які засвідчують присутність Є. Завалинського в Парижі. Після приїзду, щоб матеріально забезпечити сім'ю та вивчити французьку мову, влаштувався працювати на завод штучного добрива, потім – на фабрику помпових машин¹³². У 1947 р. в паризькому журналі “Соборна Україна”, редагованому Ільком Борщаком (1895–1959), опубліковано його статтю під псевдонімом “М. Зелінський” – “Турецькі джерела до історії України”¹³³. Нарис присвячений проблемі залучення тюркомовних джерел при вивченні історії України. Проведено огляд української тюркології та визначено внесок французів, німців, угорців, по-

¹²⁸ Там само. – Папка № 159. – Без пагінації.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Завалинська (Мурська) Софія // Українці Австралії: Енциклопедичний довідник / Ред. В. Шумський. – Сідней, 2001. – С. 179.

¹³¹ Наприклад, див.: *Мурська С.* З мандрівки по Туреччині. Місця вічного спочинку // Літературно-науковий додаток “Нового часу”. – Львів, 1939. – Ч. 25 (88). – 19 черв. – С. III; *її ж.* Сали-Базар в Царгороді. Там, де збереглася стара Туреччина // Там само. – Ч. 32 (95). – 8 лип. – С. II.

¹³² Лист Володимира Завалинського до автора статті (26 жовтня 2010 р.).

¹³³ *Зелінський М.* [Завалинський Є.] Турецькі джерела до історії України // *Соборна Україна*. – Париж, 1947. – Ч. 1. – С. 9–11; Ч. 2. – С. 44–45; Ч. 3–4. – С. 75–80. На авторство Є. Завалинського вказує С. Радіон та Я. Дашкевич: [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10; *Дашкевич Я. Р.* Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. ... – С. 70; *їого ж.* Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв. ... – С. 28.

ляків, росіян та самих турків у вивчення й публікацію турецьких матеріалів. Охарактеризовано видову різноманітність цих документів, а також вказано на ті відомості, які вони можуть дати для історії України.

Є. Завалинський чи не перший серед українських сходознавців порушив питання дослідження історії українсько-турецьких і татарських взаємин XV–XVIII ст. на підставі османських і ханських джерел. У цій статті він переконливо писав: “Хто з українців цікавився турками й татарами, той судив наших мусульманських сусідів здебільшого на підставі нетурецьких і нетатарських джерел. Отже, він мав образ однобокий. Англієць, що хотів би писати історію України на підставі джерел неукраїнських, а, наприклад, польських чи російських, написав би не історію України, а її карикатуру. З цього здає собі кожний справу. Але, судячи турків і татарів за чужими, нетурецькими й нетатарськими джерелами, український читач чомусь не думає, що він має також карикатуру історії наших мусульманських сусідів”¹³⁴. Там також висловлено справедливе твердження, що “до останніх часів не було українського сходознавства”, маючи на увазі тюркологію. Є. Завалинський визнавав А. Кримського чудовим знавцем турецької мови, однак писав, що “його «Історія Туреччини», хоч і оригінальна й виявляє багато нових даних і цікавих поглядів, але все ж таки написана вона на підставі нетурецьких матеріалів, що знаходилися в бібліотеці ВУАН”¹³⁵.

Відомо, що Є. Завалинський 1948 р. навчався в найстаршій європейській вищій школі з вивчення та дослідження тюркських мов – Національній школі живих східних мов у Парижі (École nationale des Langues orientales vivantes)¹³⁶. “Там за півроку пройшов курс сходознавства й склав турецькою мовою іспит та дістав диплом тієї школи”¹³⁷.

Австралійський період життя

За відомостями Міжнародної організації у справах біженців, 20 грудня 1950 р. Є. Завалинський разом із дружиною та сином Володимиром (народився 18 січня 1944 р.) серед інших емігрантів відплив із портів міст Норденгама або Бремергафена (Німеччина) до Австралії. До порту Мельбурна корабель приплив більш як за місяць – 22 січня 1951 р.¹³⁸. Сім’я Завалин-

¹³⁴ Зелинський М. [Завалинський Є.] Турецькі джерела до історії України. – С. 9.

¹³⁵ Там само. – С. 10.

¹³⁶ Завалинський Євген // Енциклопедія української діаспори. – Т. 4. – С. 82. Про цю школу див.: Борщак І. Державна школа східних мов (1795–1945) // Соборна Україна. – Париж, 1947. – Ч. 1. – С. 22–23.

¹³⁷ [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10.

¹³⁸ Інформацію взято із загального списку переселенців, які емігрували з Європи до Австралії, оприлюдненого Національним архівом Австралії. Див.: http://www.immigrantships.net/v10/1900v10/fairsea19510122_04.html#Archives. В окремих довідкових статтях помилково подано 1949 р. як дату переселення Є. Завалинського на Австралійський континент (Завалинський Євген // Енциклопедія української діаспори. – Т. 4. – С. 82).

ських оселилася у передмісті Мельбурна. Спершу Євген Завалинський працював за контрактом чорноробом на виноградниках. “Копав кілька місяців ями для «Стейт Електрисیتی Комішен»¹³⁹. У 1955 р. спробував отримати наукову посаду зі сходознавства в Мельбурнському університеті, згодом – в університеті Південної Австралії¹⁴⁰. Однак отримав відмову: “На жаль, ми зацікавлені лише лінгвістами далекосхідних мов”¹⁴¹. У нових життєвих реаліях Є. Завалинський відійшов від активних наукових досліджень з османістики, а зосередився переважно на громадсько-культурній роботі українців у Мельбурні. “Життєві умови не дозволяють новоприбулим на розгорнення наукової праці... на наукову працю залишаються тільки вечори й суботи”, – писав він¹⁴². У статті “Н.Т.Ш. в Австралії”, описуючи, між іншим, невтішний стан гуманітарної науки в рамках НТШ в Австралії, відсутність великих бібліотек, брак зацікавлення в австралійських університетів вивчати слов’янські країни, зазначав: “Немає тут (в Австралії – А.Ф.) навіть деяких основних енциклопедій. Я шукав за одним добре знаним історичним виданням. Воно добре знане в Європі, і знайдете його в кожній університетській бібліотеці (воно виходить вже понад сотку літ). Старалися мені допомогти, але в цілій Австралії немає ні одного тому”¹⁴³. Ця цитата опосередковано свідчить, що продовжувати свої попередні дослідження у царині сходознавства у вченого не було можливості. Проте він не полишав орієнталістику цілком. Про це свідчать назви трьох доповідей зі сходознавчої тематики, виголошених у 1960-х рр. перед зацікавленою українською громадою Мельбурна, хоча вони мали радше популярний, аніж науковий характер. Так, 24 серпня 1963 р. у рамках ювілейних заходів з відзначення 90-ліття Наукового товариства ім. Т. Шевченка для членів товариства і “широкого громадянства” в Українському народному домі в Мельбурні Є. Завалинський прочитав доповідь “Значіння турецьких джерел для історії України”¹⁴⁴, а на третій науковій конференції до Шевченківського року, яка відбувалася у Мельбурні 19–20 грудня 1964 р., виголосив доповідь “Що нового можуть принести для української історіографії східні джерела”¹⁴⁵. У 1966 р. виголосив третю доповідь зі сходознавства під назвою: “Сходознавство чи зацікавлення Сходом на Україні”¹⁴⁶.

Натомість учений займався популяризацією праць і творів з української історії та літератури, активно включився в організацію української школи,

¹³⁹ [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10.

¹⁴⁰ Лист Володимира Завалинського до автора статті (26 жовтня 2010 р.).

¹⁴¹ [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10.

¹⁴² Завалинський Є. Н.Т.Ш. в Австралії // Українці в Австралії: Матеріяли до історії поселення українців в Австралії. – Мельбурн, 1966. – С. 63.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само. – С. 70–71; [Радіон С.] Євген Завалинський. Доцент, доктор – член НТШ... – С. 10; його ж. Нарис історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії (1950–1975). – Другий наклад, змінений. – Мельбурн, 1993. – С. 88.

¹⁴⁵ Там само. – С. 95.

¹⁴⁶ Там само. – С. 112.

наукового (у рамках Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії) та церковного життя (як вірний Української греко-католицької церкви), кооперативного руху. Він так охарактеризував свою працю перших п'ятнадцяти років еміграції: “Д-р Є. Завалинський – видрукував у «Вільній Думці» в Австралії статті на шкільні теми та до історії нового українського письменства («Новий погляд на о. М. Шашкевича», «Характеристика Ю. Федьковича» та ін.). Редагує квартальник «Церква і життя», працює над українською хрестоматією”¹⁴⁷. Також з 1957 по 1966 р. Є. Завалинський – директор української братської школи ім. митрополита Андрея Шептицького в Мельбурні, яка спершу нараховувала п'ять класів (70 учнів)¹⁴⁸. За час його врядування створено ще два класи Школи українознавства і Педагогічної школи. Станом на 1963 р. у ній навчалось 155 учнів, через що вона вважалась однією з найбільших українських суботніх шкіл Австралії¹⁴⁹. До грудня 1967 р. редагував періодичний орган Української греко-католицької церкви в Мельбурні – ілюстрований часопис “Церква і життя”, який за його редакторства виходив накладом 3500 примірників¹⁵⁰. 3 жовтня 1965 р. у рамках маніфестації українців Мельбурна на захист українського народу та його культури виступив з доповіддю “Переслідування українських церков в Україні”¹⁵¹. У 1966–1967 рр. Є. Завалинський – член дирекції кооперативу “Дністер”, а 1967–1969 рр. – директор¹⁵².

Під 1950 р. згаданий як звичайний член НТШ в Австралії¹⁵³. Був одним з восьми звичайних членів НТШ в Австралії початкового періоду діяльності (1950–1953), які активно долучилися до його організації. На загальних зборах НТШ в Австралії 19 грудня 1964 р. обраний до складу нової Управи з повноваженнями організаційного референта. Перебував на цій посаді два терміни діяльності Управи (до 1 січня 1968 р.)¹⁵⁴. Також 19–20 грудня 1964 р. обраний заступником голови новозаснованого осередку у Вікторії та його організаційним референтом¹⁵⁵. 27 грудня 1967 р. переобраний лише як заступник голови осередку у Вікторії, виконував ці повноваження до 26 лютого 1972 р.¹⁵⁶. 9 квітня 1971 р. обраний членом контрольної комісії крайового

¹⁴⁷ *Завалинський Є.* Н.Т.Ш. в Австралії. – С. 71.

¹⁴⁸ *Українці в Австралії: Матеріяли...* – Мельбурн, 1966. – С. 700.

¹⁴⁹ Там само. – С. 701; *Сліпенька Т.* Українське шкільництво в Австралії // *Українці в Австралії: Матеріяли...* – Мельбурн, 1998. – Т. 2. – С. 581.

¹⁵⁰ *Українці в Австралії: Матеріяли...* – Т. 2. – С. 25.

¹⁵¹ *Радіон С.* Нарис історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії (1950–1975). – С. 103.

¹⁵² *Болух М.* Українська кредитова кооператива “Дністер” (Мельбурн) // *Українці в Австралії: Матеріяли...* – Т. 2. – С. 895.

¹⁵³ *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка за час від 9.4.1949 – 31.12.1953 р.* – Париж; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1954. – С. 56.

¹⁵⁴ *Радіон С.* Нарис історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії (1950–1975). – С. 108, 123.

¹⁵⁵ Там само. – С. 92–93.

¹⁵⁶ Там само. – С. 117, 174–175.

НТШ¹⁵⁷. Є. Завалинський також активно долучився до організації осередку НТШ в Аделаїді, зокрема вирішував організаційні питання з проведення установчих зборів у лютому 1965 р.¹⁵⁸. Брав активну участь в упорядкуванні книги “Українці в Австралії” (надрукована 1966 р.)¹⁵⁹, де опублікував дві статті: про діяльність НТШ та католицьку пресу в Австралії¹⁶⁰. За спогадами сина Володимира, ще в 1950-х рр. намагався отримати звання дійсного члена НТШ, однак йому відмовлено “через брак евіденції наукових робіт”¹⁶¹. Лише у 1975 р. обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії (філологічна секція), станом на 1985 р. був одним з чотирьох дійсних членів НТШ в Австралії¹⁶².

У другій половині 1970-х – 1980-х рр. Є. Завалинський активної участі у громадському житті української діаспори Австралії не брав. Помер 17 липня 1993 р. у Мельбурні¹⁶³.

* * *

Є. Завалинський у другій половині 1930-х рр. – єдиний вчений львівської сходознавчої школи, який спеціалізувався в історичній тюркології (османістиці), спеціально вивчав польсько-турецькі та українсько-турецькі відносини у світлі турецьких джерел XV–XVIII ст. Один з перших в українській сходознавчій науці розпочав вивчення українсько-турецьких контактів пізнього середньовіччя і раннього Нового часу. Однак непрості життєві обставини 1940-х рр. змусили його відійти від сходознавчих зацікавлень і зосередитися лише на культурно-просвітницькій роботі. Без сумніву, значна частина його наукових праць у галузі орієнталістики залишилася не опублікованою, пропала або була розсіяна по рукописних збірках, а він сам належить до “втраченого покоління” українських вчених, які своє наукове становлення розпочали за несприятливих умов міжвоєнного періоду і потім, за невеликими винятками (наприклад, О. Прицака, який в майбутньому став ученим світової слави), не змогли завершити через війну і повоєнні емігрантські роки. Незважаючи на це, Є. Завалинський, поряд з О. Прицаком, уособлював собою українську сходознавчу науку у Львові 1930-х – початку 1940-х рр.

Вчений працював зі збірками турецьких документів у Львові, Кракові, Варшаві, Берліні, намагався дістатися до приватних архівів. Головна його мета полягала в описі цих матеріалів. На цьому шляху він зробив багато. Це був перший етап його наукової діяльності у галузі османістики, який так і

¹⁵⁷ Там само. – С. 149.

¹⁵⁸ Там само. – С. 99.

¹⁵⁹ Українці в Австралії: Матеріяли... – Мельбурн, 1966. – 862 с.

¹⁶⁰ Завалинський Є. Н.Т.Ш. в Австралії. – С. 61–63; його ж. Українська Католицька преса в Австралії // Українці в Австралії: Матеріяли... – Мельбурн, 1966. – С. 790–792.

¹⁶¹ Лист Володимира Завалинського до автора статті (26 жовтня 2010 р.).

¹⁶² Радіон С. Нарис історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Австралії (1950–1975). – С. 215.

¹⁶³ <http://www.fcmp.com.au/genealogicalresult.asp?offset=400700>

не був завершений через війну та еміграцію. Із задуманого здійснено лише опис турецьких документів у Бібліотеці Чарторийських у Кракові. Окрім студій османської спадщини у польських збірках, прагнув потрапити за кордон (Будапешт, Стамбул, Берлін) з метою ширших досліджень сходознавчої літератури та турецьких матеріалів, у яких містилися відомості про Україну та Польщу. Війна перешкодила цим планам, позбавила його можливості професійного зростання.

Є. Завалинський один з перших в українському сходознавстві порушив проблему вивчення українсько-турецьких та українсько-татарських взаємин пізнього середньовіччя та раннього Нового часу на підставі оригінальних османських і ханських матеріалів, а також зробив реальні кроки у цьому напрямку: опублікував до вимушеної еміграції зі Львова та Європи невелику книгу та три статті, які ґрунтовано саме на не відомих для української сходознавчої історіографії турецьких джерелах – хроніках і неопублікованих документах. У цих роботах вміщено багато нових відомостей османського походження про Україну та Польщу XV–XVIII ст., виявлено, описано багато тюркомовних документів у доступних йому рукописних збірках проведено їхню джерелознавчу характеристику. У цьому головна заслуга Є. Завалинського перед українською сходознавчою наукою загалом та тюркологією зокрема.

Андрій Фелонюк (Львів). **Євген Завалинський – призабутий тюрколог (З історії українського сходознавчого осередку Львова 1930-х – початку 1940-х років).**

У статті йдеться про призабутого сходознавця-тюрколога Євгена Завалинського (1911–1993), який поряд із Омеляном Прицаком уособлював український сходознавчий осередок у Львові 1930-х – початку 1940-х рр. Охарактеризовано коло наукових зацікавлень, які стосувалися українсько-турецьких та польсько-турецьких відносин XV–XVIII ст., досліджуваних Є. Завалинським на підставі турецьких джерел. Зосереджено увагу на переломних моментах його життя: навчанні в університеті Яна Казимира у Львові (1929–1933), написанні й захисті дисертації, присвяченої згадкам про Польське королівство у турецьких хроніках XV–XVI ст. (1933–1936), науковому стажуванні у Кракові та процесі здобуття стипендії для продовження сходознавчих студій у Будапешті (1938–1939), роботі на посаді доцента кафедри орієнталістики Львівського державного університету ім. І. Франка (1940–1941), діяльності в еміграції в Австралії (від 1951 р.).

Ключові слова: Євген Завалинський, сходознавство, тюркологія, львівський сходознавчий осередок, Туреччина, польсько-турецькі та українсько-турецькі взаємини.

Андрей Фелонюк (Львов). **Евгений Завалинский – полузабытый тюрколог (Из истории украинского востоковедческого центра Львова 1930-х – начала 1940-х годов).**

В статье говорится о полузабытом востоковеде-тюркологе Евгении Завалинском (1911–1993), который наряду с Омеляном Прицаком олицетворял украинский востоковедческий центр во Львове 1930-х – начале 1940-х гг. Охарактеризован круг научных интересов, которые касались украинско-турецких и польско-турецких отношений XV–

Свген Завалинський – призабутий тюрколог...

XVIII вв., досліджуваних Е. Завалинським на основі турецьких джерел. Сосредоточено увагу на переломних моментах його життя: навчання в університеті Яна Казимира в Львові (1929–1933), написання і захист дисертації, присвяченої згадкам про Польське королівство в турецьких хроніках XV–XVI вв. (1933–1936), науковій стажировці в Кракові і на процесі отримання стипендії для продовження вивчення сходознавства в Будапешті (1938–1939), роботі в якості доцента кафедри орієнталістики Львівського державного університету ім. І. Франка (1940–1941), діяльності в еміграції в Австралії (з 1951 р.).

Ключові слова: Євгеній Завалинський, сходознавство, тюркологія, львівський сходознавчий центр, Туреччина, польсько-турецькі і українсько-турецькі взаємовідносини.

Andrii Feloniuk (Lviv). **Yevhen Zavalynsky – an Unfairly Neglected Turcologist: (From the History of Ukrainian Oriental Lviv Centre of 1930s and early 1940s).**

The article refers to an unfairly neglected orientalist-turcologist Yevhen Zavalynsky (1911–1993) who along with Omelian Pritsak represented the Ukrainian Oriental Centre in Lviv in 1930s and early 1940s. The author focuses on Zavalynsky's scientific interests concerning the relations between Ukraine and Turkey, and also between Poland and Turkey from the 15th to the 18th centuries based on Turkish sources. The article underlines the crucial points of Zavalynsky's life: his studying at John Casimir Lviv University (1929–1933), his writing and defense of the thesis dedicated to study of the Polish Kingdom in Turkish Chronicles from the 15th to the 16th centuries (1933–1936), scholarly internship in Cracow and his receiving the scholarship for continuation of oriental studies in Budapest (1938–1939), his work as an associated professor at the department of oriental studies in Ivan Franko Lviv State University (1940–1941), as well as his activity after his emigration to Australia (since 1951).

Key words: Yevhen Zavalynsky, orientology, turcology, Lviv Oriental Centre, Turkey, relations between Turkey, Poland, and Ukraine.

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Тетяна ЛЮТА (Київ)

ДО КИЇВСЬКОГО ДОКУМЕНТАЛЬНОГО РЕПОЗИТАРІЮ: РЕЄСТР ВИБИРАННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДИМНОГО 1571 РОКУ

Проблема публікації джерел київської історії давно стала питанням честі істориків Києва. Попри великий і показовий доробок шанувальників Львова, головне – завдяки праці Мирона Капраля, Київ залишається у джерельних виданнях давно минулих літ, і цю ситуацію не рятує низка сучасних студій над його історією¹.

Видання реєстру вибирання подимного з міста Києва 1571 р. є давно очікуваним явищем, оскільки про це джерело йшлося в літературі ще від часів польського “золотого” віку – оприлюднення корпусу статистичних джерел Олександра Яблоновського².

Запропонований текст оригіналу реєстру зберігається у фонді Вінницького гродського суду³ у конволюті, що складається з оригіналів-квитів сплати подимного з власників маєтків та інших податків, більшість яких засвідчена печатками власників. Матеріали конволюту охоплюють Київщину, Волинь і частково Поділля, загальною кількістю 312 документів. Серед них є показовий виняток – на арк. 96 – лист литовських князів Олександра Володимировича та Семена Івановича від імені “всієї Литовської землі” до короля

¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 86; *її ж.* Соціальна та професійна структура населення Києва у світлі фіскальних джерел другої половини XVI ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 8. – С. 107–118.

² Jabłonowski O. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; Т. IX: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw). – S. 22–25.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – 909 арк. Без закінчення. У згаданій розвідці Н. Білоус про соціальну структуру населення Києва цю збірку названо актовою книгою нібито за старим покажчиком актових книг (№ 5921). Насправді у додатку до “Списка актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” (К., 1862–1864. – С. 121) зазначено, що це “Квити і поборові акти по Волинському і Київському воеводствам”. З цієї збірки нами був опублікований реєстр подимного Острога і Дубна: *Гурч Т. Ю.* Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586) // Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636). – К., 1990. – С. 144–158, 200–213. Регест конволюту підготовлений до видання.

“полского, литовского русского и иных” Казимира зі звинуваченням його у порушенні угоди з Литвою у справі укладання миру з Тевтонським орденом під час Тринадцятилітньої війни (бл. 1466 р.). Лист не датований, не має підписів і печаток⁴, лише знак філіграні паперу “Дзвін” дає змогу з великою впевненістю сказати, що це оригінальне письмо з князівської канцелярії. Зворот документа має адресу “Господну великму кролеви полску литовскому рускому и иных”.

Усі інші документи збірки – фіскального змісту, що у своїй масі створюють безпрецедентну базу історично-статистичних досліджень вказаних регіонів протягом короткого часу між 1569 і 1581 рр.

Київ і Київщина представлені 92-ма документами, серед яких найбільші за обсягом: реєстр вибирання подимного з Києва 1571 р., реєстр подимного Житомира того ж року і реєстр поборів з Київського воєводства 1581 р.⁵. З наведених документів представляємо до публікації реєстр подимного Києва 1571 р.

Історію введення у науковий обіг інформації подимного представлено у згаданій статті Н. Білоус. Нею ж також дано спробу статистичного та професійно-ремісничого аналізу населення Києва за цим джерелом. У кожному випадку цифри, виведені після підрахування кількості населення та його професійної структури, на наш погляд, мають бути ревізовані, тим більше, що сама авторка зазначає з приводу своєї студії на підставі наведених цифр, що демографічну ситуацію вивчити можна “щоправда, лише до певної межі...” через “фрагментарність джерел”⁶.

Певна обмеженість інформації, що міститься у цьому конкретному джерелі, безперечно, є неподоланною перешкодою у підрахунках загальної кількості населення міста. Натомість тексти ревізії свідчать про суми коштів, зібрані королівськими ревізорами з Києва, принаймні з того населення, яке вдалося облікувати. Чомусь ця конкретна мета і призначення подимного реєстру Києва 1571 р. залишається поза увагою, хоча саме це було принаймні можливим до підрахування. Це завдання було причиною регестової публікації цієї пам’ятки Олександром Яблоновським: ним вилучені лише підсумкові цифри проплати, а кількість населення і множення на певні індекси кількості душ на “дим” абсолютно логічно не вираховувались. Це завдання тим більше уявляється малоімовірним, оскільки немає показників загальної кількості димів у місті або, наприклад, у межах юридик⁷, як це видно з тексту оригіналу.

Проблема вирахування кількості населення Києва є складною темою досліджень. Індекс у 6 осіб на “дим”, використаний у згаданій статті Білоус

⁴ Реставрація 60-х років ХХ ст. (обрізання країв) не дозволяє визначити первісний вигляд документа та його дипломатичні ознаки.

⁵ ЦДІАК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 882–897.

⁶ Білоус Н. Соціальна та професійна структура... – С. 118.

⁷ Там само. – С. 113.

для досягнення цієї мети, має кілька заперечень. Дослідниця запропонувала його як “загальноприйнятний” зі зразків польської соціотопографічної історіографії з посиланням на роботу Яцека Вєсьоловського⁸. Однак дозволю собі уточнення: індекси кількості душ на дим були вираховані на підставі досить повних документальних статистичних матеріалів Познані і становили різні цифри на різні частини міста. Для територій в межах мурів міста використовувався індекс 4,6, а поза межами – 5. З посиланнями на розрахунки С. Вашака про пізнє місто 1590-х рр. Вєсьоловський навіть називав індекс у 10 осіб у передмісті та 9 – у межах мурів. Тому брати “заокруглену” цифру в 6 осіб для Києва 1571 р. – більш ніж спрощено⁹. За такого способу вирахування кількості населення міста можна було б проставити цифрові рамки на 1571 р. від 3546,5 до 6939. І це лише за індексами, вказаними польськими істориками, і лише – у межах мурів.

У зв’язку з цим ставиться питання про територію Києва. Що вона являла собою на цей час? Принаймні досі ніхто не порушував такого дослідницького питання, а тим більше не робив порівняння з територіальними параметрами інших міст. У цитованій статті залишені знаки питання в таблиці, у тих її частинах, де, як уявлялося, не вистачало джерел. Однак у подібних реконструктивних роботах слід би було використовувати всі наявні статистичні дані. Це питання є вкрай актуальним під час підрахувань київських реалій 1571 р. Дослідниця стверджувала, що дані “щодо підданих монастирів у Верхньому (старому) місті у фіскальних джерелах відсутні”¹⁰, а у вступі до своєї роботи так і зазначила, що “колишній давньоруський центр Києва – Верхнє старе місто, де знаходилися Софійський і Михайлівський Золотоверхий монастирі, на той час було напівзапустілим городищем”¹¹. Такі твердження на основі лише одного документа безпідставні. У тому ж конволюті, з якого користала дослідниця, є документ на сторінках 482–488зв., який і компенсує брак інформації по Софійській частині міста. Це окремий квит (писаний руською мовою, на відміну від польського тексту загального реєстру) за той самий 1571 р. збирання подимного митрополичих володінь, в якому зазначені і мешканці Старої частини міста. Очевидно, що цей документ був своєрідним додатком до основного реєстру. Квит підписано київським підсудком Тишою Биковським і передано до рук хорунжого і поборці Київської землі Щасного Харленського. Серед значної кількості володінь Київської митрополичої кафедри з усіма навколишніми селами – зазначено 134 підданих митрополії, що живуть: 43 – на митрополичій території біля

⁸ *Wiesiowski J. Sociotopografia późnośredniowiecznego Poznania // Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. – Warszawa; Poznań, 1982. – S. 231–232.*

⁹ *Білоус Н. Соціальна та професійна структура... – С. 113. Авторка наводить кількість населення на середину XVI ст. – 4,5 тис.; на початок 1571 р. (?) – 6–6,5 тис. осіб.*

¹⁰ Там само. – С. 112.

¹¹ Там само. – С. 107.

церкви Спаса на Берестові, 23 – на митрополичій землі – “люди нагорные”¹² разом із слугами митрополичими (всі інші – по селах).

Подаючи до публікації повний текст реєстру 1571 р., ми не вдавалися до вирахування абсолютної кількості всього населення Києва, тобто, за виразом професора Н. Яковенко, “не ставили питання до джерела, на яке воно не “зможе” відповісти”. Натомість – цікаві особливості київських реалій того часу мають тут виразну характеристику.

Таблиця сплати київського подимного 1571 р.¹³

Категорія населення і його кількість	Сума	Особливості	Сторінки оригіналу
Власники димів у місті 199, димів 203	по 16 гр. 3248 гр.	Двоє власників мали по 2 дими один – три	422–427зв.
“Жид”	2 злотих 1 зл. відпущений на послуги		427
Власники димів у “завулках вуличних” 16	по 8 гр. 128 гр.		427зв.
Власники “халуп убогих, що за острогом мешкають” 20	по 4 гр. 80 гр.		428
“Міщани, що платять з городів” 32	по 4 гр. 128 гр.		428зв.– 429
“Коморники, що у сусідах мешкають” 44	по 6 гр. 264 гр.		429зв.–430зв.
Люди убогі 31	по 2 гр. 8 душ – по 1 гр. 54 гр.	У підсумковому записі рахується 28 осіб, оскільки убогі, що платили по 1 гр., об’єднані по двоє	430зв.– 431
“Гультяї, що на низ розійшлися” 4	по 12 гр. 48 гр.		431
Перекупні хліба та “інших стравних речей” 32	по 12 гр. 384 гр.		431зв.–432

¹² Через обсяги видання реєстр подимного Софійської митрополичої катедри тут не подається. Підготовлений до видання у наступному числі Археографічного щорічника.

¹³ Власне, Яблоновський зробив публікацію цього джерела за таким регестовим типом, де зачитував підсумкові кількісні витяги з тексту. Нас цікавить ще й математичний контекст джерела.

Убогі перекупні 17	по 8 гр. 1 – по 5 1– по 4 129 гр.		432–432зв.
Корчемники, що від “міста шинкують” 9	по 6 гр. 54 гр.		432зв.
Власники-міщани ком’яг 18	по 1 ? 1 – 3 гр. 28,5 гр.		433–433зв.
Власники великих човнів 9	по 12 гр. 108 гр.		433зв.
Рибалки 32	по 8 гр. 256 гр.		434–434зв.
Рибні перекупні 21	по 12 гр. 252 гр.		434зв.–435
Власники домів “Люди замкові”, що у місті мешкають 50	по 16 гр. 800 гр.		435–436зв
Севрюки 22	по 16 гр. 1– 24 360 гр.		436зв.–437
Власники будинків у “завулках, у замковому прикладі” 9	по 8 гр. 72 гр.		
Убогі люди, що мають “халупи у місті і за острогом... у замковому прикладі” 13	по 2 гр. 26 гр.		437
Коморники “людей замкових, що у сусідстві мешкають” 12	по 6 гр. 24 гр.		437зв.– 438
Убогі люди 7	по 2 гр. 14 гр.		438
“Гульятї, тобто лосні люди замкові у місті мешкаючі” 5	по 12 гр. 60 гр.	Троє з них названі козаками	438
Ремісники: Лучники 3	по 8 гр. 24 гр.		438зв.
Кушніри 13	по 8 гр. 104 гр.		438зв.
Шевці 26	по 8 гр. 208 гр.		439–439зв.

Убогі шевці 2	по 4 гр. 8 гр.		439зв.
Товариші шевців 4	по 1 гр. 4 гр.		439зв.
Кравці 12	по 8 гр. 96 гр.		439зв.–440
Товариші кравецькі 2	по 1 гр. 2 гр.		440
Римарі 4	по 8 гр. 32 гр.		440
Ковалі 3	по 8 гр. 24 гр.		440зв.
Пічники 2	по 8 гр. 16 гр.		440зв.
Власники домів села Петрівці, до замку належного 5	по 20 гр. 100 гр.		440зв.
“Пашники, того ж села, що не мають бортного дерева” 3	по 10 гр. 30 гр.		441
Городники того ж села 5	по 4 гр. 20 гр.		441
Люди біскупа, що мають доми у місті 4	по 20 гр. 80 гр.		441
Біскупські власники домів міських 11	по 16 гр. 176 гр.		441зв.
Біскупські убогі люди, що “халупи мають за острогом” 5	по 8 гр. 40 гр.		441зв.
Біскупські городники з с. Вітицького 7	по 4 гр. 28 гр.		442
Коморники, що “мешкають у сусідах у людей біскупських” 9	по 6 гр. 3 – по 2 гр. 42 гр.		441зв.
Люди Печерського монастиря, що при монастирі живуть 78	по 16 гр. 1248 гр.		442–444
Бояри путні монастиря Печерського 16	по 20 гр. 320 гр.		444–444зв.
Городники монастиря Печерського 69	по 4 гр. 276 гр.		444зв.–446

Убогі вдови 4	по 2 гр. 8 гр.		446
Коморники, що у сусідах людей монастиря Печерського мешкають 21	по 6 гр. 121 гр.		446зв.
Убогі люди 10	по 3 гр. 30 гр.		463в.–447
Люди монастиря Пустинського, що доми мають при монастирі 9	по 16 гр. 117 гр.		447–447зв.
Городники того ж монастиря 20	по 4 гр. 1 – по 8 84 гр.		447зв.–448
Коморники того ж монастиря 13	по 6 гр. 78 гр.		448–448зв.
Рибалки того ж монастиря 8	по 8 гр. 64 гр.		448зв.
Люди монастиря Видубицького (с. Свиноїди) 3	по 20 гр. 60 гр.		449
Власники домів при монастирі Видубицькому 5	по 16 гр. 80 гр.		449
Городники того ж монастиря 6	по 4 гр. 24 гр.		449–449зв.
Коморники 3	по 6 гр. 1–12 гр. 24 гр.	Названий “козаком”	449зв.
Рибалки того ж монастиря 3	по 8 гр. 24 гр.		449зв.
Люди монастиря Михайлівського, що мають землі бортні, с. Лісковці 9	по 12 гр. 108 гр.		449зв.
Люди з с. Товстолісся того ж монастиря 6	по 12 гр. 72 гр.		450–451зв.
Люди землян київських, що мають доми у місті (Скаревського, Лозки, Рута та ін.) 9	по 16 гр. 144 гр.		450зв.– 451
Люди Фурса з с. Козаровицького 17	по 12 гр. 204 гр.		451 – 451зв.

Таким чином виглядає реєстр вибирання подимного Києва 1571 р. Як можна бачити – до реєстру включені податки з людей, які мешкають значно далі за межами міста, хоч формально ці території знаходяться під юрисдикціями суб'єктів міського права. Пояснюється це тими причинами, що документ був створений з метою оподаткування цих суб'єктів. Це фіскальне джерело, втім, дає змогу спостерігати і за територіальною системою міста. Так, наприклад, замкове село Петрівці не випадково записане до реєстру як замкове “органічне” володіння.

Цифрові виклади наведеного джерела зводяться до кількох параметрів:
 – загальна кількість тільки фіксованих господарств/димів/домів 517¹⁴;
 – загальна сума по таблиці **354 зл. 5 гр.**, а за підсумковим записом – **499 зл. 3 гр.** Розбіжність пояснюється додатковими платами чопового, податків з корчмарів, перекупнів, власників ком'яг тощо.

Вводячи в науковий обіг цей текст, варто наголосити на специфічності його структури і застерегти від механічного застосування його даних, а зважити на велику кількість ще не опублікованих джерел з історії міста, у тому числі статистичних.

Окремо подається квит вибирання подимного з маєтків Київської митрополії 1571 р. як додаток до основного реєстру Києва. Публікація джерел мовою оригіналів підготовлена згідно з правилами передачі текстів. Особливості написання українських імен та прізвищ у загальному київському реєстрі не потребують перекладів сучасною українською мовою для збереження відповідності автентичному звучанню. Кириличний текст передбачає передачу виносних літер курсивом, підкреслення – слова під титлами, втрати тексту зазначені трикрапками у дужках. Літерні цифрові позначення у дужках подані арабськими цифрами. Копіювання тексту та звірка з оригіналами – авторські, чистова звірка – Володимира Денисенка.

¹⁴ ЦДІАК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 451зв. У самому податковому реєстрі не підсумовано загальну кількість київських димів. Цифра 386, взята Н. Білоус як загальна для Києва, зазначена для господарств, що платили по 16 гр. Далі у підсумковому записі додатково зазначено 25 димів по 8 гр., 26 – по 4, 13 – по 2, 28 – по 20, 35 – по 12, 4 – по 10. Теоретично і убогі, і вдови, і ремісники, і рибалки, зазначені далі у списку, також мали б мешкати у своїх домівках. Але навіть за наведеними числами в межах одного реєстру подимного можна назвати кількість мешкань – 517. Однак ця кількість далека від повної, оскільки реєстру володінь Михайлівського монастиря у конволюті немає. Однак і сам конволют не має закінчення, а “обривається” на частині квіту Любецького староства 1580 р.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Реєстр вибирання подимного з м. Києва 1571 р.

Districtus Kijoviensis

Regestr wybierania poborow miasta Kiiowskiego

Anno Domini 1571 mensis January 2 dia

Napierwey

Mieszko Szydlo	z dymu dał polskich gr	16
Iaczko Chodorowicz	z dymu dał polskich gr	16
Lewko Chodorowicz	z dymu dał polskich gr	16
Olisiey Chodorowicz	z dymu dał polskich gr	16
Dimitr Iwanowicz	z dymu dał polskich gr	16
Konsza Mieczkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Kusma Iwanowicz	z dymu dał polskich gr	16
Bohdan Krywow	z dymu dał polskich gr	16
Siemion Swierbczek	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Swiersczkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Myßko Chrychkowich	z dymu dał polskich gr	16
Macziew Pleskan	z dymu dał polskich gr	16
Chrysko Kalenin	z dymu dał polskich gr	16
Myßko Zubiecz	z dymu dał polskich gr	16
Siemien Zolnierzow	z dymu dał polskich gr	16
Serhey Piwowycz	z dymu dał polskich gr	16
Bohdan Borsukow	z dymu dał polskich gr	16
Stepan Meleßkowich	z dymu dał polskich gr	16
Onoprey Vlasowicz	z dymu dał polskich gr	16
Bohdan Butowicz	z dymu dał polskich gr	16 // 423 ³⁸
Seboszczian Thurczyn	z dymu dał polskich gr	16
Andrey Lenkiewicz	z dymu dał polskich gr	16
Silka Paßkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Demith Perßkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Nieczay Paczkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Siemien Kobakownin	z dymu dał polskich gr	16
Andrzej Thurczynowicz	z dymu dał polskich gr	16
Isac Ruthow syn	z dymu dał polskich gr	16
Thomilo Swiniczonek	z dymu dał polskich gr	16
Sthoma Fedorowicz	z dymu dał polskich gr	16
Macziew Panthalowicz	z dymu dał polskich gr	16
Shawula Michal	z dymu dał polskich gr	16
Bohdan Iasonowicz	z dymu dał polskich gr	16
Kostia Niestherowicz	z dymu dał polskich gr	16
Siemien Kryczewicz	z dymu dał polskich gr	16
Andrey Smolaha	z dymu dał polskich gr	16
Czielepnia Fedor	z dymu dał polskich gr	16
Szawula Mißko	z dymu dał polskich gr	16

Isak Iwanowicz	z dymu dał polskich gr	16
Choczko Bałyka	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Sysoy	z dymu dał polskich gr	16
Iesko Wierczizenko	z dymu dał polskich gr	16
Omśa Bulyenka	z dymu dał polskich gr	16 // 424
Tośko Czywłka	z dymu dał polskich gr	16
Demith Busko	z dymu dał polskich gr	16
Miczkowa Biśkowa	z dymu dał polskich gr	16
Makar Osthaszkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Hryśko Makarowicz	z dymu dał polskich gr	16
Hryśko Mialeśkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Malko Pieleczi	z dymu dał polskich gr	16
Malasko Iwanowicz	z dymu dał polskich gr	16
Hriśko Oleśkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Fylip Shapowalow	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Mikithicz	z dymu dał polskich gr	16
Arthim Orbeninowicz	z dymu dał polskich gr	16
Marthin Orbeninowicz	z dymu dał polskich gr	16
Chauraht	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Chwath	z dymu dał polskich gr	16
Michal Burthinok	z dymu dał polskich gr	16
Kuśma Piothrowicz	z dymu dał polskich gr	16
Iaczko Mieleśkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Ihnath Piskon	z dymu dał polskich gr	16
Kopecz Kryczewicz	z dymu dał polskich gr	16
Moisiej Bułbiny Biecz	z dymu dał polskich gr	16
Zadzien Piothrowicz	z dymu dał polskich gr	16
Karpi Siderowycz	z dymu dał polskich gr	16 // 424 ³⁶
Iwaśko Iachimowicz	z dymu dał polskich gr	32
Mikita Bohdonowicz	z dymu dał polskich gr	16
Nikipor	z dymu dał polskich gr	16
Kusma Mantuś	z dymu dał polskich gr	16
Karpi Zolnierowicz	z dymu dał polskich gr	16
Chodor Skithkiewicz	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Thurczynowicz	z dymu dał polskich gr	16
Fedor Andrzejowicz	z dymu dał polskich gr	16
Awryło Naumowicz	z dymu dał polskich gr	16
Fieczko Naumowicz	z dymu dał polskich gr	16
Lewon Ignathowicz	z dymu dał polskich gr	16
Mieczko Szekalo	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Pindziur	z dymu dał polskich gr	32
Miczko Jurkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Michal Pierśkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Jaczko Parchomowicz	z dymu dał polskich gr	16
Marczin Zeleśko	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Buźkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Bohdan Sthepanowicz	z dymu dał polskich gr	16

Mikita Rub a Jakof Gluchy	z dymu dał polskich gr	16
Saßko Jakimowicz	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Czieczwiernik	z dymu dał polskich gr	16 // 425
Iwan Hawryłowicz	z dymu dał polskich gr	16
Bohdan Mikulanek	z dymu dał polskich gr	16
Hrybko Sklarz	z dymu dał polskich gr	16
Apanas Kothlarz	z dymu dał polskich gr	16
Siemien Kaniewicz	z dymu dał polskich gr	16
Olexi Szapowal	z dymu dał polskich gr	16
Annußa wdowa	z dymu dał polskich gr	16
Fedor Pawłowicz	z dymu dał polskich gr	16
Ilya Zolnieronek	z dymu dał polskich gr	16
Jaczko Balika	z dymu dał polskich gr	16
Malko Chodorowicz	z dymu dał polskich gr	16
Andrej Chirkaßanin	z dymu dał polskich gr	16
Makar Hriczkiewicz	z dymu dał polskich gr	16
Moißey Butchkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Chodor Petrowicz	z dymu dał polskich gr	16
Wasko Hira	z dymu dał polskich gr	16
Myczko ßapowalow Biecz	z dymu dał polskich gr	16
I ten ße Miczko ßa drugi	z dymu dał polskich gr	16
Waßko Chohol z dymu	z dymu dał polskich gr	16
Bohdan Liewonowicz	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Kruchlik	z dymu dał polskich gr	16
Demißko Popowicz	z dymu dał polskich gr	16
Iaczko [Scripinoic]	z dymu dał polskich gr	16 // 425 ³⁶
Ignat Malikowicz	z dymu dał polskich gr	16
Olexiei Fiedorowicz	z dymu dał polskich gr	16
Nikon Andryowicz	z dymu dał polskich gr	16
Tharas Kondraßowicz	z dymu dał polskich gr	16
Waßko Maczwieiowicz	z dymu dał polskich gr	16
Andrey Maczwieiowicz	z dymu dał polskich gr	16
Warwara Lesknowa	z dymu dał polskich gr	16
Saniko Chodorowicz	z dymu dał polskich gr	16
Danilo Waßilowicz	z dymu dał polskich gr	16
Filon Kobßiowicz	z dymu dał polskich gr	16
Maczwiei Czerewczey	z dymu dał polskich gr	16
Awrylo Roy	z dymu dał polskich gr	16
Kyrylo Polpieczonek	z dymu dał polskich gr	16
Demith Polpieczonek	z dymu dał polskich gr	16
Andrey Koßkoldzey	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Bulei	z dymu dał polskich gr	16
Andrey Moßzerenin	z dymu dał polskich gr	16
Ostap Iwanowicz	z dymu dał polskich gr	16
Miczko Bohdanowicz	z dymu dał polskich gr	16
Vlasowa Arinna	z dymu dał polskich gr	16
Wasko Leskowicz	z dymu dał polskich gr	16

Iwan Bier	z dymu dał polskich gr	16
Bohdan Paskiewicz	z dymu dał polskich gr	16
Jadakim Siemienowicz	z dymu dał polskich gr	16 // 426
Roman Skorynycz	z dymu dał polskich gr	16
Prokop Lośnia	z dymu dał polskich gr	16
Andrey Sluczani	z dymu dał polskich gr	16
Stepan Bury	z dymu dał polskich gr	16
Sidorowa wdowa	z dymu dał polskich gr	16
Siemion Konańkiewicz	z dymu dał polskich gr	16
Arcziem Konańkiewicz	z dymu dał polskich gr	16
Lukian Buly	z dymu dał polskich gr	16
Iury Klimowicz	z dymu dał polskich gr	16
Katherina Kiwola	z dymu dał polskich gr	16
Miron Piwowicz	z dymu dał polskich gr	16
Awriło Owśnianik	z dymu dał polskich gr	16
Marczin Szczar	z dymu dał polskich gr	16
Choma Siemienowicz	z dymu dał polskich gr	16
Waśieley Antuchow	z dymu dał polskich gr	16
Marko Kuźnirzonko	z dymu dał polskich gr	16
Then 6e Marco 6 drugiego dimu	z dymu dał polskich gr	16
Thasuk Kuźnierzonek	z dymu dał polskich gr	16
Kondrath Sluczani	z dymu dał polskich gr	16
Mikitha Kothowicz	z dymu dał polskich gr	16
Wasko Czirkasani	z dymu dał polskich gr	16
Fedor Pindzur	z dymu dał polskich gr	16
Fedor Klimowicz	z dymu dał polskich gr	16
Worośilowicz	z dymu dał polskich gr	16 // 426a
Sozon Kozakowicz	z dymu dał polskich gr	16
Harasym Thurczyn	z dymu dał polskich gr	16
Iaczko Jahuthowicz	z dymu dał polskich gr	16
Miczko Pileczki	z dymu dał polskich gr	16
Raczko Mankiewicz	z dymu dał polskich gr	16
Kuryło Kaidaś	z dymu dał polskich gr	16
Huryń Popow	z dymu dał polskich gr	16
Kiermak Woskoboinik	z dymu dał polskich gr	16
Top Awdzieyowicz	z dymu dał polskich gr	16
Tosko Poluśkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Annuśa Czirkaśowa	z dymu dał polskich gr	16
Chonia wdowa	z dymu dał polskich gr	16
Andrei Hryczkowicz	z dymu dał polskich gr	16
Arcziem Daskowicz	z dymu dał polskich gr	16
Michał Plothnik	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Luthowoszczonek	z dymu dał polskich gr	16
Iwan Sanikowicz	z dymu dał polskich gr	16
Waśielei Siśoiowicz	z dymu dał polskich gr	16
Feda wdowa	z dymu dał polskich gr	16
Semen Wasieni	z dymu dał polskich gr	16

Wańko Dibynie[ck]	z dymu dał polskich gr	16
Czith Sylo	z dymu dał polskich gr	16
Andrei Podtoptha	z dymu dał polskich gr	16
Catharzina Nowiczikowa	z dymu dał polskich gr	16 // 427
Danilo Czimofieowicz	z dymu dał polskich gr	16
Fedor Piothrowicz	z dymu dał polskich gr	16
Apanas Rudi	z dymu dał polskich gr	16
Homelian Rogathka	z dymu dał polskich gr	16
Stepan Iwanowicz	z dymu dał polskich gr	16
Domna wdowa	z dymu dał polskich gr	16
Fedor Fedorowicz	z dymu dał polskich gr	16
Axinia wdowa	z dymu dał polskich gr	16
Fieczko Stepanowicz	z dymu dał polskich gr	16
Danilo [Dolbi]	z dymu dał polskich gr	16
Kirilo Makiß	z dymu dał polskich gr	16
Demith Belohus	z dymu dał polskich gr	16
[Eawochimia] wdowa	z dymu dał polskich gr	16
Miczko Iwaskowicz	z dymu dał polskich gr	16
Kupnei Kupnionok	z dymu dał polskich gr	16
Awdziey Poluskow	z dymu dał polskich gr	16
z Isac Czerewczey	od 3 dymow dał polskich gr	48
Iakob ßoth	z dymu dał polskich gr	16
Wasko Orsszanin	z dymu dał polskich gr	16
Zyd w mieszczie Kiiowskiem		
na imie Bochdan Samatrzeci dał złotych 2,		
a złothy mu odpuscyono za posługę		// 427 ³⁶ .

Domy w zawiłkach wlicznych w themsze mieszczie kiiowskiem

Panyhil	z domu dał pol gr	8
Iwan Lewonidowicz	z domu dał pol gr	8
Wasilisa Panteliowa	z domu dał pol gr	8
Ohapia Pinina	z domu dał pol gr	8
Andrey Kolenko	z domu dał pol gr	8
Koskodanowa wdowa	z domu dał pol gr	8
Zukowa Loßnina	z domu dał pol gr	8
Miczkowa Andrzeiowiczowa	z domu dał pol gr	8
Fedor Borysowicz	z domu dał pol gr	8
Awdoczia Krukowa	z domu dał pol gr	8
Marec	z domu dał pol gr	8
Wasko Thurowiecz	z domu dał pol gr	8
Iwan Macznierowicz	z domu dał pol gr	8
Hryczko Makuczicz	z domu dał pol gr	8
Piothrek Rosolowicz	z domu dał pol gr	8
Kosczia Nieszerow	z domu dał pol gr	8
suma domow 16 p gr (...)		// 428

S chalup v bogih ludzy czo za ostrogiem mieszkaya

Tuśko Czionka	s chalupy dał polskich	4
Miczko Sydło	s cha dał pol	4
Losunowa Barbara	s cha dał pol	4
Dimithry Iwanowicz	s cha dał pol	4
Iwan Andzieiowicz	s cha dał pol	4
Iermola Czura	s cha dał pol	4
Fieczko Iwanowicz	s cha dał pol	4
Woicziech Goly	s cha dał pol	4
Siemion Konasko	s cha dał pol	4
Aryna Popowa	s cha dał pol	4
Iwan Kośin	s cha dał pol	4
Ponia Maczechina	s cha dał pol	4
Tomilocz Mithrośko	s cha dał pol	4
Uliana Szcolikowa	s cha dał pol	4
Andrey Sowosthianow	s cha dał pol	4
Hriśko Osthranin	s cha dał pol	4
Bochdan Skrzilew	s cha dał pol	4
Maśiopa wdowa	s cha dał pol	4
Kathiufa wdowa	s cha dał pol	4
Sidorowa wdowa	s cha dał pol	4
Suma s czalup 20 p gr 4		// 42836.

Mieszkanie ktorzy placzili od ogrodow

Bochdan Buły	z ogroda dał pol	4
Andrzej Thurczyn	z ogroda dał pol	4
Mychal Szawła	z ogroda dał pol	4
Isac Iwanowicz	z ogroda dał pol	4
Tesko Nieszczerow	z ogroda dał pol	4
Demith Buśko	z ogroda dał pol	4
Hriśko Meleśsko	z ogroda dał pol	4
Makar	z ogroda dał pol	4
Kuśma Manthuś	z ogroda dał pol	4
Chodor Skithkiewicz	z ogroda dał pol	4
Iwan Thurczinowicz	z ogroda dał pol	4
Andrei	z ogroda dał pol	4
Miczko Syło	z ogroda dał pol	4
Andrei Maczwieiwicz	z ogroda dał pol	4
Ignat Malikowicz	z ogroda dał pol	4
Olexei Fedorowicz	z ogroda dał pol	4
Sanko N	z ogroda dał pol	4
Danilo Waśielowicz	z ogroda dał pol	4
Filon Kobizewicz	z ogroda dał pol	4
Maczei Czerewczei	z ogroda dał pol	4 // 429
Awryło Roy	z ogroda dał pol	4
Andrei Koskoldei	z ogroda dał pol	4
Miczko Bohdanow	z ogroda dał pol	4
Iośko	z ogroda dał pol	4

Jurei Klimowicz	z ogroda dał pol	4
Wasiliei Luthuchow	z ogroda dał pol	4
Stepan Mileśko	z ogroda dał pol	4
Fedor Pethrowicz	z ogroda dał pol	4
Jakob Woth	z ogroda dał pol	4
Misko Kuśnierz	z ogroda dał pol	4
Marczin Kuśnierz	z ogroda dał pol	4
Bochdan Kusnierz	z ogroda dał pol	4
Suma z ogrodow 32 p gr 4// 429 ³⁶ .		

Komorniczi w miecsczie kthorzi w sąsiedziech mieszkają

Jarmola	komornik dał pol gr	6
Waśko Cyzrkassanin	kom dał pol gr	6
Sawa Jakubowicz	kom dał pol gr	6
Jasko Wierczig[ei]nko	kom dał pol gr	6
Iwan Michalew	kom dał pol gr	6
Fieczko Czukawy	kom dał pol gr	6
Iwan Kryczewiecz	kom dał pol gr	6
Wasko Kolacznik	kom dał pol gr	6
Konon	kom dał pol gr	6
Małyna	kom dał pol gr	6
Iwan Pinczuk	kom dał pol gr	6
Bohdan Golego	kom dał pol gr	6
Jakim Kryczewiecz	kom dał pol gr	6
Iwan Makximowicz	kom dał pol gr	6
Raduka Siemienowicz	kom dał pol gr	6
Maczwiey Chodorow	kom dał pol gr	6
Iwan Cziskiewicz	kom dał pol gr	6
Karpi Iwanowicz	kom dał pol gr	6
Moisei Kryczywiecz	kom dał pol gr	6 // 430
Stepan Wośkoboinik	kom dał pol gr	6
Woloczko Fieczkowicz	kom dał pol gr	6
Dimitr Inkiewiecz	kom dał pol gr	6
Hriśko Berkośow	kom dał pol gr	6
Misko Mochilewicz	kom dał pol gr	6
Tosko Mrakinnik	kom dał pol gr	6
Iwan Kryczewiecz	kom dał pol gr	6
Kalennik Kosakow	kom dał pol gr	6
Fieczko Hryczkowicz	kom dał pol gr	6
Jakow Olechnowicz	kom dał pol gr	6
Andrzej Wiercziczieko	kom dał pol gr	6
Ian Slucznanin	kom dał pol gr	6
Ruthko Surwa	kom dał pol gr	6
Sthepan Iankowicz	kom dał pol gr	6
Omy[dl]an Puchowicz	kom dał pol gr	6
Osthap Chonin	kom dał pol gr	6
Anthon Donośkowicz	kom dał pol gr	6
Jaczko Miedziennik	kom dał pol gr	6

Danilo Gluchy	kom	dał pol gr	6
Domacha wdowa	kom	dał pol gr	6
Iwan Radziwonowicz	kom	dał pol gr	6 // 430зв.
Chanko Thtyzna	kom	dał pol gr	6
Ostap Szaczyło	kom	dał pol gr	6
Okinba Kryczewicz	kom	dał pol gr	6

Suma komornikow 44 p gr 6

Liudzi ubogie

Pawel	ubogi	dal pol gr	2
Thuczeanna wdowa	uboga	dala pol gr	2
Missko Awrylow	ubogi	dal pol gr	2
Olexiei	ubogi	dal pol gr	2
Asan Mogilewicz	ubogi	dal pol gr	2
Stepan Kizczewicz	ubogi	dal pol gr	2
Oapia wdowa	uboga	dal pol gr	2
Loria wdowa	uboga	dala pol gr	2
Kalennikową wdowa	uboga	dala pol gr	2
Wałko Biber	ubogi	dal pol gr	2
Nieluba a Chodosia wdowy		daly pol gr	2
Annusa wdowa	uboga	dala pol gr	2
Mania wdowa	uboga	dala pol gr	2
Lison Kliszewicz	ubogi	dal pol gr	2
Chodosia wdowa	uboga	dala pol gr	2
Marczin Iwanowicz	ubogi	dal pol gr	2
Semien Hryskowicz	ubogi	dal pol gr	2
Wałko Msthislawicz	ubogi	dal pol gr	2 // 431
Kathena wdowa	uboga	dal pol gr	2
Sawa Krzyczewicz	ubogi	dal pol gr	2
Panczielei Iwanowicz	ubogi	dal pol gr	2
Pethr Siemienow	ubogi	dal pol gr	2
Sawa Mohilewicz	ubogi	dal pol gr	2
Polania wdowa	ubogi	dala pol gr	1
Serhei	ubogi	dal pol gr	1
Apanas	ubogi	dal pol gr	1
Siemien	ubogi	dal pol gr	1
Czenesko Biesruki	ubogi	dal pol gr	1
Andros	ubogi	dal pol gr	1
Kulina	uboga	dala pol gr	1
Phanas	ubogi	dal pol gr	1

Suma ubogih liudzi 28 p gr 2

Ultai sie roszeszli na nis

Sthepan Kryczewicz	ulthai	dal pol gr	12
Wałko Bobruienin	ulthai	dal pol gr	12
Wałko Androsowicz	ulthai	dal pol gr	12
Feczko Kołak	ulthai	dal pol gr	12
Suma ultaiow 4 p gr 12			// 431 зв.

Przekupnie y przekupky ktorzy przedstaiaa chleb
na rynku y inbe strawne rzeczy

Hrybko Sklarz	przeku dal pol gr	12
Lewon Fodorowicz	przeku dal pol gr	12
Hrechicha Zonka	przeku dal pol gr	12
Maczko przekuien	przeku dal pol gr	12
Pocziennik	przeku dal pol gr	12
Iwan Biei	przeku dal pol gr	12
Bochdan Wanuβkin	przeku dal pol gr	12
Iunkowa Wsowiczowa	przeku dal pol gr	12
Hanina Kothlarowa	przeku dal pol gr	12
Iaczko Miedziennik	przeku dal pol gr	12
Moisei Kryczewicz	przeku dal pol gr	12
Waβko Moriliewicz	przeku dal pol gr	12
Gewa Jarossowa	przeku dal pol gr	12
Hryssko Szcklowlienin	przeku dal pol gr	12
Missko Mohielowicz	przeku dal pol gr	12
Olexy Woitkowicz	przeku dal pol gr	12
Sidorowa wdowa	przeku dal pol gr	12
Ulianna Bicilena	przeku dal pol gr	12
Tania Waβkowa	przeku dal pol gr	12
Kalennikowa Kolaczekowa	przeku dal pol gr	12 // 432
Hawryo Woliucha	przeku dal pol gr	12
Iwan Andrzejowiczv	przeku dal pol gr	12
Kuβmina Lawkowicz	przeku dal pol gr	12
Maria Szypina	przeku dal pol gr	12
Hrybko Wilniewicz	przeku dal pol gr	12
Zienka Kurilowa	przeku dal pol gr	12
Hastaβia* Parchomowa	przeku dal pol gr	12
Phanas Zupek	przeku dal pol gr	12
Iwanowa	przeku dal pol gr	12
Okinβa	przeku dal pol gr	12
Othrochim Olieniewicz	przeku dal pol gr	12
Pawel Krupiennik	przeku dal pol gr	12

Ubogie przekupnie

Annuβa Krywego	przeku dal pol gr	8
Kuβmina	przeku dal pol gr	8
Mathrona Wolkowa	przeku dal pol gr	8
Marina Kazarcz[elowa]	przeku dal pol gr	8
Nieluba Lazukina	przeku dal pol gr	8
Usezmiia	przeku dal pol gr	8
Awdoczia Krukowa	przeku dal pol gr	8
Maruβa	przeku dal pol gr	8
Ohapia	przeku dal pol gr	8 //

* Naβtasia.

Ania Komlowa	przeku dal pol gr	8
Kurilowa	przeku dal pol gr	8
Arthem Siemienowicz	przeku dal pol gr	8
Domna Borisowa	przeku dal pol gr	8
Wiexa Andrzeiowa	przeku dal pol gr	8
Kathusa Daßkowa	przeku dal pol gr	8
Awdoczia wdowa	przeku dal pol gr	5
Harina Fieczkowa	przeku dal pol gr	4
Suma przekupek	32 p gr 12 a przeku[] n 17 pok 15 p gr 8 [] dwa gr 11	

Karczmienci kiiowskie kthore od mieiscza szinkuja

Fedzia Ognikowa	karcz dal Pol gr	6
Czyßko	karcz dal Pol gr	6
Lucza	karcz dal Pol gr	6
Kaßka	karcz dal Pol gr	6
Masia	karcz dal Pol gr	6
Waßko Bychowicz	karcz dal Pol gr	6
Wasßko Zydecz	karcz dal Pol gr	6
Nasthaßia	karcz dal Pol gr	6
Hanna Domska	karcz dal Pol gr	6
Suma karczemi	10 p gr 6	// 433

Komiagi kthoremi miesczanie sobie handel wioda kiiowszczy

Mikitha Bochdanowicz	od dwuch komiag gro Poł	3
Sthepan Maleßkowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Makar Osthapowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Malaßko Iwanowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Losko Wiercziekowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Hryßko Mileßkowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Inko Klimowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Fieczko Hawmowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Marczin Zielesko	od yednei kom gro poł	1 ½
Iwan Luthohosciowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Woiczzech Bulijeiwicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Iwan Iavihimowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Kurylo Bochdanowicz	od yednei kom gro poł	1 ½
Procop Loßnia	od yednei kom gro poł	1 ½
Waßieley bußecz	od yednei kom gro poł	3
Sawa Polpieczonik	od yednei kom gro poł	1 ½
Kurylo Poßnek	od yednei kom gro poł	1 ½
Iwan Kwacz	od yednei kom gro poł	1 ½ // 433 зб.

S czolnow wielkich

Sanko Cermakowicz	od czol dał poł gr	12
Maczolka Panczieliew	od czol dał poł gr	12
Sthoma Fedorowicz	od czol dał poł gr	12
Karp Fedorowicz	od czol dał poł gr	12
Kopicz Czarnobylecz	od czol dał poł gr	12

V Owsianika	od czoł dał pol gr	12
Sthepan	od czoł dał pol gr	12
Wałko Wokis	od czoł dał pol gr	12
Mychal Czerechow	od czoł dał pol gr	12
Suma czołnow 9 p gr		12

Rybithwi miasta Kiiowskiego

Opanas Moßerenin	ryb dał pol gr	8
Iermiak Bychowiecz	ryb dał pol gr	8
Wańielei Buszecz	ryb dał pol gr	8
Marczin Sczur	ryb dał pol gr	8
Puluian Bothowich	ryb dał pol gr	8
Siemion Boryszowicz	ryb dał pol gr	8
Chodor Skithko	ryb dał pol gr	8
Makar Hrevkowicz	dał pol gr	8
Mikitha Rub	ryb dał pol gr	8
Iaczko Koszaczonko	ryb dał pol gr	8
Miczko Andzeiowicz	ryb dał pol gr	8
Isai Popowicz	ryb dał pol gr	8
Iwan Koszba	ryb dał pol gr	8
Osthroszko Peleni	ryb dał pol gr	8
Miczal Czawl	ryb dał pol gr	8
Raczko Błuczanan	ryb dał pol gr	8
Kuśma Petrowicz	ryb dał pol gr	8
Boris Czithowicz	ryb dał pol gr	8
Zdan Mina	ryb dał pol gr	8
Michei Moßeranin	ryb dał pol gr	8
Olexei Chromy	ryb dał pol gr	8
Charithon [Hrińko]	ryb dał pol gr	8
Soszon Milichowich	ryb dał pol gr	8
Mangux Swieniczic	ryb dał pol gr	8
Siemen Kumiiowicz	ryb dał pol gr	8
Fieczko Syderowicz	ryb dał pol gr	8
Denis Sczolkowicz	ryb dał pol gr	8 // 434 36
Fieczko Naumowicz	ryb dał pol gr	8
Sthepan ubogi	ryb dał pol gr	8
Fedor Kryczewicz	ryb dał pol gr	8
Anthen Kanaskowicz	ryb dał pol gr	8
Sthepan Homlenin	ryb dał pol gr	8
Suma rybithow 32 p gr		8

Przekupnie ribne

Iwan	przekupien dał pol gr	12
Siemien Swierczek	prze dał pol gr	12
Sthoma Fedorowicz	prze dał pol gr	12
Sierhei Iwanowicz	prze dał pol gr	12
Maczolka Panczieliewicz	prze dał pol gr	12

Thomilo Seniczenko	prze dał pol gr	12
Maxczin Zieliesko	prze dał pol gr	12
Ilia Zolnierzowicz	prze dał pol gr	12
Iaczko Sziripa	prze dał pol gr	12
Maxim Denisowicz	prze dał pol gr	12 // 435
Pawel Denisowicz	prze dał pol gr	12
Thomilo Ichnatowicz	prze dał pol gr	12
Bochdan Proniewicz	prze dał pol gr	12
Danilo Chocziegienowicz	prze dał pol gr	12
Isak Iwanowicz	prze dał pol gr	12
Iwasko Buligiewicz	prze dał pol gr	12
Homza Buligiewicz	prze dał pol gr	12
Kopecz Iakowlewicz	prze dał pol gr	12
Kosciuk Michaliewicz	prze dał pol gr	12
Denis Paszkowicz	prze dał pol gr	12
Iwan Awxyłowicz	prze dał pol gr	12

Suma przekupniow ribnich 21 po gr 12

Suma czopowego kwitsow mirso gr o 70 gr 25

Ludzie zamkowe ktorzy pod sprawam zamkowa sa a domy maia
w mieszcze kijowskim

Hrysko Lukyanowicz	z dy dał pol gr	16
Andryejiwa Buczkowa	z dy dał pol gr	16
Hryczko Zacharczenko	z dy dał pol gr	16
Roman Zacharczenko	z dy dał pol gr	16 // 435 зб
Denis Pasniczowicy	z dy dał pol gr	16
Pawel Czurilpwicz	z dy dał pol gr	16
Axcziem Czexmissowicz	z dy dał pol gr	16
Kuzma Zachaxczenek	z dy dał pol gr	16
Stepan Sthxzelnik	z dy dał pol gr	16
Awrylo Wtiucha	z dy dał pol gr	16
Kuszma Ranikiewicz	z dy dał pol gr	16
Othrochim Olieniewicz	z dy dał pol gr	16
Arthem Iwanowicz	z dy dał pol gr	16
Paszko Iwanowicz	z dy dał pol gr	16
Iexmak Petrkowicz	z dy dał pol gr	16
Osthap Rupa	z dy dał pol gr	16
Apanas Japowicz	z dy dał pol gr	16
Makar Kurchaniski	z dy dał pol gr	16
Kulina wdowa	z dy dał pol gr	16
Olexiei Iwanowicz	z dy dał pol gr	16
Waßko Bychowski	z dy dał pol gr	16
Oliena Grotharyowa	z dy dał pol gr	16
Jakob Maximowicz	z dy dał pol gr	16
Iwan Koszik	z dy dał pol gr	16
Apanas Xzczawka	z dy dał pol gr	16
Pawel Ognik	z dy dał pol gr	16

Raczko Trybusznik	z dy	dał pol gr	16
Siemien Mathwieiewicz	z dy	dał pol gr	16 // 436
Moisiej Mylkow	z dy	dał pol gr	16
Vlas Slobodeczki	z dy	dał pol gr	16
Jaczko Kozaczenko	z dy	dał pol gr	16
Marczin Hriczkow	z dy	dał pol gr	16
Iwan Dolina	z dy	dał pol gr	16
Iwan Bielkowich	z dy	dał pol gr	16
Hrisko Maninkow	z dy	dał pol gr	16
Iwan Mamukow	z dy	dał pol gr	16
Misko Kolusnikowicz	z dy	dał pol gr	16
Parchom Buthekin	z dy	dał pol gr	16
Lukian Iwanowicz	z dy	dał pol gr	16
Polian Siseiewicz	z dy	dał pol gr	16
Lukian Buthowicz	z dy	dał pol gr	16
Supron Kryczewicz	z dy	dał pol gr	16
Kuzma Pankiewicz	z dy	dał pol gr	16
Maczwiei Zwicszdzonok	z dy	dał pol gr	16
Jakok* Czopka	z dy	dał pol gr	16
Pawel Kothowicz	z dy	dał pol gr	16
Omelian Kopecz	z dy	dał pol gr	16
Thomas Hryniewski	z dy	dał pol gr	16
Harasym Czrekasow	z dy	dał pol gr	16
Vlas Cyarthowicz	z dy	dał pol gr	16
Suma domow [?] pod sprawa [Swinkowa] 50 p 16			// 43638

Siewruki tho yest strzelczy

Jakob Siewis	z dy	dał pol gr	16
Vxyn Siewruk	z dy	dał pol gr	16
Ochmath Siewruk	z dy	dał pol gr	16
Charko Siewruk	z dy	dał pol gr	16
Philip Siewruk	z dy	dał pol gr	16
Ostap Siewruk	z dy	dał pol gr	16
Iwan Zalopsiew	z dy	dał pol gr	16
Ilia Szkoda	z dy	dał pol gr	16
Milko Lucznik	z dy	dał pol gr	16
Iwan Paskiewicz	z dy	dał pol gr	16
Fedor Puskarzowicz	z dy	dał pol gr	16
Audotia Morodniow	z dy	dał pol gr	16
Pothap Grotharz	z dy	dał pol gr	16
Lazarz Grotharz	z dy	dał pol gr	16
Choma Szezsин	z dy	dał pol gr	16
Sidor Sewruk	z dy	dał pol gr	16
Bochdan Haidzion	z dy	dał pol gr	16
Jsak Aposzniak zo	z dy	dał pol gr	16
Achrem Siewruk	z dy	dał pol gr	24

* Jakob?

Wasko Siewruk	z dy	dał pol gr	16
Onikiei Siewruk	z dy	dał pol gr	16

suma z dymow 20 po gr 16

a [...] sum po gr 12 z dy dał pol gr 16 // 437

Domy w zawlkach w zamkowym przykladzie

Czimoszko Koliesnikowicz	z do	dał pol gr	8
Fieczko Kulszcz	z do	dał pol gr	8
Olexiei Michaelowicz	z do	dał pol gr	8
Sanko [O]lexczyn	z do	dał pol gr	8
Naasaj Humiecz	z do	dał pol gr	8
Hryszko Czorth	z do	dał pol gr	8
Crowa wdowa	z do	dał pol gr	8
Apanas Piothrow sziecz	z do	dał pol gr	8
Sonia Piothrowa	z do	dał pol gr	8
Suma domow 9 p gr 8			

Vbogich lvdzi chalupy w mieszczie y za ostrogiem kiiowskiem
w zamkowym przykladzie

Stepan	ubogi	dal pol gr	2
Vlianna wdowa	ubogi	dal pol gr	2
Siemien Hryniewich	ubogi	dal pol gr	2
Kuzma Haliak	ubogi	dal pol gr	2
Bielka wdowa	ubogi	dal pol gr	2 // 437 ³⁶ .
Zienowa wdowa	ubogi	dal pol gr	2
Maczwiei Lenowicz	ubo	dal pol gr	2
Nicopor Mogiliewiecz	ubo	dal pol gr	2
Siemien Brachiniecz	ubo	dal pol gr	2
Fieczko	ubo	dal pol gr	2
Aochrom Ganczarz	ubo	dal pol gr	2
Iwan Kolochniewiecz	ubo	dal pol gr	2
Isai Pogrzenski	ubo	dal pol gr	2

suma s halupu bogicz n 13 p gr 2

Komorniczy ludzi zamkowych, kthory w sasieczthwie y nich mieszkai

Olexiei kuzmin ziecz	komor	dal pol gr	6
Wasko Lusakowcz	komor	dal pol gr	6
Michal Czienochowicz	komor	dal pol gr	6
Sozon Michieiewicz	komor	dal pol gr	6
Usczinia wdowa	komor	dal pol gr	6
Pancrat Ostanin	komor	dal pol gr	6
Lukian Yboczkoewi	komor	dal pol gr	6
Sonia wdowa	komor	dal pol gr	6
Jakob Vbogi	komor	dal pol gr	6
Tymoscko Yrynow	komor	dal pol gr	6
Sawka Pholpieczonek	komor	dal pol gr	6
Arziem Lukianowich	komor	dal pol gr	6

suma komornikow 12 p gr 6 // 438

Ubogie ludzie

Iwan Pawlowich	ubogi	dal pol gr	2
Choma u Kuzmy	ubogi	dal pol gr	2
Maziuk	ubog	dal pol gr	2
Mathrona wdowa	ubo	dal pol gr	2
Zienka wdowa	ubo	dal pol gr	2
Henia wdowa	ubo	dal pol gr	2
Naum Petrowicz	ubo	dal pol gr	2

suma z liudz ubogicz n 7 p 2

Ulteia tho yest losne ludzie zamkowe w mieszczie mieszkaiacze

Michaelo kozzak	ulthai	dal pol gr	12
Awriilo kozzak	ulth	dal pol gr	12
Paszko Kozzak	ulth	dal pol gr	12
Igna Dolznikow	ulth	dal pol gr	12
Miczko Waszielewicz	ulth	dal pol gr	12
suma ultaiow 5 p gr 12			// 438 ³⁶ .

Rzemiesniki miasta kiiowskiego
napierwei luczniki

Mylko kozzak	lucznik	dal pol gr	8
Petr [Turczin]	lucznik	dal pol gr	8
Panas Czyrkas	lucznik	dal pol gr	8
Kusnierze			
Miszczko	kusnierz	dal pol gr	8
Marczian	kusnierz	dal pol gr	8
Andrey	kusni	dal pol gr	8
Hrin	kusni	dal pol gr	8
Bochdan	kusni	dal pol gr	8
Miczko	kusni	dal pol gr	8
Miron	kusni	dal pol gr	8
Truchan	kusni	dal pol gr	8
Okinsza	kusni	dal pol gr	8
Dimitr	kusni	dal pol gr	8
Karp	kusni	dal pol gr	8
Feczko	kusni	dal pol gr	8
Kirilo ubogi	kusni	dal pol gr	8 // 439
Szewczy			
Laszar	swiec	dal pol gr	8
Ochrem	swiec	dal pol gr	8
Jakob	swiec	dal pol gr	8
Wasko	swiec	dal pol gr	8
Iwanis	swiec	dal pol gr	8
Waszko	swiec	dal pol gr	8
Vlas	swiec	dal pol gr	8
Otrochim	swiec	dal pol gr	8
Kurilo	swiec	dal pol gr	8

Chodor	swiec	dal pol gr	8
Nicon	swiec	dal pol gr	8
Iwan	swiec	dal pol gr	8
Osthap	swiec	dal pol gr	8
Sawa	swiec	dal pol gr	8
Iwan	swiec	dal pol gr	8
Awrylo	swiec	dal pol gr	8
Wasko	swiec	dal pol gr	8
Maxim	swiec	dal pol gr	8
Mikolai	swiec	dal pol gr	8
Sidor	swiec	dal pol gr	8
[Kowricz]	swiec	dal pol gr	8
Kupnoch	swiec	dal pol gr	8
Shepan	swiec	dal pol gr	8 // 439 ³⁶
Onoprei	swiec	dal pol gr	8
Kochan	swiec	dal pol gr	8
Vlas	swiec	dal pol gr	8
Vbogi rzemiesnikowie			
Pawel vbogy	swiec	dal pol gr	4
Jarmola vbogi	swiec	dal pol gr	4
Thowarzysze szewczow			
Jakob za thowarzcza		dal pol gr	1
Wasko za thowarzcza		dal pol gr	1
Maxim za thowarzcza		dal pol gr	1
Sthepan za thowarzcza		dal pol gr	1
Krawczy			
Solthan	krawiec	dal pol gr	8
Fedor	kraw	dal pol gr	8
Luczko	kraw	dal pol gr	8
Prokop	kraw	dal pol gr	8 // 440
Lowhin	kraw	dal pol gr	8
Pawel	kraw	dal pol gr	8
Piotr	kraw	dal pol gr	8
Iwan Pinchuk	kraw	dal pol gr	8
Maxim	kraw	dal pol gr	8
Olesko	kraw	dal pol gr	8
Osthap	kraw	dal pol gr	8
Josko	kraw	dal pol gr	8
Thowarzysze krawieczkie			
Soltan za thowarisza		dał pol gr	1
Fiedor za thowarisza		dał pol gr	1
Rymarze			
Siemien	rymarz	dał pol gr	8
Siemien	rymarz	dał pol gr	8
Lukaian	rymarz	dał pol gr	8
Wasko	rymarz	dał pol gr	8

Kowale			
Sanko	kowal	dał pol gr	8 // 440 зб.
Iwan	kowal	dał pol gr	8
Moisei	kowal	dał pol gr	8

Zdunowie			
Iwan Buth	zdun	dał pol gr	8
Sthoma Lach	zdun	dał pol gr	8

Suma z rzemiesnikow pospolithich n 62 p gr 8

A rzemiesnikow vbogich 3 p gr 4

A thowarzisow tych rzemiesnikow 6 p gr 1

Siolo Piothrowczy ku zamku kijowskiemu naleszy

Apanas Siemibog	z dymu dał pol gr	20
Mikitha Wieroniecz	z dymu dał pol gr	20
Kuryan Melanowicz	z dymu dał pol gr	20
Sawa Fedorowicz	z dymu dał pol gr	20
Ignat Todorowich	z dymu dał pol gr	20

Suma dymow n 5 p gr 20

Pasniki thegosz siola Piethrowiczkiego ktorzy nimaia borthnego drzewa

Karpi Winogradnik	s pasniei dał pol gr	10 // 441
Sanko Psenicza	s pasniei dał pol gr	10
Andrei Siemiberowicz	s pasniei dał pol gr	10
Hryszko Siemibokowicz	s pasniei dał pol gr	10

Suma pasnikow 4 p gr 10

Ogrodniki thegos s ziola

Michei Mikithich	z ogroda dał pol gr	4
Iwan Matyskiewicz	z ogroda dał pol gr	4
Hriszko Barbarzicz	z ogroda dał pol gr	4
Cziszko Michaliewicz	z ogroda dał pol gr	4
Andros Kurupathwa	z ogroda dał pol gr	4

Suma ogrodnikow 5 p gr 4

Ludzie piskupa Kiiowskiego ktorzy domy swoje maia w mieszczie kiiowskim

Bohdan Czerniczonek	z borthnei ziemie dał pol gr	20
Stepan Dixierewicz	z borthnei ziemie dał pol gr	20
Iwan Konoplenin	z borthnei ziemie dał pol gr	20
Pawel Lobina	z borthnei ziemie dał pol gr	20
Sum z ziem borthnych n 4 p gr 20	//441зб	

Z domow miesczkich

Macziei Zmaka	z dymu dał pol gr	16
Makar Zmaka	z dy dał pol gr	16
Kuzma Proniowicz	z dy dał pol gr	16
Miszko Pryszowicz	z dy dał pol gr	16
Ignat Iwanowicz	z dy dał pol gr	16
Mikolai Piothrowicz	z dy dał pol gr	16

Iwan Hhlusznain	z dy	dał pol gr	16
Wasziel Linko	z dy	dał pol gr	16
Pawel Piszczikowicz	z dy	dał pol gr	16
Siemen Borisowich	z dy	dał pol gr	16
Sasin Makarowicz	z dy	dał pol gr	16
Suma z domow n 11 p gr 16			

Vbogie lvdzie czo chalupy maia za ostrogiem

Kurilo Koliesnik	s chalupz	dał pol gr	4
Sthepan Ignathowicz	s cha	dał pol gr	4
Fieczko Wasielewich	s cha	dał pol gr	4
Roman Siedzielnik	s cha	dał pol gr	4
Siemien Robith		dał pol gr	8 // 442

Ogrodniki biskupie s zila Wiethyczkiego

Maczwiei	z ogroda	dał pol gr	4
Miczko Dineczonek	z ogro	dał pol gr	4
Mathruszko Zacharczonek	z ogro	dał pol gr	4
Ignath Grobin	z ogro	dał pol gr	4
Boris Iwanowicz	z ogro	dał pol gr	4
Iwan Thomilowicz	z ogro	dał pol gr	4
Mikitha Burdukiewicz	z ogro	dał pol gr	4
Suma zogrodnikow 7 p gr 4			

Komorniki w mieszczie w sasiech mieszkaiacze v ludzi biskupich

Iwan Szczepanowicz	komornik	dał pol gr	6
Parchom Piotrowicz	komornik	dał pol gr	6
Iurko Sthanislawowicz	komornik	dał pol gr	6
Iakob Mikithicz	komornik	dał pol gr	6
Miszko Daskiewicz	komornik	dał pol gr	6
Hrin Daskiewicz	komornik	dał pol gr	6
Czaphran vbogi	komornik	dał pol gr	2
Iwanowa wdowa vboga		dała pol gr	2
Maria vdowa vboga		dała pol gr	2
Suma komornikow n 7 p gr 6			// 442 ₃₆

Lvdzie monastera Pieczerskiego kthor domy maia przy monasteru

Charecz Grodzien	z dymu	dał pol gr	16
Maxim Charkiewicz	z dy	dał pol gr	16
Chiszko Swiniarz	z dy	dał pol gr	16
Iwan Bohaczow	z dy	dał pol gr	16
Hawran Swiniarz[cuk]	z dy	dał pol gr	16
Iaczko Kudnawow syn	z dy	dał pol gr	16
Sava Kudnawow syn	z dy	dał pol gr	16
Piet[r] Iszoszenok	z dy	dał pol gr	16
Wasiliei Elizanowich	z dy	dał pol gr	16
Iakow Kapusta	z dy	dał pol gr	16
Prokop Saban	z dy	dał pol gr	16

Lewko Podolanin	z dy	dał pol gr	16
Pilip Sthrupiczonek	z dy	dał pol gr	16
Chaliliei Wieluczko	z dy	dał pol gr	16
Thomilo Bosmanienko	z dy	dał pol gr	16
Iwan Slivako	z dy	dał pol gr	16
Awrylo Slivako	z dy	dał pol gr	16
Phruchan Stryelnikowicz	z dy	dał pol gr	16
Andrei Pothapowicz	z dy	dał pol gr	16
Siemen Pinczukowicz	z dy	dał pol gr	16
Fieczko Charkow ziecz	z dy	dał pol gr	16 // 443
Hrysko Moskal	z dy	dał pol gr	16
Choma Buthowicz	z dy	dał pol gr	16
Jurko Radiwonowicz	z dy	dał pol gr	16
Konas Sluczani	z dy	dał pol gr	16
Chilimon Kurgrowicz	z dy	dał pol gr	16
Iwan Sluszani	z dy	dał pol gr	16
Sidor Manmasin	z dy	dał pol gr	16
Marczin Niebith	z dy	dał pol gr	16
Andrzej Buthowicz	z dy	dał pol gr	16
Wasilei Losaiedzionic	z dy	dał pol gr	16
Fieczko Cziaszkonozenic	z dy	dał pol gr	16
Charko Thurani	z dy	dał pol gr	16
Fieczko Strzidalenko	z dy	dał pol gr	16
Zienko Łosaiedzionic	z dy	dał pol gr	16
Haristh n*	z dy	dał pol gr	16
Osep Pothapowicz	z dy	dał pol gr	16
Miczko Borzsowicz	z dy	dał pol gr	16
Maxim Odmana	z dy	dał pol gr	16
Hoci Lewonowicz	z dy	dał pol gr	16
Misko Piekarcz	z dy	dał pol gr	16
Roman Chraponow	z dy	dał pol gr	16
Fedos Kulikow	z dy	dał pol gr	16
Poncrath Vlasow	z dy	dał pol gr	16
Semion Woiczichowicz	z dy	dał pol gr	16
Maxim Dawidowich	z dy	dał pol gr	16
Charko Strzidalonek	z dy	dał pol gr	16
Zanko Lithwin	z dy	dał pol gr	16
Kornilo Czrymowicz	z dy	dał pol gr	16 // 443 ³⁶
Stasko Lihwin	z dy	dał pol gr	16
Roman Hirinowich	z dy	dał pol gr	16
Paszko Noskow syn	z dy	dał pol gr	16
Olechno Chronoczonic	z dy	dał pol gr	16
Wasko Lyszun	z dy	dał pol gr	16
Maczwiei Zieleszowicz	z dy	dał pol gr	16
Lochwin Pawlowicz	z dy	dał pol gr	16

* Так в оригіналі.

Pawel Loszeiedzionek	z dy	dał pol gr	16
Parchon Sthepanowicz	z dy	dał pol gr	16
Kalennik Maczwieiwicz	z dy	dał pol gr	16
Jaczko Wlaszowicz	z dy	dał pol gr	16
Pawel Podolanin	z dy	dał pol gr	16
Charko Dyieszczonek	z dy	dał pol gr	16
Jermola Sczirbasin	z dy	dał pol gr	16
Mikołha Szerkow	z dy	dał pol gr	16
Iwan Chomiczin	z dy	dał pol gr	16
Iwan Strzenik	z dy	dał pol gr	16
Semien Czurylko	z dy	dał pol gr	16
Kuryan Lowhinowicz	z dy	dał pol gr	16
Iwan Onoprzeiewich	z dy	dał pol gr	16
Hrin Chromy	z dy	dał pol gr	16
Swiryd Sawicz	z dy	dał pol gr	16
Ianos Iwanowich	z dy	dał pol gr	16* // 444
Sthepan Vssak	z dy	dał pol gr	16
Jakob Chlussoczok	z dy	dał pol gr	16
Lazar Strupiczonok	z dy	dał pol gr	16
Maxym Lenkowicz	z dy	dał pol gr	16
Parchom Onopreiowicz	z dy	dał pol gr	16
Iwan Samienowich	z dy	dał pol gr	16
Suma domow n 28 p gr 16 (n 6)**			

Boiare putni tegosz manastira Pieczerskiego

Lewoszko Choczkwicz	z dymu	dał pol gr	20
Maxim Choczkwicz	z dy	dał pol gr	20
Iwan Wirzba	z dy	dał pol gr	20
Pileczki Naszi	z dy	dał pol gr	20
Hriszko Boldoi	z dy	dał pol gr	20
Dinis Ogrodnikowicz	z dy	dał pol gr	20
Sierhei Pankiiewicz	z dy	dał pol gr	20
Filyp Chriniewicz	z dy	dał pol gr	20
Iwan Pasyna	z dy	dał pol gr	20 // 444 ³⁶
Semen Kalenikowicz	z dy	dał pol gr	20
Baran Bioniechniewicz	z dy	dał pol gr	20
Laczko Poszniakowicz	z dy	dał pol gr	20
Macswiei Szwab	z dy	dał pol gr	20
Dimitr Czimochwieyowicz	z dy	dał pol gr	20
Marczin Noszok	z dy	dał pol gr	20
Anthon Niewodniczy	z dy	dał pol gr	20
Suma boiar n 16 p gr 20			

* Далі сторінка зрізана реставрацією. Залишок посторінкового підрахунку "n 23".

** Посторінковий підрахунок.

Ogrodnikz thegosz manasthira Pieczerskiego

Fieczko Holobow	z ogroda	dał pol gr	4
Iwan Soroka	z ogro	dał pol gr	4
Karylo Biedzionek	z ogro	dał pol gr	4
Danilo Slucznanin	z ogro	dał pol gr	4
Jakub Wasz	z ogro	dał pol gr	4
Piliczow Anthenek	z ogro	dał pol gr	4
Nieczai Kucharowicz	z ogro	dał pol gr	4
Ostap Strupienko	z ogro	dał pol gr	4
Hriszko Dubina	z ogro	dał pol gr	4 // 445
Jakob Zieliezko	z ogro	dał pol gr	4
Arthem Sawienko	z ogro	dał pol gr	4
Thiszko Biereska	z ogro	dał pol gr	4
Lukyan Icoforow	z ogro	dał pol gr	4
Bochdan Marmas	z ogro	dał pol gr	4
Sthepan Bychowiec	z ogro	dał pol gr	4
Marczin Maslowka	z ogro	dał pol gr	4
Tharas Thomilowich	z ogro	dał pol gr	4
Mokiej Simonowich	z ogro	dał pol gr	4
Iwan Zonaroph	z ogro	dał pol gr	4
Olexiej Malawa	z ogro	dał pol gr	4
Sapon Lenikow syn	z ogro	dał pol gr	4
Piotr Wasielewich	z ogro	dał pol gr	4
Andrei Iwanowich	z ogro	dał pol gr	4
Hrysko Hlathki	z ogro	dał pol gr	4
Wasielei Olesieiewicz	z ogro	dał pol gr	4
Bohdan Pawlowicz	z ogro	dał pol gr	4
Ostap Wasielewicz	z ogro	dał pol gr	4
Laczko Luczicz	z ogro	dał pol gr	4
Iochim Dawidowich	z ogro	dał pol gr	4
Ihnat Hrychkiewicz	z ogro	dał pol gr	4
Losko Sthepanowicz	z ogro	dał pol gr	4
Siemien Lobachzerowei	z ogro	dał pol gr	4
Iwan Poleisko	z ogro	dał pol gr	4
Chodor Mikithicz	z ogro	dał pol gr	4 // 445 ³⁸
Wasko Karylowicz	z ogro	dał pol gr	4
Siemien Thurczin	z ogro	dał pol gr	4
Danilo Moiseiewicz	z ogro	dał pol gr	4
Iwan Roszko	z ogro	dał pol gr	4
Miszko Swirydowich	z ogro	dał pol gr	4
Sthepan Magieliewicz	z ogro	dał pol gr	4
Waszka Pienczuk	z ogro	dał pol gr	4
Waszielei Wasielowicz	z ogro	dał pol gr	4
Maria Dudnikowa	z ogro	dał pol gr	4
Awriło Kowal	z ogro	dał pol gr	4
Andrei Puch	z ogro	dał pol gr	4
Lukinia Kreczkowa	z ogro	dał pol gr	4

Fedia wdowa	z ogro	dał pol gr	4
Awdoczia wdowa	z ogro	dał pol gr	4
Nathalia wdowa	z ogro	dał pol gr	4
Prasia wdowa	z ogro	dał pol gr	4
Fedia wdowa	z ogro	dał pol gr	4
Thimon Feorowich	z ogro	dał pol gr	4
Roman Pierewosznik	z ogro	dał pol gr	4
Maxim Iwanowich	z ogro	dał pol gr	4
Marko Iakimowicz	z ogro	dał pol gr	4
Waszko Igiewlow	z ogro	dał pol gr	4
Awriło Kopka	z ogro	dał pol gr	4
Mieszko Mokarowicz	z ogro	dał pol gr	4
Andrei Siemienowicz	z ogro	dał pol gr	4
Truchon Awrylowicz	z ogro	dał pol gr	4
Iwan Pieczunszicz	z ogro	dał pol gr	4
Iwan Cernouz	z ogro	dał pol gr	4
Manko Swiridowicz	z ogro	dał pol gr	4 // 446
Mania wdowa	z ogro	dał pol gr	4
Siemion Humenin	z ogro	dał pol gr	4
Maczwiei Tharasowicz	z ogro	dał pol gr	4
Hriszko Hluszczonek	z ogro	dał pol gr	4
Boris Graszewik	z ogro	dał pol gr	4
Parchom Buzemik	z ogro	dał pol gr	4
Suma ogorodow n 69 p gr 4			

Vbogie wdowy

Thacziana	wdowa vboga	dał pol gr	2
Nasthazia	wdowa vboga	dał pol gr	2
Katharzina	wdowa vboga	dał pol gr	2
Wasileza	wdowa vboga	dał pol gr	2
Suma od wdow n 4 p gr 4			

Komorniki kthorzy w sasiecztwie mieszkaia
v ludzi thegosz manasthira Pieczerskiego

Zanko Hankiewicz	komornik	dał pol gr	6
Mieczko Szawienko	komornik	dał pol gr	6
Laczko Sawienok	komornik	dał pol gr	6
Maluszko Maczieiowicz	komornik	dał pol gr	6 // 446 ³⁸
Klim Sahanowicz	komornik	dał pol gr	6
Iakim Wierieziczenko	komornik	dał pol gr	6
Iakob Zapczewicz	komornik	dał pol gr	6
Vlas Dziedzicz	komornik	dał pol gr	6
Zienko Lukianowich	komornik	dał pol gr	6
Maxim Sluchanin	komornik	dał pol gr	6
Boris Siemienowich	komornik	dał pol gr	6
Iwashko Zakowich	komornik	dał pol gr	6
Prokop Kaniewiecz	komornik	dał pol gr	6
Iakob	komornik	dał pol gr	6

Maczwiei	komornik	dał pol gr	6
Kosciak Andrzeiowich	komornik	dał pol gr	6
Hriszko Jawichimowicz	komornik	dał pol gr	6
Hriszko Honein	komornik	dał pol gr	6
Wasko Rziba	komornik	dał pol gr	6
Hapon	komornik	dał pol gr	6
Sapom Glussanin	komornik	dał pol gr	6
Suma komornikow n 21 p gr 6			

Vbogie lvdzie

Szczepan	vbogi	dał pol gr	3
Iermak	vbogi	dał pol gr	3
Iwan	vbogi	dał pol gr	3 // 447
Iakym	vbogi	dał pol gr	3
Andrei	vbogi	dał pol gr	3
Anthon	vbogi	dał pol gr	3
Siemion	vbogi	dał pol gr	3
Iwan Stiepanowicz	vbogi	dał pol gr	3
Wasziel	vbogi	dał pol gr	3
A drugi Wasziel slepy	vbogi	dał pol gr	3
Suma z vbogich ludzi n 10 p gr 3			

Vrzednik oicza archimandrita Piecherskiego Iwan Czirkasz z golego plathu od gr zywny po polsiodma gr dał Suma czini złotych 25 gr 3

Ludzie swiethego Mikiely Pusthinskiego kthorzy mieszkaia
y domi maia przy thim manasthiru

Iwan Hryniewicz	z dymu	dał pol gr	16
Iwan Raczkie	z dymu	dał pol gr	16 // 447 ³⁶
Piotr Bierkosz	z dy	dał pol gr	16
Kondrat Kononowicz	z dy	dał pol gr	16
Charko Chalioliewicz	z dy	dał pol gr	16
Achrem Siemienowicz	z dy	dał pol gr	16
Maczwiei Sawicz	z dy	dał pol gr	16
Sthepan Okulicz	z dy	dał pol gr	16
Andrei Puczusko	z dymu	dał pol gr	3
Suma dymow n 9 p gr 16			

Ogrodniki tegosz monasthira S. Mikuly

Miczko Kimbalin	z ogrodu	dał pol gr	4
Harasim Zdanowicz	z ogrodu	dał pol gr	4
Dimitz Michaelowicz	z ogrodu	dał pol gr	4
Zanko Własowicz	z ogrodu	dał pol gr	4
Miczko Nozłuka	z ogrodu	dał pol gr	4
Serhei Makarowich	z ogrodu	dał pol gr	4
Chodor Skipierow	z ogrodu	dał pol gr	4
Klym Zielienia	z ogrodu	dał pol gr	4
Miczko Chanicznia	z ogrodu	dał pol gr	4 // 448
Klym Iwanowicz	z ogrodu	dał pol gr	4

Olexiei Obielkowicz	z ogrodu dał pol gr	4
Fieczko Sthepanowicz	z ogrodu dał pol gr	4
Sthepan Michailowicz	z ogrodu dał pol gr	4
Ianko Lopaczicz	z ogrodu dał pol gr	4
Fiechko Iakobowicz	z ogrodu dał pol gr	4
Iwasko Wrazonek	z ogrodu dał pol gr	4
Thimoch Stepanowiz	z ogrodu dał pol gr	4
Pozniak Dorochowicz	z ogrodu dał pol gr	4
Hrysko Lenoskow	z ogrodu dał pol gr	4
Olexiei Bielykowiz	z ogrodu dał pol gr	8*
Suma z ogrodow n 21 p gr 4		

Komorniki tego monastera Swiethego Mikoly

Iwan Rudy	komornik dał pol gr	6
Osthap Kyslo	komor dał pol gr	6
Sozon Iwanowich	komor dał pol gr	6
Ywan Maximow	komor dał pol gr	6
Siemien Sniethka	komor dał pol gr	6
Piotr Solonik	komor dał pol gr	6 // 448 ³⁸
Roman Woloskiewicz	komor dał pol gr	6
Fronko Mikulicz	komor dał pol gr	6
Lawryn Lyczicz	komor dał pol gr	6
Omelian Hriniewicz	komor dał pol gr	6
Iwan Dinissowicz	komor dał pol gr	6
Paweł	komor dał pol gr	6
Makar	komor dał pol gr	6
Suma komornikow n 13 p gr 6		

Rybolowie tegosz monastira S. Mykoly

Mieczko Kimbal	rybolow dał pol gr	8
Iwan Czuiko	rybo dał pol gr	8
Sider Cziczkan	rybo dał pol gr	8
Olexiej Ywanowich	rybo dał pol gr	8
Klym Zielenia	rybo dał pol gr	8
Miczko Rozluka	rybo dał pol gr	8
Onkie Makarowicz	rybo dał pol gr	8
Zanko Vlassowicz	rybo dał pol gr	8
Suma z ribolowow n 8 p gr 8		// 449

Lydzy monasthira Swiethego Michala Wydubieczkiego

Siolo Swinoyedzi

Yosko Kiednikowicz	borthnik dał pol gr	20
Czenesko Iwanowicz	bor dał pol gr	20
Fiechko Tholsthy	bor dał pol gr	20
Suma z ziem borthnych n 3 p gr 20		

* Виправлено на "8".

A tho czo domy maia przy manastiru

Fieczko Maxczinowicz	z dymu	dał pol gr	16
Bochdan	z dy	dał pol gr	16
Opanas Dzieszkowicz	z dy	dał pol gr	16
Panko Dawidowicz	z dy	dał pol gr	16
Chrol	z dy	dał pol gr	16
Suma z dymow n 5 p gr 16			

Ogrodniki thegosz manasthira S Michala Wydubiczkego

Sydor Plechcziei	z ogroda	dał pol gr	4 // 449 ³⁶
Toszko Lryszalo	z ogroda	dał pol gr	4
Pilip Hryniewicz	z ogroda	dał pol gr	4
Vlas Hyniewicz	z ogroda	dał pol gr	4
Osthap Ruthko	z ogroda	dał pol gr	4
Jurko Zanikiewicz	z ogroda	dał pol gr	4
Suma z ogodow n 6 p gr 4			

Komornicy

Andziei	komornik	dał pol gr	6
Onikiei	komornik	dał pol gr	6
Waszko	koszak	dał pol gr	12
Komornikow n 2 p gr 6			
A kozak ieden gr 12			

Rybołowie thegosz manasthyra S Michala

Pilip Hainiewich	rybolow	dał pol gr	8
Sider Kuszmicz		dał pol gr	8
Toszko Knosienowicz		dał pol gr	8
Z rybolowow n 3 p gr 8			// 450

Liudzie manastyra S Michala Złotowirchego ktorzy maia ziemie borthne

Siolo Liskowczy

Sthepan Luczicz	z dymu	dał pol gr	12
Iwan brath iego	z dy	dał pol gr	12
Zdan Lyczycz	z dy	dał pol gr	12
Kalennik	z dy	dał pol gr	12
Sidor Kalenikow pasonek	z dy	dał pol gr	12
Hriczko Kalenikow	z dy	dał pol gr	12
Chodos Niesthorow	z dy	dał pol gr	12
Makar	z dy	dał pol gr	12
Kulina wdowa	z dy	dał pol gr	12
Suma dimow n 9 p gr 12			

Siolo Tholsthalesie thegosz manasthyra

Sawa	z dy	dał pol gr	12
Jakoph Ruczko	z dy	dał pol gr	12
Sthepan	z dy	dał pol gr	12
Lowhin	z dy	dał pol gr	12 // 450 ³⁶

Ihnath	z dy	dał pol gr	12
Chodor	z dy	dał pol gr	12
Suma dymow n 6 p gr 12			

Lvdzie ziemian kiiowskich, khorzy domy swoje maia w mieszczie Kiiowskim

Kurilo	z dy	dał pol gr	16
Sthepan	z dy	dał pol gr	16
Fieczko Holesczone	z dy	dał pol gr	16
Domow n 3 p gr 16			

Czlowiek ieden Pana Skarewskiego

Lowhin Filimonowski	z dy	dał pol gr	16
---------------------	------	------------	----

Lvdie Lozczyne

Tenko Manikiewicz	z dy	dał pol gr	16
Zamko Fedorowicz	z dy	dał pol gr	16
Suma z dymow [] n 3 p gr 16 // 451			

Ludzie Ruthowi

Josk Athaman	z dzy	dal pol gr	12
Andreiko	z dzy	dal pol gr	12
Kondrath	z dzy	dal pol gr	12

Ludzie pana Fursa sioia Kpzarowieczkiego

Jakuczicz	z dy	dał pol gr	12
Sawa Sthasiowicz	z dy	dał pol gr	12
Igiew Basziliewicz	z dy	dał pol gr	12
Iwan Maczwieiowicz	z dy	dał pol gr	12
Misko Baczaławicz	z dy	dał pol gr	12
Mikula Aczamanowicz	z dy	dał pol gr	12
Andrei Patazicz	z dy	dał pol gr	12
Fieczko	z dy	dał pol gr	12
Kuzma Buczałowicz	z dy	dał pol gr	12
Filip Lewonowicz	z dy	dał pol gr	12
Apanas Koren	z dy	dał pol gr	12
Iwan Kaczka	z dy	dał pol gr	12 // 451 ³⁸
Misko Nalichaienko	z dy	dał pol gr	12
Siemien Karpienok	z dy	dał pol gr	12
Olexy	z dy	dał pol gr	12
Oresko	z dy	dał pol gr	12
Sthoma	z dy	dał pol gr	12
Suma dymow n 17 p gr 12			

Suma sumarium z miasta Kiiowa ze wsitskics domow w Kiiowie n 386 p gr 16

Z domow n 25 p gr	8
Z domow 26 p gr	4
Z domow 13 p gr	2
Z dymow 28 p gr	20
A z dimow 35 p gr	12

A ze 4 p gr	10
Z ogrodow n 140 p gr	4
A z ubogicz 10 p gr	3
A 39 p gr	2
Czopowe z miasta Kiiowa wodki kwithow mieskicz zło 70 gr	25
Od karczmarek n 10 p gr	6
Od vlthaiow n 10 p gr	12
Od przekupek 53 p gr	12
A od 15 p gr	8
A od 8 lodzey u s komiag 20 p gr	45
A z czołnow 9 p gr	12
Z ribithnow 43 p gr	8
Od rzemiesnikow 62 gr	8
Od 3 p gr	4
A od 6 p gr	1
Od ohrzodnika archimandricego [z polego] płathu dał zło 25 gr 3 // 452	
Suma z boi(...) czim siół zło 25*	

ЦДІАК. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – С. 423–451зв.

№ 2

Року семьдесятъ первого мѣсца генвара кв (22) дня.

Выбранє подымшизны з людеи митрополита его мѣсти в Кieve
Напервеи люди с пашне, которые под Светого Спаса на Берестове
[во]зле манастира Печерьского мешкають

Атаманъ Терехъ дымъ дал гр к (20)
Степанъ Радюлинъ дымъ дал гр к
Федоръ Иванович дымъ дал гр к
Сидоръ Литвинович дымъ дал гр к
Федоръ Дешъщенокъ дымъ дал гр к
Иванъ Офремович дымъ дал гр к
(Ми)каиль Опареновичъ дымъ дал гр к
Лаврин Рохманковичъ дымъ дал гр к
Гришко Литвинович дымъ дал гр к
Лукашъ Санкович дымъ дал гр к
Андреи Офремович дымъ дал гр к
Гапонъ Куряновичъ дымъ дал гр к
Гришко Гриневич дымъ дал гр к // 482зв.
Данило Павлович дымъ дал гр к
Наумъ Тыринович дымъ дал гр к
Мартинъ Супрунович дымъ дал гр к
Митко Данилович дымъ дал гр к
Курило Бутович дымъ дал гр к

* Останне речення на с. 452 – на папірці, приклеєному воском до тексту поборового реєстру м. Житомира.

Петръ Данилович дымъ дал гр к
 Митко Опаренок дымъ дал гр к
 Петръ Бутовичъ дымъ дал гр к

То огородники, которые на огородах митрополихъ седят
 пашут пашню в чужих земляхъ

Иван Данилович дымъ дал гр s (6)
 Илья Радюченок дымъ дал гр s
 Демидъ Виличковичъ дымъ дал гр s
 Гришко Карповичъ дымъ дал гр s
 Кондрать Гриневичъ дымъ дал гр s
 Максим Набылский дымъ дал гр s
 Митко Величковичъ дымъ дал гр s
 Мишко Пыриновичъ дымъ дал гр s // 483
 Семень Куряновичъ дымъ дал гр s

А то огородники спаские ж, которые толко на огородахъ сеждать,
 а пашни не мають

Опариня з сыномъ Конашкомъ дала гр д (4)
 Пархомъ дал гр д
 Андреи Случанинъ дал гр д
 Гаврило Гришковичъ даль гр д
 Сапонъ Степановичъ даль гр д
 Чоботаръ Титовъ сынъ дал гр д
 Яковъ а Василь з братомъ ув одной избе мешкаютъ дал грш д
 Курило Кузнецовичъ одно истебку мает, а огорода не мает, а в него суседы два
 вбозство Степан і Иванъ дали грш д
 Иванъ Дудка дал грш д
 Степан Григоревичъ дал грш д
 Давыдъ Ивановичъ дал грш д
 То люди нагорние пашни
 Васко Подолчиковский дымъ дал грш к
 Хилко Опанасовичъ дымъ дал грш к // 483зв.

То огородники нагорские, которые пашни не маютъ
 толко на огородахъ седят

Иванъ Москал дал грш д
 Татьяна Рупица дала грш д
 Маря Заикина дала грш д
 Иванъ Ходнякъ дал грш д
 Федко Хотеновичъ дал грш д
 Евхимъ Пацковичъ дал грш д

Село Зазимево

Атаман Кудин дымъ дал грш к
 Демидъ дымъ дал грш к
 Федоръ Гришковичъ дымъ дал грш к
 Олешко Гришковичъ дымъ дал грш к

То *ест* огородники *зазимевские*, которые *седят* толко на огородах
митрополихъ, а *пашут* *потросе* пашни в чужихъ земляхъ

Лазар Степанович дал грш s

Сысои дал грш s // 484

Левон дал грш s

Яковъ дал грш s

А то огородники *зазимевские*, которые толко на огородах *седят*,
а пашни не *мают*

Федко дал грш д

Моисеенок дал грш д

Игнатъ Пастушенок дал грш д

Гришко дал грш д

Село Погребы

Тарас Шитленко дым дал грш к

Огородники *погребские*, пашни не *мают*, толко на огородах *седят*

Сугак Петрокъ дал грш д

Коханъ дал грш д

Иванъ Росоха дал грш д

Семен Швитко дал грш д

Гречиха дал грш д

Гарасим Кушнер дал грш д

Степанъ Ломыр дал грш д

Иван Стир дал грш д // 484 зв.

Село Каленицкое

Атаманъ Опанас дымъ дал грш к

Гридко Ходорович дымъ дал грш к

Лукьянъ Ходорович дымъ дал грш к

Семен Романович дым дал грш к

Село Толокуни

Атаман Олешко дымъ дал грш к

Федко Олешкович дымъ дал грш к

Иванъ Олешкович дымъ дал грш к

Опанас Михновичъ дымъ дал грш к

Мартинъ Андреевич дым дал грш к

Игнатъ Глушанин дымъ дал грш к

Селище Микуличи

Тишко Гриневич дым дал грш к

Лашукъ дым дал грш к

Оникеи дым дал грш к // 485

Село Воробьевичы

Ходор атаманъ дымъ дал грш к

Федоръ Оникеевич дымъ дал грш к

Кудинъ Онискович дымъ дал грш к

Мишко Онискович дымъ дал грш к
 Яков Максимович дымъ дал грш к
 Осей Случанинъ дымъ дал грш к
 Дашукъ братъ Осеевъ дым дал грш к
 Васил Мелешкович дым дал грш к
 Федоръ Семенович дым дал грш к
 Гапон Онискович дым дал грш к
 Яков Семенович дым дал грш к
 Мирон Мискович дым дал грш к
 Сидор Яковцович дым дал грш к
 Богдан Сувертович дым дал грш к
 Матфеи огородник прихожи дал грш д // 485 зв.

Село Унин

Атаман Юшко дым дал грш к
 Иванъ Гриневичъ дымъ дал грш к
 Денис Микитич дымъ дал грш к
 Данило Микитич дымъ дал грш к
 Андрос Дашукович дымъ дал грш к
 Романъ Дашукович дымъ дал грш к
 Сергии Ходоровичъ дымъ дал грш к
 Игнатъ Журидовский огородникъ даль грш д

Село Заруде

Атаман Кондратъ Ермилович дымъ дал грш к
 Еско Ермилович дымъ дал грш к
 Дешко Милкович дымъ дал грш к // 486
 Васко Сычевич дым дал грш к
 Сивинский Сыченоч дымъ дал грш к
 Малышко Сыч дымъ дала грш к

Село Облетъки

Андреи Благута дымъ дал грш к
 Юско Благучич дым дал грш к

Село Осеча

Андреи Еремеевичъ дымъ дал грш к
 Тотъ же Еремеевич дымъ дал грш к
 Иванъ Ходорович дымъ дал грш к
 Степанъ Мацович дымъ дал грш к
 Бурець а Дмитръ Гридкевичы дым дал грш к
 Марко дым дал грш к // 486зв.

То ест слуги митрополита его милсти

Хотен Прокопович дым дал грш к
 Гришко Томилович дым дал грш к
 Димитръ Иванович дым дал грш к
 Иванъ Дмитрович дым дал грш к
 Васко Ермакович дымъ дал грш к

Потапъ Ермакович дым дал грш к
Антон Куевда дымъ дал грш к
Павел Иванович дымъ далъ грш к
Микита Нестеревич дым дал грш к
Опанас Мартинович дым дал грш к
Васил Заикович дымъ дал грш к//487
Онанка Денисович дымъ дал грш к
Микита Василевич дымъ дал грш к
Иванъ Маркович дымъ дал грш к
Гаврило Долматович дымъ дал грш к

Шацуючи каждого зособна:

З дымов семидесять шести, з дыму по грошеи двадцати людеи селских.

А з слуг его мѣсти з дымов петнадыца[т] по грошеи двадцать и огородников, которые на чужих земьяхъ пашут, тринадцати от каждого по грошеи шести; огородниковъ, которые толко огородовъ вживають – тридцат от каждого по грошеи чотиры [...] грошеи дванадцать, убогихъ людеи три чѣвки по два гроши.

Всего сумою чинит коп тридцат три копе гр пяддесять шест. // 487зв.

А так я, Федор Тиша, подсудокъ земский земли Киевское, наместник софеиский далом тот реиестръ тои подымщины ꙗну Щасному Харлинскому хоружому и поборцы земли

Киевское, до которого реиестру печат свою приложил и рукумъ свою власную подписалъ.

Печатка

Підпис: Федор Ти[ша] власную руку подьписал.

Тетяна Люта (Київ). До київського документального репозитарію: реєстр вибирання київського подимного 1571 року.

Публікація київського подимного 1571 р. і коментар до нього є першим повним виданням цього важливого джерела до історії Києва часу входження Київської землі (воєводства) до складу новоствореної держави – Речі Посполитої. Текст документа дає змогу вивчати економічні, демографічні, соціо-топографічні та багато інших аспектів життя міста на кордоні Західного і Східного світів. Цифрова інформація, що подає джерело, дозволяє визначити місце і роль Києва у складній системі українських міст того часу.

Ключові слова: подимний реєстр, історична топографія, Київ, соціальні прошарки.

Татьяна Лютая (Киев). К киевскому документальному репозитарію: реєстр получения киевского подымного 1571 года.

Публикация киевского подымного 1571 г. и комментарий к нему – первое полное издание этого важного источника по истории Киева времен вхождения Киевской земли (воеводства) в состав новосозданного государства – Речи Посполитой. Текст документа позволяет изучать экономические, демографические, социо-топографические и много других аспектов жизни города на границе Западного и Восточного миров. Цифровая информация, которую предоставляет источник, дает возможность определить место и роль Киева в сложной системе украинских городов того времени.

Ключевые слова: подымный реєстр, историческая топография, Киев, социальные слои.

Tetiana Liuta (Kyiv). **On the Kyiv Documentary Repository: the List of Kyiv *podymne* (Tax on Households) in 1571.**

The publication of *Kyiv podymne* in 1571 is the first full edition of this important source on the history of the Kyiv land since it entered the newly formed state – the Polish-Lithuanian Commonwealth. The text of the document seeks to explore the economic, demographic, socio-topographic, and many other aspects of the life of the city on the border of Western and Eastern worlds. The information of the source determines the place and role of Kyiv in the complex system and various structures of the Ukrainian cities of the time.

Key words: tax of householders, historical topography, Kyiv, social stratas.

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ)

ІНВЕНТАР ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ І СТАРОСТВА 1622 РОКУ

Цей документ є п'ятим і поки що останнім із числа подібних описово-статистичних матеріалів до історії цієї оборонної споруди, що не був опублікований до цього часу; чотири попередні інвентарі: від 2 грудня 1576, 15 червня 1598, 25 травня 1600, 14 лютого 1618 рр. були надруковані на сторінках науково-інформаційного бюлетеня "Архіви України" 25 років тому в перекладах з польської мови та зі значними скороченнями текстів¹. На відміну від попередніх цей інвентар готувався до друку за повним текстом запису від 23 серпня до володимирської гродської книги за 1622 р. мовами оригіналу (староукраїнською і польською), разом із формулами вступного і заключного протоколів Володимирського гродського уряду, у зв'язку з чим розглядається в публікації як один документ, хоча складається з двох оформлених раніше на Луцькому гродському уряді: реляції земського писаря і самого інвентаря Луцького замку і староства. Запис, як і належить, складається з трьох основних частин: *вступного протоколу* Володимирського гродського уряду, *змісту* та *заключного протоколу* цього ж уряду. У *першій* частині вказано дату вписання документа до володимирських книг, зафіксовано особу, яка на той час очолювала гродський уряд (замковий бургграфій Станіслав Собанський) і приймала документ (випис реляції і інвентаря із луцьких гродських книг) для вписання його до книг володимирських, потім ім'я урядника, який представив документ на уряді у Володимирському замку та ініціював його вписання (луцький земський писар, королівський ключник Войтех Станішевський), там само вказуються види документів і викладено причини їх укладання (передача Луцького замку і староства від одного урядника іншому згідно з королівським привілеєм); *друга* – включає два окремо укладених документи: реляцію земського луцького писаря Войтеха Станішевського про передачу Луцького замку і староства від Альбрехта Станіслава Радзивіла його наступникові на старостинському уряді Геронімові Харленському, із зазначенням місця і дати оформлення та вказанням засобів, якими забезпечена її автентичність

¹ Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – К., 1986. – № 5. – С. 19–26.

(власна печатка і підпис писаря), а також самого інвентаря Луцького замку і староства із вказанням місця і дати його оформлення, двома печатками і підписами земського писаря і возного. Реляцію і інвентар було укладено польською мовою із супроводжуючими спільними для обох вступним на початку і заключним у кінці україномовними протоколами Луцького гродського уряду, з урядовою печаткою і підписом підписка канцелярії; у *третьій*, заключній частині, зазначено, що луцький випис було уважно проглянуто володимирським бургграфом, після чого він, упевнившись в автентичності й достовірності пред'явленого документа, наказав вписати його до володимирських гродських книг, що й було зроблено підписком канцелярії.

До речі, попередній документ від 14 лютого 1618 р. – реляція королівського коморника Яна Богатка про передачу Луцького староства і всіх належних до нього доходів після смерті старости Миколая Семашка його наступникові князю Альбрехтові Станіславу Радзивілу з додатком до неї інвентаря Луцького замку і староства була вписана 17 лютого прямо до книг Володимирського гродського суду², минаючи чомусь місцеву установу в Луцьку, свідченням чого є відсутність у записі документа 1618 р. вступного і заключного протоколів Луцького гродського уряду, підписок якого за розпорядженням підстарости мав вписати документ до луцьких гродських книг, а потім оформити випис із них, який потім був би доставлений у Володимир і вписаний у книги тамтешнього гродського уряду.

Очевидним є те, що для публікації реляції і інвентаря доцільніше було б подати не запис від 23 серпня 1622 р., виявлений у книзі Володимирського гродського суду, а його попередній варіант із луцької гродської книги, як ближчий до першоджерела. Для виявлення попереднього варіанта запису реляції і інвентаря 1622 р. було необхідно переглянути всі сім луцьких гродських книг за цей рік (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 126–132). Пошуки цього запису полегшувалися тією обставиною, що дата вписання реляції і інвентаря до луцьких книг відома. При перегляді книги Луцького гродського суду № 127 на початкових її аркушах було одразу ж виявлено три документи, укладання яких передбачалося офіційною процедурою передачі староства. Перший з них – “Облята привилею его кр. мл. его мл. пану Еронимови Харленскому на староство Луцькое даного” від 6 квітня 1622 р. Як ідеться в ньому, оригінал привілею короля Сигізмунда III було видано у Варшаві 15 листопада 1621 р.³ Другий – “Облята екстракту с книг мєстських кГневських⁴ цєссии староства Луцького през велможного

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України) – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 50 – Арк. 66зв.–71.

³ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 1–2.

⁴ Гнев – місто Тчевського повіту Поморського воєводства (Польща). Оформлення цього акту у м. Гневі не було випадковим. Свого часу Альбрехт Станіслав Радзивіл (1593–1656) одружився з придворною дамою королеви Констанції німкеню Регіною

кнежати єго милости Радиви́ла” – також вписана до луцьких книг 6 квітня 1622 р. Попередній варіант цессії – акт офіційної передачі Альбрехтом Станіславом Радзивілом права на староство – є її записом у міській книзі міста Гнева від 25 лютого 1622 р.⁵ Третім документом, що має прямий стосунок до утвердження Г. Харленського на уряді луцького старости, є текст його офіційної присяги, яку він складав у присутності єпископа луцького і острозького Єремії Почапівського, луцького кустоша Станіслава Лози, волинського воєводи князя Януша з Острога Заславського, Юрія Заславського, підкоморіїв, хорунжого волинського, суддів земських, стольника волинського, підчашого волинського, повітових підсудків, ловчого волинського, войського володимирського, луцького земського писаря, королівських дворян, луцьких мостовничого і городничого та багатьох “обивателів” Волинського воєводства⁶. При подальшому перегляді луцької гродської книги № 127 було виявлено попередній варіант інвентаря під заголовком: “Уписане реляцьи єго мл. пна писара земского луцкого и инвентара поданя староства Луцкого велможному єго мл. пану Еронимови Харлезскому з Харлежа старосте луцкому” від 8 квітня 1622 р., але, на жаль, з усієї можливої кількості аркушів документа збереглися лише початкові два – арк. 22–23зв.

Крім оригінальної канцелярської літерної нумерації документів луцької гродської книги № 127 її аркуші та документи мають свою окрему нумерацію арабськими цифрами, проставлену членом комісії, створеної згідно з указом російського імператора Миколи I від 19 грудня 1833 р. для запобігання фальшуванню і підробкам документів у книгах судово-адміністративних установ Волині часів Речі Посполитої (далі – Комісія 1833 р.)⁷. Оригінальна літерна нумерація документів цілісної книги мала бути проставлена урядником канцелярії після зшивання її окремих зошитів-секстернів, здійсненого, ймовірно, на початку наступного 1623 р. Нумерація аркушів судових книг у ті часи проставлялася лише в окремих випадках, та й то тільки урядниками, особливо дбайливими і відповідальними щодо архівів канцелярій. Важливо підкреслити, що тексти першого документа луцької книги збереглися, хоч мають пошкодження країв аркушів, адже, як правило, перші й останні аркуші книг судово-адміністративних установ досить швидко пошкоджувалися через недбале їх зберігання та вико-

фон Ейсенрейх, вдовою покійного брестсько-куявського воєводи Михайла Дзялинського, отримавши при цьому посаг на суму в триста тисяч польських золотих, а також право на пожиттєве держання гневського староства. (Polski Słownik Biograficzny – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. – Т. XXX/1. – Zeszyt 124. – S. 143).

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 2зв.–4зв.

⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 50–51зв.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1834. – Собрание II. – Т. VIII. – Отд. I. – № 6644. – С. 771–772. Оpubл.: Київський центральний архів давніх актів 1852–1943 / Упор. Л. М. Муравцева, В. В. Страшко, Л. А. Сухих. – К., 2002. – Т. I. – С. 47–49.

ристання, бо шкiряними палiтурками книги оправлялися далеко не завжди одразу ж по зшиваннi зошитiв у цiлiсну книгу.

Вiрогiдно, iншi аркушi луцької книги № 127 з текстами реляцiї i iнвентаря було втрачено ще до проведення нумерацiї цiєї книги Комiсiєю, що видно з нумерацiї аркушiв, проставленої Комiсiєю на доклеєних пiд час реставрацiї паперових фрагментах. При цьому варто звернути особливу увагу на оригiнальну лiтерну нумерацiю документiв луцької книги – вiд вищезгаданого першого документа пiд оригiнальним номером А (1) i до iнвентаря луцького замку i староства, який має номер SI (16), особливих пiдозр нумерацiя не викликає, хiба що другий документ книги помилково також пронумеровано лiтерою А, а третiй взагалi не отримав свого номера. Комiсiя 1833 р. пронумерувала цi документи вiдповiдно цифрами 1, 2, 3, тому нумерацiя документiв Комiсiї випереджає оригiнальну лiтерну на двi одиницi. Отже, згiдно з нумерацiєю Комiсiї запис реляцiї та iнвентаря має № 18. Але подальше порiвняння нумерацiї документiв дає пiдстави для певних пiдозр або здогадок, а саме: на арк. 24 мiститься кiнцевий фрагмент невідомого документа i початок документа з оригiнальним номером θI (19). Як видно попереднi документи з оригiнальними номерами ?I (17) та II (18) втрачено разом з основною частиною iнвентаря. Але ж наступний пiсля iнвентаря документ пiд номером θI згiдно з нумерацiєю Комiсiї має № 21, а мав би отримати вiдповiдний йому № 19, при цьому нумерацiя аркушiв не викликає запитань – вона проведена Комiсiєю без помилок. Зникнення згаданих аркушiв могло статися пiд час реставрацiї через те, що вони в той час з якоїсь причини випали iз зшитку книги або спецiально були кимось вилученi. Отже, є пiдстави припустити, що втрата згаданих вище аркушiв книги з текстами основної частини iнвентаря i наступних двох документiв iз оригiнальними номерами ?I (номер Комiсiї – 19) та II (номер Комiсiї – 20) сталася у перiод пiсля нумерацiї документiв Комiсiєю i до запровадження нею ж валової нумерацiї аркушiв книги. Далi, починаючи з арк. 26, йдуть документи, якi збереглися в повному обсязi.

За даних обставин варто також перерахувати всi можливі списки iнвентаря 1622 р., що згадуються в документi, а також i тi, iснування яких обумовлено порядком тогочасного дiловодства i, зокрема, оформленням звітних документiв. По-перше, необхідно зазначити, що початковим (робочим) матерiалом для майбутнього чистового варiанта iнвентаря обов'язково мали бути чорновi записи, якi робилися В. Станiшевським у процесi обходу “Верхнього” i “Окольного” замкiв, огляду i запису вiдомостей про стан замкових споруд, озброєння, забезпечення боєприпасами i т. д., а також пiд час поїздки до сiл, що входили до складу Луцького староства на момент завершення перебування на старостинському урядi Альбрехта Станiслава Радзивiла. Далi, вже в канцелярiї, 8 квітня 1622 р. Станiшевський уклав реляцiю польською мовою, скрiплену печаткою i власноручним пiдписом, а до неї додав чистовий варiант iнвентаря, укладеного 5 квітня, для подальшого їх пред'явлення на Луцькому гродському урядi пiдстаростi

Янові Вилежинському⁸. Ці чистові варіанти поданих разом реляції і інвентаря можна вважати *першим* списком звітної документації. *Другим* її списком є запис (“Уписанне”) в луцькій гродській книзі № 127 від 8 квітня 1622 р.⁹. *Третім* списком, що не зберігся до наших часів, можна вважати *випис* із луцьких гродських книг, зроблений того ж 8 квітня, про що зазначено в заклочному записі Луцького гродського уряду: “с которых и сес выпис под печатю кгородскою луцкою естъ выданъ”, з підписом підписка канцелярії Малиновського¹⁰. Той випис було привезено Станішевським у Володимир і пред’явлено на гродському уряді бургграфію Станіславу Собанському на розгляд та винесення рішення про вписання до володимирських гродських книг. Наступним, *четвертим*, списком і є *запис* реляції і інвентаря від 23 серпня 1622 р. у книзі № 55 фонду № 28 (Володимирський гродський суд), що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Якщо порівняти тексти запису документа у луцькій гродській книзі (*другий список*) з текстами запису у володимирській (*четвертий список*), то можна прийти до висновку про їхню до певної міри невідповідність. Але все ж таки важко уявити повну їхню відповідність ще й через відсутність текстів випису з луцької книги (*третього списку*), з якого безпосередньо робився запис до володимирської книги. Вірогідно й *третьий список* не міг бути абсолютно відповідним своєму прямому попередникові – *другому*. Невідповідність *четвертого* списку *другому* полягає в тому, що деякі слова володимирський канцелярист писав повністю, а не скорочено, приголосні в середині і кінці слів подавав виносними, а не в рядку з “ъ”, частку “-се” писав як “-ся”; в польськомовній частині на місці літери “і” у різних позиціях нерідко ставив “у”, переважна більшість слів із закінченням “-go” писалася ним зі скороченням, на місці літери “е” він писав “е”, теж само траплялося з “а”, що замінювалася літерою “а”, применник “z” мінявся на “с”, допускалась також модернізація правопису, а саме: буквосополука “th” в кінці слова замінювалася літерою “t”, літера “с” на початку і в середині слів латинського походження мінялася на “к”. В будь-якому разі, навіть посилаючись на вказані докази невідповідності, які є непрямими через відсутність *третього списку*, вважати останній (володимирський) список документа копією з попереднього не варто, оскільки й він не копіювався згідно з принципом “літера в літеру”, а просто переписувався.

Порівнюючи зміст усіх попередніх інвентарів з останнім, можна зробити висновок, що огляд та інвентаризація всіх об’єктів обох складових Луцького замку (Верхнього і Окольного) відбувалися в незмінній послідовності. Цю очевидну закономірність можна пояснити використанням особами, які проводили інвентаризацію, версій інвентарів Луцького замку і

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 693зв.–697зв.

⁹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 22–23зв..

¹⁰ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 698.

староства, з яких робилися записи до книг і які дбайливо зберігалися на руках урядників до завершення перебування на уряді. Наприклад, у своїй реляції королівський секретар Бартош Опралек, який у 1598 р. разом з двома шляхтичами і возним займався передачею Луцького староства від Олександра Семашка його наступникові Маркові Собеському, вимагає від присутніх на той час у Луцькому замку шляхтичів пред'явити йому “инвентар, водлє которого староство вышей помененоє небожчикови славное памети велможному пану его мл. пану Александрови Семашкови... старосты луцкому, также за мандатом его кр. мл. в року тисеча пятсот деветдесятом, мсца мая двадцат девятого дня отдавалом, показали. Якож пан Адам Кгализский оны ми показал, што-м водлуг старого мого инвентару застал, што за небожчика его мл. ...причинено ест, чога теж недостает”¹¹. Згаданий в документі інвентар від 29 травня 1590 р. поки що виявити не вдалося. Подібний факт можна віднайти і в реляції королівського коморника Яна Богатка від 17 лютого 1618 р. про передачу Луцького староства від Миколая Семашка князю Альбрехтові Станіславу Радзивілу, коли в Луцькому замку Богатко вимагав у підстарости, “абы его млст пан подстаростий водлуг инвентара урожоного пана Бартоша Опралка... за которым тоє староство в року тисеча шестсотном, мсца мая двадцат пятого дня зошлому велможному его мл. пану Миколаєви Семашкови... подавал через мене княжати его мл. пану Радивилови... отдал”¹². Так само в джерелі, що публікується, згадується інвентар “pana Bohatkowego” від 1618 р.¹³. При цьому до інвентарів вносились ті ж, але в різній мірі докладні відомості про замкові споруди: замковий міст, муровану браму (Воротньої або В'їздової башти), узвід до неї, два приміщення над нею, мурований палац, муровану башту від Стиру (Стирову), будівлю між Стировою баштою і палацом (дві іздебки); далі в інвентарях перераховано й описано будівлі замку, які розташовуються з лівого боку від Воротньої башти, вздовж стіни і всередині замкової території: пушкарня, новозбудований будинок (не згадується в інвентарі 1618 р.), кафедральна церква Івана Богослова, за церквою владичий двір, мурована башта від Глушця (Владича), потім подається перелік замкового озброєння (гармат, гаківниць, боєприпасів). Те ж саме стосується порядку опису Окольного замку: мурована частина його стіни, всі чотири башти в мурі: перша – Архімандрича, друга – князя Пузини (раніше князів Четвертенських), третя – князя Радзивіла (раніше панів Свинюських), четверта – князів Чорторийських, дерев'яна брама (Воротня вежа) з Окольного замку до міста, хвіртка від Стиру. Дерев'яна частина стіни Окольного замку та її три вежі (Перемильська, Пінська, Всіх Владик) в інвентарі не вносилися. Також в інвентарях перераховано належні Луцькому

¹¹ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 316зв. Опубл.: *Кравченко В. М.* Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства. – С. 21.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 67.

¹³ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 694зв.

староству маєтності, замкові доходи та доходи старост від митних зборів, ремісничих цехів, вказано служби на замок, названо господарчі й природні об'єкти, що здавна знаходились у користуванні луцьких старост.

Варто підкреслити, що протягом чотирирічного (1618–1622 рр.) перебування на уряді Альбрехта Станіслава Радзивіла замок не втратив нічого із споруд і озброєння, окрім приреченої на завалення старої пушкарні зліва від Воротньої вежі всередині Верхнього замку. Коштом Радзивіла було зведено новий широкий міст з поручнями при в'їзді до замку, споруджено новий будинок біля зруйнованої пушкарні, відремонтовано й покрито Стирову башту, де зберігалися гродські книги. В Окольному замку було проведено ремонт і накриття всіх чотирьох мурованих башт, третю з яких князь утримував сам. Вже 1619 р. князь зайняв посаду підканцлера Великого князівства Литовського, а після здачі уряду луцького старости Геронімові Харленському став великим канцлером литовським¹⁴.

* * *

Оскільки документ складається з частин, оформлених володимирськими та луцькими урядниками староукраїнською (літерами тогочасного кириличного алфавіту) та польською (латинкою) мовами, то передача текстів документа відбувалася на дещо відмінних засадах. Для передачі текстів кирилических фрагментів документа було використано засади, викладені у “Правилах видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції”¹⁵. Метаграфування текстів відбувалося на основі положень *критично-дипломатичного* методу, згідно з якими тексти документів передавалися літера в літеру без виключень і замінь, при цьому лише літера “я”, що в сучасних друкованих текстах через свою графічну форму губиться в словах, передавалася своїм прямим сучасним відповідником “я”. Надрядковий звивистий вертикальний штрих (°) або знак у вигляді двох паралельних горизонтальних звивистих, що вживаються для позначення звука, відповідного звучанню сучасної літери “й” в середині й кінці слова, передавався курсивною рядковою “и”. Всі виносні приголосні поверталися на їхнє місце у словах і набиралися курсивом. Надрядкова лігатура на позначення кінцевого складу слів “-го” та виносна буквосполука “ст” всередині також вводилися в рядок і передавалися курсивними відповідниками “-го”, “ст”. Деякі скорочені слова під титлом (міца, днія) та скорочені лише до двох-чотирьох приголосних (кр., мл., мпти) не відновлювалися у їхньому повному складі, титла при цьому зберігалися. Для полегшення орієнтації в текстах, віднайдення дослідниками потрібних відомостей в них та оформлення посилань початок аркушів та їхніх зворотів позначено виділеними жирним шрифтом цифрами архівної нумерації.

¹⁴ *Троневиц П.* Луцький замок. – Луцьк, 2003. – С. 116–118.

¹⁵ *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 30–34.

Кінці текстів обох боків аркушів позначено двома похилими рисками (/). У тексті публікації зберігалось останнє слово кожної сторінки рукопису, що вписувалося писцем окремо в останньому рядку і повторювалося на початку наступної сторінки, виконуючи роль слова-зв'язки (кустодії) для підтвердження наявності на своєму місці всіх його аркушів та запобігання фальшуванню документів. Знаки пунктуації і великі літери було розставлено згідно з правилами сучасного правопису. Абзаци вживалися лише для виділення трьох структурних одиниць документів та клаузул заключного протоколу, лапки обох видів для виділення основної частини документа, а саме, текстів випису з луцьких гродських книг, а також позначення початків і кінців польськомовних документів (реляції та інвентаря), що містяться в ньому.

Щодо польськомовних текстів, то під час упорядкування текстів не було залишено поза увагою рекомендоване для видавців польськомовних джерел видання “Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.”¹⁶. Керуючись ним у багатьох випадках, публікатор все ж не вдавався до модернізації тогочасного правопису, що досить широко рекомендує “Instrukcja”, а намагався відтворити його в публікації якомога ближче до рукопису, вдаючись до осучаснення правопису при передачі окремих літер польського алфавіту лише за крайньої необхідності. Йдеться передусім про передачу літери “y”, що вживалася на письмі досить довільно, як на своєму питомому місці, так і в тих позиціях, де вона є абсолютно недоречною, а саме на місці літери “j”, хоча, вірогідно, читалася як “j”. Тому публікатор вважав за можливе замість “y” в середині і в кінці деяких слів на її місці ставити “j”, наприклад: Wojciech (арк. 693зв.), przejsc (арк. 694), miejsckie^o (арк. 695зв.), sejmem (арк. 696), ktorej (арк. 695зв.), tej (арк. 696), drugiej (арк. 696зв.), Andrzej (арк. 697зв.). У всіх інших випадках на початку, в середині та в кінці слів, а також як сполучник, літера “y” зберігалася, наприклад: unstygatora (арк. 695, порівн.: instygatora арк. 695), uch (арк. 695зв.), umieniem (арк. 695зв.), unwentarzami (арк. 696), Ywan (арк. 697зв.), yzba (арк. 696зв.), yzdebce (арк. 696зв.), karaymskie^o (арк. 695зв.), Staniszewsky (арк. 693зв., порівн.: Staniszewski арк. 697зв.), ziemsky (арк. 693зв.), łucky (арк. 693зв.), mscy (арк. 693зв.), Olszamowsky (арк. 694). Правопис цієї літери в деяких словах вказує на присутність у польській мові підписка елементів української вимови, наприклад: budynku (арк. 694). На той час підписком володимирської гродської канцелярії був володимирський шляхтич Василь Ярмоген, який мешкав на передмісті Заваллі¹⁷.

У більшості випадків літера “i” також на своєму місці і вживається в словах для пом’якшення попереднього приголосного, а також для йотації наступного голосного “a”, “e”, “o”, “y” на початку, в середині і в кінці слова, наприклад: iako (арк. 694), Iarmosz (арк. 697зв.), iedna (арк. 696зв.), iest (арк. 695), iuz (арк. 697), boiar (арк. 694), woiewodzica (арк. 696), Mikołaiowi

¹⁶ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w. – Warszawa, 1953.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 459зв.

(арк. 695зв.), Mikołaiа (арк. 694зв.), Andrzeia (арк. 695зв.), oznajmuie (арк. 693зв.). Також на початку слів для йотації “а”, “е”, “о” в рукописі нерідко вживається графічний варіант літери, виписаної одним порухом пера з двох повернутих вліво верхньої і нижньої петель, що вверх і вниз видовжуються за межі рядка, нагадуючи велику літеру “J”, але, у зв’язку з тим, що в рукописі часто трапляються випадки вживання цього варіанта букви на початку тих же слів, які пишуться в рукописі також з літерою “i”, наприклад: ieden (арк. 696зв.), iednak (арк. 695зв.), iako (арк. 694), – то такий варіант літери в публікації також передавався літерою “i” або “I” (на початку імені), наприклад: instigatora (арк. 694), inwentarza (арк. 694зв., порівн. там само: unwentarzow), imieniem (арк. 695, порівн.: umieniem арк. 695зв.), ia (арк. 693зв.), Ianko (арк. 694зв.), Iachima (арк. 693зв.), iasnie (арк. 696), iego (арк. 696), Ioska (арк. 694зв.).

Варто зазначити, що в рукописі для позначення звуків “з” та “ж” невинувато вживається лише літера “z”, наприклад: uz, wielmozne^o, palezało, xiaze. Погоджуючись в данному випадку із рекомендаціями “Instrukcji”, у публікації у відповідних словах ставилася “z”, тим паче, що в ті часи ця літера читалася як “z” і як “ż”, відповідно до їхнього звучання в словах. Літери “a”, “e”, за виключенням окремих випадків, вживалися згідно з правописом, а тому вони відтворювалися згідно з написанням в рукописі, наприклад: maiac (арк. 693зв.), łaki (арк. 697зв.), xiażecia (арк. 697), pieczęcia (арк. 697зв.), ręka (арк. 697зв.), Charleskiemu s Charleża (арк. 693зв., порівн.: Charłskie^o z Charleża арк. 694зв.). Варто також відзначити, що за аналогією з цими літерами підписок зрідка вживав літеру “o” з характерним значком знизу, як у літер “a” та “e”, наприклад: nie chciano (арк. 695), scinano (арк. 695), komnata (арк. 696зв., порівн. там само: komnaty), остання літера у слові odprawowano (арк. 696зв.), dawano (арк. 697зв.). Відтворити цю літеру неможливо через її відсутність у сучасному польському алфавіті. Діакритичні знаки над літерами “c”, “n”, “s” в рукописі відсутні, тому в тексті публікації не вводилися літери “č”, “ń”, “ś”. Про окремі випадки винесення літер “m” та “n” над рядок повідомлялося у підрядкових примітках, наприклад, у словах komnata (арк. 696зв.), łancuch (арк. 696зв.). Зберігалися латинські елементи у правописі деяких слів, наприклад: coronne^o (арк. 693зв.), consensem (арк. 694), act (арк. 694зв.), doctor un medycinis (арк. 695, порівн. там само: doktora), castellana (арк. 695). Титла над скороченими словами, такими як msc, xcia, m., не відтворювалися із суто технічних причин.

Вивчення й публікація у повному обсязі запису реляції земського писаря про здійснення офіційної передачі Луцького староства й замку та їхнього інвентаря дали можливість реконструювати адміністративні й діловодні процедури укладання цих документів, що допоможе виявленню і дослідженню інших документів подібного змісту та сприятиме поширенню серед науковців чергового особливо цінного описово-статистичного джерела до історії побудови і функціонування однієї з найвеличніших оборонних споруд України.

ДОКУМЕНТ

1622 р., серпня 23. Володимир. – Запис реляції луцького земського писаря, королівського ключника Войтеха Станишевського про передачу згідно з королівським привілеєм Луцького староства від Альбрехта Станіслава Радзивіла його наступникові Геронімові Харленському, а також інвентар Луцького замку і староства, укладені 5 квітня 1622 р.

[693] Реляция его м.л. пана писара земского луцкого подаваня староства Луцкого его м.л. пану Геронимови Харленскому, старосте луцкому, и инвентар того ж староства Луцкого.

Року тисеча шестсотъ двадцет второго, мѣца августа двадцат третего дѣня.

На вряде кгородскомъ, в замку его королевское м.л. Володимерском, передо мною, Станиславомъ Собанским, буркграбим замку Володимерского, и книгами нынешними кгородскими старостинскими, становши очевисто, урожоньи его м.л. пан Воитех Станишевский, писар земский и ключник его кр. м.л. луцкий, выпис реляции своеѣ подаваня староства Луцкого през себе велможному его м.л. пану Геронимови Харленскому с Харленжа, старосте луцкому, за привилеѣм, од его кор. м.л. на тоѣ староство его м.л. даным, а за порученемъ листовнымъ ясневелможного пана пана Миколая Даниловича на Журове, подскарбего коронного, з уписанемъ в неи инвенътару того ж староства, през его м.л. пана писара теперешнего зознаваючого, первей того до книг кгородских луцких в року теперешнем мѣца априля осмого дѣня очевисте поданое и признаное, с помененых книг кгородских луцких вынятыи и выданыи, во всем оныи очевистым устнымъ и доброволным зознанемъ своимъ ствердивши и змоцнивши, для вписаня до книг нынешних кгородских володимерских явне ясне и доброволне, на теле и на умысле будучи здоровьи, подалъ и призьнал, такъ ся въ себе маючи:

“Выпис с книг кгородских замьку Луцкого.

Лета Божого Нарожения тисеча шестсотъ двадцат второго мѣца априля осмого дѣня.

На вряде кгородском, в замку его королевское м.л. Луцком, перед книгами кгородскими луцкими и передо мною Яном Вылежинским, подстаростим луцкимъ, постановившися очевисто, урожоньи его м.л. пан Воитех Станишевский, писар земский и ключник его королевское м.л. луцкий, для вписаня до книг кгородских луцких подал // [693зв.] подал реляцию свою с печатю и с подписом руки своеѣ поданя староства Луцкого велможному его м.л. пану Еронимови Харленскому с Халленжа*, старосте луцкому, за привилеѣмъ его королевское м.л., на тоѣ староство даным, а за порученемъ листовнымъ ясневелможного пана пана Миколая Даниловича

* Маѣ бути Харленжа.

на Журове, подскарбего коронного, ѿ чом тая реляция поданя староства ширеи в себе мает. Которую, во всем очевистым устьнымъ и доброволным сознаемъ своим ствердивши и змоцнивши, просиль, абы тая реляция поданя староства также и инвентар, при поданю староства рукою его м̃л. подписаныи и печатю запечатованыи, с подписомъ руки и с печатю возного енерала, урядови нинешнему добре знаемого шляхетного Яхима Присталовского, были принятыє и до книг вписаныє. Которую реляцию его м̃л. пана писарову также и инвентаря, с повинности уряду моего, для въписаня до книг примуючи, читалом, которые а меновите реляция такъ се въ себе писмом полскимъ писаная маеть:

«Іа, Wojciech Staniszewsky pisarz ziemsky y klucznik krolia ie^o msci łucky, od iasniewielmożne^o pana pana Mikołaiа Daniłowicza na Żurowie podskarbie^o coronne^o na odebranie starostwa łuckiego od iasnieswieconego xcia ie^o mscy pana Albrychta Stanisława Radziwiła podkanclerze^o Wielkiego xięztwa Litewskiego, łuckie^o starosty, albo urzędu ie^o zesłany, a to za ustapieniem tego starostwa przez xcia ie^o mscy, za konsensem ie^o kr. mscy ie^o mscy panu Heronimowi Charleskiemu s Charleża, oznajmuie komu by to wiedziec należało, yż sia s powinności na mie włożonej dnia piąte^o kwietnia w roku terazniejszym, mając przy sobie woznego ienerała woiewodztwa wołynskie^o szlachetne^o Іахима Przysławskiego y szlachte: Samoela Bereżeckiego y Stanisława Szybowski^o, przyszedszy do zamku łuckiego y zastawszy tam urodzone^o pana Marcyana Olszamowskiego burgrabiego przysięgłego łuckie^o, ukazawszy list otworzysty s podpisem y pieczęcią ie^o msci pana // [694] pana podskarbiego coronne^o, upominałem sie, żeby to starostwo tak iako było xciu ie^o mscy przez urodzonego pana Іана Bogatka dworzanina krola ie^o mscy oddane, yż go iuż xiąże ie^o msc pan Radziwił za consensem krola ie^o msc ustapil, aby ie w dyspozycią skarbową wedle opisanя prawne^o do objęcia od przyszłe^o ie^o mscy pana starosty oddał. Іакоż pomieniony urodzony pan Marcyan Olszamowsky imieniem xcia ie^o msci pana Albrychta Radziwiła pana swe^o, naprzod most, nowo kosztem xcia ie^o mscy pana Radziwiłowым zbudowany, s poręczami, dosyc szeroki – два wozy sie minąc mogą – ukazał, zwod w bramie y u forty z łaпсучами żelaznymi, y zwod u bramy y u forty oddał. А przy podawaniu przez pana Bogatka był most barzo zły y zwod, że tylko ledwo piechotą mógł przeysc. Po tym ukazał y oddał dom nowo zbudowany kosztem xcia ie^o mscy pana Radziwiła, w ktorem yzdebek dwie nowych: iedna s komnatą y przybokiem, drugą – przez komnaty sien s kuchnią. W tych yzbiech piece, okna, stoł ieden, ławy, drzwi na zawiassach* s kłamkami, przy budowaniu starym komora nowo zrobiona ys piwnicą. Ynsze mury y budynky stare tak iako были podane przez pana Bogatka, tak są, oprócz puszkarnie, ktora iuż była pochilona, ta opadła ze wszystkim. Działek dwie: iedne żelazne, drugie – spizowie, hakownic iedenascie, trzy rury hakowniczne, ktore znac w ogniu pogorzałe y nadpsowały sie, forma do hakownic, kul do działek żelaznych trzydziesci y szesc, kul ołowianych do hakownic – pięcset y piędziesiąt, проchu

* Подвоєння “ss” в рукописі.

beczołka szlacheckiego, na który sie niektorzy z ich msci panow obywatelow, iako pan burgrabi powiadał y xięża składali; a zamkowe^o prochu połbeczołky, kul działkowych y hakowniczych yż nie dostało. Pytał, kędy by sie podzieli, – powiedział, że pod czas trwog wystrzelano, o co iednak ymieniem instigatora coronne^o, yż według piersze^o inwentarza nie dostaie kul y prochu. Swiadczyłem sie za tym, zgromadziwszy boiar y poddanych s Krasnego // [694зв.] - snego w tej że liczbie, iako byli poddani* xciu ie^o mscy, zastałem ych przy tym. Przewoz, który był u żyda Ioska Lichoszersta y s kapsczyzną w arędzie, nad to pożytkow więcej nie zastałem y gdy-m to odebrał, przyiachał szlachetny pan Ian Kozakowicz sługa ie^o msci pana Heronima Charłeskie^o z Charłęża, starosty łuckie^o, s consensem krola ie^o mscy y s prawem dożywotnym po ustąpieniu przez xiążęcia ie^o msci pana Albrychta Radziwiła, ukazał y cesią przez xiążęcia ie^o msci pana Radziwiła, z act miejsckich w Gniewie oczewiscie uczyniona, upominaias sie, aby-m to starostwo ymieniem ie^o m. pana podskarbie^o ie^o m. panu Heronimowi Charłeskie** s Charłęża, iako staroscie uprzywiliowanemu, oddał, a czym nie miał, w tym roskazaniu krola ie^o m., lecz że prowentow żadnych, s te^o Skarbowi należących, nie było, a iuryzdycia zwłoki nie cierpi. Roczki przętko następowali, żeby sie co sprawiedliwosci ludzki przez niepodanie nie ubliżało, przez te^o wozne^o y szlachte zamek s tym wszystkim iako odebrał, także sioło Krasne z boiarami, nad Styrem y przynależnosciami ie^o, także sianożęci nad Styrem y na uroczysczu Hlinczu ie^o m. panu Heronimowi Charłeskie*** staroscie łuckiemu oddałem. Ktory szlachetny Ian Kozakowicz sługa ie^o m. pana staroscin odebrał ymieniem ie^o m. a y obalenie puszkarni oswiatczył, żeby ta wina nie padła na ie^o msci pana staroste terazniejsze^o. Przy tym chciał, żeby-m^{4*} wedle kontentow y inwentarza pana Bogatkowe^o y dwor władczy, powiadaiąc, że za xiążęcia Prunskie^o ten dwor był zbudowany y sądy tu grodzkie odprawował, wwiązał y on podał, czego-m uczynicz nie mógł ani powinosc moia niosła. Po tym requirował mie ymieniem tegoż ie^o msci pana starosty, abym do dworu podle mostu przy murze // [695] przy murze, który na ten czas iest w dispoziciej ich msciow panow Romana y Michała Zahorowskich, szedł, powiadaiąc, że to płac zamkowy y tu, iako iest w ynwentarzach starych y ostatniem, baszta drzewiana bywała, w ktorej złoczynczy na questieh bywali. Za którą requizitią s pomienionym woznym y szlachtą szedłem, chcąc ku zamkowi ie^o msci pana staroscie podac, lecz ymieniem panow Zahorowskich Stephan Horulka, krawiec, dwornik zabronił. O co sie pan Kozakowicz ymieniem ynstigatora krola ie^o msci y pana staroscinym swiadczył, powiedział przy tym, że ie^o m. pan Adam Ursuł Rudecki dworem swoym wielki płac zamkowy, na którym swowolnych scinano, budowaniem zaiął, żeby w ten płac uwiązał, y w ten płac, iesliby dopuszczono uwiązania, przez woznych pytałem y zniehcianą dopuscic, pomieniony pan Kozakowicz ymieniem ynstygatora krola

* Має бути “podani”.

** Знак скорочення останнього складу “-му” винесено над рядком.

*** Знак скорочення останнього складу “-му” винесено над рядком.

4* Букву “m” в рукописі винесено над рядком.

ie^o msci y ie^o msci pana starosty swiadczył sie. Po tym za okolnym zamkiem y za mostem okolne^o zamku pomieniony pan Kozakowicz w dwor urodzone^o pana Andrzeia Marciszewkiego doktora, chciał, żeby-m go uwiązał, powiadaiać, że tu puzkarsky dom zamkowy zdawna bywał. Lecz gdy-m tam s pomienionym woznym y szlachtą przyszedł, – urodzony pan Andrzej Marciszewsky doctor yn medycinis ukazał przywily krola ie^o m. y consensus od zesze^o wielmożnego pana Mikołaiia Siemaszka casztellana brasławskie^o starosty łuckie^o, za którym na płacu gołym y małym, kosztem wielkim ziemie nawoziwszy y palami wgruntowawszy, dwor postawił y prawem swoim uwiązania nie dopuścił, o co sie pomieniony pan Ian Kozakowicz sługa ie^o m. pana starosty imieniem pana swe^o y instygatora krola ie^o m. swiadczył. Na drugi stronie mostu powiadał byc płac zamkowy, na którym rzemiesnikow zamkowych domki bywali, – na tym zastalismy zbudowany przez ich msci prałaty katedry łucky szpital na ubogich na płacu // [695**3B**.] na płacu tym, który był od krola ie^o m. dany niebozczykowi panu Mikołaiowi Czarnackiemu komornikowi granicznemu łuckiemu a przez tego pana Czarnackie^o ych msciom prałatom przedany, w ktorej ubodzy, uwiązania nie dopuscili. A co sie pomieniony pan Kozakowicz także swiadczył po tym, przyszedszy do ratusza miejskie^o, gdzie za obesłaniem moim, zastawszy w ratuszu łantwojta z ławnikami, burmistrza z rajcami y niemają czesc pospolstwa, ymieniem krola ie^o m. rosказаłem, żeby ie^o m. pana Heronima Charłeskiego s Charłeża staroste swe^o znali y ie^o m. iako ramieniowi krola ie^o m. y staroscie swemu wszelakie posłuszenstwo, poddanstwo y powinności oddawali, napominałem, przez pomienione^o woznego y szlachte podałem. S tamtą odszedszy y do zamku przyszedszy, wezwawszy żydow zboru rabanske^o y karayskie^o, yż żydowie wedle prawa y przywileiow dawnych do klucza łuckiego nalieżą, który iest za łaską krola ie^o m. prawem dożywotnym w dzierzeniu moym s prawem moym dożywotnym. Zasadziwszy miejsce swe urodzonym panem Marcianem Olszamowskim, przypomienionym woznym y szlachcie, powiedziałem sie iednak, yż pomieniony pan Ian Kozakowicz ukazał to przywileiem krola ie^o msci, że wszystko miasto y żydzi są specifikowani w przywileiu, ostrzegszy we wszystkim prawa me^o kluczowe^o, yż żydowie w tymże mieście mieszkaią y ich wedle przywileiu ie^o m. panu staroscie w posłuszenstwo podałem, y aby o ie^o m. panu staroscie iako ramieniu krola ie^o m. wiedzieli y nie deroguiąc nic prawu urzędu klucznikowskie^o y swemu, ucieczke y obrone swoje mieli, onym rosказаłem*. Po tym chciał pomieniony pan Kozakowicz, żeby-m do wsi Holieszowa młynow y stawuw, do starostwa należących, iachał, lecz yż sie było spozniło, – na iutry czasto odłożyłem. Iakoż dnia siodme^o kwietnia s pomienionym woznym y szlachto iezdziłem do sioła Holeszowa, młynow y stawow, ktore pan Kozakowicz sługa ie^o msci pana starosty powiedział, że do starostwa należeli. W ktore gdy-m chciał uwiązac, – urodzony pan Adam Olszamowsky ymieniem ie^o msci pana // [696] pana Dmitrza Andrzeiewicza Hulewicza nie dopuścił, powiadaiać, że tych poddanych młyn y staw prawem dożywotnym ie^o m. pan Dmitrz Hulewicz od

* Букву “m” в рукописі винесено над рядком.

krola ie^o m. za przywileiem dzierzy. Po tym requirował mnie, aby-m do sioła Radomyszla iachał y uwiązał straż, która przed tym wedlie dawnych ynwentarzew do te^o zamku bywała, – w szesciu chłopuw na każdy tydzień, cze^o ynwentarzami dowodził. Żeby sie nic nie ubliżało mnę, s tym że woznym y szlachtą tegoż dnia siodme^o iezdziłem, lecz imieniem ie^o m. pana Alexandra Prusinowskie^o woiewodzica bełskie^o ie^o m. pan Stanisław Wierzbicky zabronił, powiadaiać, że to prawem lennym y sejmem warowanym niebozczykowi panu Adamowi Prusinowskiemu ie^o kr. m. conferowac raczył y nigdy tej straży ani za kniazia Prunskie^o, ani za ich msci panow Siemaszkow, ani za ie^o m. pana woiewody lubelskie^o, ani za xiążęcia ie^o m. Radziwiła s te^o sioła Radomyszla nie bywało. Ia tedy, powinność moje odprawiwszy, s pieczęcią y s podpisem ręki moiej ie^o m. panu staroscie dałem z ynwentarzem budynkow y w zamku dziecincu, y murzow zamku okolnego, y poddanych na Krasnym wyży wyrażonym.

Działosie w zamku Łuckim, osme^o dnia kwietnia, roku tysiąc szescset dwudzieste^o wtore^o.

У тоє реляции печат его м.л. пана писара земского луцкого притисненая одна а подпис руки тыми словы:

Wojciech Staniszewsky pisarz ziemski y klucznik krola ie^o m. łucky m. p.».

А инвентар такъ се в себе писмомъ полским писаныи маеть:

«Inwentarz starostwa Łuckie^o przeze mnie, Wojciecha Staniszewskie^o pisarza ziemskie^o y klucznika krola iego m. łuckiego za obesłaniem y zleceniem od iasniewielmożne^o pana pana Mikołaiia Daniłowicza na Żurowie podskarbie^o coronne^o, roku tysiąc szescset dwudzieste^o wtorego, miesiāca aprzylija piātego dnia, przy podawaniu te^o starostwa wielmożnemu ie^o m. panu Heronimowi Charlięskiemu s Charłęża staroscie łuckiemu spisany. Naprzod w zamek // [696зв.] w zamek wchodząc, most dobry nowozbudowany s porenczami kosztem ie^o m. pana podkanclerze^o litewskie^o zbudowany. Brama murowana, zwody do niej dobre. U iedne^o zwodu ieden łancuch*, a u drugie^o także ieden krotki, która brama, yż pobicia na wierzchu niemasz, porysowafasie y poprawy potrzebuie. W ty bramie nade wroty yzba pusta bez bałkow, pieca, okien y wszystkiego, y druga nad to yzbo takāż pusta bez wszystkiego, y pobicia nad nimi niemasz. Przy ty bramie pałac wielki murowany, barzo zewszāt porysowany, który ruinā grozi, w którym znac troie pientra bywało, a teraz tylko gołe mury stoia puste y niepokryte, bez bałkow y pomosta. Baszta murowana od Styra, w niej skliep, a pod skliepem piwnica, a na wierzchu tej baszty dwie yzbie: iedna dolna s piecem y z dwiema oknami szklanemi, druga wyszsza, w niej błon ani pieca, ani ław niemasz. W ty księgi dawne grodzkie przez pany rewizory, sejmem deputowane, zamknione y zapieczętowanę chowaiā. Do tej baszty wschod, w tej bascie xięgi grodzkie łuckie chowaiā, ta baszta nowo pobita. Miedzy to baszto a pałacem murowanym dwie yzdebce nadgnile s piecami, w iednej kancelliaria, a w drugiej sądy grodzkie odprawuia, przy tej yzdebce alkirz, do tego komora nomozbudowana y w tej komorze piwnica, na tem domu pobicie barzo złe. Po liewej stronie wchodząc do

* Літеру “n” винесено над рядком.

zamku znac była puszkarnia, w drzewo po-prusku murowana, wszystka zgniła y obaliona, podle tej puszkarnie domek nowozbudowany kosztem x. ie^o m. Radziwiła, w ktorem yzdebek dwie nowych: iedna s komnatą* y s przybokiem, druga bez komnaty, sien s kuchnią, w tych yzbiech piece, przed ktoremi kominow niemasz; okna, stoł ieden, ławy, drzwi na zawiasach s kłamkami, ten dom pobity. Posrod zamku cerkiew ruska katedralna władciestwa łuckiego, za cerkwią dwor wielki wladczy, ktory większą połowice zamku zaiął, ten, powiadaia, dwor xiąże Pronsky starosta łucky pobudował y sądy w nim grodzkie odprawowano. W temże dworze, w murze od Głuszcza, baszta murowana, w niej na spodzie piwnica, nawierzchu skliep, zwirchu nie pobita. Na murach tego zamku blamku y pobicia niemasz // [697] niemasz, tylko gołe murzy. Ten zamek wszystek wkoło murem obwiedziony, ktory sie iuż miejscami porysował y od Głusca na dwóch miejscach po sztuce go wypadło, wszyrz po trzy sążnie, a zwysz po pułtora y ruina przętka będzie, iesli go nie poprawic. W tym zamku działek dwie: iedne żeliazne, drugie – spizane na kołach, hakownic iedenascie, a rur trzy hakowniczych, ktore znac w- w ogniu byli y nadpsowalisie. Kul żelaznych do dział trzydziesci szesc, hakowniczych kul ołowianych pięcset piendziesiat, prochu beczołka szlacheckie^o, na ktory sie, iako pan burgrabia powiada, niektorzy z ich msci panow obywatelow składali, a zamkowe^o prochu połbeczołki, ładunkow hakowniczych sto. Przed tym zamkiem zamek drugi okolny, po większy czesci murem** obłoczony, w ktorym wszystko są domy szlacheckie y baszt cztery w murze, s ktorych iedne wieliebny ociec archimandryt żydyczynski trzyma – ta pobita, alie od Styra podkopana, ruyno grozi; drugą ie^o msc kniaz Ierzy Puzyna przy domie swym trzyma y w niej sobie yzdebke naprawił y pobił; trzecią xiąże ie^o m. Radziwił podkanclery litewsky trzyma, którą nową, pobitą; czwarto ojcowie iezuyci budowaniem swym zaięli y niemało czesc murem nowym y kosciołem swym aż do samy bramy od miasta zamurowali y baszty swą zmurowali. Ten mur koło tego zamku stary, iuż miejscami porysował sie, a na murze tylko przy domie xiążenia ie^o m. Radziwiła podkanclerze^o litewskiego przy domie ie^o m. pana podczasje^o wołyńskiego, przy domie ie^o m. pana podsędka krzemienieckie^o, przy domie moim pisarza ziemskie^o łuckie^o blamkowanie nowe urobione y pobite, a ynszy murz goły, niepobity stoi. S tego zamku brama drzewniana, na którą sie ich m. panowie obywatele składali, ieszcze nie dobudowana y nie pobita. Forta od Styru w murze zła, naprawy potrzebuie, pod ktorym mur na kilku miejscach dziury, z domow szlacheckich, przewoz na Styrze rzece promem pod Krasnym, a od Gnidawy, gdy powoda albo rzeka // [697зв.] rzeka wylieie, czołnami y łodziami wożą, od cze^o, iako sie z liustraciej pokazuie, przed tym płat zawsze do zamku dawano, do te^o kapsczyzna od szynkownych domow miejsckich y od cechow płat roczny do zamku daia. Sioło Krasne do starostwa łuckiego nalieżące, w ktorym tylko zagrodnicy straż do zamku powinni, a boiarowie służbę boiarską odprawuia, to iest tylko z listami ieżdża, ktorych iest osm: pirwszy – Ławrysz na dworzysczu,

* Літеру “m” винесено над рядком.

** Літеру “m” винесено над рядком.

druga – Sakowa, także na dworzyszczu, trzeci – Paweł Łysy na dworzyszczu, czwarty – Paweł na dworzyszczu, piąty – Tymosz na dworzyszczu, szesty – Sawka Tymoszuw zięc na dworzyszczu, siódma – Piotrowa na dworzyszczu, osmy – dzieci Mychnowie Rodkiewicza na dworzyszczu, a dziewiąte – paszkowskie dworzyszcze puste. Zagrodnicy: Prokop Grabarz, Iarmosz, Prockowa, Ywan, Lewko, Krawcowa, Iasko, Harasim, Mackowa, Małyszko, Burak, Andrzej, Sawka Choliawka, Marczenie, Miszczycha Tywonicha, Choma, Iurczeniata, Paszko – ci wsziscі na ogrodach. Łąki, które Hlinczem zowią według starodawne^o łuckich starostw używania, także łąki na Krasnym y przy sielie Czerczyczach nad Styrem leżące, do starostwa łuckiego zdawna należące, łozy wkoło zamku, także łąki wkoło zamku y jeziora, w które niektorzy s panow obywatelow nad Łuckiem mieszkaiąc, za pierszych starost wstęp czynic poczeli, alie są własne zamkowe iako wszyci zeznali. S tych prowentow, do starostwa należących, to iest s kapsczyzny do kosciola łuckiego kup pienc groszy litewskich według prawa y decretu trybunalskie^o y liustracy płacic na koždy rok powinno. Ktory to inwentarz, reką moią podpisany y pieczęcią zapieczetowany, także s podpisem y pieczęcią pomienione^o wozne^o generała woiewodstwa wołynskiego ie^o msci panu Heronimowi Charłeskiemu s Charłeża staroscie łuckiemu oddał. Pisan w Łucku, roku, miesiaca y dnia wyszmianowanego.

У того инвентара печатей притисненых две а подпис рукъ тыми словы:

Wojciech Staniszewski pisarz ziemsky y klucznik krolia ie^o msci łucky m.p.,

Яхимъ Присталовский, возный // [698] возный енерал рукою власною».

Которая ж то реляция поданя староства за поданемъ и очевистым сознанемъ помененого его мл. пана писара земьского луцкого также и инвентар при той реляции поданыи за жаданемъ его млти а за принятемъ моим урядовым до книг кгородских луцких суть вписаные, с которых и сес выпис под печатю кгородскою луцкою естъ выданъ.

Писанъ в Луцъку.

У того выпису реляции печат кгородская луцкая притисненая а подпис руки пана подписковы тымы словы:

Корыкговал Малиновский m.p.”.

А так я, буркграбя, тот выпис реляции за поданемъ очевистым, добровольным признанемъ и прозбою вышменованого его мл. зознаваючого принявши, оныи с початку увес аж до конца такъ яко се въ себе маеть написаныи, поданыи и признаныи естъ, до книг нинешних кгородских володимерских, самыи ориинал его вышменованому его мл. пану Еронимови Харленскому с Харлежа, старосте луцкому, яко его мл. власне належачыи, выдати росказавъши, уписати есми казал.

И естъ уписанъ.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 693–698.

Володимир Кравченко (Київ). **Інвентар Луцького замку і староства 1622 року.**

У передмові висвітлено структуру документа, послідовність укладання двох його складових (реляції та інвентаря), встановлено загальну кількість списків, що склалася внаслідок вписування документа в судові книги Луцька й Володимира і видачі виписів-копій із них. До передмови додаються повні тексти документа, що друкувалися у відповідності з принципами передачі україномовних та польськомовних історичних джерел першої половини XVII століття.

Ключові слова: Луцьк, замок, староство, інвентар.

Владимир Кравченко (Киев). **Инварь Луцкого замка и староства 1622 года.**

В предисловии рассмотрена структура документа, последовательность подготовки текстов двух его составляющих (реляции и инвентаря), установлено общее количество списков, сложившееся вследствие внесения документа в судебные книги Луцка и Владимира и выдачи выписей-копий из них. К предисловию прилагаются полные тексты документа, печатавшиеся в соответствии с принципами передачи украиноязычных и польскоязычных исторических источников первой половины XVII века.

Ключевые слова: Луцк, замок, староство, инвентарь.

Volodymyr Kravchenko (Kyiv). **The Inventory of Lutsk Castle and Starosta District of 1622.**

The structure and sequence of two parts (report and inventory) of document creating have been studied in introduction and the whole number of its variants which formed after insepiting of document into the books of Lutsk and Volodymyr district courts and making of copies was ascertained too. The complete textes of document printed on the principles of Ukrainian and Polish first halh of 17th century historical sources publication were added to introduction.

Key words: Lutsk, castle, starosta district, inventory.

Володимир ПРИШЛЯК (*Луцьк*)

З ЛИСТУВАННЯ ДАНИЛА АПОСТОЛА

Листи – один із найцікавіших видів історичних документів козацько-гетьманської доби. Гетьманські та полковницькі листи не лише зосереджують велику інформацію про особу, постать, а й дивним чином самі по собі творять доволі цілісну біограму, питому біографію того чи іншого історичного діяча. За посередництвом листів добре вимальовується цілісний образ держави, неповторний образ епохи. Із державних і приватних листів, що часто поєднуються за змістом, більш рельєфно проглядається образ володаря і правителя. У випадку Данила Апостола мало не півстолітнє перебування на посаді миргородського полковника (1682–1727) і більш ніж шестилітнє – на гетьманському маєстаті (1727–1734) неминуче провокувало переплетення цих інтересів. Аналізуючи кореспонденцію попередника – гетьмана Богдана Хмельницького, відомий польський дослідник епістолографії Пйотр Борек слушно зауважив, що в листах найліпше проявляються особливості ментальності та світогляду людини відповідної епохи¹. Листи є таким же насиченим інформативним джерелом, яким для цієї ранньомодерної доби української історії також є універсали. На відміну від директивно-розпорядчого характеру універсалів листам притаманний не публічно-декларативний, а здебільшого більш приватний відтінок, у них йдеться, можливо, про менш важливі державні справи, однак саме листи через деталі подають потрібну інформацію про ту чи іншу особу і навіть про цілу епоху. Насправді вони є найвірнішим свідченням тієї доби та найбільш точним індикатором суспільного настрою. Крім того, листи несуть важливу інформацію не лише про кореспондентів, а й про ті історичні події, приватні, господарські, майнові справи, які були на часі саме в цей період.

У новітній українській археографії завдяки зусиллям Івана Бутича запроваджено практику планомірної публікації гетьманських універсалів на відміну від публікацій епістолярію козацько-гетьманської доби – де, на жаль, існує певна прогалина. За останнє двадцятиліття все ж опубліковано низку листів Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Івана Сірка, побачили світ два томи листів Івана Мазепи та інші видання, де фігурує епістолярій².

¹ Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: Studia staropolskie. – Kraków, 2002. – S. 162–163, 180.

² Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ: Праці історико-

Серед приватного листування можна вирізнити академічне видання Інституту мовознавства ім. О. Потебні 1987 р. “Приватні листи XVIII ст.” за редакцією Віталія Передрієнка³. Опубліковано віднайдені в Російському державному архіві давніх актів (РГАДА) окремі зразки особистого жіночого листування XVIII ст.⁴. Однак відносний мінімум найновіших публікацій епістолярію наразі є відчутно недостатнім. Натомість українська історіографія мала сталу традицію в царині публікації листування. Учень Михайла Грушевського – Стефан Томашівський ще 1909 р. опублікував листи Петра I до Адама-Миколая Сенявського⁵. Листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни вкотре вийшли друком за редакцією Євгена Пеленського⁶. Листування Івана Мазепи з Адамом-Миколаєм Сенявським свого часу підготував і в 1975 р. видрукував Орест Субтельний, який перед тим у своєму рідному Кракові виявив архівну добірку цих листів⁷. Зрозуміло, що такі джерела є надзвичайно важливими, оскільки містять подекуди рідкісну інформацію, яка не потрапляла на сторінки інших офіційних документів. На жаль, оригінали

філософської секції. – С. 319–326; *Дзьобан О.* Чотири документи Івана Мазепи з 1705 року // Там само. – С. 351–359; *Гіськова Л. З.* Архів Коша Запорозького. Приватне листування Петра Калнишевського // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 11–21; Листи Івана Сірка: Матеріали до українського дипломатарію / Укл. Ю. А. Мицик, М. В. Кравець. – К., 1995; *Мицик Ю. А.* Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Український історичний журнал (УІЖ). – 2001. – № 1 (436). – С. 134–147; *його ж.* З листів гетьмана Павла Тетері // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. ССХLIII: Праці Історично-філософської секції. – С. 356–373; *його ж.* З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 511–531; *Геращенко О.* Любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни. До вивчення епістолярної стилістики початку XVIII ст. // 36. Харківського істор.-філолог. товариства. Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 3. – С. 27–136; 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. В. Станіславський. – К., 1996; Листи Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1: 1687–1691; 2010. – Т. 2: 1691–1700; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – СПб., 2007. – Вып. 1: 1687–1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К., 2007; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К., 2009 та ін.

³ Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К., 1987.

⁴ *Таїрова-Яковлева Т. Г.* До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. // УІЖ. – 2008. – № 3 (480). – С. 202–208. У польській історіографії добрим прикладом вичерпної історичної студії окресленої епохи на основі майже “жіночого” листування може служити досконала розвідка Божени Поцьолек про Ельжбету Сенявську, див.: *Popiolek B.* Królowa bez korony: Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729. – Kraków, 1996.

⁵ Листи Петра Великого до А. М. Сінявського / Подав С. Томашівський // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. ХСII. – Кн. VI. – С. 149–229.

⁶ Гетьман Іван Мазепа. Писання / Ред. Є. Ю. Пеленський. – Краків; Львів, 1943. З приводу автентичності інтимних послань гетьмана див.: *Дзюба О. М.* Чи писав Іван Мазепа листи Мотрі Кочубеївни? // УІЖ. – 2009. – № 6 (489). – С. 16–24.

⁷ *Subtelny O.* On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704–1708 / With a preface by O. Ohloblyn. – New York, 1975.

багатьох листів цієї доби зберігаються, як правило, не в Україні, хоча велике зібрання – понад 1700 справ, які стосуються козацького Гетьманату часів Данила Апостола, – зосереджено лише у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України), а також в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Усе ж оригінали та окремі найцікавіші листи зберігаються в російських архівосховищах, зокрема РГАДА, Російському державному військово-історичному архіві (РГВИА), Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки (НИОР РГБ) etc. Тому зрозуміло, що невідомі або ж малознані зразки листування другої половини XVII – XVIII ст. в оригіналах потрібно шукати і виявляти передусім в архівосховищах Москви та Санкт-Петербурга.

Якою мовою велося листування? Якщо писемні послання були адресовані достойникам Російської імперії, то, зрозуміло, мовою, звичною для вжитку в межах держави другої чверті XVIII ст., тобто наближеною до російської. Загалом відносно усталений український скоропис, започаткований острозькою, а згодом розвинений та вдосконалений київською школою, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. піддавався помітним впливам російської скорописної школи⁸. Тим паче, що вслід за указом Петра I 1720 р. про заборону друкувати книги українською мовою, за новим указом його онука Петра II від 1729 р. всі державні постанови і розпорядження мали перекладатися з української виключно російською мовою⁹. Однак численні фонетичні, морфологічні, словотворчі, лексичні ті синтаксичні особливості засвідчують україномовну приналежність листів. Для прикладу, літера “ъ”, зазвичай, вживається за етимологічним принципом, позначаючи звук [i], у деяких випадках присутнє неповторне і характерне українське укання, тобто вживання [y] на місці етимологічного [o]: *Шептакувськую волость*, подибується вживання літери “ы” у словах, як наприклад, у дієслові *учиньлися*, зустрічаються питома українські специфічні лексеми, на кшталт: *чолом*, *чолопоклоненіє*, *Днѣпро*, *Кгданскъ* і т. п.¹⁰. Тому в листах продовжує домінувати староукраїнська (“нижча” канцелярська або “проста” мова) з явними тенденціями до дедалі більш зрусифікованого варіанта. Староукраїнська писемна ділова мова у різних сполученнях і формах насамперед вживалася у приватній кореспонденції, передусім у колі козацької старшини¹¹. Пам’ятки

⁸ *Мойсієнко В. М.* Житомирський рукописний кодекс XVIII ст. // *Гісторія ... Г. Граб’янки. Львопись краткій ...* / Упор. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С. 14–15.

⁹ *Півторак Г.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов // *Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски”*. – К., 2001. – С. 135.

¹⁰ *Белєй Л.* Короткий текстологічний аналіз // “Договори і постанови...” / Упор. О. Алфьоров. – К., 2010. – С. 14–15.

¹¹ *Shevelov G. Y.* Evolution of the Ukrainian Literary Language // *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by I. L. Rudnytsky, J.-P. Himka. – Edmonton, 1981. – P. 230; *Козум З.* Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // *Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. – К., 2004. – С. 94.

мови і стиль українського епістолярію опубліковані та достатньо добре вивчені¹².

Гетьманські офіційні листи як різновид директивно-розпорядчих актів доби Данила Апостола за стилем написані українським, козацьким скорописом. Український скоропис залишається нині, по суті, до кінця не вивченим, а відтак не врахованим у сучасній письмовій рукописній та каліграфічній практиці. Кириличний скоропис в Україні першої третини XVIII ст., як і в попередні періоди, не мав єдиного стандарту написання літер. Перегляд різних листів за 1720–1734 рр. дає дуже багато варіацій написання кожної з літер, конфігурація котрих еволюціонувала з часом. Виносні букви, на відміну від рядкових, писалися з деякими відмінностями. На це накладалася різниця в почерках, яких доволі багато. Бачимо всі варіанти: від старанно виписаних, майже друкованих, літер і до вільного “каліграфічного” написання¹³. Хоча більшості гетьманських листів 1729–1734 рр. притаманний акуратний і неповторно бароковий почерк генерального писаря Михайла Турковського, який блискуче розпоряджався “просторовим шаром” аркуша листа чи універсалу. Композиційно й просторово цей аркуш, на думку художника Віталія Мітченка, “можна порівняти з фасадом барокової кам’яниці, коли “читати” його згори вниз. Спочатку йдуть темпераментні закрути й розчерки, що дають зоровий акцент початку напису й вертикальну сув’язь першим рядкам. Вони утворюють подобищу барокового картуша з характерною для української архітектури цього періоду динамікою та асиметрією в деталях. Далі починається ревно, вишукано-віртуозна й вивірена робота: написання слів і складання горизонталей рядків у вертикальний масив напису, де функцію в’язучої речовини виконують вертикальні зв’язки лігатур. І наприкінці напису – розчерк, який є засобом психологічної розрядки після напруженої праці. Така складна просторово-лінійна ритміка притаманна саме українському скорописові. Європейська каліграфія цього часу ритмічно більш розмірена. Просторовий шар аркуша, в якому знаходиться масив напису, неглибокий. Розчерк раціональний і пружний, мов стиснена пружина. У російському скорописові цього періоду роль психологічних розрядок, поряд із розчерками, виконували виносні елементи літер, через що напис виходив більш нерівний, пульсуючий”¹⁴.

¹² Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і радуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К., 1976; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 36. акт. документів. – К., 1981; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Упор. В. Й. Горобець. – К., 1993. – С. 35–36, 48–62; *Горобець В.* Мова і стиль української документації часів Гетьманщини XVIII ст. // *Між сусідами / Między sąsiedami: Альманах фундації св. Володимира.* – Kraków, 1993. – Вип. II. – Т. III. – С. 90–93.

¹³ *Панащенко В. В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974. – С. 67, 99, 109.

¹⁴ *Мітченко В.* Мистецтво скоропису в просторі українського барокко // *Український світ.* – 1991. – № 1. – С. 25.

Перші згадки про листи миргородського полковника фігурують у справі Василя Кочубея. Тоді Апостол був на боці опального генерального судді та свого свата. Не бажаючи тримати у своїй “команді” непевну людину, І. Мазепа навіть посилав доноси на Д. Апостола до Малоросійського приказу. Саме в одному із них зазначалося, що полковник “пишет к запорожцам без ведома его, гетманского, противные на возмущение народу малороссийского писма”¹⁵. Незважаючи на ці суперечливі моменти, Апостол до 1708 р. все ж був одним із найперших сподвижників Івана Мазепи, який його по-справжньому дійсно цінував. У листі до Петра I з Дубна 11 лютого 1706 р. Мазепа писав про Апостола як “человѣка в военных дѣлах искусного, в килко тысячном числѣ люду выборного”¹⁶. У 1707 р. у військовому таборі під Білою Церквою саме він звертався до гетьмана Івана Мазепи зі словами: “Очи всѣхъ на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо въ такой неволи, то и куры насъ загребуть”¹⁷, тобто йшлося про відхід від Московії через її далекосяжні централізаторські плани, за якими вимальовувалася цілком реальна загроза повної ліквідації козацької автономії. Але в критичний момент, коли вирішувалася доля шведсько-українського союзу, Д. Апостол несподівано і раптово відступив від Мазепи та сподвижників-мазепинців. У листопаді 1708 р. після зруйнування Батурина, коли він заїхав до свого родинного маєтку – Сорочинців, необачно чи навмисне (?) попав до російського полону в руки полковника Григорія Волконського і здався на милість Петра I. Той, враховуючи великий військовий досвід Апостола як полководця, вирішив уповні використати миргородського полковника на користь Російської держави та як наочний приклад для козацького нобілітету, що наразі перебував на жорсткому політичному роздоріжжі. Прагматичного Апостола не було покарано і не заслано з родиною до Сибіру, а навпаки – напоказ зроблено наближеним. І тому проблема відступництва Апостола наприкінці 1708 р. досі залишається відкритою. Його подальша біографія пов’язана безпосередньо із тими майже незворотними процесами, коли “малоросійська” (саме такий варіант найбільш характерний для російської мовної традиції), лівобережна козацька старшина неухильно пристосовувалася до обставин. Про це дуже точно написав учень М. Грушевського – Іван Джиджора: “Страх Петрового режиму викривив характери, позбавивши їх твердості”, натомість в українському суспільстві проявилася спеціальна

¹⁵ Цит. за: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). – Авгсбург, 1948. – С. 8.

¹⁶ Письма и бумаги Петра Великого / Под ред. А. Ф. Бычкова. – СПб., 1900. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 574.

¹⁷ *Л[азаревский] А.* Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. – Т. L. – Июль. – С. 101; Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення очевидця про Мазепине відступництво // *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. – К., 1994. – С. 165.

прикмета – уміння пристосовуватися до обставин¹⁸. Для упокореної, заляканої та зневіреної козацької старшини такий стан, радше – від безвиході, часто-густо був продиктований елементарним інстинктом самозбереження. Натомість козацька старшина через вимушене блокування політичної діяльності вдавалася до активного економічного підприємництва, займалася торгівлею, провадила гандлі до Шльонська (Шлезька), Гданська і Кенігсберга (Кролевця Пруського), будувала храми, прикрашала їх золотом і т. п., але не мала жодного виходу в політичному плані. Тому Апостол – дуже яскравий і почасти типовий приклад такого пристосування до обставин. Більше того, не секрет, що прихід до влади або шлях до влади був вимощений різносторонніми контактами з “потрібними” людьми. На шляху до гетьманської елекції Апостола такою “потрібною” людиною став князь О. Д. Меншиков – відомий соратник Петра I. Цей “російський Голіаф”, як називали його літератори, мав бути вдячним українській козацькій старшині за те, що і вона також допомагала йому обійняти високий державний пост, особливо після смерті Петра I та Катерини I.

Маючи великі маєтки у північних полках Гетьманщини, він мав якимсь чином віддячити тій козацькій старшині й передусім миргородському полковнику Д. Апостолу. Із цього періоду, за 1720–1727 рр., збереглися “Письма к князю Меншикову от Данила Апостола, миргородского полковника”, які ще в 1908 р. виявив І. Джиджора¹⁹. У фондах РГАДА услід за І. Джиджорою рівно через століття вдалося виявити цілий корпус листування у фонді 198 (Меншиков А. Д.) майже усієї козацької старшини і в тому числі 29 листів Д. Апостола – миргородського полковника за 1720–1727 рр. до Меншикова²⁰. Кожний з листів за етикетом зазвичай закінчувався таким чином: “Вашей княжей свѣтлости моего милостивого добродѣя *найпокорнѣйший слуга* Его царского пресвѣтлого величества Войска Запорожского полковникъ Миргородский *Данило Апостол*. З Сорочинець, мая 26 д[ня] 1720 року”²¹, для прикладу. Характерно, що козацькі полковники, так само як і гетьмани, власноруч не писали листів, а лише наприкінці листовного послання виписували вензель свого підпису, зокрема Д. Апостол виводив словосполучення “*найпокорнѣйший слуга*”, ім’я та прізвище чи просто “*рукою власною*”.

¹⁸ Джиджора І. Матеріали московського “Архива Министерства Юстиції” до історії гетьманщини // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXVI. – Кн. VI. – С. 80.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1235: Грушевські – історики і філологи. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 182, 187зв.–188; Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. – С. 170, 363, 370.

²⁰ РГАДА. – Ф. 198: Меншиков А. Д. – Оп. 1. – Д. 1083. – Л. 1–86об.; копії – у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 309: НТШ. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 1–94.

²¹ РГАДА. – Ф. 198. – Оп. 1. – Д. 1083. – Л. 1об.; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 31зв.

За гетьманства Д. Апостола посаду генерального писаря з 1729 р. обіймав колишній господар Гадяцького замку Михайло Турковський²². Після того, як у квітні 1733 р. Д. Апостол захворів, саме М. Турковському було доручено управління справами Генеральної військової канцелярії на час хвороби гетьмана²³. Останній лист, підписаний тремтячою рукою хворого на “паралетичную болезнь” гетьмана у Глухові, датується 15 липня 1733 р., надалі в універсалах та листах “*вместо Его собственной руки*” підписувався генеральний писар Михайло Турковський²⁴. З огляду на це, генеральний писар у цьому епістолярії виступає як найбільш грамотна людина, яка очолювала і професійно вела головну ділову документацію козацького Гетьманату.

Листи допомагають відтворити й почасті навіть реконструювати перебіг подій та висвітлити найважливіші питання, що перебували у полі зору тогочасного політикуму й соціуму. Так, у листах миргородського полковника Д. Апостола до О. Д. Меншикова розглядаються передовсім політичні питання, зокрема ті, що стосувалися політичної української еміграції Пилипа Орлика, який послідовно провадив незалежницьку мазепинську лінію і тому залишався украй небезпечним для новопосталої Російської імперії. Предметом зацікавленого обговорення, зокрема, став лист гетьмана на вигнанні Пилипа Орлика до кошового отамана і всього товариства низового та до кримського хана²⁵. Так само нагальними ішли питання про так звані “каналні роботи”. Починаючи від перших років Північної війни, українських козаків використовували як кріпаків, змушуючи “лінію копати”, тобто прокладати Ладозький та інші канали, що було реалізацією свого роду ідеї-фікс російського монарха: будь-якою ціною вкрити мережею каналів усю територію Росії, щоб згодом збудувати кораблі і таким способом розвивати вітчизняне суднобудування. Для цього були задіяні “великороссийские крестьяне и малороссийские казаки” – тому 10 тисяч українських козаків під орудою миргородського полковника змушені були йти з лопатами та заступами на Ладугу²⁶. Завойовували для Російської імперії й Персидське царство, ходили в далекі та затяжні походи на Царицин, Астрахань, на Каспій, до Тереку, – походи, які були надзвичайно виснажливими. У листуванні йдеться якраз про те, що коли вони поверталися з походів – їх грабували, зокрема калмицька орда, калмики, які служили найманцями при російському війську²⁷. 7 листопада 1722 р. Апостол у листі з Астрахані до Меншикова, не витри-

²² ЦДІАК України. – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 462. – Арк. 2; Спр. 3062. – Арк. 5.

²³ Там само. – Спр. 4525. – Арк. 6.

²⁴ РГАДА. – Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. – Оп. 41. – Д. 3569. – Л. 264–267, 268.

²⁵ Там само. – Ф. 198. – Оп. 1. – Д. 1083. – Л. 1; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 31.

²⁶ РГАДА. – Ф. 198. – Оп. 1. – Д. 1083. – Л. 30, 46об., 75об.; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 47, 54, 82зв.

²⁷ РГВИА. – Ф. 864: Военно-ученый архив. – Оп. 16. – Д. 25. – Ч. 18. – Л. 14.

муючи такого довготривалого військового відрядження, просив відсторонити його від командування і “ради *распятого Христа освободити мене от той функции*”²⁸. В іншому листі, від 7 лютого 1723 р., скаржився на здоров’я, втрачене у численних походах²⁹. Надзвичайно цікавим з точки зору великих амбіцій та далекосяжних планів миргородського полковника є лист від 25 березня 1723 р. з Охтирки, в якому Д. Апостол, обгрунтовуючи, що “*понеже ныне в Малороссии гетмана не обретається*”, просить О. Д. Меншикова посприяти і вручити його чолобитну цареві, “*дабы я пожалован был за мою верную службу в Малороссии гетманом на место умершого гетмана господина Скоропадского*”³⁰.

У листах йдеться також і про його середульшого сина Петра, який перебував на той час у російській столиці³¹. Річ у тому, що коли виникла справа Полуботка, заручниками в Санкт-Петербурзі стали не лише генеральна старшина: генеральний писар, генеральний суддя, а й уся еліта козацького Гетьманату, в тому числі й миргородський полковник. Внаслідок недовіри царя до Д. Апостола, як заручник за батька, Петро змушений був жити в Санкт-Петербурзі та Москві, де спершу виховувався і навчався під наглядом князя О. Д. Меншикова, а згодом сам став гувернером, по суті, вихователем його синів і доньок. Був високоосвіченою молодою людиною, володів латиною, французькою, німецькою, італійською, польською мовами. Петро Апостол, до речі, залишив французькою мовою щоденник за 1725–1727 рр.³². Очевидно, він спеціально писав його французькою для того, щоб поставити мовний бар’єр для певної інформації, призначеної лише для внутрішнього вжитку. Частину цього щоденника в кінці ХІХ ст. переклав російською мовою і опублікував на сторінках “Киевской старины” відомий археограф та дослідник історії Гетьманщини Олександр Лазаревський³³. Там якраз йшлося про досить милостиве ставлення Меншикова до автора щоденника.

У РГАДА в Москві донині зберігаються чотири так звані “Вязки Гетманским листам” часів Данила Апостола та Правління гетьманського уряду за 1727–1744 рр. Вони – великого формату, розмір цих документів: 60×42 см та 65×42 см. Перша збірка гетьманських листів Данила Апостола містить датовані документи від 7 листопада 1727 р. до 12 липня 1730 р., друга – у хронологічному відтинку від 16 грудня 1730 р. до 29 грудня 1733 р. Копії 1732 р. з листів гетьмана Д. Апостола за період з 31 січня 1731 р. до 26 бе-

²⁸ РГАДА. – Ф. 198. – Оп. 1. – Д. 1083. – Л. 73об.; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 80.

²⁹ РГАДА. – Ф. 198. – Оп. 1. – Д. 1083. – Л. 81–81об.; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 87–87зв.

³⁰ РГАДА. – Ф. 198. – Оп. 1. – Д. 1083. – Л. 82–82об.; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 88.

³¹ РГАДА. – Ф. 198. – Оп. 1. – Д. 1083. – Л. 33об., 47; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2491. – Арк. 49зв., 55.

³² ІР НБУВ. – Ф. VIII: Київ. університет св. Володимира. – № 133 м/79. – Арк. 4–127.

³³ Л[азаревский] А. Дневник Петра Даниловича Апостола... – С. 100–155.

резня 1732 р., які відповідають за змістом і датуванню цій справі у РГАДА, нині зберігаються у відомчій архівній установі в Москві – в Архіві зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Російської Федерації³⁴. У третій в'язці зберігаються останні листи від імені гетьмана та Правління гетьманського уряду наступного періоду від 20 грудня 1733 р. до 1741 р.³⁵. Кожна із них має свій внутрішній реєстр³⁶.

У цьому корпусі з фонду 248: “Правительствующий Сенат” чи, як він тепер іменується, “Сенат и сенатские учреждения” (РГАДА), власне, зосереджені листи гетьмана Д. Апостола до малолітнього російського імператора Петра II. Річ у тому, що після смерті Петра I та Катерини I на російському імператорському троні опинився 13-літній онук Петра I, молодий імператор, що був номінальним володарем Російської імперії, а імперією фактично правила Верховна таємна рада на чолі з п'ятьма достойниками.

Стиль листів до Петра II, особливо прикінцева титулатура, є дуже цікавою і навіть промовистою з точки зору підкресленої лояльності до сюзерена. Згідно з тодішньою дипломатичною риторикою та за усталеним етикетом поважний у літах гетьман як васальний володар козацької автономії свої листи до цього малолітнього імператора як свого патрона-сюзерена часто завершував фразою з характерним розшаркуванням: “*стои Твои лобизая... подписываюся нижайшее подножие гетман Данило Апостол*”³⁷. Так, один з листів Д. Апостола до Петра II з Глухова від 4 жовтня 1728 р. традиційно завершувався як на той час звичним підписом із відповідною титулатурою: “...при семь скипетродержавную В[ашего] І[мператорского] В[еличест]ва десницу духом лобизая есмь. Вашего Императорского всепресвѣтлейшаго Величества вѣрний подданий и всенижайший рабъ и подножие Войска Вашего ж Императорскаго Величества Запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра Гетман Данило Апостол”³⁸. В інших випадках, зокрема у численній внутрішній кореспонденції, Д. Апостол зазвичай підписувався просто як “*Звиименованный Гетман рукою власною*”³⁹.

³⁴ Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (далі – АВПРИ). – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1732 г. – Д. 2: Списки с грамот Гетмана Апостола в Иностранную Коллегию о малороссийских делах. – Л. 1–27об.

³⁵ РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 41. – Д. 3568. – 328 л.; Д. 3569. – 327 л.; Д. 3570. – 313 л.

³⁶ Там само. – Д. 3568. – Л. 1–15об. (Реєстр листам, полученным от гетмана Апостола в 1728 году; Реєстр листам гетмана Апостола: 1729; Реєстр гетманским листам 1730 году, присланным в Коллегию иностранных дел); Д. 3569. – Л. 1–17 (Реєстр листам гетмана Апостола 1731–1733 году).

³⁷ Там само. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 630.

³⁸ Там само. – Оп. 41. – Д. 3568. – Л. 96; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2495. – Арк. 18зв.

³⁹ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów (далі – Biblioteka PAU i PAN w Krakowie). – Księgozbiór Krzyżanowskich w Czerpowodach. – Sygn. 270 (Krz.): Uniwersały hetmanów zaporoskich. – S. 81–83, 86–88, 91, 92, 94, 95.

В одному із перших листів “рабъ и подножие” “чолом бив” про російського резидента, оскільки виборів “волними голосами” як таких не було, а елекція гетьмана 1 жовтня 1727 р. відбулася фактично через призначення. Щоб простежити за цим процесом, за російською традицією “кабы чего не вышло”, було відряджено до Глухова таємного радника і міністра Ф. В. Наумова як резидента, який, до речі, оголосив “старшине и товариству Полку миргородского, что Ваше Императорское величество в оном миргородском полку на месцу моем всемилостивейше указали сину моему Павлу быть Полковником... и тот чин полковничества миргородского и вручен”⁴⁰. 8 жовтня 1727 р. Апостол листовно дякував Петру II за те, що дозволено вибори гетьмана “волними голосами”, а “вся Малоросія и все малоросійскіе дела з високого Сената в Гѣрственную Иностранних дел Коллегію взяти нине по-прежнему”, з приводу чого з подякою відправили делегацію у складі ніжинського полкового судді Михайла Забіли, прилуцького сотника Григорія Стороженка, переяславського полкового осавула Луки Васильєва та гадяцького полкового судді Мартина Стишевського⁴¹.

У наступному листі гетьмана до імператора Петра II з Глухова від 1 грудня 1727 р. йшлося про заміну на уряді ніжинського полковника Петра Толстого на Івана Хруцова, а також про нечувані зловживання та розбої російського генерал-полковника Івана Роппа, за наказом якого нещадно побили ніжинського полкового хорунжого Івана Левицького: “без всякого респекту велел гренадерам, выведши его посреде двора, бить киями и оніе гренадеры, оборвавши на нем сукнѣ до кошуль и положивши его в грязь, наступивши на волосы, ногами били смертним боем так нещадно, что едва он от того бою и жив быти может, которого сбитого и безпамятного отвели в караульную избу, и там еще под караулом держано”⁴².

У листах-донесеннях до Петра II за 1728–1730 рр. гетьман вирішував різноманітні питання: про розквартирування та утримання російських полків в Україні, про зловживання гадяцького полковника Гаврила Милорадовича та про кандидатів на гадяцьке полковництво, про заслуги старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії, автора цікавого діаріуша Миколи Ханенка, про вибори генеральної старшини у Стародубському полку, про підтвердження права гетьманської маєтності “на булаву” – Гадяцького ключа, про повернення козацьких ґрунтів і маєтків та звільнення їх від підданства, з приводу скарг козаків Ніжинського полку на козацьку старшину, яка зробила їх підданими і позабирала ґрунти, etc.⁴³.

⁴⁰ Лист із іншої архівної збірки: РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 631 (Дела Правительствующего Сената по малороссийской экспедиции с 1728 по 1738 гг.).

⁴¹ Там само. – Л. 632.

⁴² Там само. – Л. 630.

⁴³ Там само. – Оп. 41. – Д. 3568. – Л. 63–226; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2493. – Арк. 54–165зв.

У листі від 10 квітня 1728 р., наприклад, Апостол повідомляв про прибуття до Києва австрійського посла графа Франца-Карла фон Вратислава⁴⁴, який 19 квітня 1727 р. у Варшаві разом із великим коронним підскарбієм Яном-Єжи Пребендовським⁴⁵ підписали обопільно важливий як для економіки Габсбурзької монархії, так і для Речі Посполитої спеціальний трактат про відновлення української торгівлі з Силезією⁴⁶. До речі, 6 липня 1728 р. у Москві відбулися зустріч і переговори між Данилом Апостолом і графом Вратиславом із Цесарії про наболілі торговельні проблеми. Судячи із виявлених документів, така досить активна місія графа Вратислава у справі, щоби для обопільних торговельних інтересів “*путь сей чрез Украину восприять*”, тривала до 1731 р.⁴⁷

Із цим сюжетом тісно пов’язаний ще один доволі розлогий лист гетьмана до Петра II від 2 квітня 1728 р., текст якого першим подається у джерельних додатках (див. Документи, № 1). У цьому листовному посланні Д. Апостола з Москви мова йшла про вирішення так званого “жидівського питання”⁴⁸, а точніше, висловлено прохання про відновлення єврейської торгівлі на найбільших ярмарках Гетьманщини, зокрема, тих, які традиційно відбувалися у Ніжині, Ромнах, Борзні, Кролевеці та Стародубі, а також питання про упорядкування пропуску купців-євреїв з-за кордону з метою пожвавлення міжрегіональної та міжнародної торгівлі, зокрема “*для ползи и для доволствования нуждъ малороссійских обывателей и для бытія полних коммерцій между великороссійскими и малороссійскими купцами по прежнему, дабы за тимъ в скарбѣ войсковомъ и в индуктовых доходах не было напрасной убель и потеранія*”⁴⁹. У цьому листі порушувалося також наболіле питання про перешкоди, втрати, грабежі та інші поневіряння, яких зазнавали на території Речі Посполитої українські купці з Гетьманщини, які

⁴⁴ РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 41. – Д. 3568. – Л. 31.

⁴⁵ Про особу великого коронного підскарбія та публікацію його листів до великого коронного гетьмана Адама-Миколая Сенявського див. докладні студії краківського історика Адама Перлаковського: *Perlakowski A. Jan Jerzy Przebendowski jako podskarbi wielki koronny (1703–1729): Studium funkcjonowania ministerum.* – Kraków, 2004; “*Interes WM Pana wspomniałem Królowi Jmci...*” Listy Jana Jerzego Przebendowskiego podskarbiego wielkiego koronnego do Adama Mikołaja Sieniawskiego wojewody bełskiego i hetmana wielkiego koronnego z lat 1704–1725 / Oprac. A. Perlakowski. – Kraków, 2007.

⁴⁶ Рукописна версія (копія) в: Archiwum Państwowe we Wrocławiu. – Akta miasta Wrocławia. – Rkps. A 32.2. – K. 369–376.

⁴⁷ Детальніше про історію трактату і дипломатичну місію графа Вратислава див.: *Пришляк В. В.* Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 188–195.

⁴⁸ Про “жидівське питання” в Гетьманщині за доби Д. Апостола див. передмову, листи та коментарі: Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. – С. 24–25, 174, 204–206, 375, 404–405.

⁴⁹ РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 41. – Д. 3568. – Л. 28.

через Польщу везли свої товари у звично второваному “західному напрямку” – до Шльонська (Сілезії) та Гданська⁵⁰. Наприкінці наступного року, 11 грудня, Д. Апостол у листі до Генерального військового суду робив запит стосовно відомостей про судові справи євреїв з мешканцями Гетьманщини⁵¹.

Того ж 1729 р. Апостол разом із усією старшиною, зокрема, активно домагався перенесення гетьманської резиденції з Глухова до Батурина, мотивом чого були “далекий велми проезд” й невиконане, з точки зору комунікацій, географічне положення козацької столиці на краю Гетьманщини, фактично на українсько-російському пограниччі, а також той символічний факт, “что при прежних гетманах резиденция гетманская была в Батуринъ”⁵². Як свідчить лист з початку 1730 р., гетьман дбав також про те, “дабы выбирали в Малой Россіи генералную старшину и полковниковъ, полковую старшину и сотников волними голоси по прежнему обикновенію из заслужанихъ и знатних и вѣрных и неподозрителных людей, и от кого б тих полков козакам и народу обид и разоренія не было”⁵³.

Наступний корпус – це листи Данила Апостола до імператриці Анни Іоанівни, що датуються 1731–1733 рр. У них йдеться про вирішування загальнодержавних справ на рівні взаємовідносин Російської імперії та козацької автономії, бо зв’язані вони з тим, що вищий командний склад вирішив проти татарської загрози на південних рубежах розлогої імперії спорудити оборонні лінії, зокрема було розпочато будівництво Царицинської лінії. На території України, по її південних рубежах з 1731 р. розпочали спорудження Української укріпленої лінії⁵⁴. І тоді в козацькій Україні була специфічна ситуація, бо полково-сотенний устрій козацького Гетьманату – те, що залишилося від десяти полків доби Війська Запорозького часів Богдана Хмельницького, – мусив співіснувати із російським взірцем, тобто співіснувала подвійна модель територіального адміністрування. У 1708 р. спеціально була утворена Київська губернія з центром у Києві, й відтоді нормою стали подвійні стандарти в адміністративно-територіальному управлінні. Якраз наприкінці 1731 р. київським генерал-губернатором було призначено Йога-

⁵⁰ Там само. В українській історіографії вперше на ці факти на основі опрацювання, власне, передусім цієї справи із московського архіву звернув увагу та дослідив їх І. Джиджора у своєму доктораті: *Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.* // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. СІ. – Кн. І. – С. 68–75.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2912. – Арк. 3.

⁵² АВПРИ. – Ф. 124: Малороссийские дела. – Оп. 124/1. – 1727 г. – Д. 24; 1729 г. – Д. 25. – Л. 1–2; РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 41. – Д. 3568. – Л. 179; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2495. – Арк. 96–101зв.

⁵³ РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 41. – Д. 3568. – Л. 221; ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2495. – Арк. 157зв.

⁵⁴ РГВИА. – Ф. 23: Военские комиссии Военной коллегии, 1720–1825. – Оп. 1/121. – Д. 1249.

на-Бернгарда фон Вейсбаха (у деяких джерелах – Вейзбах), австрійця з походження, досвідченого військовика. Вейсбах чудово розумів, що запорозьке низове воїнство є однією із найліпших військових формацій проти постійної турецько-татарської загрози. Тому він всіляко намагався, щоби тих козаків-низовиків, які опинилися в результаті підтримки виступу на боці Івана Мазепи у кримсько-татарських володіннях, повернути “під ясні зорі, на тихі води”, оскільки Російська імперія ситуативно тоді була вкрай зацікавлена у Війську Запорозькому низовому. Тому, об’єднавши зусилля з Апостолом, Вейсбах фактично у 1733 р. здійснив, по суті, грандіозний проект, повернувши нарешті запорожців додому, і про це йшлося у листуванні⁵⁵. До речі, 23 листи імператриці Анни Іоанівни до гетьмана Данила Апостола за 1730–1733 рр., які вдалося виявити у відділі рукописів Бібліотеки Польської академії знань і Польської академії наук у Кракові (Biblioteka PAU i PAN w Krakowie), засвідчують повну залежність козацького правителя від вищого імперського владного центру та підконтрольність йому, що означало поступове згортання ліберального політичного курсу російської династії та уряду стосовно України⁵⁶.

Наступний блок листування Апостола – з канцлером, президентом Колегії іноземних справ, графом Гаврилом Івановичем Головкіним, який був одним із найпершим сановників, що вирішував українські питання у Верховній таємній раді. Листи до Головкіна зберігаються не лише у РГАДА, але декілька – й у РГВИА. “Просительные статейные пункты”, що склалися із двадцяти вимог⁵⁷, 12 березня 1728 р. в Москві були подані молодому цареві для розгляду, “хорошо ли они сочинены” гетьманом, через Г. І. Головкіна. У серпневому листі 1728 р. Апостол з інтересом цікавився у нього про резолюцію на “*просительные мои пункта*”⁵⁸. До речі, у своїх листах російський канцлер Г. І. Головкін іменував його титулом “*ясневельможный и превосходительный господин гетман войск малороссийских*”⁵⁹. 30 жовтня 1728 р. Д. Апостол писав також до графа Г. І. Головкіна, князя Василя Лукича Долгорукого та барона Андрія Івановича Остермана з клопотанням про відпу-

⁵⁵ РГАДА.– Ф. 248.– Оп. 29. – Д. 1793.– Л. 654; Оп. 41.– Д. 3569.– Л. 3; РГВИА.– Ф. 846.– Оп. 16.– Д. 43.– Л. 1–2; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – Док. № 9, 10. – С. 53–55.

⁵⁶ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. – Sygn. 1678 (Krz.): Ukazy carowej Anny z lat 1730–1733 dla hetmana zaporoskiego Daniela Apostoła i całego wojska zaporoskiego z Moskwy i Petersburga. – S. 1–25.

⁵⁷ РГВИА.– Ф. 864. – Оп. 16. – Д. 41. – Л. 1–23об. (копія, зроблена 12 березня 1728 р. в Москві генеральним писарем Михайлом Турковським. – Л. 1–9; чернетка “Просительных статейных пунктов”, датована 27 липня 1728 р., зі вставками тексту пояснень навпроти кожного з пунктів з підписами Д. Апостола “рукою власною” та М. Турковського. – Л. 9–23об.).

⁵⁸ РГАДА.– Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 642.

⁵⁹ Там само. – Л. 635; IP НБУВ. – Ф. VIII. – № 1455. – Арк. 5; № 1456. – Арк. 6; № 1457. – Арк. 7, 8.

щення з Москви генеральної старшини⁶⁰. Відомо також і про не зовсім приємне листування Д. Апостола з Г. І. Головкіним, який категорично висловлювався проти гетьманської ідеї запровадження торговельного меморандуму, згідно з яким мала бути встановлена повна свобода внутрішньої та транзитної торгівлі в Гетьманщині для українських і російських купців за умови оплати ними належних митних зборів, що традиційно поповнювали військовий Скарб⁶¹.

У відділі рукописів Бібліотеки Польської академії наук зберігається “*виденіє*” – список генеральної старшини тих часів⁶². Не без рекомендації Д. Апостола в січні 1729 р. Верховна таємна рада за посередництвом Г. І. Головкіна перезатвердила цей діяльний склад генеральної старшини⁶³, серед якої немало було колишніх мазепинців.

Новим гадяцьким полковником на місці Гаврила Милорадовича, зміщеного за численні зловживання і “*за починенніє от него козакамъ обыди*”, 30 травня 1730 р. “*волними голоси*” був обраний та затверджений полковий обозний Григорій Граб’янка⁶⁴. Започаткувалося взаємне, передусім службове листування⁶⁵. У листопаді 1730 р. в одному із листів гадяцький полковник повідомляв про відправлення “*сарень диких двѣ стрелцами Полку моего сотнѣ Опошанской добутих при семъ на кухню ѿшей Ясневелможности*”⁶⁶. А вже 19 грудня 1730 р. гетьман надіслав листа Г. Граб’янці, в якому повідомляв про отримання дичини з гадяцьких лісів та надсилав запрошення приїхати до Глухова⁶⁷. Проте гетьман загалом стежив за дотриманням субординації своїми полковниками. З цього приводу характерний лист-відповідь, адресований гадяцькому полковникові Г. Граб’янці з певним застереженням та умовою, щоб він особливо не цікавився прибутками гетьмана і надалі не турбував його своїми дещо нав’язливими проханнями (очевидно, йшлося про маетки, млини і т. п.)⁶⁸.

Дещо раніше, у жовтні 1728 р., за “указом монаршим” з “тайного верховного совета” лубенським полковником став середульший син Петро Апостол⁶⁹. Наймолодший – Павло Апостол прийняв із рук батька полковниць-

⁶⁰ РГВИА.– Ф. 864. – Оп. 16. – Д. 25. – Ч. 18. – Л. 12, 18, 19.

⁶¹ Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – К., 1992. – Т. II (Від половини XVII століття). – С. 185.

⁶² Biblioteka PAU i PAN w Krakowie. – Sygn. 269 (Krz.): Akta kozackie z lat 1596–1723. – S. 1–4; копія: ЦДІАЛ України.– Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2496. – Арк. 1–4.

⁶³ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича // Киевская старина. – 1894. – Т. XLV. – С. 275.

⁶⁴ АВПРИ.– Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1727–1731 гг. – Д. 30. – Л. 49– 49об; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3594. – Арк. 14–15, 16–16зв.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3603. – Арк. 1–3зв., 4, 8, 9, 11.

⁶⁶ Там само. – Арк. 11.

⁶⁷ Там само. – Спр. 3450. – Арк. 3.

⁶⁸ Там само. – Спр. 19249. – Арк. 234зв.

⁶⁹ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. – С. 258.

кий пернач Миргородського полку: 8 жовтня 1727 р. – згідно з імператорським указом йому був “чин полковництва миргородского вручен”⁷⁰, а влітку 1730 р. разом із братом вони склали присягу в соборній Миколаївській церкві у Глухові⁷¹. Тому не дивно, що в листах часто фігурують його сини, які пішли стопами батька. Про них, власне, згадував Г. І. Головкін у листі до гетьмана, що “двум сыновьям его велено быть полковниками: Павлу – миргородским, Петру – лубенским, а здесь в Москве оставляется с ним сын его гетманский Павел Апостол”⁷². У всіх цих листах відчувається, окрім того, що писав гетьман “обох сторін Дніпра”, й те, що промовляв турботливий і люблячий батько і дідусь, який піклувався про долю своїх дітей та онуків. З цього приводу покажемо лист ілїрійського графа, родом з Боснії, неогоціанта і дипломата, який провадив торговельні й фінансові операції в країнах Близького Сходу, Італії, в Україні та Росії, а як агент виконував політичні доручення російського уряду на Балканах – Сави Владиславича Рагузинського із Санкт-Петербурга. У відповідь на лист гетьмана з Глухова від 31 січня 1732 р. граф повідомляв про надані ним “рекомендации для внушков війих” та що “благородного внушка Вїйего Павла в нужде не оставил и 200. денег ему на кредит, когда нужда позове” взамін на гетьманську протекцію для його племінника Гаврила Владиславича, посвояченого з козацькою старшиною в Україні⁷³.

З Глухова 1732 р. Апостол навіть писав листа із поздоровленням царівні, майбутній імператриці Єлизаветі Петрівні⁷⁴. Так само видається цікавим блок листування з верховником, який “возсідав” на російському престолі біля нової російської імператриці, Ернстом-Йоганом Біроном – першим сановником імперії за Анни Іоанівни⁷⁵. Виявлено п’ять листів, що раніше не були опубліковані⁷⁶. В одному з листів від 22 грудня 1733 р. з Глухова гетьман повідомляв про свій подарунок “сиятельному графу”, “превосходительному обер-камергеру и кавалеру”, очевидно, до різдвяно-новорічних свят – “из стада своего заводу малороссійского десять кобилиць”⁷⁷. В останньому із листів, написаному 29 червня 1735 р. вдовою Д. Апостола – Уляною (Юліаною) Апостол з роду Іскрицьких, велася мова на теми суто родинні, вже навіть не про дітей, а про внуків, зокрема про графську протекцію для юного Данила Апостола – сина миргородського полковника Павла Апостола⁷⁸. Згодом цей онук гетьмана під час “золотої осені” козацького

⁷⁰ РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 641.

⁷¹ АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1727–1731 гг. – Д. 30. – Л. 47, 48–48об.

⁷² РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 641.

⁷³ РГВИА. – Ф. 864. – Оп. 16. – Д. 25. – Ч. 18. – Л. 88.

⁷⁴ Там само. – Л. 78.

⁷⁵ Курукин И. Бирон. – М., 2006.

⁷⁶ РГАДА. – Ф. 11: Разряд XI. Переписка разных лиц. – Оп. 1. – Д. 491. – Л. 1–9об.

⁷⁷ Там само. – Л. 7.

⁷⁸ Там само. – Л. 9–9об.

Гетьманату – правління Кирила Розумовського обійматиме посаду генерального хорунжого.

Ще одна епістолярна підбірка – взаємне листування за 1730–1733 рр. Д. Апостола із московським гофмейстером Семеном Андрійовичем Салтиковим, який був двоюрідним братом імператриці, відтак одним із найвпливовіших тогочасних сановників Російської імперії⁷⁹. Ці листи містять різну інформацію: від справи опозиційного до гетьмана переяславського полковника Василя Танського, сербського шляхтича, брата київського полковника Антона Танського⁸⁰, і до люб’язного обміну подарунками у вигляді двох породистих турецьких скакунів⁸¹.

Листи Д. Апостола до С. А. Салтикова за грудень 1733 р. стосуються негідної, по суті кримінальної, поведінки у 1726–1733 рр. графського слуги Корнія Філонова – “с запорожцов”, який разом зі своїм слугою Стефаном у сотенному місті Мглин Стародубського полку побив “смертним боєм” нещадно, до крові мглинського козака Парфена Нечаєва, про що доповідав у полкову канцелярію сотник Афанасій Єсимонтовський, а також доньку Ірини Кондратиخي – Агрипину “на веселном акту... неведомо за что оную дочкою тиранско бил и за волоса волочил”, украв каптан і сто рублів у стародубського канцеляриста Григорія Суханського, “бранил матерно” дружину мглинського фактора Матвія Суханського та чинив інші численні “предерзости”⁸². У відповідь останній лист С. А. Салтикова до гетьмана від 8 січня 1734 р. виносив вердикт злочинцю: “приказать пашпорт у него отобрать... и впрядь служителем моим не называется”⁸³.

В інших листах мова, в основному, йшла про Кузьму Кричевця. Річ у тім, що на початку 1733 р. в Києві обирали нового вїта і російська сторона, як це було заведено ще з другої половини XVII ст., через своїх резидентів “просувала” свою кандидатуру. Гетьман формально запропонував міщанам за старим звичаєм (“по старому обычаю”) обрати із чотирьох найдостойніших кандидатів, наголосивши, проте, на імені свого претендента – Кузьми Кричевця. Міська громада Києва, що з XV ст. проживала за правом магдебурзьким, висунула натомість свого претендента – Павла Войнича, і таким чином виникла доволі резонансна “справа Войнича”. Саме із приводу патронату та рекомендації 20 липня 1732 р. Д. Апостол з Глухова спеціально писав московському гофмейстеру С. А. Салтикову листа як супровід київському бурмистру К. Кричевцю “с товариством”, які вибиралися із Глухова до Санкт-Петербурга в Колегію іноземних справ з “прошенієм”⁸⁴. У свою чергу, київ-

⁷⁹ Балязин В. Н. Императорские наместники первопрестольной. 1709–1917. – М., 2000. – С. 92–97.

⁸⁰ РГАДА. – Ф. 1239: Канцелярия обер-гофмейстера. – Оп. 3. – Д. 34756. – Л. 5–6.

⁸¹ Там само. – Л. 1–4.

⁸² Там само. – Д. 34827. – Л. 1–12.

⁸³ Там само. – Л. 13.

⁸⁴ Там само. – Д. 34773. – Л. 1–1об.

ський генерал-губернатор Й.-Б. фон Вейсбах запропонував кандидатуру бунчукового товарища Василя Биковського. Ця історія мала продовження уже після смерті гетьмана, оскільки 1734 р. Сенат затвердив кандидатуру К. Кричевця, однак через місяць сенатську постанову було скасовано та оголошено нові вибори. Й.-Б. Вейсбаху, до речі, було надіслано таємний припис, в якому наголошувалося, “дабы он на тот выбор под руками смотрел, и как возможно старался, чтобы они выбрали из природных великороссийских людей, которые в Киеве мещанами состоят”⁸⁵. Натомість у київському магістраті бурмистри, райці, старости цехів та урядники у жовтні 1734 р. вільними голосами обрали свого, а саме київського міщанина Павла Войничача⁸⁶.

З-поміж інших листів, які зберігаються у московському РГАДА, цікавими видаються листи з фонду Віктора Кочубея (1768–1834). Це був прямий нащадок – правнук – страченого Мазепою у липні 1708 р. за донос генерального судді Василя Кочубея, племінник по материнській лінії та вихованець російського канцлера, князя Олександра Безбородька. У цьому фонді зберігаються гетьманські універсали та листи, серед яких лист гетьмана Апостола від 14 жовтня 1730 р. з Глухова, в якому поміщено розпорядження мглинському сотникові, знатному бунчуковому товаришеві Олексієві Єсимонтовському та мглинському урядові стосовно указу до бунчукових товаришів Григорія Гамалії та Миколи Борозни про гроші, фураж і витрати під час посіву, йдеться й про інші деталі, які стосуються внутрішнього сотенного управління в Гетьманщині⁸⁷.

У Державному архіві в Кракові (АРКr) у відомій Збірці Русецьких у жовтні 2009 р. пощастило виявити лист гетьмана Данила Апостола до ніжинського полковника, росіянина Івана Хрущова. 27 серпня 1732 р. з Глухова гетьман писав до “ласкавого приятеля, пана полковника ніжинського” про проблему розміщення на зимових постоях – вінтерквартирах російських “драгунських і піхотних полків Українського корпусу в Малій Росії і в слобідських полках” на форпостах в Гетьманщині й забезпечення для них провіанту та фуражу “з обивателів Рейменту нашого без заплати”⁸⁸ (див. Документи, № 3). Ще за свого полковництва, зокрема у липні 1717 р., миргородський полковник скаржився у листі до гетьмана Івана Скоропадського про насильства від “постояльцев”-консистентів – солдатів російських полків, розміщених у полках Гетьманщини⁸⁹. Уже за власного гетьманства з цього

⁸⁵ Шербина В. І. Упривілейовані вийти міста Києва (іменуюмого Подола) // Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. 123.

⁸⁶ Детальніше про “справу Войничача” див. також: Пришляк В. Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 173.

⁸⁷ РГАДА. – Ф. 1445: Кочубеи. – Оп. 1. – Д. 31а. – Л. 11.

⁸⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zbiór Rusieckich. – Rkps. 69: Akta hetmanów zaporoskich 1658–1732. – S. 15–16, 18.

⁸⁹ НИОР РГБ. – Ф. 159: Коллекция Н. А. Маркевича. – № 445. – Л. 1.

приводу відома ціла низка універсалів та листів Д. Апостола своїм полковникам про утримання населенням російських полків, порядок видання провізії для особового складу й фуражу для коней – так званих порцій та рацій, сіна etc.⁹⁰.

Надзвичайно цікаві також листи за 1730–1733 рр., виявлені у ІР НБУВ та ЦДІАК України. Насамперед, це лист від 21 грудня 1730 р. до полковника лубенського Петра Апостола про розгляд супліки бунчукового товариша Олександра Гамалії, поданої на своїх сусідів – грунського сотника Гадяцького полку та пирятинського сотника Лубенського полку, з приводу захоплення та спустошення ними його лісу та угідь у Лубенській сотні та з проханням “нашого розсмотренія и указу”⁹¹ (Документи, № 2). Подібні листи зберігаються також у фонді Генеральної військової канцелярії ЦДІАК України. Свідченням відносно незалежної політики на початку гетьманування може послужити “откритий лист” гетьмана Д. Апостола від 26 листопада 1727 р. на адресу глухівських комісарів про виведення російських солдатів зі с. Данаєць Глухівської сотні Ніжинського полку у зв’язку із вчиненням ними крадіжок, незаконним вирубуванням лісу та іншими образами, завданими мешканцям села⁹². Листи за жовтень–грудень 1732 р., в основному, також стосуються розквартирування та забезпечення російських військ у полках Гетьманщини і зокрема на території Лубенського полку. На перший погляд, кореспонденція – вповні офіційна, бо виходила з резиденції від гетьмана. Однак разом з тим звертання на початку листа таке: “Милый наш Сину, П[а]не Полковнику Лубенській”⁹³. Окремі листи містять підпис: “[Т]воєї всего добра зичливий отець”⁹⁴. Власне, оте звертання і підпис наприкінці листа підкреслює важливий сентимент: батько-гетьман саме такими фразами звертається до сина-полковника і вирішує поточні справи про землеволодіння, розміщення та забезпечення порціями і раціями російських драгунських полків тощо. Один із листів, надісланий з Глухова і датований 1732 р., зберігається у фондах Національного музею історії України в Києві. Це – прохання гетьмана розглянути супліку знатного бунчукового товариша, генерального підскарбія Якова Марковича на лукомського сотника Лубенського полку Мартина Козинця, який зловживав своїм становищем. З цієї історією перекликається інша, більш рання, коли 20 грудня 1727 р. новообраний гетьман звертався у листі до прилуцького полковника Гната Галагана з приводу задоволення прохання сотнян – козаків Іваницької сотні про вибори нового сотника Григорія Волошина, до речі, свояка Д. Апостола, на місце сотника

⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2972. – Арк. 8–9; Спр. 3151. – Арк. 4; Спр. 9380. – Арк. 25–30, 31–33, 34–38, 109–112; Спр. 4570. – Арк. 8; Спр. 4307; Спр. 4264; Спр. 4593; Спр. 4560 та ін.; АРКГ. – Z. Rus. – Rkps. 69. – S. 15–16, 18.

⁹¹ ІР НБУВ. – Ф. II: Історичні матеріали. – № 27989. – Арк. 4–4зв.

⁹² ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 774. – Арк. 28.

⁹³ Там само. – Спр. 9380. – Арк. 97, 98, 105, 106.

⁹⁴ Там само. – Арк. 97зв., 108.

Павла Миницького, який чинив “здирства”⁹⁵. Бо козацька старшина не раз забирила сінокосні луки та інші добрі, ліпші ґрунти, і про це маємо цілі розсипи документального архівного матеріалу. До цього процесу долучилася також підступна, лицемірна демагогія та словесна облуда російського царя Петра I, особливо з 1710 р. та у період бурхливої фіскальної діяльності першої Малоросійської колегії у 1722–1727 рр., вибудована на дуже дражливій установці: нібито Російська імперія передовсім захищала усіх обивателів, посполитих і козаків від ненаситних зловживань та надужиття власної козацької старшини. У цьому контексті якраз цей згаданий у листі сотник Мартин Козинець – “многие обиды й разоренья чинил при хуторе...”⁹⁶.

Крізь призму епістолярію добре проглядаються взаємовідносини з духовництвом. 18 вересня 1729 р. гетьман листовно звертався до чернігівського і новгород-сіверського єпископа Іродіона Жураківського з нагадуванням про підлеглисть усього духовництва цивільним судам у справах про майнові суперечності⁹⁷. Того ж року гетьман листовно апелював до архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові Германа Кононовича з приводу врегулювання земельної суперечки, що розгорілася між монахами та генеральним обозним Яковом Лизогубом⁹⁸. Відомі також листи гетьмана, датовані 26 січня – 7 лютого 1733 р., до ректора Київської академії Амвросія Дубневича про заборону привертати у підданство козаків, які мешкали у маєтності академії у селі Мотовилівка Київської сотні Київського полку⁹⁹. 16 травня 1733 р. він написав листа до Анни Іоанівни з проханням повернути його доньці Тетяні, удіві бунчукового товариша Івана Ломиковського, маєтності, відібрані злощасного 1709 р. у її тестя-мазепинця, колишнього генерального обозного Івана Ломиковського¹⁰⁰.

Підсумовуючи спостереження із розглянутих документів, можна констатувати, що підписи Д. Апостола в листах – надзвичайно промовисті: “Слуга ласкавий Ея Императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Данило Апостол”. Вживана в кореспонденціях титулатура на кшталт “нижайшее подножие”, “нижайший слуга” чи “слуга ласкавий” – зрозуміла і навіть звична для етикету офіційного епістолярію другої чверті XVIII ст. Разом з тим напрошується висновок, що Д. Апостол, козацька старшина, за винятком і навіть не виключаючи таких постатей до/після 1708 р., як Іван Мазепа чи Павло Полуботок, – усі вони, в основному, “розбудовували” імперію передусім для себе, для своєї родини, своїх дітей та онуків. Тому листи дуже добре розставляють потрібні акценти, роблять смислові наголоси на фактах і загальній тенденції масового політичного “малоросій-

⁹⁵ НИОР РГБ. – Ф. 159. – № 435. – Л. 1.

⁹⁶ Національний музей історії України. – РД-56. – Арк. 1–1зв.

⁹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 503. – Арк. 12–15.

⁹⁸ НИОР РГБ. – Ф. 159. – № 240. – Л. 1.

⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Т. I. – Спр. 58. – 3 арк.

¹⁰⁰ Там само. – Оп. 3. – Спр. 18665. – Арк. 9–10.

ського” пристосуванства і навіть колаборантства козацької старшини, яка теж, деколи з великою охотою та особливим заповзяттям, вклала свою цеглинку в розбудову самодержавно-деспотичної імперії. Оглядаючи та узагальнюючи весь досвід XVIII ст., побачимо, що вже нащадки козацької старшини, такі як Олександр Безбородько, Віктор Кочубей, Андрій Розумовський та інші – вже у XIX ст., будуть тими першими особами в Російській імперії, які, маючи українське походження, українське коріння, стануть ревними провідниками російської імперської ідеї. Не кажучи вже, що такі церковні достойники родом з України, як Феофан Прокопович, Стефан Яворський, які до того співали осанну ясновельможному гетьманові Іванові Мазепі, в листопаді 1708 р. добровільно чи примусово з ідеологічних мотивів стали авторами тексту анафемі – відлучення від церкви найбільшого церковного мецената рідної землі усієї козацько-гетьманської доби. Козацька еліта, щоби вижити, мусила пристосовуватися до тих непростих, інколи й трагічних, обставин, часто-густо роблячи це свідомо. Тому матеріали листування є дуже важливим джерелом не лише для відтворення того духу епохи, того середовища, а й для з’ясування основних мотивацій у політичній, публічній та повсякденній приватній поведінці. Тогочасне буття було позначено тим, що російський централізм – без зайвих сентиментів щодо руйнування самобутньої козацької України, – Україну цілеспрямовано нівелював, вимощуючи згодом на її руїнах “добре керовану”, “добре регульовану державу” у стилі та дусі просвіченого абсолютизму. І листи дають змогу відповісти: як той козацький Гетьманат, фактично упокорена українська автономія ще мала сили якимось чином реагувати – погоджуватися чи противитися, – на той далекосяжний централізаторський тиск новопосталої Російської імперії. У цьому плані листи як історичні джерела є надзвичайно цінними та інформативними, бо загальним тоном і окремими деталями допомагають реконструювати багатолікий і неповторний історичний образ людини на тлі епохи.

* * *

Публікація трьох оригіналів документів здійснюється зі збереженням усіх особливостей українського скоропису першої половини XVIII ст., за принципом “літера в літеру” (відсутня у сучасному українському алфавіті літера “v” зазвичай передається в публікації документів як “в”), за винятком часткового регулювання великих і малих літер, а також дотримання норм сучасної пунктуації. У круглих дужках розшифровано скорочення, виносні літери позначені курсивом, титла над скороченими словами збережено.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1728, 2 квітня. Москва. – Лист гетьмана Данила Апостола до російського імператора Петра II із обґрунтуванням доцільності пропуску єврейських купців на ярмарки в Гетьманщину

[28] Бжією поспѣшествѣщою млстію всепресвѣтлѣйшому державнѣйшому великому Гдрю ПЕТРѸ второмѸ ИмператорѸ и самодержцѸ всероссійскому, московскому, кіевскому, владимѣрскому, новгородскому, црю казанскому, црю астраханскому, црю сибѣрскому, гдрю псковскому и великому кнзю смоленскомѸ, кнзю естландскому, лифланскому, корелскому, тѣрскому, югорскому, пермскому, вятскому, болгарскому и инныхъ, гдрю и великому кнзю Новагорода, низовскіе земли, чернѣговскому, рязанскому, ростовскому, ярославскому, бѣлоозерскому, ѳдорскому, обдорскому, кондійскомѸ і всеа сѣверныа страны повелителю и Гдрю Іверскіа земли, карталинскихъ и грѣзинскихъ црей и кабардинскіе земли черкасскихъ и горскихъ кнзей і инныхъ наслѣдномѸ Гдрю и обладателю.

Вашего Императорского всепресвѣтлѣйшого величества вѣрныи подданыи Гетманъ Данило Апостоль со всѣм Войском обоихъ сторонъ Днѣпра Запорожскимъ падше предъ все(а)вгусте(й)шымъ вашего Императорского величества маестатомъ Ѹ стопи ногъ монаршыхъ всемиренно до лица земли чоломъ бю. В(аших) подданныхъ моихъ передъ симъ пунктомъ выражено покорнѣйшее мое прошеніе до вашего Императорского величества, чтобъ купцовъ жидовъ для промысловъ купеческихъ приходящихъ внутрь Малой Россіи на вѣрочніе ярмарки впѣщатъ было невозбранно, ибо ежели кѣпцамъ жидамъ ѳздитъ в Малѣю Россію возбранитъ, то купечеству великороссійскому и малороссійскому и обще обывателямъ малороссійскимъ в томъ будетъ нѣжда немалаа, и потребнихъ товаровъ купить не Ѹ кого; А прошлого марта 28 сего 1728 году получилъ я з Малой Россіи отъ ѳправляющихъ тамъ на мѣстцѸ моемъ доношеніе, в которомъ пишѣт, что за границею отъ Кіева подъ Чернобиллю не малое число стоить кѣпцовъ жидовъ з многими товарами в Малѣю Россію нѣждно потребными, которихъ внѣтръ Малой Россіи опѣщатъ за ѳказомъ вашего Императорского величества ожидаѣт присланнымъ не смѣют, и в прошедшіе недавно ярмаркахъ, а именно, в нѣжинскомъ, ромѣнскомъ, и стародѣбовскомъ за не пропускомъ кѣпцовъ жидовъ в Малѣю Россію саміе потребніе междѸ кѣпцами великороссійскими и малороссійскими торги пресѣклися, и знатное в доходахъ до скарбѸ воинского належныхъ и в повинностяхъ индѣктовыхъ стало быт ѳмаленіе послѣдователно же за тимъ и впредъ в купеческихъ промыслахъ и заводахъ и (с)кѣдость и в доходахъ скарбовихъ ѳронъ немалій будет. Пре то я всепокорнѣйше вашему Императорскому величеству доношѸ, что хочай прежде еще за Антецессора¹ моего Гетмана Скоропадского жидовъ держатъ в Малой Россіи всѣмъ было запрещено, почому ихъ з Малой Россіи тогда жъ вислали вонъ, токмо преступаѣа тоѸ запрещеніе держали онихъ жидовъ почепскіе і камполскіе ѳправители и протчіе имъ подобніе прикажчики, да бывшой коллегіи Малороссійской президентъ ѳнераль маіор Велламиновъ² принималъ ихъ же жидовъ в Малой Россіи в деревнѣ ему по бытію его тамъ надлежашіе, і запродавалъ имъ жидамъ не толко тіе деревнѣ в аренду, но и гетманскіе маестности Шептакѣвскую

волость, и ключъ Гадацкій давалъ им же на одкъпи, чрез що междѣ малороссійскими обывателями дѣчиньлися *от* оних жидовъ о заборах по долгах немаліе ссори и заводи, которіе и по сю порѣ еще неокончилися. З тих мѣрь при доземномъ чолопоклоненіи моемъ всемирено вашего Императорского величества прошѣ, чтоб ѣлстивимъ ѣказомъ вашего Императорского величества къпцовъ жидовъ и протчіихъ іноземцовъ в Малю Россію на время на вѣрочніе армарки в городи, в Нѣжинъ, в Ромень, в Борзну, в Кролевецъ и в Стародубъ з товарами впѣщатъ было повелено для ползи и для доволствованія нуждъ малороссійскихъ обывателей и для бытія полнихъ коммерцій междѣ великороссійскими и малороссійскими къпцами по прежнемъ, дабы за тимъ в скарбѣ войсковомъ и в індѣктовихъ доходахъ³ не было напрасной убелъ и потеранія, о чомъ Вашего Императорского величества з тайнымъ совѣтникомъ и минѣстромъ Гѣдномъ Надѣмовимъ⁴ доволное по прошенію великороссійского и малороссійского купечества имѣлъ на сношеніе и согласное мнѣніе; толко б у нихъ къпцовъ жидовъ при в'ездѣ ихъ в Малю Россію брать ассекураціи⁵, что оны по окончаніи вѣрочнихъ армарковъ виездить повинны вонъ з Малой Россіи нимало не мешкая, а виезда за границу золота и сребра і заповѣднихъ товаровъ |: под смѣртною казнію и под потераніемъ всѣхъ ихъ купеческихъ товаровъ :| вивозитъ не будутъ. А понеже оны жиди во всей Полци *от* старшинъ и владѣльцовъ таможныхъ имѣютъ в закупахъ мита и комори, где ѣ къпчества з товаровъ берутся пошлины, когда купци малороссійскіе ходятъ в Шліонскъ и в Кгданскъ черезъ Полщѣ⁶ брали ѣ нихъ лишніе взятки и задержуютъ бывало ихъ малороссіянъ на митахъ не безъ трѣдности и не безъ шкоди; Того ради в той же ассекѣраціи при впѣщеніи ихъ в Малую Россію брать ѣ нихъ жидовъ подписку, чтобъ они переѣжджающихъ малоросіянъ з товарами чрезъ Полцу ничимъ не затрудняли, лишнего не брали и на митахъ не задержовали, а когда такаа ѣ нихъ подписка взята *будетъ*, то малороссійскому купечеству впередъ *од* жидовъ в Полщѣ обидѣ и трѣдностей чинено не *будетъ*, ибо имѣтимутъ опасеніе, чтобъ противнымъ образомъ нимъ жидамъ в Малой Россіи за обыду къпцовъ малороссійскихъ нездѣлано равного награжденія. А для жилла жидовъ в Малой Россіи держатъ впередъ нихъ, то бы зъ великороссійскихъ и малороссійскихъ людей не держали и не принимали по силѣ ѣказѣ Вашего Императорского величества, при томъ подписуюся.

Вашего Императорского всепресвѣтлѣйшого величества
вѣрний подданий
и всенижай(шій) рабъ и подножие
Войска вашего *ж* Императорского величества Запорожского
обоихъ сторонъ Днѣпра
Гетманъ Данило Апостоль

Априла 2 дня
1728 годѣ в Москвѣ

Дописка (російськимъ скорописомъ): № 282 (записаше), 1728, г(оду), Апрѣля. въ 5 ч(исло), поданъ записавъ взятъ въ Малороссійское Повытѣе⁷.

Відбитокъ гетьманської (військової) печатки (збережений наполовину, нижній край листа пошкоджено, відреставровано); адреса на звороті:

[28 об.] Бжією поспѣшествѣщою млстію всепресвѣтлѣйшому державнѣйшому великому Гдрю Петру второмѣ Императорѣ и самодержцѣ всероссійскому, московскому, кіевскому, владимѣрскому, новгородскому, црю казанскому, црю астраханскому, црю сибѣрскому, Гдрю псковскому и великому кнзю смоленскомѣ, кнзю естляндскому, лифляндскому, корелскому, тѣрскому, югорскому, пермскому, вятскому, болгарскому и инныхъ, Гдрю и великому кнзю Новагорода, низовскіе земли, чернѣговскому, рязанскому, ростовскому, ярославскому, бѣлоозерскому, ѳдорскому, обдорскому, кондійскомѣ і всея сѣверныя страны повелителю и Гдрю Іверскіа земли, карталинскихъ и грѣзинскихъ црей и кабардинскіа земли, черкасскихъ и горскихъ кнзей и инныхъ наслѣдномѣ Гдрю и облаадателю, Его Императорскому всепресвѣтлѣйшомѣ величеству.

Дописка (у крайньому правому кутку): Апрѣля 5: (числа)

№ 282

РГАДА. – Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. – Оп. 41. – Д. 3568. – Л. 28–28об. Рукопис, оригінал.

№ 2

1730, 21 грудня. Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до сина, лубенського полковника Петра Апостола з приводу спустошення козацькою старшиною лісу, що належав бунчуковому товаришеві Олександрю Гамалії

[4] Милій Наш Синѣ Пне Полковникѣ Лѣбенский

Пінь Алезандер Гамалѣя товаришъ бѣнчуковий⁸ сѣплѣковаль до нас, ѳскаржаючись на грѣнського сотника Милорадовича полкѣ Гадацкого, да на Григоріа Корнѣева сотника пиратинского полкѣ Лѣбенского: такъ же на Ілію Алезандрова зятіа покорного Василя Свѣчки да на Івана того жѣ Василевого Свѣчки сина, что имѣет он в тестя своего Лукіана Свѣчки даний лѣсъ с протчими ѳгодіама в сотнѣ Лѣбенской в селѣ Енковцах⁹ найдѣючіяся, которій лѣсъ его Свѣчки и писмомъ ему Пінь Гамалѣя во владѣніе ѳтверждень: а ѳнѣ показаніе сотники грѣнский и пиратинский, такъ же и Ілля, Василя Свѣчки зять, и синѣ его Іванѣ оних лѣсъ пѣстошат и до спѣстошеніа приводятъ и о том просил онѣ, Пінь Алезандер Гамалѣя, нашего рассмотренія и указу: про то предлагаем в(ашей)м(илос)тїи, абы показаним сотникам грѣнскомѣ и пиратинскомѣ да Ілли Алезандровѣ, Василя Свѣчки зятю, и Іванѣ, Свѣчиномѣ синѣ, запретить, дабы они показанного лѣса от Свѣчки Піну Гамалѣи ѳстѣпленного не пѣстошили, а если бы хто з них ѳчинилъся ослушень, то з такими ослѣшниками велѣль бы всех поступать якъ права повелѣвают. З Глѣхова дека(бріа) д(на) 21 рокѣ 1730.

В(ашой) М(илос)тїи всего добразичливый Олѣць
Ея Императорского величества Войска Запорожского
обоихъ сторонѣ Днѣпра Гетман Данило Апостол

Гетьманська (військова) печатка (з червоно-брунатного воску та з паперовою кустодією); адреса на звороті:

[4 зв.] Єя Імператорского величества
Войска Запорожского Полковниковъ
Лѣбенскомѣ Пѣтрѣ Апо-
толѣ, миломѣ синовѣ
нашомѣ

ІР НБУВ. – Ф. II: Історичні матеріали. – № 27989. – Арк. 4–4зв. Рукопис, оригінал.

№ 3

1732, 27 серпня. Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до ніжинського полковника Івана Хрущова про розташування та забезпечення драгунських і піхотних полків Українського корпусу російської армії на форпостах у Гетьманщині

[15] Мой Ласкавий Приятелю Пѣе Полковнику Нѣжинский.

Сего Августа 14 дня премошнѣйшую Єя Імператорского Величества й Государственной Коллегии иностранныхъ дѣлъ¹⁰ получили мы грамоту минувшого Юліа *от* 25 дня нѣшнего году къ намѣ *отпущенную*, и при той грамотѣ сообщенную вѣдомость ѿ расположеніи драгунских и пѣхотных полковъ Украинского корпуса в Малой Россіи и в слободских полках, в которой репортиціи по м(не)нію военной коллегіи и предѣленіе в Малую Россію на будущую *винтеръквартиру* генералитет с ихъ штапомъ, и такъ тіе драгунскіе *шесть* полковъ, которіе провиантъ и фураж *будут* получать с обывателей Рейменту нѣшего безъ заплати, іако й другіе которіе за заплату расположить надлежит, и бливоже ти полки, которіе чрезъ будущую зиму в Полках Рейменту нѣшего на форпостахъ обритати будут, а именно Рижский *от* Смоленска чрезъ Стародубовский до Чернѣговского полку, Тверской чрезъ Чернѣговский до Переяславского, Інгермоланский чрезъ Переяславский, Лубенский до Миргородского, Володимѣрский чрезъ Миргородский и Полтавский полки и преступили Украинскую линѣю *от* Донца до старого Гедара¹¹, а понеже Его Сіателство Г(ос)п(о)д(и)нѣ Генераль Аншефѣ Кіевской губернѣи Генераль Губернаторъ и кавалеръ *фон* Вейзбах писаніемъ своимъ сего Августа *от*. 10. *отпущенним*, а нами девіат(над)цат чисель полученныхъ обіавиль, что означенніи полки Тверский и Рижский ис компоментовъ уже виступили, а Інгермоланский и Володимѣрский на до-смотрѣ Інспекторском, по тому жъ и ис компоментовъ в скорости й тѣ(м) виступил, и маршировал ко *опредѣленным* форпостамъ, и для того требоваль Его Графское Сіателство назначить тимъ полкамъ *винтерквар-//* [16] тири в ближнихъ *от* фарпостовъ мѣстахъ; того ради в означенніи рейменту нѣшего полки ѿ семъ *отправлены* нѣши указы, чтобъ *опредѣлены* были в тѣхъ полкахъ показаннымъ фарпостнымъ полкамъ в томъ числѣ и Володимѣрскому ближніе *от* фарпостовъ мѣста, а понеже по росписанію к тому минувшого Априля 5 дня сего году состоявшомуся с полку Вятского на полкъ Володимѣрский *опредѣлено* порціи¹² сто три к полученію чрезъ лѣтніе мѣси: того ради, абысь былъ приказаль полковимъ комиссаромъ до будущихъ зимнихъ мѣсей указніе порціи на ѿній полкъ вистарчать безъ задержанія, а в добавку противъ полного комплекта с полковъ, с Миргородского тисача *патнадцат*, с Лубенского, *девіатдесіат* *восимъ* по прежнему вистарчано будетъ. В Охтирскомъ же и в Харьковскимъ магазейни, когда означенный полкъ на *опредѣленныхъ* фарпостахъ распо-

живши провиантъ с полку Вятского получит, а тех денегъ за провиантъ не дано
бъ, предлагаем. З Глухова август(та) д.(ня) 27, 1732 году

В(ашой) М(ило)сти Ласкавий Приятель

Ея Императорского Величества Войска запорожского ѡбоихъ сторонъ
Днѣпра Гетманъ и Кавалеръ Данило Апостоль

На звороті гетьманська (військова) печатка; адреса:

[18] Ея Императорского величества Войска Запорожского
Полковниковъ Нѣжинскомѣ Пѣну Ивану Хру-
щовѣ моему ласкавому пріятелевѣ.

Дописка: о фарпостахъ

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zbiór Rusieckich. – Rkps. 69: Akta hetmanów
zaporożskich 1658–1732. – S. 15–16, 18. Рукопис, оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. “[...] Антецессора [...]” – антецессор (*латин.* antecessor) – попередник.

2. “[...] бывшой коллегии Малороссійской президентъ енераль маіор Велами-
новъ [...]”. – Малоросійська колегія (1722–1727) – вища апеляційна інстанція та
центральный адміністративно-контролюючий орган Російської імперії; заснована
за указом Петра I у травні 1722 р. для управління Гетьманщиною. Діяла у Глухові у
складі президента (бригадира, від 1726 р. – генерал-майора) Степана Лукича Вель-
ямінова (1670 – після 1736), шести членів, прокурора і канцеляристів. Реформувала
систему оподаткування, залучивши вперше в повному обсязі українські фінанси до
царської казни, чим готувала ґрунт для остаточної інкорпорації козацького Гетьма-
нату до складу Російської імперії. Запам’яталася проявами жорсткого фіскалізму,
фінансовими злочинами, нечуваними поборами та численними зловживаннями,
проти яких і виступила генеральна козацька старшина на чолі з наказним гетьма-
ном Павлом Полуботком. Див.: *Джиджора І. Реформи Малоросійської колегії на
Україні в 1722–3 рр. // Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови
Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової
праці в Галичині (1894–1904). [Додаток: тексти документів]. – Львів, 1906. –
С. 352–372; передрук: Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в
1722–23 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і заміт-
ки / З передмовою акад. М. Грушевського. – К., 1930. – С. 96–109; Горобець В.
Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998; його ж. “Воли-
мо царя східного...” Український Гетьманат та російська династія до і після Пере-
яслава. – К., 2007. – С. 287–408.*

3. “[...] в скарбъ войсковомъ и в індѣктовых доходах [...]”. – Військовий скарб –
державна скарбниця Війська Запорозького, заснована за часів Б. Хмельницького, її
фінансовими справами з перервами відала Генеральна скарбова канцелярія або Кан-
целярія військового скарбу (1723–1781) на чолі з генеральним підскарбієм, посаду
якого було відновлено 1728 р. за гетьмана Д. Апостола. Індукта – назва ввізного
(імпортного) мита, що збиралося з купців, “які приїжджали із заграниці”, за приве-
зені товари до Гетьманщини у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Право на стягнення індукти часто віддавалося на відкуп “охочим людям”. В Гетьманщині було також і вивізне (експортне) мито – евекта. Обидва митні збори були скасовані в 1754 р. за гетьмана К. Розумовського. Див.: *Барвинский В. А.* Заметки по истории финансового управления в Гетманщине // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1914. – Т. XXI: Сборник статей в честь Владислава Петровича Бузескула. – С. 824; *його ж.* До питання про індукту та евекту в Гетьманщині // Наукові записки Науково-Дослідчої катедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 441–447; *Пришляк В.* До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 387–388; *Ліцовева О.* Офіційні та неофіційні митні тарифи Гетьманщини першої половини XVIII ст. // Київська старовина. – 2003. – № 4 (352). – С. 88–96.

4. “[...] з тайнымъ совѣтникомъ и минѣстромъ Гѣйдномъ Наѣмовимъ [...]”. – Федір Васильович Наумов (1692–1757) – таємний царський радник і міністр при гетьманові Д. Апостолі (1727–1728). Його секретна місія у Глухові розпочалася 18 вересня 1727 р., напередодні елекції гетьмана: “*по высочайшемъ Вашего Императорского величества определению и указу прибывши в Малую Россию вашего Императорского величества тайный советник и министр Гѣйдн Наумов для Елекции Гетманской в Глуховъ*” (РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 631). Ф. В. Наумов тримав таємну інструкцію – “*особливи секретные пункты*” від Верховної таємної ради, де йому наказувалося “*предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, его, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал*”, та який і оголосив текст царської грамоти від 12 травня 1727 р. про дозвіл на гетьманські вибори (ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2249. – Арк. 24; Спр. 2253. – Арк. 5). “*По инструкции... да сверх инструкции*” Ф. В. Наумову було наказано не лише стежити за виборами й усіма кроками гетьмана, а й “*по избрании гетмана выбрать правильно кандидата в генеральную старшину*” (РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 605–607об.), а також регулярно доносити в Колегію іноземних справ “*с приложением своего мнения*” (там само. – Л. 608). Із Глухова він надсилав свої донесення до січня 1729 р. (там само. – Л. 318). У 1728 р. після повернення до Санкт-Петербурга за вдало проведені вибори отримав орден св. Олександра Невського. Див.: *Горобець В. М.* До питання про еволюцію гетьманської влади у першій третині XVIII ст. Пункти секретные тайному советнику Федору Наумову // УІЖ. – 1993. – № 2–3 (383–384). – С. 70–75.

5. “[...] ассекурації[...]” – ассекурація (*латин.* *assecuratio*) – страхування товарів або майна.

6. “[...] купци малороссійскіе ходят в Шліонскъ и в Кгданскъ через Полщѣ [...]”. – Гетьманщина досить активно розвивала експортно-імпортні операції зі своїми західними сусідами. Найприбутковішою галуззю торговельної діяльності була закордонна торгівля волами. Великі гурти худоби утримували або скуповували на лівобережних ярмарках навесні, випасали їх до червня, а потім з допомогою найманих погоничів – гайдаїв переганяли через Правобережжя і західноукраїнські землі до Польщі, Австрії, німецьких держав, а звідти везли найнеобхідніші промислові товари. У вивозі худоби на західні ринки брали участь не лише професіонали – купці, але й козацька старшина і міщанство. Найвідомішою торговельною артерією, якою провадили волів до Центральної та Західної Європи, була “Шльонська

дорога” на Вроцлав. Окрім волів, на захід вивозили також юхт, сало, щетину, “пеньку” (конопляне прядиво), віск та ревінь. Іншими важливими контрпунктами української закордонної торгівлі “західного” напрямку були Гданськ і Крелевець Пруський (Кенігсберг). Див.: *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – Львів, 1910. – Т. ХСVIII. – Кн. VI. – С. 63–72; *Дубровський В.* До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН / За ред. М. Грушевського та О. Грушевського. – К., 1931. – Т. XXVI. – С. 369–388; *Оляничин Д.* Торговельні зносини України з Бреславлем у XVIII ст. // Наша культура. – Варшава, 1935. – Кн. 8. – С. 483–489; *Тищенко М. Ф.* Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст. // УІЖ. – 1963. – № 6. – С. 105–107; *Пришляк В.* До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII століття // Записки НТШ. – Львів, 1997. – Т. ССXXXIII: Праці Історично-філософської секції. – С. 57–62; *його ж.* Торговці Гетьманщини у першій половині XVIII ст. // Київська старовина. – 2001. – № 6 (342). – С. 69.

7. “Малоросійское Повытье”. – відділ Малоросійського приказу в Московському царстві, а від 1720 р. – московської контори Колегії іноземних справ у Російській імперії, де зберігалися і розподілялися по відповідних відділах списки справ, протоколи, інші документи, що стосувалися України.

8. “Піть Алезандер Гамалѣя товаришъ бѣнчуковый [...]” – Олександр Гамалія – син генерального осавула Михайла Гамалії, бунчуковий товариш у Лубенському полку. Бунчуковий товариш – представник привілейованої частини козацької старшини кінця XVII – XVIII ст., член почесного відділу в оточенні та під покровительством гетьмана (під гетьманським клейнодом – бунчуком). У військових походах бунчукові товариші перебували під орудою генерального бунчужного. За ранговою ієрархією та субординацією вважалися трохи нижчими під полковників і, як елітний резерв, при потребі, за наказом заступали полковників у командуванні полком. До бунчукового товариства входили діти генеральної та полкової старшини. Кількість їх не була чітко визначена і цілковито залежала від гетьмана, який набирав їх із визначніших родин за принципом родової спадковості (таким, для прикладу, був давній козацько-старшинський рід Гамаліїв). Звання бунчуковий товариш, як ознака підвищення по службі, надавалося полковій старшині, сотникам, військовим канцеляристам. Привілей бунчукового товариша як особи, що вилучалася з юрисдикції полковника і перебувала “в особливій гетьманській протекції”, полягали в тому, що він звільнявся від місцевого суду і судився в Генеральному військовому суді. Окремі бунчукові товариші супроводжували гетьмана в поїздках до Москви та Санкт-Петербурга, царських урядовців по Гетьманщині, залучались до роботи у Генеральній військовій канцелярії, відповідали за приймання провіанту для війська, стан шляхів і поштовий зв’язок, брали участь у святкових церемоніях. За майновим цензом посідали провідне місце серед козацької старшини, тому були великими землевласниками й нерідко володіли значними маєтностями, навіть більшими у порівнянні з маєтностями генеральної старшини. Кожному з них на чин належало 200 дворів, а грошове жалування, у 1729 р. наприклад, складало 60 рублів і пару соболів. Наприкінці XVIII ст. більшість із бунчукових товаришів перетворилися на поміщиків. Див.: *Модзалевский В. Л.* Гамалѣи // Малороссийский родословник: В 4 т. – К., 1908. – Т. I: А–Д. – С. 242; *Панащенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XII – XVIII ст.). – К., 1995. – С. 57–67; *його ж.* Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 24–40; *Ситий І.* До історії українського війська: списки бун-

чукових товаришів та сотників 1733 р. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5 (35). – С. 139–143; *Репан О. А.* Бунчукове товариство у 1735–1739 роках // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 37–38; *його ж.* Старшинський реєстр 1736 року // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 552; *Панащенко В.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 291–347; *Кривошея В. В.* Володіння бунчукового товариша Андрія Васильовича Борковського та його нащадків // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 106–114; *Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В.* Українська козацька старшина. – К., 2008. – Ч. 3. – Кн. 1: Значне військове товариство. Бунчукове товариство. – С. 75.

9. “[...] в сотнѣ Лѣбенской в селѣ Ёнковцах [...]” – с. Єнківці Лубенської першої сотні Лубенського полку (нині у Лубенському р-ні Полтавської обл.).

10. “[...] Государственной Коллегии иностранных дѣлъ [...]”. – Колегія іноземних справ (1720–1832) – по-іншому, Іноземна колегія була центральною установою новопосталої Російської імперії, що відала їй зовнішню політику. Утворена в 1717–1720 рр. у ході колезької реформи Петра I замість Посольського приказу, займалася організацією зовнішніх відносин з іноземними державами, а також з уральськими козаками, калмиками і управлінням Україною (в 1727–1734 рр. і в 1749–1756 рр.), поштовою справою (до 1782 р.). Підпорядковувалась імператорам, оминаючи Сенат, а в окремі періоди – Верховній таємній раді та Кабінету міністрів. У другій чверті XVIII ст., за часів гетьманування Д. Апостола, сюди із Сенату були якраз передані “малоросійські справи”. На той час президентами Колегії іноземних справ по чергово були Г. І. Головін та А. І. Остерман. На адресу Колегії іноземних справ безпосередньо писали свої листи-донесення і грамоти гетьман Д. Апостол (РГАДА.– Ф. 248.– Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 272, 611, 614, 616; Оп. 41. – Д. 3569. – Л. 156–168; копії з цих грамот гетьмана за 1731–1732 рр.: АВПРИ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1732 г. – Д. 2. – Л. 1–27об.), “репорти” і “екстракти” – російські резиденти при гетьманові – Ф. В. Наумов (РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1793. – Л. 318), С. К. Нарішкін (там само. – Л. 380, 381, 388, 390, 462об.), О. І. Шаховський (там само. – Л. 320, 321, 324–324об., 341–341об., 347, 359).

11. “[...] Украинскую линью от Донца до старого Гѣдара [...]”. – Українська укріплена лінія – система укріплень, своєрідний ланцюг із оборонних споруд (суцільний земляний вал та широкий і глибокий рів з боку степу), побудованих за розпорядженням російського уряду в 1731–1735 рр. для захисту південних кордонів Російської імперії. Тягнулася ламаною лінією завдовжки 285 км від впадіння Орелі у Дніпро до Сіверського Дінця, пролягаючи по кордонах Полтавського і Харківського полків, і включала 17 фортець і 49 редутив, щорічно забираючи на будівництво до 30 тис. козаків і посполитих з Гетьманщини та Слобожанщини. Ідея побудови Української лінії в 1730-х рр., одночасно із будівництвом ще двох прикордонних ліній у Російській імперії – Ново-Закамської і Царицинської, очевидно, належала київському генерал-губернатору і головному командирові Українського корпусу графу Йогану фон Вейсбаху, який у 1730 р. подав на розгляд імператриці Анни Іоанівни свій проект укріплення південних кордонів імперії. Цей план, ймовірно, був спроектований під безпосереднім впливом лінії фландрських укріплень, побудованих знаменитим французьким військовим інженером-фортифікатором Себастьяном де Вобаном. “Старий Гѣдар” – нині р. Айдар, існує також с. Старий Айдар Станично-

Луганського р-ну Луганської обл. Див.: РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Д. 482, 483; РГВИА. – Ф. 424; Коллекция ВУА. – Оп. 1. – Д. 1, 167; ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4364. – Арк. 2–5; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – К., 1853. – Т. I. – С. 96–99, 106–107, 111–134; Записки Манштейна о России 1727–1744 / Пер. с фр. – СПб., 1875. – С. 67–68; *Жолтовський П.* Українська лінія // Червоний шлях. – Харків, 1930. – № 2 (83). – С. 200–204; *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 157–169; *Петрухинцев Н. Н.* Царствование Анны Иоанновны: формирование внутривосточного курса и судьбы армии и флота 1730–1735 г. – СПб., 2001. – С. 128–129; *Ленченко В.* Українська лінія // Військово-історичний альманах. – К., 2006. – Річн. VII. – Ч. 2 (13). – С. 97–103; *Пірко В.* Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII – XVIII ст.). – Донецьк, 2007. – С. 46–60; *Корнієнко О.* Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк. – К., 2008. – С. 344–352.

12. “[...] определено порции [...]”. – Порції та рації – натуральний податок (харчі для людей, паша для коней), який мусили давати українські мешканці російським військам (десять драгунських і піхотних полків), що були за наказом Петра I розквартировані на території Гетьманщини після відомих подій 1708–1709 рр. Заслугою гетьмана Д. Апостола було обмеження до шести кількості “консистентів” – розквартированих на постоях в Гетьманщині російських полків, які завдавали їй значних і постійних збитків, невідступно вимагаючи провізії та фуражу. Див.: *Нечипоренко П.* Про “порції” та “рації” на Гетьманщині 1725–1750 рр. (Матеріали про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Чернігівському та Ніженському) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Т. XX. – С. 175–198.

Володимир Пришляк (Луцьк). **З листування Данила Апостола.**

У статті подаються листи миргородського полковника і пізнішого гетьмана Данила Апостола з російським імператором Петром II, імператрицею Анною Іоанівною та іншими російськими державними діячами. Документи було виявлено в українських, російських та польських рукописних збірках. Публікація дає змогу суттєво розширити та доповнити історичні відомості про визначні постаті козацького Гетьманату та Російської імперії, їхнє оточення, простежити головні риси їхнього світогляду і ментальності. Документи розкривають також специфіку розвитку козацької автономії у складі Російської імперії у 20-х – 30-х роках XVIII ст.

Ключові слова: Данило Апостол, Військо Запорозьке, Російська імперія, полковник, гетьман, листи, козаки.

Владимир Пришляк (Луцк). **Из переписки Даниила Апостола.**

В статье представлены письма миргородского полковника и будущего гетмана Даниила Апостола к российскому императору Петру II, императрице Анне Иоанновне и другим российским государственным деятелям. Документы выявлены в украинских, российских и польских рукописных собраниях. Публикация дает возможность существенно расширить и дополнить исторические сведения о выдающихся фигурах казачьего Гетманата и Российской империи, их окружении, проследить главные черты их мировоззрения и ментальности. Документы раскрывают также специфику развития казачьей автономии в составе Российской империи в 20-х – 30-х годах XVIII в.

Ключевые слова: Даниил Апостол, Войско Запорожское, Российская империя, полковник, гетман, письма, казаки.

Volodymyr Pryshliak (Lutsk). **On Danylo Apostol's Correspondence.**

Published documents present the correspondence of the Colonel from Myrhorod (who later became Hetman) Danylo Apostol with the Russian Emperor Peter II, Empress Anna Ioannovna, and other Russian state figures. These documents were discovered in manuscript collections from Ukraine, Russia, and Poland. The publication gives an opportunity to enhance and complete historical information about prominent figures of the Cossack Hetmanate and the Russian Empire, their environment, and the main features of their ideology and mentality. The documents show also the specifics of Cossack autonomy within the Russian Empire in the 1720s and the 1730s.

Key words: Danylo Apostol, Zaporozian Host, Russian Empire, colonel, hetman, letters, the Cossacks.

Сергій БЛОКІНЬ (Київ)

ПРОМОВА ГРИГОРІЯ ПОЛІТИКИ В ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРАХ УКРАЇНСЬКОГО ШЛЯХЕТСТВА У ГЛУХОВІ ПРО ПРАВА, ПЕРЕВАГИ Й ПОТРЕБИ УКРАЇНИ (1763 РІК)

Нижченаведений текст можна вважати добре відомим, оскільки його було опубліковано уже в першому річнику “Киевской старины” у жовтні 1882 р.¹. Але тодішній редактор журналу Феофан Лебединцев мав на руках не оригінал промови, а лише її копію, тож запропонував на її автора двох кандидатів: “[...] относительно личности автора [речи] мы можем допустить предположение, что это был один из двух выдававшихся ораторов того времени: или М. В. Скоропадский², бывший генеральный подскарбий, ставший жертвою интриги Теплова, или не занимавший никакого уряда, рьяный патриот, Политика³ (sic)”⁴. Тим-то, якщо хтось і звертався відтоді до цієї пам’ятки, то належного місця в соціально-політичній історії XVIII ст. ані вона сама, ані ідеї, що в ній містяться, ще не зайняли. Все-таки Феофан Лебединцев висловився однозначно: “Во всяком случае, речь имеет несом-

¹ Речь “О поправлении состояния” Малороссии // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Октябрь. – С. 119–125.

² *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4: П–С. – С. 663–665. Скоропадський Михайло Васильович (бл. 1697 – 2.I.1758, Глухів), генеральний підскарбій (1741–1753). Др. 1) княжна Уляна Юріївна Четвертинська, онука гетьмана Самойловича, 2) (з 1725) Прасковія Данилівна Апостол († 1731), 3) (з 1747) Марфа Степанівна Ширай († 1764).

³ Там само. – С. 118–121. Політика Григорій Андрійович (1725, Ромни – 27.XI / 8.XII.1784, СПб.), громадсько-політичний діяч, письменник. Др. Олена Іванівна Гамалія. В українській совецькій, тим паче російській історіографії прищепилось помилкове написання його прізвища – Полетика. Не виключено, що воно пішло від його сина, діяча пізнішої епохи, людини виразно конформістської ідеології, а також від петербурзьких перекладних праць самого Григорія Андрійовича. Осип Бодянский та Григорій Милорадович (Чтения ОИДР. – 1858. – Т. 3. – С. 71), еміграційні дослідники Василь Чапленко (Про одно прізвище // Нові дні. – Торонто, 1960. – Ч. 130. – С. 20) та Сава Зеркаль (Політика чи Полетика // Новий літопис. – Вінніпег, 1962. – № 3 (4). – Липень-вересень. – С. 60–64), а в наші дні київський вчений Ярослав Дзира, нарешті солідний довідник “Історія України: Енциклопедичний довідник” (3-є вид. – К., 2008. – С. 888) послідовно вживають української форми “Політика” з наголосом на передостанньому складі. Тим-то з усією увагою маємо поставитись і до вибору Феофана Лебединцева.

⁴ Речь “О поправлении состояния” Малороссии. – С. 120.

ненное историческое значение, и, как памятнику такого рода, мы и даем ей место на страницах нашего издания”⁵.

Мало сказати, що йдеться про пам’ятку безсумнівно загальнонаціональної ваги. Після Орликової конституції, староукраїнський текст якої виявлено в державному архіві буквально кілька місяців тому, це один з найважливіших національних маніфестів.

Наш випадок особливий тим, що протягом двох з половиною сторіч рукопис зберігається у приватних руках, де й перебув усі соціальні катаклізми. Тривання в часі приватної частини української культурної спадщини досі майже не досліджувалось, хоч було предметом щонай докладнішого спеціального вивчення⁶. Чи не перший заторкнув цю проблему Ігор Гирич⁷.

Міркуючи про авторство промови, гетьманці, природна річ, віддавали перевагу першому кандидатові. Напередодні війни В. Кужім видавав “Орган української державницької думки” під назвою “Нація в поході”. Тут було надруковано ось цей уривок:

“Скоропадський Михайло. З «Ръчи о поправленіи состоянія Малороссіи» (1750).

Кому-ж – треба нещастя України приписати? Чи не нашим внутрішнім не порядкам і міжусобицям, не властолюбію приватних людей? Чи не залишенню загального добра, а шуканню свого власного? Чи ж не злому вживанню законів? Не згадуючи і про другі безчисленні не порядки – візьміть тільки під увагу і здоровим розумом розгляньте історію предків наших та прирівняйте їхнє становище з теперішнім. Де ж нині ті славні мужі, що своїм розумом і пером захищали вольності Батьківщини нашої і благоумно нею правили? Де нині ті ставні воїни, перед якими тремтіли многі європейські та азійські народи, перед якими дрижала Таврика та Константинополь, і які вкінці розірвали Польщу, велику тоді й сильну в світі державу? Сміло скажу, що їх не много у нас осталося і що гірше – перевелися вони в останніх роках, майже на очах батьків наших і наших. Але мені і слів не вистане, якщо захочу широко вяснювати упадок Батьківщини нашої та вчисляти всі наші нещастя. І так, краще мені звернути моє слово до вас, шановні збори, і просити вас, ради любови Батьківщини, ради власної вашої і потомків ваших чести і хісна, зберіть усі сили ума вашого, підкріпіть їх патріотичним запалом і, відкинувши всі пристрасті та партикулярні користи, подумайте про відновлення давніх вашої Батьківщини порядків і благосостоянія. А якщо ви і мені дозволите мати між вами вільний голос, якщо

⁵ Там само.

⁶ *Иконников В. С.* Фамильные и частные архивы и библиотеки в России // *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К., 1892. – Т. I. – Кн. 2. – С. 1072–1349.

⁷ *Гирич І.* Грушевськiana С. Білокопя, або Приватні збірки як культурна проблема // *Культурологічна думка: Щорічник наук. праць.* – К., 2009. – № 1. – С. 164–168.

прикажете виявити вам мій погляд, то я предложу все покоротті і так, як велить мені моя честь, совість і користь Батьківщини, я ку люблю більше мого життя”⁸.

Року 1972 “промову Михайла Скоропадського” було ще раз надруковано в гетьманській газеті “Батьківщина”⁹. Крім виразного підзаголовка “Зразок патріотизму” було подано ще таку характеристичну довідку: “Михайло Скоропадський (1697–1758), небіж гетьмана Івана Скоропадського та прапра-дід гетьмана Павла Скоропадського. За гетьманування Кирила Розумовського був генеральним підскарбієм (міністром фінансів), перевів реформу скарбовости України та упорядкував скарбову систему. У своїй промові на зборах він розглядав нещастя України та їхні причини”. Зазначено, що текст подано за альманахом “За велич нації” (Львів, 1938. – С. 57–58). Підпис: (пс).

1992 р. талановита дніпропетровська дослідниця Тетяна Федорівна Литвинова висловила обґрунтоване припущення, що автором цього тексту був не Скоропадський, а “прогресивний консерватор”, як вона висловилась, Григорій Політика¹⁰. Загалом його постать у науковому світі відома¹¹, але організатори науки його явно недооцінюють. Йому досі не присвячено жодної монографії, жодного дисертаційного дослідження. Немає й збірника його власних праць.

Але ще наприкінці 1970-х рр. рукопис Політики став відомий вченим. У біографічній довідці про учня М. Грушевського Василя Денисенка до-

⁸ *Скоропадський М.* З “Ръчи о поправлені состоянія Малороссіи” (1750) // Нація в поході: Орган української державницької думки. – Берлін, 1939. – Ч. 6. – 15 травня. – С. 1.

⁹ Промова Михайла Скоропадського: Зразок патріотизму // Батьківщина. – 1972. – Ч. 13–14 (1281–1282). – 15 липня. – С. 1.

¹⁰ *Литвинова Т. Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія і Василя Полетик // Історія суспільної думки Росії та України XVIII – поч. XX ст.: Міжвузівський зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1992; *її ж.* “Прогресивний консерватизм” – випадкове словосполучення чи факт української суспільної думки другої половини XVIII ст. // Дніпропетровський іст.-археограф. зб. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. I: На пошану проф. Миколи Павловича Ковальського. – С. 372–385; *її ж.* Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века // Там само. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 28–64.

¹¹ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 28, 30, 44, 47–58, 65, 66; *Горбань М.* Кілька уваг до питання про автора “Истории Руссовъ” // Червоний шлях. – 1923. – № 6/7. – С. 146–150; *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика (“Історія русовъ” у літературі й науці) [= Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук. праці відділу українознавства. – Т. III] – Львів: К., МСМXXXIX. – 159, [1] с.; *История исторической науки в СССР: Дооктябрьский период: Библиография.* – М., 1965. – С. 431–432; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 121, 160–165, 261; *Папакін Г.* Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVII – XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – С. 29–38, 47, 67, 73–75, 107, 114, 127–128, 200, 208, 282; *Дзира І.* Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст. – К., 2006. – С. 48, 161, 401, 527, 528, 541.

слідник Микола Кучеренко сказав про його сина: “Завдяки Ігореві Васильовичу було врятовано і передано науковцям багато цінних матеріалів з документальної спадщини Михайла Грушевського”¹². Про що йдеться?

Папери Політики, серед них і рукопис згадуваної вище промови, я одержав з рук О. О. Петровського. З приємністю перечитую свої спомини (2005): “Я підтримував стосунки із своїм шкільним учителем Олександром Олександровичем Петровським, про якого розповів у своїй книжці про Павла Потоцького. Одного разу зайшов до нього, – він передав мені стос паперів, що походив з дому М. Грушевського. Серед документів XVII–XVIII ст. були автографи Григорія Політики, зокрема промова на спільному зібранні шляхетства у Глухові, яку Олександр Лазаревський опублікував у «Киевской старине» за копією. Коли я запросив завідуючого відділом Миколу Петровича Візиря оглянути ці речі, він сказав мені, що й не думав, аби на руках таке ще зберігалось”¹³.

Настав час опублікувати цей рукопис і розповісти його історію докладніше. Користуюсь нагодою, щоб розповісти докладніше і про свого вчителя. Це цікаво ще й тому, що дає інформацію до історії приватних збірок ХХ ст. На жаль, тривання в часі приватної частини української культурної спадщини, як уже сказано, досліджувалось поки що не досить, хоч було предметом щонайдокладнішого спеціального вивчення¹⁴.

Отже, в цій історії чималу роль відіграв мій шкільний вчитель Олександр Олександрович Петровський¹⁵ (29.XI.1901, Тифліс – 26.XII.1984), про якого я раз у раз згадував на сторінках монографії, присвяченої видатному українському музейникові Павлові Платоновичу Потоцькому. 1926 р. колишній генерал підписав угоду, якою передав свою збірку в дарунок українському уряду в особі Наркомату освіти УСРР. У червні 1927 р. сім вагонів музейного майна загальною вагою 38 тонн було перевезено до Києва.

1917 р., за Тимчасового уряду, О. О. Петровський служив у полку “безсмертних” Олександрійських гусарів, що сформувався 1783 р. з Далматського й Македонського регулярних полків. Його досі не опублікований начерк

¹² Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. “Я був їх старший син...” (Рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 332, 638.

¹³ Білокін С. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005. – С. 210. У цьому виданні прізвище Політики відтворено за інерцією через “е”.

¹⁴ Иконников В. С. Фамильные и частные архивы и библиотеки в России. – С. 1072–1349.

¹⁵ Климова К. І. Нові матеріали до вивчення воєнної історії Росії XVIII – поч. ХХ ст. з архіву київського воєнного історика О. О. Петровського // Деякі основні напрями вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі: Тематичний зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 54–62; Завальна О. М. Фонд військового історика Петровського в архіві музею // Національний музей історії України: Його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 53–59; Білокін С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 9–13, 15–16, 25, 39, 73, 170, 184, 189, 192, 209–211, 220, 268.

історії гусарського полку зберігається в одного з його учнів – археолога В. І. Назарчука. Військовий історик за покликанням, у 1925–1929 рр., себто аж до його “посадки” у справі акад. Платонова, Петровський листувався з військовим істориком Г. С. Габаєвим.

Габаєв познайомив молодого історика з генералом. З 1 травня 1931 р. до осені 1933-го Олександр Олександрович займав у Музеї України посаду лектора. В атмосфері адміністративних нагінок, а тоді й чекістських репресій підтримував з Потоцьким дружні й довірливі стосунки. Допомігав йому зокрема у справах комплектування музею. Із штабу 15-го стрілецького корпусу заходами Петровського і його колеги С. В. Дурова з книжкових завалів, на які перетворилась дореволюційна книгозбірня, до музею надійшло понад 1500 книжок і брошур, розбитих журналів тощо.

Загалом Петровському в заповіднику не велося. У звіті бригади з обстеження роботи Всеукраїнського музейного містечка (16 липня 1931 р.) зазначено: “До цього часу збірка [Потоцького] не використовується в належний спосіб, [вона] відкрита раз на п’ятиденку та не забезпечена належним екскурсоводом, через що іноді екскурсії переводить сам Потоцький, що ні в якому разі не припустимо”¹⁶. І у висновку про музей: “Деякий лекторський склад не відповідає своєму призначенню (приклад – Потоцький)”¹⁷. У будь-якому випадку кар’єра Петровського у заповіднику не могла бути тривалою. В акті Комісії для обстеження Всеукраїнського музейного містечка від 27 червня 1933 р. зазначено: “Петровський О. О. – службовець, позапарт[ійний], осв[іта] середня, лектор 2 раз[ряду]. Звільнити з роботи як чужого”¹⁸.

Потоцький домагався протилежного. Можливо, саме в ці місяці він зі свого боку склав “Памятную записку о нуждах Музея Украины (Собрания Потоцкого)”, де можна прочитати: “О лекторе Петровском – не только снять с него напраслину, но и сохранить его как оч[ень] полезного работника”¹⁹.

За кілька років Павла Платоновича Потоцького було ув’язнено. Він помер від побоїв у Лук’янівській тюрмі, а його дружину та її сестру (онучок поета-партизана Дениса Давидова) большевики розстріляли. Онук генерала опинивсь у Воркутлагу.

За німецької окупації на власні кошти Петровський викупив у букіністичній книгарні два товстезні й дуже важкі альбоми зі збірки Потоцького – оригінальні світлини царських парадів, “смотрів” часів Олександра III та Миколи II. Одержавши листа з адресою від сина Потоцького Сергія Павловича, що перебував (зокрема за німців) на еміграції в Болгарії, повідомив його про долю генерала й членів його родини, що лишились в СРСР.

Безпорадний у кар’єрному відношенні, Олександр Олександрович залишив низку наукових праць – “Справочный алфавитный словарь по родосло-

¹⁶ Державний архів міста Києва. – Ф. р-323. – Оп. 1. – № 678. – Арк. 3.

¹⁷ Там само. – Арк. 7.

¹⁸ Там само. – № 712. – Арк. 49.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2213. – Оп. 1. – № 29. – Арк. 21.

вию русских войск (упраздненные части)”, де докладно простежено переформування гарнізонних військ та резервних частин. Цикл розвідок присвячено історії гусарів. Серед них “Краткая история русских гусар” з додатком “Алфавит замечательных гусар XVIII–XX ст.” (понад 300 біографій), а також “Боевое прошлое Александрийских гусар 1776–1917 гг.” та “Памятка Александрийского гусарского полка”. Він створив також чимале за обсягом популярне зведення “Военный быт в русской литературе XVIII–XX столетий: Исторический очерк”. Допоміжне значення має його праця з киевознавства – довідник “Войска, стоявшие в Киеве с XVIII в. до 1917 г.”²⁰, що досі теж лишається не виданий.

У повоєнні роки, як ґрунтовний знавець історії Росії, Петровський користувався загальною пошаною. Його запрошували до різних київських музеїв атрибутувати батальні картини²¹. У музеї російського мистецтва він виявив батальні картини Г. Шукаєва, Л. Лагоріо, В. Мазуровського, І. Владімірова, Ф. Рубо, що походили зі збірки Потоцького.

Він узяв активну участь у створенні музею-фортеці “Косий капонір” (вересень 1971). На кіностудії ім. Довженка консультував кілька історичних фільмів. Зрідка друкувався в місцевій пресі²². Серед його знайомих був і відомий музейник Іван Гончар.

Олександр Олександрович зробив чимало фактографічних виправлень до праці В. Л. Модзалевського “Малороссийский родословник” (К., 1908–1914), але перелік його зауважень ще не опубліковано. Лишилась неопублікованою й призначена для газети його замітка про Потоцького.

Петровський створив історичний кабінет у київській середній школі № 45, де протягом багатьох років провадив широку просвітницьку діяльність. Численні учні протягом десятиріч зносили йому рідкісні книжки й старовинні речі. Чимала бібліотека та збірка пам’яток воєнної історії після його смерті розпорошилися. Рештки паперів зберігаються нині в Національному музеї історії України.

Серед численних учнів Олександра Олександровича Петровського був Ігор Васильович Денисенко²³ (1930 – 12.ІІІ.2007), про якого писав М. Кучеренко. Це був син етнографа, колишнього аспіранта науково-дослідної кафедри первісної культури (1927–1930), науковця (1930–1933) кафедри історії України ВУАН та Інституту матеріальної культури. Коли його звільнили з роботи, рятуючись від репресій, Василь Семенович Денисенко (1896–1964) сам виїхав на Крайню Північ, працював на Казимській культбазі, у Сале-

²⁰ Климova К. І. Нові матеріали до вивчення воєнної історії Росії... – С. 54–62.

²¹ Пор.: Дмитренко А. З когорти славних: [Про портрет Д. Резвого] // Вечірній Київ. – 1959. – № 68 (2401). – 21 березня. – С. 4.

²² Напр.: Петровський О. Тормасов, Кутузов і Милорадович у Києві // Там само. – 1962. – № 187 (5516). – 9 серпня. – С. 4.

²³ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. “Я був їх старший син...” – С. 332, 638.

харді. Повернувшись 1944 р. після “звільнення” Києва, за підтримки Максима Рильського у 1944–1948 рр. батько Ігоря Денисенка працював старшим науковцем, потім ученим секретарем Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, в Інституті художньої промисловості Академії архітектури УРСР.

Ігор Васильович за німців, ще підлітком, був близький до єпископів УАПЦ, прислуговував під час церковних служб. 1948 р. його забрали у справі ОУН. Свою “десятку” Ігор відбув у таборах Мордовії та Колими.

У повоєнні роки Денисенко-старший узяв цивільний шлюб з племінницею Михайла Грушевського Ольгою Вікторівною Шамрасвою (11.І.1898, Владикавказ – осінь 1955, Київ), оселився у неї на Паньківській вулиці, 9, де тепер влаштовано Музей Михайла Грушевського. Повернувшись 1958 р. після звільнення з табору до Києва, Ігор Денисенко оселився в батька, що залишився на той час самотнім. Після його смерті на руках у Ігоря лишились батькові папери, а також папери Ольги Вікторівни, тещі Ганни Сергіївни Шамрай (померла 7 серпня 1943 р.) й навіть окремі автографи самого Михайла Сергійовича. Умови його життя змінювались, 1966 р. Ігор мав виписатись із Паньківської, тож заніс папери своєму вчителю. Докладно порозмовлявши, вони вирішили передати їх мені. Більше того, за рік-другий до смерті Ігор Васильович заніс мені разом із сином Вадимом ще один стос батькових паперів, частину яких я невдовзі передав до Інституту рукопису НБУВ.

В останні роки життя Ігор Денисенко виявив себе як цікавий мемуарист. Залишив сповнені реаліями спогади про УАПЦ часів німецької окупації, а також про пізніші роки²⁴. Чи не востаннє ми бачились 9 листопада 2006 р., коли В. Ющенко чи не з третього заходу відкрив нарешті Музей М. Грушевського на Паньківській. І. В. Денисенко похований на Північному кладовищі.

Серед давніх паперів XVIII–XIX ст. я виявив низку таких, що походили з архіву Григорія Андрійовича та його сина Василя Григоровича Політик:

37. Політика В. Розпис рукописним та іншим творам Г. Політики. Автограф. 1 арк.

38. Політика Г. Хто вважається “малоросійським шляхетством”. Автограф. 2 арк.

39. Політика Г. Промова в загальних зборах українського шляхецтва у Глухові про права, переваги й потреби України (1763). Автограф. 4 арк. Промову опубліковано анонімно в “Киевской старине” (1882. Октябрь).

40. Політика Г. Про систему управління в Україні. Поч.: “Малая Россія во время владѣнія Польскаго раздѣлена была на два воеводства...”. Кінець:

²⁴ Денисенко І. У будинку Михайла Грушевського // Зона. – 2004. – № 18. – С. 33–41; його ж. Уривки з минулого. – Ч. I: До 1948-го / Прим. М. Кучеренка та І. Преловської // Молода нація. – К., 2005. – № 2 (35). – С. 5–60.

“... в Архивъ старыхъ малороссійскихъ дель, имъющемся при Сенатъ”.
Чорновий рукопис. 4 арк.

41. Політика Г. Звернення до п. маршала, який повернув і Політиці, й іншим депутатам “мнѣнія” назад, “яко не до комиссії, но до правительства касающееся”. Автограф. 2 арк.

42. Політика Г. Міркування, що “завоеванною Малая Россія никогда не бывала и быть не могла”. Автограф. 1 арк.

43. “Возраженіе в Коммисію о сочиненіи Проекта новаго уложенья на поданное отъ ... депутата Хоперской крѣпости Андрея Олейникова мнѣніе”.
Листопад 1767 р. Копія XIX ст. 2 арк.

44. Алейников Андрей. “Въ Коммисію сочиненія Проекта новаго уложенья на читаннья возраженія и представленія, поданныя от господъ депутатовъ – отъ повѣтовъ Неженскаго, Батуринаскаго Гаврила Божича, Сумскаго полку Андрея Кондратьева, Уфимскаго казачьего войска Прокофья Бурцова, Донскаго войска Никифора Сулима отъ четырехъ линей сибирскихъ казаковъ Федора Анцефирова Примѣчаніе”. 20 пунктів. Рукопис. Листопад 1767 р. 6 арк.

45. Те саме. Копія XIX ст. 2 арк. Уривок – пункти 11–20.

46. “Опись бумагамъ, относящимся до Коммисіи проекта новаго уложенья”. Рукопис XIX ст. 2 арк. 29 документів. На арк. 1 угорі олівцем: “А. М. Л[азаревский]”.

Копії документів, які замовляв для своєї роботи М. Грушевський, через надійних людей, я передав до його фонду у ЦДІА України. Колекцію із 48 давніх актів мені реставрували.

Серед цієї збірки документів, як на мене, ключову роль відіграє перший каталог спадщини Г. Політики, який уклав його син – Василь Григорович. Зіставляю позначені нижче позиції з публікаціями Миколи Василенка, зробленими здебільшого за збіркою М. Судієнка²⁵.

Політика Василь. Розпис рукописним та іншим творам Г. Політики

“// Арк. 1 // Роспись рукописнымъ и другимъ сочиненіямъ покойнаго отца моего, Григорія Андреевича Полетики.

1) Рѣчь, произнесенная имъ въ общемъ собраніи Малороссійскаго Шляхетства въ Глуховѣ о правахъ, преимуществахъ и нуждахъ Малой Россіи.

Публікація: Речь “О поправлении состояния” Малороссии // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Октябрь. – С. 119–125. Текст подано за одержаною від О. Лазаревського копією, що походила від П. Г. Кандиби († 1868). Саму копію зроблено орієнтовно у 1830-х – 1840-х рр. На автора цієї промови редакція (Феофан Лебединцев) запропонувала двох кандидатів – колишнього генерального підскарбія М. В. Скоропадського та Політику.

²⁵ Василенко Н. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. I. – С. 50–161.

2) Записка, какъ Малая Россія во время владѣнія Польскаго раздѣлена была, и о образѣ ея управленія.

Публікація: *Василенко М.* Збірка матеріалів... – № 64. – С. 143–146. Здійснено її за копією, яку зробив для М. Судієнка його звичайний переписувач і яка зберігалась (1926) у збірці Судієнка в Бібліотеці колишнього Університету св. Володимира.

3) Прошеніе, поданное отъ всего Малороссійскаго Шляхетства и народа ИМПЕРАТРИЦЪ ЕКАТЕРИНЪ П. о важнѣйшихъ прозьбахъ и нуждахъ ихъ.

4) Прошеніе, поданное ЕЙ же отъ Малороссійскихъ депутатовъ отъ шляхетства, отъ мѣщанъ и отъ козаковъ, избранныхъ въ Коммиссію о сочиненіи проекта новаго уложенія, для представленія прозьбъ, нуждъ, недостатковъ и отягощеній ихъ.

5) Записка, какіе люди почитаются Малороссійскимъ Шляхетствомъ.

6) Историческое извѣстіе, на какомъ основаніи Малая Россія была подъ республикою Польскою, и на какихъ договорахъ поддалась Россійскимъ Государямъ, и патріотическое разсужденіе какимъ образомъ можно бы оную нынѣ учредить, чтобъ она полезна могла быть Россійскому Государству безъ нарушенія правъ ея и вольностей.

Публікація: *Василенко М.* Збірка матеріалів... – № 65. – С. 147–161. Здійснено її за оригіналом, що зберігався (1926) у збірці М. Судієнка в Бібліотеці колишнього Університету св. Володимира. Збирачеві належала “чернетка, писана рукою Полетики [...] й текст, переписаний з його власноручними поправками”. Див.: *Маслов С. И.* Обзор рукописей библиотеки Имп. Университета Св. Владимира. – К., 1910. – № 160 (папка № 115). – С. 29.

7) Права, привилегіи, преимущества[,] вольности и свободы Малороссійскаго Шляхетства, данныя оному отъ Королей Польскихъ и Великихъ Князей Литовскихъ, и утвержденныя отъ всепресвѣтлѣйшихъ Государей, Царей, Императоровъ и Императрицъ Всероссійскихъ, поданныя имъ[,] Григоріємъ Полетикою въ Коммиссію о сочиненіи проекта новаго уложенія Іюня 20 дня 1768 года.

Див.: *Маслов С. И.* Обзор рукописей библиотеки Имп. Университета Св. Владимира. – К., 1910. – № 173 (207). – С. 31.

8) Мнѣніе его жъ въ Коммиссію о сочиненіи проекта новаго уложенія на читанный проектъ правамъ благородныхъ, поданное Августа 21 дня 1768 года.

9) Записки, какимъ образомъ приступитъ коммиссіи къ разсмотренію образа сборовъ и образа расходовъ Государственныхъ, и что ей нужно для того знать.

10) Записка, что Малая Россія не завоевана; а присоединилась добровольно къ Россіи.

Публікація: *Василенко М.* Збірка матеріалів... – № 63. – С. 142. Здійснено її за копією, яку зробив для М. Судієнка його звичайний переписувач і яка зберігалась (1926) у збірці Судієнка в Бібліотеці колишнього Університету св. Володимира.

11) Возражение его на наставление Малороссийской Коллегии Г. депутату ея Димитрію Натальину.

Публікація: Возражение депутата Григория Политики на Наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату, Димитрию Наталину / Сообщ[ил] Гр. А. Милорадович // Чтения ОИДР. – 1858. – Т. 3. – С. 71–102. Додаток до публікації Осипа Бодяньського: Наставление выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении проекта Нового уложения, г. коллежскому советнику и члену той Коллегии Наталину // Там само. – С. 51–70.

12) Mémoire historique sur les etablissem[en]t[s], que l'Empereur Pier[r]e le Grand a fait dans l'église et dans le degre²⁶.

13) Переписка его со многими знатными особами.

[14] Книги[,] переведенныя имъ съ Греческаго языка и напечатанныя: Епиктита Стоическаго Философа Енхиридионъ и Ксенофонта о достопамятныхъ дѣлахъ и // Арк. Изв. // разговорахъ Сократовыхъ”.

Потребує додаткового коментаря 13-й пункт. У тому самому значенні, що й Василь Політика, поняття “листування” живив і О. Лазаревський, публікуючи збірку справді двобічного листування Григорія Андрійовича, яку придбав свого часу Василь Тарновський-молодший²⁷. У цьому томі оприлюднено як листи № 1–43 (1750–1784) листи самого Політики та як № 44–122 (1754–1784) – листи до нього. Але до рук Тарновського перейшов епістолярій, який навряд чи можна було б назвати листами “многих знатныхъ особъ”. Ось листи до Політики:

Борозна Иван Иванович, № 109.

Гамалія (Гамалея) Михайло Иванович (листи рідних, с. 226).

Гамалія (Гамалея) Яків Олександрович, № 108.

Георгій (Георгий) Кониський, № 96, 120.

Дунін-Борковський (Дунин-Борковский) Максим Васильович, № 104.

Карнович Степан Євтимович, № 92.

Кондоїді (Кондоиди) Николай Павлович, № 100, 103 (додаток, с. 215).

Кониський див. Георгій.

Краміна (Крамина, Битяговська, з дому Апостол) Наталя Павлівна, № 112.

Кутузов Иван Логінович, директор морського кадетського корпусу, потім адмірал, № 70, 73–75.

Лазаревич Василь, № 85.

Милорадович Андрій Степанович, № 88, 90, 93, 119.

Мотоніс (Мотонис) Микола, № 61, 102.

Орлов Владімір Грігор'євич, № 54.

²⁶ Пор.: Минцлов Рудольф (Роберт) Иванович (11.XI.1811, Кенігсберг – 31.X.1883, СПб.). Петр Великий в иностранной литературе: Подробный каталог иностранных сочинений о России (Rossica), находящихся в Имп. Публичной библиотеке в СПб. – СПб., 1872. – X, 691 с.; Supplément. – [1872]. – P. 693–721; Шмурло Е. Ф. Петр Великий в оценке современников и потомства. – СПб., 1912. – Вып. I: XVIII в. – 277 с.

²⁷ Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 гг.) с портретом. Изд. “Киевской Старины” / Ред. и примечания А. Лазаревского. – К., 1895. – [2] с., портрет и образец почерка, 229, [1] с.

- Петров (Петров) Афанасій, № 91.
 Політика (Полетика) Андрій Андрійович (брат), № 67, 69, 71, 76–77, 83, 97, 99, 116–117, 121.
 Політика (Полетика) Андрій Павлович (батько), № 50 (листи рідних, с. 224).
 Політика (Полетика) Григорій Іванович (кузен, із Відня), № 60, 63–66, 80, 82, 84, 86, 89, 94, 98, 101, 110, 118.
 Політика (Полетика) Іван Андрійович (брат), № 79, 81, 84а.
 Політика (Полетика) Кузьма Андрійович (брат), № 55–56.
 Політика (Полетика) Степан Андрійович (брат), № 44–48, 51–53, 57–59, 68 (листи рідних, с. 223, 226).
 Рум'янцев (Румянцев) Пьотр Александрович, № 62.
 Скоропадський (Скоропадский) Василь Іванович, № 113–114.
 Смирной (Смирной) Іван, № 106.
 Татищев (Татищев) Лука (з Лондона), № 49.
 Туманський (Туманский) Йосип Іванович, № 87.
 Ханенко Іван Миколайович, № 111.
 Чернишов (Чернышев) Іван Грігор'євич, президент адміралтейств-колегії, № 72, 78.
 Шарапов Василій Александрович, № 95, 107.
 Шешковський (Шешковский) Степан Іванович, № 105.
 Шкляревич Петро Опанасович, № 115, 122.

Як помітив ще О. Лазаревський, як корпус листування представлено слабко. Наприклад, немає жодного листа Олени Іванівни Політики, дружини нашого героя, хоч він писав їй багато й часто. Коротше кажучи, “Переписки его со многими знатными особами” майже не збереглося.

14-й пункт вимагає доповнень. При цій нагоді за зведеним каталогом російськомовної книги, виданої на території Російської імперії XVIII ст., наводжу перелік виданих тоді праць Григорія Політики:

1. Аристотель (Aristoteles, 384–322). Аристотеля О гражданском учреждении книга II переведенная с греческого языка Г. П[олетикою]. – СПб.: При Имп. Акад. наук, 1757. – 78 с.

Переклад другої частини “Політики” Аристотеля. Окремий відбиток з вид.: Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие. – 1757. – Т. 5. – Июнь. Наклад 100 прим. (Сводный каталог русской книги XVIII века, 1725–1800. – М., 1962. – Т. I. – С. 54. № 250. ГПБ).

2. Эпиктет (Epictetus, бл. 50 – бл. 138). Епиктита стоического философа Енхиридион и Апоффегмы и Кевита Фивейскаго Картина или Изображение жития человеческого. Переведены с греческаго языка коллежским ассесором Григорьем Полетикою. – СПб.: При Имп. Акад. наук, 1759. – [30], 230, [1] с.

На с. 1–54: “Житие Епиктитово”.

На с. 178–230: “Кевита Фивейскаго Картина”.

(Сводный каталог русской книги... – 1966. – Т. III. – С. 439. № 86550. ГБЛ, БАН, ГПБ, ГПИБ).

Тут зазначено, що інший переклад цього твору надруковано під заголовком “Картина Цебесова”.

3. Те саме. – Изд. 2. – СПб.: при Имп. Акад. наук, 1767. – [28], 230 с.

(Сводный каталог русской книги... – Т. III. – С. 439. № 86550. ГБЛ, БАН, ГПБ, МГУ, ГПИБ).

4. Ксенофонт (Xenophon, бл. 430 – 355/4). Ксенофонта О достопамятных делах и разговорах Сократовых четыре книги и оправдание Сократово пред судиями, переведенныя с греческаго языка надворным советником Григорием Полетикую. – СПб.: При Имп. акад. наук. – 1762. – [14], 420, [1] с.

Наклад 2600 прим.

(Сводный каталог русской книги... – 1964. – Т. II. – С. 99. № 3336. ГБЛ, БАН, ГПБ, МГУ, ГПИБ).

5. Сигезбек Якоб Август. Наставление как по французски исправно читать и произносить. – СПб.: При Морск. шляхетн. кад. корпусе, 1767.

За редакцією Г. А. Політики. Наклад 1200 прим.

(Сводный каталог русской книги... Дополнения. Разыскиваемые издания. – 1975. – С. 84. № 746).

6. Кебет (Sebes). Картина Цебесова. Перевод с древней греческой рукописи на немецкой, а с онаго на российский язык. Иждивением Типографической компании. М.: Тип. Комп. типографич. – 1786. – XLVI, 86 с., 1 л. илл.

(Сводный каталог русской книги... – Т. II. – С. 31. № 2888. ГБЛ, БАН, ГПБ, ГПИБ).

Як відомо, Г. Політика помер 27.XI. / 8.XII.1784 в СПб. Виходить, “Картина Цебесова” вийшла вже після його смерті. У каталозі зазначено, що 1759 р. “Картину Цебесову” в перекладі Г. Полетики під заголовком “Кевита Фивейскаго Картина” було надруковано у книжці “Епиктета стоическаго философа, Енхиридион и Апоффегмы” (СПб., 1759. – С. 178–230).

7. Як автор брав участь у вид.: Ежемесячныя сочинения к пользе и увеселению служащие / Ред. Г. Ф. Миллер. – СПб., 1755–1764.

(Сводный каталог русской книги... – 1966. – Т. IV. – С. 131. № 150. ГБЛ, БАН, ГПБ).

8. Як автор брав участь у вид.: Трудолюбивая пчела / Изд. А. П. Сумароков. – СПб., 1759. – Генварь-декабрь. Активну участь брали Г. Козицький та М. Мотоніс.

(Сводный каталог русской книги... – Т. IV. – С. 196. № 245. ГБЛ, БАН, ГПБ, МГУ, ГПИБ).

9. Брав участь у вид.: Феофан (Прокопович). Слова и речи поучительныя и поздравительныя. – СПб., 1760–1774. – Ч. 1–4.

(Сводный каталог русской книги... – Т. III. – С. 295. № 7744; Сводный каталог русской книги... Дополнения... – С. 124. № 7744).

Шляхи паперів Григорія Андрійовича Політики накреслюються поки що лише пунктиром. Після Василя Політики принаймні “Промова в загальних зборах українського шляхетства у Глухові” побувала на руках у конотопського повітового предводителя дворянства (1855–1864) Петра Григоровича Кандиби (1816–1868)²⁸. Його батько, так само конотопський повітовий предводитель (1835–1838), був заможною людиною – мав у селі Курилівці 389 душ, мав також багато землі – три тисячі десятин. Передав синові інтерес до історії. Син закінчив Ніжинську гімназію вищих наук (1833). Саме він зробив копію з “Промови”, передавши її О. Лазаревському,

**Промова Григорія Політики
в загальних зборах українського шляхетства у Глухові
про права, переваги й потреби України (1763 р.)**

“[Речь, произнесенная Григоріємъ Андреевичемъ Полетикой
въ общемъ собраніи Малороссійскаго шляхетства
въ Глуховѣ о правахъ, преимуществахъ и нуждахъ Малой Россіи]

// Арк. 1 // Имѣя щастіе быть участникомъ благороднаго вашего собранія, въ которое вы, какъ мнѣ небезизвѣстно, сошлись, чтобъ разсуждать о поправленіи состоянія любезнаго отечества нашего*, въ сомнѣніи нахожусь, лучше ли мнѣ отъ любви и усердія къ отечеству все то говорить, что слабой мой велить разсудокъ, или лучше обо всемъ молчать отъ жалости.

Предки наши [–] славный оный россійскій народъ [–] послѣ нещасливаго разоренія татарскаго, будучи, <какъ по доброму согласію, такъ>** по большей части*** завоеваніями, присоединенъ к[ъ] республикѣ Польской, не мен[ъ]ше благоразуміемъ, какъ и мужествомъ своимъ дошолъ до того, что принять былъ на всѣ права, вольности и преимущества, которыми еще и нын[ѣ] помянутая республика предъ цѣлымъ свѣтомъ хвалиться. Въ семъ благополучномъ состояніи умѣлъ онъ себя содержать до тѣхъ временъ, пока зависть и насиліе не стали искать способовъ, какъ его всего того лишить; но и тутъ сохранялъ онъ себя тѣмъ-же благоразуміемъ и храбростію, защищая иногда себя своими правами и привилегіями, а иногда силу силою отвращая, пока напоследокъ, будучи доведенъ до крайности, свергль съ себя иго поляковъ и пришелъ въ подданство прежнихъ своихъ государей, всемилостивѣйшихъ россійскихъ^{4*} монарховъ. Сколь радостно, столь милостиво приняли въ свою протекцію малороссійскій народъ сіи новыя владѣтели и не токмо всѣ тѣ^{5*} вольности и права, которыя мы имѣли подъ Польшею под-

²⁸ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 266–268.

* Закреслено: *не знаю*.

** Тут і далі кутові дужки виділяють текст, доданий до основного згори або на бережках.

*** Закреслено: *війною*.

^{4*} Закреслено: *государей*.

^{5*} Закреслено: *пользы и выго*.

твердили, но новими и лучшими насъ // Арк. 1зв. // наградить и пожаловать объщали*. Но кто бы подумалъ, что съ самага того времени, когда мы чрезъ сіе подданство думали сыскать наше благополучіе, наше спокойство и безопасность, началось наше злостастіе и нарушение нашего покоя и благосостоянія? Кому жь сіе приписать должно? Не внутреннимъ ли нашимъ порядкамъ и замшательствамъ, не властолюбію ли** частныхъ людей? Не пренебреженію ли общаго добра и исканію своего собственнаго? <Не злому ли употребленію законовъ?>

Не упоминая о другихъ безчисленныхъ*** безпорядкахъ, воз[ъ]мите только въ разсудокъ и здравымъ умомъ разсмотрите исторію предковъ нашихъ <и ихъ состояніе снесите съ^{4*} нынѣшнимъ>. Гдѣ нынѣ славные оные люди, которые разумомъ и^{5*} перомъ своимъ защищали вольности отечества нашего и благоразумно онымъ правили? Гдѣ нынѣ славные оные воины, которыхъ трепетали многіе европейскіе и азійскіе народы? Отъ которыхъ дрожали <Таврика и> Константинополь, и въ пепель превращены многіе неприятели^{6*}скіе города? Которыми на послѣдокъ потрясена Польша, славное тогда въ свѣтъ и сильное государство? Я смѣло скажу, что ихъ^{7*} немного у насъ осталось и, что всего жалостнѣе, перевелись они въ недавняя лѣта, и почти въ памяти отцовъ нашихъ и нашей. Но дня мнѣ и словъ не достанетъ^{8*}, естли я захочу пространно изъяснять упадокъ отечества нашего и исчислять всѣ наши нещастія. И такъ^{9*}, лучше мнѣ обратитъ рѣчь мою къ вамъ, благородное собраніе, и просить васъ чрезъ любовь отечества, чрезъ собственную вашу и потомковъ вашихъ честь и пользу, собѣрите всѣ силы ума вашего // Арк. 2 //, подкрѣпите оныя патриотическимъ усердіемъ и, отложивъ всѣ пристрастія и^{10*} партикулярныя пользы, подумайте о возстановленіи прежнихъ отечества вашего порядковъ и благосостоянія. А естли вы мнѣ позволите^{11*} <вольный между вами> имѣть голосъ, естли прикажете объявить вамъ мое мнѣніе, то я вамъ^{12*} предложу оное вкратцѣ и такъ, какъ велитъ мнѣ моя честь, совѣсть <и польза отечества, которое я люблю больше моей жизни>.

Отъ хорошаго учрежденія гражданскихъ и воинскихъ дѣлъ зависитъ все благополучіе государствъ. Гражданскія у насъ дѣла совѣмъ не на такомъ

* Закреслено: *и то дѣйствительно исполнили.*

** Закреслено: *некоторыхъ.*

*** Закреслено: *порокахъ.*

4* Закреслено: *нашимъ*

5* Закреслено: *смѣлымъ.*

6* Закреслено: *я христіанскаго имени.*

7* Закреслено: *развѣ самое малое число.*

8* Закреслено: *отъ жалости, онемѣють языкъ уста.*

9* Закреслено: *мне ничего не осталось, какъ просить васъ, господи.*

10* Закреслено: *собствен.*

11* Закреслено: *равный съ вами.*

12* Закреслено: *объявлю.*

основаніи, на какомъ оныя были во время бытности нашей подь республикою Польскою и на какомъ мы приняты подь державу Россійскую. <Были у насъ суды подкоморскіе, земскіе, гродскіе и прочія, къ содержанію правосудія и порядка учрежденныя мѣста и чины, былъ надъ оными трибуналь, были у насъ сеймы или генеральныя рады, на которыхъ, мы всѣ общія и важнѣйшія наши дѣла рѣшали и новыя учрежденія дѣлали. Но гдѣ оныя нынѣ? Переведены и выглажены изъ памяти нашей, какъ будто ихъ никогда не бывало.> Сіе произошло отъ того, что умалилась власть и сила шляхетства нашего, а возрасла и почти все себѣ присвоила воинская сила. Итакъ, надлежитъ намъ стараться, чтобъ учредить всѣ тѣ чины и достоинства, которые управляютъ гражданскими дѣлами на всемъ такомъ основаніи, какъ повелѣваютъ права наши, въ подтвержденіе которыхъ имѣемъ мы привилегію блаженныя и вѣчнодостойныя памяти государя царя и великаго князя Алексѣя Михайловича и высочайшее Ея І[мператорскаго Величест]ва повеленіе о учрежденіи подкоморы, которое намъ вѣрнымъ служить залогомъ, что Ея І[мператорское Величест]во и прочіе нужныя къ управленію гражданскому чины учредить* укажетъ.

Но правленіе гражданское тогда хорошо, когда хороши законы. Мы такія имѣемъ законы, которыя только наилучшія имѣть можетъ вольный и благородный въ свѣтѣ народъ; но первое нещастіе наше состоитъ въ томъ, что имѣемъ оныя на чужестранномъ языкѣ и что не имѣемъ ихъ всѣхъ вмѣстѣ. Они состоятъ не въ одной книгѣ Статутъ, <какъ, можетъ быть, многіе думаютъ,> но во многихъ книгахъ конституцій или установленій сеймовыхъ, на которыхъ законодателями были и предки наши <и въ которыхъ больше заключаются наши привилегіи, преимущества и вольности, нежели въ Статутъ>, а сверхъ того въ помочъ вышепомя** нутыхъ правамъ употребляемъ // Арк. 2зв. // мы, по древнему обыкновенію, Саксонское и Хельмское право***. Подумайте же, въ такомъ великомъ числѣ книгъ и законовъ, не можно ли запутаться^{4*} и самымъ искуснымъ и ученымъ людямъ, не можно ли сыскать^{5*} противусловящихъ и двоякій видъ имѣющихъ^{6*} установленій, а сіе къ какой обидѣ и разоренію общества служить, вы сами довольно знаете.

Другое наше нещастіе состоитъ въ томъ, что имемъ мы вес[ь]ма мало людей, знающихъ точный разумъ, силу и употребленіе нашихъ законовъ, да и почему намъ знать то можно, когда мы не учимся и учиться гдѣ не имѣемъ законодательной наукъ. Итакъ, я бы думаль^{7*}, что^{8*} все благополучіе

* Закреслено: *укажетъ*.

** Закреслено: *нны*.

*** Закреслено: *другое нашъ нещ...*

^{4*} Закреслено: *и вместо искомой правды*.

^{5*} Закреслено: *хитра, для общества разорительныхъ*.

^{6*} Закреслено: *толкованій*.

^{7*} Закреслено: *господа*.

^{8*} Закреслено: *весма бы для*.

для общества нашего* отъ того зависить, чтобъ мы** всѣ наши права*** и привилегіи имѣли въ одной книгѣ, чтобъ законы наши были^{4*} исправно переведены^{5*} на нашъ языкъ, расположены порядочно и на всякіе случаи ясныя и точныя имѣли положенія. На сіе можно намъ употребить разумныхъ и прямо законы знающихъ людей^{6*}. Но не думайте, чтобъ я чрезъ сіе хотѣлъ какого-либо нашихъ правъ нарушенія или отмѣны, [–] нѣтъ, я хочу порядка^{7*}. Мы ихъ всѣхъ можемъ имѣть въ своей силѣ и точности, только лучше, яснѣе и порядочнѣе, <нежели нынѣ>, а естли захочемъ въ нихъ здѣлать какую отмѣну по нынѣшнимъ временамъ, нравамъ и обстоятельствамъ нашимъ, <слѣдуя въ томъ примѣру просвѣщенныхъ народовъ, то и то будетъ^{8*} зависѣть отъ нашего соизволенія и отъ высочайшей Ея І[мператорскаго Величест]ва конфирмаціи>.

Я знаю, что законы для людей, а не люди для законовъ дѣлаются. И сего довольно о дѣлахъ гражданскихъ.

Воинство наше, то есть козаки, которымъ мы въ прежнія времена толь великую приобрѣли славу, имѣло особливые свои вольности, выгоды и пользы, а сверхъ того, хотя небольшое, получало жалованье; нынѣ не // Арк. 3 // токмо того не имѣетъ, но, служа изъ своего собственного имѣнія, должно сверхъ того питать нѣсколько регулярныхъ полковъ, чемъ въ такое пришло истощеніе, что смѣло можно сказать, что нѣтъ десятой доли козаковъ, которыя во всей исправности могли бы на службу выйти, <а отъ сего^{9*} презрѣніе имѣютъ отъ другихъ воинскихъ людей и^{10*} уже за негодныхъ къ войнѣ и къ храбрымъ поступкамъ почитаются тѣ люди, которые недавно были сильны, храбры и страшны.>

Чѣмъ же имъ помочь должно? Надлежитъ прежде охранить ихъ имѣнія отъ всякихъ нападковъ и разореній, возобновить ихъ вольность, просить, чтобъ сложены были съ нихъ подати, положить извѣстное небольшое число козаковъ и дать имъ хотя малое жалованье, и остальныхъ козаковъ въ подмогу, и раздѣлить ихъ такъ, чтобъ зажиточнѣйшіе служили конную, а убогшіе пѣшую службу, какъ то было при гетманѣ Богданѣ Хмельницкомъ и прочихъ его преемникахъ. Симъ способомъ, кажется мнѣ, можете ихъ привести въ прежнее состояніе и возобновить древнюю ихъ храбрость и славу.

* Закреслено: *полезно было, естли бы вы приговорили.*

** Закреслено: *те хорошія.*

*** Закреслено: *которыя мы имеемъ.*

4* Закреслено: *написаны.*

5* Закреслено: *ясны.*

6* Закреслено: *<силу и употребленіе>.*

7* Закреслено: *нрзб.*

8* Закреслено: *состоять въ вашемъ соизволеніи.*

9* Закреслено: *презренными и негодными.*

10* Закреслено: *какъ бы.*

Имѣнія и земли наши, которыя по правамъ и привилегіямъ нашимъ ни въ чью, кромѣ въ собственную нашу, пользу служить не должны*, отошли отъ насъ то къ слободскимъ полкамъ и подъ линію, то отданы иностранцамъ и нашельникамъ, а раскольщики, сами собою на земляхъ нашихъ поселившись, думаютъ, что то ихъ наслѣдіе. Не должно ли намъ о семъ, упавъ предъ престоломъ монаршимъ, просить помилованія и возвращенія всѣхъ оныхъ имѣній и земель? Сіе жъ самое должно разум[ѣ]ть и о награжденіи деревнями и чинами иностранцовъ.

Всѣ государства подкрѣпляются, получаютъ богатство и приращеніе свое чрезъ ком[м]ерцію. Кто жъ съ жалостію не видитъ, что какъ преизобильно Богъ благословилъ Малую Россію всякими нужными къ** содержанию человѣческому произращеніямъ и вещми, такъ въ пребѣдномъ состояніи // Арк. Зв. // находится ея ком[м]ерція? А сіе отъ чего произошло? [–] Отъ запрещенія свободнаго вывозу нашихъ продуктовъ, отъ наложенія чрезвычайныхъ противъ прежняго пошлинь, отъ презрѣнія тѣхъ людей и ихъ привилегій, которые ком[м]ерцію отправляютъ. Кому жъ все сіе поправлять, какъ не вамъ***, благородное собраніе?

Духовный чинъ нашъ такъ же многія свои потерялъ права и преимущества. Естли мы хотимъ, чтобъ всякій чинъ въ Малой Россіи при своихъ правахъ сохраненъ былъ, то должно намъ вступиться и за чинъ духовный и просить о сохраненіи ихъ при прежнихъ ихъ привилегіяхъ (sic), а они на противъ того должны намъ помогать своими4* имѣніями въ полезныхъ отечества нашего учрежденіяхъ.

Но сколь много всѣ малороссійскаго народа чины потеряли своихъ вольностей, столь много мужики наши пріобрѣли самоволія. Они свободно изъ мѣста на мѣсто бродятъ, они безвозбранно вписываются въ козаки, они бѣжатъ въ Польшу, выходятъ на великороссійскія земли, а отъ сего у насъ умалется земледѣліе, неисправно платятся общенародныя подати и прочія безчисленные происходятъ непорядки, а помѣщики между тѣмъ отъ часу въ большую приходятъ бѣдность и разореніе. Я думаю, что и безъ моего увѣщанія согласитесь, чтоб[ъ] просить о запрещеніи имъ свободнаго перехода.

<Не должно же позабыть и о претерпѣнныхъ убыткахъ во время турецкой войны и просить милостиваго за оныя награжденія.>

Ученія, какъ къ просвѣщенію разума, такъ и къ содержанію всякихъ добрыхъ порядковъ въ государствахъ больше всего способствуютъ. Найлучшіе государи, полководцы, градоначальники были философы. Надлежитъ намъ стараться и о распространеніи наукъ въ нашемъ отечествѣ, а распространить ихъ не можемъ, не учредивъ хорошихъ училищъ и не давъ довольнаго на оныя содержанія.

* Закреслено: *отняты у васъ.*

** Закреслено: *пропитанію.*

*** Закреслено: *почтеннейшее.*

4* Закреслено: *въ ползе отечества.*

Я бы еще и больше // Арк. 4 // хотѣлъ предлагать вамъ о нуждахъ отечества нашего, но опасуюсь, чтобъ не наскучить* <и не вывезть васъ изъ терпѣнія.> На ваше благоразуміе, на ваше усердіе надѣюсь, что мои недостаточныя предложенія исправите, свои благоразумнѣйшія прибавите и во исполненіе приведете, <словомъ сказать, не упустите ничего того, что только къ сохраненію правъ, привилегій, преимуществъ и вольностей вашихъ служить.>

При премудрой, милостивой, просвѣщенной и великодушной монархинѣ, которую мы нынѣ имѣемъ, нѣтъ никакого невозможнаго дѣла, котораго бы мы испросить не могли, естли только справедливо просить будемъ. Ни о чемъ она больше не мыслить, ни къ чему больше не устремляетъ своего монаршего сердца, какъ къ челоуѣколюбію, къ правосудію и къ благосостоянію своихъ подданныхъ. Итакъ, намъ**, благородное собраніе, ничего больше не остается, какъ, собравъ всѣ нужды и прозбы наши, просить*** ясно-вельможнаго нашего графа гетмана, чтобъ онъ при^{4*} совокупилъ свое усердіе къ нашему и сильнымъ своимъ у Ея І[мператорскаго Величест]ва предстательствомъ исходатайствовалъ намъ милость и помощь. На его благоразуміе, на его великодушіе, на его усердіе къ отечеству должно намъ несумѣнную (sic)^{5*} положить надежду, что онъ, презирая всякой трудъ и собственную пользу приложить найревностнѣйшее стараніе о приведеніи въ прежнее состояніе бѣдствующее, презренное и всякой помощи лишеное отечество наше, и тѣмъ, вѣмствъ съ нами, получить сіяніе и славу предковъ нашихъ, а у потомковъ заслужить благодарность.

Только я чемъ началъ, тѣмъ и кончу, что въ общемъ благѣ^{6*} должно отложено быть всякое^{7*} пристрастіе и собственные пользы”.

Григорій Політика був популярний як великий знавець української історії. Про свою збірку джерел він писав: “Что касается до собрания моего российских рукописных и печатных книг, то [...] такового не токмо ни у одного из партикулярных людей не было, но и с государственными российскими библиотеками моя в первенстве, в редкости и древности книг препираться могла”²⁹. Як відомо, його збірка, по суті, загинула. На часі підсумувати його історико-культурну спадщину й розробити програму її досліджень.

* Закреслено: *васъ почтеннейшее собраніе.*

** Закреслено: *почтеннейшее.*

*** Закреслено: *сіятельнаго.*

4* Закреслено: *ложиль.*

5* Закреслено: *иметь.*

6* Закреслено: *отечества.*

7* Закреслено: *собственное.*

²⁹ Киевская старина. – 1891. – Апрель. – С. 103.

Морского Шляхетного Казённого Корпуса
 Главный Инспекторъ вѣдетъ себя и жёнъ своихъ
 Елены Ивановой дочери Самальцевъ по добротѣ
 съ Григоріемъ Полѣтика рукою и челою
 прижилъ.

Зразок почерку Григорія Політики
 (Частная переписка Григорія Андреевича Полетики. – К., 1895)

Милѣе шасте вытѣ участникомъ ^{Восточнаго} ~~восточнаго~~
~~нашего~~ Восточнаго Соборія, в которомъ вы,
 какъ мнѣ надеюсь вѣдомо, ^{Судитесь} ~~Судитесь~~ ^{Судитесь}
 Судитесь о Православномъ Состояніи Ново-
 Наго Государства ^{в союзности на кону} ~~иногда~~ ^{иногда}
~~иногда~~ ^{иногда} ~~иногда~~ ^{иногда}
~~иногда~~ ^{иногда} ~~иногда~~ ^{иногда}
 то говорить, то радостно мой величавъ разду-
 хомъ, или ^{объяснить} ~~лучше~~ ^{лучше} ~~лучше~~ ^{лучше}
 Ваши славы отныне российскимъ Императоромъ
 нещастнаго разоренія Татарскаго будучи ^{иногда} ~~иногда~~ ^{иногда}
 по большому числу ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}
 диней и республикѣ Польской не менше вы-
 ражаются какъ и мужествомъ ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}
 что прикаты ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}
 преимущественно, ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}
 нутая республика ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}
 ухватываясь, в сѣбѣ ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}
 отъ себя ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}
 завидя и насильно неслышавъ ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}
 какъ его всего ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}
 нѣтъ отъ себя ^{иногда} ~~иногда ^{иногда}~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

Рукопис промови Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства
 (збірка С. Білоконя)

Промова Григорія Політики в загальних зборах...

Сергій Білокінь (Київ). **Промова Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства у Глухові про права, переваги й потреби України (1763 рік).**

У статті публікуються документи з приватного архіву С. Білоконя. Перший із них відомий з публікації в журналі “Киевская старина” (1882), зробленої за копією 1830-х – 1840-х рр., а тому приписаний тоді здогадно М. Скоропадському або Г. Політиці. Другий – перелік рукописів Г. Політики, який склав його син Василь. Простежено історію цих паперів.

Ключові слова: приватні збірки, загальні збори шляхетства, промова Г. Політики.

Сергей Билокинъ (Киев). **Речь Григория Полетики на общем собрании украинского шляхетства в Глухове о правах, преимуществах и нуждах Украины (1763 год).**

В статье публикуются документы из частного архива С. Билоконя. Первый из них известен по публикации в журнале “Киевская старина” (1882), сделанной по копии 1830-х – 1840-х гг., а поэтому приписанный тогда предположительно М. Скоропадскому или Г. Полетике. Второй – перечень рукописей Г. Полетики, составленный его сыном Василием. Прослежена история этих бумаг.

Ключевые слова: частные архивы, общее собрание шляхетства, речь Г. Полетики.

Serhii Bilokin (Kyiv). **Hryhorii Polityka's Speech during the General Gathering of the Ukrainian Nobility in Hlukhiv about the Rights, Advantages, and Needs of Ukraine (1763).**

This article contains two documents from the Serhii Bilokin's private archive. The first of them is known from the publication in the *Kievskaiia Starina* magazine (1882) where it was published after the copy of the 1830–1840s, and it had been attributed at that time to either M. Skoropadsky, or H. Polityka. The second one is the list of Hryhory Polityka's manuscripts, composed by his son Vasyl. The article reveals the story of these documents.

Key words: private collections, general gatherings of the nobility, speech, Polityka.

Григорій СТАРИКОВ (*Kuiv*)

ЛИСТИ ДМИТРА БАГАЛІЯ ДО ОПАНАСА БИЧКОВА

Входження до академічного середовища для Д. І. Багалія виявилось однією з найдраматичніших і найтяжчих подій його життя. Власне тому так мало і неповно висвітлено цей період (1882–1889) у мемуарах вченого. У своїй “Автобіографії” Д. І. Багалій подає більше офіційний погляд, ніж власний: рецензія І. А. Лінниченка згадується без подробиць одним реченням, натомість старанно виписуються офіційні документи (рецензії В. Б. Антоновича, В. С. Іконникова, доповідна записка декана факультету, відгуки куратора, Д. І. Іловайського, К. М. Бестужева-Рюміна, Н. О. Попова, різні архівні матеріали)¹.

Російський дослідник С. І. Михальченко у своїй праці звернувся до подій, пов’язаних з рецензією І. А. Лінниченка на магістерську роботу Д. І. Багалія², при цьому помилково стверджуючи, що дана проблема “не получила пока подробного освещения в научной литературе”³. Окремі аспекти даної проблеми вже знаходили своє відображення у працях українських науковців, зокрема й на сторінках Українського археографічного щорічника⁴. Так, О. П. Толочко звертався до цієї теми на кілька років раніше, ніж С. І. Михальченко. Він поглянув на ці події значно ширше, пов’язавши їх з історією українського руху. Але при цьому його більше цікавила постать І. А. Лінниченка, а не Д. І. Багалія. Саме тому автор помилково стверджує, що скандал із вищезгаданою рецензією минув для Д. І. Багалія без наслідків⁵. Насправді ж усе сталось навпаки: рецензія І. А. Лінниченка стала тільки початком важкого періоду в житті вченого. Праці С. І. Михальченка та О. П. Толочка суттєво доповнили монографічне дослідження В. В. Кравченка, в якому цей

¹ *Багалій Д. І. Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури // Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 1999. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упор., вступ. ст., комент. В. В. Кравченка. – С. 96–115.*

² *Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.; Брянск, 1997. – С. 41–44.*

³ Там само. – С. 41.

⁴ *Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 92–103; Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – 176 с.*

⁵ *Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії... – С. 97.*

епізод не був відображений⁶. Щоправда, через певний час у своїй великій статті дослідник згадав про цей епізод із життя Д. І. Багалія⁷. Також В. В. Кравченко приділив значну увагу й тим подіям, що відбувалися після скандальної рецензії⁸. Серед згаданих дослідників лише він у своїх працях скористався певною, хоч і дуже обмеженою кількістю листів з епістолярію Д. І. Багалія.

Найбільш детальне висвітлення періоду 1882–1889 рр. з життя Д. І. Багалія знайшов у численних листах вченого до В. Б. Антоновича, О. Ф. Бичкова, Д. І. Іловайського, В. Й. Ключевського, М. І. Костомарова, Ф. Г. Лебединцева. Центральне місце тут належить листуванню Д. І. Багалія з російським академіком, археографом, палеографом, директором Імператорської Публічної бібліотеки О. Ф. Бичковим. О. Ф. Бичков користувався значним впливом в академічному середовищі, до його думки прислуховувався і міністр народної освіти І. Д. Делянов. Саме він став тією людиною, що взялась допомогти Д. І. Багалію врятувати свою кар'єру. Ця справа виявилась дуже непростою і затяглась аж на кілька років. Тому Д. І. Багалій у своїх листах мав детально інформувати свого старшого колегу про хід подій у Харкові, щоб той міг вчасно надавати йому допомогу у Санкт-Петербурзі. Але довгі листи вченого, крім цієї інформації, містять дані про наукову діяльність Д. І. Багалія, його сімейне та матеріальне становище, душевний стан. Листи до О. Ф. Бичкова являють собою єдиний приклад в епістолярії Д. І. Багалія, коли вчений вдався до відвертої характеристики подій з академічного життя та своїх колег. Подібні оціночні судження в усіх інших його листах практично відсутні. У цьому випадку листи стали справді “живим свідком” подій. На відміну від листів Д. І. Багалія, О. Ф. Бичков відповідав стисло, виключно по суті справи, додаючи кілька обнадійливих слів.

Таким чином, саме листування дало можливість пов'язати між собою низку подій і окремо виділити цей період з життя Д. І. Багалія. Причому слід зауважити, що цей випадок не був екстраординарним, він являє собою лише яскравий приклад ставлення російської влади до досліджень з українознавчої тематики та вчених, запідозрених в українофільстві. Подібні прикрі моменти довелося пережити багатьом науковцям, що мали стосунок до українського національного руху.

Майже 17 років у Харківському університеті залишалась вільною посада доцента кафедри російської історії, яка була тоді ще й єдиною на Наддніпрянській Україні. Харків як губернське та університетське місто викликав значне зацікавлення у представників українського національного руху.

⁶ *Кравченко В. В.* Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность.

⁷ *Його ж.* Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї “Автобіографії” // *Багалій Д. І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. – С. 11.

⁸ *Кравченко В. В.* Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С. 20–23; *його ж.* Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї “Автобіографії”... – С. 12.

Кандидатом на зайняття вакантної посади був учень В. Б. Антоновича Д. І. Багалій, який на той час входив і до напівлегальної студентської організації “Кіш”, і до середовища Старої громади. Його кандидатуру в Харківському університеті мала підтримати група ліберально налаштованих професорів історико-філологічного факультету на чолі з О. О. Потебнею. Але, щоб обійняти цю посаду, потрібно було встигнути скласти магістерський іспит і захистити магістерську роботу. До того ж були й інші претенденти: П. М. Буцинський (протеже декана історико-філологічного факультету В. К. Надлера, головний конкурент Д. І. Багалія), В. І. Семевський (сторонній кандидат із Санкт-Петербурга) та І. А. Лінниченко (теж учень В. Б. Антоновича, який не підтримував його українофільських поглядів і кандидатура якого потім так і не була виставлена, хоча він уже почав друкувати свою роботу “Взаимные отношения Руси и Польши” і незабаром мав скласти магістерський іспит)⁹.

Тому, зважаючи на те, що часу обмаль, В. Б. Антонович зважився на ризикований крок: всупереч університетському положенню 1863 р. виставити роботу Д. І. Багалія з історії Сіверської землі до середини XIV ст.¹⁰, яка вже отримала золоту медаль і була йому зарахована як кандидатська, на здобуття магістерського ступеня¹¹. Так, у своєму листі він запевняв О. О. Потебню: “Книга эта не есть то сочинение, которое было удостоено золотой медали, хотя носит с ним одно название. Г[осподин] Багалей воспользовался своим бывшим сочинением только как канвою, переделал его и дополнил и прибавил несколько глав совершенно новых”¹². Рецензентами магістерської роботи виступили сам В. Б. Антонович і В. С. Іконников, і вона була успішно захищена у Київському університеті 26 вересня 1882 р.¹³.

На сторінках “Киевской старины” у 6 номері за 1882 р. було вміщено схвальну рецензію П. В. Голубовського. На його думку, єдиним суттєвим зауваженням стосовно дослідження Д. І. Багалія можна вважати неправомірне ототожнення ним русів, згаданих у арабського мандрівника Ібн Фадлана, із сіверянами¹⁴. Загальний же висновок П. В. Голубовського був таким: “Масса материала собрана автором в его труде как в источниках первой руки, так и в виде исторических статей, относящихся к данному вопросу. Весь материал переработан с большим искусством, и, кажется, можно сказать, что нет ни одного факта в истории Северской земли, имеющего интерес, на ко-

⁹ *Багалій Д. І.* Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури. – С. 101.

¹⁰ *Його ж.* История Северской земли до половины XIV ст.[= Сборник сочинений студентов университета св. Владимира. – Вып. IV] – К., 1882. – 324 с.

¹¹ *Линниченко И. А.* Сочинения П. Голубовского и Д. Багалей. Критическая оценка Ивана Линниченка. – СПб., 1883. – С. 9.

¹² *Багалій Д. І.* Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури. – С. 101.

¹³ Там само. – С. 88–89.

¹⁴ *Голубовский П. В.* История Северской земли до половины XIV ст. Дмитрия Багалей. Киев. 1882 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – № 6. – С. 521.

торый автор не обратил бы внимания. Северская земля получила наконец свою историю”¹⁵.

Таким чином, формальні вимоги були виконані, і 22 січня 1883 р. О. О. Потебня сповістив Д. І. Багалія про його обрання вісьмома голосами проти одного на посаду доцента¹⁶.

Здавалося, ніби обидві партії на факультеті були задоволені виборами: Д. І. Багалій мав читати лекції з давньої історії Росії, а П. М. Буцинський – нової. Але того ж 1883 р. в офіційному виданні – “Журналі Міністерства народної освіти” і окремим відбитком вийшла детальна рецензія на праці П. В. Голубовського та Д. І. Багалія, присвячені історії Сіверської землі до середини XIV ст. (із 43 сторінок рецензії – 34 стосуються дослідження Д. І. Багалія)¹⁷. Автором її був І. А. Лінниченко, який при написанні, можливо, в деякій мірі і керувався образою через невдачу з кафедрою у Харкові¹⁸. І. А. Лінниченко переконливо довів, що магістерська робота Д. І. Багалія містить великі запозичення з літописів і праць М. Я. Арістова, Є. В. Барсова, Д. Я. Самоквасова, М. І. Костомарова і В. Б. Антоновича (автор просто випишує в дві колонки місця з магістерської роботи і праці, звідки вони списані). Після детального розбору праці Д. І. Багалія, обсяг якої складав 310 сторінок, автор дійшов наступних висновків: 1) більше 100 сторінок дослідження (весь 3-й розділ, 1-й і 4-й, більша частина 6-го та 7-го) являють собою “прекрасный по точности снимок с весьма ограниченного числа общеизвестных пособий”, 2) ще приблизно 100 сторінок (5-й розділ) є простим перекладом літопису сучасною мовою, 3) інші сторінки стали “связками и скрепами” перших двох частин¹⁹. Крім цього, І. А. Лінниченко уїдливо зазначив: “К числу общих недостатков труда г. Багаля, помимо многословия, массы не идущих к делу эпизодов, следует отнести одно качество, которое я позволю себе назвать «потемнением сознания своей личности»... Дело в том, что автор весьма часто смешивает свою личность, свои мысли с личностью и мыслями других писателей”²⁰.

У своєму листі до редактора “Киевской старины” Ф. Г. Лебединцева Д. І. Багалій охарактеризував рецензію І. А. Лінниченка як “пасквиль, исполненный злобы и передержек”²¹. О. Ф. Бичкова вчений також запевняв у тому, що ця рецензія не є “строго научный разбор”, і єдиним недоліком своєї роботи називав недбалість²². Але через багато років у своїй “Автобіографії” він все-

¹⁵ Там само. – С. 522–523.

¹⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. І. – Од. зб. 46166. – Арк. 1.

¹⁷ *Линниченко И. А.* Сочинения П. Голубовского и Д. Багаля... – 43 с.

¹⁸ ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 3769. – Арк. 1; Ф. XXII. – Од. зб. 459. – Арк. 1.

¹⁹ *Линниченко И. А.* Сочинения П. Голубовского и Д. Багаля... – С. 43.

²⁰ Там само. – С. 11.

²¹ ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 3762. – Арк. 3–4.

²² Там само. – Ф. І. – Од. зб. 45486. – Арк. 5.

таки частково визнав слушність закидів свого критика: “Кидаючи тепер ретроспективний погляд на свою дисертацію, я мушу одзначити, що написано її занадто спішно і не досить перевірено”²³.

Але обрання вже відбулося, авторитетом В. Б. Антоновича і В. С. Іконникова погасили скандал, і загалом наукова спільнота обминула увагою цю подію. І. А. Лінниченко, побоюючись після цього необ’єктивного ставлення до нього з боку В. Б. Антоновича, захистив свою магістерську 1884 р. у Петербурзькому університеті²⁴.

Не закінчилось все тільки для Д. І. Багалія, оскільки тепер він волею-неволею змушений був стати активним учасником професорського протистояння на факультеті.

Становище конкурента Д. І. Багалія по кафедрі – П. М. Буцинського було не набагато краще, ніж у нього самого. Його магістерська дисертація “Про Богдана Хмельницького”²⁵ отримала негативні відгуки професорів Харківського університету М. С. Дрінова та А. С. Лебедева, які доводили, що приписана автором собі честь віднайдення оригіналу “Березневих статей” Богдана Хмельницького є плагіатом зі статті Г. Ф. Карпова²⁶. Внаслідок цього історико-філологічний факультет не зміг прийняти до захисту дослідження П. М. Буцинського. Відхилив його магістерську роботу також і Петербурзький університет, куди вона потім була подана²⁷. Крім цього, В. Б. Антонович на сторінках “Киевской старины” зробив її детальний розбір.

Рецензент зазначав, що прізвище П. М. Буцинського він вперше зустрічає на сторінках фахового видання і постать його є невідомою у наукових колах²⁸. Здобуткам автора В. Б. Антонович присвятив одну сторінку. Він вбачав їх лише у використанні невідомих документів із Коронної Метрики, які містять нові відомості, головним чином, про зовнішню політику Богдана Хмельницького, його відносини з Османською імперією, Кримським ханством, Швецією та Семиграддям²⁹. Натомість десять наступних сторінок цілком стосуються виявлених рецензентом недоліків. А їх В. Б. Антонович нарахував досить багато: недостатня репрезентативність джерельної бази, поверхове знання історіографії досліджуваної проблеми, відсутність критичного ставлення до використаних джерел, неточність багатьох наведених цитат, незнання автором географії, наявність у праці значних анахронізмів³⁰. Завершив В. Б. Антонович свою рецензію без висновків, різко обірвавши

²³ *Багалій Д. І.* Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури. – С. 90.

²⁴ *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії... – С. 96–97.

²⁵ *Буцинский П. Н.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – 252 с.

²⁶ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45485. – Арк. 3–6.

²⁷ Там само. – Арк. 1–9.

²⁸ *Антонович В. Б.* Буцинский. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 г. // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 2. – С. 417.

²⁹ Там само. – С. 418.

³⁰ Там само. – С. 419–423.

оповідь. Очевидно, що провокувати конфлікт він не бажав, оскільки робота П. М. Буцинського повністю відповідала ідеології російського уряду. Для вчених кіл і так було зрозуміло ставлення рецензента до фахової відповідності автора. Фактично В. Б. Антонович скористався тією ж зброєю, що і І. А. Лінниченко, маючи на меті, крім суто наукових цілей, ще й підтримати Д. І. Багалія, послабивши позиції його конкурента на факультеті.

Але П. М. Буцинський користувався підтримкою впливового у Петербурзі проф. П. О. Безсонова і мав незабаром одружитись із донькою декана історико-філологічного факультету В. К. Надлера, тому в офіційних колах ця рецензія сильно йому не зашкодила³¹. Крім цього, П. М. Буцинському поталанило здобути схвальний відгук М. І. Костомарова, який до того ж допоміг йому влаштувати свій захист у Київському університеті (1883). Для цього М. І. Костомаров навіть спеціально звернувся у листі до В. Б. Антоновича з проханням допомогти у цій справі³². Згодом Д. І. Багалій запевняв О. Ф. Бичкова, що М. І. Костомаров дещо переробив свій відгук на працю П. М. Буцинського, але останній зробив усе, щоб редакція “Южного края” його не помістила, і “теперь Ник[олай] Ив[анович] заявляет, что «он ошибся» и в авторе, и в его книге”³³.

Незабаром, за бажанням П. М. Буцинського, курс російської історії розподілили так: Д. І. Багалій мав читати давній період, історію Литовської Русі та Московської держави до початку правління Михайла Федоровича Романова і вести практичний курс з історіографії, а собі П. М. Буцинський взяв період від царювання Михайла Федоровича Романова до Катерини II включно³⁴.

Після вбивства царя Олександра II у 1881 р. в Російській імперії було введено новий університетський статут, найбільш консервативний в історії російських університетів. Статут 1884 р. значно збільшував адміністративну владу міністерства над університетами. Ректор, декани, професори, яких раніше обирали, тепер призначались міністром, міністерство затверджувало розподіл лекцій, усі штатні доценти переводились у розряд позаштатних приват-доцентів і т. ін. У Харківському університеті на історико-філологічному факультеті сімох доцентів (включаючи й Д. І. Багалія) університетське керівництво в особі куратора, проф. Військово-юридичної академії М. С. Максимовського розподілило на три категорії: екстраординарні професори (без докторського ступеня), виконавачі обов’язків екстраординарних професорів і позаштатні приват-доценти³⁵.

³¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45485. – Арк. 3–6.

³² *Єфремов С.* З листів Костомарова до Антоновича // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 77–78.

³³ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45485. – Арк. 1–9.

³⁴ Там само. – Од. зб. 45489. – Арк. 1–3.

³⁵ *Багалій Д. І.* Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури. – С. 105–106.

Д. І. Багалій куратором був зарахований до другої категорії – виконувача обов’язків екстраординарного професора³⁶. Але в Міністерстві народної освіти згадали про рецензію І. А. Лінниченка і вченого не тільки не підвищили, а навпаки, понизили на посаді, перевівши до категорії позаштатних приват-доцентів³⁷.

Крім цієї формальної причини, була й інша: у Міністерстві мали відомості, що Д. І. Багалій “в значительной мере отличается хохломанством”³⁸. Про звинувачення в українофільстві вчений на той момент ще не знав і в листі до М. І. Костомарова висловлював припущення, що усьому виною підступи І. А. Лінниченка³⁹.

Перейти до другої категорії Д. І. Багалію було можливо тепер лише через три роки⁴⁰. Але в тому ж листі до М. І. Костомарова він зазначав: “Как сознательный сын своей «бідной нени України», я чувствую себя обязанным принести все свои небольшие способности на изучение ее прошлого, тем более что это совпадает с желаниями и склонностями моего «я»”⁴¹.

Незважаючи на свою рішучість, молодому вченому досить тяжко було спостерігати, як його колегу по кафедрі П. М. Буцинського вже через три місяці його перебування на посаді приват-доцента перевели до другої категорії, оминувши вимогу університетського статуту про необхідність 3 роки пропрацювати приват-доцентом. Д. І. Багалій на той момент вже відпрацював 2 роки на посаді доцента й мав більше формальних підстав отримати підвищення⁴². З цього приводу Д. І. Багалій висловився у листі до О. Ф. Бичкова таким чином: “...ближайшее знакомство с г. Буцинским, как университетским преподавателем, заставляет меня еще сильнее чувствовать нанесенную мне обиду и делает положение мое невыносимым. Не могу я, по совести, не признать своего превосходства пред г. Буцинским! Все это заставляет меня нетерпеливо ожидать перемены в своей судьбе”⁴³. Вчений також намагався створити у впливового у міністерських колах О. Ф. Бичкова образ П. М. Буцинського як людини, абсолютно не здатної до наукових досліджень. Як приклад, Д. І. Багалій стверджував, що останній після захисту своєї магістерської роботи не займається ніякими науковими дослідженнями, а єдине, що він пише, то це – театральні рецензії⁴⁴. Заради справедливості слід зазначити, що П. М. Буцинський тоді починав працювати над докторською дисертацією “Заселение Сибири и быт первых ее насельников”.

³⁶ Там само.

³⁷ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45486. – Арк. 3–4; Ф. XXII. – Од. зб. 459. – Арк. 1.

³⁸ *Багалій Д. І.* Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури. – С. 108.

³⁹ ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Од. зб. 459. – Арк. 1–2.

⁴⁰ Там само. – Ф. І. – Од. зб. 45485. – Арк. 3.

⁴¹ Там само. – Ф. XXII. – Од. зб. 459. – Арк. 1.

⁴² Там само. – Ф. І. – Од. зб. 45485. – Арк. 3–6.

⁴³ Там само. – Од. зб. 45489. – Арк. 1–9.

⁴⁴ Там само. – Од. зб. 45485. – Арк. 3–6.

7 лютого 1885 р. О. Ф. Бичков повідомив Д. І. Багалія, що міністр народної освіти граф І. Д. Делянов попросив російського історика Д. І. Іловайського дати компетентний висновок стосовно його праць і від цього висновку залежатиме його переведення до другої категорії⁴⁵. Д. І. Іловайський зробив це досить швидко і вже 24 лютого повідомив Д. І. Багалія, що відгук був цілком сприятливий⁴⁶.

Але у своєму наступному листі Д. І. Іловайський написав про справжні мотиви дій Міністерства народної освіти. Виявилось, що позитивному вирішенню справи активно протидіє голова вченого комітету міністерства О. І. Георгієвський. Зокрема, він висував проти Д. І. Багалія звинувачення в українофільстві і підбурюванні студентів проти П. М. Буцинського. Перше звинувачення ґрунтувалось на надісланому з Харкова доносі, суть якого полягала в тому, що на VI археологічному з'їзді в Одесі Д. І. Багалій нібито прочитав реферат, "оснащенный малороссийскими песнями". Спростувати це було не важко, бо бюлетень з'їзду містив обидві доповіді Д. І. Багалія, присвячені архіву Полтавського губернського правління та історії колонізації Слобідської України. Друге звинувачення полягало у підбурюванні студентів до освістання вступної лекції П. М. Буцинського. У цьому декан В. К. Надлер звинуватив цілу групу викладачів, до якої відніс професорів О. О. Потєбню, А. С. Лебедева, М. С. Дрінова, а разом з ними і М. Ф. Сумцова (якому навіть захист докторської відхилили за "хохломанство"), Д. І. Яворницького та Д. І. Багалія⁴⁷. Звинувачені наполягали на тому, що причину свисту треба шукати не в них, а у фаховій підготовці П. М. Буцинського. Наступну його лекцію відвідав куратор, і вона пройшла нормально⁴⁸.

Усі ці події змарнували дорогоцінний для Д. І. Багалія час для роботи над докторською дисертацією, і він опинився у ситуації, коли вже був близький до завершення дворічний строк перебування на посаді позаштатного доцента, а надії на його подовження або перехід до категорії екстраординарних професорів були досить примарні⁴⁹. У відчаї Д. І. Багалій звертається до О. Ф. Бичкова: "Опускаются руки, падает энергия, убиваются силы, столь необходимые для непрерывной работы. Глубокоуважаемый Афанасий Федорович! Окажите мне возможное содействие и помощь в моем деле"⁵⁰.

У цій ситуації доброю новиною для Д. І. Багалія стало те, що історико-філологічний факультет вирішив за необхідне мати двох викладачів російської історії, про що декан і подав прохання до куратора і до міністерства⁵¹. Це дало змогу О. Ф. Бичкову, застосувавши свій вплив на міністра І. Д. Деля-

⁴⁵ Інститут літератури НАНУ (далі – ІЛ НАНУ). – Ф. 37. – Од. зб. 143. – Арк. 1.

⁴⁶ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 45829. – Арк. 1зв.

⁴⁷ Там само. – Од. зб. 45484. – Арк. 1–7.

⁴⁸ Там само. – Од. зб. 45489. – Арк. 1–3.

⁴⁹ Там само. – Од. зб. 45484. – Арк. 10.

⁵⁰ Там само. – Од. зб. 45485. – Арк. 6–7.

⁵¹ Там само. – Од. зб. 45492. – Арк. 1–2.

нова, домогтися продовження видачі Д. І. Багалію окладу приват-доцента ще на один рік, але обов'язковою умовою для подальшої праці в університеті після його закінчення був захист докторської дисертації, про що він і повідомив Багалія 7 березня 1886 р.⁵².

Але з темою докторської дисертації вченому довелося зазнати значних труднощів. Цей момент майже не знайшов свого відображення у наявних на сьогоднішній день публікаціях. Натомість листування Д. І. Багалія з О. Ф. Бичковим містить чимало інформації про перипетії цієї справи. Так, при затвердженні теми дослідження від Д. І. Багалія зажадали, щоб він будь-що писав “по истории центра, а не украин”⁵³. Вчений у листі до свого старшого колеги передбачав появу подібних зауважень: “Я пишу историю Белгородской черты Моск[овского] Госуд[арства] и Слоб[одской] Украйны; может быть, это послужит со временем одним из веских соображений против моей работы”⁵⁴.

Обійти ці офіційні зауваження вченому все ж вдалося. Скоріш за все, за порадою В. Б. Антоновича або О. Ф. Бичкова він змінив назву дисертації з “Очерков внутренней истории Слободской Украйны”⁵⁵ на “Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”. Але надрукувати зібрані архівні матеріали, які були додатком до дисертації, окремим томом “Актив Південної і Західної Росії” за редакцією М. І. Костомарова Д. І. Багалій тоді не зміг⁵⁶.

Враховуючи наявність суб'єктивних факторів на факультеті та побоюючись наразитися на негативні відгуки про свою роботу, як сталося з магістерською працею П. М. Буцинського, Д. І. Багалій не ризикнув захищатися не тільки в Харкові, а й навіть у Києві. Він звернувся до авторитетного професора Московського університету В. Й. Ключевського з проханням допомогти влаштувати захист у Москві. У своєму листі Д. І. Багалій зазначив причини, що спонукали його до цього: вчений називав небажання виносити своє дослідження на суд П. М. Буцинського у Харківському університеті та необхідність уникнути “подозрений в пристрастии” до нього його вчителів В. Б. Антоновича та В. С. Іконникова у Київському університеті⁵⁷.

Стосовно теми своєї докторської дисертації Д. І. Багалію вдалося заручитися підтримкою не тільки В. Й. Ключевського, а й його колеги Н. О. Попова. Останній дав схвальний відгук і взявся допомогти видати рукопис дисертації в “Чтениях Московского Общества истории и древностей российских”⁵⁸.

⁵² ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 144. – Арк. 1–2.

⁵³ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45487. – Арк. 3.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – Ф. III. – Од. зб. 3773. – Арк. 22–24.

⁵⁶ Там само. – Ф. XXII. – Од. зб. 63. – Арк. 1–2.

⁵⁷ Відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 131. – Картка 31. – Спр. 9. – Арк. 1–13в.

⁵⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45490. – Арк. 2.

Зі свого боку, О. Ф. Бичков допоміг опублікувати в офіційному “Журналі Міністерства народної освіти” невеликий начерк, що мав на меті ознайомити науковців з характером докторської дисертації Д. І. Багалія і перекопати їх, що це самостійне й одне з перших досліджень з історії колонізації “степних окраин Московского государства”⁵⁹.

17 травня 1886 р. до Петербурга були надіслані схвальні відгуки про 3-річну викладацьку діяльність Д. І. Багалія від декана факультету, ректора і куратора⁶⁰. Все це значно поліпшило умови для закінчення дисертації, і вже 18 червня 1886 р. Д. І. Багалій повідомляв О. Ф. Бичкова про завершення праці над більшою частиною рукопису і про початок його друкування в Москві⁶¹. Після всіх вищезгаданих подій ця робота була задумана як фундаментальне дослідження, побудоване, головним чином, на архівному матеріалі, з обов’язковою публікацією як тексту роботи, так і джерельної бази.

У квітні 1887 р. залишалось надрукувати тільки карту до дисертації, і В. Й. Ключевський окремим листом повідомив Д. І. Багалія, що він вважає за можливе не відкладати захист до осені і допоможе влаштувати його за пришвидшеною процедурою⁶². І 23 травня 1887 р. у Московському університеті відбувся захист докторської дисертації Д. І. Багалія. Н. О. Попов з цього приводу висловився таким чином: “...если бы Вы представили одну пятую главу своего исследования, то мы бы Вам за нее одну дали степень доктора”⁶³.

11 червня 1887 р. О. Ф. Бичков, вітаючи Д. І. Багалія із захистом дисертації, повідомив, що міністр тепер не бачить ніяких перешкод для призначення його екстраординарним професором⁶⁴.

Листування з В. Б. Антоновичем засвідчує, як уважно стежив Д. І. Багалій за аналогічним процесом захисту докторської дисертації П. М. Буцинського. Із захистом докторської дисертації він випередив П. М. Буцинського майже на три роки. Останній вирішив захищати своє докторське дослідження “Заселение Сибири и быт первых ее насельников”, як і магістерське, у Київському університеті. Цього разу йому мав допомогти Ю. А. Кулаковський. Прохання про захист роботи було внесено на історико-філологічний факультет 28 листопада 1889 р. В. Б. Антонович заявив, що бажає відмовитись від рецензування праці П. М. Буцинського та участі у диспуті, мотивуючи свою позицію такими документами: він не є фахівцем з історії Сибіру, роботу виконано виключно за матеріалами Архіву Міністерства юстиції у Москві, які до роботи не додані, і тому перевірити їх дуже важко, автор не викликає довіри як науковець. Після довгих обговорень В. Б. Антонович все-таки

⁵⁹ Там само. – Од. зб. 45491. – Арк. 2–4.

⁶⁰ Там само. – Од. зб. 45474. – Арк. 1.

⁶¹ Там само. – Од. зб. 45493. – Арк. 2.

⁶² ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 197. – Арк. 1.

⁶³ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45471. – Арк. 1–3.

⁶⁴ ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 145. – Арк. 1-2.

погодився дати відгук, але не раніше того, як дізнається думку московських науковців В. Й. Ключевського, Н. О. Попова та М. М. Оглобліна⁶⁵. Тому захистити свою роботу П. М. Буцинський зміг лише у березні 1890 р.⁶⁶

Після захисту докторської дисертації Д. І. Багалій активно зайнявся архівною та археографічною працею. У своїх листах до О. Ф. Бичкова вчений детально описував свою наукову роботу, демонструючи у такий спосіб намагання виправдати надані йому допомогу та підтримку, а також спростування присуду І. А. Лінніченка про нездатність до наукової роботи. Так, було розпочато друкування 1-го тому “Материалов по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”, здійснено розбір приватного архіву в маєтку П. П. Флоти у с. Бабаях, що включав у себе фамільні документи трьох знаних на Слобожанщині дворянських родів: Донців-Захаржевських, кн. Крапоткіних і Щербініних⁶⁷.

Наступного 1889 р. він розпочав друк 2-го тому “Материалов по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства” (куди ввійшов і “Екстракт о Слобідських полках”, який вважався загубленим). Також вийшли друком “Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры”, “Описание Слободско-Украинской губернии” 1802 р. (з передмовою і коментарями Д. І. Багалія), у 15-му випуску “Критико-биографического словаря” Венгерова вміщено оцінку наукової діяльності В. Б. Антоновича та ін.⁶⁸.

Незабаром праця вченого отримала визнання такої авторитетної установи, як Імператорська Академія наук. Відомості про це можна знайти в листах неодмінних секретарів цієї інституції до Д. І. Багалія. У 1888 р. Д. І. Багалій подав свою докторську роботу, розбиту на дві праці “Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского Государства”, т. 1-й та “Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского Государства”, на отримання престижної премії графа О. С. Уварова. Ця нагорода існувала з 1857 р. і присуджувалась Імператорською Академією наук. У вересні 1888 р. згадані роботи Д. І. Багалія були удостоєні цієї премії, що супроводжувалася ще й грошовою винагородою в розмірі 500 крб.⁶⁹

⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 74. – Арк. 14–15.

⁶⁶ Там само. – Од. зб. 75. – Арк. 16–17.

⁶⁷ Там само. – Ф. І. – Од. зб. 45494. – Арк. 1–2; *Багалей Д. И.* Фамільные бумаги Щербининых, князей Крапоткиных и Донцов-Захаржевских в имении П. П. Флоты с. Бабаях // Харьковские губернские ведомости. – 1888. – № 247. – 24 сент. – С. 2.

⁶⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45475. – Арк. 1–2; *Багалей Д. И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Т. 25. – Кн. 4. – С. 27–55; Кн. 5–6. – С. 439–484; Т. 26. – Кн. 7. – С. 110–148; Описание Слободско-Украинской губернии: [Объяснит. текст к атласу, 1802 г.: Публикация] / Предисл. Д. И. Багалей // Харьковский сборник. – Харьков, 1889. – Вып. 3. – Отд. 2. – С. 67–111; Антонович Владимир Бонифатьевич // *Венгеров С. А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых: (От начала рус. образованности до наших дней). – СПб., 1889. – Т. 1. – Вып. 1–21. – С. 655–666.

⁶⁹ ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Спр. 147. – Арк. 1; ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 42. – Арк. 1–2.

Праці Д. І. Багалія справили дуже позитивне враження на Комітет правління Імператорської Академії наук. Так, до нього звернулися з проханням виступити рецензентом дослідження О. М. Лазаревського “Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том 1-й. Полк Стародубский”⁷⁰. Д. І. Багалій написав про цю працю не просто рецензію, а фактично власне дослідження із залученням значного архівного матеріалу⁷¹. За свою роботу вчений у 1890 р. отримав від Академії золоту медаль, яка була встановлена як окрема нагорода спеціально для рецензентів⁷².

Плідна наукова діяльність Д. І. Багалія дістала належну оцінку і в Міністерстві народної освіти. 14 червня 1889 р. він отримав поздоровлення О. Ф. Бичкова з приводу призначення його ординарним професором⁷³. У своїй відповіді Д. І. Багалій зазначив, що це призначення тепер дасть йому змогу відмовитись від занять для додаткового заробітку в жіночій гімназії і цілком зосередитись на науковій діяльності, а також отримати “необходимое спокойствие духа и некоторую уверенность в завтрашнем дне”⁷⁴.

Згодом Д. І. Багалій став визначним науковцем, політиком і громадським діячем у межах усієї Російської імперії. Але події 1880-х рр. наклали значний відбиток на всю його подальшу діяльність. Відчувши силу залежності від влади, Д. І. Багалій намагався всіляко уникати теоретичних конструкцій і не міг відійти від позитивістської методології, навіть коли в нього вимагали “марксистського” висвітлення історії. Обережність вченого здавалася тим, хто оточував його, надмірною, і навіть зять Д. І. Багалія О. М. Ладиженський характеризував його як “типичного украинского крестьянина”, готового підкорятися будь-якій владі⁷⁵.

Описані у листах події, крім персонального значення для Д. І. Багалія, являють собою яскравий приклад ставлення у Російській імперії до досліджень з українознавчої тематики в умовах дії університетського статуту 1884 р. та Валуєвського циркуляру 1863 р. Наявність у назві докторської дисертації слова “Украина” викликала численні зауваження урядовців. Чиновники Міністерства народної освіти заперечували навіть проти зміни його на співзвучний термін “украйна” (у розумінні “окраїни”). Тільки трансформація на “степную окраину Московского государства” дала змогу вченому про-

⁷⁰ ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 43. – Арк. 1–2.

⁷¹ Рец. на кн.: *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – XVI, 470, XXX с. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1888. – № 10. – Ч. 259. – С. 356–368.

⁷² ІР НБУВ. – Ф. 80. – Од. зб. 44. – Арк. 1.

⁷³ ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 148. – Арк. 1.

⁷⁴ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45476. – Арк. 1–2.

⁷⁵ Чотири розповіді про Дмитра Багалія [Упор., передне слово О. Багалій]. – Харків, 2007. – С. 21.

довжити дослідження. Листування Д. І. Багалія з О. Ф. Бичковим, Д. І. Іловайським та В. Й. Ключевським показало, що для російського наукового середовища подібна підміна історичної термінології тогочасною географічною виявилась цілком прийнятною і не спричинила якихось заперечень. Натомість для міністерських чиновників учений надовго потрапив до категорії “українофілів” та “неблагодійних”. Його кар’єра всіляко гальмувалася, проти нього висувались різноманітні звинувачення, і тільки особисті зв’язки врятували від втрати викладацької кафедри в університеті та більш сумних наслідків, які могли статись у подібній ситуації. Але випадок Д. І. Багалія у Харківському університеті не був поодиноким. Приблизно так само Міністерство народної освіти поставилось і до його колеги М. Ф. Сумцова, якому заборонили захист докторської дисертації “Иоанникий Галятовский и Лазарь Баранович”, і він змушений був написати нову роботу⁷⁶. Подані нижче листи порушують також і більш широке питання: пріоритет наукового сумління чи громадської доцільності. Д. І. Багалій, хоч і не створив у Харкові чогось на зразок філії Старої громади, але зробив на культурницькій та просвітницькій ниві, за висловом О. П. Оглоблина, “усе, що міг, більше того – те, що тільки він – з його вдачею й тактом міг зробити”⁷⁷.

Для публікації відібрано 20 найбільш інформативних листів. Подане нижче листування зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). Текст передано із збереженням граматики і стилістики автора листів. Явні помилки та описки виправлено, використано сучасні правила пунктуації, скорочення та пропущені слова або їх частини розкрито у квадратних дужках. Вгорі справа над текстом листів подано їх датування (у квадратних дужках – встановлене публікатором).

ДОКУМЕНТИ

Листи Д. Багалія до О. Бичкова

№ 1

[Грудень 1884 – січень 1885 рр.]

Милостивый Государь,
Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Осмеливаюсь обратиться к Вам с всепокорнейшей просьбой.

В настоящее время мною собрано значительное количество материалов для Истории Слободской Украины; одна часть их относится к колонизации края в XVII и XVIII вв. (на основании ее мною был составлен реферат для II-го археологического съезда, прочитанный в извлечении в одном из заседаний по секции исторической географии и этнографии); другая – к землевладению; третья – к населению

⁷⁶ Багалій Д. І. Автобіографія. 50 літ на сторожі української культури. – С. 107.

⁷⁷ Оглоблин О. Пам’яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С. 103.

(казачеству и крестьянству). Материал этот найден частью в Моск[овском] Архиве Министер[ства] Юстиции, а частью в Харьковских архивах. В виду того, что история Слободской Украины нам почти неизвестна, а между тем разработка ее представляет большой интерес для русской истории, я обратился к Н. И. Костомарову¹ с просьбой посодействовать мне в этом деле и обратиться от моего имени в Петербургскую Археографическую комиссию с просьбой, не возьмется ли она напечатать документы, касающиеся Слободской Украины, под моей редакцией в одном из томов “Актов Южной и Западной России”. Николай Иванович [Костомаров] отнесся к моему проекту с большим сочувствием и обещал поднять этот вопрос в первом заседании Комиссии.

Зная Вашу отзывчивость, уважаемый Афанасий Федорович, ко всякому научному предприятию, осмеливаюсь беспокоить Вас и в данном случае, тем более что для меня имеет серьезное значение осуществление проекта в возможно скором будущем.

Собранные мною документы должны служить приложением к моей докторской диссертации, которую я думаю окончить в начале будущего года (заглавие диссертации “История Слободской Украины”, для 1-го выпуска я думаю обработать три главы – колонизация, землевладение, население). В настоящее время я нахожусь в самом неопределенном положении. Недели две тому назад к нам в Харьков пришла из Министерства бумага о доцентах, на основании которой я должен буду остаться за штатом, перейти из штатных доцентов в приват-доценты, между тем как г. Попечитель согласно представлению г. декана факультета просил о зачислении меня в Исправляющие должность экстраординарного профессора. Такое решение Министерства вызвано существованием неблагоприятной рецензии на мою магистерскую диссертацию “История Северной Земли до пол. XIV [века]”, принадлежащей перу моего бывшего товарища по университету И. А. Линниченка². Но почему не принять во внимание мой ответ г. Линниченку³, мои дальнейшие ученые труды – я не знаю. Теперь попечитель поехал к Вам в Петербург с целью ходатайствовать о своих прежних Представлениях. Но каков будет результат, неизвестно. Я же скажу о себе одно: лишить меня возможности работать для науки, значит нанести мне очень тяжелый удар, разбить всю мою жизнь. В моей магистерской диссертации есть один грех – небрежность, но за него я уже понес достаточное наказание. Рецензия же г. Линниченка – не строго научный разбор, а *пасквиль*, как это я достаточно убедительно показал в своем печатном ответе.

И вот теперь мой жребий скоро будет решен. В виду этого я посвящаю каждую минутку своего досуга работе над диссертацией; в виду [этого] мне крайне важно найти помещение для своих документов.

Примите уверение в глубокой преданности

Ваш Дм. Багалей.

Мой адрес: в Харьков, Университет, доценту Дмитрию Ивановичу Багалю.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45486. – Арк. 1–5.

Милостивый Государь,
 Многоуважаемый Афанасий Федорович!

Спешу Вам сделать несколько разъяснений по поводу своих материалов.

В дополнение к имеющимся документам я списал ещё

1) описание Сумского и Ахтырского Слободских полков 1732 г.

2) Сведения о Екатерин[ин]ской комиссии для составления проекта Нового Уложения в Харьковской губ[ернии]; об этом сохранилось в Харьковском архиве целое большое интересное дело, 3) в ответ на сделанное обращение к публике я уже получил некоторые материалы, касающиеся Ахт[ырского] полковника Осипова; кроме того, мне обещали раздобыть летописные заметки городов Ахтырки (бывший полковой город) и Белополье (сотенный город). 4) Намерен ознакомиться с материалами, собранными бывшим председателем Харьк[овской] Казенной Палаты и касающимися старозаимочного землевладения. 5) Кроме того, в Москве в архиве Мин[истерства] Юстиции для меня списано еще несколько документов; а) описание сторожевой линии в Слободской Украине (XVII в.) б) описание государственных пасек в Харьк[овском] уезде (XVII в.), с) описание города Валок в первой половине XVII в.

Весною я намерен поработать в Моск[овском] архиве месяц или полтора и после того немедленно приступить к печатанию материалов. Диссертация (докторская), кажется, будет готова к октябрю или ноябрю; заглавие ее: “Очерк внутренней истории Слободской Украины”, ч. 1-я, она будет состоять из 3-х глав – 1) Колонизация, 2) Землевладение, 3) Население (юридический быт).

Все это может быть, если... будет нужное для этого спокойствие, другими словами, если изменится к лучшему мое положение. Несколько дней тому назад я узнал новость, которая произвела на меня угнетающее впечатление. Г. Буцинский⁴, назначенный было 3 месяца тому назад приват-доцентом по кафедре русской истории, теперь переименован в исправляющие должность экстраорд[инарного] проф[ессора]. Я после двухлетней преподавательской деятельности из доцентов переименован в приват-доценты; он до сих пор *вовсе* не читавший лекций в университете и не бывший даже штатным преподавателем в Гимназии, сначала назначается приват-доцентом, а теперь повышается чуть ли не в профессора, вопреки прямому смыслу нового университетского Устава, который гласит, что всякий, приступающий к преподавательской деятельности в Университете, должен 3 года пробывать приват-доцентом. Очевидно, г. Буцинский произведен за какие-то заслуги. После внимательных размышлений я пришел к заключению, что заслуги эти заключаются в *абсолютном воздержании* от всякой научной деятельности. Ни до, ни после своей магистерской диссертации (“О Богдане Хмельницком”) г. Буцинский ни слова не напечатал, если не считать театральных рецензий и хроник закулисной жизни артисток, которые он постоянно доставлял в местную газету “Южный Край”, между тем Магистерская диссертация г. Буцинского не такова, чтобы давала ему права на отдых от научных занятий. Диссертация эта была *забракована* своим же факультетом, где вызвала крайне неодобрительные рецензии проф[ессоров] Дринова⁵ и Лебедева⁶; после этого она была представлена в Петербургский Университет, но и там ее отклонили. Защищена она в Киевском Университете, где специалист пр[офес-

сор) В. Б. Антонович⁷ дал о ней сдержанный, но, можно сказать, уничтожающий приговор (см. Киевская Старина 1883 г. февраль). На диспуте обнаружилось, что в весьма существенном вопросе, где г. Буцинский приписывает себе честь открытия подлинных статей Хмельницкого, он только совершил *плагиат*, списав эти статьи у Ген[надия] Карпова⁸ (из его статьи, помещ[енной] в Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Просв[ещения]). Это обстоятельство было подчеркнуто и пр[офессорами] Лебедевым и Дриновым. У Ник[олая] Ивановича Костомарова г. Буцинский выпросил благоприятный отзыв, который и был напечатан в “Южном Крае”, но когда Ник[олай] Ив[анович] [Костомаров] захотел сделать некоторые оговорки и прислал в таком смысле письмо в “Южный Край”, то его не поместили. Теперь Ник[олай] Ив[анович] [Костомаров] заявляет, что “он ошибся” и в авторе и в его книге. Такова эпопея с диссертацией г. Буцинского. Я не хочу Вас посвящать в закулисную сторону дела, объяснять, почему проводят г. Буцинского. Скажу только одно, что главным виновником этого фокуса-покуса нужно признать все того же мага и волшебника – П. А. Безсонова⁹, который хочет очистить факультет для тех, кто будет преклоняться перед его ученым авторитетом.

Мне не опасна конкуренция с г. Буцинским, но конкуренция на почве научной и преподавательской деятельности. Теперь же будет совершенно иное. Сначала сравняли наши шансы (понижив меня). Этого оказалось недостаточным – возвысили надо мною г. Буцинского. Теперь декан – пр[офессор] В. К. Надлер¹⁰ будет делать представление о нашей преподавательской деятельности, а г. Буцинский должен вскорости жениться на его дочери... Такова перспектива будущего. А настоящее тоже тяжело. Опускаются руки, падает энергия, убиваются силы, столь необходимые для непрерывной работы. Я вот послал Ивану Давидовичу [Делянову]¹¹ полный список своих ученых трудов и сведений о своей преподавательской деятельности. Но каков будет результат? Он доказывает (неопровержимо), что я воспитал в себе привычку к труду, потребность в постоянных научных занятиях. Всякий, знающий меня, засвидетельствует, что я веду исключительно трудовую жизнь. Правда, я не так один раз взялся за работу, как следует. Но я получил такой тяжкий урок, который останется памятным навсегда. Точность и осторожность в пользовании источниками и пособиями сделались теперь моим девизом. Я не просил о чем-нибудь особенном; я желал только зачисление меня во 2-ю категорию, т. е. исправляющих должность экстраорд[инарного] проф[ессора]. Теперь – это явное предпочтение, оказанное г. Буцинскому, заставляет меня еще острее чувствовать оказанную мне несправедливость и желать ее исправления. Глубокоуважаемый Афанасий Федорович! Окажите мне возможное содействие и помощь в моем деле. Будьте моим ходатаем перед Иваном Давидовичем [Деляновым]! Узнайте от него, когда мое положение будет исправлено! Если же дело мое подвергается пересмотру, то кому поручено рассмотрение моей диссертации и других работ. Для успокоения себя я должен знать, *имеет ли это лицо в своих руках присланные мною сведения*, впервые делающиеся известными в Министерстве. Наконец, узнать это Вам можно будет не у самого Ивана Давидовича [Делянова], а у других лиц, возле него стоящих. Еще раз повторяю, что я глубоко страдаю от несправедливости и *от неизвестности*. Почему для меня очень важно, переданы ли кому-нибудь присланные мною на имя Ивана Давидовича [Делянова] материалы, и если да, то кому; я бы прислал тому лицу отписки всех своих работ.

Глубоко уверен, что Вам не придется раскаиваться за ту поддержку, которую Вы мне теперь окажете в моем трудном положении, ибо люблю избранную мною науку всеми силами своей души. Утешьте скорым ответом. Напомните собственное выражение Ивана Давидовича [Делянова]: “Ну, мы с вами, кажется, поспешили”.

Глубоко преданный Вам Дм. Багалея.

Адрес: Харьков, Университет, доц. Дмитрию Ивановичу Багалею.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45485. – Арк. 1–9.

№ 3

[1886 р.]

Милостивый Государь,
Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Я решил было не беспокоить Вас своим письмом до тех пор, пока Вы сами не сообщите мне об окончательной судьбе моих материалов. Но полная неопределенность действует на меня до того угнетающим образом, что я решаюсь злоупотребить Вашей добротой и снова просить Вас об одолжении.

В последнем письме своем Вы мне писали, что мое назначение будет зависеть от отзыва Д. И. Иловайского¹². Д. И. Иловайский дал самое благоприятное заключение о моих научных трудах, о чем сообщил потом и мне; на днях я получил от него другое письмо, в котором сообщает, на основании письма одного знакомого профессора в Петербурге, что мое дело в Министерстве еще не решено и что, по всей вероятности, тут противодействует г. Георгиевский¹³. Но г. Георгиевский во все меня не знает и во всяком случае должен был получить сведения от кого-нибудь из Харьковцев. В пользу этого говорит еще одно обстоятельство. На Фоминой неделе в Петербурге был вызван (как говорят) декан нашего историко-филологического факультета проф. Надлер. И вот он сообщает некоторые небезынтересные для меня факты. По его словам, в Министерство было послано, нужно думать, из Харькова, какое-то нелепое обвинение против меня, и он (Надлер) *будто бы* оправдывал меня перед Иваном Давидовичем Деляновым. Во всяком случае обвинение действительно не имеет за собою *ни малейшего* основания, так что, думаю, его должен был бы отвергать и сам В. К. Надлер. Обвинение состоит из двух частей – первая касается моего украинофильства, вторая – подстрекательства студентов против г. Буцинского; *единственным* доказательством в пользу первой приводится то, что я будто бы на Одесском археологическом съезде читал реферат, *уснащенный малороссийскими песнями*; в пользу второй не приводится ничего... Рассказ о реферате с малороссийскими песнями приводил пр[офессору] Надлеру сам г. Министр... и пр[офессор] Надлер ему же будто заявил, что здесь какая-то *qui pro quo*¹⁴, так как ему известно, что я такого реферата не читал. А нужно заметить, что эту же легенду о реферате с песнями сообщал ректору нашего Университета г. Аничков¹⁵ или Георгиевский. Когда я узнал об этом от ректора, я тотчас же принес ему бюллетень II археологического съезда, отметив в них красным карандашом изложение двух своих сообщений 1) Поездка в Полтаву для осмотра архива Губернского Правления; 2) История колонизации Слободской Украины в XVII и XVIII в. по архивным материалам. Ректор обещал мне *сейчас же* отправить их к г. Аничкову... Теперь опять выдвигается прежнее обвинение. Значит, эти бюллетени не были посланы или же не были доведены до сведения г. Министра...

Не менее внушительна вторая часть обвинения. Я с самого же вступления своего в Харьковский Университет стал по отношению к г. Буцинскому в такие отношения, которыми и он, и его друзья должны были быть весьма довольными: на г. Буцинского во всех его перипетиях я смотрел как на своего *товарища по кафедре*: я подал голос в факультете за выбор его в доценты, я признал удовлетворительными его пробные лекции (хотя и в одном, и в другом случае против него была ровно половина факультета), я предоставил ему выбрать себе курсы и отдел Университетских чтений, я, наконец, дружелюбно разделился с ним курсами по русской истории на следующие 3 года, хотя мог бы конкурировать с ним...

Все это я сделал, хотя положение мое было весьма затруднительное: я застал уже готовую распрю в факультете и даже Совете (из-за г. Буцинского), в которую меня хотела вовлечь и одна, и другая сторона, но я твердо решил оставаться в качестве нового человека в стороне и ни разу потом не изменил своему решению. Что касается до этой несчастной вступительной лекции г. Буцинского (когда его освистали), то тут и дело объясняется предшествующими условиями и отношениями. Лекция не была так плоха, чтобы вызвать свистки, но студенты много наслышались о г. Буцинском; к ним доходили, конечно, в преувеличенном виде вести о спорах в факультете, тянувшихся 3 года, о непринятии диссертации в Харькове, о каких-то личных мотивах и интересах... все это подготовило почву...; нужно заметить, что и первая пробная лекция окончилась гробовым молчанием публики, а на второй было не более 10 студентов... Очевидно, следовательно, что причину свиста нужно искать во взглядах студентов на г. Буцинского: у них сложилось убеждение (правильное или неправильное – это другой вопрос), что г. Буцинского тянет пр[офессор] Надлер и что он серьезно наукой заниматься не будет. Таковы обстоятельства дела; произошел скандал; г. Попечитель приказал найти освиставших: их не нашли, хотя инспекция прекрасно знала виновных; почему? Потому что не хотелось поднимать дела, привлекать виновных, *выслушивать их заявления*. Но не хотелось признать, что здесь нет подстрекателей... И вот возникают какие-то слухи, что подстрекателями были те лица, которые раньше были против кандидатуры г. Буцинского – г. Потебня¹⁶, Лебедев, Дринов; затем по дороге пристегнуты и другие меньшие – Сумцов¹⁷, Эварницкий¹⁸ (конкурент г. Буцинского), я; в таком смысле, по-видимому, был сделан доклад и г. Попечителю (пр[офессором] Надлером). Таким образом, г. Буцинский в конце концов оказался в выигрыше*.

При чем здесь я? Для меня этот свист был большою неожиданностью и неприятным сюрпризом, ибо, повторяю, я давно решил, что г. Буцинский не мой враг, а товарищ по кафедре.

По поводу всего этого я в большой тревоге. В искреннее доброжелательство пр[офессора] Надлера (после дела с Преосв[ященным] Амвросием¹⁹) я не имею оснований верить; наоборот, я склонен думать, что поездка эта клонилась к моему вреду (так как и ко вреду г. Сумцова, и пользе г. Буцинского). Как все это происходило на самом деле? Какие существуют относительно меня сомнения или обвинения? Кто верит им в Министерстве? Кто внушил их? Какую роль по отношению ко мне играл пр[офессор] Надлер в бытность свою в Петербурге?

Мне необходимо все это выяснить и оправдаться от обвинений, выдвигаемых какими-то тайными моими врагами; и не имеющих за собой никакой почвы. Помо-

* У текстi закреслено 1,5 рядка.

гите мне в этом! Пусть не умрет во мне вера, что и теперь еще можно добиться торжества справедливости! Нас, слабых, задавленных, запуганных, легко заклевать коршунами. Поверьте, что говорит во мне теперь не страх за свою карьеру, а единственно обида за несправедливость. Если я буду назначен исправляющим должность экстраорд[инарного] [профессора], то я буду получать те же 1200 в год, что получаю и теперь, и имею право получать в течении 2-х лет; но я желаю *снять с себя обвинения* и получить нравственное удовлетворение! Умоляю Вас, сообщите мне все это!

Затем другая просьба: не можете ли хотя приблизительно сказать, когда решится вопрос о моих документах; в мае (между 10 и 15) я хотел бы поехать в Москву в архив Мин[истерства] Юстиции и прожить там месяц (если раздобуду денег), затем в июле я желал бы приступить к печатанию материалов; к октябрю, думаю, окончить и диссертацию, чтобы в ноябре или декабре защищать ее в Петербурге или Москве; это необходимо в виду того, что в следующем году оканчивается 2-хгодичный срок получения прежнего доцентского оклада (в качестве заштатного доцента).

Преданный душою и много обязанный

Дм. Багалей.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45484. – Арк. 1–10.

№ 4

[1886 р.]

Высокоуважаемый Афанасий Федорович!

Не знаю, как и благодарить Вас за то сердечное участие, с каким относитесь Вы ко мне. Я с своей стороны желал бы только одного: оправдать по возможности в большей степени Ваше доверие ко мне. В одном, по крайней мере, Вы можете быть совершенно уверены – это в моей любви к труду и науке; у меня нет никаких других интересов, кроме чисто научных да семейных; к политике и публицистике я остаюсь совершенно равнодушным.

Недавно назначенный исправ[ляющим] должность экстраординарного профессора г. Буцинский читал свою вступительную лекцию, которая, к несчастью, окончилась всеобщим шиканьем и свистом; говорю “к несчастью”, потому что покровители г. Буцинского сию же минуту стали сваливать с больной головы на здоровую; подстрекателями оказались профессора, дававшие во время оно неблагоприятное заключение о диссертации г. Буцинского и его пробных лекциях; главным же виновником был окрещен уважаемый А. А. Потеня, человек открытого, независимого характера, но державшийся в стороне от всех профессоров и студентов. На второй лекции г. Буцинского присутствовал г. Попечитель и потому она окончилась благополучно; теперь все это улеглось; г. Буцинский спокойно читает свой отдел первым двум курсам историко-фил[ологического] фак[ультета]. Говорит, что г. Попечителя поразила одна странность на лекции г. Буцинского: он окончил свою лекцию за 10 минут до звонка; такая странность повторяется и ныне на каждой лекции... Вероятно, г. Буцинскому трудно, не имея готового университетского курса, читать в одно и тоже время и в Университете, и в Женских пансионах (имея там около 20 ур[оков]). Что касается меня, то я не подал ни малейшего повода г. Буцинскому заподозрить меня в каких-либо недружелюбных действиях против него. Наоборот: я уступил ему первые два курса историко-филол[огического] факультета, оставив

себе (на этот год) два последних; я принял его предложение разделить поровну на будущее время курс Русской истории (себе я взял древний период, Историю Московского Государства до воцарения Михаила Федоровича, Историю Литовской Руси и систематический курс русской историографии; он оставил за собою Историю Моск[овского] Госуд[арства] при первых трех государях из Дома Романовых и Новую Русскую историю до Екатерины II включительно).

В настоящее время я читаю теоретический курс и веду практические занятия по историографии (всего 4 лекции на неделю), он читает только теоретический курс (по 3 лекции в неделю). Но нельзя ли признать весьма странным того, что *защитный доцент* (т.е. я) и теперь, и в будущем берет на себя важнейшие отделы Русской истории (древний период, историография истории Московского Государства), ведет уже добровольно по собственной инициативе и будет вести практические занятия по наиболее трудным и существенным вопросам (в 1-й семестр будущего года – чтение и разбор древней Русской летописи, во 2-й – Русской Правды, в 3-й сочинений Курбского и Иоанна, Судебника, в 4-й Литовского Статута, в 5-й Известий Иностранцев о Смутном времени, в 6-й главнейших мемуаров), а исправ[ляющий] должность экстраорд[инарного] проф[ессора] (т.е. г. Буцинский) берет менее важные отделы и не обозначает, какие практические занятия он намерен устроить. Одним словом, ближайшее знакомство с г. Буциным как университетским преподавателем заставляет меня еще сильнее чувствовать нанесенную мне *обиду* и делает положение мое невыносимым. Не могу я, по совести, не признать своего превосходства пред г. Буциным! Все это заставляет меня нетерпеливо ожидать перемены в своей судьбе.

Д. И. Иловайский *сам* прислал мне письмо, в котором извещает, что г. Министр Народного Просвещения запросил его мнения о моих научных достоинствах, причем он, Дмитрий Иванович, дал обо мне *самый благоприятный отзыв*.

С другой стороны, ректор нашего Университета И. П. Щелков²⁰ передал мне заявление г. Министра, что со мной *поспешили*, основываясь исключительно на одной неблагоприятной рецензии (г. Линниченка). Вместе с тем, г. Ректор сообщил мне и одно неприятное известие, что, насколько он мог убедиться из разговора с г. Аничковым, в Министерстве относительно меня происходит какое-то *qui pro quo*; именно заявляют, что я читал на Одесском Археологическом съезде реферат, в котором было *много малороссийских песен*, тут, очевидно, какое-то смешение; я читал два реферата: а) об архивных материалах, открытых мною в архиве Полт[авского] губ[ернского] Правления, б) Очерк колонизации Слободской Украины в XVII и XVIII вв.; ни в одном, ни в другом не было не только малорос[сийской] песни, но и отдельного стиха, даже слова. Действительно, на съезде было два реферата с песнями (один г. Маркевича²¹ “Одесса в народной поэзии”, другой г. Эварницкого “Поездка по Запорожским пепелищам”); но при чем же тут я? Услышавши это, я немедленно же передал г. ректору печатные протоколы Одесского съезда, и он обещал сейчас же отправить их г. Аничкову.

Вы, многоуважаемый Афанасий Федорович, если не ошибаюсь, присутствовали на моих рефератах и потому при случае засвидетельствуете, кому следует, что я тут ни при чем. Но интересно, откуда явилось такое известие в Министерстве?

Очевидно, во всяком случае, что мое дело в настоящее время так или иначе движется. Очевидно, что теперь именно и было бы полезно замолвить за меня слово. Обращаюсь за этим к Вам, Афанасий Федорович! Выскажите г. Министру свое

откровенное мнение о достоинствах и недостатках моих сочинений, с которыми Вы уже познакомились и относительно которых Ваш отзыв будет отзывом глубоко-го знатока и специалиста. Некоторые у нас в Харькове прибегают к местной высшей духовной власти и благодаря ее ходатайству достигают своих целей (в настоящее время весь университет говорит о двух профессорах-ставленниках, один на историко-фил[ологическом] фак[ультете] уже назначен, назначение другого на юридич[еском] ожидается на днях). Я же прибегаю к Вам, – на Ваш Суд отдаю свою научную деятельность! С нетерпением жду от Вас каких-либо известий о себе. Хорошим признаком считаю для себя утверждение доцента госуд[арственного] права Н. О. Куплевасского²² и имеющее вскоре состояться назначение г. Яроша²³.

Не посоветуете ли Вы напомнить о себе г. Министру? За все это время (после возвращения из Петербурга) я ни ему, ни кому-либо в министерстве ничего не писал.

Глубокоуважающий и много обязанный

Дм. Багалей.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45489. – Арк. 1–9.

№ 5

[1886 р.]

Милостивый Государь,
Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Приношу Вам сердечную благодарность за Ваши хлопоты обо мне. С несчастным исходом своего дела я готов был бы примириться, если бы не покидала меня “кроткая посланница небес” – надежда на будущее. Но какие шансы в будущем? Я должен обнаружить более критического таланта – согласен; но я должен, кроме того, избрать темою своей докторской диссертации вопрос из *более важного отдела, чем тот, к которому относилась моя магистерская диссертация*. Перед таким требованием я, признаюсь, останавливаюсь с изумлением и невольно опускаю руки. “Я посвятил свои занятия Северной Украине...”. Тут у меня являются вопросы: да разве Чернигово-Северская область с землей Вятичей была Украиной Русской Земли от IX до пол. XIV ст.? В таком случае и Галицкое княжество, и Новгородское, и Полоцкое, и в известный период Ростово-Суздальское, а следовательно и Московское, не говоря уже о Рязанском, *были Украинами*, история которых не имеет особенного интереса и не представляет значительной важности!... В таком случае Императорская Академия Наук напрасно наградила г. Иловайского (за его историю *Рязанской Украины*) и г. Борзаковского²⁴ за его историю Тверского княжества; в таком случае г.г. Костомаров, Никитский²⁵ и Беляев²⁶, занимаясь историей Новгорода, разрабатывали второстепенный отдел Русской истории. Интересно было бы знать, какой другой отдел русской истории с большим правом может быть назван *важным*, как не древний период, над которым “утерли пота” все корифеи русской исторической науки, начиная с немца Байера²⁷ и оканчивая только что усопшим историком-юристом К. Д. Кавелиным²⁸. Для того, чтобы написать свою “Историю Северной Земли” я должен был ознакомиться со всей Литературой и Источниками древнего Периода. Одним словом, для меня ясно, что человек, решивший мою судьбу, или мало знаком с древним периодом Русской истории, или же был ко мне пристрастен... Таково мое непосредственное впечатление; но, кроме того, являются и другие еще менее утешительные думы. *Значит, я во что бы то ни стало должен пи-*

сать по истории центра, а не украин. Я пишу историю Белгородской черты Моск[овского] Госуд[арства] и Слоб[одской] Украйны; может быть, это послужит со временем одним из веских соображений против моей работы. Но ведь эта Украина в настоящее время составляет один из важнейших центров русской торговли, промышленности, просвещения; ведь такое *временное* состояние Украйны переживали, можно сказать, *все области* нашего обширного отечества и изучать их историю значит несомненно изучать *историю России*. Русским историкам предстоит разрешить чрезвычайно важный вопрос, каким образом Русский народ и государство заселили обширнейшие территории нынешней России и ассимилировали массу разнородных народцев и народностей; а тут налагается запрет даже на историю Северной или днепровской украйны!.. Наконец, нужно принять во внимание и условия работы в столицах и провинции; у меня *дома* только местные материалы, но я собираю последние гроши и еду в центры (конечно, не на продолжительное время), чтобы не дать односторонних фактов – и все-таки в конце концов могу пострадать за *выбор* темы (не за исполнение), за *выбор*, к которому я принужден силою обстоятельств. Но довольно об этом! Не менее грустно и второе – мои документы не будут напечатаны в Комиссии. Быть может, Г. Ф. Карпов согласится в его томе “Актов” напечатать и мои документы, я был бы очень рад. В конце июля поеду в Москву на месяц. В октябре или ноябре думаю кончить свою диссертацию.

Сообщите, ради Бога, как меня представляли – в исправляющего должность экстраорд[инарного] [профессора] или просто в экстраорд[инарные] проф[ессора]. Если меня г. Министр не захотел утвердить и исправляющим должность, то это весьма грустно. Думаю, во всяком случае, что на основании отзыва Д. И. Иловайского из заштатных меня было бы справедливо исключить.

Остаюсь глубокопреданным Вам

Дмитрий Багалей.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45487. – Арк. 1–6.

№ 6

[1886 р.]

Милостивый государь
Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Посылаю Вам вместе с сим свои последние работы – “Материалы” и брошюры. Материалы будут служить приложением к диссертации, над которою теперь работаю. Рассчитывал было напечатать и даже защитить ее до конца каникул; но теперь вижу, что сделать этого не смогу; работать приходится в свободное от университетского преподавания время. Между тем, напр., в настоящее полугодие я должен буду читать общий курс Русской истории до Петра Вел[икого] по 4 часа в неделю, так как г. Буцинский с древним периодом совершенно не знаком. Работаю, м[ожет] б[ыть], даже ко вреду своего здоровья: грудь начинает болеть довольно сильно. Летом также не придется отдыхать – буду печатать рукопись. Печататься будет моя диссертация в “Чтениях Моск[овского] Общ[ества] [истории и древностей российских]”, причем особое содействие в этом деле мне оказал Н. А. Попов²⁹, который и сообщил мне сущность данного им заключения о моих научных трудах (вернее сказать, *только* об одном труде, так как другие ему тогда известны не были); из слов оказывается: 1) что обо мне он отзывался гораздо лучше, чем о г. Буцинском,

2) что отзыв обо мне не был отрицательный; он только выразил желание, чтобы я (и г. Буцинский) представил докторскую диссертацию, прежде чем получить *экстраординатуру*. Как бы то ни было, теперь дело обстоит так: с нынешним семестром прекращается мое содержание в размере 1200 р. в год, которое я получаю в течении 2-х лет в качестве доцента, оставленного за штатом. Никаких других средств к жизни, даже малейших, у меня нет; притом я человек женатый. Если до каникул не выяснится, что в следующем учебном году я буду получать прежний оклад, точно я должен буду искать себе каких-нибудь других занятий, другими словами, разбить свою жизнь, свои надежды...

Если до напечатания моих “Материалов” Д. И. Иловайский дал заключение о возможности предоставить мне содержание экстраординарного профессора, то было бы более чем справедливо оставить мне доцентский оклад в 1200 р. в качестве временно исправляющего обязанности экстраординарного проф[ессора], т. е. сравнить меня с г. Буцинским. Я глубоко уверен, что в конце концов правда восторжествует, потому что Министерство решилось руководствоваться в своих назначениях научною деятельностью кандидатов; впрочем, кажется, и г. декан факультета, а главное сам г. Буцинский сознали эту истину...; этот последний кроме магистерской диссертации не печатал *ни строки* до сих пор и, как мне известно, наверное, ничего и не готовит и не намерен готовить, решившись перенести центр своих занятий в женские гимназии, где он имеет о[чень] много уроков; в последнее время он, впрочем, высказывает желание поступить в Сибирский Университет.

Диссертация моя, полагаю, будет окончена печатанием до сентября мес[яца] сего 1886 года; диспут может состояться в октябре. Но мне хотелось бы предварительно поместить в Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения] маленький отрывок из нее, напр., “Очерк заселения степной окраины Моск[овского] Гос[ударства] до Алексея Мих[айловича]” листа на 3 печатных; можно, пожалуй, взять еще меньшую часть – заселение при Мих[аиле] Федоровиче листа на 1½ – 2; этот отрывок дал бы понятие о *характере* и *направлении* моего труда, строго научном, объективном и совершенно свободном от упрека в каком-нибудь пристрастии, исключительности и т.п.; наоборот, мне нельзя будет не поставить в заслугу то внимание, с каким я отнесся к роли центрального Моск[овского] правительства в деле колонизации края, собрав *для этого* очень много материалов. Может быть, появление “Материалов” и отрывка из *написанного* уже исследования, имеющего появиться в свет в цельном виде, не позже сентября сего года, будет достаточно для того, чтобы я после *трехлетней* преподавательской деятельности в университете *накануне* своего *докторского диспута* мог рассчитывать на 100 руб. в месяц, чтобы иметь возможность продолжать свои научные занятия.

Вы, глубокоуважаемый Афанасий Федорович, оказали уже мне большую услугу сообщением некоторых сведений и сердечным участием ко мне. Это дает мне нравственное право надеяться, что на этот раз Вы не откажете мне в своем содействии. А содействие это будет состоять в совете – как мне поступить [в] данном случае, чтобы Мин[истерство] обратило внимание на мое положение и поддержало, ободрило бы меня на основании моей научной и педагогической деятельности; попечитель заявил, что он будет ходатайствовать о продлении мне содержания в качестве приват-доцента. Я бы считал бы себя нравственно удовлетворенным только тогда, когда бы, подобно г. Буцинскому, был назначен исправляющим должность экс[траординарного] проф[ессора] с содержанием 1200 р. в год. Несмотря на то,

что Мин[истерство] могло меня назначить штатным приват-доцентом на вакантную кафедру с жалованием, равняющимся половине оклада ординарного проф[ессора], т.е., в 1500 руб. Во всяком случае, если будет идти речь о приват-доцентуре, то именно о какой; быть частным приват-доцентом без содержания я не могу; даже занять приват-доцентуру с получением вознаграждения из особой суммы (60000 р.) *по истечении семестра*, я также не смогу, ибо мне нечем будет содержать себя до получения содержания; да я имею право на занятие вышеуказанной штатной приват-доцентуры, так как читаю *обязательные общие* курсы по вакантной кафедре. Не думает ли, впрочем, Мин[истерство] назначить кого-либо на вакантную кафедру Рус[ской] Истории в Харьк[овский] Ун[иверситет].

Итак, что мне предпринять? Не захотите ли Вы облагодетельствовать, сообщив при случае Мин[истру] Нар[одного] Пр[освещения] изложенные в этом письме факты? Не подать ли и мне записки?

Кроме этого, нельзя ли будет прислать Вам для прочтения отрывок из диссертации с тем, чтобы Вы передали его с[о] своей рекомендацией в Жур[нал] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения], *если одобрите его*; попасть туда постороннему человеку нелегко, в особенности если нужно, чтобы статья была помещена вскоре.

Преданный Вам Дм. Багалей.

ИР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45490. – Арк. 1–8.

№ 7

[1886 р.]

Милостивый Государь,
Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Не могу и выразить Вам, как Вы обрадовали меня своим письмом; с надеждой я теперьзираю на будущее; с новой энергией принимаюсь за свою работу. Без Вашей поддержки, без Вашего ходатайства мне, м[ожет] б[ыть], пришлось поневоле или, вернее сказать, против своей воли бросать любимое дело и приниматься за то, к чему не лежит мое сердце.

Получив Ваше письмо, я немедленно отправился к г. Попечителю – и он дал мне честное слово сделать обо мне вполне благоприятное представление, указав в нем на мою научную и преподавательскую деятельность.

Одно меня только смущает, это то, что наш попечитель *систематически* уклоняется принимать на себя инициативу в подобных делах; он выжидает, пока ему не дадут так или иначе понять, что представление его будет важно; так[им] обр[азом], и относительно меня отзыв (если бы его спросили) он дал бы *немедленно* самый благоприятный, а с представлением он по обыкновению, м[ожет] б[ыть], немного помедлит, хотя мне и *пообещал* сделать его теперь же.

Диссертация моя должна окончиться печатанием в “Чтениях Моск[овского] Общ[ества] [истории и древностей российских]” к сентябрю; скоро я отсылаю в редакцию первую половину.

Но предварительно хотелось бы небольшой отрывок из нее, дающий понятие о *направлении* и *характере* всего труда, поместить в Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения]. Этот отрывок я посылаю Вам с просьбой передать Редактору Журн[ала] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения] г. Майкову³⁰, если, по Вашему мнению, он окажется пригодным и интересным для него.

Понимаю, что снова злоупотребляю Вашею доброю, и потому очень прошу Вас даже не читать его, а только передать в редакцию, если Вы в настоящее время заняты какою-нибудь спешною работою; можно, впрочем, устроить и таким образом – прочитав его, Вы мне пришлите его обратно, а я уже сам что-нибудь сделаю с ним. Теперь несколько слов о характере его.

Достоинства его: 1) он затрагивает совсем *новый вопрос*, 2) написан *преимущественно* по новым архивным материалам, да и печатанными материалами для этой цели никто еще не воспользовался (напр., Актами Южной и Зап[адной] Рос[сии] ч. III), 3) я заботился о *систематической* обработке бывшего в моем распоряжении материала, 4) *точка зрения* и *освещение* материала объективные.

Недостатки: 1) отрывочность и неполнота некоторых эпизодов, зависящая от неполноты самих источников, 2) относительная мелочность многих фактов и, конечно, много еще других, которые для стороннего наблюдения яснее, чем для меня...

Во всяком случае, меня оправдывает то, что шел я “неготовыми путями”, только вначале ссылаюсь я на одно или два пособия, потом идет вполне *самостоятельная* разработка данных; да и в начале у Яблоновского³¹ я взял только материалы (люстрации), а освещение им дал совершенно противоположное тому, какое нашел в его историческом очерке.

Я был бы, конечно, очень рад и счел бы для себя за большую честь, если бы эта статья нашла себе место на страницах такого почтенного журнала, как Жур[нал] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения]; но препятствием может послужить то обстоятельство, что статья эта должна явиться в Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения] *раньше*, чем в дополненном виде будет напечатана в Чтениях [Московского общества истории и древностей российских] как часть 1-й главы моей диссертации. Это препятствие, буде оно явится, можете устранить Вы один; потому-то я и предаю ее в Ваши руки. Хорошо, если бы она появилась в майской книжке.

Глубокоуважающий Вас Дм. Багалей.

P. S. Не премините уведомить о судьбе статьи.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45491. – Арк. 1–5.

№ 8

[1886 р.]

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

В дополнение к сообщенным мною сведениям спешу сообщить Вам еще следующее. Декан факультета через ректора Университета вошел с представлением обо мне к г. Попечителю. В этом представлении, по словам декана, указывается на необходимость для факультета иметь двух преподавателей по русской истории, так как только таким образом будет достигнута полнота преподавания, требуемая новым уставом; один же преподаватель – молодой и неопытный – не может одинаково успешно читать общих систематических курсов по древнему московскому и Имперскому периодам. Я же необходим для чтения древнего и Московского периодов, которыми специально занимался и которые доселе читал (Буцинский же будет читать и читает новую русскую историю). По своим преподавательским и ученым заслугам я также заслуживаю этого: 1) мое преподавание строго научно, не тенденциозно; 2) мои новые труды доказывают, что я имею право на продолжение содер-

жания. В заключение приводится 2 отзыва о моих “Материалах” из “Журн[ала] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения]” и “Киев[ской] Ст[арины]”.

Такова была черновая представления, каковую мне поручил составить декан факультета. Какова она в Мин[истерстве], увидите Вы сами; думаю, останется такая же самая, ибо декан указал мне план ее. Вероятно, очень скоро она будет отправлена в Мин[истерство]. Ректор относится благоприятно ко мне.

Глубокоуважающий и премного
обязанный Вам Дм. Багалей.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45492. – Арк. 1–2.

№ 9

[1886 р.]

Милостивый Государь
Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Спешу сообщить Вам, что представление обо мне из канцелярии Харьковского попечителя отправлено в Министерство сего 17 мая; заномеровано оно 14-м мая № 2599-м. Замедление объясняется тем, что попечитель был в командировке. Представление для меня очень благоприятное; оно состоит из 3-х частей – 1) Отзывы декана; 2) Ректора и 3) Попечителя. Все три в мою пользу; вместе с сим выслан и мой формуляр, из которого видно, что я уже пробыл преподавателем в Университете 3 года, т.е. законный срок даже для приват-доцента по новому уставу.

Теперь возлагаю, все надежды на Вас, многоуважаемый Афанасий Федорович. Теперь, конечно лучше и не поднимать вопроса об экстраординатуре. Но пусть же меня назначат на год исправляющим должность экстраординарного с жалованием доцента, т. е. 1200 р. Я думаю, что по справедливости с меня следует уже сбросить обидный эпитет “заштатного”, которым только я один и награжден в факультете. Еще в прошлом году в бытность мою в Петербург г. Министр Народного Просвещения, прочитав мой “Ответ г. Линниченку”, заявил мне, что мое положение будет изменено к лучшему. Я поступил так, как мне подсказывала научная честь и совесть. Я решил самим делом доказать, что г. Линниченко ошибался, произнося надо мною свой приговор. Все свое время я посвятил науке; у меня нет теперь никаких других планов и интересов, кроме моих работ, которыми я занят в настоящее время. Мои “Очерки из истории Колонизации и быта степной окраины Моск[овского] Госуд[арства]” значительно подвинулись вперед; все лето я думаю посвятить им же. На днях высылаю в Москву г. Барсову³² 1-ю часть своего Сочинения. В начале след[ующего] учебного года из печати выйдет книга не менее 20 печатных листов мелкой печати – “Чтений”.

Г. Бучинский по-прежнему ничего не пишет и не печатает. Не надеясь никогда напечатать докторской диссертации, он обнаруживает желание перейти в Томский Университет, если ему дадут экстраординатуру.

Итак, Глубокоуважаемый Афанасий Федорович, походатайствуйте в таком смысле, чтобы и меня, как и всех остальных доцентов нашего университета, сделали временно исправляющим должность экстраординарного по вакантной кафедре на один [год].

Такое повышение, по-видимому, совершенно возможно: г. Бучинский был сначала назначен приват-доцентом, а потом по одному ходатайству повышен через месяц

в исправляющие должность экстраординарного, в какой состоит и доселе. Жду от Вас ответа благоприятного. Представление обо мне, повторяю, сделано очень благоприятное; впрочем, Вы сами его прочтите! Глубокоуважающий и много обязанный Вам

Дмитрий Багалея

Мой адрес: в Харьков, Примеровская улица, дом Сумцовой, Д. И. Багалею.

P. S. О судьбе рукописи, Вам посланной, до сих пор ничего не знаю и беспокоюсь; если не напечатана, то пришлите мне ее назад, чем премного обяжете.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45474. – Арк. 1–4.

№ 10

18 июня 1886 г.

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

От всей души благодарю Вас за участие, которое Вы принимаете в моей судьбе, и за хлопоты, которые Вы добровольно, только по своей доброте, на себя приняли. Исходом дела я совершенно доволен. Содержание мне на год обеспечено. В это время я надеюсь сделаться уже *doctor*’ом русской истории – и тогда мое положение м[ожет] окончательно определиться. Остановка за мною, но этого только я и желал. Я твердо уверен, что мой труд (докторская диссертация) будет достаточно солиден в научном отношении, так как является результатом добросовестной, серьезной и продолжительной подготовки.

Часть рукописи я уже отослал в Москву к Елп[идифору] Вас[ильевичу] Барсову, который обещает печатать его в “Чтениях Моск[овского] Общ[ества] [истории и древностей российских]” теперь же летом; за каникулы будет напечатана большая половина, а м[ожет] б[ыть], и $\frac{3}{4}$; все это исчерпывает только 1-ю главу, в которой, впрочем, центр тяжести диссертации.

1-я глава (колонизация) распадается на 5 отделов: 1) Историко-топографический очерк, 2) Русская Государственная колонизация до Алексея Михайловича, 3) Переселение черкас в Моск[овское] Госуд[арство] до Алексея Михайловича, 4) Русская Государственная колонизация с Алексея Мих[айловича], 5) Малорусская колонизация с Алексея Мих[айловича].

2-я глава будет посвящена управлению; 3-я сословным отношениям; если будет 4-я, то она будет посвящена землевладению. 1-я глава занимает у меня около 80 писанных листов.

В настоящее время я нахожусь в селе Кочетке Харьк[овской] губ[ернии] возле г. Чугуева, где оканчиваю диссертацию. Поэтому-то и Ваше письмо получил только сегодня 18 июня. За содействие в помещении моей статьи в Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения] приношу Вам, глубокоуважаемый Афанасий Федорович, особую благодарность. Я был очень обрадован, получив из редакции Журнала и оттиски, и гонорар (майской книжки); этот последний пришелся очень кстати: я его немедленно отослал в Москву к Барсову для покупки на мой счет лучшей бумаги на некоторое количество экземпляров моего сочинения.

Еще раз приношу Вам сердечную благодарность за все, что Вы мне сделали.

Вам премного обязанный и глубокоуважающий Вас Дм. Багалея.

P. S. В мае я отправил в “Журн[ал] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения]” рецензию на “Воронежские акты” Вейнберга³³ и получил ответ, что она появится в июльской книжке “Журнала”.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45493. – Арк. 1–3.

№ 11

Июль 1887 г.

Милостивый государь
Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Посылаю Вам вместе с сим свою диссертацию, которую я 23 числа сего мая защищал в Московском Университете и за которую получил степень доктора русской истории. Она пока еще не пущена в продажу, потому что Е. В. Барсов не распорядился отпечатать карты, которая к ней должна быть приложена; тем не менее, я решился теперь же послать Вам свою книгу, так как высоко ценю Ваше мнение и отзыв. Хотелось бы убедиться, что данной работой я вполне оправдал Ваше доверие к моим способностям и трудолюбию. Я никогда не забуду той поддержки, которую Вы мне оказали в критический момент моей жизни. Теперь положение дел значительно изменилось к лучшему. Декан факультета В. К. Надлер, после утверждения меня доктором в Совете Моск[овского] Ун[иверситета], представил докладную записку ректору Харьковский[ого] Ун[иверситета] о производстве меня в экстраординарные профессора по свободной кафедре русской истории; ректор вполне присоединяется к этому ходатайству; со стороны г. Попечителя также, надеюсь, не будет никаких препятствий. Таким образом, остается только желать благополучного хода дела в Петербурге; тут я снова, в последний раз, решаюсь беспокоить Вас, Глубокоуважаемый Афанасий Федорович. В последнем письме своем ко мне Вы писали, что если я получу степень доктора, то экстраординатура за мной обеспечена: так Вам сказал г. Министр. Теперь именно наступил удобный и, м[ожет] б[ыть], единственный момент, ибо возбуждается официальное ходатайство от университета.

Отзыв о книге в факультет и на диспут был дан благоприятный, как это видно хотя бы из отчета в “Московских Ведомостях (№ 146)” и “Рус[ских] Вед[омостях] (№ 143)”. Н. А. Попов выразился, между прочим, так: “если бы Вы представили одну пятую главу своего исследования, то мы бы Вам за нее одну дали степень доктора”, единственным серьезным указанием было указание на писцовые книги (неизданные, хранящиеся в архиве Мин[истерства] Юст[иции]), которыми я не успел воспользоваться; хотя, впрочем, эти книги относятся к тому времени, которое у меня очерчено мимоходом. Книга моя была признана серьезным вкладом в науку, вполне самостоятельным исследованием и т. д.

Сегодня выезжает в Петербург наш декан и будет, наверное, говорить обо мне с г. Министром по поводу своего представления. Было бы очень важно, чтобы Вы теперь именно замолвили за меня слово у Ивана Давидовича [Делянова], чтобы он со своей стороны принял хорошо представление г. декана. Не могу не обратиться, в заключение, Вашего внимания и на то, что не только сущность содержания книги, но и ее направление (если можно так выразиться) *не могут* служить препятствием для моего движения по служебной лестнице; чтобы убедиться в этом, стоит только прочесть мое предисловие, особенно конец его; моя заслуга, между прочим, заключается в том, что я выяснил важную роль Моск[овского] гос[ударства] в деле обо-

роны и колонизации края. Ожидаю Вашего содействия в этот решительный момент моей служебной деятельности. Теперь мне, может быть, обеспечена возможность дальнейших работ, которые отчасти уже готовятся. В июле мес[яце] я еду в Москву для занятий в архиве Юстиции, откуда буду извлекать документы для приготавливаемого мною в свет 2 тома “Мат[ериалы] для истории кол[онизации] и быта ст[епной] окр[аины] Моск[овского] гос[ударства]” Летом же рассчитываю побывать у гр[афини] Уваровой (в Поречье) и извлечь из рукописного собрания ее мужа одну летопись (Курскую).

Интересует меня также вопрос, на который жду от Вас удовлетворительного ответа – в каком положении находится дело Уваровских премий и могу ли я представить в Академию на премию свои “Очерки” вместе с “Материалами”, мне важно об этом узнать поскорее, так как летом же (не помню, в каком месяце), по-видимому, оканчивается срок подачи заявлений; не знаю также имени и отчества Непременного Секретаря Академии Веселовского.

Твердо уповаю на Ваше представительство.

Глубокоуважающий и премного

Обязанный Вам Дмитрий Багалей

Примеровская улица, дом Сумцовой, Д. И. Багалею.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45471. – Арк. 1–6.

№ 12

9 февраля 1888 г.

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

С величайшею готовностью исполняю Ваше желание о высылке в Императорскую публичную библиотеку некоторых моих брошюр. Считаю за честь для себя то обстоятельство, что и мелкие работы мои нашли место себе в Нашем Знаменитом Отечественном Книгохранилище. Постараюсь и на будущее время высылать все свои труды. Скоро вышлю лично Вам мои новые работы, помещенные в изданиях Комитетов: 1) вновь изданное под моей редакцией с моим предисловием и моими примечаниями “Топограф[ическое] опис[ание] Харьк[овского] Наместничества”, первоначально напечатанное ровно сто лет тому назад (в 1788 г.) в Москве; 2) Исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII в.; 3) Археологические, топографические и этнографические заметки о Харьк[овской] губ[ернии] (на основании сведений, доставленных в Имп[ераторскую] Академию художеств, и частных корреспонденций); 4) О необходимости изучения Курской губ[ернии] в Историко-географическом отношении (подробная мотивированная записка Курскому Стат[истическому] Ком[итету] об издании им, под моей редакцией, курских писцовых книг); 5) Повесть о граде Курске и Знаменской Иконе Божьей Матери (отчет о рукописной повести, хранящейся в библиотеке пок[ойного] гр[афа] А. С. Уварова³⁴ в с. Поречье). Наш университет должен был послать в Публичную Библиотеку на Ваше имя просьбу о высылке на время одной рукописи (для меня) – именно атласа Слободско-Украинской губ[ернии] 1802 г. Нет ли и других ли еще атласов или карты нашей местности в Библиотеке? Можно ли рассчитывать на получение просимой Университетом рукописи? Все это мне нужно для предполагаемого к изданию атласа Харьковского Наместничества 1787 г. с планами городов.

Извиняюсь, что беспокою Вас своими вопросами, но делаю это в надежде на Вашу постоянную доброту и снисходительность.

Вас глубокоуважающий и Вам много обязанный Дмитрий Багалей.

P. S. Брошюры в Библиотеку отправил посылкою; к сожалению, одной никак не мог разыскать – “Основание Харькова”, уже нет ни в магазинах, ни у меня; если разыщу впоследствии, то пришлю.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45472. – Арк. 1–3.

№ 13

16 мая 1888 г.

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Вчера отослал Вам в бандероли свои новые 4 брошюры, в том числе и переизданное с моим введением и примечаниями “Топографическое описание Харьк[овского] Наместничества”, первое издание которого (1788 г.) давным-давно уже сделалось библиографической редкостью.

Сегодня я получил Ваше письмо с извещением о назначении мне Уваровской премии. Прежде всего, позвольте поблагодарить Вас, Глубокоуважаемый Афанасий Федорович, за то бескорыстное участие, которое Вы принимаете в моей скромной личности: будучи обремененный сложными и тяжелыми, административными и научными занятиями, Вы, тем не менее, нашли время написать мне о решении Комиссии на другой день после ее заседания; поверьте, что я высоко ценю Ваше внимание и расположение; о том же просит меня засвидетельствовать перед Вами и Н. Ф. Сумцов. Академическая награда для меня в высшей степени дорога и приятна. Вполне уверен в том, что нынешний успех мой только натолкнет меня на новые работы. В настоящее время przygotowую для печати свои публичные лекции, читанные в апреле сего года г.г. морским офицерам в г. Николаеве (“Колонизация Новороссийского Края и первые шаги его по пути культуры”), статью о Екатерининской Комиссии, 2-й том “Материалов для Ист[ории] кол[онизации] и быта”; затем опять буду работать в Моск[овском] Архиве Мин[истерства] Юст[иции] – и тогда выпущу 2-й том “Очерков”.

Вместе с сим письмом высылаю в бандероли 4 брошюры в Публичную Библиотеку.

Преданный и много обязанный Вам

Дмитрий Багалей.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45473. – Арк. 1–2.

№ 14

[1889 p.]

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Посылаю Вам оттиск своей полемической статьи из “Журн[ала] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения]” и, пользуясь настоящим случаем, еще раз выражаю глубокую признательность за доброжелательный отзыв о моих “Очерках”, высказанный в Акад[емической] Комиссии. Сколько могу судить по Акад[емическому] отчету, присланному мне г. Секретарем Ак[адемии] Н[аук], Д. А. Корсаков³⁵ сделал разбор моей книги, в противоположность другим рецензентам, не высказал-

ся ни за, ни против присуждения мне премии, а предоставил решение этого вопроса комиссии. Теперь я жду с понятным нетерпением полного отчета о 30-м присуждении Увар[овской] Наград[ы]. Во всяком случае, присуждение премии доставило мне истинное ученое и нравственное удовлетворение. В настоящее время я приступаю к печатанию 2-го тома собранных мною “Материалов для истории кол[онизации] и быта” (XVI–XVIII в.), и этот том по важности и интересу нисколько не уступит, как мне кажется, 1-му. Нын[ешним] летом я не мог совершить археогр[афической] экскурсии в Москву, потому что ожидал ребенка – первенца (после 6-летнего супружества); но все-таки и оно не пропало для меня даром: я выбрал для дачного пребывания с. Бабаи, где у местного помещика разобрал архив, заключающий в себя фамильные документы 3-х местных дворянских родов, игравших видную роль в крае – Донцов-Захаржевских, кн. Крапоткиных и Щербининых. Владелец архива, по моему совету, решил издать более интересные из этих бумаг в отдельном сборнике; я, с[о] своей стороны, предложил ему, конечно *gratis*³⁶, редактировать это издание и снабдить его предисловием. На следующее лето я намерен для продолжения своих архивных занятий ехать в Москву. Все это, в связи с разработкою на месте Харьковского архива, послужит основой 2-го тома “Очерков”, который будет всецело посвящен внутреннему быту.

К сожалению, меня несколько стесняет материальное положение: с рождением ребенка значительно возросли расходы, и совершать поездки при таких условиях будет мудрено. Приезд в Харьков г. Министра Нар[одного] Пр[освещения] побудил меня обратиться к нему с устною просьбою о производстве из экстраорд[инарных] в ординарные проф[ессоры]. Я указал на следующие мотивы: 1) более 6 лет я уже состою штатным преподавателем в Х[арьковском] Унив[ерситете] (в том числе почти 1½ года экстраорд[инарным] проф[ессором]); 2) на нашем факультете в настоящее время занято всего 4 штатных ординатуры; 3) оставаясь экстраординарным, мы скоро будем мешать производству в экстраорд[инарные] временно исправляющим обязанности, защитившим докторские диссертации; 4) я по времени производства стою 2-м среди экстраординарных; 5) для кафедры русской истории Министерство давно уже распорядилось держать свободной одну ординатуру; 6) было бы справедливо принять во внимание мои изменившиеся семейные обстоятельства и научные предприятия, требующие затраты собственных моих средств.

Г. Министр Нар[одного] Пр[освещения], как я узнал потом, спрашивал мнение обо мне г.г. попечителя и ректора – и те с[о] своей стороны высказывались *вполне* благоприятно в пользу моего ходатайства и даже подкрепили его. В своей беседе с г. Министром я позволил себе сослаться на Вас, Глубокоуважаемый Афанасий Федорович, как авторитетного судью моей научной деятельности. Уверен, что Ваше представительство за меня перед г. Министром могло бы теперь увенчаться полным успехом, так как начато дело при хороших авспициях и никаких подводных камней и мелей не замечается. Его Высокопревосходительство изволил записать мою фамилию, но к нему обращалось со своими нуждами так много разных лиц, что едва ли он будет помнить все мотивы устных просьб, в виду этого я обращаюсь к Вам, глубокоуважаемый Афанасий Федорович, с настоятельной просьбой (зная Вашу доброту и расположение ко мне), чтобы Вы сами еще при случае изложили перед г. Мин[истром] эти мотивы в таком виде, как они изложены в настоящем письме. Остаюсь со всегдашним глубоким уважением и преданностью Вам много обязанный Дмитрий Багалей.

№ 15

12 апреля 1889 г.

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Посылаю Вам вместе с сим экземпляр своей актовой речи “Заселение Харьк[овского] края и общий ход его культурного развития до открытия Университета”. В скором времени надеюсь отправить Вам еще отдельный оттиск (около 100 страниц) своего исторического этюда “Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры”, введение и первые 2 главы его уже напечатаны в апрельской книжке “Киевской Старины”. 2-го тома “Материалов” напечатано уже 10 листов, т.е. около половины; в него войдет, между прочим, и считавшийся погибшим “Экстракт о Слободских полках”. В Харьковском Сборнике на 1889-й год печатается мною “Описание Слоб[одско]-Укр[аинской] губ[ернии]” 1802 г., извлеченное из Атласа этой губ[ернии], хранящегося в Вашей Публичной Библиотеке.

В 15-м вып[уске] “Критико-биографического словаря” Венгерова³⁷ напечатана моя оценка научной деятельности проф[ессора] В. Б. Антоновича. Одним словом, как Вы видите отсюда, продолжаю работать энергично. Смущает меня только одно обстоятельство: когда я получу ординатуру, чтобы еще более расширить свои археографические предприятия. Много месяцев тому назад (когда Вы исправляли обязанности Министра Народного Просвещения) я Вам, глубокоуважаемый Афанасий Федорович, написал именно на счет этого последнего обстоятельства (ординатуры) письмо, где подробно излагал все дело; но до сих пор в ответ на него от Вас не получил ничего. В бытность г. Министра Нар[одного] Просв[ещения] в Харькове я говорил с ним на счет этого – и мне казалось, что если бы Вы, по приезде его в Петербург, только напомнили ему благосклонно обо мне – дело бы уладилось; попечитель отозвался хорошо, ректор прекрасно. Если бы теперь Вы походатайствовали у г. Министра, то он бы, наверное, дал свое согласие: все обстоятельства (о которых я могу написать Вам подробно) в мою пользу; я думаю, что и попечитель сделает обо мне официальное представление, если будет знать, что оно не будет отклонено в Министерстве.

Может быть, Вы не получили первого моего письма, – тогда не поставьте себе в труд ответить в двух словах на настоящее.

P. S. Имею некоторое основание спешить с этим делом, между прочим, и потому, что г. Бущинский оканчивает печатанием свою докторскую диссертацию, следовательно, скоро получит экстраординатуру, хотя я на 3 года старше его по службе.

Остаюсь с глубоким почтением

Вам много обязанный

Дмитрий Багалей.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45475. – Арк. 1–4.

№ 16

5 октября 1889 г.

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Позвольте прежде всего принести Вам искреннюю, сердечную благодарность за доброе расположение и участие ко мне; она выразилось не раз уже; выразилось и теперь в хорошем отзыве о моей актовой речи, отзыв, который Вы высказали Его

Сиятельству г. Министру Народного Просвещения. В Министерстве Народного Просвещения, очевидно, утвердилось мнение (вполне основательное), что я предан исключительно научным интересам – и этим я обязан гл[авным] обр[азом] Вам, Афанасий Федорович! Теперь, с получением ординатуры, я постараюсь еще более расширить сферу своих ученых занятий; в виду этого я уже отказался от уроков в Женской Гимназии, которые должен был в свое время взять для пополнения университетского жалованья. Но еще важнее то, что теперь у меня есть необходимое спокойствие духа и некоторая уверенность в завтрашнем дне, без чего работать крайне тяжело.

Посылаю Вам свой новый труд, о происхождении которого говорится во введении. Я его озаглавил “исторический этюд”, потому что действительно это, собственно говоря, только краткий эскиз, из которого, при дальнейшей работе, могла бы выйти большая картина. Но и тут я работал по первоисточникам (хотя не исчерпал, да и не мог исчерпать их всех) и высказал не мало, хотя, б[ыть] м[ожет], ошибочных, но зато своих выводов.

С полным уважением преданный

Вам Дм. Багалей

P. S. Посылаю еще и напечатанный мною текст из рук[описного] Атласа Слоб[одско-]Укр[аинской] губ[ернии] 1802 г., который некогда любезно был Вами препровожден в Харьков.

Скоро опять Харьк[овский] Университет будет Вас просить выслать на 1 или 2 недели рук[описный] список книги Большого Чертежа, который, по словам Л. Н. Майкова, имеется в библиотеке, а мне нужен для реферата, который я приготавливаю к Моск[овскому] Арх[еологическому] Съезду (“Известия Кн[ижи] больш[ого] чертежа о южных степях в связи с другими аналогичными данными”). Нет ли еще чего-нибудь для этого реферата в Публ[ичной] библиотеке. К сожалению, я не знаю номера, под коим хранится эта рукопись в библиотеке, как мне с этим быть?

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45476. – Арк. 1–3.

№ 17

16 января 1893 г.

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Позвольте обратиться к Вам со всепокорнейшей просьбой следующего содержания. Недавно Харьк[овский] у[ниверсите]т праздновал 50-летие со дня кончины истинного виновника основания университета в Харькове Вас[илия] Наз[аровича] Каразина³⁸. Тогда же высказано было общее желание об издании сочинений незабвенного Василия Назаровича. Я принял на себя труд собрать разбросанные в разных журналах труды покойного. Но желательно было, конечно, напечатать и то, что еще не было издано. Из одного отчета И[мператорской] Пуб[личной] Б[ibliote]ки (1872 г.) видно, что там есть рукописи Вас[илия] Наз[аровича] Каразина. И вот я поручил предьявительнице сего письма девице Бекароковой (из Харькова) пересмотреть эти бумаги и составить для меня краткий реестр их содержания. Предоставьте ей для осмотра, Глубокоуважаемый Афанасий Федорович, *все* бумаги В. Н. Каразина и, если есть официальная *опись* им в б[ibliote]ке, то дайте ей возможность просто списать ее для меня; это было бы самое практичное и удобное,

так как мне неловко злоупотреблять любезностью г-жи Бекарюковой и задавать ей слишком много труда.

Когда мне будет известно содержание Каразинских бумаг, тогда я дам поручение сделать из них выписки, а если их окажется слишком много, то Харьковский у[ниверсите]т будет ходатайствовать о временной высылке их в Харьков.

В конце января выйдет 1-я книжка возобновлённых после 10-тилетнего перерыва “Записок Харьк[овского] У[ниверситет]а”, в которой, между прочим, помещена моя речь о Вас[илии] Наз[аровиче] Каразине.

Теперь же пока позволю себе преподнести Вам две свои брошюры – о св. Сергии Рад[онежском]³⁹ и рецензию на книгу проф[ессора] Собестианского⁴⁰. Во 2-й книге “Зап[исок] Харьк[овского] у[ниверситет]а” начну печатать свои “Очерки по истории Харьковского у[ниверсите]та”, основанные, гл[авным] обр[азом], на документах Университетского архива. Поручаю себя Вашему благосклонному вниманию.

Премного обязанный Вам

Дмитрий Багалей.

Харьков, Подгорная улица № 4.

P. S. Покорнейше прошу второй экз[емпляр] брошюры передать многоуважаемому Леониду Николаевичу Майкову и поблагодарить его за память обо мне.

P. S. S. По приглашению одного из редакторов Н. П. Собко я принял участие в задуманном Вами Словаре русских исторических деятелей и отправил уже несколько биографий на букву [нрзб.]; выбрал тех, о которых мог сказать нечто новое, основываясь на новом материале или, по крайней мере, первоисточниках. Буду продолжать работать впредь. Еще раз желаю Вам здоровья и благополучия.

Д. Б.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45477. – Арк. 1–4.

№ 18

8 декабря 1893 г.

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Вместе с сим высылаю Вам два экземпляра своего труда “Зам[етки] и мат[ериалы] по истории Слоб[одской] Укр[аины]” – один лично для Вас, другой – для Имп[ераторской] Публ[ичной] Библиотеки. Приношу также мою глубокую благодарность за присылку мне “Отчета Имп[ераторской] Публ[ичной] Библиотеки за 1889-й год” Какое это драгоценное и незаменяемое пособие для всех, имеющих дело с рукописями! К сожалению, у нас в Харькове нет полной коллекции “Отчета” даже в Университетской библиотеке. Что будет, если наше историко-фил[ологическое] Общество обратится с низжайшим ходатайством в Имп[ераторскую] Публ[ичную] Библиотеку о высылке Отчетов для библиотеки Общества, в которых сосредотачиваются все справочные издания по части рукописей для лиц, работающих в архиве, членов общества и профессоров. Затем скоро Вы получите официальную просьбу о высылке к нам в Университет рукописей Г. С. Сковороды⁴¹. В октябре 1894 г. исполнится 100 [лет] со дня его кончины – и к этому времени Харьк[овское] Ист[орико]-Фил[ологическое] Общ[ество] решило издать полное собрание его сочинений. Теперь у нас уже есть рукописные сочинения Сковороды, присланные на время из

Киевской Дух[овной] Академии. Но оказывается, что немало рукописей Сквороды и о Сквороде есть у Вас.

Для издания необходимо иметь все списки, чтобы сверить их и напечатать с лучшего, тем более что некоторые сочинения имеют по несколько редакций. Душаю, что в интересах науки, для ознакомления публики с этим замечательнейшим русским философом, Вы, глубокоуважаемый Афанасий Федорович, решитесь обратиться за Высочайшим разрешением насчёт высылки рукописей в Харьков.

Многообязанный Дм. Багалей.

IP НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 45478. – Арк. 1–2. Автограф.

№ 19

25 мая 1897 г.

Глубокоуважаемый Афанасий Федорович!

Обращаюсь к Вам с большою просьбою и заранее уверен в Вашем содействии, потому что она касается просветительного учреждения, к которому Вы относитесь с полною симпатией, – а именно Харьковской Общественной библиотеки. 12 мая сего года отправлено в Министерство Народного Просвещения (за № 3445) ходатайство Правления Общественной библиотеки об уступке ему части университетского места, арендуемого механиком Эдельбергом, для постройки на нем здания библиотеки. Ходатайство это поддержано в высшей степени сочувственными заявлениями Правления Университета, Попечителя Округа и местного Губернатора. М. М. Алексеенко⁴² также решительно стоит за это дело, тем более, что оно (это между нами – Михаил Мартынович [Алексеенко] может объяснить Вам это) решает и другое важное предприятие – постройку специального здания для Исторического архива. Посему, глубокоуважаемый Афанасий Федорович, подайте свой авторитетный голос перед Иваном Давидовичем гр[афом] Деляновым, Николаем Милюевичем Аничковым и Василием Васильевичем Латышевым⁴³ в пользу этого дела; прочтите просьбу правления за указанным мною номером: там подробно приведены мотивы, и, если будет сделано представление в Департамент экономии Государственного Совета, то посодействуйте и там. Для нас очень важно, чтобы вопрос этот был решен на каникулах до сентября. Посылаю Вам при сем брошюру о десятилетия библиотеки и отчет за последний год ее деятельности.

Глубокоуважающий и преданный

Дм. Багалей.

IP НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 45483. – Арк. 1–2. Автограф.

№ 20

[1900 р.]

Высокочтимый Афанасий Федорович!

Посылаю Вам вместе с сим заказною бандеролью 3-й и 4-й выпуск 1-го тома своего “Опыта Истории Харьковского Университета” – первые два я Вам отправил немедленно после выхода их в свет, т.е. в 1894 и 1896 г.г. Присоединяю к ним общее ко всему тому оглавление и обложку, а также перепечатанную 483–484-ю страницу (перепечатана эта страница для того, чтобы не было страницы, не заполненной текстом) – замените ею прежнюю.

Наконец, я закончил 1-й том своего труда. Остается, правда, еще 3, но они будут менее объемными, и придется теперь уже идти по проторенной мною дорожке – план, выработанный мною для 1-го тома, останется без изменений и для последующих.

Я представил свой труд – плод шестилетних добросовестных научных изысканий – в Академию Наук – на Уваровскую премию. Рассчитывал было я на Макарьевские премии, но к огорчению своему узнал, что ни в этом, ни в следующем году их по историческому отделу не будет. Впрочем, признаюсь откровенно, что мне приходит тут на мысль возможность получения полной премии. Работал я усердно и вполне добросовестно – и результаты моих изысканий, б[ыть] м[ожет], окажутся полезными не только для взятой м[н]ою темы (ее, я, кажется, исчерпал), но и для более широкого вопроса – для истории просвещения России в царствование имп[ератора] Александра I-го.

Приступив к своей работе заблаговременно (с 1893-го года) – задолго до юбилея Университета, я мог составить себе такой широкий план, какого не было ни у одного из прежних историков русских университетов, и, благодаря обилию материала, заполнил все его рубрики. Кроме истории Университета в тесном смысле этого слова я даю еще историю его учебно-вспомогательных учреждений, массу материалов для биографического словаря профессоров и данные для истории среднего и низшего народного образования в Харьк[овском] уч[ебном] округе. Не поставьте себе в труд, глубокоуважаемый Афанасий Федорович, сообщить мне, кому будет поручено рассмотрение моего труда.

Остаюсь с глубоким уважением

Д. Багалей.

P. S. Пользуясь настоящим случаем, приношу Вам лично глубокую благодарность за присылку в Харьковскую Общественную библиотеку “Отчетов Имп[ераторской] Публичной библиотеки” – это крайне обрадовало всех нас. Вместе с тем и лично от себя, и от всего Правления библиотеки обращаюсь к Вам с почтительнейшей просьбою следующего содержания.

В настоящий момент в Министерстве Народного Просвещения решается вопрос, имеющий первостепенное значение для библиотеки, ее “быть или не быть”, – ходатайство Правления Харьковского Университета о продаже ей за 15000 руб. части дворового Университетского пустопорожнего места на углу Николаевской улицы и Петровского переулка, занятого ныне лесным складом и арендуемого механиком г. Эдельбергом.

Общ[ественная] б[иблиоте]ка приносит такую пользу 3-м высшим учебным заведениям г. Харькова (студентам), являясь как бы вторым студенческим отделом их библиотек, затрачивает на это так много средств (один бесплатный кабинет для чтения, которым пользуются гл[авным] обр[азом] студенты, обходится ей в 2000 р. ежегодно, кроме того, она приспособляет и свой каталог к нуждам), что университет не так давно возбуждал даже ходатайство о *безвозмездной* уступке просимого ныне участка.

Если Министерство не уважит, почему-либо, ходатайства университета, то положение Библиотеки будет отчаянное: подходящих участков в центральных частях города не имеется; значит, придется отказаться от мысли о постройке дома, в котором самая настоятельная нужда – теперь наемное помещение тесно, дорого, не приспособлено к нуждам Библиотеки и опасно в пожарном отношении. Вы, в качестве

Директора Главного Центрального Российского Книгохранилища, можете поддержать наше и Университетское ходатайство об уступке места за 15000 (цена, кстати, очень хорошая, как это удостоверено Городской Управой – по 45 р. за кв. сажень). Библиотека отдает *половину* всех своих средств, все то, что она получила от казны с Высочайшего соизволения на постройку дома. Дело это тянется уже 3-й год (началось в Министерство И. Д. Деянова).

Из имеющейся у Вас брошюры о десятилетии Харьк[овской] Общ[ественной] б[иблиоте]ки Вы хорошо знаете, что сделала Библиотека на пользу города в деле просвещения, какое почетное место в короткий срок заняла она среди провинциальных книгохранилищ.

Сообщите все это г. Министру Народного Просвещения и его товарищу (у которого в руках, кажется, это дело). Отрекомендуйте им меня как председателя этого учреждения (я состою уже таковым 5 лет; другие члены правления – профессора Университета и двух институтов – Технологического и Ветеринарного; непременно членами правления по уставу состоят – ректор Унив[ерситета], директор Техн[ического] и Ветер[инарного] Инст[итута], Семинарии духовной и гимназий). В деле этом заинтересован и Мих[аил] Март[ынович] Алексеенко.

Ваш. Д. Багaley.

IP НБУВ. – Ф. I. – Спр. 45488. – Арк. 1–7.

КОМЕНТАРІ

1. Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – український історик, письменник, фольклорист і громадський діяч. Один з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства (1846–1847) та автор програми цієї політичної організації, “Книг буття українського народу”. Викладач Рівненської та Київської гімназій (1844–1845), професор Київського (1846) та Петербурзького (1859–1862) університетів. Співробітничав з “Основою” (1861–1862) та з Археографічною комісією.

2. Лінниченко Іван Андрійович (1857–1926) – російський історик. Приват-доцент Новоросійського (1884–1888) та Московського (1888–1896) університетів, професор Новоросійського (Одеського) університету (з 1896).

3. Рецензія І. А. Лінниченка надрукована у “Журналі Міністерства народної просвіти” (1883. – № 5. – С. 163–207) і окремим відбитком (*Лінниченко І. А. Сочинения П. Голубовского и Д. Багалея. Критическая оценка Ивана Линниченка.* – СПб., 1883. – 43 с.). Відповідь на неї Д. І. Багaley друкувалась у “Записках” Харківського університету (1884. – № 2. – С. 305–316) і також окремим відбитком (*Багaley Д. И. Ответ И. Линниченку на критическую оценку книги “История Северной земли до половины XIV стол.”.* – Харьков, 1884 (Отд. отт.)).

Рецензію П. В. Голубовського див.: Киевская старина. – 1882. – № 6. – С. 519–523.

4. Бущинський Петро Микитович (1853–1916) – російський історик і громадський діяч консервативної орієнтації, професор Харківського університету. Досліджував історію України XVII ст., заселення Сибіру.

5. Дрінов Марин Степанович (Стоянов) (1838–1906) – болгарський і російський історик-славист, етнограф, філолог, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, один з лідерів болгарського культурного і політичного відродження. Професор Харківського університету.

6. Лебедев Амфіан Степанович (1859–1910) – професор кафедри історії церкви, декан історико-філологічного факультету Харківського університету, автор праць з історії Слобідської України, слов'янських церков.

7. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф і громадський діяч. Керівник Київської старої громади, професор Київського університету, засновник Товариства Нестора Літописця в Києві, організатор археологічних з'їздів, редактор і видавець “Архива Юго-Западной России” (8 томів). Засновник наукової історичної школи, яку Д. І. Багалій часто називає “київською документальною” і до якої відносив себе та всіх численних учнів В. Б. Антоновича.

8. Карпов Геннадій Федорович (1839–1890) – російський історик. Доцент Харківського (1867–1870), професор Московського (з 1870) університетів. Найбільш відомі праці: “История борьбы Московского государства с Польско-Литовским (1462–1508)” (магістерська дисертація, 1867), “Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся” (докторська дисертація, 1870), “В защиту Богдана Хмельницкого” (1890). Опублікував документи з історії дипломатичних відносин Росії з Польсько-Литовською державою XIV–XV ст.

9. Безсонов (Бессонов) Петро Олексійович (1828–1898) – російський фольклорист та етнограф, видавець історичних пісень, дослідник історії літератури, слов'янських народів. Професор Харківського університету з 1879 р. Деякі аспекти його діяльності в цій ролі висвітлює стаття І. Я. Айзенштока: Безсоновщина (з матеріалів до життєпису О. О. Потебні) // Записки іст.-філол. відділу УАН. – 1928. – Кн. 16. – С. 146–188.

10. Надлер Володимир Карлович (1840–1894) – російський історик, професор Харківського та Новоросійського університетів, викладав усесвітню історію. Спеціаліст з історії середньовічної Європи, історії Чехії та південних слов'ян.

11. Делянов Іван Давидович (1818–1897) – державний діяч, міністр народної освіти в 1882–1897 рр., виступав проти демократизації освіти; активний русифікатор і контрреформатор.

12. Гловайський Дмитро Іванович (1832–1920) – російський історик, публіцист, професор, академік Петербурзької Академії наук. Автор офіційних підручників з всесвітньої та російської історії, монографічних праць “История России” (Т. 1–5: 1876–1905), “История Рязанского княжества” (1858), “Гродненский сейм 1793 г.” (1870), “Разыскания о начале войны” (1876) та ін.

13. Георгієвський Олександр Іванович (1830–1911) – російський вчений, педагог і адміністратор. Закінчив Московський університет, займав кафедру загальної історії та статистики в Одеському Ришельєвському ліцеї. Протягом 1866–1881 рр. редагував “Журнал министерства народної освіти”. У 1873–1898 рр. – голова Вченого комітету Міністерства народної освіти. На цій посаді проводив реакційну політику в інтересах бюрократії.

14. Qui pro quo (*латин.*) – одне замість іншого, плутанина, непорозуміння.

15. Анічков Микола Мілійович (1844–1916) – державний діяч, директор департаменту, товариш міністра, виконувач обов'язків міністра народної освіти, сенатор, член Державної ради.

16. Потебня Олександр Опанасович (1835–1891) – український філолог, мовознавець, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1875). Професор Харківського університету (з 1875), голова Харківського істо-

рико-філологічного товариства. Головні праці: “О мифическом значении некоторых обрядов и поверий” (докторська дисертація, 1866), “Мысль и язык” (1892), “Из записок по теории словесности” (1905).

17. Сумцов Микола Федорович (1854–1922) – український етнограф, літературознавець, громадський діяч, академік Всеукраїнської (з 1918), член-кореспондент Петербурзької (з 1905) та Чеської академії наук. Професор (1882–1922), декан історико-філологічного факультету Харківського університету, голова Харківського історико-філологічного товариства (з 1887), член кількох слов’янських наукових товариств. Автор понад 800 наукових праць.

18. Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1855–1940) – український історик, етнограф, археолог, письменник, академік ВУАН (з 1929), завідувач Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства, автор праць з історії запорозького козацтва. Зібрав і видав значний фольклорний, етнографічний та лексикографічний матеріал. Писав художні твори.

19. Амвросій (Ключарев Олексій Йосипович; 1820–1901) – архієпископ Харківський і Охтирський, відомий проповідник-імпровізатор, теоретик церковної проповіді.

20. Щелков І. П. (1833–1909) – медик, професор Харківського університету, в якому пізніше займав посади проректора і ректора; з 1890 р. – ректор Варшавського університету.

21. Маркевич Олексій Іванович (1847–1903) – історик. Закінчив курс у Новоросійському університеті. Отримав у 1879 р. ступінь магістра російської історії за дисертацію “О местничестве” (К., 1879), читав лекції у Новоросійському університеті як приват-доцент. 1888 р. отримав ступінь доктора за дисертацію “История местничества в Московском государстве в XV–XVII веках” і був призначений професором Новоросійського університету. У 1895 р. змушений був залишити університет, після чого служив у міській управі Одеси. Був активним учасником археологічних з’їздів. Автор праць: “25-летие Императорского Новороссийского университета” (томи XXXVI і XLIV); “Г. К. Котошихин и его сочинение” (Ibidem, том LXVIII); “Избрание на царство М. Ф. Романова” та ін. Список праць у статті І. А. Лінниченка “А. И. Маркевич” (Одеса, 1904; передруковано в книзі “Речи и поминки”, Одеса, 1914).

22. Куплеваський М. О. (1847–?) – юрист, професор і ректор Харківського університету, політичний діяч консервативного напрямку, один із засновників Всеросійського національного союзу.

23. Ярош Кипріян Миколайович (1854–?) – професор, дослідник історії і філософії права, доктор державного права. Закінчив юридичний факультет Харківського університету у 1876 р. У 1877 р. представив на юридичному факультеті свою першу наукову працю “Спиноза и его учение о праве”. Ступінь магістра державного права отримав у 1881 р. за дослідження “История идеи естественного права, ч. I” і зайняв кафедру енциклопедії права та історії філософії права. У 1886 р. удостоєний ступеня доктора після захисту дисертації “Иеремия Бентам и его отношение к естественному праву”. Надрукував праці: “История идеи естественного права, ч. II” (1885), “Чувство законности и мировая юстиция” (1888) та ін., написав низку філософських, історичних і публіцистичних статей: “Философия смерти”, “Казак XVI столетия”, “Протопоп Аввакум”, “О польско-русских отношениях”. У 1900 р. видав том “Сказок для взрослых”. У віці 47 років виїхав за кордон.

24. Борзаковський Володимир Степанович (1834–?) – історик. У 1876 р. надрукував дисертацію “История Тверского княжества”, за яку отримав ступінь магістра російської історії. Академія наук за цю працю нагородила його Уваровською премією. Хвороба очей зупинила подальшу наукову діяльність Борзаковського.

25. Нікитський Олександр Іванович (1842–1886) – історик, вихованець новгородської гімназії і університету св. Володимира. Був викладачем історії у гімназії, потім професором і деканом у Варшавському університеті. Наукова діяльність Нікитського була присвячена, головним чином, історії Великого Новгороду і Пскова: “Очерки из жизни Великого Новгорода: 1) правительственный совет и 2) святой Иоанн на Опоках” (1869 – 1870), “Теория родового быта в древней Руси” (1870), “Военный быт в Великом Новгороде в XI–XV столетиях” (1870), “Очерк внутренней истории Пскова” (магістерська дисертація, 1873), “Очерк внутренней истории церкви в Великом Новгороде” (докторська дисертація, 1879).

26. Беляев Іван Дмитрович (1810–1873) – російський історик права. Професор Московського університету (1852–1873), секретар Товариства історії і старожитностей російських і редактор його “Временника”. Слов’янофіл. Автор праць з історії російського селянства, права, господарства, побуту, військової справи, літописання в Росії.

27. Байер Готліб Зігфрід (1694–1738). У 1710 р. вступив до Кенігсберзького університету, де вивчав східні мови (зокрема китайську), потім читав у 1717 р. у Кенігсберзькому університеті лекції з грецької літератури. У 1725 р. Байер переселився до Санкт-Петербурга, де в Академії наук зайняв кафедру зі східних старожитностей і мов. В історіографії Байер є засновником норманської теорії і т. зв. скандинавської школи.

28. Кавелін Костянтин Дмитрович (1818–1885) – письменник, юрист, психолог, етнограф і громадський діяч. Закінчив юридичний факультет, Московського університету (1839). З 1878 р. займав кафедру цивільного права Військово-юридичної академії. У 1839 г. Кавелін отримав золоту медаль за дослідження: “О римском владении” (свою першу друковану працю). Потім захистив магістерську дисертацію: “Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях”. Протягом 1857–1861 рр. – професор Петербурзького університету. Займав західницькі позиції. У 1855 р. склав і розповсюджував “Записку об освобождении крестьян с землей за выкуп в пользу помещиков при содействии государства”. З ліберальних позицій підтримував підготовку і проведення селянської реформи 1861 р. У брошурі “Дворянство и освобождение крестьян” (1862) виступив проти ідеї конституції і за сильну самодержавну владу. З кінця 1850-х рр. зближується із слов’янофілами. Збірники його праць виходили у 1859 і 1899 рр.

29. Попов Ніл Олександрович (1833–1891) – російський історик-славіст, професор Московського університету, археограф і архівіст.

30. Майков Леонід Михайлович (1839–1899) – російський історик літератури, академік Петербурзької Академії наук.

31. “Źródła dziejowe”, тобто “Історичні джерела”, видання, започатковані Олександром Яблоновським і Адольфом Павінським у 1876 р. (вийшло 24 томи, останній у 1915 р.). 5-й, 6-й, 18-й–22-й включали важливі документальні джерела з історії України XVI–XVII ст., які археографи почерпнули із документів Коронної Метрики, особливо з люстрацій.

32. Барсов Елпідіфор Васильович (1836–1917) – філолог і етнограф, збирач і дослідник народних творів та давньоруської писемності. Закінчив Новгородську семінарію, з 1857 р. навчався у Петербурзькій духовній академії. У 1870 р. став хранителем рукописів у Рум'янцевському музеї в Москві. Протягом 1891–1907 рр. був секретарем ОИДР (Московское общество истории и древностей российских) і редактором ЧОИДР (Чтений в Московском обществе истории и древностей российских). Член-кореспондент (1873), дійсний член (1874) Московського археологічного товариства.

33. “Материалы по истории Воронежской и соседних губерний” (вийшло 16 таких випусків протягом 1885–1890 рр.). Збірники мали схвальний відгук багатьох істориків (І. Є. Забеліна, Д. І. Багалія та Є. Ф. Шмурла), оскільки вводили до наукового вжитку сотні раніше не відомих документів. Відібравши 170 найцікавіших текстів, Л. Б. Вейнберг об'єднав їх у книгу під назвою “Воронежские акты” (1887). Це видання мало алфавітний, географічний та систематичний покажчики, словник застарілих слів, плани та карти.

34. Уваров Олексій Сергійович (1825–1884) – російський культурний діяч, граф. Один із засновників Історичного музею в Москві, Московського археологічного товариства (1864) та його друкованого органу “Чтения...”. Один з організаторів археологічних з'їздів у Росії. Головна праця: “Археологія Росії: кам'яний період” (1881. – Т. 1–2).

35. Корсаков Дмитро Олександрович (1843–1920) – російський історик, професор Казанського університету, спеціаліст з історії XVIII ст., історіографії історії Росії.

36. *Gratis* (латин.) – даром, безплатно.

37. Венгеров Семен Опанасович (1855–1920) – російський літературний критик, історик літератури, видатний бібліограф і редактор.

38. Каразін Василь Назарович (1773–1842) – російський дворянський просвітитель, учений, публіцист, громадський діяч, засновник університету в Харкові.

39. Сергій Радонезький (в миру Варфоломей; 1314–1392) – святий, монах Московської церкви (Константинопольської православної церкви), засновник Троїцького монастиря під Москвою (тепер Троїце-Сергієва лавра).

40. Собєстіанський Іван Михайлович (1856–1895) – історик слов'янського права, професор Харківського університету. У докторській дисертації “Учення о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян” (Харків, 1892) висунув, у супереччя поширеним на той час поглядам, нову концепцію слов'янського права, яка згодом й утвердилася у вітчизняній науці.

41. Сковорода Григорій Савич (1722–1796) – український просвітитель, мандрівний філософ, поет.

42. Алексєєнко Михайло Мартинович (1848–1917) – юрист, професор і ректор Харківського університету, попечитель Казанського (1899–1901) і Харківського (1901–1905) навчальних округів, член Державної думи III і IV скликання.

43. Латишев Василь Васильович (1855–1921) – російський філолог, ординарний академік Академії наук. Був членом ради Міністерства народної освіти, товаришем голови та редактором видань Імператорської археологічної комісії. Свої наукові інтереси зосередив на історії давньогрецьких поселень у Північному Причорномор'ї, згадках про Скіфію і Кавказ у грецьких та латинських авторів, в останні роки працював у галузі візантійської агіографії.

Григорій Стариков (Київ). **Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова.**

За матеріалами листування з Опанасом Бичковим висвітлено початок наукової діяльності Дмитра Багалія. Підозри в українофільстві зумовили гальмування кар'єри молодого вченого з боку влади. У значній мірі особисті зв'язки з впливовим в урядових колах академіком Опанасом Бичковим допомогли Д. Багалію подолати ці труднощі і здобути визнання як ученого.

Ключові слова: кореспондент, лист, епістолярій, епістолярна спадщина.

Григорій Стариков (Киев). **Письма Дмитрия Багалей к Афанасию Бычкову.**

По материалам переписки с Афанасием Бычковым освещено начало научной деятельности Дмитрия Багалей. Подозрения в украинофильстве стали причиной торможения карьеры молодого ученого со стороны власти. В значительной мере личное знакомство с влиятельным в правительственных кругах академиком Афанасием Бычковым помогло Д. Багалей преодолеть эти преграды и получить признание как ученого.

Ключевые слова: кореспондент, письмо, епістолярій, епістолярное наследие.

Hryhorii Sarykov (Kyiv). **The Letters of Dmytro Bahalii to Opanas Bychkov.**

The materials presented here describe the correspondence with Opanas Bychkov during the earliest steps in scholarly activity of Dmytro Bahalii. Government's suspicions of Ukrainophiles caused inhibition in the career of the young scholar. Bahalii's personal acquaintance with the academician Opanas Bychkov, who was an influential person in government circles, helped him overcome these obstacles, and gain recognition as a scholar.

Key words: correspondent, letter, epistolary, epistolary heritage.

Інна ЗАБОЛОТНА (Київ)

СПОГАДИ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА (1904–1911)

Історичними джерелами, які допомагають відобразити риси певної епохи, розкрити внутрішній світ автора, реконструювати його інтелектуальне оточення, а також простежити ставлення до певних осіб, є джерела особового походження, зокрема спогади.

Відомий український історик І. Крип'якевич є автором низки спогадів. Привертає увагу певна інформативна подібність пропонованих автобіографічних спогадів історика з опублікованими в 2001 р. Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича¹. Можна припустити, що вони були частиною повної автобіографії вченого, яку він писав з власної ініціативи, або, ймовірно, і на неодноразові пропозиції. (Настійливе прохання про написання детальної автобіографії зустрічаємо у вітальній листівці вченому від 31 грудня 1966 р.)².

Проте, судячи зі змісту, тональності спогадів, неодноразового згадування і “неугодних” радянській владі знайомих, можна сказати, що перед нами не офіційна автобіографія, а спроба вченого залишити нащадкам справжню картину описуваних подій.

Дане джерело не публікувалося раніше, проте з його використанням написано статтю Романа Крип'якевича, сина історика, яка була опублікована 1990 р. в журналі “Дзвін”³.

“Спогади” хронологічно охоплюють період з часу навчання І. Крип'якевича у Львівському університеті (1904–1909) до 1911 р. – археографічної експедиції до Москви, організованої НТШ.

Інформація публікованого джерела істотно доповнює інші автобіографічні нариси історика. Комплексне дослідження спогадів вченого дає змогу створити рельєфний виразний просопографічний портрет молодого І. Крип'якевича як талановитої непересічної особистості, майбутнього історика.

¹ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, нац. свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упор. Ф. Стеблій. – С. 77–140.

² Львівська національна наукова бібліотека ім. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Архів Івана Крип'якевича. – Папка 255: Листування. – Привітання 1960–1967 рр.

³ Крип'якевич Р. Іван Крип'якевич – історик України // Дзвін. – 1990. – № 5. – С. 82–86.

На відміну від спогадів І. Крип'якевича 1931 р.⁴, де має місце певна повторюваність інформації, наведеної в попередніх авторських працях мемуарного характеру, і де він нерідко навіть вдається до цитування, зокрема, тексту власного щоденника 1903–1904 рр.⁵ та епістолярію, публіковані спогади вирізняються помітною стислістю та концентрованою викладу. Порівняно зі спогадами початку 1930-х і середини 1940-х рр. у поданих спогадах, написаних автором на схилі літ, відчувається аналітичне осмислення висвітлюваних подій з відстані часу.

У той час як низку спогадів І. Крип'якевича присвячено висвітленню конкретних подій (“Спогади із перебування в Івано-Франківській області”, “Організація для університетських справ X–XI 1905”, “Буча 1.III.1906”), наведені спогади дозволяють комплексно висвітлити означений період особистого життя автора на тлі суспільних подій⁶. У них дається лаконічна, але змістовна характеристика викладачів університету як педагогів і вчених, простежується їхній вплив на формування життєвих орієнтирів та особистісних якостей студентів, зокрема самого І. Крип'якевича.

Дане джерело допомагає адекватно відтворити динаміку стосунків І. Крип'якевича зі своїм Вчителем – М. Грушевським. Історик з повагою згадує Патріарха української історичної науки, визнає вирішальну роль М. Грушевського у своєму становленні як історика. Відзначаючи заслуги М. Грушевського як джерелознавця, він писав: “Не знав я другої людини, яка мала б таке велике знання джерел і літератури історії України – від преісторії до XIX ст.”. І. Крип'якевич високо цінує свого наставника як наукового керівника, модератора семінару (“історичних вправ”). Проте він не ідеалізує М. Грушевського як лектора. Дослідники знайдуть тут унікальну інформацію про перебіг конфлікту в НТШ, наслідком якого був від'їзд М. Грушевського зі Львова, про стосунки М. Грушевського та І. Франка, які в історичній літературі висвітлюються досить неоднозначно.

Дане джерело дає змогу відтворити різні аспекти життя української студентської молоді початку XX ст. у Львові. Автор досить детально характеризує громадські та наукові студентські організації в контексті піднесення суспільно-політичного руху в Галичині на початку минулого століття. У спогадах знайшло місце висвітлення боротьби української національно свідомої молоді за власний університет у Львові. Згадуються лідери студентського руху, подається ретроспектива політичних уподобань українського студентства того часу, показуються мотиви і форми студентського руху, відзначається вплив на нього революційних подій у Наддніпрянській Україні. Яскравий опис студентських виступів зумовлений тим, що сам І. Крип'якевич був їх активним учасником.

⁴ ЛННБ. – Архів Івана Крип'якевича. – Папка 324.

⁵ Там само; див.: *Заболотна І.* Гімназійний щоденник Івана Крип'якевича // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 433–488.

⁶ ЛННБ. – Архів Івана Крип'якевича. – Папка 323.

Досить обширний блок інформації присвячено діяльності НТШ, з яким І. Крип'якевич співпрацював з 1905 р. і став його дійсним членом з 1911 р. Значну увагу приділено археографічним експедиціям до Кракова, Варшави та Москви, під час яких молодий історик збирав матеріали до історії козащини. Огляд своїх відряджень автор здійснює, в основному, крізь призму висвітлення громадського руху українців, з яким він знайомився у відвідуваних містах.

Спогади збереглися у папці 323 родинного архіву І. Крип'якевича, що сьогодні зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника. Це рукописний текст в учнівському зошиті, написаний на правій стороні. Текст наводиться без змін з незначним втручанням у пунктуацію. Скорочення розкрито у квадратних дужках.

ДОКУМЕНТ

СПОГАДИ

6.VII.59

В 1904–1908 рр. був я студентом львівського університету “ім. цісаря Франца І”. Професорам[и] історії були М. Грушевський, Л. Фінкель¹, Б. Дембінський², Ш. Ашкенази³, С. Закшевський⁴ (починав як доцент). Головно слухав я лекцій Л. Фінкеля, який викладав історію Австрії – речово, з дрібними фактами, але скучнувато. Він вів семінар, на високому рівні, навчаючи студентів історичної методики. Старші студенти читали свої роботи, молодші – реферати. Я також мав якийсь реферат – не пригадую змісту – говорив я високопарно. Реферат дав Вас. Пачовський⁵, поет, не знаю, на яку тему, але схвильовано захищав погляд, що не личить обплювувати минулого. Дембінський схилився більше до синтезу, але його пафос мені не подобався. Фінкель і Дембінський були моїми “промоторами” при наданні ступеня доктора філософських наук 1911 р.

Особливе значення для мого розвитку, як історика, мав* М. С. Грушевський.

// **Арк. 8.**

Низького зросту, з бородою, в окулярах. Він був тоді привітною людиною, з деяким скептичним гумором, прихильний до молоді. Студентам говорив “пане товаришу” і студенти звали його (поза очі) “пан товариш”. Його лекції були неінтересні – він** читав частини своєї “Історії України”, яку поступнево, том за томом, підготовляв до публікації. Він давав*** багато фактів, серед яких загублювались узагальнення. Він^{4*} не любив синтезу – раз висловився навіть: “ми збираємо матеріали, а інші будуть робити висновки”. Але дуже інтересно вів семінар (чи “історичні вправи”, бо формально семінари йому не надано). Бувало на семінарі 20–30 студентів-українців, з різних курсів, – на кожному засіданні читали роботи, було жваве обговорення, якому підсумки давав Грушевський; тут він виявляв свій досвід дослідника і величезну ерудицію. Не знав я другої людини, яка мала б таке велике знання джерел і літератури історії України – від преісторії

* У тексті помилково “бив”.

** У тексті помилково “від”.

*** У тексті помилково “давив”.

4* У тексті “розумів історію, як”.

// Арк. 9

до XIX ст. Він щедро давав студентам потрібні бібліографічні довідки. Особливо цінне було те, що він *заохочував студентів публікувати свої роботи**, матеріали і рецензії і *давав їм місце в записках НТШ*, які редагував. Всі його учні друкувалися в Записках – м[а]б[уть], половина статей** і рецензій вийшла із семінару Грушевського. (Я надрукував в записках т...*** перший мій науковий твір – рецензію на статтю Л. Кубалі про “Присягу в Переяславі 1654 р.”^{4*}6). Грушевський *посилав студентів в архіви*: я вже на 1 курсі, 1904–5 р., працював в архіві м. Львова – спершу відписував якісь матеріали для професора, а далі зібрав матеріали до праці “Львівська Русь в першій половині XVI ст.”, яку читав на семінарі. Грушевський дав характеристику роботи моїм товаришам: “від а до z новий матеріал”. Робота була надрукована в “Записках НТШ”⁷.

// Арк. 10

В університеті я бував (з обов'язку або добровільно) на лекціях інших дисциплін. Обов'язково я вивчав географію (це була одна група з історією – для іспитів) – професорами були заслужений географ старої школи А. Регман⁸, пізніше молодий Ромер⁹. Але я мало присвячувався географії. Українську літературу викладали К. Студинський¹⁰, ерудит у старій літературі, та Ол. Колесса¹¹, який давав інтересні лекції – але згодом був обраний депутатом австр[ійського] парламенту і занедбав науку. Психологію викладав К. Твардовський¹², видатний педагог, який учив молодь глибоко входити в науку, і другий філософ, Вартенберг¹³, культивував вузьку філософію, малодоступні студентам теорії. Бував я також на лекціях історика мистецтва Болоз-Антоневича¹⁴. В ті часи не було обов'язку відвідувати лекції і студент сам собі вибирав це, що його цікавить. Мало було систематичних курсів, а більше лекції на вузькі спеціальні теми. Така система

// Арк. 11

мала, може, негативну сторону, що рідко котрий студент охоплював весь курс даної дисципліни і важко приходилось готувати повний матеріал до іспитів. Але, безсумнівно, університет учив глибоко розбиратись у спеціальних питаннях (non multa, sed multum), підготовляв дослідників.

// Арк. 12

7.VII.59

Громадське життя молоді скупчувалось у студентських товариствах. Українці мали одну організацію “Академічну Громаду”¹⁵, москвофіли “Друг”¹⁶, польські націонал-демократи “...”^{5*}, прогресивні чи ліві “Žusie”. “Академічна громада” в той період містилась спочатку на вул. Кохановського № ...^{6*}, пізніше Заблікевича № 7* – в 3-4 кімнатах, скромно мебльованих, але з картиною Труша “Дніпро” і його ж портретом Драгоманова. Була бібліотека, яка – як показували бібліотечні печатки – зібрана бібліотека давніх студ[ентських] товариств, як “Академічне братство”¹⁷, “Ватра”¹⁸

* Тут і далі зберігаються підкреслення, зроблені в оригіналі.

** Написане спочатку “робіт” перекреслено.

*** У тексті залишено місце для № тому.

4* У тексті спочатку “переяславські статті 1654 р. возз'єднання”.

5* У тексті нерозбірливо.

6* Залишено місце для № будинку.

7* Залишено місце для № будинку.

та ін. Збереглося багато старих видань (навіть “Русалка Дністрова”); я деякий час був бібліотекарем. Тоді ж “виділ” (рада) “Академічної Громади” вирішила бібліотеку прочистити і всякі старші видання передано бібліотеці Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка. При бібліотеці був також оклад Франкового “Мій ізмарагд”, який котресь з раніших студентських товариств видало своїм накладом (але багато накладу залишилося нерозпроданим)¹⁹.

// **Арк. 13**

Це був час після “сецесії”²⁰ 1900 р., коли українська молодь, зустрівши неприхильне становище Львівського університету до справ нових укр[аїнських] кафедр, покинула університет і перейшла до Відня, Праги*, і ін. Але ця політика бойкоту тоді заламалась (не пригадую, в яких обставинах) і студентство знову вступало в Львів[ський] університет, з наміром вести боротьбу в його мурах. Більшість молоді була “лівих” переконань: коли в 1906 р. (в тюрмі при вул. Баторія) проведено статистику, 50% заявили себе соціалістами, значна кількість непартійними, а тільки кількох членами нац[іональної] демократії та християнської суспільної партії (Барвінського)²¹. Студенти читали багато “соціалістичних” брошур, пробували читати Маркса (в німецькому оригіналі), але мало хто знав глибше марксизм – мало хто був членом соц[іалістично-]демокр[атичної] партії. Були також прихильники анархізму, і цінилася книга Крапоткіна²². Не пригадую собі, чи бували коли дискусії на теоретичні теми. Часто відбувалися збори сту-

// **Арк. 14**

дентства, частіше в Ак[адемічній] Громаді, рідко – за дозволом ректорату – в університеті. Я, як молодий студент, в 1904 р., зустрів серед студентства розбурхану, гарячу атмосферу, яка сильно діяла на молодих людей. Оскільки пам’ятаю, студентів найбільше цікавило селянська справа та боротьба за виборчу реформу до парламенту. В той час проходили селянські страйки і молодь поширювала на селі брошури. Коли прийшов період “віч” за виборчу реформу – студенти масово виїздили на села. Заклики студентам, які жили на селі (це дозволялось, бо не було примусу брати участь в лекціях, – особливо юристи “студіювали” дома – вивчали підручники), посилав “КУМ – комітет укр[аїнської] молоді”²³. Збори бували дуже бурхливі – було багато талановитих промовців і деколи виступали і “політики”, представники партій; найкращим промовцем із них був Яр. Весоловський²⁴, Мих. Лозинський²⁵, Лонгин Цегельський²⁶.

Був ряд видатних студентів, моїх ровесників. Мабуть, найбільший вплив мав Осип Назарук²⁷, який приїхав до Львова з Відня чи Чернівець – знав

// **Арк. 15**

(8.VII.59)

німецьку літературу і публіцистику, сам писав інтересно статті і нариси, також мав амбіцію дати белетристику (Ярослав Осмомисл). Тоді він був лівих переконань**.

Назарук виховувався під впливом адвоката єврея у Бучачі, д[окто]ра Анзельма Мозлера, який називав себе анархістом, глибоко цікавився долею сільського пролетаріату (видавав своїм коштом газетку “Двірська служба”, укр[аїнською] і поль[ською] мовами). Це була інтелігентна, оригінальна і порядна людина. Допомігав незаможним студентам і дозволяв їм жити у своїй хаті.

* Далі слово нерозбірливо.

** Далі вставку від “Назарук” до “у своїй хаті” вписано на сусідньому аркуші (лівій стороні розвороту зошита).

М[а]б[уть,] належав до радикальної партії, пропагував атеїзм, на студентських зборах заявлявся прихильником найбільш крайніх виступів. (Коли в 1908 р. посол Ю. Романчук²⁸ взяв участь у похороні намісника Потоцького²⁹, убитого Січинським³⁰, під впливом Назарука нарада студентів вирішила вислати делегацію до Романчука висловити йому “погорду” і, обов’язково, плюнути йому на підлогу; справді ця делегація ходила до Романчука, але старий посол зумів* вияснити причини своєї участі – і зустріч закінчилась мирно).

М[а]б[уть,] під впливом Назарука також університетські виступи приймали гострий характер. (Пізніше Назарук перейшов на опортуністичні позиції і закінчив редактором “Нової Зорі” органу єп[ископа]. Хомишина³¹). Назарук був юристом, добре знав право. За його ініціативи виник гурток робітничої молоді, на якому він дуже уміло і популярно викладав науку про державу.

// **Арк. 16**

Порядною, прямою людиною був *Теодор Замора*³², природник, селянський син, революційних поглядів – був деякий час головою чи то Ак[адемічної] Громади, чи Студентського Союзу. Замора виїхав на Наддніпрянщину, був учителем в Полтаві, помер репресований**. Інтелігентні, гарячі були два Володимири Левицькі³³, один із них виїхав у Спол[учені] Держави. Вас. Панейко³⁴ вивчав право, чи не вчився у Відні, – дуже інтелігентна людина***, мав славу промову на концерті в пам’ять Шевченка 1906 чи 1907 р., в якій вітав рос[ійську] революцію (промова була друкована). (Був тоді звичай, що на Шевченківських репрезентаційних концертах у Львові були дві промови – одна від “старих”, друга від молоді). Панейко брав участь в Літ[ературно]-наук[овому] Віс[т]нику^{4* 35}, та був одним із постійних^{5*} співробітників “Діла”³⁶. Через те, м[а]б[уть,] стояв дещо осторонь від головної групи Ак[адемічної] Громади. Панейко^{6*} близько стояв до М. М. Лозинського – обидва, як юристи, брали участь в семінарах польського націоналіста, професора Стан. Грабського³⁷ і успішно вели з ним полеміку. Панейко звав себе тоді соціалістом, Лозинський – анархістом.

// **Арк. 17**

Дмитро Лиськевич, спокійної вдачі, в той час цікавився філософією і мистецтвом. Бажалук, природознавець, неврастенік (без руки) глибоко вивчав природознавство. З істориків найзамітніший був *Богдан Бучинський*³⁸ (син Мелітона Б[учинського]³⁹, адвоката із Станіслава, який листувався з Драгомановим), – вчився м[а]б[уть,] у Відні, глибоко розумів середньовіччя і мені *допомагав оформлювати мої перші історичні ідеї*. Ми були одначасово в Кракові (працювали у бібліотеках) – він ознайомив мене з пам’ятником Калімаха⁴⁰ в котромусь із краківських костелів – довго пересиджував перед пам’ятником, вдивляючись в обличчя славного гуманіста.

9.VI.59.

*Омельян Ривюк*⁴¹, завзятий, невеликого росту, виїхав пізніше в США, де став редактором “Свободи”. Микола Цеглинський⁴² (син директора гімназії в Перемишлі,

* У тексті “з’умів”.

** Речення спочатку написано після наступного речення, проте перенесене І. Крип’якевичем на потрібне місце.

*** У тексті є перекреслене словосполучення “стояв дещо осторонь від”.

4* У тексті є перекреслене словосполучення “ пізніше ст”.

5* Слово “постійних” надписано над рядком.

6* Прізвище “Панейко” вписане на полі.

автора комедій) відзначався іронічним гумором та юнацьким цинізмом (тогочасні партії поділяв на “монополь-демократів”, “криштал-демократів” і под[ібно], відповідно до цього, в якій кофейні кожна група засідала – кофейні Монопольна, Кришталева і ін.).

// **Арк. 18**

Головна університетська справа, яка хвилювала студентство, була боротьба за український університет. Після ліквідації “сецесії” переведено боротьбу в мури університету. На нарадах і вічах постійно піднімали це питання – (Точніше хід цих заходів можна знайти в тогочасному “Ділі”). За прикладом італійських студентів, які в (Небруці) добивалися університетських прав “фізичними” виступами, також укр[аїнські] студенти розпочали гострі виступи. Так при акті іматрикуляції⁴³ жадали відчитання присяги укр[аїнською] мовою – співали “Ще не вмерла”, “Не пора”⁴⁴ і ін., і демонстративно залишили актовий зал. Найгостріша демонстрація була 1907 р. – студенти (і я був між ними) окупували університет при вул. Миколая, вивісили на даху прапор, побудували барикади, побили вікна. Емігрант з “російської України” Павло Край⁴⁵ одягнувся в ректорську мантию і порізав портрети ректорів... Ректорат заклав поліцію – сотню студентів відведено на поліцію, а пізніше справу передано судові, нас заключили в тюрмі при вул. Баторія, і справа закінчилася голодівкою (про це широко в “Ділі”).

10.VI.59

На студентські настрої великий вплив мала російська революція* 1905-7 рр. Тогочасні газети давали широкі інформації про російські події – з них і молодь черпала свої відомості. Але мало хто розумів суть історичних подій – ленінські визначення тоді були невідомі в Галичині, або знали їх** тільки вузькі кола. З революцією в Росії зв’язувалось в першу чергу визволення українського народу із-під ярма царату – широкий розвиток укр[аїнської] культури, деякі політичні зміни (конституція). В деяких брошурах піднімалося питання незалежності України, але у малоконкретному вигляді (мабуть, брошура видана безіменно в Чернівцях “Самостійна Україна”, брошура Л. Цегельського “Україна і Московщина”⁴⁶). М. Грушевський стояв на платформі автономії України в складі Російської держави. На другому місці стояли соціальні питання, які підняла революція – особливо селянськ[е] питання. Революція мала вплив і на настрої селянства в Галичині – (як це пока-

// **Арк. 20**

зують нові дослідження). – В загальному вплив революції 1905 р. на молодь виявлявся у рості лівих, “радикальних” течій, у загостренні становища молоді до “старих” (опортуністів), у загостренні університетськ[ої] боротьби, на зовнішній “революційності” (у словах). Але – скільки можу пригадати – не створилася тоді послідовна, тверда революційна група серед інтелігенції. Навпаки, знайомі мені студенти, які, здавалося, стояли до соціалізму (Назарук, Панейко), увійшли у націоналістичні групи.

// **Арк. 21**

Як студент вступив я у члени Наукового Товариства ім. Шевченка – це мало велике значення для розвитку моїх наукових робіт.

* У тексті “революції”.

** У тексті “ї”.

Головних діячів укр[аїнської] науки у Львові я пізнав на “Університетських курсах”⁴⁷, які Наук[ове] Товариство організувало у канікули 1904 р. (Про ці курси я дав статтю в “Ділі” 1929 р. № 148)⁴⁸. Курси тривали, м[а]б[уть], 2-3 тижні. Викладали: Грушевський – історію України, Франко – літературу, Вовк – археологію, Раковський⁴⁹ – антропологію, Мик. Ганкевич⁵⁰ – історію революційних рухів в зах[ідній] Європі, Ст. Рудницький⁵¹ – географію України, С. Томашівський⁵² – історію Галичини (?) та ін. Лекції відбувалися в залі єврейського товариства *Яд Харузім*. Слухачів було до сотні – молодь з Галичини і значна група приїжджих з Наддніпрянщини. (Пізніше із статті Вол. Дорошенка⁵³ я дізнався, що в більшості гості були членами УСДП (?), які у Львові відбули свою конференцію). Курси на мене, молодого “абітурієнта” гімназії, не зробили особливого враження – найбільш цікаво викладав Хв. Вовк (про французькі знахідки мистецтва палеоліту).

// **Арк. 22**

11.VI.59

Я став “звичайним” членом НТШ – платив 10 корон річно, одержував “Записки НТШ”, мав право голосувати на загальних зборах, брати участь у наукових засіданнях і ін. Я належав до Історично-філософської секції, якою керував М. Грушевський, а участь брав Ів. Франко (який не поладнував з філологічною секцією під проводом Студинського). Засідання відбувалися що 2 тижні, а може, частіше (протоколи засідань в “Хроніці НТШ”), по вул. Чарнецького, 24 (Радянська), на 1 поверсі (по-старому) у приміщенні друкарні – “виділ” (Президія) НТШ мала тут свою кімнату – бюро, зі столом, стільцями, шафами – примітивно влаштоване. На засіданнях Секції, поряд з Грушевським і Франком, бував деколи Вовк (він постійно жив у Парижі) та молоді історики, як Джекора⁵⁴, Кревецький⁵⁵, Шпитковський⁵⁶.

Члени читали повідомлення про свої роботи, і секція вирішувала друкування. Більшість членів були люди молоді, без досвіду і справи, вирішували Грушев-

// **Арк. 23**

ський з Франком, які мали великий авторитет. Особливих дискусій не пам’ятаю. Було дуже цінне, що обидва видатні учені нічим не виявляли своєї переваги і терпляче слухали початківців, у всьому їм допомагали, справляли їх роботи (І. Франко редагував мою роботу “Русини – властители у Львові в I пол. XVI ст.”⁵⁷, при чому слово “город” заміняв на “огород”). Між Грушевським та Франком в 1904 і ближчих роках відносини були дружні, вони відвідували себе (жили поряд) і радилися у всіх справах. Я часто заходив до Грушевського у питаннях своїх робіт – він завжди ввічливо вислуховував мене, хоч був перевантажений роботою і деякий час навіть хворий нервами. Одного разу, 1905 р., у Грушевського я застав Франка – обидва радилися при чаю – про революційні події в Росії. Я прийшов з проектом перекласти на укр[аїнську] мову малий підручник методики історії Бернгайма⁵⁸. Грушевський сказав: “Тепер не час – бачите, що проходить в Росії” – Франко поставився м’ягше: “І це знадобиться”.

// **Арк. 24**

Окрім Істор[ичної] секції, я брав участь також у комісіях археографічній і, м[а]б[уть], етнографічній. З доручення археографічної комісії я їздив у Краків, Варшаву і Москву, збирати матеріали до історії козацтва (про це далі).

Раз в рік відбувалися загальні збори НТШ, на яких “виділ” (рада) давав звіт і проходили вибори нового виділу. Збори відбувалися в тісному приміщенні контори друкарні. Мало залишилося мені в пам’яті із зборів того часу. Десь в 1905–6 рр. на

зборах виступали опозиція проти Грушевського, в якій участь брали М. Павлик⁵⁹, В. Шухевич (етнограф)⁶⁰, І. Верхритський⁶¹ (мовознавець), може, і Ол. Барвінський. Не пригадую, в чому була суть справи – спори мали більше персональний характер.

Грушевський завжди мав більшість. За нього голосували “закордонні члени” з Росії, як[і] присилали письмові повноваження, та молодь, як[а] цінила наукову роботу професора.

// **Арк. 25**

В 1912 (чи 1913 рр.?) виступила проти Грушевського опозиція, організована Народним Комітетом Національно-демократичної партії (найсильнішої з галицьких партій, якої органами було “Діло” і “Свобода”). Причини були політично-партійного характеру. Грушевський в Літературно-науковому Віс[т]нику, дав ряд статей, в яких критикував опортунізм галицьких партій (статті публіковані брошурою “Наша політика”⁶²). Степан Томашівський, колишній учень Грушевського, у порозумінні з Народним Комітетом випустив брошуру “Проф. М. Грушевський і наша політика”, де гостро атакував Гр[ушевськ]ого, опубліковано також брошуру про діяльність Грушевського в НТШ (закидали йому легковаження членів, диктатури і ін.).

На загальних зборах виступила сильно організована опозиція. В голосуванні сам М. Грушевський одержав більшість як голова*, але пропонуванням нам “виділ” не пройшов (кандидатами були поставлені мало авторитетні молоді люди: Джджора, Федюшка⁶³, Залізник⁶⁴ і ін.) Обрано “виділ”, пропонуванням опозицією,

// **Арк. 26**

в якому головну роль займав С. Томашівський. *М. Грушевський зрікся голо-
ства і вийшов із зборів.*

12.VI.59

З 1905 р., коли на Наддніпрянщині, внаслідок революції, для українства прийшли деякі пільги, Грушевський звернув всю увагу на те, щоб у Києві організувати центр української науки і культури. В Києві засновано його заходом** “Наукове Товариство”⁶⁵, яке почало видавати “Записки”⁶⁶, “Україну”⁶⁷ та інші наукові серії. У цих виданнях він вміщував деякі роботи галичан ([П.] Франка, Б. Бучинського – мабуть, і мої?). До Києва переведено “Літературно-науков[и]й Вісник” (неоправданий закид доньки Ів. Франка, немов Грушевський перевів у Київ ЛНВ, щоб докучити Франкові – справа йшла виключно про підсилення кволеньких тоді укр[аїнських] культурних кадрів на Наддніпрянщині). Грушевський цікавився також політичним життям “конституційної” Росії – їздив до Петербурга для зв’язків з українським клубом в Думі – може, і він допоміг організувати цей

// **Арк. 27**

клуб. Про свої враження з Росії він мав доповідь в Акад[емічній] Громаді. В цих роках він написав ряд брошур і статей про культурні потреби і плани на Україні: про укр[аїнську] науку. В 1912 р. (?) виступив з брошурою у справах відокремлення Холмщини (“За український маслак”⁶⁸).

Грушевський, від імені Археографічної комісії НТШ, вислав молодих істориків на наукові відрядження до різних архівів. Їздили Кревецький, Герасимчук⁶⁹, Джджора, Голійчук...

* Словосполучення “як голова” вписане над рядком.

** Словосполучення “його заходом” вписано над рядком.

Я їздив в 19[06] і 19[07]* до Кракова, де збирав матеріали до історії козацтва кінця XVI і перших десятиріч XVII ст. Працював в архіві Чартори[й]ських і рукописних відділах бібліотеки Академії Наук і Ягейлонської. Ці матеріали опублікував в т. VIII “Жерел до іст[орії] України-Русі”⁷⁰. Познайомився з Краковом – тобто старою архітектурою і музеями. Раз був у краківській “Просвіті” – але тоді не було там нікого. До Кракова приїздив укр[аїнський] хор зі Львова (Бандурист?)

// **Арк. 28**

В 19..** я був у Варшаві – робив розшуки в бібліотеці Красінських і Замойських та університетській – знайшов деякі*** матеріали про діяльність М. Дорошенка, І. Караїмових та до Хмельниччини. (Ці бібліотеки було спалено в час війни 1944 р.).

16.VI.59

У Варшаві я познайомився з групою студентів університету, українців, більшість із Поділля. Варшавський університет був русифікований, поляки його бойкотували, і до університету дозволено приймати молодь з закінченою семінарією. Така колонія подільських семінаристів жила у Варшаві. Провід вів Гр. Степура⁷¹, юрист (пізніше, 1917 р. вславився тим, що закликав австрійські війська до Кам’янець-Под[ільського], – далі був адвокатом в Луцьку). В ті часи він був енергійним організатором культурної справи, поширював у Варшаві укр[аїнські] газети (його адресу я знайшов у Київській “Раді”⁷², він був представником видавництва на Варшаву), організував вечірки і концерти. Оповідали мені, що величезний успіх мав Шевченківський концерт, який дали у великих залах “ресурси” –

// **Арк. 29**

офіцери-кубанці, які склали прибічну гвардію ославленого ген[ерал]-губернатора Скаллона – билися за білети – багато публіки відійшло з нічим. Організатори концерту дали спорудити відзнаку з портретом Шевченка з лентами в “національних” кольорах – чорно-червоними (“бо такі кольори найбільше зустрічаються на укр[аїнських] вишивках” – про інші національні кольори студенти не чули). Я привіз із Варшави багато афішів із варшавських концертів і вистав – дав їх до бібліотек[и] Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка. – Існували у Варшаві “Українська Громада”, товариство, до якого належали “старі” громадяни, у більшості службовці. Студенти завели мене на одне засідання ради товариства – старі члени говорили по-російськи, молоді по-українськи. Засідання перебила жандармська ревізія (може, причиною була присутність моя, “австрійця”), але студенти зручно вивели мене із кімнати бічним виходом, через кухню.

У Варшаві був я також у костюлі “Маріавітів” – секти, якої священники відправляли богослужби польською мовою – вели всякі під[п]риємства соціального характеру (верстати, гуртожитки) і мали вплив серед пролетаріату.

// **Арк.** ^{4*}

У Варшаві на концертах хором керував Малишевський (?), який опублікував збірку народних пісень з нотами (також дав я до бібліотеки НТШ)^{5*}.

* В обох випадках пропущено місце для дати.

** Пропущено місце для дати.

*** В тексті закреслено слово “інтересні” та надписано вгорі слово “деякі”.

^{4*} № аркуша нерозбірливий.

^{5*} Рядок “З Варшави, по дорозі до Москви, я” в тексті перекреслено.

З подолян, Гінковський (Степура звав його “Антось” – з “Люборадських”⁷³) копіював мені архівні матеріали.

З Варшави, по дорозі в Москву, поїхав я до Холма, відвідати місто, в якому учився мій батько та з яким зв’язувались різні родинні оповідання. У Варшаві добув я адресу учителя дух[овної] семінарії в Холмі, Кобрин⁷⁴ (живе у Львові), який мене проводив* по місті. Бачив я славний собор (заснований Данилом); на місті укр[аїнську] мову чув тільки від деяких селян. Якось генеральша, з якою я познайомився у Кобрин, повела мене до “пансіону благородных девиц”, де вчилися доньки священників-москвофілів з Галичан. Дізнавшись, що я “українець”, не хотіли і говорити зі мною. Холм робив враження малого, нерозвинутого міста; місцевого населення немов не було видно; на перший план виступали російські установи.

// **Арк. 31**

1911 (зошит II, 1911)**

До Москви я приїхав зимою – був гострий мороз – я викликав зачудовання моїм студентським пальтом та твердим “котьолком” – жителі Москви були в шубах і теплих шапках. Я збирав матеріали до історії козацтва другої пол. XVII ст. і дещо до Хмельниччини в архівах міністерств Юстиції і закордонних справ, також в Румянцівському музеї. (В Москві і в Варшаві зібрав відбитки козацьких печаток (опубліковані в статті “З укр[аїнської] сфрагістики”, Записки НТШ⁷⁵).

Мав я адресу сестри Назарієва (службовця бібліотеки НТШ) і з її допомогою добув мешкання і адреси студентів-українців, які мали в московських вищих школах свої “земляцтва”. Познайомився і здружився з різними групами і жив між ними, так що в Москві не зміг вивчити російської мови!

Із найближчих знайомих були*** Мих. Токаревський⁷⁶ і його жінка Ніна (живуть у Львові), – Буцький, Огієвська (збереглося наше спільне фото) – сходилися в хаті Токаревського, він грав на бандурі, співали. Вони

// **Арк. 32**

були тоді с[оціаль]-д[емократи] (не знаю якої групи). Бував якийсь Баер, за яким шукала поліція. З якоїсь іншої групи був Титаренко (тепер, м[а]б[уть], у Києві). Часто бував я у подолян – Зіни Сулковської та її подруги. Московський університет був тоді закритий – проходила підпільна робота, але я у ній не орієнтувався. Був я на установчих зборах українського філіалу Словянського товариства (чи клубу?), яким керував *Федір Кори*⁷⁷, друг України. На зборах я промовляв, але основателі були не задоволені гострим тоном промови, – був раз у Петрово-Розумовському, в інституті ...^{4*} Тут було сильне українське земляцтво, і на ньому проведено гостру дискусію з молодими москвофілами Марковим Ос. Ос. і товаришем, які рекомендували себе як нову партію, яка має об’єднати “українців” і “старорусинів” – але московські студенти знали добре національне питання і дали гостям зі Львова гостру відправу.

* Спочатку було слово “показував”, яке перекреслено.

** “1911 (зошит II, 1911)” – напис над рядком.

*** Слово “були” вписане над рядком.

^{4*} Залишено пропуск на 1–2 слова.

КОМЕНТАРІ

1. Фінкель Людвік (1858–1930) – польський історик, бібліограф. З 1892 р. професор Львівського університету. Автор праць з історії Польщі XV–XVII ст., в яких значну увагу приділено українським землям, видав цінну бібліографію польської історії (1891–1914) (перевидана в 1955 р.).

2. Дембінський Броніслав (1858–1939) – польський історик, з 1892 р. професор загальної історії Львівського університету, знавець італійської культури.

3. Ашкеназі Шимон (1866–1935) – польський історик, дипломат. Народився у м. Завихвост біля Сандомира. Навчався у Варшавському, Геттінгенському університетах, 1902–1914 рр. – професор Львівського університету, з 1928 р. – почесний професор Варшавського університету, член Польської академії знань (1909), почесний член Польського історичного товариства (1924). 1920–1923 – представник Польщі в Лізі націй. Спеціалізувався в галузі політичної історії Польщі XIX–XX ст. (“Князь Юзеф Понятовський” (1905), “Росія – Польща. 1815–1830” (1929) і ін.). Полемізував з представниками краківської історичної школи. Виступав за приєднання Східної Галичини до Польщі. Творець львівської польської школи істориків – “школи Ашкеназі”.

4. Закшевський Станіслав (1876–1936) – польський історик-медієвіст, професор Львівського університету; його праці, насамперед з історії середньовічної Польщі, важливі і для української історіографії.

5. Пачовський Василь (1878–1942) – поет, драматург, педагог, один з провідних представників літературного угруповання “Молода муза”. Родом із Золочівщини. Вчителював у гімназіях Станіслава і Львова, Перемишля. У літературу ввійшов збірниками поезій “Розсипані перли” (1901), “На стоці гір” (1907) та ін., драматичними творами “Сон української ночі” (1903), “Сонце руїни” (1911), “Гетьман Мазепа” (1913) та ін. Автор низки історичних праць, зокрема “Нарису історії мініатюри по рукописям” (1913), “Истории Подкарпатской Руси” (1921), “Історії Закарпаття” (1946) (вид. посмертно).

6. Крип'якевич І. [Рец. на:] Ludwik Kubala. Przysięga w Perejasławiu i “stati” Bohdana Chmielnickiego (Kwart[alnik] hist[oryczny]. – 1904. – S. 220–242) // ЗНТШ. – 1905. – Т. 65. – Кн. 1. – С. 17–19.

7. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // ЗНТШ. – 1907. – Т. 77. – Кн. 3. – С. 77–106; Т. 78. – Кн. 4. – С. 26–50; Т. 79. – Кн. 5. – С. 5–51.

8. Регман Антоні (1840–1917) – польський географ і ботанік.

9. Ромер Євгеніуш (Аугеніум) (1871–1954) – визначний польський географ і картограф, доцент (з 1899) і професор (1911–1931) Львівського університету, засновник картографічного інституту “Атлас”. Автор синтетичної праці “Про положення, морфологію і клімат Польщі”, до якої зараховував західні і центральні українські землі, які до 1772 р. входили до складу Речі Посполитої. Польський експерт на мирних конференціях у Парижі і Ризі. Відзначався неприхильним ставленням до України.

10. Студинський Кирило (1868–1941) – визначний літературознавець і мовознавець, громадський діяч, дійсний член НТШ, у 1925–1931 рр. його голова, з 1929 р. академік ВУАН (1929–1934). У 1897–1899 рр. – доцент Ягеллонського (Краків), у 1900–1918 та 1939–1941 рр. – професор Львівського університетів. Один з провідних діячів Християнсько-суспільної партії у Галичині, співредактор її друкованого органу “Руслан”. Член Виділу товариства “Просвіта” і редактор його видань (1903–1906), член Крайової шкільної ради у Львові (1905–1914). Входив до складу

Української національної ради (1921–1922), голова Народних зборів Західної України (1939), депутат Верховної Ради УРСР. Загинув за нез'ясованих обставин під час примусової евакуації зі Львова на початку німецько-радянської війни 1941 р.

11. Колесса Олександр (1867–1945) – мовознавець, історик літератури, фольклорист, поет, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, доцент (з 1895) і професор (1898–1918) Львівського університету. Один із засновників УВУ, його перший ректор, професор, а також професор Карлового університету (1923–1939). Автор праць з українського літературознавства та фольклористики “Погляд на сучасний стан історичних розслідувань української літератури” (1901), “Українські народні пісні в поезіях В. Залеського” (1892), Шевченко і Міцкевич” (1894) та ін.

12. Твардовський Казімеж (1866–1938) – польський філософ кінця XIX – початку XX ст., засновник “львівсько-варшавської школи” у філософії.

13. Вартенберг Мсціслав (1868–1938) – польський філософ, дослідник філософії Канта і неокантіанства.

14. Болоз-Антоневич Ян (1858–1922) – польський теоретик та історик мистецтва, з 1894 р. професор Львівського університету, автор праць з естетики, мистецтвознавства та літературознавства.

15. Академічна громада – студентське товариство у Львові (1896–1921), засноване у 1896 р. внаслідок злиття товариств “Ватра” та “Академічне братство”. Друкованим органом був часопис “Молода Україна” (1900–1903, 1905 і 1910) (ред. Л. Цегельський, С. Старосольський, А. Крушельницький, В. Темницький, пізніше В. Панейко та І. Крип'якевич). З 1908 р. проводило широку освітню роботу серед українського населення, спрямовану на пробудження національної самосвідомості. При товаристві діяли драматичний, правничий, літературний, філософський, економіко-соціальний та ін. гуртки, організовувалися курси з історії України, географії, права, німецької мови для робітників, наукові доповіді у сільських та міських читальнях. У 1908 р. І. Крип'якевич створив при Академічній громаді “Просвітний кружок”. Закрите польською владою у зв'язку з активною участю товариства у боротьбі за відкриття українського університету у Львові, переслідуванням Львівського таємного українського університету.

16. “Друг” (“Другъ”) – студентський літературно-публіцистичний і науковий журнал, що видавався 1874–1877 рр. у Львові. Заснований як друкований орган москвофільської організації “Академічний кружок”. З 1877 р. під впливом М. Драгоманова, з появою в редколегії І. Франка, М. Павлика він еволюціонував у революційно-демократичному напрямку. Друкувалися твори українських, російських і зарубіжних літераторів – І. Франка, М. Чернишевського, М. Лермонтова, Г. Успенського, М. Салтикова-Щедріна, Г. Гейне, Е. Золя, Г. Флобера та ін., наукові праці, матеріали з історії, етнографії, звіти про діяльність студентських товариств, бібліографії. Після арешту І. Франка та М. Павлика 1877 р. журнал припинив існування.

17. “Академічне братство” – українське студентське товариство у Львові народовського спрямування. Засноване у 1882 р. Поєднувало функції читальні й самопомогового товариства. При товаристві діяли філософський, музичний та статистично-етнографічний гуртки, “мандрівний комітет”, який організовував народознавчі подорожі по Галичині та Буковині. Братство організувало віча на підтримку вживання української мови та створення кафедри української історії при Львівському університеті (1884 та 1889 рр.), видавало книжкову серію “Ювілейна бібліотека” (з 1891 р.), здійснило спробу видавати власний журнал “Товариш” (1888 р.

вийшов лише перший номер). У 1896 р. внаслідок об'єднання Академічного братства з товариством “Ватра” утворилося товариство “Академічна громада”.

18. “Ватра” – студентське товариство національного напрямку, що в 1892–1896 рр. діяло у Львові з часу, коли Академічне братство еволюціонувало в дусі соціалізму. У результаті об'єднання обох цих товариств у 1896 р. утворилась Академічна громада.

19. У 1898 р. Академічна громада видала збірку поезій І. Франка “Мій Ізмарад” і організувала святкування 25-річчя літературної діяльності поета.

20. Сецесія – масовий вихід українських студентів зі Львівського університету на знак протесту проти репресивних заходів польської адміністрації щодо організаторів студентських демонстрацій, які проводились з вимогою надання українській мові рівних прав з польською в навчальному процесі та заснування окремого українського університету.

21. Барвїнський Олександр (1847–1926) – український політик, історик, педагог. Розробляв програму народовського руху. Стояв біля витоків газети “Діло”. З 1888 р. – професор державної учительської семінарії у Львові. З 1890 р. виступав прихильником політики “нової ери”, що мала на меті порозуміння між поляками і галицькими українцями. Депутат держради (1891–1907), Галицького крайового сейму (1894–1903), очолював Українське педагогічне товариство (1891–1906). Голова НТШ (1892–1897), був заступником голови “Просвіти”. У 1896 р. очолив Католицький русько-народний союз, який у 1911 р. трансформувався в християнсько-суспільну партію.

22. Кропоткін (Крапоткін) Петро (1842–1921) – князь, російський громадський і політичний діяч, один з теоретиків анархізму, географ, мандрівник. У своїх роботах виступав проти централізованої організації суспільства, за усуспільнення засобів виробництва, заперечував необхідність держави. Виступав проти марксизму і вчення про класову боротьбу

23. КУМ – Комітет української молоді – організація, що керувала перед Першою світовою війною боротьбою за український університет у Львові.

24. Веселовський Ярослав (1881–1917) – громадський, політичний та культурний діяч, публіцист, письменник та перекладач. За фахом юрист. З 1902 р. – редактор провідних часописів Галичини і Буковини: “Поступ” (1902–1904), “Буковина” (1904–1906). З 1907 р. працював у редакції газети “Діло” (1910–1911 рр. – головний редактор), редагував “Письмо з «Просвіти», тижневик “Неділя” (1911–1912). Упорядник і видавець збірника “Як судили Мирослава Січинського” (1909). У 1914–1917 рр. – редактор української і російської преси в Міністерстві закордонних справ у Відні. Належав до Русько-української радикальної партії.

25. Лозинський Михайло (1880–1937) – правник, публіцист, політичний діяч. Співробітник і співредактор “Діла”, співробітник “Гасла” (друкований орган РУП), “Громадської думки”, “Ради” та ін. Помічник секретаря закордонних справ ЗО УНР (1919). Член делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. У 1921–1927 рр. – професор міжнародного права УВУ у Празі. Пізніше керівник кафедри права Університету народного господарства в Харкові. Автор низки праць з історії Західної України і права (“Польський і руський революційний рух і Україна”, “Галичина в рр. 1918–20, розвідки і матеріали”, “Міжнародне право”, “Охорона національних меншостей в міжнародному праві”). У 1930 р. заарештований; помер на заслання.

26. Цегельський Лонгин (1875–1950) – адвокат, публіцист і політик, діяч Української націонал-демократичної партії, родом з Галичини. Співредактор журналу “Молода Україна”. Підтримував зв’язки з діячами РУП, зокрема з М. Міхновським, брошуру якого “Самостійна Україна” видав у 1900 р. у Львові. У 1901 р. видав популярну в Галичині книгу “Русь-Україна-Московщина-Росія”. Редактор газети “Діло” (1908), газет “Свобода” (1907–1908), “Українське слово” (1915–1918). З 1914 р. член Головної української ради, Бойової управи УСС, Загальної української ради, діяч СВУ і автор низки політичних брошур, член Української національної ради ЗУНР і державний секретар внутрішніх справ. З січня 1919 р. – керівник секретаріату зовнішніх справ ЗО УНР, заступник міністра зовнішніх справ УНР. Підписував договір з Директорією про з’єднання ЗУНР і УНР. У 1920–1921 рр. – представник уряду ЗО УНР у США. Залишившись в Америці, брав активну участь у політичному й культурному житті української еміграції.

27. Назарук Осип (1883–1940) – громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист, один з організаторів українського студентського руху в Галичині. Закінчив юридичний факультет Віденського університету. У 1906–1907 рр. – голова Академічної громади. З 1905 р. належав до Української радикальної партії, був членом її управи, редактором “Громадського голосу”. У 1914–1919 рр. очолював керівні пресові органи Легіону УСС, УНР, УГА, редагував газету “Стрілець”. У 1920–1923 рр. – член уряду ЗУНР у Відні. У 1923–1927 рр. жив у США і Канаді, де став співорганізатором гетьманського руху. Повернувшись у 1927 р. до Львова, став одним з організаторів і керівників Української народної католицької партії та редактором її газети “Нова зоря”. Автор численних праць на суспільно-політичні теми, історичних повістей (“Що то є нарід або нація” (1911), “Князь Ярослав Осьмомисл” (1918), “Роксоляна” (1930)).

28. Романчук Юліан (1842 – 1932) – український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист. У 1860–1863 рр. навчався у Львівському університеті. У 1863–1900 рр. працював учителем (з 1868 р. – в Академічній гімназії у Львові). Як член шкільної комісії налагодив видання перших шкільних підручників українською мовою. Один із засновників товариства “Просвіта” (1896–1906 рр. – голова), НТШ. У 1902 р. здійснив перше у Галичині популярне видання творів Т. Шевченка. 1904 р. започаткував серію “Руська письменність” (у міжвоєнний час – “Українське письменство”), редагував всеукраїнський журнал “Правда” (1873–1878), засновник і видавець першого часопису для селянства “Батьківщина” (1879–1887), один із засновників газети “Діло” (1880) та журналу “Ruthenische Rundschau” у Відні (1903). Ініціатор створення першого українського політичного товариства “Народна Рада” (1885–1899 – його голова). Прихильник політики “нової ери” (1890–1894). Був співзасновником Української національно-демократичної партії (до 1907 р. – її голова). Був депутатом галицького сейму (1883–1895), головою Руського клубу в сеймі (1889–1895), послом австрійського парламенту (1891–1897, 1901–1918), головою Української парламентарної репрезентації (1901–1910, 1916–1917), віце-президентом австрійського парламенту (1910–1918). Входив до складу Української національної ради ЗУНР-ЗО УНР 1918–1919. Прийняв присягу на площі св. Юра від українського народу про невизнання рішення Ради послів від 14.III.1923 щодо передачі Галичини під владу Польщі.

29. Потоцький Анджей (1861–1908) – польський політичний діяч у Галичині. Був депутатом віденського парламенту та галицького сейму (в 1901–1903 рр. – мар-

шалок сейму), з 1903 р. – намісник Галичини. Виступав проти задоволення національних вимог українського населення в Галичині, підтримував москвофільську течію в суспільно-політичному житті краю. Під час виборів до галицького сейму в 1908 р. намагався шляхом виборчих порушень та політичного терору не допустити в крайовий парламент представників українських партій національно-демократичного спрямування. Убитий українським студентом М. Січинським на знак протесту проти виборчих зловживань.

30. Січинський Мирослав (1887–1979) – український громадський діяч. Навчався на філософському факультеті Віденського та Львівського університетів. Належав до Української соціал-демократичної партії. У помсту за розправу польської адміністрації Галичини над українськими селянами та фальсифікацію виборів 12.04.1908 р. застрелив у Львові намісника А. Потоцького, що викликало схвалення української громадськості, але гострий осуд митрополита Андрея Шептицького як прояв політичного терору. Був заарештований і засуджений до смертної кари, заміненої 20-річним ув'язненням у 1911 р. втік із в'язниці й емігрував до Норвегії, згодом до Швеції, потім до США. Один із засновників Української федерації соціалістичної партії, заснував організацію “Оборона України” (1920), президент Українського братерського союзу (1933–1941). Перейшов на прокомуністичні позиції. Помер у США.

31. Хомишин Григорій (1867–1947) – єпископ Української греко-католицької церкви. Доктор теології (1899), ректор Львівської духовної семінарії (1902–1904), протегував Українській католицькій народній партії. Започаткував видання квартальника для священників “Добрий пастир” (1931–1939), мав вплив на видання газети “Нова зоря”, органу УКНП. У міжвоєнний період відстоював політику “нормалізації” стосунків українців з польською державою. У церковному житті дотримувався пролатинського спрямування. У 1946 р. заарештований радянськими каральними органами і засуджений до 10 років примусових робіт, помер у київській в'язниці.

32. Замора Теодор (Федір) (?–1937) – український громадський діяч і педагог. У студентські роки керівник “Просвітнього кружка” Академічної громади, заступник голови (М. Залізняка) та голова Українського студентського союзу у Львові. Закінчив філософський факультет Львівського університету. Вчителював у гімназіях Яворова й Городенки. Був делегатом Установчих зборів Української Національної Ради (1918). У складі УГА у 1919 р. перейшов через Збруч на Наддніпрянську Україну. З жовтня 1919 р. завідував трудовою школою в Полтаві, з 1930 р. вчителював у Харкові. Заарештований органами НКВС (1931). Після звільнення працював викладачем фізики у м. Белгороді. Під час приїзду до Харкова заарештований вдруге разом з дружиною і розстріляний.

33. Левицький Володимир (1888–1980) – політичний діяч, за фахом – юрист. Член СВУ, у 1919–1920 рр. – директор пресової служби посольства УНР у Берліні. З 1924 р. жив у США. Провідний член української організації соціалістичного спрямування “Оборона України”. У 1933–1942 рр. – віце-президент Українського братства, з початку 1940-х рр. перейшов на радянофільські позиції, з 1941 р. – редактор прорадянської газети “Громадський голос” (Нью-Йорк).

Левицький Володимир (1899–?) – церковний і громадський діяч, протоієрей. Певний час редактор “Українського вісника” й секретар консисторії Української православної церкви у США.

34. Панейко Василь (1883–1956) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист. Закінчив Львівський університет. Належав до Української національно-демократичної партії. Співробітник “Діла” (1912–1918 – головний редактор), брав участь у виданні “Літературно-наукового вісника” (1908–1912). Державний секретар закордонних справ ЗУНР. Заступник голови, а згодом голова української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. Намагався добитися підтримки Антантою боротьби УНР проти агресії Радянської Росії, виступав за ліквідацію польського окупаційного режиму на території ЗУНР. З 1920 р. працював закордонним кореспондентом газети “Діло”. У 1925 р. видавав “Діло” і двотижневик “Політика” (1925–1926) у Львові. У 1930-х рр. відійшов від політичного життя, емігрував до США (1945), та Венесуели (1955).

35. “Літературно-науковий вісник” – у 1898–1906 рр. виходив у Львові, у 1907–1914 рр. – у Києві. Літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячник, заснований з ініціативи М. Грушевського як видання НТШ на базі журналів “Зоря”, і “Життя і слово”. У 1906–1913 рр. виходив у двох редакціях – київській і львівській (ред. М. Грушевський). У 1917–1919 рр. відновлений після тривалої перерви, зумовленої Першою світовою війною, у Києві під редакцією О. Олеса. З 1922 по 1932 рр. видавався у Львові Українською видавничою спілкою.

36. “Діло” – щоденна провідна галицька газета. Виходила у Львові у 1880–1939 рр. Першим редактором був В. Барвінський.

37. Грабський Станіслав (1871–1949) – польський правник, економіст і політик, один із керівників Народно-демократичної партії (ендеків). Професор Львівського (1910–1939) та Варшавського (1946–1949) університетів. Виступав за об’єднання всіх польських земель у складі Російської імперії та недопущення українських впливів на західноукраїнських землях. 1919–1927 рр. – депутат сейму 2-ї Речі Посполитої. 1923 та 1925–1926 рр. – міністр освіти та релігії. Відомий як автор закону (1924), що передбачав перетворення українських та польських шкіл на двомовні (утраквістичні), що призвело до скорочення кількості українських шкіл.

38. Бучинський Богдан (1883–1907) – історик, учень М. Грушевського. Автор праць з історії Великого князівства Литовського та історії Унії (“Студії до історії унії” (1908)).

39. Бучинський Мелітон (1847–1903) – адвокат, громадський діяч у Станіславові, етнограф. Заходами М. Павлика НТШ видало листування Б. Бучинського з М. Драгомановим (“Переписка”).

40. Каллімах (Філіпп Буонакорсі, 1437–1496) – італійський гуманіст. Помер у Кракові. Його портретне зображення, відлите за проектом Віта Ствоша, збереглося у Краківському домініканському костелі.

41. Рив’юк Омелян (1887–1972) – громадський діяч. Родом з Галичини. З 1912 р. у США. Один із засновників Федерації українців у США (1915), голова об’єднання Української організації в Америці (з 1927), головний редактор (1926–1933) щоденника “Свобода”. Автор брошур “Польща йде! Та не одна, а дві” (1917), “Ukraine and the Ukrainians” (1920).

42. Цеглиньський Микола (1883–1956) – журналіст, літературний критик. Під час Першої світової війни жив у Швейцарії (співпрацював з СБУ), згодом у США, де редагував ряд газет.

43. Іматрикуляція – складання списку студентів.

44. “Не пора” – твір (сл. І. Франка, музика Д. Січинського), що на початку ХХ ст. виконував функцію національного українського гімну.

45. Крат Павло (1882–1952) – громадський і церковний діяч, революційний поет. Родом з Лубенщини. Член РУП і Української спілки РСДРП. У студентські роки (1906–1907) був одним з організаторів боротьби за український університет у Львові. З 1907 р. жив у Канаді. У 1923–1938 рр. в Західній Україні заснував Євангельсько-реформовану церкву.

46. Йдеться про історичну розвідку Л. Цегельського “Русь-Україна і Московщина” (Львів, 1901. – 92 с.).

47. Йдеться про підготовчі курси для абітурієнтів.

48. Крип'якевич І. Українські наукові курси у Львові 1904 р. // Діло. – 1929. – Ч. 143. – 30 червня.

49. Раковський Іван (1874–1949) – доктор природничих наук, біолог, антрополог, голова НТШ у 1935–1939 і 1946–1949 рр. Викладав у Кам'янець-Подільському українському університеті, організатор Українського таємного університету. Головний редактор “Української загальної енциклопедії”.

50. Ганкевич Микола (1869–1939) – український політичний діяч, один з організаторів робітничого руху в Галичині. У 1900 р. став одним із засновників Української соціал-демократичної партії. Редагував центральні органи партії – газети “Воля” і “Земля і воля” (1907–1912). Входив до складу Головної Української Ради у Львові, згодом – заступник голови Загальної Української Ради у Відні. На початку 1920-х рр. виступав проти переходу УСДП на комуністичну платформу, за що був виключений з партії (1923). Став членом Польської соціалістичної партії.

51. Рудницький Степан (1877–1937) – визначний український географ, дійсний член НТШ, ВУАН, засновник української наукової географії і географії України. Автор близько 70 наукових праць і статей з географії (“Начерк географічної термінології”; “Ukraina und die Ukrainer” (1914–1915. – Т. 1–2); “Україна з політично-географічного становища” (1916); “Ukraina. Land und Volk” (1916); “Основи землезнання України” (1924–1946); “Основи морфології і геології підкарпатської Русі та Закарпаття взагалі” (1925–1927. – Т. 1–2) та ін.).

52. Томашівський Степан (1875–1930) – визначний український історик, публіцист, громадський та політичний діяч, дійсний член НТШ, учень М. Грушевського, пізніше – один із засновників т. зв. державницької школи в історіографії. Наукові зацікавлення охоплювали історію України від початків Київської держави до повоєнного десятиліття. Автор праць “Угорщина і Польща на початку 18 ст.” (1908), “Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни” (1915), “Українська історія: нарис І. Стародавні і середні віки” (1919), “Десять літ українського питання в Польщі” (1929), упорядник збірника документів “Матеріали до історії Галичини” (1889, 1901, 1913. – Т. 1–3) та ін.

53. Дорошенко Володимир (1879–1963) – літературознавець, бібліограф, громадський та політичний діяч. Член Українського наукового товариства, НТШ. Походив з бічної гілки козацько-старшинського роду Дорошенків. Навчався в Московському та Петербурзькому університетах (1898–1905). Закінчив Львівський університет (1913). Член РУП, згодом Української соціал-демократичної робітничої партії. Один із засновників і член президії СВУ. Працював у бібліотеці НТШ, з 1937 р. – її директор. Співробітник Українського наукового інституту в Берліні та Українського наукового інституту у Варшаві. Редактор календаря-альманаха “Дніпро” (1929–1939). У 1944 р. емігрував до Німеччини, з 1949 р. – у США. Автор праць із шевченкознавства, історії української літератури ХІХ–ХХ ст., книгознавства, історії НТШ

та товариства “Просвіта”, бібліографічних покажчиків творів Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, П. Куліша та ін., українських перекладів творів М. Гоголя, Л. Толстого, Й.-В. Гете та ін., спогадів.

54. Джиджора Іван (1880–1919) – історик, громадський діяч і публіцист. Учень М. Грушевського. Дійсний член НТШ (з 1913 р.), співробітник київської редакції “ЛНВ” (1907–1908), член Історичного товариства Нестора Літописця. Закінчив Львівський університет (1907). Від 1903 р. – член і бібліотекар “Академічної громади”. Зі студентських років за дорученням археографічної комісії НТШ працював в архівах Кисва, Харкова та Москви. До грудня 1918 р. – військовий комендант ЗУНР у м. Рава-Руська. Досліджував історію Гетьманщини XVIII ст. (“Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х рр.” (докторська дисертація, захищена у Львівському університеті у 1912 р.), “Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки” (1930)). Інші дослідження опубліковані в “Записках НТШ”: “Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.” (1904), “Україна в першій половині 1738 р.” (1906), “Реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722–1723 рр.” (Науковий збірник на пошану М. Грушевського, 1906), “Матеріали московського «Архива Министерства юстиции» до історії Гетьманщини” (1908) та ін.

55. Кривецький Іван (1883–1940) – український історик, бібліотекар і журналіст, дійсний член НТШ (з 1907 р.). Закінчив Львівський університет. З 1909 по 1937 рр. – головний бібліотекар Бібліотеки НТШ. Редактор часописів “Наша школа” (1909–1912), “Республіка” (1918–1919), “Стара Україна” (1924–1925), керівник наукового семінару з української військової історії в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925). Учень М. Грушевського. Згодом належав до державницького напрямку української історіографії. Автор багатьох праць, переважно з історії Галичини у складі Австрійської імперії кінця XVIII – початку XX ст., особливо періоду революції 1848–1849 (“Справа поділу Галичини в рр. 1846–1850” (1910), “Проби організування руських національних гвардій в Галичині 1848–1849” (1913)), низки публікацій з історії Наддніпрянської України XVII–XVIII ст., есе, історико-публіцистичних нарисів, досліджень з історії української науки, бібліотекознавства і бібліографії, преси, мемуаристики, історіографії.

56. Шпитковський Іван (1880–1969) – галицький історик і педагог, священник, дослідник Гайдамаччини і Коліївщини (“«Гайдамаки» Т. Шевченка як пам’ятка Коліївщини” (1915)).

57. Йдеться про дослідження: *Крип’якевич І.* Русини – властители у Львові в першій половині XVI ст. // Науковий збірник на пошану М. Грушевського. – Львів, 1906. – С. 219–236.

58. Йдеться про працю: *Бернгейм Э.* Введение в историческую науку. – Спб., 1908. – 135 с.

59. Павлик Михайло (1853–1915) – громадсько-політичний діяч, публіцист і письменник. У ранній молодості перебував під впливом москвофілів. Навчався у Львівському університеті. Входив до складу “Академічного гуртка”. Під впливом М. Драгоманова перейшов на національні й соціалістичні позиції. Спільно з І. Франком видавав журнал “Громадський друг” (1878), альманахи “Дзвін” і “Молот”, брав участь у польсько-українському соціалістичному комітеті. За політичні погляди був п’ять разів в ув’язненні, засуджений 30 разів. З 1879 р. проживав у Женеві, брав участь у виданні журналу “Громада” (до 1882). У 1889 р. був редактором народо-

вещької газети “Батьківщина”. Разом з І. Франком став засновником Української радикальної партії, видавав її друковані органи “Народ” (1890–1895), “Хлібороб” (1891–1895), “Громадський голос” (1898–1903). У 1897–1904 рр. – перший бібліотекар НТШ, дійсний член НТШ, з 1914 р. – заступник голови Головної Української Ради. Автор повістей, оповідань, видавець листування і творів М. Драгоманова.

60. Володимир Шухевич (1849–1915) – відомий український етнограф, педагог, громадський діяч, публіцист, дійсний член НТШ (з 1908 р.). Ініціатор і провідний діяч багатьох українських інституцій у Львові (“Просвіти”, Українського педагогічного товариства, “Руської бесіди”, “Бояна”, Музичного товариства ім. М. Лисенка). Засновник і редактор дитячого журналу “Дзвінок” (1890–1895), редактор газети “Учитель” (1893–1895), співредактор “Зорі”, “Діла” та ін. Організував етнографічні експедиції на Гуцульщину.

61. Верхратський Іван (1846–1919) – український природодослідник, філолог, почесний член НТШ. Закінчив філософський факультет Львівського університету. Вчителював у гімназіях Дрогобича, Станіславова, Ряшева (нині Жешув, Польща) та в Академічній українській гімназії у Львові. Викладав природознавство й українську мову. Редактор першого україномовного “Збірника Математично-природописно-лікарської секції НТШ”, перший голова однойменної секції НТШ. Автор підручників “Ботаніка”, “Мінералогія”, “Зоологія”, “Соматологія”. Вивчав фольклор, перекладав з інших мов художню літературу.

62. Йдеться про видання: *Грушевський М.* Наша політика. – Львів, 1910.

63. Федюшка Микола (псевдонім Євшан, 1890–1919) – літературний критик. Бібліотекар, згодом секретар НТШ, особистий секретар М. Грушевського, співробітник заснованої ним Української видавничої спілки.

64. Залізник Микола (1888–1950) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, дипломат. Родом з Криму. Налезав до Української партії соціалістів-революціонерів. У 1907 р. втік з ув'язнення за участь в українському національному русі і приїхав до Львова. Активний учасник студентського руху в Галичині. У 1914 р. став одним з організаторів СВУ. З кінця 1914 р., очолюючи Закордонний комітет УПСР у Відні, вів публіцистичну і видавничу діяльність. У січні–лютому 1918 р. у складі делегації УНР брав участь в укладанні Берестейського миру 1918 р. У 1919–1920 рр. – посол УНР у Фінляндії, згодом жив у Відні. Заарештований радянськими спецслужбами (1945) і засуджений на 15 років ув'язнення. Помер у тюрмі. Автор статей з історії України, зокрема української революції, спогадів (“Моя участь у мирових переговорах в Брестю Литовському” (1928)).

65. Українське Наукове Товариство у Києві – громадське наукове товариство академічного типу. Засноване в кінці 1906 р. з ініціативи М. Грушевського і групи київських громадівців за зразком НТШ. Головою УНТ став Грушевський. УНТ мало три секції (історичну, філологічну і математично-природничу) та дві комісії (медичну і статистичну). Членами УНТ були В. Антонович, К. Мельник-Антонович, М. Біляшівський, М. Василенко, Ф. Вовк, Б. Грінченко, І. Джиджора, П. Житецький, І. Каманін. Видавало наукові праці (29 томів обсягом 350 друкованих аркушів у 1907–1917). Було опубліковано 18 томів “Записок УНТ”, у 1914 і 1917 рр. вийшли два томи кварталника “Україна”, у 1915–1916 рр. у Москві – 2 томи “Українського наукового журналу”. У 1921 р. УНТ було адміністративним порядком включене до ВУАН, де його секції ще певний час зберігали автономію.

66. “Записки Українського Наукового Товариства” – видання УНТ у Києві. Виходили у 1908–1918 рр. за ред. М. Грушевського. У серії “Записок” видавалися тематичні збірники (“Київ”, “Чернігів”), щорічники (“Науковий збірник”, “Студії з історії України”) та суспільно-літературний збірник “За сто літ” (1927–1930. – Т. 1–6).

67. “Україна” – українознавчий науковий журнал. Виходив у Києві (1914–1930, з перервами у 1915–1916, 1919–1923 рр.) за редакцією М. Грушевського. З 1924 р. – орган Історичної секції УАН.

68. Йдеться про видання: *Грушевський М.* За український маслак (В справі Холмщини). – К., 1907.

69. Герасимчук (Гарасимчук) Василь (1880–1944) – історик, учень М. Грушевського. Навчався на філософському факультеті Львівського університету (1900–1904) У 1904–1905 рр. служив у австрійському війську. У 1905–1906 рр. працював в археографічній експедиції НТШ у Кракові, Варшаві, Санкт-Петербурзі над збиранням документів до української історії 1657–1687 рр. У 1906–1912 рр. викладав у гімназіях Станіслава, Перемишля, у 1913–1914 рр. – у Львівській учительській семінарії, працював над підготовкою документів з історії козаччини, котрі так і не були видані. Під час Першої світової війни перебував на військовій службі. Від 1919 р. – професор Українського таємного університету у Львові, з 1920 р. працював у Стрийській гімназії. У 1925–1930 рр. співпрацював з історичними установами М. Грушевського у ВУАН. Від 1929 р. – дійсний член Історичної секції ВУАН. У 1927–1929 рр. працював в археографічній експедиції, повторно збирав і копіював загублені історичні документи 1657–1665 рр. Проте в 1931 р. їх друк був припинений, а збірка документів удруге загубилася (невелика частина надрукована в 1994 р.). На початку 1930-х рр. переїхав до Львова, де викладав у гімназіях. У 1940–1941 рр. – старший науковий співробітник Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, під час гітлерівської окупації – співробітник Українського Видавництва. Автор праць, що переважно друкувались у “Записках НТШ”: “Виговський і Юрій Хмельницький” (1904), “Виговщина і Галицький трактат” (1909), “Чуднівська кампанія 1660 р.” (1913), “До питання про статті Б. Хмельницького” (1930).

70. Йдеться про видання: *Крип'якевич І.* Матеріали до історії української козаччини. – Т. 1: Документи по рік 1631 / Зібрав і видав Іван Крип'якевич // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – 407 с.

71. Степура Григорій був адвокатом на Поділлі, а після війни на Волині. У 1917 р. – губернський комісар Поділля.

72. “Рада” – єдина щоденна громадсько-політична газета українською мовою в Підросійській Україні. Виходила в 1906–1914 рр. у Києві. Видавалась на кошти Є. Чикаленка, В. Смирненка і Л. Жебуньова. Відстоювала на своїх сторінках політичну лінію Товариства українських поступовців. Головними редакторами були Ф. Матушевський, М. Павловський, А. Ніковський, секретарями редакції – С. Петлюра, В. Королів. До складу редакції входили М. Вороний, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Олесь, О. Панасенко, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Газета висвітлювала громадсько-політичне і культурне життя на українських землях. З березня 1917 р. після заборони видання газети російським урядом виходила газета “Нова Рада” (до 1919 р.; ред. А. Ніковський і С. Єфремов).

73. Йдеться про героя роману Анатолія Свидницького “Люборацькі”.

74. Кобрин Михайло (1871–1956) – освітній і церковний діяч, перекладач богословських книг на українську мову.

75. Точна назва праці І. Крип'якевича: З козацької сфрагістики // ЗНТШ. – 1917. – Т. 123/124. – С. 1–16.

76. Токаревський Михайло (1884 – після 1942) – кооперативний і громадсько-політичний діяч на Полтавщині. Член УСДРП. З 1915 р. – член правління Полтавських споживчих товариств, у 1917–1918 рр. – голова Полтавської губернської земської управи. 1926–1929 рр. – завідувач кооперативного музею при Вукоопспілці в Києві, пізніше в Харкові. Декілька разів заарештовувався радянськими каральними органами. З 1943 р. доля невідома.

77. Корш Федір (1843–1915) – визначний російський філолог, славіст і орієнталіст, професор Московського, Одеського і Петербурзького університетів, академік Російської АН, дійсний член НТШ, захисник українського культурно-національного руху і прав української мови, співавтор відомого меморіалу Російської АН “Об отмене стеснений печатного малорусского слова” (1905).

Інна Заболотна (Київ). Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911).

Спогади видатного українського історика, львів'янина І. Крип'якевича з його особистого архіву допомагають створити повніший, рельєфніший портрет молодого вченого. У спогадах міститься інформація про наукову та громадську діяльність історика, окреслюється коло його знайомих, висвітлюються взаємини з сучасниками, зокрема з М. Грушевським, а також суспільне життя та студентський рух у Галичині на початку ХХ ст.

Ключові слова: НТШ, Крип'якевич, Грушевський, Львівський університет, студентський рух, Західна Україна, освіта.

Інна Заболотная (Киев). Воспоминания Ивана Крипякевича (1904–1911).

Воспоминания выдающегося украинского историка, львовянина И. Крипякевича из его личного архива помогают воспроизвести более полный, рельефный портрет молодого ученого. Воспоминания несут в себе информацию о научной и общественной деятельности историка: очерчивается круг его знакомых, освещаются отношения с современниками, в частности с М. Грушевским, а также общественная жизнь и студенческое движение в Галиции в начале ХХ в.

Ключевые слова: НТШ, Крипякевич, Грушевский, Львовский университет, студенческое движение, Западная Украина, образование.

Inna Zabolotna (Kyiv). Memoirs of Ivan Krypiakevych (1904–1911).

Published reminiscences from the Archive of Ivan Krypiakevych help to create a more complete character of the famous Ukrainian historian's formative years. They include information about his social life, the movement of students, scholarly work, in particular his participation in activity of Shevchenko Scientific Society, archeographic research expeditions, mutual relations between him and Mykhailo Hrushevsky and other historians.

Key words: Shevchenko Scientific Society, Krypiakevych, Hrushevskiy, Lviv University, the movement of students, Western Ukraine, education.

Надія МИРОНЕЦЬ (*Kiiv*)

**ЛИСТУВАННЯ
ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА З СЕРГІЄМ ЄФРЕМОВИМ
(1905–1916)**

Листування В. Винниченка з С. Єфремовим ще не введено до наукового обігу, не було воно предметом спеціального ні археографічного, ні джерелознавчого дослідження. Більше того, довгий час ці документи вважалися втраченими. Г. Костюк – найкращий знавець закордонного архіву В. Винниченка і автор чи не єдиної відомої нам статті про стосунки цих двох відомих українських культурних і громадсько-політичних діячів – писав: “Листування їх не збереглося. Принаймні в архіві Винниченка його нема. Архів Єфремова теж загинув. Але в щоденнику Винниченка за 1915–16 роки є декілька позначок, занотованих під виразним криптонімом: лист до Єфр. або лист від Єфр.”¹.

На щастя, листування збереглося, хоч і не повністю. Всього вдалося виявити 16 листів взаємного листування: 8 листів В. Винниченка і 8 – С. Єфремова. Листи В. Винниченка зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), фонд № 317, а листи С. Єфремова – у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), фонд № 1823, оп. 1, спр. 26.

З аналізу їхніх текстів видно, що це не всі листи, написані адресатами, але й вони містять надзвичайно цінну, часом унікальну інформацію як про стосунки між обома цими діячами, так і про історико-культурний і літературний контекст, на фоні якого вони розвивалися. Адже життєві і творчі долі письменника В. Винниченка (1880–1951) та літературного критика і публіциста С. Єфремова (1876–1939) досить тісно переплелися. Вони належали до одного покоління (Єфремов був лише на чотири роки старшим), майже одночасно привернули до себе увагу української літературної громадськості: 22-річний В. Винниченко публікацією у 1902 р. в журналі “Киевская старина” оповідання “Сила і краса” (у пізніших виданнях виходило під назвою “Краса і сила”)², а 26-річний С. Єфремов полемічною статтею

¹ Костюк Г. Сергій Єфремов і Володимир Винниченко // Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980. – С. 171.

² Винниченко В. Сила і краса // Киевская старина. – К., 1902. – Июль–Август. – Т. 78. – Кн. 1–2. – С. 227–281.

“В поисках новой красоты”, що появилася в тому самому журналі через місяць після Винниченкового оповідання і друкувалася в трьох числах підряд. І хоч С. Єфремов мав уже чимало друкованих праць (почав публікуватися ще з 1895 р., і згадана стаття в бібліографії його творів числиться під № 80³), саме вона поставила його у центр українського літературного життя. Якщо оповідання В. Винниченка викликало позитивні відгуки читачів і критиків, бо від нього, як писав перший його рецензент І. Личко, повіяло “чимось новим, свіжим і оригінальним”⁴, а про автора І. Франко захоплено вигукнув: “І відкіля ти взявся у нас такий?”⁵, то стаття С. Єфремова, у якій він, прибічник соціологічного методу в літературній критиці й літературознавстві та мистецьких ідей реалістично-побутової школи в українській літературі другої половини ХІХ ст., гостро виступив проти модерної української літератури, що орієнтувалася на західноєвропейські зразки, викликала різку полеміку. В усякому разі, обидва автори не залишилися не поміченими.

До речі, С. Єфремов мав безпосереднє відношення до першої публікації В. Винниченка, бо саме він та Ф. Матушевський привернули увагу Є. Чикаленка до талановитого оповідання початківця, що надійшло до редакції “Киевской старины”. Цей епізод так описаний Є. Чикаленком у його “Спогадах”. На традиційне запитання Євгена Харлампійовича – “Ну, чи ще не з’явився часом геніальний письменник?” – співробітник редакції “Киевской старины” Федір Матушевський одного разу відповів не так, як завжди. “Геній, не геній, а новий талановитий письменник є! Я, – каже, – «на сон грядущий» взяв читати оповідання якогось невідомого Винниченка – «Красу і Силу», думав швидше заснути, але з перших же рядків захопився і почав голосно читати Єфремову, а як скінчив, то довго не могли ми заснути, розмовляючи про нього. Дійсно, талановито написане оповідання, але Науменко не хоче друкувати цієї, як він каже, «горьковщини», бо жінка його каже, що тоді в порядних родинях не можна буде держати на столі «Київської Старини»”⁶. Меценат доклав немало зусиль, щоб умовити редактора журналу опублікувати талановитий твір письменника-початківця.

Коли через багато років Є. Чикаленко, працюючи над “Спогадами”, попросив С. Єфремова висловити свої зауваження, то останній написав, що цей епізод мемуарист передав не зовсім точно: “«Красу і силу» Винниченко приніс не до редакції, а до мене особисто. Взагалі весь епізод переказано не

³ Список праць С. О. Єфремова // Записки історично-філологічного відділу / За ред. Василя Дем’янчука, за головним редагуванням голови Відділу акад. Агатангела Кримського. Всеукр. академія наук. – К., 1923. – Кн. II–III (1920–1922). – С. 52.

⁴ Личко І. Талант чи випадковість? // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – 1903. – С. 80–92.

⁵ Франко І. [Рец. на:] Володимир Винниченко. Краса і сила. Видавництво “Вік” у Києві. 1906, стор. 411 // Там само. – 1907. – Кн. 4. – С. 139.

⁶ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. – К., 2003. – С. 230–231.

так, як він був”⁷. І хоч Євген Харлампійович напроти цього зауваження в листі синім олівцем зазначив: “Я вірно переказав” і редакцію уривка не змінив⁸, для нас воно важливе тим, що може свідчити про особисте знайомство В. Винниченка, студента університету св. Володимира, і С. Єфремова, секретаря редакції “Киевской старини”, ще до публікації першим згаданого оповідання. Це підтверджують і листи С. Чикаленка до В. Винниченка. Перший із відомих нам листів, датований 4 червня 1902 р., Євген Харлампійович писав ще до того, як прочитав оповідання Винниченка, бо сповіщав йому: “Дійшла до мене радісна звістка, що Ви написали щось дуже гарне; кажуть, що річ ся написана очевидячки талановитою людиною. Дай боже!”⁹. А 19 червня 1902 р. С. Чикаленко писав тому самому адресатові: “Жалкував я, що не побачився з Вами 14-го, бо забув Вам сказати, що Єфремов і досі живе у Києві, додому не їздив через злополучний «Вік», якого й досі цензура не пускає, а значить Ваше оповідання лежить десь на почті; я забув Вам тоді сказати, аби Ви його послали прямо до редакції «К[иївської] Старини». Але якось там Єфремов зробить, щоб Вашу рукопись переслали в Київ, і воно напевне буде надруковане в августовській або сентябрьській книжці”¹⁰. Зрозуміло, що мова саме про оповідання “Сила і краса”, яке сам С. Чикаленко прочитав лише 5 липня, дав йому високу оцінку і знову зазначив, що “воно буде поміщено в августовській книжці”¹¹.

З цього часу контакти між В. Винниченком та С. Єфремовим не припинялися, хоч характер мали різний залежно від обставин, у яких ці двоє опинялися. Безумовно, що через руки С. Єфремова як секретаря редакції “Киевской старини” у 1901–1905 рр. пройшли всі твори В. Винниченка, опубліковані в цьому журналі: “Сила і краса” (1902), “Біля машини” (1902), “Антрепреньор Гаркун-Задунайський” (1903), “Контрасти” (1904), “Голота” (1905), “Мнімий господін” (1905). Як один із засновників і керівників видавництва “Вік”, С. Єфремов сприяв виданню в цьому видавництві протягом 1906 і 1907 рр. двох книг “Творів” В. Винниченка: “Краса і сила” та інші оповідання” та “Дрібні оповідання” (про першу з них мова у № 1 та № 2 поданих тут листів).

Та особливо зблизило їх спільне перебування у “третьій політичній” камері Лук’янівської в’язниці, куди вони потрапили після арешту 17 серпня (ст. ст.) 1906 р. під час обшуку в редакції газети “Громадська думка”. Одночасно з ними були заарештовані також Андрій Жук та Володимир Степан-

⁷ Лист С. Єфремова до С. Чикаленка від 29–30 червня 1925 р. // Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903–1928 роки / Упор. та вст. ст. І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 243.

⁸ Там само. – С. 256.

⁹ Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки / Упор. та вст. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 30.

¹⁰ Там само. – С. 31.

¹¹ Лист С. Чикаленка до В. Винниченка 6 липня 1902 р. // Там само. – С. 33.

ківський. Останній також опинився у “третьій політичній”. У своїх спогадах, написаних, як зазначив Г. Костюк у згаданій статті, “1956 року невдовзі перед смертю в Нью-Йорку”, він описав обставини арешту та побут мешканців “третьої політичної”: “Восени 1906 року... мене і Винниченка було арештовано в покоїку, який ми саме були собі винаймали кілька днів перед тим, либонь на Тарасівській вулиці. <...> Забрали нас до Бульварного участку, а по якій тижні перевезли до Лук’янівки... Нас посадили до «Трьої політичеської», куди пару днів опісля привезли ще до нас ні в чім не винного Сергія Єфремова. Нас обвинувачувано в «українській змові», осередком якої мала б бути редакція «Громадської думки». <...> Там, на Лук’янівці, згяти б час, Винниченко і я взялися студіювати англійську мову, Єфремов же студіював французьку... Десь під кінець квітня або радше на початку травня 1907 року приятелі Єфремова розстаралися й вибрали його на поруки. Опісля незабаром вийшов на волю й Винниченко – під заставу 500 карбованців, що заставив за нього Чикаленко. Виходячи, Винниченко обіцяв мені, що вибере й мене, та й справді зробив це за якийсь може тиждень... Нам суд було призначено на 12 жовтня того ж таки 1907 року”¹².

Прочитувавши цей документ, Г. Костюк підкреслив, що він є для нас важливим свідченням того, що, по-перше, “від осені 1906 і майже до половини 1907 року С. Єфремов і В. Винниченко перебували в спільній камері Лук’янівської тюрми”, а по-друге, “подає він дещо цікаве з побуту цих діячів у тюрмі та встановлює орієнтовний час їх звільнення на поруки”¹³.

Тут потрібно зробити деякі уточнення щодо часу звільнення арештантів, бо вказана у процитованому спогаді дата перейшла і в наукову літературу й не раз була тиражована. Очевидно, що під кінець життя у мемуариста, як це часто буває, події дещо змістилися в пам’яті. Якщо час арешту він пригадав правильно, бо сталося це 17 серпня за старим стилем, тобто 31 за новим (уже майже осінь), то в даті звільнення помилився. Про це свідчать два повідомлення в газеті “Рада”: 24 січня 1907 р. газета писала: “Київ. Увільнення арештованих. 22 січня увільнено з тюрми арештованих під час трусу в «Громадській Думці» 17 серпня минулого року: Марію Виноградову – під заставу в 500 р. і Карпа Войтенка. Мають ще увільнити: Сергія Єфремова – під заставу в 1000 рублів і випустили вже Володимира Винниченка під заставу 500 рублів”¹⁴. Через два дні газета знову повідомляла: “Як уже надруковано в нашій газеті, на днях випущено з тюрми Сергія Єфремова, Володимира Винниченка й Марії Виноградової, арештованих 17 серпня 1906 року під час трусу в редакції «Громадської Думки», першого увільнено під заставу 1000 руб., останніх двох – 500 рублів. ... Не мають також змоги внести заставу і арештовані тоді ж Андрій Жук і Володимир Степанківський”¹⁵.

¹² Цит. за: *Костюк Г.* Сергій Єфремов і Володимир Винниченко. – С. 163–164.

¹³ Там само. – С. 164.

¹⁴ Рада. – 1907. – 24 січня.

¹⁵ Там само. – 26 січня.

Отже, з цього джерела стає зрозумілим, що заарештовані були В. Винниченко і С. Єфремов 17 (31) серпня 1906 р., а звільнені В. Винниченко 22 січня, а С. Єфремов 24 або 25 січня (ст. ст.) 1907 р.

Маємо й інший важливий документ, який доповнює уявлення про побут мешканців “третьої політичної”. Це акварельний малюнок В. Винниченка на листівці, надісланій ним з тюрми Євгенові Голіцинському до Праги, та текст цієї листівки. На малюнку зображена камера, її облаштування й три арештанти. Під заґратованим вікном – стіл із гасовою лампою, за ліжком, покритим червоною ковдрою, В. Винниченко, поряд із ним – В. Степанківський. Окремо, біля ліжка, покритого синьою ковдрою, С. Єфремов. Усі – за книгами, книги й на ліжку. Цей документ опублікував О. Кучерук у виданні, присвяченому 130-літтю В. Винниченка¹⁶. На жаль, у цій публікації документ помилково датований 1904-м роком (має бути 1906), так само й розташування зображених на знімку, якщо “зліва направо”, то має бути: “С. Єфремов, В. Степанківський, В. Винниченко”. Про це свідчить текст листівки, який, крім того, містить чимало цікавих відомостей, тож подаємо його повністю: “Страшенно радий я, що можу й тобі послати, Євженю, картку з малюнком. Рожі на цьому малюнку мало відповідають дійсності, але вид нашої камери доволі точний. Фігура поруч мене – Володя, а окремо – Єфремов. Живемо ми тільки втрьох, але що дня у нас буває такий базарь, що нема коли й почитати без перешкоди. Зараз у мене період безсонниці, п’ю бром, але й з ним так само всю ніч слухаю, як свистять понурі, безнадійні свистки у дворі й за стіною. Недавно у нас була коротенька голодовка, викликана тим, що нас били, а деяких товаришів посадовили в тюремний карцер. Народу така сила тепер, що страх. Настрій напружений, що дня можна чекати чогось надзвичайного. А бідні мої нерви, спочинувши трохи в Швейцарії, знову починають даватися в знаки. Діло ж тим часом і не посовується, досі ще не було справжнього допиту. На провінції, по словам прокурора, у 400 душ по нашому ділу зроблено трус і арештовано силу. А діло в суті своїй більше комічне, ніж серйозне, бо нарешті вони на суді лягнуть з ним в калошу”. Обабіч основного тексту дописано: “Боюсь, що перешлють з пошти в Охранку і посилаю в конверті”; “Одповідай зараз, щоб я знав, чи дістав ти сю картку. Вітаю Катерину і жду від неї листа”. Під малюнком написано: “Надписую тут навмисне, щоб не вкрали по дорозі, бо охотників знайдеться”¹⁷.

Наведене в цій листівці зізнання В. Винниченка про його нервовий стан під час перебування в тюрмі збігається зі спогадом П. Зайцева про його зустріч з В. Винниченком та їхню розмову про С. Єфремова, під час якої В. Винниченко згадував те, як вони сиділи з ним у одній тюремній камері і

¹⁶ Кучерук О. Володимир Винниченко: сторінки державно-політичної діяльності. До 130-ліття з дня народження В. Винниченка. – К., 2010.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 267–267зв.

“оповідав, що сам був тоді дуже пригноблений і знервований і що для нього товариство Єфремова було великою втіхою й розрадою”¹⁸.

Ці нелегкі, разом пережиті місяці, безумовно, вплинули на подальші їхні стосунки, хоч і були вони не завжди безхмарними, а “третя політична” час від часу згадувалася потім у листуванні. У листі від 6 січня 1908 р. В. Винниченко звертається до С Єфремова “любий Фрем” (замість майже офіційного “Шановний Сергію Александровичу!” та “Шановний Товаришу” у перших листах), а прощаючись, пише: “^{1/3} 3-ої камери уклоняється низенько” (лист № 4), а на спільній листівці, надісланій С. Єфремову В. - Винниченком і В. Степанківським 10 лютого 1911 р., читаємо: “^{2/3} 3-ої камери шле останній ^{1/3} свій сердечний привіт” (лист № 10).

Уже після того, як С. Єфремов виступив у пресі з різкою критикою п’єс В. Винниченка “Щаблі життя” та “Memento”, після того, як В. Винниченко у нову редакцію оповідання “Рабині справжнього” вставив фрагмент розмови з семінаристами, що було сприйнято в літературних колах як натяк на С. Єфремова у відповідь на його критику, після всього цього В. Винниченко надіслав С. Єфремову лист від 12 січня 1912 р. і свою брошуру “О морали господствующих и морали угнетенных”¹⁹, у якій давав відповідь критикам “Щаблів життя”, пояснюючи і відстоюючи свою позицію. Він просив С. Єфремова прочитати її і написати свою думку. “Звертаюсь до Вас тому, що вірю в Вашу щирість і знаю, що Ви мене лаяли і боролись зі мною не з особистих мотивів” (лист № 11)²⁰.

У відповідь С. Єфремов писав: “Дуже Вам дякую за брошуру, а ще більш за листа. Скажу Вам по-щирости – мені боляче було те, що між нами ніби пробігла була якась чорна кішка. Мені переказували, що Ви особисто були ображені моїми статтями про Ваші останні твори, і це мене так знеохотило, що я зарікся вже був про Вас писати, хоч напр[иклад] Ваша «Пантера»²¹ чимало викликала питаннів, які мене кортіло обговорити печатно. Особисто на Вас я ніколи не нападав, – навпаки, раз-у-раз ставив і ставлю дуже високо Ваш талант художника і, коли хочете, ту щирість з якою Ви торкає-

¹⁸ Зайцев П. Жмут спогадів про В. Винниченка // Українська літературна газета. – Мюнхен, 1959. – Ч. 7 (49). – Липень. – С. 1–3.

¹⁹ Винниченко В. О морали господствующих и морали угнетенных (Открытое письмо моим читателям и критикам). – Львів, 1911. – 92 с.

²⁰ Згадану брошуру з проханням висловити свою думку В. Винниченко надіслав також іншим адресатам, чюю думку вважав для себе авторитетною. Зокрема, майже у той самий час він надіслав її В. Липинському, який відгукнувся великим листом з детальним аналізом брошури. Цей лист В. Липинського опублікований І. Старовойтенко (див.: Старовойтенко І. Два листи В’ячеслава Липинського до Володимира Винниченка (січень 1912 року) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 664–677). На жаль, у цій публікації з технічних, не залежних від автора причин не вміщено інформації, що у листі В. Липинського йдеться саме про брошуру В. Винниченка “О морали господствующих и морали угнетенных”.

²¹ Мова про п’єсу В. Винниченка “Чорна Пантера і Білий Ведмідь”.

тесь усяких пекучих питаннів життя. З другого боку, маю право думати, що наші колишні зносини й наше спільне проживання (пам'ятаєте – «3 камера»?) не давали ніякісінького приводу до особистих рахунків. Та й взагалі я не визнаю особистих рахунків в літературі і ніколи не зводив їх печатно. Коли я не згожувався з Вашими громадськими чи літературними поглядами, то вважав за свій обов'язок одверто це показувати. Мені думалось: Винниченко не потребує компліментів, а тільки щирої думки про свої твори, – і те, що я думав – я і говорив про Вас” (лист № 12).

Справді, різкі висновки критика щодо деяких творів письменника, за великим рахунком, не вплинули на їхні особисті стосунки, хоч аргументи С. Єфремова й не переконали В. Винниченка. У листі до Є. Чикаленка від 14 березня 1908 р. він писав: “Читаю Сергієву статтю²². Я знаю, Ви назвете мене і впертим, і засліпленим, і хворим, але, їй-богу, Сергієва стаття нічого не дає мені, нічого *не доводить*, не доказує, *через що* негарні ті тези, які виставляє Мир[он] Ант[онович]²³. Він повторює те, що говорить М[ирон] Ант[онович,] і від себе додає: “бачите, люди добрі, що говорить цей дурень, паскудник, дегенерат, наївний і т. д.”. А через що? Якими науковими доказами, теоріями, міркуваннями він доводить, що Мир[он] Ант[онович] говорить паскудства? Нічим. Жаль, це мене ще більш переконує в своїй правоті”²⁴. А 26 березня, повертаючись до цієї теми, В. Винниченко знову писав тому самому адресатові, що статтю С. Єфремова читав спокійно. “Смішно було тільки в деяких місцях, де він з пересердя захоплювався і губив серйозний і коректний тон. Вся ж стаття тільки дала мені бажання в'яснити свої погляди, бо бачу, що навіть найбільш об'єктивні люди не розуміють мене”²⁵.

Як бачимо, стаття С. Єфремова була одним із спонукальних мотивів для написання В. Винниченком згаданої брошури, тож і не дивно, що він хотів знати думку критика.

А щодо ставлення В. Винниченка до С. Єфремова, то чи не найточніше він висловив його в короткій фразі у листі до Є. Чикаленка від 23 липня 1912 р., де, говорячи про спокусу перейти в російську літературу, яка була зумовлена як несправедливим, на його думку, ставленням української критики, так і неможливістю друкуватися в українських виданнях, щоб мати гідний заробіток, писав: “Хто знає, коли б не було ні Вас, ні Єфремова, чи був би я в укр[аїнській] літературі?”²⁶.

Про доброзичливе ставлення В. Винниченка до С. Єфремова свідчить і П. Зайцев у спогадах про свою зустріч з письменником восени 1916 р. Коли мова зайшла про С. Єфремова як критика Винниченкових творів, то він сказав: “Я дуже люблю Сергія, але який же з нього критик і історик літерату-

²² Див. коментар № 13.

²³ Мирон Антонович Купченко – персонаж п'єси “Щаблі життя”.

²⁴ Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки. – С. 67.

²⁵ Там само. – С. 73.

²⁶ Там само. – С. 225.

ри? Він народницький солодкаво-сентиментальний публіцист і всю свою солоденьку «мудрість» завдячує Михайловському. Михайловський для Єфремова – альфа й омега, початок усіх початків і кінець усіх кінців”. Але коли В. Винниченко почав говорити про С. Єфремова як про людину, то, як пише П. Зайцев, “обличчя Володимира Кириловича відразу розпромінилося, в його очах заблищали теплі вогники, так ніби Сергій був серед нас, а він, Винниченко, дивився на нього самого з зворушливою розпучливістю. Я слухав уважно оповідача й любувався його лагідно ласкавим обличчям. Він вихваляв Єфремова як глибоко принципову й добру людину, як зразок усіх громадських чеснот”²⁷.

Наведене у цій публікації листування підтверджує, що стосунки між авторами листів залишалися дружніми. Крім цього, листування містить такі основні сюжети: видання творів В. Винниченка, оплата гонорарів, туга емігранта В. Винниченка за Україною, його прохання пересилати для російської читальні в Парижі українську літературу, про деякі творчі плани В. Винниченка під час проживання його в Росії на нелегальному становищі в роки Першої світової війни.

У поданих листах особливості авторського написання збережено. Дати виставлено упорядником у тих місцях, де вони проставлені автором. Якщо лист датований упорядником за поштовим штемпелем, змістом або за датою відповіді С. Єфремова, вказаній ним на недатованому листі В. Винниченка, дату проставлено у квадратних дужках курсивом у правому куті з відповідною підрядковою приміткою. У квадратних дужках подано й розшифровку скорочень та примітки упорядника у текстах листів. Авторські підкреслення збережено. Усі листи друкуються за автографами.

ДОКУМЕНТИ

№ 1*

[Вересень 1905 р.]

Шановний Сергіє Александр[овичу]!

Декільки разів хотів з Вами побачитись, але Вас то не було в Києві, то заняті були і таким чином мушу виїхати не побачившись з Вами. Крім де-яких чисто теоретичних питань, з приводу котрих мені дуже було цікаво знати Ваш погляд, я хотів побалакати з Вами з приводу видання моїх оповідань¹. “Пан”² казав мені, що “Вік”³ згожується видати їх на таких же умовах, як і якийсь російський видавець, се-б-то, заплатити мені по 100 р[ублів] з тисячі і взяти собі все видання.

Я, розуміється, з великою охотою згожуюсь і прошу тільки сповістити мене, чи й з боку “Віка” є згода. І коли є, то дуже прошу вислати мені за кордон хоч трохи

²⁷ Зайцев П. Жмут спогадів про В. Винниченка. – С. 1, 3.

* Лист не датований. У верхньому лівому куті першої сторінки олівцем написано: “Одписав 8/IX [1]905. С. Єфремов”.

грошей, бо... Ну, та що Вам вияснити те, що й без слів так зрозуміло. І чим скоріше Ви мені пришлете, тим з більшою радістю подякую Вам.

Їду, само собою, у ... Львів!! Їду і зтряхаю з ніг своїх прах всього живого.
Бувайте здорові.

В. Винниченко.

Адреса моя:

Львів. Чарнецького 26

Секретар Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені] Шевче[нка]⁴

Володимир Гнатюку⁵

для В[олодимира] В[инниченка].

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 204.

№ 2*

Шановний Товаришу,

Й мені дуже прикро, що не довелось з Вами побачитись. Такий тепер час, що багато дечого треба б гуртом обміркувати та порадитись, що діяти. Ну, та нічого робити...

Через Фед[ора] Павл[овича]⁶ передав я для Вас 100 руб[лів] авансом за Ваші оповідання, що друкуватиме Видавництво “Вік”; друкуватиметься 2000 пр[имірників], – отже маєте дістати ще 100 зараз, скоро книжка вийде. Отсе свіжо одібрав я її з цензури, – нічого не викреслено, навіть “Біля машини”⁷ пройшло цілком. Покінчивши де-які видання, що зараз друкуються (так за місяць-два, не більше), дам до друку й Вашу книжку.

Маю до Вас прохання: чи не дозволили б Ви часом, коректуючи книжку, виправляти як що трапиться який вираз чи слово не до ладу? Певна річ, обіцяю наперед робити се обережно й без потреби оригіналу не чипати. Будьте ласкаві, співістіть, чи згода.

Бувайте здорові. Бажаю Вам од щирого серця усього найкращого. Стискаю Вашу руку.

Ваш Сергій Єфремов.

З Київa, Гоголевська, 27

8.IX.[1]905

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 35–35зв.

№ 3**

15. VII. [1]907

Шановний В[олодимире] К[ириловичу], “Дізгармонію”⁸ одіслав ще з Київa. А як справа з “К[ієвскими] В[ѣстями”⁹? Щось оповідання Вашого не видко.

* Лист адресовано: Oesterreich – Австрія. Lemberg – Львів. Наукове Товариство ім. Шевченка, ул. Чарнецького, 26. В[исоко]п[оважаний] добродій Володимир Гнатюк для В[олодимира] В[инниченка]. На поштовому штампелі Києва дата – 8.9.05.

** Поштівка з портретом І. Котляревського, адресована: “Кієвъ. Редакція «Ради», Б.-Подвальная, 6. В[ладимиру] Кириловичу”. На поштовому штампелі: “Гайворонь. Жи-томир. 16.7.07”.

Подякуйте од мене Володі¹⁰ за адресу.

Чи “Рада”¹¹ виходить? Я вже третій день її не одержую. Будьте ласка, скажіть про це в конторі.

Бувайте здорові. Усього доброго. Ваш С. Єфремов.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26.– Арк. 36–36зв.

№ 4*

6-I-[19]08.

Як би Ви знали, як Ви мене обрадували сьогодні своїм чеком, любий Фрем! Як раз сидів і сумно міркував, де-б його ще позичити на обід. Коли чую дзвонять. Почтальон і чек... З радости мало не поцілував чортового француза. Дякую, дуже-дуже дякую!

Так Вам не подобались “Щаблі”¹²? Дуже жаль мені. Ну, нетерпляче буду ждати Вашої статті¹³. Не знаю тільки, як Вам відповідати. Навчійте.

А чи Ви послали в “Новую книгу”¹⁴ на рецензію “Дізгармонію”? Чи читали в “Свободн[ой] Мысл[и]”¹⁵ статтю про “Дізгарм[онію]”? Я ще й досі не читав Стешенкової¹⁶, не маю “Вістн[ика]”¹⁷. – А чого це в “Р[аді]” стоїть оповістка про “Дзв[ін]”¹⁸ і нема звістки, що його сконфісковано? Чи, може, чого доброго, він ще здоровий? – Борисов¹⁹ – нахал і мерзота. Він робить пакості і ще жаліється, ламає умови, тисне і корчить з себе казанську сироту. Ви краще спитайте його, чому він не дає в книгарню “Дрібних Опов[ідань]”²⁰, коли умова була платити йому в строки після рахунків з книгарнею. Я йому написав уже. З “Дзв[оном]” він так само ламає умови і сам псує всю справу.

Ну, бувайте. ¹/₃ 3-ої камери уклоняється низенько²¹. Як Ваш “Вік”²²? Як вийде, пришліть мені, я можу навіть заплатити. Стискаю руку. В[инниченко].

[Зверху сторінки над текстом дописано:] Моя адреса тепер інча. Див[ись] на обор[оті]**.

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 205.

№ 5***

[22 липня 1908 р.]

Любий Фрем! Пишу Вам на Криве, думаючи, що тут застану Вас. Дуже прошу, вишліть мені в цей же день не 30, а 40 р[ублів]. Дуже треба, дуже, дуже! На таку адресу: Genève. Poste Plain Palais Poste-Restante. Мені. – Дуже буду дякувати. Чекаю нетерпляче. Справа з моїм здоров'ям іде дуже на гірше. Ну, та п[р]о це й говорить не хочеться. А Ви працюєте? Як я завидую Вам! Так завидую, як може завидувати

* Поштівка, адресована: “Сергій Александрович Ефремовъ Гоголевская, 27. Кіевъ *Russie*”. На поштовому штемпелі Женеві дата: 7.1.08; на поштовому штемпелі Києва: 29.12.07.

** На звороті написано: “В-г Carl Vogt, 89, chez M-me M. Thèvoz, W. Starosolsky”.

*** Поштова картка з краєвидом, під яким написано: “1229. – Montreux. – Qual et Dents du Midi”. Адресована: “О. В. Юркевичу для Сергія Алекс[андровича] с. Кривое. Сквирского у. Кіевской г. *Russie*”. Датована упорядником за новим стилем за штемпелем місця відправлення – Женеві.

безногий дивлячись на людей, які ходять і зовсім навіть не помічають того. Ну, всього ж Вам доброго, хай удвоє краще робиться! Прощайте. В. В[инниченко].

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 206.

№ 6*

5-VIII-[1908]

Дістав і дуже дякую. А чому Ви так швидко втікли від доктора²³? Я б сидів там без кінця, так тут погано. Не пишу більш нічого, бо певний, що на цю адресу лист “загубиться”.

Дуже ще раз дякую і міцно стискаю руку.

В[инниченко].

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 207.

№ 7**

11-I-[19]09

Любий Фрем! Здорові! Це раз. А друге ось що: просять мене з російської тутешньої читалки, щоб я їм дав по 1 екз[емпляру] своїх творів. Крім того прохають попросити Ваше видавництво прислати дурно все, що можете. Далі, чи не могли б Ви попросити “Кієвскія Вѣсти” прислати їм свою газету. Адреса для газети така: Salle de lecture russe, 81, Rue Pascal, Paris. Крім цього передайте також панові їхнє прохання прислати “Раду”. Коли все це зробите, будемо і я і вони дуже вдячні Вам за послугу. Книжки шліть на мою адресу. Моїх пришліть мені по 3 екз[емпляри]. Вибачте за нахабство, але виконайте прохання. – Що поробляєте? Над чим працюєте тепер? Ось місяця через два будете мать нагоду ще раз лаять мене, бо я не показався і пишу “одповідь”²⁴. Навіть уже трохи одповів новою п’есою посланою до “Вістн[ика]”²⁵. Цікаво, що Ви про неї скажете. Прочитайте й напишіть. А поки що з щирою сердечністю стискаю Вам руку.

В. В[инниченко].

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 208.

№ 8

[Січень 1909 р.]

Любий Вольдемар,

з новим роком будьте здоровенькі! Усього, всього Вам найкращого: здоровля, щастя і копицю гарних творів!

Говорив я з паном про “Раду” для читальні. Він каже, що Вам посилається, то щоб Ви з ласки своєї давали й до читальні. Редакція “Кієвских Вістей” теж згод-

* Поштова картка, адресована: “С. А. Ефремовъ Гоголевская, 27 Кієвъ. Russie”. На поштовому штемпелі Києва дата – 26.7.08, Женеви – 5.VIII.08.

** Поштова картка, адресована: “С. А. Ефремову Редакція “Ради” Б-Подвальная, 6 Кієвъ Russie”. У верхньому лівому куті навкоси написано зворотну адресу: “V. Starosolsky Paris M-r le Prince № 63”. На поштовому штемпелі дата – 1-01-09. Місце відправлення відбито нечітко.

жується давати примірник, але просить, щоб читальня пересилку взяла на себе (щось коло 80 коп[ійок] за місяць). То нехай вишлють на пересилку (80 × 12 = 9 р[ублів] 60 к[опійок]), то зараз діставатимуть і газету.

Видавництво залюбки теж дасть для читальні всі свої видання, але знов ота пересилка лякає: мабуть не один десяток карбованців коштуватиме, а на них зараз ой як скрутно. Може, чи не знаєте Ви, хто-небудь звідси їхатиме до Парижу такий, щоб узаяся доставити Вам книжки? Тоді нехай зайде і я йому дам усе, що маю (Ваших книжок – скільки бажаєте). Як що такої людини не знайдеться, то знов буде морока з пересилкою. Шукатиму й я, через кого б передати.

Чи не знаєте Ви, як стоїть справа з Вашим львівським комісіонером (пам'ятаєте – Ви казали йому дати книжок?)? Книжки йому послано вже більш року, а від його нічого сенько. Як що знаєте, де він повертається, то нагадайте йому – може б він виплатив що вторгував.

Чув про Вашу нову пієсу і з нетерплячкою дожидаю її, коли появиться друком. Правду кажучи боюсь я Вашої “відповіді”, як боюсь усякої публіцистики, проповіді etc. в белетристичній формі. “Щаблі життя” через те й вийшли (на мою думку, розуміється) невдатними, що замість давати картини життя, Ви почали проповідувати, – не казати вже, що саме. Найщиріше моє Вам бажання – покинути цей рід писання і вернутись до того, якого Ви вже такі гарні зразки дали. Ну, та я розумію, що поки Вам хочеться проповідувати, то ніякі докази не переконають Вас, поки саме життя не переконає.

А чи Ви знаєте книжку д[окто]ра Омельченка “В поисках социалистической морали”? Це лекції про Ваші пієси, видано її російською мовою в Петербурзі²⁶.

Ну, будьте здорові. Ще раз усього Вам найкращого.

Ваш Фрем.

А як з російським перекладом Ваших творів?

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 41, 41зв., 42.

№ 9*

3.1.1910

В[ельми]шановний Вол[одимир] Кириловичу, гроші одібрав і дуже дякую. Чи вже книжки прийшли, чи треба ще підігнати контору? Раз її вже підганяв.

Бувайте здорові й щасливі в новому році.

Ваш Сергій Єфремов.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 37–37зв.

№ 10**

[10 лютого 1911 р.]

²/₃ 3-ої камери шле останній ¹/₃ свій сердечний привіт²⁷.

В[олодимир] В[инниченко].

* Поштівка, адресована: “Франція. Парижъ. France. Paris M-r V. Starossolsky Hôtel *Vauquelin*, 24 rue des Fossis st Jaques. Paris”. На лицьовій стороні – портрет Степана Руданського.

** Переписний листок, адресований: “Кієвъ Б-Подвальная, 6 Редакция «Ради» *Сергію Александровичу* *Єфремову* *Russland*”. Зліва надруковано: “Накладом Видавничої

[Подальший текст написано іншим почерком]

Вол[одимир] Ст[епанківськ]ий

(“Іш, іш, змовілись па-аднаму в к[ло]з[е]т хадіть?”).

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 209.

№ 11

[2 січня 1912 р.]

В[ельми]Шановний Сергію Олександровичу!

Посилаю Вам свою брошуру²⁸, прочитайте і напишіть мені Вашу думку. Звертаюсь до Вас тому, що вірю в Вашу щирість і знаю, що Ви мене ляjali і боролись зі мною не з особистих мотивів.

Я чув, що Ви взяли за особисте один уступ в “Рабинях Справжнього”²⁹. Це – непорозуміння. Як би видавець (Понятенко)³⁰ не випустив того, що мало бути на місці крапок, Ви (а також і другі) побачили б, що особистого там не було. Я дуже жалкував і сердився, що те оповідання вийшло в такому вигляді.

Я нічого не маю й не матиму проти того, коли Ви мене й надалі ляжатимете, але хотів би тільки, щоб не було особистих непорозуміннь. А також, мені хочеться, – як я й пишу в брошурі, – щоб мене ляjali за те, що я кажу, а не за те, що тільки здається або неправильно зрозуміли.

Буду радий, як одпишете мені по щирости й не ховаючи своїх думок з приводу мого “листа”.

В. Винниченко.

Моя адреса: Вп. п. Р. Ліфшиц Мурарська, 30-II *Львів*
2-I-[19]12 р.

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 210.

№ 12*

[24 грудня 1911 р.]

Вельмишановний Володимире Кириловичу,

вернувшись сьогодні до Києва, застав листа Вашого й брошуру. Поки зберусь написати Вам докладно “по суті”, пишу коротенько.

Дуже Вам дякую за брошуру, а ще більш за листа. Скажу Вам по-щирости – мені боляче було те, що між нами ніби пробігла була якась чорна кішка. Мені переказували, що Ви особисто були ображені моїми статтями про Ваші останні твори, і

Комісії Ц. К. У. М. С. Ш. у Львові. З «Загальної Друкарні», у Львові”. На лицьовій стороні – портрет Франціско Феррера з таким текстом над портретом: “«Тільки ті стадії поступу трівки, які вкоріняють ся в уми й почування людськості, заки їх признає якийсь закон. Одинокий шлях для здійснення добра – насаджувати його через виховане і ширити приміром» Ф. ФЕРРЕР”. Під портретом: “**Франціско Феррер**. Мученик за Вільну Школу. (Уродив ся 10. січня 1859 року, – розстріляний в кріпости Montjuich 13. жовтня 1909 р.)”. Датовано упорядником за поштовим штемпелем, відбиток якого нечіткий.

* Це відповідь на лист В. Винниченка від 12.01.1912. В. Винниченко, живучи в Європі, датував листи за новим стилем, С. Єфремов – за старим.

це мене так знеохотило, що я зарікся вже був про Вас писати, хоч напр[иклад] Ваша “Пантера”³¹ чимало викликала питаннів, які мене кортіло обговорити печатно. Особисто на Вас я ніколи не нападав, – навпаки, раз-у-раз ставив і ставлю дуже високо Ваш талант художника і, коли хочете, ту щирість з якою Ви торкаєтесь усяких пекучих питаннів життя. З другого боку, маю право думати, що наші колишні зносини й наше спільне проживання (пам’ятаєте – “З камера”?) не давали ніякісінького приводу до особистих рахунків. Та й взагалі я не визнаю особистих рахунків в літературі і ніколи не зводив їх печатно. Коли я не згожувався з Вашими громадськими чи літературними поглядами, то вважав за свій обов’язок одверто це показувати. Мені думалось: Винниченко не потребує компліментів, а тільки щирої думки про свої твори, – і те, що я думав – я і говорив про Вас. Отже, кажу, боляче мені було, коли до мене доходили чутки, що Ви реагуєте на цю щире думку не так, як мені здавалось повинні були реагувати. І я дуже радий, що з Вашого листа дізнався, що я помилився.

Про “Рабіні справжнього” Вам сказали неправду. Дійсно, багато людей, що читали їх у новій редакції, говорили мені те, про що й Ви пишете. Я би не міг про це мати власної думки просто через те, що *не* читав цього оповідання в окремому виданні й пам’ятаю його тільки таким, як воно друкувалося в газеті. Спитаєте може, чому не прочитав, коли од інших чув, що там єсть особисті натяки? Знаєте – оті самі чутки й одбили мені охоту читати його: не хотілось, знов таки, бачити Вас в образливій для Вашого таланту ролі людини, що помщається на літературному супротивникові, не даючи йому змоги оборонятися. Дуже радий дізнатися, що й тут Ви не заподіяли того, що Вам накидали.

Ваше “Открытое письмо” зараз же перечитаю, бо давно вже цікавився їм, тільки не міг дістати. І певне – скажу свою думку по ширості³², чи в газеті, коли воно мене захопить, чи в приватному листі.

Ну, будьте здорові і всього доброго.

Ваш Сергій Єфремов.

24.XII.1911

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 38, 38зв., 39.

№ 13

20-I-[19]12

Дуже радий, Сергію Олександровичу, що Ви так прийняли мого листа і тим не дали затягнутися непорозумінню.

Тепер чекаю від Вас одповіді вже на саму брошуру. Дуже-дуже мені цікаво, що Ви скажете, і в чому, й через що не будете згодні. Я так глибоко вірю в істинність того, що там писав, що мені здається просто неможливою якась інча думка. Розуміється, інчої думки тримаються й триматимуться багато людей, які так само вірять і віритимуть в істинність свого думання. Це й необхідно і потрібно. А все ж таки хочеться, щоб принаймні ті, які одного стану зі мною, думали так, як я (або я так, як вони).

Нетерпляче чекаю Вашої одповіді чи в пресі чи в приватному листі.

Що чувати в підпольних сферах України? Зверху видно, що тіснять і запихають так, що хутко нас знову не видно буде. Але як там в “широких” наших кругах це приймається? Чи робляться якісь заходи для боротьби? Чи принаймні утворюється відпорний настрій?

Страшенно хочеться додому, остогидів закордон; хочеться бути активним, вмiшатися в життя, яке б воно тяжке не було. А тут сиди і дивись, як рутенці³³ ходять на каву, як тiкають од шпiрка або б'ються на *соціалістичних* зiбраннях. Навiть в таку мерзоту не можеш вмiшатися, бо кожний може сказати: “а ти, чужинче, чого? Геть!”

Що чути про амністію³⁴? Чи то серйозне щось чи так собі, для престiжу?

Ну, всього найкращого!

Стискаю руку!

В. Вин[ниченко].

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 211.

№ 14*

[6 лютого 1912 р.]

Простiть, Володимире Кириловичу, що так затяг з вiдповiдю і на листа Вашого і на друковане “письмо”. Трохи був нездужав, а тепер набiгло сила всякої негайної роботи, що розбила мої попередні замiри. План у мене такий: 1) про Струве ще 1-2 фельетони³⁵, 2) вiдповiдь Дорошенковi 1 фельетон³⁶, і 3) з приводу Вашого листа³⁷. Горе моє, що в газетi не можу на тиждень мiстити бiльш одного фельетону, – ну, то теми й залежуються, або й зовсiм мушу їх одкидати, коли щось нагальне набiгає.

Брошюра Ваша (друковане “письмо”) дає добрий привiд до дискусiї на принципiальні теми. Багато де з чим у нiй я не згожуюсь, але все-таки дуже радий, що вона з'явилась. Це в усякому разi цікавий документ, на який треба реагувати. Думаю, що не пізніш, як за мiсяць, напишу про неї, – тим то не хочу писати приватно.

У нас “кисло”, як сами знаєте з газет. Чутки про амністію, певна рiч, дурниця. Не тим тепер пахне. Оце в зв'язку з виборами наче трохи розворушуються люде, але поки що дуже-дуже помалу...

Ну, всього Вам доброго!

Ваш Сергiй Єфремов.

6.II.1912

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 40–40зв.

№ 15

В[ельми]шановний Сергiє Олександров[ичу]³⁸. Григорiй Константинович³⁹ тепер трохи хворий і прохав мене написати за його Вам. Рiч у тiм, що в його є робота аркушiв на 4-4 ½ і він її має друкувати в одному рос[iйському] виданню. Але хотiв би одночасно й по укр[аїнськи]. В рос[iйському] виданню згодились на це. Як стоiть справа з журналом і на коли можна сподiватись дозволу⁴⁰? В рос[iйському] виданню не можуть довго ждати і хотять швидче друкувати. Чи не можна б у збiрник? Ви писали, що є мiсце на 1-2 аркушi. Хiба не можна трохи поширити і дати Гр[игорiю] Конст[антиневичу] мiсце. Не так для заробiтку йому це треба, як для того, щоб було по-укр[аїнськи] надруковано одночасно. І коли можна буде в збiрник, то негайно напишiть, коли він вийде, який термiн можна призначати росiянам. Взагалі дуже прошу одповiсти як найшвидше. Може, придумаете ще якусь комбiнацiю? Ну, та хоч про це напишiть, щоб знати, чи можна на щось рахувати йому у Вас.

* Лист адресовано: “Oesterreich – Австрія Lemberg – Львiв Вп. п. Р. Лiфшiц, Му-рарська, 30, II”.

Як ся маєте? Що поробляєте? Сердечно вітаю Вас.

[Підпис нерозбірливий].

18-IV-[19]15

IP НБУВ. – Ф. 317. – № 212.

№ 16*

[5 липня 1916 р.]

Для Ів[ана] Петр[овича]⁴¹

Дорогий товаришу, з Садовськ[им]⁴² вийшло трохи негарно: я вже не застав його у Києві й не можу допитатись, куди саме він виїхав. Але виїхав він не на довго, в серпні знов гратиме, то коли не довідаюсь, де він тепер, то тоді передам. Не добре, що трохи загається, але щоб ж робити!

Прохав дати йому п'єсу ще й Мар'яненко⁴³ (у його тепер своя трупа). Чи можна? Як що дозволить автор, то можна буде йому дати, як надрукується, – до того часу й цензура своє слово скаже.

Васильченка⁴⁴ й Чайку⁴⁵ я Вам вислав. Чи одібрали?

Що до Мирного⁴⁶, то може взяти один з цих двох уривків: або 1) Польова царівна стор. 5–13 додавши до його з глави “Дознався”, стор. 69–76, або 2) “Дитячі літа” й “Жив-жив” (стор. 28–52). Ці обидва уривки складають самостійну цілість. Перечитайте їх, та й виберіть, що більш подобається⁴⁷.

Як ся маєте? Кланяюсь і бувайте!

Ваш Сергій.

P. S. Завтра їду на село, мабуть з місяць пробуду в Кононівці⁴⁸.

5.VII.1916.

IP НБУВ. – Ф. 317. – № 116.

КОМЕНТАРІ

1. Мова про видання: *Винниченко В.* Твори. – К., 1906. – Кн. 1: Краса і сила та інші оповідання. – 411 с. До книги увійшли такі оповідання: “Краса і сила”, “Заручини”, “Голота”, “Біля машини”, “Контрасти”, “Антрепньор Гаркун-Задунайський”, “Мнімий господін”.

2. “Пан” – Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929).

3. “Вік” – видавництво, засноване в Києві 1895 р. за участю С. Єфремова, О. Лотоцького, Ф. Матушевського, В. Дурдуківського та ін. Існувало до 1918 р. Видало 140 назв книжок загальним тиражем 560 000 примірників, зокрема – тритомну “Антологію української літератури”.

4. Наукове товариство імені Т. Шевченка – найстаріше і довгий час єдине українське наукове товариство, засноване 1873 р. у Львові спочатку як літературне під назвою “Товариство ім. Шевченка”. У зв'язку з необхідністю розгортання наукової роботи, загальмованої на території України, що входила до складу Російської імперії, Емським 1876 р. указом, який забороняв вживання української мови, та іншими

* Закритий лист, адресований: “Москва Гагаринский пер. 26, кв. 29 Зиновію Григорьевичу Моргулису”. За цією адресою одержував листи В. Винниченко, який тоді жив у Москві нелегально як Іван Петрович Гергель.

обмеженнями, Т-во ім. Шевченка заходами О. Кониського та В. Антоновича було в 1893 р. реорганізоване в Наукове т-во ім. Шевченка (НТШ). З 1897 до 1913 рр. головою НТШ був М. Грушевський. НТШ відіграло визначну роль у науковому і культурному житті Галичини і Львова, фактично виконувало роль академії наук.

5. Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1929) – український етнограф, публіцист, громадський діяч, з 1899 р. – секретар НТШ, з 1901 р. – секретар, а з 1916 – голова Етнографічної комісії НТШ. Співредактор ЛНВ (1898–1906, початок 1920-х рр.), директор Української видавничої спілки, співредактор багатьох її видань. З 1924 р. – член ВУАН, член-кореспондент Російської академії наук, низки наукових товариств та організацій. Відредагував і видав близько 60 томів “Етнографічного збірника” й “Матеріалів для української етнології”, автор численних наукових праць.

6. Матушевський Федір Павлович (1869–1919) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, за фахом – правник. Один із засновників видавництва “Вік” у Києві (1895), головний редактор газет “Громадська думка” (1906), “Рада”, співробітник журналіст “Киевская старина”, ЛНВ, “Украинская жизнь”, “Нова громада”. Автор літературно-критичних статей про Т. Шевченка, А. Свидницького, В. Антоновича, оглядів українського та російського життя. Учасник кооперативного руху на Київщині та Харківщині, редактор кооперативного тижневика “Муравейник” (“Комашня”). Активний діяч Всеукраїнської загальної організації, ТУП і УРДП (з червня 1917 – УПСФ). Член Центральної та Малої рад. У 1919 – голова дипломатичної місії УНР у Греції, де й помер.

7. “Біля машини” – оповідання В. Винниченка, вперше опубліковане: Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – С. 435–458.

8. “Дізгармонія” – п’єса В. Винниченка, вперше публікувалася з підзаголовком “З життя революціонерів” у журналі “Вільна Україна” (СПб., 1906. – V–VI. – Ч. 5–6. – С. 37–58). Публікацію не закінчено, бо після конфіскації журнал перестав виходити. Повністю опублікована окремим виданням видавництвом “Вік” у серії “Українська бібліотека” (К., 1907. – Ч. 19. – 196 с.).

9. “Кіевские Вѣсти” – щоденна літературно-політична, економічна і громадська газета ліберально-демократичного напрямку, виходила в Києві в 1907–1911 рр. Редактор – О. Ф. Саліковський. Завдяки М. Василенкові та С. Єфремову стала російською мовною трибуною з українського питання.

10. Можливо, йдеться про Володимира Степанківського.

11. “Рада” – єдина щоденна газета, що виходила українською мовою на Наддніпрянській Україні як безпосереднє продовження “Громадської думки”, забороненої російським урядом. Виходила в Києві з 15.09.1906 до 2.08.1914; видавав і фінансував газету Є. Чикаленко при деякій матеріальній підтримці від В. Смиренка, Л. Жебуньова, В. Леонтовича, П. Стебницького. Головними редакторами “Ради” у різний час були: Ф. Матушевський, М. Павловський, А. Ніковський.

12. “Щаблі життя” – п’єса В. Винниченка; вперше опублікована: Дзвін. – К., 1907. – С. 9–152. Цей твір викликав гостру критику як у пресі (М. Гехтер, С. Єфремов, С. Петлюра, Г. Хоткевич та ін.), так і в адресованих автору приватних листах (Є. Чикаленко).

13. Стаття С. Єфремова “Літературний намул” з критикою п’єси В. Винниченка “Щаблі життя” була опублікована в газеті “Рада” (1908. – № 45. – 23 лютого (7 березня). – С. 2–3; № 46. – 24 лютого (8 березня). – С. 2; № 48. – 27 лютого (11 березня). – С. 2–3; № 49. – 28 лютого (12 березня). – С. 2–3; № 51. – 1 (14)

березня. – С. 1–3; № 53. – 4 (17) березня). – С. 2–3. У ній С. Єфремов назвав п'єсу “Щаблі життя” “найслабшим з усього, що написав д. Винниченко”.

14. “Новая книга” – щотижневий критико-бібліографічний журнал, що видавався в Петербурзі з червня по жовтень 1907 р. Всього вийшло 14 номерів. Рецензії на п'єсу В. Винниченка в цьому виданні не виявлено.

15. Газета “Рада” (1907. – № 286. – 21 декабря. – С. 3) у статті “Російська критика про «Дізгармонію» В. Винниченка” повідомляла, що газета “Свободная мысль” (Женева, 1907. – № 31) помістила статтю К. Ар-на “На развалинах (из психологии кающихся революционеров)” про драму В. Винниченка “Дізгармонія”. Автор статті дає Винниченкові дуже високу оцінку: “Автор драми – Винниченко – талант молодий, але він уже показав себе у цілому ряді прекрасних праць, це безумовно найталановитіший і найщиріший письменник відродженої української літератури. Принціпіальність і чесність автора не підлягають сумніву”.

16. Рецензія І. Стешенка під назвою “Художня дізгармонія (з приводу п'єси д. Винниченка)” опублікована в ЛНВ (1907. – Т. 40. – Кн. 10. – С. 116–121). Підпис: Ів. С-ко. Автор рецензії захищає російських і українських марксистів від негативної оцінки, яку дав їм В. Винниченко, змалювавши у досить темних фарбах. Він звинувачує письменника в тенденційності й приходить до висновку, що п'єсу не можна назвати художнім твором. І. Франко в листі до М. С. Грушевського від 3 серпня 1907 р. писав, що “дістав книжечку Винниченка. Справді річ дуже слаба. Я й зреферував статтю (зіло наївну, і школярську) Ів. Ст[ешен]ка і додав нотку від редакції, яку й посилаю Вам оце” (Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк, Париж; Львів; Торонто; 2006. – Т. 3. / Ред. Л. Винар; упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – С. 309).

17. Йдеться про “Літературно-науковий вістник” (ЛНВ) – літературно-мистецький, науковий і суспільно-політичний щомісячний журнал, що виходив у 1889–1906 та 1922–1932 рр. у Львові, 1907–1914 та 1917–1919 рр. – у Києві. Заснований з ініціативи М. Грушевського як продовження журналів “Зоря” (видання НТШ) та “Жите і слово” (редактор І. Франко).

18. “Дзвін” – збірник, який видавався видавничим товариством “Дзвін”. Перший збірник вийшов у кінці 1907 р., у ньому були опубліковані: п'єса В. Винниченка “Щаблі життя”, вірші С. Черкасенка, оповідання М. Коцюбинського “В дорозі”, статті В. Левитського “Національне питання в Австрії і соціал-демократія”, В. Степанківського “Українська політика” та Д. Сергієнка “До питання про аграрну реформу”. Готувався другий збірник, але через брак коштів у світ не вийшов.

19. Борисов С. А. – власник друкарні в Києві на вул. Маложитомирській, № 16.

20. “Дрібні оповідання” – збірка оповідань В. Винниченка (Твори. – К., 1907. – Кн. 2. – 204 с.); до неї увійшли 10 творів письменника, які перед тим друкувалися в періодичних виданнях: “Дим”, “Темна сила”, “Хто ворог”, “На пристані”, “Уміркований» та «щирий», “Раб краси”, “Малорос-європеець”, “Голод”, “Честь”, “Ланцюг”.

21. Після третього арешту в кінці серпня 1906 р. В. Винниченко був ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. У “третьій політичній” камері одночасно з ним якийсь час перебували Володимир Степанківський та Сергій Єфремов.

22. В. Винниченко, мабуть, мав на увазі журнал-тижневик “Вік”, про видання якого з ініціативи С. Єфремова клопоталося однойменне видавництво. Журнал планувалося видавати з літературним додатком, що мав виходити окремими книжками 4–5 разів на рік. Його редактором мав бути С. Єфремов. Він писав М. Грушевсько-

му 11 жовтня (28 вересня) 1904 р.: “Подав я недавно прохання в Главное Управление по делам печати, аби дозволило мені видавать часопись «Вік». Надії майже не маю, та порішив хоч раз на віку спробувати щастя” (див.: Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Т. 3. – С. 213). Свої клопотання С. Єфремов описав у спогадах “Про дні минулі”. З них, зокрема, довідуємося, що після 20 листопада 1904 р. він на запрошення О. Лотоцького виїхав до Петербурга, підготувавши офіційне прохання на видання журналу “Вік” та написавши статтю про становище українського друкованого слова – “Вне закона”. З проханням він звернувся до міністра внутрішніх справ князя П. Святополка-Мирського, якому залишив офіційні документи на видання, а ще через тиждень відвідав начальника Головного управління у справах друку М. Зверева. Розмови із зазначеними посадовцями С. Єфремов одразу записав, але вони пропали, за його словами, після одного із жандармських обшуків. Відповідь на свої заходи С. Єфремов отримав у постанові Ради міністрів від 28/31 грудня, яка фіксувала необхідність скасування попередніх репресій особливою нарадою. Також С. Єфремов отримав і особисту відповідь на свої клопотання: “ходатайство не подлежит удовлетворению” (див. *Єфремов С.* Про дні минулі // Молода нація. – К., 2004. – № 3. – С. 178–182). Після отриманої негативної відповіді С. Єфремов опротестував її (див.: *В. [Гнатюк В.]*. З преси. – ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – Кн. III. – С. 141, рубрика “Хроніка і бібліографія”). Однак видання так і не було дозволено.

23. Йдеться про Юркевича Йосипа В’ячеславовича (1855–1910) – українського громадського і кооперативного діяча, лікаря за фахом. “Українець польської культури”, що зазнав впливів В. Антоновича, Т. Рильського, випускник медичного факультету Київського університету, працював лікарем у Харкові, на Чернігівщині, у рідному селі Кривому Сквирського повіту на Київщині. Співробітник “Ради”, “Села”, ЛНВ та ін. В. Винниченко дружив з його сином Левком.

24. Можливо, йдеться про підготовку В. Винниченком твору “Про мораль пануючих і мораль пригноблених (Одвертий лист до моїх читачів і критиків)”, який у 1911 р. був опублікований у журналі “Наш голос” (Львів. – Ч. 9–10. – С. 541–479; Ч. 11–12. – С. 529–564). Цього ж року твір вийшов у Львові окремою брошурою російською мовою: *Винниченко В.* О морали господствующих и морали угнетенных (Открытое письмо моим читателям и критикам).

25. Йдеться про п’єсу В. Винниченка “Memento”, яка вперше опублікована: ЛНВ. – 1909. – Кн. 2. – С. 241–303. Її гостро критикував Є. Чикаленко у листах до автора. Зокрема, зразу ж після прочитання п’єси він писав: “Мушу Вам сказать, що в Вашій п’єсі тільки останній акт живий, реальний, художественный; два перших – се нудна, нудна публіцистика, а третій, просто, якась ерунда. Простіть за щирість, але мені боляче за Вас, за наш театр, за весь наш рух. <...> Ви, наш найбільший талант, пишете якусь нудоту, нікому не потрібну публіцистику, та ще таку стару, яку ще Спарта практикувала. Якби у Вас не попусався б якийсь там гвинтик, то Ви могли б написать досі багато гарних п’єс, які оживили б наш театр, підбадьорили б дух у всієї нашої суспільности і самі заробили б може вже на власну дачу. А Ви чи з упертости, чи не знаю з яких мотивів, хочете бути «чесним з собою» і хочете сій суспільности довести сей принцип, власне, хочете одкрити давно одкриту Америку” (Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка 31 грудня 1908 р. // Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки. – С. 127).

С. Єфремов у статті “Гнучка чесність (З сучасного письменства)” (Рада. – 1909. – № 59. – 26 березня. – С. 2–3; № 60. – 27 березня. – С. 2–4) піддав п’єсу В. Винниченка “Memento” гострій критиці, особливо її головну філософсько-етичну концепцію “чесність з собою”. Критик твердив, що це – “антигромадська мораль”, зручна “ширма”, за яку ховаються ті, хто її визнають, щоразу, коли хочуть допуститися нечесного діла. С. Єфремов уболівав над цією невдачею письменника, інші твори якого (“Краса і сила”, “Боротьба”, “Голота” та ін.) він високо цінував і називав В. Винниченка “талановитим і коштовним письменником”.

26. Мова про брошуру: *Омельченко А.* Въ поисках социалистической морали. Лекції о пьесах В. Винниченка “Дізгармонія”, “Великий молах”, “Щаблі життя”. – СПб., 1909. – 112 с.

27. Див. коментар № 21.

28. Див. коментар № 24.

29. Із листування С. Чикаленка з А. Ніковським стає відомо, що зміни, які вніс В. Винниченко в оповідання “Рабині справжнього” при підготовці до публікації в III книзі його творів порівняно з варіантом, який первісно був опублікований у “Раді” (Рада. – 1907. – № 271. – 2 грудня. – С. 2–3), зокрема сюжет про “семінарів”, тобто семінаристів, що бояться нових думок, були сприйняті як натяк на С. Єфремова. Пропонуючи А. Ніковському в листах від 18 січня і 26 лютого 1910 р. написати рецензію на III книгу В. Винниченка, С. Чикаленко привертав його увагу до того, що “в першому друкові (в «Раді») нічого не було про «семінарів», а вставив автор після критичних статей Єфремова”. С. Чикаленко вважав, що такий нетолерантний спосіб зводити рахунки з критиками не гідний справжнього художника, яким він вважав В. Винниченка (див.: Чикаленко С., Ніковський А. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 47, 50).

30. Понятенко Прокіп Дмитрович (1878–1971) – громадський діяч, публіцист, видавець. Активний діяч полтавського та катеринославського відділень РУП, редагував партійні видання у Львові та журнал “Вільна Україна” у Петербурзі. Працював адміністратором у “Раді” та друкував тут свої статті. Також публікувався у ЛНВ, “Полтавских губернских ведомостях”, “Світлі”, “Робітничій газеті”, “Нашому слові”, альманасі “Розвага”. Автор прозового твору “Кум-мірошник, або Сатана в бочці”, публіцистичних брошур “Культура, національність та асиміляція”, “Значіння рідної мови для поетичної творчості Шевченка”, численних перекладів. У 1917 р. – посол УНР в Катеринодарі, співпрацював із “Робітничою газетою”. З утворенням українського уряду – товариш генерального секретаря внутрішніх справ, директор канцелярії міністра внутрішніх справ. За часів Директорії входив до дипломатичної місії УНР у Польщі (1919–1920). 1923 р. переїхав на Кубань, де працював бухгалтером. У роки Другої світової війни виїхав у Казахстан, де й помер.

31. “Чорна Пантера і Білий Медвідь” – п’єса В. Винниченка, вперше опублікована: ЛНВ. – 1911. – Т. 54. – Кн. 6. – С. 385–431.

32. Друкованого відгуку С. Єфремова на брошуру В. Винниченка виявити не вдалося.

33. Рутенці (від *латин.* Rutheni, Ruteni) – синонім назв: русини, українці. Рутенцями в той час у саркастично-презирливому тоні називали галицьких українців, які лояльно ставилися до австро-угорської влади. Цю назву вживали І. Франко (оповідання “Rutensy”, праця “Рутенці: типи галицьких русинів із 60-х та 70-х рр. минулого віку” (1913)), М. Павлик та ін. Відповідає назві “малороси” у центральних та східноукраїнських землях.

34. У зв'язку з підготовкою до відзначення у 1913 р. 300-ліття царювання династії Романових у народі ширились чутки про амністію так званим політичним злочинцям. В. Винниченко сподівався, що це дозволить йому повернутися в Україну.

35. Полеміка С. Єфремова із російським публіцистом Петром Струве була опублікована під рубрикою “З нашого життя” у чотирьох номерах “Ради” (1912. – № 23. – 28 января (10 лютого). – С. 2–3; № 28. – 4 февраля (17 лютого). – С. 1–3; № 34. – 11 февраля (24 лютого). – С. 2–3; № 46. – 25 февраля (9 березня). – С. 2–3). С. Єфремов аналізує статтю П. Струве “Общерусская культура и украинский партикуляризм” (Русская мысль. – 1912. – Кн. I), у якій автор твердить, що поряд із загальноросійською культурою та загальноросійською мовою є малоросійська культура зі своєю мовою, однак, на його думку, вона носить місцевий чи обласний характер і не повинна претендувати на поширення у такі галузі суспільного життя як, наприклад, освіта: “И сейчас можно в университетах читать специальные курсы на украинском языке (хотя зачем это делать, я откровенно не понимаю), но все-таки университетская культура в России неразрывно сплетена с русским языком. То же, думается мне, следует сказать и о средней школе”. Щодо початкової школи, П. Струве вважав, що тут статус місцевої мови має визначатися педагогічною необхідністю, однак при цьому слід враховувати, що “одна из главных, и образовательных, и практических, задач начальной школы заключается в том, чтобы всякого русского приобщить к органу русской культуры, русскому языку, и что к этому нужно стремиться всеми разумными способами”. С. Єфремов наводить слова Струве, що “будучи по традиции (?) украинофильским (по новейшей терминологии), русское прогрессивное общественное мнение должно энергично, без всяких двусмысленностей и поблажек вступить в идейную борьбу с «украинством», как с тенденцией ослабить и отчасти даже упразднить великое приобретение нашей истории – общерусскую культуру” (№ 23. – С. 3). С. Єфремов щедро цитує свого опонента і аргументовано спростовує його твердження.

36. Відповідь Володимиру Дорошенкові, який у XII кн. ЛНВ за 1911 р. надрукував критичну статтю або, за словами С. Єфремова, “акт обвинувачення” про його “Історію українського письменства”, була опублікована в “Раді” під рубрикою “З нашого життя” (1912. – № 80. – 7 апреля (20 квітня). – С. 2–3; № 85. – 14 апреля (27 квітня). – С. 2–3).

37. Див. коментар № 32.

38. Лист надісланий А. Ніковському для передачі С. Єфремову з таким текстом на останній сторінці:

“В[ельми]шановний Андрію Василевичу!

Будь ласка, передайте сього листа С[ергію] А[лександровичу]. Я дізнався після того, як написав цього листа, що у С[ергія] А[лександровича] не все благополучно вдома, то рішив послати Вам. Коли С[ергій] А[лександрович] через щось не може мені відповісти, то напишіть Ви мені, Ви напевне знаєте в сій справі стільки ж, як і С[ергій] А[лександрович].

Чи не думаете на літо до Є[вгена] Х[арлампійовича]? Може б там зустрілися? Сердечний привіт! В.”

39. Григорій Константинович – під таким ім'ям В. Винниченко в той час нелегально проживав у Москві.

40. Ймовірно, В. Винниченко мав на увазі “Основу” – щомісячний журнал письменства, науки і громадського життя, що виходив в Одесі 1915 р. українською мо-

вою замість забороненого ЛНВ під фактичним редагуванням А. Ніковського. Офіційний редактор – І. Гаврилюк, відповідальний секретар – В. Буряченко. Містив белетристику й наукові статті В. Винниченка, С. Єфремова, Л. Орленка, Г. Чупринки, В. Леонтовича, Н. Кибальчич, В. О'Коннор-Вілінської, М. Грінченко, Ф. Матушевського та ін. Закритий російською військовою цензурою в лютому 1916 р. У трьох числах журналу, що вийшли в серпні, вересні, жовтні 1915 р., було надруковано оповідання В. Винниченка “Босяк”, одночасно як переклад автора з української з рукопису публікувався в “Ежемесячном журнале” (Петроград. – 1915. – № 6. – С. 21–33; № 7. – С. 34–48; № 8. – С. 35–43; № 9–10. – С. 115–122).

41. “Для Івана Петровича”. – На час написання цього листа В. Винниченко жив у Москві за документами Івана Петровича Гергеля. У листі до Є. Чикаленка від 19 червня 1915 р. він писав: “Між инчим новина: Григорій Константинович уже поїхав, зовсім, а замість його приїхав Іван Петрович” (Чикаленко С., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки. – С. 274).

42. Садовський Микола Карпович (справжнє прізвище. Тобілевич, 1856–1933) – український актор, режисер, письменник, громадський діяч. З 1881 р. грав у професійному театрі, 1888 р. організував власну трупу. У 1906 р. заснував у Полтаві пересувний театр, який став першим українським стаціонарним театром у Києві. У часи УНР – головний уповноважений у справах народних театрів. З 1921 р. очолював театр “Просвіти” в Ужгороді. З 1923 р. жив у Празі. У 1926 р. повернувся в Україну і грав у різних театрах. Автор спогадів “Мої театральні згадки”.

43. Мар'яненко Іван Олександрович (справжнє прізвище. Петліщенко, 1878–1962) – український актор і режисер. Сценічну діяльність розпочав 1895 р. у трупі М. Л. Кропивницького, з 1906 р. – у театрі М. К. Садовського. У 1915 р. організував у Києві “Товариство українських артистів” з участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського. У 1923–1958 рр. – у Харківському українському драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1934 – театр “Березіль”). За 40 років сценічної діяльності зіграв бл. 600 ролей. У 1917–1918 рр. був членом очолюваної В. Винниченком Державної театральної ради, одним із засновників Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка в Києві (1918); професор Харківського інституту театрального мистецтва (з 1946 р.). Автор книги “Минуле українського театру”.

У листі йдеться про постановку в українських театрах п'єси В. Винниченка “Пригвождені”, яка публікувалася в журналі “Промінь” (М., 1916. – № 2–4. – С. 1–10; 1917. – № 5–6. – С. 1–11; № 7–8. – С. 1–14). Однак виставляти п'єсу було заборонено. У “Промені” (1916. – № 1. – 20 листопада. – С. 15) повідомлялося, що в Києві драматичною цензурою заборонено до вистави п'єсу В. Винниченка “Пригвождені”. Антрепренер київського українського театру М. Садовський подав у “Главное Управление по делам печати” скаргу на цю заборону. Через деякий час М. Садовський одержав з цензури другу постанову такого самого змісту.

44. Васильченко Степан Васильович (справжнє прізвище. Панасенко, 1879–1932) – український письменник, публіцист, педагог. Учителював на Київщині, Полтавщині. У 1906 р. був заарештований за участь у демонстраціях і мітингах. Після звільнення в 1908 р. оселився в м. Ічня. Тут написав свої перші оповідання і нариси для “Ради”: “На хуторі”, “З самого початку”, “Учителька”, “Голодному й опеньки – м'ясо”. Також друкував свої твори у “Світлі”, ЛНВ, “Дзвоні”, “Молодій Україні”. У 1910 р. був запрошений до співробітництва із “Радою”, на сторінках якої публікував свої нариси, ескізи, рецензії, “сторінки зі шкільного життя”, жарти, шаржі, фей-

летони. Під час Першої світової війни був мобілізований в армію, де перебував до лютого 1917 р. Згодом став вихователем, завідувачем дитячого будинку та вчителем у школі ім. І. Франка в Києві.

45. Йдеться, ймовірно, про якийсь твір української письменниці Дніпрової Чайки (Л. Василевської, 1861–1927).

46. Панас Мирний (справж. – Рудченко Панас Якович, 1849–1920) – український письменник. З 1871 р. жив у Полтаві, де й працював на різних посадах у місцевій казенній палаті. Перші літературні твори, підписані псевдонімом Панас Мирний, опубліковані в журналі “Правда” (Львів) у 1872 р. Автор романів “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” (1875), “Повія” (1884, повністю опубл. 1928), драматичних творів “Лимерівна” (1883), “Перемудрив” (1884) та ін.

47. Можливо, йдеться про залучення В. Винниченка до перекладу російською мовою творів українських письменників, які передбачалося включити до збірника, що мало випустити засноване М. Горьким у Петрограді видавництво “Парус”. 13 березня 1916 р. С. Єфремов писав Є. Чикаленкові: “Видавництво Горького запропонувало скласти збірник перекладів з української літератури, систематичний, зложений історичним методом. Разом з нашими петербуржцями ми зложили план, розклали роботу і тепер я, принаймні, працюю над перекладами. Нехай хоч це буде, коли кращого нічого робити не можна. Збірник має бути в двох томах; при одному буде стаття професорова – на тему українського питання, при другому моя – чисто літературна. Всю роботу повинні ми скінчити на осінь” (Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903–1928 роки. – С. 156, 157). Запланований збірник у світ не вийшов.

48. Кононівка – село на Полтавщині, тепер – Драбівський р-н Черкаської обл., де був маєток Є. Чикаленка.

Надія Миронець (Київ). **Листування Володимира Винниченка з Сергієм Єфремовим (1905–1916).**

У публікації подано 8 листів письменника і громадського діяча В. Винниченка та 8 листів літературного критика, журналіста і видавця С. Єфремова із їхнього взаємного листування 1905–1916 рр. У листах відображено стосунки цих двох діячів, згадки про спільне перебування в одній камері Лук’янівської в’язниці, питання, пов’язані з виданням творів Винниченка та відгуками на них Єфремова, туга емігранта Винниченка за Україною, його творчі плани часів проживання в Росії на нелегальному становищі в роки Першої світової війни.

Ключові слова: Винниченко, Єфремов, листування, Лук’янівська в’язниця, видавництво “Вік”, твори Винниченка.

Надежда Миронец (Киев). **Переписка Владимира Винниченко с Сергеем Ефремовым (1905–1916).**

Публикуются 8 писем писателя и общественного деятеля В. Винниченко и 8 писем литературного критика, журналиста и издателя С. Ефремова из их взаимной переписки в 1905–1916 гг. В письмах отображены взаимоотношения этих двух деятелей, воспоминания о совместном пребывании в одной камере Лукьяновской тюрьмы, вопросы, связанные с изданием сочинений Винниченко и отзывами на них Ефремова, тоска эмигранта Винниченко по Украине, его творческие планы периода пребывания в России на нелегальном положении в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Винниченко, Ефремов, переписка, Лукьяновская тюрьма, издательство “Вік”, сочинения Винниченко.

Nadiia Myronets (Kyiv). **Volodymyr Vynnychenko's Correspondence with Sergii Yefremov (1905–1916).**

The author publishes eight letters of the writer and public figure, Volodymyr Vynnychenko, and eight letters of the literary critic, journalist, and publisher, Serhii Yefremov, from their mutual correspondence during 1905–1916. The letters describe the relationship between these two figures, their imprisonment in the same cell in Lukianivska prison, problems related to edition of Vynnychenko's works, and Yefremov's reviews on them, melancholy of emigrant Vynnychenko about Ukraine, his creative plans while dwelling in Russia on illegal position in the years of World War I, and so on.

Key words: Vynnychenko, Yefremov, correspondence, Lukianivska prison, Publishing House "Vik", Vynnychenko's works.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

**УКРАЇНСЬКІ ЕСДЕКИ:
МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМ І КЛАСОВИМ ВИБОРОМ**
(*Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського,
Л. Юркевича до А. Жука (вересень–жовтень 1912 року)*)

Сучасні дослідники визвольного руху та історії української соціал-демократії погоджуються з думкою, що однією з причин поразки України в українській революції 1917–1921 рр. була невизначеність ідеологів національної соціал-демократії в питанні співвідношення між національно-державним чинником перебування України у межах інших держав та соціально-класовим підходом до суспільної перебудови¹. Саме УСДРП поруч з УПСР була ідейним лідером української революції, і від її теоретико-ідейного ставлення до тез класової боротьби всередині нації та проблеми побудови незалежної держави залежала доля революції.

Хитання в цьому питанні в 1917 р. серед ідеологів революції були вислідом багатьох внутрішньопартійних дискусій протягом 10–15 років перед початком революції. Проблема дилеми: класова боротьба чи самостійність України – була постійною ключовою темою, яка викликала жваві обговорення, навколо якої оберталися думки лідерів української соціал-демократії від часів початку виділення УСДРП з РУП й до передодня Першої світової війни.

Усі лідери майбутньої УСДРП вийшли з РУП. І вже ця остання намагалася узгодити, первинним чи вторинним мусить бути національно-державний чинник щодо соціально-класового принципу. Програмний документ РУП – “Самостійна Україна” М. Міхновського маніфестував, що саме державна самостійність визнається пріоритетом партії, більшість членів якої орієнтована на соціал-демократичні цінності. Але не марксистська доктрина, а політичний активізм об’єднував усю українську молодь в РУП. Остання була, як спадкоємниця “Братства Тарасівців”, надпартійним загальнонаціональним утворенням наддніпрянських українців, яка себе протиставляла своїм попередникам – громадівцям, а члени якої свою політичність протиставляли народницько-громадівському культурництву.

¹ Див., приміром, статтю про ідеологічні настанови лідера УСДРП Левка Юркевича: *Головченко В., Воронова Т.* Між Сциллою і Харибдою: політичний портрет Лева Юркевича // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1998. – Т. 7. – С. 1–19.

До часів Першої російської революції РУП включала в себе ембріони всього спектру майбутніх політичних партій підросійської України від лівих до правих: соціал-демократів, соціалістів, есерів, народної партії. Власне РУП була своєрідним антиподом ЗУБДО і ТУП. Перше було наднаціональною надбудовою над усіма силами молодшої генерації українців, друге – гуртувало сили, які генетично виводили себе від попередньої генерації борців за українське визволення: кирило-мефодіївців та старогромадівців.

Національний момент був тією спільною точкою, що гуртувала всі сили навколо єдиної мети – національного визволення України. Соціально-класовий принцип вніс у середовище РУП той дисонанс, що так і не був подоланий за всі передреволюційні роки.

Необхідність визнання марксизму ідейною основою партійного життя роз'єднав до того монолітність РУП. Більшість колишніх рупівців стали есдеками. І для них панівною стала класова доктрина з ідеєю боротьби класів усередині однієї нації. В цьому сенсі українські есдеки повторювали постулати російських соціал-демократів, які вели боротьбу всередині своєї нації проти буржуазних партій, ліберальної інтелігенції як виразниці буржуазної ідеології та носія буржуазної культури. Не враховувався факт того, що український народ перебуває у пригнобленому стані, а розмови про українську буржуазію мають скоріше доктринерське значення, бо реально своєї буржуазії Україна підросійська фактично не мала, маючи справу на Великій Україні з буржуазією російською і польською та єврейською.

Беручи приклад з марксистів російських, українські есдеки не наслідували соціалістів польських, які в основу своєї діяльності поклали принцип відновлення польської державності. Навіть члени української соціалістичної партії, що її склали представники спольщеної шляхти правобережці Б. Ярошевський, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та ін., які вийшли з рядів ППС, попри те, що були за своєю природою українськими самостійниками, після 1904 р. визнавали федеративний курс стосовно російської держави.

Українська соціал-демократична робітничка партія була за своєю сутністю небільшовицькою. Тобто не відзначалася своєю ортодоксальністю як радикальне крило російської соціал-демократії. Цілком можна погодитися зі С. Кульчицьким, який вважає український марксизм близьким за основними світоглядними і тактичними характеристиками до російського меншовизму. Бо, не визнаючи правомірності вилучення з процесу ефективного виробництва приватного власника – капіталіста, українські марксистичні заперечували тезу про диктатуру пролетаріату. Вважали, що влада має належати багатопартійному парламенту, який мав обиратися на підставі загального, рівного і прямого виборчого права². Іншою принциповою відмінністю від

² *Кульчицький С.* Володимир Винниченко: перші етапи життєвого шляху // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 14.

більшовиків було терпиме ставлення українських есдеків до своїх ідеологічних опонентів – як усередині партії, так і до представників українських буржуазних партій. Проте українських есдеків радше можна вважати ближчими до європейських соціалістів, передусім австрійської соціал-демократії. Бо меншовики були класичними російськими централістами і прихильниками імперської великодержавності. Не випадково наддніпрянські есдеки, перебуваючи тривалий час у Львові, творили з галицькими українськими соціал-демократами В. Левинським, М. Ганкевичем, Л. Когутом та ін. фактично одну партійну організацію. А В. Левинський тривалий час навіть був фактичним головним редактором літературно-мистецького наддніпрянського журналу “Дзвін”.

Українські марксистки демонстрували у різні часи іноді діаметрально протилежні, взаємовиключні свідомісні орієнтири, часом карколомні партійно-політичні кульбіти у практичній діяльності. Такі речі варто вважати не винятком, а радше нормою в есдецькому середовищі. В. Головченко і Т. Воронова, оцінюючи Л. Юркевича, відзначали, що зміни в його світогляді слід пояснювати не так еkleктизмом світоглядних засад українських революціонерів, як схильністю “до кон’юнктурного розв’язання принципових питань”³.

Уточнюючи цю думку, можна твердити, що українські марксистки, як і ліберали, не мали достатньої підготовленої суспільної бази і змушені були пристосовуватися до змінних політичних обставин. У кожному з них боролася їхнє українське ество, яке вимагало однозначного вирішення питання української окремішності як політичної та культурної проблеми. З другого боку, їхня прибрана форма марксистської ідеології, яка потребувала неунікального слідування марксистській догмі про класове суспільство, класову солідарність, інтернаціональні стремління пролетаріату в його переважаючому російському трактуванні, змушувала до постійного перебування у фарватері РСДРП. Чомусь не брався до уваги той факт, що соціал-демократична доктрина постала в країнах з імперською традицією національного гноблення, в державах, інтелектуальна еліта яких поділяла нації на історичні, що мають далі існувати, та неісторичні, що мусять бути неминуче асимільовані⁴.

Національне питання більшовиками розглядалося як вузько периферійна проблема, що стояла на заваді поширення пролетарського руху, який нібито не знає державних кордонів. В інтерпретації російських есдеків централі-

³ Головченко В., Воронова Т. Між Сциллою і Харибдою... – С. 5.

⁴ Дмитро Донцов з приводу відомої тези класиків марксизму про історичні народи писав у своїй статті: “На с. 272 своєї «Nationaleitätenfrage» каже Бауер, що найголовнішою хибістю статтів Енгельса ... була та думка, «що нації, котрі не мають жадної історії, не сміють надіятися на жадну будучину». Так само думають і російські товариші. До недавна вони бачили, що українці були нацією неісторичною. «А скоро так є, так має й надалі бути»” (*Закопанець [Донцов] Д.* Українське питання і російська соціал-демократія // Наш голос. – 1911. – № 4. – Лютий. – С. 177–178).

стично-імперський державний дух отримував несподівано простіше і переконливіше обґрунтування, ніж традиційна монархічна російська традиція. Переконаючи українських марксистів у необхідності єдиного революційного фронту, російські марксистки відкладали вирішення національного питання до часів постання демократичної Росії. Практична діяльність і більшовиків, і меншовиків показувала українським соціал-демократам облудливість запевнень російських демократів вирішити українське питання після здобуття ними влади в Росії. Хоч В. Ленін і проголошував принцип “національного самовизначення” та право на утворення самостійних держав у межах Російської імперії, таке самовизначення не віталось і вважалося національною вузькістю і контрреволюційною практикою. Попри маніфестацію ідеалів інтернаціоналізму і демократії та декларування більшовиками добрих намірів щодо “іногородців”, лідер українських есдеків Л. Юркевич перед Першою світовою революцією писав про більшовиків: “Іллін (Ленін. – *І. Г.*) і його товариші з під самостійницького прапору з «глибоким обуренням» показують нагая автономістичним робітничим рухам поневоленних націй. Бо нагай той свідчить, що самостійницький прапор вони піднесли для того, щоби ілюзорним кличем відвернути робітництво поневоленних націй від боротьби за ті національні права, які давно здобули собі західноєвропейські народи”⁵.

Національне питання призвело до розвалу РУП і постання на її уламках УСДРП. За ставленням до вирішення національної проблеми в Російській імперії есдецька частина РУП у 1904 р. розділилася на три течії: “спілчан”, які ратували за приєднання до РСДРП, “обласників”, які взагалі національне питання виносили за дужки своєї програми, та більшості – “автономістів”, які виступали за автономію України в межах демократичної Росії.

Спробуємо простежити коливання українських соціал-демократів між сциллою національного і харибдою класового на конкретних прикладах з біографій провідних діячів українського соціал-демократичного руху. Для зручності пропонуємо скористатися наступною класифікацією. Всіх провідних українських соціалістів за ставленням до проблеми класового і національного можна розподілити на три умовні групи: 1) ортодоксів, що визнавали примат класового над національним (Д. Антонович, М. Порш, Л. Юркевич, В. Винниченко); 2) центристів, що, будучи на класових позиціях, одночасно вважали за можливе співпрацювати з націонал-демократією (“буржуазією”) (С. Петлюра, В. Садовський, П. Понятенко, Д. Дорошенко); 3) молодокраїнців, що ставили примат національного вище за принцип класовості (Б. Ярошевський, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, В. Дорошенко, О. Назаріїв, М. Залізник, В. Степанківський, Д. Донцов). Причому треба мати на увазі, що всі з вищеперерахованих постатей перейшли стадію ортодоксального марксизму, хіба окрім Д. Дорошенка, і майже всі більшою або меншою мірою опинилися в загальнодемократичному національно-демократичному таборі.

⁵ Юркевич Л. Єзуйтська політика // Дзвін. – 1914. – № 5. – С. 464.

При перелічуванні всіх напрямків і спектрів національної соціал-демократії не говоримо про всіх її представників, а лише про чільних представників цих напрямків та їхніх відгалужень.

Ортодоксальний напрямок

Дмитро Антонович. Сергій Єфремов у своїх спогадах атестує його як людину з дуже мінливими свідомісними орієнтирами: “Сьогодні був націоналістом-шовіністом, завтра інтернаціоналістом, сьогодні захоплювався українськими спектаклями, завтра усе зло та лихо слав на голови «культурників», сьогодні аж нестямився от захвату, нерозумні статті Слонімського проти Маркса читаючи, завтра ж удавав із себе «правовірного» марксиста”⁶.

Дмитра Володимировича заслужено називають фактичним батьком першої політичної партії Наддніпрянщини – РУП. У 1900 р. Д. Антонович доручає відвертому антисоціалістові й націоналісту М. Міхновському написати програму для Революційної української партії. А вже 1902 р. він відкликає як вже не актуальну для партії брошуру “Самостійна Україна”, робить дрейф до ортодоксального російського марксизму і в 1902–1904 рр. під час партійних дискусій визнає за основоположний документ для діяльності РУП Ерфуртську програму німецької соціал-демократії. А національне питання проголошує “неіснуючим”.

У цей час Д. Антонович відстоював т. зв. “обласництво”, яке його син Михайло, відомий історик, вважав за своєрідне самостійництво. Д. Антонович завжди був прихильником української незалежності, але вважав, що це має бути вирішено самим суспільством – або воно буде готове до ідеї самостійності і здобуде державу, або змушене буде асимілюватися⁷. В умовах України таке становище могло призвести лише до другого. Відмова від гасла незалежності України, винесення його за дужки партійної програми не здобули Д. Антоновичеві симпатиків. Він опинився в меншості, а більшість пішла за М. Поршем, який став до кінця першого десятиліття ХХ ст. лідером УСДРП, її теоретичним провідником.

У часи Першої російської революції Д. Антонович провадить незручну доктринерську марксистську лінію в партії. Відкидає рішучо корисність творів М. Драгоманова, критикує за “буржуазність” Радикально-демократичну партію. Називає Б. Грінченка прихильником царського “кнута” за те, що співпрацює в українофільській “Киевской старине”

З постановням УСДРП після 1905 р. Д. Антонович відходить від активної діяльності. Займається наукою, на тривалий час від’їжджає за кордон в Італію, студіює історію мистецтва. Партійною роботою цікавиться мало. Мабуть, саме цей час можна вважати точкою відліку неортодоксально-марксист-

⁶ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. – 2004. – № 2 (31). – С. 87.

⁷ Гирич І. У тіні В. Липинського (А. Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 10.

ського періоду в житті Д. Антоновича. Єдиним помітним кроком було не-тривале редагування партійного журналу “Дзвони” у 1913 р., коли на чолі партії фактично був вже Л. Юркевич.

В українській революції Д. Антонович знову виходить на поверхню політичного життя. Стає заступником голови Центральної Ради М. Грушевського як представник від лівих сил. Призначається згодом морським міністром, працює в дипломатичних місіях УНР. А вже у Празі в еміграції він зовсім відійшов від політики, цілком зосередившись на науковій роботі. Написав дві підставові в українській історіографії праці, які якраз науково студіювали українське культурництво і підносили його: “Українське мистецтво” (1923) та “Триста років українському театру” (1925). Д. Антонович був головним редактором й збірної праці “Українська культура”.

У середині 1920-х рр. Д. Антонович намагався надрукувати за допомогою А. Жука свої спогади. В них Д. Антонович і в кінці свого життя представляв національний рух і соціалізм як дві окремі величини, що мало сполучалися між собою і ніби виключали одна одну. Навіть горнило революції не відкрило цілком очі людині, яка присвятила більшу частину свого молодого і дорослого життя революційній боротьбі. Про таку невідповідність А. Жук зауважував у листі Д. Антоновичу: “Ви займаєтесь зачарованим колом, в якому вертілась в дев’ятьдесятих роках українська радикальна думка, що радикалізм, соціалізм, революційність протиставляла українству, наче б українство було ідейною політичною чи соціальною, а при тім реакційною течією, а не національно-визвольним рухом, і наче б українство як визвольний національний рух, на ті часи рух культурницький, виключало радикалізм, соціалізм, революційність і т. п.”⁸.

Микола Порш. Ставши лідером в останній рік існування РУП, М. Порш протримався в ідейних керівниках УСДРП до часів тривалої внутрішньо-партійної дискусії про місце ідеї української незалежності в діяльності партії у 1909–1912 рр. М. Порш був таким самим ортодоксальним марксистом, як і його наступник біля ідейного керма партії Л. Юркевич. Він закликав до класової чистоти еседецьких лав, до відмови від співробітництва з “буржуазними” українськими партіями та друку в їхніх періодичних органах, таких як газета “Рада” та журнал “Літературно-науковий вісник” (“ЛНВ”).

Вірний класовій доктрині, М. Порш піддавав критиці інших партійців: С. Петлюру, В. Винниченка, В. Садовського, А. Жука за співробітництво в буржуазних періодичних виданнях. У листі до останнього він писав у кінці 1909 р.: “Так, я цікавлюся роботою всіх ... наших опортуністів по «Радах», «Селах», «Ділах», бо вважаю таку роботу більш небезпечною для нас, ніж буржуазну демократичну... Активна праця в легальних культурних і економічних інституціях спільно з демократичними елементами, нарешті з’єднання всіх українських соціалістичних партій... і т. д. – це такі мелодії, яких

⁸ Там само. – С. 38.

дійсно не можна не вважати покажчиком розкладу свідомості декотрих елементів в наших рядах”⁹.

Будучи похлилим і підозрілим по своїй натурі, М. Порш найбільше дошкуляв “легалістам” своїми закликами до підпільності і піднесенням переваг нелегальних форм партійної діяльності. Знання економічних законів суспільного розвитку, чим не могли похвалитися ні С. Петлюра, ні В. Винниченко, додавали йому менторського тону. Тому останні недолюбили М. Порша. Він перебував у натягнутих стосунках з В. Садовським і В. Винниченко, який безпідставно підозрював М. Порша у провокаторстві.

Разом з тим і сам М. Порш не уникав можливості публікуватися в “буржуазних” виданнях. Так, зокрема, свої праці з економічного обґрунтування української автономії він друкував у “ЛНВ” М. Грушевського. У 1910–1914 рр., попри критику “кооператорів-опортуністів”, М. Порш сам активно включився в український кооперативний рух. Саме тоді його на посту партійного лідера змінив Л. Юркевич.

Проте в питаннях самостійності української соціал-демократичної організації М. Порш був послідовним і непохитним адептом збереження незалежності від РСДРП. А автономію України він фактично розглядав у рамках цілковитої політичної самостійності¹⁰.

У добу революції М. Порш був військовим міністром, потім послом УНР у Берліні. Відійшов від активної політики 1921 р., коли зазнала краху сама ідея пролетарського інтернаціоналізму, яка стала ширмою для виправдання російської більшовицької агресії проти України. Так само облудною виявилася ідея класової боротьби і нетерпимості. Бо з волі червоних агресорів влада УНР – правдива соціалістична влада – була проголошена “буржуазно-націоналістичною”. В результаті застосування на практиці доктринерських постулатів класової чистоти М. Порш пройшов шлях від марксиста-ортодокса до націонал-демократа. Але своїх соціалістичних поглядів не змінив, як це сталося з О. Скоропис-Йолтуховським і В. Степанківським.

Левко Юркевич. Послідовний ортодоксальний марксист, Л. Юркевич до кінця своїх днів залишався вірним трьом головним кітам радикально-догматичного марксизму: класовій політичній боротьбі всередині кожної нації; ленінській тезі про наявність двох культур – буржуазної і пролетарської – всередині кожної нації; пролетарському інтернаціоналізмові як антиподу буржуазного націоналізму. Разом з тим він був послідовним українським патріотом, відстоюючи право українського пролетаріату на власну пролетарську партію, і викривачем великодержавної шовіністичної політики більшовицької РСДРП, яка в національному питанні лише тактично

⁹ National Archives of Canada, Ottawa (далі – NAC). – Andrii Zhuk Collection (MG30C167). – Vol. 4. – F. 7.

¹⁰ Жук А. Пам’яті Миколи Порша (1877–1944): (3 нагоди 85-ліття з дня народження) // Сучасність. – 1962. – № 1 (13). – Січень. – С. 52–66.

відрізнялася від правих і ліберальних російських партій, так само сповідуючи теорію “єдиного і неподільного русского народу”¹¹.

Парадокс ситуації з Л. Юркевичем полягав у тому, що людина, яка не на словах, як російські більшовики і меншовики, а на ділі сповідувала принцип пролетарського інтернаціоналізму та, попри ортодоксальну класовість, була противником однопартійного тоталітаризму, заслужила від колег по соціальному табору з Росії ярлик “дрібнобуржуазного націоналіста”. І лише за те, що послідовно відстоювала право українців на окремішність.

Самостійник в душі, Л. Юркевич гамував у собі національну стихію і щораз намагався живу реальну соціально-політичну ситуацію вирішувати за допомогою лише класичної марксистської доктрини. Саме його класова правовірність відіграла ключову роль у тривалій внутрішньопартійній дискусії з молодоукраїнським напрямом, який закликав до позакласового підходу і єднання усіх національних партій навколо ідеї української самостійності. Схильність до компромісів інших прихильників ортодоксальної лінії була подолана саме завдяки непримиренній принциповості Л. Юркевича, який зберіг чистоту рядів українського марксизму, виелімінувавши з них “опортуністів” і “ревізійоністів”, але позбавив тим самим УСДРП найрухливіших діячів, які найбільше перебували в контакті з робітничою масою і студентською молоддю. Об’єктивно підхід Л. Юркевича знизив вплив партії УСДРП на маси, чим сприяв перемозі винниченківської “літературної” України над Україною реального життя.

До РУП Л. Юркевич приєднався у 1904 р. після закінчення Першої київської гімназії, де вчився разом з засновником українського модерного консерватизму В’ячеславом Липинським. Останній був на два роки старший, і обидва по-товариському ставилися один до одного. Деякі дослідники вважають, що обидва входили до однієї української гімназичної громади. Крім В. Липинського і Л. Юркевича, до неї входили брати Матюшенки та Милорадовичі, Р. Войцехівський, Б. Рильський та В. Удовенко¹². В. Липинський пізніше звертався до Л. Юркевича зі зверненням “товариш”. Хоча товаришами по партії вони не були. Але обидва активно співробітничали з РУП і ППС, мали багатьох спільних знайомих. В. Липинський присвятив батькові Л. Юркевича, відомому, поруч з П. Свенціцьким, В. Антоновичем і Т. Рильським, хлопману Йосипові Юркевичу свою знамениту книжку “Z dziejów Ukrainy”. Але в політичному сенсі вони були антиподами. В. Липинський заперечував класову боротьбу і виступав за органічне всестанове суспільство та міжкласову солідарність, а Л. Юркевич закликав до розпалювання

¹¹ Юркевич Л. Російські марксисты і український робітничий рух // Дзвін. – 1914. – № 7–8. – С. 83–94; Рибалка [Юркевич] Л. Російські соціал-демократи і національне питання. – Мюнхен, 1969.

¹² Gancarz B. “My, szlachta ukraińska”: Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. – Kraków, 2006. – S. 46–49.

класової боротьби всередині української нації за поборення пролетаріатом усіх інших непролетарських класів.

Ще напередодні полеміки “Праці” з класовим підходом Л. Юркевича відбувся у 1908 р. обмін думками між обома в питанні ставлення до кооперативного руху. Л. Юркевич був проти того, щоб, за думкою А. Жука, використати українську кооперацію у справі ширення ідей української автономії, бо вважав, що це веде до виставлення гасла “Україна для українців”¹³. У боях за пріоритет класовості Л. Юркевичу протистояв А. Жук. Перший етап розпочався у 1909–1910 рр. А. Жук використовував газету “Праця” як трибуну для пропаганди ідеї надкласовості і спільного національного інтересу між “буржуазними” і “пролетарськими” партіями. Він також пропагував тезу, що УСДРП мала виконати функцію локомотива національного відродження серед інших партій.

У 1910 р. у відкритому листі до ЦК УСДРП А. Жук вступив у відкриту боротьбу з Л. Юркевичем і спробував перепорядкувати всю партію під ідеї міжкласового співробітництва і здобуття української окремішності¹⁴. В ньому він доводив, що легальна робота у пресі, кооперації, профспілках дає більше користі, ніж підпільна, сектантська робота. Не можна заклик до окремішності вважати буржуазним і звинувачувати adeptів його в націоналізмі. В партії мусять існувати різні ідейні течії, і співпраця з ліберальними силами в суспільстві не є опортунізмом. ЦК не представляє більшості в партії і не має права говорити від імені усіх членів партії. Л. Юркевич звинуватив А. Жука у співробітництві в буржуазних друкованих органах: “Ділі”, “Економісті”, “Самопомочі”, в опортунізмі й націоналізмі. А самого А. Жука було виведено з членів ЦК УСДРП¹⁵.

На початку січня 1911 р. Л. Юркевич вже картав А. Жука за буржуазне розуміння патріотизму. Він писав: “Для соціал-демократів мусить бути ясним, що національна справа, що національне відродження становить класове явище, як і всі сучасні громадські явища”. Л. Юркевич закликав Андрія Ілліча, як есдека, не вступати в конкуренцію з патріотизмом буржуазії¹⁶. На цю тему Левко Йосипович написав спеціальну статтю в “Нашому голосі”¹⁷, яка духом дуже подібна до Ленінової праці “О национальной гордости великороссов”.

Ще раз перетнулися Л. Юркевич зі спільником А. Жука з вирішення національного питання В. Липинським під час відомої березневої наради 1911 р. (тоді вже Л. Юркевич був кандидатом до ЦК УСДРП). На ній було здійснено спробу утворення першої надпартійної групи “Вільна Україна”,

¹³ НАС. – Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – F. 4.

¹⁴ Андрієнко А. З приводу доклада ЦК УСДРП Міжнародному соціалістичному конгресові // Наш голос. – 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 48–51.

¹⁵ [Юркевич Л.] Відповідаємо на головніше в сьому “письмі” // Там само. – С. 51–53.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Рибалка [Юркевич] Л. Про патріотизм // Наш голос. – 1910. – Ч. 2. – С. 110–114.

яка ставила за мету здобуття незалежності України. Спершу Л. Юркевич ніби прихильно поставився до ідеї такої окремої організації і брав участь у львівських нарадах 4–6 березня разом з А. Жук, В. Липинським, В. Кушніром, М. Залізником і В. Степанківським. Причому цікаво, що сам Л. Юркевич порадив усім іншим молодозакарпатцям звернутися саме до В. Липинського як до “вікінченого самостійника і націоналіста”¹⁸. Л. Юркевич готовий був на початках переговорів фінансувати такий журнал, який збиралися назвати “Вільна Україна”. А. Жук у своїх згадках про ці наради і домовленості писав, що, будучи за класовий підхід і не погоджуючись, щоб загальнонаціональні гасла самостійності виходили з меж УСДРП, Л. Юркевич спочатку схилився до такого позакласового утворення, котре б ці гасла ширило в народі і розбухувало на цій основі закосніле громадське життя. Робити це він збирався приватно, з “патріотичного” обов’язку¹⁹.

Зустрічалися Л. Юркевич і В. Липинський і після невдалої спроби заснувати групу “Вільна Україна”. У листі до Б. Ярошевського за 1914 р. Л. Юркевич писав, що “від часу заснування «Дзвону» не бачився з Липинським або майже не бачився і майже не листувався”²⁰.

Проте переговори про “Вільну Україну” далі попередніх домовленостей про утворення редакції і збору статейного матеріалу не пішли. Листовні контакти тривали майже увесь 1911 р., але справа заглухла. І не в останню чергу через те, що Л. Юркевич не дав обіцяних коштів, бо, схоже, злякався наслідків і звинувачень у власному націоналізмі. Приватно ж ця справа робитися не могла. Назовні б вплив його ім’я й заплямувало б реноме Л. Юркевича як стовідсоткового соціал-демократа. Через 25 років А. Жук писав: “Л. Юркевич відразу відтягнувся від справи, бо стояв далі на класовій позиції ортодоксального марксиста, заступаючи погляд, що для виразника інтересів пролетаріату неможливе співробітництво з людьми, що думають «по буржуазному»”²¹.

Звичайно, якби прообраз СВУ постав ще за три роки перед Першою світовою війною, справа поширення ідей самостійництва і його популярності в масах стояла б на значно вищому рівні, ніж це було в часи світової війни. І ця ідея не пов’язувалася б такою мірою з зовнішніми чинниками, як це сталося у випадку з СВУ, яку багато хто і в середовищі українців розглядав як креатуру німецької та австро-угорської розвідок.

Очевидно Л. Юркевич не відразу відмовився від негациї ідеї української самостійності як програмової справи для УСДРП. Принаймні ще в листо-

¹⁸ Жук А. До історії української політичної думки перед [першою] світовою війною // *The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj* / Ed. Jaroslaw Pelenski. – Cambridge, Mass., 1985. – Р. 193. Ця книжка є окремим виданням зі зміненою нумерацією сторінок з часопису: *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge, Mass., 1985. – Vol. IX. – № 3/4.

¹⁹ *Ibidem*. – Р. 192.

²⁰ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 367. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 23.

²¹ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України // *Молода нація*. – 2002. – № 3 (24). – С. 137.

паді 1912 р. Д. Донцов від імені ЦК УСДРП на Базельському конгресі II Інтернаціоналу підписав між УСДП Галичини та соціал-демократичною “Спілкою” спільну відозву, що у випадку війни між Росією і Австрією ці партійні сили підтримуватимуть Австро-Угорщину²².

Хитання Л. Юркевича між національним і класовим імперативами тривали все життя. Журнал “Дзвін”, який видавався з ініціативи і за гроші Л. Юркевича, теж можна розглядати як своєрідну данину національному струмові в душі ортодоксального соціал-демократа. Цей журнал не претендував на висвітлення теоретичних проблем партії, а лише на висвітлення різноманітних проблем культурного, громадського і мистецького життя крізь призму марксизму. Тому і сам цей журнал скоріше нагадував марксистську альтернативу “Літературно-науковому віснику”, національно-демократичному і ліберальному відображенню життя. Саме у “Дзвоні” (ще тоді не журналі, а неперіодичному збірникові) було надруковано відомий твір В. Винниченка “Щаблі життя”, який розглядав проблеми моралі в широкому суспільному контексті і далеко виходив за рамки класовості.

Але вже наступного, 1913, року Л. Юркевич зайняв позицію принципової критики самостійництва в соціал-демократичній суспільній думці. Найбільше дісталось Д. Донцову за заклик до вироблення загальнонаціональної надкласової програми дій усіх партій задля здобуття незалежності²³ у відомому виступі на львівському студентському з’їзді. В іншій статті Л. Юркевич критикував Д. Донцова за австрофільство, бо вважав, що цією пропагандою орієнтації на ворожу Росії державу Дмитро Іванович послаблює політичну силу підросійських українців, позбавляє їх можливості активно брати участь в оновленні політичної системи Російської імперії²⁴.

Класовий підхід – основа соціал-демократії для Л. Юркевича, несумісна з пропагандою самостійності. У листі до Б. Ярошевського Левко Йосипович картав Богдана Ромуальдовича за співробітництво в “буржуазній” пресі. Після 1905 р. він не вважав Б. Ярошевського соціалістом. Про “ревізіоністів”-молодоукраїнців писав: “Коли б рішучо не виступили проти Степанківських, Жуків, Донцових і Баськів (Меленевських. – *І. Г.*), то вони б зробили з У.С.Д. посміховисько. Сі люди – не соціалісти, як розуміє Європа... далекі від інтересів класового руху українського робітництва”²⁵.

Чому Європа розуміла соціалізм лише як класовий рух робітництва – неясно. Якраз навпаки, К. Каутський, Е. Бернштейн та О. Бауер радше схилилися до позицій А. Жука та його товаришів. Взагалі-то євросоціалізм передодня великих революцій був скоріше надкласовим. Класовим він був лише в Росії, та й то тільки в частині соціал-демократії – у більшовиків. Виходи-

²² ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2459. – Арк. 53.

²³ *Юркевич Л.* З нагоди другого всеукраїнського студентського з’їзду // Дзвін. – 1913. – № 9. – С. 236–241.

²⁴ *Його ж.* Українське політичне молодомішанство // Там само. – № 12. – С. 488–494.

²⁵ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 367. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 20.

ло, що, воюючи з більшовицьким шовінізмом і централізмом у національному питанні, в питанні теорії Л. Юркевич цілком перебував у полоні російського більшовизму. А отже, однією рукою руйнував те, за що нібито боровся другою рукою.

Класовий підхід стверджував, що національно визволитися має лише пролетаріат, який складав в Україні жалюгідно маленький відсоток. Та він і не міг цього здійснити без власної інтелігенції – “буржуазії”. Робітництво просто об’єктивно не могло собі витлумачити поняття національного визволення. Поза боротьбою за таке визволення, як дрібнобуржуазний елемент, опинялося і селянство – об’єктивно основна рушійна сила процесу такого визволення. Думки про пріоритет національного над класовим Л. Юркевич вважав українським сіонізмом. Під час березневих нарад 1911 р. А. Жук у своєму щоденнику записав таку кинуту ним фразу: “Жидівська нація бачить своє відродження в Сіоні, українська нація може відродитися в самостійній державі – се сіонізм”²⁶.

У часи Першої світової війни Л. Юркевич залишався й далі переконаним у своїй правоті. Він і надалі полемізував з А. Жуком і виступив гострим критиком ідейної сторони діяльності СВУ, критикуючи її за орієнтацію не на Антанту, а на Центральні держави. Може б, Л. Юркевич і зрозумів свою помилку, якби застав українсько-більшовицьку війну 1917–1920 рр., але, на жаль, помер, наївно сподіваючись в особистій розмові з В. Леніним переконати того у хибній політиці більшовиків супроти України.

Володимир Винниченко. Наш найбільший белетрист початку ХХ ст. не відзначався ортодоксальною марксистською правдивістю. Ніколи не ходив у партійних ідеологах і не писав на теоретичні теми будівництва соціал-демократії. Через це перебував у постійних контрах з М. Поршем, був у складних взаєминах з Л. Юркевичем, який відчував себе у спілкуванні з Володимиром Кириловичем інтелектуальним зверхником. Але з останнім В. Винниченко був радше в дружніх стосунках. Про це свідчить досить велике листування, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади України. У дискусії часів Жукової “Праці” В. Винниченко спокійно сприймав наявність кількох думок щодо місця і напрямку діяльності партії. І він писав про це А. Жукові²⁷.

Як представника молодого українського активізму, до якого належав, попри розходження в поглядах, і В. Липинський, останній намагався зацікавити Володимира Кириловича, як, зрештою, і всіх інших керманічів українського руху – М. Грушевського, Б. Грінченка, Є. Чикаленка, С. Єфремова та ін. – ідеями необхідності в національно-визвольному русі ідей консерватизму. В одному з листів по виході твору Володимира Кириловича “Чесність з собою” В. Липинський намагався дати консервативне пояснен-

²⁶ Жук А. До історії української політичної думки... – С. 195.

²⁷ НАС. – Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – F. 12.

ня дій головного героя твору, користуючись пізніше розвиненими у “Листах до братів-хліборобів” поняттями “інтелігенція – декласований пролетаріат, позбавлений власності”, “посідаючий клас”, “класова боротьба, як спроба декласованої інтелігенції відібрати посідаючим класам владу” та ін.²⁸. Відповідь В. Липинського невідома. Можна лише здогадуватися, що суті філософії суспільного життя В. Липинського В. Винниченко не зрозумів, бо вкладав у твір своє естетичне розуміння призначення людини і людського щастя в дусі положень соціал-демократичної доктрини.

В. Винниченко був класичним літературним ортодоксом, який любив сідати на принципового коника і демагогічно повчати, як треба любити просту людину, яку завжди гнобить верхня верства суспільства. Це виглядало часто комічно і парадоксально, особливо коли взяти до уваги товаришування В. Винниченка з “капіталістом” Є. Чикаленком, перебування Володимира Кириловича на постійних приватних гонорарах за письменницьку творчість з приватної кишені “пана” Є. Чикаленка. Їхні близькі стосунки тривали все життя і в тому числі захопили й добу української революції та еміграції. Син Є. Чикаленка Петро був у революційну добу особистим секретарем В. Винниченка, донька Ганна Келлер-Чикаленко писала дослідження про творчість В. Винниченка. Володимир Кирилович неодноразово відпочивав у мастках Є. Чикаленка, але це не заважало йому вести протипанську агітацію серед селян, що працювали на землі Євгена Харлампійовича. Останнє не проходило повз очі Є. Чикаленка, але він дивився на ці витівки В. Винниченка як на молодечі забави визначного майстра слова.

Є. Чикаленко був і найдошкульнішим критиком В. Винниченка – невдахи-політика у 1917–1921 рр. Останній був завжди типовим доктринером і дуже мало розумівся на політичних реаліях, у чому йому в 1912 р. у публікованих нижче листах дорікав А. Жук. У своїй політичній діяльності В. Винниченко щораз орієнтувався на думку партійних лідерів М. Порша і Л. Юркевича.

Класовість В. Винниченко розумів досить примітивним чином. Царі, гетьмани, пани – то вороги трудового народу. Натомість простий народ: селяни і робітництво – то лише одне суспільне благо. І правда життя лише за останнім. Перші – визискувачі, гнобителі, кровопивці, другі – трудівники, експлуатовані, нещасні жертви перших. Монархізм і консерватизм – чисте зло. Демократія і соціалізм-комунізм – суцільне добро.

Партійним діячем УСДРП Володимир Кирилович фактично перестав бути з виходом у 1919 р. зі складу Директорії. Укапізм В. Винниченка – це скоріше данина моді і кон’юнктури, ніж свідомісний його вибір. Він завжди змагався з більшовизмом, хто буде лівіший, і щоразу програвав, бо лівішим

²⁸ Старовойтенко І. Два листи В’ячеслава Липинського до Володимира Винниченка (січень 1912 року) // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13–14. – С. 664–677.

за російських більшовиків українець апріорі бути не міг. У кінці життя став ще більшим критиком російської більшовицької системи в колишній Російській імперії – СРСР. Зі стихійного соціал-демократа він перетворився у лівого європейського інтелектуала. “Чесність з собою” усе життя затуляла йому очі на життєві реалії, які перетворили колишнього комунара у власника хутірського господарства. Ніби сама дійсність підказувала йому, який прошарок українського суспільства варто було ідеологічно обслуговувати, – зогидженого червоною пропагандою українського “куркуля”.

В. Винниченко мав дуже приблизне поняття про будову суспільства і держави, зовсім мало був ознайомлений з європейською літературою з цього питання. З його багажем знань і уявлень про механізми функціонування суспільних інститутів і соціуму займатися державотворчою діяльністю було протипоказано. Проте саме йому, а не В. Липинському чи А. Жуку, судилося стояти в чільних рядах керманічів української революції.

Центристський напрямок

Симон Петлюра. Центристські сили в УСДРП втілював С. Петлюра. При всьому своєму нібито ортодоксалізмі, про який зауважував у своєму знаменитому щоденнику Сергій Єфремов²⁹, Симона Васильовича все ж радше варто сприймати у дореволюційний час союзником націонал-демократії, ніж критиком і опозиціонером останньої³⁰. Стосовно націонал-демократії С. Петлюра був антиподом Л. Юркевича. Сам С. Єфремов у тому ж таки щоденнику подає і хронологію змін свідомісних орієнтирів Симона Васи-

²⁹ С. Єфремов у зв'язку з убивством С. Петлюри більшовицьким агентом писав: “Багато було в йому тоді (у 1905–1907 рр. – *І. Г.*) есдечеського духу – хвастливости, доктринерства і несерйозности. Були й неприємні штучки, через які довелося йому відмовити від секретарювання в «Раді». Потім зняв він безглуздий похід проти Садовського в «Слові», і мені довелося вступитися в ту полеміку. Потім він зник – у Москву. Коли я стрівся з ним там уже 1912 р. в редакції «Украинской жизни» – я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехав свої колишні витівки. В Центральній Раді в 1917–1918 рр. він був одним з найбільш вдумливих і розважних політиків... Люде, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в скрутних обставинах, підбадьорити серед бою. Виказати особливу сміливість, що так чарує простих людей. В усякому разі одно нестеменно: це була єдина безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас наверх життя. Грушевський – пожалься Боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта – просто дрібні, нікчемні люді. Один Петлюра встояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не непереможні сили, то свого був би досяг... Один козак із мільйона свинопасів нічого не вдіє... Свинопаси себе не зрадять, а коли прийде час, то й козаки народяться і наростуть. І, може, трагічна смерть єдиного козака тисячу нових народить” (*Єфремов С.* Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С. 379–380).

³⁰ Докладніше про національно-демократичну стихію діяльності С. Петлюри див.: *Гирич І.* Симон Петлюра і українська дореволюційна соціал-демократія // *Історія в школах України.* – 2002. – № 3. – С. 47.

льовича від класових переконань до національно-державних. Догматичної класової позиції він тримався до кінця російської революції. Потім настав період переоцінки цінностей (С. Петлюра не брав активної участі у вищезгадуваній полеміці навколо молодоукраїнства у 1909–1912 рр.). Але час, коли він став головним редактором “Украинской жизни” в Москві, можна вважати початком політичного поправління С. Петлюри, “націоналізації” його свідомості. Саме як редактора цього журналу С. Петлюру пізнав знаменитий російський філолог Федір Корш і висловив свою відому пророчу фразу, що українці самі не знають, що мають в особі С. Петлюри майбутнього вождя нації.

Власне, такий вибір Симона Васильовича варто визнати цілком логічним. З походження належав до козацтва і священницького стану, йому вже за датою самого народження – 1879 р. – було ближче до “єфремовського” покоління перших політичних українців, що гуртувалися у 1890-х рр. навколо видавництва “Вік”. С. Єфремов був лише на три роки за нього старшим, В. Доманицький – на два. У Центральній Раді провідні позиції займало покоління 1880-х. Серед нього були вже більш викристалізовані радикальні революціонери. С. Петлюра ж більше тяжів до традиції. Не випадково саме він працював секретарем редакції українофільської “України”, позапартійної і наднаціональної “Ради”. Він був критиком і театральним обсерватором театру корифеїв М. Садовського, П. Саксаганського, М. Заньковецької. Його першими літературними кроками були досліди над історією кубанського козацтва. В “Украинской жизни” С. Петлюра спирався на співробітництво тих політиків, публіцистів, учених, які сповідували широку національну політичну опінію. Він активно друкував М. Грушевського³¹, О. Лотоцького, М. Василенка, Д. Донцова³² націоналістичного періоду його творчості і був у листовних контактах з ними. Для Петлюри тоді не мала значення партійна

³¹ Музичук О. Листи С. Петлюри до М. Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 3–4, 1–4 (110–115). – С. 438–448.

³² Д. Донцов у 1912 р. дав С. Петлюрі до друку російською мовою свою відому брошуру “Модерне москвофільство”, що згодом у 1913 р. з’явилася у Львові. С. Петлюра з жалем відмовився друкувати, бо спонсори журналу були проти такої статті. С. Петлюра дивився на “Украинскую жизнь” як на орган проукраїнської пропаганди серед росіян, а Д. Донцов як на орган протиросійської пропаганди серед українців-малоросів. Коли ж ця книжка була надрукована в Галичині і збурила все українське суспільство поставленою руба вимогою української окремішності, С. Петлюра писав: “Ви хутко станете найбільш популярною людиною на цілу Русь-Україну, мимо того, що Єфремов має намір цілком Вас знищити, а Левко (Юркевич. – І. Г.) в «Дзвоні» збештати. Кріпиться духом: «Бог выдаст. Свињя не съест»!.. Мені чогось здається, що Вас випруть із «Дзвону» за Ваші «єресі». Бо правовірний марксизм, на сторожі чистоти якого стоїть Левко і Левинський, не зможе занадто довго ужитися з Вами” (Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – С. 205). У листі відчувається симпатія до думок Д. Донцова і незгода і холодність до позиції Л. Юркевича. Сам С. Петлюра, виходить, себе ортодоксальним марксистом не вважав.

належність до ТУП, кадетів, консерваторів³³. Аби лише автор відстоював український політичний національний інтерес.

Тема класової боротьби – альфи і омеги правовірного марксизму – дуже мало зачіпала С. Петлюру. Він про неї згадував, ніби як з ритуальною метою там, де писав про культурницький розвій українства: вихід нового видання, журналу, драматичний спектакль, діяльність наукових товариств тощо. Іноді носило це дещо комічний характер, як у випадку, коли С. Петлюра у “Слові” критикував антрепризу М. Садовського, кваліфікуючи невиплату вчасно зарплати як показник капіталістичного визиску директором-“буржуєм” пригноблених пролетаріїв-артистів.

Якщо проаналізувати творчу спадщину С. Петлюри до 1917 р., то скоріше напрошується порівняння останнього з діяльністю С. Єфремова³⁴ як критика і літературознавця, ніж з М. Поршем та Л. Юркевичем – економістами і авторами теоретико-ідеологічних трактатів. У листах до Д. Донцова за 1912–1913 рр. він замовляє не стільки політичного характеру статті, скільки філософсько-літературознавчі есеї про своїх улюблених поетів І. Франка і Лесю Українку. Переглядаючи матеріали до бібліографії праць С. Петлюри, укладеної А. Жуком для першого тому творів з 1956 р., привертає до себе увагу їхня тематика: на культурну проблематику загальнонаціонального характеру припадає до 200 позицій; суто політичним питанням, і то часів революції та еміграції, присвячено близько півсотні. Отже, зовсім не випадковим виглядає той факт, що саме особа С. Петлюри стала тим компромісом між соціал-демократією та всіма радикальними партіями, з одного боку, і націонал-демократією, з другого, який влаштовував усі сторони і висунув С. Петлюру у вожді української революції.

У часи Першої світової С. Петлюра вже був одним з представників української інтелектуальної еліти серед російського громадянства, і вже тоді

³³ Приміром, у листі до М. Грушевського С. Петлюра, у зв'язку з тим, що петербурзька українська громада пропонувала до редакції журналу долучити М. Славінського та М. Могилянського, писав: “...коли ще кандидатура Славінського може бути принята, хоч, з огляду на його правий кадетизм, це було б і не зовсім бажано, то М. Могилянського не можна рахувати за чоловіка відповідного... Занадто він еkleктик, не виразна фігура з усіх боків, особливо ж з боку українського” (*Музичук О.* Листи С. Петлюри... – С. 440). Кадетами були обидва, але М. Славінський був виразно українською людиною, очолював редакцію “Українського вестника” у 1906 р., редагував українську частину енциклопедії “Гранат”. Був третьою людиною петербурзької громади після О. Лотоцького і П. Стебницького. Натомість М. Могилянський був “міцним” кадетом і поділяв централістичну політику партії. А вийшов з неї лише 1917 р., коли постала можливість будувати автономну Україну. Отже, С. Петлюра прихильно ставився до одного кадета, не сприймаючи іншого, а мірилом цьому було ставлення обох до національного питання.

³⁴ В. Садовський повідомляв А. Жука (лист від 9.V.1909 р.), що у 1909 р. С. Петлюра в Петербурзі збирається починати писати тритомну історію української літератури (НАС. – Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – F. 8). Цікаво, що С. Єфремов свою “Історію українського письменства” видав на три роки пізніше – 1911 р.

розпочався його шлях до шаблів влади. Але цікаво, що з початком світового конфлікту С. Петлюра обрав табір тих, хто виступав за перемогу російської зброї і поразку позитивніше наставлених щодо незалежності України Німеччини і Австро-Угорщини. СВУ через О. Назарука запрошувала С. Петлюру до співробітництва з організацією наддніпрянців у Західній Україні, але керівництво СВУ отримало несподіваний лист-відповідь за грудень 1914 р., в якому Петлюра ділився своїм геополітичним баченням тактичних орієнтацій та результатів війни. “Все, що діється нині галицькими емігрантами в напрямку австро-германської орієнтації, – писав С. Петлюра, – з погляду російських українців є помилкою, трагічним непорозумінням... Кожний крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі для цілоти російської держави, для знесилення її під цю добу, строго осуджуються на Україні, бо вважаються шкідливими і для інтересів України. ... Сила Росії матеріальна, військова і інша має такі великі ресурси, такі невичерпані джерела, що чужинцеві годі собі уявити... 4 мільйони, хоч би й свідомого народу, не можуть накидувати свою волю, своє розуміння подій, інтересів національних, більш чисельно широким масам. ... Очевидно, Галичина і частина Буковини буде прилучена до Росії і українцям, уже спільними силами, прийдеться в нових умовах працювати над добром народу”³⁵.

С. Петлюрою, як і М. Грушевським та іншими підросійськими українськими діячами, керувало почуття страху перед суспільною думкою росіян і політично зросійщених українців, які навіть не допускали в думках протиросійської акції у світовій війні і боялися заплямуватися у зв’язках з організацією, яка функціонує на гроші ворога, тим самим компрометуючи українську справу.

СВУ на перший погляд виглядало як маріонеткове утворення, що діяло не на користь України, а в інтересах Німеччини і Австро-Угорщини. Відповідаючи на ці страхи у “Віснику СВУ”, А. Жук наголошував, що немає нічого поганого, низького, зрадливого у використанні українськими емігрантами вдалої для України міжнародної кон’юнктури. “Сучасні змагання великого українського народу на широкому просторі України, – писав А. Жук, – можна порівняти з передповстанчими, а потім повстанчими змаганнями італійців епохи Гарібальді або болгар – епохи їх визволення. Отож тим, хто робить тепер українському народові і його провідним організаціям закид, що вони шукають помочи для своєї визвольно-національної справи у правительств Австрії і Німеччини, а тим більш Туреччини, можна пригадати, що й благородні революціонери-демократи визвольно-об’єднавчої доби Італії шукали помочи в реакційного монарха Франції, Наполеона III, а болгарські борці за волю і демократію кликали на поміч навіть російського деспота – царя. Отже річ не в тім, яка сила падає в дану історичну хвилю на млин волі.

³⁵ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С. 188–190.

Іноді об'єктивні історичні обставини і політичний інтерес примушують політично і суспільно інші сили йти на користь тих груп і гасел у сусідніх народів, проти яких вони боряться у власній державі. Але від сього ні гасла сі, ні цілі у народів пригноблених, які в дану історичну добу підносять, може, як найяскравіший прапор загальнолюдської волі, не хияються і не загортаються туманом. Діло їх лишається чистим, хоч яким би брудним іменем ні намагалися – нахабно і по-фарисейські – натаврувати його ворожі сили”³⁶.

З приводу цього листа А. Жук залишив у своєму архіві коментар. Коли читаєш цей лист, навіть не віриться, що за яких три роки С. Петлюра стане найпопліднішим і найсамовідданішим борцем з російським імперіалізмом за українську незалежність. Але такими були невідрадні реалії тодішнього українського існування. А. Жук у Відні, а С. Петлюра у Москві робили одну справу, але примушені були виступати на боці двох ворожих сторін у війні.

Уже в 1920 р. А. Жук напише листа С. Петлюрі, аналогічного попередньому листу С. Петлюри до СВУ з 1914 р., але з протилежним щодо результатів визвольних змагань українців висновковим матеріалом. А. Жук картав С. Петлюру за союз з поляками, за те, що зробив базою для національно-визвольної боротьби не Західну Україну з підготовленим для цього народом, а Україну підросійську – Наддніпрянщину, з політично невиробленою публікою, “дітваками”, “підмайстрами”, які намагалися керувати “майстрами” – урядом ЗУНР і УГА³⁷. Старий самостійник з десятирічним стажем, А. Жук пропонував рятувати ситуацію за допомогою стихійного самостійника В. Винниченка, з дорученням останньому домовлятися з більшовиками про підтримку Західної України у її боротьбі з Польщею.

В останній рік визвольної боротьби та в еміграції наближеними до Симона Петлюри були ті сили, з якими до 1917 р. УСДРП перебувала у класових контрах. Його партнерами були соціалісти-федералісти (міністрами у Директорії були А. Ніковський, В. Прокопович, О. Лотоцький, І. Огієнко), військовики (Є. Коновалець, О. Удовенко, М. Омелянович-Павленко), консервативне селянство в особах його отаманів (Д. Терпило (Зелений), Ю. Божко та ін.), члени партії соціалістів-самостійників (І. Липа, А. Макаренко, П. Андрієвський та ін.).

Валентин Садовський, Прокіп Понятенко, Дмитро Дорошенко. Валентин Садовський був одним з найактивніших членів київської організації УСДРП у часах Першої російської революції. Маючи дві освіти: юридичну й економічну, він їх використовував на практиці, співпрацюючи у ТУПівських виданнях, “Літературно-науковому віснику”, петербурзьких журналах і збірниках. Навчаючись у російській столиці, був одним з найактивніших, за спогадами О. Лотоцького, студентських діячів. У Києві він найближче

³⁶ Жук А. Власними силами // Вісник СВУ. – 1915. – Ч. 15–16. – 24 квітня. – С. 1–2.

³⁷ Лист Андрія Жука до Симона Петлюри. 1.ІІ.1920. Відень // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 231–237.

зійшовся із С. Петлюрою і вважав його своїм найближчим товаришем (за спогадами доньки І. Садовської-Тимошенко) і в еміграції.

У конфлікті між ортодоксами і еседеками, що не визнавали примату класової боротьби у 1909–1910 р., він схилився радше до позиції А. Жука, і на його думку та петербурзької організації УСДРП посилався у вищезгаданому листі до ЦК партії (Л. Юркевича) Андрій Ілліч, коли вимагав внутрішньопартійної демократії і толерування думки, не згідної з тезою, що соціалізм – це в першу чергу класова боротьба³⁸. В. Садовський перебував у натягнутих стосунках з іншим догматиком партії – Миколою Поршем. В. Садовський був основним дописувачем з меж Росії до “Праці” А. Жука у 1909–1910 рр. Збирав з підросійських українців кошти на видання львівської “Праці”. Сам свій фракційний напрямок в УСДРП вважав близьким до російського меншовизму³⁹. Коли в колі петербурзьких марксистів-ортодоксів А. Жука критикували за опортунізм, В. Садовський зауважував: “Всі ці кивання щодо одступлення од святих отців Маркса, Енгельса і Каутського мені прямо противні. Хиба це марксистська критика? Марксизм насамперед є метод, а не догма”⁴⁰.

З іншого боку, В. Садовський, на відміну від А. Жука, не відмовився цілковито від класового підходу як принципу гуртування революційних сил. У листі до А. Жука з 1909 р. він не погоджувався з його думкою про надкласовий характер кооперації. “Суть кооперації, – писав В. Садовський, – її класовий характер; значення демократичної кооперації взагалі і робітничої зокрема для боротьби пригноблених класів, необхідність координувати кооперацію з іншими формами боротьби працюючих мас”⁴¹.

З підозрою В. Садовський ставився і до прагнення А. Жука до об’єднання еседеків і есерів у єдину робітничу партію. Не погоджуючись з Андрієм Іллічем, він писав: “Між моїм і Вашим поглядом на сю справу є, на мою думку, принципіальна різниця. Ви, оскільки я уявляю... обстоюєте об’єднання усіх соціалістичних (конкретно с.-д. і с. р.) елементів зараз для утворення робітничої партії... До всього цього я приєднатися не можу... єдина партія може утворитися тільки в процесі масового робітничого руху, під час побільшеної активності пролетарських мас...”⁴².

Перший міністр справедливості (юстиції) в Генеральному секретаріаті Центральної Ради, В. Садовський був непохитним прихильником само-

³⁸ *Гирич І.* У тіні В. Липинського... – С. 18.

³⁹ У листі від 5.II.1910 р. В. Садовський писав А. Жукові: “...вона [«Праця»] поступово мусить перетворюватись в орган певної ідейної течії. Отож у мене виникає питання, чи уявляємо ми з себе зараз таку ідейну течію. Що до нас приєднується публіка в ідейному розумінні однакова, закрашена в той самий колір меньшевизма, определяючи її російським терміном, це факт” (НАС. – Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – F. 8).

⁴⁰ Там само. Лист без дати за кінець листопада 1909 р. (Відповідь А. Жука датована 2.XII.1909 р.).

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

стійності. Пішов за С. Петлюрою у Тарнівську еміграцію. Був членом Ради Республіки, прообразу першого екзильного уряду УНР. Національний вибір превалював у нього над класовим у часах революції, і з УСДРП він через це порвав у 1921 р. А в 1920-ті – 1930-ті рр. став поважним науковцем-економістом, одним з найактивніших співробітників Українського наукового інституту у Варшаві, правою рукою його директора, колишнього есера О. Лотоцького. Він перейшов на виразні націонал-демократичні позиції і з них писав праці, у яких досліджував історію українського національно-визвольного руху початку ХХ ст.

П. Понятенко, як і С. Петлюра, працював тривалий час у редакції “Ради”, завідував конторою газети. Був пов’язаний з кооперативним рухом. Через останній був у близьких стосунках з низкою майбутніх есерів та соціалістів-федералістів. Як про людину педантичну і акуратну згадує про нього в мемуарах Є. Чикаленко⁴³.

Д. Дорошенко сам визнавав у спогадах, що був у соціал-демократах в часах Першої російської революції більше за даниною моди, ніж за переконаннями. Перестав бути еседеком і приєднався до радикально-демократичної партії він з переїздом до Києва на посаду секретаря редакції щоденної газети “Громадська думка”. Причиною розриву з соціал-демократами Д. Дорошенко називав якраз національний момент. “Мене ще перед тим, – згадував Дмитро Іванович, – розчарувала відмова Української революційної партії від постулату самостійної України, потому як партія перетворилася в соціал-демократичну. Знову ж таки й діячі Української радикальної партії були мені особисто симпатичні, такі як Єфремов, Грінченко, Матушевський, і я охоче співпрацював з ними, хоч формально й не вступив до Української радикальної партії”⁴⁴.

За духом це був чистої води націонал-демократ, який ще більше за С. Петлюру і В. Садовського був заангажований у всі національно-культурні проекти, котрими керувало ТУП. Працював у редакції “Українського вестника” в Петербурзі, який курували діячі національного спрямування О. Лотоцький і М. Славінський, секретарював у “Раді” Є. Чикаленка, працював викладачем історії у Катеринославському комерційному училищі під керівництвом учня В. Антоновича Антона Синявського. Редагував у цьому ж місті націонал-демократичний журнал “Дніпрові хвилі”, працював активістом у місцевій “Просвіті”, брав участь у громадській і культурній роботі як “просвітянин”. У Києві записував спогади колишнього хлопомана К. Михальчука. Близько зійшовся з Є. Чикаленком, про котрого й написав в еміграції першу дослідницьку працю.

У 1909 р. познайомився з консервативним рухом і його лідером В. Липинським. З того часу погляди Д. Дорошенка дедалі помітніше “правішали”.

⁴³ Чикаленко Є. Щоденник 1907–1917 рр. – К., 2004. – Т. 1. – С. 7.

⁴⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). – К., 2007. – С. 106.

У часи Лютневої революції він уже формалізував свої стосунки з національною демократією, ставши членом партії соціалістів-федералістів. А вже в часах гетьманату П. Скоропадського стає гетьманським міністром закордонних справ. В еміграції у Берліні Д. Дорошенко вже член гетьманської партії УСХД, стає першим популяризатором консервативно-гетьманської доктрини В. Липинського. Пише в Празі у 1923 р. “Огляд української історіографії”, який поруч з “Україною на переломі” (1920) В. Липинського називають першим твором нової державницької історіографії.

Молодоукраїнський напрямок

Богдан Ярошевський та його УСП. Українська соціалістична партія, до якої входили українці польського походження, – український аналог Польської партії соціалістичної (ППС)⁴⁵; була партією самостійницького спрямування. Про це пише і Є. Чикаленко у своєму щоденнику⁴⁶. Постала вона майже одночасно з РУП у 1901 р. Вона невдовзі з’єдналася з РУП, але через рік відновила свою організаційну незалежність. І, як вважав А. Жук, сталося це якраз через те, що у 1904 р., після початку розколу, РУП-УСДРП взяла курс на федералізацію Росії та автономію національної соціал-демократії і відійшла від самостійницької ідеї⁴⁷.

УСП Б. Ярошевського не користувалася серед широкого загалу молоді такою популярністю, як РУП. По-перше, її складали римо-католики, спольщені українці. Українці православної традиції сприймали їх за “поляків” і воліли мати свою “етнічну” представницю. Нею сприймалася РУП. С. Єфремов давав і інше пояснення слабкої підтримки УСП. Нетямущу молодь приваблювали в РУП універсальність і ідеологічний “примітивізм”. “Солідніша і видерженіша” УСП Б. Ярошевського “не мала жодного успіху, ниділа й хиріла, аж поки не злилася з РУП («РУП випив СУП», – писав один ерупівець)”⁴⁸.

Періодичні видання і прокламації Б. Ярошевського при всій соціальності робили наголос на національній проблемі. І в цьому сенсі були більш українськими, ніж москвофільські, як оцінював С. Єфремов, газети і брошури РУП⁴⁹.

Ще від часів Першої російської революції Б. Ярошевський, примкнувши до “Ради”, де очолював польський відділ, перейнявся позицією УРДП та ТУП, відійшовши від соціалістично-класових позицій. А в листах до М. Грушевського, написаних у 1914 р., Б. Ярошевський уже відстоює федералізм

⁴⁵ В. Дорошенко прямо пише, що УСП було “пробою пересадити ППС на український ґрунт” (*Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1917. – С. 37*).

⁴⁶ *Чикаленко Є. Щоденник 1907–1917 рр. – Т. I. – С. 7.*

⁴⁷ *Жук А. Українська соціалістична партія (1904–1905) // Збірник “Української літературної газети”, 1956 р. – Мюнхен, 1957. – С. 217, 230.*

⁴⁸ *Єфремов С. Про дні минулі. – С. 87–88.*

⁴⁹ Там само. – С. 88.

України як політичну програму, що було програмною метою ТУП, і гостро критикує В. Липинського за самотійництво в українському питанні⁵⁰. В одному з листів Богдан Ромуальдович писав: “Як тільки такий українець (В. Липинський. – *І. Г.*) польського походження з’являється «самотійником» на польській кшталт, не виносить «москалів», мріє про спілку Польщі і України, звернуту проти Москви, австрофіл, германофоб, то для мене ясно, що він міркує цілком як поляк. Для поляків такі думки, може, спасенні, а для нас вони не годяться”⁵¹.

Б. Ярошевський не сприймав соціал-демократизму через його догматизм і авторитарні методи партійної побудови. А також, мабуть, через класову нетерпимість та ідеї розпалювання всередині нації вогнища класової боротьби. Тому він орієнтувався на зразки європейського соціалізму. Такий соціалізм сповідували польські соціалісти, такими соціалістами були й ТУПівці. Найближчими приятелями Б. Ярошевського, як і Д. Дорошенка, були М. Левицький, С. Єфремов, Ф. Матушевський, М. Грушевський (останнього Богдан Ромуальдович висував навіть на Нобелівську премію).

З В. Липинським у 1908–1909 рр. Б. Ярошевського звела якраз його національна позиція у суспільних питаннях, що переважала вузькочасову проблематику. Ця ідея рухала і В. Липинським, для якого до 1917 р. консерватизм як один з напрямів загальнонаціональної боротьби мав підрядне становище. Вони разом видавали “Przegląd Krajowy” у 1909 р. Але територіальної ідеології В. Липинського Б. Ярошевський не розумів і не поділяв, вважаючи, що В’ячеслав Казимирович, крім українців, власниками українських земель хоче зробити ще й польську шляхту. Тому можна казати, що рудименти класової свідомості в Б. Ярошевського залишалися. Він також слідом за українськими народниками поняття “нація” мислив в етнічних, а не територіально-консервативних (державницьких) категоріях.

За пріоритет національного над класовим Б. Ярошевському також дісталася як “опортуністу” від Л. Юркевича. Левко Йосипович після часів “Доброї новини”, яку редагував до 1904 р. Богдан Ромуальдович, останнього соціалістом уже не вважав, за те, що той був співробітником редакції

⁵⁰ *Гирич І.* Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику “Przegląd Krajowy” (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)) // Український археографічний щорічник. – 2009. – Вип. 13–14. – С. 658.

⁵¹ Там само. Але варто ці слова розуміти під кутом зору великого конфлікту між обома політиками. Добре відомо, що В. Липинський не був австрофілом, а навпаки, пропагував завжди спирання на власні сили і критикував австрофіліство в засаді, погоджуючись лише з тактичним австрофіліством. Сам Б. Ярошевський був поляком за першою культурною належністю. Був спочатку членом ППС. І напевно його початкові самотійницькі інтенції були подиктовані польськими пепеєсівськими впливами. ППС була єдиною польською партією, яка визнавала українську самотійність і пропагувала цю ідею серед українців. (Див.: *Липинський В.* Листування. – К., 2003. – Т. 1. – С. 635–636).

“Ради”⁵². Своїм завданням Л. Юркевич вважав гуртування справжніх марксистів-соціал-демократів і звільнення партії від лібералізму і націоналізму. Представником лібералізму і вважав Б. Ярошевського Л. Юркевич.

“Спілчани” (Маріан Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський). “Українську соціал-демократичну спілку” часто представляють в літературі як ренегатську силу, що не втрималася на незалежницьких позиціях РУП і добровільно віддала себе під владу російської соціал-демократії. Насправді, проросійська орієнтація “Спілки” була лише тактичним прийомом низки колишніх рупістів, щоб достукатися до російських марксистів і хоч би в автономній формі змусити їх визнати існування української соціал-демократії. В основі лежала та сама примарна віра в можливість визнання національно-визвольного руху демократичними силами Росії, які нібито мають краще, ніж реакційні сили, зрозуміти українські бажання в національній справі. Ця віра коренилася, знову ж таки, у слабкості самого українського руху. Доводилося сподіватися на милість сильного, а не диктувати з позиції власної сили свої умови, як це робили, приміром, польські марксистки.

“Спілчани” не були зрадниками національної ідеї. Навіть навпаки, виявилися рішучими і переконаними її адептами протягом усього свого життя, готовими йти на будь-які свідомісні компроміси у всіх інших ідейно-теоретичних питаннях.

В. Дорошенко вважав позитивною рисою діяльності “Спілки” намагання витіснити РСДРП з українського ареалу її діяльності й опанувати її місце в Україні як єдиної краєвої соціал-демократичної організації. Підпорядковуючись РСДРП, “спілчани” хотіли під покровом її провадити серед робітництва українську національно-класову роботу. Натомість РСДРП бажала використати “Спілку” для своєї користі – збільшення російського класового впливу в українському місті й селі. Йшла обопільна боротьба за впливи. І успіх був у великій мірі на боці “Спілки”. Вона була визнана росіянами єдиною крайовою організацією РСДРП у Полтавській, Чернігівській, Київській, Подільській та Волинській губерніях (крім самого Києва)⁵³.

Біографія О. Скоропис-Йолтуховського – найкраще свідчення того, що “Спілка” намагалася союзом з РСДРП зберегти українську лінію РУП–УСДРП. Метаморфоза свідомості у Олександра Філаретовича відбулася в спектрі від крайньолівих до крайньоправих поглядів. До Першої світової війни він був не просто есдеком, а й одним з діячів, здавалося б на перший погляд, проросійської “Спілки”. Згодом член Президії СВУ у 1914–1918 рр. У 1920-ті рр. відмежувався від дореволюційного руйніцтва і став одним з чільних представників гетьманської партії УХДС, тобто з революціонера демократичного табору перетворився на консерватора-гетьманця.

М. Меленевський (Басок) став у часах внутрішньопартійної полеміки в УСДРП одним з найяскравіших речників національного пріоритету. Проти

⁵² ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 367. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 19–20.

⁵³ *Дорошенко В.* Українство в Росії. – С. 38.

нього різко виступав Л. Юркевич. Як і О. Скоропис-Йолтуховський, один з провідних “спілчан”. Обидва належали до українців польської культури, перебували під впливами ППС. Цілком логічним виглядає, що обидва з початком світової війни опинилися майже відразу в “Союзі визволення України”. Були в Президії цієї організації, навіть стояли в різний час на чолі СВУ, тобто стали “зрадниками” Росії, відвертими ворогами її загарбницької політики. І це після тривалого періоду перебування фактично в лавах РСДРП.

“Неорупісти” – Закордонна група УСДРП (Андрій Жук, Володимир Дорошенко, Олексій Назаріїв та ін.) До Закордонної групи УСДРП належали ті колишні еседеки-рупісти, які у Львові влаштувалися на добрих посадах і мали авторитетну постійну працю. А. Жук працював у головній центральній львівській кооперації РСУК, редагував її органи “Економіст” та “Самопоміч”. В. Дорошенко і О. Назаріїв працювали в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка: перший очолював бібліотеку, став видатним бібліографом та істориком визвольного руху і суспільно-політичної думки, другий теж працював у бібліотеці, завідував музеєм НТШ. Уже сам факт праці в легальних організаціях, які очолювали відомі націонал-демократичні діячі, вплинув на перевагу національного інтересу на протипагу абстрактній класовій боротьбі.

Лідером групи був А. Жук. Він виступав ідеологом ЗГ УСДРП на внутрішньопартійному дискусійному форумі у 1909–1912 рр.⁵⁴ Спочатку і А. Жук був ортодоксальним марксистом, але під впливом львівських політичних, культурних та економічних відносин та під враженням простудійованих праць економічного і суспільного змісту відбувся кардинальний переворот у свідомості Андрія Ілліча. “Досі я був, – писав у спогадах А. Жук, – в полоні теорії класової боротьби, непримиренності інтересів робітництва і буржуазії і пролетарського інтернаціоналізму, а галицька дійсність мені показала, що цей «теплий кожух не для нас шитий»”⁵⁵.

Позбувшись колишнього партійного доктринерства і нетолеранції, партійці, які закликали до надкласового гуртування політичних сил, влітку 1909 р. провели у Львові партійну конференцію. На неї приїхали на кошти Л. Мацієвича і делегати від підросійської України. В результаті обміну ду-

⁵⁴ Про суспільно-політичні та ідеологічні погляди А. Жука докладніше див.: *Григорій І. У тіні В. Липинського...* – С. 8–45; *його ж.* “Федераліст” очима “самостійника” (До історії написання статті А. Жука “М. Грушевський та СВУ”) // *Молода нація.* – 2004. – № 2 (31). – С. 83–110; *його ж.* А. Жук: один із перших самостійників // *Історія в школах України.* – 2004. – № 3. – С. 51–53; *його ж.* Жук А. І. // *Історія України: Енциклопедичний довідник.* – К., 2008. – С. 399–401; *його ж.* Українська політична думка початку ХХ ст. і А. Жук – політик, мислитель, кооператор (До 130-річчя з дня народження) // *Вісник НТШ.* – 2010. – Ч. 44. – Осінь–зіма. – С. 14–18; *його ж.* Андрей Жук – основатель “Союза освобождения Украины”: политическая и культурно-просветительская деятельность в годы первой мировой войны // *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 годах: от национальных движений к созданию национальных государств / Отв. ред. М. Волос, Г. Шкундин.* – М., 2011. – С. 166–185.

⁵⁵ *Жук А.* Из спогадів // *Молода нація.* – 2002. – № 3 (24). – С. 213–214.

мок постала газета “Праця”, яка висловлювала думки ревізійної частини партії молодоукраїнського спрямування. Ортодокси УСДРП на чолі з Л. Юркевичем заснували альтернативні друковані органи. Протягом 1910–1912 рр. у Львові виходили “Робітник” і “Наш голос”. У 1913 р. у Києві почав виходити літературно-публіцистичний журнал “Дзвін” як спроба поєднати обидві позиції. На думку В. Дорошенка, цей журнал виконував функцію, аналогічну ТУП, як об’єднавчий, не суто класовий, орган для всієї УСДРП.

А. Жук виступив на просвітянському з’їзді у Львові 1909 р. з ідеєю: “національна кооперація – це шлях до національного визволення”. Економічний добробут селянства, а не класова боротьба з власною і чужою буржуазією, є ключем до українського визволення. Тому і закликав А. Жук до легальних методів боротьби, до праці конкретно-економічної серед селянства і робітництва, а не підпільних, сектантських, форм діяльності.

Друга ідея А. Жука – перетворення УСДРП на силу, яка стане мотором у національному русі. Для цього вона мала не поборювати інші ідеологічні напрямні українських партій, а шукати спільних точок дотику і на їхній основі вироблення спільного фронту дій з усіма силами, що визнають національне визволення України на надкласовій основі. Цікаво, що М. Порш розпускав чутки, що А. Жук збирається заснувати нову соціалістичну партію⁵⁶ разом з М. Залізником, С. Єфремовим, М. Гехтером – людьми, які були знані своїм демократичним наставленням.

Ідейною основою для нового теоретичного переозброєння партії А. Жук вважав традицію надкласовості РУП. Саме її національний принцип був тим ґрунтом, який об’єднував політичну молодь навколо партії. Коли в результаті дискусії А. Жук і його спільники фактично опинилися поза партією, А. Жук пропагував думку про відновлення старої РУП на новій ідейній основі. Через таке бачення ролі соціал-демократії А. Жук і його союзники позитивно ставилися до ліберальної і націонал-демократичної УРДП та ТУП. Високо цінували їхню роль не лише у культурному житті України, бо преса, видавництва, клуби і “Просвіта” знаходилися під повним контролем і впливом націонал-демократії, але й у гуртуванні всього спектру політичних партій під прапором українського відродження⁵⁷.

А. Жук у приватних розмовах і листуванні з Л. Юркевичем та М. Поршем закликав не мавпувати російських есдеків, не робити внутрішньонаціональну руїну, не ділитися на меншовиків і більшовиків, а навпаки, зосереджувати сили в єдиному кулаці, максимально близько співпрацюючи з національною демократією.

Соціалізм А. Жук розумів в європейсько-реформістському дусі, підтримуючи теорію Е. Бернштейна, К. Каутського, О. Бауера і К. Реннера з їхньою ревізією фундаментальних основ марксизму, що будував тоталітарне суспіль-

⁵⁶ НАС. – Andrii Zhuk Collection. – Vol. 4. – Ф. 8 (лист В. Садовського до А. Жука від 5.ІІ.1910 р.).

⁵⁷ *Дорошенко В.* Українство в Росії. – С. 66, 112.

ство, послуговуючись класовим підходом. Соціалізм для неорупістів – це передусім економічне поліпшення життя широкого загалу людності, яке досягатиметься шляхом еволюції організаційно-господарських форм керівництва економікою і суспільними відносинами, а не революційною “грабіжкою” і гаслом “грабуї награвоване”, до чоґо, власне, і вело впровадження в життя класових принципів.

Фактично А. Жук вже від 1909 р. став ідеолоґічним виразником середнього класу – міцного селянина-власника. Він не покладав надій, на відміну від В. Липинського, на представників старої земельної аристократії. Тому не випадково, що в часи революції він опинився в народній партії. Власне, позиція А. Жука вже у передреволюційні роки більше відповідала європейській платформі “народного капіталізму”; він був короткий час членом Української народної партії.

А. Жук у практичній сфері політики висунув важливу тезу. Не треба плутати державно-правовий устрій з економічними відносинами. Соціалізм може будуватися не лише за республіканської форми правління, а й у монархічних державах, збудованих на конституційній основі. А отже, коли міжнародна кон’юнктура складається таким чином, що для національної справи потрібна орієнтація на монархічні сили, які перебувають при владі, на них варто і треба спиратися. Тактично А. Жук погоджувався і на українську монархічну державу англійського типу, коли в ній можна буде досягти національної волі для українського народу. Тому в баченні зовнішньої політики України принципових розходжень між республіканцем А. Жуком і монархістом В. Липинським не було.

Ставши стратегічно на самостійницьке становище, у тактичних питаннях українського руху А. Жук допускав орієнтацію на зовнішні міжнародні сили. А враховуючи слабкість українського руху, він вважав неунікненою орієнтацію на ті держави, які будуть зацікавлені у постанні української держави, бо це б послабило їхнього стратегічного противника – Росію. Тому вже за три роки до війни він схилився до орієнтації України, в разі початку цієї війни, на Центральні держави. Тому А. Жук і став ідейним натхненником і організатором у 1914 р. СВУ.

Будучи чесною і принциповою людиною, якою керували ідеали визволення України, А. Жук вважав, що в засаді увесь рух мусить підкреслено стреміти лише до однієї мети – самостійництва. Орієнтація на чужу силу має лише тимчасовий, тактичний характер. Він відкидав сепаратну діяльність окремих членів групи “Вільна Україна”. У цьому А. Жук був спільником В. Липинського.

Найближчим товаришем і ідейним союзником А. Жука був В. Дорошенко. В усіх акціях часів перед революцією, в часах революції і у 1920-ті – 1930-ті рр. вони працювали пліч-о-пліч. На замовлення А. Жука В. Дорошенко написав історію РУП (“Революційна українська партія”) та новітньої суспільно-політичної думки і громадського життя (“Українство в Росії.

Новітні часи”), історію політичної думки перед війною та інші праці. Спільно працювали в СВУ, редагували “Вісник СВУ”, видавали календарі видавничої спілки “Дніпро” тощо.

Складніші стосунки у А. Жука були з О. Назарієвим. Усі троє були вихідцями з одного регіону Полтавщини: Лубенщини і Прилуччини. Останній теж увійшов спочатку в СВУ. Але потім вийшов з неї з особистих мотивів.

Молодоукраїнці Микола Залізняк, Володимир Степанківський, Володимир Кушнір. Молодоукраїнці склали за А. Жуком ніби окрему групу, яка оформилася в результаті березневих нарад з постанови “Вільної України” 1911 р. Це була група т. зв. австрофілів, яка для здобуття незалежності покладалася передусім на сторонні сили. В. Степанківський називає у листах до А. Жука молодоукраїнським весь напрям, що репрезентував самостійність. У 1912 р. він створив “Молодоукраїнський комітет”⁵⁸, який, однак, дальшої активності не розвинув.

Австрофіли В. Степанківський, М. Залізняк, В. Кушнір самостійницьку акцію пов’язували відразу із зацікавленою стороною, якою в разі конфлікту з Росією виступала Австро-Угорщина. Цим вони відрізнялися від самостійників у засаді В. Липинського і А. Жука, які австрофільство позитивно сприймали лише як тактичний крок. Тому перші троє під час тривалих листовних і особистих переговорів протягом 1911–1912 рр. принципово наполягали на назві органу і групи “Визволення України”. Проте важко заперечити слушність думки В. Липинського про те, що визволення ще не означає волі, тобто незалежності для України. “Визволитель” ще може цієї волі і не дати⁵⁹. А. Жук пояснював таку принципову настанову австрофілів якимись невідомими домовленостями в німецьких і австрійських політичних колах. Очевидно, вони здійснювалися через В. Кушніра, який був редактором віденського журналу “Ukrainische Rundschau”, що ставив за мету ознайомлення Європи з українською справою.

М. Залізняк – теж емігрант з Великої України, визнавав себе есером, з еседеками А. Жуком і В. Степанківським його єднала ідея української самостійності. На відміну від А. Жука, Микола Кіндратович відзначався духом авантюризму. У часи СВУ він намагався зацікавити австрійську розвідку ідеєю підняти протиросійське повстання на Кубані, для чого навіть планувалася висадка десанту. Діяв у СВУ на власну руку, через що увійшов у конфлікт з А. Жуком і вийшов з організації, заснувавши власну політичну акцію.

В. Степанківський, за визначенням В. Винниченка, “людина темних делішек”, теж не визначався стійким характером. Перебував під впливом

⁵⁸ Жук А. Як дійшло до заснування Союзу визволення України. – С. 139.

⁵⁹ Лист В. Липинського до А. Жука і всіх учасників наради від 22–27 березня 1911 р. був частково зацитований у збірнику “Визволення” в статті “До історії української політичної думки перед світовою війною” (1923) (Липинський В. Листування. – Т. 1. – С. 742).

людей з грошима. Ще 1911 р., живучи у Львові, почав ознайомлювати англійські видання з українською справою. Англія справила величезний виховний вплив на В. Степанківського. Він наочно переконався, що для робітництва Великої Британії класова боротьба не має жодного практичного значення, пролетаріат добивається економічними домовленостями з підприємцями значно вигідніших умов для існування, ніж у бідних країнах пролетаріат від своїх працедавців. У “Нашому голосі” від друкує статті про становище англійських робітників, у яких стверджував, що реальний поступ заперечує класову боротьбу. Англія зробила з нього молодоукраїнця, змусила відмовитися від партійної вузькості і марксистського доктринерства. Він писав: “... Нема такої теорії, котра була б так очевидна, щоб нею перейнялися всі члени партії; теорії ростуть, розвиваються і падають, але партія все мусить існувати... Партія отже, згідно з англійським розумінням справ, мусить бути понад теорії окремих партійних елементів (натяк на роль Л. Юркевича в УСДРП. – *І. Г.*), вона мусить мати в собі універсальну раційність, прийнятну всім її членам, незалежно од їх світогляду”⁶⁰.

У партійній роботі В. Степанківський був залежний від Л. Юркевича, орієнтувався на кошти останнього. Жив за його рахунок у Швейцарії. Це не завадило В. Степанківському стати одним з ініціаторів молодоукраїнського руху. Проте перша активність на ґрунті молодоукраїнства не мала широких наслідків у перспективі. Вже перед війною він знову зближується з Л. Юркевичем, а під час війни редагує в Лозанні франкомовну газету “L’Ukraine”, яка тримала “протиесвеушний” курс Юркевичевої “Боротьби”. У 1915 р. разом з М. Тишкевичем і М. Цеглинським В. Степанківський заснував Українське пресове бюро в Лозанні⁶¹.

Після української революції 1917–1921 рр. здійснив черговий кульбіт, ставши прихильником гетьманців і “близьким приятелем” В. Липинського. Їздив на авдієнцію до П. Скоропадського до Берліна в 1921 р.⁶². Але й у гетьманців він затримався не надовго, поволи сходячи з політичного олімпу.

Дмитро Донцов. Особливу роль у суспільно-політичному житті України до 1914 р. відіграла постать Д. Донцова, яка заслуговує на окреме місце в середовищі української соціал-демократії напередодні Першої світової війни. Його публічні виступи 1913 р. на студентському з’їзді у Львові, брошура “Модерне москвофільство”, низка інших публіцистичних виступів стали вибухом бомби для свідомості пересічного українця. Ці виступи, вплив його писань на формування самостійницького світогляду мас мали куди більше значення, ніж брошура М. Міхновського, що з’явилася 13-ма рока-

⁶⁰ Коваль [Степанківський] В. Національні питання та робітництво в Англії // Наш голос. – 1911. – 3. – Лютий. – С. 207.

⁶¹ Адамович С. Наддніпряньська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Чернівці, 2003.

⁶² Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років // інтернет-адреса: <http://chornoshlychnyk.at.ua>.

ми раніше. Суспільство підросійської України стало готовим сприйняти ідеї самостійності лише за рік до великої війни. Д. Донцова обожнювала українська молодь, його іменем застрашував російське суспільство П. Мілюков, застерігаючи від байдужого ставлення до українського питання. Це ще було за десятиріччя перед тим, як Д. Донцов став кумиром західноукраїнської молоді і прапором національно-визвольної боротьби 1930-х – 1950-х рр.

Про батька українського інтегрального націоналізму склалося таке враження, що він від самого початку своєї діяльності був переконаним націоналістом. Насправді не все було так однозначно. В дійсності Дмитро Іванович на першому етапі своєї суспільної і публіцистичної кар'єри був не лише соціал-демократом, а й ортодоксальним марксистом, прибічником позиції М. Порша – Л. Юркевича в УСДРП.

Навіть самостійником він став пізніше за В. Липинського і А. Жука. Ще у 1912 р. він не наважувався виступати проти генеральної лінії ЦК УСДРП, а в 1909 р. критикував А. Жука за друкування у “Праці” опортуністичних статей В. Степанківського, де “підноситься до небес попівський соціалізм, який проповідує гармонію труда і капітала, осуджує класову боротьбу”⁶³. У листі до В. Липинського А. Жук так характеризував тодішнього Д. Донцова: “Був дуже «ортодоксальним» марксистом, страшно ляв українське «дрібно-мішанство» в «Нашому голосі» (1910–1911 рр.). В тім же часі почув себе винахідцем українського «сепаратизму»... Коли я заснував в перших днях по вибуху війни СВУ, реалізуючи Вашу ідею, то і Донцова притяг до сеї справи... Зробили ми його навіть головою Союзу. А він взяв собі в голову, що справді є родоначальником і українського сепаратизму, і українського самостійництва”⁶⁴.

Як і О. Скоропис-Йолтуховський, але раніше, ще у 1917–1918 рр., Д. Донцов приєднався до гетьманської партії. Був на службі в Українському телеграфному агентстві за П. Скоропадського. У 1920 р. В. Липинський сподівався його залучити в УСХД, але між ними були принципові ідеологічні розходження. В. Липинський вважав, що держава монархічна і консервативна мусить збудувати українську націю, Д. Донцов став засновником націоналістичної політичної думки, згідно з якою нація будується за етнічним принципом і веде боротьбу за свою національну державу⁶⁵. Обидва стали лютими критиками, з одного боку, монархізму, з другого – націоналізму. Думання Д. Донцова можна вважати аналогом класової боротьби навиворіт. У ньому цілковито перемогла національна складова свідомості, і вона цілком заповнила собою його колишню класово-партійну сутність.

⁶³ НАС. – Vol. 4. – Ф. 5.

⁶⁴ Липинський В. Листування. – Т. 1. – С. 842 (лист від 3.05.1926 р.).

⁶⁵ Етап спроби пошуку компромісу між В. Липинським і Д. Донцовим відображений: Там само. – С. 572–578.

Національна демократія і еседеки в їхніх взаємовідносинах

Якщо перегортати соціал-демократичні газети і журнали часів Першої російської революції та міжреволюційного періоду, не можна не помітити переважно войовничого і непримиренного ставлення до “буржуазної” діяльності старших товаришів з УРДП–ТУП. Війна “дітей” проти “батьків” точилася на шпальтах усіх партійних видань. Проте на приватному рівні усе було “тихо, мирно, любо”, як пише у своїх спогадах “Про дні минулі” С. Єфремов. Він зазначає: “Молодь бувала часто і по-приятельському у Є. Х. (Чикаленка. – *І. Г.*), у мене й у інших людей «старшого» віку, часто радилась, шукала допомоги й знаходила її, розмовляла по-людському й не хвалила навіть власних вибриків. Але, коли справи заходили офіційно, про око людське, вона зараз же переходила на військову стопу, хапала паперові мечі й ними грізно, хоч і недошкульно вимахувала над злочасними головами своїх «ворогів»”⁶⁶. Цю боротьбу поколінь Сергій Олександрович називав одною з причин непідготовленості українського руху до здобуття незалежності у 1917 р. через розсвареність всіх і вся, через те, що політики були один з одним “на ножах”⁶⁷.

А те, що це у буквальному сенсі слова було боротьбою попереднього і наступного поколінь представників національно-визвольного руху, засвідчує реальне життя. Л. Юркевич і Д. Антонович, керівники РУП і УСДРП, були дітьми двох побратимів, лідерів українофільського етапу національного руху хлопоманів Осипа Юркевича і Володимира Антоновича. Співзасновник РУП Михайло Русов був сином видавця першого позацензурного “Кобзаря” у Празі, відомого статистика, старогромадівця Олександра Русова і відомого педагога теж старогромадівки Софії Ліндфорс-Русової. В РУП була і донька Б. Грінченка Настя. Двоє синів Є. Чикаленка, Петро і Левко, теж були членами УСДРП. Та все ж між двома поколіннями пролягла відчутна психологічна прірва.

Треба сказати, що попереднє покоління українських діячів, яке вже було ментально українським, а не українофільським, позитивніше ставилося до молодшої генерації діячів, ніж та остання ставилася до “батьків”. Є. Чикаленко на старечі буркотіння П. Житецького з приводу невдячного молодого покоління казав, що навпаки, радіє, що в молодих з’явилася своя, а не чергова загальноросійська партія, що є вже РУП і “молодь наша не буде так денационалізуватися, як досі, а буде працювати на українському ґрунті” і не пропаде для української справи, як генерація В. Дебогорія-Мокрієвича, Д. Лизогуба, А. Желябова, М. Кибальчича та ін.⁶⁸.

Старші розуміли необхідність і зворотний бік поступу. Молодь же занадто різко відмежовувалася від усього культурницького та українофіль-

⁶⁶ Єфремов С. Про дні минулі. – С. 91.

⁶⁷ Там само. – С. 92.

⁶⁸ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 329.

ського, бачачи в ньому лише суцільний негатив. Вона не бачила тих позитивних моментів, які напрацювала у дуже тяжких умовах царських переслідувань уся попередня українська суспільно-політична думка ХІХ – перших років ХХ ст. Молодь починала український визвольний рух від себе, не завдала собі клопоту почитати навіть М. Драгоманова, усю науку життя безкритично черпала з каламутного джерела аподиктичного і догматичного російського марксизму, перетворюючи всі українські революційні партії у звичайнісінькі зліпки з російських радикальних партій. Щодо незнання і нецінування творів М. Драгоманова А. Жук у своїх спогадах писав: “...Ледве чи хто-небудь з нас що-небудь з творів Драгоманова читав, принаймні про себе це можу сказати, – таке було велике відчуження нашого середовища під російськими ідейними впливами від піонера української політичної думки, від найбільшого розуму, якого видала українська нація в другій половині ХІХ віку... Без почуття сорому я не можу про це згадувати!”⁶⁹.

Багато зробив для постання української соціал-демократії найбільший меценат української справи Євген Чикаленко. Він і його оселя були ніби інкубатором для української революційної молоді. Хоч сам він мав консервативні погляди і був прихильником дрібної земельної власності на селі (до речі, в соціальному сенсі він був фактичним союзником А. Жука і В. Липинського), але в житті підтримував матеріально таких стихійних руїників, як В. Винниченко. Його старший син Левко Євгенович став одним з лідерів УСДРП у часи визвольних змагань. В. Степанківський та О.Скоропис-Йолтуховський були частими гостями його оселі і по праву можуть вважатися вихованцями його родинного “гнізда”. Дочка Євгена Харлампійовича Вікторія була одружена з Олександром Філаретовичем.

Михайло Грушевський багато зробив для працевлаштування соціал-демократів з Наддніпрянщини, як за кордоном у Львові, так і в підросійській Україні у Києві. В НТШ він знайшов сталі оплачувані посади для В. Дорошенка, В. Козловського, М. Залізняка, О. Назарієва. Не в останню чергу завдяки М. Грушевському відбулася остаточна націоналізація цих людей і відхід від класової вузькості. В. Дорошенка і М. Залізняка можна навіть розглядати як учених і публіцистів, що належали до літературно-публіцистичної школи М. Грушевського. Вони разом з І. Джиджорою, М. Мочульським й О. Роздольським та Ю. Тищенком склали другу “фамілію” голови НТШ після відходу від цієї ролі старшої генерації “фамілії” – І. Франка, В. Гнатюка, І. Труша і С. Томашівського. У Києві у видавництвах М. Грушевського та періодичних виданнях “ЛНВ”, “Село”, “Засів” працював інший соціал-демократ, товариш В. Винниченка, Ю. Тищенко (Сірий), який став завдяки Михайлові Сергійовичу одним із творців українського книговидання і книгарської справи. У контактах з М. Грушевським постійно перебував А. Жук, у

⁶⁹ Жук А. Із спогадів. – С. 209.

1908–1914 рр. радився з ним у різних політичних питаннях. Зустрічався з М. Грушевським і С. Петлюра. Під час перебування у Львові заходив на віллу Грушевських. У Києві М. Грушевський клопотався, щоб Симона Васильовича взяли на працю секретарем у газету “Рада”. На еседецьке “Слово” Грушевський давав пожертви. Багато з провідних членів української соціал-демократії (О. Скоропис-Йолтуховський, В. Степанківський) шукали у М. Грушевського гонорарних заробітків за переклади художньої літератури з європейських мов та друкування статей у “ЛНВ”⁷⁰.

Родина хлопоманів Юркевичів, дрібнопомісної шляхти дала чимало коштів на діяльність РУП-УСДРП. Син Осипа Юркевича Левко користався батьківськими фондами як постійною касою партії. Майже всі видання УСДРП: “Наш голос”, “Вперед”, “Дзвони”, “Боротьба” – виходили на гроші, дані батьком і матір’ю Юркевичами своєму синові Левку. Якби Л. Юркевич не мав таких заможних батьків, напевно кількість друкованої продукції УСДРП була принаймні вдвічі меншою. Юркевичі давали гроші під заставу для звільнення з тюрем еседеків. Так у 1907 р. з Лук’янівської в’язниці на їхні кошти були випущені В. Винниченко, А. Жук, В. Степанківський, які згодом опинилися за кордоном. Заможність родини все ж не вплинула на Левка Юркевича в сенсі цінування приватної власності і родинного багатства. Навпаки, саме він був одним з найортодоксальніших у партії прихильників класової боротьби. Проживши на кошти батьків майже півжиття за кордоном, він звинувачував у “буржуазності” людей, які перебивалися лише на гонорарних зарібках за журналістську працю. “Буржуазний” демократ С. Єфремов, сам скромна і незаможна людина, схвалював приватну власність і не закликав до радикального вирішення аграрного питання. Для теоретика УСДРП Л. Юркевича він був одним із знакових фігур “буржуазної” націонал-демократії, з якою треба ідейно боротися. С. Єфремов вважав себе соціалістом, у 1917 р. він очолив Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), правонаступницю УРДП, але його не вважав соціалістом Л. Юркевич та інші партійні догматики УСДРП.

Трагедію українських еседеків найкраще підсумував сам колишній соціал-демократ Валентин Садовський. У 1928 р. він писав, що революційна молодь “підпала впливу хвороби ... – вони захворіли на большевизм, вони не зрозуміли тої прірви, яка відділяє соціалістичний рух в його західноєвропейській трактовці від ленінського бланкізму, вони намагались сидіти між двох стільців”⁷¹.

⁷⁰ *Гирич І., Тодійчук О.* Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 633–671.

⁷¹ *Садовський В.* З життя і політики // Тризуб. – 1928. – Ч. 33 (139). – VIII. – С. 11.

**Листи В. Винниченка, Л. Юркевича, М. Залізняка і
В. Степанківського до А. Жука (вересень–жовтень 1912 р.)**

Тим листам, що нижче друкуємо, передувало жваве листування між усіма учасниками дискусії та полемічні статті в газеті “Вперед”. Про перипетії цієї полеміки і дискусії писав сам А.Жук у журналі “Визволення” за 1923 р.⁷². В цій статті він цитує не лише уривки статей В. Степанківського і В. Винниченка в газеті, але й розлогі уривки з листів В. Степанківського до себе, які тут використаємо в цілості як першоджерело, позаяк дістати оригінал газети та й самі листи складно.

А. Жук пов’язує появу статті В. Степанківського про молодукраїнство “Соціаль-Демократія чи Молодоукраїнство?” у львівському часописі “Вперед” (ч. 23, 11 липня 1912 р.) безпосередньо з березневими нарадами 1911 р. “Ми, – писав В. Степанківський, – почули себе репрезентантами української селянсько-робітницької нації, по тім боці кордону; ми почули себе спадкоємцями великих заповітів славних українських гетьманів; ми зв’язали свої наміри з традицією княжої Києво-Галицької Русі-України. Наша нація знову єдина, знову вільна, дужа, і тут ми зустрілися з «українофільством», неактивністю, аполітичністю старих елементів українського суспільства, що хоча і збудували той підмурок, на якому ми поставили свій рух, самі вище того підмурку підвестися не могли і стояли задубілими анахронізмами, представниками підготовчої епохи. Нам довелося проголосити війну на сих «старих», і ся війна ще й досі не скінчена. Але перемога молодого українського руху, руху політичного, протиставленого старій малоросійській українофільщині – йде по всій лінії. Молодому українському рухови належить нинішній день, а завтрашній день чекає від нього Великих Діл. Сей молодий український рух ми. Наш час до сього признатися, і нам час взяти належне нам у наші власні руки”.

В. Степанківський у листі до А. Жука від 22 червня 1912 р. писав, що надіславши до газети свою статтю, він хоче викликати своїх противників на бій, що “нашим ближчим роком, має бути скликання конференції «ерупістів» і розпочаття енергійної роботи в «буржуазнім напрямку»;що тепер потрібна на російській Україні дужа й бадьора партія та що ми мусимо творити на Україні дійсний політичний рух і кинути сей рух в очи Європи...”. В другому листі від 2 липня 1912 р., по надрукуванні вже у газеті “Вперед” його статті, В. Степанківський розвивав свій погляд трохи ширше й між іншим писав: “На нашім обов’язку лежить створити дійсний, широкий політичний рух на російській Україні... Всі ті елементи, які поодпадали з нашої партії як груші, «енупісти» і т.п., яко елементи наші, молодукраїнські тепер зєднуються з нами. Невеличка купка – Ціхоцький (Д. Пещанський), Левко (Юрке-

⁷² Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – 1923. – Квітень. – Ч. 3. – С. 31–40.

вич), Басок (М. Меленевський), – створять собі обіднання. а ми посадимо справу на великого коня. не забувайте, що і «Раду», і «Вісник», і «Українську Життя» ведуть наші люде! Ми почнемо на чисто легальному ґрунті (оскільки можливо) і будемо старатися використати всі його ресурси. Поскільки рух буде зростати, неминуче, мабуть, виникнуть поважні конфлікти з російською державною владою, які, через нашу добре організовану агентуру по європейських столицях, ми будемо намагатися використовувати на нашу користь... На разі міжнародних комплікацій, війни чи чогось в сім роді наша доля буде дуже відповідална... я знову кажу, як уже казав у попередньому листі: на мою думку, дужий політичний рух український саме тепер є необхідністю. Ми мусимо його створити, бо без нас нікому. Се є нашим обов'язком, бо ми єсмо сучасним поколінням української нації. Ми не пролетаріят, то є фактом, і нічого боятися в тім признатися ... ти кажеш, що нема молодоукраїнців. А хто всі ті Симони [С. Петлюра. – *Тут і далі уточнення А. Жука*], Валентіни [В. Садовський], Порші, Прокопи [П. Понятенко], Троцькі, Донцови і т.п., які творять сучасний рух? ... Я з партії виходити не збираюсь. Нехай собі виходить з неї Рибалка [Юркевич], як колись вийшли «обласники». Нехай буде з'їзд, і тоді побачимо, хто ще кого викине... Будемо старатися, щоб партія була наша. Прикладемо до сього всіх сил, бо се дасть нам в руки нашу традицію, яка таки троха варта. Але, розуміється, не пропали ми, якщо будемо й у меншости. Тоді ми очевидно заснуємо нашу власну партію...”

На статтю В. Степанківського відповів погромною статтею В. Винниченко у спеціальній прокламації, розісланій при ч. 26 львівського часопису “Вперед” за 3 серпня 1912 р., під назвою “Похід недобитків революції на соціалізм”. Цей виступ піднімав на глум не лише В. Степанківського, а й саму молодоукраїнську ідею. “От так Колумб! – писав В. Винниченко, – воістину одкрив Америку! Та ще яку хорошу, – з князями, митрополитами, дужу канчуками, щасливу всім щастям, яке може мати спадкоємець князів ... і дивіться, як сей спадкоємець п'яних гетьманів захопився своєю Америкою! Він ні на хвилину не думає, що він звичайнісенький український монархист-реакціонер. Ні, він апостол «Великих Діл»!” В. Винниченко бачив рачію в закликах В. Степанківського, – виведення української політики на широкий шлях національно-визвольного руху. Він писав: “Ніде правди діти, він [Степанківський. – *А. Жук*] уміє вибирати відповідний момент для своїх винаходів. На величезному березі моря російської революції валяється стільки недобитків, що не то що греблю гати ними, а будуй цілі мости в царство гетьманської України...” Але заперечував рішучо таку потребу, бо краще будь-яка “хлопоманія” на кшталт В. Антоновича, писав А. Жук, ніж “гетьманоманія” нових консерваторів, правих сил, які, раз назвалися соціал-демократами, мусять бути лівими і радикалами, мусять ненавидіти заможні верстви, апріорі підносити пролетаря за рахунок “буржуазних” прошарків. В. Винниченко, слідом за Л. Юркевичем, вважав національну справу по-

хідною від класової, вона – похідне від пріоритетного соціально-класового визволення.

Публіковані у додатку до статті листи вже використовувалися і частково цитувалися в одній студії⁷³. Але важливістю свого змісту вони заслуговують на повний виdruck. Листи В. Винниченка, Л. Юркевича, М. Залізняка і В. Степанківського зберігаються в особовому фонді А. Жука в Національному архіві Канади в Оттаві серед великого масиву листування Андрія Ілліча⁷⁴: листи В. Винниченка мають шифри у НАС (А. Zhuk Collection (MG30C167)) – Vol. 4. – F.12; Л. Юркевича – Vol. 4. – F. 4; М. Залізняка – Vol. 4. – F. 13; В. Степанківського – Vol. 20. – F. 66. Крім цих листів за осінь 1912 р., є й інші листи тих самих кореспондентів за інші роки. Останніми часами листування А. Жука публікує в різних виданнях А. Магурчак⁷⁵. Листи М. Грушевського та Д. Дорошенка до А. Жука були вже видрукувані в тематичному числі “Молодої нації” (2002, № 3 (24)).

Листування, що нижче публікується, продовжує тему надпартійної групи “Вільна Україна”. Перемовини про деталі її постановя і діяльності всередині України і на міжнародній арені, що тривали з початку весни 1911 р., продовжувалися і в наступному 1912 р. Ще залишалися надії започаткувати журнал “Вільна Україна”, і саме цей рік В. Дорошенко, який долучився до акції під впливом А. Жука, мабуть, саме 1912, а не 1911 р.⁷⁶, вважає часом, коли визріла ідея майбутнього СВУ.

Спроба А. Жука і його союзників відсунути від керівництва ортодоксальну частину партії не увінчалася успіхом. Л. Юркевич наполіг на “завіщенні” в правах членів ЦК А. Жука, В. Дорошенка і В. Степанківського. На бік Л. Юркевича став і В. Винниченко. Влітку 1912 р. він друкує в газеті “Вперед” статтю, спрямовану проти “міщан” і “ретроградів”, які возвеличують українські експлуататорські класи в історичному минулому і реанімують та підфарбовують віджилий лад в Україні⁷⁷. Ця стаття В. Винниченка

⁷³ *Гирич І.* У тіні В. Липинського... – С. 20–22.

⁷⁴ *Його ж.* Канадський архів А. Жука // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 168–176; *його ж.* Архів А. Жука як джерело для дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст. // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 441–454.

⁷⁵ *Магурчак А.* Листи М. Порша до А. Жука // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 130–147; *його ж.* Листи С. Петлюри до А. Жука // Пам’ять століть. – 2007. – № 4–5. – С. 43–51; *його ж.* Епістолярна спадщина А. Жука в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2009. – С. 387–395.

⁷⁶ Принаймні 1912 р. В. Дорошенко датує час закладання “головних основ СВУ” (*Дорошенко В.* Українство в Росії. – С. 113).

⁷⁷ *Винниченко В.* Похід недовитків революції на соціалізм // Вперед. – 1912. – 3 серпня. – Ч. 26.

⁷⁸ *Степанківський В.* Соціал-демократія і молодоукраїнство // Вперед. – 1912. – 2 липня. – Ч. 23.

була відповіддю на програмну статтю В. Степанківського у тій же газеті “Соціал-демократія і молодоукраїнство”, що вийшла місяцем раніше⁷⁸.

Натомість М. Залізник пише про вдалу міжнародну кон’юнктуру для України і вихід української проблеми на форум європейської політики. Він погоджується з А. Жуком, що лише національне гуртування партій без огляду на їхню “класову природу” може допомогти зоблігувати всі невеликі сили заради спільної ідеї української окремішності.

Цю ситуацію фатально не хочуть розуміти Л. Юркевич і В. Винниченко. Саме це мав на увазі А. Жук, коли звинувачував обох партійців у нерозумінні банальних речей і їхнє слабке розуміння міжнародних реалій. Аргументи А. Жука не знайшли співчуття ні у Л. Юркевича, ні у В. Винниченка. Перший образився за зауваження А. Жука, що не розуміється у політиці. Другий резонерствував у листах в доктринерському дусі.

Натомість В. Степанківський і М. Залізник підтримують позицію А. Жука і згадують В. Липинського та його працю “Z dziejów Ukrainy”, яку Микола Кіндратович справедливо вважає історіософською підставою для політичних дій молодоукраїнської соціал-демократії. Книжка В. Липинського вийшла друком у Кракові влітку 1912 р. і лише щойно прочитана була М. Залізником. Він відразу пише на неї кілька рецензій і розміщує в основних українських періодичних виданнях Галичини. Працю цю М. Залізник вже тоді, у 1912 р., оцінював як роботу зовсім нового історіографічного напрямку, яких ще не знала українська історіографія. Листи М. Залізника до А. Жука розкривають, що він фактично вже тоді сприймав працю В. Липинського як зразок нового державницького історіописання.

Обіцяні В. Степанківським бої за перемогу в УСДРП молодоукраїнського напрямку не відбулися. Він сам вже дуже скоро вирішив за краще стосунків з Л. Юркевичем не розривати, а навпаки – помиритися. А. Жук вважав В. Степанківського близьким приятелем Л. Юркевича, з натяком на залежність від грошей Левка Йосиповича.

Друкуючи листи, зберігаємо всі мовно-стилістичні особливості їхніх текстів. Деякі зміни внесено лише в пунктуацію. Замість коментарів подаємо короткий перелік пояснень до згаданих прізвищ і названих видань.

Короткі висновки

Українська соціал-демократична партія, попри принципову тверду національну позицію її лідерів, в ідейному сенсі і перед революцією, і в її часах залишилася епігоном російської соціал-демократії. До її філософського епігонства належать:

1. Ідея превалювання класового підходу і теза класової боротьби всередині нації. Для українських еседеків соціалізм асоціювався лише з класовою боротьбою, той, хто не визнавав класової боротьби, апріорі ставав “буржуазним елементом”.

2. Негація попереднього етапу боротьби за національне визволення, відмова від тези про спадкоємність поколінь, а через це і відкидання позитивного досвіду попереднього етапу визвольного руху.

3. Сліпе копіювання досвіду росіян у темі про необхідність революційних перетворень замість еволюційного суспільного реформування існуючих форм господарювання і традицій.

4. Відкинення думки про національну солідарність як основу для спільних дій “буржуазії” й нижчих прошарків суспільства для здобуття національної окремішності.

5. Твердження партійних ортодоксів, що питання самостійності України не перебуває в компетенції УСДРП і справжніх соціалістів, для яких національна проблема так само має класовий характер.

У результаті цих та інших теоретичних прорахунків УСДРП, маючи інтелектуальну і чисельну перевагу (друга за кількістю після УПСР партія) в Україні, не змогла озброїти суспільство необхідними ідейними постулатами для війни за незалежність. Біда української соціал-демократії була в тому, що вона, на відміну від німців, англійців, французів та ін. народів, не запропонувала український варіант соціалістичної теорії, який би враховував історичну та соціально-економічну специфіку України. А саме перевагу в господарстві аграрного виробництва, переважаюче сільське населення, приватно-власницький інстинкт та індивідуалізм села, невідвойованість міста від імперських сусідніх націй, відсутність питомо української середньої і великої буржуазії, дрібнобуржуазну ментальну стихію пересічного українця. Це і стало однією з причин невдачі української революції 1917–1921 рр.

ДОКУМЕНТИ

Листи В. Винниченка до А. Жука

№ 1

3.IX.1912*.

Дякую, Андрію, за прислане покітвання.

Не писав Вам того, що ... що писати? Очевидно, нам не збалакатись. Ви вважаєте мого листа у “Впереді” за демагогію. Вам так хочеться думати, із чим нічого не зробиш. Так само як і з іншими, на кого мій лист справив прикре вражіння. Признатись, для мене це і єсть приємно, бо яка ж рація була б у тому, коли моїм противникам мої слова були приємні?

Ви пишете також, що я даюся втягуватись кудись, і радите мені здержуватись. Дякую за добру раду, Андрію, але ... мені тільки сумно від цього. Сумно того, до чого люди не вміють бути хоч трошки справедливими. З мого листа вчитали тільки те, що я назвав Володю монархістом і т. и. Це ж смішний, наївний виверт з Вашого боку і більше нічого! Ви шукаєте в листі такого місця, до якого б можна причепитись. Наївно думати, ніби я говорив про дійсні канчуки, кріпацтво і т.и. Ясно ж

* Датуються за поміткою А. Жука: “3.IX.1912 без відповіді”.

кожному, що тут говориться про дух, систему, про *соціальні* канчуки, про гніт одної класи над другою, в якій би формі вона не була. Ви безстыдно стаєте на бік гнобителів і коли вам це говорять в лице, ви чипляєтесь до *слів*. Як не сором Вам, Андрію, співати в унісон з цими поповичами, в крові яких сидить попівська спадщина здирства і нахабства?!

Прикрість тих, які немов ставляться до мене прихильно, мене не зачіпає. Коли вони дійсно поділяють мої погляди, коли вони ще мають сором, щоб не лизать тих самих канчуків, то до слів вони не причепляться. Ті ж, які чипляються, ті до мене ставляться нещиро-прихильно.

Про яке ще реноме ви мені говорите? У кого я повинен берегти його? У всіх спадкоємців гетьманів? Не діждуть! Чуете, Андрію? Я мужицький син і таким зостанусь і не піду до панів запобігати їхньої ласки, не стану в їхню оборону.

Що ж до того, хто безбатченко, то про те судити не тім, хто сидить на ший батька, не тім, хто виправдує всякого рода канчуки, якими б Великими Ділами їх не називали ці соціальні вовкулаки!

І як сміють поповичі своїми нечистими устами творить свою брехливу, себелюбну хвалу тому батькові, якого продали. Гидота!

Не сердьтесь і Ви за мою щирою відповідь, а краще будьте далі від тих, які мажуть вам губи медом похвали. Лучче загубить реноме у таких людців, ніж придбати, бо сумне таке реноме.

В. В.

№ 2

25.IX.1912.

Приватно я дістав Вашого листа, Андрію, якого Ви, яко голова З.Г.У.С.Д. розсилаєте її членам. (Мені, між инчим, невідомо чому не прислали.) Мене вразило в йому те, що Ви називаєте себе соціал-демократом, кличете до роботи серед працюючого люду, до відновлення нашої с-д-ої партії. Це так розходиться з тим, що Ви мені приватно писали, так не пасує з виголошеними принципами молодокраїнства, що я не можу вдержатись, щоб не звернутись до Вас за поясненням. Говорю щиро, коли б це написав Степанківський, то я без всякого вагання зрозумів би, що тут якийсь підступ і більш нічого. Степанківського я (як і більшість, що краще знають його) вважаю за непорядну нечесну людину, героєм “темных делишек” (як колись Ви удачно схарактеризували його вчинки), здатного на всяку темну акцію, аби вона йому особисто дала задоволення. Всі його ламентации про *загальні* завдання (навіть молодокраїнські) походять з його суто егоїстичних цілів. Вас же я вважав і вважаю за людину порядну і як до такої звертаюсь з проханням щиро й отверто сказати мені, що значить цей Ваш “циркуляр”. Невже це “політика”? Бажання *формально* заявити себе *активним* діячем партії, видати циркуляр, одне-два числа журналу і потім на підставі цієї діяльності оголосити себе єдиним представником партії. А після того вже перевести її з соціалдемократичного табору в націоналдемократичний. Коли це дійсно так, то чи варто, Андрію, затівати таку довгу історію? Чи варто витрачати стільки сил на неї? Якщо ви щиро вірите в свої цілі, в свою правду, то краще, на мою думку, віддати свій час і свої усилля цим цілям. А то ви будете видавати якусь виборчу платформу, прокламації, може, навіть кілька чисел “Праці”, – все це видаватиметься під печаттю Укр. *Соціал-Демократичної* Партії. Братиме участь в цих виданнях ваше тріо (Ви, Степанк. і Дорош.), говоритиме як соціалдемократи

(як *саме*, то інча річ), – все це тільки закаламутить ту ясну позицію, в яку ви поставили себе заявою Степанківського. Коли у вас є прихильники, то вони не знатимуть, що думати про вас. І все це для чого? Для того, щоб потім зробити *coup d'etat* і оголосити, що соціалізму тепер нема місця на Україні, що соц.-дем. партія перетворюється (“еволюціонує”) в молодоукраїнську, що традиції Р.У.П. відновлені. Може, Вам це і пощастить зробити, але що тут такого особливо бажаного для вас в смислі розвитку вашої роботи, дійсного діла? Майже нічого, бо Ви ж самі добре знаєте, що ми, соціалдемократи, чи так чи сяк, а будемо існувати, будемо робити так само, як і ви, те, що вважаємо за краще. Коли вам і вдасться *формально* перетворити свою “політику”, то по суті (і вам це добре відомо) ви не зможете знищити нас. Ну, хай не ви, а *ми* закладемо нову соц.-дем. Партію, що вам допоможесть? Коли є підстава для нашого руху, то ми все одно будемо існувати. Ви ж будете *примушені* перестати називати себе соціалдемократами. І вийде те саме, що вже є, тільки своєю “політикою” ви загальмуєте і свій і наш розвиток. Давайте краще чесно та отверто розійдемося по своїх напрямках. Вам ходить о традиції минулого нашої партії? Але в йому є корінь і для вас і для нас. Ви беріть собі те, що вам потрібно, а нам лишіть наше.

Вірьте, Андрію, що я не лукавлю і не від страху пишу до Вас так лагідно. Тепер я більше, ніж коли, вірю, що ваша течія слабша за нашу. Можливо, у майбутньому, – як і всяка буржуазна партія та ще новонароджена, – ви далеко переростете нас; але в даний момент ми дужчі і числом, і матеріальними засобами, і вірою в чистоту та щирість наших переконань, не заплямованих ніяким сумнівом в зрадництві. Думаю, що і формально, і по суті ми переможемо вас, себто не дамося зробити над нами те насильство, якого хоче Степанківський.

Але я передбачаю ті непорозуміння, зайву ворожнечу, трату сил на непотрібне нікому, передчуваю зріст сліпої ненависти через дрібниці, неважні, неістотні, і мені хочеться по мірі сил допомогти уникнути цього. Ворожнеча і боротьба мусить бути, але з *приводу суті* нашої, в роботі, в розвитку нашої діяльності, а не на конференціях, не піддасовками голосів, не дрібницями формалізму.

Коли ж Ви щиро й переконано думаєте, що пишете в “циркулярному” листі, коли пересвідчені, що партія працюючого люду (соціалдемократія) на Україні має підстави для існування, коли визнаєте, що її розвитку треба допомагати, коли самі себе чесно, без хитрощів вважаєте за членів *такої* партії і хочете нелукаво працювати в ній і для неї, – то я і, думаю, всі наші товариші, підемо охоче назустріч вашим намірам. Охоче забудемо твердження Степанківського, що на Україні нема й не може бути тепер соціалдемократії, (які Ви особисто піддержували в приватному листі і “опрокинули” в “циркулярному”). Охоче будемо брати участь разом з вами в партійних виданнях і совісно йти до мирного розв’язання питань нашої політики та тактики (наприклад, хоч би питання виборів до 4-ої Думи (правда, з великим запізненням) або з’єднання з Рос. С.-Д. П. і всяки інчі).

Ви знов можете мені сказати, щоб я не брався до того, чого не розумію, як сказали про мою відповідь Степанківському. Я ж скажу Вам, що тут нічого мудрого, Андрію, немає і щоб мати право говорити про це, не треба бути чимсь особливим. Колись Ви визнали за мною таке право. Пам’ятаєте, як я написав листа до “Праці” про укр. большевиків та меньшевиків? Тоді Ви хвалили мене, вітали мої тверезі й розумні думки і не думали, що я дався втягнути себе в непідходящу мені сферу політики. Бо тоді мої думки де в чому підкріпляли Ваші. Тепер же, коли я виступаю проти Вас, Вам (може, й щиро) здається, що я “дався себе втягнути”. А річ проста:

ні тоді, ні тепер я нічого мудрого не говорив і не говорю, висловлюю тільки твердо і просто те, що думаю, маючі весь час на увазі (як і тоді, так і тепер) розвиток *робітничого руху* і всього, що йому допомагає. Поділ на большевизм і меньш., як і поділ на молодокраїнців і ще когось, – шкідливо для *укр. робітнич. руху*, я і говорю це як можу.

На закінчення прошу простити мені різкість мого останнього листа до Вас, викликану, правда, Вашою ж різкістю. Сподіваюсь Ви мені одповісте на цього мого листа.

В. Винниченко.

№ 3

30.IX.1912.

Признаюсь Вам щиро, Андрію, я не розумію, чим я Вас образив? В друкованому листі я не написав нічого такого, чого б не було в писаному приватному. Заговорити ж публічно я мусів, бо не тільки від Вас дістав листа з критикою моєї відповіді Степанківському. Були й інші “прихильники”, яким я відповідав. А що я публічно заговорив про те, що Ви писали приватно, то й в цьому, мені здається, нема ніякої образи для Вас. Адже ж я писав не про *особисті* справи, а про громадські, публічні. Ще раз говорю, справді не розумію, в *чому саме* образа. Може, в думках, висловлених там? В такому разі теж не розумію. Приватно я Вам писав далеко “палкіше” (як Ви висловлюєтесь). А тим часом для Вас не було нічого образливого.

Одним словом, я не сподівався, що Ви подивитесь на справу з такого погляду. І коли хочете, то й я міг би образитись на Вас за дещо. Наприклад, за те, що Ви легковажно, верхоглядно разом з Вашими однодумцями дорікаєте (і смієтесь навіть з того), що я ніби, не розуміючись на справі, говорю про неї. Не хочу Вас переконувати, тільки для пояснення своєї думки скажу, що ця справа (справа соціалізму, як взагалі, так особливо на Україні) знайома мені хоч би вже через одне те, що я стільки ж читав і книжково знайомився з нею, як і всякий, хто вважає себе за політика. Але мало того, образа єсть в тому, що соціалізм для мене є *все*, він для мене не тільки політика, соціологія, економіка, він – світогляд, етика, космогонія, він те, що трудно росте, але проросте в кожному соціального організму. Це (подекуди ще непомітна) бактерія, яка змінить хімічний склад світового людського тіла разом з його душею. За цей світогляд я вже багато потерпів, не тільки від тих людей, які називаються урядом, але й тих, які звали і звать себе соціалістами. За цей світогляд я готовий ще терпіти, бо я від його не можу одірватись з такою самою фатальністю, як клітка дерева не може сама собою одірватись від всього його єства. Сказати мені, що я не розуміюсь на цьому, себто не думаю, не болю, не шукаю (що тільки й єсть людським розумінням) – я мав би право вважати за образу. Я цього не робив через те, що в даному разі *чесний з собою*, що я перед собою знаю, чи розуміюсь, чи ні, чи болю, чи так собі тільки говорю. І раз я чесно сам собі здаю з того справу, то думка людей, які не знають мене – не може мене ні образити, ні зворушити, а тільки викликати бажання вияснити їм непорозуміння. І то тільки таким людям, які, на мою думку, варті того.

Ви можете сказати, що тут ішло не о соціалізм, а о форми поступовання партій, о боротьбу за методи осягнення соціалізму, о політику і ближчу тактику організованих груп – нації (української). Але я так не поділяю. Для мене нема політики соціаліста, який не має на мети розвиток ідей соціалізму. Національний момент для соціалі-

ліста є важний. Парламентські форми боротьби також. Форми державного устрою теж повинні його цікавити. Релігія, література, естетика, педагогія, словом, все для соціаліста мусить мати значіння. В певний час, в певних умовах одні моменти займають домінуюче головніше місце. Так наприклад, для укр. соціалістів в даний момент національне питання. Але в тому й то річ, що розуміють під національним моментом. Він є частина складного цілого. Але деякі люди роблять його більше цілого. Тоді вони називають таку аномалію – реальною політикою і взагалі політикою, “Великими Ділами” і т. п. Деякі роблять цей підлог свідомо. Деякі ні. А для того, щоб надати своїм операціям вірогідний вигляд, прикрашаю[ть] їх всякими хитрими словами (називаючи їх “науковими”). Чим більше буде таких слів, туманности, превиспренности, тим “науковіше” вважається підлог.

Так я розумію соціалізм, ту справу, про яку брався говорити. Отже соціалізм і політика для мене нерозривні. Тільки я дивлюсь на перший, як на ціле, а на другу, як на частину. Ви – навпаки. Можливо, що я за національний момент міг би й на смерть піти, (коли б трапилась така ситуація) але знов таки робив би це в цілях цілого – соціалізму, визволення пригноблених і всієї людськості. Політика ж (національна) пануючих кляс направлена до протилежного. Їм не треба *цього* цілого, у них є інше. Вони не про його не говорять, іноді ж самі не знають свідомо, але клясовий інстинкт їм підказує, що треба робити. Недурно соціалісти перших часів так боялись національного моменту!

Отже, сподіваюсь, Ви розумієте, що я мав би також право образитись. Але цього не робив і не роблю. Міг би також образитись за “безбатченство”, яке Ви накидаєте нам. Але не *образився*, а тільки *обурився* Вашою свідомою нещирістю.

Кілька днів тому я написав Вам листа з приводу циркуляра, так що не буду повторюватись. В цьому листі Ви все таки називаєте себе с-д-ом. Я хочу Вам вірити, але боюсь, що у Вас не вистарчить мужества признатись, що ідеї молодукраїнства не погоджуються з соціалізмом. Ви це й самі знаєте. І не знаю, як Ви вийдете з цього конфлікту (коли, знов скажу, тут нема ніякої “політики”). У всякім разі од всієї душі щиро бажаю зостатись з Вами, Андрію, товаришом і партійним і особистим. *Образити* я Вас не мав на меті, даю слово, просто обурився і висловив різко те, що думав. І тому за *образу* прохаю у Вас прощення і обіцяю бути толерантнішим у виразах. (Але прошу з свого боку не давати мені приводів своїми виразами).

На “крадіж” архиву я дивлюсь простіше, ніж Ви, і не бачу знов *образи*. Це – вчинок грубий, фізично-насильний, але з мого погляду не є неморальний. З *ворогами* треба бути ворогом. “На війні як на війні”. Степанківський сам оповістив нам війну. Ми прийняли виклик. Ви питаєте, як цінити сей вчинок з погляду моралі пригноблених? Удачним, енергичним і, значить, моральним з *нашого погляду* і поганим, шкодливим для вас і, значить, неморальним *на вашу думку*. Заявою Степанківського ви фактично поставили себе в ряди *противників* соціалізму. А раз так, то ми не можемо покладатись на те, що ви будете з нами поводитись, як *товариші*. Дійсно, Чикаленко – мій приятель, але Ч. ніколи не був перекиньчиком. Перекиньчики ж (історія і досвід нам то показують) найбільш антипатичний елемент. Рідкі екземпляри мають пошану після свого зрадництва, як в однім таборі, так і в другім. Степанківського хвалять, але разом з тим і зневажають ті ж самі, до кого він пристав. Вас я не вважаю перекиньчиком, бо вірю, що Ви щиро ставитесь до тих питань, які виникли тепер, що Ви чесно думаєте і, коли буде потреба, так же чесно визнаєте свою помилку, (як що обставини й умови покажуть Вам її). Я вірю, що Ви не може-

те почепить на себе якусь науку, щоб під її охороною, свідомо шкодити тому, чим називаєтесь.

І через те, коли Ви говорите, що Ви с-д-т, я Вам вірю і вважаю своїм товаришом. І *тепер* на “крадіж” не погодився б і назвав би його неморальним вчинком.

Особисто ж у Вас нічого не “кралося”, і тому особистої образи немає.

4.Х. Гайдельберг.

Цього листа писав Вам в той же день, як дістав Ваш, але обставини примусили мене не скінчити його. Писав у вагоні при дуже несприятливому настрої. Звичайно, я тримаюсь і тепер тих самих думок, хоч висловив би їх, може, інакше.

Ви, певно, вже одповіли мені в Париж на мого останнього листа. Але я не мав змоги діждатись його, за кілька днів вернусь до Парижу і перечитаю.

Будь ласка, Андрію, напишіть мені, чи не може банк почекати мені на чергову виплату один-два місяці. У мене тепер така сила видатків, що я цілком заплутався в боргах. Я лічу свою матір, і це в мене одняло біля 2000 корон. Не маю, чим жити. Мушу якось виплутатись.

Може, Вам неприємно після всього нашого спору робити мені якісь послуги, то будь ласка, напишіть про це щиро і дайте адресу директора банку. Я розумію, що маю вигляд нахаби, звертаючись до Вас, але прошу мене вибачити і отверто сказати, що Вам це неприємно.

Всього найкращого

В. В.*

National Archive of Canada (NAC). – A. Zhuk Collection (MG30 C167). – Vol. 4. – F. 12.

Листи Миколи Залізняка до А. Жука**

№ 4

11.VIII.1912***

Дорогий Андрійку!

Твій лист одержав учора. Статю Володі Степанківського я читав ще у Львові, зараз як вийшов з криміналу, мені звернув на неї увагу Панейко. Відповідь Л.Юркевича і В.Винниченка читав уже тут. Обидві ці відповіді справляють на мене сумне вражінє, а відповідь Винниченка, при всій її ширості й безпосередности, ще й смішна. Обидва вони, на мою думку, за деревами не бачать ліса, себ-то двох найважніших річей: 1) що конче треба пристосовувати роботу соціалістично-революційної української інтелігенції до реальних обставин *українського* життя, до реальних обставин життя українського народу, 2) що конче треба перевести ревізію національно-політичних поглядів і виправити власну національно-політичну, не програму (така бодай на папері є), але ідеологію, і сею ідеологією перейняти весь наш рух, або, як кажеш ти, проявити національно-політичну активність. У нас дійсно, на жаль, сеї активности не було. І власне брак *сеї* активности є головною хворобою і у.с.д. і у.с.р., яка не дозволяє їм вбити ся в силу, а зовсім не співробітництво з “бур-

* В кінці листа помітка А. Жука: “6.X.1912 відповідь А. Ж.”

** Помітка на початку листа: “Відповідь 15.XII.1912.”

*** Помітка А. Жука: “Відповідь 22.VIII.1912. А. Жук”.

жуазним українським рухом”, яке, на мою думку, є лише проявом розвою реалізму і здорового національного розуму. І поки ми не проявили сеї активності, доти все будемо мертвим етнографічним додатком до російських партій, доти все навіть “свідомі українці” будуть масово працювати в російських рядах. Але се ще [не] найбільша біда. Головна біда в тім, що як не витвориться і відповідно не проявить себе *національно-політично-революційний український* напрямок, цілий український рух на довгі десятиліття знову застрягне в болоті принципіальної неясности і істновання “для домашнього обиходу” (в найширшим розуміню сього слова), а тим самим прогавить і не використає цілого ряду таких можливостей, які дають обставини навіть теперішнього російського політичного життя.

Знаєш, по ширости кажучи, при читанню відповіді В.Винниченка прийшла мені на думку така аналогія. Він і йому подібні, а їх у нас страшенно багато серед українських соціалістів, се потомки й духові ідеологи, очевидно змінені відповідно до обставин сучасного життя, тої української “черні”, яка мала лише неясні бажання вирватися з пут соціальної неволі. І ся чернь і її теперішні ідеологи не мали жадної виробленої і взагалі ніякої політичної ідеології, вони не мали жадної творчої суспільної думки; вони вміли руйнувати, але не вміли творити. Своїм союзом з Московією “чернь” уміла зруйнувати наше національно-політичне жите; виступаючи проти української шляхти, яка репрезентувала політичні стремління нашого народу. Чернь думала, що Москва може їй вибороти кращий соціальний устрій, і за сю евентуальну поміч жертвувала свою нац.-політичну самостійність. Її ідеологи в теперішности так само готові жертвувати і жертвують свої національно-політичні стремління за “ортодоксальність”, “літературний соціалізм”, “чистоту клясових інтересів” і т. д. Наслідки від сього тепер можуть бути такі самі сумні, як були. Погравши на струнах демагогізму, Москва добилася від укр. старшини уступок політичних і дала їм уступки соціальні, прийняла жертву, розуміється, зі сторони шляхти. Українське політичне життя зникло, а з ним зникла на довгий час для “черні” навіть *можливість* боротися за свої права.

Тим часом, якби українська політична ідея перемогла, чернь сеї можливости не стратила би, вона мала би її доперва не в 1905 р., а вже в другій половині XVII ст. і очевидно від того часу аж до 1905 р. далеко більше могла би вибороти для себе. Про користі не соціального, а загально-культурного характеру, які забезпечила би “черні” навіть найгірша українська державність, я вже й не говорю. А тим часом без відповідного, хоч би й мінімуму, культури народних мас годі надіятися на здобуте тревалих соціальних полекш.

Усе се можна дуже розвинути. Я таки думаю, якщо доведеться до Львова вернути або як буде можливість і поза Львовом пробуваючи, видати цілу брошуру з приводу отсих трьох виступів; в сій брошурі розгляну насамперед саму полеміку, а потім постараюся виказати усі хиби українського революційного руху – і теоретичні і практичні – критикуючи його з погляду національно-політичного; разом постараюся угрунтувати й саму потребу і неминучість такого погляду.

Думаю, що робити в сім напрямі всім нам треба. Берімо приклад з Липинського. Його дві роботи в виданній ним книзі “Z dziejów Ukrainy” (незалежно від національно-політичної ваги, яку має поява самої книги) незвичайно інтересні й важні, як проба розглянути з нового погляду найважніші події з нашого минулого життя. Щодо багатства думок і свіжости поглядів, сі роботи перевищають все, що я досі читав з історії України. На мою думку Липинський сими двома роботами зайняв

серед української суспільної думки перше місце поруч Грушевського. Значіне його робіт для нашого національно-політичного виховання й освідомлення може бути величезне. Конечно прочитай ці статі: “Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy” і “Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bogdana Chmielnickiego”. Поки що се в нашій літературі явище незвичайне, просто одиноке.

Покищо кінчу на сім. Щодо мене, настрій дійсне не особливий. Читаю німецьку філософічну літературу й виробляю в собі уміне до чисто абстрактного думання й розуміння філософічної літератури. Здоровлю тебе і жінку твоєю щиро. Здорови всіх інших. Пиши.

Твій Микола.

№ 5

11.XI.1912. Липськ

Дорогий Андрію!

Давно вже не писав я тобі – от мандрував з Пешту до Відня, а з Відня сюди, щоби остаточно облизня спіймати. Отже тепер сиджу в Липську і нікуди рушати поки що не думаю. Настрій не особливий, але маю зате багато часу – тому багато думаю про різні річі з нашого життя, досить читаю, а також дуже пильно взявся до англійської й італійської мови. Хочу скористати з того, що маю тепер примусово добру нагоду до вивчення сих мов. Се не пропаща робота. Що чувати коло тебе і що з новим рухом? Як був у Відні, бачився з Левинським, Троцьким, Донцовим. Вони звідкись уже знали, що я по твоїй стороні, й дуже накинулися на мене. Писала мені жінка, що у Львові є тепер *Володя*. Чи довго він тут буде і чи не міг би, як буде вертати, заїхати до мене.

Ну, що ж ти скажеш про *Балканську війну*? Після мене, се цілий переворот почнетсь в політичних відносинах цілої Європи, який не може минути без сліду і для нас. Але читаю “Діло” і бачу, що у нас навіть проб нема, щоб *зорієнтуватися в ситуації*. Таке вражіння маю, ніби люди до тої міри придавлені важкими злиднями біжучої хвилі, що у них навіть пропала здібність глянути отвертими очима на ширший світ, зрозуміти, що там діється. А те, що тепер діється, викликає тисячі думок, які всі тісно зв’язані з нами, з нашими надіями, з нашим положенням і т.д. Драгоманів колись з приводу німецько-російських відносин і турецько-російської війни писав річі, які не стратили свого інтересу ще й досі. А се це так тяжко було тоді освітлювати світові події з українського погляду, бо який був український рух тоді, а який він тепер.

Найважнійше, на мою думку, є те, що тепер *слав’янські держави* на Балкані займуть місце Туреччини в концерті великих держав. З сим в’яжеться також цілковита *емансіпація сих держав від Росії*. Австрію сі побіди балканських держав можуть дуже дорого коштувати, і, якби ні уложилися добре для неї відносини тепер, за якийсь час конче прийде до того, що балканські держави схотять економічно стати на своїх ногах і *замкнуть Австрії дорогу на Балкан* і через Балкан. Се може потягнути за собою такі можливости. 1) Або буде війна з Сербією і не знати, чим се скінчиться і чи не вмішається тут Росія. 2) Або Австрія буде змушена всю увагу сконцентрувати на упорядкування своїх внутрішніх відносин (се мало імовірно). 3) Або мусітиме звернути увагу і апетит в сторону *укр. провінцій в Росії*. Моя основна думка така: за 10-20 літ Балканські держави будуть для Австрії неперекорним

муром для її економічного розвитку в сім напрямі. Тому самотнім виходом буде *лише Україна*. Але на сю тему можна багато і різних річей писати й з різних сторін освітлювати сю справу.

Пиши, що у Львові чувати.

Моя адреса: Leipzig, Königstrasse, 12.III St.

Здоровлю тебе і жінку твоєю щиро. Здоровлю всіх товаришів.

Твій Микола.

Там само. – Vol. 4. – F. 13.

Листи В. Степанківського до А. Жука

№ 6

24 Bolingbroke Rd
West Kensington,
London, W. 25.VIII.1912*.

Серце Андрію,

Листа твого докладного, з Домажиру, дістав і тут відповідаю на дещо, на решту відповідь згодом.

Я рішучо стою на тім становищі, що ми не виходимо з Партії** . Крім вигід, які, на мою думку, нам даватиме така позиція (я тобі писав вже раз за них, коротко), я гадаю, що ми не маємо й права кидати партію*** . Не забувай, що я є членом Ц.К., вибраним на нашому останньому з'їзді. Крім мене, здається, ще їден Ціхоцький є в тій самій офіційній ролі (про це, між инч., треба б зібрати певні відомости) – Рибалка ж є самозванцем^{4*}; оскільки він виступає від імені центральної управи Партії.

Кажу знову, я гадаю, принаймні щодо себе особисто, що коли повноправний з'їзд наших товаришів доручив мені, разом з инчими особами, репрезентувати партію до її наступного з'їзду, то я не можу кидати її тепер. Лише з'їзд може увільнити мене від моїх обов'язків. І те, що я стою тепер на “молодоукраїнській” позиції, не одмінє справи ні на вершок^{5*}, бо, ставаючи на цю позицію, я лиш стараюся формулювати те, що видається мені характерним відносно цілої Партії. Власне, якраз навпаки, формулюючи в міру сил своїх, нашу теперішню ситуацію, я гадаю, що я роблю те, що мені в суті доручив наш третій з'їзд, оббіраючи мене одним з репрезентантів нашої Партії. “С-д –изм” збанкрутував^{6*} – це ясно видно як з безуспішности Рибалчиних заходів коло “Н. Голосу”, так і з його ж таки спробунків скликати с.-д. нараду чи конференцію. Але оскільки наша Партія живе, оскільки люде, що її творили і творять, не вимерли, не відійшли до приватного життя, а навпаки, далі енергійно працюють на громадсько-політичнім полі, то я вважаю, що нашим обо-

* Помітка А. Жука вгорі листа: “Відповідь на дещо 9.IX – цірк. Лист і 12.IX А. Ж.”.

** На полях помітка А. Жука: “Так”.

*** На полях помітка А. Жука: “Так”.

4* На полях помітка А. Жука: “Можливо”.

5* На полях помітка А. Жука: “Слушно”.

6* На полях помітка А. Жука: “Не с-д, а щось иншого збанкрутувало”.

в'язком є (нашим – тобто нас, що були уповажені на певні офіційальні ролі)* знайти формулу, яка б була остільки життєвою, щоб могла поставити ґрунт, на якому наше товариство могло б знову відновити свою тепер часово загублену організаційну зв'язь.

Внишне життя імперативно вимагає нашого відродження, а “с.-д.-изм”, яко теорія, що нас зв'язувала до купи, *пережив себе*** . “Молодоукраїнство” є спробунком знайти нову формулу, яка, точніше опреділяючи нашу суть, ніж це робив “с.-д.-изм”, дала б нам спроможність вилити знову нашу традиційну духову єдність в організаційній цілості.

Оце єсть моя точка погляду.

Восени, по тому, як ми з тобою *побачимось* і обговоримо безпосередне усі справи, я пляную виступити публично *яко член ЦК нашої партії*, з листом до наших товаришів, підписавши листа своїм повним іменем і стаючи на молодоукраїнську позицію, яку до того часу ми встигнемо добре удосконалити. Такий лист буде непереможною “провокацією” і він примусить кожного з наших товаришів відкликнутися на нього так чи инакше***, і pomoже підготувати з'їзд. Лист цей буде лиш додатком до того, що вдається зробити під час особистої подорожі по Україні, яку я *постараюся зробити обов'язково*. Листа ми, розуміється, зредагуємо укупі. Добре було б, якби до того часу так підготувати справу, щоб по появі мого листа в друковій негайно з'явилася в друковій заява Закорд. Групи, *попираюча лист*. Це було б кольосально добрим початком, бо дало б нам усі вигоди твердої офіційальної позиції на самім початку. Тому, конкретно, ми приходимо властиво до того, з чого почали давніше, а саме: треба робити Зак. Групу *цілком нашою, щоб потому* – через 6–8 тижнів – могли користуватися сміливо її фірмою. Крім фірми Зак. Групи у нас, кажу, є ще й фірма бодай *частини* Центр. К-ту Партії – отже з боку офіційального ми стоятимем зовсім не так зле – у всякім разі ліпше, ніж “С.-д.”.

Зак. Групу зробити нашою можеш лиш ти, і хай це буде нашою конкретною постановою, що ти відразу берешся, найліпшими тобі видними способами, за це діло^{4*}.

Молодоукраїнство стоїть в тісній зв'язці з твоєю “Працею”, а “Працю” видавала З. Група? Отже робота твоя пов. бути легка – тим більше, що Дорошенко, який в данному разі єсть також одиницею, є на нашому боці.

Щодо завдань моєї подорожі по Україні я цілком згоджуюся з тобою. З'їзд з 8–10 душ, по всіх цих офіційальних виступів Ц.К. і З.Гр. – розв'яже нам всі офіційальні труднощі. Ми будемо прямувати до того, щоб з'їзд санкціонував молодоукраїнство, змінив назву партії. Цьому з'їздові ми мусимо старатися^{5*} *надати особливої ваги*, оскільки до цього часу наша партія властиво була *не партією*, а рухом *студентів і молоді*. Цей з'їзд мусить стати чимсь на кшталт справжнього установчого з'їзду – і тут треба буде подбати за віднайдення відповідних юридичних приклучок^{6*} щоб це зробити зручно. Завданням з'їзду буде висунення такої плятформи, на якій ми могли б з'єднати усі наші молодоукр-кі елементи – і Ліпінського, “Снопівців”, і Залізників,

* На полях помітка А. Жука: “Отсе головне”.

** На полях помітка А. Жука: “Се можливо”.

*** На полях помітка А. Жука: “Та й без листу треба зробити”.

4* На полях помітка А. Жука: “Що вже робися”.

5* На полях помітка: “Жук тільки”.

6* На полях помітка А. Жука: “Се можна, легко”.

і Кушніра etc. Бажано було б, щоб навіть Рибалки могли лишитися* з нами. Але як вони лишаться до кінця упертими, то необхідно, щоб їх примусили вийти.

Швидко по цьому скликаний Великий з'їзд з дійсно солідних людей, про яких ти пишеш, – Ліпінський обов'язково мусить бути з нами – його книжка це цілий скарб на нашу користь! – був би початком дійсної роботи на ґрунті розв'язаних попереднім з'їздом (з 8-10 душ) офіціальних вузлів.

Розуміється, другою евентуальністю могло б бути, що нам самим довелось б виноситись з партії, але проти цього ми мусимо боротись до краю**, і я таки не вірю, що нам це довелось робити.

Нововідроджена партія, сильна злукою всіх молодокр. елементів, з організованою агентурою по всіх столицях Європи, – бережись, Московщино!!

Я добре бачу всі труднощі, що перегороджують нам дорогу, але, з другого боку, не треба їх і перебільшувати.

В Львів я сподіваюсь прикатити наприкінці вересня (тоді десь привезу з собою і журналіста). До того часу, крім З. Гр., мені здається, що ти мусів би написати дуже зловредну статтю*** такого сорта:

Історія нашої партії за 11 літ, заг. історія політичного руху на Україні в ХХ ст. План: а) перший період нашої партії, який характеризується “Самост. Укр-ною”, І-ми числами “Гасла” і “Селянина”, перш. Вид. “Дядька Дмитра” в) с.-д.-ний терор в всерос. револ. рухові, і рецепції нами с.-д.-чної прог. і назви і с) наші т[овари]ші двигають сучасний укр. нац. рух. Наша партія весь цей час лишається сама собою, і^{4*} між инчим Н. Голос святкував її десятиліття. Проістнувавши, отже, 10 літ, ми були с.-д.-ами (в кавичках) лиш в іден з періодів нашого життя^{5*}. Партійна традиція і навіть партійний склад – лишився тим самим впродовж цілого нашого життя, і наш партійний пульс б'є тепер, як він бив в 1901 році^{6*}. Зміни програм і назв нас не змінили. Ми були і єсьмо молодокр. українцями.

Цілу статтю треба б зкласти по можности з вдалих цитат з нашої партійної літератури. Така стаття буде найбільшою нашою зброєю, і якщо ти видрукуеш її в “Ділі”, а потому возьмеш там з 50 номерів його і розішлеш по наших т-шах, то нехай собі Рибалка або Винниченко скільки хочуть кричать про нашу природженну с.-д.-чність, а проти цитат не втнуть. Я такої статті не можу написати, бо в мене нема під руками матеріялів – партійної літератури, а ти таку статтю – на 200 рядків, – напишеш митью^{7*}.

А з свого боку постараюся написати статтю про якийсь другий бік. Напр., може, про неуспіх с.-д.-изму в Англії^{8*}, де 65% населення пролетаріат, і про “колосальний успіх” с.-д.-изму на Україні, де пролетаріат не грає жадної першорядної ролі в ек[ономічному] житті.

* Помітка А. Жука: “Се важче”.

** Помітка А. Жука: “Так”.

*** Помітка А. Жука на полях: “Чому зловредну?”

4* Далі закреслено: “як вірно сказав «Наш Голос»”.

5* Помітка А. Жука на полях: “Правда”.

6* Помітка А. Жука: “Може, трошки меньше!”

7* Помітка А. Жука на полях: “200 рядків мало, я не можу коротко писать, та ще з цитатами, чого захотів!”

8* Помітка А. Жука на полях: “То згодиться просвітою”.

Такими статтями ми дамо дійсну відповідь і Винниченкові і Рибалці і розчистимо дорогу нашій справі.

Отже – ти пишеш?!* Хай це буде наша друга конкретна постанова: Ти пишеш негайно статтю про історію укр. пол. руху в ХХ ст., зкладену головно з вражаючих цитат, і підкреслюючи одночасно нашу безперервність існування впродовж 11 літ. Твоя мета показати *абсолютну безпідставність* їхнього називання нашої партії с.-д.-чною**.

* * *

Пришли мені *не гаючись* адресу того оборонця в Бельгії. Може, я до нього поїду – це коштувало б зовсім не дорого звідти. Гроші – це дійсно найголовніше питання тепер, і ми будемо мусіли щось приміркувати! Не гайся з адресою оборонця і їдного дня.

Про Янчевець[кого]. Досі маю ще дуже мало, але чекаю незабаром від одного сватка, що поїхав тепер до Персії і обіцяв розвідатись про все.

Не відкладай з Зак. Гр. і з статею, бо це ж за 6-8 тижнів я либонь буду ві Львові і тоді будемо мусіли пхати справу далі, то треба, щоб був підготований ґрунт. Це добре, що ведеш широку переписку з людьми, я теж переписуюсь з цілою силою люду, і в той спосіб держатимемо їх поки що в нашій сфері впливу: Донцов пише, що він *в душі* з нами, але вважає неполітичним (?) виступати з цим отверто. Маю листи від Валентина [Садовського], Прокопа [Понятенка], Драгоманова, Симона [Петлюри]**.

Пишу Ліпінському^{4*}.

Тут стараюся організувати справу так, щоб машина робила і без моєї присутности в Лондоні^{5*}. Чекін до справи абсолютно не надається. Англійської мови не знає, українства не тямить, жінка жидівка з қацапськими симпатіями, сам вічно брудний, нечесаний, нетактовний – такий лише зіпсував би все діло. Але в нас буде представник дуже чудовий^{6*}.

Треба, щоб ти провадив далі підготовку Інф[ормаційного] Бюро^{7*}. Веду в цій справі дуже важливу переписку з Кушніром. Чи не можна б якось так зробити, щоб Ін. Бюро і будуча наша З. Група Молодоукр. Партії становили щось єдине організаційно?^{8*}

Лист Залізняка дуже цікавий^{9*}.

Слухай! Потрібні таблички до чарівного ліхтаря. Посилаю тобі розмір. Це є конче потрібним і *якнайшвидше*, бо чоловік має *незабаром* читати лекцію про Україну. Потрібно також 3–4 українських пісні на грамофоновім кружку! Це гвалт негайно мусить бути. Відповідай за це *відразу!!!* Хай хтось дасть на це грошей, бо це необхідна річ^{10*}.

Твій Володимир.

* Помітка А. Жука: “Коли? Якби мав час. То вимагає роботи, з рукава не витрусиш”.

** Помітка А. Жука між рядків: “То вартє”.

*** Помітка А. Жука між рядком: “Що ж вони?”

4* Помітка А. Жука на рядку: “Що? Для чого”.

5* Помітка А. Жука на полях: “Добре!”

6* Помітка А. Жука на полях: “Ого!”

7* Помітка А. Жука на полях: “І як же?!”

8* Помітка А. Жука на полях: “Персональна унія хиба”.

9* Помітка А. Жука на полях: “Аякже!”

10* Помітка А. Жука під рядком: “Про се вже написано до Києва”.

№ 7

24 Bolingbroke Rd.,
West Kensington, W
17.IX.1912*

Голубе Андрію! На доповнення до свого попереднього листа, – видається мені *скрайно важливим*, щоб скористувати сприяючими обставинами, утвореними вчинком Л. Рибалки і О. Назаріва, *перетворити в енергійний спосіб, Закард. Групу, в наш перший організаційний зародок*, т. би мовити, ембріон нашої молододоукраїнської партії. Хочу вірити, що тобі пощастить це зробити справно, швидко і зручно.

Нашим наступним кроком вважаю натякнуте тобою негайне утворене нашого Ц.К., чи, ліпше, негайне відроджене ЦК УСДРП *буви. Р.У.П.*, вибраного на III-ім з'їзді. Жду *твоєї ініціативи* в цій справі – тобто якогось знов циркуляра чи чогось в тім роді, що давало б вигляд офіційної формалістики. *Не барися з цим*. Тут посилаю тобі копію з мого листа Рибалці**, посланого йому рекомендованим пакетом.

Не забувай, що на твоїх кроках ві Львові і на їх безпосередніх наслідках властиво зачинається наша молододукр. Партія, яко організація. Переймися священною важливістю твоєї місії. Вчора дістав чудового листа від Липинського. Радію, що ми маємо такого одностумця: за нього дав би п'ять Винниченків (з політичного шта[н]дт-пункту). Донцов писав мені, що *в душі* він цілком співчуває нашим поглядам, але що вважає неполітичним (?!) їх висказувати.

Пришли мені нову писанину Винниченка.

Щодо статті: треба *конче*, щоб вона появилася тепер. Солідне оброблене теми можна відкласти надалі, але газетна стаття *мусить* бути написана тепер. Ти добре сам розумієш вагу її негайної появи. Доручи написати її Дор-кові, як що маєш за мало часу сам.

Отже – *успіхів, енергії, сприту!!* Жду от тебе веселих чуток, що Молодоукраїнська Партія *фактично* зародилася!

Щиро твій Володимир.

№ 8

Копія листа В. Степанківського до Л. Юркевича***

24. Bolingbroke Road
West Kensington, W.
16. Вересня. 1912.

До вп. п. Л. Юркевича, члена УСДРП був. Р.У.П.

Високоповажний п.Товаришу.

До мене дійшли чутки, що Ви, вживаючи імені Центральн. Комітету нашої Партії, без законного уповноваження Вас на це провадите переговори з членами "Р.С.Д.Р.П.", в напрямі об'єднання нашої Партії з цією останньою; як також, що Ви, виступаючи під тією самою фірмою Цен. К-ту нашої Партії, дозволяєте собі на негідні члена Партії вчинки брутального характера супроти наших партійних товаришів, виконавців накладених на них Партиєю важливих обов'язків.

* Помітка А. Жука вгорі листа: "NB Таблички, грамофонові кружки etc! NB"; "Відповідь почасти 21.IX.1912. А. Ж."

** Див. лист № 8.

*** Вгорі помітка А. Жука: "Непотрібний і шкідливий крок. Написано 21.IX.1912".

Яко член Цен. К-ту УСДРП був. Р.У.П., обраний III-м партійним з'їздом н. партії, запрошуюю Вас, Товаришу, дати мені негайні пояснення про Ваші вчинки і попереджаю Вас, що на разі Вашої відмови або неспосібності дати задовольняючі пояснення я буду мусів передати Ваше поведене на суд Т-шів, членів н. партії.

Одночасно вважаю своїм обов'язком повідомити Вас, що я перестеріг Центр. Комитет РСДРП проти зношення з Вами, яко з репрезентантом нашого Ц.К.

Сподіваючись на незабарні відомости від Вас

Остаю з поважанем

В. Степанківський. член Ц.К. УСДРП, був. Р.У.П.

Листи Л. Юркевича до А. Жука

№ 9

28.III.1912 р.

Ти пишеш Левині, що “про політику повинні писати ті, що на ній бодай трохи розуміються”, – такий ти робиш висновок, перечитавши мою статтю. Не знаю, що саме ти називаєш політикою, але коли зрозуміти се слово в твоїй фразі так, як його звичайно розуміють, то ти дуже сильно б'єш мене своїм присудом. Досі я писав і дбав тільки про політику, і коли ти зараховуєш мене до людей, котрі навіть “бодай трохи” на ній не розуміються, то я був би в надзвичайно *глутому* положеню, коли б в твоїх словах була правда. Але найти “об'єктивну” правду – значить самому повірити в те, про що йде мова...

Може, й справді згодом я побачу, що на політиці я і “бодай трохи” не розуміюся – досі ж я так не думав, бо прийти до такого висновку значило б змусити себе одійти від партійних і взагалі громадських справ. Не думав, кажу, і тому мій зв'язок з суспільним житем не рвав і не рву. Що ж до твого присуду, то маю його лише за свідотство твого *особистого* відношення до мене. Не гніваюсь і не ображений на тебе, але все ж прикро. Коли людина, до котрої ставишся дуже добре, щиро признається тобі, що ти в найдорогшій для тебе сфері – дурень...

Тебе дуже діткнули сплітки. Можливо, що я джерело одної з них, бо думав і свою думку висловлював одверто, що ти проти Юльцьової статі через “Kampf”. Але думаючи так, мені й до голови не приходило вважати се з твого боку за щось негарне. Я не вагаючись висловився б проти уміщення Юльцьової статі в “Н. Г.”, коли б дійсно Бадер через се не захотів би друкувати твоєї статі, бо чудесно розумію, що “Kampf” то не “Н. Г.” Отже, я признавав за тобою цілковите право виходить з сих мотивів. Але думав, що ти все ж помиляєшся, бо Бадер не може відкинути твоєї статі, скоро він прийняв її. Я, розуміється, знав, що ти збунтувався проти Юльця, *вже* маючи звістку про те, що статю твою прийнято.

Тепер про нотатку до моєї статі. Насамперед ти неправильно вживаєш слово “скандал” без лапок. Ніякого скандалу Д-ву я, розуміється, не робив би і вжив се слово в листі до Назарієва більше в іронічному значінню, а почасти і тому, що маю таке вражінє (з листів Назарієва), ніби ви всі там страшенно перелякані і коли хтось десь пердне, то Вам здається, що то вже вас з гармат бомбардують...

Д-в міг би дати нотатку лише тоді, коли б на се дали йому згоду Вольдемар і Дорошенко або один з них, і я питався, чи се дійсно так, чи не дав Д-в нотатки від себе тільки?... Що ж до Баска, то я з ним листувався, справу залагодив (просто сказавши, що статя *вже* видрукована), і він заспокоївся. Тепер я бачився з ним, і він

про се нічого не згадував. Чому ж то Д-ву раптом і без потреби захогілося спасати Баскову честь, рятувати його від “кровозмішення” з “сепаратизмом”? – не розумію. Тим то коли є більшість редакції для нотатки зо моєї статі – хай друкують, а не має, то – ні, а Баскова статя до сієї справи відношення *не має*.

Про брошуру Юльця висловлюсь, як перечитаю, бо досі її ще не бачив.

Що ж до Укр. Зов. Комісії, то підупад “Вперед” є для мене доказом, що Комісія є необхідною. Кажеш, що “Вперед” впаде, отже, нічого страшного не сталося б, якби він упав разом з такою Комісією, а сама проба такої організації мала б кольосальне значіння і, *можливо*, дала б позитивні наслідки. Ідея українського “сепаратизму” (такого, який ти пропагуєш) річ нова, і її треба *накидати* робітництву. Отже, коли не має інституції, котра б ширила “сепаратизм” і прихильність до “Вперед” серед заводового організованого робітництва, то воно само, з огляду на українську тупоголовість, до нової партійної течії не пригорнеться. Орган тютюнових робітників вже містить в останньому числі гостро антисепаратистичну статю, значить, вони *заводовою дорогою* борються з нами. Чому ж нам не зужити тієї ж дороги для ширення наших ідей і не заснувати нашої Комісії?

Щодо реальної можливости заснування її, то тютюнові робітники, залізничники і столяри могли б, зійшовши на свою конференцію, обібрати таку Комісію і на чолі поставити людину, котра до сього надається, а саме *Чернецького*. Думаю, що допис з Станислава (в ост. числі “Вперед”) свідчить, що ґрунт для сього в масах *вже є*.

Чехи заснували свою Комісію в 97 році, а в той час до чешськ. заводов. руху належало 7102 робітника. Як думаєш, чи се справді “в 1000 раз сильніше від нас”? Окрім того, чехи ніякого прикладу перед собою не мали і не думали над тим, чи вони в 1000 разів сильніше чи слабше від кого будь. Нарешті, чому ти лише для своїх негативних висновків покликаєшся на чехів – вони більше дають матеріялу для позитивних висновків, коли говориш про “сепаратизм”. Не забувай, що я не пропоную, аби наша Комісія зараз же засновувала українські нові союзи – її мета, се *об’єднати вже* організоване укр. робітництво, себто дбати про ширене *існуючої* заводової преси, вироблене способів приваблення *українських* робітників до *існуючих* заводових спілок, засноване в них українських бібліотек, відчити, оформлене робітничих вимог до фахових органів і секретарів для задоволення нац.-культ. потреб укр. робітництва. Нарешті евентуальне видавництво свого*.

№ 10

31.X.1912** Médical-Hôtel
26, rue Faubourg Saint Jaeques
Paris

Андрію!

Вольдемар дав мені перечитати твій лист до нього, в котрому ти пишеш і про мене. Дозволь, отже, зробити кілька уваг до твоїх міркувань.

* Дальше закінчення листа не виявлено.

** Помітка А. Жука на звороті першої сторінки: “На святах або перед святами (1912, різдво) бачився з Левком у Львові, повертав з Росії, був там в справі «Дзвону». Був також в Москві, казав про зб[ірни]к Порша, про організов[ану] в Катер[инославі] більшість в «Дзвоні “Му”» (?). Січень 1913”.

Можу повідомити тебе (коли ти ще не довідвся про се з “Вперед”), що Ц.К. УС.Д.Р.П. постановив: 1) розв’язати Зак. Гр. УС.Д.Р.П. і 2) завісити в правах членства до слідуєч. з’їзду партії А. Андрієнка, В. Немирича і В. Степанківського. В справі обох постанов прийняті мотивовані резолюції, але я не знаю, чи ред. “Вперед” надрукує їх, чи, може, просто зробить повідомлення про наші постанови.

Ми, розуміється, і самі знали, що Ви не підляжете нашим постановам, і ми подали* їх для того тільки, щоби зняти з себе всяку відповідальність за Вас – *компромітаторів* української соціалдемократії.

Ти тримаєшся тактики “не виносити з хати того, чого людям стороннім не треба знати”, але се помилкова тактика. Спільної хати у нас *немає* і не може бути.

Зогляду на се я ні трохи не соромлюся свого, як ти кажеш, “грабіжу” архіва, і мені і за вухом не свербить від твоєї погрози оголосити в пресі факт “грабіжу”.

Про “грабіж” я говорив досі тільки товаришам і коли не втаємничував в се людей сторонніх, то тільки тому, що не думав, що се буде їм цікаво. Коли ж ти думаєш поінформувати і ширші кола людей про долю архіва УС.Д.Р.П., то можеш – мені се байдужісенько.

На марне ти занадто розкриваєш свої карти і в таких квітчастих словах доводиш нам необхідність з’єднання з Р.С.Д.Р.П., сподіваючися таким способом виперти нас з партії. Такі твої і ваші сподівання я давно *спинив*. Розпочну ж її лише тоді, як ми кінчимо наш “спір”...

Мені було дуже весело від твоєї пропозиції “одкупитись” від “справи грабіжу”. Одно тільки можу відповісти тобі на се, що я не буду (як ти хочеш) робити секрета з сеї “молодоукраїнської” пропозиції. Я не хочу з тобою і з Вами жодної “приватної переписки” в громадських справах.

Здоровлю Л. Юркевич.

Вітав би Галю, але боюся, бо мені й досі сняться її страшні очі і крик під час експропріяції.

Там само. – Vol. 4. – Ф. 4.

ПОЯСНЕННЯ ДО ПРИЗВИЩ І ВИДАНЬ, ЗГАДАНИХ У ЛИСТАХ

Винниченко (псевд. Вольдемар) Володимир Кирилович (1880–1951) – член УСДРП, письменник, державний діяч і політик.

“Вперед” – щотижневий орган “незалежників” УСДП у Галичині, що видавався Порфиром Буняком у Львові з грудня 1911 до березня 1913 рр. Початковою метою була підтримка створення профспілки серед українських робітників. “Вперед” редагували Володимир Левинський і Антін Черницький. Газета була відновлена наприкінці 1918 р. і виходила щоденно і раз на місяць до 1924 р.

Донцов Дмитро Іванович (1883–1973) – член УСДРП, політичний журналіст і теоретик націоналізму, літературний критик.

Дорошенко (псевд. В. Немирич) Володимир Вікторович (1879–1963) – член УСДРП, бібліограф, літературознавець, перекладач, критик, громадсько-політичний діяч, член Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

* Слово нерозбірливе.

Драгоманов Світозар Михайлович (1884–1958) – син Михайла Драгоманова, член УСДРП. Навчався у Київському комерційному інституті, пізніше був ректором будівельного інституту. В еміграції з 1943 р. Автор низки праць про батька.

Жук Андрій Ілліч (1880–1968) – громадсько-політичний діяч, член РУП–УСДРП, публіцист, редактор періодичних видань, кооператор, політичний мислитель, дипломат. Організатор і секретар СВУ.

Залізник Микола Кіндратович (1888–1950) – політичний і громадський діяч, публіцист, перекладач, дослідник світового державного федералізму, дипломат.

Кушнір Володимир (1881–1938) – публіцист, редактор “Ukrainische Rundschau” (1906–1910) – українського місячника німецькою мовою для інформації іноземців про політичні та культурні справи України, що виходив у Відні у 1903–1915 рр. Засновник Українського пресового бюро у Відні (1907). Редактор “Діла” (1911–1912), “Буковини” (1912–1914). З 1923 р. доцент Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі.

Левинський Володимир (псевд. Левіні) (1880–1953) – публіцист, теоретик робітничого руху, політичний діяч. Один із засновників і лідер УСДП Галичини, соратник і однодумець Л. Юркевича, автор першої книжечки про нього (1927).

Литинський В’ячеслав Казимирович (1882–1931) – видатний український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму.

Меленевський Маріян (псевд. Басок) (1878–?) – політичний діяч, член РУП, співзасновник “Української соціал-демократичної спілки”. Член президії СВУ. Уповноважений Союзу Визволення України, в Туреччині популяризував ідею української державності і вів переговори про її підтримку. Репресований в УРСР.

Назарій Олексій (1880–1918) – політичний діяч, член РУП і УСДРП. Брав участь у прилуцькому гурті Братства тарасівців (1896). Член української студентської громади в Петербурзі, з 1908 р. жив у Львові, бібліотекар НТШ. Співробітник СВУ.

“Наш голос” – щомісячник, орган УСДП і УСДРП, виходив у Львові з листопада 1910 до кінця 1911 р., всього 12 випусків. Заснований і редагований Левом Юркевичем.

Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – політичний і державний діяч і публіцист. Член РУП і УСДРП. Головний Отаман армії УНР і президент Директорії УНР.

Пищанський Д. (псевд. Ціхоцький) – член РУП і УСДРП. Вхорив до Київської вільної громади РУП.

Понятенко Прокіп Дмитрович (1878–1971) – громадсько-політичний діяч, журналіст, письменник. Діяч РУП і УСДРП у Полтавській та Катеринодарській вільних громадах. У Львові був членом ЗГ УСДРП (1904). Співредактор “Вільної України” (СПб.). Представник УНР на Кубанщині. Після 1923 р. – на Кубані, у часах Другої світової війни переїхав до Казахстану.

Степанківський Володимир (1885–1957) – громадський і політичний діяч, журналіст. З 1911 р. і головним чином під час Першої світової війни розвинув жваву інформаційну діяльність про Україну, заснував у Лозанні Українське бюро та видавав тижневик “L’Ukraine” (1915–1920) і неперіодичне видання “The Ukraine”, а в Берні (у співпраці з Д. Донцовим) “Korrespondenz der Nationalitäten Russlands” (1916–1917; також франц. і англ. мовами); у 1918 р. перебував деякий час в Україні, але пізніше знову емігрував до Лозанни.

Троцький Микола (1883–1971) – журналіст і публіцист, родом з Луцька. Член РУП–УСДРП; переслідуваний російською владою, переїхав 1909 р. за кордон. У 1914–1918 рр. у Відні – член СВУ та співробітник його видань, у 1918–1922 рр. – секретар посольства УНР; друкувався в “Ділі” та інших виданнях; 1931 р. – редактор німецького місячника “Die Völkerbrücke”.

“Праця” – двомісячне періодичне видання Закордонної Групи УСДРП. Виходило у Львові в 1909–1910 рр. “Праця” була фактично фракційним органом партії, який намагався консолідувати український робітничий рух на основі легальних методів боротьби. Проводила думку про широку надкласову основу економічної боротьби робітництва. За це піддавалася критиці ЦК партії, М. Порша і Л. Юркевича як “опортуністичний” і “ліквідаторський” орган. До редакційного комітету входили А. Жук, В. Дорошенко, Д. Донцов і В. Садовський.

Чернецький Антін (1887–1963) – галицький громадсько-політичний і профспілковий діяч, журналіст. Чільний діяч УСДП Галичини. Співредактор періодичних видань УСДП “Земля і воля” і газети “Вперед” Член Національної Ради ЗУНР.

Юркевич Лев Йосипович (1884–1917 або 1918, Москва) – соціал-демократичний діяч і письменник, син заможного лікаря з гурту “українців польської культури”, що виник під впливом Володимира Антоновича, з 1904 р. – член Радикальної української партії, ідеолог УСДРП.

Ігор Гирич (Київ). **Українські еседи: між національним і класовим вибором. Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень–жовтень 1912 року).**

У публікації подаються тексти листів членів керівного ядра УСДРП до видатного партійного і громадського діяча, голови Закордонної групи УСДРП Андрія Жука. Ці листи зберігаються в канадському архіві А. Жука в Оттаві. Листування фіксує внутрішньопартійну дискусію, яка завершилася остаточним розходженням у середовищі українських еседеків на ортодоксів і молодоукраїнців, що сталося на ґрунті вироблення стратегії партії в питанні ставлення до ідеї самостійності України. Лідери партії Л. Юркевич, В. Винниченко, М. Порш, С. Петлюра залишилися на становищі ортодоксального марксизму і проблему національного визволення ставили на другу місце за здобуттям соціальних свобод. Натомість А. Жук, В. Дорошенко, В. Степанківський, В. Кушнір, М. Залізник услід за В. Липинським вважали, що національне визволення має передувати визволенню соціальному.

Ключові слова: державна незалежність України, ортодоксальний марксизм, молодокраїнство, соціал-демократична виключність, національна солідарність.

Ігорь Гирич (Киев). **Украинские эссе: между национальным и классовым выбором. Письма В. Винниченко, М. Зализняка, В. Степанкивского, Л. Юркевича к А. Жуку (сентябрь–октябрь 1912 года).**

В публикации печатаются тексты писем руководящего ядра УСДРП к выдающемуся партийному и общественному деятелю, председателю Заграничной группы УСДРП Андрею Жуку. Эти письма хранятся в канадском архиве А. Жука в Оттаве. Они фиксируют внутрипартийную дискуссию, которая завершилась окончательным расколом в среде эседеків на ортодоксов и младоукраинцев. Лидеры партии Л. Юркевич, В. Винниченко, М. Порш, С. Петлюра остались на позициях ортодоксального марксизма и проблему национального освобождения ставили на второе место после достижения социальных свобод. В то же время А. Жук, В. Дорошенко, В. Степанкивский, В. Кушнір,

М. Зализняк, вслед за В. Липинским, считали, что национальное освобождение должно предшествовать освобождению социальному.

Ключевые слова: государственная независимость Украины, ортодоксальный марксизм, младоукраинство, социал-демократическая исключительность, национальная солидарность.

Ihor Hyrych (Kyiv). Ukrainian Social-Democrats: Choices between the National and Class Developments. The Letters of Volodymyr Vynnychenko, Mykola Zalizniak, Volodymyr Stepankivsky, and Lev Yurkevych to Andrii Zhuk (September-October, 1912).

The author publishes the letters of the leaders of the Ukrainian Social-Democratic Labor Party (USDRP) to Andrii Zhuk, an outstanding party and public figure, the head of the Foreign Group of USDRP. These letters are preserved in the Canadian Archive in Ottawa in the depository of Andrii Zhuk. The documents give information on the discussion inside the party which resulted in a definitive split among the Ukrainian Social-Democrats into two groups: Orthodox Marxists and Young Ukrainians. The leaders of the party (Lev Yurkevych, Volodymyr Vynnychenko, Mykola Porsh, and Symon Petliura) remained orthodox Marxists. They put aside the question of national liberation, and raised first the problem of social freedom. At the same time Andrii Zhuk, Volodymyr Doroshenko, Volodymyr Stepankivsky, Volodymyr Kushnir, Mykola Zalizniak, following Viacheslav Lypynsky, considered that national liberation should be the first.

Key words: state independence of Ukraine, orthodox Marxists, Young Ukrainians, social-democratic exclusiveness, national solidarity.

ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА ВОВКА ТА ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

Епістолярна спадщина визначних представників громадсько-політичного життя, науки, культури є важливим джерелом вивчення як діяльності самих особистостей, так і епохи, на тлі якої вони існують. Постаті вченого, антрополога, етнографа, археолога зі світовим ім'ям Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918)¹ та відомого подвижника української національної ідеї Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929)² належать саме до цього кола особистостей, і в цій роботі ми зупинимось на відомому нам обопільному листуванні, яке складає дев'ять листів: вісім (по чотири від Ф. Вовка та Є. Чикаленка) за період 1908–1912 рр. і один лист Є. Чикаленка до Ф. Вовка за 1917 р.

На щастя, епістолярна спадщина обох збережена в досить повному обсязі. В архівній спадщині Федора Вовка в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ) нараховується понад п'ять з половиною тисяч листів до нього від 755 кореспондентів та близько ста його листів (чернеток)³, в т.ч. і згадані листи від Є. Чикаленка⁴. Корпус виявлених епістолярних джерел Євгена Чикаленка на сьогодні становить понад 2400 одиниць кореспонденцій, відправлених та отриманих ним протягом 38 років (1892–1929 рр.)⁵. Листи Ф. Вовка до Є. Чикаленка знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ)⁶.

Очевидно, що листів мало бути більше. В останньому відомому нам листі Є. Чикаленко пише: “Листа Вашого дістав вже в Перешорах...”. Очевидно, що цей лист ще не віднайдений. Дивує також велика, у п'ять років, перерва у відомих нам листах (1912–1917 рр.), якщо врахувати комунікабельність та прихильність до листування обох, та й перший відомий нам лист Є. Чикаленка до Ф. Вовка датований лише весною 1908 року, коли вони були знайомі вже майже п'ять років.

¹ Федір Кіндратович Вовк (1847–1918): Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження вченого / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1997. – 382 с.; Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001. – 378 с.

² Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – 544 с.

³ Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – С. 30.

⁴ НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4389–4393.

⁵ Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – С. 36.

⁶ ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 301–304.

Листування висвітлює декілька тем, спільних і Ф. Вовку, і Є. Чикаленку. Це, по-перше, прихильність обох до українства, яке становило саму їхню сутність. Вони обговорювали шляхи допомоги українськи налаштованим членам суспільства. Ф. Вовк у далекому Петербурзі хотів мати учнів з України. Є. Чикаленко у своєму “Щоденнику” писав, що Ф. Вовк казав йому, “що вже підготував двох хлопців (Руденка та Єфименка), але вони тільки на прізвища українці і для української науки нічого робити не будуть, а з Левка він сподівається вченого, що буде корисним для України”⁷. У листуванні значною мірою присутня і приватна тема, оскільки Ф. Вовк схилив до археології та етнографії сина Є. Чикаленка Левка і був його університетським керівником і наставником поза межами університету. Є. Чикаленко постійно нагадував Ф. Вовку про необхідність писати спогади про минуле, “щоб не загинуло”, бо це потрібно для української історії. Обговорювались редакційні справи в газеті “Рада”, якою опікувався Є. Чикаленко.

У своїх “Спогадах” Є. Чикаленко згадує, що він познайомився з Ф. Вовком під час святкування ювілею Миколи Лисенка 1903 р. у Львові. По приїзді до Львова Є. Чикаленко та С. Єфремов, які супроводжували М. Лисенка, поселилися в готелі, де мешкав Ф. Вовк, який приїхав для антропологічних досліджень у Галичині. “Тут уперше я й познайомився з цим відомим емігрантом, приятелем Драгоманова та Антоновича, який в 70-х роках емігрував за кордон і весь час жив у Парижі лекціями та працював по антропології, придбавши там титул доктора”, – писав Є. Чикаленко і продовжував: “Це був тоді вже зовсім сивий, як подобас, по його словах, бути всякому вовкові, незвичайно приємний чоловік”⁸.

Очевидно, в перші роки знайомства Ф. Вовк і Є. Чикаленко спілкувалися не часто, але тримали один одного в полі зору. У листі до Івана Липи від 7 травня 1904 р. Є. Чикаленко згадує Федора Вовка в контексті повідомлення про українські просвітні курси, які працювали у Львові з 23 червня до 22 липня того ж року: “Лекції у Львові почнуться 1-го юнія по нашому календарю і продовжуватимуться місяць. Франко і Студинський читатимуть по історії літератури. Грушевський і Томашівський – по історії України. Федор Вовк по етнографії. Ганкевич – історія соціальних рухів в Європі...”. Федір Вовк прочитав короткі загальні курси з антропології (6 год.) та української етнографії (6 год.)⁹.

Стосунки між Ф. Вовком та Є. Чикаленком стали ближчими після відвідин Ф. Вовком родини Чикаленків у Києві. Старший син Є. Чикаленка Лев (Левко) згадував, як він залишив Лозаннський університет, де вивчав геологію, і під впливом Ф. Вовка подався до Петербурзького: “Кількаденне перебування навесні 1909 року видатного українського науковця природни-

⁷ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – К., 2004. – Т. 1. – С. 204.

⁸ Його ж. Спогади (1861–1907) / Передм. В. Шевчука. – К., 2003. – С. 234.

⁹ Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – С. 336–337.

ка і антрополога Хв. Вовка в нашій родині у Києві спричинилося до великої зміни у моєму житті. Хв. Вовк у той час був директором українського відділу в Етнографічному музеї ім. імператора Олександра III в Петербурзі, а крім того викладав антропологію в Петербурзькому університеті на природничому його відділі. [...] З розмов на Благовіщенській, 56, а ще більше в садочку коло нашого дому, пізнали ми один одного докладніше, і, як наслідок цих розмов, було з його боку запрошення прийняти уділ в його експедиції по Волині, намова кинути Лозану (Швейцарія), де я студіював геологію, та їхати восени до Петербургу вступити до тамошнього університету, щоб присвятити в майбутньому свою працю досліддам української антропології. Згода моя була на те негайною, а батька вже сам Вовк умовив”¹⁰.

У “Щоденнику” від 6 червня 1909 р. батько Чикаленко згадує: “Левко мій рішуче сказав мені, що він не поїде вчитись в Лозанну, а хоче вступити в Петербурзький університет і студіювати антропологію та етнографію під проводом проф. Ф. К. Вовка, з яким він цього літа робив розкопки могил”¹¹. Ніякі доводи батька, щоб завершити навчання у Швейцарії, не подіяли, і Левко врешті-решт вступив згодом, у 1912 р., до Петербурзького університету. Є. Чикаленко, як звичайно вчинив би кожний люблячий батько, намагався допомагати Левку у скрутних ситуаціях, в яких він опинявся, маючи у влади статус “неблагонадійного”, особливо при вступі до Петербурзького університету. Про це він відверто написав у своєму “Щоденнику”¹².

В останньому відомому нам листі Євгена Чикаленка до Федора Вовка йдеться про роздуми стосовно сучасної йому політичної ситуації і про майбутню долю України.

У текстах листів збережено правопис та лексику оригіналу. Цитати наводяться за джерелом. Нумерація листів (наша), дата, за новим стилем, та відомості про місце написання передують тексту. Скорочення розшифровано у квадратних дужках. Окремі дати (лист 1) та місця написання (листи 4 та 9) встановлені за змістом листів.

ДОКУМЕНТИ

№ 1. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

[Київ, весна, після 21 березня 1908 р.]

Високоповажний і дорогий Федоре Кондратовичу!

Переїздом через Київ д[обродій] Степаненко¹ розказав тут, що Ви підшукуєте якого-небудь підходящого студента, щоб підготувати його до кафедри по Антропології та Етнографії. Не знаю чи правда сьому, чи ні, а тим часом сьогодні прийшов

¹⁰ Чикаленко Л. Подорож з проф. Вовком по Волині (Уривок спогадів з 1909-го року) // Літопис Волині. – Нью-Йорк; Буенос-Айрес; Вінніпег, 1955. – С. 34.

¹¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Т. 1. – С. 65.

¹² Там само. – С. 143–159, 193, 196–204.

до мене голова тутешньої укр[аїнської] студенської громади і просив розпитати Вас про се і, як треба, порекомендувати Вам студента 4-го курсу Київського Університета, естественного факультета д[обродія] Андрієвського², якого всі дуже поважають і вважають за талановитого молодого хлопця і при тім анти-есдека.

Особисто я його не знаю, але голова, мій добрий приятель, людина якій можна вірити, дуже вихваляв того Андрієвського і каже, що й шукати не треба. Коли, справді, Вам потрібний такий хлопець, то він міг-би перевестись в Петербурський університет – чи зараз, чи коли се було-б потрібно.

Прошу Вас написати мені про се в найдрібніших подробицях, щоб з їх Андрієвський розібрав – чого од його вимагається.

Тепер до Вас друга просьба. Задумали ми дати в “Раді”³ ряд статей про національне відродження у різних народів: у чехів, хорватів, словінців, болгарів, сербів; в Росії – у лагишів, естів, армян, грузин і прочих народів.

Дуже Вас прошу указати по сьому питанню *літературу* на російській мові.

Я пам’ятаю, що читав по рос[сійських] журналах про латишів, естів, чехів, але не згадаю де саме. А може й самі напишете про якийсь народ? Хотілося-б, щоб було написано легко, анекдотично, фельетонно, а не сухо-науково.

Питання се дуже важне для нас, а тим часом в нашій газеті майже про се нічого не було.

Взагалі по національному питанню у нас пишеться дуже мало.

Єфремову⁴ я загадав написати ряд статей про Драгоманова⁵; починаючи коротенькою біографією, бо Драгоманова наша публіка зовсім не знає, а потім ряд статей приблизно таких: Драгоманов і Галичина, Д[рагоманов] і польське питання, Д[рагоманов] і жидівське питання і т. д. і т. д. Він охоче згодився і може зробить непогано.

Чи пишете Ви свої спомини? Я просив Вас і знову прошу не odkладайте сього на колись, бо буде те саме, що й з В[олодимиром] Боніфатійовичем⁶. Давно я його про се просив. Він якось таки взявся і написав свої дитячі літа. Та й залишив. Перед Різдом я вчепився до його, щоб він написав про заснування Київської Громади⁷. Не дивлячись на перешкоди з боку К[атерини] М[ихайлів]ни⁸ він згодився Дорошенкові⁹ диктувати спомини.

Але почав із характеристики Польського Общества, з взаємних відносин своїх з поляками, але до Громади не встиг дойти і так і вмер.

Він обіцяв дати сі спомини у Л[ітературно-]Н[ауковий] Вістник¹⁰, але К[атерина] М[ихайлів]на щось тепер мнется, хоч обіцяє дати, але думає поробить свої примітки¹¹.

Пізно почав, а через те пропало для нащадків сила цінного матеріалу. Не зробіть же й Ви так, дорогий Федоре Кондратовичу. Візьміть приклад з мене: я заходився списати своє життя¹². Правда, воно не таке цікаве, як Ваше, але я все таки близько був знайомий з багатьма видатними людьми: Д. Пильчиковим¹³, Л. Смоленським¹⁴, В. Малеваним¹⁵, А. Михалевичем¹⁶, В. Б. Антоновичем та багатьма іншими. Пишіть, голубе, хоч не систематично, а епізодами, аби не загинуло з Вами те, що Ви пережили на свій вік.

Ну, будьте здорові. Прошу одповісти на мої запитання не гаючись.

Ваш сердцем Є. Чикаленко.

Галя¹⁷ приїхала сюди на місяць і кланяється низенько Вам.

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4390. Оригінал. Автограф.

№ 2. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

Київ, 29 травня 1908 р.

Київ 16 мая року 1908.

Любий Федоре Кондратовичу!

Сьогодні мені казав Андрієвський, що писав до Вас і подав Вам свою адресу, але од Вас не мав відповіді і не знав як йому будувати плани на майбутнє.

Він боїться, що як хімік, може не підходить буде до кафедри по антропології. А тим часом він охоче взявся-б, живучи в Петербурзі, за анатомію і може швидко підготовився-б.

Французьку мову знає добре, навіть думав з осені їхати в Парижський університет штудіувати там медицину.

Він в Києві пробує до 24 мая (Тарасовская б. кв. 11), а потім поїде в Полтаву (Кузнецкая 21).

Ваш Є. Чикаленко

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4389. Оригінал. Автограф.

№ 3. Ф. Вовк – Є. Чикаленкові

Заболоття, 25 серпня 1909 р.

12.08.1909

Заболоттє.

15-го у ранці приїду до Вас, а у вечері (11 ч.) прийдеться вже їхати до Петербургу. От-же дуже хотів-би побачитись з Вами і ще де-з ким хто є у Києві. Сподіваючись що Ви ще будете дома до полудня, заїду з вокзалу до Вас. Як би часом я приїхав 14-го, то-теж загляну до Вас. Хотів би побалакати за музейні і інші справи.

До побачення

Ваш Хв. Вовк.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 301. Оригінал. Автограф на поштовій листівці. Адреса: Євгенію Харламповичу Чикаленку. Редакція газ. “Рада”, Б. Подвальная, 6. Київ

№ 4. Ф. Вовк – Є. Чикаленкові

[Санкт-Петербург], 19 грудня 1909 р.

6 грудня 1909

Дорогий Євгене Харламповичу.

Я так рідко надокучаю Вам своїми писаннями, що може зробите мені ласку умістити у “Раді[”] оцю невеличку споминку про Вербицького¹⁸. Прочитавши її Ви мабуть згодитесь з тим, що пам’ять його усе таки заслуговує трохи більшого ніж тая заміточка у “Раді”, де йому висловлюється наче докір за те що він не писав по українському...

Ну що ж Ви кажете про позавчорашнє засідання Думи?¹⁹ Починають добродії кадети по троку у дишлі ходять... Учора ми зредагували невеличке спростованне з поводу слів Бобринського²⁰ “Они не просять!” Сьогодні мала з’явитися стаття Коллюбакина²¹ про українську справу, але чомусь замість неї видрукували тилькі дуже спішно і незграбно перекладене оповідання з “Ради” про виклад Перця... Яюсь-то буде!!!

Отож їде до Вас Левко²²... Гарний він хлопець, хоч і не зовсім ще вибрикався! Намніть йому довгого чуба за те що поїхав недослухавши курсу, та щоб добре вився, бо на літо вже треба ставати до справжньої роботи. Скажіть йому що й грошей на подорож не дасте, поки я не напишу, що він зовсім готовий до роботи, а я тут їх муштруватиму як слід...

Ну бувайте здоровенькі і – бажаю Вам як найкращої передплати!
Сердечне привітання Вам і усій громаді.

Хв. Вовк.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 302. Оригінал. Автограф.

№ 5. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

Київ, 25 грудня 1909 р.

Київ. 12 Декабря року 1909

Високоповажний та любий
Федоре Кондратовичу!

Вельми дякую Вам за згадку про М. А. Вербицького. Ми, грішні люде, мало що й чули за його. От, як-би ласка Ваша, щоб Ви отаких спогадів з свого життя давали хоч що місяця по отакому малесенькому клаптику, особливо з ембріонального життя Київської Громади, то Ви зробили б величезний вклад в історію нашого відродження національного.

Треба було б встановити зв'язок наших “громад” з “Кир[ило-]Меф[одіївським] брацтвом”²³. Коли не було безпосереднього зв'язку, то повинні бути особи (приміром як Пильчиков, Андруський²⁴, Гулак²⁵, Навроцький²⁶) через котрих можна, мабуть, найти сей звязок.

На Драгоманівські часи з життя Київської Громади, мабуть, ще не прийшов час, а все-таки треба було-б позанотовувати де-що важнішого, бо згодом все це заноситься в могили.

Живем ми кепсько. Наче наближаються часи 76 року²⁷. Сучасний Юзефович²⁸ (проф[есор] Флоринский²⁹) склав таку саму докладну записку про потребу знищить укр[аїнські] інституції та пресу, бо через який час вони на віки роздвоять “єдиний рус[ський] народ”.

Копія досталась (з великими труднощами) в наші руки, але з неї не видно до кого вона адресована.

Ся записка в звязку з виступами в Думі, певне зверне на себе увагу і на нас впаде якийсь циркуляр, хоч не такий як в 76 році, а все таки якісь скорпіони будуть³⁰.

Сердечно дякую, що піклуєтесь моїм Левком, може Ви його нахилите до науки, яка була-б користна Україні. Він досі якось ні на чім не спинився, ні чим не захопився, все хитається во всі боки і не знає на чому статъ. Може, коли літом попрацює, захопиться наукою...

Ну, бувайте здоровенькі та не забувайте “Ради”.

Ваш серцем Є. Чикаленко.

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4391. Оригінал. Автограф на аркуші зі штемпелем газети “Рада” і закликом: “Жертвуйте на пам'ятник Шевченкові у Києві”.

№ 6. Ф. Вовк – Є. Чикаленкові

Санкт-Петербург, 1 липня 1910 р.

СПб. 18.VI.1910

Дорогий Євгене Харламповичу!

Одібрав зараз листа од Левка і Сашка³¹ і дуже задоволений не тільки тим що їм ребра не перелічили у Бериславі, а їхньою подорожжю у загалі. Зробили вже досить багато, а найголовніше з листів Левка бачу, що роблять вони своє діло і розумно і з запалом. По де-яким запитанням бачу що думають про те як робити³². Дуже радий, дякую й Вам дуже щиро. Чи будете Ви у Києві 27–28-го – я мабуть приїду. Як що буде який лист од хлопців з Єлисавету³³ для мене, то або сховайте або, як часом куди виїдете, то покиньте у редакції. Дуже жалкую що не міг вибратись раніше – зовсім не можна було. Як що побачите Біляшівського³⁴ то скажіть що мої мезінські знахідки вже вернулись з Парижу – у чудовому стані – більше не розсипаються³⁵.

Ваш дуже щирий Хв. Вовк.

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 302. Оригінал. Автограф на поштовій листівці. Адреса: Его Высокородіе Евгенью Харламповичу Чикаленку. ст. Мардаровка Херсонской губ. Закреслено: Одесса, Пушкина, 18, кв. Шульги (почерк не Ф. Вовка) а також: Редакц. “Рады”, Б. Подвальная, № 6. Кієвъ (почерк Ф. Вовка). На листівці чотири штемпелі: “С. Петербургъ, 18.6.10”, “Кієвъ, 21.6.10”, “Одесса, 23.6.10”, “Мардаровка, 14.7.10”.

№ 7. Ф. Вовк – Є. Чикаленкові

Санкт-Петербург, 23 червня 1912 р.

СПб., 10 іюня 1912

Пишу оце до Вас, дорогий Євгене Харламповичу щоб хоч од Вас довідатись що небудь про Левка! Згинув десь і ніякої чутки за себе не подає, хоч знає добре що се мені дуже потрібно! Діло у тім що він умовивсь був їхати з Руденком³⁶ на Полтавщину а потім кудись к бісу аж на Урал, а нарешті і до мене у Мізин, щоб докупувати ото становище де знайдені були відомі Вам вироби з мамутячої кожи і т. і. Отже почалось з того що Руденко і его і мене звів поїхавши зразу на Урал і залишивши Полтавщину на осінь, Левкові-ж порадив їхати до его на Урал у іюлі. Тепер же я довідався що я буду вільний на іюль і на август. У августі мені прийдеться їхати у Женеву на Конгресс, стало бути копати Мізинське становище можна буде тільки з 7–8 іюля по 7–8 августа, і Левкова поміч мені конче потрібна раз через те що він вів розмови про це копанне з молодим Кошелем, сином властителя тиеї гори де ми копали позаторік³⁷, а друге – тим що я на Юхименка³⁸ майже зовсім не рахую, бо він повіявся кудись у Фінляндію і незабаром має йти до війська, а окрім того вигадує деякі примхи то-що. От-же більш як 2 тижні вже я написав про це усе Левкові, відповідаючи на єго лист з Кононівки і *досі* не маю од єго найменшої одповіді... а через це плутаюсь і не знаю що мені далі робити і боюся щоб не прийшлось залишити копання, а це б була чимала шкода, бо на копання я маю гроші³⁹... Так от коли Ваша ласка, дорогий Євгене Харламповичу, як що Ви знаєте де тепер Левко, то гукніть там єму щоб він хоч що небудь одповів мені та й мені напишіть хоч 2 слова – де він?... Руденко те-ж мені ані одного листа ще не написав. От і роби з іми що хоч...

А тут ще мені така халепа що хоч завіситись. І так часу чорт-має, роботи усякої вище голови і своєї і чужої (Руденко тут мені покинув печатанне аж 2-х книжок!) а оце знов біда на голову: властителька нашої хати продала її на злом і оце раптом я мушу кидати усе, шукати квартири і перебіратись. Не кажучи вже про те що воно усе коштуватиме, треба кидати усяку роботу і складатися та бігати шукать помешкання. От і роби що хоч. Оце вже тижнів зо два шукаю – нічогосінько немає підходящого, а гроші такі правлять що й приступу нема.

Не тільки за Левка, а навіть за свого Юрка малого⁴⁰ що зараз мусить бути у Ваших у Кононівці – теж не маю ніякої звістки. Чи вони з Вашим Івашком⁴¹ там собі ще голів не пообкучували.

То озовіться-ж як Ваша ласка,
Щиро здоровлю Вас,

Хв. Вовк

ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 304. Оригінал. Автограф.

№ 8. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

Київ, 2 липня 1912 р.

19/VI 12

Сьогодні приїхав з Херсонщини і застав Вашого листа, дорогий Федоре Кондратовичу, на який спішу одповісти.

Левко зо два тижня копався в Таращанському п[овіті] у Янівського, а діставши телеграму від Руденка, виїхав в Уфу з Петрусем⁴², як казав, на місяць, бо в початку юля мав бути у Вас в Мізині. Чому він не написав Вам – не знаю; мабуть через ледачу вдачу до писання, а може ще напише Вам з дороги. Як обізветься Руденко, то Ви нагадайте, щоб Левко в свій час вернувся в Мізин, бо може він на тім Уралі забариться.

Юрка Вашого семи днями бачив – він живий і здоровий, гуляють собі з Івашком. До мами він пише, але тоді як йому нагадають, очевидно він не сумує в Кононівці.

Сьогодні в Київ приїхав Петро Януарович⁴³ і каже, що Левка нема в числі 70 прийнятих в університет і Гусаковський⁴⁴ сказав, що він має таку репутацію, з якою його нізащо не приймуть. А Левко не хоче їхати в Париж – все сподівається, що тут приймуть.

Ну будьте здорові. Сими днями їду в Кисловодськ на місяць полагодити своє серце.

Ваш Є. Чикаленко.

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4391. Оригінал. Автограф написаний на звороті листівки “Ради” із зверненням посилати інформацію до “Ради”.

№ 9. Є. Чикаленко – Ф. Вовкові

[Перешори], 14 квітня 1917 р.

19 I/IV 17

Любий та дорогий Федоре Кондратовичу!

Листа Вашого дістав вже в Перешорах і нараз же написав до Єфремова, просячи його похлопотати за Якова Платоновича⁴⁵. Я, як бачите, сижу в Перешорах і

власне, не сижу, а більше лежу, бо таке здоров'я, що як з день попобіжиш, то вже три дні лежиш.

Зарання став інвалідом і потішаю себе, що все таки й мого крапля меду є в тому, що тепер робиться. Хочеться вже сказати – “нині отпускаєши...”.

Але непокоїть доля України. Коли прорветься германець і схоче здійснити заміри Бісмарка⁴⁶, то зроблять з України руїну, як це було за часів боротьби Польщі з Москвою за нашу землю.

А як і не пустять наші німця, то на “Учредительному Собраніи”⁴⁷ не доб'ємося ми автономії, бо інтелігенції нашої мало, та й та нез'організована, а народ наш, за невеличкими винятками, зовсім темний і про автономію нічого не знає, а про націоналізацію школи та інституції теж дбати не буде. Придивляючись і прислухаючись, я бачу, що народ марить тільки про земельку і страшенно боїться єврейського рівноправ'я, бо думає що жиди поскуповують всі землі і заставляють себе цілувати в руку, як це, кажуть, робиться в Галиччині. Про це тільки й говорять. А в Комітети та в комісари вибирають самих нахалів, крикунів, які обіцяють не дати ходу жидам та панам, щоб не зостатись, як в 1905 році, знов без землі. До погромів не доходить, бо ще пам'ятають наслідки їх дванадцять років тому назад, але готуються в “Учредительному Собраніи” виселити жидів та забрати земство в панів. А наші інтелігентські нахали та крикуни добиваються “самостійної України”. Боюся, що в результаті ми получемо на “Учред[ительному] Собраніи” тільки право на свою прессу та на приватну школу та й будемо, як ірландці, сотні літ боротись за Гомруль⁴⁸.

Вже й тепер в Києві ольстерці підняли в Городському комітеті голос проти того, що Українці посилають депутацію до Петербургу, добиваючись автономії України. Комітет не звернув уваги на ці голоси, мабуть, через те, що певний в утопічності цих домаганнів. А в “Учред[ительному] Собр[аніи]” наш народ не підтримує нашу інтелігенцію і питання про автономію та націоналізацію школи не пройде... і в перспективі боротьба на сотні років.

Ваш серцем С. Чикаленко.

НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4391. Оригінал. Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Степаненко Василь (1855? – початок 1930-х рр.) – громадський діяч, популяризатор української книжки, кум і приятель родини Чикаленків. Походив із селян Канівщини. За фахом – педагог, завідував тривалий час книгарнею “Киевской старини”. Багато вчителював, за революційні настрої неодноразово заарештовувався. Після революції залишився в Україні і дуже біднував.

2. Андрієвський Віктор (1885–1967) – згодом громадський діяч, публіцист і педагог; земський діяч на Полтавщині, член полтавської Громади; губернський комісар освіти на Полтавщині 1917–1918 рр.; співзасновник Партії хліборобів-демократів (1917). З 1920 р. – в еміграції. Автор праць і численних статей у пресі з антисоціалістичним спрямуванням, у т. ч.: “З минулого” (1921), мемуари “Три громади” (1938), “М. Лисенко” (1942), “М. Міхновський” (1950).

3. Єдина в дореволюційний час щоденна українська громадсько-політична газета Наддніпрянщини ліберального напрямку. Виходила з вересня 1906 р. до 20 липня 1914 р. Видавець – С. Чикаленко. Матеріально її підтримували В. Симиренко, Л. Же-

буньов, П. Стебницький, В. Леонтович. Редакторами в різний час були Ф. Матушевський, М. Павловський (1907–1913), А. Ніковський (1913–1914).

4. Єфремов Сергій (1879 – з 1939 доля невідома) – політичний, громадський, державний діяч, письменник, публіцист, літературознавець, критик. Дійсний член ВУАН (з 1919 р.), віце-президент ВУАН (з 1922 р.), дійсний член НТШ. Член Української Центральної Ради, заступник Голови, генеральний секретар міжнародних справ. Незаконно репресований у 1930 р. (“справа СВУ”).

5. Драгоманов Михайло (1841–1895) – громадсько-політичний діяч, публіцист, вчений. 1863 р. закінчив Київський університет. Був одним із провідників Старої київської громади. Через переслідування влади 1886 р. виїхав до Женеви, де видавав часопис “Громада” (5 томів у 1878–1882 рр.). З 1889 – професор Софійського університету.

6. Антонович Володимир (1834–1908) – історик, археолог, археограф, професор історії в Київському університеті. Головний редактор видань “Временной Комиссии для разбора древних актов”, фундатор Історичного товариства Нестора Літописця у Києві. Видав 8 томів “Архива Юго-Западной России”. Автор багатьох праць з історії та археології України. Засновник т. зв. “київської школи” істориків (Д. Багалій, М. Грушевський, П. Голубовський та ін.). В. Антонович – видатний громадсько-політичний діяч, стояв на чолі київської Старої громади.

7. Київська, згодом т. зв. Стара громада – осередок національно-культурної роботи 70-х – 90-х років ХІХ ст. До неї входили визначні наукові й культурні діячі: В. Антонович, М. Драгоманов, К. Михальчук, Ф. Вовк та ін. На початку 1870-х рр. у громаді налічувалось близько 70 членів, крім молоді, що брала участь у роботі. Громада не мала усталеної програми та організаційних форм. Репресії 1875–1876 рр. значно погіршили умови діяльності громади.

8. Антонович-Мельник Катерина (1859–1942) – археолог, історик, громадська діячка. Друга дружина В. Антоновича. Закінчила історично-філологічний відділ Вищих жіночих курсів у Києві. Працювала під керівництвом В. Антоновича і вивчала археологію в кабінеті старожитностей Київського університету. Досліджувала неолітичні, мегалітичні та ін. пам’ятки на Волині, Поділлі, Запоріжжі, Слобожанщині. Дійсний член Українського наукового товариства у Києві, НТШ, багатьох археологічних товариств. Організаторка університетського музею в Києві.

9. Дорошенко Дмитро (1882–1951) – історик, журналіст, громадсько-політичний діяч. Вчився у Варшавському, Петербурзькому і Київському університетах. Закінчив останній у 1908 р. Співпрацював у провідних українських виданнях, дійсний член НТШ (з 1923 р.) і багатьох інших історичних товариств. Організатор товариства “Просвіта”, член ТУП, УРДП, УПСФ. Один із засновників Української Центральної Ради. Крайовий комісар Тимчасового уряду Галичини і Буковини (1917), губернський комісар Чернігівщини. Після гетьманського перевороту – міністр закордонних справ. З 1919 р. – в еміграції. Професор українських вищих шкіл у Чехо-Словаччині, Австрії, Польщі, перший президент УВАН (1945–1950). Перший з українських істориків дав науковий огляд історії України. Автор спогадів про панораму суспільно-політичних і культурних подій в Україні у перші десятиліття ХХ ст.

10. “Літературно-науковий вістник” (ЛНВ, ЛНВістник) – літературно-мистецький, науковий і суспільно-політичний журнал, що виходив у Львові (1898–1906, 1922–1932) та Києві (1907–1914, 1917–1919). Заснований з ініціативи М. Грушевського як продовження журналів “Зоря” (видання НТШ) та “Житє і слово” (редактор І. Франко).

11. Ці спогади з'явилися-таки у ЛНВ: *Антонович В.* Автобіографічні записки // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 43. – С. 3–17, 193–204, 387–407.

12. Свої спогади, як “вступ до того мого щоденника (Щоденник (1907–1917). – В. С.), конспективні спогади свої за 45 років свого життя (1861–1907)”, Євген Чикаленко завершив 1923 р. в Рабенштайні (Австрія), де опинився на початку 1920-х рр. “Спогади” були видані у Львові у видавництві “Діло” трьома частинами у 1925–1926 рр. (139+139+130 с.) і перевидавалися у Нью-Йорку (*Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – 504 с.) і Києві (*його ж.* Спогади (1861–1907) / Передм. В. Шевчука. – К., 2003. – 415 с.; *його ж.* Зібрання творів: У 7 т. – К., 2003. – Т. 1: Спогади. 1861–1907. Уривки з моїх споминів за 1917 р. / Упор. М. І. Цимбалюк. – 432 с.). Щоденники Є. Чикаленка за різні періоди опубліковані: (за 1907–1917 рр.) *його ж.* Щоденник. 1907–1917. – Львів, 1931; *його ж.* Щоденник (1907–1917). – К., 2004. – Т. 1. – 504 с.; (за 1917–1918 рр.) *його ж.* Щоденник (1918–1919). – К., 2004. – Т. 2. – С. 7–209; вперше було опубліковано Ф. Погребенником: *його ж.* Щоденники (1918–1919) // Україна. – 1992. – № 1. – С. 13–15; № 2. – С. 13–16; *його ж.* Щоденники (1918–1919) // Слово і час. – 1993. – № 10. – С. 25–35; № 11. – С. 67–77; № 12. – С. 68–78; 1994. – № 1. – С. 73–82; № 2. – С. 96–100; (за 1919–1920 рр.) *його ж.* Щоденник (1919–1920). – К.; Нью-Йорк, 2005. – 639 с.

13. Пильчиків (Пильчиков) Дмитро (1821–1893) – педагог, громадський діяч, родом з Херсонщини. Закінчив Київський університет. У 1846–1864 рр. вчителював у Полтаві. Член Кирило-Мефодіївського братства і приятель Т. Шевченка.

14. Смоленський Леонід (1844–1905) – педагог, вчитель історії (серед його учнів був Є. Чикаленко), громадський діяч. Один із керівників Української громади в Одесі, де прожив майже все життя.

15. Мальований Володимир (1848–1893) – діяч одеської громади, засланий 1879 р. до Східного Сибіру за революційну діяльність. Втік 1881 р. за кордон і до 1883 р. був діяльним членом драгоманівського гуртка у Женеві. Повернувся до Росії, 1884 р. був заарештований і знову висланий до Якутська, де і помер.

16. Михалевич Опанас (1848–1925) – громадський діяч, народник, родом з Волині, за фахом – лікар. Член Київської громади, стояв на чолі “українофільсько-го” гуртка в Єлисаветграді (нині – Кіровоград). За поширення заборонених цензурою книжок 1885 р. заарештований і згодом висланий до Сибіру. Повернувся 1892 р. і жив у Єлисаветграді.

17. Вовк Галина (1896–?) – дочка Федора Вовка від другого шлюбу. Укладач бібліографії батька (*Вовк Г.* Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918). – К., 1929. – 80 с.) та спогадів про нього (*Вовк Г., Вовк Ю.* [Спогади про батька] // Хведір Кіндратович Вовк (1847–1918). Дослідження, спогади, бібліографія: До 150-ліття з дня народження вченого / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1997).

18. Йдеться про Миколу Андрійовича Вербицького-Антіоха (01.02.1843, Чернігів – 27.11.1909, Чернігів; дати за старим стилем), який, на думку деяких дослідників, був причетний до створення слів гімну “Ще не вмерла Україна”.

19. Державна дума – неповноправний парламент у Російській імперії в 1906–1917 рр. Створена була внаслідок революції 1905 р. Вибори до першої (27.04 – 08.07.1906) і другої (20.02 – 02.06.1907) Держдуми дали можливість українцям у Росії вибрати своїх представників і сформувати свої фракції із 44 та 47 членів відповідно. Вибори до третьої (1907–1912) та четвертої (1912–1917) Держдуми на основі нового виборчого закону не дали можливості українцям сформувати власну фракцію. Українські депутати третьої та четвертої Дум мало впливали на її діяльність.

20. Бобринський Володимир (1868–1928) – граф, російський шовініст, депутат III Державної думи, де активно боровся з українцями.

21. Колюбакін Олександр (1869–1915) – земський і військовий діяч, член Партії народної свободи, депутат III Державної думи від С.-Петербурга. Член ЦК партії кадетів. Оборонець українського питання в Думі, мав ораторські здібності. З початком Першої світової війни пішов на фронт, де і загинув.

22. Чикаленко Левко (1888–1965) – громадсько-політичний діяч, археолог, публіцист, старший син Є. Чикаленка. Закінчив Київську гімназію (1907). Навчався в Лозаннському (1907–1908) та Петербурзькому (1909–1911, 1913–1917) університетах. Брав участь у наукових експедиціях Ф. Вовка на українських етнічних землях. У 1910–1914 рр. проводив розкопки Мізинської палеолітичної стоянки. Член УНТ. В еміграції з 1920 р. У Празі захистив дисертацію. З 1949 р. дійсний член, а у 1955–1957 рр. генеральний секретар УВАН.

23. Таємне товариство, засноване з ініціативи М. Костомарова у грудні 1845 – січні 1846 рр., що ставило своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнського вчення. Нараховувало близько 100 членів (в т. ч. М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.). Існувало до березня 1847 р.

24. Андрузький Юрій (1827–?) – член Кирило-Мефодіївського братства, студент Київського університету. Відбував заслання у 1850–1855 рр. в Соловецькому монастирі.

25. Гулак Микола (1822–1899) – член Кирило-Мефодіївського братства, родом з Полтавщини, належав до лівого крила братства. 1847–1850 рр. був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, 1850 р. висланий до Пермі. З 1859 р. – викладач у середніх школах Одеси, Керчі, Кутаїсі, Тбілісі. Автор праць з математики і низки розвідок із грузинської та азербайджанської літератур.

26. Навроцький Олександр (1823–1892), громадський діяч, поет і перекладач, родом з Полтавщини. 1847 р. як член Кирило-Мефодіївського братства був заарештований і засланий до Вятки. По закінченні заслання (1853) працював урядовцем за межами України. Вірші під значним впливом Т. Шевченка почав писати ще студентом. Багато перекладав зі всесвітньої класики.

27. Натяк на антиукраїнський Емський указ 1876 р.

28. Юзефович Михайло (1902–1889) – громадський діяч, куратор київської шкільної округи (1846–1858), голова Київської археографічної комісії (1857–1889). Ініціатор антиукраїнського Емського указу 1876 р.

29. Флоринський Тимофій (1854–1919) – славіст і візантолог. Доцент (з 1882) і професор (з 1888), згодом – декан історико-філософського факультету Київського університету. Керівник москвофільських та українофобських товариств у Києві, шеф Комітету у справах друку (цензури) у Києві на початку Першої світової війни.

30. Дещо докладніше про це Є. Чикаленко розповідав у листі до П. Стебницького від 12 грудня 1909 р.: “От, тутешні націоналісти, на чолі з Флоринським, склали докладну записку про те, що треба позакривать ук[раїнські] інституції і пресу, бо вони за скілька років роздвоять «єдиный руський народ». Не довідались ми, кому адресована записка, бо (в копії) звертаються «Ваше Високопревосходительство». Се може быть і ген[ерал]-губ[ернатор], і Столипін, не відомо, кому вона адресована, і се ще тайна. Словом, повтореніє записки Юзефовича. Ми вже всі – як віл під обухом, не знаєм, що й почать. Отак ішов весь наш рух: заборона 60[-x] років, потім [18]76, тепер знов – тільки трохи почали вбиватись в колодочки і – на тобі!” (Чикаленко Є. і Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008. – С. 176).

31. Шульгін Олександр (1889–1960) – історик, соціолог, політичний та громадський діяч, родом з Полтавщини. Закінчив Петербурзький університет (1915). Активний учасник визвольних змагань 1917–1921 рр., член Української Центральної Ради, посол Української Держави за Гетьманату, УНР та УНР в екзилі, очолював уряд в екзилі (1939–1940). Після 1945 р. засновник і голова Українського академічного товариства в Парижі (1946–1960). Влітку 1910 р. разом з Левком Чикаленком провадив, за програмою Ф. Вовка, етнографічно-антропологічні дослідження півдня України.

32. У своїх листах до Федора Вовка Левко Чикаленко доповідав про перебіг подій під час їхніх, із Сашком Шульгіним, етнографічно-антропологічних досліджень. Вовк нагадує про інцидент, який трапився у Бериславі на Херсонщині під час епідемії холери, коли юрба селян оточила їх на березі Дніпра, але врешті все закінчилося мирно. (НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4402 (лист Л. Чикаленка та О. Шульгіна до Ф. Вовка від 14.06.1910)).

33. Колишня назва Кіровограда.

34. Біляшівський Микола (1867–1926) – археолог, дійсний член ВУАН та НТШ. Директор Державного, згодом – Центрального історичного музею (1902–1923).

35. Після відкриття Мізинської палеолітичної стоянки фактично у 1907 р., Ф. Вовк у 1908 та 1909 рр. популяризував це відкриття. Вперше він доповів про це на XIV Археологічному з'їзді, який відбувся у Чернігові. Доповідь була опублікована в матеріалах з'їзду (*Волков Ф. Палеолитическая стоянка в с. Мезине Черниговской губернии (Предварительное сообщение) // Труды четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1909. – М., 1911. – Т. III. – С. 262–270*) та в Парижі (*Volkov Th. Rapport sur les sciences anthropologiques Russie // Bulletinset Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. – 1909. – P. 396–400*). Тоді ж у Парижі Ф. Вовк виступив з доповіддю про результати розкопок (*Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001. – С. 233*) і, очевидно, демонстрував палеолітичні знахідки з орнаментованих кісток мамонта, про які він згадує у листі.

36. Руденко Сергій (1885 – після 1954) – археолог, антрополог і етнограф, учень Ф. Вовка. Дійсний член НТШ (з 1914 р.). У 1921–1954 рр. – професор Ленінградського університету.

37. Син Сисоя Кошеля, колишнього козака, який на своєму обійсті в Мізині 1905 р. знайшов залишки предметів палеолітичної культури. Федір Вовк був піонером археологічних досліджень цієї стоянки первісних людей, відвідавши її вперше у 1907 р. і провівши розвідувальні розкопки у 1908 р.

38. Один з учнів Ф. Вовка.

39. Влітку 1912 р. розкопки у Мізині були продовжені завдяки пожертвуванням 300 рублів. Під керівництвом Ф. Вовка в цей сезон розкопки вели Л. Чикаленко та П. Светлов (*Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч... – С. 236*).

40. Вовк Юрій (1901 – після 1967) – художник і графік, син Федора Вовка від другого шлюбу. З 1923 р. жив у Празі. Автор численних ілюстрацій, листівок для чеських видань, спогадів (разом з сестрою Галиною) про батька (1967).

41. Чикаленко Іван (1902–1974) – наймолодший син Є. Чикаленка. Закінчив гімназію, залишився в радянській Україні і зазнав більшовицьких репресій. Працював у видавничих установах. У 1929 р. арештований і засуджений на 5 років заслання, яке відбував на Далекому Сході. У 1946 р. переїхав із сім'єю до Києва, де й жив до самої смерті.

42. Чикаленко Петро (1892–1928) – син Є. Чикаленка. В роки Першої світової війни – учасник бойових дій. Працював секретарем у голови Генерального секретаріату В. Винниченка. Залишився з родиною в радянській Україні і був репресований. Помер у Курській пересильній тюрмі.

43. Стебницький Петро (1862–1923) – громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Один з керівників Української громади у Петербурзі. Секретар, а потім голова Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг. Брав участь у виданні енциклопедії “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. Друкувався в багатьох українських часописах.

44. Гусаковський – директор департаменту Міністерства народної освіти, який опікувався університетськими справами. У лютому 1912 р. Євген Чикаленко два тижні перебував у Петербурзі, намагаючись поновити сина Левка в університеті, і побував на прийомі у Гусаковського (*Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917)*). – Т. 1. – С. 202–204). Врешті-решт восени Левка було поновлено в університеті.

45. Забіла Яків – член петербурзької Української громади, товариш Федора Вовка. Мав садибу у с. Псарівка над Десною у Кролевецькому повіті. У цій садибі неодноразово відпочивала родина Ф. Вовка.

46. Бісмарк Отто (1815–1898) – князь, німецький державний діяч, творець Другої німецької імперії (1871), канцлер Німеччини.

47. В Росії – представницькі збори, вибрані на основі загального виборчого права для встановлення форми правління та вироблення конституції. Тимчасовий уряд після Лютневої революції розробив виборчий закон, і в кінці 1917 р. вибори були проведені, в т. ч. і у т. зв. “національних окраїнах”. “Учредительное собрание” відкрилося 5 (18) січня 1918 р., але наступного дня було розігнано більшовицькою Радою народних комісарів.

48. Гомруль, рух за гомруль (*англ.* Home Rule, буквально – самоуправління, автономія) – боротьба за здійснення програми автономії Ірландії, яка передбачала утворення ірландського парламенту та національних органів управління за збереження верховної влади Великобританії.

Валерій Старков (Київ). Листування Федора Вовка та Євгена Чикаленка.

У листуванні висвітлюються взаємини двох видатних діячів української культури Федора Вовка та Євгена Чикаленка в умовах тогочасної української дійсності. Багато уваги приділено подіям у родині Чикаленків, оскільки Федір Вовк був університетським керівником сина Євгена Чикаленка – Лева.

Ключові слова: Федір Вовк, Євген Чикаленко, Левко Чикаленко, газета “Рада”.

Валерій Старков (Київ). Письма Федора Вовка и Евгения Чикаленко.

В письмах отражены взаимоотношения двух выдающихся деятелей украинской культуры в условиях современной им украинской действительности. Много внимания уделено событиям в семье Чикаленко, поскольку Федор Вовк был университетским руководителем сына Евгения Чикаленко – Лева.

Ключевые слова: Федор Вовк, Евгений Чикаленко, Лев Чикаленко, газета “Рада”.

Valerii Starkov (Kyiv). The Correspondence between Fedir Vovk and Yevhen Chykalenko.

The relations between these two famous Ukrainian cultural figures are reflected in Ukrainian reality. The author focuses attention on events in the Chykalenko’s family, because Fedir Vovk was a supervisor at the University of Levko, Yevhen Chykalenko’s son.

Key words: Fedir Vovk, Yevgen Chykalenko, Levko Chykalenko, newspaper “Rada”.

Дмитро БУРІМ (*Kuiv*)

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ УСТАНОВИ ДОВІРИ В НІМЕЦЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПОЛІТИКА УРЯДОВИХ КІЛ НІМЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ (1938–1945)

Українська установа довіри в Німецькій імперії¹ розпочала свою діяльність 1 грудня 1938 р. та діяла до падіння Третього рейху – до весни 1945 р. Про створення установи довіри повідомила Українська пресова служба в Берліні: “З днем 1-го грудня біжучого року розпочав свої чинності «Комісаріат для українських справ в Німецькій державі» («Ukrainische Vertrauensstelle im Dritten Reiche»). Приміщення Комісаріату є: Berlin W 30, Bayerischer Platz 3² (тел. 262518). На чолі Комісаріату стоїть доктор Микола Сушко”³.

Установа довіри мала завдання “заступати інтереси бездержавних українців, що мешкають у німецькій державі, влекшувати зносини українців з державними урядами, спрямовувати куди слід старання в таких справах як паспорти, дозволи на побут, дозволи на працю та порадую бути помічним кожному українцеві в його персональних справах”⁴.

Історія Української установи довіри в Німеччині дотепер не була об’єктом спеціального дослідження. Щоправда, деякі автори, вивчаючи суміжні проблеми, торкались у своїх роботах певних питань історії заснування та діяльності цієї установи⁵.

¹ Офіційна назва установи німецькою мовою: “Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche”. У статті використовується назва “Українська установа довіри в Німецькій імперії” (у літературі можна зустріти: “Українська установа довір’я”, “Українське бюро довіри”, “Українська служба довіри”, “Комісаріат для українських справ у Німецькій державі”).

² Бюро Української установи довіри в Берліні з 20 жовтня 1941 р. знаходилось за адресою: Berlin SO 36, Marianenplatz 14.

³ Оснування Комісаріату для українських справ у Німецькій державі // Українська пресова служба. Українське видання. Заступництво на Німеччину. – Берлін, 1938. – Ч. 16/38. – 12 грудня. Див. також: ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 38.

⁴ Там само. Див. також: Ukrainischer Pressedienst in Deutschland. – 1938. – Nr. 16/38; Діло. – 1938. – Ч. 280 (15.081). – 16 грудня.

⁵ *Кентій А. В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – 200 с.; *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.; *Кривець Н. В.* Українсько-німецькі відносини: політика,

У публікації здійснено спробу розглянути роль німецьких урядових кіл у створенні Української установи довіри у Німеччині та позицію української політичної еміграції.

По Першій світовій війні на території Німеччини в таборах військово-полонених (Раштат, Вецляр, Зальцведель) перебувало – за різними оцінками – близько 100000 українців, переважна більшість з яких повернулася в Україну⁶. У 1920-ті – 1930-ті рр. після поразки українських визвольних змагань (1917–1921), за підрахунками сучасних українських дослідників, у Німеччині проживало приблизно 15.000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України)⁷. Чисельність української еміграції суттєво збільшилася внаслідок окупації Угорщиною Карпатської України та викликаной нею нової хвилі емігрантів-українців до Третього рейху⁸. З вибухом Другої світової війни в 1939 р. почалась масова еміграція українців на Захід, спершу до окупованої німцями Польщі, а з Польщі – до Німеч-

дипломатія, економіка. 1918–1933. – К., 2008. – 322 с.; *Кучерук О. С.* Рико Ярий – загадка ОУН. – Львів, 2005. – 212 с.; Українці в Берліні (1918–1945): Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 року в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. В. Верига. – Торонто, 1996. – 256 с.; Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу. 1921–1945. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.; *Яриш В.* Українська Установа Довір'я в Німеччині. Офіційно: Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche // Українці в Берліні (1918–1945): Пропам'ятний збірник... – С. 184–187; *Романишин П.* Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Там само. – С. 208–225; *Скиба Р.* Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині. До генези постанови УНО // Там само. – С. 177–183; *Каменецький І.* Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 851–882; Євген Коновалець та його доба. – 1020 с.; *Кубійович В.* Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / Упор. О. Шаблій. – Париж; Львів, 2000. – Т. II. – 1024 с.; *його ж.* Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.; Енциклопедія українознавства: У 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989; *Dodenhoeft, Bettina* Laßt mich nach Rußland heim: russische Emigranten in Deutschland von 1918 bis 1945. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1993. – 338 s.

⁶ *Срібняк І. В.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999. – 296 с.; *Троцинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.; *Троцинський В. П., Шевченко А. А.* Українці в світі. – К., 1999. – 352 с.

⁷ *Троцинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі...; *Троцинський В. П., Шевченко А. А.* Українці в світі.

⁸ *Карпатська Україна в боротьбі: Збірник.* – Відень, 1939. – 234 с.; *Kotowski Albert S.* “Ukrainisches Piemont”? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 2001. – Н. 1. – S. 67–95; *Zlepko Dmytro.* Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. März 1939). Vergangenheitbewältigung oder Großmachtpolitik in Ostmitteleuropa. – München, 1980. – 207 S.

чини⁹. Українська еміграція до Німеччини знову посилилася по окупації німцями Франції та Бельгії, де у міжвоєнний період жили та працювали емігранти з України. Найбільший наплив українців до Німеччини почався після того, як у 1941–1942 рр. німецька армія окупувала українські землі, які знаходились у складі СРСР. За статистикою Української установи довіри в Берліні, в 1943 р. лише із Західної України на праці в Німеччині було 800000 молодих людей. Ця статистика не охоплює великої маси робітників, привезених зі східноукраїнських земель¹⁰.

О. д-р Петро Вергун, голова Греко-католицької церкви в Німеччині періоду Другої світової війни, у своєму “Життєписі”, написаному в 1956 р., зазначав, що було “разом усіх один і пів (1,5) мільйона лишень українців-католиків в Німеччині”¹¹.

Голова Української установи довіри д-р Микола Сушко писав: “Лишень у границях Німеччини, включно з Австрією та Чехословаччиною, за виключенням Польщі, принайменше 2 мільйони українців жили в 1944 році”¹². Українська Енциклопедія українознавства подає, що після закінчення Другої світової війни в Німеччині було 2–3 мільйони українців. У самому Берліні в тому часі жило приблизно 25000 українців¹³.

Інформація щодо кількості українців в імперії напередодні та в роки Другої світової війни важлива для нас передусім з огляду на те, що ми можемо оцінити обсяг роботи Української установи довіри у Німеччині.

Питання організації установ, які б контролювали та регламентували життя та діяльність емігрантів у рейху, виникло ще в середині 1930-х рр.¹⁴. Утворення установ довіри – Російської, Кавказької та Української – для бездержавних емігрантів, які перебували на території Німеччини, однак не були підданими імперії, доцільно розглядати у загальному руслі уніфікаційних

⁹ *Книги 3. Перед походом на Схід: Спогади й матеріали до діяння Організації Українських націоналістів у 1939–1941 роках.* – Торонто, 1958. – I част. – 188 с.; II част. – 192 с.; *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – 664 с.; *Паньківський К.* Від держави до Комітету. – Нью-Йорк; Торонто, 1957. – 160 с.; *його ж.* Від Комітету до Державного центру (1944–1948). – Нью-Йорк; Торонто, 1968. – 288 с.; *його ж.* Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.

¹⁰ *Романишин П.* Історія української еміграції... – С. 212.

¹¹ *Wehrhun Peter.* “Curriculum Vitae” – Lebenslauf (Abschrift). Geschrieben am 1956 in U.D.S.S.R. und geschickt am Abt Emmanuel N. Neufelder nach Niederalteich in Bauern. – S. 5–6. (Original beglaubigt mit dem Siegel). Цит. за: *Романишин П.* Історія української еміграції... – С. 208–225.

¹² Dr. N. Suschko: “Die Ukrainer in Deutschland während des 2. Weltkrieges” – Augsburg, 1979. Цит. за: *Романишин П.* Історія української еміграції... – С. 212.

¹³ Енциклопедія українознавства. – С. 634–635. Див. також: *Романишин П.* Історія української еміграції... – С. 212.

¹⁴ Ці процеси доцільно розглядати в рамках втілення у життя загальної політичної концепції – “*Gleichschaltung*” – підпорядкування всіх сфер життя Німеччини інтересам націонал-соціалістичного режиму.

процесів, які відбувалися в Німеччині після приходу до влади НСДАП у 1933 р. Ці установи призначалися перш за все для виконання контрольно-адміністративних функцій, реєстрації, прямого та непрямого поліцейського нагляду та регулювання життя й діяльності безпідданих в імперії. Питання контролю за емігрантами набуло більш конкретного змісту напередодні Другої світової війни. Еміграційне законодавство уточнювалось й протягом воєнних років.

З літа 1936 р. розпочала діяльність Російська установа довіри¹⁵. Тоді було зліквідовано стару приватну Російську устанovu довіри та засновано державну інституцію Російської установи довіри, яку очолив колишній генерал російської армії Василь Біскупський¹⁶.

1 вересня 1938 р. існуюче до того часу грузинське консультативне бюро в Берліні (Georgische Beratungsstelle, Berlin, Keitstraße 19/20) було перетворено на Кавказьку устанovu довіри¹⁷. Керівником Установи був затверджений д-р Володимир Ахметелі, колишній грузинський посол в Берліні¹⁸.

Через комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів німецькі урядові структури лише влітку–восени 1938 р. безпосередньо почали організацію Української установи довіри. Щодо керівника установи, то ситуація довгий час залишалася остаточно не з'ясованою. Як найбільш вірогідний кандидат на цю посаду німецькою стороною розглядався д-р Микола Сушко.

До компетенції Української установи довіри у Німеччині належали не всі українці, що перебували на території Третього рейху. *Українськими емігрантами* вважалися лише ті українці, які прибули до Німеччини до 22 червня 1941 р., тобто до початку війни проти Радянського Союзу. Вони мали зареєструватися в Українській установі довіри та могли користуватися послугами цієї установи.

Щодо цілей та призначення установи, то, за положенням від грудня 1938 р., в Українській установі довіри мали реєструватися всі українці, які перебували на теренах імперії. Український емігрант тієї доби Василь Яріш так характеризував Українську устанovu довіри в Німеччині: “На перший погляд виглядало, що ця інституція була українська, бо лише українці в ній працювали, але, в суті речі, це була установа, яку заснував, фінансував і контролю-

¹⁵ Детально див.: Dodenhoeft, Bettina *Laßt mich nach Rußland heim: russische Emigranten in Deutschland...* (2. 3. Die russische Vertrauensstelle. – S. 36–55).

¹⁶ Біскупський Василь, народився 1879 р. у Санкт-Петербурзі. Генерал російської армії. В еміграції у Німеччині. Перебував у доволі близьких особистих стосунках з колишнім гетьманом генералом П. Скоропадським. Належав до групи правих монархістів у Мюнхені, яка на початку 1920-х рр. активно співпрацювала з націонал-соціалістами. (Werner Günter. *Die Geschichte der russisch-orthodoxen Kirche in Deutschland in den Jahren 1920–1950.* – Sigmaringen, 1982. – S. 11. Цит. за: Dodenhoeft, Bettina *Laßt mich nach Rußland heim: russische Emigranten in Deutschland...* – S. 45).

¹⁷ Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3061 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 р.). – Bl. 231.

¹⁸ Ibidem. – Nr. 3060 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 рік). – Bl. 116.

вав німецький уряд... Основним завданням У.У.Д. (Української установи довіри. – Д. Б.) було ведення точного обліку українців, які перебували в Німеччині в характері цивільних робітників”¹⁹.

Щодо компетенції та того кола питань, якими займалася Українська установа довіри в Німеччині, то важливу інформацію подає нам у своїх спогадах “Українська Установа Довір’я в Німеччині. Офіційно: Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche” свідок тогочасних подій Василь Ярш: “Основним завданням У.У.Д. було ведення точного обліку українців, які перебували в Німеччині в характері цивільних робітників. У зв’язку з тим, кожний українець чи українка, що працювали в Німеччині, повинні зголоситися та постаратися про виказку від Української Установи Довір’я. Ця виказка (посвідчення. – Д. Б.) була визнана офіційним особистим документом даної особи. Для одержання виказки У.У.Д. треба було виповнити відповідний формуляр, відповісти на запити, поставлені в ньому, і власноручно підписати цей формуляр. До виповненого й підписаного формуляра треба було залучити дві завірені і підписані фотографії апліката і все це передати або переслати до бюро У.У.Д. Виказка Української Установи Довір’я була зеленою краскою, подавала ім’я й прізвище, особисті дані і знімок власника. Ці інформації були завірені печаткою У.У.Д. і підписом урядовця. Виказка У.У.Д. була визнана урядовими чинниками, наприклад: Урядом Праці, Прохарчування тощо. Бувало, що виказки У.У.Д. захищали наших робітників перед сваволею німецьких працедавців”²⁰. І далі: “Українська Установа Довір’я мала також право видавати виказки полоненим воякам-українцям, коли переводжено їх у стан цивільних робітників. Це торкалося виключно українців з польської армії, але до українських полонених із сов’єтської армії Українська Установа Довір’я не мала жадного доступу (Українські робітники, привезені із східноукраїнських земель на примусові роботи до Німеччини, перебували в спеціальних таборах та їхніми долями займалися інші відомства Німеччини)”²¹.

Дві найбільші українські громадські організації емігрантів – монархістсько-гетьманська Українська громада та націоналістичне Українське національне об’єднання (УНО), – які отримали від німецького уряду право на легальну діяльність в імперії, перебували у стані конкурентної боротьби за вплив на українське емігрантське середовище в Німеччині та за право бути єдиним репрезентантом української національної справи перед німецькою владою²². Напередодні та в роки Другої світової війни Українське націо-

¹⁹ Ярш В. Українська Установа Довір’я в Німеччині... – С. 184–187.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² У звіті таємної державної поліції за 1938 р. повідомлялося, що в майбутньому буде дозволено існування лише двом з існуючих на той час у Німеччині українським емігрантським організаціям, а саме УНО та гетьманському руху з Громадою. Підготовчу роботу з ліквідації решти організацій вже було розпочато. (Bundesarchiv Berlin. – R 58

нальне об'єднання стає найбільш масовою та впливовою громадсько-політичною організацією українських емігрантів в імперії²³. Щоправда, до кінця війни український гетьманський рух в еміграції на чолі з колишнім гетьманом П. Скоропадським, Українська громада в Німеччині, маючи певну постійну підтримку в українському емігрантському середовищі та з боку зацікавлених німецьких державних, урядових та партійних структур – передусім міністерства закордонних справ та зовнішньополітичного відомства НСДАП – продовжував активно діяти, зберігаючи певну кількість членів та симпатиків.

У звіті Таємної державної поліції за вересень 1938 р. зазначалось, що для того, “щоб позбутися існуючих в українському емігрантському середовищі протиріч, в кінці вересня цього року було розпочато роботу із заснування Української установи довіри. Бюро Установи знаходиться за адресою: Berlin, Bayerischer Platz 3. Кому буде довірено керівництво Установою – ще остаточно не вирішено. Як найбільш вірогідний кандидат розглядається д-р Микола Сушко, який працював як Kurkommissar in Bad Hall / Oberösterreich. Сушко є *українцем з походження*, дістав, щоправда, вже багато років тому, *австрійське громадянство* та є таким чином *підданим імперії* (Reichsdeutscher). *Він є членом НСДАП*. При пануючій роздробленості в середовищі української еміграції він є одним з небагатьох кандидатів, які здатні очолити установу, до того ж він є *в політичному відношенні повністю незаангажований* (курсив наш. – Д. Б.)”²⁴.

Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3061 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 р.). – Bl. 229).

²³ “У 1940 році створено 15 нових філій та 130 гуртків, а число членів зросло до 13.260 осіб. В 1941 році створено Обласні Управи в таких містах: в Данцігу – на Східну і Західну Прусію; в Катовицях – на Горішній Шлеськ; в Празі – на Протекторат; в Нільвінген – для Західної Мархії та Люксембургу; в Райхенбергу – на Саксонію і Судети; в Ганновері – на Ганновер, Шлезвіг-Гольштайн, Ольденбург-Вестфалію, та в Бреславі – на Долішній Шлеськ. На кінець 1941 року УНО зросло до 36.042 членів, зорганізованих у 1.200 гуртках, 61 філіях та в 7-ох Обласних Управах. Зріст членства тривав до половини січня 1942 р. За половину січня 1942 р. вписалося 3.639 нових членів... В загальному – УНО досягнуло майже 40 тисяч членів. В другій половині цього ж місяця прийшло зарядження від німецького уряду, яке зобов'язувало Головну Управу УНО не приймати в члени УНО т. зв. цивільних робітників з Генеральної Губернії. Могли бути членами УНО лише ті українці, які прибули до Німеччини до 1-го вересня 1939 року, тобто до вибуху II-гої світової війни, або ті, що прибули після 1-го вересня з інших країн Європи, за виїмком Польщі. Ті клітини, що склалися з цивільних робітників, мали бути розв'язані. Це обмеження сильно відбилося на дальшому розвитку УНО в Німеччині. Цього ж місяця (червень 1942 року) новим зарядженням урядових чинників привернено Головній Управі УНО право організаційної праці серед українців, які прибули до Німеччини перед вибухом німецько-совєтської війни, ц. є. перед 22-гим червня 1941 року”. Детально див.: *Скиба Р.* Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині. – С. 177–183 (С. 179–180).

²⁴ Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3060 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 рік). – Bl. 116.

У жовтні 1938 р. Таємна державна поліція повідомляла, що “протистояння між УНО та гетьманським рухом триває й далі. Протиріччя останнім часом загострилися через можливе в майбутньому заснування Української установи довіри, а саме тому, що *обидві партії намагаються поставити на чолі цієї установи свого кандидата* (курсив наш. – Д. Б.). Щодо доктора Миколи Сушка, кандидатура якого розглядалася на посаду голови Української установи довіри, останнім часом з’явилися певні сумніви. Передусім вказують на те, що М. Сушко є нібито членом УНО та підтримує дуже тісні стосунки з Організацією українських націоналістів”²⁵.

Влітку – восени 1938 р. з боку відповідних німецьких державних структур – міністерства закордонних справ, Головного управління імперської безпеки, міністерства внутрішніх справ, зовнішньополітичного відомства НСДАП та ін. – активно здійснювалися заходи у справі організації Української установи довіри у Німеччині. При цьому одним з ключових питань, навколо якого точилися дискусії між головними дійовими структурами означеного процесу, було питання вибору кандидата на посаду голови Української установи довіри.

Питання щодо кандидатури на посаду голови Української установи довіри у Німеччині вирішувалось головним чином представниками кількох відомств, а саме міністерства закордонних справ, зовнішньополітичного відомства НСДАП, верховного головнокомандування, міністерства пропаганди та Головного управління імперської безпеки. Координували та організовували роботу в цій справі Головне управління імперської безпеки та, як його підрозділ, Таємна державна поліція, оскільки питання еміграційної політики й контролю над бездержавними мешканцями у Третньому рейху знаходилися у компетенції саме цих структур²⁶. Висування, захист та підтримка або заперечення тієї чи іншої кандидатури, представника тієї чи іншої української емігрантської громадсько-політичної організації або партійно-політичного руху можна розглядати вже як наслідок ставлення у конкретний момент часу та за конкретних обставин певної провідної структури імперії до того чи іншого українського партійно-політичного напрямку. Тут передусім йдеться про дві головні українські політичні сили в імперії – гетьманський та націоналістичний рухи. Так, Головне управління імперської безпеки, в тому числі й гестапо, та верховне головнокомандування разом з контррозвідкою віддавали перевагу співпраці з українськими націоналістами – Організацією українських націоналістів та Українським національним

²⁵ Ibidem. – Nr. 3060 (Звіт Таємної державної поліції за жовтень 1938 року від 8 листопада 1938 року). – ВІ. 60.

²⁶ “Головне управління імперської безпеки є відповідальним за контроль над українськими групами в імперії” (Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13: Друковані видання. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 188–189. З листа начальника поліції безпеки та СД від 17 жовтня 1940 р. керівникові штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданцу).

об'єднанням – отже, підтримували кандидатуру від націоналістичного табору на посаду голови Української установи довіри. Щодо зовнішньополітичного відомства НСДАП, то ця структура, співпрацюючи з усіма українськими національними партійно-політичними напрямками і течіями, як в еміграції, так і в краї, виділяла все ж таки більш виважений, більш передбачуваний та більш лояльний до Німеччини український гетьмансько-монархістський рух на чолі з колишнім гетьманом П. Скоропадським. Треба зазначити, що ставлення зовнішньополітичного відомства НСДАП до української еміграції, українсько-польських стосунків, “українського питання” в СРСР та в Східній Європі взагалі в 1930-ті рр. та напередодні Другої світової війни, хоча й не виходило поза рамки загальноприйнятої стратегії здобуття “життєвого простору” на Сході та німецької східної політики, однак мало свої певні відмінні риси, саме у питанні майбутнього національних регіонів СРСР та зокрема щодо України²⁷.

У німецькій історіографії існує чимала кількість досліджень, присвячених історії Німеччини 1933–1945 рр., автори яких доводять полікратичний характер влади у Третньому рейху, заперечуючи тим самим існування єдиного владного центру імперії, виділяючи при цьому кілька постійно конкуруючих між собою провідних державних структур. А саме, НСДАП та зовнішньополітичне відомство НСДАП; міністерство закордонних справ; верховне головнокомандування та абвер; Головне управління імперської безпеки; міністерство пропаганди та ін., які реально визначали магістральні шляхи розвитку всередині країни та її політику на міжнародній арені²⁸.

Спробуємо відтворити у хронологічному порядку події тих часів, заходи відповідних державно-політичних структур Німеччини у справі організації Української установи довіри та контролю за її діяльністю, активність партійно-політичних об'єднань української еміграції.

²⁷ Детально про позицію Альфреда Розенберга в “українському питанні” див.: *Rosenberg Alfred. Der Mythos des 20. Jahrhunderts.* – München, 1941; *Der Zukunftsweg einer deutschen Außenpolitik.* – München, 1927; *Großdeutschland, Traum und Tragödie, Rosenbergs Kritik am Hitlerismus.* – München, 1969; *Kampf um die Macht – Blut und Ehre. Reden und Aufsätze 1931–1932.* – München, 1943; *Letzte Aufzeichnungen.* – Göttingen, 1955; *Rosenberg Alfred. Das politische Tagebuch / Hrsg. von Seraphin Gans-Günter.* – Göttingen; Berlin, 1956; *Jerabek Blanka. Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine (1941–1944). Im Lichte deutscher Dokumente.* – München, 1991.

²⁸ Детально див.: *Dodenhoeft, Bettina Laßt mich nach Rußland heim: russische Emigranten in Deutschland...* – S. 46–47; *Bollmus Reinhard. Das Amt Rosenberg und seine Gegner.* – Stuttgart, 1970. – S. 236; *Huettenberger Peter. Nationalsozialistische Polykratie // Geschichte und Gesellschaft.* – 1976. – Nr. 2. – S. 417–442; *Hillgruber Andreas. Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg.* – Düsseldorf, 1982. – S. 28; *Hildebrand Klaus. Monokratie oder Polykratie? // Nationalsozialistische Diktatur / Hrsg. von Bracher Dietrich; Funke Manfred; Jacobsen Hans-Adolf.* – Bonn, 1986. – S. 73–96; *Graml Germann. Wer bestimmte die Außenpolitik des Dritten Reiches? // Demokratie und Diktatur / Hrsg. von Manfred Funke u. a.* – 1987. – S. 223–236; та ін.

29 вересня 1938 р. начальник поліції безпеки звернувся листовно до зовнішньополітичного відомства НСДАП із проханням погодитися з кандидатурою д-ра М. Сушка на посаду голови Української установи довіри, оскільки д-р М. Сушко, за даними поліції, був відповідною кандидатурою на цю посаду²⁹.

З жовтня, відповідаючи на цей лист начальника поліції безпеки, керівник штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданц висловив великі сумніви з приводу кандидатури д-ра М. Сушка на посаду керівника Української служби довіри в Німеччині, оскільки, за їхніми даними, М. Сушко перебував у тісному зв'язку з Організацією українських націоналістів (ОУН) та був нібито родичем Романа Сушка, одного з керівників групи Коновальця у Польщі. Через що, на думку АПА НСДАП³⁰, могли виникнути великі політичні ускладнення у польсько-українських питаннях³¹.

З самого початку можна казати, так би мовити, про два табори – безперечно, умовно – у справі організації Української установи довіри в Німеччині. А саме, з одного боку, Головне управління імперської безпеки, армія, верховне головнокомандування, й, з іншого боку, міністерство закордонних справ і зовнішньополітичне відомство НСДАП. Можна говорити про наявність певного протистояння військового міністерства, верховного головнокомандування, яке вважало військове відомство провідним в усіх питаннях, що стосувалися східної політики Німеччини, з одного боку, та зовнішньополітичного відомства НСДАП, що ні в якому разі не бажало поступитися своїми позиціями у сфері зовнішньої політики, зокрема на Сході Європи, при частковій підтримці міністерства закордонних справ, з другого, – протистояння, яке в даному випадку виявилось у принциповому розходженні позицій вищезазначених відомств у справі кандидатури на посаду голови Української установи довіри.

“Обережну” позицію міністерства закордонних справ стосовно кандидатури д-ра М. Сушка та реакції на це польської сторони можна пояснити бажанням німців зберегти ті двосторонні польсько-німецькі стосунки, які існували протягом другої половини 1930-х рр., тобто після підписання польсько-німецького договору про ненапад від 26 січня 1934 р. Треба взяти до уваги і той факт, що влітку–восени 1938 р., тобто коли в черговий раз виникло та обговорювалось питання організації Української установи довіри та німецької політики щодо українських емігрантів в імперії в цілому й польської реакції на ці заходи, в Німеччині ще не було прийнято остаточного рішення стосовно Польщі (або його не хотіли розголошувати), її майбутнього, тоді ще існували плани мирного вирішення польсько-німецьких спірних питань, розглядалась можливість залучення польської держави та

²⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 225.

³⁰ “Außenpolitisches Amt der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei”; “APA der NSDAP”; “АПА НСДАП”. У тексті використовується назва “Зовнішньополітичне відомство НСДАП” та АПА.

³¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 225.

її збройних сил до спільних дій на Сході Європи. Попереду була також і згода Німеччини на окупацію угорськими військами Карпатської України, проти існування якої активно виступала Польща, та на встановлення спільного польсько-угорського кордону (що було також узгоджено з Німеччиною)³².

У листопаді 1938 р. “розходження в думках щодо того, яку особу уповноважити до керівництва Української установи довіри, змогли подолати. Після того як Міністерство закордонних справ відізвало свої сумніви проти кандидата, якого висувало верховне головнокомандування німецьких збройних сил, тепер доктору М. Сушкові довірено керівництво установою”³³.

12 грудня 1938 р. начальник поліції безпеки надіслав лист-відповідь на протест зовнішньополітичного відомства НСДАП у справі призначення д-ра М. Сушка на посаду керівника Української установи довіри, який зовнішньополітичне відомство НСДАП заявило у листі від 8 грудня 1938 р.³⁴. У листі вказувалось на те, що зовнішньополітичне відомство НСДАП протестувало проти призначення д-ра М. Сушка, керуючись політичними міркуваннями, що призначення д-ра Миколи Сушка на посаду керівника Української установи довіри означало би “політичну тотожність імперії (рейху) з українських питань з групою Ярого–Коновальця”³⁵.

Керівництво зовнішньополітичного відомства НСДАП заклиало до більш обережного ставлення до Організації українських націоналістів (групи Коновальця–Ярого) та співпраці з нею німецьких міністерств та відомств. Зовнішньополітичне відомство висловило свою принципову позицію: не зосереджуватись на підтримці будь-якої однієї української партійно-політичної сили, а співпрацювати з усіма напрямками, які можуть стати у пригоді в майбутньому з огляду на можливі військові дії на Сході³⁶.

Після проведення слідчих заходів у справі приналежності д-ра М. Сушка до українського націоналістичного руху та Організації українських націоналістів зокрема Таємна державна поліція повідомила, що доказів стосовно перебування д-ра Миколи Сушка в групі Ярого–Коновальця або в Організації українських націоналістів немає. Отримавши незаперечливу відповідь від польських дипломатів стосовно кандидатури д-ра М. Сушка, змінило свою позицію на позитивну щодо цієї кандидатури й міністерство закордонних справ, яке, посилаючись на можливі протести та ускладнення з боку польської сторони в разі призначення на посаду голови Української установи довіри члена ОУН, спочатку приєдналося до протесту зовнішньополітичного відомства НСДАП³⁷.

³² Карпатська Україна в боротьбі...; *Kotowski Albert S.* “Ukrainisches Piemont”? – S. 67–95; *Zlepko Dmytro.* Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze...

³³ Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3060 (Звіт Таємної державної поліції за листопад 1938 року від 8 грудня 1938 року). – ВІ. 90.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 220.

³⁵ Там само. – Арк. 209–211.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

15 грудня 1938 р. керівник штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданц у черговий раз листовно звернувся до начальника поліції безпеки з протестом проти призначення д-ра М. Сушка³⁸.

17 грудня 1938 р. відбулася телефонна розмова між А. Шиккеданцем (зовнішньополітичне відомство НСДАП, керівник штабу А. Розенберга) та адміралом В. Канарісом (верховне головнокомандування, керівник Абверу) стосовно Української установи довіри в Берліні, під час якої адмірал В. Канаріс повідомив, що він не може погодитися з відмовою АПА стосовно призначення М. Сушка, не повідомивши про це фюрера. Додав, що вся робота протягом трьох років здійснювалась зі згоди високих інстанцій. Та що він досяг згоди з цього приводу з гестапо, а також й два дні тому з міністром закордонних справ фон Ріббентропом³⁹.

Розслідування в справі приналежності (або неприналежності) д-ра М. Сушка до Організації українських націоналістів було проведено восени 1938 р. Після чого, у грудні 1938 р., вже після офіційного відкриття Української установи довіри, зовнішньополітичне відомство НСДАП ініціювало нове додаткове слідство в цій справі та виступило з пропозицією зняти д-ра М. Сушка з посади голови УУД.

21 грудня 1938 р. у рейхслайтера Розенберга (зовнішньополітичне відомство НСДАП) відбулася нарада, в якій взяли участь представники верховного головнокомандування, зокрема Абверу, адмірал В. Канаріс, підполковник Е. Лахузен та майор Е. Штольце, в ході якої було обговорено комплекс питань, пов'язаних з Українською установою довіри та призначенням голови цієї установи⁴⁰.

Адмірал В. Канаріс ще раз запевнив, що доктор М. Сушко не був співробітником групи Коновальця–Ярого або ОУН. Це встановлено точно з боку верховного головнокомандування та гестапо⁴¹.

Рейхслайтер А. Розенберг вказав на політичний бік справи та зазначив, що було би “політично вкрай помилковим спиратися тільки на одну групу емігрантів, саме на групу Коновальця–Ярого або ОУН та побороти всі інші групи...”⁴².

На засіданні було прийнято таке рішення: “Виходячи з тієї думки, що названий д-р Микола Сушко не був і не є співробітником групи Коновальця–Ярого або ОУН, зовнішньополітичне відомство НСДАП погоджується з його призначенням при тій умові, що йому будуть надані в якості помічників по одному представнику від групи Скоропадського та групи Коновальця–Ярого або ОУН”⁴³. При цьому зазначалося, що Українська установа довіри є

³⁸ Там само. – Арк. 220.

³⁹ Там само. – Арк. 208–209.

⁴⁰ Там само. – Арк. 225–227.

⁴¹ Там само. – Арк. 226.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. – Арк. 225–227.

цілком неполітичною установою, яка служить лише для реєстрації та економічного забезпечення емігрантів та є відповідальною за дотримання порядку серед українських емігрантів. Також було вирішено призначити по одному раднику для українського довіреного від групи П. Скоропадського та УНО⁴⁴.

8 лютого 1939 р. співробітник зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданц у листі до начальника поліції безпеки зазначив, що його структура більше не має заперечень проти призначення д-ра М. Сушка керівником Української установи довіри, що було підтвердженням позиції АПА, яку це відомство висловило в листі до Таємної державної поліції від 21 грудня 1938 р.⁴⁵.

Д-р М. Сушко став до активної діяльності із самого початку існування Української установи довіри, хоча дискусія навколо його особи та слідство ще тривали, а остаточне затвердження відбулося лише 14 лютого 1939 р.

18 лютого 1939 р. начальник Таємної державної поліції Г. Мюллер, відповідаючи на лист А. Шиккеданца від 8 лютого 1939 р., повідомив, що отримавши лист з позитивною відповіддю від зовнішньополітичного відомства НСДАП від 8 лютого 1939 р., 14 лютого 1939 р. він остаточно затвердив д-ра М. Сушка на посаді керівника Української установи довіри та домовився з ним стосовно його діяльності та повноважень⁴⁶.

Координаційна та організаційна робота у справі заснування й діяльності Української установи довіри в Німеччині здійснювалась Таємною державною поліцією (Гестапо) та Головним управлінням імперської безпеки (РСХА). Це було питання внутрішньої політики імперії. Інші установи та відомства – армія, міністерство закордонних справ, зовнішньополітичне відомство НСДАП, міністерство пропаганди тощо – мали свої відомчі інтереси при вирішенні цієї справи та були запрошені до співпраці.

Дискусія, що розгорнулася навколо кандидатури д-ра Миколи Сушка на посаду голови Української установи довіри в Німеччині як в українському емігрантському середовищі, так і серед представників зацікавлених відомств імперії, потребує до себе уваги. Звинувачення М. Сушка у приналежності до Організації українських націоналістів, перевірки, розслідування з ініціативи та на запити керівників зовнішньополітичного відомства НСДАП та міністерства закордонних справ, з українського боку підтримувались керівництвом українського гетьманського руху. Слід зазначити, що в кожного були свої інтереси, свої цілі та свої “вигоди”, які в даному випадку збігалися. Однак німецька сторона постійно зберігала за собою провідну роль, роль лідера, залишаючи українську на другорядних, підпорядкованих позиціях. Гетьманці, хоча і запевняли німецьку сторону в тому, що вони погодяться на

⁴⁴ Там само. – Арк. 183–186.

⁴⁵ Там само. – Арк. 179.

⁴⁶ Там само. – Арк. 178.

будь-яку кандидатуру на посаду керівника Української установи довіри, аби це була людина безпартійна, компетентна та авторитетна серед українців-емігрантів у Німеччині, припускаємо, все ж таки розглядали це призначення д-ра М. Сушка як певну поразку в боротьбі за лідерство.

Керівники центральної організації Української громади у Берліні та її філій у Празі й Відні, гетьман П. Скоропадський особисто, не могли погодитися з певною втратою своїх позицій в українському емігрантському середовищі та з тим фактом, що на посаду голови Української установи довіри в Німеччині було затверджено людину, що не належала до гетьманського руху. Це виявилось у бойкоті Української установи довіри з боку гетьманського руху; відмові співпрацювати; блокуванні заходів з реєстрації членів Української громади, що її, за вимогою німецької влади, намагалася здійснити Українська установа довіри; у багаторазових зверненнях керівників Українського гетьманського руху до німецьких владних структур з проханнями встановити справедливість та забезпечити рівні права для діяльності, які були надані законом, – передусім, право репрезентувати на рівних з УНО інтереси українців у Третьюму рейху.

У звіті Таємної державної поліції за квітень–червень 1939 р. між іншим зазначалося, що протиріччя та взаємні звинувачення між Українським національним об'єднанням та гетьманським рухом продовжуються з не меншою гостротою. Більше того, протиріччя стали, здається, ще гострішими після утворення Української установи довіри та призначення д-ра М. Сушка головою цієї установи. Гетьманський рух не бажав співпрацювати з Українською установою довіри та не дозволяв своїм членам реєструватися в ній, оскільки голова Української установи довіри був, на їхню думку, членом УНО та представляв нібито лише інтереси УНО. Всі попередні спроби примирити конфліктуючі сторони можна розглядати як ті, що зазнали поразки⁴⁷.

Рішення про створення Української (як і Російської та Кавказької) установи довіри у Німеччині доцільно розглядати як складову частину загальної політики Третьюму рейху стосовно емігрантів в імперії. У 1930-ті рр., особливо напередодні Другої світової війни, і пізніше, протягом воєнних років, імперським урядом та відповідними структурами Німеччини було затверджено низку законів та підзаконних актів, що регулювали життя та діяльність емігрантів, зокрема емігрантів-українців. Одним з ключових документів у справі емігрантів в імперії, який, до речі, збігається за часом (слід вказати, що не тільки за часом, але і за змістом та метою) з утворенням Української установи довіри в Німеччині, була постанова, затверджена на початку 1939 р. про необхідність “виведення” з емігрантських організацій (кавказьких, російських, українських тощо) тих членів, які на той момент уже отримали німецьке громадянство. Паралельно з цим “кожному німець-

⁴⁷ Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції за квітень–червень 1939 р. від 3 червня 1939 р.). – ВІ. 160.

кому підданому української національності надавалась можливість вступити до складу українського клубу (СУН), який об'єднував представників української меншини в Німеччині”⁴⁸.

У щорічному звіті Таємної державної поліції за 1938 р., між іншим, повідомлялось, що “з причин внутрішньо- та зовнішньополітичних – подібно до того як це було зроблено стосовно російської еміграції – було прийнято рішення про вихід підданих рейху співвітчизників (“reichsdeutscher Volksgenossen”) з українських емігрантських організацій. Ці співвітчизники збираються як представники української меншини в “Клубі Українців” (СУН)”⁴⁹.

З ініціативи Головного управління імперської безпеки, Таємної державної поліції та міністерства внутрішніх справ було прийняте рішення вивести з емігрантських організацій, які об'єднували бездержавних росіян, українців та інших, підданих імперії, в тому числі емігрантів, які мають німецьке громадянство⁵⁰. Це рішення німецької влади йшло в загальному руслі німецької політики щодо еміграції в імперії та української еміграції зокрема. Мета заходу полягала в тому, щоб провести чітку межу між особами без підданства, бездержавними емігрантами та громадянами імперії й тим самим відмежуватися від діяльності емігрантських громадсько-політичних організацій та об'єднань і поставити їх у другорядне, підпорядковане становище. Це рішення, яке йшло в загальному руслі уніфікаційних процесів в імперії, що відбувалися протягом 1930-х рр., водночас мало на меті упорядкування еміграційного життя в Німеччині напередодні Другої світової війни.

Розпад Чехо-Словаччини та окупація Угорщиною Карпатської України призвели до нової хвилі української еміграції до рейху⁵¹, що викликало додаткове навантаження на Українську установу довіри⁵². Постає нагальна потреба розширення структур установи та організації філій УУД в Австрії та Протектораті Богемії й Моравії. Було засновано філію Української установи довіри у Відні, керівником якої став Химинець⁵³. Початок Другої світової війни викликав нову хвилю переселення великої кількості українців з Західної України, яка була окупована радянською армією, до рейху, що у свою чергу зумовило заснування нових структурних одиниць Української установи довіри. Окрім центрального бюро в Берліні, діяли філії Україн-

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 175–176.

⁴⁹ Bundesarchiv Berlin. – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3061 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 р.). – Вл. 228–231.

⁵⁰ Ibidem. – Nr. 1031. – Вл. 29–30, 34–39.

⁵¹ Ibidem. – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції за січень–березень 1939 р., складений 3 квітня 1939 р.). – Вл. 101–102.

⁵² Ibidem. – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції за квітень–червень 1939 р. від 3 червня 1939 р.). – Вл. 162.

⁵³ Ibidem. – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції за другий квартал 1939 р. про нелегальний комуністичний та марксистський рух у Німеччині). – Вл. 34 RS.

ської установи довіри у Відні, Празі та Лодзі. До того ж, було організовано наявність кількох так званих “мужів довір’я” у Діршау, Каліші, Торні, Бромберзі, Білостоці та Білітці⁵⁴.

Доцільним було б розрізнити завдання й цілі Української установи довіри в Німеччині, як їх бачили німецькі владні структури, що її організовували, та як на все це дивилися українські емігранти – поодинокі та організовані у союзи й товариства – які надії та сподівання пов’язували вони із заснуванням та діяльністю цієї установи. Тобто, розглядаючи результати діяльності цієї установи, слід звернути увагу на те, як оцінювали діяльність Української установи довіри у Німеччині німецька та українська сторони, чи справдилися їхні надії, чи досягли вони поставлених цілей.

У листі начальника поліції безпеки та СД від 17 жовтня 1940 р. керівникові штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП Арно Шиккеданцу стосовно української еміграції та Української установи довіри у Німеччині, розповідаючи про свою розмову з гетьманом П. Скоропадським, протягом якої останній пообіцяв переглянути свої позиції та ставлення до Української установи довіри, начальник поліції безпеки писав: “...помилка в поглядах гетьмана Скоропадського полягала в тому, що він в Українській установі довіри бачив політичну установу, тоді як вона є суто адміністративною установою, яка реєструє українців за завданням мого відомства, надає їм роботу, дозвіл на місце проживання та паспорт й допомагає їм у різноманітних особистих питаннях”⁵⁵.

Далі публікуємо документи, які розкривають роль урядових кіл Німеччини та позицію української політичної еміграції у справі створення Української установи довіри в Німецькій імперії. Джерела зберігаються у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Тексти архівних документів подані російською мовою. Це завірнені переклади з німецькомовних оригіналів, зроблені свого часу співробітниками органів безпеки. Оригінали у справі відсутні.

⁵⁴ Від Головної управи УНО // Український вісник (Берлін). – 1943. – Ч. 21 (120). – 17 жовтня. – С. 4; Адреси Українських установ довіри: “1) Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche, Berlin SO 36, Marianenplatz 14; 2) Stützpunkt Wien der Ukrainischen Vertrauensstelle, Wien VII, Karl Schweighofergasse 3; 3) Stützpunkt Prag der Ukrainischen Vertrauensstelle, Prag III, Schwerinstraße 6; 4) Stützpunkt Litzmannstadt der Ukrainischen Vertrauensstelle, Adolf-Hitlerstraße 92”. Адреси “мужів довір’я” (Anschriften der Vertrauensleute): “Emil Rusin, Dirschau, Friedrichstraße 7; Wladymir Illiuk, Kalisch, Richterstraße 1; Thomas Sypnewski, Torn, Nürnbergerstraße 30; Iwan Nawalkowskyj, Bromberg, Hanfstraße 16; Wasyl Risnyk, Bialistock, Roonstraße 10; Iwan Melnyk, Bielitz, Rotenturmstraße 9a”.

⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 191.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Доповідна записка щодо наради в Тасмній державній поліції від 7 жовтня 1938 р. у справі утворення Української установи довіри в Німеччині за участю представників Гестапо, міністерства закордонних справ, головного командування (Абверу), зовнішньополітичного відомства НСДАП та міністерства пропаганди

Строго доверительно.

Доклад о совещании в гестапо от 7 октября 1938 года.

Присутствовали:

Штандартенфюрер Мюллер от гестапо, председатель.

Правительственный советник Геллер, от гестапо.

Криминальный советник Шредер, от гестапо.

Старший правительственный советник доктор Ветц, от главного управления полиции безопасности.

Капитан Е. Дэринг от верховного главнокомандования, тайный советник Шлип от министерства иностранных дел, советник посольства, майор Гейденхаген от министерства иностранных дел, Штуккенберг от министерства пропаганды, члены партии Геральд Зиберт и Эйхен Дюрксен от внешнеполитического ведомства.

Штандартенфюрер Мюллер открывает заседание с кратким обращением к присутствующим, в котором он говорит о том, что было бы желательно выяснить вопрос русской эмиграции, вопрос украинского доверенного ведомства и т. д. и единого соглашения между ведомствами.

Планом предусмотрено проводить периодически совещания, следующее состоится приблизительно через 8 дней. Первым делом штандартенфюрер Мюллер коснулся вопроса украинского доверенного ведомства (фертрауенштелле), руководителем которого был предусмотрен доктор Сушко. Против его назначения имеются возражения потому, что он, якобы, родственник полковника Романа Сушко из группы Коновальца. Этот вопрос, однако, выяснен и установлено верховным главнокомандованием, что это предположение необоснованно. После этого штандартенфюрер Мюллер обратился к представителям АПА (внешнеполитического ведомства) с просьбой высказаться по этому вопросу. Тогда партийный товарищ Дюрксен заявил следующее:

Основное отношение внешнеполитического ведомства к вопросу украинского доверенного ведомства вкратце следующее:

Существенная задача украинского доверенного ведомства состоит в обеспечении украинцев, вышедших из находящихся под властью большевиков областей. При организации и проведении работы украинского фертрауенштелле следует избегать всего того, что могло бы затронуть в вопросе польско-украинских отношений. Поэтому необходимо, чтобы руководство украинской фертрауенштелле было доверено личности, которая в данном вопросе была бы вне всякого подозрения. Ведь если доверенный и будет заниматься лишь чисто административно-полицейскими делами, все-таки политические последствия неизбежны, это надо тщательно обдумать заранее.

На замечания капитана Дэринга, что доверенный не имеет никаких политических заданий, Дюрксен еще раз напомнил, что он говорил лишь о политических последствиях, которые обязательно возникнут.

Затем выступил тайный советник Шлип и прочитал актовую запись польского советника князя Любомирского, в котором высказывается мнение против назначения доктора Сушко на пост украинского доверенного ввиду того, что он принадлежит к группе Коновальца. Копия этой записи будет передана участникам этого совещания.

Партийный товарищ Зиберт обращает внимание на то, что этим сообщением подтверждаются сомнения АПА. Тогда капитан Дэринг заметил, что с поляками можно будет войти в соглашение. Штандартенфюрер Мюллер и капитан Дэринг стараются поддержать кандидатуру доктора Сушко как германского подданного и партийного товарища. Капитан Дэринг разъясняет, что в сущности имеются три группы украинцев: группа Скоропадского, группы Петлюры и Коновальца. Из всех групп верховное главнокомандование признало группу Коновальца-Ярого. Со Скоропадским велось очень много переговоров, но его материальные требования неисчислимы и для немецких ведомств неприемлемы. Он, между прочим, называл Скоропадского “мертвым человеком” и уверял, что молодежь клонит к группе Коновальца. Тайный сотрудник Шлип сообщил, что министерство иностранных дел платит Скоропадскому ежемесячный почетный оклад в 1000 марок, так как Скоропадский заявил, что у него 20.000 марок долгов. Было решено выплатить ему эту сумму, чтобы он не занимался вновь политикой. Из этих соображений ему сейчас выплачивают не больше 1000 марок в месяц

Ссылаясь на польское заявление, партийный товарищ Мюллер заметил, что это является явным доказательством того, что украинцы вновь обратились к полякам, чтобы препятствовать кандидатуре доктора Сушко. Следовало бы объяснить полякам, что это именно Германия отвлекла группу Коновальца от Польши и направила ее против большевизма. Капитан Дэринг добавил к этому, что группа Коновальца дала верховному главнокомандованию обязательство ничего не предпринимать в Польше, а работать исключительно против большевизма. На это ответил тайный советник Шлип, что, по его мнению, группа Коновальца никогда не откажется от работы против Польши, ввиду того, что ее члены большей частью происходят из украинских областей Польши. Он считает такого рода обещание более или менее иллюзией.

После этого штандартенфюрер Мюллер коснулся вопроса кавказских эмигрантов. Был обсужден вопрос о том, что если грузинским эмигрантам дать доверенного, то и остальные представители кавказских народностей заявят претензии на доверенного. Но ввиду того, что по данным криминального советника Шредера в Германии проживает лишь 120 грузинов, 80 армян и 40 азербайджанцев, было недопустимым для каждой из этих небольших групп создавать доверенное учреждение. Поэтому было решено создать общее кавказское доверенное учреждение, против которого не возражало ни одно ведомство. Первоначально руководителем грузинского доверенного ведомства был князь Абхази. Сейчас он является заместителем руководителя бывшего посланника Ахметели.

Советник посольства майор Гейденхаген выразил сомнение по отношению к личности посланника Ахметели, потому что тот социал-демократ. Абхази, он уверяет, что его отвергает вся грузинская эмиграция. На это ответил капитан Дэринг, что Ахметели еще в 1923 году вышел из грузинской социал-демократической партии и что верховное главнокомандование считает его вполне благонадежным. После долгих пререканий среди грузинской эмиграции верховное главнокомандование

окончательно остановилось на личности Хайдар-Бамата, который был уже испытан, как превосходно придерживающийся указанной линии. Для работы Хайдар-Бамата выбрали тот же путь маскировки, он должен официально заявлять, что он работает на деньги японцев. На это ответил партийный товарищ Дюрксен, что ему стало известно от приехавших из Франции эмигрантов, что Хайдар-Бамат, правда, сначала и придерживался японской версии, но несколько месяцев тому назад стал открыто говорить, что он работает на немецкие средства. Капитан Дэринг называет это замечание интригой Хайдар-Бамата враждебной грузинской группе. Но он впрочем подтверждает, что разногласия между отдельными кавказскими группами очень крупны. Все же следовало бы попытаться достигнуть соглашения /федерации/ авторитетным путем. Это вполне возможно, ведь раньше, к примеру, в Германии никто не допустил бы мысли объединения Баварии, Пруссии, Саксонии и т. д. в одно государство.

Представитель главного отдела полиции безопасности – доктор Ветц заявил, что учреждения отдельных доверенных не в интересах государственной полиции, так как в связи с этим приплыв бесподанных лиц в Германии примет еще больший объем.

После того штандартенфюрер Мюллер еще раз резюмировал все поднятые вопросы и настоял на том, что сначала следует выяснить вопрос об утверждении доктора Сушко в качестве руководителя украинского доверенного ведомства, а затем выяснить вопросы кавказского доверенного. Сегодняшнее совещание является лишь предварительным.

Партийный товарищ Зиберт просит, соответственно полученному от АПА заданию, мнения компетентных ведомств зафиксировать по возможности письменно, чтобы на следующее совещание представители АПА могли бы явиться с определенными указаниями.

Штандартенфюрер Мюллер возражает против переписки, так как таковая уже велась относительно этих вопросов довольно обширно. Тогда Зиберт просит переслать ведомствам по крайней мере установленные пока факты.

Капитан Дэринг заявил, что верховное главнокомандование проводит это согласно распоряжения фюрера, в то время как гестапо является исполнительным органом. Далее Дэринг выразил сожаление по поводу того, что заместитель фюрера не присутствует. Его присутствие препятствовало бы различным учреждениям, как, например, руководителям гитлеровской молодежи, НСКОВ и другим, вмешиваться в эти политические дела и помешать единому направлению. Партийный товарищ Зиберт заметил, что штандартенфюреру Мюллеру должно быть хорошо известно, что АПА вполне разделяет его желание. Тут капитан Дэринг с вежливостью обратился лично к Зиберту /при приветствии оказалось, что Дэринг и Зиберт 21 год тому назад, когда-то имели очень веское совместное приключение на войне/ и поставил вопрос в таком смысле, почему АПА вообще “освещает” этот вопрос.

Ведь в этих делах верховное главнокомандование является ведущим и, кроме того, на это имеется распоряжение кабинета. Зиберт ответил, что внешнеполитическое ведомство, конечно, занимается и политическими вопросами, а партийный товарищ Дюрксен добавил, что, насколько ему известно, у них имеются указания заниматься вопросами восточной политики, но он не имеет права распространяться относительно объема этого указания. Внешнеполитическое ведомство занимается, в конце концов, так же как и другие ведомства.

Створення Української установи довіри в Німецькій імперії...

Тогда вмешался штандартенфюрер Мюллер и просил, чтобы верховное главнокомандование и АПА решили этот вопрос на совместном совещании.

Когда речь зашла о том, что на следующем совещании придется заниматься вопросами русских организаций и отдельных лиц, капитан Дэринг заговорил о Солоневиче. Он заметил, что относительно Солоневича в АПА имеется довольно много материала, который он с позволения председателя на следующем заседании согласен представить. На этом заседании он хотел бы лишь заметить, что один очень надежный, не занимающийся политикой русский ему недавно передал, что Солоневич на вопрос – почему он работает вместе с Мюллер-Закоменьским, ответил с улыбкой: “Не он меня использует для своих целей, а я его для своих”.

Кроме того, капитан Дэринг поднял еще вопрос о закрытии РСНД ввиду того, что она действует под лозунгом “единой и нераздельной Руси”.

Солоневич тоже является последователем этого направления. Далее он выразился о том, что существует приказ о разгроме России, поэтому следовало бы все, противоречащее этому, отстранить.

Берлин, 7 октября 1938 г. Зл.-Дк I Р.

ГДА СБУ. – Ф. № 13: Друковані видання. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 221–225. Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську.

№ 2

Матеріал стосовно призначення голови Української установи довіри в Німеччині, підготовлений для фюрера в апараті зовнішньополітичного відомства НСДАП

Материал для фюрера относительно назначения украинского фертрауенштелле в Германии.

По особым соображениям Верховное Главнокомандование предложило назначить доктора Николая Сушко, 1909 года рождения, уроженца города Вены, руководителем украинского фертрауенштелле в Германии. Против этого назначения запротестовало внешнеполитическое ведомство НСДАП. Оно настаивало на том, что украинское доверенное ведомство, также как и русское и кавказское, должно заниматься обработкой эмигрантов из занятых большевиками областей. Для этой деятельности доктор Сушко является неподходящим кандидатом, так как он в течение нескольких лет находится в связи с, так называемой, группой Коновальца или ОУН, развивавшей свою антипольскую деятельность, главным образом, в Галиции. После того, как министерство внешних дел и другие ведомства сначала согласились с этим назначением, министерство внешних дел на основании переговоров с польским советником посольства – князем Любомирским, изменило свою точку зрения.

Главнокомандование войсками (отдел Абвер-контрразведка) настаивало на своем предложении, основываясь на решении Министерского Совета от 24 октября 1933 года, на основании которого ему предоставлена вся подготовительная политическая работа на востоке (см. приложение № 1), по нашему мнению, решение подготовительной политической работы на востоке не заимствовано. Оно считает группу Ярого–Коновальца единственно подходящей и поэтому должно настаивать на назначении доктора Сушко руководителем украинского доверенного ведомства.

Через некоторое время Министерство внешних дел вновь изменило свою точку зрения и отказалось от своих сомнений относительно назначения доктора Суш-

ко. Тогда гестапо сообщило, что оно назначило доктора Сушко руководителем украинской фертрауенштелле в Германии, полагая, что и внешнеполитическое ведомство НСДАП даст свое согласие. В этом же письме гестапо сообщило, что по их сведениям доказательств относительно пребывания доктора Николая Сушко в группе Ярого–Коновальца или в Организации украинских националистов не имеется. Здесь получается явное противоречие, так как главное командование войсками по особым соображениям, а именно, на основании связей доктора Сушко с группой Ярого–Коновальца, настаивало на его назначении.

Кроме того, польский прокурор на процессе по делу украинских националистов назвал доктора Сушко представителем группы Ярого–Коновальца или ОУН в Австрии, как это видно из украинской газеты “Діло” от 20 ноября 1935 года (приложение № 2). После покушения на Коновальца голландские газеты писали о том, что Коновалец незадолго до своей кончины разговаривал по телефону из Роттердама именно с этим же Сушко, находившимся в Вене.

Внешнеполитическое ведомство НСДАП протестовало против назначения доктора Сушко до тех пор, пока не поступило от заместителя фюрера указание отстаивать его точку зрения в этом вопросе.

Внешнеполитическое ведомство НСДАП руководствовалось следующей политической точкой зрения:

Назначение доктора Николая Сушко на пост руководителя украинской фертрауенштелле в Германии означало бы политическую тождественность империи /Рейха/ по украинским вопросам с группой Ярого–Коновальца. Так, по крайней мере, смотрели бы на это не только все украинские эмигранты, но и за границей, ведь и в Риме, например, тщательно наблюдают за каждым шагом Германии в украинских вопросах. Группа Ярого–Коновальца – одна из украинских организаций, выступивших против поляков. Она основывается почти исключительно в занятых поляками областях Украины.

С политической идеологией эта группа пока никогда не выступала. Она ограничивалась мелкими террористическими мерами против украинских политиков в Галиции, причем ее сотрудничество с польской тайной полицией оставалось довольно неясным. Она с самого начала своего возникновения находилась в некоторой связи с Москвой и, надо полагать, поддерживалась оттуда. В последнее время, получив поддержку со стороны немецкого имперского Военного министерства, она стала развиваться в группу просто-напросто связистов и агентов. Как таковая она, должно быть, оказывала соответствующему министерству ценные услуги.

Политическое предпочтение этой организации перед другими группами эмигрантов Внешнеполитическому ведомству кажется не только необоснованным, но прямо-таки ошибочным. К тому же, на основании еще ранее существовавших трений и разногласий между галичанскими и настоящими русскими группами Великой Украины, как раз галичанская группа эмигрантов может ожидать особые препятствия. Но при освещении всех украинских вопросов отношение к Польше является существенным. Назначение члена группы Ярого–Коновальца с самого начала оценивалось как антипольское решение всего украинского вопроса, почему же польско-украинский вопрос выдвинулся вперед, большевистски-украинский оказался на заднем плане. Следует при этом учесть, что группа Ярого–Коновальца в Галиции является отнюдь не единственной украинской национальной организацией, с которой в таком случае приходилось бы работать.

Створення Української установи довіри в Німецькій імперії...

Сотрудничество группы Ярого–Коновальца с имперским военным министерством, отделом контрразведки заволочено некоторым туманом. Однако господин Ярый в Закарпатской Украине выступает в роли посланника и ссылается на свои особенно близкие отношения с немецким генеральным штабом и руководящими немецкими ведомствами. Ярому предоставили возможность передать Закарпатской Украине материал на тысячу мундиров как подарок, чтобы и таким образом создать видимость, будто бы группа Ярого–Коновальца является избранной политической боевой группой Германии /приложение № 3/. Не соответствует также действительности, что ОУН или группа Ярого–Коновальца составляет сплоченное единство. Против Германии все чаще поднимаются противоречия и нападения, как это нам уже удалось проследить в печати этой группы.

Берлин, 13 декабря 1938 года.

ГДА СБУ. – Ф. № 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 209–213. Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську.

№ 3

Повідомлення про телефонну розмову представника зовнішньополітичного відомства НСДАП з керівником військової розвідки адміралом Ф. В. Канарісом стосовно Української установи довіри в Німеччині від 17 грудня 1938 р.

Сообщение № 2 относительно украинского доверенного ведомства (фертрауенсштелле) в Германии, телефонный разговор с адмиралом Канарисом от 17 декабря 1938 года.

Адмирал Канарис сообщил по телефону, что он с нашим отказом относительно назначения Сушко согласиться не может, не доложив об этом сразу же фюреру. Вся работа в этой области в течение трех лет проводится с согласием высших инстанций. Он по этому поводу достиг соглашения с гестапо, а также и два дня тому назад с министром иностранных дел фон Риббентропом, который в этой области дал ему некоторые указания. Если Сушко не будет назначен, весь их план нарушится и он будет вынужден просить снять с него возложенную на него обязанность.

Я ответил адмиралу Канарису, что нам относительно этой трехлетней работы ничего неизвестно и что мы еще раньше протестовали бы против политического выдвижения члена группы Ярого–Коновальца, так как здесь речь идет не о военных, а о политических делах.

Тогда адмирал Канарис вновь подчеркнул, что эта работа проводилась с согласием высших инстанций и что он не откажется от своей точки зрения. В этом случае, значит, подготовительная работа и крупные денежные средства израсходованы напрасно.

Я ответил, что против его военных дел и приготовлений, с нашей стороны, возражений никогда не было, но назначение касается политической области, что может привести к последствиям, не касающимся военного сектора.

Адмирал Канарис все же настаивает на своем мнении и просит нас подвергнуть нашу точку зрения пересмотру. Я обещал ему доложить рейхсleiterу о нашем с ним разговоре.

ГДА СБУ – Ф. № 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 208–209. Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську.

№ 4

**Доповідна записка стосовно наради у рейхсляйтера А. Розенберга
за участі штабсляйтера А. Шиккеданца, адмірала В. Канаріса,
підполковника Е. Лахузена та майора Е. Штольце від 21 грудня 1938 р.
у справі призначення голови Української установи довіри**

Матеріал относительно назначения украинского доверенного от 21 декабря 1938 года.

Совещание у рейхсляйтера Розенберга в присутствии штабсляйтера Шиккеданца, адмирала Канариса, подполковника Лахузена и майора Штольце от 21 декабря 1938 года.

Адмирал Канарис объясняет рейхсляйтеру способ работы, проведенной верховным главнокомандованием с группой Коновальца–Ярого или ОУН. Он заявляет, что соглашение с этой группой достигнуто на основании совещания с министерством иностранных дел и соглашения с японцами. Сама работа заключается в обучении военного дела.

Для административного объединения всех здешних украинских эмигрантов, после долгих совещаний с министерством иностранных дел и гестапо, последовало создание украинского доверенного ведомства (фертрауенштелле), руководителем которого со стороны верховного главнокомандования выдвинута кандидатура некоего доктора Николая Сушко. Адмирал Канарис еще раз уверяет, что этот доктор Н. Сушко не был сотрудником группы Коновальца–Ярого или ОУН. Это точно установлено со стороны верховного главнокомандования и гестапо. В противоречащих этому слухам речь идет, очевидно, о другом украинце однофамильце.

Штабсляйтер Шиккеданц заявляет, что у АПА, однако, имеются противоречащие сведения, именно в ответ на замечание майора Штольце – не со стороны гетманцев.

Рейхсляйтер Розенберг указывает на политическую сторону всего этого дела. Не касаясь военного обучения и подготовки, обязан указать на возможные политические последствия. Было бы политически крайне ошибочно опираться только на одну группу эмигрантов, именно на группу Коновальца–Ярого или ОУН и побороть все остальные группы. Рейхсляйтер Розенберг напоминает о деле украинского полковника Полтавца–Острияницы, арестованного отделом контрразведки на основании данных из кругов группы Коновальца–Ярого или ОУН и посаженного в концлагерь. Лишь по ходатайству АПА он был освобожден. Розенберг заявляет, что конечно, было бы невозможно использовать сотрудничество группы Коновальца–Ярого или ОУН с отделом контрразведки для ликвидации других нежелательных конкурентов.

Адмирал Канарис заявил, что это случилось при его предшественнике и что за это он не отвечает. Его стремление издавна направлено на дружественное сотрудничество с партией и всеми политическими учреждениями. Адмирал Канарис считает, что согласиться с (кандидатом) ОУН – это, по его мнению, можно сравнить с соглашением Генлейна, достигнутым в свое время в борьбе за Судетскую область между различными учреждениями.

Рейхсляйтер Розенберг находит это сравнение неподходящим, так как Генлейн действовал в своей стране. Он указывает на то, что группа Коновальца–Ярого или ОУН, главным образом, опирается на Галицию, а что касается политического влияния в Великой Украине, то она наткнется на большие затруднения. Ведь при всей

военной подготовке не следует выпускать из виду и политическую цель, чтобы достигнуть ее всяким путем и при возможно благоприятных условиях. Адмирал Канарис признает, что политическую цель верховное главнокомандование не приняло во внимание. Конечно, политическая цель может быть намечена лишь в Берлине.

Тогда рейхсляйтер Розенберг разъяснил адмиралу Канарису, что при преследовании военной цели в сотрудничестве верховного главнокомандования с группой Коновальца–Ярого или ОУН одновременно необходимо также наметить и политическую цель по отношению к Украине.

Группа Коновальца–Ярого или ОУН пока еще не развивала никакой политической идеологии. Она более или менее осталась организацией с ограниченными военными задачами, а по отношению к ней две другие эмигрантские организации находятся в гораздо выгоднейшем политическом положении. Это группа Левицкого, опирающаяся на Варшаву, и группа Скоропадского.

Группа Левицкого пока еще целиком плывет в польском течении. Она получила преимущество политической традиции в борьбе социал-революционного анархистского направления за независимую Украину против прежнего царизма. Она опирается, главным образом, на Советскую Украину. То же самое можно сказать и относительно группы Скоропадского, которая имеет развитую идеологию и может указать на политические события в связи с независимостью Украины. Элементы традиции остаются. Даже в том случае, если не принимать во внимание в будущем личность самого бывшего гетмана. За Скоропадским, кроме того, стоят сильные группы украинских эмигрантов в США, Канаде, Южной Америке, из числа которых в случае переворота на Украине может пополняться отсутствующая интеллигенция. Этой группой не следует пренебрегать в случае политического выступления против коммунизма, равно и как против еврейства.

Адмирал Канарис полностью соглашается с этими размышлениями, и он несколько не желает односторонней политической связи (рейха/империи) с одной лишь группой, в данном случае с Коновальцем–Ярым или ОУН. Он сейчас же думает непосредственно вступить в связь с гетманом Скоропадским, чтобы поддерживать в известной степени и эту группу.

Подполковник Лахузен показывает рейхсляйтеру Розенбергу список украинских политических групп, среди которых, к изумлению рейхсляйтера, группа Скоропадского названа монархически-великорусской.

Адмирал Канарис говорит еще о том, что группа Коновальца–Ярого или ОУН ему передала листовки и воззвания против коммунизма на украинском языке, выработанные ею же. Он обещал рейхсляйтеру Розенбергу передать несколько экземпляров.

Возвращаясь к вопросу украинского доверенного после вторичного заявления адмирала Канариса о том, что, по его данным, названный доктор Н. Сушко не принадлежит к группе Коновальца–Ярого или ОУН, было принято следующее решение:

Исходя из предпосылки, что названный доктор Николай Сушко не являлся и не является сотрудником группы Коновальца–Ярого или ОУН, внешнеполитическое ведомство НСДАП соглашается с его назначением при том условии, что ему даются в помощники по одному представителю из группы Скоропадского и группы Коновальца–Ярого или ОУН. Этот круг со временем может быть и расширен. Доктор Николай Сушко выдвигается как германец, чтобы этим соблюдалась нейтральная линия по отношению ко всем украинским группам.

В заключении адмирал Канарис заявил, что удовлетворит просьбу нашего отдела – свести счета с большевизмом и передать в использование нашему ведомству все радиотелеграфные сведения, поскольку таковые не касаются чисто военных дел.

ГДА СБУ. – Ф. № 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 225–227. Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську.

№ 5

Доповідна записка стосовно українського довіреного – доктора Миколи Сушка. Телефонна розмова начальника штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданца з керівником абверу адміралом В. Канарісом від 28 грудня 1938 р.

Заметка относительно украинского доверенного – доктора Николая Сушко – телефонный разговор с адмиралом Канарисом от 28 декабря 1938 года.

28 декабря 1938 года звонил адмирал Канарис и сообщил мне (Арно Шиккеданцу. – Д. Б.), что он мое письмо от 23 декабря относительно украинского доверенного ведомства (фертрауенштелле) и о назначении доктора Николая Сушко получил. Он оживленно возражал против высказанного в этом письме мнения, что относительно членства названного доктора Сушко в ОУН нами вновь начато расследование при помощи гестапо. По мнению его спутников, которых он выслушал каждого в отдельности, совещание кончилось тем, что внешнеполитическое ведомство НСДАП согласилось с назначением доктора Сушко на основании доводов адмирала Канариса. Следствие может затянуться на недели и месяцы, дело об убийстве Коновальца при этом вновь будет развернуто, и все дело будет заторможено до бесконечности. Но он уже доложил генерал-полковнику Кейтелю, что достигнуто полное соглашение, и теперь, к сожалению, ему придется докладывать, что это не так.

Я ответил адмиралу Канарису, что действительно, во время самого совещания это оформление, правда, не было подтверждено, но что я во время разговора вставил заметку, что мы получили сведения, говорящие противоположное о докторе Николае Сушко. Он, может быть, помнит, что майор Штольце тут же бросил замечание “о приверженцах гетмана Скоропадского”, что я, однако, отрицал. Дело, как таковое, осталось неизвестным, и его теперь надо бы окончательно решить.

Адмирал Канарис возражал против этого и настаивал на том, что он, дескать, неоднократно заявлял, что дело ими расследовано тщательным образом и что во всех этих утверждениях нет ни атома истины.

Тут вышла путаница с человеком-однофамильцем. Он как М-доверенный с такой длительной затяжкой дела не может согласиться и он задумывается над тем, не лучше ли ему выпутаться со всего этого дела.

Я ему ответил, что мы также не ожидали такого оборота дела, наоборот, мы думали, что контроль может быть проведен в короткий срок и пройдет без всяких затруднений.

На это адмирал Канарис ответил, что он говорил также с штандартенфюрером Мюллером от гестапо и что он отправленное нами в гестапо письмо прочел. Штандартенфюрер Мюллер был также удивлен по поводу проведения этого дела, тем более, что адмирал Канарис к тому времени уже успел сообщить группенфюреру Гейдриху, что мы достигли полного соглашения. Во всем этом деле напрасно поднято много пыли допрашиванием целого ряда лиц, что ни к чему не приводит, так

Створення Української установи довіри в Німецькій імперії...

как оно им уже расследовано, получается лишь заторможение дела. Он себе представить не может, что рейхсляйтер дал свое согласие на это дело.

В этом убеждении мне, к сожалению, пришлось его разочаровать, на чем наш разговор и кончился.

ГДА СБУ. – Ф. № 13. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 217–218. Машинопис. Завірений переклад з німецької мови на російську.

№ 6

Лист начальника поліції безпеки керівникові штабу (штабсляйтеру) зовнішньополітичного відомства НСДАП А. Шиккеданцу

Начальник полиции безопасности

С – III /11 A/ – 251/38 г.

Берлин СВ 11, 13.1.39.

Принц Альбрехт штрассе 8.

Секретно

Внешнеполитическому департаменту НСДАП для вручения господину руководителю штаба Шиккеданцу или заместителю.

Берлин В 35

Маргаретенштрассе 17

Содержание: Украинский доверенный.

По делу: Ваше письмо от 21.12 – 4214/4216/38 – от 22.12.38 г. – 4218/38 и от 23.12.1938 г. – 4219/38

Приложений: нет.

Ссылаясь на вышеприведенные письма, сообщаю, что я приказал отделению управления государственной полиции в Вене допрашивать доктора Павла Кашинского и названных им свидетелей относительно того, что им известно о докторе Сушко и его членстве в организации ОУН или по поводу его деятельности в группе Коновальца–Ярого.

По протоколам допросов оказывается, что только один доктор Кашинский дал показания о деятельности доктора Сушко в Организации украинских националистов (ОУН). Затем он утверждает, что доктор Николай Сушко не состоял членом или сотрудником группы Коновальца–Ярого. Кашинский лишь полагает, что доктор Сушко был членом ОУН.

В противоположность показаниям доктора Кашинского, свидетели Грыцовый и Мацилинский заявили, что они не помнят, присутствовал ли доктор Николай Сушко на конституционном собрании ОУН. Им, а также и свидетелю Сысаку неизвестно, состоял ли Сушко членом ОУН и принимал ли он участие в деятельности этой организации в качестве секретаря.

Во время следствия свидетель Мацилинский был допрошен по вопросу: роль доктора Сушко в связи с убийством польского министра внутренних дел Перацко-го. Мацилинский того мнения, что Сушко никаким образом не участвовал при подготовке или проведении покушения. Это показание подтверждается находящимся в здешних актах письмом министерства иностранных дел от 30 ноября 1935 г. – IV по. 7719 §, в котором говорится, что член ОУН Роман Сушко во время покушения имел литовский паспорт на имя “Мыколы Мельнычука”. Очевидно, на основа-

нии имени “Мыкола” в паспорте получилось недоразумение, доктора Николая Сушко перепутали с Романом Сушко. Между прочим, доктор Николай Сушко на допросе заявил, что он узнал, будто Роман Сушко раньше часто пользовался кличкой “Мыкола”.

Предположение, что Коновалец незадолго до отъезда из Берлина имел телефонный разговор с доктором Николаем Сушко, также оказалось неправильным. Показанием Барановского ясно подтверждается, что Коновалец имел телефонный разговор с Романом Сушко. Кроме того, расследованием, произведенным тайной государственной полицией по делу убийства Коновальца, уже в свое время ясно доказано, что Коновалец имел телефонный разговор не с доктором Николаем Сушко, а с бывшим украинским полковником Романом Сушко. Барановский заявил дополнительно, что он убежден, что доктор Николай Сушко никогда не находился в отношениях с Коновальцем и никогда не был членом или функционером ОУН.

Наконец, в присланном сюда 19 октября 1938 года защитном заявлении доктор Сушко уже в то время старался опровергнуть имеющиеся здесь показания доктора Кашинского и под присягой подтвердил, что он не был ни представителем руководства ОУН, ни секретарем этой организации. Доктор Сушко полагает, что Кашинский и Сысак дали показания против него по личным мотивам. Ему оба они уже несколько лет знакомы. Сысака в свое время пришлось выключить из украинского студенческого общества “Сичь” из-за неколлегиального поведения. Кашинский во время безработицы был взят доктором Сушко на службу в качестве домашнего учителя, так как супруга Сушко, урожденная немка, пожелала научиться украинскому языку; неправильные показания Кашинского доктору Сушко кажутся непонятными.

Относительно заметки в газете “Дило” от 20 ноября 1935 года, назвавшей доктора Николая Сушко со слов прокурора в деле Перацкого представителем ОУН – см. письмо от 22 декабря 1938 года – доктор Сушко еще 19 октября 1938 года заявил тайной государственной полиции следующее:

“Приведение статьи из газеты «Дило» как доказательства моей якобы деятельности в ОУН является абсурдом не только для юриста, но и для всякого здравомыслящего человека.

Я никогда не был знаком ни с Сеньком, ни с Сцыборским и не знаю этих господ и сегодня. Если эти господа действительно показали, что я имел какие-либо дела с ОУН, то эти показания ложны.

Далее я должен указать на то, что эта «статья» газеты «Дило» содержит лишь выдержку копии польского обвинительного акта. Газета «Дило» сама комментарий к этому не дает.

Очень странно, что круги, пользующиеся этой выдержкой как «доказательством», не считают нужным воспользоваться и той выдержкой газетной статьи, в которой говорится о ходе всего процесса, а не только об обвинительной речи. Из этой статьи именно видно, что защитники, попросившие предоставить им возможность познакомиться с обвинительным актом Сенька, не были удостоены ответа. А когда защитники высказали сомнение относительно правдивости «архива» Сенька и подтвердили, что этот «разоблачающий материал» является фальсификацией, прокурор ответил ледяным молчанием. Я не имею права критиковать польское правосудие 1935 года, но я не могу согласиться с тем, что меня связывают с этим процессом. Я, к сожалению, не был тогда в состоянии и не могу и сегодня потребовать от польского прокурора ответа. Не было и надобности отвечать на эти нападки

на меня, так как защитники подсудимых и без того достаточно выяснили правдоподобность всего материала. Этим для меня дело считалось законченным.

Возвращаясь еще раз к моей деятельности секретарем ОУН, я должен заметить, что мне кажется подозрительным, что будто бы Роман Сушко, между прочим, работал также под кличкой Мыкола (Николай). Так, по крайней мере, написано в обвинительном акте, согласно выдержки «Дило». Я считаю вполне возможным, что меня спутали с Романом Сушко. Не было бы лишним, если бы Ваш департамент обратился бы к Роману Сушко с запросом, был ли он в это время «секретарем» ОУН. Роман Сушко в то время, насколько мне известно, находился в Австрии.

Я еще раз повторяю, что я никогда не был ни «секретарем» ОУН и ни в какой-либо другой периферийной организации не работал.

Наконец, я обращаю Ваше внимание на то, что я германский подданный и беспрерывно, начиная с 1932 года, являюсь членом НСДАП – движения Гитлера в Австрии. Этими фактами мои политические цели и мое мировоззрение совершенно ясно и точно обрисованы”.

Романа Сушко допрашивать сейчас невозможно, так как он находится в Америке. Доктор Сушко согласен – если это окажется нужным – назвать еще свидетелей, готовых опровергать показания Кашинского относительно его сотрудничества в ОУН.

Однако, на основании вышеизложенного я полагаю, что от дальнейших исследований можно отказаться, тем более, что показания главного свидетеля Кашинского не пользуются слишком хорошей репутацией и крайне сомнительны.

Поэтому я попросил бы Вашего срочного сообщения о том, являются ли Ваши сомнения относительно назначения доктора Сушко руководителем бюро украинского доверенного теперь разрешенными или остаются еще не ясными.

Письмом от 21 декабря 1938 года Вы сообщаете, что на основании соглашения с главным командованием армии Вы ставите назначение доктора Сушко в зависимость от того обстоятельства, что ему следовало бы дать по одному сотруднику как с гетманской группы, так и со стороны группы Коновальца или УНО.

Я считаю создание особого штаба советников ненужным. Поскольку работой украинского доверенного затрагиваются вопросы украинской эмиграции, руководитель – доверенный сам может решить эти вопросы путем переговоров с представителями – председателями соответствующей группы.

Чтобы группа Скоропадского и УНО убедились в том, что бюро украинского доверенного является вполне неполитическим учреждением, служащим лишь регистрации и экономическому обеспечению украинских эмигрантов и являющимся ответственным за соблюдение порядка среди украинских эмигрантов, я намерен назначить по одному советнику для украинского доверенного, взятых из группы Скоропадского и УНО. Такими сотрудниками могут быть не руководители отдельных эмигрантских движений, а члены или сочувствующие, не занимавшиеся и не занимающиеся руководящей эмигрантской политикой, но готовые и способные добросовестно исполнять возложенные на них обязанности.

Прошу также Вашего согласия на это.

Главному командованию армии я переслал копию этого письма.

/Подпись/

Дмитро Бурім (Київ). **Створення Української установи довіри в Німецькій імперії: політика урядових кіл Німеччини та українська політична еміграція (1938–1945).**

У публікації розглядається роль урядових кіл Німеччини у створенні Української установи довіри в Німецькій імперії та позиція української еміграції.

Ключові слова: Українська установа довіри в Німеччині, Україна, Німеччина, українська еміграція, Українська Громада в Німеччині, Українське національне об'єднання в Німеччині.

Дмитрий Бурим (Киев). **Создание Украинского учреждения доверия в немецкой империи: политика правительственных кругов Германии и украинская политическая эмиграция (1938–1945).**

В публикации рассматривается роль правительственных кругов Германии в создании Украинского учреждения доверия в немецкой империи и позиция украинской эмиграции.

Ключевые слова: Украинское учреждение доверия в Германии, Украина, Германия, украинская эмиграция, Украинская Громада в Германии, Украинское национальное объединение.

Dmytro Burim (Kyiv). **A Creation of the Ukrainian Trust Institution in the German Empire: A Policy of German Governmental Circles and Ukrainian Political Émigrés (1938–1945).**

A role of the German Governmental circles in a creation of the Ukrainian Trust institution in German Empire and a position of the Ukrainian émigrés are analyzed in the article.

Key words: the Ukrainian Trust institution in Germany, Ukraine, Germany, Ukrainian émigrés, Ukrainian Hromada in Germany, Ukrainian National Union in Germany.

Олександр КУЧЕРУК (Київ)

РЕВОЛЮЦІЙНІСТЬ ЧИ ЛЕГАЛІЗМ: ПРОБЛЕМА ЗЕНОНА ПЕЛЕНСЬКОГО, ПЕРШОГО ПРОВІДНИКА ОУН НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Питання “революційність чи легалізм”, винесене у заголовок, певний час на початку 1930-х рр. було надактуальним у процесі вироблення тактики дій ОУН на українських землях під польською окупацією. Одним з варіантів легалістичних форм (не відкидаючи революційні форми) був Зенон Пеленський, перший провідник ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ). Народився він 1902 р. у Галичині, був членом Української військової організації (УВО), учасником установчого Першого конгресу українських націоналістів у Відні 1929 р., на якому засновано Організацію Українських Націоналістів (ОУН) на чолі з Є. Коновальцем. З. Пеленський став першим провідником ОУН на ЗУЗ та керівником Крайової екзекутиви¹. Влітку 1929 р. він прибув до Львова і приступив до виконання своїх обов’язків. На той час користувався псевдонімами Пакс, Білий, Олександр.

Член Проводу Українських Націоналістів М. Сціборський після поїздки 1930 р. до Львова у справі організації проводу на ЗУЗ та призначення провідника так характеризував З. Пеленського: “Для краєвих націоналістів Провідник є «гомо нову», який довший час перебував на еміграції, нічим не спричинився до розвитку націоналістичного краєвого руху, не терплячи тих репресій, які накладала на активних працівників окупаційна влада. [...] його призначення Провідником, згідно їх слів, було для багатьох несподіваністю і з тим опінією погодилася лише в силу того авторитету, який стояв за Провідником – Провід Українських Націоналістів”², і далі “його психіка звернена в бік легальщини, конструктивності і теоретизування...”³.

З. Пеленський, працюючи над розбудовою крайової ОУН у Галичині, мав зустрічі з представниками УНДО, зокрема, у розмові з ним вони пропонували, “щоб ОУН взяла в руки цілу Рідну Школу”⁴ (на той час це розгорнута система освітніх гуртків по всій Галичині), акцентуючи на тому, що “ми

¹ У літературі, особливо популярній, помилково часто вказують, що першим провідником ОУН на західноукраїнських землях був Б. Кравців.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 20.

³ Там само. – Арк. 21.

⁴ Там само. – Арк. 22.

лише тримаємо в руках стан посідання, але хочемо його передати Вам, бо Ви є наші спадкоємці”⁵. Ці слова вказують на те, що тоді значна частина українського політикуму Західної України розглядала ОУН як новітню форму українського національно-визвольного руху.

У той же час ОУН у процесі внутрішніх дискусій, часто дуже гострих, виробляла власне ставлення до легального українського політичного сектору. З. Пеленський пише: “В своїй тактиці до легального табору ОУН виходить з основного завдання сприяти найглибшій диференціації легального і революційного табору, яка мала б на меті позбавлення цього першого провідно-політичних впливів на ЗУЗ. Одночасно ОУН має приступити до підготовки можливостей створення легального вияву ОУН (У[країнський] Н[аціональний] С[оюз]), щоб таким чином мати можливість впливати на сектор органічної діяльності і направляти його після засад, які видвигає національна революція та її вимоги”⁶.

З. Пеленський не просто приживався на посаді провідника ОУН на ЗУЗ, виникали непорозуміння і конфлікти, до того ж З. Пеленському не вистачало досвіду організаційної роботи і його спроби налагодити роботу крайової організації ОУН не мали належного успіху. ПУН змушений був звільнити його з цієї посади, у червні 1930 р. тимчасово виконувачем обов’язків провідника ЗУЗ призначено Б. Кравціва, доки буде підібрано відповіднішу особу на це місце.

Незабаром З. Пеленського як провідного діяча ОУН арештувала польська поліція, 1932 р. його засуджено на чотири роки позбавлення волі на так званому процесі “конгресовців”, тобто учасників Першого конгресу українських націоналістів; крім нього, це – О. Бойдуник, Ю. Вассиян, О. Бабій, С. Ленкавський.

Відбувши покарання, він продовжує активну журналістську діяльність, вступає до політичної партії “Українське національно-демократичне об’єднання” (УНДО), стає одним з його лідерів, як депутат сейму входить до української парламентської репрезентації тощо.

Після розвалу Польщі 1939 р., коли кардинально змінилася політична ситуація, З. Пеленський (партія УНДО фактично перестала існувати) 16 листопада 1939 р. звертається до новообраного голови ОУН А. Мельника з великим листом, де викладає історію свого конфлікту з членами крайової організації ОУН, проблему легалізму та намагається з’ясувати своє становище в ОУН.

Цей лист нині зберігається в Архіві ОУН. Це два аркуші формату близько А4, що складені удвоє. Сім з восьми сторінок заповнено рукописом, який виконано чорнилом.

При публікації максимально збережено мову оригіналу включно з написанням слів, унормовано до деякої міри пунктуацію, написання слів разом,

⁵ Там само.

⁶ Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 29.

окремо та через дефіс усунено різнописання, впроваджено апостроф. Підкреслення в тексті листа зроблені автором. Кілька слів, з огляду на стан оригіналу прочитати не вдалося, про що зауважено у відповідних місцях. Скорочення розкриваються у квадратних дужках. Поширені скорочення: *т.* – товариш та *п.* – пан – не розкриваються.

Пояснення слів:

Спрецизований – уточнений.

Завішений, завішення – призупинений, призупинення у членстві.

Зискати – взяти, отримати.

Побут – тут: перебування.

Розважувана, розважання – вирішена, вирішення.

Action direct – пряма дія.

Консеквентно – послідовно.

Консеквенція – наслідок.

Нормалізація – польська політика стосовно української національної меншини з метою послабити напруження і протистояння в суспільстві у 1930-х рр.

Розгрівка – розвиток подій, ситуація.

Емеритура – пенсія.

Заавансована – тут: прогресуюча [форма захворювання].

Виелімінувати – виключати.

Вплива – подання, надходження.

ДОКУМЕНТ

До Пана Провідника

Організації Українських Націоналістів.

Бажаючи вияснити своє відношення до Організації Українських Націоналістів прошу пана Провідника прийняти на увагу наступне:

1. Пізною осенню 1933 року, підчас мого перебування у львівській карній в'язниці заіснував між мною і т. Богданом Кравцевом¹ як старостою українських політичних в'язнів отвертий конфлікт. Т. Б. Кравців повідомив мене, що на нараді з іншими товаришами, яких числа ні імен не подав мені до відома, виключили мене зі спільноти українських політичних в'язнів. Т. Кравців не подав мені до відома точно спрецизованих причин мого виключення; приймалося одначе загально, що причиною цього кроку були мої начебто "опортуністичні ухили" і – щоб так висловлюватися – заломання мною зобов'язуючої генеральної політичної лінії Організації. При тім, т. Кравців не вияснив мені, чи це виключення зі спільноти українських політв'язнів мало бути й було тотожне з виключенням мене зі складу членів Організації.

Мушу при тому підкреслити, що справа йшла про моє політичне виключення; мене усунено від участі від усякого роду нарад і рішень у справах програмово-ідеологічних і практично-політичного характеру. Проте, фізично я далі перебував у спільноті з українськими політв'язнями, поділяючи спільну долю до кінця мого вироку.

По проголошенні мені цього рішення, використовуючи нагоду виходу на волю т. Х., я негайно звернувся через нього до т. Б. Гнаткевича², про котрого було відомо,

що сповнював у тому часі чинности крайового Провідника. Я просив за розгляд моєї справи й віддачі її на вирішення вищих організаційних чинників. Одначе ніякої відповіді я не отримав і досі не знаю, чи мій відклик взагалі був розгляданий вищими організаційними владами, а якщо так, з яким вислідом? Не довідався я цього і по виході з в'язниці, дарма, що справою цікавився.

Порваного у в'язниці організаційного зв'язку з членами організації я вже більше не мав змоги нав'язати з двох причин – раз тому, що завішений наді мною політичний бойкот продовжувався очевидно далі, і по-друге тому, що й взагалі мені було невідомо, до кого слід було мені після 3 років і 4 місяців перерви з цим на Краєвому терені звертатися. Важко було визнатися, хто в Краю є уповноважений говорити авторитетно від імені Організації. Практично річ беручи, зокрема на терені Львова між Організацією і приналежністю – щоб так висловитися – до круга п. Дмитра Донцова [різниця] в поняттях багатьох націоналістів майже цілковито. Тим часом я послідовно відмовлявся визнати організаційну компетенцію й програмово-ідеологічну покликанисть людей, які на ділі цілковито підпадали під вплив п. Дм. Донцова. Було ж мені відомо, що п. Дм. Донцов до Організації не належить і його круг не заступає поглядів й інтересів Організації. Знов ж зв'язок зі закордоном був дуже утруднений; зокрема мені так і не поталанило увійти в зв'язок з пок[ійним] Провідником Євгеном Коновальцем. Так проминули цілі роки.

Конфлікт, чи точніше розходження й невзгоди між мною і товаришами по Організації, поглибився ще більше у 1934 р. В тому часі я поважно занедужав у в'язниці в Тернополі на нежить шлунка й атонію кишок; крім того проявилися у мене сильні ознаки туберкульозу легенів. Я зискав 3-місячну відпустку для порятунку здоров'я. Підчас моєї відпустки одного дня з'явився у мене т. В. Янів³ та заявив мені, що маю явитися перед організаційним судом, який мав розглянути якісь ближче неозначені новини. На мої запити т. В. Янів не вияснив мені, чи суд скликається з доручення Проводу, не вияснив справи правосильности і компетенції суду, не з'ясував предмету обвинувачення і не подав складу суду. Зокрема не вияснив мені, чи суд має відбутися з волі Провідника Організації. В тих умовах я виніс переконання, що якась ближче не означена групка людей взяла собі право, всупереч виразним постановам і духові організаційного статуту, видавання судів та опіній у відношенні до інших членів Організації. Я категорично відмовився на цьому суді з'явитись. І так і досі не знаю, чи справді ця справа відбувалася волею вищих установ Організації, чи була самозваним виступом групи людей.

2. Основною причиною конфлікту була глибока розбіжність моїх поглядів з опініями інших товаришів про тактику національної боротьби українства у польській займанщині. Точно кажучи, глибокі причини цього конфлікту існували від перших днів мого побуту на терені Західньої України після мого повороту з еміграції у жовтні 1921 р. Я повернувся з Берліна до краю з дорученням Провідника організувати легальну пресу Організації. Доказом цього було перейняття у наші руки “Українського Голосу”. Це я вважав взагалі початком значно ширше продуманої політичної акції на красвому терені. Я стояв на становищі, що Організація не може себе обмежувати виключно до діяльности у підпіллі й що повинна намагатися опанувати у всій ширині також назверхній, явний і легальний сектор цілости українського національного життя. Я працював у тому напрямку з повним переконанням, що пок[ійний] Провідник Євген Коновалець поділяє це моє становище. Адже ж коли засновувалася перед десятьма роками Організація Українських націоналістів, ще цілком

неясною стояла справа тактики, яка має бути застосована у подальшій організаційній праці. Я мав переконання, що вона є подумана як явна, працюючи на терені краю легальними засобами політична організація, яка ставить собі завдання об'єднати у своїх рядах усі з рації свого суспільного положення наявно працюючі українські елементи. Адже з краю прошено на Конституційний Конгрес Українських Націоналістів низку осіб, що про них згори слід було виключити думку, що мали б і могли б увійти у підпілля. Адже коли на Конгресі була розважувана справа Головства Організації, так Провідник Євген Коновалець висунув в окремій промові свої поважні застереження проти його вибору, мотивуючи ці застереження сумнівами, чи є доцільно з огляду на перспективи дальшої праці в краю обрати формально саме Його головою Організації!

По повороті до краю, я вперто заступав погляд, що і недоцільно і нема навіть можливості заганяти ціле українське національне життя у підпілля. Я розумів величезне підготовче державотворче значіння т. зв. органічних секторів українського національного життя; зокрема, не хотів, щоб вони були і далі залишалися монопольною доменою впливів різношерстого західньоукраїнського партійництва. Не місце тут розвивати у якій ширині мою концепцію органічного розвитку та розбудови й соціально-станової диференціації нашого національного масиву у рямцях і під політичним керівництвом Організації. Ці речі не находили в тому часі у найвпливовіших наших колах нашого організаційного, особливо студентського молодняка найменшого розуміння. Ця молодь жила виключно мітом і легендою революційної *action direct*. При такому її наставленні мої погляди і концепції кваліфіковано й осуджувано безоглядно як “угодові” й “опортуністичні”. Консеквентно створювано на терені краю доконані факти, які швидко пересудили дальший розвиток Організації в сенсі оформлення її у підпільну, безпосередньо бойову форму. Проте, я далі стояв на становищі, що наявний сектор нашого національного життя повинен і має бути нами ангажований та що легалістична робота має бути попри все ведена! Я писав про це багато разів до Провідника, Він ніколи не опонував проти мого розуміння й ставлення справи. Зрештою проблема постановки легальної і нелегальної праці Організації не була ніколи поставлена без (*слово не прочитано*) розгляд і програмово розв'язана. Само життя остільки виявило у дальшому ході подій слушність моїх “опортуністичних” поглядів, що згодом, мої навіть найзавзятіші опоненти на терені краю входили на тих чи інших ділянках українського життя в легальну т. зв. органічну працю – чи то у господарському, культурному, освітньому чи іншому секторі. Працю у підпіллі я завжди вважав справою лише дуже малою й дуже специфічно добраною та організованою групою людей.

На утвердження цих моїх “опортуністичних” поглядів вплинув особливо сильно хід міжнародних подій 1933 і 1934 рр. – це роки заключення пактів неагресії Польщі зі Світами і Німеччиною. Внаслідок цього Польща здавалася більше ніж коли-небудь міцною і забезпеченою у своєму державному існуванні. Українська справа як чинник у міжнародній політиці меркла у тих умовах щораз виразніше, не видно було тієї зовнішньої сили, якої політика могла б українську справу у міжнародному сенсі активізувати. Схід і захід згоджувалися практично у трактуванні української проблеми, як внутрішньої справи Польщі, згл[ядно] Советів. Ці пакти неагресії започатковують період особливо сильного натиску польщини на українство. Продовження масової підпільної акції в тих умовах було б політикою явно націоналістичного самознищення. Це було – особливо на відтинку нашої мо-

лоді – неначе б спалювання свічки з двох кінців. Більше ніж коли-небудь я був у тій ситуації переконаний у тому, що Організація повинна вести масову легалістичну, очевидно у націоналістичному дусі ведену громадську працю. Наскільки я зорієнтований, либонь так само оцінював у засаді ситуацію в краю і Провід, забороняючи масову терористичну акцію.

При тім, правда, я не робив собі ніколи найменших ілюзій щодо можливости якогось засадничого погодження поляків з українцями, на те знав я поляків занадто добре. Легалістична політика не могла знівельювати польського натиску, але могла його принайменше ослаблювати і значно припізнювати. Йшло ж бо про те, щоби якнайшвидше і в найкращому об'ємі оберігати українську націоналістичну субстанцію й народні організаційні надбання у всіх формах та виглядах, – аж до моменту засадничої зміни міжнародньої ситуації. Я розумів, що зокрема терористичні акції давали полякам у тому часі тим вигідніші притики до репресій та безоглядного винищування українства. Тільки такі були мої мотиви, коли я протиставився актам сліпого політичного радикалізму. В тих перспективах ідея т. зв. польсько-української “нормалізації” нічим іншим не була, як тільки актом української національної самооборони. Я переконаний, що політика “нормалізації” виконала в перспективі цілості нашого національного життя свою частину завдання: вона давала можливість принайменше животіти нашим установам і товариствам, вона повитягала чимало наших людей з тюрем і криміналів, запобігла у багатьох випадках ударам з боку польської шовіністичної дурійки. Я переконаний і знаю, що коли б не ця політика, польський шовіністичний шал з 1939 р. був би вибухнув добрих 3–4 роки швидше, ми були б увійшли у своїй масі у міжнародну розгрівку 1939 р. значно більше ослаблені і знівечені, ніж це сталося насправді.

3. У зв'язку з тим вважаю конечним пояснити і виправдати моє вступлення в ряди УНДО. Наскільки знаю і розумію статут Організації, він не виключає при означених передумовах участі членів Організації в легальних політичних партіях. Одною з основних проблем, якими завжди була актуальна у специфічних умовах праці Організації, була справа проникання членів Організації в інші організовані наявні форми українського національного життя. Дуже часто здекларовані українські націоналісти не вважали УНД[О] політичною партією (*два слова не прочитано*) як радше взагалі громадсько-політичною організацією українства на місцях, щоб так висловитися, великим Громадянським Комітетом, практично покликаним ладнати в ділянці легального життя суспільности її прилюдні політичні справи. Комітети УНДО так були і організовані націоналістами. Адаже ж мусів бути хтось, хто займався справою всяких сеймових і самоуправних виборів, хто заступав би українські інтереси на всіх ділянках діяння урядового апарату, все це силою фактів накидувало щоденне реальне життя. Важко говорити про УНДО як про політичну партію в умовах, коли взагалі [немає] ж усього того, що складається на поняття справжньої політичної партії.

Абстрагуючись від цих моментів, мотивом мого вступлення до УНДО було теж і бажання далі працювати практично у політичній ділянці для добра української справи. Завдяки подіям у Львівській в'язниці я був практично виключений від участі в праці безпосередньо в рядах Організації. Одначе я не хотів йти в 34 р. життя на політичну емеритуру, міг зі своєю освітою і деяким політичним виробленням ще до чогось своїй суспільности придатися. Приступлення до УНДО давало мені ці практичні можливості, я й користався тією формою.

Був врешті ще один мотив, який вплинув на мій перехід у легалістику УНДО. Я вийшов з в'язниці зі сильно заавансованою туберкульозною легенів. Я розумів, що просто фізично не спростав би дальшій підпільній праці. Та що міг би надаватися до чогось ще тільки в легалістичній роботі.

4. Велику частину вини за такий хід подій та заіснувавший вигляд моїх взаємин з Організацією несе, на мою думку, трудність зв'язку в складних умовах праці Організації. Найбільша біда виникла здебільша з того, що при заіснуванні конфліктів не було просто не раз кому розсудити, хто в даній конкретній ситуації мав рацію. Провідник – щоб так висловитися – був далеко, а особисті прикмети й не раз взаємний фанатизм переконань, діючий в терені, настільки міцний, що конфлікти з усіма їх консеквенціями були неминучі.

Проте, я гадаю, що помимо моїх розходжень і конфліктів з красивими колами націоналістів і моєї діяльності в УНДО, я нічим Організації не пошкодив. Ніколи я проти Організації самої по собі не виступав, усе те, що про неї знав, було і залишається внутрішньою організаційною справою. Якщо ж в заіснувавшому стані речей вже й не були можливі мої зв'язки стисло організаційного характеру з Проводом і колами Організації, я завжди намагався витримувати принайменше приязні особисті зв'язки з поодинокими націоналістами.

У всьому тому, що я робив, не бачу ніякого гріха супроти статуту і духа Організації. Вважаючи, що Організація того формату, що ОУН, повинна оперувати всякими можливостями, так само легалістичними, як і підпільними. Дозволю собі вжити для оборони мого становища хоча б такого порівняння: Гітлер здійснив одну із найбільших революцій у світовій історії у першій фазі своєї боротьби цілком легальними виборчими картками, його “легалізм” в ніякому разі не був тотожний зі зрадою німецької націоналістичної ідеї, так як це йому часто закидали у власному таборі односторонні принципіалістичні радикали. Йде ж у випадку праці Організації про занадто поважні справи, про долю цілої нації, щоби годилося звужувати її діяльність до смаку і перспектив наших наймолодших гарячих голів.

Прохаючи розважити мою справу, хочу підкреслити, що не стою перед Проводом у ролі каючогося грішника, який просить вибачення і помилування. Я поступив згідно з моєю совістю українця і громадянина. Нічого не жалую і нічого не маю до викликування. Я міг, може, і помилятися, як і кожна людина, робити тут і там фальшиві кроки. Але гадаю, що це не могло б бути достаточною причиною, щоби без решти негативно оцінювати мою діяльність і ставити мене поза рамці Організації. Не без промахів працювали й інші члени Організації. Розбирання цих речей одначе нічого путнього не дасть й особливо в існуючій ситуації Організації не зміцнить. Занадто поважна і занадто трагічна, по-моєму, теперішня пора у житті нашого народу, щоб слід було розпорозуватися й виелімінувати придатні до праці сили. Я був особисто лояльний супроти моїх навіть найрізкіших опонентів з Організації, ніхто мені нічого не може у тому відношенні закинути. Нікому я особисто нічим не нашкодив, ні на чести, ні становищі. Тож гадаю, що слушно можу очікувати того самого.

Свою справу сформулюю у цьому зверненні до Проводу слідує:

1. Прошу вяснити, чи можу і буду визнаний у дальшому, як член Організації? Я сам ніколи не вважав, що цим членом я перестав бути.

2. Якщо так, прошу Пана Провідника внести свого впливу, щоби поладнати мої поправні особисті взаємини з декотрими товаришами по Організації, прорвані після розриву в 1934 р., зокрема з моїми співтоваришами з процесів і в'язниці.

3. Прошу Провід винести свою впливу, щоб мені унеможливити дальшу громадянську працю на еміграції, річ ясна, за відомом і при найтіснішій співпраці з Проводом.

Прошу прийняти вислови моєї глибокої пошани.

Слава Україні!

Зенон Пеленський.

Краків, 16 листопада 1939.

КОМЕНТАРІ

1. Кравців Богдан (1904–1975) – громадсько-політичний діяч, письменник. Член УВО, ОУН. Був головою СУНМ у Львові, політичним референтом Крайової езекутиви ОУН, головою КЕ (1930).

2. Гнаткевич Богдан (1892–1968) – український військовий діяч, член УВО та ОУН. 1931 р. призначений крайовим командантом УВО (1926–1927); засуджений на Львівському процесі 1936 р.

3. Янів Володимир (1908–1991) – громадсько-політичний діяч, вчений, поет. Член ОУН, входив до Крайової езекутиви; засуджений на Варшавському процесі 1934 р.

Олександр Кучерук (Київ). Революційність чи легалізм: проблема Зенона Пеленського, першого провідника ОУН на західноукраїнських землях.

У статті розглянуто процеси формування головних засад діяльності Організації Українських Націоналістів у період її становлення, зокрема боротьба двох позицій – “легалізму” як легального існування ОУН у формі політичної партії та “революційності”, тобто підпільної, конспіративної організації. Концепція “легалізму” викладена у листі-зверненні першого керівника ОУН на західноукраїнських землях З. Пеленського до голови Проводу українських націоналістів А. Мельника.

Ключові слова: ОУН, підпільна організація, західноукраїнські землі, Пеленський.

Александр Кучерук (Киев). Революционность или легализм: проблема Зенона Пеленского, первого проводника ОУН на западноукраинских землях.

В статье рассмотрены процессы формирования главных принципов деятельности Организации Украинских Националистов в период ее становления, в частности борьба двух позиций – “легализма” как легальной формы существования ОУН в виде политической партии и “революционности”, т. е. подпольной, конспиративной организации. Концепция “легализма” изложена в письме-обращении первого руководителя ОУН на западноукраинских землях З. Пеленского к председателю Провода украинских националистов А. Мельнику.

Ключевые слова: ОУН, подпольная организация, западноукраинские земли, Пеленский.

Oleksandr Kucheruk (Kyiv). Revolutionary Activity or Legalism: The Problem of Zenon Pelensky, the First Leader of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in Western Ukrainian Lands.

The article deals with the developments of the main principles of the Organization of Ukrainian Nationalists during its formation. The author focuses, in particular, on the struggle of two positions: “legalism” as a form of legal existence of the Organization of Ukrainian in the form of a political party, and “revolutionary activity”, i. e. the underground, secret organization. The concept of “legalism” is described in a letter of the first leader of Organization of Ukrainian in Western Ukrainian lands, Zenon Pelensky, to the leader the Organization of Ukrainian Nationalists Andrii Melnyk.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, underground organization, Western Ukrainian lands, Pelensky.

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ)

ЛИСТУВАННЯ ОЛЕГА ОЛЬЖИЧА ТА ДОКУМЕНТИ ПРО НЬОГО В АРХІВІ ОУН У КИЄВІ

В Архіві ОУН у Києві зберігається низка документів відомого українського поета, вченого-археолога й одного з провідних діячів ОУН Олега Кандиби-Ольжича. Передусім йдеться про його листування з чільними діячами ОУН. Листування Олега Ольжича є також у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, де створено особовий фонд О. Ольжича. У цьому фонді знаходиться листування Олега Ольжича з родиною, зокрема з батьком, відомим українським поетом Олександром Олесем-Кандибою, та іншими особами. Серед них і лист товариша Ольжича і одного з його найближчих співробітників по Культурній референтурі Олега Лашенка¹.

Листування Олега Ольжича в Архіві ОУН у Києві налічує 30 документів: 28 документів – це листування з Головою ПУН Євгеном Коновальцем, крім того лист організаційного референта ПУН Миколи Сціборського до Олега Ольжича, датований 1 травня 1937 р.², і лист фінансового референта ПУН Омеляна Сеника до Олега Ольжича від 9 листопада 1937 р.³. Листування Олега Ольжича з Євгеном Коновальцем охоплює період від вересня 1936 р. до кінця 1937 р. Зміст цього листування пов'язаний з діяльністю очолюваної Ольжичем культурної референтури ПУН. Принагідно слід зазначити, що це листування ставить під сумнів усталене в історичній літературі твердження про те, що Ольжич у 1937 р. очолив новостворену культурну референтуру ПУН⁴. Напевно, рішення про створення такої референтури було прийняте ще в 1936 р., адже вже з вересня 1936 р. Олег Ольжич практично займається вирішенням різних проблем, пов'язаних з її діяльністю, а сам термін “культурна референтура” з'являється вперше в його листі до Євгена Коновальця від 14 грудня 1936 р.

¹ Лисенко Н. Архів Олега Ольжича в Україні // Олег Ольжич. In *memoiam*: Спогади, статті. – К., 2008. – С. 372–382.

² Листування Олега Ольжича з Євгеном Коновальцем і Миколою Сціборським планується опублікувати в журналі “Український історик”.

³ Цього листа опубліковано. Див.: Черченко Ю. Неопубліковані документи про Олега Ольжича (1937–1941 рр.) // *Історичний журнал*. – 2007. – № 5. – С. 111–124.

⁴ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 482; Маруняк В. Культурна Референтура ПУН в роках 1937–1942 // *Український історик*. –

Багато сюжетів цього листування пов'язано також з перебуванням Ольжича в Італії в 1937 р. Дізнаємося ми з листів і про деякі подробиці особистого життя Олега Кандиби-Ольжича. Так, у листі до Є. Коновальця від 9 березня 1937 р. О. Ольжич пише: “Хочу повідомити Вас про одну обставину, що відноситься до мого особистого життя. Я правдоподібно незабаром оже-нюся. Це може статися в найближчих тижнях, або пізніше, в залежності від того як складуться тут мої справи!” Очевидно, тут Ольжич пише про свої стосунки зі студенткою Американської школи передісторичних дослідів Етель Лессер, з якою він познайомився в археологічній експедиції.

Переважна більшість листів Олега Ольжича до Євгена Коновальця є автографами, написаними чорнилом (крім двох листів, які надруковані на машинці). Листи ж Є. Коновальця до О. Ольжича, навпаки, є машинописними або рукописними копіями. Відповідно можна зробити висновок, що це листування походить з архіву Голови ПУН.

Крім названих вже документів, в Архіві ОУН у Києві є ще два автографи Олега Ольжича. Після вбивства Євгена Коновальця було організоване спеціальне розслідування. Серед різних заходів у ході цього розслідування всіх чільних діячів ОУН просили написати все, що вони знали про особу Кіндрата Полуведька, про якого пізніше стало відомо як про агента НКВД. Олег Ольжич також склав це вияснення. Документ, датований 1940-м роком, являє собою машинописний текст, підписаний Ольжичем. Другий автограф – це напис, зроблений Ольжичем на полях листа Миколи Галагана до Омеляна Сеніка від 9 липня 1941 р.⁵

В Архіві ОУН у Києві зберігається і низка документів, в яких міститься інформація про Олега Ольжича. По-перше, це листи провідних діячів ОУН, які писалися за життя Олега Кандиби-Ольжича і в яких йшлося про нього. По-друге, це знову ж таки листи друзів і співробітників Ольжича, які писалися вже після війни і в яких йшлося про вшанування його пам'яті та з'ясувалися обставини арешту і загибелі Олега Ольжича. До останніх належить і лист Якова Шумелди до Зенона Городиського від 23 березня 1989 р., текст якого подається нижче.

Обставини загибелі Олега Ольжича й досі викликають запитання в істориків. Після арешту 25 травня 1944 р. Олега Ольжича доправили до німецького концтабору Заксенхаузен, де він за два тижні (9 червня) загинув, не витримавши нелюдських тортур, вчинених гестапівцями. Після війни Андрій Мельник головним винуватцем смерті Ольжича назвав гестапівця Вольфа: “Винен в смерті Ольжича тодішній референт українських справ в царстві Гімлера «оберрегірунгсрат» Вольф...”⁶.

1985. – Т. 22. – Ч. 1–4. – С. 75; *Гасюк Б. О.* Ольжич-Кардаш революціонер, державник, християнин // *Олег Ольжич. In memoiam: Спогади, статті.* – С. 347.

⁵ Див.: *Черченко Ю.* Неопубліковані документи про Олега Ольжича...

⁶ Організація українських націоналістів. 1929–1954: Збірник. – На чужині, 1955. – С. 32.

Арешт Олега Ольжича можна пояснити тим, що в кінці 1943 р. – січні 1944 р. німці провели повальні арешти серед відомих їм членів ОУН Андрія Мельника. Був заарештований і сам полковник Мельник. Арешти відбувалися не тільки в Німеччині – 29 вересня 1943 р. був заарештований в Італії Євген Онацький і до 19 жовтня 1944 р. він перебував у тюрмах і концтаборах Італії і Німеччини. У Франції арештували Олексу Бойківа. Тому арешт Олега Ольжича, який після арешту Голови Проводу українських націоналістів (ПУН) полковника Мельника фактично залишився біля керма організації, не виглядав нелогічним. Так само гестапівці полювали за Ярославом Гайвасом, Теофілом Бак-Бойчуком і Яковом Шумелдою, які створили Тимчасове керівництво ОУН після арешту Ольжича і яким вдавалося уникати арешту.

Але якщо сам факт арешту Ольжича не видається дивним, то головні запитання обумовлені двома наступними обставинами. По-перше, чому він приїхав до Львова і з'явився на конспіративній квартирі літературознавця Романа Маланчука, за якою стежило гестапо, про що було вже відомо. Роман Маланчук разом з дружиною також були того дня заарештовані й відправлені до концтабору. По-друге, в Заксенхаузені та інших німецьких концтаборах і тюрмах знаходилась у 1944 р. більша частина провідного активу ОУН Андрія Мельника і Степана Бандери, сотні людей. Але, крім Ольжича, таким жакливим тортурам майже нікого не піддавали. Про що хотіли гестапівці у нього дізнатись?

Одразу після закінчення Другої світової війни Ярослав Гайвас провів слідство у справі закатування Олега Кандиби-Ольжича. На жаль, в Архіві ОУН у Києві нам не вдалося розшукати слідів цього розслідування і знаємо про нього ми тільки з листів Якова Шумелди.

Яків Шумелда в декількох своїх опублікованих статтях-спогадах згадавав про діяльність Олега Ольжича. У першу чергу слід назвати статтю Якова Шумелди в газеті “Українське слово” під промовистим заголовком “За що загинув Олег Ольжич-Кандиба”⁷. Також про Ольжича він писав у своїй публікації про Похідні групи ОУН в цитованому вже нами збірнику до 25-ліття ОУН⁸. Андрій Мельник призначив Олега Ольжича керівником ОУН на Наддніпрянщині, і тому відповідно вся ця робота велася під керівництвом останнього. Але ця стаття Я. Шумелди описує головним чином події 1941 р.

Детально причини й обставини загибелі Олега Кандиби-Ольжича Яків Шумелда розглянув у своїй статті “Легенда про книжку та всипу”⁹. У цій

⁷ Шумелда Я. За що загинув Олег Ольжич-Кандиба // Українське слово. – 1952. – Ч. 551–553. – 30 трав. – 13 черв.

⁸ Його ж. Похід ОУН на Схід // Організація українських націоналістів. 1929–1954: Збірник. – На чужині, 1955. – С. 247–279.

⁹ Його ж. Легенда про книжку та всипу // Самостійна Україна. – 1966. – Ч. 5–6. – С. 12–15.

статті він писав: “На одній зустрічі, яку я мав з Ольжичем в останніх днях жовтня 1943 р. у Львові, він висунув думку про те, що треба написати документальну працю про німецьку політику в Україні. Така праця була б для інформації Заходу, а головню, щоби протиставитися большевицькій пропаганді, яка представляла весь український визвольний рух як німецьку агентуру і цей погляд прищиплювала західним аліянтам”¹⁰. Олег Ольжич доручив підготувати цю книгу Якову Шумелді. Книга, яка отримала назву “Револьюція рве кайдани”, була написана до кінця березня 1944 р. Було виготовлено три машинописні копії, а рукопис знищено. “Один примірник був призначений «на Схід», другий «для висилки на Захід», а третій для друку на місці”¹¹. Яків Шумелда передав Олегу Ольжичу всі три примірники книги, а той, у свою чергу, віддав їх зв’язковим. У кінці квітня в Перемишлі була арештована головна зв’язкова Ольжича Гена (Євгенія Зілінська). У неї були вилучені матриці книги, які вона везла з Кракова до Львова, а також машинопис з правками Ольжича і Шумелди. Очевидно, що це був той машинопис, що передбачалося друкувати “на місці”.

Яків Шумелда зазначав, що хоч ця книга нацистам ніяк не могла сподобатись, все ж таки вона навряд чи була головною причиною загибелі О. Ольжича. До того ж, стиль написання роботи був не схожий на тексти самого Ольжича і правки були зроблені різними почерками – це мусило наштовхнути гестапівців на думку про інше авторство. “Ольжича ім’я було вже так обтяжене його всією протинімецькою роботою протягом попередніх років, що навіть, коли б він був дійсним автором вище згаданої праці, це не могло вже мати на його долю жадного впливу”¹². У цій статті Шумелда нагадує, що Ольжич загинув саме в ті дні, коли західні союзники готували десант в Європу, і нацистів могли цікавити його англосаксонські зв’язки. “Під оглядом цих зв’язків цікавим, і здається неприпадковим, є теж та обставина, що майже всі члени ПУН, які перед другою світовою війною відвідували Америку, були так чи інакше знищені під час війни”¹³. Був це лише збіг обставин чи може щось інше?”¹⁴

Тему обставин і причин загибелі Олега Ольжича Яків Шумелда також розглянув у своїй статті в “Українському історичному”¹⁵. Тут він знову наголошує на американських зв’язках Ольжича. “Смерть д-ра Олега Кандиби спліталася, як ми припускали, з днями десантів західних аліянтів у Нор-

¹⁰ Там само. – С. 13.

¹¹ Там само. – С. 14.

¹² Там само. – С. 15.

¹³ У довоєнний час у США і Канаді побували Голова ПУН Євген Коновалець і члени ПУН: Роман Сушко, Омелян Сенік, Микола Капустянський і Олег Ольжич. Після війни в живих залишилися тільки генерал Капустянський.

¹⁴ Шумелда Я. Легенда про книжку та всипу. – С. 15.

¹⁵ Його ж. Чому загинув д-р Олег Кандиба-Ольжич у концентраційному таборі? // Український історик. – 1985. – Ч. 1–4 (85–88). – С. 81–90.

мандії, що було смертельною загрозою для Райху. Ольжич був, побіч ген. Миколи Капустянського, 64-літнього тоді члена ПУН, якого часто тягало гестапо на допити, останнім ще живим членом ПУН, які в 1930-х роках жили деякий час у країнах Нового світу. Ольжич був пов'язаний археологічною працею з Гарвардським університетом у 1930-х роках. Був він на лістках, яких гестапо підозривало у прихильності, або зв'язках із західними альянтами. Коли ж альянти почали офензиву із заходу, перед урядом Райху мусліло виринати марево українських партизанів. Плян масового повстання існував у Військовому Штабі ПУН; але він був пов'язаний з десантом у південній Європі”¹⁶.

Багато писав про загибель Олега Ольжича відомий дослідник його життя та діяльності професор Любомир Винар. Він вважає, що книга “Револуція рве кайдани” могла бути однією з причин арешту і загибелі О. Ольжича. Адже ще з довоєнного часу Ольжич і його культурна референтура перебрали на себе практично всю видавничу діяльність ОУН, і тому нацисти приписували авторство цієї книги саме Ольжичу¹⁷.

Цікавим видається і питання: чи залишився в німецьких або радянських (тепер російських) архівах хоч би один з трьох примірників книги? Любомир Винар покладав надію відшукати той примірник, який намагалися опублікувати на Заході, адже відомо, що його планували передати представнику ОУН у Скандинавії Богдану Кентржинському. “Наші намагання відшукати копію манускрипту не були успішними. Можливо, що в архіві д[окто]ра Богдана Кентржинського, який в тому часі був представником ОУН у Швеції і взагалі в Скандинавії, знаходиться одна копія загубленого машинопису – оригіналу «Револуція рве кайдани»”¹⁸.

Принагідно слід уточнити, що навесні 1944 р. Богдан Кентржинський мешкав ще у Фінляндії, а до Швеції він перебрався майже нелегально у вересні того ж року. У вересні 1943 р. в м. Гельсінкі вийшла у світ його книга “Правда про Україну” (фінською мовою), де він змалював загарбницьку політику радянського та німецького окупаційних режимів в Україні. Пізніше після війни члени ОУН розповідали Богданові про те, що гестапівці на допитах намагалися дізнатися, яким чином Кентржинський діставав у Гельсінкі інформації та ілюстративний матеріал для своєї книжки “Правда про Україну”. Цю книжку Кентржинський також згодом опублікував у Швеції, і посол СРСР Олександра Коллонтай наказала скупити всі примірники по книжкових магазинах Стокгольма.

Припущення Любомира Винара про те, що в архіві Богдана Кентржинського може зберігатися текст книги “Револуція рве кайдани”, здається нам

¹⁶ *Його ж.* Чому загинув д-р Олег Кандиба-Ольжич у концентраційному таборі? // Олег Ольжич. In *memoiam: Спогади, статті.* – С. 226.

¹⁷ *Винар Л.* Олег Кандиба-Ольжич: Дослідження та джерела. – Нью-Йорк; Острог; Львів, 2007. – С. 176.

¹⁸ Там само. – С. 182.

сумнівним. Богдан Кентржинський був професійним істориком, дійсним членом НТШ і членом-кореспондентом УВАН, він не міг не розуміти цінності такого матеріалу і за ті 25 років, що він прожив у Швеції, обов'язково б його опублікував або хоча б згадав про цю книгу у своїх статтях. Тим більше, що тривалий час разом з Олегом Штулем-Ждановичем Кентржинський був співредактором газети “Українське слово” (Париж).

Досліджуючи життя Олега Ольжича, професор Любомир Винар листувався з людьми, які знали Ольжича і працювали з ним. Частину цього листування він опублікував і зокрема лист Якова Шумелди до нього від 9 вересня 1985 р.¹⁹. Тому нам здається цікавим опублікувати лист Якова Шумелди до одного з чільних діячів ОУН, представника ПУН у країнах Північної Америки, керівника Організації державного відродження України (ОДВУ) у США доктора Зенона Городиського. Ці два листи написані на одну тему і фактично доповнюють один одного.

Документ публікується без скорочень у повній відповідності до оригіналу.

ДОКУМЕНТ

№ 1

Лист Якова Шумелди до Зенона Городиського від 23 березня 1989 р.

В[ельми]п[оважаний] пан[е] д[октор] Зенон Городиський¹

Трентон, Н[ью]-Дж[ерсі]

23-тє березня 1989 р[оку].

Вельмишановний докторе!

Ваш телефон і питання про збірник “Револуція рве кайдани” (така була титульна сторінка праці, про яку хочете згадати у своїй книзі про ВНР²). Біля Вас є дуже достовірні джерела до в'яснення цього питання: Я. Гайвас³, який негайно після закінчення II-ї світової війни вів слідство у справі закатування сл[аветного] п[ана] Ольжича⁴ у концентраційному таборі Саксенгаузен, що пов'язана була з арештом зв'язкової Ґени⁵, яка везла друковані матриці згаданої книги зі Львова до Кракова, де приміщена була підпільна друкарня. В охорону Ґени втягнений був Мих[айло] Недєв*, якого Я. Гайвас перепитував, який ще живе і який кілька років тому розказував мені про всі подробиці арешту Ґени і його розмов на цю тему з Я[рославом] Г[айвасом], що закидав йому, що він (М[ихайло] Н[едзвеський]) “угробив” Ольжича.

Мої досліді, спостереження і моя пов'язаність з цим питанням привели мене до поглядів, що їх я кількома наворотами висловив в моїх писаннях. Коли йде мова про Я[рослава] Г[айваса], про це я ніколи не писав, він палкий революціонер по своїй вдачі, дуже часто користувався дуже палкими словами, які інколи були дуже терпкими. М. Недєв, зі своєю охороною Ґени, їдучи в тому самому поїзді на фалшиві документи на лінії Львів–Краків, не міг нічого Г[ені] допомогти, коли облава СД-Ґештапо і когорт охорони залізничних шляхів окружили поїзд і шукаючи за яки-

¹⁹ Там само. – С. 182–187.

* Під цим словом рукою З. Городиського чорнилом написано: “Мих[айло] Недзвеський”.

мось “Генералом підпілля”⁶ попали на Гену, знайшли її документи “не в порядку”, арештували її і знайшли матрицю книги, яка після прочитання мусіла потрясти цілим Берліном. Книга ставила “німецьких визволителів” на рівні горлорізів Й. В. Сталіна, а “брунатний імперіялізм” навіть більш нелюдським ніж “червоний імперіялізм”. І в матриці знайшли СД-Гештапо копії десятків їхніх таємних розпоряджень, яких тонутом було: “нищ і руйнуй місцеве населення і приготовляй вже підчас війни землі, здобуті на Сході, для німецької колонізації і німецького життєвого простору”.

Вам відомою є теза, яку просовував у своїх писаннях д[окто]р Зинов[ій] Книш⁷, “що сипала Гена”. Я відкидав і відкидаю цю тезу з багатьох причин. Знаючи особисто Гену з передвоєнних років, я вивчив, що вона належить до тих людських типів, які чим більше бити тим більший опір вони будуть ставити. Її “нареченим” у воєнних роках був сл[аветний] п[ан] Михайло Селешко⁸, який був людиною того самого типу. Підчас війни він був у німецьких тюрмах і концтаборі Саксенгавзен. Сл[аветний] п[ан] Костик Мельник⁹ бачив сл[аветну] п[ані] Гену побиту до без-тями у Саксенгавзен підчас конфронтації. Про цю конфронтацію він писав: “в неї залишилася лише кров і покалічене тіло”. Чому били людину, яка “сипала”? Не мали для неї пощади і ласки опришки Й. В. Сталіна. Піймавши її у тюрмі, засудили її на заслання у Казахстан. І з Казахстану переписувалася вона з її судженням Мих[айлом] Сел[ешком].

Опришкам і бандитам Й. В. Сталіна не подобався той перший розділ праці, де точно описано як вони нищили Україну і українців. Його, в їхніх очах, не міг зрівноважити другий розділ про гітлерівські звірства на Україні і копії десятків документів уряду Гітлера і Е. Коха Райхскомісаріату України, що виповнювали з коментарями головну частину праці. Між документами був один, що його ніяк не можу забути: “заздрість, що під оглядом здібності мати і годувати дітей українські жінки мають перевагу над німкенями та їх в майбутньому можна використати для скріпленого розплодження панівної раси”.

Коли б я не працював над нічим інтелектуально і скупчив всю свою увагу на відтворення змісту книги, я може подав би Вам точний зміст поодиноких згаданих трьох головних розділів. Вони є глибоко закопані у моїй пам’яті під томами статей і праць, вражіннь, переживань після складення тої праці. Я пригадую точно лише деякі вислови, як “попали зі сталінського дощу під гітлерівську ринву” ... тощо.

Деякі народи Європи у Другій світовій війні були в тому вигідному положенні, що вони у боротьбі з гітлеризмом могли опертися на ССР, зокрема тоді, коли він для Франції не був загрозою у сталінській формі. Для поляків, угорців, українців і багатьох інших народів одне лихо і прокляття не було ліпше за друге. Були вони лише різних кольорів, але тої самої бандитсько-нищівної суті. Навіть співпрацюючи з ким-небудь, вони планували як у майбутньому знищити союзника, щоби захопити у свої лапи весь світ. Одним з головних завдань книги було документувати ті позиції українського і інших підпільних рухів, бо ж зліва і [з]права питали: “Що ви робите? Чому ідете з мотикою на сонце?”

Завданням деяких підпільних рухів було стояти на позиціях, що не давали безпосередньої перемоги. Перемога інколи приходить після довгих, неуспішних боїв і періодів часу. Вона потребує лише чітких і ясних віх.

З розмови з Вами виніс я переконання, що Ви переконані, що один, одинокий примірник праці везла сл[аветна] п[ані] Гена до Берліну, можливо для посилки до сл[аветного] п[ана] Богдана Кентржинського¹⁰ у Скандинавію. Гену піймало

СД-Гештапо з друкованою матрицею книги. Ранійше, для процесу читання і необхідного поширення було декілька примірників машинописей. Коли б заготовлено одну, одиноку матрицю, вигляди знайти хоч один примірник праці були б нуль. Але при декількох, вони є більші. Відкриття для публичного користування таємних архівів СССР і УССР у найблищому часі може виявити одну або на[віть] дві копії праці... Цінність цієї праці не для професійних політиків, але істориків. Політики мусять кожночасно підтверджувати свій хист біжучою працею, а не тим, що було 50 років тому. Польська приповідка каже: “цо било, а не ест не пішесе в реєстр...” І чомусь під цим оглядом є незрозумілим чому Микола¹¹ розійшовся з Ярославом Г[айвасом], з яким і О[легом] Шт[улем] мотали справи після смерті сл[аветного] п[ана] А[ндрія] М[ельника]¹². Виглядало, що це немов добра російська “тройка”, що бистро тягне віз. Щоби не перешкоджати їй і не мати питань боротьби за владу, деякі провідні друзі стали осторонь і ніколи вже до активної праці не вернули. Кожна влада мусить підтвердити свою легітимність своєю здібністю і мозольною працею у майструванні біжучих питань, а не шукання “візитових карт” у далекому минулому.

Біля Вас у Філядельфії є Батько¹³, який заміняв Я[рослава] Г[айваса] в періоді арешту гештапом його дружини і матері, коли він мусів повністю укриватися і опікуватися Квіткою, малою донею, яка зараз є дружиною ам[ериканського] капітана, а син Я[рослава] Г[айваса] пройшов кривавий шлях В'єтнаму (він народжений вже в З[лучених] Д[ержавах] А[мерики]).

Це вияснення, яке обіцяв у тел[ефонній] розмові. Залишаюся з повагою: Яків Шумелда*¹⁴.

(Без прилоги).

Архів ОУН у Києві, фонд Зенона Городиського. Машинопис, оригінал. (Фонд ще не описаний, тому детальнішої інформації не подаємо. На першій сторінці вгорі над текстом рукою Зенона Городиського червоним чорнилом написано: “Справа збірника «Революція рве кайдани»”. З лівого боку аркуша на полі тим же почерком чорним чорнилом написано: “Інж[енер] Нагірняк їхав разом в поїзді як арештували Гену”).

КОМЕНТАРІ

1. Городиський Зенон (псевдонім – Уманський) – громадсько-політичний діяч, правник. Народився 26 квітня 1915 р. в с. Семиківці на Покутті. Закінчив у Львові Малу семінарію та українську класичну гімназію. Далі вчився на юридичному факультеті Львівського університету, де здобув ступінь магістра права. Правничі студії продовжував в Українському вільному університеті в Празі та закінчив їх ступенем доктора прав у 1943 р. Перед війною працював адвокатом. Під час Другої світової війни був помічником члена ПУН Осипа Бойдуника. Влітку 1941 р. в лавах Буковинського куреня дійшов до Києва, згодом у Полтаві був заарештований гестапо. У кінці війни мешкав у Німеччині. З 1951 р. жив у США, де закінчив Рутгерський університет, працював у Принстонському університеті. Городиський був керівником Організації державного відродження України (ОДВУ), одним із співзасновників Комітету українських політичних партій і організацій (КУППО), секретарем Української Національної Ради, першим заступником Голови ПУН і представником ПУН у країнах Північної Америки.

* Ім'я та прізвище написані від руки кульковою ручкою.

2. ВНР – Всеукраїнська Національна Рада. Йдеться про книгу Зенона Городиського: *Городиський З.* Українська Національна Рада: Історичний нарис. – К., 1993. – 143 с.

3. Гайвас Ярослав (псевдоніми – Андрух, Бистрий, Камінь, Рудий) – політичний діяч, член ОУН. З 1937 р. – член Крайової езекутиви ОУН на західноукраїнських землях (КЕ ОУН на ЗУЗ). З 1939 р. – в еміграції, з верес. 1940 – провідник Крайової езекутиви ОУН Андрія Мельника у Генерал-губернаторстві. Учасник Похідних груп ОУН, у вересні 1941 р. прибув до Києва. Після арешту О. Ольжича разом з Т. Бак-Бойчуком і Яковом Шумелдою керував ОУН. З 1945 р. – член Проводу українських націоналістів (ПУН). З 1950 р. жив у США, був виконавчим секретарем Українського конгресового комітету Америки (УККА). Учасник I Конгресу українців в Росії 22–24 жовтня 1993 р.

4. Кандиба-Ольжич Олег (псевдоніми – Кардаш, Свенціцький; 1907–1944) – поет, археолог, журналіст, політичний діяч. Син поета Олександра Олеса (Кандиби). Народився в Житомирі. З 1923 р. в еміграції в Німеччині, а згодом ЧСР. Закінчив Карловий університет у Празі і захистив докторат (1929) на тему: “Неолітична мальована кераміка Галичини”. Відтак працював в археологічному відділі чеського Національного музею (1926–1932) і асистентом на кафедрі археології Українського вільного університету. У 1938 р. Ольжич їде до США, де став одним із співзасновників Українського наукового інституту Америки. За редакцією д-ра О. Кандиби в Празі у 1939 р. вийшов збірник наукових праць цього інституту. З 1929 р. член ОУН, працював у Тереновому Проводі ОУН у Чехо-Словаччині, з 1937 р. – член ПУН, очолив новостворену (1936) культурну референтуру. Притягнув до співпраці з ОУН Леоніда Мосендза, Уласа Самчука, Олену Телігу та ін. відомих укр. діячів науки і культури. Під час подій 1938–1939 рр. в Карпатській Україні Ольжич знаходився в Хусті, де за дорученням ПУН координував всю ідейно-виховну роботу серед січовиків і місцевого населення, редагував літературно-мистецький журнал “Говерля”. Після початку радянсько-німецької війни Ольжич у складі Похідних груп ОУН приїжджає до Києва, де керує організаційними справами, бере участь у створенні УНРади під проводом проф. Величківського. У цей час він був заступником Голови ПУН і провідником Центрального керівництва ОУН на Наддніпрянщині. 25 травня 1944 р. Ольжич був заарештований у Львові; 9 червня 1944 р. його закатували гестапівці в концтаборі Заксенгаузен. (Детальніше див.: *Кучерук О. О.* Ольжич. 1907–1944. – К., 2007).

5. Гена, тобто Євгенія Зілинська – член ОУН, наречена Михайла Селешка. Була секретарем і зв’язковою Олега Ольжича. Після звільнення з концтабору повернулася до Західної України, де була заарештована працівниками НКВД і вислана за одними даними в Сибір, за іншими – до Казахстану.

6. Йдеться про польський рух опору.

7. Книш Зиновій (псевдоніми – Ренс, Голіят, Ю. Мохнацький; 1906–1999) – політичний діяч, історик, журналіст. Народився в Коломиї 16 червня 1906 р. в учительській родині. Отримав освіту в початковій народній школі ім. Т. Шевченка і українській гімназії. Успішно завершив студії у Львівському університеті, отримавши ступінь магістра у 1929 р., а в 1930-му – доктора права і політичних наук. З юнацьких років брав активну участь в українському суспільному житті. У 1922 р. він стає членом УВО, у 1924 р. – членом Окружної команди Української військової організації (УВО) в Коломиї, а згодом – членом Бойової референтури. Вперше його

було заарештовано польською поліцією 12 березня 1929 р., і три місяці він провів у в'язниці. Навесні 1930 р. був призначений бойовим референтом Крайової команди УВО, брав участь у роботі Першої конференції ОУН на ЗУЗ 24–25 лютого 1930 р., де було створено Крайову екзекутиву ОУН. У червні 1930 р. в Празі брав участь у роботі конференції Проводу українських націоналістів (ПУН) з представниками Крайової екзекутиви ОУН і Крайової команди УВО, на якій обговорювалося розмежування завдань ОУН і УВО. 30 липня 1930 р. брав участь в експропріаційній акції – нападі на поштовий віз під Бібркою (Львівська обл.). Восени 1931 р. знову був заарештований і засуджений до 8 років тюрми. У червні 1936 р. його було звільнено за амністією, працював секретарем дирекції “Центросоюзу” у Львові. У липні 1939 р. був знову заарештований і вийшов на свободу після окупації Польщі. Після розколу ОУН став на боці А. Мельника. З 1940 р. – член Проводу і секретаріату ПУН (Краків), бере безпосередню участь в організації Похідних груп ОУН. У 1940–1941 рр. – начальник канцелярії Українського центрального комітету (УЦК). У 1941–1942 рр. – секретар дирекції “Народної торгівлі” (Львів), посадник повітів у Калуші (1942), Золочеві (1943–1944). У травні 1944 р. переїжджає до Австрії, а в 1946 р. – до Франції, був провідником ОУН у Західній Європі, секретарем світського відділу греко-католицької місії для українців Західної Європи і створеної при ній Суспільної служби. З 1949 р. – у Канаді. Обіймав посади першого заступника Голови ПУН і генерального судді ОУН. Автор 50 великих праць і низки статей та брошур на історичну тематику. Головна тема досліджень: історія УВО і ОУН. Помер 14 листопада 1999 р. у Торонто (Канада).

8. Селешко Михайло (псевдоніми – Ешкіс, Турок, Тиктор, Роман, Обережний; 1901–1981) – політичний діяч, журналіст, інженер. Народився в селі Витвиця (тепер Долинський р-н Івано-Франківської обл.) у 1901 р. 17-літнім гімназистом вступив до Української Галицької Армії. Влітку 1919 р. захворів на тиф і з цієї причини не відступив з частинами УГА за Збруч, а переховувався у Галичині. Згодом повернувся до Долинської гімназії, яку закінчив 1922 р. Там же у гімназії він вступив до Української військової організації. У 1922 р. українські політичні партії Галичини бойкотували вибори до польського союму. Селешко як член УВО брав активну участь у цьому бойкоті, за що був заарештований. Після втечі з в'язниці він нелегально перейшов кордон у Карпатах і втік до Чехо-Словацької Республіки. Там у 1927 р. закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах за фахом інженер хімік-технолог, але вже через конфлікт з чеською поліцією (був затриманий при нелегальному транспортуванні зброї) йому того ж року довелося знову втікати – тепер уже до Німеччини. Мешкає в Берліні, дописує до львівських часописів “Діло” та “Новий час”, працює секретарем Комітету допомоги втікачам з України. У 1929 р. вступає до ОУН. У березні 1931 р. Селешко стає особистим секретарем Голови ПУН Євгена Коновальця, а після його вбивства – секретарем Андрія Мельника. У 1940 р. його обирають секретарем головної управи Українського національного об'єднання Німеччини, працює він і в Українській пресовій службі в Берліні. У січні 1944 р. його було заарештовано разом з іншими членами ОУН, і майже рік він провів у німецькій тюрмі у Потсдамі. Після війни (у 1948 р.) Селешко переїжджає до Канади, де також бере активну участь в українському громадсько-політичному житті: був секретарем Української стрілецької громади, членом Крайової екзекутиви Українського національного об'єднання Канади, секретарем Крайового комітету Українського визвольного фонду Канади. Опублікував низку статей в націоналістич-

них виданнях, автор двох книг спогадів: *Селешко М.* Вінниця. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон; Сідней, 1991. – 211 с.; *його ж.* У кігтях гестапо. – К., 1996. – 224 с. Помер Михайло Селешко у 1981 р. в Торонто.

9. Мельник Кость (псевдонім – Горський; 1907–1984) – український політичний діяч. Народився в с. Береги коло Самбора. Вчився в Самборі, у львівській Політехніці, згодом переїхав до Праги. Був активним діячем в Українській студентській академічній громаді і в Центральному союзі українських студентів (ЦЕСУС). Член ОУН, один з найближчих співробітників і товаришів Олега Ольжича, фактично був адміністратором Культурної референтури. Разом з Ольжичем брав активну участь у Похідних групах ОУН. У 1944 р. разом з іншими членами ОУН був заарештований і перебував у концтаборі Заксенгаузен. Після закінчення війни деякий час жив у Німеччині, згодом переїхав до США. (Детальніше див.: *Бажанський М.* Кость Мельник – людина високого пориву // Самостійна Україна. – Рік XXXVI. – 1984. – Ч. 1 (411). – С. 64–67).

10. Кентржинський Богдан (псевдоніми – Доктор, Кент, Орловський, В. Сіверський, Шапара; 1919–1969) – політичний діяч, журналіст, історик. Народився в м. Рівному 22 лютого 1919 р. в родині вчителів дворянського походження. Його мати була вислана на поселення до Казахстану. У 1936 р. закінчив рівненську гімназію ім. Пекарського і того ж року вступив на гуманістичний відділ Варшавського університету, а з 1937 р. одночасно слухав лекції і у Високій школі журналістики також у Варшаві. У 1938–1941 рр. Б. Кентржинський слухає лекції в університетах Франкфурта-на-Майні, Осло і Берліна. У цей час він активно працює в Українському національному об'єднанні (УНО) в Німеччині. Членом ОУН Кентржинський став наприкінці 1930-х рр. Після розколу ОУН залишився серед прибічників полковника Андрія Мельника. У липні 1941 р. Головою ПУН призначений уповноваженим ОУН на Фінляндію. У липні–вересні 1941 р. Б. Кентржинський перебував у Фінляндії, а з січня 1942 р. постійно жив у Гельсінкі. У квітні 1942 р. він зареєстрував у Державному інформаційному бюро Фінляндії створення Українського інформаційного бюро для Фінляндії і Скандинавії (УІФС), яке видавало бюлетень фінською, німецькою і шведською мовами, а також готувало матеріали для української преси. Влітку цього року Кентржинський починає видавати часопис “Українець у Фінляндії”. Завдяки діяльності УІФС у фінській пресі протягом 1942–1944 рр. з'явилося приблизно 800 статей, присвячених Україні і українській тематиці. У 1944 р. переїжджає до Швеції, співпрацює з газ. “Dagens Nyheter”, а у 1948 р. дістав роботу кореспондента лондонського “Daily Telegraph”. З часом він засновує в Стокгольмі Українське інформаційне бюро на Скандинавію (УІБ), співробітниками якого були Ю. Борис і Б. Залуга, створює і очолює Український академічний клуб у Стокгольмі (листоп. 1949 р.). З 1949 р. Кентржинський був представником Виконного органу (ВО) УНРади у Скандинавії. У ці ж роки він стає членом Проводу ОУН. У 1949–1950 рр. Б. Кентржинський слухає лекції в Стокгольмському університеті; у 1951 р. захищає докторську дисертацію в Українському вільному університеті в Мюнхені на тему: “Союз Карла XII з Мазепою в освітленні найновішої шведської історіографії”. 1957 р. Кентржинський захищає габілітаційну дисертацію в Українському вільному університеті в Мюнхені на тему: “Карл X Густав і східноєвропейська криза 1654–1655 рр.” і з цього року аж до смерті працює професором університету в Стокгольмі. Внесок Б. Кентржинського у розвиток української історичної науки високо оцінили його колеги – він був обраний членом НТШ та членом-кореспондентом УВАН.

11. Очевидно, йдеться про Миколу Плав'юка. Плав'юк Микола Васильович (псевдоніми – Гайовий, Ковальчук, Коваленко, Юнак, Безіменний; нар. 1927) – громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Народився в с. Русові (Снятинський р-н Івано-Франківської обл.) в селянській сім'ї. Навчався у Снятинській гімназії, а з вересня 1941 р. – у Снятинській державній торговельній школі. Тоді ж вступив до лав юнацтва ОУН під проводом А. Мельника, згодом став повітовим провідником юнацтва, а опісля – орг. референтом для зв'язку з поодинокими місцевостями у повітовій ексекутиві. У 1943 р. почалися арешти членів ОУН і М. Плав'юк змушений був переїхати до м. Косова, де він очолив оселю Виховної спільноти укр. молоді (ВСУМ). У 1944 р. був заарештований німцями, але йому вдалося звільнитись з тюрми, і він вступив до повстанського загону. Згодом цей загін увійшов до формування УПА-Захід, але С. Касіяна та М. Плав'юка бандерівці арештували і збиралися розстріляти як мельниківців. Тому вони втекли з табору і перебралися на Закарпаття, а далі до Відня. Навесні 1945 р. М. Плав'юк з наказу ОУН вступає до Другої дивізії УНА під командуванням полк. А. Долуда і через орг. зв'язки допомагає десяткам укр. старшин і вояків не потрапити до таборів військовополонених і оминати насильницьку репатріацію до СРСР. Після закінчення війни переїжджає до Мюнхена, закінчує укр. середню школу в таборі ДП Карлсфель та вступає до університету. М. Плав'юк був членом Української студентської громади в Мюнхені, членом студ. т-ва “Січ”. Бере активну участь у роботі “Пласту” в Німеччині (належав до куреня “Лісові чорти”), був одним з організаторів студ. т-ва “Зарево”, орг. референтом проводу Центрального союзу укр. студентів (ЦЕСУС). У липні 1949 р. отримує диплом Мюнхенського університету Людвіга Максиміліана за фахом економіст. Наприкінці 1949 р. М. Плав'юк разом із сім'єю переїхав до Канади. Тут він у 1954 р. закінчує торговельний факультет ун-ту Конкордія в м. Монреаль, працює в м'ясній індустрії, проходить шлях від звичайного робітника до президента фірми “Essex Packers”. З 1950 р. працює у філії УНО в Монреалі. 1956 р. він став Президентом УНО Канади. У 1967 р. М. Плав'юка було обрано Генеральним секретарем СКВУ, у 1973 р. – ексекутивним Віце-президентом СКВУ, а в 1978 р. – Президентом СКВУ. У 1964 р. на V Великому Зборі українських націоналістів (ВЗУН) він стає членом ПУН, а у травні 1979 р. на IX ВЗУН М. Плав'юка обирають Головою Проводу ОУН. На X сесії УНРади в липні 1989 р. М. Плав'юк був обраний Віце-президентом УНР в екзилі, а в грудні 1989 р. став Президентом УНР в екзилі. У 1992 р. Надзвичайна сесія УНРади прийняла рішення про передачу повноважень Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі органам державної влади незалежної України. 24 серпня 1992 р. під час проведення Всесвітнього форуму українців у Маріїнському палаці в Києві керівництво ДЦ УНР в екзилі на чолі з Президентом УНР в екзилі М. Плав'юком передало владні регалії УНР Президентові України Л. Кравчуку на підтвердження того, що Українська держава є правонаступницею УНР. 18 травня 1993 р. М. Плав'юк отримав громадянство України. У 1993 р. ОУН зареєстрована Міністерством юстиції України як громадська організація. Під керівництвом Голови ОУН М. Плав'юка в Україні відбулися XII (1993), XIII (1994), XIV (1997), XV (2000), XVI (2003), XVII (2006) ВЗУН. У 1997 р. Президент України нагородив М. Плав'юка орденом “За заслуги” III ступеня.

12. Мельник Андрій (псевдоніми – Євген, Артишок, Василь Артишук, Директор, Професор, полковник Кримінальник; 1890–1964) – військовий і політичний діяч. Народився 12 грудня 1890 р. у с. Воля Якубова (Дрогобицький р-н, Львівська

обл.). Його батько – Атанас Мельник, свідомий активіст національного руху, мати – Марія Коваль. Вчився у гімназіях в Самборі, Дрогобичі і Стрию. З 1914 р. – учасник Першої світової війни, сотник Легіону УСС, перебував у російському полоні. У 1917 р. у Києві разом з Євгеном Коновальцем брав участь у створенні формації Січових Стрільців. У 1919 р. був призначений начальником штабу Дієвої Армії УНР. Разом з Є. Коновальцем 1922 р. бере участь у створенні УВО. Наприкінці 1922 р. призначений першим крайовим командантом УВО на західноукраїнських землях. 1924 р. його заарештовано у справі О. Басараб, і чотири роки провів у в'язниці. Після виходу з в'язниці як розконспірований діяч ОУН відійшов від нелегальної діяльності – працює за фахом інспектором лісів і дібров Греко-католицької митрополії Андрея Шептицького. Крім того, займається легальною громадською роботою: входить до правління видавничої спілки “Діло”, очолює головну раду католицької організації української молоді “Орли”, входить до комбатантської організації “Молода громада”, головує в Товаристві українських інженерів тощо. Після вбивства Є. Коновальця (22 травня 1938) перебирає керівництво ОУН і Українського Націоналістичного Руху (з 11 жовтня 1938 р.). У серпні 1939 р. II ВЗУН одностайно затвердили А. Мельника Головою ПУН і ОУН. У січні 1944 р. заарештований німцями, разом з іншими членами ОУН перебував у концтаборі Заксенгаузен. Після закінчення війни мешкав у Люксембурзі. На III ВЗУН (1947) його обрали довічним Головою ОУН (детальніше див.: *Кучерук О. Андрій Мельник.* – К., 2005).

13. Бак-Бойчук Теофіл (псевдонім – Батько) – громадсько-політичний діяч. У 1940 р. обласний провідник ОУН на Лемківщині (Сянок). У 1941 р. учасник Похідних груп ОУН, організаційний референт Центрального проводу ОУН. Після війни жив у Німеччині, згодом в еміграції у США, один з керівників Організації державного відродження України ім. Олега Ольжича (ОДВУ).

14 Шумелда Яків (псевдоніми – Вербовий, Дедаць, Дидалевський, Дубовий, Кім, Лукаш, Святославський; 1914–1993) – політичний і культурний діяч, політолог, правник і економіст. Народився 13 вересня 1914 р. в с. Бушковичі на Посянні. Студентський діяч у Празі й Берліні, провідний діяч ОУН (чл. ПУН), учасник Похідних груп ОУН, член управи м. Києва (1941). З 1943 р. очолював референтуру виховання ПУН. Після арешту Ольжича разом з Я. Гайвасом і Т. Бак-Бойчуком здійснював керівництво ОУН. У 1946–1948 рр. виконував обов'язки ділового керівника ПУН і його Генерального секретаря. В еміграції у Німеччині був доцентом Української високої економічної школи в Мюнхені, де викладав політичну економію і економіку промисловості. Далі переїхав до США, працював професором високих шкіл у Сан-Франциско. Автор праць “Від Маркса до Маленкова” (1955), “Зміни в СРСР після смерті Сталіна” (1957), “Стратегія та тактика українського визвольного руху” (1966), “На половині дороги” (1985), численних статей з політологічної, економічної тематики, історії українського націоналізму. Помер 3 лютого 1993 р. в Сан-Франциско.

Юрій Черченко (Київ). Листування Олега Ольжича та документи про нього в Архіві ОУН у Києві.

У статті подається огляд листування Олега Кандиби (О. Ольжича) та інших документів, в яких є інформація про нього, з Архіву ОУН у Києві. Публікується також лист одного з чільних діячів ОУН Якова Шумелди до керівника Організації державного відродження України (США) Зенона Городиського про обставини загибелі Олега Кандиби-Ольжича в німецькому концтаборі.

Ключові слова: листування, Архів ОУН у Києві, Олег Кандиба-Ольжич, концтабір.

Юрий Черченко (Киев). Переписка Олега Ольжича и документы о нем в Архиве ОУН в Киеве.

В статье представлен обзор переписки Олега Кандыбы-Ольжича и других документов, содержащих информацию о нем, из Архива ОУН в Киеве. Публикуется также письмо одного из видных деятелей ОУН Якова Шумелды к руководителю Организации государственного возрождения Украины (США) Зенону Городыскому об обстоятельствах гибели Олега Кандыбы-Ольжича в немецком концлагере.

Ключевые слова: переписка, Архив ОУН в Киеве, Олег Кандыба-Ольжич, концлагерь.

Yurii Cherchenko (Kyiv). Correspondence of Oleh Olzhych and Documents about His Activity in the Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv.

This article presents a review of correspondence of Oleh Kandyba-Olzhych and other documents from the Archive of OUN in Kyiv. There is also the letter from one of the leaders of OUN Yakob Shumelda to Zenon Horodysky, the leader of the Organization of the State Rebirth of Ukraine (USA). This document contains information about the death of Oleh Kandyba-Olzhych in the German concentration camp.

Key words: correspondence, Archive OUN in Kyiv, Oleh Kandyba-Olzhych, concentration camp.

5

РЕЦЕНЗІЇ,
ОГЛЯДИ

Євгенія КОВАЛЬЧУК (Луцьк)

**ІНВЕНТАРІ ОЛИЦЬКОГО ЗАМКУ XVII–XVIII СТОЛІТЬ:
ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ / ЗІБР. І ПІДГ. ДО ДРУКУ
В. АЛЕКСАНДРОВИЧ. – ЛУЦЬК: ПВД “ТВЕРДИНЯ”, 2007. –
276 с., іл. – (СЕРІЯ “ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ
І МИСТЕЦТВА”. – Т. 1)**

Том інвентарів Олицького замку – знаної волинської резиденції князів Радивилів* – розпочинає видавничу серію “Джерела до історії культури і мистецтва”, присвячену публікації нововіднайдених документальних матеріалів з історії культури та мистецтва України. Документи зібрав і підготував до друку Володимир Александрович, доктор історичних наук, відомий львівський науковець, який вмів і любить працювати з джерелами. Він віднайшов, вивчив і впровадив до наукового вжитку сотні документів. Науковий інтерес дослідника досить розмаїтий. Так, зокрема, у своїх статтях 1990 – початку 2000-х рр. він здійснив публікацію документальних джерел, що стосуються українського сакрального мистецтва, зокрема волинського іконопису, скульптури, малярів XVI–XVIII ст.¹. Учений віднайшов імена невідомих іконописців, дослідив малярські осередки в різних регіонах України і передусім на Волині та в історичному перемишльсько-львівському регіоні. У своїх дослідженнях В. Александрович спирається саме на архівні документи. Його монографії і статті є цінним історіографічним надбанням, оскільки базуються на документальних матеріалах музейних і архівних фондів України, Польщі, Білорусії, Литви, Росії. Він започаткував багатотомну серію “Студії з історії українського мистецтва”².

* Прізвище “Радивил” вживаємо в основаному на українській традиції правопису автора, хоча в літературі частіше використовується версія “Радзивіл” чи “Радзівіл”.

¹ Александрович В. Нові джерельні матеріали до мистецького життя Луцька в першій половині – середині XVIII століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Наук. зб. мат. XI міжнар. наук. конф., 3–4 листоп. 2004 р., Луцьк. – Луцьк, 2004. – Вип. 11. – С. 116–124; *його ж.* Джерела до історії монументального малярства та іконопису Волині XII–XVI ст. // Родовід. – 1994. – № 8. – С. 20–25; *його ж.* Словник малярів Волині XVI–XVII століть // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: Наук. зб. мат. V наук. конф., 27–28 серп. 1998 р., м. Луцьк. – Луцьк, 1998. – С. 45–68.

² *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – 200 с.; *його ж.* Львівські малярі кінця XVI століття (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 2). – Львів, 1998. – 200 с.; *його ж.*

Комплекс писемних джерел, який подається у рецензованому виданні, розкриває історію Олицького замку впродовж тривалого історичного періоду від середини XVII до кінця XVIII ст. Актуальність подібного видання за рік до виходу збірника обґрунтував Петро Ричков, доктор архітектури з Рівного: "...містобудівні структури привертають увагу ще й своєю еволюційною складовою, пов'язаною з просторовими трансформаціями... у часі. Детальніше дослідження таких трансформацій зазвичай тим складніше, чим триваліший період розвитку. У повній мірі це стосується Олики, зокрема її фортифікацій. Протягом років вони були одним з найважливіших чинників просторової еволюції міста в цілому, а тому з містобудівної точки зору вкрай цікавою може бути спроба конкретизувати визначальні етапи цього процесу відповідно до послідовності і особливостей основних містобудівних акцій, спрямованих на захист міста від можливих воєнних загроз.

З'ясування такої еволюційної логіки, звичайно, має бути пов'язане з врахуванням ширших історичних обставин у контексті наявної першоджерельної бази, без якої неможлива переконлива верифікація висновків. У випадку з Оликою така база, на жаль, вкрай обмежена"³.

Певною мірою цей "джерелознавчий голод" й заповнює видання, яке підготував В. Александрович. Зібрані матеріали – єдина подібна добірка замкових інвентарів для всього волинського регіону: жоден інший з відомих волинських замків, як відзначає автор, не має такої кількості різномірних архівних документів, зокрема інвентарів (с. 6–7).

Варто окремо відзначити: цінність розшуканого й опублікованого фонду рукописних пам'яток визначається насамперед тим, що олицький замковий архів уже давно перестав існувати, отже, подані документи є унікальним комплексом писемних джерел до історії самого замку. В. Александровичу, незважаючи на розпорошеність матеріалів, вдалося віднайти різні документи безперечно замкового походження, які й становлять основу публікації. Це, зокрема, комплекс документів з бібліотеки Польської Академії наук у Кракові, інвентар 1737 р. з колекції Державного архіву Волинської області в Луцьку та недатований інвентар 1790-х рр. зі збірки Волинського краєзнавчого музею, два списки інвентаря 1755 р. Національного історичного архіву Білорусі в Мінську, а також часткові за характером описи, які доповнюють загальну картину і дають змогу познайомитися з особливостями замкового господарства, простежити історію самого замку. Вчений відзна-

Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3). – Львів, 2000. – С. 312; Володимир Александрович: Бібліографічний покажчик. До 50-річчя від дня народження / Упор. І. Гирич, В. Кравченко, Я. Федорук; відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2006. – 56 с.

³ Ричков П. Еволюція оборонної архітектури Олики: спроба періодизації // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Олика та Радзивіли в історії Волині та України: Мат. XVIII Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 25 квіт. 2006 р., м. Луцьк – смт. Олика. – Луцьк, 2006. – Вип. 18. – С. 8–13.

час, що в деяких випадках такі короткі описи зберегли цікаві відомості, не зафіксовані іншими джерелами (с. 7). Стосовно окремих речей замкової збірки виявлені джерела нерідко взаємно доповнюють одне одного, уточнюють викладені відомості.

Відкриває видання вступна стаття “Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть” (с. 5–45), у якій наголошено на скромному стані вивчення замку. Автор подає історіографію теми й зазначає, що поряд зі знаними 80 років тому частково впровадженими до наукового вжитку окремими інвентарями XVII–XVIII ст. (Станіслав Томкович) віднайдено обширний комплекс нових описів. Це, зокрема, інвентарі XVIII ст., які стосуються історії замкового господарства, переліки окремих груп замкового майна XVIII і рубежу XVIII–XIX ст. Серед нововіднайдених матеріалів виняткове місце посідають два істотно відмінні в деталях списки інвентаря 1755 р. та свідчення стосовно руйнувань, які вчинили в замку російські війська 1764 р., коли інтер’єри з усім їхнім облаштуванням знищено дощенту: віднайдений у Мінську опис врат дає докладне уявлення про стан замку перед руйнуванням, а водночас пропонує низку цікавих дотичних переказів. Зібрані воедино, всі ці джерела істотно розширюють комплекс матеріалів до вивчення одного з найцікавіших замків Волині, ілюструють окремі не відомі досі важливі аспекти його історії, забезпечуючи надійну документальну основу вивчення як самої пам’ятки, так і замкового господарства Волині загалом. Цінність опублікованих документів визначає ще й те, що найстаріші з них стосуються уже давно втраченого архітектурно-мистецького ансамблю XVI–XVII ст., який у середині XVIII ст. фактично замінила нова споруда. Інвентарі є унікальним джерелом відомостей про радикально перебудований і внаслідок цього безслідно знищений старіший архітектурний комплекс.

В. Александрович визначив причини укладення інвентарів, а саме: зміни власників і викликаний ними рух майна, перехід господарства під догляд нового управителя, передача окремих груп речей до замку чи видачі з нього, інше. Це підказало висновок, що “як повних, так і часткових інвентарів замку та замкового майна поставало чимало, й віднайдене досі є лише вочевидь скромнішою їх частиною” (с. 10). Дослідник розкриває цінність віднайденого архіву, що підсилюється, як уже відзначалося, докорінною перебудовою замкового комплексу у XVIII ст. Розшукані описи “виявляються єдиним доступним нині систематичним джерелом до найраніших періодів історії однієї з найважливіших магнатських резиденцій Волині, українських замків загалом. Зрештою, вони також подають найповніші як дотепер відомості і про чергові перебудови самого замку та окремих частин його ансамблю. Попередньо опрацьовані матеріали дають також певні відомості про мистецьке життя Олики та середовище зайнятих при місцевій резиденції майстрів” (с. 10–11). Професійний інтерес автора, який займається вивченням пам’яток мистецтва, виявився у виокремленні в аналізі окремих зразків релігійного малярства і скульптури.

Інвентарі XVII–XVIII ст. подають комплекс матеріалів до історії забудови Олицького замку від середини XVII до кінця XVIII ст. Описи вимальовують зовсім інший, досі не відомий, образ замку, хронологію його розвитку, розширюють вибудоване за поодинокими збереженими ансамблями поширене уявлення про замкові комплекси українських земель загалом. У літературі вони традиційно подаються як муровані. Однак виявляється, що навіть для XVII, а почасти ще й XVIII ст. цілком муровані замкові ансамблі нехарактерні. Їхню невід’ємну частину складала різнорідна дерев’яна забудова (с. 44).

В. Александрович відзначив: “Зіставлення збережених описів Олицького замку на конкретному матеріалі свідчить, що лише на середину XVIII ст. із докорінною зміною історичної ситуації, коли остаточно втратило значення оборонне будівництво, стала відходити й неодмінна досі дерев’яна складова замкових ансамблів. В Олиці це історичне явище остаточно закріпила перебудова середини XVIII ст. Й саме тоді постав той мурований Олицький палац у традиціях замкового будівництва XVIII ст., який і дійшов до нашого часу. Він природно фіксує цей останній етап існування резиденційного ансамблю. Раніші відрізки його історії нині збережено вже тільки в описах, що закономірно наголошує на винятковій важливості цих матеріалів. Проте назагал таких джерел до історії української культури існує уже небагато, і досі вони мало потрапляли в поле зору дослідників й усе ще не посіли належного місця в комплексі знань з української історії. Поширені побіжного характеру уявлення про замки здебільшого ґрунтуються на нечисленних збережених пам’ятках, які нерідко, як у випадку Олики, є пізніми видозмінами історичних ансамблів або ж лише їх збереженими мурованими частинами” (с. 44).

Аналіз опрацьованих дотепер замкових інвентарів порушує цілу низку наукових проблем – як історично-архітектурних, так і джерелознавчих. Так, зокрема, певні характерні риси збережених текстів описів дозволяють говорити про достовірність віднайдених списків документів як історичного джерела. Публіковані інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. дають конкретні приклади своєрідності цієї групи джерел і засвідчують необхідність її належного врахування при археографічній та пошуково-дослідницькій роботі з унікальними джерельними свідченнями. Зіставлення різних інвентарів дає змогу зробити висновок про джерельну достовірність самих списків (інвентарі 1681, 1686 та 1755 рр.). Дослідник розкриває не лише проблеми списків та копій, а й укладання самих інвентарів, роблячи акцент на різному баченні тих же об’єктів різних укладачів-сучасників. Цілком винятковий в археографії характер має наведення величезної кількості різночитань двох списків інвентаря 1755 р., які зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві та Бібліотеці Польської академії знань і Польської академії наук у Кракові (с. 115–155). Для не такого вже й великого за обсягом тексту (дещо більше двох аркушів) відзначено 1664 різночитання, яких на багатьох сторінках публікації нараховується по декілька десятків (рекордною виявилася

с. 127, де їх виявлено аж 69). Цілком погоджуємось із висновком В. Александровича, що зазначені моменти критики олицьких замкових інвентарів як історичних джерел висувають цілком нові й навіть несподівані на тлі дотеперішнього стану джерелознавства аспекти опрацювання та інтерпретації відповідного комплексу писемних джерел. Саме в новизні отриманих результатів і полягає значення публікованих інвентарів Олицького замку XVII–XVIII ст.

Розділ “Документи” включає 25 інвентарів у хронологічних межах від 1653 до 1803 рр. (с. 49–253). Документи різні за обсягом – від одного до кількох десятків аркушів. Надруковані мовою оригіналу, тобто польською. За змістом це різного роду документи, а саме: опис гармат 1653 р. (найраніший з-поміж публікованих), інвентар та реєстр військового спорядження 1681 р., інвентар 1686 р., реєстр цейхгаузу та амуніції 1692 р., невеликий реєстр дорогоцінностей, відправлених до Саксонії 1730 р., ревізія срібла 1732 р., опис Олицького замку, укладений 8 липня 1681 р. Інвентар 1737 р. зосереджує увагу на комплексі господарських будівель, а потім палацу. Він є останнім описом перед докорінною перебудовою ансамблю в середині століття. Реєстр скла, виданого з Несвіжа до Олики, подає один зі шляхів поповнення замкового майна (с. 26). Серед нових важливих знахідок – значний за обсягом реєстр скарбниці, укладений 4 квітня 1794 р. Окрему групу становлять найпізніші інвентарі другої половини XVIII – XIX ст., які подають цікаві матеріали про тогочасний стан замку та окремі уточнення до раніше поданих відомостей (наприклад, про замковий театр), а також описи архітектурного ансамблю, інтер’єрів, окремих елементів їх облаштування.

Опублікований комплекс інвентарів Олицького замку подається в максимальному наближенні до оригіналів. Наприкінці книги вміщені покажчики власних імен (с. 254–256) і географічних назв (с. 257–259), перелік ілюстрацій і самі ілюстрації – 18 світлин (с. 262–272), серед них зображення Олицького замку (фото з природи й поштівки), портрети представників родини Радивилів, ін. Окремі з них публікуються вперше. У цьому контексті нам видається, що доречно було б вказати про це, а також подати інвентарні номери музейних експонатів, адже вони теж є джерелом до вивчення історії замку.

На добре слово заслуговує й поліграфічна культура видання, зокрема цікаво вирішені обкладинка та знак серії (автор Федір Лукавий).

Видання інвентарів Олицького замку здійснив Волинський краєзнавчий музей спільно з Інститутом українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України та кафедрою україністики Варшавського університету. Збірник видрукувано за сприяння Генерального консула Республіки Польща в Луцьку Войцеха Галонзки.

Загалом, рецензоване видання є важливим доповненням сучасного джерелознавства з історії замкового будівництва, культури і мистецтва України й одним із виявів притаманного останнім десятиліттям пошквалювання у студіях над джерельними матеріалами до історії Волині.

Володимир ПРИШЛЯК (Луцьк)

**ГЕНЕРАЛЬНЕ СЛІДСТВО ПРО МАЄТНОСТІ
ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ 1729–1730 / УПОРЯД. І. БУТИЧ. –
ПОЛТАВА: ВИД-ВО “ПОЛТАВА”, 2007. – 176 с.**

Генеральне слідство про маєтності як ревізія та розмежування земельної власності було проведене у 1729–1730-х рр. в десяти полках Гетьманщини за часів Данила Апостола. Спустивши на терени козацького Гетьманату наказ “зверху”, уряд Російської імперії ставив чітку мету встановлення точного числа дворів податного населення, перевірки законності прав на маєтки козацької старшини, шляхти та православного духовенства. Опис маєтків розпочали влітку 1729 р. спеціально призначені канцеляристи, які, переїжджаючи від одного села, містечка чи міста до другого, збирали відомості від старожилів про час заснування маєтків та про їхніх давніх і теперішніх власників. Одночасно вони копіювали тексти гетьманських універсалів, жалуваних грамот, “листів” полковників, розпоряджень Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії, що визначали права і форми власності, уточнювали межі земельних угідь різних осіб, монастирів, сільських громад, магістратів і т. п. Згодом зведені полкові книги Генерального слідства про маєтності звели до гетьманської резиденції – Глухова, де у січні 1731 р. їх розглянула полкова і генеральна старшина. З цього приводу цікавим видається запис під 16 березня 1730 р. у діаріюшій Генеральної військової канцелярії за 1730 р., в якому йдеться про надісланий лист до наказного перяславського полковника, “*абы о маєтностяхъ Полку Перяславского книги апробовал., а по апробаціі служно оніє книги... присилалъ в Глуховъ в самой скорости*”¹. Ще один лист від 19 березня того ж року, адресований ніжинському полковникові, містив розпорядження Генеральної військової канцелярії, “*абы... с книгами о маєтностяхъ или самъ приездилъ или писара полкового з товарищи прислалъ в Глуховъ непремѣнно*”². У діаріюшій Генеральної військової канцелярії від 1731 р. за 19 січня також відзначено про листа до генерального обозного Якова Лизогуба з вимогою надіслати екстракт зі слідства про маєтності, а також “*присилки ведомостей о маєтностяхъ, вѣденіи подлуг присланой монаршой грамоти*”³. За цими матеріалами

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – № 53763 (Лаз 13 2). – Арк. 276.

² Там само. – Арк. 278.

³ Там само. – Арк. 466бзв., 467.

всі маєтності було поділено на розряди: рангові, приватні, ратушні й магістратські, монастирські, вільні військові та сумнівні. На основі такого поділу книги переписали і скріпили власноручними підписами. Один примірник було відіслано до Колегії іноземних справ⁴.

Відомо, що Генеральне слідство про маєтності проводилося передовсім на підставі десятого параграфу “Рішительних пунктів” 1728 р., в якому констатувалась необхідність проведення ревізії та опису всіх рангових маєтностей генеральної та загалом усієї козацької старшини, ратушевих та інших земель з метою повернення тих маєтностей, що присвоїла собі старшина⁵. Воно мало на меті не лише звичайну ревізію рангових (державних, а отже, тимчасових – “до ласки войскової”), церковних, монастирських, приватних маєтків. Передусім імперська, а заодно і гетьманська влада намагалася з його допомогою таким чином упорядкувати земельні відносини в десяти полках Гетьманщини, що в кінцевому рахунку мало посприяти поверненню до державного фонду рангових маєтностей тих маєтків, які з тих чи інших причин незаконно перейшли у приватну власність.

Ревізія землеволодіння давала гетьманові шанс припинити розбазарювання рангових володінь та поповнити державний земельний фонд. Як далекоглядний державець, гетьман Данило Апостол саме через Генеральне слідство здійснив спробу якщо не ліквідації російських маєтків на українській території, кількість яких помітно збільшилася за гетьманування

⁴ Оригінал рукопису “Генерального слідства про маєтності” 1729–1730 рр. з усіх десяти полків Гетьманщини нині зберігається в: Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1808–1814; мікрокопія – Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 1–41.

⁵ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 864. – Оп. 16. – Д. 40. – Л. 10; Российская государственная библиотека, научно-исследовательский отдел рукописей. – Ф. 159. – № 26. – Л. 70; ІР НБУВ. – Ф. VIII. – № 150. – Арк. 193 (Решеніє учиненное по его императорского величества Указу в верх[овн]омъ Тайном Совете на поданное Прошеніє войска Запорожского обоихъ сторон Днѣпра Гетмана г[ос]п[од]д[и]на Апостола); там само. – Ф. II. – № 5041. – Арк. 4зв.–5; опубл.: Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1831. – Т. VIII: 1728–1732. – № 5324. – С. 79; Протоколы Верховного Тайного Совета (1726–1730 года). – [СПб.,] 1880. – С. 91; *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. [– Репр. вид.]. – К., 1993. – С. 440; *Ригельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Упор. П. М. Сас, В. О. Щербак. – К., 1994. – С. 630; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XIX. – Кн. 3. – С. 162; *Пришляк В.* Українська автономія і російський централізм на початку гетьманування Данила Апостола (“Пункти статейні” про нужди Малоросії та “Рішительні пункти” 1728 р.) // II Міжнар. наук. конгрес укр. істориків “Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.: Доповіді та повідомлення / Ред. Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам’янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2007. – Т. 3. – С. 173.

Івана Скоропадського та урядування Малоросійської колегії, то принаймні привести до ліквідації причин їх зростання, оскільки слідство припинило подальший перехід у приватну власність рангового земельного фонду. 18 січня 1728 р. гетьман Данило Апостол підписав у Глухові універсал про заборону росіянам на володіння в Гетьманщині ґрунтами, хуторами та іншими угіддями, згідно з імператорським указом 1727 р., в якому росіянам – всякого чину людям заборонялося в Україні купувати ґрунти, “дабы чрезъ то Малоросійскимъ обывателямъ утѣсненія не было”, а які з росіян вже на той час придбали ґрунти, тим за них відкласти гроші за купчими, хто ж купив ґрунти після указу – наказано відібрати безкоштовно⁶. Натомість універсалом від 26 березня 1729 р. гетьман змушений був, згідно з монаршою грамотою, рейментарськи наказати пожалувати маєтності, якими свого часу володіли російські резиденти й таємні радники С. Л. Вельямінов та Ф. В. Наумов у Глухівській сотні Ніжинського та Новгородській сотні Стародубського полків, новому російському радникові та резидентові, генерал-майору О. І. Шаховському⁷. Авторитетний дослідник доби Д. Апостола – Борис Крупницький (1894–1956) слушно зауважував про те, що слідство не змінило відносин на практиці, а приватизація рангових земель залишалася занадто великою спокусою для козацької старшини та упривілейованих росіян у тогочасній Гетьманщині⁸. У ЦДІАК України збереглися справи за 1730–1734 рр. про відбирання та надання генеральній, полковій та сотенній старшині на ранг у “прислушаніє” сіл із “вільних військових маєтностей”⁹. Відомий також червневий 1730 р. лист гетьмана Д. Апостола до канцлера графа Г. І. Головкина про дозвіл на відібрання маєтків від Уляни Толстої, якими заволодів її батько – колишній гетьман Іван Скоропадський¹⁰. Того ж самого 1730 р. генеральна старшина надіслала донесення гетьманові з проханням про надання на ранг маєтків із військових “свободних” маєтностей¹¹.

Ініціатором видання корпусу “Генерального слідства про маєтності” по полках став Олександр Лазаревський¹². Саме він зумів заохотити до підготовки і видання цієї інформативної пам’ятки молодих істориків Миколу Василенка (1866–1935) та Венедикта М’якотіна (1867–1937). На той час саме вони, поряд із О. Лазаревським, здійснили перші археографічні публікації

⁶ Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – К., 1853. – Т. I. – С. 30–31.

⁷ Там само. – С. 65–66.

⁸ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). – Авґсбург, 1948. – С. 107; *його ж.* Гетьман Данило Апостол і його доба / Передм. та комент. В. М. Горобця. – К., 2004. – С. 148–149.

⁹ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3549. – 22 арк.

¹⁰ Там само. – Спр. 3558. – Арк. 2.

¹¹ Там само. – Спр. 3599. – Арк. 1.

¹² *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – К., 1888. – Т. I: Полк Стародубский. – С. IX.

“Генерального слідства про маєтності” по окремих полках¹³. О. Лазаревський виявив Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку, над яким ще до Першої світової війни працював М. Василенко. Його публікацію за чернеткою, оригіналом та копією з оригіналу завершила вже донька О. Лазаревського – Катерина¹⁴.

Найдовше не виходили друком матеріали про Генеральне слідство Полтавського полку. Хоча копії Генерального слідства про маєтності Полтавського і Миргородського полків, очевидно, були у руках Катерини Лазаревської¹⁵. Про важливість цього неопублікованого історичного джерела свого часу писав Олександр Гуржій¹⁶.

¹³ Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1730 гг. / Сообщ. Н. П. Василенко // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1892. – Кн. VI; К., 1893. – Кн. VII. – Отд. III. – С. 29–68; окремий відбиток: Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1730 гг. / Под ред. Н. П. Василенко. – К., 1892; Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729–1730 гг. / Подгот. Н. Василенко; изд. Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава, 1893; Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка (1729–1731 г.) / Подгот. В. Мякотин // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1895. – Т. VIII. – С. 244–288; окремий відбиток: Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка (1729–1731 г.) / Подгот. В. Мякотин. – Харьков, 1896; Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.) / Сообщ. В. А. Мякотин // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. XI. – Отд. III. – С. 3–38; окремий відбиток: Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.) / Сообщ. В. А. Мякотин. – К., 1896; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка, 1729–1730 / Под ред. Н. П. Василенко // Черниговские губернские ведомости. – 1900. – Кн. II–VIII, X–XII; й окремо в “Земском сборнике Черниговской губернии”: Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка, 1729–1730 / Под ред. Н. П. Василенко // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов, 1901. – Вып. I. Першу частину Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку (без документів) ще у 1892 р. опублікував О. Лазаревський: Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729–30 гг.) / Публ. А. Лазаревского // Черниговские губернские ведомости. – 1892; вона також вийшла окремим відбитком: Чернигов, 1892. Другу, основну частину публікації завершив М. Василенко: Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729–1730) // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1902. – Кн. V–IX і окремий відбиток; див. також: Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729–1730 / Под ред. Н. П. Василенко // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов, 1908. – Вып. III; Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка / Под ред. В. Барвинского // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Вып. IX.

¹⁴ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку / Упор. К. Лазаревська // Український архів. – К., 1929. – Т. I, із переднім словом М. Грушевського (с. III–IV); Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку / Упор. К. Лазаревська // Там само. – К., 1931. – Т. IV.

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. X. – № 8475–8476.

¹⁶ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – С. 15.

Матеріали про Полтавський полк Іван Бутич зібрав і підготував до друку ще в середині 1990-х рр.¹⁷. Вийшла друком і його стаття про гетьмана Данила Апостола¹⁸. Нарешті, на зламі 2007–2008 рр., ця праця із його ж передмовою під егідою рідного дітища – Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України була опублікована у рідному краї – славній Полтаві. На превеликий жаль, у травні 2007 р. Іван Бутич відійшов у вічність, так і не дочекавшись виходу книги у світ. Виданню передує разом зі світлиною Івана Бутича проникливе передне слово про упорядника, з яким із великою повагою та з благородних земляцьких почувань звернувся до читача його молодший послідовник, талановитий архівіст, заступник директора Державного архіву Полтавської області, зрештою, літературний і технічний редактор книги Тарас Пустовіт.

Переконливою і надзвичайно цікавою вийшла авторська археографічна передмова І. Бутича. Досвідчений археограф не лише із тонким знанням справи уміло “розкрутив” історіографію та специфіку видань Генерального слідства по всіх полках, а й логічно простежив непростий шлях тексту Генерального слідства про маєтності Полтавського полку до теперішнього друку. З першого рядка передмови упорядник слушно зауважив, що до остаточної ліквідації Гетьманщини – майже до кінця XVIII ст. слідство залишалося правовим документом¹⁹. Текст слідства подано у виданні за мікрокопією ЦДІАК України з оригіналу офіційної книги, що зберігається у РГАДА у Москві, яка в лютому 1731 р. за власноручними підписами полкової старшини була надіслана Генеральною військовою канцелярією до Колегії іноземних справ²⁰.

Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку включає опис сіл (власницьких, монастирських, рангових, сумнівних, вільних військових, сіл, що в роздачі) та сотенних міст Полтавського полку, здійснений сотенною і полковою старшиною та полковниками. Далі подано екстракт полку Полтавського, де наведено рішення генеральної старшини і полковників про рангові маєтності, вільні маєтності, що можуть бути надані на уряд, та маєтності, що мають залишатися за власниками навечно. Насамкінець йдуть 66 документів, зокрема універсали гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазе-

¹⁷ Бутич І. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1731 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 399–406.

¹⁸ Його ж. Гетьман Данило Апостол – захисник вольностей козацьких // Україна – козацька держава / Упор. В. Недяк. – К., 2004. – С. 466–469; його ж. Гетьман Данило Апостол – захисник вольностей козацьких // Україна – козацька держава. – 2-е вид., доповн. і доопрац. – К., 2007. – С. 466–469.

¹⁹ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упор. І. Бутич. – Полтава, 2007. – С. 15.

²⁰ РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1809. – Л. 1–111; ЦДІАК України. – Ф. КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 7, 8.

пи, Івана Скоропадського, Данила Апостола, лист полтавського полковника Івана Черняка, наказ Павла Полуботка, грамоти російських царів, інші листи, що підтверджують права на володіння маєтностями, а заодно ілюструють і допомагають висвітлити процес заселення краю, показати зростання старшинського землеволодіння, почерпнути інформацію про руди та інші промисли, з'ясувати становище міст і міського населення.

Публікацію супроводжують інформативні докладні примітки, список скорочень, словник застарілих і маловживаних слів, добрі предметний, іменний і географічний покажчики, які суттєво полегшують пошук. Видання приурочене до 300-річчя воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи та укладення українсько-шведського союзу. Обкладинку книги прикрашає кольорова репродукція портрета гетьмана Данила Апостола, виконаною олією на полотні, пензля невідомого художника XIX ст. разом із зображенням у верхній частині ліворуч родового герба Апостолів – різновиду польського герба “Юньчик” на тлі оригінальних скорописних рядків з документа про слобідку Демидівку Решетилівської сотні Полтавського полку. На форзацах розміщено фрагмент історичної “Карты возобновленной в XVI в. колонизации Полтавской губернии с обозначением 7 козацких полков и их сотенных пунктов” (Полтава, 1914), автором якої був статистик, краєзнавець та історик, один із фундаторів Полтавської вченої архівної комісії Лев Падалка (1859–1927).

На схилі літ О. Лазаревський підготував, але не встиг завершити перед смертю рукопис студії про землеволодіння у Полтавському полку²¹. Справу О. Лазаревського продовжив російський дослідник Віталій Ейнгорн (1862–1947), який на той час активно студіював історію України XVII ст., зокрема питання економіки, гетьманського та воєводського управління, церковної історії, літератури і шкільництва, впливу української культури на російську. Його вагомий доробок, зокрема фундаментальну працю 1899 р. “Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича” імператорська Академія наук тоді навіть відзначила Уваровською премією, а імператорське Товариство історії та старожитностей російських при Московському університеті – престижною премією Г. Ф. Карпова.

Про зацікавлення В. Ейнгорна, зокрема Полтавським полком, з цього приводу, до речі, у травні 1908 р. йшлося у листуванні Михайла Грушевського та Івана Джиджори²². Публікацію В. Ейнгорна склали документи: “Доношение Малороссийского гетмана Данила Апостола Сенату, 1731 года

²¹ Исторический очерк местности, составлявшей Полтавский полк (Неоконченная рукопись А. М. Лазаревского) // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXXI. – № 4 (Апрель). – С. 97–107.

²² Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. – С. 164, 357.

апрѣля 20 дня” і “Опись Полтавского полку рекъ Орель”²³. У короткій передмові В. Ейнгорн зазначав, що публікація актів присвячена пам’яті покійного О. Лазаревського (1834–1902) і була одним із пунктів виконання його археографічної програми щодо видання документів маловідомої епохи, яку деякі дослідники називали “кінцем Старої Малоросії”²⁴.

У сучасній Полтаві над археографічним опрацюванням документальних матеріалів Полтавського полку плідно працює Володимир Мокляк²⁵. Масштабну соціальну картину землеволодіння доповнюють неопубліковані ревізійні відомості – “Въденіє полкового города Полтави 1732 году Июля 16” та інших міст, містечок та сіл Полтавського полку²⁶.

Свого часу Венедикт М’якотін – досвідчений і прискіпливий критик багатьох археографічних публікацій документів, як він власноруч зазначав, з “исторического прошлого гетманской Малороссии” другої половини XVII–XVIII ст. – написав рецензії на видання Генерального слідства про маєтності Чернігівського, Київського і Гадяцького полків Гетьманщини, які, відповідно, підготували до друку Олександр Лазаревський і Микола Василенко²⁷. Якби

²³ *Эйнгорн В.* К материалам для истории Полтавского полка // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1909. – Кн. 1 (228). – С. 1–29. Про цю публікацію В. Ейнгорна див.: *Тодийчук О. В.* Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – С. 81. Оригінали документів, опублікованих В. Ейнгорном, зберігаються: РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 41. – Д. 3569. – Л. 57–69.

²⁴ *Эйнгорн В.* К материалам для истории Полтавского полка. – С. 2.

²⁵ *Мокляк В. О.* Джерела до історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області: Мат-ли наук. конф. – Полтава, 1998. – С. 186–217; *його ж.* Неопубліковані джерела до історії Полтавського полку (середина XVII – кінець XVIII ст.) // Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії “Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003)”: Мат-ли. наук. конф. – Полтава, 2003. – С. 138–149; Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII – XVIII ст. – Полтава, 2007. – Т. I: Компуту та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. / Упор. В. О. Мокляк.

²⁶ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 54335 (Лаз. 23). – Арк. 568зв. (Ревизская книга Полтавского полку 1732) Один із останніх прикладів комплексного залучення цього документа до наукових студій див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

²⁷ *М[якотин]. В.* [Рец.:] Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729–30 года) / [Публ. А. М. Лазаревского]. – Чернигов, 1892. – 196 с. // Киевская старина. – 1893. – Т. XLII. – № 8 (Август). – С. 309–318. У найновішому довідковому виданні про В. М’якотіна ця рецензія, на жаль, не зазначена: Венедикт Олександрович М’якотін: Бібліографічний покажчик / Упор. О. Новікова. – К., 2010. – С. 37; *М[якотин]. В.* [Рец.:] Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1730 гг. / Сооб. Н. П. Василенко. – К., 1892. – 40 с.; Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729–1730 годов / [Подгот. Н. П. Василенко] изд. Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава, 1893. – 45 с. // Киевская старина. – 1894. – Т. XLV. – № 4 (Апрель). – С. 176–186.

зараз на хвильку припустити, що він рецензував би сучасне видання “Генерального слідства про маєтності Полтавського полку 1729–1730 рр.” за редакцією Івана Бутича, – йому, вочевидь, було б сутужно виявити недоліки та помилки для критики. Поодиноким зауваженням є лише різночитання та неточне зазначення номера (має бути № 29) опису “Дэль Правительствующего Сената по Малороссийской экспедиции” за 1730 р. архівної справи у Московському архіві Міністерства юстиції (теперішньому РГАДА) у примітках до передмови та тексту документа²⁸. Огріхи у тексті трапляються із написанням, мабуть, із суто технічних причин, прізвища української дослідниці Олени Радакової²⁹, що ніяким чином не впливає на загальну високу оцінку професійного рівня даного видання, яке щедро проливає світло на соціально-економічну історію козацького Гетьманату доби Данила Апостола.

Пригадую, як далекого вересня 1990 р., на першому круглому столі – зустрічі українських істориків “материкових” і “діаспорних” – у мальовничому карпатському Славському у відповідь на досить розлогу дискусію на тему про істинну державність Війська Запорозького чи Гетьманщини Іван Лукич тихим, проникливим голосом, як на мене, просто і геніально підсумував, особливо навіть не вступаючи у тривалу полеміку: “*Чи була держава? І наскільки була Гетьманщина державою? – мені здається, все ж таки нам треба продовжити видання універсалів*”³⁰. Усім своїм справді подвижницьким життям, а особливо за сімнадцять останніх років наполегливої наукової праці, уже в умовах незалежності, кожним підготованим і видрукованим фундаментальним томом гетьманських універсалів “від Богдана до Івана” він чесно і послідовно дотримував свого слова. У сучасній українській археографії є чимало талановитих археографів, зрештою, багато його учнів та послідовників, але дуже шкода, що нема і не може бути другого Бутича...

²⁸ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. – С. 24, 25, 129. Йдеться про рукопис: Ревизские книги полков Полтавского, Миргородского и Гадяцкого [1730] (РГАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Д. 1809 (82). – 244 л.).

²⁹ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. – С. 17, 25.

³⁰ Проблеми дослідження історії України: Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4–6 вересня 1990. Доповіді, виступи, дискусія / Відп. ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 90.

Олесь ФЕДУРУК (Київ)

БІБЛІОТЕКА ІВАНА ФРАНКА: НАУКОВИЙ ОПИС: У 4 т. – К.: [КРИТИКА], 2010. – Т. 1 / УПОРЯДНИКИ Г. БУРЛАКА (НАУК. КЕРІВНИК), С. ЗАХАРКІН, Р. КИСЕЛЬОВ, З. КРАПИВКА, Н. ЛИСЕНКО, Т. МАСЛЯНЧУК, Л. МІРОШНИЧЕНКО, Л. ЧЕРНИШЕНКО; ПЕРЕДНЄ СЛОВО М. ЖУЛИНСЬКОГО; ВСТУПНА СТАТТЯ Я. МЕЛЬНИК. – 622 с.

В Україні існує єдина особиста бібліотека такого обширу і рівня. Це бібліотека Івана Франка, яка нині зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Багаторічна праця цілого колективу упорядників, наукового й художньо-технічного редактора, фотографа й верстальника увінчалася виданням, гідним бути описом цієї бібліотеки: з'явився перший том опису із запланованих чотирьох.

Перед тим, як аналізувати рецензоване видання, звернімося до проблеми збереження особистих бібліотек. І тут – найпарадоксальніше. Ті, хто мав би дбати про примноження бібліотечних ресурсів країни, у першу чергу найбагатші бібліотеки нашої країни, на жаль, надто неохоче у своїх фондах формують колекції особистих бібліотек. Наявні у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського та Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка книжкові збірки (далеко не повні!) Михайла Возняка, Ієремії Айзенштока, Павла Попова та ще кількох інших (мова про ті колекції, які сформувалися за советської доби й у наш час) – це, по суті, ніщо в порівнянні з тим, скільки було втрачено, скільки можна було зберегти і скільки ще можна буде врятувати, якщо на те будуть розуміння, бажання і тверда воля керівництва цих та інших національних і спеціалізованих відомчих бібліотек.

Трохи історії. Чого тільки була варта бібліотека постаті, співмірної з Іваном Франком, – Михайла Грушевського! Сумна доля цієї бібліотеки – це метафора всієї нашої науки й культури, пошматованої, фрагментованої, розстріляної та попаленої. Вона тричі гинула. Згоріла 1918 р. під прицільним гарматним обстрілом большевиків. Частина бібліотеки, яка зберігалася на львівській віллі Грушевського, під час Другої світової війни було звезено до приміщення НТШ, а по війні розпорошено разом з усіма збірками НТШ – розчинено у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка та поховано в дублетних запасниках. Відтак її розтягли, розікрали, списали, викинули на букіністичний ринок. Така ж доля спіткала й ту бібліотеку, яку Грушевський зібрав у Києві у 1920-ті рр. Після утворення в Києві музею

Михайла Грушевського уламки цієї колись величезної бібліотеки вряди-годи потрапляють туди від добродіїв-меценатів, які своїм коштом купують і передають книжки до музею. Відбувається спроба реконструкції назавжди втраченої бібліотеки...

Реконструкція особистих бібліотек визначних діячів національної культури – це те, що нам нині залишається робити замість того, аби своєчасно дбати про збереження цих бібліотек, а відтак – примноження нашого духовно-інтелектуального скарбу. Існують, утім, ще меморіальні бібліотеки при музеях Михайла Коцюбинського, Максима Рильського, Павла Тичини, Григорія Кочура, при Архіві-музеї літератури і мистецтва, в Інституті літератури тощо, проте таких прикладів небагато. Трапляються й щасливі винятки новітніх надходжень. Так, до бібліотеки Національного університету “Києво-Могилянська академія” надійшла вся книжкова збірка Омеляна Прицака (її опис можна знайти в Інтернеті), до Парламентської бібліотеки – книгозбірня Степана Сірополка, до Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського поетапно надходить бібліотека Івана Микитенка, до Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника як окрема колекція увійшли бібліотечні й мистецькі збірки її меценатів Маріяна та Іванни Коців, а нещодавно – залишки бібліотеки Марка Антоновича з Канади (завдяки дирекції Канадського Інституту українських студій – Зенонові Когуту і Богданові Клідю). Свою величезну книгозбірню країні заповів Ярослав Дашкевич.

Зовсім інакше стоїть справа зі збереженням та вивченням особистих бібліотек у сусідніх країнах. Так, дослідниця з Росії пише: “За более чем столетнюю историю изучения личных библиотек в России накоплен значительный массив разнообразных и оригинальных исследований”¹. У Польщі, наприклад, попри велику кількість праць із книгознавства, існує й фундаментальне видання “Słownik pracowników książki polskiej” (Łódź, 1972) з двома додатками “Supliment I” і “Supliment II”, де ретельно зібрано інформацію про польських власників книгозбірень. У нас, на жаль, навпаки. Лише окремі спорадичні дослідження-реконструкції та описи: про музей Павла Потоцького², дарчі написи з бібліотечних колекцій Івана Микитенка³, Антона Петрушевича⁴, Григорія Данилевського⁵, опис бібліотеки Філарета Ко-

¹ *Ильина О. Н.* О некоторых подходах к реконструкции личных библиотек // Книжное дело в России в XIX – начале XX века. – СПб., 2006. – Вып. 13. – С. 70.

² *Білокін С.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – 476 с.

³ Дарчі написи в бібліотеці Івана Микитенка: Каталог / Укладач і автор вступ. нарису О. Микитенко; передм. С. Білоконя. – К., 2007. – 207 с.

⁴ *Колосовська О.* Автографи на книгах бібліотеки А. С. Петрушевича // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 39–72.

⁵ *Шоломова С. Б.* Автографи письменників у книжковому зібранні Г. П. Данилевського // Зб. наук. статей / Харківська держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Харків, 2000. – Вип. 3. – С. 72–90.

лесси⁶. Цей перелік можна продовжити, але він буде не надто довгим. Отже, в українському суспільстві ще немає достатнього розуміння того, що особисті бібліотеки акумулюють не лише знання, вони є невід’ємними частинами духовного розвитку нації, її шляхетним обличчям. Відтак немає і достатнього матеріалу, на основі якого можуть з’являтися такі фундаментальні видання, як рецензоване.

На щастя, доля інших книгозбірень оминула бібліотеку Івана Франка. Як цілість, вона збереглася до наших днів, дивуючи величезним розмаїттям українських і європейських видань, стародруків і рукописних книг, які відображали по-ренесансному широкі зацікавлення її власника. За підрахунками Ярослави Мельник, бібліотека в різний час, у тому числі й за життя Франка, зазнала кількісно невеликих втрат – пропало 300 книжок. Востаннє два видання вкрадено, коли вона перебувала на тимчасовому зберіганні в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, тобто у 1972–1980 рр.

Бібліографічний опис Франкової книгозбірні здійснено взірцево. Його структуру визначено за топографічним принципом. Сам Франко пронумерував томи своєї бібліотеки, розташувавши їх послідовно у книжкових шафах. Так вони подані й в опису. Уся бібліотека станом на серпень 1944 р. налічувала 7920 томів, зокрема 410 стародруків (відповідно до опису, який тоді здійснила Марія Деркач). Насправді кількість книжок була набагато більшою і сягала 12 тисяч, оскільки значну кількість видань Франко об’єднав у конволюти. У першому томі “Бібліотеки Івана Франка” описано 1200 томів. Це – 2373 назви видань, з яких 110 у бібліотеці нині відсутні (інформацію про них узято з каталогу “Спис книжок бібліотеки І. Ф[ранка] після томів”, який уклав сам письменник, довівши його до 1982 тому). Проте кількість описаних примірників є ще більшою, бо каталогізовано кожний номер газети, журналу (деякі числа, після зіставлення наявних примірників зі “Списом...”, виявилися також відсутні) і тому багатотомних видань, які входять до конволютів.

Описуючи Франкову книгозбірню, упорядники нотували: дані про опра-ву (власницька Франка чи іншої особи, видавнича; текст наклейок; стан збереження тощо); зміст конволюту, складений Франком власноруч (розміщений найчастіше на нижньому форзаці); тексти печаток, штампів, різноманітних наклейок, графізми; дарчі написи, власницькі підписи та інші записи на форзацах, титулі, шмуцтитулі (їх відтворено повністю з дотриманням мови оригіналу); помітки, підкреслення, відкреслення, закреслення, виправлення, які атрибутовано як такі, що належать перу Франка; помітки та записи інших осіб (переважно невстановлених).

Дуже важливо, що в бібліографічному описі було обрано дипломатичний принцип передачі текстів: мову не редагували, правопис відтворили

⁶ Книгозбірня Філарета Колесси: Каталог / Упор. Оксана Мельник-Гнатишин. – Львів, 1995. – 118 с.

буквально. Опис зроблено з великою точністю. Ось зразки бібліографічних записів:

Гоголь, Микола. Мертві душъ або Вандрѣвки Чичикова: Поема / Миколая В. Гоголя. – Львѣв: Накладомъ редакціи “Дѣла”; Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка, пѣд зарядомъ К. Беднарского, 1882. – 274, [6] с., 1 арк. портр.

У тексті записи, підкреслення, відкреслення, виправлення олівцем.

Блок пошкоджено.

Herzen, Aleksandr. Nouvelle phase de la littérature russe / Par A. Herzen (Iskander). – Bruxelles et Gand: C. Muquardt, Libraire-Éditeur, 1864. – 81, [1] p.

На шмуцтит. дарчий напис “Ярославу Домбровско[му] въ знакъ искреннаго соч[ув]ствія отъ Алекс. Герце[на]. 25 Авг. 1865. Женева” чорнилом.

Шмуцтит. пошкоджено; окремі арк. поплямовані.

Перший компонент у запису (його виділено півжирним шрифтом) відповідно до нинішніх бібліографічних норм – редакторський. Тут подаються справжні ім'я та прізвище автора сучасним правописом. Отже, цей компонент прописано внаслідок попередньо проведеної дослідницької праці. Упорядники ретельно розкривають псевдоніми, криптоніми, аноніми (які подають на своєму місці). Саме тут найчастіше трапляються фактографічні помилки і певна непослідовність у встановленні авторства, зокрема перекладних праць. Так, коли у квадратних дужках вказано автора анонімного перекладу повісті Чарлза Діккенса “Новорѣчны дзвонѣ” – Іван Белей (позиція № 714/2), то автора вищезазначеного перекладу “Мертвих душ” Гоголя, який знаходиться в тому ж конволюті, що й повість Діккенса (№ 714), не вказано, а це – Франко. Переклад “Книги пісень” Генріха Гайне (Львів, 1892) виконали Леся Українка і Максим Славинський, проте останнє прізвище ні в бібліографічному опису, ні в іменному покажчику не відзначено, натомість фігурує його псевдонім Максим Стависький (№ 1000/5). Брошура “Отвѣтъ «Бояну»-Стебельскому на «Письмо до Кулиша»: (Письмо къ редактору «Правды»)”, що вийшла під псевдонімом Русинь (Львів, 1867. – № 921/6), належить не перу Куліша⁷. Не розкрито авторство анонімних брошур “Slovo na slovo do Redaktora «Slova» і “Holos na Holos dlia Halyčyny” (обидві – Чернівці, 1861. – № 1066, 1066/1, 409a/4). Їх написав Антін Кобилянський. У додатку до першої брошури, до речі, вперше опубліковано декілька поезій Юрія Федьковича. Неназваними залишилися автори анонімних видань “Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московскихъ социалистовъ” (Женева, 1877. – № 273/5) та “Podole, Wołyń і Ukraina” (Львів, 1862. – № 1075/2). Це, відповідно, Михайло Драгоманов і Стефан Бушинський. Не розкритим ні в опису, ні в покажчику імен залишився і псевдонім Номис, під яким виступав Матвій Симонов (424/2, 425/

⁷ Див.: Федорук О. З приводу однієї дискусійної атрибуції // Слово і час. – 2009. – № 3. – С. 109.

2). Трапляється й така непослідовність: прізвище авторів, перекладачів чи навіть видавців в опису може не зазначатися, а в покажчику вони таки присутні (Михайло Обачний = Михайло Косач, А. Нечуй-вітер = Ганна Барвінок та ін.).

Ім'я та прізвище автора (редакторський компонент) подаються мовою видань. Коли для російської ця засада витримана наскрізно, то для польської та інших трапляються необумовлені винятки. Так, ім'я Омеляна Огоновського подано як "Emil" (№ 1146), а Омеляна Коссака – як "Omelian" (1155/3).

У назвах періодичних видань, альманахів та збірників велика й мала літера вживаються по-різному. Як видно, упорядники намагалися подавати їх відповідно до букви оригіналу, однак допустилися похибок. Наприклад, маємо "Киевская Старина" (№ 453), "Ватра: Літературный Збірник" і тут-таки: "Руска школа" замість "Руска Школа" (№ 1027), "Листок громади" замість "Листок Громади" (№ 926/1) тощо.

Зрідка трапляються недогляди: треба Адольф Добрянський, а не, як надруковано, Добранський (№ 316/6); Ісидор, а не Сидір Шараневич (с. 549), адже – Ісидор Пасічницький (с. 545); Олександр, а не Александр Герцен (с. 382); Данило Тянякевич, а не Тянякевичь (№ 930/2); Stepan Smal-Stockij, а не Smal Stockij (№ 1067), адже Bolesław Dunin-Rzuchowski (№ 1067/7); "Шекспірові твори", а не "Шекспірові твори" (№ 697/2) та ін. Взагалі, було б не зайвим надрукувати на окремому аркуші перелік помічених помилок, долучивши їх до ще не розповсюджених примірників.

Видання містить розгалужену систему покажчиків, через що користуватися ним дуже зручно: "Покажчик імен", "Покажчик назв видань", "Покажчик місця видань", "Хронологічний покажчик", "Покажчик відсутніх видань", "Покажчик автографів творів І. Франка", "Покажчик дарчих написів", "Покажчик провінієнцій".

Науково-бібліографічний опис має передмову Миколи Жулинського "Унікальний духовний скарб Івана Франка" і вступну статтю Ярослави Мельник "Бібліотека Івана Франка". Остання на широкому джерельному матеріалі ґрунтовно висвітлює складний багаторічний процес формування Франкової бібліотеки, процес, нероздільний з формуванням творчої особистості письменника.

Франко був великим бібліофілом, він з любов'ю збирав книжки, бережно до них ставився, сам їх опрацьовував або віддавав палітурнику до оправи, роблячи йому розмітки. З такою ж любов'ю складено й опис Франкової книгозбірні та здійснено видання. Надзвичайно складну комп'ютерну верстку книжки, що містить велику кількість ілюстрацій, на високому професійному рівні виконала Тетяна Масленникова, а художньо-технічну редакцію з повним знанням справи провела Майя Притикіна. Видавництво "Критика", яке спеціалізується на виданні наукової літератури, забезпечило якісний кінцевий продукт у вигляді видання вишуканого, але строго академічного.

Андрій НЕПОМНЯЩИЙ (Сімферополь)

**ПУТЕШЕСТВЕННЫЯ ЗАПИСКИ ВАСИЛЬЯ ЗУЕВА
ОТ С. ПЕТЕРБУРГА ДО ХЕРСОНА В 1781 И 1782 ГОДУ /
В. Ф. ЗУЕВ; ПОДГ., ВСТУП СТ., КОММ. М. Э. КАВУНА;
ИН-Т УКР. АРХЕОГРАФИИ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ
ИМ. М. С. ГРУШЕВСКОГО НАН УКРАИНЫ. –
ДНЕПРОПЕТРОВСК: ГЕРДА, 2011. – 420 с.; ил. –
(EDITIO PRINCEPS)**

Дніпропетровські колеги знову порадували наукову громадськість виданням змістовного різнопланового джерела щодо минулого України останньої третини XVIII ст., історії науки. Світло побачило унікальне видання видатного російського вченого і просвітителя другої половини XVIII ст., академіка Санкт-Петербурзької Академії наук Василя Федоровича Зуєва, присвячене описові результатів його наукової експедиції 1781 р. від Санкт-Петербурга через Москву на територію Північного Причорномор'я.

Вступну статтю до видання – “Академик Василий Зуев и его «Путешественныя записки» в контексте культурной географии Северного Причерноморья эпохи Просвещения” написав знаний фахівець-археограф й дослідник історії Катеринославщини–Дніпропетровщини, кандидат історичних наук Максим Едуардович Кавун. Питання про перевидання у повному обсязі “Путешественных записок” В. Ф. Зуєва назріло досить давно. У рецензованому виданні текст відтворюється репринтним способом. Основою послужив примірник, що зберігається в науковій бібліотеці Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Ілюстрації відтворені за примірниками, що зберігаються в Державній публічній історичній бібліотеці Росії (Москва) і Запорізькому обласному краєзнавчому музеї (Запоріжжя). Видання супроводжується обширними коментарями, підготовленими М. Е. Кавуном, де наведено інформацію про окремі населені пункти, об'єкти і персоналії, згадані в тексті книги В. Ф. Зуєва, які вдалося чітко ідентифікувати.

“Вчена подорож” В. Ф. Зуєва із Санкт-Петербурга на територію Північного Причорномор'я, здійснена у 1781–1782 рр., є одним з найважливіших етапів вивчення цих територій наприкінці XVIII ст. Результати цієї наукової екскурсії були опубліковані лише в 1787 р. у вигляді книги “Путешественныя записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году”. Продовження так і не вийшло в світ. Були видані лише декілька статей в

періодичних виданнях Академії наук – “Месяцесловах”. “Путешественныя записки” В. Ф. Зуєва стали важливим кроком у процесі накопичення російською наукою і суспільною думкою знань про маловивчені території Північного Причорномор’я, а також у подальшому дослідженні багатьох інших регіонів, описаних Зуєвим (від Москви до Кременчука). Окрім наукового значення цієї праці, слід зазначити її безперечно історико-культурологічну цінність. Образи місцевостей і різні оцінки, які надав Зуєв у своїй роботі, згодом тиражувалися в багатьох краєзнавчих і регіонаознавчих роботах (особливо це стосується Південної України). Також слід узяти до уваги, що робота Зуєва однією з перших знайомила “освіченого” читача Російської імперії та інших європейських країн з реаліями життя південних губерній Російської імперії та Північного Причорномор’я.

Можна цілком погодитися з висновком М. Е. Кавуна, що причини організації експедиції В. Ф. Зуєва і публікації “Путешественных записок” потрібно розглядати в найширшому контексті інтелектуальної історії Східної Європи кінця XVIII ст. У мотивах “вченої подорожі” В. Ф. Зуєва тісно переплелися науково-дослідні і державно-політичні чинники.

Друга половина XVIII ст. стала розквітом епохи енциклопедизму в європейській науці, що відповідало культурним принципам епохи Просвітництва. Серед більшості вчених у цей період зміцніла думка про необхідність комплексного нагромадження і систематизації знань з різних галузей науки. Не залишилася осторонь цих процесів і Російська імперія, де відбувалися кардинальні трансформації в ментально-культурній і економічній сферах.

У дослідженні В. Ф. Зуєва репрезентовано докладні описи губернських (намісницьких) центрів – Калуги, Тули, Орла, Курська, Харкова, Кременчука, центрів повітів – Мценська, Білгорода, Полтави та інших міст, які він відвідав особисто. У кожному губернському центрі академік, очевидно, отримувал зведення про стан намісництва, його адміністративно-територіальний поділ, чисельність і структуру населення, географію та економіку. У тексті “Путешественных записок” це відображено таким чином: після опису кожного губернського центру слідує досить сухий звіт про конкретне намісництво з докладною характеристикою його структури. Ці фрагменти тексту, мабуть, є частиною описів різних намісництв, явно отриманих від місцевих органів управління.

Слід визнати обґрунтованою думку М. Е. Кавуна, що описи губернських і повітових міст, особисто відвіданих Василем Зуєвим, вирізняються суперечливістю з погляду репрезентативності. З одного боку – вони інформативні за рахунок опису географії розташування міст, їхньої історії, містобудівної структури, основних об’єктів, особливостей промислово-економічного розвитку. Як правило, вони містять відомості етнографічного характеру, також зафіксовано окремих видатних осіб. З іншого боку – відчувається, що автор не сформував єдиного підходу до опису міст, внаслідок чого описи позначені структурною неузгодженістю, фрагментарністю відомостей по

окремих галузях. Навпаки, в деяких випадках певні об'єкти виділені спеціально.

Особливо вирізняються своєю інформативністю етнографічні вставки в тексті книги: описи циган, духоборів і малоросів (українців). Василь Зуєв склав і вмістив у тексті короткий словник мови циган. Він відзначив характерні риси вірування і побуту духоборів. Значне місце в тексті книги приділене побуту і культурі населення Лівобережної і Південної України, зокрема – запорозьких козаків.

Як слушно зауважив М. Е. Кавун, “Путешественныя записки” В. Ф. Зуєва містять у собі декілька пластів інформації, де, разом із географічно-статистичним описом відвіданих місцевостей, можна “прочитати” певні культурні образи територій, які частково ретрансльовані дослідником, частково сконструйовані ним самим, можливо, навіть підсвідомим шляхом. Сказане особливо стосується територій на південь від Білгорода, які порівняно недавно (на час подорожі В. Ф. Зуєва) увійшли до складу Російської держави, і особливо територій на південь від Кременчука, де В. Ф. Зуєв опинився в числі найперших представників російської інтелектуальної еліти, що “відкрили” у своїх текстах і “нанесли” ці території на інтелектуальну карту Східної Європи епохи Просвітництва. На наш погляд, запропонований спосіб прочитання текстів Зуєва й, у першу чергу, “Путешественных записок” дає можливість істотно розширити інтелектуальний горизонт аналізу дослідницьких і культурно-інтелектуальних практик другої половини XVIII ст.

Заслуговує на увагу висновок М. Е. Кавуна, що, на жаль, рецепція особи В. Ф. Зуєва і результатів його діяльності в регіональній історіографії Південної України досі реалізується переважно в позитивістському ключі. У низці сучасних студій південна частина експедиції В. Ф. Зуєва, виходячи з фрагментарності опублікованих результатів, розглядається з позицій протиставлення еталону програми наукової експедиції і результату виконання цієї програми В. Ф. Зуєвим. Акцент, як правило, робиться на елементах “неоригінальності” в тексті “Путешественных записок”, на фрагментарності та нерівномірності подачі матеріалу в останній частині книги В. Ф. Зуєва (присвяченій території від Кременчука до Херсона). Спроби пояснити поверховість викладу, а також категоричність деяких оціночних суджень В. Ф. Зуєва, що стосуються південного регіону, передусім через його слідування імперським ідеологічним настановам, заслуговують на увагу. Проте вони акцентують на спірних питаннях, зовсім не враховуючи культурно-ментальний контекст і особливо ментальну географію епохи Просвітництва, культурні образи територій, які здійснювали безперечний вплив як на особу В. Ф. Зуєва, так і на його дослідницьку діяльність.

Сучасні дослідники завдяки подвижництву дніпропетровських колег зможуть без перешкод користуватися текстом “Путешественных записок” В. Ф. Зуєва та грамотним вичерпним науковим коментарем до нього й поновому побачити значний масив історико-краєзнавчої інформації щодо декількох регіонів України.

Григорій СТАРИКОВ (*Kuiv*)

**ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК /
РЕД. КОЛ. Л. ТИМОШЕНКО (ГОЛОВ. РЕД.), Л. ВИНАР,
Л. ВОЙТОВИЧ, Я. ІСАЄВИЧ ТА ІН. – ДРОГОБИЧ:
КОЛО, 2009. – ВИП. XIII. – 412 с.**

У 2009 р. побачив світ черговий XIII випуск Дрогобицького краєзнавчого збірника (далі ДКЗ) – спільного видання Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, Українського історичного товариства ім. Михайла Грушевського, Інституту Центрально-Східної Європи та Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Зміст видання структуровано за трьома рубриками: “Статті”, “Документи та матеріали”, “Огляди, рецензії та дискусії”.

Перша рубрика відкривається дослідженням М. Жиха, в якому, на підставі аналізу відомостей з арабських джерел та напрацювань вчених останніх десятиріч, зроблено спробу реконструкції етнополітичної карти Волинського регіону VI – початку X ст.

Тему з середньовічної історії України продовжено і в розвідці знаного дослідника князівської генеалогії Л. Войтовича. У поле зацікавлення автора потрапила згадка з хроніки Констанцького собору (1414–1418) Ульріха фон Ріхенталя про загадкового “високородовитого шляхетного князя Червоної Русі”, який перебував у складі делегації від Великого князівства Литовського на чолі з київським митрополитом Григорієм Цамблаком. На підставі аналізу широкого кола джерел, і передусім тексту самої хроніки, дослідник дійшов висновку, що йдеться про Федора Даниловича Острозького, представника бічної лінії династії Романовичів, спадкоємця престолу галицько-волинських князів.

У праці А. Петрика простежено історію галицького боярина Дмитра Детка та його роду. Іншому видатному представникові українського нобілітету – князю В.-К. Острозькому присвячено статтю Л. Тимошенка. У ній розглянуто малодосліджені аспекти релігійної діяльності князя, з’ясовано суперечності, яких він припускався у своїх діях, наголошено на вагомості його ролі для історії православної церкви Східної Європи.

Ще одним генеалогічним дослідженням стала розвідка І. Смутка з історії роду Ільницьких-Телеп’ятовичів. На прикладі цього роду було показано, як відбувається формування усної історії, та доведено важливість переказів для історико-генеалогічних праць. Але при цьому автор також відзначив спе-

цифічність цього джерела, яке слід використовувати тільки в комплексі з багатьма іншими документальними свідченнями.

У центрі уваги Л. Смуток опинилася греко-католицька (руська) громада Нового Самбора у XV–XVIII ст. Дослідниця окреслила її правовий статус, висвітлила тогочасне культурно-релігійне життя та боротьбу проти утисків.

С. Горін на підставі опублікованих та віднайдених ним матеріалів простежив історію Дерманського монастиря Св. Трійці до середини XVII ст. У роботі наведено дані про час його заснування, вірогідних засновників, обсяги землеволодіння та пожертв, діяльність школи і друкарні. Використаний дослідником матеріал допомагає також краще зрозуміти деякі особливості функціонування тогочасних монастирів Волині.

Історіографічні розвідки представлені у збірнику найбільшою кількістю статей, переважна більшість яких пов'язана з напрацюваннями польської історичної науки. Так, у дослідженні Т. Гриневича аналізується погляд польської історіографії у період між двома світовими війнами на історію Галицького та Волинського князівств XI–XIII ст. Особливу увагу польських істориків привертала відносина місцевих князів з Польщею і, зокрема, факти встановлення їхньої васальної залежності щодо останньої. Автор підкреслює значний вплив на дослідників тогочасних політичних подій (війна з ЗУНР, міжнаціональні конфлікти 1920-х–1930-х рр.), які зумовили пошук підтверджень “історичних прав” на зверхність поляків у регіоні, виявлення процесу етнічного перетворення “ляхів” на “русинів” тощо. Але, разом з тим, у статті також вказано і на прагнення вчених до міжнаціонального консенсусу, можливість якого доводиться тією ж історичною тяглістю від союзів польських і руських князів.

Л. Лазурко теж зосередила увагу на польській історіографії міжвоєнного періоду, зокрема на часописі “Kwartalnik Historyczny”, на шпальтах якого знайшли своє відображення проблеми становлення історичної науки країни. Вчені активно обговорювали необхідність розбудови наукової інфраструктури в національному масштабі (створення кафедр, бібліотек, товариств, періодичних видань) та консолідації польських істориків, історичну приналежність до Польщі тих чи інших територій (як наслідок – полеміка з німецькими, українськими, російськими науковцями), специфіку викладання історії та її методологічний інструментарій. Не можна не відзначити, що вищеназвані проблеми мають надзвичайну вагу для будь-якої держави (державотворення) і потребують свого вирішення (чи, принаймні, взяття на це чіткого курсу) у перші ж роки після здобуття (відновлення) незалежності.

Грушевськознавець В. Тельвак вказав на маловивчену на сьогодні проблему – сприйняття українською та світовою громадськістю смерті Михайла Грушевського. У своєму дослідженні автор зупинився на відображенні факту смерті видатного вченого на сторінках польських та українських часописів, що виходили у Польщі протягом 1934–1939 рр. Ці видання заклали

традиції інтерпретації постаті Михайла Грушевського, і, на думку дослідника, новітнє грушевськознавство бере свій початок саме з них. Резонанс від трагічної звістки (у тому числі завдяки польським часописам) досяг і видань інших європейських країн та поширився за океаном. Меморіальна література також уможливила започаткування системних грушевськознавчих студій у західній славистиці другої половини ХХ ст.

С. Біла у своїй статті звернулася вже до польської історіографії другої половини ХХ ст. Зокрема, автора зацікавили унієзнавчі студії і особливо поширення унії у Перемишльській та Львівській єпархіях XVII–XVIII ст. Дослідники цієї проблеми дійшли висновку, що складні політичні умови (конфлікти з Московською державою та Османською імперією) спричинились до бажання Речі Посполитої вивести Київську митрополію з підпорядкування Московському патріархату. Так виникла, підтримувана королем Яном Собеським, ідея “нової унії” – створення під зверхністю папи римського окремого патріархату в Києві. Було з’ясовано, що цю ідею не змогли втілити в життя і уряд мав продовжувати й надалі призначати на вищі церковні посади таємних прихильників унії.

Постать релігійного діяча і теолога XVI ст. Бенедикта Гербеста і його творча спадщина в польській історіографії привернули до себе увагу М. Тимошенко. Дослідниця проаналізувала значний масив літератури про Бенедикта Гербеста, створений польськими істориками та філологами, але наголосила й на тому, що ще не всі аспекти його діяльності (наприклад, контрреформаційна діяльність на Русі) детально з’ясовані.

В. Менько розглянув напрацювання вітчизняних та російських істориків XIX – початку XXI ст. з історії церковних братств на Волині. Автор дійшов висновку, що наявну літературу з даної проблематики не можна визнати достатньою, вказав на наявність у ній недоліків, зокрема щодо хронології та окремих персоналій, а також наголосив на потребі по-новому поглянути на ставлення волинських братств до унії, причини їхнього занепаду тощо.

Розвідкою В. Галика представлено один з аспектів наукової діяльності Івана Франка – пошук, дослідження та вивчення ним рукописних пам’яток доби середньовіччя Дрогобицько-Самбірсько-Сколівського Підгір’я, на основі яких він написав деякі свої наукові та літературно-критичні роботи.

Важливу тему порушив у своїй статті І. Чорновол, узявшись простежити еволюцію західної історіографії щодо поглядів американського історика Фредеріка Тернера про фронтір (взаємодія різних культур на землях між “цивілізацією” та “варварством”). Застосування цієї тези науковцями у контексті досліджень середньовічних кордонів спростувало твердження Ф. Д. Тернера про унікальність американського фронтіру. Доведення медієвістами гіпотези про відсутність лімітованих державних кордонів у домо-дерну епоху показало притаманність фронтіру усім багатокультурним немодерним спільнотам. Також автор наголосив, що феномен фронтіру деякі

дослідники (Ч. Бішко) вважали доцільним використати і для історії Київської Русі, але, на жаль, ця думка поки що не знайшла свого втілення.

Дослідниця історії УІТ (Українського історичного товариства) А. Атаманенко подала аналіз формування фінансової бази установи. У статті показано, що від самого початку створення в 1965 р. УІТ функціонувало без будь-якої державної підтримки, а фінансові надходження для своєї діяльності отримувало за рахунок членських внесків, передплати на журнал “Український історик”, добродійних пожертв, розпродажу книжок тощо. Автор констатує, що фінансові можливості товариства не були достатніми для реалізації всіх науково-видавничих проєктів. Цим дослідженням також спростовано намагання фальсифікувати діяльність наукових установ української діаспори за радянських часів, коли їм закидали отримання коштів від західних спецслужб.

О. Тимошенко зробила спробу проаналізувати діяльність папи римського Івана Павла II та розкрити його роль в оновленні й осучасненні католицької церкви. Перед дослідницею стояло дуже непросте завдання – у межах статті спробувати максимально розкрити надзвичайно широку тему. Але автор досить успішно з цим впоралась. Разом з тим, у роботі привертають до себе увагу деякі моменти. Так, у першому реченні зазначено, що “...Іван Павло II – 264 наступник святого Петра”, а вже кількома рядками нижче читаємо – “...Кароль Войтила став 263 наступником святого Петра і 264 Папою Римським” (с. 193). Автор чомусь вкрай мало місця приділила огляду історіографії проблеми (через що важко зрозуміти ступінь її вивчення), а про деякі важливі праці і взагалі не згадала. Зокрема, не використано спогадів секретаря папи – кардинала Станіслава Дзівіша “Життя з Каролем” (Life with Karol), на основі яких з’явився фільм “Свідчення”. Можливо, варто було б кілька рядків приділити і праці Джанфранко Свідеркоскі “Історія Кароля: невідоме життя Івана Павла II” (яка також лягла в основу художньої кінострічки “Кароль: людина, яка стала Папою” і яку понтифік встиг переглянути), історіографічному нарисі О. Кулеша “Іван Павло II: внесок в історію», дисертації Л. А. Карімової “Іван Павло II і соціальна доктрина католицької церкви” та деяким іншим. Автор згадує про матеріали, що надруковані у газеті “Експрес”, але не подає на них покликань. Значне зацікавлення також викликав би і аналіз (а не лише цитування) творів самого папи та найбільш знакових його булл. Крім цього, визнаючи надзвичайну роль першого папи-слов’янина для всього світу, не завадило б відзначити й ті моменти з його понтифікату, які у самому Ватикані викликали досить неоднозначні оцінки, а іноді й прямий осуд: вибачення за хрестові походи, справа “Opus Dei”, питання продовження існування целібату та ін. Як показала практика, науковцю варто зупинитись на спірних чи не дуже приємних моментах з життя та діяльності видатних особистостей, щоб унеможливити спекулювання на них у майбутньому і появу різноманітних “справжніх” чи “таємних” “історій”.

У збірнику також представлено розвідки польської дослідниці Д. Стащик (розглянуто поняття “історичної свідомості” на широкому тлі сучасних історіографічних уявлень суспільних наук), М. Галіва (на підставі аналізу значного масиву архівних і опублікованих джерел зроблено спробу встановити першу писемну згадку про с. Літиня Дрогобицького району Львівської області), М. Гладкого (використано матеріали польових етнографічних досліджень для висвітлення своєрідності різдвяно-новорічної обрядовості жителів с. Доброгостів Дрогобицького району Львівської області), Н. Світлик (на основі вивчення публіцистичних матеріалів трьох періодичних видань “Зоря Галицька”, “Вестник” та “Слово” простежено культурні контакти між Закарпаттям і Галичиною середини ХІХ – початку ХХ ст.), М. Сеньківа (звернуто увагу на суперечливість освітніх та культурних процесів серед західноукраїнського селянства протягом першого десятиліття після Другої світової війни, разом з подоланням неписьменності та малописьменності відзначено намагання радянської влади знищити національну свідомість, християнську мораль, накинути комуністичну догматику).

Друга рубрика “Документи та матеріали” містить публікації В. Любащенко “Канонічні писемні пам’ятки Галицько-Волинської Русі (історико-бібліографічний огляд)” (головну увагу приділено манускриптам ХІІІ–ХІV ст., головним чином Волинській кормчій), М. Капралю “Мандат Яна ІІІ Собеського 1687 р. про скасування ставропігійського статусу братств”, Б. Лазорака “Рукописна книга-статут церковного братства Святого Архистратига Михайла в Запитові 1734 р. (інституційно-правова роль, зміст та формуляр документа)” (у вступній частині подано короткий огляд останніх публікацій статутів уніатських братств та історіографію їх дослідження), А. Фелонюка “Нерухомість маляра Луки Долинського на Краківському передмісті Львова (1780-ті рр.)”, Ю. Стецика “Візитачійні описи парафіяльної церкви с. Гаї (друга половина ХVІІІ – початок ХІХ ст.)”, М. Кріля “Газетні матеріали про Старий Самбір і Дрогобич кінця ХІХ – початку ХХ ст.” (наведено матеріали з двох польськомовних прикарпатських газет – “Наддністрианин” (1914) і “Кур’єр Дрогобицький” (1889)), Р. Голика “Напиши хоч єдно слово своєврученьков...: листування селян Дрогобиччини і стереотипи народної культури кінця ХІХ – початку ХХ ст.”.

Остання рубрика збірника представлена рецензіями М. Капралю на працю Ю. Е. Шустова “Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): Источниковедческое исследование” (Москва, 2009); М. Галіва на видання: Лаба В. Історія села Грушів від найдавніших часів до 1939 року (Львів, 2008) та оглядами нових робіт, у яких висвітлено історію Старосамбірщини, Дрогобича, Бердянської чоловічої гімназії, творчість Наполеона Орди. Розглянуто також нові видання Українського історичного товариства.

Таким чином, можна з упевненістю сказати, що ДКЗ є вдалим зразком наукового видання і може бути визнаний одним з найкращих регіональних

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

фахових видань. Збірник відзначається широкою тематикою досліджень, оригінальністю вміщених матеріалів та їхнім високим науковим рівнем. Крім цього, він є своєрідною науковою лабораторією, в якій поєднали свої зусилля і співпрацюють як молоді науковці, аспіранти, так і знані представники вітчизняної історичної науки. Збірник безумовно заслуговує на увагу читачької аудиторії і стане у пригоді не тільки спеціалістам у галузі української та польської історії, історії української діаспори, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, а й викладачам, студентам та всім тим, хто цікавиться історією.

Марія ВАЛЬО (Львів)

НАЗАВЖДИ РАЗОМ – ПІД ОДНИМ ДАХОМ

Із трьох фундаментальних праць, підготовлених до друку наприкінці життя визначним українським істориком Ярославом Романовичем Дашкевичем, йому пощастило побачити і потримати в руках лише першу, присвячену його батькам – легендарним світочам Січового Стрілецтва й визвольних змагань за незалежність і соборність України 1914–1920 рр. – хорунжій УСС і чотареві УГА Олені Степанів та творцеві артилерії УНР генерал-хорунжому Романові Дашкевичу¹.

Два наступні видання “Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969)” і збірник документів “«Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.” (підготовлений у співавторстві з Василем Куком) побачили світ уже після смерті Ярослава Романовича, завершуючи унікальний знаковий для нього та України підсумок наукової діяльності велетрудного і героїчного його життя².

Ці праці, як багато інших публікацій вченого останніх п’яти років, ясна річ, не могли увійти до біобібліографічного покажчика, виданого до його 80-річчя і, як і всі попередні, захоплюють традиційною для його праць відвагою творчої й громадянської позиції, притаманної йому з перших кроків його наукової, політичної та суспільної діяльності.

Кожна з названих праць заслуговує на пильну увагу та окреме й глибоке вивчення. Однак перша з них, яку, як сказано, її автор і науковий керівник та редактор ще встиг притулити до грудей і зігріти теплими долонями, напевно, була йому особливо дорогою, бо ж відчув полегшу від сповненого перед найдорожчими людьми свого синівського обов’язку – об’єднати під “дахом” одного видання збирані ним упродовж усього життя матеріали про них, а крім того, заспокоїти свою десятиліттями невтихаючу й приховувану “від чужого ока” тугу за ними, за родинним теплом і затишком, яких його позбавили складні умови їхнього та загалом тодішнього життя.

¹ Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади, нариси / Упор. Г. Сварник, А. Фелонюк. – Львів, 2009. – 638, XLVIII с., іл.

² Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / Упор. Р. Дзюбан, Г. Сварник. – Львів, 2009. – 374 с.; іл.; “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.: Збірник документів / Упор. Я. Дашкевич, В. Кук. – Львів, 2010. – 594 с.

В одному з останніх інтерв'ю Я. Дашкевича журналістові Б. Залізняка на запитання, хто з батьків – мати чи батько – мав більший вплив на нього, відповів: “Впливали однаково. Батьки – військові обоє. Я отримав дисципліноване, спартанське виховання. Потім з боку батька це була велика організаційна робота з «Лугами». Власне, батькова діяльність дала мені розуміння ролі і значення організації. Від мами – нахил до наукової роботи”³. І ні слова про тугу за ними, яка супроводила його від раннього дитинства до похилого віку.

Свідченням цього можна вважати і ті досить рідкісні прориви публікацій про матір або батька, що фіксуються в його біобібліографії, почавши з 1960-х рр., які, попри ніч тоталітаризму, все-таки вдавалось йому здійснювати. Але в них була лише допустима в ці роки правда про ту чи іншу подію або етап їхнього життя, оскільки немислимим був не тільки будь-який спалах емоційності з приводу військових подвигів його матері чи батька в час їхніх бойових дій, а й навіть передрук спогадів про них з багатой галицької і чужої преси 1930-х рр. Більше того, такими стриманими, історично регламентованими увійшли ці матеріали і до рецензованого збірника. Навіть тепер, в останні місяці життя, вчений не героїзував і не романтизував їхньої діяльності, дотримуючись строгого документалізму зібраних у двох розділах праці нарисів, спогадів, статей, есе та інших матеріалів, присвячених Олені Степанівні та Романові Дашкевичу.

Забігаючи дещо наперед, скажемо, що, попри опубліковані матеріали, наприклад, у першому розділі, нам бракує цілої низки публікацій або хоча б їхніх фрагментів про подвиги Олени Степанівни в час оборони Маківки 1915 р., що відображені у спогадах учасників цієї оборони та опубліковані у виданій 2005 р. праці Д. Лукіяновича “Маківка. Гора стрілецької невмирущої слави”. Зокрема, ідеться про участь Олени Степанівни у кровопролитних багнетних атаках 29 квітня і травня 1915 р., які довелось молодим січовикам-добровольцям вести проти двох добірних полків (149-го і 309-го) російських солдатів, що на той час зайняли січові позиції. Щоправда, у рецензованому збірнику опубліковано спогад Олени Степанівни про бої 29 квітня 1915 р. Однак він також поданий авторкою у стриманій, не емоційній формі. Про ще кровопролитніші бої травня вона, мабуть, не залишила спогаду. Можна зрозуміти авторку, якій у 1920-х – 1930-х рр., певне, важко було згадувати ці страшні бої, зокрема багнетні атаки, в яких вона вела свою чоту разом із сотнею Осипа Семенюка.

У цій ситуації справжнім та неочікуваним подарунком шановного автора читачеві можна вважати те, що першою публікацією збірника, скромно названою “Замість передмови”, виявились чудові, хоч і вельми стислі, спогади Ярослава Романовича про матір, батька і про себе поруч з ними, почавши від найраніших років усвідомлення себе до 1941 р., тобто до підлітково-

³ Залізник Б. Україна, і в ній Дашкевич // Дзвін. – 2010. – № 1. – С. 101.

го віку. Яка ж це світла й радісна, чи не вперше розкрита буквально перед смертю, феєрія спілкування автора з найріднішими людьми – не окремо, а поруч з ними. Зокрема, коли в першому, яке запам'яталось йому, помешканні побачив матір, що відпочивала на терасі у шезлонгу, а батька – у квітучому городчику, де той займався своєю улюбленою справою – пасікою; коли через споглядання постатей батьків, а з роками і через ознайомлення з їхніми архівними пам'ятками (оглядання альбомів з фотографіями, книжок з дарчими написами, портретів) та через знайомство з колом їхніх друзів, у його свідомість входила і утверджувалась думка про особливість їхніх долі і характерів та про правомірність, хоч тоді ще й незбагненність, логіки їхнього життя.

Мати, зрозуміло, завжди мусила бути поруч з ним, у зв'язку з необхідністю лікування його від нападів астми. Однак часте відвідування парохії дідуся і бабусі Степанівих, мандрі із сільськими хлопцями доступними їм околицями, радість спільного з ними купання в річках і спостереження та пізнання сільської праці давали йому заряд нових сил для науки у школі, а також для роботи в “Луговому городі” Львова та участі у святкових показах спортивних досягнень луговиків. Лише одного разу “дістав” від матері ще в першому класі, бо задовго забарився біля шкільного озера, спостерігаючи жаб. А поза тим мати проводила його щоденно до української школи ім. Шевченка на вул. Супінського (нині Коцюбинського, 23) біля Академічного дому. З нею часто бував у гімназії сестер Василянок на Длугоша (нині Кирила і Мефодія), де вона викладала географію, і знайомився з директором школи – відомим вченим Василем Щуратом – та з іншими вчителями й о. катехитом, а гімназистки задивлялись на нього: який-то син в Олені Степанів. З матір'ю також ходив у часті турпоходи, починаючи з гуцульських Косова, Кутів і Шешор та кінчаючи лемківським Щавником, де лікувався, і останнім українським селом на Лемківщині – Шляхтовою, де був буквально напередодні війни. Вже тоді у вікнах хати вїта-українця були повибиті шибки.

У глибокому духовному зв'язку юний автор перебував і з батьком, хоч знав, що, крім юридичної практики в канцелярії на вул. Коперника, 5, його батько “жив лише Лугами”, організовуючи парамілітарне виховання молоді не тільки навколишніх сіл Львова, а й цілої Галичини, охопивши цим вишколом щонайменше сто тисяч учасників. Ці батькові успіхи були справжньою гордістю сина. Після останнього з'їзду і спортивних показів “Лугів” у Львові весною 1939 р. та (у відповідь на них) бешкетів польських студентів уже майже з передвоєнного Львова батькові довелося розпрощатися з дружиною та сином і податись у вимушену еміграцію на Лемківщину. Олена Степанів не припускала думки про еміграцію і вирішила залишитись із сином у Львові. Вона, як і батько, давно покинула усяку політичну діяльність, і ще з юних років Ярославу запам'ятались батькові слова про політику “як брудну справу”.

Вже тяжко хворий, наче передчуваючи близький відхід, свій спогад автор скромно назвав “чернетками”, підкресливши, що наступної чернетки конспекту спогадів “ніколи не буде написано у вигляді мемуарів”. Тому рекомендував читачам збірника, крім згаданого першого етапу спогадів, доповнювати їх матеріалами збірника.

Окремо подякував упорядникам праці знаному в Україні та за рубежем архівістові і вченому – завідувачці відділу ЛННБ України ім. В. Стефаніка Галині Сварник та науковому працівникові Львівського відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАНУ Андрієві Фелонюку “за їхню бездоганну, справді муравлину працю над текстами збірника, підбором фотографій, над науковим апаратом”, вважаючи, що зроблене заслуговує на те, щоб “йти межі люди”.

Справді, на яку оптимістичну ноту здобувся Ярослав Романович у свій важкий час, розкриваючи нероздільність життя й діяльності матері й батька і свого життя з ними. І яким шляхетним жестом попрощався зі своїми співробітниками й упорядниками збірника.

Наступна велика і дуже розгорнута археографічна передмова дає детальний виклад змісту книжки, а також внеску упорядників у розшуки матеріалів, їх опрацювання, а, за потреби, включення доповнюючих статей. З розшуканих Галиною Сварник в архіві Легіону Українських Січових Стрільців, що зберігається у Національній бібліотеці у Варшаві, необхідно вирізнити унікальні “Записки старшого десятника Олени Степанівни”, в яких, виконуючи свої обов’язки за призначенням, вона скрупульозно зафіксувала надзвичайно цінну хроніку воєнних походів і дій сотні Михайла Барана у складі Легіону УСС, почавши від виїзду з Горонди біля Мукачева на Закарпатті 29 вересня 1914 р. через численні і важкі для переходу карпатські гори й перевали та села і містечка біля них до села Тухольки 12 грудня цього ж року. Участь Олени Степанівни в наступальних та оборонних боях сотні проти численних добре озброєних сил ворога та ще й за надзвичайно тяжких територіальних і погодних умов, безумовно, загартувала її як вояка, старшого десятника, чотаря УСС, завдяки чому в 1915 р. вона стала одним з найяскравіших героїв оборони Маківки. А самовіддана боротьба ще кількох інших сотень Українського січового стрілецтва в карпатських боях, незважаючи на численні людські втрати, навіть за визначенням австрійського військового керівництва, відіграла важливу роль у поразці добірних російських військ у карпатській кампанії: через Карпати їм так і не вдалося прорватися в Європу.

Крім згаданого, у першому розділі про Олену Степанівну опубліковано 54 спогади. З них вісім – це блискучі спогади авторки, написані неповторним жіночим стилем та в різних жанрах: тут описи її дитинства, її діяльності в організації стрілецтва і непереборного бажання й рішення взяти участь у воєнних діях; кілька воєнних усмішок і спогад з російського полону, записаний з її слів письменником Осипом Назаруком; два спогади про незабутніх військових подруг Гандзю Дмитерко та Софію Галечко.

Спогади про Олену Степанівну подаються в рубриках за хронологією її життя: роки її навчання, служби в УСС та УГА і російський полон, педагогічна і кооперативна діяльність, воєнні та післявоєнні роки, роки ув'язнення, посмертні спогади. Доповнює біографію Олени Степанівни також вдумлива стаття Галини Сварник про маловивчену кооперативну діяльність Степанівни у другій половині 1930-х рр. З цих матеріалів десять публікуються вперше, інші – здебільшого передруки з галицької та зарубіжної періодики 1930-х рр. На основі всіх цих матеріалів вимальовується образ Олени Степанівни в усій її духовній силі й незбагненності як образ дівчини-жовніра з усмішкою Джоконди (фото якої облетіло чи не всі телеграфні агенції світу), що відзначалась досконалим військовим вишколом, безстрашністю в боях і дивовижною відданістю Січовим Стрільцям.

Відомо, що вже після відбуття російського полону і повернення до Відня Степанівна була одним з керівників й активних учасників національного зриву українців у Львові, Самборі й Станіславові в листопаді 1918 р., воювала в УГА на золочівському напрямі українсько-польської війни, і лише її захворювання на тиф змусило військову управу домогтися від неї згоди на демобілізацію. Однак і цей її образ залишався далеко не повним і не розкривав усієї правди про неї. Тому цей бік її участі у війні намагалися розкрити січовики-чоловіки. О. Назарук, наприклад, в одній з публікацій писав, що самі лише факти з її життя і діяльності ще “не розв’язують тайни душі сеї дівчини, не відповідають на питання, що саме було тою пружиною, котра пхнула сю гарну і симпатичну подільську квітку в кров, грязь і болото війни, в осінню плюту і студену мряку карпатських дебр і в неописану студінь, пронизану гострими вітрами, що бушують у полонинах, на полях і верхах Бескиду” (с. 131).

Ставлячи це ж питання у спогадах про Степанівну, ще промовистіше характеризував воєнні умови навіть не жінок, а чоловіків її приятель-січовик Остап Луцький: “Чи можете уявити собі, що це значить день у день іти навантаженому піхотинцеві 30–40 кілометрів, ніч у ніч копати шанці, наступати і відступати, мерзнути на полі, голодувати, нести на собі відповідальність за кожний крок, за кожну постанову і за життя та смерть доручених тобі людей [...], потрапити в полон і не збожеволіти? Коли ви хоч трохи свідомі цієї долі, зважте, як тяжко приходилось побороти це все молодій дівчині” (с. 146).

Однак чітку відповідь на ці питання дає сама Степанівна в одному з ранніх своїх спогадів, де писала: “Я була як камінь, на заказ батька, на сльози матері, бо йшла сповняти свій обов’язок”.

Не дивно, що згаданий її образ став безсмертним ідеалом для сотень і сотень тих українських дівчат і жінок, які брали участь у боротьбі УПА як зв’язкові, сестри милосердя або й учасниці боїв і згодом у страшних муках вмирали в катівнях КГБ або роками мучились у сибірських ГУЛАГах.

Площа збірника, відведена Романові Дашкевичу, майже така сама, навіть на кілька сторінок більша за площу першої частини. Однак це – головню за рахунок доволі великих за розміром кількох публікацій. Найбільша з них “Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота”, що вийшла друком ще 1965 р. в Нью-Йорку у видавництві “Червона калина”, налічувала 205 сторінок. Нарис “Про Січових Стрільців” і спогад “Стрілецька артилерія Київських Січових Стрільців” у збірнику займають понад 30 сторінок. Натомість кількість особистих спогадів автора, як і про нього, порівняно з першою частиною збірника дещо менша. Серед перших вирізняються його спогади з 1914–1921 рр. “Дев’ять Різдвяних свят”, почавши з першого, радісного спогаду про Різдво в оселі батька – пароха села Тустановичів (згодом об’єднаного з “великим” Бориславом) і до пізніших тяжких спогадів з часу служби в австрійській армії, згодом у Києві в 1918 р., в Луцьку та Відні уже після програної війни. Одним з найбільших матеріалів цієї рубрики є професійно написаний нарис з історії села Тустановичів у час бурхливого розвитку бориславських нафтопромислів з характерними тоді соціальними і національними конфліктами серед селян. Уперше цей нарис був надрукований також у діаспорі у першому томі збірника “Дрогобиччина – земля Франкова” (1973). Інші спогади автора згруповані у тематичних рубриках: “Січовий рух”, “Національно-визвольні змагання”, “Симон Петлюра”, “Лугова організація”.

Тринадцять спогадів і нарисів про Романа Дашкевича подано в окремому розділі. Їх написали автори, які добре знали його життя і діяльність у різні періоди боротьби за незалежність і соборність України. Серед них вирізняється нарис сина Ярослава “Генерал Роман Дашкевич”, а також стаття упорядника збірника Галини Сварник “Роман Дашкевич – редактор часописів «Січові вісті» та «Вісті з Лугу»”, де вперше, крім докладного змісту цих журналів, розглядається діяльність Р. Дашкевича як їхнього редактора.

Із згаданого вже вище одного з останніх інтерв’ю Ярослава Романовича журналістові Б. Залізнякаві запам’яталась відповідь вченого на питання журналіста про наукову, публіцистичну та загалом письменницьку спроможність і якість праць і публікацій його батьків. У своїй, як завжди короткій, конкретній відповіді Ярослав Романович підкреслював, що його батьки – і матір, і батько – писали багато і професійно, кожен згідно із власними зацікавленнями. Справді, їхні спогади і праці були різними за проблематикою та своєрідними за стилем, однак завжди основані на глибокому знанні предмета й фундаментальному його висвітленні. Такими були спогади й наукові праці Олени Степанівни. Такими були спогади й нариси Романа Дашкевича. Та все ж у цьому відношенні на особливу увагу заслуговує згаданий нарис Романа Дашкевича “Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота”. На наш погляд, однією з причин публікації Романом Дашкевичем такої розлогої розвідки на згадану тему було не тільки

бажання глибоко професійно висвітлити свою роль як творця артилерії УНР і боротьбу на всіх фронтах за українську незалежність, а й те, що, вважаючи недостатнім висвітлення цієї боротьби українськими та іншими істориками, він вирішив залишити власні спогади і свідчення як очевидця і керівника згаданих боїв.

Тому у цьому нарисі-спогаді знаходимо дуже докладні, здебільшого унікальні за конкретністю, описи створених ним спочатку кількох артилерійських батарей, згодом бригад і корпусу та його участі в боях проти більшовиків, що наступали на Україну, проти добірних полків денікінських офіцерів, що мали реалізувати проголошену гетьманом Скоропадським федерацію України з Росією, та проти польських військ, які прагнули загарбати українські землі. Саме за допомогою артилерії, очолюваної Романом Дашкевичем, Київські Січові Стрільці, поєднані з частинами військ, вірних УНР, тричі здобували Київ, святкуючи в 1917–1919 рр. проголошення Центральною Радою незалежності України, згодом підтвердження цієї незалежності Урядом УНР і проголошення Акту злуки Наддніпрянської України з Західною Україною. Суто документальні описи цих подій пройняті гордістю й радістю автора, його гармашів і всього війська за здобуті перемоги. Чи не найсильнішими є дуже докладний і розлогий опис Р. Дашкевичем однієї з головних у тодішніх визвольних змаганнях Січового стрілецтва битв, а саме битви під селом Мотовилівкою, розташованим на шляху до Києва, проти полків денікінських офіцерів, як пише автор, “бодай уп’ятеро сильніших від Січових Стрільців”.

Цей опис воєнної події, що тривала всього один день від ранку до пізньої ночі, з точки зору обдумування її стратегії сотником січовиків Федем Черником і військової тактики її проведення – Романом Дашкевичем, можна вважати класичним щодо докладності, – наче знятим на кіноплівку. І хоча у перемозі січовиків чи не головну роль відіграло керівництво гарматними батареями Романа Дашкевича, опис жахливого побойща, де загинуло до 1000 денікінських офіцерів і лише 17 січовиків із сотниками Ф. Черником та М. Загаєвичем, автор нарису подає по-військовому сучасно, суто інформативно, головну увагу приділяючи організації військових частин для продовження походу на Київ.

Ще до 1920 р. Р. Дашкевич зі своєю артилерією бився на різних фронтах боротьби за українську незалежність, допоки провід УНР і старшин українського війська не було інтерновано до Польщі.

Однак ще до того решткам українського війська і самому Р. Дашкевичу важкого морального удару завдала зрада отамана Волоха, що зі своїми гайдамаками напав на державні інституції, пограбував державну скарбницю і подався до більшовиків. Тоді з грудей автора нарису вирвався проклятий “отих татарських людей – по цілій Україні, чи це люди темні, шкурники, які хотять тільки наживи, грабунку, чи це волохи, хоменки, які кричали українській армії “слава” [...], коли ж побачили, що москалі, все одно червоні чи білі,

сильніші від України”, побігли до них з поклоном, щоб заслужити ласку в них. Та не дослужались, а погинули від рук ворога.

Зазначимо, що поняття “татарських людей” увійшло ще до дитячої свідомості Р. Дашкевича з часу проживання в Тустановичах, розташованих неподалік славної карпатської фортеці “Тустань”, здобутої страшним татариним “Шолудивим Буняком”, іменем якого лякали неслухняних дітей. Хоч, з іншого боку, історичні корені цього поняття набагато глибші, сягаючи монгольської навали на Україну і численних зрад тодішніми і пізнішими “татарськими людьми”.

Тож після вимушеного розпуску корпусу Січового стрілецтва і його артилерійської потуги та гармашів сумним було розставання Р. Дашкевича з ним. Це підкреслено самою формою, яку обрав для оповіді автор нарису, чи не поіменно прощаючись з командирами батареї, відновлюючи в пам’яті історію боїв кожної з них. З гармашами, з огляду на їхню велику кількість, він прощався безіменно, однак вкладаючи у це всю свою душу і любов до них, наче прощаючись із самим собою, з тими двома роками кривавих боїв за незалежність України, які провів разом з ними. Розходилися гармаші, “несучи із собою спомин, що жили у своїй вільній Українській державі [...] Несли тугу за волею, за вільною Україною, у якій жили. Розійшлися. Просили Бога, щоб дозволив їм бути ще вояками вільної України, а коли ні, то бодай, щоб дозволив умерти вільними у своїй державі”.

Р. Дашкевичеві здійснити цю мрію не судилося. Помер у самоті на чужині. І лише завдяки старанням сина його тлінні останки з військовими почестями перепоховали в рідну землю, де ще з 1963 р. вічним сном спочивала його дружина. У березні 2010 р. до них приєднався і син, щоб назавжди бути разом.

Усебічну інформативність збірника, крім великих блоків фотоматеріалів до двох розділів, забезпечує досконало опрацьований науково-допоміжний апарат, який складається із словника рідковживаних і застарілих слів, іменного та географічного покажчиків.

6

MISCELLANEA

ДО ІСТОРІЇ ПУБЛІКАЦІЇ ДАРЧИХ НАПИСІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ПРИМІРНИКАХ “КОБЗАРЯ” 1860 РОКУ

До нового 12-томного академічного видання творів Тараса Шевченка його інскрипти на книжках включено вперше. Підготовка до друку корпусу відповідних матеріалів вимагала істотних дослідницьких зусиль, оскільки відомості доводилося визбирувати без перебільшення по крихті. Адже, як слушно зазначив один з упорядників видання, “дарчі написи Шевченка спеціально вивчалися мало”¹.

Оприлюднені в шостому томі зібрання творів результати відповідної роботи² справляють прикре враження, оскільки жодною мірою не відповідають стандартові академічного видання. Вони свідчать про те, що – хоч як це дивно – у перебігу підготовки до друку корпусу дарчих написів не було опрацьовано не те що цілий масив шевченкознавчої літератури, а навіть і засадничі джерела – бібліографічні покажчики, літописи життя і творчості письменника. Показово, що в статті Юрія Пелешенка про Шевченкові дарчі написи серед видань, де було надруковано значну частину дедикацій письменника на книжках³, не названо “Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка”, який уклав Микола Ткаченко⁴. Ця праця не лише перекриває за обсягом уміщеного відповідного матеріалу “Опис рукописів Т. Г. Шевченка”⁵ та інші зареєстровані в Пелешенковій статті публікації, а й становить значний інтерес як джерело відомостей з історії публікації дарчих написів⁶.

На відміну від уміщених у новому академічному виданні коментарів, приміром, до листів, де послідовно подано вказівки на першодрук, відомості з історії публікації інскриптів Шевченка викладено вкрай несистематично. В одних випадках подано інформацію про першодрук (хоч вона, як буде далі показано, не завжди відповідає дійсності), в інших вжито дивну – і, строго кажучи, цілком неприйнятну в академічному виданні – формулу: “Надруковано: [...]”. (Упорядникам, не вивчивши гаразд питання, ясна річ, не випадало наполягати, що зафіксовано справді найранішу публікацію: нехай, мовляв, зацікавлені читачі самі вдаються до розшуків, що їх слід би здійснити у перебігу підготовки академічного видання). З огляду на це у

¹ Пелешенко Ю. В. Дарчі написи у новому виданні творів Т. Г. Шевченка: Проблеми тексту й коментування // Питання текстології: Т. Г. Шевченко. – К., 1990. – С. 192.

² Див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 6. – С. 240–243, 549–559. (Далі покликаюся на цей том у тексті, вказуючи сторінку).

³ Див.: Пелешенко Ю. В. Дарчі написи у новому виданні творів Т. Г. Шевченка... – С. 192.

⁴ Див.: Ткаченко М. М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – 328 с. У названому виданні повністю відтворено 27 дарчих написів на книжках.

⁵ Див.: Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – К., 1961. – 551 с. (Відтворено 25 дарчих написів на книжках).

⁶ Укладачі інших літописів наводили відомі їм дарчі написи у меншому обсязі, переважно лише подаючи інформацію про факти дарування книжок. Відповідні праці, втім, також становлять інтерес як джерело інформації про публікації інскриптів.

багатьох випадках годі скласти адекватне уявлення про реальну хронологію появи інскриптів у науковому обігові.

Сегмент, який найвиразніше свідчить про рівень опрацювання поданих в академічному виданні дарчих написів Шевченка на книжках, – його дедикації на примірниках “Кобзаря” 1860 р.

Те, що у виданні враховано не всі публікації 1990-х рр., можна пояснити загальними обставинами його підготовки. (Хоч вони, зрештою, читача й не повинні обходити). Роботу над літературною частиною зібрання творів було завершено ще наприкінці 1980-х рр.⁷ У 1989–1991 рр. вийшли три перші томи академічного зібрання, яке не було тоді продовжено з фінансових причин. Під час остаточного формування корпусу літературної частини видання і доопрацювання коментарів – вже на початку 2000-х рр. – упорядники, на жаль, використали не всі новітні публікації⁸. Зокрема, залишився поза межами корпусу вміщених у виданні інскриптів запроваджений до наукового обігу в 1995 р. автограф Шевченка на примірнику “Кобзаря” 1860 р., подарованому російському граверові Федорові Йордану (зберігається в колекції петербурзького бібліофіла Сергія Маркова у Всеросійському музеї О. С. Пушкіна): “Федору Ивановичу Йордану. На память Т. Шевченко”⁹.

Не ліпше, однак, а набагато гірше виглядає справа з урахуванням відомостей про публікації дарчих написів на книжках, здійснені протягом попередніх десятиліть ХХ ст. Важливий джерельний корпус, проігнорований у шостому томі, – публікації, що з’явилися у тих материкових виданнях, які впродовж тривалого часу були проскрибованими, і в діаспорі. До кінця 1980-х рр. у межах СРСР ці джерела навряд чи можна було використати навіть у науковому виданні, відтак не враховано їх і в зібранні творів, що побачило світ уже зовсім в іншу епоху.

У коментарях зафіксовано три видання, в яких було відтворено дарчий напис на примірникові “Кобзаря”, подарованому Катерині Галаган (551); найраніше серед них – опублікована в 1957 р. книжка Данила Іофанова “Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка”. Хоча дослідник і наполягав на своєму пріори-

⁷ Див.: *Бородін В. С.* До ювілею Кобзаря / Вів розмову В. Г. Беляєв // *Радянське літературознавство.* – 1989. – № 2. – С. 8–13. Наприкінці 1980-х рр. було повідомлено, що на примірниках “Кобзаря” 1860 р. “точно встановлено тексти 42 інскриптів” (*Пелешенко Ю. В.* Дарчі написи у новому виданні творів Т. Г. Шевченка... – С. 196). Не знати чому, однак, у зібранні творів подано лише 39 дарчих написів (240–243).

⁸ Приміром, в академічному виданні не повідомлено про сучасне місце зберігання примірника поеми “Гамалія” (СПб., 1844) з дарчим написом Шевченка Осипові Бодяньському (548) – він перебуває в Державній публічній історичній бібліотеці Росії у Москві (див.: *Каталог коллекции авторских надписей (издания XVIII–XIX вв.) / Сост. Л. Б. Шицкова; Государственная публичная историческая библиотека России.* – М., 1994. – С. 64).

⁹ Див.: *Меньшова И. А.* Книги с дарственными надписями современников А. С. Пушкина // *Иду вдоль книжных полок...: Из собрания книжных фондов Всероссийского музея А. С. Пушкина.* – СПб., 1995. – С. 44–45. Згодом фотокопію автографа було відтворено у виданні “Собрание С. Л. Маркова” (СПб., 2007), яке підготували Марина Бокаріус і Ніна Захаренко (з ним мені не випало обізнатися), та в рецензії на цю книжку (див.: *Шахвердова С.* Ника – богиня победы и... библиофильства // *Про книги: Журнал библиофилов.* – 2008. – № 4. – С. 148).

теті¹⁰, насправді відповідний інскрипт навів ще у 1928 р. Михайло Марковський¹¹. У бібліографії шевченкознавчої літератури відповідну публікацію не зареєстровано¹² – з огляду на проскрибованість не автора (численні інші його студії в покажчику відображено), а Михайла Грушевського, у збірнику на пошану якого цю статтю було вміщено. Як свідчить публікація Марковського, на час її появи відповідний примірник “Кобзаря” вже зберігався у Всенародній бібліотеці України (нині – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського). У коментарях до шостого тому зазначено, що цей примірник перебуває у фондах названої книгозбірні з 1930 р. (551).

Кілька дарчих написів на примірниках “Кобзаря” було вперше відтворено в коментарях Сергія Єфремова до виданих у 1927 і 1929 рр. томів незавершеного академічного видання Шевченкових творів. Серед них – дедикація Маркові Вовчку¹³; на той час, за інформацією коментатора, відповідний примірник книжки перебував “на руках гр. Леншина в Конотопі” (IV, 670). У 1928 р. дарчий напис відтворив Олександр Дорошкевич¹⁴. Згодом цей “Кобзар” став власністю харків’янки Марії Шахнович, від якої в листопаді 1955 р. надійшов до Інституту літератури¹⁵. Того року Шевченків інскрипт було опубліковано принаймні тричі¹⁶, іще раз – двома роками пізніше¹⁷. Але в академічному виданні зазначено як місце першодруку відповідної дедикації “Опис рукописів Т. Г. Шевченка” (554). Це ж видання помилково вказано як єдине місце публікації дарчих написів на примірниках, подарованих Василю, Людмилі й Надії Тарновським (557–558). Насправді інскрипти Людмилі й Надії Тарновським у 1929 р. уперше відтворив Єфремов (III, 854–855). Обидва ці Шевченкові дарчі написи було надруковано також наступного року, як і дедикацію на примірникові, призначеному для Василя Тарновського (її відтворено неточно)¹⁸. Єфремов, а не Іофанов, як помилково зазначено в академічному виданні (559), був

¹⁰ Див.: *Іофанов Д.* Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. – К., 1957. – С. 75–76.

¹¹ Див.: *Марковський М.* Дещо до історії тексту “Кобзаря” Т. Г. Шевченка // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928. – [Т.] II. – С. 332.

¹² Див.: Т. Г. Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839–1959 / Склали І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, М. В. Булавицька та ін. – К., 1963. – Т. 2. Як відомо, у названій бібліографії чимало ідеологічно мотивованих пропусків. Гостру, але, безумовно, слушну оцінку її саме під цим оглядом і численні доповнення див.: *Кравців Б.* Остракізм у шевченкознавчій бібліографії // *Сучасність*. – 1964. – № 3. – С. 62–75.

¹³ Повне зібрання творів Тараса Шевченка. – [К.,] 1927. – Т. IV. – С. 670. (Далі покликаюся на це видання в тексті, вказуючи том і сторінку).

¹⁴ Див.: *Дорошкевич Ол.* Марко Вовчок: Біографічна розвідка // *Твори Марка Вовчка*. – [К.,] 1928. – Т. IV. – С. 93.

¹⁵ Див.: *Опис рукописів Т. Г. Шевченка*. – С. 346.

¹⁶ Див.: *Боянович В.* Цінна знахідка // *Соціалістична Харківщина*. – 1955. – 13 берез. – № 52. – С. 2 (подано фотокопію автографа); *Цінна знахідка* // *Літературна газета*. – 1955. – 17 берез. – № 11. – С. 1; *Косарик Д.* Життя і діяльність Т. Шевченка: Літературна хроніка. – К., 1955. – С. 230.

¹⁷ Див.: *Цінна знахідка* // *Червоний прапор*. – Рівне, 1957. – 16 серп. – № 162. – С. 4.

¹⁸ Див.: *Карачевська Л.* Виставка Т. Шевченка: Провідник. – Чернігів, 1930. – С. 26.

першопублікатором дарчого напису Федору Чельцову; на той час відповідний примірник “Кобзаря” посідав Григорій Голоскевич (IV, 515).

Шевченків дарчий напис на примірникові “Кобзаря”, подарованому Надії Степановій, уперше опубліковано не у 1989 р., як зазначено в коментарі (557), а – на це вже звернув увагу Григорій Зленко¹⁹ – ще в 1950 р. у паризькій “Україні”²⁰. Відповідний інскрипт також надрукував Ткаченко²¹, пославшись на архівне джерело²². Працюючи над цими нотатками, я звернувся до каталога, в якому на картці замість опису відповідної справи зазначено від руки: “№ 840 залишений для фотокопії «Кобзаря» 1860 р. з присвятою Над. Андр. Степановій (від М. Ткаченка)”. Не виявилось відповідної справи з фотокопією і в самому фонді. Тим часом автори пізніше виданих літописів життя і творчості Шевченка, не подаючи тексту відповідного дарчого напису, повідомляли про його існування, покликаючись на ту ж справу 840²³, якої, власне, не існує²⁴. Знаючи про вміщення копії автографа в “Україні”, можна гіпотетично реконструювати обставини, за яких текст відповідної дедикації було наведено у праці Ткаченка. Йому була відома паризька публікація дарчого напису, але вказати на неї як на джерело, ясна річ, у той час не випадало. Тож дослідник вирішив перезняти автограф з “України” і додати його фотокопію до Шевченкового фонду. Але з невідомих причин знімок на визначеному для нього місці так і не опинився²⁵.

¹⁹ Див.: *Зленко Г.* Відсвіти Тараса Шевченка: Розповіді про пошуки і знахідки. – Одеса, 2009. – С. 203–204. Дослідник висловив також небезінтересні міркування стосовно ідентифікації особи Степанової (див.: там само. – С. 202–206), які потребують, однак, додаткової перевірки.

²⁰ [Борщак І.?] Паризький автограф Т. Шевченка // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Париж, 1950. – Зб. 3. – С. 185 (вміщено фотокопію автографа).

²¹ Див.: *Ткаченко М. М.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – С. 301.

²² Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 1. – Спр. 840.

²³ Див.: *Анісов В., Середи С.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – Вид. 2-е, доп. – К., 1976. – С. 325; *Журов П.* Труды и дни Кобзаря. – Люберцы, 1996. – С. 531; *його ж.* Труды и дни Кобзаря. – К., 2003. – С. 449. Зленко зафіксував наявність поклику на справу № 840 лише в Журових “Трудах і днях Кобзаря”, залишивши поза увагою літопис Ткаченка і друге видання літопису Анісова та Середи (див.: *Зленко Г.* Відсвіти Тараса Шевченка: Розповіді про пошуки і знахідки. – С. 204).

²⁴ Тобто у Ткаченковому й Журовому літописах, як і в другому виданні літопису Анісова та Середи, подано фіктивний поклик на справу № 840. Звісна річ, Зленко не мав підстав категорично писати про неї: “Без сумніву, у відділі зберігається фото- чи ксерокопія [...]” (там само).

²⁵ З огляду на наведені факти й міркування слід критично поставитися до Зленкової тези про рецепцію паризького видруку фотокопії Шевченкового автографа: “В Україні публікація залишилася непоміченою (можливо, її простісінько замовчали, зважаючи на те, що Борщак був *persona non grata*, а редагований ним збірник кваліфікувався як зловороже видання). Тому, подаючи 1978 р. в збірнику «Питання шевченкознавства» засягну (с. 83–105) статтю «Авторські дарчі написи на малюнках і “Кобзарях” Т. Г. Шевченка 1960 року», Любов Внучкова про дедикацію Надії Андріївни Степановій не сказала жодного слова” (там само. – С. 203–204). Слід звернути увагу на те, що Внучкова

Більшу частину Шевченкових інскриптів на “Кобзарях” 1860 р. було все ж уперше друковано у виданнях, що і в радянську епоху не належали до “табуєваних”. Однак мінімалістичний підхід до коментування дарчих написів на книжках зумовив урахування в академічному виданні переважно лише того, що “близько лежить”, і в підсумку спричинився до численних неточностей.

Дедикація на “Кобзарі”, призначеному Михайлові Чалому, вперше опубліковано не у 12-томнику, як помилково вказано в коментарі (558), а в 1961 р.²⁶ Згодом цей інскрипт відтворювався неодноразово²⁷. Друкувався вже і дарчий напис на примірникові, подарованому Ганні Мордовцевій²⁸, так само хибно оголошений в академічному виданні першопублікацією (554–555).

Дарчий напис на “Кобзарі”, подарованому Марії Мокрицькій, уперше опубліковано не в 1966 р., як твердять коментатори (554), а ще у 1901 р., причому двічі²⁹. Дедикацію на примірникові, призначеному Марії Козачковській “з чоловіком і дітками”, опублікували у 1926 р. Дорошкевич³⁰ і невдовзі, аж тричі, Єфремов у коментарях до листів Шевченка (III, 557, 587–558, 880). У шостому томі нового шевченківського видання, однак, і в цьому випадку місцем першодруку названо “Опис рукописів Т. Г. Шевченка” (551)³¹. Історію функціонування відповідного примірника у ко-

описувала Шевченкові інскрипти, не звертаючись до їхніх публікацій, спиралася виключно на першоджерельний матеріал. Та й за іншого її підходу до опису покликатися в тогочасній Україні на паризьке видання, звісно, не було змоги. Не виключено, що дослідниця (безумовно, обізнана і з Ткаченковим літописом, і з другим виданням літопису Анісова та Середи) зробила спробу ознайомитися із документом за № 840 із Шевченкового фонду у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури, та заповідженого джерела, однак, і не могла там виявити.

²⁶ Див.: *Уварова В.* Дорогоцінні знахідки // Літературна газета. – 1961. – 22 серп. – № 66. – С. 3 (вміщено фотокопію автографа).

²⁷ Напр., див.: *Ткаченко М. М.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – С. 301; *Уварова В. Т. Г. Шевченко і Київ.* – К., 1962. – С. 43 (вміщено фотокопію автографа).

²⁸ Див.: *Пияшев Н.* Автографи великого Кобзаря // Запорожская правда. – 1962. – 9 марта. – № 58. – С. 4 (інскрипт відтворено з неточностями). Оскільки названу замітку було поширено через московське агентство друку “Новости” (АПН), слід гадати, що вона з’явилася і в інших газетах. Не знали про те, що відповідний дарчий напис було опубліковано на початку 1960-х рр., також дослідники, які висвітлювали Шевченкові взаємини з Мордовцевою (див.: *Прийма Ф. Я.* Шевченко в отзывах Д. Л. Мордовцева // Страницы истории русской литературы: К 80-летию чл.-корр. АН СССР Н. Ф. Бельчикова. – М., 1971. – С. 341–342; *Листи до Тараса Шевченка* – К., 1993. – С. 314–315, коментар М. Павлюка).

²⁹ Див.: *П-ко С.* [Шелухин С.] Пам’ятки по Шевченкові // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т. XIV. – Кн. 5: Хроніка і бібліографія. – С. 21; Автографи Т. Г. Шевченка // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXIII. – Июнь. – Отд. II. – С. 157. Про названі публікації див.: *Зленко Г.* Відсвіти Тараса Шевченка: Розповіді про пошуки і знахідки. – С. 176–182.

³⁰ Див.: *Дорошкевич О.* Шевченко в приватному листуванні // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. VII/VIII. – С. 370.

³¹ Як цілком очевидно, загальну низьку якість коментування дарчих написів Шевченка на книжках у новому академічному виданні не в останню чергу зумовлено некоректною презентацією частини відповідного матеріалу в “Описі рукописів Т. Г. Шевченка”. Хоча в передмові до видання наголошено, що воно включає відомості про першодруки

ментарі відтворено за вміщеною у дніпропетровській газеті “Зоря” (1976. – 10 березня) неназваною публікацією, про авторство якої також не повідомлено (551–552)³². Оскільки така неповна інформація не дає змоги з’ясувати авторитетність вказаного джерела, довелося звернутися до комплекту “Зорі”. Як з’ясувалося, відповідна публікація з’явилася за авторським підписом – це стаття Івана Шаповала “Скарби великого Кобзаря”. Власне, у “Зорі” подано фрагмент його широковідомої книжки “В пошуках скарбів”, на одне з видань якої – а не на вторинний газетний передрук – слід було б і посылатися в коментарі³³.

Дедикацію Степанові Незабитовському було вперше опубліковано так само не в “Описі рукописів Т. Г. Шевченка” (555)³⁴ – Євген Шаблювський оприлюднив її в “Літературній газеті” ще в 1935 р.³⁵. Першодрук інскрипту на “Кобзарі”, подарованому Глафірі Огієвській, здійснено не в 1959 р., як гадають упорядники (555), а двадцятьма роками раніше³⁶.

В академічному виданні зазначено, що дарчий напис на “Кобзарі” 1860 р., подарованому Надії Білозерській, репродуковано у 2002 р. у вступній статті до альбому “Національний музей Тараса Шевченка” (549). Тим часом його було надруковано шістдесятма роками раніше³⁷.

автографів (див.: Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – С. 19, 21–22), в описі *всіх* десяти дарчих написів на книжках із зібрання академічного Інституту літератури і трьох із фондів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (нині – Російська державна бібліотека) відповідна інформація відсутня (див.: там само. – С. 345–348, 448–449). Уже було звернуто увагу на те, що в новому академічному виданні (241) Шевченків дарчий напис на “Кобзарі” 1860 р., подарованому Олександрові Лазаревському, відтворено не повністю (див.: *Федорук О.* Зауваги до автографів Шевченка // Слово і час. – 2007. – № 3. – С. 28). На мій погляд, відповідну грубу помилку було “запозичено” саме з опису автографів письменника (пор.: Опис рукописів Т. Г. Шевченка. – С. 429). Це свідчить про те, що принаймні деякі дарчі написи в академічному виданні відтворено – за наявності автографів – не за ними, а за вторинними джерелами.

³² У публікації, яка передувала появі 12-томника, зазначено, що відповідна “стаття не підписана” (*Пелешенко Ю. В.* Дарчі написи у новому виданні творів Т. Г. Шевченка... – С. 197).

³³ Напр., див.: *Шаповал І.* В пошуках скарбів. – К., 1963. – С. 112–114.

³⁴ Відповідну помилкову думку висловлено також у публ.: *Бородін В.* С. 3 нових (додаткових) матеріалів про долю літературної та образотворчої спадщини Шевченка на початку ХХ ст.: (З архіву М. Ф. Біляшівського) // Збірник праць ювілейної 13-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1965. – С. 316.

³⁵ Див.: *Є. Шаблювський*. Нові неопубліковані рукописи Т. Г. Шевченка // Літературна газета. – 1935. – 20 січ. – № 3. – С. 4. Названий Шевченків інскрипт також частково наведено у публ.: *Генпенер М.* Нові листи Т. Г. Шевченка // Радянське літературознавство. – 1939. – № 4. – С. 145.

³⁶ Див.: *Левін Б.* Шевченко в Кролевіці // Більшовик (Чернігів). – 1938. – 3 листоп. – № 253. – С. 3 (вміщено фотокопію автографа). Названий в академічному виданні публікації 1959 р. передувала принаймні ще одна: *Сереженко М.* Невідомий автограф Т. Г. Шевченка // Ленінська правда. – Суми, 1958. – 21 груд. – № 249. – С. 4 (вміщено фотокопію).

³⁷ Див.: Республіканська ювілейна шевченківська виставка: Каталог-путівник. – К., 1941. – С. 69.

Хибною є вміщена в коментарі інформація про публікацію Шевченкового інскрипту на примірникові “Кобзаря”, подарованому Олексі Стороженкові: “Надруковано: Айзеншток И. Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченко // Литературное наследство. – 1935. – Кн. 19/21. – С. 427” (557). Насправді стаття Ієремії Айзенштока не містить ні тексту відповідної дедикації, ні навіть відомостей про її існування. Існують принаймні дві згадки про цей дарчий напис³⁸, але його публікації до появи нового академічного видання творів Шевченка, здається, не було.

Першопублікатором низки дарчих написів помилково названо Любов Внучкову (549, 552). Насправді деякі дедикації було оприлюднено раніше, ніж з’явилася її змістовна стаття 1978 р., до якої коментар відсилає читачів³⁹. Так, автограф на примірникові “Кобзаря”, подарованому Єлизаветі Криловській, надруковано у 1958 р.⁴⁰

Академічне зібрання творів письменника традиційно розглядається як видання, еталонне для даного етапу розвитку певної “персональної” галузі літературної науки, – таке, що враховує увесь масив накопиченої інформації про життя і твори відповідного автора, про його оточення. Так має бути, але, як свідчить практика, не завжди буває. Полегшений підхід до коментування дарчих написів на книжках у новому академічному зібранні творів можна пояснити хіба тим, що відповідний матеріал було потрактовано як маловартісний і не вартий ретельного вивчення. Це, ясна річ, не так. Шевченкові інскрипти – як незамінні джерела для глибшого осягнення його життєпису⁴¹ – потребують такого ж серйозного опрацювання, як і власне літературна спадщина письменника⁴².

Віктор Дудко (Київ)

³⁸ Див.: *Кострова М.* Собрание книг с автографами // Новый мир. – 1958. – № 4. – С. 272; *Внучкова Л. І.* Авторські дарчі написи на малюнках і “Кобзарях” Т. Г. Шевченка 1860 року // Питання шевченкознавства: Т. Г. Шевченко і його сучасники. – К., 1978. – С. 103.

³⁹ Приміром, публікації Шевченкового дарчого напису на примірникові поеми “Тризна” (СПб., 1844), врученому Григорієві Галагану, див.: Республіканська ювілейна шевченківська виставка. – С. 33; Тарас Шевченко: Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах / Упор. В. Х. Косян, Д. Ф. Красицький, Г. П. Паламарчук та ін. – К., 1960. – С. 108 (вміщено фотокопію автографа).

⁴⁰ Див.: *Кострова М.* Собрание книг с автографами. – С. 272.

⁴¹ Варто звернути увагу на те, що наявні в науковому обігу відомості про характер взаємин Шевченка з окремими особами, яким він дарував свої книжки, – мінімальні чи й цілком відсутні (546, 551, 552, 557, 559). З огляду на це відповідні інскрипти часом виявляються чи не єдиними “ключами”, з якими можна розпочинати спеціальні розшуки про таких осіб і їхні контакти з Шевченком.

⁴² Про інскрипти як історико-культурне джерело, напр., див.: *Будагова Л. Н.* Дарственные надписи на книгах как источник культурно-исторической информации // Книга в пространстве культуры: Тезисы научной конференции. – М., 1995. – С. 10–13; *Сидоренко Л. Ю.* Дарственная надпись как предмет научного исследования // Книга и сцена: Вторая научная конференция “Театральная книга между прошлым и будущим”: Доклады и сообщения. – М., 1999. – С. 182–187; *Горлова И. И., Слущкий А. И.* О некоторых возможностях источниковедческого использования инскриптов // Книжное дело на Северном Кавказе: история и современность. – Краснодар, 2007. – Вып. 4. – Ч. 1. – С. 214–238.

ЗАГАДКОВІ “МАМАЙ” І “ЧУПРИНКО” (як незнання псевдонімів Романа Шухевича і Миколи Козака завадило розширенню джерельної бази ОУН і УПА)

Відрадною тенденцією сьогодення є стрімка актуалізація епістолярної спадщини діячів українського визвольного руху кінця XIX – початку XX ст. Зацікавленого українською минувиною вже не здивуєш тематикою і сюжетами листів Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Сергія Єфремова, Євгена Чикаленка, Андрія Ніковського. Дещо повільніше просувається не менш актуальна і назріла справа – уведення до наукового обігу ділових та приватних листів, які залишилися після фігурантів визвольної боротьби українського народу в 1940-х – 1950-х рр. – Степана Бандери, Миколи Лебеда, Андрія Мельника, Степана Ленкавського, Романа Шухевича, Миколи Козака, Степана Янишевського та інших. На наш погляд, причин такого “розбалансування” декілька. По-перше, досі ускладнено доступ до епістолярію діячів визвольного руху (він розпорошений, цілі пласти знаходяться за кордоном, бракує системності в його вивченні). По-друге, до джерел недавніх, “свіжих”, які ще не “відлежалися” кількадесят років на архівних полицях, у окремих наукових колах специфічне ставлення. По-третє, декотрі з істориків, котрі нині застановилися над епістолярієм українських повстанців після вимушених студій марксизму-ленінізму в радянські часи, не можуть зарадити власній “внутрішній” цензурі, закриваючи очі на ті листи, що суперечать обраній ними ідеологічній концепції. Є і четверта причина (як на наш погляд, чи не найголовніша) – деякі новітні історики працюють хаотично, “перестрибують” з одного на інший епістолярний комплекс, а відтак припускаються неточностей упродовж вивчення й актуалізації листування.

Справжньою проблемою стає незнання псевдонімів членів Організації українських націоналістів (далі – ОУН) і Української повстанської армії (далі – УПА), адже досі бракує спеціальних розвідок з проблеми. Підпільні псевда зробила предметом спеціальних студій хіба що вінницька дослідниця Наталія Павликівська¹.

У цій розвідці на конкретних прикладах продемонструємо, до чого може призвести така необізнаність. Мова про незнання псевдоніма “*Мамай*” головного командира УПА Романа Шухевича, а також псевда “*Чупринко*”, яке певний час носив референт Служби безпеки (далі – СБ), а з грудня 1945-го – в. о. провідника і провідник Організації Українських Націоналістів-бандерівців (далі – ОУН(б) або Організація) на Волині та Поліссі Микола Козак.

“Мамаїв” серед повстанських ватажків було щонайменше двоє. У 1944 р. так називали командира одного з куренів УПА–Південь Івана Сала (Салла)². Через рік псевдо “Мамай” уже використовував головний командир повстанців Роман Шухевич³. Хоча останнього у 2007 р. ототожнювали з “козацьким” псевдонімом навіть

¹ Павликівська Н. Словник псевдонімів ОУН–УПА. – Вінниця, 2007. – 440 с.

² Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945 / Ред. П. Сохань, П. Потічний та ін.; упор. О. Ішук, С. Кокін. – К.; Торонто, 2007. – С. 114–115, 123, 126, 874. – (Серія “Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 9).

³ Усього нам відомо 35 псевдонімів Романа Шухевича: “Батько”, “Білий”, “Василь”, “Гомін”, “Гриць”, “Дзвін”, “Жар”, “Кар”, “Лука”, “Мамай”, “Роман Лозовський”,

одіозні публіцисти (Олесь Бузина⁴, Анатолій Чайковський⁵), упорядники найсоліднішої на сьогодні збірки документів і матеріалів про головного командира УПА, яка вийшла саме того року, – двотомника “Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)” – цього не зробили. Відтак листи, підписані псевдонімом “Мамай”, а також спрямовані на його адресу, Сергій Кокін, Нагалія Сердюк і Станіслав Сердюк до свого збірника не внесли.

Більше того, вищезгадані упорядники помилково внесли до другого тому “Роман Шухевич у документах...” лист Миколи Козака до “Далекого” від 18 липня 1946 р.⁶. Чому так сталося? Документ був завірений псевдонімом “Чупринка”, а упорядники подумали, що це “Чупринка”, тобто Шухевич. Відтак назву документа № 96 “Лист Р. Шухевича керівнику підпілля на Волині «Далекому»” у згаданому збірнику слід читати як “Лист М. Козака керівнику підпілля на Волині «Далекому»”⁷. Доказом нашої тези є зміст цього листа. Як може головний командир УПА Шухевич писати таке: “Навесні 1943 р. на наказ сл. п. провідника Охріма приїхали ми оба зі СУЗ і зістали приділені до праці на ПЗУЗ”⁸? А ось Козак з Янишевським дійсно перебували до весни 1943 р. у місцевості, яку оунівці зараховували до збірного поняття “СУЗ” (східноукраїнські землі) – на Вінниччині. Перший був активним учасником тамтешнього оунівського підпілля⁹, а другий – працівником поліції у Вінниці¹⁰.

Таким чином, з дослідницького поля “випало” щонайменше 6 листів, написаних “Мамаєм” упродовж жовтня 1945 – лютого 1946 рр. Найчастіше адресатом Романа Шухевича-“Мамає” виступав Василь Кук, “захований” під псевдом “С-Вар”. Наразі ці джерела (на жаль, не оригінали, а копії) перебувають на зберіганні у фонді 65 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). На томі 52 справи С-9079, куди підшиито переклади згаданих листів з української на російську мову, стоїть штамп “розсекречено”. (До слова, на кожному з листів, оскільки це “трофеї” НКВС, будь-які грифи секретності були відсутні і раніше).

Що нового можемо дізнатися з ділових листів Шухевича-“Мамає”?

Насамперед, там описується, як після загибелі командира УПА-Північ і провідника ОУН(б) на північно-західних українських землях (далі – ПЗУЗ) Дмитра Клячківського-“Клима Савура” почалися кадрові зміни на Волині. “Мамай” боліс-

“С. Вар”, “Сова”, “Старий”, “Степан”, “Тарас Чупринка”, “Тур”, “Туча”, “Шуб”, “Шух”, “Чагар”, “Чернець”, “Чумак”, “Чупринка”, “Щука”, “171”, “205”, “277”, “315”, “401”, “558”, “777”, “808”, “1197”, “К-121/7-С”.

⁴ Бузина О. “День народження злочинця” на государственном уровне // Сегодня. – 2007. – 21 июля // <http://kievskarus.ucoz.ru/publ/3-1-0-2> (24.09.2010).

⁵ Чайковський А. Роман Шухевич в українській історії // <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/istorija/14560> (24.09.2010).

⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / Ред. рада С. Богунов та ін.; упор. В. Сергійчук та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 53–58.

⁷ Там само. – С. 53.

⁸ Там само. – С. 54.

⁹ Неопублікована третя частина (Листування підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі) майбутнього анотованого покажчика “Листування провідників ОУН і УПА”, виконана В. Ковальчуком, В. Огородником.

¹⁰ УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945: Нові документи / Ред. рада П. Сохань та ін.; упор. В. Ковальчук, І. Марчук. – К.; Торонто, 2010. – С. 407. – (Серія “Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 14).

но переживав втрати і так уже нечисленного провідного активу, критикував “бродіння” в Організації. Інша “наскрізна” тема – Шухевич у ролі творчого працівника. У листі за грудень 1945 р. він обговорює зі своїм адресатом зміст некрологів на вшанування Дмитра Клячківського і знаного повстанського ідеолога Якова Бусола-“Галини”, окремі фрази, способи тиражування цих документів¹¹. Командир активно підключався до підготовки пропагандистських видань УПА. Він обмінювався думками з Василем Куком щодо брошури про радянський бюджет 1945 р., намагався заперечити постулати діалектики, порівнюючи працю “англійського вченого Джинса” з “Діалектикою природи” Енгельса¹².

Разом з тим, у листах Шухевича чомусь не знайшлося місця справі Степана Янишевського-“Далекого”. Нагадаємо, що за незгоду з “очищенням” організаційного активу ОУН(б) на ПЗУЗ від радянської агентури (часто такі практики СБ справді себе не виправдовували) цю людину в листопаді 1945 р. виключили з проводу Північно-східного краю “Одеса”¹³. Чашу терпіння “Далекого” перепополнила звістка, мовляв, його заступник “Орист” є радянським агентом¹⁴. У грудні 1945 р. Янишевський перейшов у опозицію до проводу ОУН(б) на ПЗУЗ і оголосив про пряме підпорядкування власного самочинно проголошеного проводу “Одеса” проводіві ОУН(б) на УЗ (українських землях).

Наскільки “справа «Далекого»” збурила волинське підпілля, що ще турбувало місцевих повстанців – можна було б дізнатися з епістолярної спадщини Миколи Козака¹⁵. Але вона практично не оприлюднена! На перешкоді стало незнання дослідниками (у першу чергу – працівниками архіву СБУ, де ці листи зберігаються) того, що Козак довгий час “ховався” за псевдонімом “Чупринко”, дуже співзвучним зі псевдом Шухевича “Чупринка”. І це при тому, що Микола Козак у листі до Степана Янишевського-“Далекого” від 26 листопада 1946 р. з іронією роз’яснював відмінність між згаданими псевдонімами: *“На закінчення свого листа хочу просити у Вас одне. Якщо у своїй «виховній» літературі в дальшому будете порушувати справу зради зрадника Смока, то прошу вживати назви «Смок», а не Чупринко, бо є ще друге в організації псевдо «Тарас Чупринка» – командир Головного військового осередку УПА, і я не хотів би, щоби хтось з членства чи з українського народу ототожнював Тараса Чупринка – командира Головного військового осередку УПА, з Чупринко...”*¹⁶.

Фахівець радянських спецслужб Оверченко, укладаючи 21 лютого 1949 р. опис документів, вилучених під час чекістсько-військових операцій у 1948 – на початку 1949 рр., спершу також поплутав псевдоніми “Чупринко” і “Чупринка”. Так, спочатку під № 4 у його переліку проходив “грипис за підписью Чупринка от 27.07.1947 г.”, під № 5 – “грипис за підписью Чупринка от 14.05.1945 г.”, під № 6 – “список отосланных материалов за підписью Чупринка от 29.04.1946 г.”. Але потім до цього

¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С–9079. – Т. 52. – Арк. 27.

¹² Там само. – Арк. 280–281.

¹³ Там само. – Ф. 2. – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 92–93.

¹⁴ Там само. – Арк. 94.

¹⁵ Мав такі псевдоніми: “Вівчар”, “Кучма”, “Лука”, “Л”, “Очерет”, “Сергій Хортиця”, “С-к”, “Смок”, “Чор-енко”, “Чупринко”, “555”, “715”.

¹⁶ Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946: Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, С. Кокін; ред. П. Сохань, П. Потічний та ін. – К.; Торонто, 2006. – С. 1162–1163. – (Серія “Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 8).

саме переліку Оверченко (чи якийсь анонім?) уніс синім чорнилом корективи – виправив літеру “а” в кожному слові “Чупринка” на “о”. Вийшло так: під № 4 – “грипс за підписью Чупринко от 27.07.1947 г.”, під № 5 – “грипс за підписью Чупринко от 14.05.1945 г.”, під № 6 – “список отосланных материалов за підписью Чупринко от 29.04.1946 г.”¹⁷.

Таким чином, поза дослідницьким полем опинилася ціла низка листів, надісланих Миколою Козаком-“Чупринком” у вересні 1944 – липні 1945 рр. до “колег” по оунівському підпіллю в Україні. Розглянемо їх детальніше.

Зокрема, у документі від 27 вересня 1944 р. “Чупринко” (на той момент – ще референт СБ ОУН(б) на Волині та Поліссі) пише Янишевському, що спрямував “Корнія” на допомогу “Терешку” [Каранець М.] з метою створення розвідувально-інформаційного відділу СБ. Микола Козак також доручив адресатові підготувати три криївки (“нори”). Даний документ підписаний псевдонімом “Чупринко”¹⁸.

Інше джерело, завірене словом “Чупринко” – лист до “друга провідника” [Василь Кук?] від 14 травня 1945 р. Перш за все, у ньому пов’язано приїзд “Рудого” [колишній к-р групи УПА “Турів” Стельмащук Ю.] з “більшовиками” на Оржівський хутір на Рівненщині із загибеллю там 12 лютого 1945 р. “провідника” [читай – к-р УПА–Північ Дмитро Клячківський]. Також констатується вельми невтішне становище мережі Організації на ПЗУЗ. Наводиться перелік втрат керівного активу, яких зазнало підпілля у січні–березні 1945 р.: “Клим Савур”, “Клим”, “Верб”, “Криляч”, “Медуна”, “Макар”, “Май”, “Поет”. Засуджується загравання з радянськими чинниками “Середі”-“Ящура”¹⁹.

Підпис іншого листа до неназваного адресата, датований 14-м травня, нечіткий. Невтаємниченому не зрозуміло, чи це точно “Чупринко”. Але лист написаний почерком Козака. Він перелічив організаційні документи та пропагандистські листівки, які надійшли йому в першій половині 1945 р. Серед назв: “Нутро Кліма Савура”, “Як загинув Мітла”, “Матеріали про Христю”, “Смерть Зависної”²⁰. Треба зазначити, що більшість з них досі не відома сучасним дослідникам ОУН і УПА. Документи вважаються втраченими.

А в листі з підписом “Чупринко” до “друга провідника” від 27 липня 1945 р. згадується, яким чином “українська Мата Харі” – Людмила Фоя – стала членом оунівського підпілля. За даними автора, якимось оунівська СБ запідозрила двох дівчат, котрі прибули зі східноукраїнських земель (Ніна Калуженко, Людмила Фоя) у співпраці з НКВС. Першу з них есбісти ліквідували, читаємо у листі, зате другу, яка приїхала на Волинь з Києва, перевербували і спрямували до столиці України на пошук зустрічі з керівником НКДБ УРСР, – резюмує Микола Козак²¹. Певна річ, актуалізація цього листа знадобилася б багатьом ученим. Наприклад – чудовому досліднику ОУН на Київщині Володимирові Іванченку, авторові найсвіжішої біографічної розвідки про Фою²².

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58: 1953 р. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 102.

¹⁸ Там само. – Оп. 65: 1953 р. – Спр. 8. – Арк. 90а (конверт).

¹⁹ Там само. – Оп. 58. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 4–5.

²⁰ Там само. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 40–41.

²¹ Там само. – Арк. 13–14.

²² Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. – Торонто; Львів, 2009.

Також все ще чекають на залучення до наукового обігу листи з ГДА СБУ, завірені іншими псевдонімами Миколи Козака – “Вівчар”, “Кучма”, “Лука”, “Л”, “Очерет”, “Сергій Хортиця”, “С-к”, “Смок”, “Чор-енко”, “555”, “715”. За нашими підрахунками, їх налічується щонайменше 20.

Таким чином, хоч як це парадоксально звучить, незнання специфіки того чи іншого джерельного комплексу (у випадку з документами ОУН і УПА – псевдонімів авторів, криптонімів, шифрів) істотно загальмовує його розширення. У нашому випадку незнання псевда “Мамай”, а також нерозуміння різниці між співзвучними псевдонімами “Чупринко” і “Чупринка” призвело до того, що залишилося “у тіні” багато важливих ділових листів двох центральних суб’єктів українського визвольного руху середини ХХ ст. – головного командира УПА Романа Шухевича і референта СБ, провідника ОУН(б) на Волині та Поліссі Миколи Козака.

Володимир Ковальчук (Київ)

ДОКУМЕНТУВАННЯ ШЛЮБІВ В ОУН І УПА*

Серед досі не актуалізованих джерел з історії Організації українських націоналістів-бандерівців і Української повстанської армії трапляються й такі, що стосуються шлюбно-сімейних відносин повстанців. Щоб унормувати цю розладнану у воєнні та повоєнні роки ділянку свого життя, підпільники робили відчайдушні кроки, аж до підробки чи самочинного виготовлення необхідних документів. Однак, зважаючи на безправний статус підпільників у радянському (чи польському) суспільстві, а саме – перебування на нелегальному становищі, це вдавалося не всім.

Ясна річ, що впевненіше почувався той, хто у перші роки відновлення радянської влади в Україні (1944–1947) зумів виробити необхідні документи і розпочати “нове життя” – під іншими іменем та прізвищем¹. Інколи такі “народжені вдруге” навіть не те що не виїжджали за межі України, а й влаштовувалися на роботу до радянських установ (командир куреня УПА Степан Коваль-“Рубашенко”)². Неодру-

* Науково-популярний виклад цього матеріалу див.: *Ковальчук В.* Шлюб по-бандерівськи // *Історична правда*. – 2010. – 18 жовтня // Інтернет-адреса: <http://www.istpravda.com.ua/articles/4cbc39efd9edf/> (7.02.2010)

¹ Так, Д. Куп’як, що в роки Другої світової війни очолював боївку СБ при Крайовому проводі ОУН(б) на Західноукраїнських землях, виїхав до Польщі за фальшивими документами на ім’я Бродзяка Владислава, а звідти у травні 1946 р. через ФРН дістався Канади. Член ОУН(б) “Олекса”, котрий співпрацював з провідником Турійського району на Волині, 1946 р. “з фальшивими документами” поїхав жити до Молдавії. (*Ковальчук В.* Використання підроблених документів, печаток і військових нагород у діяльності структур ОУН і УПА (неопублікована стаття)).

² У 1946 р. цей колишній командир куреня УПА “Котловина” роздобув собі у Зубкові Радехівського району посвідчення переселенця (якраз ішло переселення українців з Польщі) на ім’я Литвина Дмитра Петровича і влаштувався регентом церковного хору в с. Долматів. У 1949–1954 рр., вже як повноправний громадянин УРСР, працював художнім керівником Івано-Франківського будинку культури. (*Ковальчук В., Стеценко С.* Степан Коваль (“Рубашенко”) – командир загону УПА “Котловина” на Волині // *Військово-історичний альманах*. – 2009. – № 1. – С. 41–47).

жені з цієї категорії з часом мали всі шанси знайти “другу половинку”, якщо її бракувало, і цілком легально зареєструвати-задокументувати свої сімейні відносини.

Гірше доводилося повстанцям у Закерзонні. Відірвані від своїх дружин та дітей, котрі переїхали під час операції “Вісла” на проживання до Західної Польщі, вони мусли підробляти цілу низку документів, аби поєднатися з ними знову³.

Важко доводилося жінкам підпільників, котрі чекали на народження дитини. Матері-одиначки у 1940-ві рр. засуджувалися громадою. Тому ті, хто чекав на дитину, щоб уникнути зайвого поголосу, укладали фіктивні шлюби. Коли у 1947 р. “переселена” з Ярославського повіту Ольга Ільків-“Оля”-“Звіробій” (дружина провідника Стрийського надрайону ОУН(б) Володимира Лика-“Данила”, зв’язкова командира УПА Романа Шухевича) народила дитину в с. Княгиничі (нині – Рогатинський район Івано-Франківської області), виникла проблема, “на кого покликатися батьком”. За порадою Шухевича, було вирішено фіктивно побрати Ольгу Ільків з його охоронцем Любомиром Полюгою-“Богданом”. Останньому виробили документи фельдшера с. Княгиничі, і “родина” зажила розміреним життям молодого подружжя⁴.

Утім, такий прагматичний підхід панував не скрізь. Свідोцтво про одруження, яке збереглося у фондах Управління Служби безпеки у Волинській області, “узаконило” справжній, не вигаданий шлюб двох членів ОУН(б) на Волині – 29-річного Сарчука Василя і 27-річної Зубрицької Ліди. Молода надрукувала цю посвідку сама. Скористалася друкарською машинкою, адже була машиністкою провідника Луцької округи ОУН(б) Олександра Савири-“Зарічного”.

Свідоцтво (дивно, чому воно не зашифроване, як це практикувалося в підпіллі) датоване 1951-им роком, тобто вже було 6 років як закінчилася радянсько-німецька війна. “Ще до вступу у шлюб з «Яковом» я на своїй машинці заготовила бланк свідоцтва про одруження, а після весілля «Зарічний» сам заповнив це свідоцтво, завірив своїм підписом. Розписалися ми з «Яковом» у присутності свідків – оунівців «Лукаша», «Левка» і «Арсена»⁵, – розповіла про появу цього документа⁶ Зубрицька.

Кими були головні дійові особи вищезгаданої справи?

Лідію Зубрицьку знали у підпіллі за псевдами “Оля”, “Зіна”, “Тамара”. Мала, як на ті часи, пристойну освіту – 7 класів. Закінчила Луцьку семирічку 1939 р. Того

³ У вересні 1947 р. особам, що належали до 27-го Тактичного відтинку УПА “Данилів” і перебували на Закерзонні, їхнє керівництво надало підроблені польські документи для переїзду до своїх сімей, виселених під час операції “Вісла” до Західної Польщі. “Чисті оригінальні бланки паспортів, печатка гмінного уряду в Белзі справляли враження автентичних”, – згадував повстанець Микола Кухарчук-“Буревій” (*Ковальчук В. Використання підроблених документів, печаток і військових нагород...*).

⁴ *Ілук О.* Доля та спогади охоронця Романа Шухевича – Михайла Зайця-“Зенка”. – К., 2007. – С. 17.

⁵ Управління Служби безпеки України (далі – УСБУ) у Волинській обл. – Спр. 17863-ос. – Арк. 54.

⁶ Документ є другим з відомих на сьогодні джерел такого штибу. Перший – “акт вінчання” двох невідомих бандерівців від 6 липня 1950 року – працівник львівського Центру досліджень визвольного руху Руслан Забілий нещодавно опублікував у книзі “Українська повстанська армія. Історія нескорених”. Цей “акт...” має недолік – текст і підписи молодят зашифровані, відчитуються тільки дата документа і присяга молодят. (*Українська повстанська армія. Історія нескорених / Упор. В. В’ятрович. – Львів, 2007. – С. 142.*)

самого року Поліна Стельмахук-“Калина”, яка керувала осередком Юнацтва ОУН у с. Боголюби, призначила дівчину станичною цього села. Далі, до 1941-го, вона навчалася в акушерській школі у Львові. Там брала участь у діяльності осередку Юнацтва ОУН(б), яким керував уродженець с. Боголюби Григорій Максимчук-“Кайдаш”. У 1941-му батьки Лідії були виселені у “віддалені області СРСР”. У 1942 р. Ліда Зубрицька стала референткою жіноцтва Луцького району. Далі підпорядковувалася референтці УЧХ військової округи УПА “Турів” Василю Демчинській-“Циганці”. У лютому 1944 р., незадовго до встановлення радянської влади, вона пішла до загону УПА під командуванням Степана Ковалюка-“Рубашенка” і два місяці пропрацювала медсестрою. Квітень–грудень 1944 р. – працівниця повстанського шпиталю у Деражненському районі на Рівненщині. Наприкінці 1944-го очолила осередки Українського Червоного Хреста того самого району. У той час, коли на Волині відбувалася реорганізація мережі ОУН(б) і змінювалися методи роботи, Лідія Зубрицька хворіла. Одужавши, працювала машиністкою референта Служби безпеки (далі – СБ) Степана Янишевського-“Далекого”. Водночас, з осені 1945 р. до січня 1947 р., перебувала на контррозвідальній роботі – здійснювала пошук радянських агентів серед прибічників “Далекого”. Як відомо, останній у грудні 1945 р. не погодився з масовими чистками, запровадженими у підпіллі ОУН(б) на Волині провідником Миколою Козаком-“Смоком”, заявив про те, що не виконуватиме вказівок Миколи Козака, а буде підпорядковуватися тільки головному проводові ОУН(б) на українських землях, тому “Смок” підозрював його (невиправдано!) у співпраці з радянською владою. Далі пані Зубрицька була друкаркою у Валерія Бондарчука-“Стемида”, “Варнака” і “Сизого”. З 1950 року тиражувала націоналістичну літературу для керівника Луцької округи Олександра Савири. Для конспірації постійно перебувала на одному місці, у тодішньому Берестечківському районі Волинської області. Там знайшла свою долю – ставного красеня Василя Сарчука, провідника району⁷.

Про нареченого Зубрицької, провідника Берестечківського району Луцької округи Василя Сарчука-“Якова”, присутніх біографічних даних відшукати не вдалося. Знаємо лише, що очолив район після смерті свого попередника “Дмитра”, котрий загинув⁸.

Зате віхи життя та діяльності особи, котра була керівником Сарчука і фактично благословила його на шлюб зі Зубрицькою – провідника Луцької округи Олександра Савири – маємо можливість відтворити. Олександр Феодосійович Савира у підпіллі мав дуже багато псевдонімів. Серед них – “Адам”, “Аркадій”, “А. Зарічний”, “Арсен”, “Білас”, “Блакит”, “Гордій”, “Зарічний”, “Івас”, “Лаврів”, “Лаврін”, “Олег”, “Осика”, “Назар”, “Ярій”, “Ярош”. Також у документації проходив під числами “201”, “320”, “333”, “888”, “1920”, “2548”, “3443”, “5226”, “8776”. Прожив недовго – з 1922 до 1953 рр. Знаємо, що станом на 1942 р. уже перебував у підпіллі ОУН(б). У 1944-му (до осені) перебував на Грубешівщині і підлягав Василю Галасі. Того самого року перейшов кордон і очолив Володимир-Волинське націоналістичне підпілля. За радянськими даними, певний час був референтом пропаганди Північно-західного краю “Москва”, перебував у терені “Крим” (Луцький район), який входив до цього краю. У 1949-му був призначений референтом СБ Луцької округи. Далі – референт СБ Луцького надрайону. Станом на 1950–1951 рр. – провідник Луцької округи. Вирізнявся жорстокістю у ставленні до радянської влади, партійного акти-

⁷ УСБУ у Волинській обл. – Спр. 17863-ос. – Арк. 1–6, 15–17, 19–23, 35–36.

⁸ Там само. – Арк. 49.

ву. Так, у 1950-му організував в с. Галичани викрадення живим вахтера Берестечківського райвідділу МДБ Зінчківського Петра, якого потім (за його вказівкою?) замучили до смерті. Працівники МДБ дуже довго не могли відшукати Олександра Савиру, адже очолюване ним підпілля на Луччині було справжнім більмом на оці, протримавшись аж до початку 1950-х. 16 липня 1949 р. “Трац”, котрий співпрацював з радянською владою, доповів, що убив “Яроша”. Але виявилось, що зробив помилку – порішив не того⁹. 1951-го чекісти захопили низку листів та документів, що йшли від “істинного” Олександра Савири до Василя Кука-“Т.”, Івана Литвинчука-“2122”, Василя Бея-“ППС”, “Бориса” та “Дем’яна”¹⁰. А відтак, спробували дешифрувати окремі з них, скопіювали зразки почерку відправника¹¹. Зрештою, чекісти таки вбили цього чоловіка 14 травня 1953 р. біля с. Підгайці Теремнівського району (нині – Луцький район) Волинської області¹².

Олександр Савира в урочистій обстановці власноруч заповнив свідоцтво про шлюб Василя Сарчука і Ліди Зубрицької. Як бачимо, Зубрицька взяла прізвище чоловіка. Весілля влаштували у селі Ново-Зборишів Луцького району (зараз – с. Новий Зборишів Горохівського району). У тому ж році у пари з’явився первісток. Назвали Василем.

Але весільні радощі швидко заступило горе. 30 серпня 1951 року радянські чекісти вбили Сарчука. А 4 грудня у Лобачівці Берестечківського району (зараз – Горохівський) опергрупа затримала його дружину Ліду. Саме тоді при жінці виявили саморобне свідоцтво про одруження. У момент затримання Ліда мала при собі пістолет. Тому термін покарання виявився великим. Військовий трибунал МДБ Волинської області засудив жінку за статтею 54-1 “а” до 25 років виправно-трудових таборів. На суді жінка пояснила прокурору, що пішла “в банду ОУН добровільно, за власними переконаннями”¹³. Згодом, через малу дитину, її “пожаліли”. Комісія Верховного суду СРСР скоротила строк до 10-ти років¹⁴.

Світлина молодят Василя і Ліди

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 60 (1953 р.). – Спр. 6. – Т. 1. – Арк. 80 (конверт).

¹⁰ Там само. – Оп. 61 (1951 р.). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 136–153; Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 9. – Арк. 189 (конверт).

¹¹ Там само. – Ф. 2. – Оп. 60 (1953 р.). – Спр. 6. – Т. 1. – Арк. 80 (конверт).

¹² Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 19–21.

¹³ УСБУ у Волинській обл. – Спр. 17863-ос. – Арк. 112.

¹⁴ Там само. – Арк. 143.

С В І Д О Ц Т В О
П Р О О Д Р У Ж Е Н Н Я

Український революціонер *Яків*
/псевдонім/

... *Сарчук Василь Іванович*
/прізвище, ім'я та по батькові/

українець, народжений *3. VII. 1922 р.* в с. *Ордів*...

р-н *Гадзів* обл. *Львівська*

і укр. революціонерка *Ліда*
/псевдонім/

... *Зубрицька Ліда Михайлівна*
/прізвище, ім'я та по батькові/

українка, народжена *9. VII. 1924 р.* в с. *Королиби*

р-н *Луцьк* обл. *Волинська*

одружились *28. V. 1951 р.* (*двадцять восьмого травня тисяча дев'яносто п'я-
десят першого року*)

про що записано в "Свідощті про одружен-
ня", якого по одному примірникові дано
одружившимся, а третій примірник є в ар-
хіві ОУН Волинської Округи з 1951 р. за
№ 2/51.

Після одруження присвоєно прізвища:

чоловікові *Сарчук* *Сарчук Василь*
/власноручний підпис/

дружині ... *Сарчук* *Сарчук Ліда*
/власноручний підпис/

що підписом ствержую

О. п. Мартиниш

Присутні: /Лукаш/ *Лукаш*

/Левко/ *Левко*

/Арсен/ *Арсен*

Постій т. "Д"

... *28. V. 1951 р.*

Відбувала покарання у Мордовській АРСР. Із сином Василем її розлучили. Від його імені 26 лютого 1952 року написала листа прокуророві (цитата дослівно): “Дядя Прокурор! ... Прошу Вас очень, одпустите мне дамой мою маму Зубрицьку Лидию Михайловну. Дядя Прокурор! ... Я своїй мамы совсем не помню. У всех есть мама, которая их ласкает. А я живу возле чужих людей и не знаю маминой ласки”¹⁵. Але “дядя”-прокурор ніяк не відреагував.

На наше переконання, дослідникам треба звертати більше уваги на такі документи, як це свідоцтво про одруження. Адже інформація про чиєсь особисте близька широкому загалові. Відтак шляхом популяризації документів про особисте життя повстанців цілком реально заохотити обивателя до історичної науки.

Володимир Ковальчук (Київ)

¹⁵ Там само. – Арк. 144.

ВИДАННЯ “СПОМИНІВ” М. ГРУШЕВСЬКОГО: ІСТОРІЯ РУКОПISУ ТА ВИДАННЯ

З прикрістю пропоную до друку це повідомлення. Автор кілька разів виголосив його в різних варіаціях, уперше – десь наприкінці 1980-х – на початку 1990-х р. у Педагогічному музеї, де привертая увагу присутніх Любомир Винар. На цьому засіданні я запропонував офіційно звернутись до колеги – “грушевськознавця” Пристайка у справі другої частини десятого тому “Історії України-Руси”. Цього листа, здається, до КГБ таки надіслали, де звернення, розуміється, й зависло. Останнього разу я виступив з цією приблизно темою 19 березня 2008 р. на круглому столі “Уряди Української Центральної Ради” (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра новітньої історії України). На жаль, склалося так, що в жодному збірнику матеріалів моєї статті нема. Останнього разу не вийшов і сам збірник. Усе-таки хоч раз треба цю статтю надрукувати.

Головна проблема цієї студії – ідеологічна боротьба в УРСР наприкінці її існування. Досить закономірно, що її учасники, роблячи добру кар’єру, уникали її висвітлювати, тож вивчено її вкрай недостатньо. Все ж таки, якщо простежити діяльність її учасників на протилежних бігунах, виявиться, що вона була доволі активна й гостра. Правдоподібно, ширше розкриватиметься вона, коли зміняться покоління й не стане тих перешкод, що гальмують роботу сьогодні.

Історія зберігання рукописних джерел до історії нашого минулого досі вивчалася частково, лише за державними архівосховищами. Певного часу вони перебували у структурі НКВД, тому їхня історія складалась не раз досить драматично; системно й докладно її досі не простудійовано. Тим більше не простежено історії приватного зберігання паперів, хоча всі партикулярні фонди починаються з приватних архівів. Тут головне завдання – щонайповніше зібрати відповідну фактографію.

Наприкінці 1960 р. у моїх руках опинилась рукописна книга – машинопис спогадів Михайла Грушевського про Центральну Раду. Надруковані на цигарковому папері, спогади були оправлені у просту голубувату тканину, а навскоси через увесь форзац виразно прочитувався власницький підпис – “Ів. Світличний”. Машинопис мав дві пагінації – 287 і 62 аркуші. Передрукувала спомини, як я потім довідався, – Надійка Світлична. Знаю інші примірники того передруку – В’ячеслава Чорновола

і Ярослава Дзири. З копії Івана Олексійовича бл. 1970 р. я організував ще три – для О. С. Компан і для себе. Третій примірник запропонував Я. Д. Ісаєвичу, оскільки на той час ми з ним уже встигли добре познайомитись. Він виступав на конференції НСТ історичного факультету, яким я тоді керував, тож його статтю про українські стародруки було надруковано в ротаторному – по-справжньому не літованому “Віснику НСТ”, що “виходив”, природно, без “обов’язкового розсилу”.

На нашому курсі семінар з історії партії провадив Іван Федорович Курас, потім він пішов до відділу науки ЦК, згодом до Інституту марксизму-ленінізму. Він симпатизував мені, бо я “своїм умом” дійшов до того, що в тодішніх офіційних курсах висвітлюється лише історія ленінського напрямку. Коли в коридорі він попросив уточнити, я зопалу бовкнув, що треба подавати ширше, – кожен з нас зрозумів це по-своєму. Одружившись у нашій групі зі Світланою Чинаровою, він розповідав мені, як для того розлучився і що йому сказав з цього приводу Щербицький. Ми зрідка зустрічались, гуляли й вели неквапні бесіди, він розповів одного разу про закриті аналітичні чеківські серії. Йому давали на абонемент скрипниківські “Статті і промови”. Отже, я запропонував Курасові прочитати не відомі офіціозові спомини Грушевського, а коли він рукопис повертав, поспитав, чи не розтиражувати б цю працю “ДСП”^{*}? Пам’ятаю його питання, кому таке видання може бути цікаве, й мою відповідь, мовляв, кожен номенклатурник має дітей, їх треба добре інформувати, й таке вони повинні знати. На жаль, мій проект не знайшов підтримки, так само як і проект організації “Українського Матенадарану” у приміщенні ЦНБ. По суті, не знайшло підтримки ніщо.

Минуло багато років, коли напередодні “перестройки” й на самих її початках у Музеї історії Києва ми з колегами провадили доволі велелюдний клуб “Києвознавець”. Дослідникові, у якого українознавчі сюжети проскакували тоді хіба що по районних газетах, усний жанр не міг не імпонувати, тим більше, що, знайшовши шпарину в цензурному законодавстві, до вечорів щастило видавати бібліографічні пам’ятки (вийшло їх понад 20). Одного разу на лекцію прийшла старша жінка – Варвара Степанівна Ткач (дівоче прізвище Ковтун), яка передала мені сумку зі старими паперами – те, що лишилося після славного історика Києва Володимира Щербини. До війни вона навчалась на біологічному факультеті університету разом з моїм батьком. Був присутній завсідник клубу Киркевич, але Варвара Степанівна чітко зорієнтувалась на мене. Запропонувала мені до неї зайти (“музичний” будинок біля пам’ятника чекістам), оскільки в неї вдома лишалися ще й спогади Грушевського. Я одержав їх від неї 26 жовтня 1986 р.

Історія оригіналу міцно пов’язана з особою К. Кондратьєвої. Ім’я Катерини Борисівни було мені добре відоме з академічних (уанівських!) “Звідомлень”. Багато сил віддала вона вивченню історії української мови. 1923 р. працювала нештатним постійним співробітником Інституту української наукової мови, що функціонував тоді під головуванням Агатангела Кримського (згодом його очолив Григорій Григорович Холодний, з обома дочками якого мене познайомив батько). У 1924–1927 рр. Катерина Борисівна працювала позаштатним співробітником культурно-історичної комісії ВУАН (голова – акад. М. Грушевський).

^{*} Тобто під грифом “Для служебного пользования” – для службового користування. – *Ред.*

Кондратьєва розбирала руку Грушевського, а це не кожному дано, він довіряв їй дещо друкувати приватно. За теперішнім формальним розумінням обставин, вона виконувала не тільки планову роботу, а й – ширше – друкувала також те, що не йшло за виробничим планом взагалі. Від Варвари Степанівни і згодом ще від Тетяни Дем'янівни Попової я довідався, що Катерина Борисівна мешкала на Михайлівській вулиці у страшних нестатках, одержуючи 180 карбованців пенсії. Тетяна Дем'янівна передала мені її світлину, яку я відтворив при публікації. Непевна у завтрашньому дні (її кінець був справді сумний), після смерті Грушевського, у другій половині страшних 1930 р., вона передала рукопис спогадів у родину видатного історика Києва, члена-кореспондента ВУАН Володимира Щербини – його дочці Марії Володимирівни¹. Спочатку померла одна дочка, Надія Володимирівна², наприкінці січня 1958 р. – сама Марія Володимирівна Щербина. Третя дочка, Ганна Володимирівна³, не маючи надій на якісь перемини, спалила ледве не весь батьків архів, зокрема доценту – особисте листування. На рукопис Грушевського в неї, на щастя, не піднялася рука. Далі рукопис зберігала (і таки зберегла) подруга – Варвара Степанівна Ткач. Умова була єдина – не оголошувати спогадів, доки буде живий хтось із родини (очевидно, щоб не спричинити якихось прикрошів). Вікторія Сергіївна, дочка Сергія Шамрая, відійшла вже за незалежності, уночі проти 23 липня 2008 р., але публікація стала можлива раніше. Ганна Володимирівна Щербина померла остання з сестер – 18 березня 1962 р.

У роки хрущовської відлиги Варвара Степанівна дала для ознайомлення колезі – громадськи активному лікарєві Миколі Григоровичу Кошелю другу частину спогадів, присвячену Центральній Раді. Наївно не вдавшись до друкарки, вона пустила по руках попросту оригінал. Усі були між собою знайомі, тож саме завдяки лікарєві Надійка Світлична зробила кілька копій, зокрема для Івана Олексійовича. Так мемуари М. Грушевського увійшли до самвидаву й ходили по руках. Одна з копій, починаючи від тих давніх років, зберігалась у Ярослава Дзири. Готуючи до друку 13-й випуск “Українського вісника”, В’ячеслав Чорновіл зателефонував мені щодо якихось деталей. У Нью-Йорку цей випуск було перевидано року 1990. Там і тут з’явився фрагмент під назвою “Так починалася Центральна Рада”. Було зіставлено передрук споминів М. Грушевського з архіву В. Чорновола (передрукувала його, акуратно зазначив В’ячеслав Максимович, “імовірно (!), Надія Світлична”) з маши-

¹ Щербина Марія Володимирівна (нар. 20 травня 1887, Київ) – зоолог хребетних, гістолог, порівняльний анатом. Асистент КІНО (1928) (Наука и научные работники СССР. – Л., 1928. – Ч. VI: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – С. 500).

² Щербина Надія Володимирівна (нар. 18 січня 1881, Київ) – хімік, фахівець з неорганічної хімії, складу нафти. Викладач Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (1928). (Там само. – С. 501).

³ Щербина Ганна Володимирівна († 18 березня 1962 р.), дочка історика, бібліотекар. Остання з трьох дочок історика В. І. Щербина. У штатному розписі Всеукраїнського музейного містечка (15 квітня 1933 р.) значиться як лектор-доцент зі ставкою 180 карб. (Гришин А. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Іст. довідка // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 51); *Геппенер-Лінка Н.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. XI. – С. 148, 172; *Білокін С.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 138.

нописним оригіналом з мого архіву⁴. Інший уривок я надрукував у Ризі⁵, а повідомлення про Дауге – ще й у Філадельфії⁶.

Теоретично мали б існувати два чітко паралельні тексти: рукопис і до нього машинопис. Ясна річ, спочатку так і було. Подальше життя внесло до стану нашого джерела комплікації й плутанину, тому на практиці вийшло трохи складніше. Перша частина збереглася у вигляді невчитаного машинопису на 158 аркушах: до 111 аркуша включно в одному (другому) примірнику, далі – в обох примірниках. Від початку 112 аркуша машинописові відповідає рукопис, що обривається на 186 аркушеві. Друга частина – теж невчитаний машинопис, що має 281 с. Рукопис другої частини, за словами лікаря, втрачено: замість своєчасно його повернути, він навіть передав його на схов (?) третій особі (!), яка раптово померла. Чому матеріали не цілком дублетні, коли й за яких обставин пропала решта паперів – невідомо.

Авторського заголовку тексти ніде не мають. Назву “Споминів” дав їм публікатор. За змістом машинопис і рукопис розпадаються на ті самі дві частини. Перша трактує про дитячі й юнацькі роки – від народження й до кінця тифліської гімназії. Цю першу частину я надрукував наприкінці 1988 р. – у 9–12 числах журналу “Київ” (закінчення, що не вмістилося в числа календарного року, опубліковано пізніше – в 3–4 числах за 1992 р). Мені серйозно допоміг тоді в археографічній частині Ігор Гирич, і я йому щиро вдячний.

Дуже тішуся, що за публікацію взявся журнал “Київ”. Тут щойно вийшли мої статті про Колегію Павла Галагана, якою тоді ще не займалися, а також резонансна стаття про Лавру⁷, супроводжувана спеціально замовленою статтею Михайла Брайчевського й відгуками “представників громадськості” (М. Дегтярьов, Ю. Кибальник, Р. Польовий, О. Суховій та ін. студенти Київського університету, В. Підгора, С. Ковалевська [Ульяновська], Л. Пономаренко, П. Перебийніс). Лаврський матеріал вела Лариса Брюховецька, з якою я контактував перед тим в “УРЕ” на ґрунті улюбленої дитини Анатолія Кудрицького – енциклопедичного довідника “Київ” (вийшов у кількох виданнях). Лариса казала, що “Київ” надрукував не всі відгуки, але навіть і без них на мене подав до суду колишній директор заповідника А. Шостя. Я його назвав “черговим мерзотником”, це читали по черзі і заступник редактора, і редактор, і всі очі, але ніхто не спохопився того маланчуківця оборонити. Просто цих слів не помітили.

Мемуари Грушевського вела заступник головного редактора Лариса Юрїївна Копань⁸, а важливіші питання вирішував головний – Петро Мойсейович Перебийніс.

⁴ Чорновіл В. Твори: У 10 т. – К., 2009. – Т. 6: Документи та матеріали (1985–1990). – С. 517.

⁵ Грушевський М. Спомини: (з неопублікованого): Уривки // Трибуна: Інформ. вісник Українського м[олодіжного] к[лубу]. – Рига, 1989. – № 4. – 15–31 серпня. – С. 1, 3.

⁶ Українські медалі Яніса Струпуліса // Нотатки з мистецтва. – Філадельфія, 1990. – Листопад. – Кн. 30. – С. 41–42.

⁷ Білокін С. Проблеми Києво-Печерського заповідника // Київ. – 1988. – № 3. – С. 3–8.

⁸ Вона написала навіть статтю про другу частину 10-го тому “Історії України-Руси”: Копань Л. Куди ж подівся рукопис Грушевського? // Літературна Україна. – 1989. – № 49 (4354). – 7 грудня. – С. 8. Статтю про діяльність Археографічної комісії АН УРСР див.: Боряк Г. Повернути народові наукову спадщину М. С. Грушевського // Літературна Україна. – 1989. – № 11 (4316). – 16 березня. – С. 8.

Він мав досвід роботи в ЦК, але був нормальною людиною, знав, які кроки в майбутнє невідоме можливі, а які – ще ні, і співробітники йому довіряли. Досить сказати, що я здавав матеріал порціями, він довго терпів, поки не запропонував закінчувати. Я пред'явив йому якісь аргументи, які його – о диво! – задовольнили. Таких редакторів я доти не мав. Після того, як на початку 1966 р. по моїй статті про Нарбута (два аркуші!) пройшовся редактор “Вітчизни” Любомир Дмитерко, я забрав статтю зовсім. А тут – Перебийніс паралельно стоїчно друкував у журналі якісь томи “Історії України-Руси”, ще й заходився коло невідомих мемуарів того самого автора. З власної ініціативи я приносив тексти Михайла Сергійовича разом з додатками – небувалими доти коментарями. У давніші часи в “естетичній” серії “Мистецтва” вони виглядали так: “Бетховен Людвіг ван (роки життя) – німецький композитор” (!). І все. А те, що дозволяв журнал “Київ”, підтримав (схвалив!) навіть Ярослав Дашкевич. Щоправда, коли я сказав якось Петрові Мойсейовичу про Михайла Сергійовича, він це сприйняв як згадку про Горбачова. Одного разу питання про вкорочення все-таки стало руба, і я запропонував пожертвувати коментарями. Перебийніс відкинув цю пропозицію і стійко дотягнув до кінця. Більше того, коли згодом я порадував його тим, що з першої частини в мене лишилося текстів ще на два журнальних числа, він узяв і їх.

До публікації була необхідна чітка ідеологічна оцінка матеріалу, і цю місію виконав Федір Павлович Шевченко, якого шанували, що називається, і ліві, й праві.

Він написав так:

“На часі – всебічний аналіз

Михайло Грушевський (1866–1934) народився і виховувався в сім'ї педагога. Після закінчення гімназії в Тифлісі вступив до Київського університету, де під керівництвом відомого історика Володимира Антоновича розпочав наукові дослідження, активно продовжив їх у наступні роки. М. Грушевський опублікував близько двох тисяч праць, що стосуються історії України різних періодів, української літератури, соціології, етнографії, фольклору. Знайшло це своє ґрунтовне відображення в десяти томах «Історії України-Русі», в п'яти томах «Історії української літератури», а також в монографічних працях «Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.» (1891), «Очерки истории украинского народа» (1904), «Киевская Русь» (1911), «История украинского казачества до соединения с Московским государством» (1913–1914), «Середні віки Європи» (1919), «Початки громадянства» (1921), «З початків українського соціалістичного руху: М. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток» (1922), «З історії релігійної думки на Україні» (1925) та ін.

У своїй громадській діяльності та наукових дослідженнях М. Грушевський дотримувався прогресивних поглядів. Однак не можна обійти того, що він очолював буржуазну Центральну раду, яка боролася проти встановлення Радянської влади на Україні. Перебуваючи в наступні роки за кордоном, М. Грушевський не поривав зв'язків із рідною землею. За згодою уряду 1924 року вчений повернувся на Україну й продовжив широку наукову діяльність.

У своїх працях М. Грушевський використав багатий фактичний матеріал, здебільшого почерпнутий із першоджерел, які зберігалися в архівах Києва, Львова, Москви, Петербурга, Варшави, Відня та інших міст. З різних причин значна кількість матеріалів зникла, але збереглися відповідні відомості в працях М. Грушевського, а це відкриває можливості для подальшого використання фактів – основи історичних

студій. М. Грушевський приділяв значну увагу публікації документів, якими користувалися й продовжують користуватися дослідники історії України та інших країн. Для праць М. Грушевського характерні не тільки виявлення, відбір, а й систематизація та наукова оцінка фактичного матеріалу.

Порівняно з попередниками М. Грушевський зробив вагомий внесок у вивчення багатьох проблем різних періодів історії України. Однак не з усіма його твердженнями і висновками можна погодитися. Деякі потребують критичного підходу, відповідної оцінки. При цьому слід виходити з положення В. І. Леніна, що «про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками». На жаль, серед численних поціновувачів наукового доробку М. Грушевського були й такі, що не розкривали суті поглядів ученого, а обмежувалися необгрунтованими категоричними визначеннями, а то й вульгаризаторськими ярликами. Це культивувалося під час культу особи, не припинялося і в застійні роки, коли обмежувалося, а то й заборонялося користування доробком М. Грушевського.

Нині відкрито доступ до праць ученого. Настав час оцінити й використати наукову спадщину видатного історика, якого за досягнуті успіхи було обрано 1924 року академіком АН УРСР, а в 1929 року – академіком АН СРСР. Назріла потреба приділити належну увагу його життю та діяльності, що є справою не тільки істориків, а й літераторів, інших спеціалістів.

Думається, публікація в журналі «Київ» стане поштовхом до подальшого всебічного аналізу доробку М. Грушевського.

Федір Шевченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АН УРСР⁹.

Кожну фразу цієї “довідки про благонадійність” можна широко коментувати, і колись політкоректність часів тоталітаризму спеціально вивчатимуть дослідники. Нагадаю, так треба було написати у вересні 1988 р., коли було потрібно пропустити текст у друк. Кілька місяців перед тим, улітку з’явилась перша несанкціонована “нагорі” доброзичлива стаття про Грушевського¹⁰, яку замовив мені редактор “Літературної України” покійний Борис Рогоза. Трохи давніше він “одобрив” мою “перебудовну” статтю про Скрипника¹¹. Не знаю, чи сподівався він на таке, але принаймні був готовий до всякого. Ще кілька років, коли дитині давали манну кашу, одна з

⁹ *Грушевський М.* Спомини / Передм. Ф. П. Шевченка; публ., підгот. тексту і прим. С. І. Білокоця // Київ. – 1988. – № 9. – Вересень. – С. 115–149. Прим.

¹⁰ *Білокін С.* Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – № 29 (4282). – 21 липня. – С. 7 (фото). Хочу підкреслити, що стаття, втім, не була перша, оскільки на кілька місяців раніше в одній з провідних московських газет з’явилась публікація власного кореспондента в Києві: *Цикора С.* Возвращение Грушевского // Известия. – 1988. – № 13. – 13 января. – С. 3. Вріз до цієї публікації виглядає дуже професійно й чітко: “Признанный энциклопедист, выдающийся исследователь истории восточных славян Михаил Сергеевич Грушевский вновь возвращается читающей публике. Академия наук Украины – а он был ее действительным членом – приступила к переизданию его фундаментальных произведений”.

¹¹ *Білокін С.* Нарком // Літературна Україна. – 1987. – № 50 (4251). – 10 грудня. – С. 8 (фото). Переказ: Пора // Наше слово. – Варшава, 1988. – № 5 (1594). – 31 січня. – С. 2.

ложок була неодмінно “За дядечка Рогозу”. Ще пізніше, 1990 р., коли Тарас Гунчак запросив мене на конференцію Ратгерського університету, і я вперше в житті – через Москву – їхав до Америки, до цієї групи входили Іван Дзюба, Роман Федорів, Дмитро Гродзінський, Олег Білорус і – Борис Рогоза.

Але реакція на вищих щаблях була миттєва й несподівана. Публікація “Известий” пройшла в ЦК КП(б)У непомічена. Замахуватись на Москву було небезпечно, мало хто там за автором статті стояв. Інша справа – у своїй київській вотчині. Три чиновники ЦК написали подання Щербицькому, на яке останній не міг не реагувати, навіть якби йому не дуже хотілось. Мовчання могло б потім обернутися проти нього самого: а чому промовчав, якщо знав?! Усе це виявляє сум’яття тодішнього офіціозу.

26 липня 1988 р. “исполнитель А. Бухалов” подав по начальству доповідню:

“ЦК Компартії України.

Газета «Літературна Україна» 21 липня 1988 року опублікувала статтю молодшого наукового співробітника Відділу наукової інформації по (sic!) суспільним (sic!) наукам (sic!) АН УРСР, кандидата філологічних наук С. І. Білоконя «Михайло Грушевський».

Публікація присвячена одній з найбільш визначних і складних постатей в українській буржуазній історіографії, одному з головних ідеологів і керівників буржуазно-націоналістичної контрреволюції М. С. Грушевському (1866–1934).

Стаття написана (sic!) на низькому професійному рівні. Автор наводить чимало біографічних фактів, показує науково-організаційну роботу М. С. Грушевського. Однак не розкрита (sic!) історична концепція вченого, еволюція його поглядів на історію України, її місце в історичному процесі. Відсутня оцінка його відверто націоналістичних поглядів. Більше того, автор намагається приписувати М. С. Грушевському «виразно інтернаціоналістські ідеї».

Зовсім обійдена (sic!) політична діяльність М. С. Грушевського, як Голови Центральної ради, ідеолога буржуазно-націоналістичної еміграції, його боротьба проти встановлення на Україні влади Рад.

Поверховий, однобічний підхід, ігнорування принципів історизму [привели] до необ’єктивного зображення М. С. Грушевського як історика і політичного діяча, до замовчування, а по суті обілення його помилкових позицій.

Слід підкреслити, що останнім часом статті, які публікує газета з цієї важливої тематики (котрої? – С. Б.), вражають низьким професійним, багато в чому дилетантським рівнем. Зокрема, це стаття кандидата фізико-математичних наук І. П. Мельниченко «Демократія і соціалізм» (2.06.88). До таких належать і попередні публікації С. І. Білоконя.

Звертає на себе увагу і те, що редколегія газети «Літературна Україна» неохоче йде на контакти з професійними істориками. Так, тривалий час не публікується критична стаття доктора історичних наук Г. І. Марахова на публікацію [того самого С. І. Білоконя] про М. П. Драгоманова¹².

З огляду на викладене вище вважали б необхідним:

– дати гостро критичну оцінку останніх публікацій (у множині. – С. Б.) газети «Літературна Україна» в газеті «Радянська Україна»;

¹² Натомість В. Чорновіл, перебуваючи в буцегарні, відгукнувся на неї цілком сприятливо (Чорновіл В. Твори: У 10 т. – К., 2005. – Т. 4. – Кн. 2: Листи. – С. 177–182, 217).

– звернути увагу партійного комітету Спілки письменників України на низький ідейно-теоретичний рівень ряду публікацій газети «Літературна Україна» з питань історичного минулого, суспільно-політичної проблематики;

– обговорити на партійних зборах газети «Літературна Україна» факт публікації даної статті¹³;

– розглянути питання про доцільність публікації нарисів С. Білоконя про М. С. Грушевського¹⁴ у журналі «Київ».

Зав. відділом науки і
учбових закладів ЦК
Компартії України
Ф. Рудич

Зав. відділом пропа-
ганди і агітації ЦК
Компартії України
Л. Кравчук

Зав. відділом куль-
тури ЦК Компартії
України
Б. Іваненко¹⁵

Ксерокопію цієї “телеги” подарував мені на докторському захисті член Вченої ради Василь Ульяновський.

Пропозиції трьох завідувачів, а насправді – виконавця – виявляють масштаби його поінформованості й можливостей.

Доповідна мала наслідки. По вертикалі униз було спущено вказівки, і “гідну відсіч” надрукували не лише “Радянська Україна”, а й “Комуніст України”¹⁶. Після “професійного”, “фахового” аналізу ситуації кадровий фальсифікатор історії України В. Сарбей зробив такий висновок: “Отже, з усього вищенаведеного видно, що в радянських істориків немає підстав переглядати своє загальне критичне ставлення до творчої спадщини Грушевського, відмовлятися від критичного сприйняття його історичної концепції (я сказав би, напрямку. – С. Б.) і викриття у ній хибних буржуазно-націоналістичних та ідеалістичних положень. Ще більш критично вони ж ставляться до всієї політичної діяльності Грушевського, об’єктивно обумовленої класовими інтересами української буржуазії. Особливо це стосується періоду перебування Грушевського на посту голови Центральної ради”¹⁷.

Ще за місяць на партійному форумі “гнівне” напучування прозвучало з вуст Щербицького: у статті неназваного Білоконя “[...] однобоко висвітлюється його [М. Грушевського] наукова і політична діяльність, зроблена спроба якоюсь мірою навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції”¹⁸. Як бачимо, Щербицький не пішов “на поводу” в екстреміста, що хотів задавити “Літературну Україну”, що називається, на корню. Хтось невідомий вписав у його доповідь обнадійливе для Б. Рогози дальше речення: “І подвійно прикро, що такі прорахунки допускаються газетою, яка стає цікавою і злободенною”¹⁹.

¹³ Засідання відбулось, і одна зі співробітниць редакції навіть записала його на магнітофон.

¹⁴ Насправді – “Мемуарів” Грушевського, що публікувались розділ за розділом.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2447. – Арк. 77–78.

¹⁶ Сарбей В. Як нам ставитися до М. Грушевського? // Радянська Україна. – 1988. – № 197 (20299). – 27 серпня. – С. 2; Симоненко Р. Г. Правда історії – вірність історії // Комуніст України. – 1988. – № 9 (751). – С. 81–82.

¹⁷ Сарбей В. Як нам ставитися до М. Грушевського? – С. 2.

¹⁸ Щербицький В. В. Про роботу по виконанню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) Пленумів ЦК КПРС: Доповідь ... на Пленумі ЦК Компартії України 10 жовтня 1988 року // Радянська Україна. – 1988. – № 233 (20335). – 11 жовтня. – С. 3.

¹⁹ Там само.

Отже, переходжу до подій 1989 р., до журналу “Київ”.

У короткому передньому слові від публікатора сказано: “Свого часу було багато нарікань на те, що М. Грушевський у своїх виданнях штучно насаджував галицький діалект, тим-то важливо простудіювати його власну, не редаговану, мову. Через це текст споминів подаю без змін, додержуючи – крім уживання апострофа і форми “міні” – правопис оригіналу. Гадаю, це найрозумніше, що можна зробити зараз. У машинописі, до якого немає рукопису, без застережень виправляю лише очевидні похибки передруку. Додаю примітки, де позначаю зокрема межі рукопису. Пропущені при передруку слова, яких нізвідки відновити, позначаю <...>”²⁰.

Як уже сказано, другу частину спогадів присвячено Центральній Раді. Тут розповідається про події від вересня 1916 р. по вересень 1917-го. Уривається текст на середині речення.

Щоб опублікувати другу частину, я мав тоді на руках лише копію з машинописної копії Н. Світличної. Робити публікацію з неї не хотів. Що стосується оригіналу, себто копії з авторського рукопису, то він лишався у того самого лікаря, який, мабуть, несвідомо, зробив все для того, щоб спогади про Центральну Раду у світ не вийшли. Як казала одна старушка, “думайте в лучшую сторону”. Замість повернути рукопис власниці, у якої він його узяв, він почав вигадувати якісь сюжети – один недоладніший за другий. То – ніби дав на схов особі, “яка раптово померла”, тоді ще комусь до Борисполя, ще щось інше – у цьому роді. Довелося підключити всіх спільних знайомих – Євгена Сверстюка, Євгена Пронюка, покійну нині Галину Зубченко, але чоловік як затявся. Обманюючи, уникаючи зустрічей, намагаючись підсунути – не кажу про рукопис – замість машинопису 1920-х – 1930-х р. (аркуш на 16 сторінках) одну з копій 1960-х р. (аркуш на 24 сторінках), лікар протягнув цілий рік. У публікації утворилась довжелезна пауза, яка, правда, пішла в мене на підготовку приміток, я робив їх за своїм примірником. На “облогу” пішло багато сил і здоров’я. Побачивши, що не викрутиться, він нарешті віддав оригінал, що пролежав у нього так довго, і то в два прийоми: майже все – 30 травня 1989 р., а 10 червня ще додатково – аркуші 4, 73–74, 76–101, яких спершу чомусь бракувало. Чи хоч тепер склалася цілість, я не знаю²¹. Все сказане прикро характеризує приватні збірки як тип сховищ, хоча, можливо, йдеться не так про них, як про характеристику стероризованого суспільства.

Від тих подій зберігся відпуск мого листа до М. Г. Кошеля:

“У Києві. 12 квітня 1989 року.

Шановний Миколо Григоровичу!

Можливо, Вам буде цікаво ознайомитись із текстом однієї з приміток до «Споминів» акад. Михайла Грушевського, що йдуть у восьмому номері журналу «Київ»:

56. Дальший текст споминів обіймає час від переїзду з Казані аж до літа 1917 року. Власниця машинопису В. С. Ткач близько двадцяти років тому дозволила ознайомитися з цим фрагментом лікареві М. Г. Кошелю, який дав змогу зняти з нього копію Н. О. Світличній. Оригінал Варварі Степанівні він досі так і не повернув, і

²⁰ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – Вересень. – С. 115.

²¹ “Прочитайте знову тую славу!”: [Інтерв’ю з Галиною Клід] // Українські вісті. – Детройт, 1989. – № 28 (2856). – 9 липня. – С. 3; Те саме // Український голос. – Вінніпег, 1989. – Ч. 34. – 21 серпня; *Білокін С.* Те, що писалося до шухляди // Вечірній Київ. – 1989. – № 255 (13770). – 6 листопада. – С. 2.

під час підготовки цієї публікації не представив його для звірки, вимовляючись протягом року різними “причинами”. Мушу відтак подати текст за копією з копії Н. Світличної, яку я зробив близько 1970 року. Вона має дві пагінації – 287 і 62 сторінки машинопису.

На першій сторінці вгорі праворуч авторська нотатка: “В Ішлі, 12.І.1922 я зачав се писати на бажання Маринці. На випадок друку, треба дати перевірити по інших матеріялах і викинути, що, може, ще не надається до друку”.

Зміна цього тексту лежить цілком у Вашій волі.

З повагою (*підпис*).

Лишаю за собою право показувати цього листа спільним знайомим”.

Зрештою, морока, якої я зазнав від пана Кошеля, не йде в порівняння з тим клопотом, що назривав на Банковій. Як розповів мені Курас, від нього вимагали офіційної реакції. З “законною гордістю” він запевнив мене, що дав “виважену” і, зрозуміла річ, не дуже правдиву відповідь, мовляв, у партархіві він жодних матеріалів про Грушевського не має. Невдовзі виявилось, що партархів не такий уже й бідний на грушевськіану²².

Я особисто бачив по “ящику” інтерв’ю з Л. Кравчуком. Його прямим текстом запитали, як влада ставиться до статті про Грушевського в “Літературній Україні”, і він відповів, мовляв, “ми з автором працюємо”. Це формулювання мене обурило, бо мене тоді нікуди не викликали, а інакшого розуміння слова “працюємо” я тоді не припускав.

Тим часом наставав момент, коли в журналі “Київ” мало вже йти продовження “Споминів” – про Центральну Раду. Після виразно негативної реакції ЦК не просто продовжити розлогу публікацію “Споминів”, а й перейти до періоду державної самостійності було нелегко, тож Петро Мойсейович знову звернувся до Федора Шевченка. Так у журналі до того самого, зрештою, матеріалу з’явилась нова, ще одна передмова, у якій формулювання Ярослава Дашкевича²³ незвичайним чином поєдналися з оцінками Сарбея й Симоненка²⁴:

“Федір Шевченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АН УРСР.

Шлях, що завів на манівці

Вартість «Споминів» акад. М. Грушевського, найвизначнішого історика України²⁵, – поза сумнівом. Зберігся рукопис по суті випадково, досі про цей твір видат-

²² *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність.* – К., 1993. – 320 с.

²³ *Дашкевич Я.* Про Михайла Грушевського: Доповідь на засіданні т-ва “Спадщина” // Зустрічі. – Варшава, 1989. – № 19. – С. 188–197; *його ж.* Хто такий Михайло Грушевський? // Наука і культура: Україна. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 192–201; *його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів, 2007.

²⁴ *Klid Bohdan W.* The Struggle Over Mykhailo Hrushevs’kyi: Recent Soviet Polemics // Canadian Slavonic Papers. – 1991. – Vol. XXXIII. – № 1. – March; *Klid B.* Історія і політика: Боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк etc., 1991–1992. – Т. 28–29. – Ч. 3–4 (110–111)/1–4 (112–115). – С. 186–199.

²⁵ Пряма цитата з Дашкевича. Вираз, до якого тоді ще не звикли.

ного вченого в літературі не було жодної згадки, тож можна тільки вітати ініціативу редакції журналу «Київ», який дав першу частину цього коштовного людського документа до рук читача.

Зараз чимало редакцій вдаються до передруків уже опублікованого. Коли ж твір друкується вперше, з рукопису, як-от у даному разі, – значення такої публікації, як то кажуть, на порядок вище.

Особливо коштовна та частина рукопису, де розповідається про період Центральної ради. По-перше, М. Грушевський, її голова, був і найбільш поінформований у її справах. По-друге, зараз можна з певністю сказати, що в усій мемуарній літературі про цей історичний епізод ніхто не написав краще й докладніше за М. Грушевського. Прагнучи до об'єктивності, він показав і слабку соціальну базу Центральної ради, й ті особливості її природи, що завели її з часом на політичні манівці.

Повернувшись з Москви до Києва, М. Грушевський повів активну громадсько-політичну діяльність. Він був одним із ініціаторів створення Центральної ради, яку очолив. Центральна рада діяла у відповідному узгодженні з Тимчасовим урядом, який очолював О. Керенський. Після перемоги Великої Жовтневої революції Центральна рада стала на шлях непримиримого противника встановлення Радянської влади на Україні. Про ці спрямування діяльності Центральної ради досить наочно свідчить зміст «Споминів» М. Грушевського.

Це перша публікація цієї частини «Споминів» М. Грушевського. В творі наведено досить широке коло фактів, які свідчать про хід подій на Україні в 1917 році, а також про позиції, що їх займали різні діячі та й сам автор «Споминів».

В радянській історіографії приділялася увага подіям, які відбувалися в 1917 році на Україні, зокрема позиції та діяльності Центральної ради. Науково-критичне використання відомостей, почерпнутих зі «Споминів», дає можливість для докладнішого викладу подій, а також поглядів та діяльності М. Грушевського. Цим питанням слід приділяти належну увагу, і сприятиме цьому публікація в журналі «Київ» названих «Споминів» М. Грушевського²⁶.

Привертає увагу тонке нюансування звичайних слів, що набирають в автора значення термінів. У тексті прозвучало поняття “коштовний людський документ”, частина рукопису, присвячена Центральної раді, у нього не просто цінна, а й “особливо коштовна”. Виходить, спомини вчений начебто й похвалив, підвів до висновку, що друкувати матеріал потрібно, але зробив найважливіше для цеківського читача – сказав, що тодішня незалежність – “історичний епізод”, сказав про “слабку соціальну базу Центральної ради”, яка була “непримиримим противником Радянської влади”, більше того, переніс у заголовок (!) поняття “заводити на манівці” (пригадаймо його вживання в СРСР як звичайний стереотип). Більше того, радянська історіографія виступає в нього як певна непорушна чи непохитна твердиня, до якої мають пристосовуватись і з якою повинні співвідноситись нові фактографічні масиви. Це вона оцінює нове для себе джерело, причому оцінює не як щось винятково цікаве, різуче, а багато простіше: “наведено досить широке коло фактів”. Ніякої сенсації, – увага подіям, що відбувалися в Україні 1917 р. просто “приділялась”, можна звузити навіть: “зокрема позиції та діяльності Центральної ради”. Маю враження, що у використанні псевдонаукового, по суті не історіографічного, а політологічного суржика шановний Федір Павлович досяг справжньої досконалості. З теоретично-

²⁶ Київ. – 1989. – № 8. – С. 102.

го боку, для багатьох істориків можуть зберігати й досі наукову вагу його міркування, що не окупація, а саме “особливості природи Центральної ради” призвели до її падіння. Думаю, в редакції такий текст ніхто не наважився редагувати, хоч у ньому пройшли неможливі й не дуже грамотні вирази “ці спрямування”, “противник непримиримий”, а “Велика Жовтнева революція” загубила обов’язковий складник “соціалістична”, що до “перестройки” було просто неприпустимо. Трохи дивно виглядає хіба наголошення на тому, що Центральна рада діяла в узгодженні з Тимчасовим урядом, адже цю думку можна було сприймати як загальне місце. Але головне в цій передмові читалося між рядків: друкувати можна.

Що стосується редактора, то він однозначно сприймав публікацію “Споминів” Грушевського як досягнення журналу, про що заявив в україномовній контрпропагандистській газеті, яку читали, на жаль, в усьому світі²⁷.

Другу частину було надруковано у 8–11 числа журналу “Київ” за 1989 р. Разом, у десяти числах (чотири, чотири й два) було опубліковано повний текст з кількома незначними купюрами, які мені зробили в редакції, наприклад, вилучили одне підрядне речення, що мало антиросійський присмак. Тоді таке ще не проходило. Зав. відділу публіцистики Вадим Решетилів, колишній начальник Українського республіканського відділення ВААП²⁸, викреслив начебто й невеличку 94-ту примітку про масонство. Зняли тексти III й IV універсалів, які на той час в Україні ще не публікувалися. Як я згодом зрозумів, універсали мав оголосити інший автор, не я²⁹. Нагадаю, – ішов 1989 р. Щербицький помер 15 лютого 1990 р.

Нині на черзі книжкове видання, для якого треба закінчити увесь коментар, а там, лише в другій частині одних імен 336. Ситуативні коментарі – окрема проблема. Крім того, в кількох місцях, де текст явно деформований або й пропущений, тоді я не все вгадав.

При цій нагоді згадаю, що з примірника останнього видання “Ілюстрованої історії України” (1921) з бібліотеки Інституту історії 1990 р. було зроблено фотомеханічне перевидання в Естонії (два невеличкі томики у м’якій шоколадного кольору палітурці)³⁰. Здається, тираж не зберігся: промотор видання Олександр Коваленко розповів колись, що за браком коштів він не міг забрати наклад, і його було знищено. Для моєї післямови там залишався один листочок з двох боків, які я й заповнив. Шкода, звісно, що так мало. Бібліографові Борисові Грановському таке видання невідоме. No comments.

Того самого року ту першу статтю про Грушевського було передруковано у “радісписівському” збірнику³¹, а у “Веселці” вийшла збірка “Предок”³².

²⁷ *Перебийніс П.* Якщо це “гласність”, я проти такої “гласності” / Розмову вів О. Бондар // Вісті з України. – 1989. – № 50 (1600). – Грудень. – С. 4.

²⁸ *Письменники Радянської України, 1917–1987: Біобібліогр. довідник / Авт.-упор. В. К. Коваль, В. П. Павловська.* – К., 1988. – С. 505.

²⁹ Див.: Чотири універсали / Упор. В. Д. Конашевич; передм. М. Жулинського. – [К.] 1990. – 16 с.

³⁰ *Грушевський М.* Історія України. – Таллінн, 1990 (факсимільне видання у двох книгах).

³¹ Що залишимо у спадок? Про наболіле: Нариси, статті, інтерв’ю. – К., 1990. – С. 131–150.

³² *Грушевський М.* Предок: Із белетристичної спадщини / Упорядкування, післяслово та прим. С. Білокопя. – К., 1990. – 247 с.

Свої спомини Михайло Сергійович писав у різні роки, коли тільки мав для того змогу. Закінчивши восьмий розділ першої частини, він занотував: “Тут кінчиться писане мною в вагоні під час житомирського ісходу – я закинув се писанне, взявшись наново писати «На порозі нової України». Вернувся я до сього писання в 1918 (р.), як ховався під час повстання, коли мені не дали змоги виїхати з Києва”. Трохи далі, після 32-го розділу, М. Грушевський зазначив: “Досі писав я в сховку в падолисті і грудні 1918 року. Дальше став писати в Кам’янці, 23.II.1919”.

З наведеного випливає, що Грушевський заходжувався коло споминів у моменти, коли не сидів при робочому столі у своєму кабінеті й не мав на руках паперів, потрібних для основної справи – праць історичних. Вчений працював, бо не міг не працювати.

Першу частину спогадів Грушевський писав у важкий для себе час, коли з вождя нації він перетворився на безправного громадянина, який мусить переховуватись від нового режиму. Оскільки матеріалів до наукових розвідок він на руках не мав, він писав спогади – про свої дитячі й юнацькі роки. Настрій був розбитий, текст, що впливав з-під його пера, вчений не обробляв, до цієї частини більше не повертався. Тож вийшло так, що в одному розділку на кількох сусідніх сторінках більше десяти разів повторюється те саме слово “інтересно”.

Він працював у вагоні поїзда, що на початку 1918 р. вивозив Центральну Раду подалі від захопленого муравйовською бандою краю. В чужих помешканнях, зокрема там, де він жив на еміграції. Після повернення на батьківщину, захоплену наїзниками, це також могло бути в Китаєві на дачі.

На початку другої частини, присвяченої, як уже сказано, Центральній Раді, є дати іншого ряду: “В Ішлі, 12.I.1922 я зачав се писати на бажанне Маринці (Марії Сильвестрівни, дружини. – С. Б.). На випадок друку, треба дати провірити по інших матеріалах і викинути, що, може, ще не надається до друку”. Правдоподібно, йому йшлося про взаємини з масонською організацією, члени якої були ще живі й діяли в різних країнах. Сумніваюся, що він подумав про можливість провести книжку через большевицьку цензуру: вона була занадто “недозволительная”, а він знав, що в цій країні вилучали навіть його неактуальні історичні студії.

Ще три записи. Розповівши про пожежу пасажирського вагона, в якому він повертався з Москви до Києва, М. Грушевський подав ще одну дату: “С. 77–100 написані в Китаїві, 14–16.VIII.924”. Нарешті, ще далі маємо дати: “29.VIII.926” і “Китаїв, 1926.20.X”. На дачі в Китаєві вчений відпочивав. Зберігся і будиночок, і світлина, де він сидить на широкій і міцній лаві на розлогому тлі київського лісо-степу.

Рукопис першої частини починається із 112-го аркуша, де нагорі рукою автора проставлено дату: 26.VIII.930. Імовірно, це дата (до речі, закреслена), коли текст пішов на передрук, тобто дата завершення відповідної порції.

Белетристика, мемуари були авторовим відпочинком. Але він не спускав своїх споминів з очей ніколи.

Якщо врахувати, що тритомовий Винниченків памфлет “Відродження нації” вийшов у світ 1920 р., а Грушевський раз у раз на нього покликається, аби щось уточнити чи й спростувати, можна припустити, що це видання дало важливий поштовх до написання другої частини спогадів.

Про добу Центральної Ради мемуарів створено не надто багато, а роль Грушевського в тій добі – центральна. Тим-то його мемуари дослідники оцінили дуже високо.

Як відзначалось на сторінках журналу “Український історик”, у розвідці Богдана Кліда про ідейно-політичну боротьбу довкола спадщини Грушевського, “найважливіша публікація, що появилася у зв’язку з реабілітацією імені Грушевського, це були його спогади [...]”³³. А Омелян Пріцак у розвідці про історіософію та історіографію вченого підкреслював: “Михайло Грушевський не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела. Тільки тепер після появи його часткових «Споминів» при порівнянні тих нових даних з інформаціями з його обох автобіографій можна пробувати реконструювати розвиток його загального та історичного світогляду”³⁴. Я не знаю жодної серйозної праці з історії Центральної Ради чи про життя й діяльність Михайла Грушевського, де не було б покликів на це джерело.

Але в українській історичній літературі “Спомини” Грушевського посіли одне з чільних місць навіть не через бідність (порівняну!) нашої мемуаристики. Твір Грушевського широко й ґрунтовно знайомить із світоглядом свого автора, з самою його психологією, містить велику фактографію.

Автор надзвичайно докладний, зразково як для споминів об’єктивний і безсторонній. Вчений не оминає епізодів, яких соромиться (провал на іспитах), не критикує своїх супротивників безоглядно, фарб уживає більше ніж дві. Михайло Грушевський – об’єктивний мемуарист, що піддавав уважному досліджуванню і себе, і своє життя, і довкілля. При цьому не приховував і своїх антипатій – досить подивитися, в якому контексті згадує він щоразу ім’я Микити Шаповала³⁵. Спомини такого ґатунку могли б стати справою життя звичайної людини. Михайло Сергійович вважався за найбільшого історика України вже тоді, коли його спомини були невідомі, тобто ще без них.

У випадку Грушевського маємо феномен дивовижного перевиробництва. Якщо вчений подумав створити десять томів “Історії України-Руси”, невідомо напевно – скільки (щонайменше б) томів “Історії української літератури”³⁶, ще приблизно 1800 більших і менших праць, що лягли в основу історичної свідомості нації, – чи це не занадто? Адже ця людина, крім того, заснувала ще дві історичні школи – львівську й київську, проредагувала й видала кілька полиць першорядних україністичних праць.

Коли після всього нам впали з неба ще й “Спомини”, тільки бездушна людина не зазнала, думаю, потрясіння. Адже це було вже, без сумніву, далеко понад міру фізичних людських можливостей. Але йдеться не про кількість написаного його рукою тексту, а про його інтелектуальну потугу. Загальне враження від наукової спадщини Михайла Грушевського можна звести до короткого однозначного висновку: писала ці тексти рука генія.

³³ Клід Б. Історія і політика: Боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського. – С. 192.

³⁴ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, Масс., 1991. – С. 9.

³⁵ Утім, багато щедріший на них за М. Грушевського його відомий антагоніст С. Єфремов у своєму “Щоденнику”, де негативних оцінок без порівняння більше.

³⁶ Білокін С. Рецензія Олександра Білецького на шостий том “Історії української літератури” // Український історик. – Нью-Йорк etc., 1991–1992. – Т. 28–29. – Ч. 3–4 (110–111)/1–4 (112–115). – С. 256–264.

Треба сказати, що Грушевський мав виняткову пам'ять. Навряд чи багато хто міг би так докладно описати стільки осіб і обставин зі свого дитинства, як це зробив Михайло Грушевський. Як правило, люди пам'ятають своє дитинство уривками – епізод за епізодом. Грушевський аналізує формування своєї особистості як процес. Він дає зрілі оцінки людям, з якими стикався, і разом із тим пригадує, як саме реагував на них тоді. Іде за канвою свого власного життя і разом з тим розповідає, що було далі з тими людьми, про кого згадував.

“Спомини” дають матеріал і для з'ясування окремих, як більших, так і вужчих, проблем. Одна з них, наприклад, – це мова Грушевського, який зазнав свого часу різкої критики наддніпрянських мовних пуристів за ніби широке використання “галицизмів”. Щоб розібратись у цім питанні, треба виявити й ретельно простудіювати з мовознавчого боку рукописи його статей, що друкувались, передусім, у “Записках” НТШ, – за львівського періоду його життя. Річ у тім, що “Спомини”, а тут маємо рукопис, писано не діалектом, а нормальною літературною мовою, прикрашеною органічними старомодними висловами, словесними конструкціями, що несуть у характері своєї побудови специфічний тонкий семантико-філологічний гумор. Не виключено, що у Львові рукописи вченого піддавались мовному редагуванню, і це враження зміцнюється, якщо зіставити будь-яку сторінку “Споминів” з мемуарним уривком “Як мене спроваджено до Львова”, де на широку наддніпрянську основу накинуто флер західноукраїнських мовних форм та інтонацій. Беручи активну участь у формуванні наукової української мови, вчений вважав, очевидно, можливим і корисним використання галицьких мовних набутоків. Дякую І. Гиричеві за важливе спостереження, що вчений міг вважати західні мовні форми основою формування наукової мови. Втім, це дуже серйозне питання. Отже, маємо цілу проблему, але це вже не історична, а суто філологічна проблема.

Нарешті, “Спомини” дають підставу для вирішення такої кардинальної проблеми, як ідеологія Михайла Грушевського другої половини 1920-х рр. Хто має рацію – чи Василь Дубровський³⁷, який з готовністю свідчив, ніби Михайло Сергійович вертався в Україну для реальної політичної роботи (а саме таку думку мали й співробітники ГПУ), чи ті, хто вважав цей його крок політичною капітуляцією Президента УНР, його переходом виключно на рейки наукові? Примушують задуматись виразні нарікання на Грушевського Наталі Полонської-Василенко в її історії УАН³⁸, бо вона відтворює тут не тільки свої думки, а й думки Миколи Прокоповича Василенка, свого чоловіка. Їх обох, а також їхніх прихильників немало драгували ініціативи Грушевського, який через голову академічного керівництва звертався до харківських чиновників. Дістаючи від них всіляке, передусім матеріальне, сприяння, Грушевський енергійно розбудовував складну мережу своїх історичних установ, анітрохи не рахуючись із архітектонікою всієї Академії, яку закладали за геть-

³⁷ *Дубровський В.* Великий патріот: Громад. діяльність М. Грушевського по повероті в рад. Україну // На чужині. – Мюнхен, 1947. – Ч. 1/18. – С. 5–7; *його ж.* М. С. Грушевський у Чернігові: Сторінка з спогадів // Календар-Альманах [“Відродження”] на 1961 рік. – Буенос-Айрес [1960]. – С. 99–119.

³⁸ *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія Наук: Нарис історії. – Мюнхен, 1955. – Ч. I: 1918–1930. – 151 с.; Мюнхен, 1958. – Ч. II: 1931–1941. – 216 с. Рец.: *Бойко Ю.* Всеукраїнська Академія наук у кривому дзеркалі // *Бойко Ю.* Вибране. – Мюнхен, 1974. – Т. II. – С. 73–86.

мана Вернадський із Василенком. Полонська-Василенко трактує Грушевського як неорганізованого академіка, який на власну руку провадив в Академії якусь цілком сепаратну політику. Авторка явно не бере до уваги, що Грушевський був не просто одним із низки інших академіків, як-от акад. Орженцький, акад. Кістяківський, ба навіть акад. Багалій. У структурі Академії наук, і цього не можна забувати, діяв колишній Президент УНР, нехай навіть, кажучи політкоректно, Президент неформальний.

Ще 1907 р. Михайло Грушевський організував у Києві Українське наукове товариство, і було вироблено виразну концепцію й програму, як саме це товариство мало перетворитись на Українську Академію. На важких переговорах із Вернадським 8 червня 1918 р. Грушевський заявив, що у свій зоряний час, у добу Центральної Ради “мог би и деньги найти, сколько угодно, и организовать АН, но не торопился в трудное переходное время”³⁹. На жаль, Грушевський тоді не те що прорахувався, а в нього “руки не дійшли” зробити все заплановане, і відтак він міг тільки задекларувати неучасть, неспівробітництво. Як казав, “не було з ким”. Але не минуло й десятка літ, як уже в 1920-х рр., повернувшись до Києва, він таки увійшов до Академії і почав розбудовувати її, причому згідно зі своїми, а не Вернадського чи Василенка, уявленнями. У цій організаційній роботі він спирався на своїх колишніх партійних товаришів, які в часи “коренізації” позаймали впливові позиції в адміністрації, Наркомосі та Укрнауці. І з ними він провадив переговори не як один з київських академіків, а саме як колишній Президент УНР.

Важливо визначити, у якій психологічній атмосфері формувалася друга частина “Споминів”. Робота над мемуарами забирала у вченого, ясна річ, немало часу. Коло ідей та історичних реалій тримало його в собі довго і владно. І якщо Грушевський воскрешав його так старанно, намагаючись відтворити у нюансах увесь досвід державного будівництва, то що могло стояти за цією його роботою у другій половині 1920-х, на тлі доволі широкої українізації, якою кермували, повторюю, його колишні однопартійці? Грушевський не раз казав, і це звучало дуже серйозно, що він большевикам ніякий не приятель. Поміркуймо, як же виглядає в мемуарах позиція автора? Оцей персонаж – особа не голови ЦР, а Грушевського-мемуариста, який про діяльність голови Центральної Ради пише? Тут набігає перша думка, що свої спогади писав історик, який дбав про створення ще одного історичного джерела в інтересі майбутніх дослідників цієї, мовляв, уже навіки пережитої епохи. Ясна річ, як фахівець вчений думав і про це.

Але все одно надто багато в цих мемуарах життєвого вогню, надто близько стоять 1922, 1924, 1926 й дальші роки, коли він працював над ними, від 1917-го. Отже – чи тільки історик їх писав? Тим більше, що безпосередні його професійні інтереси лежали на той час, як ми знаємо, в середині бурхливого XVII ст. Аналізуючи свій велетенський політичний досвід, якого, природно, не мали ні Костомаров, ні Антонович, ані будь-хто інший з його попередників-істориків, Грушевський шу-

³⁹ *Вернадський В. И.* Дневники, 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С. 95; *Гирич І.* Між російськими і українськими берегами: В. Вернадський і національне питання (в світлі щоденника 1917–1921 рр.) // *Marra Mundi*: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 735–756.

кав у ньому і знаходив підстави для своєї нової організаційної роботи. Політичний діяч такого калібру, яким був Грушевський, так ревно опрацьовуючи матеріал з доби Центральної Ради, у добу Троцького, Бухаріна, Сталіна й Кагановича виглядав, погодьмося, специфічно. Сприймаючи більшовиків як неминучу політичну реальність, Грушевський був у цілковитому всеозброєнні для організаційної роботи не лише академічної.

У цікавій, хоч досі недооціненій монографії “Україна під большевицькою окупацією” (Мюнхен, 1956) Федір Пігідо слушно відзначав: “Багаточисленні видання «Історичних установ» Грушевського та інших наукових осередків стали трибуною, цілком незалежною від офіційної доктрини марксизму. Історія, краєзнавство, етнографія, фолкльор, мовознавство, літературознавство, соціологія – все це, в умовах окупаційного режиму, було використано як легальні форми поширення і поглиблення української національної свідомості. Величезний авторитет Михайла Грушевського як серед найширших шарів українського народу, так і в урядових колах давав йому майже необмежені можливості легальної наукової праці. Михайло Грушевський був духовим репрезентантом української нації і мав належну мужність, щоб вимагати від українського советського уряду додержання взятих на себе зобов’язань – забезпечити декларовану державними актами й обіцяну йому (Грушевському) свободу національно-культурного розвитку в Україні. Тисячі патріотів – культурників, науковців, письменників, мистців, надхненних прикладом М. Грушевського, максимально використали, майже протягом десятих років, легальні можливості боротьби за українську культуру і тим поширили й закріпили відроджену в 1917–20 роках національну свідомість серед найширших шарів українського народу”⁴⁰.

Під час арештів 1971 р., працюючи в Лаврі, я побачив біля водограю (де музей книги) мого колишнього (чи не єдиного – офіційного) наукового керівника Михайла Івановича Марченка й підійшов до нього з конкретним питанням, що буде далі. Дуже немолодий історик з печальним життєвим досвідом відповів: “Та хто й зна”.

Велике діло зробив колись Петро Мойсейович Перебийніс, надрукувавши практично повний текст “Споминів”. Ми ніколи не знаємо, що буде далі, тим більше сьогодні, – правильно казав Михайло Іванович. Мені переказували видавничі люди, якась головна редакторка чи директорка запевняла, що, хоч і має гроші, “Споминів” Грушевського не видаватиме ніколи. Дуже тонко, бачте, розрізняє людей. Грушевський – не такий, як треба.

Може трапитися й так, що колись вона захоче видати ще одну добру книжку. Але вже не зможе.

Сергій Білокінь (Київ)

⁴⁰ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією. – Мюнхен, 1956. – С. 44.

ЧИ ВІДБУЛАСЬ РЕЦЕНЗІЯ?

Капітальна праця С. Білоконя, присвячена музеєві України Павла Платоновича Потоцького¹, в середовищі фахівців одержала захоплену оцінку. Уже перше її видання викликало буквально шквал схвальних відгуків².

За кілька років напруженої роботи у численних сховищах вчений підготував новий, докладніший текст. Якщо у першому виданні було 690 приміток і коментарів, то в новому рукописі їх 1053. Праця стала монументальною й, так би мовити, стереоскопічною. Музей України був окрасою Всеукраїнського музейного містечка, тож не дивно, що його спадкоємець Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, скажу відверто, з радістю взявся за видання цієї праці. Коли капітальний том вийшов у світ, доктора історичних наук М. Ф. Дмитрієнко він спонукав до написання розлогої розвідки “Музеї як скарбниці історичних пам’яток і унікальних знань: роздуми над їх значенням для дослідників (Шляхами книги Сергія Білоконя “Музей України”)”³. Молода дослідниця І. О. Ходак, відома ґрунтовними дослідженнями з життя й діяльності Д. М. Щербаківського – одного з чільних героїв Білоконевої монографії, – прорецензувала книжку в журналі “Ант”⁴.

До високої оцінки “Музею України” приєдналась і архівістка Катерина Климова⁵, яка підкреслила “прекрасну концепцію видання”. Вона пише: “Особливістю нової праці Сергія Білоконя, як і попередньої монографії про відомого колекціонера Потоцького, є фундаментальність та енциклопедичність, які, власне, притаманні й іншим дослідженням автора. І зовнішнє оформлення книги, і її зміст (особливо частина перша – “Дослідження”) виконані у кращих традиціях академічних видань. [...] Дві характерні риси, що надають наукову цінність дослідженню – широке використання архівних джерел та розлогі біобібліографічні коментарі. Обраний автором жанр вигідно вирізняє монографічне видання з-поміж інших, присвячених історії приватних зібрань. Книга ілюстрована рідкісними світлинами з родинного архіву Потоцьких, матеріалами з колекції П. П. Потоцького. Дослідження базується на широкій джерельній базі: архівні документи, періодичні видання, монографії, довідники, мемуарна література. Утім, облишимо цю частину, бо справжніх поцінову-

¹ Білокін С. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – 476 с.

² Захаркін С. Анотація // Критика. – 2002. – Ч. 9 (59). – Вересень. – С. 20; Даниленко В. М. // Спеціальні історичні дисципліни; Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. пам’яті відомого вченого-історика доктора істор. наук Михайла Брайчевського. – К., 2003. – Ч. 10. – Част. 2. – С. 428–430; Люта Тетяна // Український гуманітарний огляд. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 253–257; Солонська Н. Розстріляний патріотизм // Вісник Книжкової палати. – 2002. – № 11 (76). – С. 13–15; Хорунжий Ю. Поновлено в пам’яті // Літ. Україна. – 2003. – № 23 (5015). – 12 черв. – С. 4; Хорунжий Ю. Поновлено в пам’яті // Робітничка газета. – 2003. – № 72 (13229). – 20 трав. – С. 3; Шудря М. Голограма “Музейної скарбниці” // Українська культура. – 2003. – № 5 (932). – С. 15–16, іл.

³ Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2007. – Ч. 14. – С. 303–308.

⁴ Ант. – 2007–2008. – № 19–21. – С. 150–152.

⁵ Климова К. Нотатки археографа на сторінках спогадів Павла Потоцького // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 745–766.

вачів творчості С. Білоконя (до яких належу і я) не треба переконувати у сумлінності та безмежній ерудиції цього автора”.

І разом з тим авторка “Нотаток археографа...” завершила їх абсолютно несподіваною фразою: “Чи можна говорити, що видання відбулося?”.

Про що йдеться? – Про додатки до “фундаментальної”, як твердить К. Климова, праці Білоконя, коротко сказавши, про підготовку спогадів самого П. Потоцького.

Готуючись до видання, керівництво заповідника вирішило запросити фахівців з інших установ. Дирекція запросила особисто саме К. Климову підготувати до друку спогади Павла Платоновича, попри певні застереження щодо її кандидатури. (Вона підготувала не надто високої якості присвячений Музеєві України покажчик, примудрившись обійти в ньому матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади). У “Нотатках археографа...” перепало “на горіхи” і А. Амонсові, і Г. Полюшкові, подекуди навіть С. Білоконеви, і, природно, археографові П. Подбerezкіній, але що примусило К. Климову свого часу так рішуче відмовитись від участі у капітальному виданні, “прекрасну концепцію” якого вона підкреслює тепер, не знаємо. Зрештою, це її особиста справа.

На жаль, численні приклади фахової безпорадності П. Подбerezкіної, що їх навела К. Климова, вражають, і нам дуже прикро, що у проєкті взяла участь людина, якій, виявляється, й близько стояти коло академічних видань не можна.

Не виключаємо можливості перевидання “Музею України”, адже увесь його тираж розійшовся. Зрозуміло, припущені прикрі недогляди буде усунуто. До великої роботи буде залучено фахівців, здатних на добрі справи. Археографи, здатні лише на неякісну працю чи неконструктивну критику, брати участь у такому виданні не повинні.

Валентина Колтакова (Київ)

Ігор Шевченко (10.II.1922 – 26.XII.2009). Наприкінці 2009 р. світова історична наука зазнала непоправної втрати – пішов з життя один з найвидатніших вчених ХХ ст. – професор Гарвардського університету зі світовою славою Ігор Іванович Шевченко. Смерть ушлявленого професора сколихнула світову наукову громадськість. Він був членом Національної академії наук України, Американської академії наук і мистецтв, Віденської та Британської академії наук, римської Національної академії Лінчеї, Академії Палермо, Міжнародного комітету грецької палеографії, Товариства болландистів (Брюссель), Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та багатьох інших наукових товариств та установ. Ігор Шевченко входив до складу редколегій багатьох поважних наукових видань, серед яких можна виділити такі міжнародні візантинознавчі часописи, як “Byzantinische Zeitschrift” та “Византийский временник”, “Palaeoslavica”, видання “Corpus Fontium Historiae Byzantinae” та багатьох інших.

Професор Ігор Шевченко вважався неперевершеним, інколи навіть парадоксальним серед візантиністів за фаховий рівень мовознавця та різноманіття інтересів, серед яких були питання пізньовізантійського інтелектуального життя, рання слов’янська історія та література, візантійська агіографія та епіграфіка, візантійсько-слов’янські, в тому числі візантійсько-руські культурні та політичні взаємини. Та попри всю широту кругозору в науковій діяльності Ігора Шевченка першість

залишалася за візантиністикою. Досліджуючи ж питання історії і культури слов'ян, учений всіляко долучав і український матеріал.

Загалом науковий доробок Ігоря Шевченка вирізняється оригінальністю наукового підходу, критичним осмисленням джерел, інколи переплетеним з тонким гумором, а насамперед глибиною і широтою його ерудиції, з прискіпливою увагою до дрібниць і, в той же час, зі сміливими гіпотезами і концепціями.

Ігор Шевченко народився в українській родині 10 лютого 1922 р. в с. Радості у східній Польщі. Перед еміграцією до Варшави його батьки брали активну участь в українському національному самостійницькому русі. Батько Іван був головою відділу в міністерстві внутрішніх справ УНР.

Своє навчання Ігор Шевченко розпочав у гімназії ім. А. Міцкевича в Варшаві та місцевому ліцеї, де вивчав класичні та інші слов'янські та західні мови. Вже в той час чітко виявились його здібності до мов, так, для місцевого студентського журналу він переклав польською мовою уривок однієї з робіт Вольтера.

Здобувати вищу освіту Ігор Шевченко розпочав в одному з найстаріших європейських університетів – німецькому Карловому університеті у Празі, де він досить ґрунтовно опанував німецьку та чеську мови. По закінченні університету (1945) Ігор Шевченко отримав ступінь доктора філософії з класичної філології, давньої історії та порівняльної лінгвістики. Однак, навчаючись у німецькому університеті, Ігор Шевченко паралельно відвідував Український вільний університет, де в семінарії Івана Борковського студіював грецьку епіграфіку.

Після Другої світової війни значна частина міжвоєнної української політичної еміграції в країнах Східної Європи вирушила на захід, на території, що контролювалися британською та американською адміністраціями. Тоді Ігор Шевченко, опанувавши ще й англійську мову, склав короткий українсько-англійський словник на 750 слів для тисяч емігрантів з України у західній зоні окупації.

У квітні 1946 р. Ігор Шевченко надіслав листа до Орвелла з проханням дозволу на переклад “Animal Farm” українською мовою для поширення в німецьких таборах для переміщених осіб після Другої світової війни. Ідея одразу ж заімпонувала Орвеллу, який не лише відмовився від будь-якого авторського гонорару, а й погодився написати передмову до українського видання, де пояснив наміри та політичні ідеї, приховані між рядками твору. Прикметно, що подальше видання книги Орвелла англійською було зроблено з передмовою, перекладеною з українського перекладу, бо англломовну версію передмови було втрачено. Ігор Шевченко перетворив “Animal Farm” на “Колгосп тварин”, чим чітко виразив задум праці у зрозумілій для емігрантів формі. Це був перший переклад безсмертного твору Орвелла іноземною мовою. Він був виданий під псевдонімом “Іван Чернятинський” (в якому перекладач поєднав батькове ім'я і материне дівоче прізвище). Близько 2 тисяч примірників було поширено поміж українських емігрантів, решту 1500 примірників, на обурення Орвелла, американці віддали радянським репатріаційним офіцерам, які їх негайно знищили.

1947 р. Ігор Шевченко отримав запрошення від Ісаака Мазепи – голови уряду УНР (Директорії) приїхати до Німеччини і долучитися до політичної діяльності – увійти до складу Української національної ради. Та молодий вчений вибрав інший шлях служіння Батьківщині – науку і лишився в Бельгії. В часи, коли на світовому рівні годі було й говорити про якусь окрему українську науку, саме Ігор Шевченко репрезентував останню на найвищому рівні і то – в царині візантиністики, однієї з

провідних історіографічних галузей. Однак протягом усього свого життя вчений багато уваги приділяв і проблемам українознавства. Ігор Шевченко був редактором франкомовного видання листів М. Драй-Хмари. З української тематики можна виділити дослідження, присвячені князеві Святославу, Ізборнику 1073 р., важливе значення мають розвідки, що стосуються постатей слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія.

Свою українськість вчений чітко демонстрував і в той спосіб, що наполегливо писав своє ім'я як *Ihor Ševčenko* замість прийнятої англомовної форми *Igor Shevchenko*, а збірку “Україна між Сходом і Заходом” професор присвятив батькові – петлюрівському емігрантові, “який вірив в Україну і від 1917 року до смерті в 1941 році у Варшаві присвятив своє життя українській справі”.

По війні Ігор Шевченко емігрував до Бельгії. Там він провів чотири роки у Католицькому університеті Лювена, де продовжував вивчати класичну філологію та візантиністику і 1949 р. отримав ступінь доктора філософії з літератури. В той час він став учасником наукового семінару відомого візантиніста Генрі Грегорі у Брюсселі. Саме Грегорі – безумовно харизматична особистість – мав неабиякий вплив на молодого Ігоря Шевченка у формуванні його як дослідника. Можна сказати, що, власне, відвідування цього семінару і визначило подальше наукове майбутнє молодого вченого. І багато років по тому Ігор Шевченко згадував семінари Грегорі як “найзахоплюючіший інтелектуальний досвід”. Й у подальшій науковій кар'єрі багато що поєднувало Ігоря Шевченка зі своїм учителем. Як і Генрі Грегорі, Ігор Шевченко володів багатьма західними і слов'янськими мовами, мав ґрунтовне знання класичних мов, пристрась до мандрівок по бібліотеках у пошуках давніх манускриптів і здатність проникати в суть ідей та висувати нові оригінальні гіпотези.

На початку 1950-х рр. Ігор Шевченко переїхав до Сполучених Штатів Америки на запрошення відомого медієвіста Ернста Канторовича. Тоді ж він отримав першу академічну посаду – викладача античної і візантійської історії в Каліфорнійському університеті Берклі. З часом він став викладачем слов'янських мов та літератур у Мічиганському університеті, де з 1954 до 1957 р. посідав професорську посаду, а до його обов'язків увійшли ще давньоруська література та візантійська історія.

Далі науковий шлях Ігоря Шевченка пролягав через Колумбійський університет (1957–1965), де як доцент, а згодом як професор він викладав низку дисциплін з історії та культури слов'ян та Візантії. Саме в той період у нього з'явилися й перші аспіранти. У подальшому ж професор Ігор Шевченко підготував велику когорту вчених, які вивели американську візантиністику, поруч з німецькою, французькою та російською, на одне з провідних місць у світі. Серед учнів Ігоря Шевченка є й низка українських вчених, серед яких можна назвати о. Бориса Гудзика, Франка Сисина, Зенона Когута та Григорія Грабовича. Й до самого кінця життя він завжди був готовий допомагати молодим вченим з України.

1965 р. Ігоря Шевченка запросили до плеяди наукових співробітників *Dumbarton Oaks*, і його перебування там тривало декілька років, які були проведені у резиденції відомого візантиніста Кирила Манго. З того часу й розпочинається тривала дружба і наукова співпраця двох велетнів світової візантиністики. Фактично саме Ігор Шевченко та Кирил Манго й стали окрасою центру та взірцями для своїх молодих колег. Під час перебування гостьовим професором в американському центрі візантиністики Ігор Шевченко розпочав активну співпрацю з Гарвардським університетом.

1973 р. Ігор Шевченко переїздить з Вашингтона до Кембриджа, щоб стати професором візантійської історії та літератури Гарвардського університету, з яким і було пов'язане подальше наукове життя професора. Ігор Шевченко був одним з ініціаторів та постійним співредактором “Harvard Ukrainian Studies” – часопису, що на багато років став провідним українським науковим періодичним виданням, яке фактично презентувало Україну й українську науку у світі. Саме наполеглива праця Ігоря Шевченка забезпечила часопису “Harvard Ukrainian Studies” репутацію одного з провідних міжнародних часописів з проблем слов'янської медієвістики. Також вчений разом з Омеляном Прицаком брав активну участь у заснуванні та діяльності Українського дослідницького інституту Гарвардського університету, внесок якого в розвиток українознавчих студій важко переоцінити. Власне цей інститут і був центром україністики у світі, публікації та конференції його стали вагомим чинником розвитку світової історичної науки. Фактично саме Ігор Шевченко та Омелян Прицак протягом багатьох років і визначали стиль і зміст українознавчих студій, тримаючи їх на рівні кращих досягнень світової науки.

У власній науковій діяльності вчений постійно звертався до історії та культури України, результатом чого стала збірка “Україна між Сходом і Заходом” (“Ukraine Between East and West”, 1996), перекладена багатьма мовами світу. Більша частина цих нарисів постала як результат лекційних курсів, читаних Ігорем Шевченком у Гарвардському університеті в 1970–1974 рр., в часи, коли історія України обминалася увагою американської і світової наукової громадськості. Те, що її викладав всевітньо відомий візантиніст, значною мірою й привернуло увагу світової наукової громадськості до історії України як окремої історіографічної галузі. З україністики на особливу увагу заслуговує стаття Ігоря Шевченка “Багатоликий світ Петра Могили”, присвячена одному з чільних діячів українського відродження XVII ст. та одній з ключових постатей української національної міфологеми. Проте погляд на історію України професор І. Шевченко спрямовував крізь призму Візантії, що яскраво вирізняло його з-поміж колег, у тому числі й на Батьківщині. Вчений чітко проголошував тезу, що без візантинознавства неможливе й українознавство.

Попри значне завантаження, Ігор Шевченко знаходив час для співпраці з українськими емігрантськими науковими інституціями, то-як Українська вільна академія наук чи Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Він брав активну участь у створенні Міжнародної асоціації україністів (1989). За внесок в українознавство Ігоря Шевченка було вшановано званням почесного професора Українського вільного університету, а незалежний культурологічний часопис “І” відзначив його орденом “За інтелектуальну відвагу”.

Ігор Шевченко автор сотень статей, рецензій та інших публікацій. Як і Грегорі, Ігор Шевченко не написав жодної монографії. В той же час його збірки статей, що становлять досить значні за обсягами видання, містять ґрунтовні дослідження, кожне з яких є взірцем історіописання. Серед них можна виділити “Суспільство та інтелектуальне життя пізньої Візантії” (“Society and Intellectual Life in Late Byzantium, 1981”); “Ідеологія, писемність та культура у Візантійському світі” (“Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World, 1982”); “Візантія і слов'яни у писемності та культурі” (“Byzantium and the Slavs in Letters and Culture, 1991”). Однією ж з перших публікацій стало дослідження про двох державних діячів Візантії XIV ст. – Теодора Метохіта та Никифора Гімноса. А незадовго до смерті Ігор Шевченко після двадцяти років праці завершив фундаментальне видання і переклад життєпису Василя I

(“The Life of Emperor Basil I”) – єдиної секулярної біографії у візантійській літературі. Особливий резонанс мало дослідження вченого “Занепад Візантії очима її інтелектуалів” (“The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals”), опубліковане в “Dumbarton Oaks Papers” (1961). З джерелознавчого боку визначним для науки є розвінчання вченим наукової підробки XIX ст., вчиненої елліністом і палеографом Карлом Госсом, так званої “Записки готського топарха”. Останньою ж вагомою працею Ігоря Шевченка було критичне видання “Хронографії” Продовжувача Теофана з англійським перекладом та ґрунтовним коментарем, що має незабаром вийти друком у Німеччині.

1984 р. Киріл Манго з приводу вшанування Ігоря Шевченка з нагоди його 60-ліття висловив йому побажання написати книгу про Візантію і слов’ян, або якусь працю про візантійську агіографію, чи хоча б поважну статтю на цю тему. Книжки вчений так і не створив, проте 1995 р. опублікував вражаючий за обсягом і глибиною опрацювання “Огляд студій з візантійської агіографії за останні півсторіччя, або два погляди назад та один погляд уперед” (“Observations on the Study of Byzantine Hagiography in the Last Half-Century, or Two Looks Back and One Look Forward”).

Оцінюючи загалом науковий доробок, Ігоря Шевченка можна зазначити: як для західного вченого та ще й українського походження, прикметним є, що навіть радянська візантиністика була змушена визнати досить ґрунтовні, оригінальні і в той же час суперечливі концепції вченого і на сьогодні вони залишаються актуальними і ще довго не відійдуть у категорію історіографії.

Особливе місце займають праці Ігоря Шевченка методологічного плану. Серед них можна виділити “Два способи історичного дослідження” (“Two Varieties of Historical Writing”), де автор порівнював “живого” та “технічного” істориків у яскравих алегоричних образах “метелика” та “гусені”: “барвисті метелики, що пурхають над квітколожем”, та “повзуча гусінь, чий черв’ячний погляд сягає не далі меж листка капусти”, себе ж він відносив до обох категорій науковців. Та Ігор Шевченко зумів підняти над усім загалом сучасних йому істориків і зайняти власне оригінальне місце у світовій науці.

Окрім викладацької і дослідницької діяльності, Ігор Шевченко брав активну участь у міжнародному науковому житті. Протягом 1986–1996 рр. вчений очолював Міжнародну асоціацію візантиністів, брав активну участь в організації та проведенні Міжнародного конгресу з нагоди 1000-ліття хрещення України-Русі. Його наукові досягнення знайшли визнання в численних званнях почесного доктора, так само як і у членстві в багатьох наукових товариствах. Також професор Ігор Шевченко отримав дослідницькі та літературні нагороди. Назва першої зі збірок на пошану вченого до його 60-ліття “Okeanos” (1984) відобразила весь обшир наукових зацікавлень Ігоря Шевченка. Сама ж назва була запозичена в афонського манускрипту, що містив енциклопедичну підбірку текстів у галузі науки, літератури, філософії та теології, що відповідало й масштабу наукових обширів професора.

До кінця життя Ігор Шевченко вболівав за майбутнє української науки, за її вихід на світовий рівень, на фундаментальні проблеми як у галузі історії, так і загалом гуманітаристики. Проте на сьогодні праці професора Ігоря Шевченка ще не достатньо відомі в Україні, вони вповні ще не інтегровані до українського історіографічного процесу. Переклад і видання на Батьківщині його праць ще попереду. І саме у процесі пошуку свого місця в світі, виходу на світові рівні українська наука, насамперед візантиністика, у працях Ігоря Шевченка й може знайти своє гідне

місце серед інших національних історіографічних шкіл. Перед українською історичною наукою на сьогодні стоїть і проблема вписання історії України у світовий контекст, і саме професор Ігор Шевченко у своїх працях й подав зразок такого погляду.

Ігор Шевченко був одружений тричі (з Оксаною Драй-Хмарою, Маргарет Бенслі та Ненсі Петтерсонг), однак усі шлюби закінчилися розлученням. В останні дні його доглядали доньки Катерина та Елізабет та троє онуків, а також велика кількість студентів та колег.

У латиномовній епітафії Ігор Шевченко сказав про себе: “Протягом довгого життя він засвідчив дуже багато смертей; власної, проте, не боявся”... До останніх днів Ігор Шевченко вірив у науку, залишався сповненим нових ідей та проєктів...

Похований професор Ігор Шевченко на кладовищі Mount Auburn в Кембриджі.

Дмитро Гордієнко (Київ)

Геннадій Григорович Літаврін (1925–2009), 6 листопада 2009 р. в Москві пішов з життя всевітньо відомий російський візантиніст – академік Російської академії наук Геннадій Григорович Літаврін, з ім'ям якого пов'язаний розвиток як повоєнної радянської, так і сучасної російської візантиністики. З 1987 р. Г. Літаврін був відповідальним редактором редколегії найавторитетнішого російського візантинознавчого часопису “Византийский временник”, тоді ж він очолив Секцію історії Візантії (нині – Центр з вивчення візантійської цивілізації), був віце-президентом Міжнародної асоціації візантиністів, головою оргкомітету XVIII Міжнародного конгресу візантиністів, що відбувся в серпні 1991 р. в Москві.

Геннадій Григорович Літаврін народився 6 вересня 1925 р. у с. Абай Уймонського аймаку Ойротської автономної області Західно-Сибірського краю (нині – Усть-Коксинський район Алтайського краю). 1951 р. Г. Літаврін закінчив історичний факультет Московського університету по кафедрі історії середніх віків. Він був учнем таких відомих вчених, як Є. Веселий, А. Неусихін, С. Сказкін, керівником його дипломної і кандидатської робіт була З. Удальцова, яка загалом відіграла одну з провідних ролей у відродженні радянської візантиністики в повоєнний період. 1954 р. Г. Літаврін успішно закінчив аспірантуру і захистив кандидатську дисертацію, а 1973 р. – докторську.

У сферу наукових інтересів Г. Літаврїна входили ледь не всі фундаментальні проблеми історії Візантії та середньовічної Болгарії, його праці вирізняються широтою дослідницького кругозору і водночас глибиною розкриття тем зі скрупульозним опрацюванням найдрібніших деталей. Насамперед слід виділити книгу “Как жили византийцы” (1974), в якій чітко поданий погляд Літаврїна на візантійську цивілізацію, вперше на високому науковому рівні і водночас цікаво й доступно для широкого читача розгорнуто цілісну панораму способу життя “ромейв”. Книга набула великої популярності й була перевидана 1997 р. в серії “Візантійська бібліотека”. У передмові до нового видання вчений визнав, що через майже чверть століття, які проминули після написання книги, “перечитывая уже полузабытый мною текст, я убедился в том, что теперь немало акцентов расставил бы иначе”. Він зазначив, що тепер уже не схильний поділяти погляди тих дослідників, які змальовують історію Візантії похмурими фарбами. Його насамперед цікавить питання не про те, чому загинула Візантія, але про те, звідки вона брала сили, щоби протягом тисячі років вижити, перебуваючи майже безперервно в екстремальних умовах.

За своїм значенням для історичної науки серед наукового доробку Г. Літаврїна особливо вирізняються дві праці: “Болгария и Византия в XI–XII вв.” (М., 1960) та “Византийское общество и государство в X–XI вв.” (М., 1977). Так, в останній із зазначених праць Г. Літаврїн переконливо спростував тезу про “державне закріпачення” селян у Візантії. Так само й монастирська земельна власність формувалась, як показував дослідник, не лише з імператорських пожертвувань, а й власним шляхом – через купівлю, обмін тощо.

Вагомим є внесок Г. Літаврїна й у джерелознавство історії Візантії. Це насамперед його російськомовні переклади різноманітних візантійських (грецьких) писемних пам’яток. Для вітчизняної науки особливе значення мають супроводжувані розлогими науковими коментарями переклади “De administrando imperio”, “Кекавмен. Советы и рассказы Кекавмена”, а також дослідження Бертинських анналів та частини 15-го розділу II Книги “De cerimoniis” Константина VII Порфірогенета, де описані прийняття руської княгині Ольги цим імператором. І саме завдяки перекладу цього уривка зазначений пасаж Константина Порфірогенета з “De cerimoniis” широко введений у вітчизняну науку.

Окрім джерелознавчого опрацювання та перекладу текстів Константина Порфірогенета, Г. Літаврїн присвятив цілу низку публікацій дискусійній у науці проблемі місця і часу хрещення княгині Ольги. Щодо локалізації цієї події Г. Літаврїн чітко зазначив Константинополь місцем хрещення руської княгині. Що ж до часу, то вчений започаткував досить жваву і тривалу дискусію в науці, запропонувавши версію про дві поїздки княгині Ольги в Константинополь (у 946 та 955 рр.). І попри те, що дана концепція зазнала досить серйозної критики, ціла низка питань, які порушив учений у контексті розгляду цієї проблематики, залишаються актуальними й на сьогодні.

Загалом питання русько-візантійських відносин займають особливе місце в науковому доробку Г. Літаврїна. Власне у цій сфері вчений ішов у руслі російської школи візантиністики – розгляду історії Візантії з позицій і в дотичності до історії Русі, що було започатковано і розроблено ще В. Васильєвським, учнем якого й був, за власним визнанням, академік Г. Літаврїн.

Інтерес до Русі проявився ще в дитячі роки, коли Г. Літаврїн у 12-річному віці вивчив відповідні розділи праці С. Соловйова, а тому й темою дипломної роботи були “Русско-византийские отношения в IX–X вв.”. Усвідомлення того факту, що основний масив джерел з зазначеної проблематики складається з візантійських пам’яток, шляхом “з варяг у греки” вчений фактично і прийшов до Візантії, а згодом ним же й повернувся назад, чим певною мірою повторив науковий шлях і дискурс свого духовного вчителя В. Васильєвського.

З зазначеної проблематики доробок Літаврїна вирізняється своїм всеохопним характером та безперечною науковою новизною. Особливо цікавили його питання, пов’язані з найбільш дискусійними аспектами візантійсько-руських відносин у період християнізації Русі. Власне, вже одна з перших праць вченого й була присвячена цій проблематиці (“Записка греческого топарха”. – М., 1957). Найкраще ж характеризують погляди вченого на природу русько-візантійських стосунків написані ним відповідні розділи до тритомного видання “Истории Византии” (“Византия и Русь в IX–X вв.”, “Русско-византийские отношения в XI–XII вв.”. – Т. 2. – М., 1969). Так, Г. Літаврїн обґрунтував думку, що вже через географічну віддаленість двох держав якогось практичного втілення політичного чи воєнного тиску з боку імперії

на Русь не могло бути. Вчений чітко зазначив, що у відносинах двох країн “наступальною” стороною завжди залишалася Русь. Таким чином між Руссю і Візантією відбувався активний діалог, насамперед у культурній і церковній сферах.

У цьому ж контексті варто виділити і праці, присвячені останній русько-візантійській війні 1043 р. (“Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь” (1967), “Война Руси и Византии в 1043 г.” (1972) та ін.), в яких Г. Літаврін досить переконливо довів, що розгортання цього конфлікту було зумовлено цілою низкою причин, включаючи династичні. Останні представниці Македонської династії – сестри Зоя і Феодора були пов’язані з київським двором через свою тітку Анну, тому Ярослав міг виступати як оборонець їхніх законних прав у династичному конфлікті у Візантії після сходження цієї династії з політичної арени. Але загалом війна була викликана крутим поворотом у політиці Константинополя щодо Києва у той період, коли імператорський трон посів не споріднений з Рюриковичами Константин IX Мономах, який прийшов до влади лише через одруження з імператрицею Зоєю і намагався послабити руський вплив при візантійському дворі.

Важливою і значною за доробком сферою наукових зацікавлень Г. Літаврїна була історія середньовічної Болгарії. Саме цій темі було присвячено кандидатську дисертацію: “Борьба болгарского народа против византийского ига”, якою вчений фактично й відновив у радянській науці інтерес до південнослов’янської тематики періоду середньовіччя. Вагомою, особливо за багатоплановістю дослідницького об’єкта, працею була монографія Г. Літаврїна “Болгария и Византия в XI–XII вв.”. Монографія викликала значний резонанс і спричинилася до жвавої дискусії в науці. У подальшому науковий інтерес Г. Літаврїна переміщувався в глибину віків – до історії Першого Болгарського царства, а далі – до процесів становлення давньоболгарської державності (“К проблеме становления Болгарского государства” (1981)).

На початку 1980-х рр. Г. Літаврін очолив колектив учених з дослідження середньовічної історії слов’ян. Робота проводилася насамперед у напрямку історії формування слов’янських держав, результатом чого стала фундаментальна монографія “Раннефеодальные государства на Балканах XI–XVII вв.” (М., 1985), підготовлена за редакцією Г. Літаврїна. Продовженням цієї ідеї було цілісне дослідження історії формування ранньофеодальних держав на теренах Центральної і Південно-Східної Європи (“Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне в VI–XII вв.)”, М., 1991).

Насамкінець варто зазначити, що саме Г. Літаврін був ініціатором фундаментального “Свода древнейших письменных известий о славянах” (М., 1991. – Т. I: I–VI вв.; М., 1995. – Т. II: VII–IX вв.), який за повнотою охоплення і глибиною джерелознавчого опрацювання залишається неперевершеним у світовій науці з цієї проблематики.

До останнього часу академік Г. Літаврін продовжував активне наукове життя. Він з гордістю зазначав помітний сплеск інтересу в сучасній Росії до історії Візантії і упевнено проголошував, що ніколи вітчизняна візантиністика не відійде від розробки фундаментальних проблем візантійської цивілізації. У цьому зв’язку зазначимо, що українська візантиністика переживає лише етап становлення, тому науковий доробок, життєвий і творчий шлях академіка Г. Літаврїна можуть бути добрим зразком для подальших поколінь учених. Зрозуміло, що перед українською візантиністикою стоять власні завдання, пошуки власного наукового дискурсу, власних відповідей практично на всі питання русько-візантійських відносин, неупереджений погляд на них крізь призму історії Русі-України.

З відходом з життя таких титанів візантиністичної науки, як Ігор Шевченко та Геннадій Літаврін, перед молодими науковцями стоїть завдання тримати той високий рівень науки, на який її підняли ці корифеї, більше того – збагатити їхній науковий доробок, що, безперечно, залишається актуальним.

Дмитро Гордієнко (Київ)

Ярослав Романович Дашкевич (13.XII.1926 – 25.II.2010). Мені було б важко розпочати писати про Ярослава Романовича як про історика, обходячи його особу як людини. Загальновідомо, що існує міф про Дашкевича як про жорстку некомунікабельну особу нордійського типу. Цей міф ходить за ним з повоєнних 1940-х рр., народившись під час «зачистки» Галичини у погромницьких обговореннях його персональних справ. Але колись я вичитав із збірки індійських казок доволі цікаву річ, як сліпці вперше в житті вийшли на слона. Один доторкнувся до його живота й сказав, що слон – це діжка. Другий охопив його ногу й вирішив, що слон як колона. Нарешті, третьому дістався хобот, і він упевнився, що слон схожий на змію. Мої життєві враження підказують, що Ярослав Дашкевич був – *ніжною* людиною. Що можу сказати іншого, якщо мені випав свій досвід. Коли я ходив без роботи, регулярно телефонували й розпитували, де я стою, двоє класиків – Григорій Кочур (званий з легкої руки Емілія Крюби “метр Грегуар”) і Ярослав Дашкевич. На академії пам’яті останнього у Києві (25 лютого 2011 р.) Василь Ульяновський пригадав свою з ним розмову, коли Дашкевич висловився в тому сенсі, що закував свою душу в металеві обладунки. Фіксую це, бо не маю певності, що Василь Іринархович це відтворить на письмі.

Загалом я маю від Ярослава Романовича чимало вражень різного роду, а на руках, як нарахував, 73 його листи. Не в тім річ, що ніби багато. В Едварда Триярського, кажуть, близько 500. Тобто є сила текстів, що складають поважний додаток до видань його праць. Нещодавно вийшов у світ корпус Дашкевичевого листування з Юром Меженком, і, як на мене, це листування чи не з самого початку призначалось для видання як коментар до їхньої доби¹. Для них обох було однаково важливо документувати поточні події, що проходили на їхніх очах, і давати їм свою об’єктивну оцінку. Для повноти картини передбачався хіба кваліфікований доповнювальний коментар, що й сталося.

Листи до мене трохи інакші. Тривали сутужні роки, коли Ярослав Романович друкував свої ґрунтовні студії у зразкових паризьких вірменознавчих виданнях. Я мав у Києві можливості, найубогіші з убогих, – бібліографічні пам’ятки товариства книголюбів. Але ні я не втрачав такої можливості, щоб там надрукуватися, ані не відмовлявся від неї Дашкевич.

6 лютого 1974 р. я доволі нахабно писав йому: “Ви питаєте про перспективи видання й відповідність Ваших статей нашому задумові. Звісно, Ваш матеріал цілком прийнятний. Щоправда, деякі зауваження до статей можна було б зробити. Ви пишете, що з Карматанянца був «відомий книголюб», але його книгозбірню не характеризуйте ні словечком. Говорите, що вивчав його видання Е. Шюц, але в списку літератури його робіт нема. Чи правильно «мхітаристи» (а не «мгітаристи»)? На якому факультеті навчався Павенцький? в яких роках? (чи збереглися особисті справи

¹ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / Упор. Р. Дзюбан, Г. Сварник. – Львів, 2009. – 374 с.; іл.

студентів? – там мала б знайтися і дата його народження). У статті про Вислобоцького немає посилання на словник псевдонімів, де є їх 14 (а Ви з огляду на обсяг подасте лише два). В-й «виступав» і «боровся», – і все лише усно? Ви не подасте жодної його публікації (перед «Літ.» мало б іти «Тв.»). Їх не було зовсім?”. Згодом я сам відповів на питання, чому некомунікабельний Дашкевич не робив покликів на книжку О. Дея².

У подібній ситуації, перерахувавши мої очевидні недотягнення, 21 вересня 1987 р. Ярослав Романович писав у своєму листі: “У мене враження, що Ви втомлені або й перевтомлені, бо до цього всього Ви легко дійшли б самі, без моїх зауважень. Висновок: треба добре, сумлінно і без жодного навантаження відпочивати один раз на рік”.

Тож коли у Відділі наукової інформації із суспільних наук АН УРСР (завідувач д. і. н. Ю. В. Сиволоб; 1986–1989) я мав групу з трьох співробітників (я четвертий) і видав Дашкевичеву громадські суттєву працю³, 20 листопада 1987 р. він звирявся: “Є у мене ще в картотеці велика бібліографічна праця, яку можна б назвати «Українсько-вірменські взаємозв’язки XI–XVIII ст.» (близько 5000, а може, й більше назв), технічно дуже складна (вірменські тексти, які, правда, можна транскрибувати). Але на неї треба було б кілька томів”. На жаль, мого тодішнього шефа не схвилював навіть каталог “Малоросійських збірників” Олександра Лазаревського⁴, рукопис якого я йому приносив. Отже, також маємо ніби коментар до тієї теж невеселої доби.

Щодо особистих стосунків, почну не з таких вершин, коли його дружина Людмила поскаржилась мені на якусь проблему в них на даху (вул. Козацька, 11-А), і я там опинився і її вирішив. Шкодою, що руки не дійшли записати свої спогади про неї, про що після Людмилиної смерті він мені кілька разів нагадував. Хочу пригадати інше – його питання, яке він сформулював 2000-го р. й яке лишилося актуальне для всіх істориків. Ідеться про засідання спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України 30 березня 2000 р. (головавав на засіданні доктор історичних наук П. С. Сохань). У порядку денному стояв захист моєї докторської дисертації “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: (Джерелознавче дослідження)”, поданої за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Присутніми були за цією спеціальністю Г. В. Боряк, І. В. Верба, Я. Р. Дашкевич, Я. С. Калакура, В. В. Кравченко, Ю. А. Мицик, Р. Я. Пиріг, Ю. А. Пінчук, В. І. Ульяновський.

Цитую:

“Сохань П. С. Ну, що, надамо слово і хай відповідає? Немає більше?

Дашкевич Я. Р. У мене ще одне питання.

Сохань П. С. Будь ласка, Ярослав Романович.

² Білокінь С. І. До питання про авторство “Словника українських псевдонімів”: Документи і матеріали // *Marra Mundi*: 36. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 830–874.

³ Дашкевич Я. Р. Закарпаття в українській етнографічній літературі XIX ст.: Бібліографічний покажчик. – К., 1989. – 57 с. Автор поставив одну-єдину умову – щоб рукопис не проходив цензурних скорочень. Про всяк випадок зберігаю другий примірник його машинопису.

⁴ Див.: Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова // *Київська старовина*. – 1998. – № 4 (322). – Липень–серпень. – С. 131–164.

Дашкевич Я. Р. Як Ви вважаєте, Ваша робота є правдива чи фальшива?

Сохань П. С. Раз захищає, значить, правдива. Або за принципом: всі наші називаються розвідниками, всі зарубіжні – шпіони... Ну, це жарти. Будь ласка, С. І., прошу. По порядку так, всім...

Білокин С. І. Ну, мені так години до третьої вистачить тут...”

Вважаю, що саме це і саме так сформульоване питання мав би нагадувати собі кожен історик щоранку, після молитви. Отже, ще одне місце зі стенограми:

“*Сохань П. С.* [Після В. А. Потульницького та Ю. А. Мицика]. Ярослав Романович.

[...]

Дашкевич Я. Р. Третє питання. Я хочу, щоби сумління, принаймні в мене, було чисте.

Кулінич І. М. Тобто Ви відповіли на своє запитання, чи фальшива, чи правдива?

Дашкевич Я. Р. Так.

Кулінич І. М. Значить, правдива?

Дашкевич Я. Р. Ні, до того я ще дійду. Чи робота є джерелознавча? У нас якось зафіксувався такий стереотип, що джерелознавство – це має бути по пунктах. Ось є такі види джерел, ось є питання, критерії достовірності, а ось ми можемо поділити ті цидулки, які йшли із ЦК і нижче, а потім із КГБ йшли кудись, на такі й такі-то категорії джерел, і це буде джерелознавство. А якщо всі ці критерії застосувати на практиці і побудувати на тому високонанукову роботу, то це вже не джерелознавство. Я не знаю, як відповісти на це протиріччя, але мені здається, що треба у джерелознавстві розрізнити теоретичну сторону і практичну сторону. А для нас, для істориків України, на сьогодні, вибачаюсь, практична сторона є набагато важливіша, бо вона повинна розкрити те, чого ми не знаємо.

Дальше питання, чи робота є правдивою. Ну, я можу сказати, що в 1950-му році я не займався історією⁵, але це було 13, чи 14, чи 15 років після Великого Терору, і я зустрічав тих людей, які пройшли це, починаючи від секретаря ВЦІК’у України Буценка, від брата Бухаріна, від жінки Ягоди і так далі, і так далі. Те, що написано тут, є набагато менше, що було насправді. І про це нам, мабуть, треба пам’ятати. Так що робота є правдивою. І врешті, може, останнє питання, чи ця робота є вкладом в українську історичну науку. [...]. (*Оплески*)”.

До речі, у його публіцистиці, де він переглядав поточну історіографію, проблема правдивості та фальшування історичної істини не лише присутня, а й для певних періодів, здається, навіть провідна. Шкодную, що цю проблему тепер намагаються якось обминути. Виглядає так, що історична наука безморальна, себто у прямому сенсі аморальна. Це неправильно.

Цікаве свідчення дала мені фундаторка Архіву-музею літератури й мистецтва у київському софійському подвір’ї Людмила Андріївна Проценко. Готуючи каталог колекції документів⁶, вона стала співавторкою Ярослава Романовича, чим явно пишалась. Отже, вона якось запитала Крип’якевича, чи вважає він Дашкевича за свого учня. Крип’якевич відповів, що, на жаль, його учнем він не був: “Він сам”. Себто,

⁵ Йдеться про його ув’язнення.

⁶ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 / Упор. Я. Р. Дашкевич, Л. А. Проценко, З. С. Хомутецька. – К., 1971. – 184 с.

він створив себе сам. Син знаменитих галицьких діячів, статті про яких увійшли до “Енциклопедії українознавства” з портретами, Ярослав Романович увійшов у совецький період історії вже сформованою людиною. Він належав до львівської “сметанки”, як називали в Галичині горішній соціальний прошарок. Залюбки згадував у “Постатях”⁷, де саме відпочивав з мамою того чи іншого літа і зблизка спостерігав Донцова й Маланюка.

У ті роки нікому не спало б на думку (як залюбки роблять тепер) назвати когось із маланчуків⁸ *політичною елітою*, адже вони були контрелітою. У повоєнні роки слова “еліта” ще якимось навіть не було в обігу. Цитата: “Як бачу тепер, особливо багато допомогла мені в моїх нарбутознавчих пошуках Марія Володимирівна Трубецька (14/26 березня 1897 – 16 березня 1976), учениця розстріляного 1937 р. Михайла Бойчука. Вона мешкала біля оперного театру, над художнім салоном. У колі друзів своєї молодості, які створили не що інше, як таємний орден, їй, княжні, причепили просту, але зі смаком витворену дефініцію: «Із Рюриковичів». Смак вигадки полягав, розуміється, в тім, що всі чудово знали: Трубецькі історичні були не Рюриковичі, а Гедиміновичі. Але я хочу заприсягтися, що за всі роки наших зустрічей і бесід я жоднісінького разу не чув від Марії Володимирівни Трубецької такого популярного й кумедного в конкретних контекстах слова «еліта». Вона його взагалі не жила”⁹.

Тодішня еліта була справжня по суті, а не за посадою (за згодою, як формулюють тепер)¹⁰. Тож Дашкевичеві молодечі оцінки обростали новими враженнями, формуючи цілком певну органічну традицію. Про українську еліту у нас писали Наталя Геркен¹¹ і, природно, Дмитро Донцов¹², Богдан Крупницький¹³, Богун Ірина, що прокоментувала Антонія Подразу¹⁴ і, природно, Ярослав Дашкевич.

Чи живали у старому Львові слово *вундеркінд*? Ярослав Романович почав у 20 (двадцять) років. Свою першу розвідку, і то цілком зрілу, про систему словника псевдонімів, криптонімів і криптограм, він надрукував 1947 р. в київському бібліотечному збірнику, наклад якого було знищено¹⁵.

Варіантів було принаймні два. Він зробив вибір – лишився з магір’ю (обох було ув’язнено; † 11 липня 1963 р. у Львові¹⁶), а не з батьком (його не стало 12 січня

⁷ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упор. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс. – 2-ге вид, випр. й доп. – Львів, 2007. – 808 с.

⁸ Йдеться про Валентина Юхимовича Маланчука (1928–1984), одного з найзавзятіших українофобів – у стислому сенсі слова, ворога народу (*Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки, 1918–1991. – К., 2003 – С. 222).

⁹ Білокін С. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005. – С. 178.

¹⁰ Державно-правова еліта України / Ред. кол. В. В. Медведчук та ін. – [К., 2009]. – 199, [1] с. Замість портрета М. Драгоманова вміщено портрет І. Шмальгаузена (с. 31).

¹¹ Геркен Н. Про касту кавалерів і про гаспидів // Батава. – Бухарест, 1941. – № 2–3. – Березень–квітень. – С. 17–22.

¹² Донцов Д. Головні прикмети провідної касты // Там само. – С. 1–8. Підп.: Д. Д.

¹³ Крупницький Б. До характеристики української еліти: Елементи ініціативи і творчости // Бюлетень НОУС. – Берлін, 1945. – Ч. 9–10. – С. 5–18. Читано на інавгураційних сходах “Мазепинця” дня 18 листопада 1944 р.

¹⁴ Богун І. Еліта і народ // Наша культура. – Варшава, 1981. – № 6 (278). – Червень.

¹⁵ Дашкевич Я. Словник псевдонімів, криптонімів, криптограм: (Спроба системи) // Науковий збірник Бібліотеки Академії наук УРСР. – К., 1947. – Ч. I. – С. 26–50.

¹⁶ Його ж. Постаті. – 2-ге вид. – С. 576.

1975 р. в Куфштайні¹⁷), якого також любив. Навіть спеціально їздив, коли виникла можливість, на його могилу. Коли в мене з'явився дубль книжки “Артилерія січових стрільців”¹⁸, я припустив, що він її має, але вирішив, що й мій дублетний примірник йому знадобиться. Він цієї книжки, на диво, ще не мав і сказав із притиском, що відтепер вдячний мені довіку.

Ярослав Романович не пішов на Захід 1944 р. не те що з батьком, а не пішов взагалі – інший варіант, який, зрештою, теж цікаво тепер прорахувати. Очолював би якусь еміграційну структуру, редагував журнал чи газету? Від такого шляху відмовився свого часу Михайло Грушевський і такого шляху не вибрав ніколи й Я. Дашкевич. Він завжди намагався переконати інших і самого себе, що в цьому навіть не розкаювався. За кордоном Дашкевич таки друкувався – здебільшого французькою мовою, але все про вірмен – про жодного зі своїх тодішніх чи пізніших (у будь-якому випадку, нелегальних) – героїв. Готувався до офіційної стезі за умов незалежності? Вірив у незалежність чи просто так сталося? Працював для незалежності, щойно відкривалась така можливість.

Легко тепер кожному історикові партії просторікувати, що він опирався котромусь із партійно-номенклатурних кланів (перебуваючи в іншому клані!). У травні 1995 р., дорогою до Вінниці, де мала відбутись конференція, я посварився раз з Лесею Никанорівною Падун-Лук'яноюю. Вона шанувала есерів (есеркою була, на жаль, і її матір), а я доводив, що вони просто не дорвались до повноти влади, хоч були марксисты, тобто такі самі, як большевики. Інший діяч чи діячка мали свою причину героїчно “мовчати”, – у важкі часи не всі могли спромогтись на творчість. Хтось пускався берега: в заплату одержував допуски до найпотаємніших джерел. А тоді вже розраховувався з представниками політичної еліти (який нонсенс!) за допуск до старих документів коментарями до найсвіжіших і, не виключено, навіть виконанням поточних оперативних доручень. Дашкевич зробив свідомий політичний вибір, який став його вибором життєвим. Він ходив туди, де міг розраховувати на ефективну роботу в українській історіографії. За таке щастя міг заплатити дорого. Так минуло його життя. Що ж, визначивши свою мету, він її досягнув. Йому пощастило.

Вчений відбув в ув'язненні 6 років 5 місяців 24 дні: з 10 грудня 1949 р. до 2 червня 1956 р.¹⁹

Сумарно 21 рік він перебував без роботи: то його приймають, то звільняють. Вперше він став безробітним того самого 2 червня 1956 р., коли вийшов у “велику зону” (нижня рамка). Востаннє, вже остаточно, став на державну службу 1 листопада 1990 р. (горішня рамка). Більше того, ще 15 липня 2005 р. влада незалежної (?), точніше, постгеноцидної України вилучила приватні папери Дашкевича, ще не оформлені як державна власність²⁰. Інакше кажучи, з 1949-го по 2005-ий, тобто ВСЕ ЙОГО ЖИТТЯ, режим бавився з Дашкевичем – то прибере, то пустить. Остаточно йому не вибачили ніколи – ні його батьків, ані того, що він лишився живий.

¹⁷ Там само. – С. 590.

¹⁸ *Дашкевич Р.* Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. – Нью-Йорк, 1965.

¹⁹ Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик / Укладач М. Кривенко – Львів, 2006. – 263 с.

²⁰ Львівська архівна справа: Хронологія подій // Вісник Комітету захисту архівів. – Львів, 2006. – Ч. 1. – Січень. – С. 21.

Людина з потужним громадсько-політичним нервом, виразний націоналіст, – якби не обставини, він був би передусім українським істориком, це однозначно. Але Дашкевич мав совєцький паспорт, і це зобов’язувало. Повернувшись зі Спаська (Карлаг) до Львова, у відділі історії України Інституту суспільних наук зайняв посаду бібліографа й почав з вивчення історії КПЗУ, але вже 1963 р. з комуністичною тематикою закінчив. Навіть опрацьовуючи її таки в науковому ключі. Оволодівши вірмено-кипчацькою, половецькою мовою, уже 1961 р. надрукував джерелознавчо-історіографічну розвідку про вірменські колонії²¹. Цитата: “Протягом довгих років джерелознавство, прикладні емпіричні дослідження, медієвістика являли собою взагалі такі екологічні ніші, де легше дихалося і куди раз за разом спускалися, бувало, й начальники, щоб відчутти себе людьми й подихати свіжим повітрям”²². Щоб здобути реноме легального фахівця із вузьких і неактуальних спеціальних дисциплін, Я. Дашкевич видав російською мовою монографію “Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков” (1962), збірник документів “Украинско-армянские связи в XVII веке” (1969). Ці праці призначалися не тільки для вузьких фахівців братньої Вірменії, а й для купки читачів в Україні, краще сказати – для святої науки. Окремо стоїть згаданий уже “Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899”, упорядкований у 1971 р. у співавторстві. Інше окреме місце займає ще одна книжка – “Каменные бабы причерноморских степей” (1982; разом з Е. Триярським). Коли до Львова на Козацьку, 11-А, де жила родина, приїхала теща – мати Людмили Шереметьєвої, вона побачила в зятя на книжкових полицях грубі теки матеріалів з написами “Баби”, “Баби”, “Баби”, що викликало серйозні розмови.

У ті роки в житті Ярослава Дашкевича був ще один переломний момент – 5 грудня 1988 р., його промова на засіданні українознавчого клубу “Спадщина”, що існував при Будинку вчених АН УРСР у Києві. З тексту його доповіді видно, на яких вершинах українознавства він стояв ще тоді, коли ходив без роботи, а представники “політичної еліти” щербицькі й маланчуки не давали працювати. За большевиків учений не писав чи майже не писав про своїх пізніших героїв – ні про Хмельницького чи Тетерю, Мазепу чи Грушевського, Липинського чи Лонгіна Цегельського, не кажучи про Коновальця. Про Хмельницького він почав писати 1992 р., про Тетерю – 1994 р., про Мазепу – 1994 р. і лише про Грушевського трохи давніше – того самого 1988-го. Того, далекого вже від нас, року він не мав за собою ані монографій, ані навіть якихось помітних праць про українських діячів чи українські справи. Виходить – аби не Горбачов, міг би й померти львівським (провінційним, мовляв!) диваком, не маючи жодної книжки з українознавства.

Справді, він дуже багато зробив для Вірменії. Для нього це було просто необхідно. У такій ролі він став легальним доктором наук, професором, у 1996–1997 рр. очолював експертну комісію з історичних наук Вищої атестаційної комісії України. І Дашкевич хапливо наздоганяє втрачене: використовує будь-яку трибуну, рік за роком інтенсивно друкується в регіональній газеті “Ратуша”, в інших часописах, у київському “Шляху перемоги”.

²¹ Дашкевич Я. Джерела і література про вірменські колонії на Україні в XVI ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1961. – № 6. – С. 70–79.

²² Білокін С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С. 12.

І почався цей злет з його епохального виступу на “Спадщині”. У “Датах” його життя й діяльності зазначено, що його доповідь “стала переломним пунктом у поверненні М. Грушевського в українську історичну науку”²³. Тут можна було б додати “і в поверненні Дашкевича”. Але до свого арешту 1949 р. у тій легальній чи офіційній науці він ще майже не побував, тобто можна сказати точніше – про переломний пункт в освоєнні чи навіть завоюванні офіційної науки. Якщо він спершу й мав ілюзію завоювання, то невдовзі її позбувся. Номенклатура своїх позицій не здавала й ніколи не здала. Згадаймо, як у Президії НАНУ його двічі провалювали на член-кора (шоразу офіційні історики знаходили претендентів достойніших). Згадаймо прихід до львівського архіву львівських же таки міліціантів 15 липня 2005 р. і добре зрежисований скандал в архіві. Нарешті, в моєму примірнику його біобібліографії до помилкової дати “2006 – удостоєний звання «Герой України»” перед першим словом він поставив від руки “не”. Спасибі, з 1990 р. його вже не викидали з роботи. “А могли б і ножем”, – сказав би товариш Сталін. Що ж до Дашкевича, то він мав причини бути некомунікабельним.

Стенограму його доповіді про Грушевського чи радше відредаговану стенограму (“Сарбей: Пхе!”²⁴) опубліковано. Повторюю, це 1988 р. Грушевський, Липинський, Іван Крип’якевич, Донцов, Коновалець, Роман Шухевич (Чупринка) – ось головні герої його могутньої книжки “Постаті”. Байдуже, що на звороті обкладинки першого видання – портрет митрополита Йосифа Сліпого, якому автор присвятив лише коротенький спогад. Інакше кажучи, це реклама не Дашкевича, а Юрія Коха, але то вже таке. Формально це ніби збірник праць різних років. Тут справді є його дипломна робота 1949 р. “Іван Франко як театральний критик”. Кілька робіт датуються першою половиною шістдесятих, вони майже всі з історії українсько-вірменських стосунків. Але вся решта належить до років незалежності, і тематично – це Україна, український Львів. Ось що дала незалежність конкретно взятому історикові, нехай сам він застерігає, що незалежність сучасна, реальна значною мірою фіктивна.

І все-таки про Ілька Борщака Дашкевич вперше написав 1991 р., про батьків – Олену Степанів й Романа Дашкевича – 1994 р., Надію Суровцову – 1996 р., Романа Бжеського – 1998 р., В’ячеслава Липинського – 1996 р., Євгена Маланюка – 1999 р., Дмитра Донцова та Євгена Коновальця – 2001 р., Йосифа Сліпого й Романа Шухевича – 2002 р., Лонгіна Цегельського – 2003 р., Вільгельма Габсбурга – 2005 р. Це, повторюю, були очевидні здобутки незалежності.

Не розумію одного, навіщо глибоко продуману й добре структуровану доповідь про Грушевського Дашкевич назвав у своєму житті випадковою: “Хочу сказати, що на сьогоднішню доповідь Сергія Івановича я потрапив цілком випадково”²⁵, – читаємо на сторінках цього тому. Ярослав Романович зателефонував мені (здається, з Москви), і я запросив його на вечір “Спадщини”, так що він підготувався до виступу дуже ґрунтовно. Навіть переносили для того дату. Прочитайте текст, прошу, – яка ж це імпровізація?!

У давні роки, захопившись у зв’язку з Нарбутом геральдиком, я сказав комусь у Львові, мовляв, гарно було б укласти альбом гербів на львівських кам’яницях.

²³ Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик. – С. 20.

²⁴ Дашкевич Я. Постаті. – 2-ге вид. – С. 367.

²⁵ Там само. – С. 366.

І пригадую, як запала важка мовчанка. Тоді я ще не усвідомлював як слід, що стара львівська нерухомість була чия завгодно, тільки не українська. Економічно потужні поляки захопили нашу західну “окраїну”, але альбом польських гербів тільки зміцнив би стару неправду. Свого часу планувалася серія по всій Україні типу “Історії міст і сіл”. Виходять томи “Звід пам’яток історії та культури України. Київ”. Але коли українська державність попри все зміцніла, спізнений у часі “Звід пам’яток міста Львова” тепер якщо й можливий, як академічний факт, то така книжка документувала б чуже наїзництво, окупацію.

Пишучи про Львів український, Ярослав Дашкевич показав, як він його бачить. Мистецтвознавець Поліна Кульженко, яка після табору до Києва так і не повернулась, казала мені: “Я вірю в дух, а не в кров”. Так само й Дашкевич розглядає українців не за їхньою кров’ю, а за політичною свідомістю. Опинившись між різними політичними бігунами, галичани орієнтувалися хто на Варшаву, а хто на Москву й Петербург. Цілком політичний вибір, бо хто зараз розвиває історичну схему, умовно кажучи, Филипа Свистуна²⁶?! Та й наш дослідник трактував міжвоєнну Польщу як напівполіційну державу, раз у раз торкаючись болючих для нього й досі польсько-українських конфліктів. Він не міг забути, як улітку 1941 р. у Львові польські боївки вирізували українську інтелігенцію.

Стара Галичина, загалом Західна Україна знала різних українців. Не всі вони були свідомі чи щирі. Якщо писати курс історії Львова чи Галичини, виходячи з крові людей, довелося б залучити до такого курсу багато “забутих” – передусім, потужну партію москвофілів, себто людей, що за українців себе взагалі не вважали. Дашкевич згадував у “Постатях” голову “Русского народного совета Прикарпатской Руси” Володимира Дудикевича з Коломиї, теж українця з походження, але оплаченого росіянина, і виводить його на маргінес своєї розповіді²⁷. Характерно: удвох із Євгеном Поповичем ми купували колись книжки в сина Дольда-Михайлика Доріана, він мав гарні речі. Євгенові Оксентовичу випала коштовна колекція москвофільських альманахів-календарів – спершу великоформатних і дорогих, а далі все дешевших і простіших. Видно, як скінчились субсидії. Москва двадцятих-тридцятих років російськомовних галичан не потребувала. Не російська політична ідея, а якась інша національна або ще небувала безнаціональна маскувалась повним ходом під вселюдську, всеохопну, трансконтинентальну, всесвітню. Справді-бо, нищити українську культуру, провадити етноцид – ще не означає прищеплювати культуру російську. Я бачив у Львові вулицю Верещагіна, але чи так уже сильно насаджували там Булгакова й Бердяєва, Ахматову й Цветаєву?!

Дашкевич не лише дослідник, а й активний просвітитель, причому його начерки про різних діячів мають потужний мемуарний елемент. Якщо цей елемент, щедро розкиданий то там, то тут по восьмистах сторінках його праці, послідовно визбирати й скласти до купи, вийшла б, попросту сказавши, книжка спогадів, якої він не написав. З надр своєї потужної пам’яті автор визбирав відомості, що навіть, здавалося б, чистої води українські діячі Євген Коновалець, Володимир Кубійович, Роман Бжеський походили теж не з українських, а цього разу вже польських чи українсько-польських родин, а ми знаємо, як багато вони, а за ними, скажімо, заохана в Михайла Бойчука Софія Налепинська зробили для України. Отже, “Постаті”

²⁶ Див.: Прикарпатская Русь под владением Австрии / Написал Ф. И. С. – Львов: Изд. О. А. Маркова, 1896. – Ч. 1–2.

²⁷ Дашкевич Я. Постаті. – 2-ге вид. – С. 571.

Ярослава Дашкевича присвячено передусім історії української Галичини, столицею якої був золотoverхий Київ.

Його “Постаті” – про український Львів. Навіть вірмени чи росіяни згадують-ся в нього остільки, оскільки вони працювали для України. Магістральна тема Дашкевича – історія організованого українського політичного руху.

Подібним чином будував свою “Історію України-Руси” Михайло Грушевський – в масиві історичного процесу на нашій території він вибирав рух українства²⁸. А наш сучасник Я. Дашкевич розповідає, що “західна вітка українського народу ще у ХІХ ст. міцно увійшла в європейське суспільство, існувала політично структурована нація (краще структурована, як тепер), яка, незважаючи на різні політичні течії і напрями, вся від першої чверті ХХ ст. жила єдиним бажанням: утворенням незалежної Української держави”²⁹.

У цьому відношенні старий український Львів мав навіть певні переваги перед старим українським Києвом, адже до Старої громади Володимира Антоновича, Олександра Кістяківського й Павла Житецького військовики не входили. А коли в червні 1917 р. на Другий військовий з’їзд прибув до Києва уже згадуваний Роман Бжезький, запропонувавши підняти загальне повстання проти Росії, діячі Центральної Ради Петлюра й Порш вчинили йому відчайдушний опір³⁰. Завжди сутужно було й із українськими банкірами.

На початках незалежності Ярослав Романович дещо злегковажив старе начальство: “Істориками, і безапеляційними, стали тепер усі: і прогорілі райкомівці, і представники недавніх псевдонаук – історії КПРС, марксизму-ленінізму, наукового комунізму та наукового атеїзму”³¹. Він – і це, як бачимо, виглядало трохи наївно, – шукав вихід у класичних формах діяльності наукових товариств – періодичних і систематичних засіданнях з доповідями, їх обговоренням, дискусією³². Він вважав, що “відродження справжньої української історичної науки, справжніх українських гуманітарних наук мусить іти не лише зверху, від нечисленних чесних істориків-фахівців, але також знизу, з рядів тих істориків, часто любителів, часто краєзнавців, а дуже часто саме працівників музеїв різного рангу, бібліотек, архівів, які своїм девізом на ціле життя поставили збереження правдивої непідфальшованої пам’яті про минуле України”³³.

Ми з колегами (М. Стріха, О. Гриценко, Ю. Марченко та ін.) створили (хотілося б!) альтернативне до АН УРСР Київське наукове товариство ім. Петра Могили. На жаль, діаспора зробила ставку на київський офіціоз. Навіть для перереєстрації забракло грошей, для того перереєстрацію й оголосили. Після яскравої промови голови НТШ у приміщенні Центральної Ради виник проект об’єднати новостворені

²⁸ Див.: *Багалій Д.* Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії: Іст.-критич. нарис // *Червоний шлях.* – 1927. – № 1. – С. 160–217. У скороченні: *Його ж.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Б. м.: ДВУ, 1928. – Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – С. 73–88.

²⁹ *Дашкевич Я.* Постаті. – 2-ге вид. – С. 526.

³⁰ Там само. – С. 550.

³¹ *Дашкевич Я.* Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т. Шевченка // *Дашкевич Я.* Україна: вчора і нині. – К., 1993. – С. 11.

³² Там само. – С. 14–15.

³³ *Дашкевич Я.* Відновлення історичної пам’яті народу та розвиток музейництва // *Дашкевич Я.* Україна: вчора і нині. – С. 22.

науковій товариства в альтернативну Українську академію наук, що продовжила б знищену. Зібралися Василь Кук, Ярослав Дзира, Арнольд Перковський. Дружина пішла по торт. Чекали на Ярослава Романовича, який мав би стати на чолі. Але він лише зателефонував і ніколи не прийшов сам. За винятком Арнольда Леонідовича, який вичікував, усі, виходить, були багато наївніші. Дашкевич встиг зрозуміти, що досліджена номенклатура, той самий наш офіціоз легко і вправно перехопить і фінансові потоки.

Ярослав Романович чітко документував становище історичної науки своєї доби. Активні беручи участь у її формуванні, він лишив чудові джерела для майбутніх аспірантів, які в тому розбиратимуться. На жаль, із його надій мало що змогло реалізуватися. Він не одержав особливої підтримки ні в дальньому зарубіжжі, ані в постгеноцидній Україні. Поліграфічна якість його збірників “Україна в минулому” (1992–1996) за браком грошей доволі слабка.

Дивний симбіоз утворився у нього хіба що з фахівцем із співробітництва СРСР і Болгарії та участі в ньому Української РСР Павлом Степановичем Соханем. Повіривши один одному й дуже поспішаючи, вони разом з 1990–1992 рр. намагалися, здавалося б, надолужити згаяний час. Наслідок їхньої співпраці перед нами – у вигляді, умовно кажучи, цілої шафи першокласних книжок.

Дашкевич пишався своєю відданістю пригнобленій Батьківщині. На його переконання, в цілому світі націоналізм – почуття, що підтримує гноблених та упосліджених, – воєю проти глобалізації, європеїзації та інших квазіуніверсальних ідей, за якими ховається щось інше. Якщо, борючись проти українського націоналізму, на резонансній трибуні одеського конгресу МАУ деякі доповідачі запевняли присутніх, що Шевченко – не Кобзар, Франко – не Каменяр, а Леся Українка – теж не хтось, то для націоналіста Дашкевича Шевченкові слова:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте, –

це “заповіт геніального поета”³⁴. Ідучи вже до кінця, харизматичний лідер новочасного організованого українства Ярослав Дашкевич висловив свою думку про Віктора Петрова³⁵. Він так само, як і В'ячеслав Брюховецький, розвідницько-акваріумної справи Петрова на руках не мав, але стверджував, що той – “провокатор і російський комуністичний шпигун, закамфльований під третьорядного літератора і вченого”³⁶. Взагалі навіть дивує рішучість Дашкевича, з якою він спалював за собою всі мости: “Та й я дивився з недовір'ям на теорію і практику дисидентства”³⁷, – писав він. Коли й де тільки міг, декларував свою однозначну й цілком послідовну філософію. Цікаво простудіювати його місце серед інших мислителів нашої доби: хто з них залежний, від кого залежний, хто ще інший незалежний? Дашкевич не бачив України в полі дії якогось чужинецького політичного бігуна, для нього взає-

³⁴ *Його ж.* Постаті. – 2-ге вид. – С. 739.

³⁵ *Корогодський Р.* Сюжет для великого роману, або Полон і межі можливого // Кур'єр Кривбасу. – 2003. – Ч. 162. – Травень. – С. 129–177; Ч. 163. – Червень. – С. 87–120; *Москаленко М.* Микола Зеров: доля і доробок // *Зеров М.* Українське письменство. – К., 2003. – С. 1258, 1262–1270.

³⁶ *Дашкевич Я.* Постаті. – 2-ге вид. – С. 529.

³⁷ Там само. – С. 562.

модія з іншими народами можлива, якщо все-таки за українцями залишиться достойна роль. УПА, твердить він, була загальнонародною армією, практично навіть понаднаціональною антикомуністичною армією, оскільки у її складі були національні відділи, а представники різних національностей перебували в рядах УГА з росіянами та євреями включно.

Здається, це не екстравагантні побудови кабінетного харизматика. Ярослав Дашкевич бачив реальну потугу українства: “В Югославії збройний антикомуністичний рух придушено протягом неповного року після захоплення влади комуністами Тіта. В Прибалтиці, найбільше в Литві, зелені брати активно діяли приблизно рік-півтора. У Польщі уряд т. зв. національної єдності утворився через місяць після закінчення війни і за рік-півтора підірвав усі шанси підпільної антикомуністичної боротьби. Чехословаччина, Румунія, Болгарія, не кажучи вже про Східну Німеччину і Східну Австрію, покійно схилили голови і склали руки без наміру творити будь-яке антикомуністичне, а тим більше збройне підпілля. Угорщина відродилася до боротьби лише через більше як десять років. Єдина Україна, незважаючи на формальне закінчення Другої світової війни, ще п’ять років – під керівництвом свого генерала Романа Шухевича – вела завзяту боротьбу з озброєним до зубів ворогом, переможцем у війні”³⁸. Повстанці протистояли сатанинській машині, імперії зла.

На думку В. Брюховецького, куратори Віктора Петрова з кремлівської розвідки зарубали йому першу редакцію його знакової праці про масовий терор. Другу редакцію Іван Кошелівець почав друкувати у своїй мюнхенській газеті з її першого числа³⁹. І ось що, власне, куратори відхилили, домовившись із ним нібито про карт-бланш: “Ніде і ні в чому знищувальні тенденції большевизму не виявлялися так гостро, з такою, сказати [б], невідхильністю, як в ставленні до української інтелігенції. [...] Од найвидатніших учених, ми[с]тців і письменників з світовим ім’ям і визнаною європейською славою і до найнепомітніших сільських учителів і кооператорів, уся українська інтелігенція була приречена на згубу”⁴⁰. Це яскраві аналітичні міркування, але, хоч би там що, Петров все-таки працював на імперію. Чому і в окупації, й на еміграції йому дозволили писати проти неї? Відповідь може бути одна, – щоб для неї він зробив щось незрівнянно більше.

Але були й інші діячі. Опір імперії зла чинили не лише політики⁴¹, а й українські інтелектуали. Зокрема всі, хто протистояв марксівській догмі з “Маніфесту Комуні-

³⁸ Там само. – С. 739.

³⁹ *Петров В.* Українська інтелігенція – жертва большевицького терору // Українська літературна газета. – Мюнхен, 1955. – Ч. 1. – Липень. – С. 2, 8. У передмові зазначено: “Цю працю Віктора Петрова (Домонтовича) ми друкуємо тут повністю з фотокопії оригінального рукопису, який зберіг і зберігає в себе білоруський літературознавець Антон Адамович. [...] Рукопис має 89 сторінок машинодруку, виправленого рукою Віктора Петрова. Крім цього основного тексту, є ще 55 сторінок рукопису з таким самим заголовком, але не закінченого. Видимо, це був перший варіант початку цієї праці”. На першій сторінці рукопису авторовою рукою проставлено дату – 17 березня 1944 р. Петров був викрадений не раніше вечора 18 квітня 1949 р. в Мюнхені (Українське слово. – Бльомберг, 1949. – Ч. 24. – 19 червня).

⁴⁰ *Брюховецький В.* Factum est factum: Біобібліобриукиїа. – К., 2010. – С. 94.

⁴¹ Рух опору в Україні, 1960–1990: Енциклопедичний довідник / Гол. ред. О. Зінкевич; ред. кол., авт. ст. О. Зінкевич, Г. Панчук, О. Голуб, О. Обертас, М. Трущенко. – К., 2010. – 804 с.; 56 іл.

стичної партії” про відміну права спадкування⁴², тобто хто намагався відновити зв’язок часів.

У наші дні багато хто поспішає сказати про Дашкевича як про українського історика число один. На моїх очах жили гуманітарії нехай інакшого плану, але такого самого формату чи калібру. Такої освіти, яку здобув в імператорському Харківському університеті мистецтвознавець Стефан Таранушенко, у наступні покоління після нього не міг здобути ніхто, хіба що самотужки. Власні ґрунтовні наукові студії Стефана Андрійовича визначали нові наукові напрямки⁴³. Цього мало. Ще до свого арешту вночі проти 14 жовтня 1933 р. він системно документував пам’ятки української архітектури і взагалі мистецтва. Ніхто інший не подужав лишити по собі таку кількість світлин і креслеників тих пам’яток, що в наступні роки здебільшого з тією самою системністю погинули. Ще не все. На основі своїх давніх матеріалів, що чудом вціліли, вже після звільнення, по війні Таранушенко написав свої вершинні наукові праці. Його головну монографію, присвячену архітектурі старовинних дерев’яних храмів Лівобережжя, під час підготовки до друку (1976) ледве не переполовинили⁴⁴. Уже в умовах незалежності дещо з його праць у “Записках Наукового товариства імені Шевченка” видав Василь Пуцко. А деякі його монографії не вийшли й досі. Таранушенко помер у розпал маланчуківщини 13 жовтня 1976 р. у кімнатці нужденної комуналки (Київ, вул. Димитрова, 6, помешк. 27, 14,3 кв. метра), забитій абсолютно не потрібними його сучасникам рукописами й своїми унікальними матеріалами.

Ось два масиви національної культурної спадщини – Ярослава Дашкевича й Стефана Таранушенка. Обоє вони побували в ув’язненні. Стоячи на сторожі національної пам’яті, свято вірячи в незнищенність України, обоє створили й лишили по собі пам’ятки потужної величі й незрівнянної краси. Вченим такого самого формату був і великий бібліограф Федір Максименко⁴⁵.

Ризикуючи собою, в умовах державного терору Федір Пилипович збирав матеріали про україністичні видання, які не було реалізовано внаслідок наступу большевизму. Рятував і збирав верстки й примірники заборонених видань. Володів широкою інформацією про українознавство 1920-х рр., зокрема про репресованих вчених. Зберіг низку рукописів Володимира Міяковського, Олександра Оглоблина, Василя Різниченка. Маючи обмежені видавничі можливості, відродив характерний для XIX ст. жанр ученого листування. Користуючись величезним авторитетом серед фахівців, впливав на розвиток гуманітарних студій 1960-х – початку 1980-х рр., передусім у галузі книгознавства та краєзнавства. Консультував великомасштабні проекти з української та світової бібліографії (П. Кеннеді Грімстед, І. Кауфман, І. Корнейчик). Репрезентуючи українську науку, його праці включались до списків

⁴² *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. – К., 1959. – Т. 4. – С. 414.

⁴³ *Таранушенко С. А.* Наукова спадщина: Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. – Харків, 2009. – 432 с.

⁴⁴ *Його ж.* Монументальна дерев’яна архітектура Лівобережної України. – К., 1976.

⁴⁵ *Білокін С.* Повсякденні турботи повосенних книгознавців: за листуванням Федора Максименка // Збірник пам’яті українського бібліографа Федора Максименка. – Львів, 2008. – С. 48–135; *його ж.* Максименко Федір Пилипович // *Енциклопедія історії України.* – К., 2010. – Т. 6. – С. 456–458.

умовних означень цитованої літератури, вміщуваних в узагальнюючих загальносоюзних та українських бібліографічних працях⁴⁶. Саме Дашкевич наприкінці Максименкового життя підказав мені написати про нього ще один, важливий для нього матеріал⁴⁷.

Що присвічувало в житті Таранушенкові, Максименкові, Дашкевичеві? Надія – та, що вмирає остання, і святе безумство.

Сергій Білокінь (Київ)

⁴⁶ Максименко Федір Пилипович // Енциклопедія історії України. – С. 456–458.

⁴⁷ Білокінь С. Праці Ф. П. Максименка в галузі краєзнавчої бібліографії // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Вінниця; К., 1982. – С. 48–50.

Ще й досі, коли сідаю за комп'ютерний стіл писати чергового некролога про Ярослава Романовича Дашкевича, не можу дати ради зі своїми почуттями – горло стискають характерні судоми, очі стають вологими, а в голові калейдоскопічно пробігають фрагменти спогадів про численні розмови з Дашкевичем, робочі наради і зустрічі мимохідь із ним у коридорах Центрального державного історичного архіву на площі Соборній, на вузьких львівських вуличках і в кімнатах Наукового товариства ім. Шевченка. Я ніколи не був із Ярославом Романовичем у близьких стосунках і не належав до тісного довірливого кола його друзів і приятелів. Але ті 18 років “сидіння” у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (спочатку у просторій кімнаті архіву в колишньому приміщенні товариства Св. Анни, а з 1997 р. – на третьому поверсі академічного будинку на Винниченка, 24) у вирішальний спосіб позначилися на формуванні мене як особистості й науковця та назавжди визначили світоглядні дороговкази.

Уперше я, тоді студент 3-го курсу історичного факультету Львівського державного університету, побачив Я. Р. Дашкевича навесні 1989 р. на одному з мітингів, організованому Народним рухом України біля пам'ятника Іванові Франку. Вже тоді мене вразила, на тлі інших відомих постатей Доби Незалежності, горда і незалежна постава Ярослава Романовича, підкреслено індивідуальний нетрадиційний стиль одягу, довге волосся, повільна і виважена манера говорити, чітка й послідовна логіка викладу думок, вміння акцентувати на головному, принциповість і навіть певна різкість у відстоюванні своїх поглядів. Познайомився я з майбутнім Учителем аж узимку 1991 р., за посередництва проф. Миколи Григоровича Крикуна, який саме тоді керував моєю дипломною роботою. Предметом наших перших зустрічей була практична підготовка до видання наукового збірника “Україна в минулому”, а також моя “кар'єра” – праця у Львівському відділенні й вибір теми кандидатської дисертації.

Ігноруючи, врешті-решт, бюрократичні перепони (відсутність у нас прописки і житла у Львові), Ярослав Романович домігся в березні 1993 р. мого і моєї дружини Ірини переведення з Тернополя (з обласного архіву й краєзнавчого музею відповідно) на постійне місце роботи в Інститут археографії. Наша з дружиною поява у Львові була не тільки другим “чудесним воскресінням” в улюбленому місті, а й продуманим і, як виявилось на довшу перспективу, дуже вдалим “менеджерським” кроком Учителя. Дашкевич зібрав навколо себе гроно молодих дослідників (Андрій

Гречило, Мирон Капраль, Ярослав Федорук, Надія Халак та ін.), сформувавши таким чином повноцінне наукове середовище, яке тепер називають львівською археографічною школою¹. Саме завдяки цьому в останнє двадцятиріччя ми мали унікальну можливість бути причетними до інтелектуальної національної традиції, яку сповідував і носієм якої був Дашкевич. Створена ним у Львівському відділенні неповторна атмосфера творчої свободи, почуття власної гідності, взаємоповаги й віри у своїх колег, його шляхетне вміння бути “поміж нас” і водночас “над нами”, максимально сприяли освоєнню фактично “з чистого аркуша” нових для незалежної України напрямків вітчизняної історії. Національно зорієнтована історіософія Я. Р. Дашкевича, що суттєво впливала й впливає на історичну науку в сучасній Україні, поєднувалася з його широкою турботою про підготовку кваліфікованих наукових кадрів.

Пишучи про Ярослава Романовича, автори зазвичай наголошують на його унікальності й величчї саме як патріота України й видатного вченого. Тим часом особисте багаторічне спілкування з Учителем відкрило нам *іншого Дашкевича* – надзвичайно скромну і навіть сором’язливу людину, уважну до інших, делікатну в людських стосунках, турботливого опікуна для нас, молодих співробітників Львівського відділення. Він не шкодував свого часу для тривалих розмов на наукові й познаукові теми, читання наших перших неоковирних текстів та люб’ювання інституційних і навіть приватних справ у різних закладах Львова і Києва. Ярослав Романович виявляв демонстративну рівність з нами і мав дивовижну довіру до наших початкуючих ініціатив. Для прикладу, в усіх випусках уже згаданого часопису “Україна в минулому” (1992–1996, вип. 1–9) Дашкевич, поряд зі своїми недосвідченими учнями, фігурує як звичайний, рядовий член редколегії. Він також із розумінням і навіть гумором ставився до нашого молодечого запалу й максималізму, що неминуче провадили до нерозважливих кроків і дій. Пригадую, коли одного разу я намагався “рішуче” вимагати у Вчителя наведення “порядку” в кадровій політиці Львівського відділення, він попросив мене вийти за двері. Однак коли я наступного дня першим прийшов на роботу, то Ярослав Романович заявив, що бере свої слова назад, і запитав, чи я готовий зробити те саме. Зайве говорити, що такі “університети” шляхетності закарбувалися мені на все життя.

На щастя, Я. Дашкевич, на відміну від багатьох його близьких приятелів по дисидентському руху, не пішов “у велику політику” й “депутатство”, залишившись до кінця вірним історії – “вчительці життя”. У 1990-ті і перше десятиліття 2000-х рр. Ярослав Романович відіграв унікальну роль передовсім в інтелектуальному житті свого рідного Львова. І для пересічних львів’ян, і для місцевої влади й інтелігенції він залишався живою легендою періоду національно-визвольних змагань, – як син Романа Дашкевича (1892–1975), організатора парамілітарних товариств “Січ” і “Луг”, генерала артилерії армії Української Народної Республіки, та Олени Степанів (1892–1963), хорунжої Українських Січових Стрільців і професора географії Львівського державного університету². Він був носієм українських “до мозку кісток”, некомуністичних за своєю суттю вартостей, що різко контрастували з загалом пост-

¹ Загальне уявлення про кадровий потенціал, напрямки діяльності й творчі здобутки Львівського відділення ІУАД подано у статті: *Дашкевич Я.* Львівська академічна археографія // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 55–67.

² Див., зокрема, найновішу працю про них: Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси / Упор. Г. Сварник, А. Фелонюк. – Львів, 2009.

радянською ментальністю і бюрократичними практиками, котрі, чого гріха таїти, домінували у багатьох гуманітарних установах Львова, “перекрашених” позірно з червоних у синьо-жовті кольори. Що дуже важливо, Я. Дашкевич в умовах незалежності зумів не тільки реалізувати свій творчий потенціал, сформований у добу радянського тоталітаризму (це унікальний для тодішнього СРСР випадок!), а й успішно “освоїти” його в українському інтелектуальному просторі, зберігши таким чином тяглість національної традиції у вітчизняній науці.

Ярослав Романович наполегливо пропагував (особливо в роки зростання автономістичних настоїв у Галичині) киевоцентризм у наукових дослідженнях і послідовно наголошував на загальноукраїнському характері культурних, соціальних і політичних процесів в історичному розвитку різних регіонів. Учений виявився одним з небагатьох інтелектуалів України, які як особистим прикладом, так і на інституційному рівні не тільки підняли рівень української академічної науки й позбавили її провінційності, а й надали їй справжнього національного виміру, вдихнули у неї нові ідеї та зробили “впізнаваною” у гуманітарному дискурсі Європи й, почасти, Північної Америки. Я. Дашкевич, будучи (поряд з Ярославом Ісаєвичем, Омеляном Пріцаком та Ігорем Шевченком) добре знаним у світі дослідником, – не в останню чергу через вражаючу ерудицію та міждисциплінарність (зокрема, у візантиністиці й сходознавчих студіях), – перетворився на, можливо, найталановитішого в незалежній Україні популяризатора національної історичної спадщини, опублікувавши сотні блискучих есеїв.

Ця особливість творчої біографії Метра української історіографії суголосна з іншою обставиною його життєвого шляху – заангажованістю у дисидентському русі в радянські часи та активною участю в громадському житті Львова й України загалом у роки незалежності. Він незмінно наголошував, що нове покоління українських учених не має права жити “в якійсь недоступній башті зі слонової кості”, а повинно бути вірним Українській державі – хоч би якою вона була недосконалою, і доносити правду про минуле ширшому загалові. Хто бував у Львівському відділенні по вівторках і четвергах – той бачив, якою барвистою за віком, віросповіданням, національністю, політичними уподобаннями та соціальним походженням була велелюдна черга до кабінету Ярослава Романовича. Ми щиро дивувалися його терплячості й увазі до, здавалося б, дріб’язкових прохань “маленьких українців” та непохитній принципності в розмовах з різними публічними політиками й відомими дослідниками.

* * *

Професор, доктор історичних наук Я. Р. Дашкевич народився 13 грудня 1926 р. у Львові. Свій яскравий і водночас тернистий шлях у науку Ярослав Романович розпочав на студентській лаві філологічного факультету Львівського державного університету. Після здобуття вищої освіти він працював бібліографом у Львівській науковій бібліотеці та Інституті суспільних наук Академії наук УРСР (1944–1949, 1957–1966), завідувачем відділу в Музеї етнографії та художнього промислу (1967–1972), начальником відділу допоміжних історичних дисциплін і старшим науковим співробітником Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (1973, 1974–1980). Маючи можливість, з наближенням до Львова Червоної армії влітку 1944 р., податися на еміграцію, Я. Дашкевич свідомо залишився з матір’ю в рідному місті та в умовах комуністичної дійсності відстоював свої життєві принципи й національну ідею. Таке рішення дорого йому коштувало, однак, наскільки відомо,

він ніколи про це не шкодував, хоч і неодноразово зазнавав арештів, необґрунтованих звільнень з роботи, переслідувань за свої політичні переконання та участь у дисидентському русі (зокрема, в діяльності Української Гельсінської спілки).

Тривалий час (1949–1956) був у в'язнем сумління радянських концтаборів, а згодом, вимушено, безробітним. Попри несприятливі життєві обставини, Ярослав Романович залишався відданим українській історичній науці, пишучи тексти переважно “в шухляду” та винахідливо підтримуючи контакти із західним науковим світом, де публікував свої численні статті (переважно під псевдонімами) у провідних американських і європейських журналах, зокрема в “Harvard Ukrainian Studies”. Незламний дух, самодисципліну і вражаючу відданість науці Дашкевича засвідчують спогади Марти Богачевської-Хом’як про відвідини його засніженого помешкання на Козацькій у Львові в одну із холодних зим ще радянських часів: “Півхатини, без води, з пічкою на дрова. Науковець десяток літ без праці, після тюрми і Сибіру, вдома за працею. Не сподівається нікого. Та двері відчиняє у піджаку і в краватці”³.

Лише в роки горбачовської перебудови та із здобуттям незалежності України Я. Дашкевич отримав можливість реалізувати як свій творчий потенціал, так і хист організатора й будівничого української гуманітарної науки. У листопаді 1990 р. він заснував у Львові Археографічну комісію АН УРСР, на основі якої через два роки було створено Львівське відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Я. Дашкевич став водночас незмінним заступником директора цього самого Інституту. З ініціативи вченого у Львові було відновлено сходознавчі студії (зокрема, з вірменістики та гебраїстики). Ярослав Романович брав діяльну участь у роботі Інституту сходознавства ім. А. Кримського, Інституту східноєвропейських досліджень (тепер – Інститут європейських досліджень), а з 1998 р. очолив кафедру сходознавства Львівського національного університету ім. І. Франка. За умов, коли в радянський період не могло бути й мови про фахове опрацювання тем з церковної історії, важливу роль у подоланні цієї спадщини в роки незалежності відіграла унікальна ініціатива Я. Дашкевича та його партнерів з Музею історії релігії й Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ започаткувати в 1992 р. у Львові традицію наукових конференцій “Історія релігій в Україні”⁴. Цей щорічний форум, а також незмінно публіковані його матеріали створили відкритий інтелектуальний простір для вільного обміну досвідом науковців з різних регіонів України та закордону, стимулювали координацію зусиль археологів, архітекторів, богословів, істориків і мистецтвознавців у вивченні найрізноманітніших аспектів релігійного життя багатьох християнських та інших конфесійних спільнот, а також введення у науковий обіг нових джерельних матеріалів і фахових напрацювань⁵.

³ *Богачевська-Хом’як М.* Наука – невід’ємна частина його життя // *Marra Mundi*: Зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 37.

⁴ Їхні наукові здобутки узагальнено в праці: *Киричук О.* Двадцятий щорічник “Історія релігій в Україні”: спроба аналізу // *Історія релігій в Україні*: Науковий щорічник. 2010 рік. – Львів, 2010. – Кн. 1. – С. 3–16.

⁵ Зокрема, під редакцією Я. Р. Дашкевича побачили світ декілька тематичних збірників з історії Церкви в Україні: *Галицька митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали.* – Львів, 2007; “Катакомбна Церква” (Двадцятилітню виходу Української Греко-Католицької Церкви з підпілля присвячується): Статті і матеріали. – Львів, 2009;

Я. Дашкевич стояв біля витоків відновленого у Львові 1990 р. Наукового товариства імені Т. Шевченка (дійсний член товариства з 1990 р.), де керував його Історико-філософською секцією, а також очолював (з 1997 р.) Історичне товариство Нестора-літописця у Києві й Експертну комісію з історичних наук Вищої атестаційної комісії України (1996–1997). Його заслуги в організації українського наукового життя відзначені, серед іншого, орденами Ярослава Мудрого V ступеня (2006) та Св. Саака і Св. Месропа (Вірменія, 1998), медалями Михайла Грушевського (НТШ, 1994) і “80 років НАН України” (1998) та Міжнародною премією ім. Антоновичів (США, 1995). Свідченням високого авторитету вченого в науковому світі є його обрання почесним доктором Академії наук Вірменії (2007), почесним членом Російського палестинського товариства (Москва, 1986), Українського історичного товариства (США, 1991), дійсним членом Географічного товариства СРСР (Москва, 1986) й Української Вільної Академії Наук у США (1994).

Ярослав Романович залишив величезну наукову спадщину – понад 1700 публікацій⁶. Причому вони охоплюють не лише українознавчу тематику (від часів Київської Русі й Галицько-Волинського князівства X–XIV ст., діяльності Михайла Грушевського та його історичної школи наприкінці XIX – у першій половині XX ст. до національно-визвольних змагань модерної доби), а й сходознавчі студії, візантиністику, українсько-єврейські й українсько-польські взаємини, дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін, джерелознавства, історіографії, картографії тощо⁷. Його статті, есеї, нариси, розвідки, критичні рецензії й огляди розпорочені в сотнях наукових збірників, часописах і матеріалах конференцій. На сьогодні видано лише невелику частину інтелектуального доробку вченого, найважливішими в якому є праці: “Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX в.” (Ереван, 1969), “Каменные бабы причерноморских степей: Коллекция из Аскании-Нова” (Вроцлав, 1982; у співавторстві з Едвардом Триярьським), “Україна вчора і нині: нариси, виступи, есе” (Київ, 1993), “Вірменія і Україна/Armenia and Ukraine” (Львів; Нью-Йорк, 2001), “Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури” (Львів, 2006; 2-ге, випр. й доп. вид. – Львів, 2007), “«Учи неложними устами сказати правду»: Історична есеїстика (1989–2008)” (Київ, 2011).

Різдво Христове 2000: Статті й матеріали. – Львів, 2001; Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали. – Львів, 2005.

⁶ Див.: Дашкевич Ярослав: Біобібліографічний покажчик / Укладач М. Кривенко. – Львів, 2006.

⁷ Свою історіософію вчений виклав, серед іншого, у статтях: *Дашкевич Я.* Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні // *Україна в минулому.* – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 54–63; *його ж.* Постмодернізм та українська історична наука // *Українські проблеми.* – 1999. – № 1–2. – С. 109–119. Дослідницький доробок науковця частково підсумований у ґрунтовних статтях: *Гирич І.* Від короля Данила до Омеляна Прицака: штрихи до історіографічних студій Ювіляра // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., випр. й доп. – Львів, 2007. – С. 9–26; *його ж.* Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України. Спроба есею // *Історіографічні дослідження в Україні.* – К., 2008. – Вип. 18. – С. 280–313; *Гирич І., Дядюк М.* Ярослав Дашкевич: кілька штрихів до портрету історика // *Там само.* – К., 2010. – Вип. 20. – С. 170–179.

* * *

Ярослав Романович Дашкевич відійшов у Вічність 25 лютого 2010 р. на 84-му році життя у своєму скромному помешканні на вул. Зелений. Його велич у дуже промовистий спосіб увиразнили громадська панахида й парастас за упокій душі у приміщенні Товариства охорони пам'яток історії та культури за участі священників Української Греко-Католицької і Вірменської Апостольської Церков. Через два дні, коли у зимовому Львові стояла похмура, незвична для цієї пори року дощова погода, багатотисячна скорботна громада похоронною процесією з храму Пресвятої Тройці до Личаківського кладовища востаннє прощалася з цією Великою Людиною, блискучим Ученим, жертвним Громадянином і великодушним Учителем.

Вічна я йому пам'ять!

Ігор Скочиляс (Львів)

Ярослав Дмитрович Ісаєвич (7.III.1936–24.VI.2010)¹. Високий академічний світ галицької столиці – княжого Львова, а заодно всієї соборної України й цілого всесвіту втратив, услід за Ярославом Дашкевичем, ще одну зірку першої величини. 24 червня 2010 р. опісля 18.00 год. у лікарні помер, відійшовши у вічність, Ярослав Ісаєвич. Завершив свою земну стежину видатний український історик, учень і продовжувач справи патрона наукової установи академіка Івана Крип'якевича, довголітній директор академічного Інституту українознавства його імені, академік Національної академії наук України, голова Національного комітету істориків України. Постає в українській, європейській та світовій історичній науці за останнє півстоліття – відома, знана і авторитетна. До історії української культури увійшов передовсім як непересічний знавець історії книги та друкарства, чий інтелектуальний засяг та енциклопедична ерудиція викликали щирий подив і велику пошану. Вся багатотисячна культурна спадщина людської цивілізації від середньовіччя до сьогодення була під силу Ісаєвичу, бо рідко можна було зустріти вченого, який би мав такий неординарний, такий питомо свій погляд на те чи інше явище, подію чи факт.

Ярослав Ісаєвич народився 7 березня 1936 р. в селі Вєрба Дубнівського повіту Волинського воєводства (тепер Дубнівському районі Рівненської області) у ви-

¹ Біографічні й автобіографічні штрихи з життєпису Я. Д. Ісаєвича див.: Покликання. Ярославу Ісаєвичу – 50 // Жовтень. – 1986. – № 3 (497). – С. 132; Isaievych Yaroslav // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1988. – Vol. 2. – P. 356; *Ільницький М.* Ярослав Ісаєвич: історик на тлі доби // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 9–15; *Стеблій Ф.* Ісаєвич Ярослав Дмитрович // Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича АНУ. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів, 2001. – С. 211–212; *Даниленко В. М.* Ісаєвич Ярослав Дмитрович // Енциклопедія історії України: У 5 т. – К., 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 536–537; *Ільницький М.* Історик як покликання // Дзвін. – 2006. – № 3 (737). – С. 133–135; *Онищенко О., Дубровіна Л.* Академік Ярослав Дмитрович Ісаєвич – український історик, культуролог, енциклопедист // Україна: культурна спадщина... – Львів, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 7–13; *Ісаєвич Я.* Pro domo mea // Там само. – С. 14–25; *Козирева Т.* Україна попрощалася з Ярославом Ісаєвичем // День. – 2010. – № 112. – 30 черв. – С. 2; *Пришляк В.* Академік // Український тиждень. – 2010. – № 27 (140). – 2–8 лип. – С. 52–54; *Яковенко Н.* Долаючи “підлі часи” // Там само. – С. 55; *Стеблій Ф.* Незабутній літописець України // День. – 2010. – № 134–135. – 30–31 лип. – С. 11; *Серєда О.* Пам'яті Ярослава Ісаєвича // Критика. – 2010. – Ч. 7–8 (153–154). – Липень–серпень. – С. 46; *Портнов А.* Історик і його традиція // Там само. – С. 4; etc.

тельській родині. Його батько, Дмитро Григорович, який походив зі священницької родини (корінням із Черкащини, Чигиринщини – Шевченкового краю), був учителем української та англійської мов, учнем Михайла Туган-Барановського. Зомолоду поринув у вир визвольних змагань 1917–1921 рр., ставши членом Української Центральної Ради та одним із сподвижників Михайла Грушевського. Як дипломат УНР та радник з економічних питань, на міжнародній арені разом з Грушевським відстоював право новопосталої української республіки на мирних конференціях та конгресах 1918–1920 рр. у Парижі, Люцерні та інших містах, спільно з ним підписав низку документів, у тому числі протест проти окупації Східної Галичини Польщею². Майже сто років тому тоді стара добра Європа, як, зрештою, і тепер, без всякого жалю і зайвих сентиментів здала Україну “на відкуп” та у сферу впливу її північному агресивному сусідові. Батька йому час від часу “випоминали”, особливо ж у 1970-х – 1980-х радянських роках після публікації в діаспорі відомої світлини, на якій Дмитро Ісаєвич поруч із Михайлом Грушевським у колі українських делегатів на міжнародному з’їзді у швейцарському Люцерні 1919-го. Згодом так складеться, що син Дмитра Ісаєвича стане одним із учнів й талановитих співпрацівників найуспішнішого представника львівської історичної школи, наукового метра – Івана Крип’якевича в академічному Інституті суспільних наук. А в 1993 р. цей інститут уже під орудою Ярослава Ісаєвича отримає високе ім’я його учителя.

Родина матері Наталі (з дому Чабан, походила зі стрийського передмістя Лани Долішні), учительки початкової школи, теж належала до числа українських патріотів, бо її рідний брат Михайло за прикладом десятків тисяч галицьких хлопців пішов добровольцем у січові стрільці й був вояком УГА³. Сестра ж Олена (у чернецтві сестра Амалия) у післявоєнній Польщі рятувала греко-католицький чин сестер-служебниць⁴.

Виростав на батьківщині матері – у підкарпатському місті Стрию, куди родина перебралася з Волині в 1944 р., де в школі № 5 здобув середню освіту. З родинного гнізда виніс велику любов до книжки, а також чіткі патріотичні орієнтири, які впевнено провадили його життєвими дорогами в наступні роки. 1952 р. вступив на історичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка, який закінчив у 1957 р. Зацікавлена пошукова праця у бібліотеках та архівах, вроджена допитливість і виплеканий талант дослідника дали йому змогу ще в студентські роки закласти живильне підґрунтя для подальшої наукової праці. Від другого курсу спеціалізу-

² *Цвєнґрош Г.* В обороні основ українства // Молода Галичина. – 1992. – № 139 (6710). – 28 листоп. – С. 2; *Cvengroš G.* La République Démocratique Ukrainienne – la République Française (1917–1922). – Lviv, 1995. – P. 125–126, 141–147, 263 etc.; *Шановал Ю.* Дмитро Ісаєвич: повернення в історію // Літературна Україна. – 1997. – 3 квіт. – С. 7; *його ж.* Дмитро Ісаєвич: повернення в історію // ПРОСФΩΝΗΜΑ. – Львів, 1998. – С. 671–688; *Головченко В.* Дебют новітньої української дипломатії на Паризькій мирній конференції 1919 р. // Київська старовина. – 2003. – № 6 (354). – С. 15–16; *Осташко Т. С.* Ісаєвич Дмитро Григорович // Енциклопедія історії України: У 5 т. – К., 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 536; *Литвин М.* “Нашій справі дуже допомогла величезна енергія й сама особа Грушевського...” (Маловідомий виступ Дмитра Ісаєвича на конференції Соцінтерну 1919 р.) // Україна: культурна спадщина... – Вип. 15. – С. 664–674.

³ *Ісаєвич (Чабанівна) Н.* Стрий і Перемишль. Картка споминів // Україна: культурна спадщина... – Вип. 15. – С. 883–897.

⁴ *Гриців Я. [Ісаєвич Я.]* Сестра Амалия Чабан // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Львів, 1996. – Вип. 1. – С. 349–351.

вався на кафедрі історії південних і західних слов'ян під опікою знаного дослідника аграрної історії Центрально-Східної Європи професора Дмитра Похилевича⁵. Дипломна робота з історії ранньомодерного Дрогобича XVI–XVIII століть, яку він підготував під керівництвом доцента, а згодом професора Ярослава Кіся, уже мала так багато архівного матеріалу та нового бачення соціокультурного простору магдебурзького міста, що невдовзі переросла в кандидатську дисертацію, яку молодий вчений, не маючи й 25-ти років, успішно захистив у січні 1961 р.⁶

Ярослав Дмитрович пропрацював неповний рік старшим лаборантом кафедри історії південних і західних слов'ян в *alma mater*, після чого у березні 1958 р. перспективного Ісаєвича професор Крип'якевич узяв під своє крило – запросив до праці в Інститут суспільних наук АН УРСР, який тоді розміщувався в одній з колишніх старих будівель НТШ у Львові (нині на вул. Винниченка, 24)⁷. У цьому визнаному академічному осередку Я. Ісаєвич чесно і віддано пройшов великий шлях від молодшого наукового співробітника до директора інституту. У передмові до ювілейної збірки праць “Україна давня і нова” 1996 р. Я. Ісаєвич справедливо відзначав надзвичайно сердечну і товариську атмосферу, яка тоді там панувала: “У відділі історії України, яким керував сам професор Крип'якевич, зібралися такі історики, як Євген Яцкевич, Степан Білецький, Володимир Огоновський, Григорій Ковальчак, Олесь Карпенко, Микола Кравець, Юрій Сливка, Феодосій Стеблій, Володимир Грабовецький. Пізніше в цей колектив прийшли Ярослав Дашкевич, Михайло Івасюта, а також Степан Трусевич і Володимир Борис, які були проскрибовані з університету. І відділ, і інститут у цілому були досить нетиповим для тих часів островцем, де більшість колег довіряли один одному. Я згадую з певною ностальгією роки, які були для українського народу і української культури в цілому важкими, але почуття оптимізму й впевненості у слушності своєї позиції додавала властива інститутіві атмосфера співпраці, взаєморозуміння і взаємодопомоги. Всупереч наступові примітивізму, навіть – не боюся вжити цього слова – здичавіння звичаїв і падіння рівня наукових установ наші старші колеги і вчителі намагалися зберегти і продовжити ті традиції справжньої інтелігентності і наукової порядності, які вони успадкували від попереднього покоління діячів української культури”⁸.

Докторську дисертацію “Історія друкарства на Україні та його роль у міжслов'янських культурних зв'язках (XVI – перша половина XVII ст.)” успішно захистив у 1978 р. у Московському університеті⁹, оскільки в Україні через всілякі перепони

⁵ *Ісаєвич Я.* Дмитро Леонідович Похилевич – дослідник, педагог, людина на тлі доби // *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Дмитра Похилевича / За ред. Л. Зашкільняка і М. Крикуна.* – Львів, 1998. – С. 61.

⁶ *Ісаєвич Я. Д.* Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. н. – Львов, 1961.

⁷ *Ісаєвич Я.* Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя // *Україна: культурна спадщина...* – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 11–13; *Його ж.* Зі спогадів про Івана Крип'якевича та його синів Петра, Богдана й Романа // *Там само.* – С. 655.

⁸ *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 13–14.

⁹ *Його ж.* История книгопечатания на Украине и его роль в междуславянских культурных связях (XVI – первая половина XVII вв.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – М., 1978.

це зробити було практично неможливо. Від 1985 р. очолював відділ історико-культурних пам'яток інституту, за сумісництвом – викладав: був доцентом Львівського університету ім. Івана Франка (1967–1969), професором Івано-Франківського педагогічного інституту ім. Василя Стефаника (1981–1983), згодом – Києво-Могилянської академії. В Івано-Франківську, наприклад, читав надзвичайно цікавий авторський курс лекцій з історії української культури на старших курсах історичного факультету, куди з великим захопленням студенти молодших курсів інколи спеціально втікали зі своїх пар, щоб “послухати Ісаєвича”.

Ще з 1974 р. Ісаєвича з родиною на один академічний рік неодноразово запрошував Гарвард, але годі тоді було львівському безпартійному науковцеві подолати “залізну завісу”. Організація у вересні 1986 р. Міжнародного симпозіуму “Іван Франко і світова культура” у Львові, де Ісаєвич чудово впорався із роллю ученого секретаря оргкомітету, все ж посприяла його вільному виходу у світ. Нарешті, у 1988–1990 рр. Я. Ісаєвич – професор-гість відділу славістики і науковий співробітник Українського наукового інституту Гарвардського університету у США.

Новий гарвардський професор, напевно, ніколи того не сподіваючись, став одним із чільних організаторів науки в незалежній Україні. На хвилі національно-демократичного відродження 10 листопада 1989 р. “вільними голосами” на відкритих зборах колектив обрав Я. Ісаєвича директором Інституту суспільних наук. Ярослав Дмитрович понад усе цінував у науці прагнення до об'єктивності. Дуже знакомим для вченого було його одне з перших інтерв'ю на посаді директора Інституту суспільних наук, який він згодом перетворив на Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. Обраний “вільними голосами” директор і вчений Ісаєвич тоді скрушно, але справедливо і слушно зауважив про те, що “ми вже досить мали тої науки, яка служила наперед заданим тезам”, і потрібно намагатися бути об'єктивним в історичних студіях¹⁰.

У 1990 р. Ісаєвич став членом-кореспондентом АН УРСР, а 25 листопада 1992 р. Академія наук України обрала його своїм академіком зі спеціальності “культурологія”. У 1995 р. йому присвоєно звання професора зі спеціальності “історія України”, наступного року удостоївся звання “Заслужений діяч науки і техніки України”.

П'ять років (1993–1998) очолював відділення історії, філософії та права НАН України і як академік-секретар аж надто часто здійснював подорожі до золотоговирого Києва. Взагалі, у його манерах, спілкуванні, часом навіть, на перший погляд, зовнішній розгубленості чи помітній картавинці в голосі було щось невідомо своє – якесь НТШівське, навіть більше – ВУАНівське, бо був переконаним, крім того, ще й з роду-племені – соборником.

Щиро обгрунтовував потребу багатьох дослідників історії та культури українського народу в міжнародній організації. Тому не дивно, що був серед тих активних 25 науковців із 12 країн у Геркуланумі поблизу Неаполя на конференції “Історія української культури: проблеми і перспективи” та установчих зборах Міжнародної асоціації українців¹¹. Обраний президентом МАУ на Другому міжнародному конгресі, що проходив у Львові в серпні 1993 р., очолював її упродовж 1993–1999 рр., успішно провівши львівський та два наступні конгреси МАУ в Харкові та Одесі.

¹⁰ “...І правда вас врятує” (розмову з Я. Ісаєвичем записав С. Курпіль) // Молода Галичина. – 1990. – 13 листоп. – С. 2.

¹¹ Ісаєвич Я. Заснована Міжнародна асоціація українців: Нотатки учасника // Жовтень. – 1989. – № 12 (542). – С. 110–112.

У рідному Львові поруч з іншими стояв біля витоків відродженого НТШ. Вдумливу розвідку про рецепцію поглядів Т. Шевченка на рідну історію опублікував у першому ж томі “Записок НТШ”¹² – відновлених в Україні за редакцією Олега Купчинського, науково вартісних і на той час незаслужено позабутих в ріднім краї. Згодом, правда, стався прикрий конфлікт із керівництвом НТШ через інститутське приміщення на тій самій вул. Винниченка, 24, що загалом, на щастя, не відобразилося на науковій співпраці, але Бог усім суддя.

Ісаєвича знали і шанували в науковому світі. Його майже магічне ім’я відчиняло багато дверей як у Польщі, США, Канаді, так і в Росії. Його поважали і любили польські, литовські та білоруські історики. Він одним із перших уміло рецензував їхні найцікавіші праці та розвідки, прокладаючи мости між спорідненими історіографіями¹³. Від 2000 р. очолював Український національний комітет істориків. Понад двадцять років Ярослав Ісаєвич – голова і член оргкомітетів багатьох міжнародних і національних наукових форумів, учасник ХVІІІ–ХХ Міжнародних конгресів історичних наук у Монреалі (1995), Осло (2000)¹⁴ та Сіднеї (2005). Виступав із доповідями в Альбертському, Токійському, Мельбурнському, Варшавському та інших університетах світу. 1993 р. обраний *honoris causa* – почесним доктором Гродненського університету ім. Янки Купали¹⁵, а в 2007 р. – почесним професором Волинського університету ім. Лесі Українки¹⁶. 1994 р. обраний іноземним членом Польської Академії наук, 2005 р. – Польської Академії мистецтв і знань, 2003 р. – Української Вільної Академії Наук у США, у 2000 р. – нагороджений відзнакою міністра культури і народного мистецтва Республіки Польща “Заслужений діяч культури”, 2002 р. – лауреат Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів “За вагомий внесок в українську історичну науку та розширення і поглиблення її горизонтів”. 2003 р. в урочистих шатах львівської опери його визнали “Галицьким лицарем” у номінації “науковець”. У 2007 р. нагороджений орденом Ярослава Мудрого V ступеня та відзнакою Президента України “За заслуги” III ступеня.

Разом з дружиною – Ольгою Ісаєвич надзвичайно багато зробили для організації та роботи українсько-американського благодійного фонду “Сейбр – Світло”, який сприяє безкоштовному поширенню та обміну книг в Україні та за її межами. З батьківським теплом і ніжністю ставився до доньок Тетяни і Лесі та з особливою чуйністю до дружини, Ольги Володимирівни, в останні роки переймався її здоров’ям. Не забував і про вічне. У родинному селі Верба біля Дубна на Рівненщині, де слу-

¹² *Його ж.* Минуле, сучасне і майбутнє народу: проблема спадкоємності української культури в творчості Шевченка // Записки НТШ. – Львів, 1990. – Т. ССХХІ: Праці філологічної секції. – С. 47–56.

¹³ *Його ж.* Україна і Литва: сторінки взаємин [Рец.:] *I. Jonynas. Istorios baruose [Йонінас І. На ниві історичної науки. – Вільнюс, 1984] // Жовтень. – 1987. – № 8 (514). – С. 125.*

¹⁴ *Його ж.* ХІХ Міжнародний конгрес істориків в Осло // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2001. – № 1. – С. 159–160.

¹⁵ *Микитів Б.* В академіка Ісаєвича ще одне почесне звання // Високий замок. – 1993. – 17 серп. – С. 2.

¹⁶ *Мислива-Бунько І.* Ярослав Ісаєвич прочитав лекцію на тему Волині у ВДУ ім. Лесі Українки // Наш університет. – 2007. – № 4 (15). – С. 5; *Вербич В.* Волинський феномен // Сім’я і дім (Луцьк). – 2007. – № 14 (537). – 5–11 квіт. – С. 5.

жив Богу і людям його дід-священик Григорій Ісаєвич, який на зламі століть, у 1900 р., збудував церкву, вже онук, за покликом серця та власним коштом, зокрема з наукової премії Антоновичів, більше десятиліття допомагав зводити новий православний храм, який цього року, можливо, влітку, мають посвятити.

Хто знав його ближче, не могли не запримітити його великого працелюбства. Про нього ходили легенди, що навіть під час обіду він інколи писав собі на коліні. Витончена ерудиція, глибокий і проникливий розум, відкритість ученого насправді по-доброму вражали. Його улюбленим і основним дітищем упродовж майже півстоліття залишалася історія рідної культури. На цю тематику в його багатолітньому доробку – понад 700 наукових праць, зокрема 15 монографій, численні розділи в колективних дослідженнях, статті в українських та закордонних наукових часописах¹⁷. Першою блискучою монографією Ісаєвича 1966 р. про культурно-просвітницьку та громадську діяльність українських православних братств¹⁸, задуманою і написаною під патронатом Івана Крип'якевича, свого часу зачитувалася і захоплювалася майже вся інтелектуальна Україна. В умовах тоталітарної кон'юнктури молодий історик, зрозуміло, через цензуру з відомих причин не міг, наприклад, у тексті назвати імені “гетьмана обох боків Дніпра” 1700 р., хоча наведеною цитатою з виявленого архівного документа “до нас в Батурин в потребах” прозоро натякнув на “ясновельможного” Івана Мазепу. Й таких прикладів тоді було доволі. Упродовж десятків років обрана тематика не залишалася поза увагою дослідника. Символічним стало і новітнє видання в Едмонтоні (Канада) виправленого і доповненого англomовного варіанту книги “Добровільні спілки: світські братства в ранньомодерній Україні”¹⁹, яка поряд з іншими монографічними та енциклопедичними публікаціями вченого у західноєвропейських та північноамериканських виданнях стала важливим засобом формування уявлень світової інтелектуальної спільноти про українську минувшину.

Ще на початку 1990-х рр. написав цілісний розділ для підручника “Культура українського народу”²⁰. Проте апогею намагався досягти разом з колегами з очолюваного ним же відділу історії середніх віків та іншими львівськими дослідниками у другому томі “Українська культура XIII – першої половини XVII століть” задуманої і ним також фундаментальної п'ятитомної академічної праці “Історія української культури”. Авторському колективу, згуртованому Ісаєвичем, вдалося висвітлити розвиток освіти, мистецтва й літератури, стан наукових знань в Україні упродовж

¹⁷ Ярослав Ісаєвич: Бібліографічний покажчик / Упор. М. Боянівська. – Львів, 1999; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Бібліографія праць наукових співробітників. 1990–2001 / Упор. О. Аркуша. – Львів, 2001. – С. 133–155; Ярослав Ісаєвич. Бібліографія 1999–2005 / Упор. Л. Горішня та Б. Пікулик. – Львів, 2006; Бібліографія Ярослава Ісаєвича / Укл. Ю. Ясіновський // Україна: культурна спадщина... – Вип. 15. – С. 26–42.

¹⁸ Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966.

¹⁹ *Idem*. Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. – Edmonton; Toronto, 2006; [рец.:] Сепеда О. // Вісник НТШ. – 2006, осінь-зима. – Ч. 36. – С. 59–60.

²⁰ [Ісаєвич Я.] Державність і культурні традиції в XVII–XVIII ст. // Культура українського народу: Підручник для студентів гуманітарних факультетів вузів. – К., 1994. – С. 93–128.

XIII – першої половини XVII ст. Особливу увагу приділено рукописній книзі, виникненню та поширенню друкарства, добре проаналізовано культурно-національне відродження наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. У цьому томі розглянуто ренесансні явища в культурному національному житті та простежено процес формування стилю бароко в різних видах мистецтва. Нарешті визначено місце України в міжнародних культурних зв'язках й окреслено внесок українського народу до скарбниці європейської та світової культурної спадщини²¹. Долучився академік своїми статтями і до третього тому, присвяченого минувшині української культури за козацько-гетьманської доби²².

Понад усе дослідник любив книгу. Саме у книгодрукуванні, на думку Я. Ісаєвича, культура є найбільше зінтегрованою. Книжки були ніби суттю його життя. Недарма професійно займався історією книги. Ще замолоду легко і вдало спопуляризував постать Юрія Котермака (Дрогобича) та першу книжку цього українського автора – “Прогностичну оцінку поточного 1481 року магістра Юрія Дрогобича з Русі доктора мистецтв і медицини славетного Болонського університету”²³. Йому інколи спере-сердя могли закинути, що в радянські часи “вип’ячував” своїми розвідками друкаря-“москвитина” Івана Федорова, а він уперто і послідовно відчитував його український слід²⁴. Разом з доктором мистецтвознавства Якимом Запаском здійснили своєрідний науковий подвиг – уклали у двох книгах каталог стародруків, виданих в Україні XVI–XVIII ст., який отримав добру оцінку в усіх поцінувачів цих унікальних пам’яток духовної культури минулих часів²⁵. В одній із його останніх великих підсумкових праць – “Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми”, що вийшла друком у 2002 р., зроблено вдалий зріз динаміки новітнього українського видання з усіма проявами трагедії, злету, ідеологічного тиску у XX ст. та невтішних реалій сучасності – початку XXI ст., коли українська книжка фактично опинилася на задвірках, без серйозної державної підтримки, оскільки тоді на одну українську книжку припадало тридцять російських. Підсумовуючи, наприкінці студії академік-книжник скрушно, зате слушно відзначив: “Є щось спільне для всіх, таких відмінних

²¹ Історія української культури: У 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – 847 с.

²² *Ісаєвич Я.* Видавничі осередки і друкарні. Репертуар видань та їх оформлення // Історія української культури: У 5 т. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К., 2001. – С. 743–813.

²³ *Його ж.* Юрій Дрогобич [= Життя славетних: Серія біограф. творів. – Вип. 16]. – К., 1972.

²⁴ *Його ж.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975; *його ж.* Преємники первопечатника. – М., 1981; *його ж.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид., переробл. і доп. – Львів, 1983; *Вида-шенко М. Б., Ісаєвич Я. Д., Мацюк О. Я.* Місцями Івана Федорова на Україні: Путівник. – Львів, 1982; *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989.

²⁵ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Книга перша (1574–1700 рр.). – Львів, 1981; Пам’ятки книжково-го мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Книга друга. Частина перша (1701–1764 рр.). – Львів, 1984; Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Книга друга. Частина друга (1765–1800 рр.). – Львів, 1984; [рец.:] *Жолтовський П.* Із глибини віків // Жовтень. – 1982. – № 11 (457). – С. 127–128.

між собою, етапів історії українського книговидання. Завжди україномовних і присвячених Україні книжок виходило надто мало, як на потреби великої української нації”²⁶. Автор, якому не все одно, якому не байдуже, якому справді боліла доля книги рідною мовою, у післямові висловив тиху надію, що, можливо, загрозову ситуацію, яка склалася нині, значною мірою врятує електронна, віртуальна книга, створена на основі комп’ютерних технологій, що вже активно виступає надійним помічником традиційної книги, хоча й ніяким чином її не замінить.

Великий заділ учений мав в археографії та джерелознавстві. Його монографія “Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.” одразу й надовго стала класичною студією у цій царині. На основі раніше не знаних відомостей про українську культуру, виявлених у наших та закордонних, передусім польських, архівах та рукописних відділах бібліотек, у ній фахово і комплексно схарактеризовано джерела про культурно-освітню діяльність братств, розвиток освіти, видання і розповсюдження книжок²⁷. Цьому передувала низка розвідок і статей, серед яких – і публікації у відомому збірнику “Історичні джерела та їх використання”²⁸. Вперше виявлений ним у Гданській бібліотеці Польської Академії наук німецькомовний опис українських міст – Львова і Києва гданського купця XVI ст. Мартина Груневега суттєво розширив джерельну базу з нашої давньої урбаністики²⁹. Багато доклався він і до популяризації відомого твору про Україну Гійома Левассера де Боплана³⁰. Для українського джерелознавства Я. Ісаєвич по суті відкрив та по-новому прочитав записки данського дипломата початку XVIII ст. Юста Юля³¹ та нотатки німецького офіцера на російській службі, ад’юнкта Академії наук у Санкт-Петербурзі Георга Юнкера, який спершу перебував біля головнокомандувача російської армії фельдмаршала Бурхарда фон Мініха для ведення журналу воєнних дій, а надалі у 1740-х рр. займався перебудовою бахмутських і торських соляних заводів на Подонні³². Працював Ярослав Ісаєвич також і в ділянці спеціальних історичних

²⁶ *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 419; [рец.:] *Пришляк В.* А людині – книга // Розбудова держави. – 2002. – № 7–12 (115–120), липень–грудень. – С. 60–61.

²⁷ *Ісаєвич Я. Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972.

²⁸ *Його ж.* Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 37–47.

²⁹ *Його ж.* Найдавніший історичний опис Львова // Жовтень. – 1980. – № 10 (497). – С. 105–114; *його ж.* Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт. – 1981. – № 5. – С. 204–211.

³⁰ *Його ж.* Боплан і його “Опис України...” // Жовтень. – 1981. – № 4 (438). – С. 52–53; *Ісаєвич Я. Д., Смолій В. А.* Передмова // *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.; Cambridge, Mass., 1990. – С. 5–17.

³¹ *Ісаєвич Я. Д.* Юль Юст // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 546.

³² *Ісаєвич Я. Д.* Г. Ф. В. Юнкер и его описание Украины // Славяно-германские культурные связи. – М., 1969. – С. 201–208.

дисциплін, постійно цікавився бібліографією, започаткувавши в незалежній Україні її новий фаховий формат³³. А його розвідка про козацькі прапори³⁴ тоді була однією з перших у цій царині; незважаючи на значний поступ сучасного історичного прапорництва, вона залишилась актуальною й донині. Вибудувана на архівних джерелах, такою ж майже універсальною, довідково-інформативною залишилася для спеціалістів його рання скрупульозна розвідка з історичної метрології³⁵.

Княжа доба, особливо ж Галицько-Волинське князівство – його передісторія, історія та культурна спадщина – були одними з улюблених тем Ярослава Ісаєвича. Його знамениті “Червенські гради” назавжди прояснили і остаточно зняли в сучасній історичній географії дискусійне питання про західний кордон Київської держави³⁶. Він не лише готував до друку перше та друге видання монографії свого вчителя³⁷, але й ще раніше публікував власні розвідки з цієї тематики, що стала особливо популярною в ювілейний 1999 р. утворення Галицько-Волинської держави³⁸. Був твердо переконаний, що навіть за умови, якщо щасливо віднайдуться тліні останки короля Данила у Холмі на Данилової горі, то не слід їх похапцем перевозити в Україну, бо тоді Холм втратить значення другої, після Галича, столиці першого українського королівства та місця останнього спочинку славного володаря з династії Романовичів і засновника цього міста. В інститутських планах Ісаєвича залишилися видання енциклопедичного довідника та колективної монографії “Галицько-Волинське князівство”.

У 1990 р. разом з Романом Крип’якевичем, Іваном Бутичем та Федором Шевченком підготував до передруку без купюр ще одне видання свого вчителя – монографію “Богдан Хмельницький”. У передмові до перевидання чи не найголовнішої книги свого наставника, праця над якою розпочалася ще з 1920-х рр., Я. Ісаєвич зазначав, що давній приятель і сподвижник Крип’якевича – Іван Бутич, порівнявши текст першої публікації з авторським оригіналом, відновив ряд місць, викреслених під тиском цензури під час ідеологічного редагування 1954 р., усунув деякі з кон’юнктурних додатків. У деяких випадках врахували авторизований текст І. Крип’якеви-

³³ Історія України: Бібліографічний покажчик 1993. – К.; Львів, 1997; Українознавство: Реферативно-бібліографічний бюлетень 1993 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – К.; Львів, 1997; та ін.

³⁴ *Ісаєвич Я. Д.* Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // УІЖ. – 1963. – № 1. – С. 85–87.

³⁵ *Його ж.* Деякі питання української метрології XVI–XVIII ст. // Наук.-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1961. – № 2. – С. 3–13.

³⁶ *Його ж.* Територія і населення “Червенських gradів” (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 71–83; передрук: *його ж.* Червенські гради // Волинь. – 1991. – № 1. – С. 15–20; *його ж.* До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 83–100.

³⁷ *Крип’якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. Про важкий шлях до друку цієї студії у підцензурних 1970-х–1980-х рр. див.: *Ісаєвич Я.* Історія Галицько-Волинської держави Івана Крип’якевича // *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство. – 2-е вид., зі змінами і доповн. – Львів, 1999. – С. 8–13.

³⁸ *Ісаєвич Я. Д.* Галицько-Волинське князівство в концe XII – началe XIV в. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1987 г. – М., 1989. – С. 71–77; *його ж.* Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999.

ча з його інших праць³⁹. Так було відновлено історичну справедливість. Тоді це було якраз на часі. Тим паче, що у передмові до новітнього перевидання іншої праці І. Крип'якевича – “Історії України” ще один його талановитий вихованець, професор Ярослав Дашкевич згадував, що спустошений і розчарований через цензурні ножиці та “причісування” його фактично тридцятирічної праці, академік Крип'якевич, коли 1954 р. йому уперше принесли і поклали на стіл у директорському кабінеті сигнальний примірник свіжовидрукованої книги про Богдана Хмельницького, із прикрої досади її навіть не розгорнув⁴⁰.

Відчуваючи від часів Крип'якевича певну традицію, плекав у рідному інституті його імені козацьке джерелознавство. Спільно з Інститутом слов'янознавства і балканістики Російської академії наук та Центром українських історичних досліджень ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій, з якими львівський інститут постійно підтримував давні приятельські стосунки, побачив світ перший том документів із російських архівосховищ, передовсім із фондів РГАДА, до історії запорозького козацтва доби гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного⁴¹.

Учений з великої літери, Ярослав Ісаєвич вільно, перфектно володів кількома світовими мовами. Знав, любив і плекав рідну мову. Ще на першій хвилі національно-демократичного відродження вказував на безграмотну неточність слововжитку “пам'ятники” замість “*пам'ятки*” у назві інформаційно-методичного бюлетеня Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, наголошуючи в суглобі зі своїм інститутським колегою-мовознавцем Дмитром Гринчишиним, що часопис, присвячений вивченню та популяризації всіх культурних цінностей, має носити назву “Пам'ятки України”⁴². У виступах і розмовах послідовно вживав питому українською “*ріжне, ріжний*”, вважаючи варіант “різне, різний” невдалою калькою з російської. Так само як старожитні літописні українські топоніми: *Крем'янець* – обов'язково з апострофом та наголосом на другому складі, а не сполонізований чи зрусифікований варіанти – Кременець; *Дубенський* район, *Рівенська* область тощо. При нагоді завжди делікатно підправляв колег і учнів, коли вони свідомо чи несвідомо вживали українські слова чи вислови неправильно.

Умів як ніхто цінувати взаєморозуміння. Бо саме таку атмосферу за його молодості колись в інституті плекав Крип'якевич. Такою вона була і за Ісаєвича. Зі своїми колегами та особливо з учнями був відкритий і щедрий. І це стосувалося не лише книжок, які завжди охоче дарував і позичав. У різні, навіть не дуже прості часи вів довірливі та щирі розмови, завжди ділився сумнівами, умів переконувати. Закликав бути принциповими, але водночас толерантними – як у науці, так і в житті. Для

³⁹ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Упор. Р. І. Крип'якевич. – 2-ге вид., випр. і доп. – Львів, 1990. – С. 9.

⁴⁰ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. П. Історія України / Упор. Б. З. Якимович. – Львів, 1990. – С. 13; передрук: Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упор. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс. – 2-ге вид., випр. й доп. – Львів, 2007. – С. 479.

⁴¹ Документи російських архівів з історії України. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / Упор. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. – Львів, 1998.

⁴² Гринчишин Д., Ісаєвич Я. Ще раз про слова “пам'ятка” і “пам'ятник” // Пам'ятники України. – 1987. – № 3 (73). – С. 20–22.

того, щоб когось переконати, вважав, що потрібно краще “розмовляти мовою Дзюби, а не мовою Донцова”.

У своєму інституті з 1992 р. – засновник і відповідальний редактор збірника наукових праць “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” – своєрідна спадкоємність місячника “Україна” – наукового часопису українознавства, редагованого у 1914, 1924–1930 рр. Михайлом Грушевським⁴³. В останні роки Я. Ісаєвич відзначав, що якби тепер називали підрубрику збірника, то, можливо, замість “державність” написали би “громадянське суспільство”, але тоді, на початку 1990-х, вірили, що держава – “альфа і омега” – є більш значущою, ніж громадянська ініціатива.

П’ятому випуску цього збірника, що побачив світ аж 1998 р. і де публікувалися історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича, колеги та учні дали промовисту назву “Просфонема” – грецькою “звернення” або “привітання”, запозичивши її з титульної сторінки книжечки, що побачила світ у 1591 р. у друкарні Львівського братства, яку свого часу досліджував ювіляр.

Ярослав Дмитрович умів вибирати пріоритети. Думав про велике, про інших і часто-густо в останню чергу – про себе. Так було і з тритомною історією Львова⁴⁴. Спочатку мала побачити світ друкована метрика рідного міста, а лише потім, з великим запізненням ювілейний збірник з нагоди 70-ліття вченого, що вийшов як 15-ий випуск збірника “Україна” під назвою “Confraternitas” – “Братство”, що символічно перегукувалося із заголовком першої монографії історика, присвяченої братствам, та доопрацьованої англomовної версії студії.

У наукових консультаціях був неперевершеним, з часткою того здорового скептицизму, животворного скепсису, що далекого 1894 р. виплекав у своїй інавгураційній лекції у Львівському університеті молодий професор з Києва Михайло Грушевський – його великий попередник і учитель учителя. Біблійний вислів “Пізнайте правду, й правда вас врятує”, який М. Грушевський зробив епіграфом до своєї багатотомної “Історії України-Руси”, вживав доречно і з певним пієтетом. Віддавав перевагу думці про пізнаваність історії. Хоча слушно вважав, що пізнання істини є лише безперервним процесом наближення до неї. Знову ж таки услід за Грушевським полюбляв повторювати його приказку, яку знав безпосередньо від свого батька – близького співпрацівника Грушевського: “не що, а як?” (“*аякже, пане-товаришу, – казав Грушевський, – не що, а як?*”).

У “докомп’ютерні” часи та ще донедавна добросовісно, у будь-якому варіанті: від руки чи в машинописі – вичитував і правив аспірантські рукописи. Умів делікатно, але відверто й чесно вказати на неточності чи навіть нісенітниці в тексті. Вдавався до дотепних порівнянь, наприклад, дисертацію порівнював із панциною, а здобувача-дисертанта з кріпаком. Переконаував, що дисертації треба якнайшвидше завершити, щоб стати вільним, а вже тоді займатися справжньою наукою і видавати добрі книжки.

До своїх учнів ставився вимогливо, намагався, щоб вони не опускали низько планку в історичних студіях, доброзичливо підганяв, аби завершували роботу. По-особливому цінував у них різнобічність наукових інтересів, бо сам був таким. Намагався кожному дати раду і пораду. Його завжди цікаво було слухати. Хоча мав і опонентів. Але він умів переконувати. Рідко хтось із них після аргументів Ісаєвича

⁴³ Від редакційної колегії // Україна: культурна спадщина... – К., 1992. – Вип. 1. – С. 3.

⁴⁴ Історія Львова: У 3 т. – Львів, 2006–2007. – Т. 1–3.

не погоджувався з ним. До директорського кабінету Ярослава Дмитровича інколи утворювалися черги, але після розмови з ним усі зазвичай виходили звідти просвітленими та мало не окриленними.

Енциклопедист від Бога – від статей в радянських довідниках до новітньої “Енциклопедії історії України” та “Енциклопедії сучасної України”, “Polskiego Słownika Biograficznego”, російської енциклопедії “Книга” його гасла відзначаються науковою вичерпністю та академічним лаконізмом. У престижній “Енциклопедії середніх віків”, яка вийшла у французькій, англійській та італійській версіях, перу Ярослава Ісаєвича належать статті про Україну, її історичні регіони та міста⁴⁵. Одними з останніх публікацій Ярослава Дмитровича були доволі розлогі, як для довідкових гасел, статті про рідний Львів, його братства, друкарні, постаті та інші старожитності, а також про МАУ, яке свого часу очолював, міжнародні конгреси українців та міжнародні конгреси істориків в “Енциклопедії історії України”⁴⁶.

Пропускав час та історію через свій багатомірний, багатогранний і потужний інтелект. З ним можна було порадитись в усіх питаннях з історичної минувшини – від середньовіччя до новітньої доби. Він знав і, головне, відчував плін рідної минувшини, був неперевершеним дискусантом на наукових форумах, уміло модерував не однією конференцією чи семінаром. Годі було пошукати ліпшого українського історика, який би так переконливо і конструктивно відстоював українську сторону у складних багатолітніх дискусіях на тему “Україна – Польща: складні питання”, що стосувалися наболілої Волинської трагедії та інших питань міжвоєнного періоду чи Другої світової війни⁴⁷. Присвячені саме цій тематиці, за його редакції побачили світ спеціальний випуск “України”⁴⁸ та, як дуже конкретна відповідь на однокорі шовіністичні писання польських авторів Владислава та Єви Семашків, – скрупульозне дослідження волинського краєзнавця Ярослава Царука про ті непрості й трагічні події на Волині з передмовою академіка⁴⁹. “Якби ми мали таких Царуків

⁴⁵ *Isaievych Ia.* Daniel de Galicie. Galicie. Lviv. Podolie. Ukraine. Tchernikov. Volhynie // Dictionnaire Encyclopédique du Moyen Age / Ed. A. Vauchez. – Paris, 1997. – Т. 1–2; *idem.* Černigov. Daniele di Halicz (1201–1264). Leopoli. Galizia // Dizionario enciclopedico del medioevo / Dir. A. Vauchez. – Parigi; Roma; Cambridge, 1998. – Vol. 1. – P. 378, 537, 1032, 1034; Vol. 3. – P. 1967–1968; *idem.* Černigiv. Daniel of Halycz. Galicia. Lviv. Podolia. Ukraine. Volhynia // Encyclopedia of the Middle Ages / Ed. A. Vauchez. – Cambridge, 2000. – Vol. 1–2. – P. 289–290, 407, 585–586, 879–880, 1154–1155, 1477–1478, 1531.

⁴⁶ *Ісаєвич Я. Д.* Львів. Львівська братська друкарня. Львівська братська школа. Львівська історична школа. Львівське братство, Свято-Успенське ставропігійське братство у Львові, Львівська ставропігія. Люткович Павло, Домжив-Люткович-Телиця Павло. Мартинович Ісидор. Мельник. Міжнародна асоціація українців та міжнародні конгреси українців // Міжнародний комітет історичних наук (МКІН). Міжнародні конгреси істориків // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 320–340, 342, 349, 398–399, 531, 597, 700–704, 711–712, 714–726.

⁴⁷ *Polska – Ukraina: trudne pytania.* – Warszawa, 1998–2009. – Т. 1–11; *Україна – Польща: важкі питання.* – Варшава, 1998–2006. – Т. 1–5, 7–10.

⁴⁸ *Україна: культурна спадщина...* – Львів, 2003. – Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади.

⁴⁹ *Ісаєвич Я.* З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С. 3–26.

хоч 50 на всю Україну!” – із захопленням відгукувався про цю подвижницьку працю людини, яка, збираючи свідчення “усної історії” про Волинську трагедію в рідному краї, на велосипеді самотужки об’їздила цілий район. Хоча постійно наголошував, що захистом від усього фальшивого й негідного може стати лише прагнення більшої поінформованості, бо варто більше знати й не бути упередженим. Для нашого порозуміння з поляками вважав невід’ємною моральність позиції, необхідність зрозуміти інтереси інших народів. “Але наївно було б думати, що висновки істориків автоматично дійдуть до свідомості народів. Для потепління взаємин потрібні не лише знання про минуле, а й добра воля, бажання враховувати аргументи всіх інших, а не лише власні. Поліпшення клімату міжнаціональних і міжлюдських відносин можливе як наслідок свідомих зусиль обох суспільств, а не як результат кон’юнктурних політичних кампаній”, – зазначав учений⁵⁰. Не можна не погодитися й з іншою слушною думкою Ярослава Ісаєвича, який підкреслював, що за загибель мирних людей “відповідають конкретні злочинці”, а не учасники українського повстанського руху в цілому. Так само за злочинну акцію деполонізації відповідальність несуть безпосередні її ініціатори та виконавці зі складу ОУН і УПА, які належали до конкретних повстанських загонів. Їх було б неправильно ототожнювати з усіма вояками УПА, які вели боротьбу за незалежність України з озброєним противником⁵¹. Взагалі, усі його історичні студії є чи не найліпшою ілюстрацією тої не завжди досяжної для більшості гуманітаріїв золотої середини.

Був справді доброю знахідкою для журналістів, не раз друкувався на сторінках оновленого журналу “Сучасність” та іншої інтелектуальної періодики⁵². Давав журналістам цікаві інтерв’ю, бо було з ким і на будь-яку тему з української минувшини поговорити і кого послухати⁵³. Я. Ісаєвич став співавтором третьої книжки з “Бібліотеки газети «День»” – “Війни і мир”, до якої ввійшла його знакова стаття про трагедію 1943 р. під час Другої світової війни⁵⁴.

Ісаєвич був величною в академічному Львові, Україні, світі. Колись у вересні 1990 р. з певною часткою доброго гумору теперішній голова і подвижник НТШ Олег Купчинський слушно висловився про те, що “у великій науці, поміж інших, у Львові є три Ярослави (Мудрих): Дашкевич, Ісаєвич і з молодшої генерації – Грицак, які можуть рівнятися один до одного”. Дуже шкода, що перша половина 2010 року забрала перших двох старійшин і їх уже нема серед нас. Бо все на цьому світі

⁵⁰ Там само. – С. 14.

⁵¹ День. – 2003. – № 59. – 2 квітня. – С. 1.

⁵² *Ісаєвич Я.* Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати // Сучасність. – 1998. – № 12 (452). – С. 136–143; *його ж.* Селяни України: вчора і сьогодні // Сучасність. – 1999. – № 7–8 (459–460). – С. 125–127; *його ж.* Любіть Україну... Любіть Оклагому // Сучасність. – 2000. – № 6 (470). – С. 90–93; *його ж.* Українське книговидання впродовж століття: здобутки, втрати, перспективи // Сучасність. – 2001. – № 1 (477). – С. 107–116.

⁵³ Ярослав Ісаєвич: Львову потрібна потужна ілюзія (розмовл. Т. Нагорна) // Дзеркало тижня. – 2007. – 30 черв. – № 25 (654). – С. 22; Не вистачає Єжи Гедройца та Яцека Куроня! Небезпечна подачка екстремістам / Чому мовчать совісні поляки? Ексклюзивне інтерв’ю з відомим українським істориком Я. Ісаєвичем // День. – 2009. – 1 серп. – № 133 (3053). – С. 1, 4.

⁵⁴ *Ісаєвич Я.* 1943 рік у пам’яті поляків і українців // Війни і мир, або “Українці – поляки: брати, вороги, сусіди...” (Бібліотека газети “День”). – К., 2004. – Кн. 3. – С. 292–298.

має свій початок і кінець. Усі, хто працював поруч, хто знав Ярослава Ісаєвича, хто хоч раз із ним спілкувався, певно, мають подякувати долі за цю можливість. Символ і метр української історії та культури не творив за принципом “і нашим, і вашим”, а завжди умів знайти і таки знаходив ту пресловуту золоту середину й тому завжди був наймудріший, був правдивим українським академіком. Він навіки залишився гідним учнем Івана Крип’якевича – учня Михайла Грушевського, – учня Володимира Антоновича – справжніх синів рідної землі, для яких Україна завжди була серцевиною не лише в науці, але й у житті.

У самому центрі Львова – центрі Європи, на вершечку купола каплиці Боїмів від початку XVII ст. сумує скульптурний образ Христа Засмученого. Ніби символ наших незворотних і непоправних втрат. Коли в суботу 26 червня 2010 р. на Личаківі, неподалік поховання Володимира Івасюка, насипали свіжу могилу і встановили хреста, то осиротіле, заплакане і розгублене від раптової втрати товариство Інституту українознавства згуртувалося там укупочці, як те виписане, вкарбоване Ісаєвичем в історії братство/Confraternitas, і трепетливими голосами притишено затягнуло “Журавлів” – тужливу пісню на слова і мелодію Богдана і Левка Лепких, що давно стала народною: “Чуєш, брате мій...”, пісню, болісне звучання якої вібрує в наших душах понад вік звуками прощання, оплакування незліченних українських утрат по всьому білому світу. Прощалися зі своїм довголітнім керівником, якого поважали, любили і яким пишалися, бо мали ким.

Він був також і моїм Учителем. Людиною, яка довго житиме в серці, споминах та науці, бо, мабуть, ніколи не вдасться позбутися почуття порожнечі у тому місці душі, яке він займав. Незрадлива і світла йому пам’ять.

Володимир Пришляк (Луцьк)

Анатолій Васильович Бойко (4.III.1960 – 27.XII.2010). Минулий 2010 рік непоправно осиротив українську історичну науку. Підступна смерть забрала з собою трьох визначних діячів, які, без сумніву, були окрасою сучасної вітчизняної історіографії. У лютому відійшов у вічність Ярослав Дашкевич, чий незаперечний моральний та науковий авторитет визнавали навіть відверті опоненти. Потім обірвалося життя Ярослава Ісаєвича, вишуканий енциклопедизм якого не залишав жодного сумніву в унікальності вченого. А наприкінці року смерть своїм чорним крилом зачепила схід України, відібравши в нас 27 грудня Анатолія Бойка з його гідним подиву подвижництвом на ниві дослідження історії Південної України.

Велике, як відомо, бачиться на віддалі, але вже сьогодні цілком очевидно, наскільки багато важили ці вчені для українського інтелектуального середовища. Зрештою, це добре відчувалося задовго до трагічних подій. Визнання – рідкісний, як на українській реалії, випадок – щасливо прийшло до всіх трьох ще за їхнього життя. До всього їх шанували не тільки у вузькому науковому колі. Ім’я кожного з них було добре відоме всім, хто так чи інак цікавився українським минулим.

Анатолій Бойко назавжди золотими літерами вписав своє ім’я в історію української гуманітаристики тим, що створив потужну, добре знану наукову школу дослідження Степової України XVIII–XIX ст., донедавна найзаяданішої ділянки в українській історіографії. Досить лише назвати підготовлені ним та його учнями такі фундаментальні видання, як “Джерела з історії Південної України XVIII–XIX ст.” (видано 10 томів), “Усна історія Степової України” (11 томів), “Старожитності Степової України” (14 випусків), “Запорізька спадщина” (12 випусків), “Південна Украї-

на XVIII–XX ст.” (9 книг), численні монографії та статті. А систематичні від 2000 року археографічні експедиції по Запорізькій, Миколаївській, Донецькій, Херсонській областях та Криму! А десятки представницьких наукових конференцій!

Так, на жаль, повелося, що аж до 1990-х рр. історія Степової України була фактично віддана на відкуп російській історіографії. Брутальна ліквідація Катериною II останньої Запорозької Січі (1775) незбагненим чином провела у свідомості українських істориків дивний ціннісний вододіл між попередньою та наступною історією краю. На рівні підсвідомого з’явився стереотип сприйняття останньої як чогось уже нібито “не свого”, навіть “чужого”, що знеохочувало до систематичних студій.

Своєрідним вакуумом скористалася конкурентна наукова та ідеологічна потуга. І, слід віддати належне, доволі зміло. Маючи на меті за допомогою “історичних” аргументів обґрунтувати нібито органічну російськість регіону, вона постаралася вкорінити відповідні переконання на рівні свідомості широкого загалу. Пішла гуляти концепція “Новоросії” з педалюванням на начебто “пустельності” теренів аж до ліквідації Нової Січі та на цивілізаторській місії Росії. Подібні погляди в різних варіантах – від фальцетних до помірковано великодержавницьких – і під різними приправами – від квасного російського патріотизму до марксизму та постмодерністських потуг – постійно транслиювалися в українське суспільство, а подеколи транслиюються й нині. Українців вперто привчали дивитися на минуле краю, та й України загалом, чужими очима, сприймати свою історію як похідну від історії російської. Як у Шевченка – “Німець скаже: “Ви могили”. “Могили! могили!””.

При ближчому ж знайомстві із проблемою стає очевидним, що успішність навіювання “новоросійського комплексу” трималася передусім на кричущо слабкій розробленості практично всіх ключових питань історії Степової України. Тим більше, що актуалізована донедавна джерельна база – основа основ будь-якого дослідження – була до смішного вузькою й сама по собі не давала змоги сформуувати адекватні уявлення. А відтак науковоподібні конструкції про неосвоєність та незалюдненість краю до останньої чверті XVIII ст., про його питому неукраїнськість, натомість новоросійськість виглядали не такими вже й уразливими, створюючи широке поле для різних ідеологічних маніпуляцій, чим і скористалися.

На такому ось науковому та ідеологічному тлі розгорнув у Запорізькому університеті свою діяльність Анатолій Бойко. До всього закладати підвалини власної наукової школи довелося у злиденні для всієї української науки 1990-ті рр. в умовах хронічного безгрошів’я та злиднів у прямому розумінні слова. Тим вагомішими з висоти сьогодення виглядають результати докладених зусиль, які кардинально змінили стан історіографічного освоєння історії Степової України по всіх параметрах: актуалізована джерельна база, археографічні публікації, розробка прикладних проблем, концептуальне осмислення, популяризація наукових знань.

Як науковець Анатолій Бойко сформувався на історичному факультеті Дніпропетровського університету, де здобував фах історика в 1981–1986 рр. і вчився в аспірантурі (1986–1989). Пригадую, як ще у студентські роки майбутнього вченого тягнуло до історії Степової України. Хіба незвіданим чином спрацював поклик крові, адже Анатолій походив із Запоріжжя, з родини колишніх запорозьких козаків. У гуртожитку, де провів студентські та аспірантські роки, міг годинами торочити про Степ, Хортицю, відгомін запорозької спадщини в сучасній традиції Запорізького краю. Провоковані Анатлієм Бойком дискусії створювали навколо нього особливу

ауру, доповнену кремезною статурою, незмінною “морячкою” (служив-бо на Чорноморському флоті), врешті, здатністю тішити всіх кумедними ситуаціями, вигадувати які був неабиякий мастак. Під час таких розмов у його свідомості, очевидно, й викристалізувалося бажання підперти свої низові спостереження науковими розвідками. Як відомому на факультеті ерудитові (рідко хто зі студентів міг загнати Анатолія в кут), спробувати себе в науці йому, як то кажуть, сам Бог велів.

Першим науковим керівником Анатолія Бойка стала доцент Тамара Ліповська, автор блискучих лекцій з історії Росії XVI–XVIII ст. Вибір першокурсника, очевидно, робився на підставі двох чинників: першокласної майстерності викладача, а також того факту, що історія батьківського Запорізького краю останньої чверті XVIII ст. була вмонтована до цього курсу. Згодом здібного студента взяв до себе професор Дмитро Пройда, який підтримував перспективного хлопця, а головне – взяв до аспірантури, що у 1980-ті рр. значило непорівняльно більше, ніж сьогодні. Однак найпотужніший інтелектуальний вплив, за визнанням самого Анатолія Бойка, мав на нього професор Микола Ковальський, маститий вчений, фундатор дніпропетровської джерелознавчої школи. Саме М. Ковальського Анатолій Бойко вважав своїм духовним батьком і крізь усе своє коротке життя проніс теплі синівські почуття до нього.

Поле наукових зацікавлень початківця в науці хронологічно вибивалося з рамок школи (XVI–XVII ст.). Тому він так і залишився на сусідній кафедрі, де були фахівці, які спеціалізувалися з ближчої до його уподобань епохи – XIX ст. Та й моральний бік справи не давав формально піти від пані Тамари. Оскільки ж двері кабінету й душі М. Ковальського були відкриті однаково для всіх, незалежно від спеціалізації, Анатолій Бойко “варився” в середовищі його студентського кола. Старша генерація – Юрій Мицик, Ганна Швидько, Сергій Плохій – була для нього незаперечним авторитетом. Ті якраз набирали наукову висоту, перетворювалися на “важковаговиків” й відіграли у становленні майбутнього вченого дуже важливу роль. А декого останній ще й умудрявся ненароком втягнути у свої кумедні ситуації. Досі гуляє слава, як на першому курсі Анатолій Бойко в душовій гуртожитку вручив намилену мочалку Ю. Мицикові (ще не відаючи, хто це), щоб той добряче потер йому спину. До честі Ю. Мицика, який саме нагодився освіжитись опісля гри у футбол, спроби студента завершилися успіхом, що за мить трусонуло гуртожитком куди сильніше за будь-який землетрус. Теплі людські та фахові стосунки з Ю. Мициком, С. Плохієм, Г. Швидько збереглися в Анатолія Бойка назавжди. Це генерувало не один успішний науковий проект, спільний чи індивідуальний. А Ю. Мицик у 2000-ні рр., коли Анатолій Бойко налагодив у Запоріжжі активну едиційну діяльність, буквально завалив його своїми працями (зрештою, всі були видані), очевидно, віддячуючи за той випадок у душовій.

З молодшою генерацією учнів М. Ковальського Анатолій Бойко ладнав легко й невимушено. Спілкування з ним, інтелектуальне й дружнє, зазвичай провокувало вибух творчого натхнення та, що не менш важливо, розвіювало хандру. Він весь час фонтанував ідеями, радів з кожного успіху, кпинив над дріб’язковими виправданнями чиєсь наукової повільності чи недостатньої твердості в житті. Знамените “грець із ними, нам своє робити” влучно, як ніщо інше, передає сутність його вдачі. Не існувало такої проблеми, яка б збивала його наповал. Найяскравіше така доволі рідкісна риса стала йому у пригоді у зрілому віці, скривдженому смертоносною хворобою.

Вплив М. Ковальського не обмежувався абстраговано інтелектуальною сферою. У великій пригоді стала така характерна риса Учителя, як цілковита відраза до всіляких бюрократичних процедур і перешкод. Давати “відповідь Чемберлену” він був неперевершений майстер, що може засвідчити будь-хто з учнів. У випадку з Анатолієм Бойком М. Ковальський придумав хитру комбінацію, як витончено натиснути на професора Д. Пойду, щоб той затвердив бажану для аспіранта й для науки тему з історії торгівлі Степової України останньої чверті XVIII ст., а не нав’язував явно “гнилу” тему про боротьбу в цьому регіоні з православним духівництвом. За порадою досвідченого антикон’юнктурника аспірант-початківець спершу з’їздив до Санкт-Петербурга, де в архіві нібито збирався шукати джерела з пропонуваної Д. Пойдою проблеми, насправді ж провадив евристику за своєю улюбленою темою. Повернувшись, повідомив, що джерел катма. Однак це не розхолодило наукового керівника. Тоді М. Ковальський зробив хід конем – відправив Анатолія Бойка до професора Віталія Сарбея, з котрим був добре знайомий. Хай би що говорили про погляди В. Сарбея в пізніші часи, але у 1980-ті рр. він відіграв дуже позитивну роль, постійно координуючи “сумнівні” україноцентричні теми. Був свого роду “столичним дахом” для тих, хто на місцях хотів займатися справжньою наукою. Так сталося і цього разу. Авторитет В. Сарбея спрацював, і Анатолію Бойку в Дніпропетровську офіційно затвердили тему.

Як дослідник Анатолій Бойко був органічним представником дніпропетровської джерелознавчої школи. Він сповідував глибокий пієтет до історичного джерела, так би мовити, джерельний фундаменталізм. Формування самодостатньої джерельної бази було для нього основою основ будь-якого якісного дослідження, ба навіть своєрідною “священною короною”. Навіяне М. Ковальським переконання, що концепції приходять і відходять, а джерело вічне як підстава для пізнання, стало науковим дороговказом для Анатолія Бойка. Цьому навчився сам, цьому навчав своїх учнів. З огляду на ділянку його наукових зацікавлень та невтішний стан, м’яко кажучи, актуалізованої джерельної бази це мало першорядне значення. Кандидатська дисертація “Торговля Південної України (1775–1825)” ґрунтувалася переважно на не знаних раніше джерелах і сигналізувала про потужний потенціал вченого.

Ще в студентські роки Анатолій Бойко заразився архівною евристикою. Днював і ночував у Дніпропетровському обласному архіві. Використовував кожну нагоду для поїздок до Москви, Петербурга, Херсона, Миколаєва, де відклася основна маса джерел з його проблематики. Закарбувалося в пам’ять, як у далекому тепер 1983 р. довелося випадково стати свідком появи Анатолія на факультеті після чергової поїздки до Москви. Зустрівши по дорозі до аудиторії свого тодішнього наукового керівника Т. Ліповську, він на весь коридор кинувся із запалом розповідати про зроблене і знайдене. І ніякі нагадування про близьке закінчення перерви не могли його втихомирити. Невипадково пізніше, розправивши крила й відчувши снагу, Анатолій Бойко генерував чотири фундаментальні археографічні проекти, зав’язані на історії Степової України.

До свого рідного міста новоспечений учений перебрався через прозаїчну проблему, над якою і сьогодні сушить голову більшість з молодих науковців – відсутність житла. У Дніпропетровську, де він із суто наукових міркувань хотів залишитися, банально ніде було прихилити голову, а в Запоріжжі – батьківська хата. Відтак Анатолій Бойко розпочинає викладати в Запорізькому педагогічному, який через кілька років отримав статус університету. Попри колосальне викладацьке навантаження,

його науковий запал не згасає, як це, на жаль, дуже часто з багатьма траплялося й трапляється в подібних обставинах. Брак належних умов, як-от: нормальна фахова бібліотека, представницький для дослідження обраної ділянки архів – не відлякував. Усього цього не було і в Дніпропетровську, що неабияк дивувало тих, хто дізнавався, що школа М. Ковальського постала на фактично голому місці. Беручий до роботи, в міру амбіційний, Анатолій Бойко був просто не здатен сидіти склавши руки, і в Запоріжжі під його орудою невдовзі виникає осередок дослідження історії Степової України XVIII–XIX ст.

Значний вплив на тогочасну діяльність Анатолія Бойка справила зміна загальної атмосфери в Україні. Національне відродження кінця 1980-х рр. виразно резонувало з його внутрішніми інтенціями й тим україноцентризмом, яким була просякнута школа М. Ковальського. Глибоке переконання в необхідності здобуття Україною незалежності та створення української України прийшло легко, ніби саме собою, прийшло раз і назавжди. Якось, вже у XXI ст., Анатолій Бойко щиро дивувався, як могло так статися, що подібні думки не виникали у студентські роки. Зійшлися на тому, що на нашому прикладі добре вивчати специфіку поневолення розуму російською імперською машиною у 1970-тих –1980-тих рр.

На хвилі національного відродження у 1988 р. відновила свою роботу Археографічна комісія, брутально ліквідована під час сумнозвісних відомих нагінок на українство в 1972 р. Напередодні першого установчого засідання київський клуб “Спадщина” організував диспут, присвячений Михайлові Грушевському. Як і всіх нас, Анатолія Бойка вразив Ярослав Дашкевич, виступ якого не залишив жодних шансів очорнювачам найбільшого українського історика. А до плану роботи Археографічної комісії увійшло наукове видання “Описів Катеринославського намісництва”, яке мав підготувати Анатолій Бойко. Коли ж у 1991 р. було створено Інститут української археографії, він став науковим співробітником Дніпропетровського відділення. Пізніше ж очолив Запорізьке відділення інституту, відкрите під нього в 1999 р., коли всім стало зрозуміло, наскільки широкі перспективи відкриваються саме в Запоріжжі, для інтенсифікації студій з історії Степової України під орудою Анатолія Бойка.

Тут щасливо поєдналися дві обставини. З одного боку, наявність навколо Анатолія Бойка талановитих вчених, виплеканих ним же, а з другого – свідомо політика керівництва інституту на підтримку досліджень у різних куточках України. З перших днів свого існування Інститут археографії взяв курс на об’єднання зусиль усіх, незалежно від місця проживання, хто спроможний ефективно долучитися до потужного археографічного освоєння незнаних чи маловідомих масивів джерел з української історії. Дослідження минулого різних регіонів України на якісно розширеній джерельній базі одразу стало одним із пріоритетних напрямків діяльності інституту. На зорі його становлення були створені відділення у Дніпропетровську та Львові, осередок у Чернігові, згодом додалися відділення у Запоріжжі, Харкові, осередки у Хмельницькому та Миколаєві.

У Запоріжжі при створенні наукової школи не обійшлося й без специфічної посмішки фортуни, коли, як то кажуть, не було б щастя, так нещастя допомогло. Добре відомо, що молодим доцентам дуже важко “вибити” для себе аспіранта. Традиційно в аспірантуру брали професори, завідувачі кафедр, навіть коли не горіли особливим бажанням. Не секрет, що одна з банальних причин полягала в тому, що за аспіранта зараховується 50 годин, відповідно чим більше їх, тим менше лекційне навантаження. Але на якомусь етапі в Запорізькому університеті накопичилося багато

випускників аспірантури, які так і не спромоглися написати дисертації. Тоді перепало аспірантського пирога й доценту Анатолієві Бойку як не обтяженму подібними аспірантами. І той свого шансу не змарнував. Бо брав до аспірантури лише тих, чию залюбленість у науку не розвіяли злидні 1990-х і хто був готовий вірою і правдою нести цей насправді тяжкий, як на українські умови, хрест. Позитивні наслідки не забарилися. І сьогодні, наприклад, перші аспіранти Анатолія Бойка Ігор Лиман та Володимир Мільчев належать до чолівки дослідників історії Степової України. А тоді стали першими представниками майбутньої наукової школи й тягнулися за своїм Учителем, бурхливе наукове зростання якого припало на другу половину 1990-х рр.

У 1998–2000 рр. одна за одною виходять ґрунтовні монографії Анатолія Бойка: “Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аграрні відносини”, “Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття”, “Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел”. Ці дослідження віддзеркалювали бездоганне знання ним потенційної джерельної бази, високу культуру роботи з джерелами, уміння підібрати такий дослідницький інструментарій, який дозволяв би всебічно досліджувати порушену проблему. До всього цього додалася й така рідкісна риса, як здатність до ефективної організаторської роботи в науці.

Анатолій Бойко ніколи не був замкнутим в собі ані як людина, ані як науковець. Широчінь душі відбивалася на всьому. Були це дружні посиденьки в колі друзів чи знайомих, спілкування зі студентами, наукові контакти чи взаємини з тещею. Не пригадую, щоб колись “розкисав”, навіть у роки виснажливих змагань з жахливою хворобою. За будь-яких обставин не втрачав почуття гумору. Переїнятий ідеєю підготовки й оприлюднення розвідок та збірників джерел з історії Степової України, відчуваючи, наскільки це здатне змінити історіографічні стереотипи в цій ділянці, а в ширшому розумінні запобігти перетворенню українців на біомасу без роду, без племені, без талану, він шукав найменшої нагоди проштовхнути те чи інше видання. Спершу вдавався до ротاپринтних публікацій. Якість жахлива, але на історіографічній долі, наприклад, розвідки “Запорізький зимівник останньої чверті XVIII ст.” (Запоріжжя, 1995) поліграфія ніяк не позначилася. У 1996 р. Анатолію Бойку вдалося переконати “Світову фундацію українських лікарських товариств” (Бостон, США) придбати для його команди різнограф, що в ті часи здавалося невимовним щастям. Це сьогодні поліграфія на різнографі виглядає кам’яним віком, а тоді, коли через суцільне безгрошів’я офсетний друк був для науковців недосяжною мрією, наявність різнографа сприймалася чи не вершиною видавничого щастя. І пішло-поїхало. Правдами й неправдами роздобуваючи папір та фарбу, домовляючись то там, то там про оправу, Анатолій Бойко зі своїми учнями розгорнув бурхливу діяльність. Започатковується видання періодичного збірника “Південна Україна XVIII–XX ст.”, видавничих серій “Старожитності Південної України”, “Запорізька спадщина”, періодичне видання “Південна Україна XVIII–XIX століть”. Одному Богові відомо, звідки бралися кошти на папір, фарбу, оправу. Аспіранти й студенти залучалися до розкладання видрукваних на різнографі аркушів – розкладальної машини не було. Тому в деяких примірниках трапляються сторінки “догори дригом” чи не на своєму місці. Можливо, в очах деяких самозакоханих снобів це неприпустимий гріх, що дивним чином перекреслює навіть суто наукову вартість видання подібно до того, як для манірної панянки нищівною є форма мізинця на носі хлопця, але нехай би вони

самі спробували без шеляга в кишені “проштовхнути” хоча б соту долю виданого тоді в Запоріжжі.

У 1996 р. справдилося українське прислів'я “хто шукає, той знаходить”. Доля щасливо звела Анатолія Бойка з Валерієм Козиревим, колишнім випускником історичного факультету місцевого педінституту, а нині примітним запорізьким підприємцем. Досягши певної висоти в бізнесі, В. Козирев відчув щемку потребу віддати данину колишній “alma mater”, а заодно й “учительці життя”. І це, як згодом з'ясувалося, був не хвилиний потяг, як зазвичай у таких випадках буває, а органічний вияв внутрішнього “я”, підживлюваний глибоким місцевим патріотизмом, притаманним цьому, на жаль, нетиповому представникові нашого сучасного підприємництва. В. Козирев та А. Бойко швидко знайшли спільну мову. Перший, слід гадати, одразу переконався у щирому подвижництві другого: наявний науковий доробок та плеяда перспективних учнів виразно свідчили самі за себе. Меценатство В. Козирева надало процесові динамізму. Було започатковане фундаментальне серійне видання “Джерела з історії Південної України XVIII–XIX ст.”, яке нині визначає обличчя запорізької школи. З'явилася можливість видавати солідні монографії та збірники джерел, чим Анатолій Бойко та його учні негайно скористалися. З 2000 р. втілюється в життя ідея видання повного зібрання творів Дмитра Яворницького у 20-ти томах. Крім того, вболіваючи за повнокровний розвиток української науки та радіючи успіхам інших, Анатолій Бойко – широка душа – видає збірники джерел та монографічні праці, підготовлені Юрієм Мициком, Сергієм Леп'явком, Любов'ю Іванниковою, Світланою Абросимовою та ін.

1997 р. Анатолій Бойко за фінансової та організаційної підтримки В. Козирева організовує на мальовничій Хортиці з десяток представницьких міжнародних конференцій з історії запорозького козацтва, Південної України, джерелознавства. Організовує з драйвом, у чому зійшлися вдачі і його, і В. Козирева. Досі не можна без сміху згадувати, як відомий канадський історик Джон Перналь під час конференції “Боплан і Україна” просив матеріальної допомоги на 280 гривень (!). Бо ж тільки в такий спосіб меценатові було легше покрити учасникам конференції кошти подорожі (Перналь добирався зі Львова разом з Я. Дашкевичем).

Майже відразу бурхлива діяльність Анатолія Бойка та його учнів вихлюпнулася за суто наукові рамки й стала чинником суспільного життя. У 1997 р. було створено на чолі з А. Бойком Наукове товариство ім. Якова Новицького. Задум полягав у тому, щоб повернути із незаслуженого напівзабуття цього подвижника на ниві краєзнавства, етнографії, фольклористики Запорізького краю. Якова Новицького слід виводити з тіні “козацького батька” Дмитра Яворницького, предтечею якого він був. Мешканці Запоріжжя й області мали пишатися своїм визначним земляком, а заодно й козацьким минулим своєї землі, розчищати замулені джерела пам'яті, пригадати, чийх батьків вони діти. Водночас можна було втерти носа Дніпропетровську, конкуренція у різних сферах з яким є справою честі для будь-якого запоріжця. Наприклад, футбольний матч “Дніпро” – “Металург” викликає в Запоріжжі такі емоції, які й не снилися манчестерцям чи римлянам. Зачепивши цю надто чутливу для запоріжців струнку, Анатолій Бойко зробив безпомилковий хід, і справа не обмежилася формальним створенням товариства. Втілюється проект видання п'ятитомника праць Якова Новицького. Цим проектом вдалося зацікавити довголітнього запорізького міського голову Є. Карташова, який забезпечив фінансову підтримку. На сьогодні вже побачили світ 4 томи, підготовка яких вимагала попередньої копії-

кої евристики в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та в рукописному відділі Інституту мистецтвознавства, етнології та фольклористики ім. М. Рильського НАН України.

У 2000 р. на “голому ентузіазмі” Анатолія Бойка та його команди започатковуються археографічні експедиції півднем України, які стали ще однією блискучою візитівкою запорізької школи. Щороку, попри все, відбувалося від п’яти до десяти експедицій селами кількох областей та Криму. На подібне в Україні не спромоглися ніде. Мабуть, тому, що так не горіли, як запорізькі хлопці. Щоб уможливити проведення експедицій, у хід пішло все: особисті знайомства, сякі-такі кошти від реалізованої літератури, використання амбіцій голів сільрад тощо. І лише в 2008–2009 рр. зусиллями І. Юхновського та В. Верстюка вдалося отримати фінансування з боку Українського Інституту національної пам’яті. На сьогодні проведено вже 85 експедицій, під час яких було опитано велику кількість осіб літнього віку.

Суто науковий бік справи, без перебільшення, відповідав кращим світовим зразкам. Спершу було враховано світовий досвід створення джерел усної історії, яке віднедавна переживає бум у світовій науці. Анатолій Бойко не тільки вловив цю тенденцію, а й зумів реально втілити її в Україні, втерши носа тим, хто з праведним гнівом шпетить інших за нібито відірваність від нових віянь, а насправді закликає перейматися тим, що вже відгуло чи принаймні вигасає, сам при цьому у власних дослідженнях не застосовуючи рекламовані ідеї.

Анатолій Бойко швидко зрозумів, що в українських умовах джерела усної історії покликані відіграти унікальну роль, адже традиційні документальні джерела доби радянського тоталітаризму занадто викривлено відбивають реалії, не кажучи вже про такі специфічні теми, як Голодомор-геноцид 1932–1933 рр., національно-визвольні рухи, Україна у Другій світовій тощо. Та й ті збереглися нерівномірно, а значну частину вивезено до Росії, і ймовірність їхнього використання стрімко наближається до нуля. Відтак, коли на Заході інтерв’ю використовуються головню для з’ясування комплексу явищ масової свідомості та особливостей історичної пам’яті, то в Україні їхня функція значно ширша. Тож у Запоріжжі скрупульозно підійшли до опрацювання правил створення та видання джерел усної історії. Було проведено дві наукові конференції з обговорення проєктів, і в підсумку відфільтровано оптимальні, як на сьогодні, методики, успішно реалізовані на практиці.

І в такому підході – увесь Анатолій Бойко. Він не бив себе в груди, не кривив у снобістській посмішці вуста, не займався самоїдством і не навіював подібні установки іншим, як це часто полюбляють робити ті, хто пнеться самотужки поставити себе на п’єдестал. Він не повчав, він учив своїм прикладом. Десять виданих у 2008–2010 рр. томів збірника “Усна історія Степової України” – кращої агітки важко уявити. А про рівень осмислення проблеми та наукову вартість видання показово свідчить той факт, що до кожного з них додається електронний варіант інтерв’ю, що назавжди розв’язує руки досліднику для максимально точної інтерпретації записаного під час археографічних експедицій. При цьому Анатолій не прагнув негайних відзнак, не потребував академічних титулів, хоча міг би дати величезну фору багатьом новоспеченим носіям останніх. Найвищою відзнакою для нього було усвідомлення нагальної потреби для науки й України добре виконаної ним роботи. Перші ж ознаки визнання вагомості створення джерел усної історії з’явилися, як часто у нас буває, з-за кордону. Доки наші сноби не помічали феномена запорізьких археографічних експедицій, Британська бібліотека уклала в 2006 р. з А. Бойком угоду про створен-

ня електронного банку даних, завдяки чому електронні копії інтерв'ю з'явилися в її фондах і паралельно в Запорізькому обласному архіві.

Чужою і неприйнятною для нього була ще одна дивна тенденція, яка оформилася в Україні під кінець 1990-х рр. і котру інакше не назвеш, як суміш непомірних амбіцій, комплексу меншовартості, відчуття чужості на цій землі та байдужості до долі українства. У певних колах розпочали культивувати переконання й активно навіювати його суспільству, що “просунутий” гуманітарій, особливо історик, – це той, хто ставиться до всього українського з погордою, скепсисом, самоїдством, у всьому бачить ущербність і вторинність. Слід ледь не “по-бузинівськи” увипуклювати негативи, позбавляти суспільство можливості черпати моральну наснагу в історичних постатях, ганити козацтво, бо підсиділо стару еліту, а визвольні змагання, бо, бачте, не обійшлося без крові (ніби деінде було інакше). Тобто в усьому бачити “не те” й торочити про яловість дослідників з не свого кола. Тоді ти “той” і на голову вищий за інших, хоча, як правило, ще нічого путнього не створив.

Усім своїм доробком Анатолій Бойко з успіхом розвінчував цей занепадницький стереотип. Він дивився на все українськими науковими очима. Він не копірився в помийницях, брудній білизні, тоді коли наріжні проблеми історії Степової України ніяк не прописані. Чудово розумів, до чого хилять “просунуті”, залишаючи концептуалізацію нашого минулого сусідам, а відповідно і вплив на душі. Він закладав підвалини для якісної концептуалізації і сам концептуалізував. “Джерела з історії Південної України XVIII–XIX ст.” вже нікому не обійти, як і “Усну історію Степової України”. А якими вартісними є спостереження Анатолія Бойка про те, що у свідомості дворянства Південної України (навіть російського походження) регіон не був органічною частиною Росії, тобто не був “Новоросією”, що нащадки запорозької старшини у другому коліні почали плекати свої українські корені (це відбулося навіть на одязі та манерах і було співзвучне хлопоманству Правобережжя та Лівобережжя).

На одній із наукових конференцій заціпеніли з подиву співці імперського міфу про “Новоросію”, коли Анатолій Бойко тонко і зі смаком показав на реальних джерелах нищість цього суто ідеологічного конструкту, а заодно продемонстрував, що в українській ситуації з актуалізованою джерельною базою слід хоча б інколи заглядати до архівів, а не прикривати лінощі психологічними атаками. Як впливає із самої російської документації, до 1830-х рр. навіть російські чинники не бачили “Новоросії” як окремого регіону і називали Степову Україну “Степом”, “Запоріжжям”, “Запорізьким краєм”. Поняття “Новоросія” вживалося виключно як похідне від Новоросійської губернії і було приречене зникнути разом із зміною назви адміністративної одиниці. Однак у 1830-х рр. із появою проекту “великої російської нації” був створений фантом нібито самодостатньої “Новоросії”. Тож про яку органічну “новоросійську свідомість”, що виникає буцім в останній чверті XVIII ст., може йти мова?

Ще одного нищівного удару було завдано Анатолієм Бойком за наслідками аналізу аргументів дворян Степової України українського походження щодо надання спадкового дворянства на зламі XVIII–XIX ст. Більшість апелювала в першу чергу до... Березневих статей 1654 року, за якими московський цар визнав права і привілеї козаків та шляхти. У цьому сенсі спостереження Анатолія Бойка щодо кількісної переваги серед дворянства Степової України останньої чверті XVIII ст. вихідців з Лівобережної та Правобережної України багато важать.

Отак зусиллями Анатолія Бойка та його учнів, яким він цілеспрямовано давав розробляти різні аспекти історії Степової України (достоту як свого часу Михайло Грушевський – загальноукраїнські проблеми), вже закладено підвалини зміни опції сприйняття цього величезного українського регіону. До всього він ніколи не опускався до того, щоб накидати концепцію згори і вже під неї маніпулювати джерелами. Висновки та узагальнення спиралися в нього на міцний джерельний фундамент і добре “трали” на історичному матеріалі. Звідси прискіплива увага до таких фундаментальних питань, як закономірності продукування джерельної бази, руху фондоутворення, співвідношення сучасних зібрань та їхнього первісного складу. Цього ж самого вимагав від своїх учнів, які буквально не виходили з архівів.

На жаль, Анатолію Бойку не судилося завершити свою фінальну монографію з історії Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст., яка мала узагальнити довголітні дослідження й підбити логічний підсумок джерелознавчим пошукам. Смертоносна хвороба, яка підкосила його на злеті, зробила свою чорну справу. Майже сім років він щоденно боровся з нею. І як боровся! Чи не найкраще про його внутрішню налаштованість свідчить той факт, що саме він є автором гасла проекту науково-популярних книг “Про Україну з гонором і гумором” – “Тоді скигли-ти! Шануймося!” Саме на 2003–2010 рр. припадає розквіт наукової та організаторської діяльності Анатолія Бойка. І це при тому, що мусив лікуватися Щ О Д Е Н Н О, а в лікарні ночував чи не частіше, ніж удома. Він рятувався наукою, наснажувався нею у двобій з долею. І дуже важливо, що саме в цей час, ще за життя, він упіймав птаха життєвої удачі й відчув визнання.

У 2000-ні рр. Анатолій Бойко став відомим і шанованим, що важливо, й поза науковим середовищем. У Запоріжжі до нього зверталися за порадою та з пропозиціями як до незаперечного авторитета. Вчений зумів зацікавити дослідженнями своєї школи міську та обласну владу. Унікальний випадок. Український історик був підтриманий і першою, і другою, зокрема й фінансово. До честі запорізьких керівників, вони не тільки говорили красиві фрази, а й діяли. Якщо міський голова Євген Карташов доклав зусиль до фінансування п’ятитомника праць Якова Новицького, то обласна рада виділила з бюджету кошти на видання 10-ти томів “Усної історії Степової України”. На обох рівнях зросло зацікавлення козацькою історією, запорозькою спадщиною. Заступник міського голови Юрій Каптюх виявився щирим патріотом Вознесенівки, колишнього козацького села, нині району Запоріжжя. Власне Вознесенівка дала старт історії Олександрівська/Запоріжжя. Ю. Каптюх під науковим супроводом Анатолія Бойка створив музей історії Вознесенівки, активно підтримував ідею появи в місті пам’ятників отаманові Азовського козацтва Йосипу Гладкому (урочисто встановлений 14 жовтня 2010 р.) та гетьману Петрові Сагайдачному (планується відкрити в 2011 р.). Колишній однокласник Анатолія Бойка, а нині власник рекламної агенції “Тандем” Віктор Текуч наважився на видання “Творів” Дмитра Яворницького у 20-ти томах. Побачило світ вже 4 томи, незабаром вийде п’ятий.

Врешті, стараннями небайдужих людей, у першу чергу В. Козирева, Є. Карташова, В. Кривошій, міська рада виділила родині Бойків трикімнатну квартиру, й та змогла переїхати з дідівської хати, вже старої та вогкої, до пристойного помешкання. Це неабияк наснажило Анатолія Бойка, особливо той факт, що практично всі добрі знайомі допомогли, хто чим міг, “просунути” відповідне рішення. А недавнє 50-річчя вченого відзначалося на міському рівні, що теж додало сил на протидію хворобі.

Однак вона виявилася сильнішою...

Віктор Брехуненко (Київ)

Марія Григорівна Вавричин (20.III.1935 – 28.XII.2010) передчасно відійшла у вічність на 76-му році життя – українська дослідниця в галузі історії, картографії, соціотопографії, краєзнавства, науково-культурний діяч, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, член Комісії бібліографії та книгознавства Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Україні, член Львівської обласної організації Всеукраїнського товариства “Лемківщина”. При житті вона не мала наукових звань, ступенів, високих посад, проте її ім’я вписане в історію української науки другої половини ХХ – початку ХХІ ст. як автора близько ста праць з історичної картографії, архівознавства, джерелознавства, краєзнавства України, більшість яких було оприлюднено вже протягом останніх двох десятиліть. У незалежній Україні вона однією з перших почала відновлювати академічні дослідження української історичної картографії й досягла у цій справі значних успіхів. Завдяки її праці було відновлено серію “Пам’ятки картографії України”, започатковану століття тому фундаментальним чотиритомним атласом, який уклав Веніамін Кордт (видання 1899, 1906, 1910, 1931 рр.). Випуски цієї серії, підготовлені до друку М. Г. Вавричин, стали взірцями серед факсимільних видань стародавніх карт, удоступнивши для сучасних українців зразки західноєвропейської картографії ХV–ХVІІІ ст.

Скромна, завжди врівноважена, у колі однодумців. Наші робочі столи стояли майже навпроти, і ми часом зустрічалися очима. Її ніжний погляд, часом з легенькою доброзичливою усмішкою, завжди з материнською ласкавістю підтримував, додавав оптимізму. Моральний авторитет Марії Григорівни був і залишається для нас – співробітників Відділення – авторитетом у найвищій іпостасі сутності людського буття, а науковий доробок – зразком відданості справі, якій присвячено життя.

Народилася М. Г. Вавричин 20 березня 1935 р. в селянській сім’ї у с. Мшаній на Лемківщині, де закінчила два класи початкової школи. Коли їй сповнилося сім років, помер батько, а через два роки їхня сім’я була виселена під час депортації разом із іншими етнічними українцями на територію УРСР, до с. Олександрівки Покровського району Дніпропетровської області. У 1946 р. сім’я переїхала у Львівську область і поселилася в с. Гонятичі Щирецького (теп. Миколаївського) району. У 1958 р. з відзнакою закінчила історичний факультет Львівського державного університету. Рік працювала коректором районної газети, а з вересня 1959 р. по січень 1980 р. – у Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові на посадах архіваріуса, наукового співробітника, старшого наукового співробітника, завідувачки відділу. Із 1961 р. в архіві відбувалися регулярні науково-теоретичні семінари з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін. Душею і незмінним керівником цих семінарів був Іван Петрович Крип’якевич, який вів їх і підводив підсумки кожного. Їхня тематика охоплювала різноманітні аспекти давньої та новітньої української історії, а також історичної географії (йшлося про складення історико-географічного словника Галичини, підготовку довідника з історії міст і сіл Львівської області, методик у опису картографічних матеріалів). Саме в той час дослідниця вперше звертає увагу на існування колекцій історичних карт в архівах і бібліотеках Львова. Із початком 1970-х рр. стає секретарем цього семінару, про діяльність якого систематично подає інформацію до “Архівів України”. Займається упорядкуванням архівних фондів, розробляє системи каталогів (тематичного, географічного, іменного), бере участь у створенні експозиції кабінетів спеціальних історичних дисциплін, зокрема архівознавства та археографії.

У 1971 р. Марія Григорівна завершила розробку схеми класифікації документальних матеріалів ЦДА України у Львові, за що отримала грамоту Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Сучасні науковці підкреслюють актуальність цієї “Системи класифікації документів дорядянського періоду в систематичних каталогах держархівів України” і для новітніх систематичних каталогів архіву. І нині тематичні картки, складені за документами архіву, систематизуються відповідно до схеми, запропонованої Марією Вавричин сорок років тому.

Досліджувати історичну картографію М. Г. Вавричин розпочала статтею “Матеріали до історії картографії України XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР”, яку опублікувала 1975 р. в одному зі збірників, що їх тоді видавала Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника¹. У статті докладно проаналізовано стародавні карти з колекції ЛНБ, що вийшли друком у країнах Західної Європи, на предмет зображення на них українських земель (нанесення населених пунктів, ландшафту, гідросистеми, торгових шляхів, ін.) та їхньої інформації про заселення території України. Серед розглянутих карт і атласів – авторства Мартина Вальдземюллера, С. Мюнстера, В. Гродецького, Абрагама Ортелія, Герарда Меркатора.

У 1981 р. побачила світ перша праця дослідниці про карти українських земель французького інженера, архітектора, картографа Гійома Левассера де Боплана (1600–1675?), згодом передрукована у журналі “Жовтень”. Стаття ознайомила ширше коло читачів із картографічними творами Боплана, які зберігались у бібліотеках і архівах тодішнього СРСР (Ленінграда, Києва, Львова) і зображенням на них українських земель середини XVII ст. У статті також мовилося про наукові відкриття польських учених – дослідників бопланіани – і виявлення ними невідомих карт Боплана в польських книгозбірнях².

На II Всесоюзній конференції з історичної географії Росії (Москва, листопад 1980 р.) Марія Григорівна виголосила доповідь “Маловідомі карти України Г. Боплана” про віднайдену польським науковцем С. Гербстом збірку з 11 карт Боплана у фондах Гданської міської бібліотеки. У своєму виступі дослідниця охарактеризувала незнану картографічну спадщину видатного француза і докладно означила межі українських земель – так, як їх визначив картограф на кожній карті. Ці межі явно не збігалися із кордонами УРСР. Найбільш точно і повно відобразивши українські території, французький картограф XVII ст. першим увів в європейську картографію назву “Україна” на позначення окремої географічної та політичної одиниці, простори якої простягаються від окраїн Московії до Трансільванії. У радянський час Марія Григорівна пригадала українцям історичні українські кордони, що їх так ретельно зафіксував Гійом Левассер де Боплан, а також, зібравши відомості про перевидання його карт за кордоном, довела зацікавлення Західної Європи Україною у XVII ст.

У брежнєвські часи дебют української дослідниці в Москві настільки вразив учасників конференції своїм вільнотумним поглядом на українські історичні кордони, історичну політичну географію та українські етнічні землі, що один із присутніх радянських професорів прямолінійно заявив: “Нам нужны границы Советского Союза, таких карт границ Украины не нужно”. Для Марії Вавричин цей ви-

¹ Бібліотека і науково-технічний прогрес: Тематичний зб. наук. праць. – Львів, 1975. – С. 101–110.

² *Вавричин М.* Карти Українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах СРСР // Бібліографічна інформація і сучасність. – К., 1982. – С. 116–127; *її ж.* Карти України Гійома Левассера де Боплана // Жовтень. – 1981. – № 5. – С. 89–94.

ступ став рубіжним, поставивши її перед непростим вибором: або погодитися із “всесоюзним” баченням української історії, або відмовитися від написання вже затвердженої теми кандидатської дисертації “Картографічні джерела з історії України XV–XVII ст.”, з якою була прикріплена до Інституту суспільних наук АН УРСР, і писати “в шухляду”. Вона вибрала останнє.

Тривалий час Марія Григорівна не публікує власних досліджень з історичної картографії. Підготовлені статті “Географічні карти XV–XVII ст. як джерело для історико-краєзнавчих досліджень”, “Нові картографічні джерела до історії України XVII ст.” так і залишилися в рукописах.

Близько десяти років Марія Вавричин займалася редагуванням, укладанням збірників джерел і бібліографічних довідників. Із початку 1980 р. працювала у Львівській науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника завідувачем редакційно-видавничого відділу. Завдяки її таланту редактора й організатора значно поліпшився рівень підготовки видань до друку, особливо тематичних збірників наукових праць бібліотеки. Упродовж 1981–1990 рр. їх вийшло сім випусків. Прізвище М. Г. Вавричин знаходимо серед укладачів збірників “Юрій Дрогобич: бібліографічний покажчик” (у співавторстві з Я. Д. Ісаєвичем; Львів, 1983), “Селянський рух на Україні 1826–1849 рр.” (Львів, 1985), а також у редколегії історичного нариса про ЛНБ ім. В. Стефаника (1989) тощо. Її авторитет як редактора і як принципової і чесною людини у бібліотеці був дуже високим. Попри щоденну редакторську роботу, Марія Григорівна знаходила час і для наукової праці. Продовжувала складати картотеки назв об’єктів до карт Г. Боппана, зокрема нанесених на Спеціальну (1650) та Генеральну (1660) карти України, карти Дніпра (за виданням Блау 1662), карти Дніпра і Північного Причорномор’я (із серії т. зв. карт-ілюстрацій до “Опису України”). Адже це буде потрібне тим, хто в незалежній Україні писатиме правду про кордони українських територій. Вона глибоко в це вірила. У листі до київського дослідника Івана Лукича Бутича писала: “Відродиться й Україна!”

Із розпадом СРСР почала видавати все, над чим працювала. Видавати швидко, ніби надолужуючи втрачене, щоб устигнути.

Наприкінці 1980-х рр. проф. Ярослав Дашкевич залучив Марію Вавричин до розробки основних наукових напрямів відродження археографічної справи в Україні. Дослідниця виступила з картографічним проектом на першій республіканській нараді “Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку” (Київ, грудень 1988 р.), де запропонувала розгорнуту програму підготовки видань з історичної картографії. Вона мала сміливий і широко закреслений задум – видати стародавні карти, які зберігаються в українських архівах і бібліотеках, зокрема античні карти, рукописні круглі карти XII–XV ст., морські карти (портолани) XIV–XV ст., карти світу кінця XV–XVI ст., географічні карти кінця XVI – першої половини XVII ст. Початком реалізації цього плану мав стати атлас “Україна на картах Г. Боппана”.

Пропозицію М. Г. Вавричин видати монографію-альбом “Україна на картах Г. Боппана” підтримав проф. Омелян Прицак, запропонувавши об’єднати зусилля із канадськими вченими Андрієм Перналем та Деннісом Ессаром, які тоді завершили англійський переклад Боппана 1660 р. і працювали над майбутнім коментованим виданням “Опису України” французькою мовою. Марія Григорівна у той час була залучена до підготовки коментарів до українського перекладу “Опису” 1660 р., який здійснювала Археографічна комісія АН УРСР – пізніше Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ.

У 1990 р. побачили світ перші два томи видання “Опису України” 1660 р., що з’явилися спільними зусиллями науковців України та США. Це були факсиміле і широко коментований український переклад. Третій том – коментований англійський переклад, разом із репродукціями 28 карт Боплана, вийшов 1993 р. у Кембриджі, підготовлений відомими канадськими спеціалістами – проф. Брокського університету Д. Ессаром та проф. Брандонського університету А. Перналем. 1990 р. А. Перналь та Д. Ессар здійснили коментоване видання “Опису України” французькою мовою.

Наступним етапом співробітництва мало стати видання карт Боплана. Почалося активне листування, обмін науковою інформацією. 26 травня 1990 р. було підписано “Протокол про співпрацю для підготовки видання «Україна середини XVII ст. на картах Г. Боплана. Картографічний корпус»”.

З огляду саме на цей проект, Ярослав Романович Дашкевич запросив Марію Григорівну на роботу у створене 1992 р. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. У 1993 р. Марія Вавричин переходить із бібліотеки ім. В. Стефаніка на нове місце праці і з усім властивим їй ентузіазмом заглиблюється у тематику історичної картографії, яка полонила її багатороків тому і яку вона так посилено ретельно і самовіддано вивчала.

У співпраці із проф. Андрієм Перналем дослідниця провела велику пошукову роботу (відрядження до Варшави, Кракова, Гданська), метою якої було виявлення збережених примірників карт України Боплана у бібліотеках і архівах країн колишнього Радянського Союзу та Європи. Об’єднаними зусиллями цих двох науковців було встановлено, що вцілілих примірників карт Боплана значно більше, ніж вважалося на підставі даних польських та російських дослідників. Учені виявили 14 оригінальних примірників Генеральної карти України (виданої у Гданську 1648 р. – 7 примірників і стільки ж примірників другого видання цієї карти, здійсненого в Руані й доданого до “Опису України” 1660 р.) та 12 оригіналів Спеціальної карти України. Спираючись на найновіші здобутки закордонної історіографії, Марія Вавричин склала перелік картографічних творів Боплана, присвячених Україні, який налічує 23 оригінальні карти, не враховуючи їхніх варіантів. Це план Кодацької фортеці (1639), Українська географічна карта (1639), Генеральна карта України (1648 і 1660), Спеціальна карта України (1650), карти Дніпра (опубліковані 1662), 12 карт-ілюстрацій до “Опису України” (1652). Усі вони зберігаються у 16 бібліотеках, розташованих у 14 містах восьми держав Європи. Співпраця вчених внесла корективи у прийняті в науці погляди щодо оригінальності ряду карт. Так, примірник Спеціальної карти України, виконаний у кольорі, з Бібліотеки Чарторийських у Кракові, який дослідники вважали рукописною копією з оригіналу Боплана, насправді є оригіналом. Помилковою виявилася й інформація Національної бібліотеки в Парижі, подана на початку 30-х років XX ст. М. Дзіковському, про відсутність у її фондах Спеціальної карти України. У 1990-х рр. у цій книгозбірні знайдено два примірники Спеціальної карти України і три примірники Генеральної карти 1660 р. Натомість екземпляр, що зберігається в Москві, є лише копією. Результати пошуків М. Г. Вавричин опублікувала у статті “Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи” та в окремій таблиці “Зберігання примірників Генеральної і Спеціальної карт України Г. Боплана в наукових бібліотеках Європи”³. Архів дослідниці поповнився значною кількістю мікрофільмів та відбитків Бопланових карт.

³ Вавричин М. До історії створення Г. Бопланом карт України // Боплан і Україна: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 89.

З огляду на численність виявлених варіантів карт Боплана, довелося відмовитися від початкового плану видання атласу всіх карт. Спершу потрібно було належно проаналізувати і порівняти всі варіанти примірників карт, простежити розвиток зображення на них: нанесення населених пунктів, річкової системи, особливостей рельєфу, шляхів сполучення, написів про військові події та ін. Це дало б змогу зіставити зміст карт і відтворити послідовність їх складення. До цього завдання вчена звернулася вперше в історичній картографії.

Великою науковою заслугою Марії Григорівни було також відродження картографічної серії “Пам’ятки картографії України”. Про засновника цієї серії проф. Веніаміна Кордта і його внесок у розвиток української картографії дослідниця пише у статті “Картографічні видання Київської археографічної комісії”, опублікованій у матеріалах ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю діяльності цієї комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). Першим випуском відновленої серії стало факсимільне видання “Спеціальної карти України Гійома Левассера де Боплана 1650 р.”, яке вийшло друком у видавництві “Мапа” у 2000 р. (8 аркушів у папці; масштаб 1:450000). До факсиміле окремою брошурою додано передмову “Гійом Левассер де Боплан – картограф України” і коментарі, автором яких є М. Вавричин, а також латинський і український покажчики до назв об’єктів, відображених на цій карті (ті покажчики, які вона так ретельно підготувала завдяки довголітній праці). Кожний об’єкт, нанесений на Спеціальній карті, був ідентифікований відповідно до сучасних топографічних карт областей України, довідників адміністративно-територіального поділу 1946 – початку 1990-х рр. Окремо укладено покажчик об’єктів, що втратили назву. Встановлення сучасної назви та теперішньої локалізації географічного об’єкта, відображеного на карті 1650 р., дослідниця здійснювала у співпраці з канд. географ. наук О. Ф. Гольком.

Другим та третім випусками відродженої серії стали дві книги альбому “Україна на стародавніх картах” із репродукціями 83 західноєвропейських карт кінця XV – першої половини XVII ст. і репродукціями 86 карт середини XVII – другої половини XVIII ст., на котрих зображено українські землі⁴. Оригінали карт зберігаються у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. Василя Стефаника та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка. До кожної карти подано повну назву мовою оригіналу, переклад, джерело, імена авторів – картографів, граверів, видавців, а також стислий опис (зовнішні характеристики, зображення українських територій, коротка історія карти). Скрупульозне відчитання географічних назв латинською й німецькою мовами, глибокі знання з історії й географії дали змогу дослідниці з’ясувати достовірність та інформаційну цінність зображення українських теренів на цих давніх картах.

Перша книга альбому удостоєна найвищих книжкових нагород: гран-прі Форуму видавців у Львові (2005) і звання “найкращий атлас року” за визначенням (цього ж року) конференції Міжнародної картографічної торговельної асоціації (ІМТА; Європа, Африка, Близький Схід). У 2010 р. гран-прі Форуму видавців у Львові здобула і друга книга.

⁴ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах: Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2004. – 208 с. – (Серія “Пам’ятки картографії України”); *іх же*. Україна на стародавніх картах: Середина XVII – друга половина XVIII ст.: Атлас репродукцій. – К., 2009. – 224 с. – (Серія “Пам’ятки картографії України”).

Останніми роками Марія Григорівна працювала над підготовкою до видання Генеральної карти України Г. Боплана (доданої до “Опису України”, Руан, 1660 р.), а також його Генеральної карти України (гравірованої В. Гондіусом; Гданськ, 1648 р.). Єдина відома копія цієї карти зберігається в Саксонській державній бібліотеці у Дрездені. Складений науково-довідковий апарат і передмови до обох карт разом із плівками для репродукції передано у видавництво “Мапа”. З фінансових причин підготовлені й описані карти вже декілька років чекають на друк.

Завдяки праці М. Вавричин науковці отримали повний перелік карт французького картографа середини XVII ст. Гійома Левассера де Боплана, чітке уявлення про місце і кількість збережених оригіналів створених ним карт України та варіантів кожної карти, інформацію про хронологію карт України, дізналися про послідовність складення ним кожної окремої карти і за описами дослідниці змогли простежити, як змінювалося на них картографічне зображення у напрямі розвитку й удосконалення. Публікацію факсиміле Спеціальної карти 1650 р. із цінним довідковим апаратом та складеними покажчиками, в яких назви географічних об’єктів ідентифіковано відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу, проф. Я. Дашкевич вважав одним із найбільших документальних внесків у дослідження бопланіани. А серію статей Марії Григорівни про джерелознавче значення карт України Боплана, історію їх виникнення та його картографічну спадщину Ярослав Романович ставив на перше місце серед наукових досягнень у цій галузі.

За 17 років дослідницької праці в нашому інституті Марія Григорівна Вавричин брала участь у виконанні планових тем “Історичні джерела та історіографічні пам’ятки середніх і нових часів західного регіону України” (була співавтором розділу “Корпус карт України Г. Левассера де Боплана”), “Джерелознавство історії західноукраїнського регіону: археографічна публікація та інформаційні системи”, “Карти України як історичне джерело”, “Українські та іншомовні джерела з історії західноукраїнського регіону нового та найновішого періоду”, що дало змогу активно видавати стародавні карти з належно підготовленим науково-довідковим апаратом, а ще вести науковий пошук давніх карт із зображенням України у бібліотеках, архівах багатьох міст і країн, писати, досліджувати й публікувати результати своєї праці. У ці роки, власне, і розкрився її великий науковий потенціал.

Коли на початку 2010 р. відійшов з життя Ярослав Романович Дашкевич, Марія Григорівна озвучила, що багато завдячує співпраці з цією людиною і тій атмосфері наукової творчості та свободи, яку він створив у Львівському відділенні інституту.

Ярослава Романовича і Марію Григорівну єднала справа організації відродження української історичної картографії. 6–7 жовтня 1998 р. Я. Р. Дашкевич та М. Г. Вавричин провели першу в Україні наукову конференцію з історії картознавства “Картографічна спадщина України”, чим започаткували проведення серії міжнародних наукових конференцій: “Боплан і Україна” (Запоріжжя, 12–13 жовтня 2000 р.), “Картографія та історія України”, присвячена 400-річчю від дня народження Гійома Левассера де Боплана (Львів, 20–21 листопада 2000 р.), “Соціотопографія України” (Львів, 17–18 жовтня 2002 р.).

Конференції мали міждисциплінарний характер, у них брали участь історики, картографи, географи, архітектори, археологи, бібліографи, мовознавці, архівісти, геодезисти, працівники державної картографічної служби, геодезичних підприємств, видавництв. Навколо Марії Григорівни (а саме вона була центром наукового сере-

довища дослідників історичної картографії – львівського, українського, світового) згуртувалися теоретики і практики. Вона листувалася із науковцями з інших міст України та закордону, багато спілкувалася, бо до неї, як організатора осередку історичної картографії в Україні тягнулися всі зацікавлені цією цариною української науки.

На пропозицію М. Вавричин, Ярослав Матвіїшин з Франції розшукав у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції картографічні документи, що стосуються України. Його стаття із публікацією планів трьох українських замків-фортець з XVII ст. – Бара, Меджибожа, Чигирина, та карта-схема частини течії Дніпра з порогами, додана до плану м. Чигирина, вийшли у збірнику матеріалів конференції, який підготувала до друку М. Г. Вавричин. Ці плани викликали зацікавлення ентузіастів відновлення гетьманської резиденції в Чигирині.

Львів'яни приходили до Марії Григорівни за порадами, повідомити про свої напрацювання, ідеї. Її цікавили сучасні експедиції та картографування території України, розселення українців у минулому і тепер, усе, що пов'язане з історією картографії українських земель. Вона стежила за результатами польових досліджень наукової експедиції Інституту “Укрпроектреставрація”, яка перевіряла відповідність даних Спеціальної карти України Г. Боплана (розташування міст, фортець) сучасній локалізації цих географічних об'єктів.

Лише за 1997–2010 рр. Марія Григорівна Вавричин упорядкувала низку збірників статей: “Боплан і Україна” (Львів, 1998), “Картографія та історія України” (Львів, 2000), “Історичне картознавство України” (Львів, 2003), “Історична топографія та соціотопографія України” (Львів, 2006), “Silva rerum: Збірник наукових праць на пошану Андрія Пернала” (Львів, 2007). Вона брала участь у роботі багатьох наукових конференцій: “Military Cartography of the Baltic Region Countries from the 16th to the 20th Century” (Торунь, 1994), “Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури” (Запоріжжя, 1997), “Бальтазар Гакет –дослідник Південно-Східної Європи” (Львів, 1997), “Kartografia Galicji 1772–1918” (Перемишль, Львів, 2001), “XXI Ogólnopolska konferencja historyków kartografii” (Перемишль, Львів, 2001), “Перемишль і Перемишльська земля протягом віків” (Перемишль, 2002), “Лемківщина в 1939–1947 р. Війна, окупація, виселення” (Краків, 2010) та цілої низки інших. Зокрема, була також активним учасником щорічних наукових конференцій, що їх організовували Комісія книгознавства і бібліографії, Археографічна та Історична комісії НТШ, членом якого стала відразу після відновлення діяльності НТШ в Україні.

Сподіваємось, українські науковці гідно продовжать справу академічних досліджень у галузі історичної картографії – справу, якій віддала своє життя Марія Григорівна Вавричин – українська дослідниця і Велика Українка.

Марія Григорівна доклала багато зусиль і для відродження історичної пам'яті про Лемківщину – українську етнічну землю, її батьківщину. Вона видала історичні нариси “Село Мшана на Лемківщині” (вийшло декілька перевидань) та “Завадка Риманівська” (Львів, 2006), а також численні статті на лемківську тематику: про переклад Іваном Прислопським Псалтиря лемківською говіркою у XVIII ст., про діяльність Юліана Тарновича як редактора газети “Наш Лемко”, про видатного вченого, письменника, дослідника історії Лемківщини і педагога Олексія Торонського, про діяльність Лемківської комісії Товариства “Просвіта”; виявила й опублікувала метрику народження автора музики до гімну України композитора Михайла Вер-

бицького. Регулярно дописувала про важливі події Львівського товариства “Лемківщина”, наукові конференції, присвячені дослідженню Лемківського краю, до “Лемківського календаря”, інших видань. Протягом тривалого часу виконувала обов’язки секретаря цього товариства. Збрала велику бібліографію праць про Лемківщину та фахово підібрану колекцію книг. Була укладачем і консультантом у виданні карти Лемківщини, навіть розпочала писати “Історію Лемківщини”, завершити яку не судилося.

Дослідження історичної картографії та відновлення історії української етнічної землі Лемківщини, звідки була родом, – це два крила її наукового лету – вільного, гармонійного, високого.

Ваш дух, Маріє Григорівно, витає над цілою Україною і спонукає до праці та чесного служіння державі. Вічна Вам пам’ять.

Надія Халак (Львів)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича

Сергій БЛОКІНЬ (Київ) – доктор історичних наук, керівник Центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України

Віктор БРЕХУНЕНКО (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу історії і теорії археології та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Дмитро БУРІМ (Київ) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Марія ВАЛЬО (Львів) – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника

Ігор ГИРИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Дмитро ГОРДІЄНКО (Київ) – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Віктор ДУДКО (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Інна ЗАБОЛОТНА (Київ) – кандидат історичних наук, викладач кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Євгенія КОВАЛЬЧУК (Луцьк) – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Волинського краєзнавчого музею.

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Михайло КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

- Валентина КОЛПАКОВА (Київ) – заступник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника
- В'ячеслав КОРНІЄНКО (Київ) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська”
- Віктор КОРОТКИЙ (Київ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Олександр КУЧЕРУК (Київ) – завідувач бібліотеки ім. О. Ольжича
- Володимир ЛЕНЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Тетяна ЛЮТА (Київ) – кандидат історичних наук, доцент Національного університету “Києво-Могилянська академія”
- Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з Новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Андрій НЕПОМНЯЩИЙ (Сімферополь) – доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського
- Світлана ПАНЬКОВА (Київ) – директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського
- Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Володимир ПРИШЛЯК (Луцьк) – кандидат історичних наук, доцент Волинського національного університету ім. Лесі Українки
- Ігор СИТИЙ (Чернігів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського
- Наталія СІНКЕВИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника
- Ігор СКОЧИЛЯС (Львів) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, декан гуманітарного факультету Українського католицького університету
- Тетяна СЕБТА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

- Григорій СТАРИКОВ (Київ) – провідний археограф Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Олесь ФЕДУРУК (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
- Ярослав ФЕДУРУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Андрій ФЕЛОНЮК (Львів) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Надія ХАЛАК (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ (Біла Церква) – кандидат історичних наук, член редакційної колегії “Генеалогічних записок”
- Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Олексій ЯСЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Ігор Сковчиляс</i> . Писемні джерела з історії Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII століть	7
<i>Ірина Преловська</i> . Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова) (1862–1929)	40
<i>Світлана Панькова</i> . Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних і мемуарних джерел	83
<i>Тетяна Себта</i> . Фахові засади архівної політики нацистської Німеччини в Україні: інструкція комісара з охорони архівів (вересень 1941 року)	95

2. ГЕНЕАЛОГІЯ, КАРТОГРАФІЯ

<i>Володимир Ленченко</i> . Місто Прилуки та його жителі за планом 1730-х років	109
<i>В'ячеслав Корнієнко, Наталія Сінкевич</i> . Написи-графіті XVI–XVII століть центральної нави Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії	117
<i>Ігор Ситий, Олесь Федорук</i> . До родоводу Куліша	129
<i>Сергій Білокінь, Світлана Панькова, Євген Чернецький</i> . Рід Словачевських	140

3. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

<i>Володимир Потульницький, Георгій Потульницький</i> . Реконструкція соціальної ідентичності автора “Слова о полку Ігоревім” у контексті змалювання ним образу князя: історіософський аналіз проблеми	151
<i>Володимир Александрович</i> . Мистецькі клопоти князя Олександра Заславського	169
<i>Ярослав Федорук</i> . Рінський союз між бранденбурзьким курфюрстом і Королівською Пруссією в оцінці Яна Казимира та його двору восени 1655 року	215

<i>Олексій Ясь</i> . Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник	232
<i>Віктор Короткий</i> . Участь Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка	251
<i>Михайло Ковальчук</i> . Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року	285
<i>Андрій Фелонюк</i> . Євген Завалинський – призабутий тюрколог (З історії українського сходознавчого осередку Львова 1930-х – початку 1940-х років)	298

4. ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

<i>Тетяна Люта</i> . До київського документального репозитарію: реєстр вибирання київського подимного 1571 року	327
<i>Володимир Кравченко</i> . Інвентар Луцького замку і староства 1622 року	367
<i>Володимир Пришляк</i> . З листування Данила Апостола	384
<i>Сергій Білокінь</i> . Промова Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства у Глухові про права, переваги й потреби України (1763 рік)	414
<i>Григорій Стариков</i> . Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова	434
<i>Інна Заболотна</i> . Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911)	476
<i>Надія Миронець</i> . Листування Володимира Винниченка з Сергієм Єфремовим (1905–1916)	498
<i>Ігор Гирич</i> . Українські есдеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень–жовтень 1912 року))	522
<i>Валерій Старков</i> . Листування Федора Вовка та Євгена Чикаленка	577
<i>Дмитро Бурім</i> . Створення Української установи довіри в Німецькій імперії: політика урядових кіл Німеччини та українська політична еміграція (1938–1945)	591
<i>Олександр Кучерук</i> . Революційність чи легалізм: проблема Зенона Пеленського, першого провідника ОУН на західноукраїнських землях	619
<i>Юрій Черченко</i> . Листування Олега Ольжича та документи про нього в Архіві ОУН у Києві	627

5. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Євгенія Ковальчук</i> . Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть: Збірник документів / Збір. і підг. до друку В. Александрович. – Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2007. – 276 с., іл. – (Серія “Джерела до історії культури і мистецтва”. – Т. 1)	643
<i>Володимир Пришляк</i> . Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. І. Бутич. – Полтава: Вид-во “Полтава”, 2007. – 176 с.	648

<i>Олесь Федорук</i> . Бібліотека Івана Франка: Науковий опис: У 4 т. – К.: [Критика], 2010. – Т. 1 / Упорядники Г. Бурлака (наук. керівник), С. Захаркін, Р. Кисельов, З. Крапивка, Н. Лисенко, Т. Масляничук, Л. Мірошниченко, Л. Чернищенко; Переднє слово М. Жулинського; Вступна стаття Я. Мельник. – 622 с.	656
<i>Андрій Непомнячий</i> . Путешественныя записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев; подг., вступ. ст., комм. М. Э. Кавуна; Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – Днепропетровск: Герда, 2011. – 420 с.; ил. – (Editio princeps)	661
<i>Григорій Стариков</i> . Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войнович, Я. Ісаєвич та ін. – Дрогобич: Коло, 2009. – Вип. XIII. – 412 с.	664
<i>Марія Вальо</i> . Назавжди разом – під одним дахом (Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади, нариси / Упор. Г. Сварник, А. Фелонюк. – Львів, 2009. – 638, XLVIII с., іл.)	670

6. MISCELLANEA

До історії публікації дарчих написів Тараса Шевченка на примірниках “Кобзаря” 1860 року (<i>Віктор Дудко</i>)	681
Загадкові “Мамай” і “Чупринко” (як незнання псевдонімів Романа Шухевича і Миколи Козака завадило розширенню джерельної бази ОУН і УПА) (<i>Володимир Ковальчук</i>)	688
Документування шлюбів в ОУН і УПА (<i>Володимир Ковальчук</i>)	692
Видання “Споминів” М. Грушевського: історія рукопису та видання (<i>Сергій Білокінь</i>)	697
Чи відбулась рецензія? (<i>Валентина Колтакова</i>)	714
Ігор Шевченко (1922–2009) (<i>Дмитро Гордієнко</i>)	715
Геннадій Григорович Літаврін (1925–2009) (<i>Дмитро Гордієнко</i>)	720
Ярослав Романович Дашкевич (1926–2010) (<i>Сергій Білокінь, Ігор Сковчиляс</i>)	723
Ярослав Дмитрович Ісаєвич (1936–2010) (<i>Володимир Пришляк</i>)	740
Анатолій Васильович Бойко (1960–2010) (<i>Віктор Брехуненко</i>)	753
Марія Григорівна Вавричин (1935–2010) (<i>Надія Халак</i>)	763
Відомості про авторів	771

TABLE OF CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

<i>Ihor Skochyliias</i> . The Written Sources On the History of the Halych (Lviv) Eparchy from the 12 th to the 18 th Centuries	7
<i>Iryna Prelovska</i> . The Documents of Security Forces of the USSR about the Life and Activity of the Ukrainian Exarch Metropolitan Mykhail (Yermakov) (1862–1929)	40
<i>Svitlana Pankova</i> . Mykhailo Hrushevsky and Oleksandr Levytsky in the Light of Epistolary and Memoir Sources	83
<i>Tetiana Sebta</i> . Professional Grounds of the Archival Policy of Nazi Germany in Ukraine: Instruction by the Commissioner for the Protection of Archives (September 1941)	95

2. GENEALOGY, CARTOGRAPHY

<i>Volodymyr Lenchenko</i> . The Town of Pryluky and Its Citizens According to the Plan of 1730s	109
<i>Viacheslav Korniienko, Natalia Sinkevych</i> . The Wall Inscriptions of the 16 th and 17 th Centuries of the Central Nave of Saint Sophia's Cathedral as a Biographical and Genealogical Source	117
<i>Ihor Syty, Oles' Fedoruk</i> . On the Genealogy of Kulish	129
<i>Serhii Bilokin, Svitlana Pankova, Yevhen Chernetsky</i> . The Slovachevskys Kin	140

3. STUDIES

<i>Volodymyr Potulnytsky, Heorhii Potulnytsky</i> . The Reconstruction of the Social Identity of the Author of <i>Slovo o polku Ihorevim</i> in the Framework of His Depiction of the Image of the Prince: The Historiosophic Analyses of the Problem	151
<i>Volodymyr Aleksandrovych</i> . Art Efforts of Prince Oleksandr Zaslavsky	169
<i>Yaroslav Fedoruk</i> . John Casimir and His Court's Evaluation in the Fall of 1655 of the Union Conducted in Rinsk between the Elector of Brandenburg and Royal Prussia	215

<i>Oleksii Yas. Between the Authentic and the Imaginary.</i>	
Mykola Kostomarov as a Historian-Artist	232
<i>Viktor Korotky. The Activity of Volodymyr Antonovych in the Publishing</i>	
of the Poetic Works of Taras Shevchenko	251
<i>Mykhailo Kovalchuk. Insurgent and Partisan Movement and the Operations</i>	
of the White Army in Ukraine during the First Half of 1919	285
<i>Andrii Feloniuk. Yevhen Zavalynsky – an Unfairly Neglected Turcologist:</i>	
(From the History of Ukrainian Oriental Lviv Centre	
of 1930s and early 1940s)	298

4. SOURCE PUBLICATIONS

<i>Tetiana Liuta. On the Kyiv Documentary Repository:</i>	
The List of Kyiv <i>podymne</i> (Tax on Households) in 1571	327
<i>Volodymyr Kravchenko. The Inventory of Lutsk Castle and Starosta District</i>	
of 1622	367
<i>Volodymyr Pryshliak. On Danylo Apostol’s Correspondence</i>	384
<i>Serhii Bilokin. Hryhorii Polityka’s Speech during the General Gathering</i>	
of the Ukrainian Nobility in Hlukhiv about the Rights, Advantages,	
and Needs of Ukraine (1763)	414
<i>Hryhorii Sarykov. The Letters of Dmytro Bahalii to Opanas Bychkov</i>	434
<i>Inna Zabolotna. Memoirs of Ivan Krypiakevych (1904–1911)</i>	476
<i>Nadiia Myronets. Volodymyr Vynnychenko’s Correspondence</i>	
with Sergii Yefremov (1905–1916)	498
<i>Ihor Hyrych. Ukrainian Social-Democrats: Choices between the National</i>	
and Class Developments. The Letters of Volodymyr Vynnychenko,	
Mykola Zalizniak, Volodymyr Stepankivsky, and Lev Yurkevych	
to Andrii Zhuk (September–October, 1912)	522
<i>Valerii Starkov. The Correspondence between Fedir Vovk</i>	
and Yevhen Chykalenko	577
<i>Dmytro Burim. A Creation of the Ukrainian Trust Institution</i>	
in the German Empire: a Policy of German Governmental Circles	
and Ukrainian Political Émigrés (1938–1945)	591
<i>Oleksandr Kucheruk. Revolutionary Activity or Legalism: The Problem</i>	
of Zenon Pelensky, the First Leader of the Organization	
of Ukrainian Nationalists (OUN) in Western Ukrainian Lands	619
<i>Yurii Cherchenko. Correspondence of Oleh Olzhych and Documents</i>	
about His Activity in the Archive of the Organization	
of Ukrainian Nationalists in Kyiv	627

5. REVIEW ARTICLES

<i>Yevheniia Kovalchuk. Inventari Olytskoho zamku XVII–XVIII stolit:</i>	
Zbirnyk dokumentiv / Ed. Volodymyr Aleksandrovyh. –	
Lutsk: PVD “Tverdynia”, 2007. – 276 p. –	
(Ser. “Dzherela do istorii kultury i mystetstva”, vol. 1)	643

<i>Volodymyr Pryshliak. Heneralne slidstvo pro maietnosti Poltavskoho polku 1729–1730 / Ed. Ivan Butych. – Poltava, 2007</i>	648
<i>Oles' Fedoruk. Biblioteka Ivana Franka: Naukovyi opys: In 4 vols. – Kyiv: [Krytyka], 2010. – Vol. 1 / Ed. H. Burlaka, S. Zakharkin, R. Kyseliov, Z. Krapyvka, N. Lysenko, T. Maslianchuk, L. Miroshnychenko, L. Chernyshenko; Preface by M. Zhulynsky; Introd. Ya. Melnyk. – 622 p.</i>	656
<i>Andrii Nepomniashchy. Puteshestvennyie zapiski Vasiliia Zuieva ot S[ankt-]Peterburga do Khersona v 1781 i 1782 godu / Ed. M. E. Kavun. – Dnepropetrovsk: Gerda, 2011. – 420 p.</i>	661
<i>Hryhorii Starykov. Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk / Ed. L. Tymoshenko, L. Vynar, L. Voitovych, Ya. Isaievych and al. – Drohobych: Kolo, 2009. – Vol. 13. – 412 p.</i>	664
<i>Mariia Valio. Together Forever – Under the Same Roof: [Olena Stepaniv – Roman Dashkevych. Spohady, narysy / Ed. H. Svarnyk, A. Feloniuk. – Lviv, 2009. – 638, XLVIII p.</i>	670

6. MISCELLANEA

On the History of the Publication of the Shevchenko's Autographed Inscriptions on the Items of <i>Kobzar</i> (1860) (<i>Viktor Dudko</i>)	681
Mysterious “Mamai” and “Chuprynko” (or How a Lack of Knowledge about Roman Shukhevych and Mykola Kozak's Pseudonyms Prevented the Broadening of the Source Studies on OUN and UPA) (<i>Volodymyr Kovalchuk</i>)	688
Documents on Marriage in OUN and UPA (<i>Volodymyr Kovalchuk</i>)	692
The Editing of the “Memoirs” of Mikhailo Hryshevsky: The History of the Manuscript and Its Publishing (<i>Serhii Bilokin</i>)	697
Has the Review Happened? (<i>Valentyna Kolpakova</i>)	714
Ihor Shevchenko (1922–2009) (<i>Dmytro Hordiienko</i>)	715
Gennadii Grigorievich Litavrin (1925–2009) (<i>Dmytro Hordiienko</i>)	720
Yaroslav Romanovych Dashkevych (1926–2010) (<i>Serhii Bilokin, Ihor Skochylias</i>)	723
Yaroslav Dmytrovych Isaievych (1936–2010) (<i>Volodymyr Pryshliak</i>)	740
Anatolii Vasyliovych Boiko (1960–2010) (<i>Viktor Brekhunenko</i>)	753
Mariia Hryhorivna Vavrychyn (1935–2010) (<i>Nadiia Khalak</i>)	763
About the Authors	771

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЩОРІЧНИК**

Нова серія

Випуск 15

Редактор *Броніслав Адамович*
Літературний редактор *Лариса Білик*
Коректори:
Лариса Білик, Любов Свірська
Редактор бібліографії *Катруся Козелецька*
Редактор англійського резюме *Павло Бродовий*
Художній редактор *Георгій Сергеев*
Макет та верстка *Олени Нужної*

Підписано до друку 21.12.2010

Формат 70×100 ¹/₁₆

Папір офсетний. Друк офсетний

Умовн. друк. арк. 63,7

Наклад 500 прим.

Зам.

Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ
e-mail: inst_archeos@ukr.net

Видавництво “Український письменник”
вул. Олесь Гончара, 52
01054 Київ
e-mail: ukrpsm@gmail.com

